Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

VOLUME CİLT
4

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ III
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES III

DİSİPLİNLERARASI YAKLAŞIMLAR
INTERDISCIPLINARY APPROACHES

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

UNESCO 2016 HOCA AHMET YESEVÎ YILI ANISINA
IN MEMORIAM OF THE UNESCO 2016 HODJA AKHMET YASSAWI YEAR
В ЧЕСТЬ ГОДА ХОДЖИ АХМЕТА ЯССАУИ, ЮНЕСКО 2016

VOLUME CiLT / 4

International Turkic Academy
Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ III
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES III
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

DİSİPLİNLERARASI YAKLAŞIMLAR
INTERDISCIPLINARY APPROACHES

VOLUME **CiLT**
4

Editors / Yayımcılar: **Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk**

ANKARA • ASTANA / 2016

Tehlikedeki Türk Dilleri III: Disiplinlerarası Yaklaşımlar, Cilt 4
Endangered Turkic Languages III: Interdisciplinary Approaches, Volume 4

Baskı Tarihi/Published in
Aralık/December 2016

Editörler/Editors
Prof. Dr. Süer Eker
Prof. Dr. Ülkü Çelik Şavk

Yayın Koordinatörü/Publishing Coordinator
Halil Ulusoy

Kapak Fotoğrafı/Cover Photograph
© Tudora Arnaut

ISBN: 978-9944-237-50-5

© Uluslararası Türk Akademisi/International Turkic Academy
Barış ve Uyum Sarayı Tauelsizdik Cad. No:57 Astana / Kazakistan
Tauelsizdik street 57, 010000, Palace of Peace and Reconciliation
Astana city, 010000, Republic of Kazakhstan
www.twesco.org • int@twesco.org
Tel: +7 (7172) 74-46-86

© Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı
Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi
International Turkish-Kazakh University
Taşkent Cad. Şehit H. Temel Kuğuoğlu Sokak. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara
Taşkent avenue Şehit H. Temel Kuğuoğlu street. No: 30 06490 Bahçelievler/Ankara, Turkey
Tel: 0312 216 06 00 • Faks: 0312 216 06 09
www.ayu.edu.tr • yayinlar@yesevi.edu.tr

Uyarı: Kitapta ifade edilen fikir ve görüşler sadece yazarlarının olup Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığının görüşlerini yansıtmaz.

Disclaimer: The views and opinions expressed in this book are those of the authors and do not necessarily reflect the opinions of the International Turkic Akademy and Presidency of the Board of Trustees of the Khoja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University

AZERBAYCAN AZERBAYJAN АЗЕРБАЙДЖАН **KIRGIZİSTAN** KYRGYZSTAN КИРГИЗИЯ
KAZAKİSTAN KAZAKHSTAN КАЗАХСТАН **TÜRKMENİSTAN** TURKMENISTAN ТУРКМЕНИСТАН
ÖZBEKİSTAN UZBEKISTAN УЗБЕКИСТАН

TÜRK DEVLETLERİNİN BAĞIMSIZLIKLARININ 25. YILI ONURUNA

IN MEMORIAM OF THE 25th ANNIVERSARY OF THE INDEPENDENCE OF THE TURKIC STATES

ПАМЯТИ 25-ЛЕТИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ ГОСУДАРСТВ

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

Prof. Dr. Darhan Kıdırali
Uluslararası Türk Akademisi Başkanı
President
Darkhan Kydyrali
International Turkic Academy

Dil, şüphesiz, insanlığın en değerli hazinelerinin başında gelir. İnsanlar, duygu-düşüncelerini aktarmak, kendilerini ifade etmek, bilgi ve birikimlerini paylaşmak, dünyayı tanımak ve tanıtmak için dile müracaat eder. Dil yeterliğine sahip olmayan, kelimeleri yerinde ve doğru kullanamayan bir insan sağlıklı düşünemez, dünyayı kavrayamaz. Aslında dili incelemek, insan şuurunun sırlarını çözmekle eşdeğerdir. Dolaysıyla, dil sadece bir iletişim aracı değildir, aynı zamanda insanı diğer varlıklardan ayıran, medeniyet inşa eden çok önemli kültürel değerdir; bir milletin geçmişini, bugününü ve geleceğini belirleyen önemli unsurdur. Bu bakımdan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu M. K. Atatürk'ün 'Türk dili, dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. *Çünkü, Türk milleti geçirdiği nihâyetsiz felâketler içinde bugün kendi milliyetini yapan her şeyin dili sayesinde muhafaza olunduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir.'* vecizesi büyük anlam taşımaktadır. Bu sebeple, sadece geçmişten süzülüp gelen sözümüzü değil, geleceğe bakan özümüzü de içerdiği için dilimizi korumamız ve zamanın gereklerine göre geliştirmemiz gerekmektedir.

Genel kabule göre, günümüz dünyasında 6,500-7,000 dil vardır. Maalesef, dillerin sayısı giderek azalmaktadır. Az nüfuslu halkların dilleri, dünya dillerinin yarısını teşkil etmektedir. Bu dillerin önemli bir kısmı yakın gelecekte kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Language is undoubtedly one of the most precious treasures of humanity. People apply language to convey feelings and thoughts, to express themselves, to share accumulation of knowledge, or even to recognize and promote the world. A person who does not know the language enough, who is not able to use words properly and correctly cannot think straight and comprehend the environment. In fact, examining the language is equivalent to explore mysterious of human consciousness. Therefore, language is not only means of communication; it is also very significant cultural asset that separates human beings from other beings and builds civilization. At the same time, it is important factor that determines past, present and future of a nation. In this regard, the brief expression of M.K. Atatürk has great meaning: *'Turkish language is the most beautiful, richest and easiest to understand language in the world. Turkish language is a sacred treasure for the Turkish nation. Because today the Turkish nation realizes that everything that constitutes its own nationality has been preserved by its language in endless disasters that the Turkish nation faces. Turkish language is the heart and mind of Turkish nation.'* Consequently, since the language includes not only our speeches coming from the past, but also our essence looking to the future, it is essential to protect and develop our precious language in compliance with the necessities of time.

According to general acceptance, there are 6,500-7,000 languages in today's world. Unfortunately, the number of languages has been getting smaller and smaller and many of them are in danger of disappearing. These are pri-

UNESCO tehlikedeki dillerin korunması maksadıyla çalışmalar yapmaktadır. UNESCO tarafından paylaşılan bilgilere göre, son 60-70 yıl zarfında 200'den fazla dil kaybolmuştur. Bugün ise 538 dil kritik, 502 dil ciddi tehlike altında ve 607 dil ise savunmasız durumdadır. Ne yazık ki, bu listede Türk dilleri/lehçeleri de yer almaktadır. Bu durum, özellikle SSCB'nin 20. yüzyılda izlediği dil politikalarıyla tahrip edici vahim olayların sonucunda ortaya çıkmıştır.

20. yüzyıl sonunda bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri, dillerini ve kaybolmakta olan değerlerini koruma altına almaya başlamıştır. Ancak, müstakil devletleri olmayan bazı Türk topluluklarının bu tehlikeyi atlattıkları söylenemez. Bu sebeple, Türk dilini araştırmakla mükellef olan ve "Son Sesler Kaybolmadan" öz deyişi ile yola çıkan Uluslararası Türk Akademisi ve Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Üniversitesi; değerli bilim adamları Süer EKER ve Ülkü ÇELİK ŞAVK'ın yürütmekte olduğu 'Tehlikedeki Türk Dilleri' temalı uluslararası araştırma projesine destek vermeyi kendilerine bir borç bilmiştir.

Sonuç olarak böyle önemli belgesel çalışmanın ortaya konulmasından kıvanç duyduk. Çalışmaya katılan bütün bilim adamlarını yürekten kutlar, bu çalışmanın güzel dilimizin korunması çabalarına katkıda bulunması dileğiyle saygılar sunarım.

marily the languages of minor communities that constitute half of the world languages.

For this reason, UNESCO endeavors to protect endangered languages. According to information given by the international organization, now 200 languages have disappeared in the last 60-70 years, 538 languages are in critical level, 502 ones are seriously endangered and 607 languages are vulnerable. Turkish language and dialects are unfortunately ranked in this list. This situation is especially the result of devastating events related to the foreign policy of the USSR in the 20th century.

After gaining their independencies at the end of the 20th century, Turkic Republics have begun to protect their languages and lost values. However, it cannot be claimed that some communities-without independent states have survived this danger. Therefore, International Turkic Academy who has been obliged to investigate Turkish language takes initiative "Before last voices disappear". Thus, Hodja Akhmet Yassawi University and International Turkic Academy support the research project called "Endangered Languages: Theoretical Framework" conducted by distinguished scientists Süer EKER and Ülkü ÇELİK ŞAVK. As a result, we are proud of revealing such important documentary work. I cordially congratulate all the scientists who participated in the work and I hope this work will make contribution to the protection of our beautiful language. Yours respectfully.

Prof. Dr. Musa Yıldız
Ahmet Yesevi Üniversitesi
Mütevelli Heyet Başkanı

Prof. Dr. Musa Yıldız
Hodja Akhmet Yassawi University
President of Board of Trustees

Dil, 'eşref-i mahlukât' olan insanı insan yapan en önemli değerlerinden biridir. Tarihin en eski dönemlerinden günümüze kadar farklı sebeplerle yüzlerce dil yok olmuş, mevcut dillerden yüzlerce yeni dil doğmuştur.

Bu kesintisiz ama tabii süreç, özellikle 19. yüzyıldan itibaren Batıda yükselen milliyetçi dalgaların, azınlıkları ve azınlık dillerini tehdit olarak algılamaya başlamasıyla farklı bir mahiyet kazandı. Bu dönemde, dil siyasetleriyle çoğunluğun dilinden ve resmî dilden farklı olan diller büyük ölçüde asimile edildi.

19. yüzyılın ortalarına kadar Arap alfabesiyle yazılan, söz varlığı ve gramer bakımından birbirinden çok farklı ve uzak sayılamayacak Osmanlı ve Çağatay Türkçelerinin kaderi de farklı olmadı. Gaspıralı İsmail'in 'Tercüman' gazetesiyle simgelenebilecek Ortak Dil çabaları, Çarlık Rusyasının, Müslüman Rusya Türklerinin ortak yazı dili Çağatay Türkçesini işlevsizleştirmesi, kamu alanından çıkarması ve zamanın ihtiyaçlarını karşılayamayacak hale getirmesiyle neticelendi.

1917 Ekim Devrimi'nin ardından kurulan Sovyetler Birliği de 'böl ve yönet' ilkesiyle çok sayıda mahalli yazı dili ihdas etti. Bu diller labirentinin yol açacağı anlaşmazlık ve kaos ortamı; Sovyetler Birliği sınırları dâhilinde farklı dilleri konuşan, farklı dinlerin müntesibi halkları Rusça konuşan, ateist 'Homo Sovyetus' yaratılması hedefine yönlendirdi. Bu politikalar, sahip oldukları demografik avantajlara rağmen çok nüfuslu Türk halklarının dillerini dahi orta ve uzun vadede bütünüyle işlevsizleştirme tehlikesiyle karşı karşıya getirdi.

Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla Türk Cumhuriyetleri bu tür bir akıbetten kurtuldu. Rusya sınırları dâhilinde kalan Türk dillerinin ise, kısa ve orta vadede Rusçaya bir alternatif oluşturma imkânları bulunmadığı gibi, Rusça karşısında folklorik ve sembolik birer öğe olmaktan öte şansları yoktur. Rusya örneğindeki bu tespitin, Türk dillerinin yerli azınlık dili olarak konuşulduğu diğer ülkeler için de geçerli olduğu ifade edilebilir.

Günümüz şartlarında ise farklı dillerin kültürel zenginlik unsuru ve insanlığın binlerce yıl boyunca sahip olduğu birikimleri taşıyan bir araç olarak değerlendirilmeye başlamasıyla bu kez 'tehlikedeki diller' ve bu dilleri 'belgeleme veya yeniden canlandırma' girişimleri gündeme geldi.

Language is one of the most important values that make a human a human, which is the 'most valuable of the created ones'. Since ancient times of history, hundreds of languages have disappeared up to date, due to various reasons, and hundreds were born from the existing ones.

This continuous, yet natural process gained a different quality through perception of minorities and languages of those as a threat by the nationalistic waves, which increased especially in the West, after the 19th century. In this age, languages other than the language of the majority and that of the official language assimilated significantly, through language policies.

Until the mid-19th century, the fate of Ottoman and Chagatai Turkish, which could not be considered very different from and distant to each other in terms of words and grammar and which were written in Arabic Alphabet, was not much different. Efforts for a Common Language that could be symbolized with the newspaper 'Tercüman' of Gaspıralı İsmail, ended with the Tsarist Russia making the Chagatai Turkish, which was the common written language of Muslim Russian Turks, nonfunctional and omitting it from public use and making it become unable to respond to the needs of the time.

Soviets Union, which was founded after the October Revolution in1917, also created a big number of local written languages on the principle of "divide and govern". This environment of conflict and chaos leaded by this labyrinth of languages steered the communities that spoke different languages and were followers of different religions within the borders of Soviets Union to the target to create a Russian speaking and atheist 'Home Sovietus'. These policies, jeopardized the languages of highly populated Turkic people, despite the demographic advantages they had, to become non-functional in medium and long terms.

Turkic Republics evaded this end, with the dissolution of Soviets Union. Turkic Languages that remain in the Russian borders do not have a possibility to become an alternative to Russian in short and medium terms, nor a chance to become something more than a folkloric and symbolic element against Russian. This finding in the example of Russia, can be deemed as valid in the other countries, where Turkic languages are spoken as a language of local minorities.

Under the circumstances of today, upon the fact that different languages have started to be considered as an element of richness and a tool bearing the accumulation

Sosyal, siyasal, bilimsel farklı pek çok görünümleri bulunan 'tehlikedeki diller' olgusu, 1990'lı yıllardan itibaren uluslararası kamuoyunun gündeminde önemli bir yer tutmaya başladı. Dilleri ve tabiatıyla kültürleri yok olma, gelecek nesillere aktarılamama tehdidi ile karşı karşıya kalan genellikle az nüfuslu halklar, özellikle Batı ülkelerinde sivil toplum kuruluşları ve misyoner teşkilatlarından üniversitelere kadar pek çok kurum ve kuruluşun ilgili odağı oldu.

Çoğu örnekte geri dönüşü mümkün olmayan bu süreçte, yok olma riskiyle karşı karşıya bulunan dilleri, diğer bir ifadeyle 'tehlikedeki diller'i belirli ölçüde kayıt altına alma, belgeleme ve bu dillerin yok olma süreçlerini, en azından, yavaşlatma konusunda UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası' ve Google tarafından desteklenen 'Endangered Languages' vb. dünya genelinde çeşitli çalışmalar yürütülmeye başladı. Anılan bu çalışmalar, dünyadaki bütün 'tehlikedeki diller'i kapsar nitelikte olmasına rağmen, özelde, risk altındaki Türk dillerinin durumu, Türkoloji araştırmaları içerisinde ayrıca ele alınması gereken bir konu haline geldi.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı ve Uluslararası Türk Akademisi tarafından desteklenen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', yukarıda dile getirilen fiili durumlardan hareketle, konuya Türkiye merkezli ancak Türk dili konuşan halklara yönelik bir bakış ve yorum ortaya koymaktadır.

'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi', UNESCO'nun 'Tehlikedeki Diller Atlası'nda belirlenen ilkeler çerçevesinde ve yine bu atlasta yer alan konuşurlarını kaybetme, yok olma tehdidi ile karşı karşıya bulunan Türk halklarına ve dillerine yönelik farkındalık yaratmayı ve bu farkındalığı geliştirmeyi; konuyla ilgili bilimsel çalışmaları teşvik etmeyi ve bir araya getirmeyi, sonuçta temel bir başvuru kaynağı hazırlamayı amaçlayan disiplinlerarası ve uluslararası bir çalışmanın ürünüdür.

Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının yirmi beşinci yılına ve UNESCO 2016 Hoca Ahmet Yesevi Yılına ithaf edilen 'Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi'nin ürünü dört ciltlik ansiklopedi niteliğindeki kitap seti, başta Türkiye olmak üzere, ABD, Almanya, Azerbaycan, Çin, Kazakistan, Macaristan, Romanya, İsveç, Rusya, Ukrayna, Yunanistan vd. ülkelerden her biri ele aldığı konunun uzmanı çok sayıda bilim insanının Türkçe, İngilizce, Rusça ve Türk dillerinde kaleme aldıkları Fuyü Kırgızcasından Polonya Karaycasına; Dolgancadan Kaşgaycaya kadar az nüfuslu, az konuşurlu Türk dillerini ele alan, telif ve tercüme makalelerden oluşmaktadır

Bu düşüncelerle projenin hayata geçmesini sağlayan değerli bilim insanlarına çok değerli katkıları münasebetiyle teşekkür ederim. Bu çalışmaya imzalarını atan farklı ülkelerden bilim insanlarının ve araştırmacıların zor şartlar altında ve dört yılı aşan bir sürede oluşturduğu bu ortak platformun proje ile bir kitapta toplanarak yayımlanmasının, oldukça önemli olduğunu ifade etmek isterim.

of thousands of years of humanity, attempts to define the 'endangered languages' and 'certify and revive' these languages have come to fore.

The fact of 'Endangered languages' that has many different aspects as social, political and scientific, has become a very important subject in the agenda of international public since the 1990s. Generally underpopulated communities, which face with extinction in term of languages and thus, of culture and with the threat of not being able to transfer it to new generations, became the focus of attention of many institutions and organizations from the non-governmental organizations and missioner institutions to universities, in particular in the Western World.

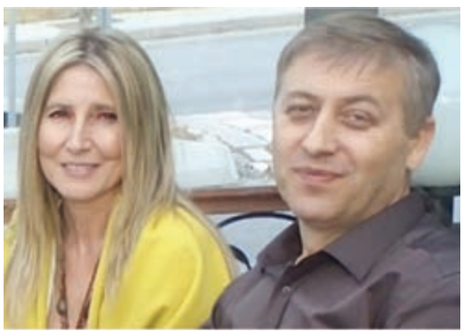
In this process, which is irremediable in most cases, various works have started at a certain level to record, certify and at least to slow down the extinction process of these languages that face with the threat to extinct, in other words 'endangered languages'.'Atlas of the World's Languages in Danger' of UNESCO and 'Endangered Languages' page supported by Google are two of those. Although these mentioned studies cover all the 'endangered languages' in the world, specifically, the situation of the threatened Turkic languages has become a subject that needs special consideration under the Turcology researches.

'Endangered Turkic Languages Project' supported by Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University Presidency of Board of Trustees and International Turkish Academy, delivers a vision and interpretation to the subject, centered in Turkey, yet devoted to the Turkic language spoken communities based on the actual situation mentioned above.

'Endangered Turkic Languages Project' is the product of an interdisciplinary and international study aimed at raising awareness regarding the Turkic communities and languages that face extinction or loss of the speakers of the languages stated in the "Atlas of the World's Languages" of UNESCO and based on the principles in the Atlas, and develop this awareness, encourage and merge the scientific studies on the issue, and prepare a basic reference guide eventually.

The book set, at the quality of a four volume encyclopedia, which is the product of "Endangered Turkic Languages Project" and dedicated to the twenty fifth anniversary of independence of Turkic Republics and UNESCO 2016 Hodja Akhmet Yassawi Year consists of copyright and translation articles on Turkic Languages with little population and little number of speakers from FuyuKirgizh to Karai of Poland, from Dolgan language to Qashqai Language, written in Turkish, English, Russian and in Turkic Languages by numerous scientists, each of whom are the experts in their respective fields, primarily from Turkey and Azerbaijan, China, Germany, Greece, Hungary, Kazakhstan, Romania, Sweden, Ukraine, USA and other countries.

I would like to thank to the esteemed scientists, who ensured the realization of this project, for their substantial contributions. I would like to express that the publication of this common platform created under hard circumstances and in a period of time of over four years by scientists and researchers, who are the signatories of this study, from different countries, through the compilation in a book through the project is very important.

Süer Eker
Ülkü Çelik Şavk

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ PROJESİ: GENEL BİR BAKIŞ

(ÖN SÖZ)

Yapılan bilimsel çalışmalardan elde edilen veriler yeryüzündeki dil çeşitliliğinin giderek azaldığını ve UNESCO'nun saptamalarına göre yaklaşık 7,000 dilin büyük bir bölümünün konuşurlarının tümünü yitireceğini ortaya koymaktadır.

Yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bulunan diller, kuşaklar arasında yeterince veya hiç aktarılmayan, dolayısıyla konuşur sayısı giderek azalan ve öngörülebilir süreçte konuşuru kalmayacak derecede risk altında bulunan dillerdir. Bu süreçte kültürel değerler tam anlaşılamadan yaşatılmaya çalışılmakta, birkaç kuşak sonra da baskın kültürün bir parçası hâline gelmektedir. Dillerin yok olması, aynı zamanda kültürlerin de yok olması, bu da dillerin ve kültürlerin insanlık tarihi boyunca taşıdıkları ve yaşattıkları bilgi ve birikimin yok olması anlamına gelmektedir.

Bugün pek çok ülkede özellikle kısa vadede yok olma tehlikesine maruz dillerin ve kültürlerin 'son sesleri duyulmadan' yarına aktarılmasına katkı sağlamayı amaçladığını ifade eden farklı ajandalara sahip üniversiteler, misyoner örgütleri, sivil toplum örgütleri vb. pek çok kurum, kuruluş ve bireysel inisiyatifler bulunmaktadır.

Tehlikedeki Türk Dilleri Projesi

Uluslararası yazında 'tehlikedeki diller' olarak adlandırılan diller arasında Türk dilleri de önemli bir yer tutmaktadır. Günümüzde bağımsız Türk cumhuriyetleri dışında özellikle Rusya Federasyonu'nda Tatarca, İran'da Azerbaycan Türkçesi, Çin'de Uygurca, Afganistan'da Özbekçe vb. Türk dilleri, konuşurlarının sahip oldukları demografik avantajlar nedeniyle kısa vadede tehlikede olmamalarına karşın diğer az konuşurlu Türkçe yazılı ve sözlü değişkelerin tamamı farklı düzeylerde yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır.

ENDANGERED TURKIC LANGUAGES PROJECT: AN OVERVIEW

(PREFACE)

Research findings suggest that language diversity in the world has decreased and the UNESCO data indicate that the majority of nearly 7,000 languages will lose their speakers soon.

Endangered languages are those which are not or are less transferred to next generations, making their speakers less and putting these language under the rick of total extinction. There are revitalization attempts in regard to these languages. However, given that the significance of cultural values are not given importance in this process, such languages become part of the dominant culture after two or three generations. For a language to disappear also means the extinction of its culture and of its knowledge and experience background which are the products of that language and its culture.

Today there are many institutions and individual initiatives such as universities, missionary organizations, non-governmental organizations, etc. in different countries which have a common goal of contributing to the transfer of those languages under the risk of endangerment in short-term and their cultures to next generations before 'their last voices are heard'.

Endangered Turkic Languages Project

Turkic languages are significant part of 'endangered languages'. Turkic languages are currently spoken dominantly in the Turkic republics. The other Turkic languages are also spoken in different countries, such as Tatar language in Russian Federation, Azerbaijani Turkish in Iran, Uigur language in China and Uzbek language in Afghanistan. Although these languages are not under the risk of endangerment in short-term due to the advantageous demographical status of their speakers, there also other Turkic languages with less speakers. The latter group is under the the risk of endangerment in terms of their written and spoken varieties.

Öte yandan 'tehlikedeki dil' kavramının sınırlarını ve içeriğini belirlemek bir hayli tartışmalı konudur. Tehlikenin sınırları araştırmacıya, araştırma kurumuna göre değişebilmekte, bir tarafın tehlike sınırlarına aldığı bir dil, diğer tarafça 'güvende' görülebilmektedir. Bu çalışmada yer alan 'tehlikedeki Türk dilleri'ni belirlemede temel ölçüt olarak UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası (UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger) esas alınmıştır. Atlas'ta Rusya Federasyonu'nda konuşulan Türk dillerinin, Tatarca dışında, Başkurtça, Çuvaşça ve Yakutça dahil, tamamı farklı düzeylerde tehlikede gösterilmiştir. Atlas'ta yer almayan Çin Kazakçası, Çin Kırgızcası, Avrupa'daki yerli ve göçmen Tatar ve Başkurt vb. Türk dilleri de aynı şekilde proje kapsamına dahil edilmiştir.

Tehlikedeki Türk dilleri kitapları

'Tehlikedeki Türk Dilleri' projesi; dünya gündeminden nispeten uzak kalan az nüfuslu ve az konuşurlu Türk halklarını, onların dillerini ve kültürlerini bir arada, ortak ana başlıklar halinde ele almayı, tanıtmayı, bilgi ve belgeleri kamuoyu ile paylaşmayı ve bu yolla tehlikedeki Türk dilleri ve kültürleri konusundaki farkındalığı ve duyarlığı geliştirmeyi, sonraki kuramsal çalışmalar, dokümantasyon çalışmaları, yeniden canlandırma vb. diğer faaliyetler için müşterek bir akademik zemin ve platform oluşturmayı amaçlamaktadır. 26 ülkeden 130 bilim insanının telif ve tercüme toplam 132 özgün yazıyla yer aldığı 4 ciltlik kitap seti; süreli yayın, web sitesi vb. 'Tehlikedeki Türk Dilleri' adlı geniş kapsamlı projenin bir parçasıdır. Kitap seti 3 ana bölümden ve 4 ciltten oluşmaktadır:

1. Tehlikedeki Türk Dilleri: Genel ve Kuramsal Yaklaşımlar I · Cilt 1 (17 makale)

Bu bölümde tehlikedeki dil kavramıyla ve tehlikedeki Türk dilleri ile ilgili kuramsal ve ortak konular ele alınmıştır.

2. Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar IIA · Cilt 2 (28 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar-IIB · Cilt 3 (33 makale)

'Tehlikedeki Türk Dilleri: Örnek Çalışmalar' adlı bölümde standart bir plan çerçevesinde yazılan makaleler bir araya getirilmiştir. 'Örnek Çalışmalar'; setin hacimce en yoğun bölümü olması dolayısıyla, 2 ayrı cilde ayrılmıştır.

3. Tehlikedeki Türk Dilleri: Disiplinlerarası Yaklaşımlar · Cilt 4 (52 makale)

Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV, ulusal ve uluslararası alanda yapılan ve sonuçlanan Türk dillerine

On the other hand, there have been continuing debates over the limitations and scope of the concept of 'endangered languages'. Limitations about endangerment have been varied from one researcher to the others. A language can be categorized as an endangered language by a certain group of researchers, but the others may describe the same language as not under such endangerment threat. In the present study the basic criterion employed in identifying endangered Turkic languages is the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger. In the Atlas all Turkic languages spoken in Russian Federation, including Tatar language, Bashkir, Chuvash and Yakut are classified as endangered languages at different levels. Those Turkic languages which are not classified as endangered languages in the Atlas are Kazakh and Kyrgyz languages spoken in China, and Tatar language, Bashkir spoken in Europe. The current project contains the latter group as well.

Books of endangered Turkic languages

Endangered Turkic Languages Project aims at studying and introducing those Turkic languages with relatively less speakers and their cultures under common points, at sharing related information and documents with related parties. The project also attempts to improve people's awareness and sensitiveness about endagered Turkic languages and to develop an academic platform for future studies , namely theoretical studies, documentation studies and revitalization studies about this topic. The project has several components, including a four-volume book which contains a total of 132 articles (both original studies and translations) by 130 scholars from 26 countries; a periodical, a web site. The book is made up of three sections and four volumes given as follows:

1. Endangered Turkic Languages: Theoretical approaches I · Volume 1 (17 articles)

This section involves theoretical studies concerning the concept of endangered languages and endangered Turkic languages.

2. Endangered Turkic Languages: Case Studies II A · Volume 2 (28 articles)

Endangered Turkic Languages: Case Studies I IB · Volume 3 (33 articles)

This section is made up of articles written following a standard plan. Given that the section, 'Case Studies', includes the highest number of articles, it is divided into two sub-volumes.

3. Endangered Turkic Languages: Multidisciplinary Approaches · Volume 4 (52 articles).

yönelik geniş katılımlı ve geniş hacimli ortak bir çalışmanın ürünüdür. 2011'de fikri temelleri atılan projenin, 2013'te Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesinin, ardından Uluslararası Türk Akademisinin 'yayım desteği' taahhüdüyle 'Tehlikedeki Türk Dilleri I-IV' kitap yayımı ayağının eyleme geçirilme sürecine geçilmiştir. Bu süreçte çalışmanın tanıtılması maksadıyla farklı bilimsel etkinliklere katılım, Gagauzca örneğinde olduğu gibi alanda durumu bizzat izleme, basın-yayın ve medya aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşma vb. birçok yol ve yöntemden yararlanılmıştır.

Öz deyişi (motto) **Son Sesler Kaybolmadan** olan projede Çin'in kuzeydoğusundaki Fu-yü Kırgızcasından, Avrupa'nın en batısında Litvanya Karaycasına; Taymır yarımadasında konuşulan Dolgancadan, Basra körfezinin doğu kıyılarına yakın İran coğrafyasındaki Kaşgaycaya değin az nüfuslu, az konuşurlu Türk dilleri ele alınmaktadır. Yazıların tamamı bilimsel çalışma yaşamının önemli bir bölümünü bu projede ele aldığı Türk diline adayan yazarların kaleminden çıkmıştır. Yazarların önemli bir bölümü aynı zamanda ele aldığı dilin konuşurudur.

Kimi teknik hususlar

Proje makalelerinin dilleri, sayı bakımından İngilizce başta olmak üzere Türkçe, Rusça, Kazakça, Özbekçe vd. Türk dilleridir.

'Türk dilleri' kavramındaki 'dil' ifadesi, dilbilimsel ve toplumdilbilimsel bakımdan lehçeleri, alt-lehçeleri, toplumsal lehçeleri, hatta birey dillerini ve kesitlerini (İng. register) bir arada ifade eden 'dil değişkesi' (İng. language variety) veya daha basit biçimde 'değişke' olarak anlaşılmalıdır.

Projede yer alan makalelere teknik hataların dışında -aralarında görüş, düşünce ve içerik hatta sayısal veriler bakımından farklılıklar bulunsa da- yazar tercihine saygı çerçevesinde içeriğe müdahale edilmemiş, makaleler arasında uyum sağlama çabasına girilmemiştir. Ancak farklı ülke akademisyenlerinin makalelerdeki atıf, kaynak gösterimi vb. farklı teknik uygulamalarda mümkün olduğunca standartlaştırma yoluna gidilmiştir. Makaleler etnik adlara göre alfabetik olarak sıralanmıştır.

Makalelerde konu aldığı Türk halkının yaşadığı coğrafyayı ve kültürünü yansıtması, bu hususlarda en azından bir fikir vermesi amacıyla büyük bir kısmı makalenin yazarından temin edilen çok sayıda orijinal görsel kullanılmıştır.

Teşekkür

Bu çalışmanın hayata geçirilmesinde yayımcıların ve yazarların dışında hakem, düzeltmen, tanıtım

Endangered Turkic Languages I-IV is the product of a national and international comprehensive and bulky study completed recently. The idea of conducting such project appeared in 2011. In 2013 both International Khoja Akhmet Yassawi Turkish-Kazakh University and then, International Turkish Academy granted a publication support for the book 'Endangered Turkic Languages I-IV'. In the process distinct methods were employed and several complementary activities were realized such as participation in different scientific activities to introduce the project, field trips such as one conducted for Gagauz language and media-based actvities to make the project more familiar.

The project of which motto is **Before the Last Voices are Gone** deals with many varied Turkic languages, including Fu-yü Kyrgyz language spoken in Northeastern China, Karaim language spoken in Lithuanian; Dolgan language spoken in the Taymyr Peninsula, Qashqai language spoken in Iran, which have all less native speakers. The articles covered in the book are written by scholars who have dealt with the Turkic languages included in the project. In addition, the majority of the authors are native speakers of these languages.

Some technical principles

The articles covered in the book were written in different languages, including English, Turkish, Russian, Kazakh, Uzbek.

The word 'language' used in the concept of 'Turkic languages' refers to dialects, sub-dialects, social dialects and 'language variety' (meaning both idiolects and registers) in linguistic and sociolinguistic terms.

Although there are differences in the articles in terms of assumptions, scope and even, numerical data, these differences were not reviewed in order to pay respect to the preferences of the authors and there is no concern to provide a full consistency in the articiles. However, the different citation styles used in the articles occurred due to the distinct academic writing styles of the authors were made standard as much as possible. The articles were listed in alphabetical order, by ethnic names.

All articles have used original visuals in order to reflect the geography and culture of the native speakers and to make readers more informed about these points. These visuals were mostly provided by the authors.

Acknowledgment

This study could not be realized without the contributions of publishers and authors as well as

görevlisi ve benzeri pozisyonlarda akademisyen ve lisansüstü öğrencilerinin katkısı bulunmaktadır. Bunlar arasında projenin iletişim koordinatörlüğü görevini kusursuz biçimde yerine getiren **İsa Sarı**'nın adı özellikle belirtilmelidir. Ayrıca İngilizce ve Rusça metinlerin kontrol ve redaksiyonunda da uzmanların katkıları vardır. İngilizce ve Rusça makalelerin yayım sürecinde önemli editoryal katkıları bulunan **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilgün İsmail** ve **Valeriya Lemskaya**'nın adlarını özellikle anmak isteriz.

Son düzelti sürecinde katkıları bulunan **Bilge Gökter**'e, **Fatma Ay**'a, **Melike Üzüm**'e, **Özge Aksoy Serdaroğlu**'ya, **Reyhan Ay**'a, **Rysbek Alimov**'a, **Selcen Koca Sarı**'ya **Tülay Kuzu**'ya; yayım sürecindeki anlayışları ve çabaları için **Necdet Çeliktaş**'a, **Enver Aydın**'a; TÜRKSOY Genel Sekreteri **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV**'a ve TÜRKSOY Genel Sekreter Yardımcısı **Prof. Dr. Fırat Purtaş'a,** TÜRKSOY nezdinde KKTC ülke temsilcisi ve fotoğraf sanatçısı **Güler Fedai**'ye, Türk-Kazak Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığından **Halil Ulusoy**'a ve projenin başlangıcından itibaren bilimsel desteğini esirgemeyen, ayrıca kitapta yer alan kimi makalelerin yazarları ile bizzat bağlantı sağlayan **Marcel Erdal**'a ve projenin hayata geçirilmesi sürecinde, Şor, Çalkan, Teleüt, Telengit, Dolgan, Tofa vb. tehlikedeki Sibirya Türk dilleri ile ilgili yazıların koordinasyonunda çok önemli katkıları bulunan **Irina Nevskaya**'ya teşekkür ederiz.

Son olarak projeye yayım desteği vererek kitabın hayata geçmesini sağlayan Hoca Ahmet Tesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi 'halef-selef' Mütevelli Heyet Başkanları **Prof. Dr. Musa Yıldız**'a ve **Prof. Dr. Osman Horata**'ya; Uluslararası Türk Akademisi Başkanı **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali**'ye ve mensubu olduğumuz **Başkent Üniversitesi**nin ve **Hacettepe Üniversites**inin değerli yöneticilerine şükranlarımızı sunuyoruz.

Bu projenin bundan sonraki süreçlerde başta akademisyenler olmak üzere akademisyen adaylarının ve konuya ilgi duyanların tamamına hitap etmesi, yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan Türk halklarının dillerine, kültürlerine ve yaşam biçimlerine yönelik bir platform olmasını diliyoruz.

academics and graduate students who functioned as reviewers, editors, or in other related roles. Of them, we must particularly mention **İsa Sarı** who assumed the role of communications coordinator of the project, who achieved this role perfectly. In addition, language experts contributed to the English and Russian reviews of the articles. Specifically, we should express our gratidute to **Aiiana Ozonova, Azad Mammadov, Aziyana Bayır-ool, Daniel Chatham, Defne Ersin Tutan, Gordon John Ross Marshall**, **Nilghiun İsmail** and **Valeriya Lemskaya** for their significant contributions to the process.

We thank to **Bilge Gökter, Fatma Ay**, **Melike Üzüm**, **Özge Aksoy Serdaroğlu**, **Reyhan Ay**, **Rysbek Alimov, Selcen Koca Sarı and** and **Tülay Kuzu** for their contributions to the final review process; to TÜRKSOY Secretary General **Prof. Dr. Düsen KASEİNOV and TÜRKSOY** Deputy Secretary General **Prof. Dr. Fırat Purtaş;** to **Güler Fedai** who is the KKTC representative at TÜRKSOY and who is a photographer, to **Halil Ulusoy** who is a member of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees, to **Marcel Erdal** who scientifically contributed to the project from its start and who made it possible for us to reach some of the authors and to **Irina Nevskaya** for cooodinating work on many endangered Siberian Turkic varieties (Shor, Chalkan, Teleut, Telengit, Dolgan, Tofa etc.).

We would also like to thank **Prof. Dr. Musa Yıldız** and **Prof. Dr. Osman Horata** who are the successor & predecessor heads of Turkish-Kazakh University's Board of Trustees for their support for the publication of the book and to **Prof. Dr. Darkhan Kydyrali** who is the head of the International Turkic Academy as well as to the senior administrators of both **Başkent University** and **Hacettepe University** where we are working at.

We hope that this project will be a platform about the Turkic languages, cultures and lifestyles, which are facing with the risk of endangerment, for academicians, future academics and those who are interested in these subjects.

ПРОЕКТ «ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ, НАХОДЯЩИЕСЯ ПОД УГРОЗОЙ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ: ОБЩИЕ СВЕДЕНИЯ»

(ПРЕДИСЛОВИЕ)

Суер Экер
Улку Челик Шавк

Согласно данным, полученным в результате научных исследований, мировое языковое разнообразие постепенно сужается и, согласно прогнозам ЮНЕСКО, большая часть из почти 7,000 языков мира полностью утратит своих носителей.

К находящимся на грани исчезновения относятся языки, которые практически не передаются последующим поколениям и которым не учат детей, в связи с чем количество их носителей уменьшается и имеется риск их полного исчезновения в недалеком будущем. В этом случае происходит постепенное угасание культурных традиций, которые через несколько поколений становятся частью доминирующей культуры. Гибель языков означает и гибель культуры, утрату духовного и культурного опыта, который развивался и накапливался в языке на протяжении всей истории человечества.

Сегодня во многих странах различные организации и институты, включая университеты и общественные объединения, выступают с инициативами, имеющими целью содействие в передаче последующим поколениям языков и культур, оказавшихся в последнее время под угрозой исчезновения.

Проект «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: Общие сведения»

Тюркские языки занимают важное место в категории, обозначенной в международных документах как «языки, находящиеся под угрозой исчезновения». Благодаря демографическим преимуществам в близкой перспективе не попадают под угрозу исчезновения языки независимых тюркских государств, а также татарский в России, азербайджанский в Иране, уйгурский в Китае, узбекский в Афганистане и т.п., однако различные языки и диалекты тюркских языков, на которых говорит малое количество носителей, стоят на грани гибели.

С другой стороны, дефиниции понятия «исчезающий язык» также могут обсуждаться. Разные ученые и исследовательские институты по-разному определяют границы угрозы; одни считают тот или иной язык «исчезающим», другие могут определять его как «благополучный». В настоящем исследовании при определении исчезающих тюркских языков мы руководствовались подготовленным ЮНЕСКО «Атласом языков мира, находящихся под угрозой исчезновения» (UNESCO Atlas of the World›s Languages in Danger). В «Атласе» отражена различная степень жизнеспособности тюркских языков, на которых говорят народы Российской Федерации, в частности, башкирского, чувашского, якутского. Тюркские языки, которых нет в «Атласе», например, казахский и киргизский в Китае, языки татар и башкир, живущих в европейских странах, включены в данный проект.

Серия изданий «Тюркские языки, находящиеся под угрозой исчезновения: общие сведения»

Проект «Исчезающие тюркские языки» создан как общая научная платформа для исследовательской и другой деятельности в данной сфере. Он предусматривает изучение и популяризацию языков малочисленных тюркских народов, публикацию материалов и исследований, которые направлены на признание и понимание угрозы гибели тюркских языков и культур, а также на развитие теоретических исследований, документацию языков и их возрождение и т.п.

Проект «Исчезающие тюркские языки» является комплексным, он включает четырехтомное издание, в котором опубликовано 132 следования 130 ученых из 26-ти стран, а также одноименный журнал и сайт. Материал четырех книг организован по трем разделам:

1. Исчезающие тюркские языки: общие и теоретические подходы I · Том 1 (17 статей)

В данном разделе рассматриваются теоретические вопросы и общие проблемы как исчезающих языков в целом, так и тюркских языков, находящихся под угрозой исчезновения, в частности.

2. Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIA · Том 2 (28 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы IIB · Том 3 (33 статей)

Исчезающие тюркские языки: исследования и материалы - это самый объемный раздел, включающий научные статьи по отдельным тюркским языкам. Он состоит из двух томов.»

3. Исчезающие тюркские языки: междисциплинарные исследования · Том 4 (52 статей).

Издание «Исчезающие тюркские языки I-IV» - солидный итог совместной работы многих ученых по исследованию тюркских языков, проведенной на национальном и международном уровнях. Проект, зародившийся в 2011 году, в 2013 году получил поддержку Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясеви и, вслед за этим, Международной Тюркской Академии, которые оказали содействие в издании данного четырехтомного труда. С целью ознакомления более широкой аудитории с проводимой работой было предпринято участие в различных научных форумах, полевые экспедиции, как в случае с гагаузским языком, а также организованы презентации и пресс-конференции.

В проекте, осуществленном под девизом **«Пока ещё звучат эти языки»**, нашли отражение тюркские языки, число носителей которых невелико, - язык фуюйских кыргызов, проживающих на севере Китая, язык караимов Литвы, язык долган полуострова Таймыр, язык кашкайцев, кочующих на юге Ирана. Большинство авторов, принявших участие в настоящем проекте, являются носителями тюркских языков, изучению которых они посвятили большую часть своей жизни.

Редакционная политика

Статьи для данного проекта написаны на английском (большинство материалов), турецком, русском, казахском, узбекском, а также других тюркских языках.

В понятии «тюркские языки» под словом «язык» в лингвистическом и социолингвистическом аспекте, понимаются идиолекты, говоры, диалекты, наречия, социолекты и т.п., то есть то, что мы вкладываем в понятие «разновидности языка» (англ. language variety), или «разновидности».

В статьях сборника отражены различные мнения, взгляды и положения их авторов; встречаются противоречия в цифровых данных, однако это не стало поводом для редакционного вмешательства. При подготовке сборника к печати была лишь стандартизирована система примечаний и ссылок на источники.

Статьи сборника отражают географическое и культурное многообразие тюркского мира; для их иллюстрирования использован обширный фотоматериал, предоставленный авторами. Статьи расположены в алфавитном порядке этнонимов.

Благодарности

В подготовке настоящего издания, помимо авторов и издателя, большая заслуга рецензентов, редакторов и других участников проекта, научных сотрудников и магистрантов. Среди них особо следует отметить координатора проекта **Ису Сары**, который безупречно выполнил свою работу.

Отдельно нужно отметить специалистов, которые осуществили проверку и редактирование текстов статей на английском и русском языках. Это **Айана Озонова, Астрид Менз, Азад Мамадов, Азияна Байыр-оол, Дэниэл Чэтхэм, Дефне Эрсин Тутан, Гордон Рос Маршал, Нильгюн Исмаил** и **Валерия Лемская**.

Особая признательность **Бильге Гёктер, Мелике Узюм, Озге Аксой Сердароглу, Рейхан Ай, Рысбек Алимов, Сельджен Коджа Сары, тюлай кузу** и **Фатма Ай,** сделавшим последние правки. Выражаем благодарность Генеральному секретарю ТЮРКСОЙ **профессору Дюсену Касеинову** и заместителю Генерального секретаря **профессору Фырату Пурташу**, а также фотохудожнику, представителю Турецкой Республики Северного Кипра в ТЮРКСОЙ **Гюлеру Федаи** и членам попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви господам **Халиль Улусой**.

С самого начала работы над проектом неоценимую научную поддержку оказывал Марсель Эрдал, который также взял на себя труд осуществления коммуникации со многими авторами статей. Мы благодарны Ирине Невской, которая координировала работы по многим исчезающим сибирским тюркским языкам (шорскому, чалканскому, телеутскому, теленгитскому, долганскому, тофаларскому и др.).

Благодарим председателей попечительского совета Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясеви **профессора Мусу Йылдыза** и **профессора Османа Хората,** президента Международной Тюркской Академии профессора Дархана Кыдырали, а также руководство **Университета Башкент** и **Университета Хаджеттепе** за содействие в подготовке и издании книги.

Мы хотим пожелать, чтобы данный проект, который обращен как к научному сообществу, так и ко всем, кто интересуется данной темой, в дальнейшем стал платформой для изучения и сохранения находящихся под угрозой исчезновения языков и культур, образа жизни тюркских народов.

Irina Nevskaya
Marcel Erdal

Çev. Gökçe Yükselen

GİRİŞ

Geçen yıl, Avustralyalı meşhur dilbilimci Peter Austin, makalelerinden birinde, 2015 yılında, dillerin belgelenmesinin bağımsız bir bilim dalı olarak yirminci yılını tecrübe ettiğini yazmıştı. [1] Bu bilim dalının ortaya çıkması, küreselleşen dünyamızda, bugün yeryüzünde konuşulan dillerin çoğunun ortadan kalkmaya mahkûm olduğunun bilincinde olunması ile ilişkili idi. Günümüzde bilinen 6,500 civarındaki dilin % 70'inden fazlası yirmi birinci yüzyılın sonunda olmayacak.

Çok sayıdaki dilin varlığını ve sağlıklı gelişimini tehdit eden birçok sebep mevcuttur: küreselleşmenin yanında kitle iletişim araçları ve popüler kültürün yaygınlaşması; çeşitli dilleri konuşan insanların büyük çaptaki göçleri neticesinde meydana gelen asimilasyon süreçleri ve heterojen toplumlardaki ortak iletişim dili ihtiyacı vs. Mesela Sovyetler Birliği örneğine bakılabilir. Rus olmayan nüfusun neredeyse tamamının ana dillerinde ve Rusçada olmak üzere iki dilli olmaları, bütün nüfusun Rusça konuşan bir 'Sovyet Milleti' olarak birleştirilmesi yönündeki devlet politikaları, küçük nüfuslu etnik grupların konuştukları başta olmak üzere, anadillerinin düşük sosyal konumları ve daha birçok başka sebep, Sovyetler Birliği'nin ortaya çıkışını müteakip birkaç on yıl içerisinde onlarca yerli dilinin ortadan kalkması veya yok olmanın eşiğine gelmesi sonucunu doğurmuştur.

Her etnik grup için, dilinin tehlike altında olmasının kendine mahsus sebepleri vardır. Tehlike altındaki dillerin karşı karşıya oldukları tehditlerin derecesini ölçmekle ve bu işlemler sonucunda ortaya çıkan değerlendirmeler için ölçütler belirlemekle uğraşan dilbilimciler, bir dil için; konuşurlarının

1 Austin, Peter K. (2016). 'Language documentation 20 years on', Luna Filipović and Martin Pütz (Ed.) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, 147-170.

INTRODUCTION

Last year, the famous Australian linguist Peter Austin wrote in one of his articles that the year of 2015 saw the 20th anniversary of the existence of language documentation as a separate discipline.[1] Its emergence was connected with the overall awareness that in our global world the majority of languages spoken on the Earth are doomed to become extinct. Of about 6,500 languages known nowadays, more than 70% will not exist by the end of the twenty first century.

There are numerous reasons that endanger the health and free development of so many idioms: globalization and the spreading of mass media and popular culture; assimilation processes due to massive migrations of people speaking various varieties, and the need for *linguae francae* in heterogeneous societies among other factors. See, for instance, the example of the Soviet Union: The practically total bilingualism of its non-Russian population in native languages and Russian, the state politics directed towards the unification of the whole population as one "Soviet nation" that should, of course, speak Russian, the low social standing of native languages, especially those spoken by small-numbered ethnic groups, and numerous other reasons have led to a situation when within several decades of the existence of the Soviet Union dozens of indigenous idioms were lost or got to the brink of dying out.

The reasons why a language becomes endangered are unique for each ethnic group. Linguists dealing with measuring the degree of language endangerment and defining criteria for such assessments state that one should, among these, consider the number

1 The article was published 2016: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

sayısının, konumunun (ulusal, bölgesel, yerel, vs.), bir etnik idari bölgenin varlığının, yazılı şeklinin ve eğitim – öğretimde kullanılmasının, genç nesillere aktarılmasının, konuşurlarının dil davranışlarının ve dil tercihlerinin dikkate alınması gerekenler arasında olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca belirtilmelidir ki, her zaman, bir dilin bir sonraki yüzyılı görmesi ile varlığının konuşurlarının hayatlarına koşut olarak birkaç on yıl ile sınırlı olmasının arasındaki farkı ortaya çıkaran ve belirleyen, birçok birbirinden farklı amilin karışımıdır. Kendi tecrübelerimiz, sadece aile içerisinde konuşulsa bile, konuşurlarının bir dilin kendi etnik grupları için değerinin farkında olmalarının önemini ortaya koymuştur. Devlet sınırları içerisinde konuşulan bir dili desteklemek için çok bir şey yapmasa dahi, anneler dili çocukları ile konuşurken kullandıkları sürece, dil genç nesillere aktarılmaktadır. Aksi takdirde, dil, varlığını tehdit eden tehlikeli bir durumla karşı karşıya kalmaktadır. Birkaç aksi örnek olmakla birlikte, belli bir noktadan sonra dili diriltmek çok zor, hatta imkânsızdır.

Dilleri tehdit eden evrensel amillerin yanı sıra, bazen, öngörülmesi çok zor olan karmaşık durumlara da şahit olunmaktadır. Bu yüzyılın başlarında, Frankfurt Türkoloji Bölümü, Rusya Federasyonu'na bağlı Altay Cumhuriyeti'nin kuzeyinde konuşulan ve yazı diline sahip olmayan tehdit altındaki bir dil olan Çalkancanın belgelenmesi konusunda, Rusya Bilimler Akademisi'nin Filoloji Enstitüsü ile ortak bir proje yürütmüştü. Güney Altay ağızlarını temel alan resmî Ölçünlü Altayca, Çalkancadan oldukça farklıdır (Bu kitapta Çalkanca ile ilgili bölüme bakınız). O zaman, Çalkanca iki köyde birkaç yüz kişi tarafından konuşulmakta olmasına rağmen, dilin durumu istikrarlı gibi görünmekte idi. Mevzubahis köylerde, çocuklar dâhil herkes, hatta köyde yaşayan çoğunlukla karışık evlilik yapmış bazı Ruslar bile komşularıyla Çalkanca konuşmakta idiler. Projenin sonucu olarak, Çalkanca için bir yazı sistemi oluşturduk, çocuklar için birtakım Çalkanca kitaplar bastırdık ve Çalkanca, edebî Altaycaya ayrılan derslerde an azından dikkate alınmaya başlandı. Ancak, içerisinde bulunduğumuz on yıl içerisinde, durum çarpıcı bir şekilde değişti. Birçok Çalkan ailesi, ebeveynlerini kaybetmiş çocukları evlat edindi. Rusya Federasyonu'nda, hiçbir çocuğun yetimhanede ailesiz büyümemesi gerektiği yönünde devlet kampanyası başlatıldı. Yetimleri evlat edinen ailelere devlet kayda değer miktarda aylıklar bağladı. Bazıları neredeyse yetişkin olan, mevzubahis Çalkan köyleri dışından birçok çocuk, yerli Çalkan topluluklarının üyesi hâline geldi. Ancak Çalkanca bilmemekteydiler. Böylelikle çocuklara yardımcı olabilmek ve anlamadıkları bir dil konuşulan bir çevrede yabancılık çekmemelerini sağlamak için köylerde Rusça konuşulmaya başlandı. Sonuç olarak, sadece iki yıl neticesinde, neredeyse bütün Çalkan çocukları

of speakers of a language, its status (national, regional, vernacular, etc.), the existence of an ethnic administrative territory, a written form of the language and school education based on it, language transmission to younger generations, language attitudes and preferences of its speakers. And always it is a combination of many and different factors that make a difference and decide whether a language will survive into the next century or will be spoken just a few decades as long as its last speakers are alive. From our own experience, we know how important it is for speakers of a language to be aware of its value for the ethnic group itself, even if it is spoken only in the family. As long as mothers speak their native tongue to their children, the language will be given on to younger generations, even if the state where the language is spoken does not do much, if anything at all, to support it. Otherwise the language can get to the critical situation when its survival is threatened. At some point, it is very difficult, or next to impossible, to revive it, even if we know a few counter examples.

Along with more or less universal factors contributing to language endangerment, we sometimes witness paradoxical situations that are very difficult to foresee. In the beginning of the present century, Frankfurt Turcology had a cooperation project with the Institute of Philology of the Russian Academy of Sciences devoted to the documentation of Chalkan, an endangered unwritten Turkic language spoken in the North of the Altai Republic within the Russian Federation; the official Standard Altai language based on southern Altai idioms is rather remote from Chalkan (see the chapter devoted to Chalkan, this volume). Although already then there were only a few hundred persons speaking Chalkan in two villages, its situation seemed to be stable. In those villages, the whole Chalkan population including children spoke Chalkan; even some Russians who lived there, mostly as partners in mixed marriages, spoke Chalkan to their neighbors. As a result of the project, we developed a Chalkan orthography, printed several Chalkan books for children, and Chalkan was at least taken into consideration during lessons devoted to Literary Altai education at school. However, the situation has changed dramatically within this decade. Many Chalkan families adopted children who had lost their parents. There was a government campaign in the Russian Federation that no child should grow up in an orphanage without a family. Families that adopted orphans were supported by the state with considerable monthly payments. Many children from outside those Chalkan villages, some already almost grown-ups, became members of native Chalkan communities. But they could not speak Chalkan; thus, the whole Chalkan villages switched to Russian in order to be nice to those children and help them

da Rusça konuşmaya başladılar. O zaman zaten tehlike altında olan Çalkanca, artık ölmek üzeredir. Gayet insancıl bir durum ve yüce bir niyet neticesinde, dil durumunda, tahmin edilemez ve çarpıcı sonuçların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu örnek, bir dilin geleceğinin ne kadar hassas ve kırılgan olabileceğini ortaya koymaktadır.

Her dil, hem onu konuşan etnik grubun, hem de bütün insanlığın en değerli manevi ortak mirası arasındadır. Bir halkın kültürünü içerir ve hepimizin ortak manevi mirasının emsalsiz bir parçasını temsil eder. Eğer bir dilin kurtulması veya dirilmesi için elimizden bir şey gelmiyorsa, en azından onu belgeleyebiliriz. Bu gerçeği anlamak, yirmi yıl önce, dillerin belgelenmesinin ayrı bir bilim dalı olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. O zamandan itibaren, yirmi yıl boyunca, tehlikedeki diller beşeri bilimlerin odağında olmuştur. Dillerin belgelenmesi; dilbilimini, edebiyatı, antropolojiyi, psikolojiyi, bilgisayar bilimini asil bir görev uğruna, bir halkın manevi kültürünü bilim için, insanlık için ve o etnik grubun gelecek nesilleri için korumak uğruna birleştirmektedir.

Bütün bunlar Türk dilleri için de geçerlidir. Türk dilleri, devasa Avrasya kıtasının her tarafında konuşulmaktadır. Bağımsız ülkelerde veya büyük federal ülkelerin federal veya özerk cumhuriyetlerinde konuşulan ‘güvenli’ ve ‘abat’ diller olan Türkçe, Azerice, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Türkmence, Tatarca, Başkurtça veya Tuvaca gibi dillerin yanında, konuşurlarının ne kendi idari bölgeleri ne de ana dillerinde kitle iletişim araçları veya eğitim öğretimi olan onlarca daha küçük Türk dil değişkeleri de vardır. Etnik idari bölgelerin olamaması, diller için genellikle, devlet desteğinin olamaması, düşük sosyal mevki, çok sınırlı bir kullanım alanı, ölçünlü bir yazımın olmaması ve çağdaş gerçeklikleri ifade eden yeni terimlerin üretilmemesi manasına gelmektedir. Bütün bunlar ise, gönüllü asimilasyon ve genç neslin dili kullanmayı reddetmesi sonucunu doğurmaktadır. Gayet açıktır ki böyle dillerin tamamı farklı derecelerde tehlike altındaki dillerdir.

Sadece etnik bölgelere sahip olmayan küçük halkların dilleri tehlike altında olmayabilir. Ülkelerinde millî veya resmî statüye sahip, okulda öğretilen ve kitle iletişiminde temsil edilen diller bile tehlike altında olabilir. Mesela Rusya Federasyonu’na bağlı Hakasya Cumhuriyeti’nde Hakasça, tehlike altında olarak sınıflandırılmalıdır. Hakaslar, kendi cumhuriyetlerinde nüfusun % 2’sinden daha azına tekabül eden bir nüfusa sahiptirler, bundan da açıkça anlaşılacağı üzere, iletişimin çoğu Rusça ile yapılmaktadır. Yine, Hakasçayı tehdit eden amillerin karmaşık olduğu, ilk bakışta görülmektedir. Hakasçanın ölçünlü şekli, cumhuriyetin Trans-Sibirya Demiryolu

not to feel lost in a foreign language surrounding. As a result, after only 2 years had passed, practically all Chalkan children also switched to Russian. The Chalkan language was already endangered by that time, but now it has become moribund. Thus, even very humane circumstances and honorable intentions have caused unpredictable and really dramatic consequences in the language situation. This example shows how fragile, how breakable, the future of a language can be.

Each language belongs to the most cherished spiritual heritage both for the ethnos speaking it and for the whole of mankind. It incorporates the culture of a people and presents a unique piece of the spiritual heritage of us all. If we cannot save a language, or help it to get revived, the least we can do is to document it. Understanding this fact fostered the emergence of language documentation as a separate scientific discipline two decades ago. Since that time, for two decades, endangered languages have been standing in the focus of human sciences: Language documentation unites linguistics, literature studies, anthropology, psychology, computer science and other disciplines in pursuing one noble task – the preservation of the spiritual culture of a people for science, for mankind and for the descendants of this ethnos themselves.

All this refers also to Turkic languages. Turkic languages are spoken all over the huge territory of Eurasia. Beside “safe” and “prosperous” languages like Turkish, Azeri, Kazakh, Kirghiz, Uzbek, Turkmen, Tatar, Bashkir or Tuvan, spoken in independent countries or federal or autonomous republics of bigger countries having federal structure, there are dozens of smaller Turkic linguistic varieties whose speakers have neither their own administrative territory, nor mass media or school education in their native tongues. The absence of ethnic administrative territories often means lack of governmental support, low societal standing of such idioms, a very narrow sphere of usage, the absence of codified spelling and no coining of new terms denoting modern realities; all this results in a readiness for assimilation and the refusal of the young generation use the language. It goes without saying that all such idioms are endangered to different degrees.

Not only languages of smaller groups without any titular territory can be endangered. Even idioms that have the status of national or official language in their republics, taught at school and represented in mass media, can be in danger. Thus, Khakas in the Republic of Khakassia of the Russian Federation has to be classified as endangered. The Khakas count less than 2% of the population of their republic; obviously

hattına yakın bölgelerde konuşulan Kaça diyalektini temel almaktadır. O bölgeler Hakas olmayan nüfusun yoğun göçüne maruz kalan ilk bölgeler olması sebebiyle, Kaça ağzını konuşanlar ilk asimile olanlar olmuştur. Günümüzde anadilini bilen Hakasların çoğu, diğer büyük bir diyalekt olan Sagayca konuşurlar. Hakas dili öğretmeni olarak eğitilen öğrenciler Sagay'dır, televizyon ve radyo sunucuları Sagay'dır. Okullarda ise, Sagayca konuşan öğrencilere, kendi doğal değişkelerinden oldukça farklı olan Ölçünlü Hakasçayı konuşmaya çalışılan Sagay öğretmenler tarafından Kaça değişkesi öğretilmektedir. Ancak son yıllarda kalıplaşmış edebî normlar değişmiş ve Sagayca biçimleri de içerir hâle gelmiştir.

Sibirya'dan bahsediliyor olması bir rastlantı sonucu değildir. 'Giriş'in her iki yazarı da, geçmişte tehlike altındaki birtakım Sibirya Türk dil değişkesinin belgelenmesi, alfabelerinin oluşturulması, korunması veya diriltilmesi üzerinde çalışmıştır. Bu uğraşlar, bize, Türk dünyasının bu köşesindeki durum hakkında, tabiri caizse en yetkili ağızdan, bilgi verme imkânını sağlamaktadır. Ancak dil kaybının gerçekleştiği tek alan Sibirya değildir. Devlet dilleri bile tehlike altında olabilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen sonra, Frankfurt Türkoloji Bölümü, gözden geçirilmiş bir Kazak alfabesi oluşturmak için Kazak Bilimler Akademisi ile ortak bir proje yürütmüştür. Projenin Kazak katılımcıları Latin alfabesi temelli yeni bir Kazak alfabesi oluşturmak istiyorlardı. Alfabelerin çok fazla birbirlerine benzemeleri sebebiyle, genç nesil Kazakça konuşurlarının Kazakça kelimeleri telaffuzlarına Rus fonetiğinin karışmasını, bu isteklerine neden olarak göstermekte idiler. Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti kurulduğu zaman, Kazak nüfus kendi ülkesinde azınlık durumunda idi ve Kazakça devlet dili olarak Rusça ile yoğun bir rekabet içerisinde idi. Günümüzde ise, Kazakçanın, Kazak olmayan nüfus dâhil, Kazakistan nüfusunun çoğunluğunun konuşma dili hâline geldiği söylenebilir.

Bir diğer sorun, büyük Türk dillerininkiler de olmak üzere, diyalektlerin ölümüdür. Rusya'nın Altay Cumhuriyeti'nde sadece onlarca Tubaca konuşuru kalmıştır. Çalkancanın durumuna daha önce temas edilmişti. Altay Cumhuriyeti'nde, bütün Teleütler Ruslar tarafından asimile edildiği için, Teleütçe de neredeyse ortadan kalkmıştır. Yalnızca komşu Kemerovo bölgesinde birkaç yüz Teleüt yaşamaktadır. Hatta Türkçenin bile bazı diyalektleri tehlike altındadır. Volkswagen Vakfı'nın finansmanı ile Berlin ve Frankfurt Türkoloji Bölümleri tarafından iki Kazakistan üniversitesi (Millî Avrasya Üniversitesi ve Taraz Devlet Üniversitesi) ile ortaklaşa yürütülen 'Sovyet Dönemi Sonrasında Kazakistan'da Türk Dillerinin ve Kültürlerinin Etkileşimi' adlı proje kapmost of the communication is in Russian. Here again we find that, at first sight, the factors that contribute to the endangerment of the Khakas language are paradoxical: The standard Khakas variety is based on the Kacha dialect, spoken in the regions of the republic close to the Trans-Siberian railway. Since those areas were the first to receive massive migrations of non-Khakas population, Kacha speakers were the first to get assimilated. Nowadays, most Khakas who have command of their native tongue speak another bigger dialect, Sagay. Students who are educated as Khakas language teachers are also Sagay. TV and radio moderators are Sagay. However, at school, the Kacha variety is being taught to children, most of which also speak Sagay, by Sagay teachers who try to speak Standard Khakas, quite far from their native variety. Only in the last years have the rigid literary norms been changed so that they now include Sagay forms.

We have been speaking about Siberia, and this is not accidental. Both authors of the preface have dealt with the documentation, alphabet development, preservation or revival of a number of Siberian Turkic endangered varieties. This engagement allows us to report, so to say, from the horse's mouth, about the situation in this part of the Turkic world. But not only Siberia is the place where language loss is on the go. Even state languages can be endangered. Soon after the decline of the Soviet Union, Frankfurt Turcology had a cooperative project with the Kazakh Academy of Sciences, aimed at developing a revised Kazakh alphabet. The Kazakh participants wanted to create a new Kazakh alphabet based on the Latin one; they were explaining its necessity by the interference of Russian phonetics into the pronunciation of Kazakh words by young generations of Kazakh speakers, facilitated by the high similarity of the alphabets. When the independent Republic of Kazakhstan was created, the Kazakh population was a minority in its own country, and the Kazakh language as the state language was in hard competition with Russian. At present, we can say that Kazakh has established itself as the language spoken by most of the Kazakhstan population and not only by ethnic Kazakhs.

Quite a different problem is the death of dialects, even of bigger Turkic languages. In the Republic of Altai we find only a few dozen Tuba speakers, we have already referred to the situation with Chalkan, and Teleut has practically disappeared in the Republic as all Teleuts were assimilated by the Russians; only a few hundred Teleut live in the neighboring Kemerovo region. However, even some Turkish dialects are in danger. In the project "Interaction of Turkic languages and cultures in post-Soviet Kazakhstan", implemented by the Berlin and Frankfurt Turcologies in cooperation

samında, Kazakistan'daki çeşitli Türk kökenli etnik gruplar ele alındı. Bunlar arasında, 1944 yılında Gürcistan'dan sürülmüş, Mesket Türkleri olarak da bilinen 200,000 civarında Ahıska, Hemşin ve Laz Türkü de yer almakta idi.

Türkçenin bu gruplar tarafından konuşulan değişkeleri, Ölçünlü Türkçeden ve Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde konuşulan diyalektlerden farklıdır. Yüz yıldan fazla bir süredir Türk nüfusu ile bağlantıları yoktur. Gürcüce, Ermenice ve diğer Kafkas dilleri ile olan yakın irtibatları, Türk olmayan grupları asimile etmiş olmaları, kendilerinin dışında kalmış oldukları Türkiye'deki dil devrimleri ve altmış yıldan fazla bir süredir Kazakça ile olan etkileşimleri neticesinde, konuştukları değişkeler Ölçünlü Türkçeden daha da farklılaşmıştır. Aslında gençler dâhil hepsi Türkçe konuşabilmektedir. Ancak gençler, Ölçünlü Türkçe konuşmaktadırlar. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında, Ölçünlü Türkçenin bu değişkeler üzerindeki etkisi çok fazla artmıştır. Kazakistan'daki bilgi alanının Türkiye kaynaklı kitle iletişimine açık olması, Türkiye'ye sık yapılan seyahatler, Türk üniversitelerinde tahsil ve diğer sebepler yerel Türk değişkelerinin terk edilmesine sebep olmuştur. Günümüzde yalnızca yaşlılar tarafından konuşulmaktadırlar. Kazakistan'da yüz binlerce konuşurlarının olmasına rağmen, ciddi bir şekilde bu değişkeler de tehlike altındadırlar.

Sonsuza kadar örneklendirmeye devam edilebilir, ancak tehlikedeki Türk dillerinin bir ansiklopedisi olarak tanımlanmayı hak eden bu baskıya değinmek gerekir. Türkoloji araştırmalarında ilk kez, tehlikedeki diller, dil siyaseti ve dil sınıflandırması hakkında teorik meseleleri içeren bölümleri, Türk dünyasının faklı bölgelerindeki dil durumlarını sunan ve tehlike altında olan her Türk dilinin başlı başına emsalsiz bir bütünlük içinde tarif eden bölümlerle birleştiren benzersiz bir yayındır. Bu yayını, tehlikedeki Türk dillerinin bazı materyallerini temel alan dilbilimi araştırmalarını arz eden bölümler tamamlamaktadır. Ayrıca, bugüne kadar neler yapıldığı ve dil araştırmalarının kaydedilen dillere ve bu dillerin konuşurlarına hâlâ neler borçlu olduğu ortaya koyulmaktadır.

Elinizde bulunan bu ciltlerdeki yazarların çoğu, gelip geçen popüler bilim akımlarına bakmaksızın, on yıllarca Türk dil değişkelerinin belgelenmesi, korunması veya diriltilmesi için uğraşmıştır. Günümüzde çok popüler olan veri güdümlü yaklaşım, zamanındaki bütün imkânları kullanarak titiz bir şekilde dilleri belgeleyen Türk lehçebiliminin kurucusu Orta Çağ Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmut ile başlamak üzere, Türkoloji araştırmalarında her zaman zorunlu bir gereklilik olmuştur. Rus Türkolojisinin kurucusu olan Wilhelm Radloff, eşi ile birlikte gerçekleştirdi-

with two Kazakhstan universities (Eurasian National University and Taraz State University) and funded by the Volkswagen Foundation, we deal with various Turkic ethnic groups in Kazakhstan. Among these there are almost 200,000 so-called Ahıska, Hemshinli and Laz Turks, also known as Meskhetian Turks, deported to Kazakhstan from Georgia in 1944. The Turkish varieties spoken by these groups differ from Standard Turkish and from dialects found on the territory of the Republic of Turkey. They were cut off from the rest of the Turkish population more than one hundred years ago. Due to their close contacts with Georgian, Armenian and other languages of the Caucasus, the assimilation of non-Turkish groups, the language reforms which took place in Turkey but not among them and more than sixty years of interaction with Kazakh, their varieties developed even further away from Standard Turkish. In fact, they all speak Turkish, also the younger generations. But again, we have a paradox here! What the younger generations speak is Standard Turkish. The influence of Standard Turkish on these varieties has grown immensely during Kazakh independence: The openness of the informational space in Kazakhstan to mass media from Turkey, frequent trips to Turkey, studying at Turkish universities and other factors have led to the abandoning of native Turkish varieties; only elderly people now speak them. They are also acutely endangered in spite of the fact that there are hundreds of thousands of such speakers in Kazakhstan.

We can go on with illustrations forever, but we would prefer to refer to the present edition which can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages. It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, and language classification with chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Chapters presenting some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. It also shows, what has already been done, and what linguistic studies still owe to the languages that are listed here and to their speakers.

In this series of volumes which the reader is holding in his or her hands, most of the authors have, for many decades, been dealing with language documentation, preservation, or revival of Turkic varieties irrespective of popular scientific trends that come and go. The data driven approach, so popular now, has always been imperative for Turkic studies, beginning with the medieval Turkic linguist Maḥmûd

ği alan araştırması seyahatleri esnasında, Sibirya ve Orta Asya'daki Türk dil değişkelerini belgelemeye başlamıştır. Sonrasında, Sibirya ve Cungar bozkırlarında konuşulan Türk dil değişkelerinin sekiz ciltlik sözlüğü yanında, ciltlerce metin ortaya çıkmıştır. Takipçileri Malov (St. Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) ve Dulzon (Tomsk), Sibirya Türk dil değişkeleri üzerinde araştırmaları devam ettirmiştir. Onların yetiştirdikleri, bu yayındaki birçok makalenin yazarıdır.

Bağımsız bir bilim dalı olarak dillerin belgelenmesinin yirminci yıldönümüne dönecek olursak, yok olmanın eşiğinde olan Türk dillerinin pek azının, günümüzde kullanılması zorunlu telakki edilen teknolojik imkânlar kullanılarak belgelendiğini itiraf etmek gerekir. Belgelenen dillerin çok daha az bir kısmı, elektronik çok kipli (İng. multimodal) bir külliyata sahiptir.

Biz diğer Türkologlarla birlikte, bilhassa tehlike altındaki dillerin konuşurları olan dilcilerin daha çok yapacak işimiz var.

Bu proje, yakın bir gelecekte büsbütün kaybolma tehlikesi altında olan diller üzerine yapılacak araştırmalar için bir isteklendirme ve ilham kaynağı olsun.

al-Kâshġarî, the founder of Turkic dialect studies based on thorough language documentation with the means available in his times. Wilhelm Radloff, the father of Russian Turcology, started documenting Siberian and Central Asian Turkic varieties during numerous field research trips together with his wife and then published his 8 volume dictionary of Turkic varieties of Siberia and the Dzungar steppe alongside numerous volumes of text materials. His followers who carried out research on Turkic varieties in Siberia were Malov (Saint Petersburg), Ubrjatova, Nadeljaev (Novosibirsk) and Dulzon (Tomsk). Their apprentices are authors of many of the articles in this edition.

Returning to the 20th anniversary of language documentation as a separate discipline, we need to confess that only a small part of the moribund Turkic languages has been documented using the technical means nowadays considered to be obligatory; an even smaller portion of our language documentations can boast of an electronic multimodal corpus. There is still much to do here, especially for linguists who are speakers of the endangered languages themselves, but also for us other Turcologists. Let this project be a motivation and inspiration for further research on the languages that might be forever lost tomorrow.

ВВЕДЕНИЕ

Ирина Невская
Марсель Эрдал

В прошлом году знаменитый австралийский лингвист Петер Остен написал, что 2015 год ознаменовался двадцатой годовщиной существования документации языков как отдельной научной дисциплины.[1] Её становление он связал со всеобщим осознанием того факта, что в нашем глобализованном мире большинство языков мира обречены на вымирание. По всей вероятности, более чем 70 % из 6,500 языков, известных нам сегодня, уже не будут существовать к концу двадцать первого века.

Имеются многочисленные причины, которые угрожают существованию и свободному развитию большинства идиом: глобализация и распространение массовых средств информации и массовой культуры, ассимиляционные процессы, идущие вследствие миграций огромных масс населения, говорящих на разных языках и нуждающихся в общем языке коммуникации (*lingua franca*) в неоднородном в языковом отношении обществе, среди множества других, более уникальных, причин. Давайте посмотрим на пример Советского Союза. Практически тотальное двуязычие нерусского населения (на родном и на русском языках), государственная политика, направленная на объединение всего населения в единый «советский народ», который, разумеется, должен говорить на русском языке, низкий престиж родных яхыков, особенно у малочисленных народов, а также целый пучок других причин привели к ситуации, когда за семьдесят лет существования Советского Союза десятки языков его коренных народов были утеряны или доведены до грани исчезновения.

Причины, почему тот или иной язык исчезает, уникальны для каждого из них. Лингвисты, занимающиеся изучением этих причин, а также стремящиеся выработать методику оценки степени угрозы исчезновения языка и найти объективные критерии для такой оценки, приходят к выводу, что среди таких критериев нужно учитывать количество говорящих, социальный статус языка (является ли этот язык национальным, региональным, или языком без официального статуса, т. е. используемым только в узком семейном кругу), существование административной этнической территории (республики, автономного района или округа и т. п.), существование письменности и школьного образования на данном языке, его передача молодым поколениям, отношение к языку и предпочтения в выборе языка общения его носителями в разных ситуациях и т. д. И всегда это комбинация многих разнообразных факторов, которые в конечном итоге дают ответ на вопрос, будут ли говорить на данном языке и в следующем столетии, или только в течение нескольких десятилетий, пока живы его последние носители. Из нашего собственного опыта мы можем сказать, как это важно для носителей языка быть уверенными в его ценности для всего этноса, пусть даже на нём говорят только в узком семейном кругу. Пока матери говорят с детьми на своём родном языке, язык будет передаваться следующим поколениям, даже если государство, в котором живет этот этнос, не оказывает его языку достаточной поддержки, если вообще что-то делает для его сохранения. Иначе язык может оказаться в критической ситуации, когда уже очень сложно, или даже невозможно, его сохранить или возродить (хотя мы и знаем несколько удачных попыток).

Наряду с более или менее универсальными факторами, вызывающими умирание языков, мы иногда сталкиваемся с парадоксальными ситуациями, которые сложно предусмотреть. В начале этого столетия франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества с Институтом филологии СО РАН, посвященный документации исчезающего чалканского языка, бесписьменного тюркского наречия, на котором говорит население двух деревень на севере Республики Алтай, субъекта Российской Федерации. Государственный язык Республики Алтай базируется на южно-алтайском диалекте *алтай-кижи,* который весьма далёк от чалканского (см. главу, посвященную чалканскому языку в данном издании). Хотя уже в то время было всего несколько сотен носителей чалканского языка, его ситуация казалась достаточно стабильной: в тех деревнях всё чалканское население, в том числе и дети,

1 Статья, о которой идёт речь, вышла в 2016 году: Austin, Peter K. 2016: Language documentation 20 years on. In: Luna Filipović and Martin Pütz (Eds) *Endangered Languages and Languages in Danger. Issues of documentation, policy, and language right*s. John Benjamins Publishing Company, pp. 147-170.

говорили на родном языке, даже те русские, которые жили там, в основном в составе смешанных чалканско-русских браков, говорили на чалканском языке с соседями. В результате проекта была создана чалканская письменность, опубликовано несколько книг для детей на чалканском языке, и чалканский язык стал учитываться во время школьных уроков алтайского языка. Однако, ситуация изменилась самым драматичным образом в данном десятилетии.[2] Многие чалканские семьи взяли на воспитание сирот из других районов Республики. В России в то время проводилась компания по усыновлению детей, чтобы ни один ребёнок не рос в приюте, без семьи. Семьи, взявшие на воспитание детей, получали неплохую государственную поддержку. Так в этих деревенях появилось много детей, которые не говорили на чалканском. Чтобы они не чувствовали себя плохо в иноязычном окружении, все жители этих деревень перешли на русский язык, которым так и так владело всё чалканское население. Прошло всего несколько лет, и исследователям пришлось констатировать, что теперь уже никто более не говорит на чалканском, чалканские дети также перешли на русский. Если ранее чалканский язык был под угрозой исчезновения, то теперь он оказался на грани вымирания. Так, даже очень благородные намерения и гуманные поступки вызвали непредсказуемые и действительно драматичные последствия для выживания чалканского языка. Этот пример показывает, в какой нестабильной ситуации может находиться исчезающий язык, насколько хрупким может быть его будущее.

А ведь каждый язык принадлежит к наиболее ценному духовному наследию и самого этноса – его носителя, и всего человечества. Он воплощает собой и культуру этого народа и уникальную часть нашей общей культуры. Если мы не можем спасти язык от вымирания, или не можем его возродить, то самое малое, что мы как лингвисты можем сделать – это его задокументировать. Именно понимание этого факта и обусловило возникновение документации языков как отдельной дисциплины двадцать лет тому назад. С того времени в течение двух десятилетий исчезающие языки стояли преимущественно в фокусе гуманитарных наук. Документация языков объединяет лингвистов, литераторов, антропологов, фольклористов, психологов, программистов и ученых ряда других дисциплин в их работе по достижению благородной цели – сохранения духовной культуры народа–носителя исчезающего языка, для науки, для человечества и для его потомков.

Всё вышесказанное относится также и к тюркским языкам. На тюркских языках говорят практически на всей огромной территории Евразии. Наряду с «благополучными» и «процветающими» языкам, такими как турецкий, азербайджанский, казахский, киргизский, узбекский, туркменский, башкирский или тувинский, которые являются государственными в независимых тюркских государствах или в республиках и автономных областях – субъектах других государств, имеющих федеральную структуру, существуют десятки малочисленных тюркских языков и наречий, чьи носители не имеют собственной административной территории, средств массовой информации на родном языке, школьного обучения или даже собственной письменности. Отсутствие собственной административной территории обычно означает отсутствие государственной поддержки, низкий уровень престижа родного языка как у самих носителей, так и у их соседей, узкий круг использования языка, отсутствие письменных норм, отсутствие слов для обозначения объектов и явлений современной реальности, отсутствие планомерной терминологической работы по созданию школьной и научной терминологии и т. д. и т. п. Всё это приводит к тому, что молодые поколения отказываются от языка и переходят на другой, более престижный или распространенный, язык, в конечном итоге они полностью ассимилируются. Очевидно, что все такие языки находятся под угрозой исчезновения.

Однако не только языки малочисленных народов без собственной титульной территории могут быть под угрозой исчезновения. Даже языки, которые имеют статус национальных или официальных языков в «своих»национальных республиках, которые преподаются в школах и имеют средства массовой информации, могут стать исчезающими. В частности, хакасский язык – национальный язык в Республике Хакассия Российской Федерации, можно тоже

2 Сведения предоставлены А. Н. Озоновой в устной беседе.

назвать языком под угрозой исчезновения. Хакасское население насчитывает только около 2% многонационального населения Республики, очевидно, что большая часть общения происходит на русском языке. И в данном случае мы видим, что факторы, которые усугубляют ситуацию хакасского языка, являются далеко не тривиальными. Хакасский литературный язык базируется на качинском диалекте, на котором говорит население северных районов Республики, примыкающих к Транссибирской магистрали. Поскольку эти районы были в числе первых, которых достигли волны массовых миграций из-за пределов Республики, качинцы оказались в числе первых хакассов, значительная часть которых была ассимилирована. В наши дни большинство хакассов, которые говорят на хакасском языке, являются носителями другого крупного хакасского диалекта - сагайского. Студенты, которые обучаются на учителей хакасского языка, являются в основном сагайцами, ведущие радио и телевизионных программ тоже сагайцы. Однако, в школе преподаётся качинский вариант хакасского языка детям, которые в основном являются сагайцами, учителями-сагайцами, которые стараются говорить на литературном качинском варианте, далеком от их родного языка! «Ошибки» в родном языке и отчаяние и учителей и учащихся предпрограммированы. Только в последние годы жёсткие литературные нормы стали признавать и сагайские формы.

Мы привели ряд примеров социолингвистической ситуации тюркских языков в Сибири. Это не случайно. Авторы предисловия занимались документацией целого ряда исчезающих сибирских тюркских языков, созданием их письменностей, их сохранением или возрождением. Это позволяет нам писать об этих языках и их ситуации, используя информацию, так сказать, из первых рук. Разумеется, не только Сибирь является тем местом, где происходит исчезновение тюркских языков. Ведь даже государственные языки крупных республик с миллионами носителей могут подойти к той черте, где они уже оказываются под угрозой исчезновения. Вскоре после распада Советского Союза франкфуртская тюркология проводила проект международного сотрудничества по разработке нового казахского алфавита совместно с Казахской Академией наук. Казахские участники предпочитали создать новый алфавит на основе латиницы. Они объясняли это тем, что казахский алфавит на основе кириллицы способствует интерференции русской фонетики в произношение казахских слов молодыми поколениями казахов, так как он близок русскому алфавиту. Нужно учесть то, что когда Казахстан стал независимым государством, казахи составляли меньшинство в своей собственной стране; большая часть его многонационального населения была русскоязычной. Часть казахов, особенно в крупных городах, утратила родной язык. Казахский язык только должен был ещё этаблироваться в Казахстане в качестве языка государственного в ситуации жесткого состязания с русским языком. В настоящее время мы можем сказать, что это удалось, казахский язык стал языком, на котором говорит большая часть населения Казахстана, а не только этнические казахи.

Совсем другой вопрос – это вымирание диалектов, этот процесс затрагивает даже крупные тюркские языки. В Республике Алтай осталось только несколько десятков тубинцев-носителей своего языка, при ситуацию с чалканцами мы уже упоминали, а носителей телеутского языка в Республике уже нет, они все были ассимилированы русскими, только несколько десятков носителей этого наречия живут в соседней Кемеровской области. Однако, даже диалекты турецкого языка находятся под угрозой исчезновения. В ходе работ по проекту «Взаимодействие тюркских языков и культур в пост-советском Казахстане», проходящем в Свободном университете города Берлин, во Франкфуртском университете (Германия), в Евразийском национальном университете и Таразском государственном университете (Казахстан), финансируемом Фондом Фольксвагена, были обнаружены различные, ранее не описанные, варианты турецкого языка, на котором говорят так называемые турки-месхетинцы (около 200000 человек), депортированные в Казахстан из Грузии в 1944 году и с тех пор там проживающие.

Среди них выделяются различные этнические группы, говорящие на различных вариантах турецкого языка, отличающихся как от литературного турецкого языка, так и от известных нам турецких диалектов на территории турецкого государства: ахыска, хемшинли, лазы и другие. Они были отрезаны от основ-

ного массива турецкого населения более ста лет тому назад. Благодаря их тесным контактам с грузинским и армянским языком, а также с другими языками Кавказа, ассимиляции и туркизации нетурецких этнических групп, проходившей во время их проживания в Грузии, реформе турецкого литературного языка, которая их не затронула, тесным контактам с казахским языком на протяжении более 60 последних лет, те турецкие диалекты, на которых они говорят, далеко отошли от стандартного турецкого языка и от других турецких диалектов. Они все говорят на турецком языке, в том числе и молодые поколения. Но и тут мы имеем парадоксальную ситуацию! Тот турецкий, на котором говорит молодое поколение – это стандартный турецкий язык. Влияние турецкого языка Республики выросло чрезмерно за годы независимости Казахстана: открытость информационного пространства Казахстана для всех турецких средств массовой информации, их популярность вреди казахстанского населения, частые поездки в Турцию, учеба в турецких университетах и другие факторы привели к тому, что турки Казахстана отказываются от своего варианта турецкого и переходят на литературный турецкий язык. Только пожилые люди говорят сейчас на своих исконных вариантах турецкого языка. В результате, эти варианты тоже находятся на грани исчезновения, несмотря на то, что сотни тысяч турок Казахстана говорят на турецком!

Мы могли бы продолжать приводить дальнейшие примеры, иллюстрирующие ситуацию с исчезающими тюркскими языками, но мы предпочитаем сослаться на данное издание, которое по праву можно назвать энциклопедией исчезающих тюркских языков. Это уникальная серия книг, объединяющих, впервые в истории тюркологических исследований, главы, посвященные теоретическим вопросам исчезающих языков, языковой политике, классификации языков, с анализом лингвистической ситуации в разных частях тюркского мира и описаниями каждого тюркского языка, находящегося под угрозой исчезновения, поотдельности с беспрецендентной полнотой. Главы, представляющие собой примеры лингвистических исследований на материале исчезающих тюркских языков, завершают эту серию. Это издание показывает, что уже сделано в этой области, и что лингвисты ещё должны сделать для языков, которые перечислены здесь, и для их носителей.

Большинство авторов серии книг, которые читатель держит в руках, занимались документацией, сохранением, возрождением и исследованием исчезающих тюркских языков в течение многих десятилетий, независимо от «модных» научных течений и направлений, которые приходят и уходят. Исследования, базирующиеся на корпусах языковых маериалов, столь популярные сейчас, всегда были обязательными для тюркологов, начиная с великого тюркского лингвиста Средневековья Махмуда Кашгарского, основателя тюркской диалектологии, опирающейся на тщательнейшую языковую документацию и корпус данных с использованием тех «технических» средств, которые были в его распоряжении. В. В. Радлов, отец русской тюркологии, начал свою научную карьеру, собирая материал по тюркским языкам Сибири и Средней Азии во время многочисленных поездок в экспедиции совместно со своей женой, а затем опубликовал восьмитомный сравнительный словарь тюркских наречий Сибири и Джунгарской степи наряду с многочисленными томами текстовых материалов. Его последователями, проводившими полевые исследования коренных языков Сибири, стали С. Е. Малов (Санкт-Петербург), Е. И. Убрятова и Д. М. Наделяев (Новосибирск), А. П. Дульзон (Томск). Их ученики и последователи являются авторами многих статей данного издания.

Возвращаясь к 20-ой годовщине языковой документации как отдельной дисциплины, мы должны признать, что только очень незначительная часть исчезающих тюркских языков была задокументирована с использованием технических средств, которые сегодня считаются обязательными для этой цели, еще меньшая часть этих языков может похвастаться наличием электронных мультимодальных корпусов.

Ещё очень многое нужно сделать в этом направлении, особенно лингвистам, которые сами являются носителями исчезающих языков и диалектов, но и всем нам, тюркологам.

Пусть этот проект станет мотивацией и вдохновлением для дальнейших исследований языков, которые могут быть утрачены навсегда уже завтра.

Prof. Dr. Darkhan Kydyrali
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VI**

Prof. Dr. Musa Yıldız
MESSAGE FROM THE PRESIDENT/BAŞKANDAN MESAJ
ПРЕЗИДЕНТТЕН ХАБАРЛАМА/ОБРАЩЕНИЕ ПРЕЗИДЕНТА
..... **VIII**

Süer Eker, Ülkü Çelik Şavk
PREFACE/ÖNSÖZ/ПРЕДИСЛОВИЕ
..... **X**

Irina Nevskaya, Marcel Erdal
INTRODUCTION/GİRİŞ/ВВЕДЕНИЕ
..... **XVI**

Feyruze H. Garipova
BAŞKURDİSTAN CUMHURİYETİ'NDE DİL SİYASETİNİN KANUNİ ESASLARI
LEGISLATIVE FUNDAMENTALS OF THE LANGUAGE POLICY IN BASHKORTOSTAN
ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ЯЗЫКОВОЙ ПОЛИТИКИ В БАШКИРИИ
..... 1

Hülya Gökçe
LEHÇE TEMASI VE BAŞKURT DİL SAHASINDAKİ ÖRNEKLERİ
DIALECTS IN CONTACT AND THE BASHKIR LANGUAGE AREA
ДИАЛЕКТЫ В КОНТАКТЕ ДРУГ С ДРУГОМ В БАШКИРИИ
..... 9

Rezeda A. Sulejmanova
RUSSIAN AND WESTERN FIRST NAMES IN BASHKIR ANTHROPONYMY
BAŞKURT ANTROPONİMİNDE RUS VE BATI ADLARI
РУССКИЕ И ЗАПАДНЫЕ ИМЕНА В БАШКИРСКОЙ АНТРОПОНИМИИ
..... 31

Ahat Salihov
BALTIK BOYU CUMHURİYETLERİNDEKİ DİASPORA BAŞKURTLARI
DIASPORA BASHKIRS IN THE BALTIC REPUBLICS
БАШКИРСКАЯ ДИАСПОРА В ПРИБАЛТИЙСКИХ РЕСПУБЛИКАХ
..... 37

Bülent Bayram
ÇUVAŞLAR ARASINDA HALK KÜLTÜRÜ TEMELİNDE
YENİ BİR KİMLİK İNŞASI VE SUVARLAR
A NEW IDENTITY CONSTRUCTION AMONG THE CHUVASH ON THE
BASIS OF FOLK CULTURE AND THE SUVARS
СУВАРЫ И ПОПЫТКИ ПОСТРОЕНИЯ НОВОЙ ЧУВАШСКОЙ
ИДЕНТИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ НАРОДНОЙ КУЛЬТУРЫ
..... 45

Егоров Николай Иванович (Egorov Nikolay İvanoviç)
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЧУВАШСКОЙ ЛЕКСИКИ
THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE CHUVASH VOCABULARY
ÇUVAŞ LEKSİKOLOJİSİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ
..... 59

Егоров Николай Иванович (Egorov Nikolay İvanoviç)
НАЦИ ПОЛИТИКИ КИРЛĔ
IT NEEDS NATIONAL POLITICS
ULUSAL POLİTİKALAR GEREKLİ
О НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ
..... 77

Selcen Küçüküstel
WITNESSING A DISAPPEARING TURKIC LANGUAGE: THE DUKHAN LANGUAGE
KAYBOLAN BİR TÜRK DİLİNE TANIK OLMAK: DUHA DİLİ
БЫТЬ СВИДЕТЕЛЕМ ВЫМИРАНИЯ ОДНОГО ТЮРКСКОГО
ЯЗЫКА. ЯЗЫК ЦААТАНОВ (ДУХА)
..... 89

Elisabetta Ragagnin
MOĞOLİSTAN DUHALARI 'KAYIP OLMAYAN' TÜRKOFON BİR HALK
THE DUKHAS OF MONGOLIA A 'NOT LOST' TURCOPHONE PEOPLE
ЦААТАНЫ (ДУХА) МОНГОЛИИ. СОХРАНИВШИЙСЯ ТЮРКОЯЗЫЧНЫЙ НАРОД
..... 101

Olga Radova (Karanastas)
BUCAK GAGAUZLARIN ETNOGENEZİSİ HEM ETNİK İSTORİYASI
THE DUKHAS OF MONGOLIA A 'NOT LOST' TURCOPHONE PEOPLE
ЭТНОГЕНЕЗ И ЭТНИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ГАГАУЗОВ БУДЖАКА
..... 113

Ольга Константиновна Радова (Каранастас) (Ol'ga Konstantinovna Radova Karanastas)
ЭТНОИСТОРИЧЕСКИЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ
ПРОЦЕССЫ ГАГАУЗСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕССАРАБИИ В XVIII-XXI ВВ
ETHNO-HISTORICAL AND DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE GAGAUZ
POPULATION OF BESSARABIA IN XVIIITH-XXIST CENTURY
XVIII-XXI'İNCİ YÜZYILLARDA BESARABYA GAGAUZ NÜFUSUNUN
ETNİK-TARİHİ VE DEMOGRAFİK SÜREÇLERİ
..... 123

Astrid Menz - Çev. Gülin Dağdeviren Kırmızı
TEHLİKEDEKI TÜRK DİLLERİ: GAGAUZCA ÖRNEĞİ
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES: THE CASE OF GAGAUZ
ТЮРКСКИЕ ЯЗЫКИ НА ГРАНИ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ: ОПЫТ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА
..... 145

Gülin Dağdeviren Kırmızı
GAGAUZ GENÇLERİN GAGAUZCA VE RUSÇAYA KARŞI DİL TUTUMLARI
LANGUAGE ATTITUDES OF YOUNG GAGAUZ SPEAKERS TOWARDS
THE GAGAUZ AND RUSSIAN LANGUAGES
ОТНОШЕНИЕ ГАГАУЗСКОЙ МОЛОДЕЖИ К ГАГАУЗСКОМУ И РУССКОМУ ЯЗЫКАМ
..... 157

Hülya Demirdirek
GAGAUZ 'TURKICNESS' AND THE REIMAGINATION OF KINSHIP
GAGAUZ 'TÜRKİLİĞİ' VE AKRABALIĞIN YENİDEN TASAVVURU
ГАГАУЗСКАЯ "ТЮРКОСТЬ" И ИДЕЯ "РОДСТВЕННОСТИ"
..... 171

İsmail Ulutaş
AN OVERVIEW OF RELATIVE CLAUSE CONSTRUCTIONS MODIFYING NOUNS IN GAGAUZ SYNTAX
GAGAUZ SÖZ DİZİMİNDE İSMİ NİTELEYEN İLGİ YANTÜMCE YAPILARI ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ
ОБЗОР КОНСТРУКЦИЙ КОТОРЫЕ СЛУЖАТ ОПРЕДЕЛЕНИЕМ ИМЕНИ В СИНТАКСИСЕ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА
..... 183

S. Nalan Büyükkantarcıoğlu
SOME SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND SOCIO-COGNITIVE NOTES ON THE GAGAUZ LANGUAGE IN ATU OF GAGAUZIA
GAGAUZ ÖZERK BÖLGESİNDE GAGAUZ DİLİ ÜZERİNE BAZI SOSYO-PSİKOLOJİK VE SOSYO-BİLİŞSEL NOTLAR
О НЕКОТОРЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И СОЦИАЛЬНО-КОГНИТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА В АВТОНОМНОМ ТЕРРИТОРИАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ ГАГАУЗИЯ
..... 191

Nadejda Özakdağ
GAGAUZCANIN SÖZ DİZİMİNDE KOMŞU DİLLERİN ETKİSİ
THE INFLUENCE OF NEIGHBOURING LANGUAGES ON THE SYNTAX OF THE GAGAUZ LANGUAGE
ВЛИЯНИЕ СОСЕДНИХ ЯЗЫКОВ НА СИНТАКСИС ГАГАУЗСКОГО ЯЗЫКА
..... 203

Maria D. Chertykova
KHAKASS
HAKASÇA
ХАКАС
ХАКАССКИЙ ЯЗЫК
..... 215

Mariya D. Chertykova, Andrey D. Kaksin
FUNCTIONING OF THE MODERN KHAKASS LANGUAGE AND LINGUISTIC SITUATION IN THE REPUBLIC OF KHAKASSIA
ÇAĞDAŞ HAKAS DİLİNİN İŞLEVİ VE HAKAS CUMHURİYETİ'NDEKİ DİLBİLİMSEL DURUMU
ФУНКЦИИ СОВРЕМЕННОГО ХАКАССКОГО ЯЗЫКА И ЯЗЫКОВАЯ СИТУАЦИЯ В ХАКАССИИ
..... 225

Ali Asgar Jamrasi - Çev. Nilgün İsmail, Cahangir Karini
CAUSES OF KHALAJ TURKISH ASSIMILATION IN IRAN
İRAN'DA HALAÇ TÜRKÇESİNİN YOK OLMA NEDENLERİ
ПРИЧИНЫ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ ХАЛАДЖСКОГО ЯЗЫКА В ИРАНЕ
..... 233

Қаламқас С. Қалыбаева, Гүлмира Қ. Абдирасилова
ҚАРАЙЫМ ТІЛІ НЕГЕ ЖОҒАЛЫП БАРАДЫ?
WHY DOES THE KARAIM LANGUAGE DISAPPEARS?
KARAİM DİLİ NEDEN KAYBOLUYOR?
..... 253

Michał Németh - Çev. Demet Kayabaşı
BATI KARAYCASININ LEHÇELERE AYRILMA SÜRECİ VE DÖNEMSELLEŞTİRİLMESİ
THE PROCESS OF DIVERSIFICATION OF WESTERN KARAIM INTO DIALECTS
AND THE QUESTION OF ITS PERIODISATION
ПРОЦЕСС РАЗДЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОКАРАИМСКОГО ЯЗЫКА НА
ДИАЛЕКТЫ И ВОПРОС ПЕРИОДИЗАЦИИ ЕГО ИСТОРИИ
..... 263

Michał Németh - Çev. Defne Ersin Tutan, Fatma Ay
GÜNEYBATI KARAYCADA /Š, Č/, /Ž, ǰ/ ÜNSÜZLERİNİN VE /Ö, Ü/
ÜNLÜLERİNİN DEĞİŞİMLERİ (18. VE 19. YÜZYILLAR)
THE DEVELOPMENT OF SOUTH WESTERN KARAIM /Š, Č/, /Ž, ǰ/ AND /Ö, Ü/
IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES
РАЗВИТИЕ СОГЛАСНЫХ /Š, Č/, /Ž, ǰ/ И ГЛАСНЫХ /Ö, Ü/ В ЮГО-ЗАПАДНОМ
ДИАЛЕКТЕ КАРАИМСКОГО ЯЗЫКА В 18 И 19 ВВ.
..... 277

Zsuzsanna Olach
A SOUTH-WESTERN KARAIM MORNING PRAYER
BİR GÜNEYBATI KARAY SABAH DUASI
УТРЕННЯЯ МОЛИТВА НА ЮГО-ЗАПАДНОМ ДИАЛЕКТЕ КАРАИМСКОГО ЯЗЫКА
..... 293

Mikhail Kizilov - Çev. Fatma Ay, Reyhan Ay
KIRIMÇAKLAR: TOPLULUĞUN BUGÜNKÜ DURUMU
THE KRYMCHAKS: CURRENT STATE OF THE COMMUNITY
КРЫМЧАКИ: СОВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ОБЩИНЫ
..... 307

Mikhail Kizilov - Çev. Nükhet Okutan
BASIN VE ETNİK KİMLİK: DÜNYA SAVAŞLARI ARASI DÖNEMDE
POLONYA VE LİTVANYA'DAKİ KARAİM YAYINLARININ TÜRKLEŞTİRİLMESİ
THE PRESS AND ETHNIC IDENTITY: TURKICISATION OF KARAITE
PRINTING IN INTERWAR POLAND AND LITHUANIA
ПРЕССА И ЭТНИЧЕСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ПЕРЕХОД КАРАИМСКОЙ
ПЕЧАТИ НА ТЮРКСКИЙ В МЕЖВОЕННЫЙ ПЕРИОД В ПОЛЬШЕ И ЛИТВЕ
..... 323

Ülkü Çelik Şavk
ALT AĞIZLAR GRUBU OLARAK PAMİR KIRGIZCASI
PAMIR KYRGYZ AS A SUB-ACCENT GROUP
ЯЗЫК КИРГИЗОВ ПАМИРА КАК ГРУППА ПОДГОВОРОВ
..... 339

Ramazan Alpaut

KUMUKS: ETHNIC RIGHTS AND REVISION OF THE WAY TO ITS FUTURE

KUMUKLAR: ETNİK HAKLAR VE GELECEĞE GİDEN YOLUN REVİZYONU

КУМЫКИ: ЭТНИЧЕСКИЕ ПРАВА И ПЕРЕСМОТР ПУТИ В БУДУЩЕЕ

..... 349

Esmael Abdurehim

AN ENDANGERED TURKIC VARIETY IN CHINA: THE LOPNOR DIALECT OF UYGHUR

ÇİN'DE TEHLİKEDEKİ BİR TÜRKÇE DEĞİŞKE: UYGURCANIN LOPNOR DEĞİŞKESİ

ИСЧЕЗАЮЩАЯ ТЮРКСКАЯ ИДИОМА: ЛОБНОРСКИЙ ДИАЛЕКТ УЙГУРСКОГО ЯЗЫКА

..... 357

Birsel Karakoç

ON THE OBLIGATORY CONTROL IN TURKISH AND NOGHAY COMPLEMENT CLAUSES

TÜRKÇE VE NOGAYCADA TÜMLEÇ YAN CÜMLELERİNDE ZORUNLU DENETİM

ОБЯЗАТЕЛЬНОЕ УПРАВЛЕНИЕ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ТУРЕЦКОМ И НОГАЙСКОМ ЯЗЫКАХ

..... 371

Ali Asker

NOGAY HALKI: SİYASAL BÖLÜNMÜŞLÜĞÜN ETNİK BÜTÜNLÜK ÜZERİNDEKİ TAHRİBATI

THE NOGHAY PEOPLE: POLITICAL DIVIDEDNESS CAUSING ETHNIC DISUNITY

НОГАЙЦЫ: ПОЛИТИЧИСКАЯ РАЗДЕЛЕННОСТЬ КАК ФАКТОР ЭТНИЧЕСКОЙ РАЗОБЩЕННОСТИ

..... 389

Birsel Karakoç

KUZEY KAFKASYA TÜRK HALKLARINDAN NOGAYLAR: DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜRLERİ ÜZERİNE NOTLAR

THE NOGHAYS, A TURKIC PEOPLE LIVING IN NORTHERN CAUCASUS: NOTES ON THEIR LANGUAGE, LITERATURE, AND CULTURE

НОГАЙЦЫ КАК ОДИН ИЗ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА. ЗАМЕТКИ ОБ ИХ ЯЗЫКЕ, ЛИТЕРАТУРЕ И КУЛЬТУРЕ

..... 401

Dilek Ergönenç Akbaba

NOGAY ADI VE NOGAYLARIN KÖKENİ ÜZERİNE

ON THE NAME 'NOGAY' AND THE ORIGIN OF THE NOGHAY PEOPLE

ПРОИСХОЖДЕНИИ НОГАЙЦЕВ И ЭТНОНИМА "НОГАЙ"

..... 413

Сағидолда Гүлғайша, Ескеева Мағрипа (Sağıydolda Gülğayşa, Eskeyeva Mağriypa)

САРЫ ҰЙҒЫРЛАР ТАРИХИ ЖӘНЕ ЭТНОУДЕРІСТЕР ТОЛҚЫНЫНДА

ON THE HISTORY OF YELLOW UIGHURS AND WAVE OF ETHNIC PROCESSES

SARI UYGURLARIN TARİHİ VE ETNİK SÜREÇLERİ ÜZERİNE

ИСТОРИЯ ЖЕЛТЫХ УЙГУРОВ И ПРОЦЕССЫ ЭТНИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

..... 423

Сағидолда Гүлғайша, Ескеева Мағрипа (Sağıydolda Gülğayşa, Eskeyeva Mağriypa)
'САРЫУЙҒЫРЛАР' ДАЛАЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ
'SARI UYGURLAR' ALAN ÇALIŞMASI
'YELLOW UYGHURS' FIELD RESEARCH
ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СРЕДИ ЖЕЛТЫХ УЙГУРОВ
..... 445

Irina Nevskaya - Çev. Selcan Koca Sarı
ŞORCA-RUSÇA TEMAS ÖZELLİKLERİ
SHOR-RUSSIAN CONTACT FEATURES
ОСОБЕННОСТИ ШОРСКОГО ЯЗЫКА ПРИОБРЕТЕННЫЕ В РЕЗУЛЬТАТЕ КОНТАКТОВ С РУССКИМ ЯЗЫКОМ
..... 459

Yuliya Biletska
THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE MAINTENANCE AND LANGUAGE SHIFT: THEIR HISTORICAL-POLITICAL PRECONDITIONS AND CHALLENGES FOR THE FUTURE
KIRIM TATARCASINDA SÜREKLİLİK VE DEĞİŞİM: KIRIM TATARCASININ GELECEĞİNE İLİŞKİN TARİHİ-POLİTİK ÖNKOŞULLAR VE GÜÇLÜKLER
СОХРАНЕНИЕ КРЫМСКО-ТАТАРСКОГО ЯЗЫКА И ЯЗЫКОВОЙ СДВИГ. ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ И ЗАДАЧИ БУДУЩЕГО
..... 471

Filiz Tutku Aydın Bezikoğlu
TOWARDS TRANSNATIONAL NATION-BUILDING?: 'THE CASE OF CRIMEAN TATARS'
ULUSÖTESİ MİLLET Mİ ORTAYA ÇIKIYOR?: KIRIM TATARLARI ÖRNEĞİ
ВОЗМОЖНО ЛИ НАЦИОНАЛЬНОЕ СТРОИТЕЛЬСТВО ЗА ПРЕДЕЛАМИ ОДНОГО ГОСУДАРСТВА ПРИМЕР КРЫМСКИХ ТАТАР
..... 503

Tamás Csernyei
ETHNIC TATARS IN ROMANIA
ROMANYA'DAKİ ETNİK TATARLAR
ЭТНИЧЕСКИЕ ТАТАРЫ РУМЫНИИ
..... 521

Metin Ömer
ROMANYA'DAKİ TATARLAR'IN 1989'DAN SONRA KİMLİK ARAYIŞLARI
THE TATARS IN ROMANIA: THE SEARCH FOR ETHNIC IDENTITY AFTER 1989
ПОИСКИ ИДЕНТИЧНОСТИ ТАТАР РУМЫНИИ ПОСЛЕ 1989-ГО ГОДА
..... 537

Хэнисэ ханым Алишина (Khenise Chanym Alishina)
МОРФОЛОГИЯ ТОБОЛО-ИРТЫШСКОГО ДИАЛЕКТА СИБИРСКИХ ТАТАР: ИМЯ ДЕЙСТВИЯ
MORPHOLOGY OF THE TOBOL AND IRTYSH DIALECT OF THE SIBERIAN TATAR: ACTION NOUNS
SİBİRYA TATARCASI TOBOL VE İRTİŞ DİYALEKTİNİN MORFOLOJİSİ: EYLEM ADLARI
..... 549

Х. Ч. Алишина (Kh. Ch. Alishina)

НАРЕЧИЕ В ТОБОЛО-ИРТЫШСКОМ ДИАЛЕКТЕ СИБИРСКИХ ТАТАР

SİBİRYA TATARCASI TOBOL-İRTİŞ DİYALEKTİNDE ZARF

..... 557

Rysbek Alimov, Emil Shadyhanov

TELEÜTÇE: YOK OLMA TEHLİKESİ ALTINDAKİ BİR DİLİN SOSYOLENGÜİSTİK DURUMU

THE TELEUT LANGUAGE: THE SOCIOLINGUISTIC SITUATION OF
AN ENDANGERED LANGUAGE

ЯЗЫК ТЕЛЕУТОВ. СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ИСЧЕЗАЮЩЕГО ЯЗЫКА

..... 565

Irina Nevskaya - Çev. İsa Sarı

TÜRK DİLLERİNDE PROSPEKTİF TİPOLOJİSİ

THE TYPOLOGY OF PROSPECTIVE IN TURKIC LANGUAGES

ТИПОЛОГИЯ ПРОСПЕКТИВА В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

..... 585

Irina Nevskaya - Çev. Selcen Koca Sarı

GÜNEY SİBİRYA TÜRK DİLLERİNDE BETİMSEL İKİNCİL YÜKLEMLER

DEPICTIVE SECONDARY PREDICATES IN SOUTH SIBERIAN TURKIC

ДЕПИКТИВНЫЕ ВТОРОСТОПЕННЫЕ ПРЕДИКАТЫ В
ЮЖНОСИБИРСКИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

..... 599

Aleksandr Garkavets, Bilge Gökter - Çev. Ainur Mayemerova

AZAK URUMLARI VE DİLLERİ

AZOV URUMS AND THEIR LANGUAGE

УРУМЫ ПРИАЗОВЬЯ И ИХ ЯЗЫК

..... 617

Fatos Dibra

ARNAVUTLUKTA KONUŞULMUŞ/KULLANILMIŞ TÜRKÇEYE DAİR

ON THE A VARIETY OF TURKISH SPOKEN IN ALBANIA

О ТУРЕЦКОМ ГОВОРЕ В АЛБАНИИ

..... 631

Éva Kincses Nagy

A DISAPPEARED PEOPLE AND A DISAPPEARED LANGUAGE:
THE CUMANS AND THE CUMAN LANGUAGE IN HUNGARY

YOK OLAN BİR HALK VE YOK OLAN BİR DİL: MACARİSTAN'DAKİ KUMANLAR VE KUMANCA

ИСЧЕЗНУВШИЙ НАРОД И ЕГО ЯЗЫК: КУМАНЫ И ЯЗЫК КУМАНОВ В ВЕНГРИИ

..... 675

İsa Sarı

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİNİN DOKÜMANTASYONUNDA GENEL AĞ TABANLI UYGULAMALARIN ÖNEMİ VE BÜTÜNCÜL İÇERİK YÖNETİMİ

THE IMPORTANCE OF THE WORLD WIDE WEB AND HOLISTIC CONTENT MANAGEMENT IN THE DOCUMENTATION OF ENDANGERED TURKIC LANGUAGES

ЗНАЧЕНИЕ ВЕБ-ПРИЛОЖЕНИЙ В ДОКУМЕНТАЦИИ ИСЧЕЗАЮЩИХ ТЮРКСКИЙ ЯЗЫКОВ И ОБЩЕЕ УПРАВЛЕНИЕ КОНТЕНТОМ

..... 687

Durmuş Arık

AZ NÜFUSLU TÜRK HALKLARININ DİNLERİNE VE İNANÇLARINA GENEL BİR BAKIŞ

A GENERAL VIEW ON THE RELIGIONS AND BELIEFS OF THE SMALL-NUMBERED TURKIC PEOPLES

ОБЩИЙ ВЗГЛЯД НА РЕЛИГИИ И ВЕРОВАНИЯ МАЛОЧИСЛЕННЫХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

..... 707

Juliboy Eltazarov

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNDEKİ RUSLAR VE RUSYA FEDERASYONU'NDAKİ TÜRK TOPLULUKLARI (DİL, ETNİSİTE VE GÖÇ OLGULARI)

ETHNIC RUSSIANS, RUSSIAN SPEAKING PEOPLES IN THE CENTRAL ASIAN REPUBLICS AND RUSSIAN LANGUAGE AS A SOCIAL COMMUNICATION TOOL

ЭТНИЧЕСКИЕ РУССКИЕ, РУССКОЯЗЫЧНЫЕ ОБЩИНЫ В РЕСПУБЛИКАХ СРЕДНЕЙ АЗИИ И РУССКИЙ ЯЗЫК КАК СРЕДСТВО КОММУНИКАЦИИ

..... 731

Tolga Çakmak

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN DİJİTALLEŞTİRİLMESİ VE ERİŞİLEBİLİRLİĞİNİN SAĞLANMASI

DIGITIZATION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE AND PROVIDING THEIR ACCESSIBILITY

ПЕРЕВОД В ЦИФРОВОЙ ФОРМАТ МАТЕРИАЛОВ ОТНОСЯЩИХСЯ К НЕМАТЕРИАЛЬНОМУ КУЛЬТУРНОМУ НАСЛЕДИЮ И ОБЕСПЕЧЕНИЕ ИХ ДОСТУПНОСТИ

..... 745

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE
ПОКА ЕЩЁ ЗВУЧАТ ЭТИ ЯЗЫКИ

BAŞKURDİSTAN CUMHURİYETİ'NDE DİL SİYASETİNİN KANUNİ ESASLARI

Feyruze H. Garipova

© Başkurdistan Cumhuriyeti Anayasası, Madde 1

Başkurdistan Cumhuriyeti'nde dil kanununun temelleri XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında atılmıştır. Daha Başkurt özerkliği ile ilgili ilk belgelerde cumhuriyeti oluşturan halkın dili yani titüler dil olan Başkurtçanın statüsü belirlenmiş ve Başkurtça, Rusça ile birlikte devlet dili olarak ilan edilmiştir. Bu dönemde dillerin kamusal alandaki kullanım süreçlerini düzenleyen, bu çerçevede Başkurtçanın kullanma alanlarını ve süreçlerini belirleyen birçok kanun ve diğer hukuki-resmi mevzuat da kabul edilmiştir. Başkurtçanın kamusal alanda kullanma süreçlerini özel bir komisyon kontrol etmiştir. Alınan tedbirlerin etkinliğini artırmak için teşvik sistemi uygulanmış, dil kanunlarını ihlal edenlere karşı idari ve hukuki sorumluluk da öngörülmüştür. Başkurtçanın devlet müesseselerin de kullanılmasını sağlanması ve bu arada yazı dili olarak standartlarını oluşturma faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir.

XX. yüzyılın 50-80'li yıllarında konuyla ilgili yasama süreçlerinin durduğu görülmüştür. Bu yıllarda XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarında kabul edilmiş olan kararlar artık yürürlükten kalkmış, yeni kanunlar yapılmamıştır. Bunu kısmen eşitlik, gönüllülük ilkelerinin ilan edilmesiyle açıklamak mümkündür. Cumhuriyetlerde dillerin statüsünü belirleyen resmi belgelerin bulunmamasına rağmen otokton halkların dilleri cumhuriyetlerin simgesi haline gelmiştir denilebilir. Başkurt Otonom Cumhuriyeti'nin Anayasa maddeleri buna dolaylı bir örnek teşkil edebilir. Örneğin, 1978 yılında kabul edilen Anayasanın 98. maddesine göre 'Başkurt OSSC kanunları, Başkurt OSSC Yüksek Kurul kararları ve diğer belgeleri Başkurtça ve Rusça yayımlanır', 157. maddesine göre ise 'Cumhuriyetin devlet arması ve devlet bayrağı gibi simgelerindeki yazılar Rusça ve Başkurtça olmalıdır.' vb. Başkurt Otonom Cumhuriyeti'nin Anayasasında mahkeme dili hakkında da hükümler bulunmaktaydı. Buna göre, mahkemede Rusça ve Başkurtça ile birlikte cumhuriyette yaşayan başka halkların dilleri de kullanılabilirdi. Bu dönemde BC halklarının dilleri eğitim, kültür, basın, propaganda amaçlı olarak kullanılmaktaydı.

XX. yüzyılın 90'lı yıllarında cumhuriyetin egemenliğine ilişkin sorunlarla birlikte dillerin statüsü sorunu da gündeme gelmiştir. Cumhuriyetler egemenlik hakkındaki deklarasyonlarla birlikte diller hakkında kanunlar kabul etmeye ve yerli halkların dillerini devlet dili olarak ilan etmeye başlamışlardır. Diller hakkındaki kanunlarda hem devlet dillerini hem cumhuriyette toplu olarak yaşayan başka halkların dillerini kullanma alanları da belirlenmiştir.

Rusya Federasyonu içindeki cumhuriyetlere oranla Başkurdistan'da diller hakkındaki kanun daha geç kabul edildi. Bunun sebeplerinden biri Başkurdistan Cumhuriyeti içerisinde kullanılan dillerin taraftarları arasındaki anlaşmazlık idi. Sonuçta tarihi tecrübeye ve diğer objektif olgulara bağlı biçimde Başkurdistan'da devlet dilleri olarak Başkurtça ve Rusça kabul edilmiştir. *Başkurdistan Cumhuriyeti*

© glavarb.ru

Halklarının Dilleri Hakkındaki Kanun,[1] cumhuriyet halklarının dillerinin değişik alanlarda kullanılması ile ilgili sistematiği belirlemektedir. Bu kanun, devlet dillerinden yalnızca birini bilen vatandaşların haklarını da savunmaktadır.

Diller hakkındaki kanunun yürürlüğe girmesi, devlet organlarını bu kanunu gerçekleştirmeyi sağlayan gerekli kararları ve başka hukuksal belgeleri kabul etmenin önünü açmıştır.

Bu tür belgelerden biri, beş yılda bir yenilenen 'Başkurdistan Cumhuriyeti Halklarının Dillerini Koruma, Öğrenme ve Geliştirme Cumhuriyet Programı'dır. Bu programda BC devlet dillerinin ve BC'de yaşayan başka halkların dillerinin devlet idaresi, eğitim, basın, yayın, kütüphane, film sektörü ve iletişim alanlarında işlevlerinin gerçekleştirilmesini sağlayan faaliyetler, dilleri hukuksal ve bilimsel açıdan desteklemeye yönlendiren tedbirler öngörülmüştür. Gösterilen faaliyetleri gerçekleştirmek üzere devlet bütçesinde Finansal kaynak tahsis edilmektedir. Bu programı önceki iki dönemde (2000-2005, 2006-2010 yılları) gerçekleştirmek amacıyla şu çalışmalar yapılmıştır: (1) Dil ile ilgili yasama esaslarını geliştirme (Başkurdistan Cumhuriyeti Halklarının Dilleri hakkındaki Kanuna, BC Eğitim Kanununa, BC Devlet Hizmeti Kanununa, BC İdari Suçlar hakkındaki Kanuna değişiklikler ve eklemeler yapılmış); (2) BC devlet idaresi ve icra organlarının kadrolarına Başkurtça bilen uzmanlar atama; (3) Devlet dili olarak Başkurtçayı ve BC halklarının ana dillerini öğreten ve bu dillerde eğitim veren eğitim müesseseleri ağı genişletilmiştir. Günümüzde cumhuriyet okullarında 6 dil, eğitim dili olarak kullanılmaktadır, vatandaşlar toplam 14 dili öğrenebilmektedirler. (4) 2009-2010 eğitim yılı 2005-2006 yılı ile kıyaslandığında Başkurtçayı devlet dili olarak öğrenen Başkurt milletinden olmayan öğrencilerin sayısı yaklaşık iki kat artmıştır (% 99,7). Ana dilini öğrenen Rus olmayan öğrencilerin sayısı da aynı şekilde artmaktadır (%73,3). 1,099 eğitim müessesesinde eğitim çocukların ana dilinde verilmekte, bu arada 630 kurumda Başkurtça, 390 kurumda Tatarca, 37'sinde Çuvaşça, 312'sinde Marice, 11'inde Udmurtça eğitim verilmektedir. Özel ilk ve orta profesyonel eğitim müesseselerinde Başkurtça BC devlet dili olarak öğrenilmektedir vs. yüksek tahsil yapan kurumların öğrencileri için yeni Başkurtça ve Başkurt dilbilimi ders ve metot kitapları ile eğitim programları hazırlanıp yayımlanmış, bu arada Başkurt dili (5-6., 7-8., 10-11. sınıflar ve pedagoji kolejleri için) ve edebiyatı (10. sınıf için) ders kitaplarının elektronik sürümleri vb. hazırlanmıştır.

(5) Levha, form, mühürler ve görsel –yazılı resmi malzemelerde Başkurtçanın kullanılması sağlanmış olup bunların BC devlet dillerinde doğru yazılıp yazılmadığı kontrol edilmektedir. (6) Tatar, Mari, Çuvaş, Mordva, Udmurt, Letonyalı, Ukraynalı ve Beloruslar için hizmet veren cumhuriyet kütüphanelerinin kitap

1 216-з «Башҡортостан Республикаһы халыҡтары телдәре тураһында» БР Законы.

© glavarb.ru

fonu kısmen bu dillerdeki kitap vb. eğitim yardımcı malzemeleri ile donatılmıştır. (7) Cumhuriyetin kültür ve sanat müesseseleri için milli müzik sanatı klasiklerinin eserleri ile ilgili antoloji ve metot kitapları hazırlanıp yayımlanmıştır. (8) Başkurtların toplu olarak yaşadıkları Çelyabinsk, Orenburg, Kurgan, Sverdlovsk, Samara, Perm' bölgelerinin ve Tataristan Cumhuriyeti'nin rayon ve şehir kütüphanelerinin Başkurtça ders ve metot kitapları, Başkurdistan ile ilgili Başkurtça ve Rusça kitaplar sağlanmasına yardım edilmiştir. (9) Çelyabinsk, Orenburg, Kurgan, Sverdlovsk, Samara, Perm' bölgeleri ve Tataristan Cumhuriyeti rayon ve şehir okullarının Başkurt dili ve edebiyatı öğretmenleri için ihtisas yükseltme kursları vb. hizmetiçi kursların düzenlenmesine katkıda bulunulmuştur. (10) 50'den fazla Başkurtça-Rusça, Rusça-Başkurtça terminoloji ve toponimi sözlüğü, Başkurtça ve Rusça dilleri koruma, öğrenme ve geliştirmeye ilişkin cumhuriyet, federal ve uluslararası belgeler derlemesi, Başkurdistan Cumhuriyeti'nin idari-bölgesel yapısına ilişkin sözlük-kılavuz, nikah ve doğum töreni kayıt senaryo derlemeleri, görme engelli ve az görenler için Başkurtça ders kitabı, Başkurdistan Cumhuriyeti Dilleri ve Halkları arşiv belgeleri derlemesi, Başkurtça, Rusça, Tatarca ve İngilizce sözlük-konuşma kılavuzu hazırlanıp yayımlanmıştır (11) Başkurtça ve Rusça 'Sözlük', 'Ana Dili', 'Başkurtça öğreniyoruz' vs. programlar hazırlanıp yayımlanmıştır. (12) Cumhuriyet gazete ve dergilerinin internet sayfaları hazırlanmıştır. (13) Başkurtça eski baskı ve el yazması eserleri kataloğunu ve sözlükleri içeren dijitalleştirme faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (bk. Respublikanskaya tselevaya programma...).

2012-2016 yıllarını kapsayan programda, aşağıdaki faaliyetler öngörülmüştür: Vazifesi gereği devlet dillerini bilmek zorunda olan devlet ve belediye memurları için Başkurtça ve Rusça kursları organize etme; 2013-2017 yıllarını içeren aralıksız milli eğitim sistemini (milli çocuklar bahçesi – milli okul) oluşturma; eğitim, kültür ve basın alanları için ana dilini ve Başkurtça bilen yüksek ve orta profesyonel tahsilli kadrolar yetiştirme; mp3 formatında BC yazarlarının eserlerini yayımlama; görme engelliler için iki dilli sesli web-sayfası oluşturma; çocuklar ve gençler için cumhuriyet ve bölgelerarası dil kampları organize etme vs. (bk. Respublikanskaya tselevaya programma...).

Diller hakkındaki kanundan başka, dilleri kullanma sistematiği ile ilgili maddeler ve toplum hayatının değişik alanlarını düzenleyen diğer cumhuriyet kanunlarında da vardır. Başkurdistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi Hakkındaki Kanunu'na göre, Başkurdistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nde yargılama Rusça ya da Başkurtça yapılır, oturuma katılan Rusça ya da Başkurtça bilmeyenler ana dilinde ya da başka herhangi bir dilde konuşabilir veya tercüman isteyebilir (35. madde 1-2. paragraf).[2] Başkurdistan Cumhuriyeti Kütüphane İşlemleri Hakkındaki Kanun'a göre,

2 Makale yazarı da, zaman zaman mahkeme oturumlarına katılmış, Rusçadan Başkurtçaya, Rusçadan Türkçeye çeviri yapmıştır.

© glavarb.ru

vatandaşların 'Devlet kütüphaneleri sistemi aracılığıyla ana dilinde bilgi alma hakkı vardır.' (12. madde). BC vatandaşları, sulh mahkemelerinin faaliyetleri ile ilgili Rusça ve Başkurtça bilgi alabilir (Başkurdistan Cumhuriyeti Sulh Hakimleri Faaliyeti Hakkında Bilgi Alabilmeyi Temin Hakkındaki Kanun'un 6. maddesi). 'Başkurdistan Cumhuriyeti'nde Vatandaşların Müracaatları Hakkındaki Kanun', vatandaşlara 'Başkurdistan Cumhuriyeti devlet organlarına, müesseselerine teklif, bildiri, şikayet, rica ile ana dilinde ya da bildiği Rusya Federasyonu halklarının herhangi bir dilinde müracaat edebilme' hakkını verir (5. madde 1. paragraf).

Kanunun kabul edilmesi, yalnızca kişiye herhangi bir şartta, herhangi bir dili kullanabilme hakkını ya da imkanını verme anlamına gelmez, bu, söz konusu olan hak ve imkanları gerçekleştirmeyi sağlayabilmek için devlet kurumlarını değişik dilleri bilen uzmanları istihdam etmek anlamındadır.

Halka her iki devlet dilinde hizmet verme konusuyla ilgili düzenlemeleri yapmak üzere 30 Mayıs 2007 tarihinde Başkurdistan Cumhuriyeti Devlet Sivil Hizmeti Hakkındaki BC Kanunu'nun 6. Maddesine Değişiklikler Ekleme Hakkındaki BC Kanunu kabul edilmiştir. Buna göre, adı geçen maddenin 11. kısmına aşağıdaki paragrafın eklenmesi öngörülmüştür: 'Bazı sivil memurların mesleki görevlerini yapabilmesi için gereken profesyonel bilim ve becerilerine ilişkin görev nitelikleri arasında Başkurdistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Başkurtçayı bilme zorunluluğu gerekebilir.' (bk. Zakon Respubliki Başkortostan...).

Başkurdistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin 29 Temmuz 2008 tarihli 259 no'lu kararıyla, mesleki görevlerin icrası için gereken profesyonel bilim ve becerilere ilişkin gerekli nitelikler arasında resmi iletişim ortamlarında Başkurdistan Cumhuriyeti'nin devlet dili Başkurtçayı bilme zorunluluğu bulunan Başkurdistan Cumhuriyeti devlet sivil hizmeti vazifelerinin örnek listesi onaylanmıştır. Bu liste aşağıdaki görev ve makam adlarını içermektedir: bölüm müdürü, bölüm başkanı, daire başkanı, baş danışman, danışman, baş uzman-eksper, uzman-eksper, 1-3. sınıf baş uzman, 1-3. sınıf üst uzman, 1-3. sınıf uzman, (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2010, s. 66-67). Bu cümleden diğer görev listeleri de şu şekildedir: BC Sağlık Bakanlığı'nın 28 Ağustos 2008 tarihli kararı (vazifeler: kadro bölümü baş uzman-eksper, yetişkinlere tıbbi yardım organize bölümü baş uzman-eksperi, anne ve çocuk sağlığını koruma bölümü baş uzman-eksperi, sanatoryum-sağlık yurdu, standartlaştırma ve yüksek teknolojiler bölümü baş uzman-eksperi) (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2010, s. 68-69), BC Adalet Bakanlığının 26 Ağustos 2008 tarihli kararı (vazifeler: bakan yardımcısı, nüfus ve nikah idaresi başkanı, vatandaşların müracaatlarını inceleme ve denetleme bölümü başkanı, hukuksal yardım sorunları dairesi başkanı, nüfus ve nikah bölümü başkanı, nüfus ve nikah bölümü başkan yardımcısı vs.) (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2010, s. 70-71), BC Tarım Bakanlığı Toprağı Kullanma İdaresinin 13 Ağustos

© glavarb.ru

2008 tarihli kararıyla (vazifeler: hukuksal işler sektörü baş uzman-eksperi, 2. sınıf üst uzman, kadro ve organizasyon bölümü 2. sınıf üst uzmanı) (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2010, s. 72-73) yukarıda anılan listeler ve bunların dışında kalan diğer listeler onaylanmıştır.

Yukarıda gösterilen kanunlardan başka 'Meskûn Yerlerin, Coğrafi Objelerin, Ayrı Teşkilat, Kurum ve Müesseselerin İsimlerini Açıklama Hakkında Yönetmelik', 'Trafik İşaretlerini, Meskûn Yerlerin, Sokak İsimlerini, Teşkilat, Kurum ve Müesseselerin Levhalarını Yazma Genel Standartları hakkında Yönetmelik' ve 'BC devlet dillerini ve Başkurdistan halklarının dillerini onların toplu olarak yaşadıkları yerlerde bayram ve başka faaliyetler gerçekleştirirken, Kamu Hizmeti Yapan Her Türlü Yolcu Taşıtlarında Kullanma Hakkında Yönetmelik' hazırlanmış ve onaylanmıştır (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2008, s. 94-102). Bu belgelerde BC devlet dillerini ve BC'de yaşayan başka halkların dillerinin kamusal alanda kullanımıyla ilgili ilkeler ayrıntılandırılmıştır.

Cumhuriyet'in dil kanununu ihlal edenlere karşı idari cezalar da öngörülmüştür. Mesela, 22 Aralık 2006 tarihli BC Kanunu'na göre BC İdari Suçlar Hakkındaki Kanunu'nun 2. maddesine aşağıdaki içerikli 11.1. paragraf eklenmiştir: 'Başkurdistan Cumhuriyeti'nin Dili Hakkındaki Kanununu ihlal eden yetkililer için en düşük maaş miktarının beş katından on katına kadar, tüzel kişiler için en düşük maaş miktarının elliden yüz katına para ceza kesilmesi öngörülmüştür.' (Yazıki narodov Respubliki Başkortostan, 2008, s. 91).

Sonuç olarak Başkurdistan Cumhuriyeti'nde devlet dillerinin ve Cumhuriyette yaşayan diğer halkların dillerinin kamusal alanda kullanılmasıyla ilgili hukuksal düzenlemenin, kanunlar aracılığıyla düzenlendiği ifade edilebilir. Kanunlar, Başkurtça ve Rusçadan başka dilleri kullanmaya izin vermesine rağmen, resmi alanda eskisi olduğu gibi tartışmasız biçimde Rusça baskındır. Bu, hem Rusçayı kullanma geleneklerinin muhafaza edilmesinden hem gerekli dilleri yeterli derecede bilen uzmanların bulunmamasından ve ana dili konuşurların çoğunun ana dillerine yönelik pasif tutumlarından kaynaklanmaktadır.

Rustem Khamitov, the President of Bashkortostan : «The Bashkir language does not need an artificial support»

— Our Bashkir language is a magnificent, strong, powerful, beautiful language, — Rustem Khamitov, the President of Bashkortostan told journalists at the briefing. *— More than two million people speak this language. It does not need any artificial support. — Today the situation is politized, — the head of the region is sure. — And the main accent is*

© glavarb.ru

given to studying of the Bashkir language at our schools. The President of Bashkortostan marked that a part of the population, actually, does not want to study it. There should be no pedagogical staff reduction in this connection. — *I think that 99 % of teachers will save their jobs. Because actually overwhelming majority of people understand, that knowing of two, three languages is a good advantage, — the President of Bashkortostan considers. — As the knowledge of the Bashkir language allows to study the whole group of Turkic languages.* Rustem Khamitov considers that is absolutely incorrect to politize this question, to create public fix on it. — Our laws define that the state languages of Bashkortostan Republic are studied at schools, and they will be studied. — The Bashkir language is self-sufficient, — the President of Bashkortostan underlined once again. We will make advances to those people who do not want for various reasons to study it and occupy an active position in this question (glavarb.ru).

Kaynaklar

Garipova, F. H. (2006). *Opıt yazıkovogo stroitel'stva v Respublike Başkortostan*. Ufa: Gilem. 176 s.

Zakon Respubliki Başkortostan ot 30 maya 2007 goda №429-з "O vnesenii izmeneniy v stat'yu 6 Zakona Respubliki Başkortostan «O gosudarstvennoy grajdanskoy slujbe Respubliki Başkortostan. http://docs.cntd.ru/document/935109250 (Ziyaret tarihi: 31.03.2014).

Respublikanskaya tselevaya programma sohraneniya, izuçeniya i razvitiya yazıkov narodov Respubliki Başkortostan na 2013-2016 gg. http://ostaz.ru/248-postanovlenie-pravitelstva-rb-ot-29122012-n-504ob-utverzhdenii-respublikanskoy-celevoy-programmy-sohraneniya-izucheniya-i-razvitiya-yazykov-narodov-respubliki-bashkortostan-na-2012-2016-gody.html (Ziyaret tarihi: 1.03.2014)

Garipova, F. H., Z. R. Saitova, L. R. Sirgalina (Sost.), (2001). *Yazık i zakon: pravovıye osobennosti razvitiya rodnıh yazıkov*. Sbornik dokumentov i materialov Ufa: Dizayn Poligraf Servis. 160 s.

Hisamitdinova F. G., R. N. Karimova (2008). *Yazıki narodov Respubliki Başkortostan*. Sbornik dokumentov №3. Ufa. 156 s.

Muhtarov T.G. (2010). *Yazıki narodov Respubliki Başkortostan*. Sbornik dokumentov №5. Ufa. 100 s.

İnternet kaynakları

http://glavarb.ru/eng/press_serv/novosti/56259.html

http://glavarb.ru/eng/press_serv/novosti/10298.html?sphrase_id=302412

http://www.gsrb.ru/bash/laws/zakondar/216-z-bash-ortostan-respublika-y-khaly-tary-teld-re-tura-ynda-br-zakony

LEHÇE TEMASI VE BAŞKURT DİL SAHASINDAKİ ÖRNEKLERİ

Hülya Gökçe

© TÜRKSOY

1. Lehçe teması

1.1. Dil karışması

Yeryüzündeki dillerin çoğu, konuşurlarının iletişimleri sonucunda birbiriyle sürekli temas halindedir. Dil temasları gerçekleşirken çeşitli dilbilimsel olaylar meydana gelir. Bu olaylar, ilk aşamada bireysel iki dilliliğin bir sonucu olarak ortaya çıkmış gibi görünür. Bu tür iki dillilik durumu bireyler arasındaki iletişimin başka şekilde mümkün olamayacağı durumlarda gerçekleşir. Eğer karşılıklı olarak anlaşılamayan dillere mensup iki konuşmacı vasat bir dille iletişim kuracaklarsa, belirli ölçüde iki dillilik durumunun ortaya çıkması gerekir. Tek bir konuşmacının repertuarında iki veya daha fazla varyetenin bulunması, etkilenme ve etkileşim sonucunu ortaya çıkarır (Trudgill 1986: 1). Bu tür etkilenme ve etkileşimin bazıları dil bilimciler tarafından *dil karışması (interference, Interferenz, interférence)* olarak tanımlanmıştır. 'Dil karışması', iki dilliliğin söz konusu olduğu durumlarda, iki dilli kimselerin konuşmalarında, dillerden birinde, ötekinin etkisiyle değişmelerin meydana gelmesine denir (Aksan 1990: 29). Sosyal olarak birbiriyle temas halindeki diller, psikolojik olarak temasın gerçekleşmesi sonucunda bireysel konuşmacılarının yetkisi dahilinde dilbilimsel olarak zamanla değişime uğrayabilir. Kısacası farklı dilleri konuşan bireylerin bir toplumda beraber yaşaması, farklı dillerle karşı karşıya kalmaları halinde dil karışması sonucunda dil teması gerçekleşmektedir (Crystal 1991: 193-194).

1.2. Lehçe temasının oluşum aşamaları

Lehçe teması, dil teması gibi meydana gelmez, bir derecede karşılıklı anlaşılabilir dil türleri arasında gerçekleşir. Temas durumunun bu çeşidinde meydana gelen pek çok dilbilimsel gelişmeyle karşılıklı anlama zorlukları ortaya çıkabilir. Ancak dil temasında olduğu gibi 'iki dillilik' durumu söz konusu değildir. Bununla birlikte karşılıklı anlaşabilen lehçeler için konuşurlarının iki dillilik yönünde bir gelişimlerinin olması ya da olmamasından ziyade birbirleri üzerindeki etkilerinin hangi ölçüde gerçekleştiği önemlidir. Bu durum fark edilebilir bir değişimin ortaya çıkmasını sağlar. Genellikle, aynı dilin tamamen anlaşılabilir farklı lehçelerindeki iki konuşmacı temas kurduğunda, konuşmacıların teması sırasında bir lehçeden diğerine transferin gerçekleştiği görülür. Bu transfer ses ya da kelime bazında gerçekleşirken daha sonra kapsamını genişletebilir. Bu tür transferlerin meydana gelme sebepleri tam olarak belli değildir. Bu çeşit dilbilimsel gelişimi açıklamaya çalışan ilk teoriyi H. Giles geliştirmiştir. H. Giles, teorisinde, kendi lehçesinin özelliklerini başka bir lehçeye aktarma yeteneği olan bir vericinin alıcının onayını kazanmak istediği taktirde kendi aksanını diğer kişiye uyarlayabileceğini, bunun için de o kişiyle arasındaki telaffuz farklılıklarını azaltacağını belirtir. H. Giles, bu süreci *aksan birleşmesi*

© TÜRKSOY

(accent convergence) olarak tanımlamıştır. Yine *aksan ayrılması* (accent divergence) sürecinin de ancak konuşmacıların kendilerini ayrı tutmak istemeleri veya diğerlerine olan hoşnutsuzluklarını göstermek istemeleri durumunda ortaya çıkabileceğini belirtmiştir. Lehçeler arasındaki bu birleşme ve ayrılma süreçleri gramatik ve leksik seviyelerde oluşabilir. Özellikle psikoloji ve iletişim gibi alanlarda araştırmalar yapan bilim adamları, bu şekildeki birleşme ve ayrılma davranışlarını, vücut hareketleri, birbirine olan yakınlık, konuşma hızı, konuşma ritmi, sessizlik, bakış yönü, göz kontağı gibi çeşitli dil bilimsel olmayan faktörleri dikkate alarak araştırmışlardır. Bu araştırmalar sonucunda da bu tarz bir birleşmenin insan davranışının evrensel bir özelliği olduğu inancı artmıştır. Sosyal ruh bilimcilere göre, dil kullanımında, davranışsal birleşme belirgin olarak gözlemlenebilir. Bu tür çalışmalar için dil, iyi bir veri olarak kullanılabilir. H. Giles, buradan yola çıkarak *uygunluk teorisini* (accommodation theory) geliştirmiştir. Bu teori konuşma üzerine odaklanmıştır. H. Giles, konuşmacıların niçin başkalarının varlığında kendi dillerini değiştirdiklerini ve genişlettiklerini tartışarak açıklamaya çalışır. Ayrıca bu tip bir değişimin etkisini ve değerini de inceler.

H. Giles, birleşme ve ayrılmayı, kısa dönem temasları ve uyumun sosyal boyutu, yüksek prestij aksanına yükseltmesi veya düşürmesi açısından ele almıştır. Farklı sosyal statü aksanlarındaki konuşmacıların temasa geçtikleri zaman uygunluğun ortaya çıkmasında kimin kime uygunluk göstereceğinin belirlenmesinde hangi faktörlerin gerekli olduğu; konuşmacıların uygunluğu niçin gerçekleştirdikleri, hangi düzeyde genişlettikleri ve bunun diğerleri tarafından nasıl algılandığı konusu, H. Giles ve diğer araştırmacılar tarafından ayrıntılı olarak incelenmiştir (Trudgill 1986: 2).

1.3. Temasta uygunluk türleri

Dil bilim açısından uygunluğun sosyallikten daha çok bölgesel farklılıklar gösteren aksanlar arasında oluştuğu, araştırmalarla açıkça görülmüştür. Uygunluk kısa dönemde olduğu kadar uzun dönemde de gerçekleşmiş olabilir. Kısa dönem uygunluklarındaki kimin kime uyum sağladığının tespiti sorunu, uzun dönem temaslarında daha az sorunlu olarak karşımıza çıkar. Uzun dönem temasları, bir dilin çeşitli türlerinin farklı bölgelerdeki konuşurlarıyla uzun bir dönem içinde, bulundukları coğrafyaya yaşamak için gelmiş olan hareketsiz bir azınlık arasında meydana gelir.

Yapılan araştırmalar neticesinde, dilbilimsel uygunluğun derecesinin tespiti için uygunluk sırasında hangi dilbilimsel özelliklerin değiştiği belirlenmeye çalışılır. Uygunluğun değişmez bir süreç mi, yoksa farklı konuşmacılar, farklı durumlar ve farklı ilişkiler karşısında dilbilimsel olarak farklı uygunluk çeşitlerinin meydana gelip gelmediği araştırılır. Uygunluğun sınırları belirlenirken dilbilimsel

kısıtlamaların hangi ölçüde rol oynadığı, yeni bir dil türüyle uzlaşmanın tamamıyla mümkün olup olmadığı değerlendirilir.

Uzun dönem uygunluğunda aynı konuşma topluluğunun üyesi olan konuşmacılarla farklı bir topluluğun konuşmacıları uygunluk kurarlarken, ilk olarak konuşmacılar, baskın dil türünün konuşulduğu topluluğun içinde belirtici olan dilbilimsel değişken telaffuzlarını değiştirirler. Böylece ilk başta taklitle başlayan uygunlaşma, zamanla yeni telaffuz özelliklerinin kabulü şeklinde devam eder. Lehçeler arasında taklidin belirginleştirilmesinde 'fonemik değişim' çok önemli bir rol oynar. İki farklı lehçe konuşurlarının temasları halinde belirgin telaffuz özelliklerini birbirlerine kabul ettirip ettirmedikleri ya da hangi ölçüde kabul ettirdiklerinin araştırılması, uygunluğun hangi dil türü yönünde gerçekleştiğini de gösterir.

© TÜRKSOY

1.4. Temasta uygunluk süreci ve uzlaşmayı etkileyen faktörler

Uygunluk süreci üzerine yapılan nicel dilbilimsel analizler, bazı aksan özelliklerinin bu aksanın konuşmacıları veya diğer aksan konuşmacıları tarafından niçin kabul edildiğini açıklayabilmiştir. Uygunluk kurulurken hedef varyetenin belirgin özellikleri, çeşitli engelleyici veya hızlandırıcı faktörlerin etkisiyle daha yavaş veya daha hızlı olarak kabul edilir. Bu engelleyici ve hızlandırıcı faktörlerin bulunması uzun dönem uygunluklarında belirli bir dil türünden diğerine uygunluk kurma yolları ve hızlarının, aynı şekilde hedef türden kazanılmış özelliklerin belirlenmesine de yardımcı olur (Trudgill 1986: 11-21).

Dil türleri arasında uzlaşma sırasında bireysel konuşmacıların birbirleriyle mantıksal bir ilişki kurmaları, uzlaşmanın sürekliliğini etkilemektedir. Karşılıklı olarak anlaşılabilirlik oranının yüksekliği bireylerin uzlaşmaya devam etmelerini sağlar. Burada anlaşılma arzusu da önemli bir faktördür.

Uzlaşmayı etkileyen önemli faktörlerden bir diğeri de yaş ve cinsiyettir. Çocuklar diğer yaş gruplarındaki kişilere oranla daha hızlı olarak uzlaşabilmektedir. Uzlaşmayı geciktiren sınırlamalar çocuklarda, büyüklerde olduğu ölçüde etkili değildir. Çocuklar başka bir dili öğrenirken fonotaktik sınırlamalarla kısıtlanmadıkları gibi başka bir lehçeyi öğrenirken de kısıtlanmazlar. Bu sebeple çocuklar uzlaşmada büyüklere oranla daha serbesttir.

Araştırmacılar tarafından uzlaşma süreci tespit edilmeye çalışılmıştır. K. Nordenstam'a göre uzlaşma, ilk olarak leksikal düzeyde başlar. Dil türleri arasındaki leksikal uzlaşmadan sonra morfolojik uzlaşma meydana gelir. Ancak bazı dil türlerinde leksikal uzlaşmayı fonolojik uzlaşma izler (Trudgill 1986: 31-36).

1.5. Uzlaşma türlerinin lehçe temasındaki görünümü

Dil türleri arasındaki kısa ve uzun dönem uzlaşmalarının bir üst safhasını lehçe teması oluşturur. Dilbilimsel yenilikler ve dilbilimsel şekiller, genellikle coğrafî olarak bir bölgeden diğerine doğru yayılır. Bu tür bir yayılımın büyük çapta ortaya çıkışının tespiti ve dilbilimsel yeniliklerin takip ettiği coğrafî rotalar hakkında doğru tahminlerin yapılabilmesi için çeşitli coğrafî yayılım modelleri oluşturulmuştur.

Dilbilimsel şekillerin yayılımının daha az ölçüde bir coğrafî bölgeden diğerine yalnız konuşmacı seviyesinde nakledilmesinde dilbilimsel uzlaşmanın büyük bir rolü vardır. Konuşmacılar yüz

© TÜRKSOY

yüze etkileşme sayesinde, birbirlerinin konuşma kalıpları arasındaki farklılıkları azaltarak ve konuşmalarındaki özellikleri karşılıklı olarak benimseyerek zamanla dilbilimsel açıdan uzlaşma gösterirler. Eğer bir konuşmacı belirli bir aksan veya lehçeyle yeterince sık uzlaşma sağlarsa, uzlaşma zaman içinde sürekli hale gelebilir. Uzlaşmanın daha fazla gerçekleşmesinde coğrafî yakınlık oldukça önemli bir etkendir. Çünkü insanlar yakınlarında yaşayan insanlarla daha fazla ilişki kurarlar. Coğrafî mesafenin artması temasın da azalmasına sebep olur. Eğer farklı bir dilbilimsel türden gelen bir özelliğin benimsenmesi için yeterli ölçüde uzlaşma gerçekleşiyorsa, zamanla o özellik konuşmacının aksanının ya da lehçesinin daimî bir parçası haline gelebilir. Konuşmacıların yeni bir özelliği dillerine yerleştirmeleri farklı süreler alabilir. Özelliğin kabulü için ilk olarak yüz yüze temasın gerçekleşmesi gerekir. Yüz yüze temas boyunca uzlaşma meydana gelir ve uzlaşmanın sürekliliği de bu ölçüde gerçekleşir. Uzlaşmanın düzeniyle birlikte fonolojik biçimlerin coğrafî yayılımı hızlanır. Lehçeler arası temasta kaynak lehçeden gönderilen dilbilimsel şekil, alıcı lehçede kullanılmaya başlanan şekille aynı olmak zorunda değildir. Gönderme esnasında şeklin bir miktar farklılaşması, muhtemelen uzlaşmadaki eksiklikten kaynaklanmaktadır. Bu eksikliklerin bazıları, konuşmacıların uzlaşma esnasında diğer konuşmacılardan farklılık göstermeleri, onları kopya eder gibi taklit etmemelerinden dolayı şekilleri tam olarak ifade etmemelerinden kaynaklanmaktadır.

Tamamlanmamış uzlaşmanın bir biçimi, temas edilen lehçeden alınan değişken özellikler içerirken, diğer bir biçimi de leksik bir yayılım içerir. Bu tür uzlaşmanın nasıl meydana geldiğini tespit etmek için aşama aşama meydana gelen bir aktivite türü gibi gözlemlemek gerekir.

Uzlaşmanın meydana geldiği, fakat tamamlanamadığı dil türleri, karışık lehçeler şeklinde karşımıza çıkar. Bu tür lehçelerde leksik olarak uzlaşma gerçekleşmiştir. Chambers'in taklit lehçeler olarak belirttiği lehçelerde ise, diğer dil türleriyle uzlaşma tamamlanmamış, sadece bazı fonetik özellikler alınmıştır. Esas lehçe ve hedef lehçenin fonetik olarak orta seviyede etkileşime girdiği lehçe temaslarının gelişiminin de bu tarzda olduğu düşünülebilir (Trudgill 1986: 57-62).

Lehçe temaslarıyla ortaya çıkan yeni dil türleri ya da bir dil türünde meydana gelen değişim çeşitli seviyelerde gerçekleşebilir. Leksik ve fonetik seviyede başlayan temas zamanla morfolojik etkileşim ve değişimle sonuçlanabilir.

T. Bynon, lehçeler arasında kesin sınırlar olmadığını, kırsal kesimde birbirine yakın yörelerin lehçeleri arasında yakınlık olduğunu, bölgeler arasındaki uzaklığın lehçeler arasında da ayrılıkları artırdığını ileri sürmekte; ancak günümüzde kentsel kesimde böyle bir lehçe sınırından söz etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. T. Bynon, lehçeler arasında sınır yerine bazı dil özelliklerinin yoğun olarak kullanıldığı merkezî alanlarla değişik dil özelliklerinin görüldüğü geçiş bölgelerinden

söz edilebileceğini; merkez alanlarının kültürel merkezlerin etki alanı altındaki bölgeler olduğunu belirtir. Böylece, lehçeler arasında kesin sınırların bulunmayışının lehçelerin olmadığı anlamına gelmediği, siyasî ve kültürel açıdan önemli merkezlerin çevrelerini dilsel açıdan etkiledikleri görüşünün daha gerçekçi olacağı sonucuna varır (Bynon 1977: 190, 191).

U. Weinreich, aynı toplumda bir arada ya da birbirine yakın bölgelerde konuşulan dil ve lehçelerin birbirini etkilediklerini ve bu etkileşim sonunda zaman içinde dilde değişmeye yol açan değişkenliğin oluştuğunu ileri sürmektedir (Weinreich 1983), (Weinreich vd. 1983: 94-195). Genel olarak dildeki değişme olgusunu kuramsal bir çerçeveye oturtmak amacıyla yapılan çalışmalarda da dildeki ve dil türlerindeki değişme olgusunun dilsel ve özellikle de toplumsal kaynaklı değişkenliğin sonucu olduğu görüşüne varılmıştır.

© TÜRKSOY

2. Başkurt dil sahasındaki lehçe teması örnekleri

Başkurt Türkçesi, Tatar Türkçesiyle birlikte Genel Türk dilinin Kuzeybatı-Kıpçak grubunun İdil-Ural kolu içinde yer almaktadır.

Başkurt ve Tatar Türkleri, Kazan şehrinin kuzeyindeki Komi, Ud (Ar, Votyak) ve Viyatka bölgesinden güneyde Astrahan'a ve Hazar denizine kadar, batıda Sura nehrinden doğuda Ural dağlarına kadar uzanan, yani İdil nehrinin orta ve aşağı mecralarıyla buna bağlanan nehirlerin suladığı yerleri içine alan ve gerek coğrafî, gerekse siyasî bakımdan 'İdil-Ural' diye adlandırılan bölgede, asırlardır varlıklarını sürdüren iki Türk boyudur. Kazan Hanlığı döneminde bir arada yaşayan, Rus istilasına birlikte karşı koyan, önce siyasî daha sonra da içtimaî ve medenî sahalarda sürekli işbirliği içinde olan bu iki Türk halkı, Rusların bazı siyasî oyunlarına maruz kalıncaya kadar tam anlamıyla birbiriyle kaynaşmış bir şekilde varlıklarını sürdürmekteydi.

Başkurt Türkleriyle Tatar Türkleri arasında, yaklaşık bin yıl önce başlayan dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik bir birlik vardı. Her iki halk da İdil-Ural sahası ve çevresinde Türkistan edebî diliyle ortak esaslara dayanan bir yazı dilini kullanmıştır. İdil-Ural sahasındaki yazı dili geleneği, Bulgar döneminden kalma mezar taşları ve benzeri sınırlı dil malzemesi hariç tutulduğunda, Altın Ordu zamanından günümüze kadar bütünlüğünü koruyarak gelmiştir. XVI. yüzyılda bu yazı dili geleneği, bir ölçüde zayıflamışsa da doğuda Çağatay, batıda da Osmanlı Türkçesinin tesirleri sayesinde XIX. yüzyıla kadar gelebilmiştir (Öner 1994:69). İdil-Ural sahasında ve Türkistan'da yaşayanlar, bu yazı diline 'Türkî' adını veriyorlardı; ancak bu yazı dili, 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra parçalanmaya başlamıştır (Ercilasun 1993: 68, 69).

Başkurt ve Tatar Türkleri, 1917 İhtilali'nde ortaya çıkan her boya bir cumhuriyet fikri yaygınlaşıncaya kadar din, dil, adet ve kültür bakımından kaynaşmış durumdaydılar. Konuştukları diller de birer halk konuşma diliydi.

XX. yüzyıla kadar, 'konuşma dili' olarak gelen Başkurt ve Tatar Türkçeleri, Başkurt Muhtar Cumhuriyetinin ve Tatar Muhtar Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır (Benzing 1959: 421). Günümüz Başkurt ve Tatar edebî dilleri Ural-Volga boyu Türkçesi, bedîî halk edebiyatı eserlerinin dili ve yaşayan halk dili (konuşma dili) esasında biçimlenmiştir.

Yüzyıllar boyu ortak bir coğrafyada iç içe yaşayan Başkurt ve Tatar Türkleri arasındaki sıkı temas, dil özelliklerinden de açıkça anlaşılmaktadır. Başkurt Türkçesinin konuşulduğu dil sahasında Tatar

© TÜRKSOY

Türkleriyle dolayısıyla da Tatar Türkçesiyle olan sıkı temas neticesinde fonetik, morfolojik, leksik ve semantik açıdan her iki Türkçe arasındaki benzerlikler bir hayli fazla, farklılıklar ise son derece azdır. Günümüzde pek çok araştırmacı dil bilimi açısından Başkurt Türkçesini, Tatar Türkçesinin bir ağzı olarak değerlendirmektedir. Tatar ve Kazak Türkçelerinin geçiş köprüsü halindeki Başkurt Türkçesi, şekil bakımından Tatar Türkçesiyle hemen hemen aynı özellikleri gösterirken, ses bakımından farklılaşmıştır (Garipov vd. 1972), (Garipov 1979).

Başkurt ve Tatar Türkleri yaşadıkları coğrafî bölgeler bakımından incelendiğinde bu iki Türk lehçesinin konuşulduğu dil sahasının Başkurdistan ve Tataristan sınırlarıyla hiç de bağdaşmadığı görülür. Çünkü bu Türk boyları günümüzde hem Başkurdistan'da hem de Tataristan'da oldukça karışık bir şekilde iç içe yaşamaktadır. Bu iki ülke arasında çizilen sunî sınırlar, bu iki Türk boyunun gerçek yerleşim bölgelerini göstermemektedir. Her boya bir dil politikası yüzünden Başkurt ve Tatar Türklerinin konuşma dilleri, birbirinden ayrı yazı dilleri haline getirilmiştir. Yazı dili oluşumunda da sınırların oluşturulmasında olduğu gibi siyasî bazı planların uygulandığını görüyoruz. Öyle ki yüzyıl öncesine kadar ortak bir yazı dilini kullanan iki Türk boyunun yazı dilleri oluşturulurken özellikle birbirinden farklılaşmalarını sağlayacak ağızları esas alınmıştır. Gerçekten de Başkurt Türkçesinin yazı dilinin esas alındığı Güney ağzıyla Tatar Türkçesinin yazı dilinin temelini oluşturan Orta (Merkez) ağzının fonetik açıdan birbirinden oldukça farklı özellikler taşıdığı görülür. Başkurt ve Tatar Türkçelerinin ağızları incelendiğinde iki Türk boyu arasındaki etkileşim ve temas açıkça görülebilir.

Başkurt Türkçesi, kuzeybatı Türk şiveleri içinde özellikle Tatar ve Kazak Türkçeleriyle ortaklık göstermektedir. Başkurt Türkçesiyle Tatar Türkçesinin ağızları, konuşurlarının ortak bir coğrafyada iç içe kaynaşmış olarak yaşamaları sebebiyle sürekli etkileşim içinde bulunmuştur. Bu etkileşim sayesinde birbirlerinin çeşitli özelliklerini almışlardır. Bazı bölgelerde etkileşim dilin çeşitli katmanlarında büyük ölçüde gerçekleşirken, bazı bölgelerde daha az gerçekleşmiştir. Bu iki Türkçenin konuşurlarının bir arada yaşadıkları ya da coğrafî olarak yakın mesafelerde bulundukları bölgelerde etkileşimin arttığı görülmektedir. Bu bölgelerde konuşulan ağızlar, özellikleri bakımından diğer ağızlardan farklılaştıkları için ağız araştırmacıları tarafından ağız tasniflerinde, hangi ağız grubuna dahil edilmeleri gerektiği ya da özel bir ağız grubu olarak değerlendirilmesinin daha doğru olup olmayacağı yönünde farklı fikirlerin öne sürülmesine sebep olmuştur. Özellikle Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağız grubunun varlığı, ayrı bir ağız olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceği veya özellikleri bakımından Başkurt Türkçesinin bir ağzı mı, yoksa Tatar Türkçesinin doğuda yer alan ağızlarının Başkurt Türkçesinin özelliklerini kazanmış bir parçası mı olduğu konusu uzun süre tartışılmıştır. Bu durum Başkurt dil sahasında konuşulan ağızlarla Tatar dil sahasında konuşulan ağızların ortak coğrafyada yayılmasından kaynaklanmaktadır.

© TÜRKSOY

2.1. Başkurt ve Tatar Türkçesi ağızlarının tasnifi meselesi

Başkurt Türkçesi ağızlarının genel olarak tasnifi meselesiyle pek çok yerli ve yabancı araştırmacı ilgilenmiş ve çeşitli tasnif denemeleri yapılmıştır. Buna bağlı olarak Başkurt Türkçesi ağızlarının nasıl tasnif edilmesi gerektiği hususunda farklı görüşler öne sürülmüştür. Esasen bu farklılıklar, ağızların bölgesel olarak birbirleri ve Tatar Türkçesinin ağızlarıyla etkileşmelerinin kesintili ve düzensiz bir biçimde araştırılmasından, ağızların tasnifinde meydana gelen görüş ayrılıklarından kaynaklanmaktadır (Maksyutova 1976: 12).

Başkurt Türkçesi ağızları üzerine yapılan ilk tasnif denemeleri, XX. yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. Bu yüzyıldan günümüze kadar pek çok tasnif denemesi yapılmıştır. Bu denemelerde genellikle ağızların konuşulduğu coğrafî bölgeler ya da coğrafî yönler esas alınmıştır. Ayrıca Başkurt Türkçesinin ağız sistemi, Başkurt boylarının oluşumuyla sıkı bir ilişki içinde olduğu için boy adlarına göre de tasnifler yapılmıştır (Maksyutova 1976: 5).

1940 yılının sonunda, Mecit Gafurî Dil ve Edebiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen II. Genel Başkurt Dilbilimsel Konferansı'nda Başkurt Türkçesinin ağızlar sistemiyle ilgili olarak tartışmalar gündeme gelmiştir. Bu tartışmalar sonucunda Başkurt Türkçesinin 'Doğu', 'Güney' ve 'Batı' olmak üzere üç ağız grubunu içeren bir dil atlası kabul edilmiş, bu dil atlasında yedi ağız gösterilmiştir (Maksyutova 1984: 76). Bu konferansta bazı ağız araştırmacıları 'Batı' ağız grubunun Başkurt Türkçesinin bir ağız grubu olarak değerlendirilmesinin yanlış olacağını öne sürmüş ve bu ağız grubunu Tatar Türkçesinin bir ağzı olarak kabul etmişlerdir (Kiyekbayev 1958: 41, 43).

Araştırmacılar tarafından Başkurt Türkçesinin kaç ağız grubunun bulunduğu konusu yıllarca tartışılmış, sonuçta genel bir kanı olarak Başkurt Türkçesinin iki büyük ağız grubunun bulunduğu ileri sürülmüş ve bunlar Güney ve Doğu ağız grubu olarak adlandırılmıştır. Kuzeybatı ağız grubu üzerine kesin bir fikir ya da kanaat ileri sürülmemiştir. Kuzeybatı ağız grubu, hem taşıdığı fonetik özellikler bakımından hem de konuşulduğu saha bakımından özel bir yere sahiptir. Bu özelliğinden ötürü, Kuzeybatı ağız grubunun Başkurt Türkçesinin üçüncü bir ağız grubu olduğu meselesi uzun bir süre tartışılmıştır.

1953 yılında BFAN SSSR'nin düzenlediği ilmî seminerde, 'Batı ağız grubu meselesi' yeniden gündeme getirilmiştir. Burada, Kuzeybatı Başkurt Türklerinin konuşma dili, Başkurt Türkçesinin üçüncü bir ağız grubu olarak kabul edilerek derinlemesine araştırılması teklif edilmiş, ağızların ayrıntılı bir şekilde gösterildiği 1940 yılında hazırlanan dil atlası yeniden kabul edilmiştir. 1954 yılında ilk

© TÜRKSOY

defa Askin, Baltaçev, Burayev, Yamaul ilçelerine ağız araştırmaları heyeti oluşturulmuştur. Bu heyetin gramer alanında topladığı materyallere dayanarak Batı ağız grubunun Başkurt Türklerinin konuşma dilinin bir parçasını oluşturduğu sonucuna varılmıştır (Mircanova 1991: 13).

Araştırmacılar, Batı ağız grubu konusunda muhtelif görüşlere sahiptir. Tatar dilcilerinden L. Zalyay, L. T. Mahmutova ve diğerleri, Başkurt Türkçesinin bu ağız grubunu Tatar Türkçesinin Orta ağzına dahil etmiş; M. Zakirev ise, Tatar Türkçesi ve Başkurt Türkçesinin ortak bir ağız grubu olarak saymıştır. L. T. Mahmutova, Başkurdistan'ın kuzeybatısında yaşayan Başkurt Türklerinin konuşma dilini Tatar Türkçesinin ağızlarına dahil etmekle birlikte, Baykibaşev ilçesinin doğu kısmında çoğunlukla Başkurt Türkçesinin konuşulduğunu belirtmiştir (Mahmutova 1962: 59, 60). N. H. Maksyutova'ya göre, Kuzeybatı Başkurt Türklerinin konuşma dilinde Tatar Türkçesi'nin tesiri kabul edilse de bazı fonetik (/h/, /z̲/, /s̲/, /q/ sesleri, Tatar Türkçesinin /i/ pozisyonundaki /ä/ ünlüsü; rt, lt, mq, nq ses birleşmeleri; /ay/, /äy/ diftongları), morfolojik (fiillerdeki zaman ekleri, zarfların oluşumu ve bünyesi, bağlaçlar) ve leksik özelliklerin Başkurt Türkçesine ait olduğu görülmektedir. Birbirleriyle yakın olan konuşma dillerinin karşılıklı teması sonucunda, Başkurt ve Tatar Türkçelerinin özelliklerini taşıyan karışık bir ağız grubu meydana gelmiştir (Maksyutova 1976: 11).

Diğer araştırmacılara göre, ağızların tasnifi konusunda farklı bir yöntemi benimseyen J. Ğ. Kiyekbayev, Başkurt Türkçesinin ağızlarını tespit ederken ağızların yayılmış olduğu bölgelere önem vermiştir. Kiyekbayev, coğrafî prensibe göre Başkurt Türkçesinin Güney, Kuzeydoğu (veya Doğu) olmak üzere iki büyük ağız grubunun bulunduğunu öne sürerken Batı ağız grubunu yok saymış, bu ağız grubunun konuşulduğu bölgede yayılmış olan Tatar Türkçesinin etkisi altındaki ağızları, Güney ağız grubu içinde değerlendirmiştir. Kuzeydoğu ağız grubu içinde Ay-Yayık veya Ana Doğu, Sakmar-Kızıl (Hakmar-Kız̲ıl), Argayaş, Sanar-Karab̲ölak (Hänär-Karab̲ölak) olmak üzere dört alt ağız ayırt etmiş, Ana Güney veya İk-Yuşatır, Orta, Zigazi nehrinin havzasındaki Zigan, D̆ím-Kara İdil, Başkurt ve Tatar Türklerine has özellikleri ihtiva eden Kuzeybatı ağızlarını da Güney ağız grubu içinde değerlendirmiştir (Kiyekbayev 1958: 43). Daha sonra Zigan ağzını Orta ağıza dahil etmiş, Kuzeybatı ağızlarını da Güney ağız grubundan çıkarmıştır (Kiyekbayev vd. 1968: 10, 16).

J. Ğ. Kiyekbayev gibi, N. H. İşbulatov da Başkurt Türkçesinin Güney ve Doğu olmak üzere iki ağız grubunun olduğu kanaatindedir. İşbulatov, Kuzeybatı ağız grubunu Güney ağız grubu içinde orta bir ağız grubu olarak değerlendirmiştir (Mircanova 1979: 13).

K. Z. Ähmär, A. A. Yuldaşev ve T. M. Garipov ise, Başkurt Türkçesinde Güney, Doğu, Batı veya Kuzeybatı olmak üzere üç ağız grubunun olduğu ve Kuzeybatı ağız grubunun Başkurt Türkçesinin bir

© TÜRKSOY

ağız grubu olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir (Ähmär 1941: 25), (Yuldaşev 1959: 99), (Garipov 1959: 48).

N. Poppe, Başkurt Türkçesinin Dağlık (veya Kuzeydoğu ve Güneydoğu), Bozkır (veya Güneybatı, merkez bölgeler) ve Kuzeybatı olmak üzere üç ağız grubu olduğunu kabul etmektedir (Poppe 1964: 3).

Başkurt Türkçesinin bütün özelliklerini göz önünde bulundurarak ağızların bölgesel özelliklerinin tespit edilmesi esasında tasnifini yapan N. H. Maksyutova, ağız gruplarının ve ağızların tasnifinde fonetik, morfolojik, leksik özelliklere ve ağızların coğrafî yerleşimine önem vermiş; bu ağızların fonetik, morfolojik, leksik özelliklerini 1956-1970 yılları arasında toplanan materyallerden elde etmiştir.

N. H. Maksyutova'ya göre, çağdaş Başkurt Türkçesinin iki ağız grubu vardır: Doğu (Kıuakan), Güney (Yurmatı). Maksyutova'ya göre, 1950'li yılların ağız tasniflerine dayanarak Sanar-Karabo̲lak (Hänär-Karabo̲lak) ağzının müstakil bir ağız olarak kabul edilmesi yanlıştır; çünkü Sanar (Hänär) ve Karabo̲lak nehirlerinin havzalarında Başkurt Türklerinin çoğunlukta olduğu yerleşim merkezleri yoktur. Doğu ağız grubu, Başkurdistan'ın doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu bölgelerini kapsamaktadır. Güney ağız grubu ise, Başkurdistan'ın ve eski Rusya Federasyonunun Sverdlovsk, Perm, Orenburg, Saratov illerini kapsamaktadır. Ona göre, Kuzeybatı ağız grubu, içerdiği fonetik, morfolojik ve leksik özellikleri bakımından Güney ağız grubu içinde değerlendirilmelidir (Maksyutova 1976: 13, 14).

Üzerinde uzun süren tartışmalar sonucunda Kuzeybatı ağız grubunun Başkurt Türkçesinin üçüncü bir ağız grubu olduğu fikri araştırmacılar arasında yaygınlaşmıştır. Bu ağız konusundaki başlıca tartışma sebebi ağzın yayıldığı bölgenin Tatar Türkçesi ağızlarının konuşulduğu bölgelere olan yakınlığı ve genel özelliklerinin daha çok Tatar Türkçesiyle benzeşmesidir.

© TÜRKSOY

Tatar ağız araştırmacılarına göre Tatar Türkçesinin Mişer, Orta ve Batı Sibir Tatar ağızları olmak üzere başlıca üç büyük ağzı bulunmaktadır. Bunlardan Mişer ve Orta ağızlar bir grup oluşturabilecek şekilde pek çok ağızlardan meydana gelmektedir. Mişer ağzı, Çistay, Sirgaç,

© TÜRKSOY

Çüpreli, Melekes, Böri, Lembra ve Temnikov, Katnaş (Karışık) alt ağızlarından; Orta ağız ise, Kazan Ardı, Minzele, Tau Yagı, Berengi, Dürtöyli, Tuymazı, Kıygı, Barda, Nokrat, Kamışlı, Kasıym ve Kreşin Tatarları alt ağızlarından oluşmaktadır. Bu ağızlardan Orta ağız, Tataristan dışında Başkurt topraklarında Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağızlarının yayıldığı sahada konuşulmaktadır. Etkileşim halindeki bu ağızlar, birbiriyle ortak özellikler taşımaktadır. Bu yüzden pek çok araştırmacı Kuzeybatı ağız grubunu, Tatar Türkçesinin Orta ağzı içinde değerlendirmiştir.

Başkurt ve Tatar ağız araştırmacıları arasında Kuzeybatı ağız grubunun Başkurt ve Tatar Türkçelerinden hangisine ait bir ağız grubu olduğu konusundaki tartışmalardan başka, her iki ülke arasında kalan sınır bölgelerindeki ağızların hangi Türkçeye daha yakın özellikler taşıdığı konusu da epeyce tartışılmıştır. Bu tartışmaların nihayetinde Başkurt ağız araştırmacıları, Başkurt Türkçesinin konuşulduğu dil sahasının Tatar Türkçesinin dil sahasıyla sınır olan bölgedeki ağzını Aralık ağzı (İşbulatov 1972: 44), Tatar ağız araştırmacıları ise, Katnaş ağzı (Ähätov 1984: 117) olarak adlandırmışlardır.

2.2. Başkurt dil sahasındaki lehçe temasının özellikleri ve örnekleri

Başkurt Türkçesi ağızlarının başka Türk lehçe ve şiveleriyle teması sonucunda ortaya çıkan özelliklerini genel olarak değerlendirecek olursak, Başkurt yazı dilinde farklılaşmaların oluştuğu ve temasın gerçekleştiği dil türüne doğru bir geçişin yaşandığı görülür. Başkurt Türkçesi ağızlarının diğer Türk lehçe ve şiveleriyle karşılıklı temasları sonucunda daha çok fonetik özelliklerinde değişiklikler meydana gelmiştir. Başkurt yazı dilindeki kullanımlarından farklı olarak ağızların bazı morfolojik özelliklerinde de değişiklikler ya da ikili kullanımlar ortaya çıkmıştır. Söz varlığı etkileşimi tabiî olarak gerçekleşmiştir.

Başkurt Türkçesinin Güney ve Doğu ağızları daha çok Kuzeybatı-Kıpçak Türk şivelerinin (Kazak, Tatar, Karakalpak, Nogay) etkisi altında kalmıştır. Başkurdistan'ın kuzeydoğusundaki ağızlarda ise, Kuzeydoğu Türk lehçe ve şivelerinin etkisinin arttığı görülür. Başkurdistan'ın batısındaki eski Başkurt boylarının ağızlarında eski zamanlarda Volga Bulgarlarının dilinin etkisi görülürken, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Tatar Türkçesinin etkisi artmaya başlamıştır. Günümüzde Kuzeybatı Başkurt Türkleri olarak adlandırılan halkın konuşma dilinin özellikleri, Tatar Türkçesinin özelliklerine çok yakındır. Bu sebeple konuşma dilleri Tatar Türkçesinin bir ağzı gibi değerlendirilmektedir.

Başkurt Türkçesinin Tatar Türkçesiyle sınırdaş olduğu bölgelerdeki ağızlarında Tatar Türkçesinin etkisi de oldukça fazladır. Bu bölgedeki Aralık ağzında, Başkurt Türkçesine has /h/ ve /s̲/ ünsüzleri yerine /s/ ünsüzü kullanılmaktadır: *siskänḯp kittḯ* (Bşk.Tü. yd. *hiçkänḯp kittḯ*.) vd.

© TÜRKSOY

Mişer veya Tipter ağızlarıyla sınırdaş Başkurt ağızlarında, hem Başkurt hem de Tatar Türkçelerinin özellikleri görülmektedir. Özellikle eklerde iki ünlü arasında Tatar Türkçesindeki /d/ yerine /z̲/'nin kullanımı, bu ağızları Başkurt Türkçesine yakınlaştırmaktadır. Çünkü bu ünsüz Başkurt Türkçesine hastır: *almaz̲ı (Tat. Tü. almadı - Bşk.Tü. almaz̲ı)*. Bu örnekte Tatar Türkçesinin /d/ ünsüzü, Başkurt Türkçesinin /z̲/ ünsüzüne değişmiştir. Başkurt Türkçesinin Dĭm-Kara İdil ağzındaki *-maysa (-mäysä)* eki, Tatar Türkçesindeki *-mıyça (-miçä)* ve Başkurt Türkçesindeki *-mayınsa (-mäyinsä)* ekleriyle uygunluk göstermektedir.

Başkurt Türkçesinin Güney ağzı içinde yer alan alt ağızlardan, bu ağzın yayıldığı dil sahasının güneyinde bulunanlarda daha çok Kazak Türkçesinin etkisi görülmektedir. Bu etkileşim, ağızların söz varlığından da anlaşılmaktadır: *alap* 'ıhlamur kabuğundan yapılan un kabı' – Kaz. Tü. *alap* 'arpanın yeşil kısmı'; *aran* 'yer kazılarak yapılan küçük hayvan tuzağı' – Kaz. Tü. *aran* 'kır kuşlarını tutmak için yapılan tuzak'; *atau* 'elin orta kısmındaki nasır'- Kaz. Tü. *atau* 'düşünceli'; *aqman-tŏqman* 'çok güçlü esen rüzgar' – Kaz. Tü. *aqpañ* 'ocak ayındaki keskin soğuk'; *ılay* 'balçık' – Kaz. Tü. *ılay* 'balçık'; *bauır(z)ıq* 'atın bağrının önüne bağlanan kuşak' – Kaz. Tü. *bauırtaq* 'atın üzerine konulan minderin yanlarındaki kuşaklar' vd. (İşbulatov 1972: 44).

Güney ağızları grubunu diğer ağız gruplarından ayıran en önemli fonetik özellik, kelimenin son sesine göre /l/ ile başlayan isim yapma eklerinin ve çoğul eklerinin değişmesidir. Bilindiği üzere bu özellik Tatar Türkçesine hastır. Tatar Türkçesinde olduğu gibi Güney ağızları grubunda /m, n, ñ/ ünsüzleriyle biten isim ve fiil gövdelerinden sonra gelen isim yapma ekleri ve çoğul eklerindeki /l/ ünsüzü, /n/ ünsüzüne dönüşür: *qŏmnŏ* 'kumlu', *qŏmnŏq* 'kumlu taş', *qŏmna-* 'kumla karıştırmak', *kĭlännä-* 'düzlemek', *unnaγan* 'on kadar', *harannan-* 'cimrilik etmek', *yĭnnän-* 'kudurmak, çok sinirlenmek', *yĭmnäw* 'cansız', *tübännäs* 'meyilli', **ärämnäş-* 'adil olmamak', *uramnar* 'sokaklar', *ülännär* 'otlar', *qasqannar* 'kaçanlar', *bĭsännär* 'çayırlar' vd. (İşbulatov 1972: 34).

Güney ağız grubunun Aşağı Sakmar alt ağzı, Orenburg bölgesinin Kuvandık ve Sarıktaş rayonlarında yayılmıştır. Orenburg'da bulunan Başkurt Türklerinin konuşma dili karışık bir karaktere sahiptir. Konuşma dilleri Kazak Türkçesiyle temasta bulunmuştur. Genel olarak bu ağzın mahallî söz varlığı, Güney ağızları grubunun diğer ağızları ve Doğu ağızları grubunun özelliklerini taşımaktadır. Aşağı Sakmar alt ağzıyla Orta ağzın söz varlığında da ortaklıklar karşımıza çıkmaktadır: *baγara* 'kaya balığı' (*baγra* [Dĭm], *bayır* [Kubalyak]); *yalaγay* 'kulaklı şapka'; *yaprıy*, *yäpriy*, *yärpisäk* 'fırfır'; *yıptır* 'yavaş', *qŏrayış* 'yuvarlak şapka'; *kälsäk* 'alıngan'; *salsıq* 'çamurlu sokak'; *siwäy balıq*, *sibayt*, *sibaqa*, *simalay*, *simay* 'küçük balık'; *älämis* 'paçavra, bez parçası'; yine bu ağzın güneydoğusunda *äti*, *ätäy* 'anne' vd. (Mircanova 1979: 26).

© culture.
bashkortostan.ru

Güney ağızları grubunun İk-Sakmar ağzının Suran-İrgiz alt ağzında, birkaç kelimede ön seste yazı dilindeki /h/ ünsüzü yerine /s/ ünsüzü kullanılmaktadır: *sataşıw* ‘sayıklamak’, *sĭlägäy* ‘tükürük’, *sızık* ‘çizgi, hat’, *sŏyäl* ‘nasır’, *sŏlgŏ* ‘silgi’, *sümĭs* ‘kepçe’ vd. (Mircanova 1979: 28)

Güney ağızları grubunun Dĭm ağzında, İk-Sakmar, Kızıl ve diğer bazı ağızlarda da olduğu gibi kelimenin ön sesinde /s/ ünsüzü kullanılmaktadır: *sŏlgŏ* ‘silgi’, *sümĭs* ‘kepçe’, *sŏyäl* ‘nasır’ vd. (Aznagulov 1972: 7, 9).

Güney ağız grubuna giren Orta ağızda, son sese göre eklerde meydana gelen tonsuzlaşma olayı, Kara İdil ağzında olduğu gibi /lt/, /mt/, /nt/, /mq/ ve /nq/ ses birliklerinde de ortaya çıkmaktadır. Esasen bu fonetik olay, Kĭsĭ, Kälsĭr, Yurmatı, Yomran, Balıksı ve Un gibi eski Başkurt boy gruplarının ağız özelliğidir. Ayrıca bu olay sayesinde Orta ağız ve Kara İdil ağzı, Tatar Türkçesinin Sibir Tatar ağzı, Sarı Uygur Türkçesi ve Eski Run abidelerinin dili, özellikle de Eski Uygurca arasında bir bağ oluşmuştur (Tenişev 1963: 126, 129, 132). Bu bağ, Orta ağzın temsilcileri arasında eskiden Başkurt Türkleri tarafından asimile edilmiş Uygur, Türkmen ve Sart boylarının temsilcilerinin bulunmasıyla açıklanmaktadır (Kiyekbayev 1958: 10).

Güney ağızları grubunun Orta ağzı için karakteristik olan bu fonetik özelliğe, Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağız grubunun Kara İdil ağzında da rastlanır. Bu ağzın en önemli fonetik özelliği, /lt/, /rt/, /nt/, /mt/, /ñk/, /mq/ ses birliklerinin düzenli olarak korunmasıdır: *bäräñkĭ*‘patates’, *ĭlgärtän ~ ĭlgärĭdän* ‘eskiden beri’ vd. Ancak Kara İdil ağzı, /rt/ ses birliğini kelimelerde sistemli bir biçimde kullanması bakımından Orta ağızdan ayrılır. Orta ağızda, /rt/ ses birliği kullanılmamaktadır: KİD.ağ. *yĭbärtĭ*-Orta ağ. *yĭbärzĭ*‘bıraktı, gönderdi’, KİD.ağ. *bĭrtä* - Orta ağ. *bĭrzä* ‘hiç’ vd. (Mircanova 1991: 17)

Katay ve Doğu Tabın Başkurt Türklerinin konuşma dili ve Sibir Tatar Türklerinin yerleşim alanlarına yakın bölgelerdeki ağızlarda /lt/, /mt/, /nt/, /mq/ ve /nq/ ses birlikleri sistemli olarak ortaya çıkmamıştır.

Orta ağız ve Sibir Tatar ağzı arasındaki tarihî bağ, *z ~ s*, *c ~ ş*, *ñ ~ n* uygunluklarıyla kurulmaktadır (Mircanova 1979: 98). Bu bağın varlığı, her iki ağzın söz varlığıyla da ortaya konabilir: Or.ağ. *almurun* - Sib.Tat.ağ. *albŏrŏn* ‘yaban gülü’; Or.ağ. *ätŏkŏ*- Sib.Tat.ağ. *ätŏk* ‘tel’; Or.ağ. *hamsıu* - Sib.Tat.ağ. *tsämtsıyu* ‘bitkin hale gelmek’ vd. (Tumaşiva 1961: 100, 136).

Orta ağızda olduğu gibi Güney ağızları grubunun Dĭm ağzıyla Tatar Türkçesinin Sibir Tatar ağzı arasında da söz varlığı bakımından bir ortaklık söz konusudur: Dĭm ağ. *bursıq* - Sib. Tat.ağ. *burhıq* ‘porsuk’; Dĭm ağ. *sŏsa* - Sib. Tat.ağ. *hŏsa* ‘mekik’; Dĭm ağ. *tupsa* - Sib. Tat.ağ. *tupha* ‘eşik’ vd.

© culture.
bashkortostan.ru

Güney ağızları grubunun Dĭm ağzının Kuzeydoğu (veya Kudey) alt ağzında Kazak Türkçesinin etkileri görülmektedir. Bu alt ağzı Dĭm ağzından ayıran en önemli özelliği, kelime veya hece başında çoğu zaman diş-damak /j/ ünsüzünün kullanılmasıdır: *jal itĭw* 'dinlenmek', *jıraq ~ yıraq* 'uzak', *jıldam at* 'hızlı at', *juyma ~ yıma* 'silgi' vd.

Kuzeydoğu (veya Kudey) alt ağzında ön seste /y/ ünsüzü yerine /j/ ünsüzünün kullanılması, bu alt ağzı Başkurt Türkçesinin Doğu ağızları grubuyla Kazak Türkçesine yakınlaştırmaktadır (Mircanova 1979: 171). Bu fonetik olaya Başkurt Türkçesinin Doğu ağız grubunda da rastlanmaktadır: *jarıw* 'vurmak, dönmek', *jäyäw* 'yayan, yaya olarak', *jäyĭn* 'yayın ', *jıyıw* 'toplamak', *jitĭ* 'yedi sayısı', *kügĭ ljĭm* 'mavimsi'vd. Ancak bu özellik, bütün kelimeler için geçerli değildir. Pek çok kelimede ön ses ve iç ses durumunda Başkurt yazı dilinde olduğu gibi, /y/ ünsüzü kullanılmaktadır: *yĭl* 'yel', *yĭlkän* 'yelken', *yänäş* 'yanında', *yŏgŏrŏw* 'koşmak', *yŏmlä* 'teklif, önerme', *yŏn* 'yün' vd. (Maksyutova 1976: 18).

Yine Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağızları grubunda, Doğu ağızları grubunun Ay ve Mias ağızlarında ve Güney ağızları grubunun Dĭm ağzında olduğu gibi, Başkurt Türkçesi yazı dilinde kelime başında [y] okunan /ĭ/ ve /y/ ünsüzü yerine, /j/ ünsüzünün kullanımı yaygındır: *jitĭ* 'yedi sayısı', *jir* 'yer', *jiyu* 'gömmek, defnetmek', *jiläk* 'çilek', *jäy* 'yaz', *jŏ̲mγaq* 'bilmece', *jŏ̲mŏ̲şqŏ̲* 'yonga', *jüpläü* 'takdir etmek' vd.

Kuzeybatı ağız grubunun Aşağı Bel (Ik) ağzı, kuzeyde Gayna ağzı, doğuda Tanıp ağzı, güneyde Güney ağızları grubunun Dĭm ağzıyla temas halinde olması sonucu bu ağızlar arasında sürekli olarak karşılıklı bir etkileşim olmuş, dolayısıyla da Aşağı Bel (Ik) ağzı, bu ağızların bazı özelliklerini benimsemiştir. Gayna, Tanıp ve Dĭm ağızlarında olduğu gibi, bu ağızda da Kazak Türkçesinin etkisiyle Başkurt yazı dilinde kelime başında kullanılan /y/ ünsüzü yerine /j/ ünsüzünün kullanımına rastlanmaktadır: *jarar* 'iyi, çok iyi', *jauıu* 'yağmak' vd. Aşağı Bel (Ik) ağzında, aynı kelimenin ön seste hem /y/ ünsüzüyle hem de /j/ ünsüzüyle başlayan örnekleri de bulunmaktadır: *yañı ~ jañı* 'yeni', *yuq ~ juq* 'yok' vd. (Mircanova 1991: 151).

Doğu ağızları grubunda kök sonundaki /l/ ünsüzü, kelimeye herhangi bir ek getirildiğinde çoğunlukla düşmektedir. Bu ağız grubu, bu yönüyle Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızlarıyla benzeşmektedir: Doğu ağ. gr. *amanı* – Öz. Tü. Kıp. ağ. *amad* 'almadı'; Doğu ağ. gr. *qaha* – Öz. Tü. Kıp. ağ. *qalsa* 'kalsa'; Doğu ağ. gr. *kihĭn* – Öz. Tü. Kıp. ağ. *kesın* 'gelsin '; Doğu ağ. gr. *hağan* – Öz. Tü. Kıp. ağ. *sağan* 'yerleştiren, koyan' vd. (Mircanova 1991: 13).

Doğu ağız grubunun Salyut ağzında, bazı kelimelerde yazı dilindeki /ŏ/ ünlüsü yerine, /u/ ünlüsü kullanılmaktadır. Bu açıdan Salyut ağzı hem Başkurt Türkçesinden hem de Tatar Türkçesinden

farklılaşmaktadır: *yuqtau* ‘uyumak’, *tutınıu* ‘tutunmak’ vd. bu özelliğe Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağızları grubunda da rastlanmaktadır: *qumγan* ‘ibrik’, *surau* ‘soru’, *buγırz̲aq* ‘nefes borusu’, *uşau* ‘benzemek’ vd. (Maksyutova 1976: 217).

Başkurt Türkçesinin Doğu ağız grubunun Mias ağzı, çok geniş bir coğrafyada konuşulmaktadır. Araştırmacılar arasında 1980’li yıllara kadar Mias ağzının kapladığı geniş sahanın orta kısmında bulunan ara ağızların Başkurt Türkçesinin ağızlarına ait olmadığı şeklinde bir kanaat mevcuttu. Bunun sebebi ise, Başkurt boylarının göçleri esnasındaki tarihî süreçte Mias ağzının ana parçadan nasıl koptuğunun tespit edilememesidir. Sadece, bu ağzın günümüzde yayıldığı sahada taşıdığı temel özellikleri üzerinde araştırmalar yapılmıştır (Maksyutova 1976: 219).

Mias ağzı taşıyıcılarının ana parçası, geçmiş dönemlerde Kazak Türkleriyle temasta bulunarak onların konuşma diliyle tanışmıştır. Bu temas sonucunda, Mias ağzının söz varlığındaki bazı kelimelerde, Başkurt yazı dilindeki /ş/ ünsüzünün yerine, /s/ ünsüzünün kullanımı ortaya çıkmıştır: *askaz̲an* ‘mide’, *qo̲s qo̲rt* ‘kuşlar’ vd. (Mahmutova 1962: 69).

Başkurt Türkçesinin Doğu ağız grubu içinde yer alan Kızıl, Argayaş ve Mias ağızlarıyla Kazak Türkçesi ve bazı Kıpçak grubu Türk şiveleri arasında ortak bir söz varlığı bulunmaktadır: *qaulan* (Kızıl ağ.) ‘bir çeşit ot’ – *qau* (Kaz. Tü.); *tŏläü* (Doğu ağ. gr.) ‘tavuğun tüylerini yolmak’ – *tüleü* (Kaz. Tü.) – *tuleü* (Nogay Tü.); *tañdau* (Doğu ağ. gr.) ‘gırtlak’ – *tanday* (Kazak Tü.)- *tanlay* (Nogay Tü.); *kikı̈l* (Doğu ağ. gr.) ‘atın yelesi’ – *kekil* (Kazak Tü.) – *kekel* (Nogay Tü.); *buz̲ turγay* (Doğu ağ. gr.) ‘turgay kuşu’ – *boz torγay* (Kazak Tü.), *boz torγay* (Nogay Tü.); *ükı̈l* (Kızıl ağ.), *ükı̈l inäy* (Bşk. Tü. ağ.) ‘yaşlı anne’ – *ökil* (Kazak Tü.), *okil aqa* (Nogay Tü.) ‘yaşlı baba’ vd. (İşbulatov 1972: 46).

Kuzeybatı ağız grubu içinde yer alan Tanıp ağzı, Başkurt Türkçesinden daha çok Tatar Türkçesinin özelliklerini taşıyan bir ağızdır. Ağız taşıyıcılarının farklı boylardan oluşması bakımından bu ağız, önemli bir yapıya sahiptir. Tanıp ağzının yayıldığı sahada, eski Tepter ve Mişerlerden başka çok sayıda Mariler ve Udmurtlar da bulunmaktadır. Eskiden, bu saha üzerindeki yerleşim bölgelerinde yaşayan halk, karışık bir demografik yapıya sahipti. Pek çok köyün halkı, farklı farklı boylara mensup insanlardan oluşuyordu. Daha sonraları, bu yerleşim bölgelerindeki Mariler ve Udmurtlar, İslamiyeti kabul etmiş ve zamanla Başkurt Türkleri tarafından asimile edilerek Başkurt Türklerine katılmışlardır (Mircanova 1991: 74). Tanıp ağzının yayıldığı saha üzerinde, eskiden az sayıda Tatar Türkünün yaşadığı yerleşim bölgeleri de bulunmaktaydı. Günümüzde ise, bu yerleşim bölgeleri Mişerlerin yerleşim bölgelerinin de katılımıyla sayıca çoğalmıştır. Bu yerleşim bölgeleri, genel olarak Tanıp ağzının yayıldığı sahanın güney kısmında bulunmaktadır; ancak Tanıp ağzının yayıldığı saha içinde bulunmalarına rağmen, Tanıp ağzı bu yerleşim bölgelerinde çok az yayılmıştır. Günümüzde, Mişer ağzı kendine has bir özellik taşımaktadır. Öyle ki, Mişer ağzı içinde Mişkin ağzı, Kara İdil Mişerlerinin ağzı ve bazı Tatar Türkçesi ağızları bulunmaktadır. Mişer ağzının taşıyıcıları, Tanıp ağzının yayıldığı saha üzerinde hızla artmaktadır (Mircanova 1991: 77).

© culture.
bashkortostan.ru

Başkurt
© Yulay Galiullin

Tanıp Başkurt Türklerinin konuşma dili, ağız özellikleri bakımından Tanıp ağzının yayıldığı saha üzerinde yaşayan yerli halkın konuşma dilinin özelliklerini yansıtmaktadır. Bu yerli halkın konuşma dilinin özellikleri, bölgesel olarak Tanıp ağzının oluşmasında yardımcı olmuştur. Tanıp ağzı, ağız özellikleri bakımından Tanıp nehrinin havzasında yaşayan yerli halkın konuşma dilini yansıtması ve genel olarak da onların konuşma dilini temsil ettiği için 'Tanıp' adını almıştır.

Tanıp ağzında, Başkurt yazı dilinden farklı olarak kelimelerde /z̲/ ünsüzü yerine, çoğunlukla /z/ ünsüzü kullanılmaktadır. Bu bakımdan ağız Tatar Türkçesine yakınlaşmıştır: *bŏz̲ay* 'buğday', *izän* 'döşeme', *qazaq* 'çivi', *yŏz̲rŏ̲q* 'yumruk' vd.

Tanıp ağzının ayırt edici önemli fonetik özelliklerinden biri de bu ağızda niteliği bakımından Çuvaşçadaki /s/ (/s̲/) ünsüzünü hatırlatan ve hafif ıslıklı bir şekilde telaffuz edilen /s/ ünsüzünün bulunmasıdır. Bu ünsüz, Başkurt yazı dilindeki /s/ ve Tatar Türkçesindeki /ç/ ünsüzüne karşılık olarak kullanılmaktadır: *ŏ̈s* 'üç', *sı̆bı̆n* 'cibin', *sit* 'uç, kenar', *suqır* 'çukur', *tŏpsŏ̈k* 'son, sondaki' vd. (Mircanova 1991: 136)

Bu ağızda *bıu*, *bu*, *şul* 'bu', *tı̆gı̆* 'o' işaret zamirlerinin çoğul şekillerinin *mına / mınar*, *şuna / şunar* ve *tı̆gı̆nä / tı̆gı̆när* biçiminde kullanımları Tatar Türkçesine hastır (Mircanova 1991: 99).

Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağız grubunun Aşağı Bel (Ik) ağzı, ağız özellikleri bakımından Tataristan'ın Agrız ve diğer rayonlarında yaşayan İnı̆y boyunun temsilcilerinden olan Kuzeybatı Türklerinin konuşma dili ve Yanaul rayonundaki Buy ve Piz nehirlerinin havzalarında yaşayan Uran boyu temsilcilerinin konuşma diliyle benzeşmektedir (Kuzeyev 1974: 335).

XVIII. yüzyıldan başlayarak bütün Ik ve Ak İdil nehirlerinin havzalarında ve Ufa şehrinden başlayarak Ik ve Ak İdil nehirlerinin Kamu nehrine dökülmeden önce yer alan Zakam topraklarında yerleşen Aşağı Bel (Ik) Başkurt Türkleri, bu bölgede Güney ve Doğu Başkurt boylarıyla temasta bulunmuşlardır (Kuzeyev 1974: 344. 345). Bu temasın varlığını, boylar arasında ortak olan tamgalardan anlıyoruz. Ayrıca, günümüzde Aşağı Bel (Ik) ağzının yayıldığı sahada Güney ve Doğu Başkurt boylarına ait Kıpçak, Katay, Tabın, Minyar, Tamyan ve Sıgryan gibi etnonimler de bulunmaktadır. Boylar arasındaki ortak tamgalar incelendiğinde, Aşağı Bel (Ik) ağzı ve Dı̆m ağzı arasında pek çok benzerliğin olduğu görülür. Her iki ağızda da ağız taşıyıcıları, Asabalar (Başkurt toprak sahipleri) ve Tepterler, Atambaylar (toprağı işleyenler) olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır. Ayrıca, eskiden Aşağı Bel (Ik) ağzının yayıldığı sahada bulunan Başkurt ve Tepter yerleşim merkezleri de Başkurt (Başkırt Ŏçŏ̲) ve Tepter (Tepter Ŏçŏ̲) şeklinde iki gruba ayrılıyordu. Bu yerleşim merkezlerinde yaşayan Tepterler, toprağı işleyen Başkurt Türkleri olup bu bölgeye göç yoluyla gelen Tatar Türklerinden oluşuyordu. Tepter grubu içinde pek

Başkurt
© Yulay Galiullin

çok Mari (Çĭrmĭş), Udmurt (Ar) ve Fin-Ugor boylarının temsilcileri bulunuyordu. Bunların bir kısmı, Başkurt köylerinde veya bu köylere yakın olan köylerde yerleşmişlerdi. Daha sonra, bu boy temsilcileri İslamiyeti kabul etmiş ve zamanla dil asimilasyonuna uğrayarak Başkurt Türklerine katılmışlardır (Mircanova 1991: 164).

Aşağı Bel (Ik) ağzında fonetik açıdan Tatar Türkçesinin etkisi fazla görülmezken, morfolojik açıdan özellikle şahıs zamirlerinde Tatar Türkçesindeki bazı şekillerin kullanıldığı görülür. Bu ağızda *min* 'ben' ve *sin* 'sen' şahıs zamirleri tamlayan halinde iki farklı şekilde kullanılmaktadır: *minnän / minän* 'benim', *sinnän / sinän* 'senin'. Bu şekillerden *minnän, sinnän* Tatar Türkçesi yazı dilinde de kullanılmaktadır.

Bu ağızda *ul* 'o' üçüncü tekil şahıs zamiri, *al* şeklinde kullanılmaktadır. Bu kullanıma, Başkurt Türkçesinin Argayaş ve Orta ağzında da rastlanmaktadır. Başkurt yazı dilindeki *ular* üçüncü çoğul şahıs zamiri, bu ağızda *alar* şeklindedir. Bu kullanım Tatar Türkçesi yazı diline hastır (Mircanova 1991: 221, 224).

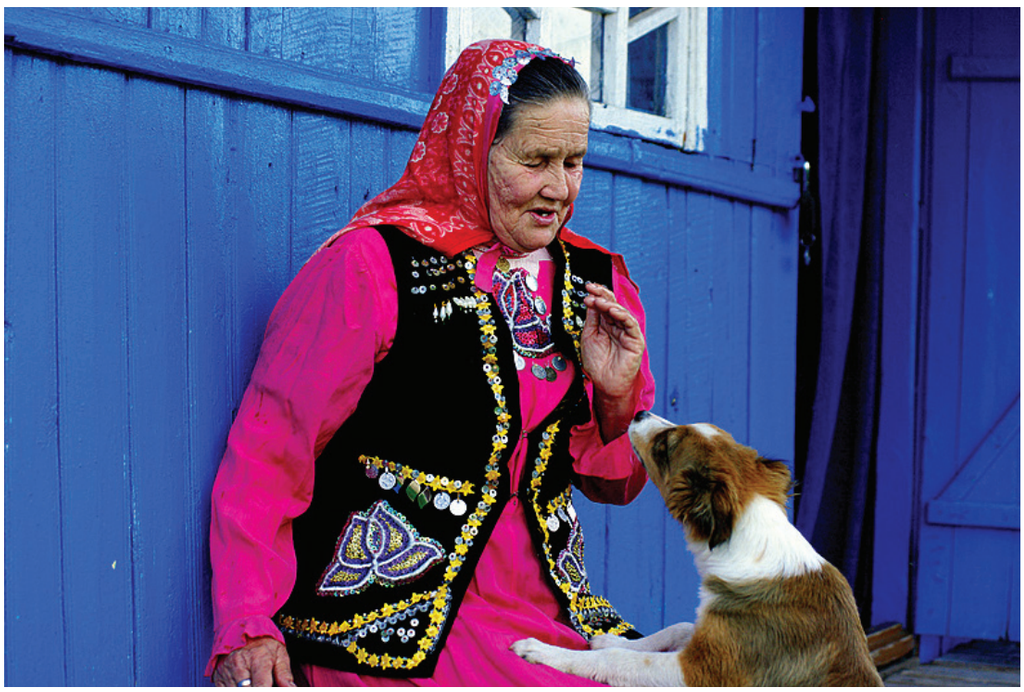
Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağız grubu içinde yer alan Gayna ağzının taşıyıcıları olan Gayna Başkurt Türkleri, Başkurt boylarının bölge olarak yerleşim alanlarının kuzey kısmında bulunmaktadır. Gayna Başkurt Türkleri, XIII.-XIV. yüzyıllarda Tulva ve Sılva nehirlerinin havzalarında yerleşerek bu bölgedeki yerli Fin-Ugor halklarıyla sıkı temasta bulunmuşlardır. Gayna Başkurt Türklerinin Fin-Ugor halklarıyla temasları sırasında, Başkurt Türklerinin güçlü etkilerinden dolayı, zamanla yerli Fin-Ugor halkları asimile olmuştur (Ähätov 1984: 37). Günümüzde bütün edebiyat ve güncel yayınları Kazan'dan temin eden Gayna Başkurt Türkleri, Tatar yazı diliyle eğitim görmektedir.

Gayna ağzının genel özelliklerine bakıldığında Tatar Türkçesinin güçlü etkisi açıkça görülmektedir. Bu ağzı diğer Başkurt ağızlarından ayıran ve Tatar Türkçesine yakınlaştıran en önemli fonetik özelliği, kelime sonundaki /ay/, /äy/ diftongları yerine /ıy/, /ĭy/ diftonglarının kullanılmasıdır: *alıy* 'işte böyle', *bılıy* 'işte şöyle', *şulıy* 'şöyle' vd.

Gayna ağzında Başkurt yazı dilindeki /s/ ünsüzü yerine, kelimenin bütün durumlarında /ç/ ünsüzünün kullanılması da Tatar yazı diline has bir özelliktir: *çiçqan* 'sıçan', *çöçköröw* 'aksırmak', *çulaq* 'çolak', *kügĭrçin* 'güvercin' vd.

Gayna ağzında karşılaşılan Tatar Türkçesinin bir diğer özelliği de Başkurt yazı dilindeki kelime başı /h/ ünsüzü yerine, /s/ ünsüzünün kullanılmasıdır: *sin* 'sen', *suw* 'su', *saldan* 'örs' vd. (Ähätov 1984: 44)

Buraya kadar Tatar Türkçesinin özelliklerini yansıtan Başkurt Türkçesi ağızlarını genel olarak değerlendirmeye çalıştık. Bazı Başkurt Türkçesi ağızlarının Tatar Türkçesinin özelliklerini yansıttığını

Baskurt
© TÜRKSOY

gördük. Aynı tarzda bir etkileşim Tatar Türkçesi ağızlarında da gerçekleşmiştir. Tatar Türkçesinin Başkurt Türkçesinin özelliklerini gösteren ağızlarının da aynı Başkurt Türkçesi ağızlarında olduğu gibi genellikle iki ülkenin ortak sınır bölgelerindeki sahada yayılmış ağızları olduğunu görüyoruz. Bu ağızlar ve taşıdıkları Başkurt Türkçesi özellikleri kısaca şu şekildedir:

Tatar Türkçesinin Kazan Ardı ağzında /a/ ünlüsü, Başkurt Türkçesinin Kuzeybatı ağız grubunun Kara İdil ağzında olduğu gibi, bir miktar dudaksıllaşarak (/aº/) telaffuz edilir. Bu özellik, Tatar Türkçesinin Orta ağız grubunun Kıygı ağzında da bulunmaktadır. Ancak bu ağızda bu ünlü daha açık ve kısa bir biçimde telaffuz edilir. Batı Sibir Tatar Türkleri ağzında ise, Kıygı ağzından daha da açık ve kısaltılmış bir dudaksıl /a/ ünlüsü kullanılmaktadır. Mişer ağız grubunun bazı ağızlarında da /a/ ünlüsünün dudaksıllaştırılmış varyantı kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinin Orta ağız grubu içinde yer alan Minzälä ağzı, Başkurt Türkçesinin pek çok özelliğini taşımaktadır. Bunun sebebi, ağzın yayıldığı sahada yüzyıllar boyunca Başkurt Türkleriyle Tatar Türklerinin bir arada yaşamalarıdır. Bu ağızda Tatar Türkçesinin ses sisteminde bulunmayan /z̲/ ünsüzünün kullanımı yaygındır: *z̲ur* ‘büyük, yüce’, *tŏz̲ü* ‘sıralamak’, *yaz̲ıu* ‘yazmak’, *ŏz̲ın* ‘uzun’, *qız̲* ‘kız’, *kŏz̲* ‘güz’ vd. (Ähätov 1984: 46).

Minzälä ağzında kelime sonunda /-ıy/, /-i/ yerine /-ay/ ve /-äy/ kullanımı yaygındır. Bu da Başkurt Türkçesine has bir özelliktir: *anday* - Tat.Tü. yd. *andıy* ‘öyle’; *mŏnday* - Tat.Tü. *mŏndıy* ‘böyle’; *şunday* - Tat.Tü. *şundıy* ‘şöyle’; *barmay*- Tat.Tü. *barmıy* ‘gitmiyor’; *uqımay* - Tat.Tü. *uqımıy* ‘okumuyor’ vd. (Ähätov 1984: 54).

Tatar Türkçesinin Tau Yagı ağzında /k/ ünsüzü, iki ünlü arasında ünlüyle biten bir kelimeden sonra geldiğinde /g/ ünsüzüne değişmektedir: *igĭnçĭ* ‘ikinci’, *çŏgır* ‘çukur’, *bĭr gĭşĭ* ‘bir kişi’ vd. Bu özelliğe Başkurt Türkçesinde de rastlanmaktadır: *Bĭr gĭşĭ gildĭ*. ‘Bir kişi geldi.’ (Ähätov 1984: 111, 112).

Tatar Türkçesinin Bŏrĭ ağzında Tatar Türkçesi yazı dilindeki /ç/ ünsüzüyle başlayan kelimeler, /j/ ve /y/’li olarak ikili şekilde kullanılmaktadır. Bu bakımdan Bŏrĭ ağzı, Kazak ve Başkurt Türkçeleriyle yakınlaşmaktadır: *jiläk* ~ *yiläk* ‘çilek’, *jil* ~ *yil* ‘yel’ vd. (Ähätov 1984: 86, 107).

Tatar Türkçesinin Kamışlı, Çüpreli ve Batı Sibir Tatar ağızlarında yazı dilinden farklı olarak kelime başı /c/ ünsüzleri yerine /y/ ünsüzü kullanılmaktadır: *yan* ‘can’, *yĭmĭş* ‘yemiş’, *ĭr* ‘yer’ vd. (Ähätov 1984: 129).

Sonuç

XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın ilk yarısında dildeki değişkenlik olgusunu, başka bir deyişle, bir dilin değişik bölgelerdeki türlerini ve bu türler arasındaki benzerlik ve ayrılıkları saptamak amacıyla yapılan çalışmalarda genellikle dil türleri arasında kesin sınırlar olmadığı; lehçe, şive, ağız gibi ayrımların ve zaman içinde gerçekleşen değişimlerin sebeplerinin dile bağlı etkenlerden çok toplumsal etkenlere bağlı olduğu ortaya çıkmıştır.

Aralarında yaklaşık bin yıllık dinî, siyasî, sosyal, ekonomik bir birlik bulunan Başkurt Türkleri ve Tatar Türkleri yaşadıkları ortak coğrafyada sürekli etkileşim halinde olmuşlardır. Bu etkileşim sonucunda doğal olarak konuşma dillerinde de bazı değişiklikler meydana gelmiştir. Çalışmamızda bu etkileşimi ele almaya çalıştık. Tespit ettiğimiz örnekler sonucunda özellikle coğrafî olarak bir arada iç içe yaşadıkları bölgelerde etkileşimin daha fazla gerçekleştiğini gördük. Bu etkileşim, hem Başkurt Türkçesinin hem de Tatar Türkçesinin bazı ağızlarında genellikle fonetik açıdan farklı kullanımlara sebep olmuştur. Bazı Başkurt ağızlarında Tatar Türkçesinin, bazı Tatar ağızlarında da Başkurt Türkçesinin özelliklerinin kullanımının tespiti de bu etkileşimi açıkça göstermektedir.

Kısaltmalar

Bşk.Tü.	: Başkurt Türkçesi
Doğu ağ. gr.	: Doğu ağız grubu
Kaz. Tü.	: Kazak Türkçesi
Kİd.ağ.	: Kara İdil ağzı
Or.ağ.	: Orta ağız
Öz. Tü.	: Özbek Türkçesi
Sib. Tat.ağ.	: Sibir Tatar ağzı
Tat. Tü.	: Tatar Türkçesi
yd.	: yazı dili

Kaynaklar

Abdullayev F. A. (1967). *Fonetika Horezmskih Govorov*. Taşkent.

Aksan D. (1990). *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim 3*. TDK Yay.: 439/3, Ankara.

Aznagulov R. G. (1972). *Yazıkovıe Osobennosti Orenburgskih Başkir*. Moskva.

Ähätov G. H. (1984). *Tatar Dialektologiyası̆*, Kazan.

Ähmär K. Z. (1941). *Başkō̆rt Tı̈lı̈*, *Peduçilitsilar Ösŏn Där slik*. Öfö.

Benzing J. (1959). 'Das Baschkirische'. *PhTF I*. Wiesbaden.

Bynon, T. (1977). *Historical Linguistics*. Cambridge Üniversity Press, Cambridge.

Crystal D. (1991). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. London.

Ercilasun A. B.(1993). *Türk Dünyası Üzerine Makaleler-İncelemeler*. Akçağ Yayınları: 93, Ankara.

Garipov T. M. (1959). *Başkirskiy Dialektologiçeskiy Sbornik*, Ufa.

Garipov T. M. ve N. V. Çeremisinoy. (1972). *Yazıkovıe kontaktı v Başkirii*, Ufa.

Garipov T. M. (1979). *Kıpçakskie yazıki Uralo-Povolj'ya, opıt sinhroniçeskoy i diahroniçeskoy harakteristiki*. Moskva.

İşbulatov N. (1972). *Häzı̆rgı̆ Başkō̆rt Tı̈lı̈*. Öfö.

Kiyekbayev J. Ğ. (1958). *Başqörtıstannıñ Tarihı̆nä Qıs̱qasa İnı̆ş*. Başqörtöstan Däülät Universitı̈tı Ğilmi Yaẕmalar, 3. basılış, Başqörtı Filologiya Seriyahı No: 2, Öfö.

Kiyekbayev J. Ğ. ve A. A. Gällämov, H. S. Färitov, Ğ. Ğ. Säitbattalov (1968). *Başqō̆rt Tı̈lı̈*, *Pedagogiya Uçilitsı̈lär Ösı̈n Därı̈ slik*. Öfö.

Kuzeyev R. G. (1974). *Proishojdenie Başkirskogo Naroda*. Moskva.

Maksyutova N. H. (1976). *Vostoçnıy Dialekt Başkirskogo Yazıka*. İzdatelstvo 'Nauka', Moskva.

Maksyutova N. H. (1984). 'Başkirskaya Dialektologiya (İtogi i Perspektivı)'. *Sovetskaya Tyurkologiya*. C. II.

Mahmutova L. T. (1962). 'O Tatarski* Govorah Severo-Zapadnı* Rayonov Başkirskoy ASSR'. *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii*. C. II, Kazan.

Mircanova S. F. (1979). *Yujnıy Dialekt Başkirskogo Yazıka*. İzdatelstvo 'Nauka', Moskva.

Mircanova S. F. (1991). *Severo-Zapadnıy Dialekt Başkirskogo Yazıka (Formirovanie i Sovremennoe Sostoyanie)*. Başkirskoe Knijnoe İzdatelsvo, Ufa.

Öner M. (1994). 'Başkurt Türkçesinden Metinler'. *TDE*. S. 8, İzmir.

Poppe N. (1964). *Bashkir Manual*. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol: 36, Indiana University, Bloomington.

Tenişev E. R. (1963). 'Sistema Soglasnıh v Yazıke Drevneuygurskih Pamyatnikov Uygurkogo Pisma Turfana i Gansu'. *Voprosı Dialektologii Tyurskih Yazıkov*. Bakû.

Trudgill P. (1986). *Dialects in Contact*, New York.

Tumaşiva D. G. ve D. G. Tumaşiva (1961). *Kŏnbatış Sibir Tatarları Tı̈lı̈, Grammatik Oçerk Häm Süzlı̆k*. Kazan.

Weinreich, U. (1983). *Languages in Contact*. Linguistic Circle and the Hague: Mouton, New York.

Weinreich, U. ve W. Labov, M. I. Herzog (1983). 'Empirical Foundations of a Theory of Language Change'. *Diractions for Historical Linguistics*. W. D. Lehmann, Y. Malkiel, (eds.) Austin: University of Texas Press, s. 94-195.

Yuldaşev A. A. (1959). *K probleme formirovaniya başkirskogo natsionalnogo yazıka*. Voprosı Başkirskoy Filologii, Moskva.

Başkurt
© Yulay Galiullin

Baskurt
© TÜRKSOY

Baskurt
© TÜRKSOY

Baskurt
© TÜRKSOY

RUSSIAN AND WESTERN FIRST NAMES IN BASHKIR ANTHROPONYMY
(Exemplified by names of Bashkirs in Mechetlinsk and Haybullinsk areas of Bashkortostan in the period of 1930-2010's)

Rezeda A. Sulejmanova

Bashkir anthroponymic system passed a long way of historical-linguistic development until it reached its current state. The composition of the names corpus has changed very much. So, even in women's names which were more conservative among the Turkic-speaking peoples, there have been profound changes. Since the beginning of the 20-ies of XX-th century Western innovations came to replace Eastern traditions. These changes are connected with the industrial development, inventions and other discoveries in various fields of science and technology. Modern Bashkir anthroponymical system under the influence of socio-political and socio-economic factors will develop following the Turkic-Bashkir, Eastern, Russian-European traditions. These three directions are formed according to a special modern anthropological picture of the world.

© Süer Eker

In this article, written on the basis of factual materials from the archives of registry offices of Mechetlinsk and Haybullinsk districts of the Republic of Bashkortostan spanning the years of 1930-2010 the author reviews the Russian-European linguistic and cultural tradition.

In the course of the study it is revealed that, on the basis of the degree of intensity and depth of social and cultural development, the process of distribution of new names in anthroponymy of the Bashkirs in those areas differs from each other. For example, in the Mechetlinsk area among Bashkirs introduction of Western and Russian culture was more intensive than in the Haybullinsk area where this process went somewhat passively. This can be explained by the fact that in the first area mentioned above there are widespread endogamous marriages. In inter-ethnic families in choosing a name for the newborn, the preference is given to such names in the semantics of which the nationality of the child is expressed but weakly. In addition, they chose the names the external shape of which is not distorted when it sounds in Russian. To confirm our arguments here are some figures. So, in Mechetlinsk area in 1940 just 585 children were born, including 472 in the exogamic families, and 113 in the mixed ones. At the same time in Haybullinsk area the number of children in exogamic families amounted to 300, and that in mixed families was 17.

For the most complete representation of penetration in the Bashkir cultural space and spread of borrowed names we distinguish three chronological slices: the first - from the 1930s, the second taken from 1960's, and the third referring to the 1990's.

Statistics show that the first chronological slice is characterized by the greatest amount of using borrowed names among Bashkirs. However, this period is characterized by the fact that there was laid an entirely new tradition of giving Russian and Western names in anthroponymical system of the Bashkirs (for example, names of Bashkirs in Mechetlinsk and Haybullinsk areas of Bashkiria, over the 1930-2010's).

During the first period much attention was given to abbreviation. So, in the database we found the following names-abbreviations 'from Russian': *Vil* 'Lenin', *Kim* 'Communist youth international', *Damir, Damira* 'long live peace'; *Lenar'a'* 'Lenin army'; *Rem* 'revolutionary Executive Committee'; *Arenaria* "revolutionary people's army"; *Mels* 'Marx, Engels, Lenin, Stalin'; *Renat* 'revolution, science, labour'; *Vilena* 'abbreviated from Lenin'.

In disputes about the meaning of these names and their place among aboriginal names there is no single opinion: some scholars consider the portion of such names to fall, others highlight the positive side in the emergence of this kind of names, considering them to be very «special kind of names», which in their origin was a reminder of what was brought by the Revolution, thus forming a sort of «fingerprint of the epoch». Moreover, they do not stand alone, but operate in parallel with the traditional

© TÜRKSOY

names, sometimes organically merging with them, confirming thereby that they can stand the test of time (see Nikonov's *Tasks and methods...., personal names among the Turkic peoples*). These names contain valuable linguistic and historical information, so as much as native Bashkir names they are an important material for study.

In the period mentioned we have also noted names derived from the names of writers, artists, public figures, such as *Engels, Felix, Marat, Lucia, Louise, Clara, Albert, Darwin, Raphael, Rose, Rurik, Marsel*; names of literary heroes from works of art: *Zarema, Louisa, Timur*; names formed from appellative vocabulary, and from names of rivers, mountains, cities, planets: *Mars, Pamir, Rime, Iran, Raffinat, Era, Juris't', Romir, Idea, Zamir, Venera*. It is characteristic that at present some of these anthroponyms have well taken root among the Bashkirs. In modern Russian names they are not that common and most generally absent.

In the first chronological slice there is a tendency, when parents want to give their child an unusual name without thinking about its value. As examples of such names we include the following: *Ryan, Gelman, Klima, Hurts, Savera, Rist, Vernis, Rouret, Saber, Alvor, Riksa, Lleida-Lead* 'twins', *Frat, Mores*, *Kema, Ruza, Ralat, Trina, Alkyne, Fehr, Solaris, Razi, Medgar, Hegel, Ryan, Lima* and others. The distinctive feature of these names is their chance, transitory character.

Male names *Vil, Renat, Damir, Marat, Vener* in all chronological sections differ in their popularity.

In the second stage 'the 1960's' there is an interest in good, well-sounding names. When choosing names we have marked a tendency to return to traditional motives here. They witness falling out of use of names semantics of which have manifested revolutionary ideological motives. Interesting is the group of borrowed names united by etymological meanings. These are feminine names, which in the Russian language are the names of flowers - lilies, roses, etc - *Reseda, Sirin* 'lilac', *Landysh* – 'Lily of the valley', *Gloria*. These names have something in common with numerous Turkic names, in particular with names containing the component *gül* «flower». *Lilia* and *Rosa* are the ten most popular names. This was promoted by the «phonetic coincidence with the usual names *Lejla, Lälä, Rashida, Sagida*» (Nikonov 1974: 112). But these names '*Lilia, Rosa*' are really first names, and not altered Turkic names.

For the second stage as well as for the first, typical are names given after names of literary heroes. For example, in the 1960s, after the book by V. Dragunsky *Deniska's stories* appeared many parents named their children *Denis*. And even earlier, under the influence of the story by A. Gaidar *Timur and his team* many parents would give the name of *Timur* to their newborns.

© TÜRKSOY

In the third period ‘1990’s’ under study a significant place is taken by names consonant with national anthroponyms. For example, such names included in the Bashkir list of names in the 90-ies as *Adele, Adelia* ‘< Old German’ *Camilla* ‘< Lat.’ *Karina* ‘< Greek’ are consonant with the names of *Gadel, Gadila, Camilla, Karima*.

In the third chronological slice there is a growing interest of Bashkirs to the Russian and European names. The names that we have studied from this period are represented by such Russian names like *Anna, Irina, Larisa, Margarita, Olga, Svetlana, Julia, Vadim, Oleg, Roman* and others. Some of them are part of the ten most common names. In the Bashkir language Russian names are used both in full and in the diminutive form. The use of the diminutive form of a name is recognized by us as undesirable, because it is extremely uncomfortable to form patronymics of such names as *Jurik, Vladik*. The most popular among Russian names of our names list is *Svetlana*. When you select a name an important role goes to the patronymic of a child to form a harmonious combination with the first name. In our materials the picture is reversed, for example *Nina* Ulmasculovna, *Mores* Mulajanovich, *Pamir* Allaberdievich, *Anna* Khageyevna, *Rafinat* Muhametzjanovich, *Rafinat Rafkatovich*.

Considering anthroponyms of European origin different views of researchers should be noted:

a. Among the Russian population they ‘do not survive, remain in the background’ (V. A. Nikonov);

b. Such names are ‘actively used’ (A. V. Speranskaya, A. V. Suslova).

Concerning the question of the place taken by names of this type among the Turkic-speaking peoples there are also two opinions:

a. the names under study occupy ‘a worthy place’ (K. Z. Zakiryanov, V. A. Nikonov, and others);

b. they occur less frequently than ‘among Russians’ (A.V. Superanskaya, A.nV. Suslova).

Our study confirms the fact that most of these are widely current names among Bashkirs. Especially the trend toward an increase in their number is noticeable from 1990 to the present. In those years a pronounced tendency of Europeanization in Bashkir names commences. The following Western names can be highlighted: *Albert, Alfred, Arthur, Oliver, Marsel, Raphael, Robert, Edward, Emil*; *Albina, Violetta, Elvira, Elina, Elsa, Emmanuel*. Some of them like *Arthur, Marsel, Elvira, Elsa* were recorded in the dictionary of T. Kusimova. (Kusimova 2009: 22). This suggests that these names are fixed in Bashkir anthroponymical body and take there a prominent place. The popularity of these names is explained by several reasons: firstly, as identified by linguists the Turkic languages are characterized by a high rate of sonorants. Secondly, these names can be easily pronounced and are written in the Russian and Bashkir languages without special difficulties. For the foreign-language names at the forefront «are the criteria of brevity, ease of pronunciation and writing» (Uraksin 1970: 185). Also in comparison with the traditional names they are borrowed from other languages. In this regard remark of V. A. Nikonov is interesting: «Why of all the revolutionary figures they preferred *Marat* ‘other names are a thousand times fewer’, and of all great artists the name of *Rafael* ‘names of others are not used even once’?» The fact is that in the old names of Turkic peoples there were *Murat* and *Rafil*» (Nikonov 1974: 25).

Some Western names have undergone phonetic changes in the Bashkir language having been adapted to the norms of correct enunciation in Bashkir. For example, when placing the accent on the final position in a name following phonetic changes happen:

© TÜRKSOY

a. the transfer of the vowel *e* to *i* 'Edward - *Idward*, Elvira - *Ilvira*, Elsa - *Ilse*, Elmira - *Ilmira*, Almira';

b. *o* changes to *a* 'Florida - *Flarida*';

c. devoicing of sonorous sounds 'Eduard - *Iduart*, Alfred - *Alfarit*'.

Thirdly, the process of naming is increasingly influenced by the media, especially television. Names taken from literature, drama series are becoming more popular: *Edward, Edgar, Amelia, Angela, Laura, Milan, Eleanora* and others.

Only recently have the Turkic-Bashkir names started to be given to children mainly by the intelligentsia, whereas parents with lesser level of education are usually guided by the names discussed above.

Unlike names in the Mechetlinsk district in the Haybullinsk area European and Russian names are recorded in small numbers. In Bashkir families of Haybullinsk district parents give their children mostly Turkic-Bashkir, Arabic and Persian first names.

So, as a result of internationalization intrusion of Russian-European names in Bashkir anthroponymical body has been observed that has adversely affected names of the Bashkirs. So penetration of new names has led to the fact that Bashkir proper names do not fully perform the function of distinguishing one's own national identity.

Thus, replenishment of the anthroponymic system of the Bashkir people proceeded both under the influence of non-linguistic factors 'national, historical, living together in one area and so on', and linguistic, the chief ones being the phonetic factor – i.e. accord with traditional names and the factor of neutrality of names in national terms.

References 'in Russian'

Kusimova, T. H.,; Bikkulova, S. (2009). *Bashkir names*. Ufa. p. 22.
Nikonov, V. A. (1974). Personal names among the Turkic peoples. In: *The name and society*. Moskva. 'pp. 25-29'.
Nikonov, V. A. (1974). *Name and society*. Moskva, p. 112
Uraksin, Z. G. (1970). The Main criteria for the choice of names among the Bashkirs In: *Personal names in the past, present, future*. Moskva. p. 185.

BALTIK BOYU CUMHURİYETLERİNDEKİ DİASPORA BAŞKURTLARI

Ahat Salihov

Giriş

© Süer Eker

Avrasya'nın en eski halklarından olan Başkurt Türkleri günümüzde büyük bir bölümü Rusya Federasyonu'na bağlı Başkurdistan Cumhuriyeti'nin titüler halkıdır. Başkurtlar, Başkurdistan dışında 'Tarihi Başkurdistan' olarak da bilinen Orenburg, Çelyabinsk bölgeleri ile birlikte Kurgan, Perm, Sverdlovsk, Samara, Saratov'da ve Tataristan Cumhuriyeti'ninin bazı bölgelerinde de yaşamaktadır. Nüfusa göre Başkurtlar Rusya Federasyonu'nda Ruslar, Tatarlar ve Ukraynalılardan sonra dördüncü sıradadır. Rusya Federasyonu'ndaki toplam nüfusları 1,584,554 olan Başkurtlar dördüncü sırada yer almasına karşılık, kendi ana yurtlarında 1,172,287 olan nüfusları ile Ruslardan hemen sonra gelmektedir. Başkurtların yakın akrabaları Tatarlar da Başkurtlara yakın sayılabilecek nüfuslarıyla Başkurdistan'ın üçüncü kalabalık halkıdır.

Tarihi süreçte farklı sebeplerle Başkurtlar ana yurtlarından başka bölge ve ülkelere göç etmişlerdir. Bu göçlerin en önemli nedenlerinden biri de 17-18. yüzyıllarda ortaya çıkan isyanlardır. Daha sonraki dönemlerde iktisadi sebeplerden kaynaklanan göçler de olmuştur nitekim 20. asrın başlarında çalışmak amacıyla kimi Başkurtlar Avrupa ülkelerine gitmiştir. 1917 Ekim Devrimi'nden sonra da birçok Başkurt Beyaz Ordu ile birlikte Uzak Doğu'ya göç etmişler, Çin, Kore ve Japonya'da Başkurt diasporaları ortaya çıkmıştır.[1]

Türk boyları, Polonya ve Litvanya topraklarına Altın Orda Devleti zamanında yerleşmeye başlamışlardır.[2] Bu hadiseler tarihi kaynaklarda ve belgelerde kayıt altına alınmıştır. Bölgeye altı yüzyıl önce yerleşen Polonya ve Litvanya Tatarlarından farklı olarak Başkurtlar Baltık cumhuriyetlerine 20. asrın ikinci yarısından itibaren bekar ya da evli olarak göçmen işçi statüsünde gelmeye başlamışlardır. Başkurt muhacirlerin Baltık cumhuriyetlerine gelişi ve buradaki yaşamları, kültür ve kimlikleri ile ilgili şu ana kadar bir araştırma yapılmamıştır. Baltık Başkurtları ile ilgili bilgilere genellikle süreli yayınlar ve sanal kaynaklar aracılığıyla erişilebilmektedir. Yayımlanmış çalışmalardaki bilgiler de yeterli değildir. Bu noktadan hareketle yazının amacı Baltık coğrafyasındaki Başkurtlarla ilgili güncel bilgileri, özellikle kültürel faaliyetler bağlamında ortaya koymaktır.

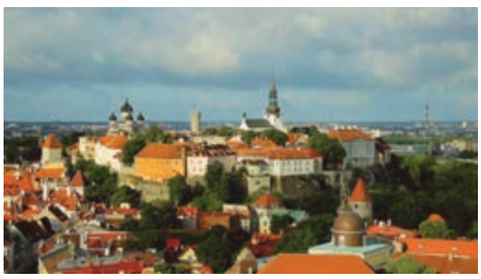
Bilindiği gibi Karaylar ve Tatarlar 14. yüzyılda Polonya-Litvanya Büyük Dükü Vytautas döneminde bugünkü Polonya'ya ve Litvanya'ya getirilmişti. Tanınmış Başkurt yazarı Davut Yultıy'ın (1893–1938) Birinci Dünya Savaşı'na katılan Başkurt askerinin hayatını kaleme aldığı 'Kan' (1934) adlı romanında cephedeki olaylarla birlikte askerlerin Polonya Müslümanları ile karşılaşmalarını da tasvir etmiştir. Romanda Polonya Müslümanlarının hayatı, köyleri, bayram kutlamaları, akşam toplantıları, Müslüman askerlere yaptıkları yardımlar vb. ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.[3] Anılan bölgelerde Altın Orda zamanından beri Tatar ve Karaim azınlıklar mevcut olsa da onların arasında veya müstakil olarak yerleşmiş Başkurtlar yoktur.

1960-1970'li yıllarda Baltık boyunda az da olsa Başkurt nüfusu mevcuttu. Anılan dönemde Litvanya, Letonya ve Estonya'da Rus, Polonyalı, Beyazrus, Yahudi, Ukraynalı, Fin, Çingene gibi milli azınlıklar dışında diğer azınlıklar çok az olduğu için nüfus sayımı sonuçlarında nüfusu belirli bir sayının altında

1 Salihov A.G. Başkırı v emigratsii. *Yadkyar (Problemı Vostokovedeniya)*. 2002. № 2. S. 24-35; Salihov A.G. Muhacir Başkurtların Türkiye'deki ve Diğer Ülkelerdeki Faaliyetleri. *38. ICANAS. Tarih, Asya-Toplantılar, Tarih, Kuzey Afrika-Toplantılar, Tarih ve Medeniyetler Tarihi-Toplantılar*. Ankara, 2012. C. 2593-2606; Salihov A.G. *Onotolğan tarih bittere*. Ufa: Gilem, 2003, 140 s. Salikhov A.G. *Song of Bashkir Prisoners of World War I. Rossiya i Vostok: vzaimodeystvie stran i narodov. Trudı X Vserossiyskogo syezda vostokovedov, posvyaşçennogo 125-letiyu so dnya rojdeniya vıdayuşçegosya vostokoveda Ahmet-Zaki Validi Togana*. Ufa, 2015. C. 445-448; Salihov A.G. *Başkırı v Turtsii. Rossiyskie sooteçestvenniki v Turtsii: istoriya i sovremennost*. Stambul, 2008. S. 153-155 vs.

2 Grişin Ya.Ya. *Polsko-litovskie tatarı: Vzglyad çerez veka*. Kazan. Tatarskoe knijnoe izdatelstvo, 2000. 160 s.

3 Yultıy Dauıt, Haylanma eserzer. İke tomda. Hikeyeler, psyesalar hem 'Kan' romanı. 2 Tom. Ufa: Kitap, 1957. S. 302-326.

Estonya başkenti Tallinn şehrindeki 'Agidel' Başkurt Kültür Derneğinin (Tallinna Baškiiri Kultuuri Ühendus AGIZEL) kuruluşunun 15 yıldönümü kutlamalarından bir kare © etnoweb.ee

olanlar özel olarak belirtilmemiştir.[4] 1959 yılında Litvanlar kendi cumhuriyetinde 2.711.445 olan toplam nüfus içinde % 79,3, Estonlar 892,653 toplam nüfus içinde %74,6, Letonlar 1,297,881 toplam nüfusun içinde % 62,0 teşkil ediyordu[5], 1970'te de bu rakamlar fazla değişmemiştir. Litvanlılar kendi cumhuriyetinde 3,128,236 toplam nüfusun içinde % 80,1, Estonlar 925,157 toplam nüfusun içinde % 68,2, Letonlar 1,341,805 toplam nüfusun içinden % 56,8 idi. Adı geçen ulusal azınlıklar dışındaki azınlıklar ise Litvanya'da % 0,5, Letonya'da %1,1, Estonya'da ise %1,8 oranındaydı.[6] Başkurtlar bu dilim içinde bulunduğundan ayrıca kayıtlarda gösterilmemiştir.

Baltık boyu cumhuriyetlerdeki Başkurtların nüfusu günümüzde de fazla değildir. Bilgilere göre Letonya, Estonya, ve Litvanya'da yaşayan Başkurtların nüfusu Kazakistan, Özbekistan gibi eski Sovyet cumhuriyetlerindeki Başkurt nüfusuna göre çok azdır. Örneğin, Kazakistan'da 2009 nüfus sayımına göre 17,263, Özbekistan'da ise 2016 yılı bilgilerine göre 53,000 Başkurt bulunmaktadır. Ancak Letonya'da 2013 itibarıyla 263, Estonya'da 2012'de 112, Litvanya'da ise 2011'de ancak 84 Başkurt yaşıyordu.[7]

Estonya Başkurtları

Çarlık Rusyası döneminde şimdiki Estonya stratejik konumunun yanı sıra bir sürgün yeri olarak tercih ediliyordu. Baltık denizinin kıyısında kurulan ve Rus İmparatorluğunun kilit rolde bir askeri üssü olan Rogervik kalesine (şimdiki Paldiski şehri) 1773-1775 yıllarındaki Pugaçev isyanı önderleri sürgün edilmişti. Rusya'da 'Köylüler İsyanı' olarak bilinen bu meşhur isyana çok sayıda Başkurt ve diğer İdil-Ural boyu halkları katılmışlardı. Başkurtlar arasından ortaya çıkan halk önderi Salavat Yulayev, babası Yulay Aznalin en tanınan isyancı önderler arasında yer alıyordu. Çar Hükümet ordusunun komutanı P. İ. Panin Salavat Yulayev için 'Başkurtlar arasındaki baş isyancı' demişti.[8] İsyan, Çarlık Rusyası tarafından bastırıldıktan sonra Salavat Yulayev ve Yulay Aznalin diğer isyancılarla birlikte Rogervik kalesine sürgüne gönderildi. Sürgün edilenler ömürlerinin sonuna kadar burada yaşamak zorunda kaldılar. Başkurt halk kahramanı Salavat Yulayev, Rogervik'te 25 yılın ardından 26 Eylül 1800 günü vefat etmiştir.[9] Bu olay 260 yıl sonra Başkurdistan ile Estonya arasındaki kültürel bağların gelişmesinde önemli bir rol oynamakta, Estonya'daki Başkurt diasporasının faaliyetini de olumlu yönde etkilemektedir.

Estonya'nın başkenti olan Tallinn şehrinde 2000 yılında 'Agidel' adlı Başkurt derneği (Tallinna Baškiiri Kultuuri Ühendus AGIZEL) kurulmuştur. Bu dernek Başkurt milli kahramanı Salavat Yulayev'in doğum yıl dönümlerinde Başkurdistan Cumhuriyeti'nin resmi heyeti, Bütün Dünya Başkurtları Kurultayı temsilcilerinin de katılımıyla etkinlikler düzenlemektedir.

4 İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda. Tom IV. Natsionalnıy sostav naseleniya SSSR, soyuznıh i avtonomnıh respublik, kraev, oblastey i natsionalnıh. Moskva: Statistika, 1973. 648 s.; İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda. SSSR. Svodnıy tom. Moskva: Gosstatizdat TsSU SSSR, 1962. 284 s.

5 İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1959 goda. SSSR. Svodnıy tom. Moskva: Gosstatizdat TsSU SSSR, 1962. S. 207-208.

6 İtogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1970 goda. Tom IV. Natsionalnıy sostav naseleniya SSSR, soyuznıh i avtonomnıh respublik, kraev, oblastey i natsionalnıh . Moskva: Statistika, 1973. S. 14-15.

7 Başkırı. Çislennost i areal. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B8%D1%80%D1%8B. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

8 Gvozdikova İ.M. Salavat Yulaev. İssledovanie dokumentalnıh istoçnikov. 2-e izdanie. Ufa: 1992. S. 199.

9 Sidorov V. Slovo o Salavate: istoriko-kraevedçeskie oçerki. Ufa: Gilem, 2004. S. 53.

Paldiski'de Salavat Yulayev heykeli
© etnoweb.ee
© culture.bashkortostan.ru

Dernek üyeleri Salavat Yulayev'in doğum günü olarak kabul edilen 15 Haziran günü Paldiski'ye anma gezileri düzenlenmekte, bu çerçevede heykele çelenk konmakta, dini seremoniler yapılmaktadır Salavat Yulayev heykelinin bakımı da Paldiski belediyesinin sorumluluğundadır. Yine Paldiski'de 14 Haziran günlerinde gerçekleştirilen Şehir Günü kutlamaları çerçevesinde Estonya'da yaşayan Başkurtlar Salavat Yulayev parkında Sabantoy bayramını kutlamaktadırlar. Bütün bu toplumsal ve kültürel etkinlikler sayesinde yeni kuşak Başkurtlar, Başkurt Halk Önderi Salavat Yulayev ile ve kendi milli kültürleri ile tanışmaktadırlar.[10]

Ülkede yaşayan Başkurtlar ana vatanlarıyla da sıkı ilişkiler içerisinde bulunmaktadırlar. Son on yılda her sene Başkurdistan'ın farklı kentlerinde 'Salavat Yıyını' (Salavat Toplantısı) olarak adlandırılan Cumhuriyet Sabantoyu kutlamaları yapılmaktadır. Bu sabantoylara zaman zaman Estonya'daki 'Agidel' derneğinin üyeleri de katılmaktadır. Örneğin, 2004 yılında Birinci Bölgelerarası Gençler Sabantoyu'na Baltık boyu cumhuriyetlerden 30 kişilik bir heyet katılmıştı, bu heyette, Estonyalı Başkurtlar da yer alıyordu.[11] Benzer şekilde Başkurt 'Halk Oyunu Bayık, Cumhuriyet Televizyon Yarışmasına' katılmış ve yarışmada Başkurt ve Eston halk oyunlarından örnekler sergilemişti.[12]

Bugün, Estonya'daki 'Agidel' derneğinin başkanlığını Başkurdistan'ın Bakalı ilçesinde dünyaya gelen ve otuz yıl önce ailesiyle birlikte bu ülkeye göç eden, eğitimci Flüza Hayrullina yürütmektedir. 2015 yılında yapılan Bütün Dünya Başkurtlar Kurultayına delege olarak katılan Flüza Hayrullina ifadesine göre Estonya'da 114 Başkurt yaşamaktadır, bu son derece az nüfusa karşın kendi çocukları da dahil olmak üzere bu ülkedeki Başkurt çocuklar ana dillerini ve atalarının dinini bilmekte, Başkurt halk enstrümanları kuray ve kumız çalabilenler bulunmaktadır.[13] 'Akidil' Başkurt Kültür Derneği 2013 yılında Tallin'in 'Lindakivi kültür merkezinde Başkurt yazarı Mustay Kerim tarafından yazılan 'Kız Kaçırma adlı iki saatlik oyunu Başkurtça olarak sahneye koymuştur. Klasik tiyatro oyunlarından farklı olarak bu gösteride Sabantoyu anlatan bölüm Başkurt gelenek ve göreneklerini, kültürünü sergileyen sahnelerle genişletilmiştir. Flüza Hayrullina aynı yazarın 'Ayın Tutulduğu Gecede' adlı eserini de benzer şekilde Tatar dilinde sahneye koymuştur.[14]

Estonya Başkurtları ulusal ve manevi değerlerini yaşatma çerçevesinde dini bayramları kutlamakta, her Kurban Bayramında Tallin Başkurt Kültür Derneği Paldiski'de düzenlediği toplantı çerçevesinde Salavat Yulayev ve diğer sürgünde ölenlerin ruhuna Kuran-ı Kerim okumaktadır.[15]

'Agidel' Başkurt Kültür Derneğinin en önemli yayını 2014 yılında Salavat Yulayev'in 260. ölüm yıl dönümü münasebetiyle Eston dilinde yayımlanan *'Eesti Maletab: Salavat Julajev = Estoniya pomnit: Salavat Yulayev*' ('Estoniya Hatırlıyor: Salavat Yulayev') adlı eserdir. Dernek Başkanı Flüza Hayrullina'nın yayıma hazırladığı kitap Eston diline Tallinn Üniversitesi Eston Filolojisi öğrencisi İlnur Hayrullin, Eston şairler Ly Seppel ve Andres Ehin tarafından çevrilmiştir. Kitapta Salavat Yulayev'in hayatı ve faaliyetleri temalı makale, şiirler, 'Salavat: Gerçek Üzerinden Yedi Rüya' adlı tiyatro eseri,

10 Hayrullina Flüza, Başkırı iz Estonii otmetili den' rojdeniya Salavata Yulaeva. 18.06.2013. http://kulturarb.ru/news/?ELEMENT_ID=31231. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

11 Şaraflislamova Gülnaz, Başkırı iz Estonii poluçili nezabıvaemıe vpeçatleniya ot I Mejregionalnogo molodejnogo sabantuya. 03.07.2004. http://www.bashinform.ru/news/114821-bashkiry-iz-estonii-poluchili-nezabyvaemye-vpechatleniya-ot-i-mezhregionalnogo-molodezhnogo-sabantuya/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

12 Estonskie Başkırı pobıvali na istoriçeskoy rodine. 23.12.2011. http://rus.postimees.ee/679380/jestonskie-bashkiry-pobyvali-na-istoricheskoj-rodine. Başvuru tarihi: 17.102016.

13 Ataullin İldar, Epohe konets, no zato devuşki krasivıe. Çto pokazal vsemirnıy kurultay başkir. 27 ноября 2015. http://pfo.svpressa.ru/ society/article/691/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

14 Babin Andrey, Pohişçenie nevestı po-başkirski. 16.03.2013. http://stolitsa.ee/46850. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

15 Başkırı v Estonii otmetili Uraza-bayram. 20.07.2015. http://vksrs.com/news/bashkiry-v-estonii-otmetili-uraza-bajram/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

Tallinn şehrindeki 'Agidel' Başkurt Kültür Derneğinde misafirleri karşılarken © etnoweb.ee

Başkurdistan ve Estonya'da yapılan Salavat Yulayev etkinliklerinin fotoğrafları, Salavat Yulayev isyanını araştıran tanınmış tarihçi İnna Gvozdikova tarafından hazırlananan notlar, Estonya Milli Arşivinde saklanan Salavat Yulayev'in sürgünüyle ilgili arşiv kaynakları yer almaktadır.

Estonya resmi makamlarının da yayım desteği sunduğu kitabın ön sözü Estonya Cumhuriyeti Kültür Bakanı Urve Tiidus tarafından yazılmıştır. Tiidus sunuş yazısında Başkurdistan ve Estonya tarihleri arasında benzer gelişmeler olduğunu ifade ederek 'Tıpkı iki yüzyıl önce Salavat Yulayev'in Estonya'da sürgünde bulunduğu gibi, yakın Estonya'nın ilk cumhurbaşkanı Konstantin Pyats ailesiyle birlikte 1940-1941 yılları arasında Başkurdistan'ın başkenti Ufa'da sürgünde bulunuyordu sözleriyle bu benzerliği dile getirmiştir. Kültür bakanı ayrıca: 'Bu kitap Estonyalıları, yeterince bilinmeyen, fakat tarihimizin çok önemli bir bölümüyle tanıştırmakta, bizimle birlikte yaşayan başka halkların temsilcilerini daha iyi anlamamıza yardım edecektir' sözleriyle kitabın öneminin altını çizmiştir.[16]

Eesti Maletab: Salavat Julajev adlı kitabın arka kapağı

Bundan başka Estonya'nın Sillamäe şehrinde Ekim 2005'te 'Dostlık' Başkurt Kültür Derneği (Sillamäe Baškiri selts Dustlõk) kurulmuştur. Derneğin Başkanı Mininur Loginova'dır. 35 kişiden oluşan bu dernek milli kültürlerini tanıtan etkinlikler, dayanışmayı güçlendiren toplantılar düzenlemektedir. Diğer milli azınlıkların dernekleri ile de iş birliği yapan bu Başkurt derneği, Narva şehri 'Sogdiana' Özbek kültür derneği ile birlikte 'Birlikte yapalım' ('Sdelayem vmeste') etkinliğini gerçekleştirmistir. Her sene benzer buluşma etkinlikleri düzenlemekedirler.[17]

Letonya

Letonya'daki Başkurtlar da az nüfuslu halklardandır. Letonya'da dili, gelenekleri, dini Başkurtlara çok yakın olan Tatar azınlık da bulunmaktadır. Bu nedenle Letonya'da yaşayan Başkurtlar, Tatar derneklerinin faaliyetlerine katılmakla beraber, Başkurt-Tatar derneği olan 'Çişme' çatısı altında da faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu dernek de diğer kültür dernekleri ile birlikte ülkede yirmi beş yıldır kutlanan Sabantoy bayramının organizasyonunda da yer almaktadır. Bu çerçevede 2014 yılında Letonya'nın başkenti Riga 'Birinci Avrupa Sabantoyu' gerçekleştirilmesi için seçilmiş ve organizasyonunda 'Çişme' Letonya Tatar-Başkurt Kültür derneği, Avrupa Tatar Gençleri Birliği, 'İdil' Letonya Tatar derneği, 'Salavat Yulayev' Uluslararası Baltık Merkezi, Letonya Başkurt Kurultayı, 'Akbuzat' Başkurdistanlılar Derneği gibi dernekler görev almıştır. Etkinliğe İsveç, Estonya, Litvanya, Polonya, Belçika, Norveç, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Finlandiya gibi Avrupa ülkelerinde ve Rusya'nın yakın bölgelerinde yaşayan Başkurt ve Tatarlar ile Tataristan ve Başkurdistan cumhuriyetleri temsilcileri katılmışlardır. Organizasyonun gerçekleştirilmesine Tataristan Cumhuriyeti büyük destek vermiştir.[18] Sabantoy'da Başkurt ve Tatar çadırları kurulmuş; İngilizce, Rusça, Letonca, Tatar, Başkurtça, Almanca, Türkçe vb. dillerde Başkurt ve Tatar kültürleri tanıtılmış, ayrıca 'Çişme' Tatar-Başkurt Derneği tarafından bu faaliyetler çerçevesinde konserler verilmiştir.[19]

Diğer ülkelerde olduğu gibi Letonya Başkurtlar diğer Türk ve Müslüman halklarla birlikte Kurban Bayramını kutlamaktadırlar. 2016 yılı bayram etkinliklerinin organizasyonuna 'Salavat Yulayev Uluslararası Baltık Merkezi, 'İdil Riga Müslümanları Cemiyeti, 'İdil' Tatar Kültür Derneği aktif olarak katılmıştır. Etkinlik Riga'nın Letonya Milli Kültür Dernekleri Birliğinde gerçekleştirilmiştir.[20]

16 V Estonii jivet pamyat o Salavate. В Эстонии живет память о Салавате. 30.07.2014. http://www.islam-portal.ru/novosti/105/5061/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.
17 SILLAMÄE BAŠKIIRI SELTS DUSLÕK. http://www.etnoweb.ee/ru/org/udeb8. Başvuru tarihi: 17.10.2016.
18 Evropa znakomitsya s tatarami i başkirami. 07.06.2014. http://www.emulators.lv/ru/blog/sabantuy-europa/.
19 Gaynetdinov Rustam, Tatarı v stranah Baltii (Tatarskie novosti. 2003. № 11. http://miris.eurac.edu/ mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1152112835528. Başvuru tarihi: 17.10.2016.
20 Rahimkulava Arina, Başkırı i tatarı Latvii sovmestno otmetili Kurban-bayram. 13.09.2016. http://www.bashinform.ru/

Müslüman mezarlığı temizlik faaliyetleri ©İslam-portal.ru

Letonya Başkurt-Tatar Derneği tarafından yılda iki kez Müslüman mezarlıklarının temizlikleri yapılmakta, bu etkinliğe Riga'da yaşayan diğer Türk ve Müslüman halklar da katılmaktadır. Şehirde 'Mikela' ve 'Jaunciems' adlı iki Müslüman mezarlığı mevcuttur. Letonya'da İslamla ilgili basında ilk yazı 1838 yılında yayımlanmıştı. İlk Müslüman birliği ise 1902 yılında kurulmuştur. Ancak 'Mikela' (diğer bir ismiyle 'Eski Mezarlık') mezarlığında Müslümanlar kısmı 1890'lı yıllarda açılmıştır. Mezarlıktaki aynı kısmı daha önce Karaylar kullanıyordu. İkinci Savaşı'nda Karayların bir bölümü katledilmiş, sağ kalanlar, başka yerlere göç etmişlerdir. Böylece mezarlığın bu kısmında çoğunluğunu Başkurt ve Tatarlar teşkil etmek üzere diğer Müslüman halklar da ölenlerini bu mezarlığa defnetmeye başlamışlardır. 1988 yılında yerel yönetimle 'Çişme' Tatar-Başkurt Kültür Derneği arasında 'Mikela' Müslüman mezarlığının bakımı konusunda sözleşme imzalanmıştır. Buna göre 'Çişme' Derneği senede iki defa temizlik hizmetini ve ölen camia mensuplarını bu mezarlıkta İslami vecibelere uygun bir şekilde defnetme görevini üstlenmiştir.

Bunun dışında 1989 yılında kent belediyesi tarafından Müslümanlara yeni açılan 'Jaunciems' adlı mezarlığında yer tahsis edilmiştir. Yine Letonya'nın Daugavpils kenti mezarlığında da Müslüman kısmı bulunmaktadır.[21]

Litvanya'da yaşayan Başkurtların faaliyetleri hakkında yeterli bilgi ve belge yoktur. Bununla birlikte Bütün Dünya Başkurtlar Kurultayı'nın resmi sitesindeki bilgilere göre, Baltık ülkelerinde Kurultay'la iş birliği yapan Başkurt ve Tatar-Başkurt derneklerinin çoğu Letonya'da bulunmaktadır. Bu derneklerin başlıcaları 2016 yılı itibarıyla şu şekildedir:

'Letonya Başkurtlar Kurultayı' ('Объединение соотечественников 'Курултай башкир Латвии') – Riga şehrinde, başkanı Zimfer Kalimullin'dir.

'Akbuzat' Başkurt Derneği (Башкирское общество 'Акбузат') – Riga şehrinde, başkanı Rişat Kazakbayev'dir

'Agidel' Tatar-Başkurt Derneği ('Татаро-башкирское общество 'Агидель') – Ventspils şehrinde, başkanı Klim Suleymanov'dur

'Çişme' Tatar-Başkurt Kültür Derneği ('Латвийское татаро-башкирское культурное общество 'Чишма') Riga şehrinde, Başkanı Zufar Zeynullin'dir.

Estonya'dan ise Bütün Dünya Başkurtları Kurultayı ile bu makalede faaliyetlerine yer verilen Flüza Hayrullina başkanlığındaki 'Agıdel' Başkurt Derneği ('Башкирское общество 'Агидель') yakın bağlantıda bulunmaktadır.

news/894725-bashkiry-latvii-otprazdnovali-kurban-bayram-kollektivnym-namazom/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

21 Tatarı i başkirı Latvii prinyali uçastie v subbotnike po uborke musulmanskih kladbişç Rigi. 24 апреля 2016. http://www.tatar-inform.ru/news/2016/04/24/501039/. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

Sterlitamak Devlet Pedagoji Enstitüsü (şimdiki Başkurt Devlet Üniversitesi Sterlitamak Şubesi) öğrencilerinden bir grup Riga'da, Ocak 1989
© Ahat Salihov

Belirtilen sitede Litvanya'daki Başkurtlar ve dernekleri hakkında ise herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[22]

Sonuç

Letonya, Litvanya ve Estonya'da, nüfuslarının son derece az olmasına karşılık Başkurtlar çeşitli kültür dernekleri etrafında toplanarak aktif faaliyet etkinliklerini sürdürmektedir. Bunlar arasında Estonya'daki 'Agidel' Başkurt Kültür Derneği ile Letonya'nın 'Çişme' Tatar-Başkurt Kültür Derneğinin faaliyetleri en somut ve güncel örneklerdir. Bu dernekler ve burada adı yer almayan diğer dernekler de Başkurtların kendi dil, kültür, gelenek ve göreneklerini korumalarına katkı sağlamanın dışında Başkurt ve Tatar azınlıkların Baltıkların yerli halklarına da tanıtma imkanı sağlamakta, bu yolla kendi kimliklerini koruyarak yaşadıkları topluma entegre olmalarına katkıda bulunmaktadırlar.[23] Başkurtlar derneklerinin esas faaliyet alanı dil ve kültürdür. Yukarıda sıralanan faaliyetler çerçevesinde Muhacir Başkurtlar Dünya Başkurtları Kurultayı gibi kurumlar vasıtasıyla soydaşları ile kültürel iş birliği içerisindedir.

22 Başkirskie obşçestvennıe organizatsii v stranah SNG i zarubejye. http://new.kurultay-ufa.ru/ru/Başvuru tarihi: 17.10.2016.
23 Gaynetdinov Rustam, Tatarı v stranah Baltii (Tatarskie novosti. 2003. № 11. http://miris.eurac.edu/mugs2/do/blob.pdf?type=pdf&serial=1152112835528. Başvuru tarihi: 17.10.2016.

ÇUVAŞLAR ARASINDA HALK KÜLTÜRÜ TEMELİNDE YENİ BİR KİMLİK İNŞASI VE SUVARLAR

Bülent Bayram

Suvar dans grubu
© cheb.ru

Giriş

Halk kültürü 19. yüzyıldaki deneyimlerin de gösterdiği üzere millî kimlik inşasının en temel yapı taşlarından birisi olarak kullanılmaktadır. Bunun örneklerini dünyanın farklı yerlerinde görmek mümkündür. Zaman zaman toplumların kendi talepleri doğrultusunda zaman zaman da dış yönlendirmelerin etkisiyle yeni kimlikler, yazı dilleri, uluslar ve ulus devletlerin ortaya çıkış süreçleri başlar. Yeni kimliklerin, yazı dillerinin, ulusların inşası söz konusu olduğunda akla ilk gelen ülkelerden birisi Rusya'dır. Çarlık döneminden günümüze kadar çok geniş bir coğrafyada yayılmış olan ve din, dil ve etnik köken bakımından çok sayıda grubu hâkimiyeti altında bulunduran Rusya, kimlik inşası bakımından adeta bir laboratuvardır. Çarlık Rusya'sı döneminde başlayıp Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında devam eden ve bu dönemde altın yıllarını yaşayan bu süreç, Rusya Federasyonu döneminde de devam etmektedir. 19. yüzyılın sonunda parçalanmaya başlayıp Sovyetler Birliği döneminde Sovyet cumhuriyetlerinin ve otonom bölgelerin oluşturulmasıyla biraz daha netleşen kimliklerin, gelişim süreçlerini henüz tamamlamadığı günümüzde karşılaştığımız örneklerle ispatlanmaktadır. Rusya'nın kalbi olarak da nitelendirilebilecek Orta İdil bölgesinde günümüzde ortaya çıkan bazı süreçler yeni kimliklerin ortaya çıkabileceğinin en güzel örnekleridir. Türk, Fin-Ugor halkları yanında bölgeye daha sonra yerleşmiş olan Rusların birlikte yaşadığı coğrafyada özellikle Tatarlar, Başkurtlar ve Çuvaşlar arasında devam eden kimlik sorunları dikkat çekmektedir. Tatarlar arasında 1990'lı yıllardan itibaren canlanan *Bulgarcılık*[1] hareketi; Mişer, Tipter, Kreşin Tatarlarının kendilerini nüfus sayımlarında farklı milletler gibi kaydettirmeye başlamaları ile dikkat çekerken, Çuvaşlar arasında da Tatarlardaki Bulgarcılık benzeri bir *Suvar* hareketinin ortaya çıkması bölgede yeni kimliklerin inşası sürecinin halen devam ettiğinin bir göstergesidir. Makalede ele alınacak olan konu, günümüzde Çuvaşların arasında etnik adlandırma konusunda alışılmışın dışında kendilerini Çuvaş değil *Suvar* olarak adlandıran grubun kimliklerini yeniden inşa sürecinin halk kültürü merkezli bir bakış açısıyla değerlendirilmesidir. Bu noktada *Suvar* adının etimolojisi, tarihi süreçte Suvarlar, Suvar kimliğinin yeniden inşası sürecinde temel dinamikler, Suvarların Çuvaşlarla olan kültürel, siyasi, dini ilişkileri gibi noktalar ilerleyen dönemlerde kapsamlı çalışmaların konusu edileceğinden dolayı makalede sıraladığımız konularla ilgili ayrıntılı bilgiye yer verilmemiştir.

1 Bulgarcılık; Kazan Tatarları arasında ortaya çıkan bu hareketin mensuplarına göre Tatar adı Moğolların bölgeye gelişinden itibaren ortaya çıkmıştır. Daha öncesine ait tarihi kaynaklarda bu adlandırma Kazan Tatarları için kullanılmamıştır. İdil Bulgarların doğrudan varisleri olduklarını iddia edenlere göre yanlış bir adlandırma olan Tatar adının yerine Bulgar adı kullanılmalıdır. Çünkü İdil Bulgarlarının maddi ve manevî mirasını günümüzde Kazan Tatarları yaşatmaktadırlar (bk. Bayram 2009). Bu fikirler Çuvaşlar arasında ortaya çıkan Suvar hareketi ile birçok yönden benzerlikler göstermektedir.

Suvar
halk kahramanı
© komanda-k.ru

Çuvaşlar ve Suvarlar

Günümüzde kendisini *Suvar* olarak adlandıran ve Çuvaş etnik adını kullanmayı reddedenlerin temel çıkış noktası, Rus hakimiyeti öncesi tarihî kaynaklarda Çuvaş adının zikredilmemiş olmasıdır. Çuvaş adının Rusların bölgeye gelişiyle birlikte kaynaklarda kullanılmaya başladığını belirten *Suvar* hareketinin temsilcilerine göre bu etnik adın kullanılması bir anlamda kendi köklerinden yani *Suvar* atalarından da kopuşu ifade etmektedir.

Suvar etnik adının kullanımını savunanların da üzerinde durduğu gibi günümüzde her alanda kabul görmüş olan *Çuvaş* adının kullanımı, Suvarlarla karşılaştırıldığında daha yakın dönemlerde karşımıza çıkar. Günümüz Çuvaş dili ve tarihi her ne kadar İdil Bulgar dili ve kültürüyle ilişkilendirilse de Çuvaş adının geçtiği ilk kaynaklar 16. yüzyıldan öncesine götürülememiştir. 16. yüzyıldan önceki hiçbir kaynakta günümüzdeki şekliyle Çuvaş adını tespit etmek mümkün değildir. 16. yüzyıldan önce *Çuvaş* adı ile ilişkilendirilebilecek tek kayıt İbn-i Fadlan seyahatnamesinde zikredilen *suvaz* adlandırmasıdır. Ancak bu kelimenin, özellikle Arap alfabesinin yapısından da kaynaklanan okunuş sorunları, bilim adamlarının farklı görüşlerinden de anlaşılmaktadır. Kahovskiy'in bu kelimeyi *Çuvaş* kelimesi ile birleştirilmesine, R. F. Fahrutdinov ve G.V. Yusupov gibi birçok bilim adamı şiddetle karşı çıkmıştır (Fedotov 1996: 395). R. G. Fahrutdinov, *suan-suvaz-çuvaş* değişimini ispatlamaya çalışan bilim adamlarını ve bu görüşü sert bir şekilde eleştirir. Bunun sadece bir ses benzerliğinden ibaret olduğunu, ne eski Çuvaşçada ne de günümüz Çuvaşçasında *suvaz*'ı bulmanın mümkün olduğunu belirtir (Fahrutdinov 1971: 197-198). Bu noktada Kovalskiy, *suvaz-çuvaş* ilişkisini şu şekilde kurmuştur: Kendisi İbn-i Fadlan'ın seyahatnamesinde geçen *suvan* kelimesinin *suvaz* şeklinde okunmasını da teklif eder. Kovalskiy, seyahatnamenin İmam Rıza Mescidi kütüphanesinde bulunan nüshasında kelime sonlarında '*n'* harfinin *'z'* ile değişebildiğini bazı durumlarda bunun tersinin de olabildiğini ileri sürerek bu okunuşu teklif eder (1954: 12,14).

Tartışmasız bir şekilde *Çuvaş* adının kaynaklarda yer alışı 16. yüzyıldır. İlk kaynaklar ise Rus kronikleridir. Çuvaş adı ilk kez 1502 yılına ait *İstoriya o Kazanskom Tsarstve*'de (Kazanskiy Letopisi) zikredilmektedir (Fedotov 1996: 121). Yine 16. yüzyılda Kinyaz A. M. Kurbskiy'in 1551 yılında Kazan'a seferini anlatan bölümde de Çuvaş adı zikredilmektedir. Bu kayıtta Edgaj, Suru ırmağını yüzerek geçmiştir. Bu dönemde Dağlık Çeremis'te yaşayanlara Çuvaş denildiği belirtilmektedir. Bunlar değişik bir dilde konuşmaktadırlar. Günümüzde Sviyaga olarak adlandırılan yerde Çariçeyi bunlardan yaklaşık 500-1,000 kişilik bir grup karşılamıştır (Fedotov 1996: 394; İstoriya o… 1913: 18). Rus kaynaklarındaki bu ilk tespitlerden sonra Çuvaş adı günümüze kadar tartışmasız bir biçimde kullanılagelmiştir.

Suvar etnopark
© bog-vremeni-
i-pogody.
komanda-k.ru

Elbette *Çuvaş* kelimesinin etimolojisi ve Çuvaşların tarihi ile ilgili olarak günümüze kadar bilim adamları çok sayıda çalışma yapmıştır. Ancak bunların burada verilmesi makalemizin kapsamını aşacaktır. Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz konu, Suvarların teorisinin temelini oluşturan *Çuvaş* adlandırmasının kronolojik olarak *Suvar* adlandırmasına göre daha yakın dönemlerde

ve özellikle de Ruslar ile bağlantılı olarak ortaya çıkışıdır.

Gerçekten de İvanov'un da belirttiği üzere; Çuvaş ve Tatar etnonimlerinin ortaya çıkışından çok önceleri Milat'tan sonra binlerin sonunda yazılı kaynaklarda Mordva (Erza ve Mokşa), Mari, Udmurt boyları aynı şekilde Merya, Muroma ve Mişer boyları da kaydedilmiştir. Üstelik birtakım haritalarda onların yaşadıkları yerler gösterilmiştir. Örneğin *Povesti Vremennıh Let (naçalo XII v.)* adlı kronikte Doğu Avrupa'nın bütün Fin-Ugor halkları sayılmaktadır, ancak nispeten daha büyük bir etnos olan *Çuvaş* hiçbir yerde zikredilmemektedir. Çuvaşlar XV. yüzyıl sonuna kadarki tarihi kaynaklarda temel olarak *İdil Bulgarları* kısmen de *Dağlı Çeremisler* (Mari)*, Çeremis Tatarları*; XIV. yüzyıla kadarsa *Bulgarlar* ve *Suvarlar* olarak adlandırılmışlardır (İvanov 1993: 5).

Suvar etnopark
© 1.bp.blogspot.com

Suvarların etnik ad olarak kabul ettikleri *Suvar* tabiri ise tarihi kaynaklarda, farklı varyantlarda çok daha eski dönemlerde kaydedilmiştir. *Suvar* etnonimi tarihî kaynaklarda *sabar, sabir, savir, savar, subar, suar, suvaz* gibi farklı şekillerde zikredilmektedir. Yegorov tarihi kaynaklarda tespit edilen şekilleri şöyle sıralamaktadır: Ptomeley (MS II) *savar*; Prisk Panniyskiy (V. yüzyıl) *sabir*; Zahariya Ritor (V. yüzyıl) *sabir;* Prokopiy Kesariyskiy (VI. yüzyıl) *sabir*; Movses Horenatsi (VI. yüzyıl) *savir*; Manandir Protektor (VI. yüzyıl) *sabir*; İordan (VI. yüzyıl) *savir, sabir*; Feolifakt Simokotta (VI-VII. yüzyıl) *sabir*; Konstantin Bagrya norodnıy (X. yüzyıl) *sabar asfal* (Beyaz sabirler); İbn-i Hordadbeh (IX. yüzyıl) *suvar*; El-Mesudî (IX-X. yüzyıl) *savardiya*; el-Belhî (X. yüzyıl) *suvar*; Ahmed ibn-i Fadlan (X. yüzyıl) *suvaz*; el-İstahri (yüzyıl) *suvar*; el-Mukaddesî (X. yüzyıl) *suvar*; İosif, Hazar Kağanı (X. yüzyıl) *suvar*; Hudud-ul Alem (X. yüzyıl) *suvar*; İbn-i Havkal (X. yüzyıl) *suvar*; Mahmut Kaşgarlı (XI. yüzyıl) *suvar*; el-Garnatî (XII. yüzyıl) *suvar*; el-İdrisî (XII. yüzyıl) *suvar*; Yakut (XIII. yüzyıl) *suvar*; Bulgar mezar taşları (XIV. yüzyıl) *suvar*; Fra Mauro (1459) *veda suar* (Yegorov 2001: 59).[2]

Yegorov'un farklı kaynaklarda tespit ettiği bu bilgilerden anlaşıldığı üzere *Suvar* etnonimi XV. yüzyıl öncesinin kaynaklarında yer almaktadır. Ancak bu yüzyıldan itibaren kaynaklarda bu etnik adın geçmiyor olması da ilginç bir durumdur. Sözlü gelenekten derlenmiş halk edebiyatı malzemelerinde *Suvar* etnoniminin kullanıldığı ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Burada da metinlerin güvenilir oluşlarıyla ilgili sorunlarla karşılaşılmaktadır. Özellikle üzerinde çalıştığımız İdil-Ural bölgesi Türk folklorunda tarih teorilerini desteklemek maksadıyla çeşitli *fakelore* (sahte folklor) metinlerinin üretildiği dikkat çekmektedir. Çünkü benzer sorunlar Çuvaşların komşusu Tatarlar arasında da yer almaktadır. Tatarlar arasında *Bulgar* teorisini desteklemek maksadıyla üretilen *Şan Kızı, Baraj Destanları* ve *Cafer Tarihi* gibi eserler Çuvaş edebiyatında üretilmiş telif/yapma destanlarla paralellik göstermektedir (bk. Bayram: 2009). Ancak *Suvar* hareketinin dayanak noktalarından olması sebebiyle Dimitriyev'in üzerinde kapsamlı çalışmalar yaptığı bu metinlerle ilgili notlarını burada zikretmek gerekir. Dimitriyev'in verdiği ilk metinde günümüz Çuvaşlarının ataları olarak Suvarlar zikredilmektedir:

Çok eski zamanlarda, bir başka efsane der ki; Sar şehrinde bir çarın Hunteslu adında güzel kızı büyümüş. Babası onu hiç kimseye göstermemiş. Fakat güneşin oğlu onu görmeye gitmiş ve kız hamile kalmış. Babası çok sinirlenmiş, onu denize salıverdiği altın kayığa kapatmış. Kayık güneş ışığından parıl parıl parlamış. Onu Bulgar ve Suvar adlı iki yiğit fark etmiş. Buldukları şeyi açmaya başlamışlar. Bulgar 'Ben kayığı alıyorum.', Suvar ise ben de kayıkta ne varsa onu alıyorum." demiş. Kayığı kıyıya getirmişler, bahadırlar kayıktaki güzel çariçeyi görmüşler. Suvar bu kızla evlenmiş. Kız ona çok çocuk doğurmuş. Suvar'ın neslinden Çuvaş halkı ortaya çıkmış (Dimitriyev 1993: 27).

2 Suvarlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. (Karatay 2010)

© 4.bp.blogspot.com

Dimitriyev'in çalışmasında yer verdiği bir başka metne göre ise eski dönemlerde Çuvaşlar kendilerini *Suvar* olarak adlandırmaktadırlar:

...Bir zamanlar Çuvaşlar İdil ile Sive ırmakları arasında yaşadılar. Onlar yerleşim yerleri belli olmasın diye yer altı barınağında yaşamışlar. Hatta onların başkentleri bile yeraltı barınağından yapılmış. Onların köyleri ve şehirleri İdil ve Sive ırmakları arasındaki ormanlarla bozkırlar arasında yerleşmiş. O zamanlar onlara Çuvaş değil Suvar demişler. Bu şekilde adlandırılmışlar, çünkü onlar ırmak kenarındaki sık ormanlarda yaşamışlar (Dimitriyev 1993: 42).

Yukarıda zikredilen efsane paralelinde bilgiler yakın dönemde kaleme alınmış eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Moğolların Doğu Avrupa'ya girmeleri (1224) ve Bulgar ülkesinin tamamının Bulat-Timur (Rus yazılarında Timur Kutluy) tarafından yok edilmesinin üzerinden 137 yıl geçmiştir. Bu uzun dönem içerisinde Bulgarlara düşmanlar tarafından zulmedilmesi, onların göç etmelerine sebep olmuştur. Bulgarların bir kısmı kuzey bölgelerine, diğer bir kısmı (Suvaslar), İdil'in sol yakasını daha güçlü olan Altın Orda Kıpçaklarına vermek zorunda kalıp, nehrin sağ yakasına göçerek boş topraklara yerleşmişlerdir. Sviyaga ve Sura (İdil'in kolları) arasında yerleşen Fin-Ugor kabilelerini sıkıştırmak zorunda kalmışlardır. Böylece Bulgarlar döneminde yaşayan komşularına *suvas* (Çuvaşçada *t'şĭvaş*) diyen bugünkü Marilerin ataları, *Suvas*-Çuvaşların Türkleştirmesinden sonra da onları aynı şekilde adlandırmışlardır (Fedotov 1996: 398).

Suvar teorisinin aydınlar arasında yayılmasına zemin hazırlayan muhtemel sebeplerden birisi de İdil Bulgarlarının mevcut kaynaklarda tespit edildiği üzere yaygın bir şekilde İslâm'ı kabul etmiş olmaları ve onlardan günümüze gelen mirasın, özellikle arkeolojik verilerin taşıdığı İslamî çizgilerin günümüz Çuvaşları ile bağdaştırılamamış olmasıdır. Tatarlar ile devam eden İdil Bulgarlarının mirasını sahiplenme mücadelesinde Çuvaşların açıklamakta zorluk çektikleri konu din sorunudur. Çuvaşları gelişmiş Bulgar medeniyetinin bir parçası olarak kabul etmek istemeyenlerin, onların tarihi süreçte medenileşmemiş ve gelişmemiş bir topluluk oluşlarına yönelik fikirleri, *Suvar* hareketinin mensupları tarafından kabul edilebilir bir durum değildir. 'Yeni Suvarlar', eskiden Çuvaşların sadece çarıklarıyla gezen medeniyetsiz insanlar oldukları ve Sovyet Devrimi ile birlikte medenileşmeye başladıkları yönündeki fikirlerin tarihi gerçekleri yansıtmadığına inanmaktadırlar. *Suvar* hareketinin temsilcilerinden Yuriy Yuvenal'yev'e göre en büyük sorun, var olan zengin tarihi kültürün araştırılıp ortaya çıkarılamamasıdır. *Suvar* hareketi Çuvaşların tarihteki yollarını tespit etmeye çalışmaktadır. Diğer taraftan, Yuvenal'yev, bu konu üzerinde Tataristanlı bilim adamlarının daha fazla çalışma yaptığını da ekliyor (Çuvaşi ili Suvarı: 2013).

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О РОЖДЕНИИ

Семенова
Пинеслу Алексеевна
26.06.2012
двадцать шестого июня
две тысячи двенадцатого года
д.Старые Выслы
Комсомольский район, Чувашская Республика
Россия
2012 июля 02
168
Семенов
Алексей Григорьевич
гражданин России
сувар
Семенова
Алина Валерьевна
гражданка России
сувар
Отдел ЗАГС
администрации Комсомольского района
Чувашской Республики
02 июля 2012
Р.П.Суратова

СВИДЕТЕЛЬСТВО
О ЗАКЛЮЧЕНИИ БРАКА

Мадуров
Дмитрий Федорович
гражданин России
сувар
02 апреля 1965
г.Йошкар-Ола, Республика Марий Эл, Россия
Селентай
Русалина Викторовна
гражданка России
сувар
24 июля 1979
г.Свердловск, Россия
28.12.2012
двадцать восьмого декабря
две тысячи двенадцатого года
2012 декабря 28
103
Мадуров
Селентай
Отдел ЗАГС
администрации Калининского района
г.Чебоксары Чувашской Республики
29 декабря 2012
Г.М.Краснова

© сувары.рф

Çuvaşların Bulgarlarla olan ilişkilerinde en sorunlu alan, belki de dinî inançlarıyla ilgili olanıdır. 19. yüzyıla kadar pagan inançlarını büyük oranda koruyan ve bu yüzyılda Hristiyanlaştırılmaya başlayan Çuvaşların, neredeyse bütün miraslarında İslam'ın izi bulunan İdil Bulgarları ile nasıl ilişkilendirilebileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Tabii ki bu durum İdil Bulgarları ile ilgilidir. Burada şöyle bir görüş ön plana çıkmaktadır: 9. yüzyılın sonlarına doğru Türkistan'dan ve diğer İslam ülkelerinden gelen tüccarların tesiriyle Bulgar ülkesinde İslam yayılmaya başlamıştır. 900 yılında Bulgar hanı Almış, Müslümanlığı kabul etmiştir. Almış Han, 920 yılında Bağdat halifesine müracaat ederek ondan din âlimleri ve mimarlar göndermesini istemiştir. Halife Muktedir Billâh Cafer tarafından gönderilen elçiler, 922 yılının Mayıs ayında Bulgar ülkesine ulaşmıştır. Şelkey oğlu Almış Han ve mâiyeti, elçileri çok iyi bir şekilde kabul etmişler ve o tarihten sonra Bulgar ülkesi Abbasi halifesine bağlı bir İslam memleketi olmuştur. Abbasi halifesi ve Bulgar hanı namına sikkeler basılmış; taş camiler, saraylar ve diğer binalar inşa edilmiştir. Bu dönemde İslam, İdil Bulgarlarının bir bölümü tarafından kabul edilmişse de bir bölüm Bulgar, Müslüman olmayı reddetmiştir. İslam'ın kabulü aslında bir anlamda etnik bir ayrışmayı da beraberinde getirmiştir. Bulgar devletinin ilk yıllarında belirgin olan boy farklılıkları zamanla azalmaya başlamış ve 13. yüzyılda bu farklılıklar en aza inmiştir. Bu süreçte İslam'ı kabul etmeyen Suvarların Çuvaş olarak ortaya çıkışı gerçekleşmiştir. Büyük bir ihtimalle eski inanışlarını devam ettiren halk, İdil'in sağ kıyısında kitleler halinde toparlanmaya başlamıştır (Kurat 1992: 115-117).

Tarihî kaynakların verdiği bilgiler içerisinde bu sorunun da çözümü için malzemeler bulunmaktadır. Çünkü arkeolojik malzemelerin gösterdiği üzere Bulgar devleti bünyesinde birçok halkı barındırmıştır. Devletin bu çok halklı yapısı farklı kaynaklarda da gösterilmektedir. N. Ya. Marr, dil malzemelerinin incelenmesi temelinde Bulgar şehrinin Bulgar, Suvar ya da Savir (Çuvaş), Aşel yani Esegel halklarına ait olduğunu ispatlamıştır. Devlet ise kendi adını hâkim olan halktan almıştır. Arap seyyahları, İdil Bulgarlarının sakinleri hakkında bilgi verirken üç büyük grup, yani Bersula, Esegel ve Bulgar'ı işaretlemektedir. İbn-i Rusta onlar hakkında söz söylerken her üç grubun hayat tarzı bakımından nispeten aynı seviyede bulunduğunu belirtir (Smirnov 1948: 20).

Bu durumdan yola çıkarak pek çok bilim adamı Bulgar devletinin yıkılışıyla birlikte ortaya çıkan ayrışmada Çuvaşların etnik olarak milletleşmeye başladığına dikkat çeker. Tatişev, Şafarik, Kunik, Aşmarin, Gombocz, Kahovskiy, Dimitriyev, Malyutin, Baskakov ve diğerleri bu görüşü savunmaktadırlar.

Moğol istilasından önce İdil'in sol kıyısında yaşamakta olan ve Çuvaş dili konuşan İdil Bulgarları, 1236 yılında Moğol orduları tarafından dağıtıldı ve bunlar İdil'in sağ kıyısına göçerek, burada Çuvaşlar diye çağrılmaya başladılar, görüşünü savunmaktadırlar. Orta İdil Tatarlarının da, kendilerinin Bulgarların

Suvar hareketine katkıda bulunanlar için verilen takdir belgesi. Ön kapaktaki güneş millî sembol olarak kabul edilmektedir (сувары. рф).

soyundan geldiğini düşünmelerinden dolayı, istila sırasında Bulgarların bir kısmının İdil'in sol kıyısında kaldığı ve bunların zamanla Tatarlara dönüştüğü; İdil'in karşı kıyısına geçenlerin ise zamanla Çuvaşlara dönüştüğüne inanılmasına karar verildi. Tatarların Müslüman, Çuvaşların pagan olduğu gerçeğinden yola çıkarak, bu bilim adamları sol kıyıdaki Bulgarların Müslüman kalmaya devam ettiğine, ancak sağ kıyıdaki Bulgarların İslam'ı terk ederek Çuvaşlara dönüştükleri üzerine fikir birliğine vardılar (Yumanadi 2002: 491-492).

Kurat tarafından da dile getirilen bu görüşler, Çuvaşlar için günümüzde kabul edilebilir bir teoridir. Çuvaşların bu dönemde İslam'ı kabul edip daha sonra pagan inanışlarına yeniden döndükleri ispatlanabilir bir durum olarak görülmemektedir. Kitabî bir dinin ardından tamamıyla eski pagan inançlarına bir toplumun bütünüyle dönüşü çok mümkün görünmemektedir. 19. yüzyıla kadar güçlü bir şekilde pagan inançlarını muhafaza eden Çuvaşların, Bulgar döneminde İslam'ı kabul etmeyip eski inançlarını koruyan ve Müslüman kitleden kendisini tecrit eden Bulgarlar olduğu -ki günümüzde *Suvar* etnik adını kullananlar da böyle kabul ediyorlar- görüşü daha kabul edilebilir görülmektedir. Bunun yanında Suvar-Bulgar kültürel sembollerinin felsefesi hakkındaki eserin yazarı koleksiyoner, Vladimir Almantay, Çuvaşların paganlarla ilişkilendirilmesinin de yanlış olduğunun altını çiziyor. Ona göre Çuvaşlar hiçbir zaman pagan olmadılar. Onlar her zaman gökteki tek Tanrı'ya inanmışlar ve paganlardaki gibi çok Tanrılı bir sistemi benimsememişlerdir (Çuvaşi ili Suvarı: 2013).

Yukarıda genel hatlarıyla değinmeye çalıştığımız Suvar-Bulgar-Çuvaş ilişkisi neticesinde *Suvar*'ı bir etnonim olarak kabul edenler; Bulgar'ı politik, Suvar'ı etnik, Çuvaş'ı ise sosyolojik bir adlandırma olarak kabul ederler. Burada dikkat çeken husus Suvarların, Çuvaş adının yanı sıra Bulgar'ı da etnik ad olarak kabul etmeyişleridir. Bu şekilde, bir anlamda İslamî yapısıyla öne çıkan Bulgar, diğer yandan Rus-Hristiyan kültürünün izlerini gördükleri Çuvaş adlandırmasından kendilerini uzak tutmaktadırlar. Hâlbuki İdil Bulgarlarının günümüzdeki varislerinin kim olduğu konusu gerek bilimsel platformda gerekse ideolojik alanda Çuvaş ve Tatarlar arasında popülerliğini halen koruyan bir konudur.

Zamanla *Suvar* hareketinin ne kadar yaygınlık kazanacağı, kabul göreceği elbette daha iyi gözlemlenecektir. *Suvar Fonçi* (Suvar Fondu), *İstoripe Kul'turologi Tĭpçevĭsen K. V. İvanov Yaçĭllĭ Fonçi* (K.V. İvanov Tarih ve Kültür Araştırmaları Fondu), *V. V. Nikolayev Akademikĭn Astŭvĭm Fonçi* (V. V. Nikolayev Fondu) gibi sivil toplum kuruluşları; Suvar-Bulgar teorisini destekleyen eserlerin yayımlanması,[3] geleneksel kültürün giyim-kuşam, süsleme, takı vb. zenginliklerinin güncellenerek pazarlanması, Bulgar, Biler gibi tarihi Bulgar şehirlerine düzenlenen geziler, sergiler, konferanslar ve sanal imkânların kullanılması ile Suvar-Bulgar hareketi kendisini Çuvaşlar arasında kabul ettirme mücadelesine devam ettirmektedir. Hareketin mensuplarının Çuvaş entelektüelleri arasından çıkmış olması, kendi kültürlerine özellikle, dillerine ve dinlerine olan bağlılıkları; sayılarının az olmasına bakılmaksızın özellikle bilinçli tabaka arasında bir dereceye kadar kabul görmelerini sağlamıştır. Rusya Federasyonunun ilgili mercilerinin 27.01.2010 tarihinde verdiği karar doğrultusunda Suvarlar, federasyonun milliyetleri arasında resmî olarak yer alma hakkını elde etmiş ve 1191 numaralı kod ile milliyetler listesine dâhil olmuştur (Suvarı Vklyuçenı … 2014).

Bu çabaların yavaş yavaş meyvelerini vermeye başladığı da görülmektedir. Aşağıda resimlerini verdiğimiz iki belge *Suvar* kimliğinin artık devletin resmi kurumları tarafından da kabul edildiğini göstermektedir. Sol taraftaki evlilik belgesinde Dimitriy Fedoroviç Madurov ve Selentay Ruslanina Viktorovna'nın; sağ taraftaki belgede de yeni doğan Semenova Pineslu Alekseyevna'nın doğum belgesinde milliyet hanesinde *Suvar* yer almaktadır (Pervıy ofitsial'no … 2014).

3 Yayımlanan kitaplar; ALMANTAY (İvanov) V. N. (2012), Suvaro-Bulgarskaya Kul'tura. Filosofiya Simvolov Monet i Ukraşeniy, Çeboksarı. YUVENEL'YEV, Yuriy-Sergey Yuvenel'yev (2013), Kultura Suvaro-Bulgar Etniçeskaya Religiya i Mifologiçeskiye Predstavleniya, Suvar Font, Çeboksarı-Aslı Yal.

Suvar hareketi bir yandan yukarıda saydığımız yollar ve yöntemlerle tanıtım ve propaganda çalışmaları yaparken diğer yandan kendilerine destek veren, bu çalışmalara aktif olarak katılanlardan bazılarını da ödüllendirmektedir. *Suvar Fonçi* (Suvar Fondu), *İstoripe Kul'turologi Tipçevisen K. V. İvanov Yaçilli Fonçi* (K. V. İvanov Tarih ve Kültür Araştırmaları Fondu), *V. V. Nikolayev Akademikĕn Astĕvĕm Fonçi* adına aşağıda fotoğraflarını verdiğimiz *Muhtav Palli* (Takdir Belgesi) layık görülen kişilere verilerek bir motivasyon da sağlanmaya çalışılmaktadır.

Suvar adının resmi olarak devlet belgelerine girmesi yanında daha büyük talepler de dikkat çekmektedir. **ИА REGNUM**'un[4] daha önce belirttiği gibi, 2012 yılının sonbaharında kendilerini Eski Bulgar medeniyetinin varisleri olarak adlandıran Çuvaş tarihçi ve yazarlar grubu, Çuvaş Cumhuriyetinin adının *Respublika Çuvaşiya-Voljskaya Bulgariya* olarak tarihi şekline dönüştürülmesi inisiyatifiyle ortaya çıktılar. Çuvaşça ad şu şekilde olacaktır: *Çıvaş Respubliki-Atılşi Pılhar*. Yazılı çağrıya uygun olarak yönetim organlarına ve milletvekillerine bu konu ile ilgili talep gönderilmiş; yabancı ülkelerin ve Rusya'nın Çuvaş Millî-Kültür Birliği heyetinin temsilcilerinin yöneticileriyle Çeboksarı'da gerçekleştirilen yuvarlak masa toplantısı sırasında da bu konu yaygınlaşmış oldu. Çağrıda 'cumhuriyetin adının yeniden düzenlenmesi bölgenin statüsünü, Çuvaş dilinin ve kültürünün prestijini yükseltecek; cumhuriyetin turistik cazibesini ve bölgeye yatırımları artıracak; halkın milli bilincini sağlamlaştıracak' denilmektedir (Çuvaşi ili Suvarı: 2013).

Suvar hareketi mensuplarının millî kimliklerini yeniden inşa sürecinde İdil Bulgarları döneminden kalan Suvar, Biler gibi önemli tarihi mekanlara gerçekleştirdikleri ziyaretler yanında Çeboksarı'da bulunan *Suvar Etnoparkı* da önemli bir bellek mekan olarak tasarlanmıştır. Mitolojinin ve genel anlamda halk kültürünün modern sanatlarla birleştirilerek sergilendiği bu mekân Suvarlar için önemli bir merkez konumundadır.

Suvar Etnoparkı

Çuvaş millî kimliğinin korunması, geleneklerinin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması amacıyla Çuvaşistan Cumhuriyeti'nin başkenti Çeboksarı'da *Çuvaş Senatoryumu* tarafından tahsis edilen arazide çok sayıda heykelden oluşan bir kültür park tesis etmişlerdir. Çeboksarı'da Çuvaş Senatoryum'u önündeki ormanlık alanda bulunan etnopark, çeşitli işlevleriyle karşımıza çıkar. Mekân, Çuvaş geleneksel kültürünün (Suvarlara göre Suvar-Bulgar kültürünün) çok sayıda ahşap heykelle canlandırıldığı bir mekândır. Etnoparkın mimarları tarafından mitolojik dünyanın ayrıntıları göz önünde bulundurularak tasarlanan mekân tarafımızdan birkaç kez ziyaret edilmiştir. 2003 yılında yaptığımız ilk ziyaretin ardından daha çok gözlemlerimiz ve görsel malzemelere dayanarak iki çalışma yapmıştık. *Çuvaş Türklerinin Halk Kültürünün Korunması, Aktarılması ve Şaman Tepesi* (Bayram 2007) ve *Halk Kültüründen Modernizme Çuvaş Türklerinde Yupa* (Bayram 2009) başlıklı iki çalışmamızda dikkat çektiğimiz, zaman zaman *Şaman Tepesi* ya da *Kiremet Tepesi* adı da verilen etnopark, yeni kaynaklar ve gözlemelerimizle yeniden değerlendirildiğinde artık farklı işlevleri üstlenmiş bir mekân olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzdeki adıyla *Suvar Etnoparkı,* ilk makalede halk kültürünün korunması ve gelecek nesillere aktarılması bağlamında incelenirken; ikinci makalede geleneksel Çuvaş kültürünün günümüze kadar kendisini en iyi koruyabilmiş görsel unsurlarından *yupa*'nın gelenekten modern dönemlere şekil ve işlev bakımından geçirdiği değişmeler irdelenmiştir. Söz konusu makaleler ile yakın dönemlerde yaptığımız ziyaret ve eskiye oranla artan yazılı kaynaklardan da elde ettiğimiz bilgiler dikkate alındığında günümüzde içinde bulundukları şartlarla bağlantılı olarak geleneksel kültürlerini, dillerini ve dinlerini koruma kaygısı taşıyan aydınların çalışmalarının bir sonucu olarak gördüğümüz mekânın işlevleri bundan daha fazlasını içine almaktadır.2004 yılındaki son gözlemlerimizin ardından 2013 yılı yazına kadar etnoparkı tekrar ziyaret etme imkânı bulamadık. Aradan geçen süre içerisinde etnopark, Çuvaş halk kültürünün korunması işlevinin değil, *Suvar* kimliğinin tekrar canlandırılması, yeniden kurgulanmaya çalışılan *Suvar* kültürünün popüler bir şekilde gelecek nesillere aktarılması ile birlikte bu kimliği benimseyenlerin bir buluşma mekânı konumuna gelmiştir. Etnopark, *Suvar* hareketinin mensupları tarafından bir anlamda kültürlerini sergiledikleri, dini inançları doğrultusunda toplanarak geleneksel törenlerini icra ettikleri bir mekân; senatoryum ziyaretçileri içinse otantik bir ziyaret yeri vazifesini görmektedir. Hafta sonları rehber eşliğinde birkaç saatte tamamlanan gezi ile etnopark bütün ayrıntılarıyla ziyaretçilere tanıtılmaktadır. Bu özellikleriyle Çuvaş kimliği karşısında Suvar kimliğini savunanların kendilerine göre somut örneklerle savunabildikleri bir mekândır.

4 NA Regnum, internet ortamında yayın yapan bir haber sitesidir.

Tataristan'ın Aksu rayonuna bağlı Yeni Aksu köyü mezarlığındaki geleneksel yupalar. (2004 © Bülent Bayram Arşivi)

Kansız kurbanların da sunulduğu kutsal ağaç (2014 © Bülent Bayram arşivi)

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra birçok Çuvaş aydını yüzyıllarca süren bu tahribatı biraz olsun düzeltebilmek, millî kimliklerini koruyabilmek amacıyla özellikle günümüze kadar kendi geleneklerini devam ettiren pagan Çuvaşların kültüründen faydalanma yoluna gitmişlerdir. Çuvaş motiflerinin modern sanat eserlerinde daha fazla kullanılması, edebî eserlerde geleneksel Çuvaş kültüründen faydalanma, resimde, heykel sanatında millî kültüre yönelmeler olmuştur; fakat bunlar içerisinde en fazla dikkati çekeni ise artık millî bir sembole dönüşmeye başlayan ve geleneksel Çuvaş kültüründe ölüm törenleri içerisinde önemli bir yer tutan *yupa*'dır.

Çağdaş Çuvaş edebiyatında ve sanatında geleneksel Çuvaş dinî inanışlarının etkisinin diğer dinî inanışlarla karşılaştırıldığında çok daha güçlü olduğu görülmektedir. Çuvaş sanatçıları, şairleri ve yazarları eser verdikleri alanlarda Çuvaşların millî özelliklerini daha fazla yansıttıklarını düşündükleri Çuvaş dinî inanışlarının unsurlarından sıkça faydalanmışlardır. Bu unsurlar günümüzde millî kimliğin, dilin, kültürün korunması için en önemli araçlar olarak da yeniden yorumlanıp gündeme getirilmektedir. Hristiyan olan Çuvaşların Ruslaştığı, Müslüman olan Çuvaşların Tatarlaştığı yönündeki düşünceler millî kimliği koruma konusunda en büyük kalkan olarak Çuvaş halk kültürünü görmektedir. Yüzyıllardır, Çuvaşların dinî inanışlarının temelini oluşturan bazı unsurlar doğal ortamlarından alınarak yeniden işlemelerle asıl işlevlerinin dışında yeniden yaratılmaktadır (Bayram 2009: 45-46).

Belki de *Suvar* hareketinin savunulmasındaki en büyük sorunlardan birisi de budur. Geleneksel Çuvaş kültürü, Hristiyanlığı kabul etmeyen Çuvaşlar arasında daha saf bir şekilde yaşamaya devam ederken; kendi kültürleri konusunda hassas olan Hristiyan Çuvaşlar arasında da geleneksel kültüre ilgi son derece güçlüdür. Bu itibarla Çuvaş ve *Suvar* kimliklerinin birbirinden nasıl ayrılacağı önemli bir sorundur. Ayrıca dil, tarih ve eldeki kaynaklar bakımından her iki fikri savunanlar ortak paydada buluşmak durumundadırlar.

Mitolojik düşünceye göre tasarlanan *Suvar Etnoparkı* projesi, *yupa* adı verilen heykeller üzerine oturtulmuştur. Geleneksel Çuvaş (Suvarlara göre Suvar-Bulgar) dinini canlı bir şekilde yaşatanlar arasında halen korunan *yupa,* günümüzde milli bir sembol haline dönüşmüştür. Bu nedenle *yupa* kelimesi ve onun Çuvaş kültürü içerisindeki yeri hakkında temel bazı bilgileri vermek yerinde olacaktır.

'Yupa' konusunun hem geleneksel kültürde hem de günümüzde yeniden yaratım sürecinde daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle bu kelimenin sözlük anlamının ve diğer halklar arasında kullanımlarının doğru bir şekilde anlaşılması gerekmektedir. 'Yupa', 'sütun, direk, mezar sütunu, mezar direği' anlamlarına gelmektedir. Sözcük, Moğol dilinde ve Moğol dilinin şive-lehçelerinde de bulunmaktadır. Buryat-Moğolcada 'yığın, küme, kurgan' anlamlarında *oboo;* Kalmukçada da kurgan anlamına gelen 'oba' şeklinde kullanılmaktadır. Aynı kelime Çuvaşların güney komşusu olan Fin kavimlerinden Mordvalılar'da da mezar direği/sütunu anlamlarına gelen *yupa* şeklinde kullanılmaktadır (Bayram 2009: 46).

Etnopark'ta kutsal ağacın altındaki güneş sembollü yupa (2003 © Bülent Bayram Arşivi)

Aşmarin sözlüğünde; *yupa/yopa,* direk, ölünün kendisini temsil eden direk; *vıta-yupa* çit kazığı, harman ortasındaki kazık; *kayri yupa* dokuma tezgahının bir parçası, *yupa uyıhı* ekim ayı, ya da kasım ayı; *yupa vırını,* kazığın, direğin durduğu yer; *yupa kürtme,* izbeye yupa yatırma geleneği, *yupalan,* yupa şeklini alma, *yupallı şul,* direkli yol; *yupa munçi,* yupa töreninden sonra yıkanma, *yupa palli,* defin esnasında mezara dikilen, ölünün kaba bir şekilde ağaçtan yapılmış tasviri; *yupa tuni,* ölüyü anma yemeğinin düzenlenmesi; *yupa tıratni,* kemik artıklarının anma yemeğinden sonra belirlenen yere atılması töreni; *yupa şıtıkı* yupanın dikildiği çukur' şeklinde anlamlandırılmıştır (Aşmarin 1929: 342-347).

Kelimelerin anlamlandırılmasından da anlaşılacağı üzere *yupa*, genel olarak, özellikle de pagan Çuvaşlar arasında dinî bir terim olarak kullanılmaktadır. Muhtemelen başlangıçta sadece 'direk' anlamında kullanılan kelime, zaman içerisinde değişime uğrayarak dinî bir terime dönüşmüştür. Çuvaşlar arasında *yupa*'nın özellikle Hristiyan Çuvaşlar arasında pagan Çuvaşlardaki kadar iyi bir şekilde bilindiğini söylemek mümkün değildir. Bu gelenek daha ziyade pagan Çuvaşlar arasında yaygındır (Bayram 2009: 46).

Etnoparkın düzenlenmesi, yupaların hazırlanması ve dikilmesi amacıyla 1990 yılından itibaren çok sayıda toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantılara sadece Çuvaşistan'da yaşayan Çuvaş sanatçıları değil Ulyanovsk bölgesinden ve Tataristan Cumhuriyeti'nden de sanatçılar katılmışlardır. 1993 yılından itibaren de bu bölgeye 58 yupa dikilmiştir. Bu *yupalar* Nikolay Baltayev (Baltay Miguşi) ve N. Naumov'un çalışmalarıyla hazırlanmıştır. Bunlar Senatoryum arazisi üzerinde belirlenmiş iki alan (Etno-kültür ve ekolojik) üzerine yerleştirilmiştir. Ayrıca patika yol hazırlanmıştır (Bayram 2009: 49).

Çuvaşistan'da devlet nezdinde Çuvaşların geleneksel dinlerinin kabul görmesi, eski dinî inanışlarını devam ettiren Çuvaşların dinî törenlerini yerine getirebilmeleri, Çuvaş kimliğinin korunması için Çuvaşları kendi dinlerine geri döndürme ve bölgeyi ziyaret edenlere Çuvaş kültürünü tanıtma gibi çeşitli amaçlarla sürdürülen çalışmalar sonucunda devlet tarafından verilen arazi üzerinde Çuvaş sanatçıları tarafından çok sayıda heykel yapılmıştır. 2003 yılında yaptığımız ilk ziyaretlerin ardından günümüze kadar hem etnopark hem de işlevleri bakımından önemli değişiklikler olmuştur. Daha önceleri resmî olarak inançlarının devlet nezdinde kabul edilmemesi, Hristiyan din adamlarının etnoparka karşı hasmane tutumu konusunda değişiklikler dikkat çeker. Artık *Suvar* kimliği bir etnik grup olarak devlet tarafından kabul edilmekte ve resmi kayıtlara geçebilmektedir. Diğer yandan Çuvaşistan cumhurbaşkanının da bu konuya gösterdiği hoşgörü ve ilgi de değişikliklerin en önemli göstergesidir. Geleneksel Çuvaş kültüründe sadece mezar başına dikilen, göz, burun ve ağzın kaba bir tasvirinden ibaret olan *yupa* adlandırması bu etnoparkta dikilen bütün heykeller için kullanılmaktadır. Bu parkta dikilen heykeller içerisinde Çuvaş mitolojisinin kahramanları, Çuvaş dinî inanışlarının yardımcı ruhları, tarihî şahsiyetler vb.nin heykelleri dikilmiştir. Bunların her birinin derin manaları ifade ettiğini söyleyebiliriz. Ancak bunların tamamı hakkında bilgi vermek araştırmanın kapsamını aşmaktadır.

2010 yılı toplantısında hazırlanan yupanın etnoparka dikilişi © сувары.рф

Burada bulunan önemli *yupalar* şunlardır: *Ulĭp Amĭşĭ* (Alp Annesi), *Ana Amĭşĭ* (Ekin Annesi), *Turĭran lrlĭh-ĭmĭtren Siplih* (Tanrıdan Hayır-İnsandan Cömertlik), *Lyubov s Duhom Kiremet* (Kiremet Ruhuyla Sevgi), *Pike* (Han Kızı), *Pirĭişti* (Melek), *Aĭa Hĭvat-Ama Upravşĭ* (Baba Güç-Anne Koruyucu), *lrlĭh Amĭşĭ* (İyilik Annesi), *Tiley Kayĭksem* (Baht Kuşları), *Ultĭn Tu Amĭşĭ* (Altın Dağ Annesi), *Ultĭn Tu Aşşi* (Altın Dağ Babası), *Ĭmĭrt* (Kartal) *Atte-Anne Man Turĭ* (Anne Baba Benim İlahım), *Ay-uy Vut* (Ay-uy- Aleş), *Vut Amĭş* (Ateş Annesi), *Attila, Suvar, Aramśa* (Şaman), *Tince Śĭmarti* (Evren Yumurtası), *Ar Sakki* (Erkek Bankı), *Sehmet, Tĭnçe Tĭtĭmĭ* (Dünyanın Yaratılışı), *Ĭsta* (Usta), *Ĭmĭrt Kayık Man Anne* (Anne Kartal), *Epĭr Kunta Pur Pulatpır* (Biz Buradayız Burada Olacağız), *Çĭvaş Śĭrşıvĭnçe Puśne Hunĭ Patırsene Asĭnsa* (Anavatanına Hizmet Eden Kahramanlara Adanıyor), *Hayar* (Kötü Ruh), *Kĭmpa Huśi* (Mantar İyesi), *Pihambar* (Peygamber) ve *Biçurin*... Bu yupaların sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Bunların bazıları geleneksel Çuvaş dininin iyi ve kötü ruhlarını, bazıları Çuvaşların saygı gösterdikleri tarihî şahsiyetleri ve Çuvaşların geleceğe dönük ümitlerini yansıtmaktadır (Bayram 2009: 49-50).

Türkiye'den Çuvaş Cumhuriyeti'ne giden Türklerin de ziyaret ettiği bölge; Türkiye'de *Şaman Tepesi*, *Keramet*, *Keremet Tepesi* şeklinde tanıtılmıştır (Bayram 2007: 130).

Bu mekânın hazırlanmasında ressam-heykeltıraş Nikolay Baltayev'in (Miguşi) payı büyüktür. Burasının hazırlanması için kendisi on yıl önce Çuvaş Senatoryumu yetkililerine projesini sunmuştur.

Nikolay Baltayev (Baltay Miguşi), Aleksandr Alekseyev (Sandr Piki), Petr Koşelev (Koşel Petere), Stanislav Alekseyev (Uraken Slaviki), Sergey Semyenov Veceslav Andreyev (Yetket Veçise), Mihail Krasnov (Herele Mişşi), Kuzmin Vasiliy (Anuşka Vasi), Yakimov Yevgeniy (Yekem Yevkene), Yelena Aleksandrovna (Yenkka) adlı ressam ve heykeltıraşların katıldığı bu proje 1993 yılından beri devam etmektedir. Bu projenin amaçları şunlardır (Bayram 2007: 130):

1. Geleneksel ağaç oymacılığı sanatını korumak ve geliştirmek,

2. Eski anıtsal heykel sanatının ve küçük mimari türleri yeniden kurmak,

3. Sütun esasında heykel, küçük mimari şekiller ve oymacılığın senteziyle çağdaş resim sanatında yeni akımı yaratmak ve geliştirmek,

4. Eski Çuvaş geleneklerinden *'nime*'ye[5] uygun olarak '*Çuvaş* Senatoryumu' arazisinde eşi olmayan sütun heykel etno-kültür parkını kurmak (Bayram 2007: 130).[6]

Sosyal olarak bu projenin hayata geçirilmesiyle burayı ziyaret edecek turistler, Orta İdil bölgesi ve Çuvaş kültürüne ait kültürel zenginlikle de tanışma fırsatı bulacaklardır. Bunun yanında ekonomik olarak da proje, *Çuvaş Senatoryumu*'na olan ilgiyi artıracak ve turist akımını bu bölgeye yönlendirecektir. Bu amaçla 1989 yılından itibaren bu konu ile ilgili 5 toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantılara sadece Çuvaşistan'da yaşayan Çuvaş sanatçıları değil, Ulyanovsk bölgesinden ve Tataristan Cumhuriyetinden de sanatçılar katılmışlardır. 1993 yılından itibaren de bu bölgeye 58 *yupa* dikilmiştir. Bu *yupalar* Nikolay Baltayev (Baltay Miguşi) ve N. Naumov'un çalışmalarıyla hazırlanmıştır. Bunlar senatoryum arazisi üzerinde belirlenmiş iki alan üzerine (Etno-kültür ve ekolojik) yerleştirilmiştir. Ayrıca patika yol hazırlanmıştır.

Nikolay Baltayev (Baltay Miguşi)'in önerisiyle bu bölgeler üçe ayrılmıştır. *Altın Dağ, Gümüş Dağ ve Bakır Dağ*. Bunlar içinde Altın Dağ ve Gümüş Dağ'da 12 *yupa* bulunmaktadır. Bunlar Nikolay

5 "Nime" yapılması gereken büyük bir işin veya acil bir işin el birliğiyle yapılması geleneğidir. Türkiye Türklerinin *"imece"* geleneği ile benzerlikler gösterir.

6 Elimizde "Nime" adıyla düzenlenen ve bu projeyle ilgili daha önce yapılan çalışmalar, projenin amaçları ve bölgenin günümüzdeki durumunun ele aldığı belgeler de bulunmaktadır. Projenin amaçları ve bu projeye katılanların isimleri buradan alınmıştır. Bunu hazırlayan E. Yenkka'dır.

Baltayev (Baltay Miguşi) tarafından hazırlanmıştır. Altın Dağ insanlığın erken dönemlerini ve yukarıda yaşayan tanrıların sembolüdür. Gümüş Dağ, aydınlık dünyanın (bizim yaşadığımız dünya) kendisini, insanın doğasını, onun gücü ve güçsüzlüğünü yansıtır. Bakır Dağ ise insanın ve canlıların tabii güçlerini yansıtmaktadır (Bayram 2007: 131-132).

© 4.bp.blogspot.com

Bu proje kültürel, soysal ve ekonomik gerekçeler üzerine temellendirilmiştir. Günümüzde proje daha kapsamlı bir şekilde devam etmektedir. Ancak adlandırma konusunda etnopark, artık Suvar-Bulgar adının öne çıktığı bir mekandır. Günümüz Suvarlarının, Ruslaşmak ya da Hristiyanlaşmanın bir neticesi olarak kabul ettikleri Çuvaş adının artık parktan tecrit edildiği görülmektedir. Çuvaşlar arasındaki tartışmalardan haberdar olmayanlar için oldukça ilginç bir mekân olan etnopark, konumu itibariyle çok sayıda kişi tarafından ziyaret edilmektedir. Bu durum, projenin sahiplerinin fikirlerini daha geniş ve farklı kitlelere ulaştırabilmesi açısından önemli bir imkân sunmaktadır. Ancak günümüz Çuvaş toplumunun genel olarak kendi kültürü ile bağlarının giderek zayıfladığı ve istatistiki verilere göre nüfuslarının her geçen gün azaldığı dikkate alındığında *Suvar* hareketinin geleceğini tam anlamıyla kestirebilmek mümkün değildir. Ancak şurası bir gerçek ki, Çuvaş kültürü konusunda hassas olan ve sayıları çok fazla olmayan entelektüel birikimin önemli bir kısmının bugün *Suvar* hareketi bünyesinde faaliyet gösteriyor olması, Çuvaş kültürü ve dili konularında verilen mücadelenin parçalandığını da göstermektedir. Suvarların nicelikten çok niteliğe değer verdikleri yönündeki ifadelerinin toplum içindeki yansımalarını da ancak ilerleyen zamanlarda görmek mümkün olacaktır.

Sonuç

Rusya'da özellikle Türk boyları içerisinde devam eden etnik temelli kimlik tartışmaları ilgi çekiciliğini korumaktadır. Çarlık Rusya'sının son dönemlerinde başlayıp günümüze kadar devam eden bu süreçte sistem adeta bir fabrika gibi yeni kimlikler üretmekte ve konu üzerine çalışanlar için bir laboratuvar görevini ifa etmektedir. Rusya Federasyonu döneminde, özellikle İdil-Ural bölgesinde bu süreç daha çok tarihî adlandırmaların yeniden ihyası ile devam etmektedir. *Bulgar* ve *Suvar* bunun en temel iki örneğini oluşturmaktadır. Suvarlar, gözlemlediğimiz üzere, sayıları henüz genel nüfus içerisinde çok az olmakla beraber geleneksel kültürün, anadilin korunması konusunda hassasiyet gösteren bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Onların bu kimliklerini yeniden inşa ve ihya etme sürecinde temel dayanak noktasını halk kültürü oluşturmaktadır. Geleneksel sanatlar, halk inanışları, halk edebiyatı, halk felsefesi, halk pedagojisi aktif bir şekilde modern dünyanın imkânlarıyla birleştirilerek süreç içerisinde sıkça işlenmektedir. Siyasi olmaktan ziyade kültürel faaliyetleriyle ön plana çıkan hareketin ne derece başarılı olacağı sorusunun en güzel cevabını zaman verecektir. Ancak bölgede daha önceki yüzyıllarda gerçekleşen kimlik inşası süreçleri zaman zaman kaynak eksikliği sebebiyle tam anlamıyla açıklanamamaktadır veya açıklamalar kişilerin bakış açısına göre büyük farklılıklar arz etmektedir. *Suvar* kimliğinin yeniden ihyası ve inşası süreci ise henüz canlı ve pek çok yönden takip edilebilir bir durumdadır. Tarafımızdan daha önce kaleme alınmış olan iki çalışmada farklı bir gözle değerlendirdiğimiz durumun kısa süre içerisinde hangi boyuta ulaştığını görmek ilgi çekicidir. Bu yazımız da konu ile ilgili tarihe düşülmüş bir not olarak değerlendirilmelidir. Konunun ayrıntıları ile ilgili çalışmalarımız devam etmektedir.

Bülent Bayram &
Çuvaşlı yaşlı kadın
© Bülent Bayram

Kaynaklar

Almantay (İvanov) V. N. (2012). *Suvaro-Bulgarskaya Kul'tura. Filosofiya Simvolov Monet i Ukraşeniy,* Çeboksarı.

Aşmarin, N. İ. (1929). Çîvaş *Sĭmah|sen Kineg|/Slovar'* Çuvaşskogo *Yazıka,* Tom IV, Çeboksarı.

Bayram, Bülent (2007). Çuvaş Türklerinin Halk Kültürünün Korunması, Aktarılması ve Şaman Tepesi. *Halk Kültürlerini Koruma-Yaşatma ve Geleceğe Aktarma Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri*. 16-18 Aralık 2005, Kocaeli. s. 122-152.

Bayram, Bülent (2009). Halk Kültüründen Modernizme Çuvaş Türklerinde Yupa. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*. S. 270, s. 45-50.

Bayram, Bülent (2009). Tatar-Bulgar Meselesi Temelinde Bir Destan (?): Şan Kızı. *Karadeniz Araştırmaları*. C. 6, S. 1, s. 75-94.

Çuvaşi ili Suvarı: v Çuvaşii işçut novıye istoriçeskiye marşrutı, http://www.regnum.ru/news (27.03.2014)

Dimitriyev V. D. (1993). *Çuvaşskiye İstoriçeskiye Predaniya: Oçerki İstorii Çuvaşskogo Naroda s Drevnih Vremen Do Sredını IXI Veka,* Çeboksarı Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo.

Fahrutdinov, R. F. (1971). O Stepeni Zaselennosti Bulgarami Territorii Sovremennoy Çuvaşskoy ASSR. *Voprosı Etnogeneza Tyurkoyazıçnıh Narodov Srednogo Povolj'ya*, Kazan'. s. 197–198.

Fedotov, M. R. (1996). *Etimologiçeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka,* C. II. Çeboksarı.

İvanov V. P. (1993). "Predisloviye", *Etniçeskaya İstoriya i Kultura Çuvaşey Povolj'ya i Priural'ya* (Hz. V. P. İvanov, P. P. Fokin, A. A. Trofimov vd.). Çeboksarı.

Karatay, Osman (2010) Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi. *Türk Dünyası* İncelemeleri *Dergisi.* C. X, S. 1. İzmir. s. 99-116.

Komissarov G. İ. (1911). Çuvaşi Kazanskogo Zavol'ya. *İzvestiya Obşçestva Arheologii İstorii i Etnografii İmperatorskom Kazanskom Universitet,* T. XXVII, Vıp. 5. Kazan: Tipolitografiya İmperatorkogo Kazanskogo Universiteta.

Kovalevskiy A. P. (1954). *Çuvaşi i Bulgarı po Dannım Ahmeda İbn Fadlana.* Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvi. Çeboksarı.

Kurat, Akdes Nimet (1992). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri.* Murat Kitabevi, Ankara.

Pervıy ofitsial'no zaregistrirovannıy soyuz dvuh suvar, (http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/pervyy-oficialno-zaregistrirovannyy-soyuz-dvuh-suvar) 15.03.2014.

Smirnov A. P. (1948). *Drevnyaya İstoriya Çuvaşskogo Naroda (Domongolskogo Zavoyevaniya),* Çuvaşgosizdat, Çeboksarı.

Suvarı Vklyuçenı v Pereçen' Natsional'nostey Rossiyskoy Federatsii, (http://xn--80ad7bbk5c.xn--p1ai/ru/content/suvary-vklyucheny-v-perechen-nacionalnostey-rossiyskoy-federacii-0), 15.03.2014.

Yegorov N. İ. (2001), "Primeçaniya", *Hrestomatiya po Kulture Çuvaşskogo Kraya: Dorevolyutsionnıy Period,* Çuvaşskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Çeboksarı.

Yumanadi, y. Kuzmin-Pavel V. Kuşeşov (2002), "Çuvaşlar ve Etnik Oluşumları" (Çev. Bülent Keleş), *Türkler,* C. 2, Ankara.

Yuvenel'yev, Yuriy-Sergey Yuvenel'yev (2013), *Kultura Suvaro-Bulgar Etniçeskaya Religiya i Mifologiçeskiye Predstavleniya,* Suvar Font, Çeboksarı-Aslı Yal.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЧУВАШСКОЙ ЛЕКСИКИ

Егоров Николай Иванович

© Алексей Александров

Место чувашского языка среди тюркских

Основное лексическое ядро, за исключением сравнительно поздних и довольно многочисленных заимствований из тюркских (главным образом из золотоордынско-кыпчакского и татарского), финно-угорских, арабского, персидского, монгольского и русского языков, относится к первичному словарному составу, восходящему к прототюркскому языковому состоянию, то есть чувашский язык в генетическом отношении принадлежит к семье тюркских, как и считает большинство современных исследователей (PTF, 1959). Чтобы это положение могло помочь в решении вопросов чувашского этно- и глоттогенеза, необходимо установить, к какой именно ветви тюркских языков он относится. Среди других тюркских он стоит особняком и не имеет прямых и близких генетических связей ни с кыпчакской, ни с карлукской, ни с огузской, ни с северо-восточной (сибирской) ветвями. Поэтому вместе с мертвыми средне- и древнебулгарскими языками чувашский выделяется в особую группу, названную булгарской (или огурской) ветвью. Булгарская ветвь имеет генетические связи со всеми остальными живыми и мертвыми тюркскими языками, но на более глубоком уровне прототюркского состояния.

Периодизация истории чувашского языка

Адекватное описание исторического развития лексики невозможно без учета хронологических этапов развития самого языка. Только путем сравнения состояния словарного состава языка на разных диахронических срезах можно выявить его динамику. На разных исторических этапах своего развития булгаро-чувашский входил в контакты со многими языками различных семей, и это отразилось в лексическом составе современного языка. Поэтапное изучение этих контактов позволяет выявить реальную картину исторического развития лексики.

Чувашский, будучи одним из представителей обширной тюркской семьи языков, включается в алтайскую, урало-алтайскую и ностратическую (борейскую) макросемьи.

Ностратическая теория предполагает, что алтайская, уральская, индоевропейская, картвельская, дравидийская и семито-хамитская семьи образовались в результате распада единого праязыка, называемого исследователями ностратическим, или борейским. Сторонники урало-алтайской теории предполагают генетическое родство уральских (финно-угорских и самодийских) и алтайских языков. Алтайская теория предполагает генетическое родство тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских, а также корейского и японского языков. Однако все эти теории дискутируются на страницах научных публикаций и еще далеки от окончательного

© Алексей Александров

однозначного решения. В последние годы многие тюркологи и алтаисты склоняются в сторону мнения, согласно которому лексические совпадения между тюркскими и монгольскими объясняются как древние тюркские заимствования в монгольских и тунгусо-маньчжурских языках.

Прототюркский этап

Предполагает первоначальное диффузионное состояние тюркских диалектов, легших впоследствии в основу огузских, карлукских, кыпчакских, северо-восточных (сибирских) и булгарских языков. Иными словами, под «прототюркским состоянием» понимается существование гипотетического единого тюркского праязыка, являвшегося общим предком всех тюркских языков.

Нижняя, наиболее отдаленная от наших дней, хронологическая граница прототюркского состояния на современном уровне развития тюркологии не поддается точному определению. Верхняя, наиболее близкая к нашим дням, хронологическая граница условно датируется серединой I тысячелетия до н.э. В прототюркскую эпоху сложилось основное словарное ядро тюркских языков. Однако прототюркская лексика уже в то время не была генетически однородной, наряду с генуинными словами она включала иноязычные заимствования. Например, уже на стыке II – I тысячелетий до н.э. в прототюркский язык проникли индоиранские и древнеиранские лексические элементы. Ср.: тюрк. *alaša*, чув. *лаша* «лошадь» ~ скр. *rāsabha-* (< **rasa-bha-*) «мул», «осел»; тюрк. **tana*, чув. *тына* «телка» ~ скр. *dhenu-* «корова», авест. *daini-*, индоиран. **dhaini-* «самка животных»; тюрк. *jügün*, чув. *ӳĕвен* «узда» ~ др.-иран. *yukūn-* (< **yukti* «упряжка») «узда»; тюрк. *keči, ečki*, чув. *кача(ка)* «коза» ~ др. иран. čhāgā- «коза»; тюрк. *beg* «господин», чув. *пӳ* «князь» ~ др.иран. *baga* «бог», «господин»; тюрк. **qaδïn* «госпожа», «жена», совр. тюрк. *qajïn* «свойственник, -ица», чув. *хурăн* «женщина» (в ритуально-этикетном обращении к женскому обществу *хурăн-сурăн кассисем* и в составе теонима *Çуратакан хурăн* «госпожа роженица») ~ иран. *xvaten* «госпожа», «женщина»; тюрк. är, чув. *ар* «муж», «мужчина» ~ индоиран. *arí* «деятельный», «усердный», «верный», «друг»; тюрк. *böri*, чув. *пур* «волк» (в составе фитонима *пур пушăчĕ* «волчье лыко») ~ др.иран. **wṛka-,* др.-инд. *vŕkah,* авест. *vəhrka-* «волк» и т.д.

Прототюркский праязык локализуется в Центральной Азии, в районе Забайкалья и Монголии. В середине I тысячелетия до н.э. прототюркский праязык, по-видимому, распадается на две ветви: огурскую (огуро-оногуро-булгаро-чувашскую) и огузскую (огузско-карлукско-кыпчакско-сибирскую). Основная масса пратюркского населения говорила на *z-* и š-диалектах, т.е. на

диалектах с признаками зетацизма и сигматизма (напр.: *qïz* «девушка», *qïš* «зима»). Этот язык мы условно называем огузским (огузско-карлукско-кыпчакским). Выделившаяся из прототюркской среды огурская ветвь говорила на *r*- и *l*- диалектах, т.е. на диалектах с признаками ротацизма и ламбдаизма (напр.: **qïr* ~ чув. *хĕр* «девушка»; **qïl* ~ чув. *хĕл* «зима»). Этот язык мы условно называем огурским (огуро-оногуро-булгаро-чувашским). Со времени распада прототюркского праязыка начинается огурская эпоха истории булгаро-чувашского языка.

Первичный словарный состав чувашского языка

Составляют пратюркские слова, многие из которых сохранили свои первичные прямые значения с праязыковой эпохи. Эти слова, как правило, являются общим достоянием всех или большинства тюркских языков. Поэтому данный пласт лексики нередко называют «общетюркской лексикой чувашского языка». Однако этот термин не совсем точно выражает вкладываемое в него понятие. Под общетюркской лексикой мы понимаем совокупность лексических единиц, встречающихся во всех тюркских языках или в большинстве из них, включая как исконную лексику, так и заимствованную на разных исторических этапах из различных языков. Так, заимствованное сравнительно недавно из русского языка слово *колхоз* встречается во всех тюркских языках, поэтому является общетюркским. В то же время не каждое исконное слово праязыковой эпохи сохранилось во всех тюркских языках. Поэтому первичный словарный состав любого тюркского языка, восходящий к праязыковому состоянию, более правомерно называть прототюркской или пратюркской лексикой. В дальнейшем мы будем пользоваться термином пратюркская лексика, понимая под ним общую как для огурской, так и для огузской ветви, причем эта лексика не обязательно является общетюркской и может быть представлена только в одной какой-либо группе. Так, слова *kel* «дом», *särčä* «воробей» встречаются только в огузских и чувашском языках *кил* «дом», *çерçи* «воробей» (ChS, 1982, 97-103), но мы их считаем пратюркскими. Под прототюркской лексикой нами подразумеваются только исконные тюркские слова праязыковой эпохи. Поэтому древнеиранское заимствование праязыковой эпохи *kel* «дом», хотя и называем пратюркским, но не относим к прототюркской лексике. Таким образом, в нашем понимании термин «пратюркская лексика» имеет более широкое значение, чем термин «прототюркская лексика».

Пратюркская лексика прошла через прабулгарский (огурский) этап. Поэтому термины пратюркский и прабулгарский в чем-то совпадают. Однако на прабулгарском (огурском) этапе булгаро-чувашский язык пополнился сепаратными заимствованиями, а языки огузской ветви к этому периоду потеряли некоторые пратюркские слова. Поэтому термин «прабулгарская (огурская) лексика» несколько шире, чем термин «пратюркская лексика».

Все наиболее важные и жизненно необходимые лексико-тематические разряды, составляющие первоначальный словарный состав, через прабулгарское (огурское) состояние восходят к пратюркскому и, далее, к прототюркскому состоянию. Сюда относятся названия частей тела, названия животных, названия растений, названия основных цветов, названия признаков (качественные прилагательные), названия основных действий (глаголы), названия чисел (числительные), местоимения.

Первичный словарный состав чувашского языка целиком и полностью относится к пратюркскому состоянию. В своем многовековом историческом развитии чувашская лексика претерпела существенные изменения по сравнению с лексикой пратюркского языка как в структурном, так и в семантическом отношениях. Сепаратные изменения происходили и в других отдельных группах тюркских языков, а также в отдельных тюркских языках после их выделения и в период автономного развития. В результате многовекового сепаратного развития чувашского от остальных тюркских языков даже в устойчивых разрядах лексики происходили обоюдные структурно-семантические изменения. В конечном итоге в разных тюркских языках так далеко разошлись значения даже этимологических соответствий, что порой трудно бывает определить их генуинность, не прибегая к конкретным этимологическим исследованиям. Такие достаточно глубокие структурные и семантические сдвиги в лексике чувашского языка сравнительно с другими тюркскими произошли в результате коренных изменений быта огурско-булгарских предков чувашей: от кочевого образа жизни они постепенно перешли к оседлости, и

главное место в их хозяйственно-экономической жизни заняло земледелие. Переход к оседлости в основном осуществился в среднебулгарскую эпоху в Волго-Камье. В связи с переходом к оседлому образу жизни происходили сдвиги значений слов, обозначавших предметы кочевого уклада. Так, название юрты *çурт* было перенесено на деревянные избы, другое название переносного жилища *ав* «дом» (~ тюрк. äv) выпало из языка, однако следы его остались в производных словах *авлан-* «жениться» (~ тюрк. ävlän-), букв. «обзавестись домом», и *арăм* (ст.-чув. *аврăм)* «жена» (~ тюрк. **ävdägim* < äv «дом» + афф. мест. п. *-dä* ~ чув. ра + выделит. афф. *-gi* ~ чув. *-и* + притяж. афф. 1 л. *-im* ~ чув. *-ăм),* букв. «моя домашняя хозяйка». Название решетчатой стены юрты *кĕреке* (~ тюрк. *keräkü*) стало обозначать «застолье»: в юртах гостей рассаживали в определенном порядке вдоль стенок лицом к очагу, горевшему в середине юрты. Эта традиция сохранилась и в чувашском быту.

Примечательно также, что в нашем языке ряд первичных земледельческих терминов сохранил более архаичное, чем в других тюркских языках, значение. Сохранило свое первоначальное значение название одного из самых первых культур – проса, ср. чув. *вир* «просо» ~ др.-тюрк. ögürä «просо», «пшено». В современных тюркских языках это слово обозначает главным образом крупяную похлебку или суп, ср.: тат. *эйрə* «похлебка», «суп из крупы», алт. *ӱгре* «суп из мелкой ячменной крупы» и т.д. Слово *тырă* «хлеб (на корню)», «зерно» восходит к пратюркскому глаголу *tarï-* «сеять», «засевать», «возделывать землю». Производное от этого глагола *tarïq*, этимологически родственное чувашскому *тырă* «хлеб», «зерно», в тюркских языках служит основным названием проса, ср.: тат., башк., каз., узб., кумык, *тары,* туркм. *дары,* алт. *тару* «просо» и т.д. Сравнительный анализ структурно-семантического развития терминов в чувашском и других тюркских языках показывает, что земледелие было знакомо еще пратюркам. Основными культурами в ту эпоху были просо и полба (чув. *вир* «просо» ~ др.-тюрк/ ögürä «просо»; чув. *пăру* «полба» ~ тюрк. *buγdaj* «пшеница»). После распада пратюркской общности в огурской ветви земледельческие традиции закрепились более прочно, а в огузской ветви преобладало кочевое скотоводство. Поэтому в чувашском языке термины сохранили первоначальную семантику, а в других тюркских подверглись семантическим изменениям. В свою очередь в чувашском семантические переосмысления претерпели некоторые термины кочевого скотоводства.

Пратюркская лексика подверглась изменениям и в других лексико-семантических разрядах и в различных группах тюркских языков сохранилась не в одинаковой степени.

Огурская эпоха (середина I тысячелетия до н.э. – начало н.э.)

Является наиболее ранним периодом истории булгаро-чувашского языка, доступным исследованию современной сравнительно-исторической тюркологии. В этот период сформировались наиболее яркие фонетические, морфологические и синтаксические черты огурской (= булгаро-чувашской) группы тюркских языков.

Источником для изучения этого этапа истории булгаро-чувашского языка являются сравнительно многочисленные заимствования из него в монгольских (*Рона-Таш, 1974*, 31-45), а также единичные вкрапления в самодийских, енисейских и других языках Сибири и Центральной Азии (Рона-Таш, 1974, 130-136). В первую очередь сюда относятся слова с признаками ротацизма и ламбдаизма. Огурские племена, говорившие на *r-* и *l-* диалектах, обитали в этот период в Центральной Азии. Позднее они вошли в сюннуский (хунский) союз племен.

Оногурская эпоха (начало н.э. – III в. н.э.)

Характеризуется дальнейшей консолидацией огуров и отпочкованием их от других тюркских племен.

В середине II в. оногуры вторгаются в Семиречье и получают здесь от ираноязычных аборигенов-земледельцев аллоэтноним *сабир* (← сак. *sabär*, др.-иран. *aspa-bāra-* «наездник», «кавалерист» a*s*pa- «конь» + *bā*r*a*- «нести», ср. др.перс. *asabara*, ср.-перс. *asvar*, кл.-перс. *savar*, н.-перс. *suvar* «всадник», «наездник», «кавалерист»). Автоэтноним оногур (< о*n* «десять» + *oγur* «огуры») означает, что первоначально оногуры представляли собой федерацию десяти огурских племен. Их основным занятием, как свидетельствуют данные языка и исторические источники, было отгонное скотоводство, которое требовало сезонных перекочевок в меридиональном направлении. Зимние пастбища оногуров располагались в районе Семиречья, а летние – в

© gov.cap.ru

Западной Сибири, в районе слияния Иртыша с Обью, где в то время обитали угорские племена – общие предки хантов, манси и венгров. Оногуры оставили в Западной Сибири этноним *угры* (*югра* русских летописей < *onoγur*) и топоним *Сибирь* (< *sabir*). О состоянии их языка можно судить по наиболее ранним тюркизмам булгаро-чувашского фонетического облика в венгерском языке, а также в языке хантов и манси. В этот период в булгаро-чувашском языке появляются новые заимствования из восточноиранских языков.

К началу III в. оногурские племена перекочевывают по Сыр-Дарье дальше на запад, в районы Приаральской низменности. Часть угорских племен, освоивших к этому времени кочевое скотоводство, в союзе с ними перекочевала также в западном направлении. Летние кочевья оногурских и угорских племен находились в этот-период на территории современной Башкирии. Угорские племена, связавшие свою судьбу с пришлыми племенами, позднее сложились в венгерскую нацию.

Древнебулгарская эпоха (IV – VII вв.)

Истории булгаро-чувашского языка связана со степными районами Северного Кавказа, простирающимися от Каспийского моря на востоке до Азовского моря на западе. В конце III – начале IV вв., очевидно, теснимые гуннами, оногуро-сабирские и угорско-венгерские племена мигрировали в пределы Европы. В степях Северного Кавказа они сплотились вокруг возвысившегося племенного объединения *булгар* и стали известны окружающим народам под этим новым именем. В причерноморских степях оногуро-савиро-булгарские племена, сплотившись вокруг хана Кубрата, образовали феодальное государственное объединение – Великую (или Золотую) Булгарию. В эту эпоху в булгарский язык проникают аланские, а позднее – греко-византийские и, видимо, наиболее ранние славянские заимствования. В свою очередь булгарский оказал значительное влияние на языки окружающих народов, в первую очередь – союзных венгров (ЗРЛЯН, 1969; ChS, 1982). К древнебулгарскому периоду относятся наиболее ранние тюркизмы булгаро-чувашского фонетического облика в восточнославянских, в первую очередь – русском (Добродомов, 1985), а также в языках ряда народов Кавказа. Наряду с древнебулгарскими заимствованиями в ряде контактировавших языков источником изучения древнебулгарского периода служат «протоболгарские» элементы в современном болгарском, памятники «протоболгарской» письменности (напр., «Именник болгарских ханов» и др.). Судя по этим источникам, уже в древнебулгарский период сложились основные специфические фонетические и морфологические особенности, а также базовый фонд словарного состава булгаро-чувашского языка (*Федотов, 1968*).

© gov.cap.ru

Древнебулгарские заимствовании в венгерском относятся к следующим основным лексико-тематическим группам: явления природы, части тела, животноводство, земледелие, хозяйственные постройки, утварь, общественные отношения, религия и мифология, время, письменность, музыка, отвлеченные понятия и т.д. Среди них имеются глаголы и прилагательные. Эти заимствования позволяют судить о составе лексики древнебулгарского языка (ЗРЛЯН, 1969; ChS, 1982, 189-193).

Среднебулгарская эпоха (VIII – XVI вв.)

Начинается со времени переселения булгарских племен из района южнорусских степей в Среднее Поволжье и продолжается до вхождения Чувашии в состав Русского государства в 1551 г. Эта эпоха истории булгаро-чувашского народа распадается на три периода: 1) дозолотоордынский (VIII в. – 1235 г.), 2) золотоордынский (1236-1444 гг.) и казанский (1445-1551 гг.).

Дозолотоордынский период (VIII в. – 1235 г.) начинается со времени обоснования булгарских племен в Волго-Камье и продолжается до завоевания Волжской Булгарии монголо-татарами в 1236 г. Булгарские племена, теснимые хазарами, в конце VII – начале VIII вв. переселяются в Волго-Камье и в самом начале X в. основывают государство, названное Волжской (или Волжско-Камской) Булгарией. В составе этого раннефеодального государства завершается консолидация булгарских племенных диалектов. Различные булгарские племена – булгары, сувары, берсула, эсегели, темтюзы и др. –сливаются в единую народность, ассимилировав при этом местное финно-угорское и буртасское население. Важную роль в объединении разных этнических компонентов сыграло официальное принятие Алмушем в 922 г. мусульманской религии. Таким образом, еще в дозолотоордынский период окончательно сложились все основные характерные черты единого булгарского языка, ставшего впоследствии основой чувашского. Показательно в этом отношении диалектное единство старочувашского языка. Современные верховой и низовой диалекты сложились в сравнительно поздние периоды на основе единого среднего диалекта в результате ассимиляции марийского субстрата (верховой диалект) и интенсивных контактов с татарами-мишарями (низовой диалект) (Егоров, 1985, 55-66).

В дозолотоордынский период булгарский язык развился в основном за счет внутренних ресурсов. Вместе с тем он воспринимал некоторые лексические элементы из местных финно-угорских (пермских) языков, из древнерусского языка (напр.: *кӗнчеле* «кудель» ↔ др.-рус. *куделя; кӑмпа* «гриб» ↔ др.рус. *губа,* совр. рус. *губа* «гриб») (*Горшков, 1963*, 27-32), имел определенные контакты с арабскими и персидскими языками (Róna-Tas, 1976). В дозолотоордынский период

устанавливались довольно тесные контакты с южными тюркоязычными соседями – хазарами, печенегами, торками, узами, караклобуками и т.д. Из-за скудости источников тюркские лексические заимствования, относящиеся к этому периоду истории чувашского языка, еще почти не выявлены.

Обычно к заимствованиям дозолотоордынской эпохи относят такие арабизмы и фарсизмы чувашского языка, в которых гласный *а* первого слога языка-источника в современном чувашском отражается как *ы,* напр.: *мыскара* «забава», «шутка», «потеха»; *хыпар* «известие», *хырçă* «подать», *хысна* «казна» и т.п. Однако надо иметь в виду, что историческое развитие *а* > *ы* завершилось уже в древнебулгарскую эпоху, о чем свидетельствуют древнебулгарские заимствования в венгерском языке. Следовательно, данный фонетический критерий для датировки подобных арабских и персидских заимствований неприемлем. По культурно-историческим соображениям также маловероятно, чтобы прибывшие в Волжскую Булгарию сравнительно немногочисленные мусульманские миссионеры и булгарские купцы, имевшие сношения с арабскими странами, могли внести сколько-нибудь заметный вклад в общенародный разговорный язык. Массовое проникновение слов арабского и персидского происхождения в булгаро-чувашский язык началось только в золотоордынскую эпоху, причем заимствование осуществлялось через ряд языков-посредников (Róna-Tas, 1982). Установлено, что слова арабского происхождения, прежде чем проникнуть в булгаро-чувашский язык, прошли через иранские и ряд тюркских языков. Если обратимся к языкам-посредникам, то выяснится, что переход *а* > *ы* в словах этого ряда имел место не в булгаро-чувашском языке, а в самом языке-источнике или в языках-посредниках, ср.: чув. *мыскара* «забава», «шутка», «потеха» ~ араб. مَسْخَرَة *mashara* «предмет насмешек», «маска», «маскарад» → тюрк. *masqara*, тат. *мәсхәрә* «насмешка», «шутка», но караим. *misxara* «шутка», «забава»; чув. *хыпар* «известие», «сообщение», «весть» ~ араб. خَبَرٌ *habar* «известие», «весть», «сообщение», «новость», «слух» → тюрк. *qabar*, тат. *хәбәр,* но ягноб. *xĕbar, xĭpar, xʲpar* «весть», «известие»; чув. *хырçă* «подать», «поборы» ~ араб. خَرْجٌ *harǯ,* мн. ч. أخرَاج *ahraǯ* «расход», «издержки», «деньги на расходы», «дань», «подать» → тюрк. *xaraǯ*, тат. *хәрәҗ,* но туркм. хырāч «поземельная подать», «дань»; *хысна* «казна» ~ араб. خِزَانَة *hizāna* «сокровищница», «казна»; ошибочно сопоставляется с араб. خَزِيْنَة *hazina* «сокровище», «клад» → тур. *hazine*, тат. *хәзинә,* туркм. *хазы:на* «сокровищница», «казна», «клад» и т.д.

Следовательно, арабизмы и фарсизмы этого ряда с полным основанием следует отнести к последующему золотоордынскому периоду.

Волжские булгары в дозолотоордынский период, очевидно, пользовались рунической письменностью. Об этом свидетельствуют археологические находки с руническими письменами, обнаруженные в Куйбышевской области (Новое Микушкино), в Татарской (Биляр), Марийской (Юрино) и Удмуртской АССР. Однако эти фрагментарные памятники мало что дают для выяснения лексического состава языка булгар в дозолотоордынский период.

Некоторые суждения о среднебулгарском языке этого периода можно вынести из косвенных данных. Важным источником изучения лексики дозолотоордынских булгар являются среднебулгарские заимствования в пермских и поволжских финно-угорских языках – удмуртском, коми (*Скворцов, 1985*; Scherner, 1977), марийских (Уфимцева, 1968; Уфимцева, 1972; Räsänen, 1923) и мордовских. Однако булгаро-чувашские заимствования в поволжских и пермских языках складывались в течение длительного исторического периода и требуют хронологической стратификации. Наиболее ранние булгаризмы в финно-угорских языках Поволжья и Перми, бесспорно, относятся к дозолотоордынскому периоду. В.И. Лыткин, И.В. Тараканов, К. Редей и А. Рона-Таш (Скворцов, 1985; Räsänen, 1935; Redei, Róna-Tas, 72) наиболее ранние булгарские заимствования в пермских языках датируют VIII – IX вв. и относят к прапермской эпохе, когда предки современных удмуртов и коми составляли единую этноязыковую общность. Дозолотоордынские булгарские заимствования, как правило, имеют общепермский характер и встречаются как в удмуртском, так и в коми языках, причем представлены и в северных диалектах коми языка (Räsänen, 1935; Redei, Róna-Tas, 72).

В лексико-семантическом плане дозолотоордынские булгарские заимствования в поволжских и пермских языках относятся к следующим тематическим разрядам: общественные отношения,

религия и мифология, животноводство, земледелие, хозяйственные строения, средства труда, ткачество и т.д. Эти заимствования позволяют проследить в самых общих чертах состав лексики булгаро-чувашского языка в золотоордынский период (Скворцов, 1985; Уфимцева, 1968; Уфимцева, 1972; Räsänen, 1923; Räsänen, 1935; Redei, Róna-Tas, 72; Scherner, 1977).

Золотоордынский период (1236 – 1444 гг.)

Начинается со времени окончательного завоевания Волжско-Камской Булгарии монголо-татарами и продолжается до образования на развалинах Золотой Орды Казанского ханства. Этот длительный период оставил глубокий след в лексике булгаро-чувашского языка. Волжско-Камская Булгария, расположенная на перекрестке важнейших торговых путей, пролегавших по Волге и Каме, имела большое экономическое, политическое и стратегическое значение. После завоевания монголо-татарами она становится одним из главнейших улусов и основной житницей Золотой Орды. В середине XIII в. город Булгар стал летней резиденцией золотоордынских ханов.

К началу монголо-татарской экспансии в Волго-Камье сложилась единая в этническом и языковом отношениях булгарская народность. На эту основу в золотоордынский период наслаивается второй, сравнительно сильный кыпчакский языковой компонент, обогащенный монгольскими, арабскими и персидскими заимствованиями. К концу XIII в. кыпчакский компонент полностью растворился в булгарском, привнеся в него значительный пласт слов кыпчакского, монгольского, арабского и персидского происхождения.

Динамика и направленность этноязыковых процессов золотоордынского периода последовательно отражались в особенностях языка «булгаро-татарских» эпиграфических памятников конца XIII – начала XIV вв., оставленных обулгаризованным мусульманским золотоордынско-кыпчакским населением. Эпитафий, датированных первыми десятилетиями золотоордынского периода, не обнаружено. Наиболее ранние датированные памятники содержат явные кыпчакские языковые признаки, но уже во второй половине XIII в. булгароязычные эпитафии начинают сопутствовать кыпчакоязычным. К концу XIII в. доминирующим в эпитафиях становится булгарский язык, а кыпчакские черты постепенно исчезают. В соотношении булгарских и кыпчакских черт в эпитафических памятниках второй половины XIII в. из районов Закамья отразились процессы постепенной булгаризации пришлого кыпчакского компонента (*Егоров, 1984*, 90-102).

Кыпчакский компонент сохранил свою золотоордынско-мусульманскую культуру и ислам. Исконное булгаро-чувашское население, продолжая оставаться в язычестве, усваивала и культурные ценности кыпчаков. Таким образом, постепенно сливались языковые и культурные традиции булгаро-чувашского и кыпчакского компонентов, но религиозные различия продолжали сохраняться. По религиозному признаку золотоордынско-кыпчакская по своему происхождению прослойка мусульманского населения стала носить этноним *бесермян,* а булгаро-чувашское языческое население восприняло этноним *чăваш.* Обе этноконфессиональные прослойки объединялись под общим традиционным этнонимом *булгары.*

Начиная со 2-й половины XIII в. суперстратная кыпчакская лексика развивалась по внутренним фонетическим законам булгаро-чувашского языка и претерпевала значительную фонетическую адаптацию. Золотоордынско-кыпчакские заимствования фонетически достаточно заметно отличаются от этимологически родственных исконно чувашских слов и от соответствующих более поздних казанско-татарских или мишарских заимствований.

Выявлен целый ряд фонетических критериев, по которым можно определить принадлежность чувашских слов общетюркского характера тому или иному из перечисленных пространственно-хронологических лексических пластов (Федотов, 1968). Например, в современном чувашском языке общетюрк. *qa-* в исконных словах дает *хы-,* в золотоордынско-кыпчакских заимствованиях отражается как *ху-,* в татарских заимствованиях – как *ка-*; общетюрк. *ja-* в исконных словах дает çы-, общетюрк. **jā- – çу-,* в золотоордынско-кыпчакских заимствованиях эти сочетания, совпавшие в *ja-*, отражаются как *ю-(ĭу-)* или *йă-* (перед последующими сонорными согласными), а в татарских заимствованиях – как *е-(йе-)* и *я-(йа-);* общетюрк. **qï-* в исконных словах дает *хĕ-,* в золотоордынско-кыпчакских заимствованиях отражается как *хă-,* в татарских заимствованиях – как *кă-;* общетюрк. ča- в исконных словах дает *çы-* или *çу-* (< **čā-*), в золотоордынско-

© gov.cap.ru

кыпчакских заимствованиях это сочетание отражается как *чу-,* в татарских заимствованиях – как *ча-* и т.д.; общетюрк. *qarïn* «живот», «утроба», «брюхо» > чув. *хырăм,* общетюрк. *qarïndaš (-daš* – суфф. персидского происхождения, образующий существительные со значением лица соучастия); кыпч. *qarïndaš* «единоутробный», «родственник» → чув. *хурăнташ* «родственник», «родня»; общетюрк. *qarïnlïq* (*-lïq* – суфф. образующий имена со значением целевого назначения > кыпч. *qarïndïq* «брюшина» > тат. *karăndăk* «брюшина», «перепонка (сделанная из брюшины, диафрагмы животных)»; *karăndăk täräzä* «окно, затянутое перепонкой (из брюшины животных)»; чув. *карăнтăк* «пленка», «перепонка», «окно» > кантăк «окно» «окошко», «стекло»; общетюрк. **jān* «сторона», «бок» > чув. *çум;* общетюрк. *jānašar* «рядом» (наречие от глагола *jānaš-* «стоять рядом» < *jān* «бок», «сторона») кыпч. *janašar* «рядом» → чув. *юнашар* «рядом»; общетюрк. *jān* «сторона», «бок» > кыпч. *jan* > тат. *jan, jän* → чув. *ян* (в *пуç янĕ* «висок»), *ен* «сторона», «бок» (опереднение произошло под влиянием палатального *j* в татарском языке); общетюрк. *qïl* «конский волос» > чув *хĕлĕх;* общетюрк. *qïlčïq* (<*qïl*) «ость злаков» > кыпч. *qïlčïq* чув. *хăлчăк* «ость злаков»; общетюрк. **qïlγan* (→ монг. **qilγana* ← огур. **qïlïγana*) «ковыль» > кыпч. *qïlγan* > тат. *kălgan* → чув. *кăлкан* «ковыль» и т.д.

Подобные «этимологические триады» показывают правомерность дифференцированного рассмотрения кыпчакизмов золотоордынского периода от татаризмов казанского и последующего новобулгарского периодов (Егоров, Ефимов, 1986, 65-85). По самым приблизительным подсчетам, в современном чувашском языке выявляется около трехсот кыпчакизмов исконно тюркского происхождения, причем многие из них имеют этимологически родственные собственно чувашские параллели.

Через посредство золотоордынско-кыпчакского языка, в булгаро-чувашский в данный период проникали десятки заимствований монгольского, арабского и персидского происхождения (Егоров, 1971; Сергеев, 1973;Федотов, 1965; Redei, Róna-Tas, 1980; Róna-Tas, 1982).

В золотоордынский период через посредство кыпчакского языка в булгаро-чувашский язык проникли среднемонгольские слова, ср.: *евчĕ,* илпек, *меркĕн, нăхта, нĕкер, пăлтăрка, пăлчав/пăлчал, пусаха, путене, сайă, тилхепе/тилкепе, тим, ха(й)чă, хăта, хурал, хурчăка, хъхĕм, чăт, чуптар* и т.д. (Redei, Róna-Tas, 1980).

Немалое место в лексическом составе современного чувашского языка занимают слова арабского и персидского происхождения, заимствованные через посредство золотоордынско-кыпчакского языка.

© gov.cap.ru

Арабизмы и фарсизмы, проникшие в среднебулгарский через посредство кыпчакского языка, в золотоордынский период на булгаро-чувашской почве подвергались определенной фонетической адаптации. К золотоордынскому периоду можно отнести такие арабские и персидские по своему происхождению слова чувашского языка, в которых, например, *а* первого слога отражается как *ы* (примеры см. выше), *у* или ă, велярный *q* оригинала – как *х* и т.д. Тем не менее не всегда удается четко дифференцировать кыпчакские лексические заимствования золотоордынского периода от более поздних татарских заимствований казанского периода.

К арабским заимствованиям золотоордынского периода, опосредованным через кыпчакские языки, можно отнести такие слова: *мухмăр, сунтăх, тупăк/тупăт, тухъя, хула, хут* «бумага», *шуйттан* и т.п. К фарсизмам, проникшим в булгаро-чувашский язык в золотоордынский период через посредство кыпчакских языков, можно отнести следующие слова: *пурçăн, сунтал, сурпан, çурхат, чун, чърече* и др. (Егоров, 1964;Сергеев, 1970; Федотов, 1965; Róna-Tas, 1982).

По признаку отражения гласного *а* первого слога языка-источника как редуцированный *ă* в чувашском к арабизмам и фарсизмам, проникшим в булгаро-чувашский в золотоордынский период, можно отнести следующие слова: *вăхăт, сăвап, сăнчăр, çăпата, чăм* «жбан», *шăлавар* и др. (Егоров, 1964;Сергеев, 1970; Федотов, 1965; Róna-Tas, 1982).

Лексико-семантический анализ арабских и персидских заимствований, проникших в чувашский язык через посредство золотоордынско-кыпчакского языка, показывает, что они в основном относятся к культурной лексике. Среди них выделяются термины религиозно-мифологического характера, названия одежды и украшений, посуды и утвари, пищи, ремесленная, торговая и метрологическая терминология. Эта лексика показывает, какие инновации происходили в материальной и духовной культуре булгаро-чувашей в золотоордынский период.

Заимствования золотоордынского периода отличаются от более поздних татарских лексических проникновений и по своим ареально-географическим характеристикам. Золотоордынско-кыпчакские заимствования имеют общечувашский характер и доходят до самых крайних северо-восточных границ верхового диалекта. Казанско-татарские заимствования представлены в основном в среднем и низовом диалектах чувашского языка. Самые поздние татаризмы новобулгарской эпохи встречаются в пограничных зонах и маргинальных говорах на территории Республик Татарстан и Башкортостан (Егоров, 1985).

Во второй половине XIV в. Золотая Орда, раздираемая внутренними противоречиями, начинает распадаться. Разгорается междоусобная борьба среди эмиров и ханов, учащаются

грабительские набеги на соседние улусы. В 1361 г. ордынский князь Булат Тимур совершил поход на территорию Волжско-Камской Булгарии с целью основать самостоятельное ханство. После этого участились походы ордынских князей и эмиров на булгарские земли, стали постоянными набеги степных кочевников. В 1391 и 1395 гг. сильный удар нанес Золотой Орде Аксак Тимур (Тамерлан). Его войска опустошили южные районы Булгарии, разорили все города и селения в Закамье.

Разоренные постоянными военными вторжениями золотоордынских эмиров и ханов, набегами кочевников, а затем походами русских князей и ушкуйников, южные районы Чувашского Поволжья и Закамье, центры бывшего Булгарского государства, опустели и превратились в «дикое поле» – летние кочевья манчытов ногайских и крымских татар. Уцелевшее булгаро-чувашское население ушло в северные лесные районы. Закамские булгары в конце золотоордынского периода переселились в Предкамье и Заказанье, главным образом в район Арских полей (Егоров, 1986). Здесь булгаро-чуваши столкнулись с местным удмуртским населением, частично оттеснили его на север, частично ассимилировали. Среди пришлого населения были как исконные булгары-язычники (чуваши), так и ассимилированные булгарами кыпчаки-мусульмане (бесермяне). Из языка удмуртского субстрата в языке булгаро-чувашей отложилось около трех десятков слов. После образования в середине XV в. Казанского ханства часть заказанских и арских чувашей переселилась на северо-восток современной Чувашии, в основном в междуречье Аниша и Цивиля. Эти переселенцы занесли в общечувашский язык лексику удмуртского происхождения. Например: *ан* «не» (отрицательная частица), *кăшми, кикен, кĕтмел, лапă, ленкес, лăсă, маяк, нимĕр/мимĕр, пăши/măши, пилеш, пăчăрта, пукан, пĕрне, пĕрĕш, си(й), çарăк, çемĕ, çурăм* «снопик», *тăршă/тăшă, вăй* и т.п. (Räsänen, 1935; Redei, Róna-Tas, 1980).

Оставшаяся в Заказанье часть булгаро-чувашского населения к концу XVII в. окончательно растворилась среди казанских татар (Егоров, Ефимов, 1986, 65-84).

Булгаро-чувашское население с правобережных южных районов Чувашского Поволжья заняло в конце XIV – начале XV вв. земли на северо-востоке Чувашии, расположенные в междуречье Кубни и Цивиля. Вскоре они ассимилировали местное марийское население, к этому времени уже испытавшее значительное булгаро-чувашское культурное и языковое влияние. От марийского субстрата в современном чувашском языке удержалось около двух десятков слов, имеющих общечувашский характер.

Из правобережных районов Цивиля чувашская лингвистическая экспансия распространялась в левобережные районы и к концу казанского периода охватила почти всю северо-восточную часть Чувашии. В левобережных районах Цивиля в результате полной языковой ассимиляции марийского языкового субстрата сложился верховой диалект, содержащий ряд фонетических, морфологических и лексических особенностей, обязанных своим происхождением марийскому субстрату (Егоров, 1985).

Уже ко времени появления на Среднем Поволжье булгары достигли сравнительно высокого культурно-экономического и общественно-политического уровня развития. Влияние булгарской культуры и булгаро-чувашского языка на окружающие народы в таких условиях было несравненно сильнее, чем обратное воздействие со стороны местных финно-угорских языков. Это положение наглядно отразилось в лексике народов Волго-Уральского региона. В марийском языке насчитывается более тысячи (Уфимцева, 1968; Уфимцева, 1972; Räsänen, 1923), в удмуртском – несколько сотен (Скворцов, 1985; Scherner, 1977), в мордовских – несколько десятков булгаро-чувашских заимствований. В то же самое время число марийских и удмуртских заимствований в чувашском языке не превышает двух-трех десятков (Левитская, 1971; Redei, Róna-Tas, 1972), причем ряд из них требует дополнительной верификации. Заимствованная из финно-угорских языков лексика чувашского языка в основном связана с лесным хозяйством и образом жизни в лесных условиях.

Термин «заимствования» не совсем точно отражает истинную природу слов марийского происхождения в чувашском языке. «Марийские заимствования» в позднезолотоордынский период проникали не контактным путем, а сохранились как реликты растворившегося в адстратном чувашском языке марийского субстрата. Поэтому лексику марийского происхождения данного

периода (в отличие от поздних узколокальных заимствований в контактной зоне верхового диалекта) более правомерно называть «субстратной лексикой марийского происхождения» (Егоров, 1985).

К субстратной марийской лексике, сложившейся в позднезолотоордынский период, можно отнести следующие слова: *ĕмĕл(ке), кача* «горький», *каччă, кăткă, кăшкар* «обод», *кĕтес, лĕкĕ, лĕпĕш, лутка* «кадка», *лутра, мăнтăр, мăшкăлтăк, нăрă, нӳрĕ, пакарта, пăчă, пушкар* «шпулька», *сăсăл, тенкел, тетел, тунката, турпас, ура* «омет», *ӳпре, шаланкă, шампа, шанкă, шашкă, шăпкан, шĕкĕ, шĕлкĕш/сĕлтĕш* и некоторые др. (Левитская, 1971; Уфимцева, 1968; Уфимцева, 1972; Räsänen, 1923).

Ранние марийские лексические проникновения имеют общечувашский характер. Появившись первоначально в зоне среднего диалекта, вместе с волнами переселенцев они разошлись по всей обширной территории низового диалекта, включая говоры Закамья, Башкирии и Сибири.

Казанский период (14451551 гг.)

Охватывает хронологический отрезок со времени образования Казанского ханства до добровольного вхождения Чувашии в состав Русского государства. Этот сравнительно непродолжительный период сыграл важную роль в дальнейшем формировании лексики современного чувашского языка.

В результате продолжавшихся почти полвека захватнических войн ордынских эмиров и ханов, постоянных грабительских набегов кочевников к концу золотоордынского периода булгаро-чуваши потеряли многие свои экономические, культурные, социальные и иные достижения. Предпринимавшиеся булгарской феодальной верхушкой попытки возродить государственность в Заказанье были подавлены в ходе завоевания в 1437–1445 гг. Заказанья и Предкамья оставшимся без трона крымским ханом Улу Мухаммедом и его сыном Махмутеком. В результате этого завоевания в Предкамье образовалось Казанское ханство. После завоевания булгаро-чувашских земель с центром в Старой Казани Улу Мухаммед «отовсюду собрав силу к себе воинственную», и стали стекаться в Казанское ханство «мнози варвари из различных стран: ото Златыя Орды, и от Асторохани, и от Азуева, и от Крыма». За счет притока со стороны в Среднем Поволжье увеличилась численность пришлого кыпчакско-татарского населения. Ко времени возвышения Казанского ханства большинство феодалов, духовенство, чиновники, основной состав ханского войска, преобладающая часть торгового и ремесленного населения состояли из татар. Татарский этнический компонент рос также за счет ассимиляции местного населения, прежде всего близких по языку булгаро-чувашей Заказанья.

Расцвет Казанского ханства поднял в глазах местного населения престижность татарского языка – языка правящего народа. Народы Поволжья стали осваивать культурные ценности, выработанные татарскими трудящимися, и соответствующую лексику. В Заказанье в результате ассимиляции субстратного булгаро-чувашского языка кыпчакским языком завоевателей постепенно складываются специфические особенности казанско-татарского языка (среднего диалекта татарского языка). Булгаро-чувашское население Заказанья, однако, было окончательно ассимилировано татарами лишь к концу XVII в. Следы булгаро-чувашского субстрата сохранились в топонимии Заказанья и субстратной лексике казанско-татарского языка (Róna-Tas, 1971-1974). Многие чувашские заимствования удмуртского языка восходят к лексике заказанских булгаро-чувашей (Егоров, 1986).

Во времена завоевания Старой Казани часть булгаро-чувашей из Заказанья ушла на север, в марийские леса, и отчасти ассимилировалась марийцами, отчасти перебралась на Правобережье Волги, в междуречье Цивиля и Аниша.

© Алексей Александров

В казанский период началось массовое проникновение татарских слов в языки народов Поволжья. На Горной стороне в казанский период чувашское население обитало только на северной половине современной Чувашской Республики. В Присвияжье шел активный процесс вытеснения чувашского языка татарским. Татарская лексика интенсивно поступала в восточную, непосредственно контактировавшую с татарами часть среднего диалекта чувашского языка. Ареал татарских лексических проникновений этого времени доходит вплоть до Цивиля. В Нижнем Присурье выделяется еще один очаг татарских заимствований. По реке Суре проходила западная граница Казанского ханства, здесь были размещены татарские укрепленные пункты типа острогов, где стояли ханские войска. Эти укрепленные пункты являлись источниками татарских заимствований в северо-западные говоры верхового диалекта, никогда не имевшие прямых контактов с основной татароязычной территорией. Татарские лексические заимствования в генетическом отношении неоднородны. Среди них довольно много монгольских, арабских, персидских и других лексических элементов. Предстоит еще выработать критерии, позволяющие выделять более поздние татаризмы от заимствований казанского периода.

В лексико-семантическом плане татарские заимствования весьма разнообразны, они содержатся почти во всех тематических группах лексики и терминологии и отражают самые различные стороны жизни и деятельности человека, окружающей действительности (Егоров, 1986).

В казанский период произошли глобальные изменения в булгаро-чувашской ономастике. Почти полностью перестроился на татарский лад традиционный чувашский антропонимикой, многие чувашские населенные пункты получили вторые наименования по антропонимам татарских владельцев: *Кинчер – Янситово, Куснар – Байгулово, Вăтакас – Янцибулово, Пинер – Шихабылово, Тĕмшер – Солдыбаево, Ыраштулăх – Бишево* и т.д. Позднее, очевидно, через документы ханской канцелярии, эти вторичные топонимы вошли в делопроизводство русских чиновников и стали официальными. Однако местное население их не приняло и вплоть до настоящего времени удержало первичные названия.

В казанский период в основном завершилась ассимиляция аборигенного марийского населения междуречья Цивиля и Суры и оформились говоры верхового диалекта. В верховом диалекте отложился новый пласт марийской лексики субстратного происхождения. Эта лексика встречается только в ареале верхового диалекта, причем ее интенсивность возрастает в северозападных говорах (Левитская, 1971J. Показательно, что в составе субстратной лексики марийского происхождения в верховом диалекте представлены и ранние булгаризмы марийского языка:

ĕртĕ (верх.) «середина», «центр», «сердцевина» ← мар. г. *õрды,* мар. л. *рӱдо* «сердцевина», «ось», «центр» ← ср.-булг. **vărd*a ~ тюрк. ōrta > собств. чув. *вăта* «середина»;

йăрлан (верх.) «обрыв», «берег», «яр» ← мар. г. *йырлан* «тж.» ← ср.-булг. **ǯïr1an* ~ тюрк. **jarïlan* > собств. чув. *çырлан ~ шырлан* «обрыв», «круча», «крутояр»;

йăха (верх.) «лучковая пила» ← мар. г. *йäга* «ножовка, ручная пила» ← ср.-булг. **jəgäw* ~ тюрк. **ägäg* «напильник» > собств. чув. *йĕкев* «напильник»; ср. контактное заимствование из мар. г. *йĕке* «ручная пила» в малокарачкинском говоре;

кăлчак (верх.) «подлещик» ← мар. г. *кылчак* «красноперка» ← ср.-булг. **xălǯax* ~ тюрк. **qïlïčaq* «чехонь» (< *qïlïč* ~ чув. *хĕç* «меч») > собств. чув. *хăçах, хĕçех* «подлещик», «чехонь»;

олтă (верх.) «ластовица» ← мар. г. *алты,* мар. л. *олто* «ластовица» ← ср.-булг. **xoldă* ~ тюрк. *qoltuq* «подмышка» собств. чув. **хултă* «подмышка», «ластовица» (вытеснена кыпчакским заимствованием персидского происхождения *кĕштĕк*);

шопашка (верх.) «кадушка-долбленка для хранения одежды» ← мар. *шовакш, шаваш* «кадушка» ← ср.-булг. **šubăška* «тж.» ~ тюрк. čarïčaq «кадка» > собств. чув. *çӳнçе* «тж.»; ср. также мар. название города Чебоксар – *Шовакшеҫгер, Шобашеҫер, Шавашäнгõр, Шавашар, Шапшер (< шовакш* «кадушка» + *еҫе*р «родник», «ручей», «речка»; первоначально – название родника и речки Чебоксарки) и т.д.

Мариизмы казанского периода необходимо рассматривать отдельно от более поздних контактных заимствований, встречающихся в крайних северо-западных говорах верхового диалекта.

Новобулгарская, или чувашская, эпоха

Начинается со времени добровольного вхождения Чувашии в состав Русского государства (1551 г.) и продолжается до наших дней.

После вхождения Чувашии в состав России на Горной стороне стали возникать русские административные и военно-опорные пункты Свияжск (1551 г.), Козьмодемьянск (1583 г.), Цивильск (1589 г.), Ядрин (1590 г.) и др. Началось переселение русского населения из центральных губерний в Среднее Поволжье. В результате этого усиливаются контакты чувашского населения с русскими.

В целях пресечения опустошительных набегов южных кочевников Русское государство на своих восточных и южных рубежах стало создавать сторожевую службу и укрепленные линии. В XVI в. было образовано несколько линий сторожевой службы в направлении Алатырь – Тетюши, Кубнинская, Карлинская и другие засечные черты. Это обезопасило юго-восточные районы Чувашского Поволжья. Для обеспечения безопасности южных и восточных границ правительство переселяло в города и крепости, расположенные по этим линиям, русских стрельцов и пушкарей, татар-мишарей из Касимовского ханства и других «служилых людей». Обеспечение сохранности юго-восточной и южной частей Чувашии создало благоприятные условия для заселения этих районов. Чувашские крестьяне северо-восточных, центральных и частично северных районов, страдавшие от малоземелья, стали переселяться на «дикое поле». В конце XVI – первой половине XVII вв. происходило массовое заселение юго-восточных и южных районов Чувашского Поволжья. Наряду с чувашскими крестьянами в освоении юго-восточной и южной Чувашии активное участие приняли служилые татары-мишари, татарские и мордовские крестьяне, а также русские помещики. Начиная с XVII в., в результате интенсивных контактов чувашей с татарами-мишарями, здесь складывается низовой диалект чувашского языка. В отличие от среднего диалекта, он характеризуется значительно большим объемом татарских (мишарских) лексических заимствований.

В XVII—XVIII вв. происходило массовое переселение чувашей из северных районов в Закамье, в XVIII в. началась миграция чувашского населения в Башкирию. Здесь чуваши

поселились чересполосно с татарами. Интенсивные чувашско-татарские языковые контакты и здесь привели к автономному формированию диалектных особенностей, характерных для низового диалекта юго-восточных районов Чувашии. Однако закамский и приуральский говоры отличаются более высоким удельным весом татаризмов (см.: Власова, Егоров, 2004, I-II).

В новобулгарский период в зонах интенсивных чувашско-татарских контактов развивалось татарско-чувашское и чувашско-татарское двуязычие. В восточных районах Чувашии это привело к полной ассимиляции чувашей татарами (молькеевские, подберезинские татары-кряшены и т.п.), а в южных районах – к частичной ассимиляции татар-мишарей чувашами.

В связи с развитием капиталистических производственных отношений все более возрастала активность межнациональных и межъязыковых контактов. В результате этого лексический фонд чувашского языка пополнялся новыми татарскими (Егоров, 1986), русскими и интернациональными заимствованиями (Горшков, 1963).

В советский период все народы нашей страны избрали русский язык в качестве языка межнационального общения. В связи с этим упала интенсивность татарских и марийских заимствований и вместе с тем усилилось влияние русского языка на чувашскую лексику.

Литература

Виноградов, В. В.(1977). Основные типы лексических значений слова. *Виноградов В. В.* Избранные работы. Лексикология и лексикография. М.

Власова, Л. В.; *Егоров*, Н. *И.* (2004). *Чăваш диалектологийĕн вĕрентӳпе справка материалĕсем тата Уралҫум чăвашĕсен калаҫĕвĕн диалектологи словарĕ Ҫтерлĕ*: 2004. *Т.* I. – 200 с., Т. II. – 225 с.

Горшков, А. Е. (1963). Роль русского языка в развитии и обогащении чувашской лексики. Чебоксары.

Добродомов, И. Г. (1985). Булгарские заимствования в древнерусском и других славянских языках как источник для проблемы этногенеза чувашей. Вопросы истории чувашского языка. Чебоксары..

Егоров, В. Г. (1949). Чувашские словари XVIII века. Ученые записки ЧНИИ. вып. II. Чебоксары.

Егоров, В. Г. (1971). Современный чувашский литературный язык в сравнительно-историческом освещении. Изд. 2-е, неиспр. Чебоксары, 1971.

Егоров, В. Г. (1964). Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.

Егоров Н. И. (1984). Булгаро-чувашско-кыпчакские этноязыковые взаимоотношения в XIII–XVI веках. Болгары и чуваши. Чебоксары, 1984.

Егоров Н.И. (1985). Чувашская диалектология и этимология. Теория и практика этимологических исследований. М..

Егоров, Н. И.; *Ефимов*, *Ю.Ф.* (1986). Материалы к вопросу о татарских лексических заимствованиях в чувашском языке. Чувашский язык: история и этимология. Чебоксары.

ЗРЛЯН (1969). Закономерности развития литературных языков народов СССР в советскую эпоху. М.

Левитская, Л.С. (1971). Новый вклад в чувашскую историческую лексикологию. Тюркская лексикология и лексикография. М.

Рона-Таш, А. (1974). Общее наследие или заимствования? ВЯ. № 3.

Сергеев, Л. П. (1973). Еще раз о чувашско-марийских лексических параллелях. Чувашский язык и фольклор. Сб. статей ЧНИИ, вып. 2. Чебоксары.

Скворцов, М. И. (1985). Чăваш лексикографийĕ. Шупашкар.

Уфимцева А. А. (1968). Слово в лексико-семантической системе языка. М..

Уфимцева А. А. (1972). Лексика. Общее языкознание. Внутренняя структура языка. М.

Федотов, М. Р. (1965). Исторические связи чувашского языка с языками угро-финнов Поволжья и Перми. Чебоксары.

Федотов, М. Р. (1968). Исторические связи чувашского языка с волжскими и пермскими финно-угорскими языками. Чебоксары.

ChS (1982). *Chuvash Studies*. Budapest.

PTF (1959). *Philologiae Turcicae Fundamenta*. I. Wiesbaden.

Räsänen, M. (1923). *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki.

Räsänen, M. (1935). Türkische Lehnwörter in den permischen Sprachen und im tscheremissischen. *FUF*. XXIII.

Redei, K.; Rona-Tas, A. (1972). A permi nyelvek öspermi kori bolgar-török jöve-venyszavai. *NyK*. 74, 2. Budapest.

Redei, K.; Rona-Tas, A. (1980). Öspermi es votják jovevényszavai a csuvasban. *NyK*. 82, 1–2. Budapest.

Róna-Tas, A. (1971-1974). Közép-mongol eredetű jövevényszavak a csuvasban *ND*. 114. Budapest, 1971–1972; 115. Budapest, 1973-1974.

Róna-Tas, A. (1976). Some Volga Bulgarian Words in the Volga Kipchak Languages. *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Németh*. Budapest.

Róna-Tas, A. (1982). The Periodization and Sources of Chuvash Linguistic History. *Chuwash Studie*. Budapest.

Scherner, B. (1977). *Arabische und Neupersische Lehnwörter im Tschuwaschischen*. Wiesbaden.

Фотографии

Новости » Детские сады города празднуют День государственных символов Чувашской Республики (http://gov.cap.ru/Info.aspx?gov_id=139&type=news&id=3269904)

НАЦИ ПОЛИТИКИ КИРЛЁ

Н. И. Егоров

Пирĕн пиччи авланать:
Ни ял ятне каламасть,
Ни хĕр ятне каламасть,
Ялĕ сала пуль тесе
Хĕрĕ майра пуль тесе
Чут вырăсла килмерĕм...
(Туй юрри)
© M. Eskeyeva,
G. Sagidolda

Нумаях пулмасть Чĕмпĕр енне, Тимĕрçен тăрăхне кайса килтĕм. Чăваш çĕрне-шывне пĕрре çурçĕртен пуçласа кăнтăра çити, тепре кăнтăртан пуçласа çурçĕре çити урлă каçрăм. Тĕлĕнмеллипех тĕлĕнтĕм вара!.. Чăваш çĕрĕ-шывĕнче пĕр чăваш ялĕ те юлман пулас. Епле пулсан та, ниçта та ял ятне чăвашла çырса хунине курмарăм. Турра шĕкĕр темелле-и, Аллаха шĕкĕр темелле-и — икĕ тутар ялĕ юлнă. Пĕри — Ăзăн Кăвак (чăвашла Ыхраçырми, вырăсла Долгий остров), тепри — Шăнкăртам. Тĕлĕнсе пăхса иртсе кайрăм: тутарсем хăйсен ялĕсене шутсăр хытă юратаççĕ курăнать. Кашни тутар ялĕ тĕлĕнчех мăн çул хĕррине палăк туса лартнă, ял ятне илемлĕ кукăртса тутарла çырса хунă. Хăма татки çине мар, чăн-чăн чул палăк çине! Палăкĕ тăррине ылтăнлатнă çурла уйăх хăпартса лартнă. Йăлтăр та ялтăр кăна çиçсе ларать...

Тӳрех Типнере кайса курнисем аса килчĕç те — пит пĕçерсе кайрĕ. Типнер ялĕ вĕçĕнче тĕнче пысăкăш ученăйăмăра асăнса чике тăршшĕ чул юпа лартнă. Юпи çине çапла çырса хунă: «Никите Яковлевичу Бичурину пархатарлă чăваш халăхĕнчен». Ĕненмесен хăвăр кайса вулăр. Чул çине картса хунă... Таврaлла хыт-хура кашласа ларать... Çавна кăтартма Н.Я. Бичурин юбилейне пухăннă хăнасене пуçтарса пынă. Китай хăнисем те пурччĕ...

Çапла сума сăвăпăр эпир чăваш ятне тĕнчене кăларнă сăваплă çăннăмăрсене... Намăс, хуть те çĕр тĕпне анса кай...

Кукеçрен культура пайĕн пуçлăхĕ те пынăччĕ. Сăмах çапрĕ, мухтанчĕ...

«Сирĕн çава туптама пĕлекен юлман-и-мĕн?» — тесе ыйтса пăхрăм... Çук, ăнланмарĕ, туймарĕ... Хăнк та тумарĕ...

Уйрăмлăхне туйрăр пуль? Урăх шарламăп.

Тутар ялĕсен тĕлĕнче чул палăк...

Чăваш ялĕсен тĕлĕнче вара чăвашла çырнă пĕр чалăш хăма татки тупăсин!.. Автобус тăхтамăшĕсем çине те ял ячĕсене йĕркерен вырăсла кăна çырса тухнă. Çырма-çатра ячĕсем пирки шарламăп та... Чăваш çĕрĕ-шывĕ чăвашла каласа пăрахнă курăнать... Чăваш халь çӳреме те Çĕрпĕве, Каçала, Патăрьелне, Шăмăршăна çӳремест, «Чивильскине», «Камссамольскине», «Паттăрăвăна», «Шемуршшана» çӳрет.

Çамрăкраххисем ашшĕ ялĕн чăвашла ятне те манса пыраççĕ. Халăхра кун пирки халап та çӳрет. «Эсĕ хăш ялсем-ха?» — тесен, хамăр ачасемех, те вăтанса, те тарăхса-кулса: «Каламанкассисем», «Хуçмançăпатапуçсем», «Çитментурта-пуçсем!» — тесе хураççĕ...

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

Тур çырлахтăрах! Эпир — чăвашсем — хамăр çĕр çинчех, хамăр патшалăхпа пурăннă хушăрах, хамăра хамăр «çитмен турта пуçсем», «хуçман çăпата пуçсем», «каламанкассисем», тĕрĕсрех каласан — манкуртсем — пулма хăнăхтарса çитертĕмĕр пулас. Халь пирĕн çамрăксем чăвашла вĕренесшĕн те мар, калаçасшăн та мар. Нумайăшĕ (пуртех темĕп те) чăвашла яка, таса, çаврăнăçуллă калаçма та пултараймастпăр. Хам çамрăк чухне ватăрах çынсем чăвашла ытармалла мар хитре — «илемлĕ кукăртса, яка çавăрса» — калаçнине аса илетĕп те — чĕре çăвĕ ирĕлсе каять. Паян ялта пурăнакан чăваш та «вырăсла хурса, чăвашла çăрса» калаçнине илтсен вара — чĕре çурăлса каять, выртса йĕрес килет. Хунавранах хăрма тытăнтăмăр пулмалла...

Ĕлĕкхипе хальхине шайлаштарма пуçласан, пĕлтĕр Чăваш Утарне кайса курни асăма килсе кĕчĕ. Манăн унта аякри тăвансем — «хурăн тăрринчи хурăнташăмсем» — пурăнаççĕ. Кăпăрьян куккапа Яламpи инке тахçантанпах хăнана чĕнетчĕç те, ĕçрен хăпса каяймарăм та каяймарăм... Пĕлтĕр кукка хытă вăрçсах çырса ячĕ: «Ватăлтăмăр, карчăкпа тухса çӳрейместпĕр. Вилсе кайиччен килсе кур, кăмăлăмăрсене ан хăвар!» — тет. Ватă çын кăмăлне ăçтан хăварас. Вăхăт вăрласах Атăл урлă каçса килтĕм вара.

Нумай калаçса лартăмăр ĕлĕкхисене аса илсе. Ваттисен каласа кăтартмалли те, ыйтса пĕлмелли те темĕн чухлех. Кăпăрьян кукка ял кăтартса çаврăнчĕ, ял варринче такçан чавсавай пулнă вырăна илсе кайрĕ. «Ĕлĕк пирĕн Утара патша та килсе курнă, эсĕ килсе курасшăн мар... Патша килнĕ ятпа çак тĕле чавсавай туса лартнă пулнă», — каласа парать ман экскурсоводăм. Чăваш Утарĕ вăл халь Мари Республикин Звенигово (пирĕн енче ăна Сатун теççĕ) районне кĕрет. Шупашкартан пĕр 60 çухрăмра, Куславккаран 15 çухрăмсем пулать пуль. Утар ялĕ вăрманлă-çаранлă илемлĕ вырăнта ларать. Куславкка тарашĕнчи чăвашсем унта сĕм авалтан çарансем тытнă, çулла Элнет йăлăмне утă çулма каçнă. Çулнă уттине капана хывса хăварнă та, хĕл ларсан Атăл урлă пăр çийĕн каçарнă.

Утар ялĕн кун-çулне аванах пĕлетĕп пек шутлаттăм, анчах та унта патша пулса курни çинчен илтмен. Кăпăрьян куккана тĕпчеме пуçларăм, анчах вăл та уççи-хуппине тупсах параймарĕ: «Ваттисем каланине кăшт çеç астукалатăп çав. Те Микулай патша пулнă ĕнтĕ у, те Элĕксантăр патша. Такçанах пулнă та у, халь пĕлекенех те çук», — терĕ çеç.

Тепĕр кунне киле килме пуçтарăнатăп та — Яламpи инке кучченеçсем çыхма пуçларĕ... Вăйпах типĕтнĕ кăмпа, тĕрлĕ пулă тултарать ман хутаça... Тухса килес умĕн Яламpи инке мана йăлт тĕлĕнтерсе пăрахрĕ — вăчăралла хĕреслĕ тенкĕ тыттарчĕ: «Патша тенки ку. Ват асаннерен юлнă... Ĕлĕк пирĕн яла патша кĕрсе тухнă тет те — çав парса хăварнă тет. Асанне «патша

тенки» тесе кăтартатчĕ уна. Ипир (утарсем куславккасем пекех «ипир», «пик», «çиç» теççĕ) ватăлтăмăр ĕнтĕ. Сана парса ярас пуль тетĕп... Пил сана! Ку укçана ан çĕтер, лайăх сыхла. Асанне: «Патша укçи çумне укçа çыпăçсах тăрать», — тетчĕ. Укçа хушшине хур та усра. Пирĕн пуясси пулмарĕ ĕнтĕ. Тен, эс пуйса кайăн ак», — тесе вĕрентсе ячĕ...

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

Патша парнине илме аван та мар та... Мĕн тăвăн, вăйпах мăйран çакса ячĕ те...

Канăçăма çухатрĕ вĕт çав «патша тенки». Чăнах кĕрсе тухнă-ши вара çав Чăваш Утарне патша е ахаль халап кăна-ши ку? Чăнах пулсан — хăш патша? Мĕншĕн халиччен те илтмен ун çинчен?.. Шырама тытăнтăм хайхи çак «патша тенкин» уççи-хуппине.

Халап — халапах ĕнтĕ вăл — унта чăнни те, вăлтни те пĕрлех. Хусанта шыраса тупрăм-тупрăмах çак «патша тенки» йĕрĕсене. Чăваш çĕрĕ-шывĕ урлă патша таврашĕ чылай иртнĕ. Хаяр Иван ĕмпӳ те, Петĕр патша та, Кĕтерне патша та, Павăл патша та... Анчах вĕсем пĕри те Чăваш Утарне кĕрсе тухман. Архив материалĕсенчен çакă паллă пулчĕ: Чăваш Утарĕнче 1861 çулхи çурла уйăхĕнче Николай Алексеевич патша ывăлĕ пулнă. Вăл тĕпкĕч (наследник) пулнă, анчах патшара ларман.

Маншăн чи кăсăкки — вăл патшара ларни-ларманни мар-ха, Чăваш Утар ялĕнче патша ывăлне мĕнле кĕтсе илни пулчĕ. Николай Александрович ыйтнипе чăваш ачисене ял варрине, чавсавай патне пуçтарнă пулнă иккен. Чавсавайне, Кăпăрьян кукка каланă пек, «патша килнĕ ятпа» мар, унччен нумай маларах, 1855 çултах туса лартнă пулнă. Николай Александрович ыйтнипе Утар çамрăкĕсем патша ывăлне вăйă туса, юрласа-ташласа кăтартнă, ял çыннисем пысăк хăнана чăваш ĕçми-çимипе сăйланă. Унтан тата Николай Александрович чăваш ачисенчен Утар ялĕ çинчен тĕплĕнрех каласа пама ыйтнă. «Патшаран» хăраса ӳкмен ачасем, хăйсен ялĕ пирки мĕн пĕлнине тĕппипех каласа панă.

Мана çакă тĕлĕнтерсе пăрахрĕ: 150 çула яхăн ĕлĕкрех, шкула çӳремен, хутла пĕлмен чăваш ачисем хăйсен йăхĕ-тĕпĕсен кун-çулне сахалтан та пĕр 500 çул таран пĕлсе тăнă! Телее, Чăваш Утар ачисем Николай Александровича каласа панă истори хут çине ӳкерĕнсе юлнă. Чăваш Утарĕн аваллăхĕ кĕскен çапларах курăнса тăрать.

Ĕлĕк-авал чăвашсем Шурă Атăл леш енче, Пӳлер çĕр-шывĕнче пурăннă. Вăйлă çуй килсен унтан вĕсем Хусан хыçне куçса кайнă, Хусан хыçĕнчен — Элнет шывĕ тăрăхне куçса килнĕ те Кăркан Кăрăк ятлă хула туса лартнă. Вĕсен пĕр пысăк «ылтăн мăйракаллă, кĕмĕл чĕрнеллĕ» вăкăр пулнă, халăх çав вăкăр ăçта каять, çавăнта куçа-куçа пынă. Пĕррехинче çав вăкăр Кăркан Кăрăк карманĕнчен тухса каять, ăна чăвашсем Элнет йăлăмĕнче, Атăл хĕрринче тĕл пулаççĕ. Тăрсан-тăрсан çак вăкăр Атăл урлă ту енне ишсе каçать те вăрмана кĕрсе çухалать. Чăвашсем ăна Энĕш шывĕ хĕрринче шыраса тупаççĕ те кунта тĕпленсе пурăнма тытăнаççĕ. Пурăна киле Пысăк Энĕшпе Кăканар шывĕсем тăрăх Чăнкасси, Хурамасӳ, Калуккаси, Эплес, Эпеç, Кутемер, Чĕнер, Акчура (Айдарово), Шĕнерпуç (Бичурино), Аслă Кăршка, Вăрман Кăршка, Энĕш Кăршка, Чураш ялĕсем хунаса каяççĕ. Вĕсем çĕрпе пĕрле, пысăк йышпа пĕр община пулса усă курнă. Çак ялсен çĕрĕсем Атăл леш енче, Элнет тăрăхĕнче те, хальхи Утар ялĕ таврашĕнче те пулнă.

Чăваш Утарĕ (Счастливый Путь) 1844 çулта кăна пуçланса кайнă. Ку çул община (чăвашсем çĕр общинине «*акапĕр*» тенĕ) çĕрĕсене виçсе салатнă. Шăпа янă хыççăн хăш-пĕр хуçалăхсене Атăл йăлăмĕнчи ят çĕрĕсем тухнă. Вара вĕсен ирĕксĕрех хăйсен çĕрĕсем çине куçса ларма тивнĕ. Йăлăма куçса ларакансене тĕпре юлакансем тата вăл вăхăтри округ пуçлăхĕн çумĕ (помощник

© M. Eskeyeva,
G. Sagidolda

окружного начальника) П.И. Орлов ырă, телейлĕ çул пиллесе янă ,çавăнпа Чăваш Утарне вырăсла «Счастливый Путь» ят панă пулнă. Ял варринчи чавсавая шăпах çак П.И. Орлов тутарнă... Асăннă ялсен историйĕ пирки тĕплĕнрех В.Д. Димитриевăн «Чувашские исторические предания» (Ш., 1993, 30—31 стр.) кĕнекинче тата манăн «Çичĕ енче çичĕ Эйпеç» статьяра («Халăх шкулĕ», 1999, № 1, 2) вуласа пĕлме пулать.

Хутла пĕлмен чăваш ачисем хăйсен историне, культурине, юрри-ташшине чаплă пĕлни Николай Александровича тĕлĕнтермеллипех тĕлĕнтернĕ. Патша ывăлĕ Утар ачисене пысăк парнесем панă, хĕр-упраççене капăрĕсем çинчи кĕмĕлсене курса, кашнинех кĕмĕл тенкĕсем салатса панă. Ак ăçтан пуçланса каять иккен Ялампи инкен «патша укçи» кун-çулĕ. Ахаль тенкĕ кăна мар, пĕлӳшĕн панă кĕмĕл медаль те иккен вăл...

«Патша тенкипеле» маташса пынă май автобусăмăр Апаш тăвайккине çитнине сисмен те... Тăвайккинчен хăпарсанах «Тренкасси мыскари» пил çине килчĕ. Астăватăр пуль-ха, Раççей Президенчĕ В.В. Путин Тренкасси шкулĕнче вĕренекенсенчен: «*Сирĕн ял ячĕ мĕне пĕлтерет?*» — тесе ытрĕ. Пĕр шĕвĕрĕ хуравларĕ-ха, анчах тĕрĕсех калаймарĕ. Куллен чĕлхе вĕçĕнче тăракан «*касси*» сăмах такăнтарчĕ ăна. Хамăр Перзидентăн юсама тиврĕ...

Каçарăпăр ĕнтĕ шкул ачине, икĕ Президент умĕнче ача кăна мар, академик та такăнĕ. Лашан ури тăваттă, тăваттă пулсан та такăнать тенĕ. Икĕ Президент вăл, мĕн калăр та, пĕр патша ывăлĕ кăна мар...

Çапах та пĕр япала канăç памасть-ха мана. Николай Александрович та хăй вăхăтĕнче Утар ачисенчен: «Отары тени мĕне пĕлтерет?» — тесе ыйтнă пулнă. Шутласа пăхар-ха, хальхи ăспа тупсăмне тупайăпăр-и эпир?.. Темĕн çав... Çĕртен пĕри пĕлсен те тем пекчĕ те... Çук çав, пыл хурчĕ тытакан вырăн мар!..

Чăваш Утар ачисем тĕп-тĕрĕс хуравланă: «Утă тумалли вырăн, кĕтъ çӳретмелли вырăн», — тенĕ. Чăнах та, *утар* тени *утă* сăмахран пулса кайнă. Тĕрĕк халăхĕсем халь те кĕтъ çӳретмелли курăк вăйлă ӳсекен вырăна *отар* теççĕ. Выльăх кĕтсе пурăнакан халăхсем утарсене усраврa тытаççĕ, çамрăк путек-пăрансем уралансан кăна кĕтĕвĕсене утара кĕртеççĕ. Сăмах еккипе кайсан, вырăс чĕлхинчи *отара* — «сурăх кĕтĕвĕ» сăмах та пирĕн *утар* сăмахпа хурăнташлă, вырăссем ăна тĕрĕк чĕлхинчен илнĕ. Эпир халь вĕлле хурчĕ тытмалли вырăна *утар* тетпĕр, 150 çул каялла кăна çак сăмах утă тумалли вырăна пĕлтернĕ.

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

Утар ялĕ никĕсленнĕ вырăна Энĕшпе Кăканар тăрăхĕнче пурăнакан чăвашсем ĕлĕкрен утă тума çӳренĕ, çулла, сулăсем туса, кĕтĕвĕсене те йăлăма каçарнă. Пĕр вăтăр-хĕрĕх çул каялла ватăрах çынсем Йăлăма утă çулма каçнисем çинчен, унта вăйăсем туни çинчен, çармăс хĕрĕсемпе-каччисемпе ташланисем çинчен кала-кала панисене юмах итленĕ пек тăнласа лараттăмăр. Нумаях та мар, 1924 çулта кăна Мари Республикине касăлса юлчĕç Йăлăмри, Элнет тăрăхĕнчи пирĕн улăх-çарансем. Унччен миçе ĕмĕр пирĕн утарсем пулса пурăннă вĕсем — пĕр Турă çеç пĕлет. Утарта утă тума пăрахрăмăр та — сăмахне те манма пуçларăмăр. Каска вĕллесем, унтан арча вĕллесем пулса кайсан кăна утарсем пыл хурчĕ тытмалли вырăнсем пулса юлчĕç.

Сăмах пĕлтерĕшĕ вăхăт иртнĕçемĕн улшăнать çав. Ачасен пĕлӳ шайĕ те... Анчах каялла, юхăм шыв пек анаталла кайса пырать... Хут пĕлмен ачасем 150 çул каялла паянхи шкул ачисенчен лайăхрах пĕлнĕн туйăнать. Ачасенчен кăна-и? Тепĕр-тепĕр хальхи кандидатран та ирттернĕ вĕсем.

Таврăнар-ха çав «*касси*» сăмах патнех. Чĕлхеçĕ ăна «*касă* сăмахăн виççĕмĕш сăпатри камăнлăх форми» тесе ăнлантарнă пулĕччĕ. Е тата «*касă* сăмахăн камăнлăх категорийĕн виççĕмĕш сăпачĕн *-и* аффиксне йышăннă форми» тени те тĕрĕсех. Анчах ял ячĕсенече çине-çинех тĕл пулакан *касă* сăмах хăй мĕне пĕлтерет-ши? Кăна вара шкул ачисем кăна мар, чăваш чĕлхи вĕрентекен учительсемпе доцент-профессорсем те пур чухне те тĕрĕс ăнлантарса параймаççĕ. Акă сăмахран, В.Г. Егоров хăйĕн этимологи словарĕнче *кас*, *касă* сăмаха вырăсла «выселок», «отколоток», «часть деревни», «улица» тесе ăнлантарать, çав вăхăтрах *кас(ă)* «небольшой отрезок времени» (танл. *кас-кас çил вĕрет*) тенине пачах уйрăм пăхать. *Вăрманкас*, *Пилешкасси*, *Паланкасси* йышши ял ячĕсене вăл «деревни, появившиеся в результате вырубки на определенном пространстве дубовой, рябиновой или калиновой рощи» тесе ăнлантарать. В.Г. Егоров шучĕпе, *касă* сăмахăн малтанхи пĕлтерĕшĕ «часть пространства, расчищенная от леса путем вырубки деревьев и выкорчевывания пней» пулнă имĕш. Сăмаха çапла тĕрлĕ майлă ăнлантарма пăхни, паллах, шухăша пăтратать. Курссене пилекен чăваш чĕлхи учителĕсем яланах çав *касă*, *касси* сăмахсене ăнлантарса пама ыйтаççĕ.

Чăннипе кунта ним кăткăсси те çук. Кирек ăçта та *кас*, *касă* сăмах «пĕр-пĕр япалан пĕчĕкрех пайĕ» тенине кăна пĕлтерет. Сăмахĕ ку *кас-* «резать» глагол çумне ят сăмах тăвакан *-ă* аффикс хушăннипе пулнă. Урăхла ăна «касăк», «татăк», «пай» тесе ăнлантарма пулать. Ялăн *касси* вăл – ялăн «пайĕ», «касăкĕ», «татăкĕ» е – тĕп ялтан касăлса-уйрăлса тепĕр вырăна куçса ларнă пайĕ. Чăвашла *касă* сăмаха вырăсла *отруб* (*рубить* глаголтан) – акапĕртен (общинăран) уйрăлса тухнă пайăр хуçалăха касса панă çĕр тата çав çĕр çине тухса ларнă хуçалăх – лайăх тӳр килет. Чăвашла

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

касă тенине вырăсла «околоток» (*колоть* глаголтан), «выселок», «починок» тесе куçарма та пулать. Çакна та асра тытмалла: *касси* форма *касă* камăн е мĕнĕн пулнине кăтартать, ун умĕн ялан тенĕ пекех çын ячĕ тăрать. Çŭлерех илсе кăтартнă *Вăрманкасси*, *Паланкасси*, *Пилешкасси* йышши ял ячĕсенчи *Вăрман*, *Палан*, *Пилеш* сăмахсем – пурте авалхи çын ячĕсем (вĕсенчен пулнă *Урманов*, *Урмандеев*, *Баланов*, *Баландаев*, *Беляшов* йышши хушаматсене аса илĕр). Çапла вара, *Трен-касси* тени çак касса *Трен* (*Терен*, *Теренкке*, *Терентий*) ятлă çын пуçласа янине тата вăл акапĕрти (общинăри) ватăрах ялтан çак вырăна касăлса-уйрăлса тухса ларнине пĕлтерет. Халăхра çŭрекен аваллăх халапĕсен çакна аван çирĕплетеççĕ.

Тренкасси ялне Хыркасси ялĕ çывăхĕнчи Кивçурт Çырми ялĕнчен куçса килнĕ Тренкки (Терентий) ятлă çын пуçласа янă. Ял 18 ĕмĕр вĕçнелле кăна пуçланса кайнă. Унпа юнашар Явăш ятлă çын килсе ларнă. Пурăна киле икĕ ял пĕрлешсе кайнă та хальхи Тренкасси пулса тăнă.

Тренкки (Терентий) – вырăс ячĕ, апла пулсан ял чăвашсене тĕне кĕртсен кăна пуçланса кайма пултарнă. Çав вăхăтрах ял çĕрĕ çинче тĕне кĕмен чăваш ячĕсем те нумай тĕл пулаççĕ: *Охлеван çырми*, *Шорку çырми*, *Пайтук* е *Пайтула çăлĕ*... Çакă вара Тренкасси ялĕ чăвашсене 18 ĕмĕрĕн иккĕмĕш çурринче вăйпа тĕне кĕртме пуçланă вăхăтра пăна никĕсленнине кăтартса парать. Вăл вăхăтра тĕне кĕрекен чăвашсене çăмăллăхсем панă пулнă. Тĕне кĕрекенсене çу чăвашсенчен уйăрса урăх çĕрте çĕр касса пани те пулнă. Ахăртнех çав Тренкки те тĕне кĕнĕ сăлтавпа витĕнсе Йĕршшу çумĕнчи пулăхлă çĕрсене çавăрса илме ăс çитернĕ пулмалла.

Авалхи документсенче Тренкасси ялне тĕрлĕ ятсемпе çырса хăварнă: *Хыркасси*, *Чăрăшкасси*, *Явăш* тенисем тĕл пулаççĕ. Анă, тĕслĕхрен, 1859 çулхи перепись материалĕсенче Шемшер вулăсĕнче, Йĕршшу çумĕнче, *Явăш* («*Яушева при рч. Рыкше*»; 66 хуçалăх, 208 арçын, 228 хĕрарăм) ятлă ял пур, Тренкасси çук; 1897 çулхи перепись материалĕсенче вара *Тренкасси (Трень-Касы)* пур, Явăш çук. Халăх ахаль халапламасть иккен, халапсенче тĕл пулакан хыпар-хăнара, лайăх шырасан, авалхи документсенче те тупма пулать иккен. Çаксене шута илсен, *Тренкасси* ял ятне пĕр иккĕленмесĕрех «Трен(кки) ятлă çын никĕсленĕ *касă*» тесе ăнлантармалла.

Кас(ă) сăмах пĕлтерĕшĕ еплерех аталанса пынине ăнланса илсе тесен, чăвашсем пер 100–150 çул ĕлĕкрех мĕнле пурăннине аса илмелле. Ĕлĕкрен пирĕн халăх «пысăк йышпа» пурăннă, ун чухне хальхи пек пĕчĕк çемьесем пулман. Виçĕ-тăватă ăру пĕрле пĕр хуçалăх тытнă. «Пысăк йышра» («большая патриархальная семья») 50–60 çын таранах пулнă. Мĕн пур хуçалăх ĕçĕсене вĕсем пĕрле туса тăнă, мулпа пĕрле усă курнă. Çакнашкал пысăк йыша *касă* тенĕ. Мал ен чăвашсем пысăк йыша *картиш* (карта йышĕ) тенĕ. Мĕншĕн тесен вĕсем ака-суха çĕрĕсем

тавралла карта тытса çавăрнă пулнă. Унашкал картана *пусă карти* тенĕ. Карта ăшĕнче темиçе пурăнмалли пӳрт, кĕлет-хуралт, ытти карта-хура таврашĕ ларнă. Темиçе «картиш» пĕрле пĕр ял пулнă. Ялсем ун чухне сапаланчăк ларнă, урам йĕрки пулман. Куславкка – Вăрмар тăрăхĕнчи хăш-пĕр ялсенче урамсене е ял пайĕсене халĕ те *картиш* теççĕ. Пирĕн ялта, сăмахран, *Малти картиш*, *Çырма картиш* ятлă урам ячĕсем сыхланса юлнă. Ял тавра карта тытса çаврăнас йăла та авалтан упранса юлнă, пусă картисĕр ялсем пирки эпĕ астăвасса та куларах калаçатчĕç: «Город Ямбай без пус карти» тени халĕ те асрах-ха. Элĕк, Муркаш, Хĕрлĕ Чутай тăрăхĕсенче пурăнакан чăвашсем касăсене «*ошкăн*» тенĕ. Ку кĕтесре халĕ те *Тракошкăнь*, *Хитекошкăнь*, *Опукошкăнь*, *Ваньккошкăнь*, *Элешкошкăнь*, *Прашкошкăнь*, *Павлошкăнь*, *Еккĕмошкăнь* йышши ял ячĕсем тăтăш тĕл пулаççĕ.

Пирĕн *касă* вырăнне марисем *пылак* сăмахпа усă кураççĕ, ăна вĕсем тутар чĕлхинчен илнĕ. Мари элĕнче (чăвашла тĕрĕссипе «Мари элĕ» темелле, анчах эпир темшĕн «Мари Эл» тесе çармăсла çыратпăр; чăваш чĕлхи кун пек чухне виççĕмĕш сăпат формипе усă курать) *Апшакпылак* (чăвашла *Тимĕрçкасси* пулать) *Юмбылак* (вырăсла *Иванбеляк*, чăвашла *Йăванкасси*) йышши ял ячĕсем нумай тĕл пулаççĕ. Тутар чĕлхинче *бӧлек* сăмах пур, вăл та *бӧл-* (чăвашла *пӧл-*) «пайла, уйăр» глаголтан пулса кайнăскер, пĕр-пĕр япалан пĕчĕкрех пайне пĕлтерет. Тутарсем тата парнене те *бӧлек* – «пай» теççĕ, ку сăмах анатри чăвашсен калаçăвĕнче тĕл пулать, вĕсем туй кучченеçне *пӧлек* теççĕ. Çапла вара, мари ялĕсен ячĕсенче тĕл пулакан *пылак* сăмах чăваш чĕлхинчи *касă* сăмахпа пĕр пĕлтерĕшлĕ пулни витĕр курăнса каять...

Яккусен Петĕрĕ пĕрре: «Кашни сăмах – чăн-чăн юмах», – теннĕччĕ. Манăн: «Кашни сăмах – çĕр пин юмах» – теессĕм килсе кайрĕ. Курма-илтме пĕлсен – кашни сăмах халăхăмăрăн çĕр пин çулхи историне каласа парать. Анчах курма-илтме пĕлменни касать!

Пирĕн ачасем халь темĕн те пĕлеççĕ. Шумерсемпе аккадсен историне те... Америка индеецĕсен пурнăçне те... Уйăх леш майĕнчи «тинĕссен» ячĕсене те...

Атте-анне чĕлхине кăна пĕлмеççĕ... Тăван ял ятне пĕлмеççĕ... Атте, анне теме те манса пыраççĕ... Кампа каласан – «паппă» та «мамă»...

Мĕншĕн пĕлмеççĕ?..

Вĕрентместпĕр!..

Мĕншĕн вĕрентместпĕр?..

Кирлĕ мар!.. Чăваша чăваш чĕлхи кирлĕ мар!?.

Ăçтан кирлĕ пултăр?!. Шăкăрин чăваш пурăнакан ялта та пĕр чăваш сăмахĕ тупма çук пулсан... Лавккана кĕрсе пăх – пур тавар ятне те, хакне те вырăсла çырса хунă: «Мясă кавятинă», «Мясă свининă»... Çаплах çырнă, суймастăп!

Культура керменне пырса кур: «Добро пожаловать!» Такама «жаловать» тăвайман курăнать те, вара вăл алăк урлă хурапа: «Пошшол на...!» тесе лаплаттарса хунă. Шала кĕрсен те пĕр чăваш сăмахĕ, пĕр чăваш хаçачĕ кураймăн... Çамрăксем мĕн хăтланаç-ха тесе, каçхине «дискотека» кĕрсе куртăм. Чул кермен тӳнсе каясла «Перед тобой стою я голая!..» янраса тăрать. Унта мĕн ташлани çинчен çырма та намăс...

Тепĕр кун шкула кĕрсе куртăм. Кунта та – «Добро пожаловать!» тенинчен пуçласа «Уголок знаний» таран – йăлт вырăсла! Тата – акăлчанла кăларнă пĕр стена хаçачĕ пур. Анчах ниçта та пĕр чăваш сăмахĕ те çук.

Шăнкăрав пулчĕ. Ачасем коридора тухрĕç. Вырăсла калаçаççĕ... Ку юрĕ-ха. Хĕрсем хутлă-хутлă сăмахсемпе «вырăсла» çаптараççĕ кăна! Ют сын, ватă çын пурри те ним те мар вĕсене... Пур шкулта та темĕп те, нумайăшĕнче чăваш чĕлхипе литературине шăпăр шăтăкне хĕстерсе хунă. Çул хĕрринчи ясмăк пек пурăнать чăваш шкулĕнче чăваш чĕлхи – кам ӳркенмест, çав кĕрсе таптать. «Чувашски учитĕлне» кашни пырса сăхма тăрăшать, кашни унăн сехечĕсене туртса илесшĕн. Мĕн вĕрентни ĕнтĕ çакнашкал лару-тăрура?..

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

Кирек хăш предмета ил – пуринпе те тем тĕрлĕ литература та пур халь: методика кăтартăвĕсем, справочниксем, словарьсем... Ачасене хăйсем тĕллĕн вуласа аталанма пулăшакан кăсăк кĕнекесем...

Чăваш чĕлхипе те, чăваш литературипе те – пĕртен пĕр вĕренӳ (е вĕрентӳ) кĕнекинчен пуçне ним те çук! Кĕнекисене тата, ах тур! кичем чĕлхепе çырнă! Ача мар, эпĕ хам та вуласа тухма хал çитейместĕп...

Нумаях пулмасть пĕр районта культура ĕçченĕсен семинарĕнче пулса куртăм. Районĕнче пĕр чăваш ялĕ те çук. Пурте вырăсла калаçрĕç. Чăвашла калаçма тытăнтăм та – ман çине пурте чăрр! пăхрĕç. Упăта çине пăхнă пек... Çапла вырăсла калаçса çĕклетпĕр иккен-ха чăваш культурине? Кампа ĕçлетпĕр?.. Камшăн ĕçлетпĕр?.. Мĕн ĕçлетпĕр?.. Пĕр Турă çеç пĕлет. Е шуйттанĕ-и?..

Мухтанма мухтанчĕç вара. Ялтан килнисем районти пуçлăхсене мухтарĕç. Пуçлăхсем — ялта ĕçлекенсене... Парнесем те пачĕç... Пысăках мар — ĕçне кура... Мухтанма вĕренсе çитрĕмĕр-ха. Анчах мухтанмалли нимĕн те çук-çке. Аркă татса çанă сапласа кăна пурăнкалатпăр вĕт...

Театрсем пур — драматурги çук... Юрлакан «çăлтăрсен» шучĕ те çук — юрламашкăн юрри çук... Писательсен шучĕ виççĕре капашать теççĕ — вуламашкăн кĕнеке çук... Кандидатсен шучĕ çук — учебник çырма çын тупаймастпăр... Пурăнатпăр ĕмĕр-ĕмĕр — паян та чăваш чĕлхин тулли грамматики çук. Юлашки хут чăвашла-вырăсла словарь 1982 çулта, вырăсла-чăвашли — 1971 çулта пухнă...

Вăл çук та ку çук... Вĕçнех çитрĕмĕр пулмалла... Капла пурăнма юрамасть. Ĕç-пуç малашне те каплах пырсан, республикăмăрта кĕçех пĕр чăваш та юлмасть. Малашне чăваш курма Тутара е Пушкăрта кайма тивĕ...

Мĕн тумалла?..

«Как быть, Каринкке? Епле тăвас, Емелкке? Çапла тăвас, Çаманкка!» — тенипе çеç ку шурлăхран тухса пĕтме çук. Халăхăмăр шутсăр тарăн авăра кĕрсе ӳкрĕ. Ăна çăлас тесен, тĕплĕн шутласа тунă, Патшалăх шайĕнче çирĕплетнĕ нумай çуллăх стратегипе тактика планĕ кирлĕ. Кунашкал плана йĕркелеме пĕтĕм чăваш интеллигенцийĕн вăйне пĕр çĕре пухмалла, ăна пурнăçлама республикăмăрăн экономика потенциалĕн самаях пысăк пайне уйăрмалла.

Шутласа ларатăп та — В.В. Путин Тренкасси ачисене çак ыйтăва ытахальтен памарĕ пуль тетĕп. Ыйтăвĕ, пĕр енчен, ансат пек туйăнать те, тепĕр енчен — шутсăр кăткăс. Тренкасси ачи Раççей Президентне панă кĕске хураврa республикăмăрти çутĕç, культура тата наци политики тавралла тăвăлса çитнĕ чăкраш ыйтусем тĕкĕр çинчи пек çуталса кайрĕç. Ăслă çынна пĕр сăмах та çитет тенĕ. В.В. Путин та, Н.В. Федоров та çак проблемăсене туйса илни тӳрех курăнать. Пирĕн Президентăмăр республикăри культура лару-тăрăвне тĕпрен лайăхлатмалли çулсене те палăртрĕ.

Нумай та вăхăт иртмерĕ, Н.В. Федоров «Чăваш Республикинче ялти культура учрежденийĕсене аталанатарас енĕпе пурнăçламалли мерăсем çинчен» Указ кăларчĕ. Такçантанпа кĕтнĕ, вăхăтлă та вырăнлă документ. Çакă чăваш халăхĕн культура шайне малалла кал-кал аталантарма майсем туса пачĕ. Халăх ăна «этем чунне сиплемелли Эмел» тесе хакларĕ.

Н. И. Егоров

Чăваш чунĕ ялта кăна пурăнать. Ялта кăна чăвашран чăваш çуралса ӳсет. Анчах та, наци культури çине ку таранччен тӳртĕн пăхнине пула, пирĕн çамрăксем чăвашлăхран писсе пычĕç. Тулашĕнчен «вырăсланкаларĕ» пуль те-ха пирĕн çамрăк ăру, анчах чунĕпе чăвашах пулса юлчĕ вăл. «Эп ни вырăс, ни чăваш, хама хам незнайски» çын вара маргинала тухать, унталла-кунталла сулкаланма тытăнать, çавах ниçта та хăй вырăнне тупаймасть. «Мĕскĕнлĕх чирĕ» (синдром неполноценности) текенни ăна ниçта та канăçлăх памасть. Ялта пурăнма — «чăваш мар» ĕнтĕ вăл, хулара пурăнма — «вырăс мар». «Çитмен турта пуçсемпе» «хуçман çăпата пуçсем» вара ирĕксĕрех пурнăçăн аслă çулĕн айккине тăрса юлаççĕ, преступлени çулĕ çине тăраççĕ... Хăрушă япала вăл — «мĕскĕнлĕх чирĕ». Миçе пин çамрăкăн пурнăçне аркатрĕ пуль вăл — ăна никам та шутламан, тĕпчемен...

© M. Eskeyeva, G. Sagidolda

«Мĕскĕнлĕх чирĕн» тата тепĕр хăрушă енĕ пур. Вăл халăхсен хушшинчи черченкĕ çураçулăха (толерантлăха) аркатма пултарать. Хăй чăваш пулса çуралнăшăн пăшăрханакан çамрăк ытти халăх çине сиввĕн пăхма тытăнать... Тĕслĕх шырама аякка кайма кирлĕ мар. Кăнтăр енчи пĕр районта чăвашла калаçмасан — тытаççĕ те хĕнеççĕ... Малалла ăçта çитме пултарăпăр — ăна калама та кирлĕ мар. Турă кăна сыхлатăр пире вăл инкекрен!

Халăх культурине, чи малтанах — ял культурине çĕклес тесен, пурлăх никĕсне вăйлатни çеç çителĕксĕр. Кунта пĕрремĕш вырăнта кадр политики пулмалла. Чун кирлĕ, чун! Чăвашпа чăваш чăвашла калаçнă чух кăна халăх культурине, уйрăмах ял культурине çĕклеме пулать.

Тахçан ялти клубра ĕçленĕ эпĕ. Унтанпа 40 çул та иртрĕ ĕнтĕ. Клубра, ял хушшинче, йĕтĕм çинчи «Хĕрлĕ кĕтесри» «курăнакан агитацине» (çапла калатчĕç ун чухне) йăлт чăвашлатрăм. Никам та вăрçмарĕ, ятламарĕ... Халăх вара... Халăх кăмăлĕ йăлт улшăнчĕ. Эпĕ ĕçлеме пуçланă тĕле клуб йăлт юхăнса кайнăччĕ, чӳречисене те çĕмĕрсе пĕтернĕччĕ. Çулталăкран клуб алăкĕ çине çăра çакма та кирлĕ марччĕ. Ватас-çĕмĕрес шухăш асра та юлмарĕ, çамрăксем кам мĕнле пултарать — пулăшма тытăнчĕç... Бригадир савăнса пĕтереймест. Йĕтĕм çине халăх йăтăнса тухма пуçларĕ, ĕç тупса çитерме çук... «Кунта килсен чун канса каять», — тетчĕç ватăрах çынсем... Пур халăхпа кар тăрса пĕчĕк парк турăмăр, унта вăрçăра вилнисене асăнса палăк лартрăмăр... Халь те «Клуб Коли» теççĕ мана унта кайсан...

Чăваш шутсăр кăмăллă çын вĕт вăл. Чунтан виçĕ сăмах ларса калаç та унпа — тем те туса парать вăл сана. Чăвашла, чуна уçса калаç кăна!..

Пурлăх мар, ăс-хакăл мулĕ, чун-чĕре пуянлăхĕ тĕпелте пулмалла! Вара ытти хăех хушăнса пырать. Ăс-хакăл пуянлăхĕ вăл — шутсăр вăйлă хăват! Çакна ăнланса илмелле пирĕн.

Халăх культури вăл чи малтан чĕлхе çинче никĕсленсе тăрать.

Чĕлхе пур чухне — халăх пур, халăх пур чухне — Çĕршыв пур, Çĕршыв пур чухне — патшалăх пур, патшалăх пур чухне — патша пур!

Паян пирĕн интеллигенци умне — ялти учительрен пуçласа Президент таранах — калама çук пысăк проблема — тăван чĕлхе шăпи, наци культурин пуласлăхĕ, халăхăмăрăн малашнехи кун-çулĕ — тухса тăчĕ. Çак йывăр проблемăна ăнăçлă татса пама нимрен малтан çичĕ хут виçсе тунă Патшалăх наци политики кирлĕ. «Наци» тенине кунта «чăваш» тесе кăна ăнланмалла мар. Патшалăх умĕнче пур халăх та тан пулмалла. Республикăмăрта пурăнакан вырăссен, тутарсен, ирçесен тата ытти халăхсен те культура лару-тăрăвĕ пиртен çăмăлах мар.

Н. И. Егоров

© Chuvash

Халăхăмăрăн малашнехи шăпипе çыхăннă кăткăс та йывăр ыйтусем Чăваш наци конгресĕн çитес пухăвĕнче тĕп вырăнта пуласса шанас килет. Вуншар çул хушши капланса пынă чăкраш ыйтусен уçăмлăхне халăхпа пĕрле канашласа кăна тупма пулать.

Халăх шăпишĕн истори умĕнче никамран малтан патшалăх пуçĕнче тăракансем тата наци интеллигенцийĕ яваплă. Президентăмăр умĕнче çĕр тĕрлĕ проблема тăрать, пур ĕçе те вăл пĕччен туса çитереймĕ. Ăна пур ĕçре те наци интеллигенцийĕ пулăшса пыма тивĕç. Аслă вĕрентекенĕмĕр И.Я. Яковлев Халалне асра тытса, чăваш чĕлхи ячĕпе пĕр пулса, Президентăмăр тавра пĕрлешер те халăхăмăр умĕнчи парăмăрсене татма тытăнар!

Kaynak

Yegorov, N. İ. (2009). Наци Политики Кирлĕ. Избранные Труды. Этимология. Этноглоттогенез. Этнолингвокультурология. С. 2., Çeboksarı: Novoe Vremya.

WITNESSING A DISAPPEARING TURKIC LANGUAGE: THE DUKHAN LANGUAGE

Selcen Küçüküstel

© Selcen Küçüküstel

Introduction

The Dukha people, nomadic reindeer herders/hunters living in northern Mongolia, speak a Turkic language which belongs to the Sayan language group in the Siberian branch of the Turkic languages. According to the Unesco Atlas of the World's Languages in Danger, the language of the Dukha is severely endangered. In this research, the present state of the Dukhan language, linguistic attitudes of the Dukha people towards their language and in case the language disappears, possible effects of such an outcome on the Dukhan culture are examined from an anthropological perspective. The data are based both on the interviews made with 16 Dukha families during the fieldwork carried out by the author in the summer of 2012 (July-August-September) and on the author's personal observations. The aim of this article is to emphasize, via the state of the Dukhan language today that once a language gets extinct, what is lost is not merely the words but the human cultural values as well.

In the southern foothills of the Sayan mountains, a branch of the Turkic language family, which has less than 500 speakers, is disappearing because it is no longer taught to children.

'In the last twenty years, our children don't want to learn our language and they run away when we try to teach them. They perceive the Dukha language as an irrelevant language that is spoken only by the elders. In the taiga, the young people speak Mongolian among themselves now. Soon, maybe in a generation, nobody will speak our language.'

The concern that Sodov, a 73 year old Dukha elder, expressed is unfortunately a situation that is experienced throughout the world now. Today linguists estimate that there are around 5,000-6,700 languages in the world. At least half of them, or maybe even more will disappear within the next century. Although there are many reasons for these languages to become extinct, all disappearing languages have one thing in common: they are not passed on to children at home by parents (Nettle ve Romaine 2001: 23-24).

Since language and culture are two inspirable components, we can easily say that when a language dies, a life style dies with it; taking along all the knowledge, experience, proverbs, and tales hidden in the language. When a language is erased from the memories of a people, just as when a library burns down, crucial knowledge for humanity vanishes.

The Duhka people, who live in the Sayan mountains of northern Mongolia, are one of those communities whose language is under threat of disappearing. The language of the Dukha, who have been living in the taigas of southern Siberia with their reindeers for centuries, belongs to the Siberian

© Selcen Küçüküstel

branch of the Sayan group of the Turkic language family (Ragagnin 2011: 23). The linguistic book published by Ragagnin in 2011 is the only extensive research done concerning the Dukha language.

The aim of this paper is to take a look at the situation of the Dukhan language today; what people think about this issue; and if the language disappears, evaluating the possible affects on the community from an anthropological perspective. The research is based on interviews with 16 households in the east taiga during my two-months of fieldwork, from July/August to September, in the summer of 2012. Later on, I went to the field again in 2015 and did some minor additions to my article. During the research, two basic methods of cultural anthropology were used: participant observation and in-depth interviews with at least one member of each household to learn their opinions on losing their language. I did some of the interviews with the help of a Mongolian translator and towards the end of the research, since my language skills improved, I also did some interviews in Dukhan.

In this paper, which gives voice to the opinions of the last speakers of a disappearing language, I will briefly mention who the Dukha are, their traditional knowledge, richness of their language, how much it is used today, the connection of language with their identity, the effect of the language on their spirituality, and what can be done to preserve it.

1. Who are the Dukha?

The Dukha people who traditionally herd reindeers, hunt wild animals, and maintain a nomadic life, live in the taiga, west of the Huvskol region. They have been herding reindeers in the east of the Sayan mountains for centuries and are among the four big communities in the region that have a similar life style. The other similar communities are the Tofu, the east Tuvan people (Tozhu) and the Oka Soyots who all live in Russia. However, today the Tofo and Oka Soyot no longer keep reindeers, and have established a settled life in villages.

The Dukha and Tozhu, who continue reindeer herding, have been native to the region between the borders of Tuva (Russia) and Mongolia for many years. During the Soviet period, when the Russian government collectivized reindeer, some families, who wanted to keep their reindeer, fled to Mongolia. When the Russian-Mongolian border closed and went through changes, between 1920-1950 they had been continuously going back and forth between the two countries, sometimes forced to leave by governments. In the end, when the borders were permanently closed, some stayed in Mongolian territory while the others stayed in Russian territory.

Those communities that had strong cultural and historical ties to the past, suddenly came under the influence of the dominant language of the country they ended up in, and today they struggle to keep their own languages alive. The Dukha are the only community in Mongolia that herds reindeer. They are also referred to as Uygur, Toha, or Duka in some sources (Wheeler 2000: 3, 6, 7, 41). They are known as 'Tsaatan' in Mongolian, which literally means 'the one with the reindeer'. However, some Dukha find this name offensive and prefer to be called by the original name of their community, just like other communities. According to the 1994 census, their population is around 500 people.

Today the Dukha, who maintain a nomadic life with their reindeer in the taiga and stay in tepees, are around 200 people and this number is decreasing day by day. They live in two groups, one to the east of and the other to the west of Tsagaannuur village. The total number of nomadic households was 36 by the summer of 2012.

The Dukha, who live with their reindeer all year round, milking and riding the animals, have a special connection with them. Although they keep reindeers, their subsistence life style is based on hunting and gathering. In southern Siberia, the climate is harsh and the Dukha survive as hunter-gatherers as Danahue mentioned in his study (Donahue 2003). However, in recent years, while generally still keeping their old social relations, they have partially changed their livelihood and now also buy goods from the village.

The Dukha do not use reindeers for meat, their main forms of sustenance are game meat, fish, nuts and the berries they collect. They keep their reindeers for milk and transportation, especially while hunting in winters and moving camp. The reindeer are crucial for surviving in the harsh environment they live in. It is one of the only animals that can move easily in deep snow in winter and muds in summer. This situation makes the Dukha one of the rare communities that are hunter gatherers, but that also keep domesticated animals. This unique livelihood is reflected in many social and cultural aspects of their life; from the relations between people in the community to their relationship with the environment. For example, they can be considered an egalitarian society, as there are no leaders in the community that possess power or authority. Although they value the opinions of the elders, the decisions are usually made together. Since they do not have a hierarchical social structure, inequality between genders is almost non-existent. They share the game meat among all families in the camp, regardless of whether members of the community joined that hunt or not. The egalitarian relations among themselves are also reflected in the relations they establish with their environment, as they respect all living things. For the Dukha who still practice shamanism, all living things have a soul. They do not perceive themselves as the owners of the universe but rather as a part of it, in harmony with it. The Dukha; that do not even wash their hands in the rivers so as not to pollute the water and apologize to the souls of the animals they hunt; have many things to teach humanity, which has been losing its connection with the earth for a long time.

2. The situation of the Dukha language

With a declining population, the Dukha are a minority in Mongolia. Since they integrate into Mongolian society more and more, they have been having problems with preserving their language in recent years. According to the Unesco Atlas of the World's Languages in Danger, the Dukha language is severely endangered.

During my fieldwork, I talked to all 16 households one by one and asked them which language they speak at home. When asked, most families stated that they speak both languages. However, my observations were quite different, and I came to realize that little children do not know the language at all and speak only Mongolian, young people (15-25 years old) despite understanding the language, have difficulties using it, and speak Mongolian among themselves. People between 25-35 years old know the Dukha language but speak Mongolian in daily life and use the language in a limited way only when they speak to the elders. Only the people older than 40-45 speak the Dukha language among themselves and switch to Mongolian while talking to the young. I also observed that young people sometimes mix the languages and use Dukha words, especially when it comes to the words related to the reindeer and hunting.

For example, when I asked Boyuntuktuk, the woman I stayed with, which language she uses at home with her daughters, I remember she said:

‘We speak both languages, my daughters know Dukhan as well’

However, during the time I stayed in their tent, I observed that Boyuntuktuk always spoke Mongolian with her daughters who are 16 and 20 years old. She spoke Dukhan only while talking to me and her daughters did not seem to understand us most of the time, had difficulties answering me in Dukhan and asked their mother for help.

Similarly, in another household, when I asked Sensıtık, a 47 year old woman, which language they speak more at home, she said:

> ‘Everyone at home knows both languages and we use them both. The first language I learned was Dukhan when I was a kid but now, the children know Mongolian better.’

Then when I asked more detailed questions like which language do they speak when they discuss something, she said that the children always speak Mongolian among themselves and while talking to her. It is because their knowledge of Dukhan vocabulary was pretty limited. Similarly, in other households, people who are 30 years old and over said the first language they learned was Dukha while it is Mongolian for the children now. When I asked why they learn and speak Mongolian now, they all explained that school is the reason.

A middle age parent described the conflict between school and language like this:

> ‘I learned the Dukhan language as my first language, but our children learned Mongolian. They need to know Mongolian well because they will go to school when they grow up.’.

Another Dukha elder said: ‘We speak Mongolian with the little children because they will go to school and have to learn Mongolian. I had to learn Mongolian at school for the first time and it was really hard for me. I don’t want my children to go through the same difficulties.’

Many young couples thought the same but they also expressed their concern about the loss of their native language. This reality, the fact that the Dukha language is dying, created a general feeling of discontent in the community.

An elder named Gambat said:

> ‘Some children know our language and others do not. This is an alarming and horrible situation for us.’

Gala who is 33 years old expressed the same worry saying:

> ‘I think it is important for us to preserve our native language, unfortunately most of the younger people speak Mongolian among themselves. Only the elders speak Dukhan with each other. And we use it while talking to the elders. I don’t know what will happen when they pass away.’

However, despite this opinion, young parents did not seem to show any effort in teaching their children the Dukhan language. The general idea is that they would learn the Dukhan language somehow while growing up. Most people also mentioned that their language was taught at school in the past and although not actively taught at the moment, this could hopefully be a method of saving the language in the future.

The reason they kept saying they speak both languages at home, while it was not really the case, could be because they did not want to accept the situation and to deny the loss of their language. Most families, despite realizing that their children cannot speak the language, hoped that this would magically change.

© Selcen Küçüküstel

The situation of the Duha, who have settled in the village, was even more critical. The ones who married a Mongolian or Darhad could almost not speak the language at all. Intermarriages were one of the major factors for language loss (Inamura 2005: 129).

3. The richness of the Dukha language

The Dukha have been leading a life connected to nature for many years and this life style was naturally reflected in their language. According to one theory, the Sayan mountains are thought to be the area where the reindeer were domesticated for the first time (Vitebsky 2005: 25-40); thus, it is not hard to estimate that the Dukha have been living together with the reindeer for a long time. This close and unique relationship has a long history that has helped to shape the language in great detail. For instance, the word 'reindeer', which is expressed with only one word in English, has many variants in the Dukha language describing the age and sex of the animal. Some of the words I recorded during my fieldwork are as follows:

In the Dukha language: a domesticated male reindeer that is older than 3 years old is 'ehter'; a domesticated female reindeer that is older than 3 years old is 'miend'; a domesticated one year old reindeer of both sexes is 'dasvan'; a domesticated male reindeer that is 2 years old is 'gootay'; a domesticated female reindeer that is 2 years old is 'dungıy'; a castrated domesticated reindeer that is older than 3 years old is 'carı'; a young domesticated male reindeer is 'dongur'; domesticated reindeer of both sexes that are younger than one year old are 'hokkash' (Gül ve Danuu 2012: 183; Seren 2003:109). The general name for reindeer is 'ibi'.

In addition to these names, the Dukha have many detailed words to describe different actions while herding. The action to gather the reindeer together to a place is called 'ibi böler', while bringing them to the camp is called 'havruggeer'.

These examples alone are enough to show the richness of the Dukha language , how the language is shaped by their way of life according to their needs. Which other language could be so practical and rich for their way of life. Similar examples can be observed among other societies whose lives depend on nature. For instance, the Inuits who live near the North Pole have to find ways to survive in this cold climate. Thus, knowing the types of ice and snow that are hard enough to carry people, dogs, and kayaks is crucial for the Inuit to survive, and they named all these types of ice and snow differently. Likewise, a traditional fisherman who lives in Palaulu in the Pacific Ocean can name more than 300 types of fish, and the number of fish that he knows the breeding cycle of more than exceeds the world literature. (Nettle ve Romaine 2001: 16).

© Selcen Küçüküstel

Today linguists have proved the link between ecological and language diversity (Nettle ve Romaine 2001: 135-166). The traditional life style of the Dukha enabled them to make close connections with wild animals and nature. Unlike the general opinion that views unwritten languages as 'low and simple', the languages of the Dukha and similar societies possess valuable knowledge that can be an asset to humanity. For instance, although disappearing rapidly today, the herbal healing practices of the Dukha are quite developed, and they can easily recognize and identify many plants in their region. These traditional medicines are used for both people and reindeer.

According to Boyuntuktuk, whom I interviewed during my fieldwork, 'börü othu' is boiled and drunk when people or reindeers have a high fever. They boil and drink the leaves of a tree called 'coygan' and it is good for a fever, chest infection, or headache. When the reindeer give birth, there is a membrane covering the calf. This membrane falls off when they boil the 'ardıç' plant and give it to the new-born reindeer. This plant is also good for high fevers and limb aches. When people or reindeer are in pain or break a limb, the 'alhtan goknur' plant is boiled and drunk. Another plant the 'mıygak othu' is good for womb pain in women. It can either be boiled and drunk or eaten. For chest pain, 'gök chichcek' is boiled and drunk. For coughing, the 'ban sümbül' flower is good. This flower is also good for the lungs. As it can be seen, the Dukha know their surroundings very well and the whole healing potential of their land is hidden in their language.

Likewise, the Dukha language is like an encyclopaedia in terms of animal diversity. I recorded more than 30 birds during my fieldwork among them:

> 'teeldigen guş, gusgun, gökdegene guş, şaatzay guş, saylık guşgaş, heg guş, ak huş, uşbil, baarşık, kas, geerhen, hugu, haraal, onguk, kuşgaçcı, hamnar guş, torga, kargan, dişilik, duha guş, angır, cahlaş guş, deydey guş, ötürek, ciir guş, garabaşlı guşgaş, aylan, baarşık, esiri, dalgıy, ehtciir guş, geerhen, deher guş, gulaar, hugu, sogurha' etc.

These words for bird species are a valuable ecological treasure, and maybe some of them are unknown in other languages.

All these examples prove the richness of the Dukha language and show how misguided it is to assume that unwritten languages are simple. Besides, these are just some of the secrets of the Dukha language that show how the disappearance of a language is not simply about the loss of words. When a language dies, all traditional knowledge within it disappears; it is clear that when the Dukha language dies, the traditional life style will slowly vanish with it.

4. If the Dukhan dies

In the Dukha language, just like other languages, valuable knowledge, which can be considered part of our world heritage, is hidden. If the language dies, a nomadic life style that has been going on for centuries, the detailed information about the reindeer, and everything they know about nature and animals may be lost forever. The language, which is a means of keeping the society together and reminding them of who they are, will take away many traditions with it. For instance, the songs and tales that the Dukha keep singing and telling today are of great importance for their identity. If we study the meaning of a song I recorded during my fieldwork, we can see the importance of language and songs in their culture. The lyrics of a song called 'The North is My Homeland' which was sung in the eastern taiga by Ponsul, who was 80 years old, are as follows:

The taigas of the north
Are interesting and beautiful
The children of the north
Are interesting, healthy and happy
The taigas of the north
Are clean and cool
The people of the north
Are comfortable and calm. (Translated by Hayat Aras Toktaş)

This song describes the longing of the Dukha for their homeland of Tuva which is in the north. When these songs disappear with the language, the identity of the society will fade slowly and maybe, after a couple of generations, the children will hardly remember where they come from.

There are also many songs about the reindeers. One of those songs called 'Little Reindeer' that I recorded during my fieldwork in 2015 spring shows the joy people feel living in the taiga with their reindeers. Since the spring is calving season and especially important for reindeers, it was possible to hear this song more often.

I have beautiful reindeers as livestock
I am in my sunny taiga homeland
I have beautiful little reindeers as livestock
I am in my stony taiga homeland
I have the amazing taiga homeland
It is full of juniper and smell of grass
I have the Ötügen taiga homeland
It is full of smell of berries (Recorded and translated by Selcen Kucukustel)

Besides these songs, when the Dukha language disappears, one of the most fundamental elements of the society, shamanism, will be at risk. In Dukha society, when people have serious trouble they go to the shaman and the shaman performs a ritual for that person at an appropriate time to find the source of the problem. During this ritual the shaman connects with the spirits, especially the ancestor spirits with the aid of their helping spirits. Only the ancestor spirits can tell them what to do. During the ritual, which only starts after dark and lasts many hours, the shaman wears a special costume and beats a holy drum, usually made of reindeer skin. At the same time as playing the holy drum, the shaman goes into a trance and whispers some words in Dukhan. The shaman can only communicate with the ancestor spirits in the Dukha language. If the language dies, a tradition and belief long practiced in the region where the word shamanism was born can become threatened.

During my fieldwork in the east taiga, I asked the two shamans, one woman and man, about their opinions on the issue. When I asked if someone who doesn't know the language can become a shaman or not, the general view was that it wasn't possible. An incident I observed while in the field also proved this point. At the end of the summer, a Dukha woman whose grandfather used to be a shaman and who wanted to maintain this heritage visited the taiga. Although she had all the other qualities needed to become a shaman, according to the people of the taiga, the fact that she doesn't know the Dukhan language was a major obstacle for her. The female shaman in the camp who is 45 years old said:

'It is very important to speak Dukhan during the ritual because the spirits only know that language. If the new generation do not learn our language, nobody can be a shaman. So they have to learn it. They can not communicate with the spirits if they don't know Dukhan.'

The 52-year-old male shaman in the camp, when asked also said:

> 'The spirits talk to me in only Dukhan, it has been this way since our ancestors. I can not talk to the spirits in Mongolian. This is not possible.'

When I asked how the new shamans will be trained if the young do not learn the Dukha language, he jokingly replied:

> 'I guess they will need a translator then.'

In summary, the language and shamanism are strongly tied in Dukha culture. When the language dies, the essence of shamanism, which has been practiced for many years, is jeopardized. Of course like in many other cultures, people can adapt to new conditions and still maintain their shamanic beliefs. However, as most people in the society believe that the shaman needs to speak Dukhan, a shaman who doesn't know the language will not be totally convincing or trustworthy. When the Dukha language dies, a lot of terms related to shamanism will disappear.

5. What can be done

The most important step to keep the Dukha language alive would be to make the children learn the language again. In past years, Dukhan was taught at school and people in the society viewed this as a solution. However, it needs to be discussed if teaching a language at school as a selective course just for a couple of hours would be enough to keep it alive. The person with whom I discussed the issue of teaching the language at school and what can be done to encourage children to learn it was Oyunbadam, who lived in the capital at the time. When I went back to the field in the spring of 2015, she had moved to the village and became the head of the school. She studied in Tuva, and thus has a good mastery of the language, and she had been teaching Dukhan at the school in Tsagaannuur in the past. Oyunbadam explained her experiences at school and whether it was useful for the children or not like this:

> 'Between 1990-1991, two teachers came from Tuva with an exchange program and they taught standard Tuvan at school. I was a student in Russia then. I taught Dukhan only for a year between 1998-1999 at school. It was a hard year because we had many problems with the Mongolians. Only the Dukha children took the class as a selective course but the Mongolian students kept interrupting the class, disturbing us. They made fun of the Dukha students, laughing that the reindeer herders learn their funny language, imitating it. It was almost impossible for the children to learn the language under those circumstances. Later on, in 2005-2006 they added the Dukha language to the curriculum at school, but this time it was also mandatory for the Mongolian students, and they caused trouble in class since they did not want to learn that language. The Dukha children naturally could not learn anything in that kind of an atmosphere. In summary, all these efforts were in vain and they all ended in failure.'

When I asked Oyunbadam if the children were reluctant to learn the language or not, she said:

> 'When we tried to teach the language at school, none of the students wanted to learn it, as the Mongolian students at school made fun of them. In the summer of 2003, I tried to teach the language in the taiga to see how they would react. Unlike at school, they were pretty enthusiastic as I taught them tales about the reindeers, songs, etc. Their native language had aroused their interest by then. They were eager to learn in a relaxed atmosphere. They learned the language better since there was no influence or distraction from outside the taiga. This period of one month in 2003 in the western taiga, where I taught the language, was the most productive time I had in terms of teaching the language.'

As can be understood from this story, the main reason for the disappearance of the Dukha language, just like in other parts of the world, is the pressure of a dominant language, and the fact that people are ashamed to speak their native language. According to linguists; most of the languages that have few speakers are abandoned by their speakers as they choose to use the known, dominant, and prestigious language (Harrisson 2007: 5). Thus, the reason why parents do not teach Dukhan to their children could be related with this. I asked Oyunbadam what she thinks about this issue:

> 'The parents do not take responsibility for teaching the language and it is a mistake. They do not speak Dukhan with their children. However, this situation also has a historical background. Since we moved to Mongolia, we have been forced to speak Mongolian, always feeling discriminated, and this has been engraved in our memories. People were ashamed to speak the Dukha language, and maybe they still carry this shame subconsciously.'

Looking into the situation of the Dukha, we can deduce that teaching the language as a selective course at school is a minor step towards rekindling a disappearing language. Introducing the more appealing sides of a language such as tales, stories, and songs, thus arousing the interest of the children for the language is much more important. And in the end, it is also important to keep in mind that a language is bound to die out unless it is taught to and used by the children at home.

Result

Today in many parts of the world the languages of communities, whose native languages differs from the dominate language of the nation state where they live, are at risk of disappearing. Those languages which are not learnt at home by children are considered to be under threat. Most languages today die out over time due to suppression by a dominant language and culture, as people abandon their native languages in exchange for the dominant language. Sometimes this transition can be voluntary as the dominant culture provides many advantages to young people in social or economical terms and they stop learning their own language. However, this transition is not always voluntary. For instance, the speakers of the Tofa language remember how the government forbid the talking Tofa in the past and forced the people to speak only Russian (Harrison 2007: 8) Similarly, natives stopped talking their own language after the massacres following a villager uprising in El Salvador in 1932 (Nattle ve Romaine 2001: 6). It is possible to give many other examples of both voluntary and non-voluntary abandonment.

The Dukha, just like other similar societies, are also about to lose their language. Their language is under serious threat as it is not learnt by children at home. Today most families use Mongolian and only the elders speak the Dukha language among themselves. A fast language transition to Mongolian is observed in the society. Most people I interviewed find this situation alarming and when asked, they explain school is the reason. The fact that children have to learn Mongolian well enough to go to school holds the families back from teaching Dukha to their children at home.

The native language of the Dukha is crucial for the continuation of the livelihood they have been maintaining for many years. They have close connections with their environment and animals and this is reflected in their language.

All this traditional knowledge will disappear if the Dukha language dies, and their connection to the past will fade. Besides, their language is also crucial for maintaining their shamanic beliefs since the shamans speak in Dukha language during rituals. This is why it is necessary to compile a book on the Dukhan language, to teach children, and have a nomadic school set up in the summers in the taiga, like Oyunbadam suggests. There have been some projects going on concerning the language book and nomadic school in 2014 summer but the outcomes can be observed in long term.

The way a Dukha elder expressed his opinions on this issue shows the vital importance of their language:

> 'Our children have to realize that we are a society with our own unique traditions, life style, and history and they should learn our language. Otherwise, we are doomed to vanish. If we forget our language, we lose all our traditions, reindeer, and livelihood. If we don't learn our own language, how would other people believe in us?'

Preserving the Dukha language, just like preserving other languages, is the responsibility of all members of humanity, not just the members of the Dukha society. When a language dies, a life style disappears with it.

© Selcen Küçüküstel

Resources

Donahue, Brian (2003). 'The Troubled Taiga'. *Cultural Survival*. Issue 27, 1 Spring.

Gül, B. ve Danuu, A. (2012). 'Erimekte Olan Türk Boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair'. Ankara: TKAE *Türk-Mogol Araştırmaları*. s. 177-192.

Harrison, K. David (2007). *When Languages Die, The Extinction of the World's Languages and the Erosion of Human Knowledge.* New York: Oxford University Press, s. 292.

Inamura, Tetsuya (2005). 'The Transformation of the Community of Tsaatan Reindeer Herders in Mongolia and Their Relationships with the Outside World.'. Senri Ethnological Studies 69, *Pastoralists and Their Neighbours in Africa and Asia.*

Nettle, Daniel ve Romaine, Suzanne (2001). *Kaybolan Sesler, Dünya Dillerinin Yok Oluş Süreci.* (Çev. Harun Özgür Turgan). İstanbul: Oğlak Bilimsel Kitaplar, s. 353.

Ragagnin, Elisabetta (2011). *Dukhan, a Turkic Variety of Northern Mongolia.* Wiasbaden: Otto Harrassowitz GmbH, s. 23.

Seren, P. (2003). 'Tsaagan-Nur Tuvaları'. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 143, s. 105-112.

Vitebsky, Piers (2005). *The Reindeer People, Living with Animals and Spirits in Siberia.* New York: Harper Collins Publishers, s. 496.

Wheeler, W. Alan (2000). 'Lord of the Mongolian Taiga: An Ethnohistory of the Reindeer Herders'. *Master of Arts, Department of Central Eurasian Studies.* Indiana University, December, s. 69.

MOĞOLİSTAN DUHALARI ‘KAYIP OLMAYAN’ TÜRKOFON BİR HALK

Elisabetta Ragagnin

Tsagaannuur köyü, Moğolistan
© Elisabetta Ragagnin

Giriş

Duhalar Moğolistan’ın Hövsgöl ilinin kuzeyinde, Tsagaannuur (Duhaca *Akköl* ‘Ak Göl’) kasabasında ve taygalarla çevrili bir coğrafyada yaşamaktadır. Bu bölge; kuzeydoğuda Buryat Özerk Cumhuriyeti, kuzeybatıda ise Tuva Cumhuriyeti ile komşudur.

Duhaların toplam nüfusu 500 civarında olup üç farklı bölgede yaşamaktadırlar: 1) Batı ile Doğu Tayga olarak ayrılan yüksek taygalarda, 2) Harmay ve Hogrok adlı nehir bölgelerinde ve 3) Tsagaannuur kasabasında. Tayga bölgelerinde yaşayan Duhalar Ren geyiği besler, avcı ve toplayıcı tarzı bir yaşam sürerler. Tsagaannuur kasabasında ve nehir bölgelerinde yerleşik olanlar ise Moğol tarzı hayvancılık yapar sığır, at, deve, keçi ve koyun beslerler.

Duha boyları Moğolistan’a 1940’lı yıllarda Tuva Cumhuriyeti’nin komşu bölgelerinden gelmeye başlamışlardır. Doğu Taygasındaki Duhalar çoğunlukla Toja’dan Batı Taygasındakiler ise Tere-Höl bölgesindeki Kungurtug’dan göç etmişlerdir. Tuva ile (Dış) Moğolistan’ın aynı yönetime tabi olduğu Mançu (1757-1911) döneminde Duhalar, çok daha geniş bir bölgede konup göçüyorlardı. Bugünkü Tuva ve Moğolistan’ın Hövsgöl bölgesini kapsayan bu geniş bölgeye *Uriyanhay* denirdi.

Duhalar animistiktir, yani doğaüstü güçlere inanırlar. Şamanları bu dünya ile ruhani dünya arasındaki aracılar olarak kabul eder ve onlara büyük önem verirler.

Duhalar kendilerini *tuʰha uləs* ‘Duha halkı’ olarak tanımlarlar. *Tuʰha* ise Sibirya’da yaygın olan *tuva/tuba* kelimelerinin fonetik varyantıdır (krş. ‘Tuva’ [*tɪˤva*] ve ‘Tofa’ [*toˤfa*]) Ancak Moğolistan’da genellikle *tsaatan* ‘Ren geyiği sahipleri’ (*tsaa* ‘Ren geyiği’ ve addan ad yapan *+tan* eki) adı ile bilinirler. Bu adlandırma yalnızca Duha halkının sürdürdüğü geleneksel hayvancılığa atfen verilmiştir. 20. yy. Moğol kaynakları Duhaları; *Uranhay*, *Tayga Uranhay*, *Taigın Irged* ‘tayga halkı’, *Oin Irged* ‘Orman Halkı’ ve *Soyot* olarak adlandırmaktadır. Moğollar resmi olarak Duhaları ve Moğolistan’daki Müslüman olmayan diğer Türk halklarını tanımlamada ‘Uygar’ terimini kullanırlar. Günümüzdeki soy adlarına gelince, en yaygın soyları (Duhaca *sʊ̈ʊ̈k*) *Soyan*, *Paləkşə* ve *Urat’*tır.

Duha dili

Tuʰha sös ‘Duha dil’ (ISO 639-3 dkh), Türk dillerinin *Kuzeydoğu Sibirya* grubu içinde yer alan Sayan Türk dillerinin[1] *Tayga* altgrubuna mensuptur. Diğer Tayga Sayan Türk dilleri ise Irkutsk Oblastı’nda yaşayan Tofaların dili *Tofaca*, Tuva Özerk Cumhuriyeti’nin doğusunda Toca ve Tere-Höl bölgelerindekilerin dilleri *Toca-Tuvacası* ve *Tere-Höl-Tuvaca*sı ile Buryat Özerk Cumhuriyeti’nin Oka bölgesinde yaşayan Soyotların dili *Soyotça*’dır.[2] Geçmişte Ren geyikçiliği ve avcılık bu halkların ortak

1 Türkiye’de ‘Sayan Türk dilleri’ yerine ‘Tuva dilleri’ terimi daha yaygındır.

2 Tofaca, Soyotça ve Toca-Tuvacası 2002 yılında yayımlanan *Rusya Dilleri kırmızı Kitabında* ‘Rusya Federasyonunun az sayılı yerli halkları’ olarak kayıtlıdır. Üstelik Toca-Tuvacası üzerine bk. Čadamba (1974), bk. Tere-Höl-Tuvaca için bk. Seren (2006), Tofaca için bk. Rassadin (1971, 1978, 1995) ve bk. Harrison & Anderson (2008) ve Soyotça için bk. Rassadin (2010) ve Pavlinskaya (2003).

© Elisabetta Ragagnin

yaşam biçimi idi. Sayan Türk dillerinin Bozkır altgrubunu ise standart Tuvaca[3] ve değişkeleri (Toca ve Tere-Höl’de konuşulanlar dışında) ile Çin ve Moğolistan’ın Altay bölgeleri[4] ve doğu Hövsgöl’deki Tsagaan Üür ilçesinde[5] konuşulan Sayan dilleri oluşturur. Bu grupların yaşam tarzı Moğol tipi hayvancılığa dayanır.

Türk dilinin tüm özelliklerini göstermekle birlikte Tayga Sayan Türk dillerinin fonetik, morfolojik ve leksik düzeyde farklılıkları vardır; örneğin, güçlü genizsilleşme ve Ana Türkçe */y-\d-/ ünsüzün /ỹ-/’ye değişimi: *ỹon-* ‘kesmek’ krş. Eski Türkçe *yon-*, *ỹaa* ‘yeni’ krş. Eski Türkçe *yaŋı*.[6]

Ren geyiği avcılığı ve ormanda bitki toplamaya dayalı yaşam biçimi de Tayga Sayan Türklerine özgüdür.

Duhacanın söz varlığı ile ilgili olarak temel sözlerin Türkçe kökenli olduğu söylenebilir; ör. *sıltəs* ‘yıldız’, *gıs* ‘kız’, *hün* ‘gün’, *put* ‘bacak, but’, *utə-* ‘uyumak’, *ce-* ‘yemek’, *corə-* ‘hareket etmek’, *per-* ‘vermek’ vb.

Duhaca asıl sayılar şunlardır: *pir* ve *piree* ‘bir’, *tʰx̃ə* ‘iki’, *üş ~ üüş* ‘üç’, *tört ~ töört* ‘dört’, *peş ~ peeş* ‘beş’, *alʰtə* ‘altı’, *cetə ~ ceetə* ‘yedi’, *ses* ‘sekiz’, *tʰos* ‘dokuz’, *on* ‘on’, *ceer ceerβə* ‘yirmi’, *ücon ~ ücön ~ ücen* ‘otuz’, *törton ~ törtön ~ törten* ‘kırk’, *pecon ~ pecön ~ pecen* ‘elli’, *alʰton ~ alʰtan* ‘altmış’, *ceton ~ cetön ~ ceten* ‘yetmiş’, *seson ~ sesen* ‘seksen’, *tʰoson ~ tʰosan* ‘doksan’, *cüs* ‘yüz’, *mıŋ* ‘bin’, *saya* ‘on bin’.

Duhaca, yakın çevredeki Moğol dillerinden çok sayıda söz kopyalamıştır. Bilindiği gibi, Sayan Türk Dilleri veya Lena Türk Dilleri adı da verilen grup Sahaca ve Dolganca ile birlikte Moğolca unsurların en yoğun bulunduğu Türk dilleridir.[7]

Bütün Tuva dillerinde bulunan eski Moğolca katman dışında, Duha dili son altmış yılda Moğolcanın yoğun etkisi altında kalmıştır. Duhacada Rusça unsur çok azdır. Oldukça sınırlı sayıda olan bu

3 Standart Tuvaca için bk. Katanov (1903), Isxakov & Pal’mbax (1961), Ölmez (2000, 2007), Arıkoğlu (2007), Aras (2002) ve Koçoğlu-Gündoğdu (2007, 2008, 2011), Tuva Türkleri için bk. Potapov (1964).

4 Moğol Altay Tuvalarının kültürü üzerine bu arada bk. Taube (1996, 1998, 2008), Mongush M. (1996), Akıncı (2006, 2007, 2008), Seren (2000, 2006). Dilbilimsel çalışmalar şunlardır: Monguş D. (1983) ve Aydemir (2002, 2009, 2012). Çin Altay Tuvaları için bk. Mawkanuli (1999, 2005).

5 Tsagaan-Üür Tuhaları (Uygar-Uriyanhay) üzerine ayrıca bk. Bold (1968, 1975 ve 1982) ve bk. Ragagnin (2009).

6 Diğer Tayga dil özellikleri için bk. Ragagnin (2011).

7 Tuva dilinde bulunan Moğol unsurlar üzerine ayrıca bk. Khabtagaeva (2009).

sözler gündelik nesneler ve bazı soyut kavramlarla ilgilidir; ör. *gostərool* 'maşrapa', *padan* 'bidon'. Günümüzde Moğolca alıntıları kullanma eğilimi yaygındır. Ör. *çʰiʰxər* 'şeker' (< Halha Moğolcası *çixir*) sözü, yaşlı Duhalar tarafından halen kullanılan *hambeet* 'şeker' < Rusça *kanfeta* sözünün yerini almıştır. Son olarak, resmi Tuva dilinden uzak bir bölgede konuşulduğu için Duhaca, Tuvacanın düzleştirici etkisine maruz kalmamıştır.

Tuva dillerinin Tayga altgrubuna mensup olan her dil gibi Duhacada da Ren geyikçiliği ile ilgili terminoloji hayli zengindir; örneğin, *şulən* 'Ren geyiğin yediği bir bitki', *eerəmeeş* 'Ren geyiğindeki çocuk eyeri', *anhay*, *eʰsərək* ve *hokkaş* 'yeni doğmuş Ren geyiği yavrusu', *taspan* 'bir yaşındaki Ren geyiği', *tongər* 'iki yaşından küçük erkek Ren geyiği', *tongəy* ' iki yaşından küçük dişi Ren geyiği', *eʰter* 'erkek Ren geyiği', *töŋhər* ve *usən put* 'küçük erkek geyik', *tüktəɣ mĩĩs* veya *pir tüktəɣ guuday* 'kısırlaştırılmış üç yaşındaki Ren geyiği', *iʰx̃ə tüktəɣ guuday* 'kısırlaştırılmış dört yaşındaki Ren geyiği', *üş tüktəɣ guuday* 'kısırlaştırılmış beş yaşındaki Ren geyiği', *carə* ve *guuday* 'kısırlaştırılmış Ren geyiği', *pogana* 'geç yaşta kısırlaştırılmış Ren geyiği', *mındə* 'dişi Ren geyiği', *mındəcak* ile *caş toŋgəy* 'küçük dişi Ren geyiği', *hur toŋgəy* (harfiyen: 'son yılın küçük dişi Ren geyiği') 'iki kez yavrulamış dişi Ren geyiği', *tasfanaŋ* 'yabani Ren geyiği' ve *iβə* 'Ren geyiği'. Bu terimler arasında yalnızca *mındə* 'dişi Ren geyiği', kesin olarak Samoyed kökenlidir; bk. Matorca *méinde* 'rangifer ferus'. Diğer sözlerin çoğunun Türkçe etimolojisi yapılabilmektedir; ör. *eʰter* 'erkek Ren geyiği' sözü *eʰt-* '(çiftleşmeye hazır dönemde) bağırmak' fiilinin geniş zaman ortacı (intraterminel ad yapım eki) ile kurulmuştur. Son olarak *iβə* sözünün bir kökteşi, Kaşgarlı'nın eserinde *iwiq* 'dişi antilop' biçiminde geçmektedir.

Ren geyiği yetiştiriciliği Türk halkları arasında tipik bir hayvancılık geleneği değildir. Tayga Sayan Türk halklarını oluşturan grupların en azından bir bölümünün zamanla Türkleşmiş yerli kökenli diğer boylardan geldiği düşünülmektedir.[8] Türkologlar ve tarihçiler arasında yaygın olan görüşe göre de *Tuva/Tuba* etnonimi altında toplanan halklar aslen Samoyed ve Yeniseyli olup tarihin çeşitli dönemlerinde Türkleşmişlerdir. *Du-bo ~ Tu-po* etnonimi ilk olarak 7. yüzyıl başlarında (581-618 yıllarını kapsayan) Çin Sui-Şu yıllığında kaydedilmiştir (Ragagnin 2011: 13-21). Çin T'ang-Shu (618–906) yıllığında aynı halk, Uygurlar ve bir kısım Oğuz boylarının da mensup olduğu T'ieh-le boylar birliğine dahil gösterilmiştir. Bu kayıtlara göre Tu-po halkı Birinci ve İkinci Göktürk Kağanlıkları (551-744) ile Uygur Kağanlığı (744-840) dönemlerinde Kırgızların ve 'Küçük Göl'ün (büyük olasılıkla Baykal Gölü) güneyinde, Uygurların ise kuzeyinde yaşıyorlardı. Bu coğrafya bugünkü Tuva ve kuzey Hövsgöl'ü içine alan komşu bölgeleri kapsamaktadır. Aslen Samoyed ve Yeniseyli ya da diğer Türk dilli olmayan halkların, özellikle söz konusu bölgenin Uygur Kağanlığına (744-840) bağlandığı dönemde, Türkleştikleri kabul edilir. Birçok arkeolojik buluntu ve runik harfli Uygurca anıtlar bu düşünceyi destekler (Ragagnin 2011: 13-21). 13. yüzyılda aynı bölge Moğol İmparatorluğu'nun nüfuzu altına girmiştir. *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *Tubas* ve *Tuqas* (*-s* Moğolca çoğul ekidir) adlı halklardan bahsedilir. Bunlar, Çingiz Kağan'ın oğlu Coçi'ye tabi olan kuzeydeki orman toplumlarındandır. *Tuqa* sözündeki içses *-q-*'nın *-h-* < **p* ve **q* sesini temsil ettiği göz önünde bulundurulduğunda Duhaların bunlarla ilişkili olmaları muhtemeldir. Eşzamanlı sesbilimlik kanıtlar bu düşünceyi güçlendirmektedir. Daha 13. yüzyılda *tuqa* ile *tuba* halklarının ayrı halklar oldukları söylenebilir. Bazı boyların Moğollaşması ve bazılarının da belki Moğollaştıktan sonra Türkleşmelerinin bu dönem veya bu dönemden kısa bir süre önce başlamış olduğu varsayılabilir. Aslen Türk kökenli olan gruplar dışında aynı bölgelerde yaşayan Samoyed ve Yeniseyli halkların ikinci Türkleşme dalgasının ise Sibirya'nın Ruslar tarafından işgal edildiği döneme denk geldiği sanılmaktadır.

19'uncu yüzyılda Sayan bölgesini ziyaret eden Fin dilci Castrén (1857: vi) Türkleşmiş olan bazı yerli Samoyed boylarının eski dillerini tamamen unutmadıklarını bildirmiştir.

Avrupalı, Moğol ve Çinlilerin tarihî kaynaklarında ise Ren geyiği güden, avcı ve toplayıcı bir yaşam tarzı süren orman halklarının konuştukları dillere ait herhangi bir bilgi bulunmadığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Duhaların yaşam biçimine genel bir bakış

Batı Tayga ve Doğu Tayga olmak üzere iki ayrı bölgede yaşayan 32 aile, Ren geyiği hayvancılığı, avcılık ve bitki toplamaya dayalı bir yaşam sürmektedir. Duhalar, Duhaca *alacə öɣ* 'direk evi' denen

8 Aynı şekilde Dolganların Yakutlaşmış Tunguzlar olduğu sanılmaktadır.

özel konik çadırlarda yaşarlar. Bu tip çadırlar bir zamanlar bütün tayga Sayan halklarında ortaktı.[9] Geçmişte Ren geyiği derisi ve huş ağacı kabuğundan yapılan çadırın dış kaplaması günümüzde su geçirmez sentetik maddeden yapılmaktadır. Çadırın küçük kapısı Moğol çadırı gibi güneydoğuya bakar. *Alacə öɣ*'ün iç düzenlemesi Moğol çadırını andırır: Çadırın ortasında ocak, sağda yemek ve mutfak eşyalarının olduğu kişisel bölümler bulunur. Duhaların söylediğine göre geçmişte ocak dışarıda olurmuş. (Dışarıdan bakıldığında) kapının solunda diş fırçaları ve sabun gibi hijyenik eşyalar asılıdır. Onların yanında yerde üç çeşit eyer bulundurulur: Yetişkin eyerleri (*eser*), yük eyerleri (*ıngərşak*) ve küçük çocuklar için özel bir eyer (*eerəmeeş*). Ailede bebek varsa, *ga^{h}hay* 'asılı beşik' (bk. Eski Yenisey, (runik) Türkçesi *kabay* 'beşik') denen tahtadan yapılmış bir beşik çadırın direklerine takılarak sallanır. Şeref köşesi sayılan *alacə öɣ*'ün girişinin karşısındaki bölgede, *eeren* denilen hayvan şeklinde, ailenin koruyucu ruhlarını temsil eden kutsal bir nesne vardır. İç duvarlara asılan çeşitli çantalar arasında *parβa* 'Ren geyiği heybesi' da yer alır. Bunlardan başka çeşitli eşyalarla birlikte genellikle giysi ile battaniyeler bulunur.

Duhaların hazırladığı geleneksel yemeklere gelince, nisan ile kasım ayları arasında mevcut olan Ren geyiği sütü oldukça yağlıdır ve öncelikli olarak *süttəɣ şay* '(tuzlu) sütlü çay' hazırlamada ve iki türlü peynir yapımında kullanılır: *pı^{h}ştak* ve *hurət*. Taze sütün birkaç dakika kaynatılması ile birlikte Duhaların *höörətken süt* 'yükselmiş süt' dedikleri kalın bir kaymak elde edilebilir. Bundan başka, sütten *acəɣ süt* 'acı süt' diye adlandırılan ekşi kaymak yapılır. Kışın Ren geyiklerinin verimsiz olduğu dönemde donmuş *acəɣ süt*, sütlü çay yapmak için kullanılır. Külde pişirilen halka biçimindeki *höngen* adlı geleneksel ekmek ile demir kapta yapılan *hileep* (< Rusça *xleb*) undan yapılır.

Un ayrıca *poosə* '(büyük) mantı' (< Halha Moğolcası *buuz*), *tsuyvan ~ suyvan* 'et, sebze ve kızarmış makarnalı yemek' (< Halha Moğolcası *tsuivan*) ve *panşə* 'haşlanmış (orta büyüklükte) etli mantı' (< Halha Moğolcası *banş*) gibi Moğol yemeklerinin de önemli bir malzemesidir. Çoğunlukla avda elde edilen etten, *mün* adı verilen (bk. Eski Türkçe *bün* 'çorba, et suyu') çorba yapımında yararlanılır. Bu çorbaya ayrıca erişte veya pirinç ile zambak soğanı da katılır.

Etin bol olduğu kış mevsiminde Duhalar eti orta büyüklükte çubuklar halinde kesip tahta şişe geçirerek yavaş ateşte pişirirler. Türk döner kebabına oldukça benzeyen bu yönteme *pı^{h}şkənnap ce-* ('olgun'-fiil türetme eki-zarf fiil eki + 'yemek') adını veriyorlar. Özel günlerde *hıyma* 'bir tür sosis' (bk. Eski Türkçe *kıyma* 'eğri kesilmiş' ve Türkçe *kıyma*) hazırlanır.[10]

Son olarak Duhaların beslenmelerinde önemli yer tutan ormandan topladıkları *gök hat* 'yaban mersini', *inek garaa* 'kuş üzümü', *ãy* 'zambak soğanı', *maŋgən* 'yaban sarımsağı' ve *gusək* 'çam fıstığı' gibi bitkileri de sayabiliriz.

Duhalar nadiren balık tutarlar. Kullandıkları aletler ise, *atər neş* 'üç dişli tahta', *p^{h}ötpe* 'olta' ve *tır^{h}tkə* 'çengelli sopa'dır.

Avcılık yöntemlerine kısaca değinmek gerekirse; Duhalar hem toplu hem de bireysel olarak ava çıkarlar. Av araçları olarak tüfek dışında *aya* 'trip yay' ve *murgə* 'avcılık borusu' kullanılır.[11]

Kadınlar Ren geyiği derisini tabaklayıp üzerinde oturacakları yatacakları halılar, çizme ve çanta ile iğne tutucu gibi çeşitli küçük eşyalar üretirler.

Duhalar az da olsa yakın çevrelerindeki değişikliklere ayak uydurmuşlardır. Kimi teknolojik unsurlar tayga bölgelerine ulaşmıştır. Neredeyse bütün ailelerin Moğolca yayın yapan televizyon ve radyo için enerji üretecek güneş paneli vardır. Ayrıca telsiz telefon ile tayga kampları hem kendi aralarında hem de Tsagaannuur köyü ile irtibat sağlamaktadırlar. 2009 yılından bu yana ise bazı tayga kamplarında cep telefonu şebekesi mevcut olup Tsagaannuur köyünde buna ilaveten internet bağlantısı da vardır.

9 Carruthers (1913) *Unknown Mongolia: A record of travel and exploration in north-west Mongolia and Dzungaria I.* ve Olsen (1915) *Et primitivt folk. De mongolske rennomaden* adlı kitaplardaki resimlere bakınız. Tayga bölgelerinde yaşayan güncel Toca-Tuvalar ise brandadan yapılmış çadırlarda yaşamaktadırlar. Toca-Tuvaların kültürü için bk. Donahoe (2002, 2004).

10 *hıyma* icin bk. Ragagnin (2009).

11 Tuva Türklerinde avcılık için bk. Vainshtein (1972).

Alacə öy’de (Duha çadırında) asılmış av hayvanı porşası (kurutulmuş et) © Elisabetta Ragagnin

Duhalar geçimlerini Ren geyiğinden yapılmış çeşitli el işleri ile maral ve Ren geyiği boynuzundan yaptıkları küçük eşyaları satarak sağlarlar.[12] Son yıllarda Duhalar bazı yerli ve yabancı sivil toplum kurum ve kuruluşlarının yardımıyla kendi ekoturizmlerini geliştirmeye başlamışlardır. Böylelikle gelir kaynaklarına uluslararası bu kurum ve kuruluşlarının da yardımıyla esas itibarıyla yazın olmak üzere turizmi de eklemişlerdir. Duhalar Moğolistan’ın tek Ren geyiği yetiştiricileri olarak turistik ün ve öneme sahip olmuşlardır. Hem Moğol hem de uluslararası seyahat acentaları turistik amaçlı “Moğolistan’daki tek Ren geyikçilerine maceralı seyahat” programları hazırlamaktadır. Mörön havaalanının girişindeki büyük duvarda Ren geyikçiliği ile ilgili büyük bir tablo vardır. Son yıllarda Taygayı neredeyse ‘bütün dünya’ ziyaret etmiş durumdadır. Seyahatlerimde, belgeselcilerden başka Ren geyikçiliği yapan Saamilerle tanıştım, ‘maceracı’ Kuveytlilere rastladım.

Özellikle turizm sezonunun kapandığı kış aylarında, yerli Moğollar gibi Duhalar da Hövsgöl’ün doğu bölgelerinde bulunan maden ocaklarında çalışmaktadırlar.

Geri kalan aileler Tsagaannuur köyü ve yakındaki ırmak bölgelerine yerleşerek at, deve, öküz, koyun, keçi gibi Moğolistan’ın geleneksel çiftlik hayvanlarını yetiştirmektedirler. Bunlar, Türk kökenli oldukları tahmin edilen, ancak eski dilleri yerine Moğolcanın bir türünü konuşan Darhat Moğolları[13] ile doğrudan temas halinde yaşamaktadırlar.

Toplumdilbilimsel durum

Günümüzde bütün Duhalar iki dillidir, Duhacanın yanı sıra Darhat Moğolcası da konuşurlar. Duhaca aile içi konuşma dilidir; yazı dili değildir. Darhat Moğolcası ise Duha toplumu dışındaki çevrelerde, özellikle eğitim ve yönetim gibi resmi alanlarda kullanılan iletişim aracıdır. Duhalar konuya ya da konuşulan kişiye göre rahatça bir dilden ötekine geçebilirler. İki dillilik son yıllarda önemli oranda artmıştır. 1950’li yıllara kadar Duhaların Moğolca konuşmadıkları belirtiliyor. Şimdi ise, kendi gözlemlerime göre, 30 yaş üzeri olan bütün Duhalar, Duhaca ile Darhat Moğolcasını bilmekteler. Karşıdaki kişiye göre bu iki dilden birini konuşurlar. 20 ile 30 yaş arasındaki Duhalarda aile yapısına göre Duhaca bilme derecesi değişir. 15 ile 20 yaş arasındaki Duhalar, Duhacayı mükemmel olarak bilseler de, çoğunlukla Moğolcayı iletişimin her alanında kullanma eğilimindedirler. 15 yaşından küçük Duhalar Darhat Moğolcası konuşmakla birlikte Duhaca anlayabilirler. Duhaca konuştukları zamanda

12 On beş yıl önce Duhaları ilk ziyaret ettiğim günlerde ise, tüylü ve kanlı Ren geyiği boynuzunu bir tür Çin tedavisinde kullanmak üzere kesip satıyorlardı.

13 Darhat Moğolları ve dili üzerine bk. Badamkhatan (1965, 1986), bk. Gáspár (2006), bk. Ragagnin (2012), Darhat Şamanizm için ayrıca bk. Diószegi (1963).

Moğolca yapıların etkisi güçlü biçimde hissedilir. Duha topluluğu içinde çocuklarıyla evde Duhacadan çok, Moğolca konuşan anne babalar vardır. Anne ya da babanın Moğol olduğu karışık ailelerde çocuklar nadiren Duhaca öğrenirler. Duhaca konuşan biri ile evlenen Moğollardan çok azı Duhaca öğrenir.

Moğol-Tuva eğitim projesi çerçevesinde, özellikle ses özellikleri bakımından Duhacadan farklı olan standart Tuvaca, yerel yatılı okullarda seçmeli yabancı dil dersi olarak haftada üç saat olmak üzere sadece birkaç yıl (1990-1993 ve 2002-2005 yılları arasında) öğretilmiştir. Tuvaca gazete, radyo ve televizyon programı yoktur. Taygada da izlenebilen televizyon ise Halha Moğolcasında yayın yapmaktadır.

Duhalar, yıllar önce komünist dönemde başlayan ve artık durdurulması güç olan Moğollaşma sürecine girmişlerdir. Ancak, Duha halkının Moğolistan ve dışına ‘Moğolistan’ın tek Ren geyiği yetiştiricileri’ olarak yayılan ünleri, dillerini koruma konusunda yarar sağlayabilir.

Duhaca örnekler

Ekkə	‘Selam, merhaba, iyi günler, iyi akşamlar’
Ekkə sen be?	‘İyi misin?’
Ekkə men	‘İyiyim’
Aal polgan sen be?	‘Evli misin? (harfiyen: Evlendin mi?)’
cok, aal polbaan men	‘Yok, evli değilim (harfiyen: Yok, evlenmedim)’
Gaʰşan coroor?	‘Ne zaman gidiyorsun?
Am coroor men	‘Şimdi gidiyorum’
Perʰt caraş cüme!	‘Çok güzel bir şey!’
Hoỹ eʰtənge tura cok men	‘Koyun etini sevmiyorum’
Gaʰş harləɣ sen?	‘Kaç yaşındasın?’
Tããrta geləp maɣatçok	‘Yarın gelebilir’
Moollar carə munəp şıtaβas	‘Moğollar Ren geyiğine binemez’
Maaga geləβət!	‘Buraya geliversene!’
Ilteŋ ottəɣ turɣan pis	‘Dış ateşle idik’[14]

Tomək (Duha dili)	**Masal (Türkiye Türkçesi)**
1. Teer üyede iʰx̃ə gırɣannar urəɣ-tarəɣ cok aşşak gatay iʰx̃ə taygada amədərap olərɣandərə.	1. Eski zamanlarda, iki yaşlı, çocuksuz olan bir ihtiyar hatun ile taygada yaşıyormuş.
2. Caŋgəs ıʰttəɣ öske mal tʰaa cok.	2. Yalnızca itle. Başka çiftlik hayvanları yok.
3. Gırɣan sarəɣ ıʰttəɣ iʰx̃ə gırɣannar amədərap olərɣan.	3. İki yaşlı(lar) yaşlı sarı it ile yaşıyormuş.
4. Incaaş göʰhʲer polgan.	4. Ondan sonra göçer olmuşlar.
5. Munar tʰaa cok.	5. Binek de yok.
6. Öön goʰştaar.	6. Çadırını taşımışlar.
7. Cime tʰee cok.	7. Hiçbir şeyi yok.
8. Gulaş alhəsən cüʰkteeş iʰx̃een göʰhʲəp corəy parɣan.	8. (Çadırın) örtüsünü taşıyarak beraber yaya göçmüş gitmiş.
9. Caŋgəs ıʰtən curʰtta gaɣan.	9. Tek itini yurtta bırakmışlar.
10. Ol ıʰtə curʰtta gaɣanə aʰştap suksap coraaş ol ıʰtə pörə pola perɣen tʰööhələɣ cime.	10. Tek başına bırakıldığından acıkıp susayıp o itin kurt oluverdiği rivayeti vardır.
Transkripsiyon Notları Transkripsiyonda solukluluğu göstermek için [ʰ], ‘kesin olmayan ünlüler’ için ise *ə* işaretleri kullanılmıştır.	

Duha dili ve kültürü üzerine çalışmalar ve kaynaklar

Moğol etnoloji çalışmaları arasında ilk kez 1960’da ve 1962’de etnolog Badamhatan’ın Duhaların kültürünü incelediği *Xövsgöl Aimagiyn Tsaatan (Urianxay) Ardın Garlın Asuudal* [Hövsgöl Aymagin Tsaatan (Uryanhay) halkı ve Kökeni Üzerine] ve *Xövsgöliyn Tsaatan ardın ac baydlın toym* [Hövsgöl’ün Ren Geyikçi Tsaatan Halkının Yaşam Biçimi] adlı çalışmaları yayımlanmıştır. Bunu takiben Şagdarsürüng’ün (1974) *Mongolın Tsaatan böögiin tuxay* (Moğolistan Tsaatanlarının Şamanları Üzerine)

14 Eski dönemlerde yemek pişirmek için kullanılan ocak (ateş) çadırın içinde değil, dışarıda bulunuyordu.

başlıklı makalesi ile Dulam'ın (1995) *Uygar-Tsaatan ardın böö mörgöl, ugsaatnı züyn talaarx aciglalt* (Uygar-Tsaatan Şamanizmi ve Kökeni Üzerine Düşünceler) Duhaların inanç dünyası ile ilgili kitabı gelir. Şagdarsürüng'ün bu çalışması Fransızcaya çevrilerek *Études mongoles et sibérienne* dergisinde yayımlanmıştır.[15]

Ren geyiğinin boynuzunu keserken © Elisabetta Ragagnin

İngilizce ve diğer dillerdeki antropolojik çalışmalardan bazıları (alfabetik sırayla): Brian Donahoe & Plumey Daniel: (2003) *The troubled taiga*; Otto Farkas: (1992) *Tsaatan reindeer herdsmen*; Morten Pedersen: (2003) *Networking the nomadic landscape: place, power and decision making in northern Mongolia*; Polina Seren: (1993) *Tsagaan-Nuur Tuvalarında*, (2000) *Moolda Tıvalarınıŋ çaŋçıldarı. (Oruk demdeglelderi)*; Solnoi, Batulag & Tsogtsaikhan, Purev & Plumey, Daniel: (2003). *Following the White Stag*; Somfai Kara, Dávid: (1998). *A xöwsgöl-i tibák*; Alan Wheeler: (1999) *The Dukha: Mongolia's reindeer herders*, (2000) *Lords of the Mongolian taiga: An ethnohistory of the Dukha reindeer herders*, (2001) *Inalienable Possessions, Identity and Reinventing Reindeer Herding in Northern Mongolia*, (2005) *Sovereignty Inside and Out: State Territoriality and Mobility Among the Dukha Reindeer Herders and Hunters of Mongolia*.

Dilbilimsel çalışmalara gelince, Duha dilinin ilk kapsamlı incelemesi 2011 yılında Turcologica 76'da yayımlanan *Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia, description and analysis* adlı çalışmamdır. Bu çalışma Lars Johanson'un danışmanlığında gerçekleşen, Mainz Üniversitesi doktora tezimdi. Duhaca ile ilgili olan diğer çalışmalarım (2006, 2009, 2010, 2012 vb.) bu yazının kaynakça bölümünde bulunmaktadır.

Türkiye'de Duha üzerine yayımlanan çalışmalara gelince Seren Polina'nın yukarıda söz edilen Tuvaca 'Tsagaan-Nuur Tuvalarında' adlı makalesi, Hayat Aras tarafından Türkiye Türkçesine çevrilmiş ve 2003'te *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*'nin 143. sayısında (s. 105-112) yayımlanmıştır. Aynı şekilde Şagdarsürün'ün yukarıda bahsedilen makalesi Fransızca çevirisinden Türkçeye Sibel Bozbeyoğlu tarafından tercüme edilip *Moğolistan Duhalarının Şamanizmi* başlığı ile *Türkbilig* 2004/7'de yayımlandı. Hocam Lars Johanson 2002 yılında *Türk Dili Haritası Üzerinde Keşifler* (Türkçeye aktaran: Demir, N. & Yılmaz, E.) adlı kitabının 35-36. sayfasında *Duha dili ve kültürü* ile ilgili bilgiler vermiştir. Bunların yanı sıra Bülent Gül ve Ankhbayar Danuu, 2001'de İzmir'de gerçekleştirilen 'VIII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi'nde Moğol kaynaklarında verilen bilgilerden yararlanarak hazırladıkları *Erimekte Olan Türk boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) Kültürüne Dair* adlı bildiriyi sunmuşlar, bu bildiri 2012 yılında *Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*'nda yayımlanmıştır (bk. Gül, B. & Ankhbayar Danuu, 2012).

Türkiye'den *Atlas Dergisi* ekibi Duhaları ziyaret etmiş ve 'Kayıp Türkler: Dukha Halkı' (2012) adlı bir belgesel hazırlayıp Türkiye'de kamuoyu ile paylaşmıştır.

15 *Études mongoles et sibérienne* 18(1987), 99-127 (Traduit et adapté par Robert Hamayon et Marie-Lise Beffa): Le mode de vie des Caatan, éleveurs de rennes du Xövsgöl; *Études mongoles et sibérienne* 25 (1994), 145-166 (Traduit et adapté par Marie-Dominique Even): Tsevelin Chagdarsürüng: Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie.

Bu çalışmaların toplu kaynakçası aşağıda verilmiştir

Badamxatan, S. (1987). 'Le mode de vie des Caatan, éleveurs de rennes du Xövsgöl'. *Études mongoles et sibériennes* 18, 99–127. [Traduit et adapté par Hamayon, R. & Beffa, M.-L.: Badamxatan, S. 1962, *Xövsgöliyn Tsaatan ardın ac baydlın toym*].

Badamxatan, S. (1960). 'Xövsgöl Aimagiyn Tsaatan (Uriankhai) Ardın Garlın Asuudal'. *Şinclex Uxaan Setgüül.*1, 30-35.

Chagdarsürüng, Ts. (2004). *'Moğolistan Duhalarının Şamanizmi* '. *Türkbilig*. 2004/7, 149-162. [Çev.: Sibel Bozbeyoğlu].

Chagdarsürüng, Ts. (1994). 'Quelques aspects du chamanisme des Doukhas (Tsaatanes) de Mongolie'. *Études mongoles et sibériennes* 25, 145–166. [Traduit et adapté par Marie-Dominique Even].

Diószegi, V. (1963). 'Ethnogenic Aspects of Darkhat Shamanism'. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 16, 55-81.

Dulam, S. (1995). 'Uygar-Tsaatan ardın böö mörgöl, ugsaatnı züyn talaarx aciglalt'. *Erdem şincilgeenij biçig* 5/113, 106–114.

Farkas, O. (1992). *Tsaatan reindeer herdsmen*. [Paper presented at the University of Cambridge, Mongolia and Inner Asia Studies Unit. February 12, 1992.].

Gül, B. & Ankhbayar Danuu (2012). 'Erimekte olan Türk boyu: Moğolistan Duhalarının (Tsaatanlar) kültürüne dair'. *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. (Ed.) Bülent Gül, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 177-192.

Gül, Bülent, (2007). 'Moğolistan Duhaları (Tsaatanlar)', Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler. Ankara: Hacettepe Üniversitesi. 27-36.

Mongush, M. V. (2003). 'The Tuvans of Mongolia: peculiarities of contemporary ethnic development'. *Inner Asia* 5, 163–176.

Ragagnin, E. (2012). 'Duha dili'. In: Ü. Çelik Şavk, S. Eker (ed.) *Tehlikedeki Türk Dilleri Elkitabı.* Ankara.

Ragagnin, E. (2013). 'Taiga' vs. Steppe Sayan Turkic varieties in Khövsgöl aymag in Mongolia. In M. Erdal, Y. Koç, M. Cengiz (eds.) Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bildirileri, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları. 437-442.

Ragagnin, E. (2012). Etymologische Überlegungen zu einigen Rentiertermini im Sajantürkischen. In: Erdal, M. & Kellner-Heinkele, B. & Ragagnin, E. & Schönig, C. (eds.) *Botanica und Zoologica in der Türkischen Welt. Festschrift für Ingeborg Hauenschild*. Wiesbaden: Harrassowitz. 133–140.

Ragagnin, E. (2011). *Dukhan, a Turkic variety of northern Mongolia: description and analysist.* (Turcologica 76). Wiesbaden: Harrassowitz.

Ragagnin, E. (2009). 'How to make a tasty *hıyma*'. In: Csató, É. Á. & Ims, G. & Parslow, J. & Thiesen, F. & Türker E. (eds.) *Turcological letters to Bernt Brendemoen*. Oslo: Novus Press. 259-266.

Şagdarsürün, Ts. (1974). Mongolın Tsaatan böögijn tuxaj. *Aman Zoxiol Sudlal* (Studia Folklorica) VIII/6. Ulaanbaatar.

Seren, P. (2003). 'Tsagaan-Nuur Tuvaları'. *Türk Dünyası Araştırmaları*. 143(2003), 105-112. [Türkçe'ye aktaran: Hayat Aras].

Seren, P. (1993). 'Tsagaan-Nuur Tuvalarında'. *Ulug Xem* 5-6, 148–157.

Somfai Kara, D. (1998). *A xöwsgöl-i tibák*. In: Birtalan, Á. (ed.) *Öseink nyomán Belső-Ásziában II. Hitvilág és nyelvészet*. (Magyar Felsőoktatás Könyvek 10.) Budapest: Nemzeti tankönyvkiadó.

Solnoi, Batulag & Tsogtsaikhan, Purev & Plumey, D. (2003). 'Following the White Stag'. *Cultural Survival Quarterly*. (Spring), 56–58.

Wheeler, A. (2005). *Sovereignty Inside and Out: State Territoriality and Mobility Among the Dukha Reindeer Herders and Hunters of Mongolia*. Paper presented at the Annual Meetings of the AAA, Washington D.C. on the panel 'At the Borders of Citizenship: Cultural Politics of Identity,' November.

Wheeler,[16] A. (2001). *Inalienable Possessions, Identity and Reinventing Reindeer Herding in Northern Mongolia.* Presented on the panel entitled: The South Siberian and Mongolian Reindeer Herding Complex at the 100th Annual Meetings of the AAA Washington D.C. 28 November.

Wheeler, A. (2000). *Lords of the Mongolian taiga: An ethnohistory of the Dukha reindeer herders.* [M.A. dissertation, Indiana University, Bloomington].

Wheeler, A. (1999). 'The Dukha: Mongolia's reindeer herders'. *Mongolia Survey*. 6, 58-66.

Diğer Kaynaklar

Akıncı, R. E. (2008). 'Tsengel Tuvalarında Mekân Düzeni'. Emine Gürsoy Naskali, Erdal Şahin (ed.) *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler.* İstanbul: Picus Yayınları, 414-22.

Akıncı, R. E. (2007). 'Tsengel Tuvalarında Şagaa'. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç (ed.) *Kültür Tarihimizde Çeyiz*. İstanbul: Picus Yayınları, 260-74.

Akıncı, Ebrar (2006). 'Mögön Sagan Toolay Ooldun Toolu, Kiril Harfli Metin, Transkripsiyonlu Metin, Çeviri'. Mehmet Ölmez (ed.) *Sibirische Studien/Sibirya İncelemeleri* 1/1(2006). Göttingen, İstanbul, 9-62.

Aras, H. (2002). 'Tuva (Tıva) Türkleri ve Türkçesi'. Güzel, H. C. & Çiçek, K. & Koca, S. (ed.) *Türkler*. (Cilt 20). 189-194.

Arıkoğlu, E. (2007). 'Tuva Türkçesi'. In: Ercilasun, Ahmet B. (ed.) *Türk lehçeleri grameri*. (Türk Dili ve Dilbilimi 35) Ankara: Akçağ. 1149–1228.

Aydemir, A. (2012). 'Zu Postverbialverbindungen im Altai-Tuwinischen'. In: Erdal, M. & Menz, A. & Nevskaya, I. (eds.) *Areal, typological and historical aspects of Siberian Turkic*. (Turcologica 94.). Wiesbaden: Harrassowitz. 37-44.

Aydemir, A. I. (2009). *Konverbien im Tuwinischen · Eine Untersuchung unter Berücksichtigung des Altai-Dialekts*. (Turcologica 80.). Wiesbaden: Harrassowitz.

Aydemir, A. I. (2002). 'Attributive Nebensätze im Altai-Tuwinischen'. In: Demir, Nurretin & Turan, Fikret (eds.) *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson/Lars Johanson Armağanı.* Ankara: Grafiker. 39–50.

Badamxatan, S. (1986). *Les chamanistes du Bouddha vivant*. Études mongoles et sibériennes 17. [Translation and adaptation of Badamkhatan, Sandagsürengiyn 1965, *Khövsgöliyn Darkhat yastan* by Marie-Dominique Even].

Badamxatan, S. (1965). *Xövsgöliyn Darxat yastan.* Ulaan Baatar: Şinclex Uxaanii Akademi.

Bold, L. (1982). 'Uygar-urianxay xelniy xöömiyşsen egşgiyn asuudal'. *Xel Zoxiol Sudlal.* 15, 54–61.

Bold, L. (1975). 'Uygar-urianxay xelniy egşig avia'. *Xel Zoxiol Sudlal.* 11, 133–145.

Bold, L. (1968). *Osobennosti ujguro-urjanxajskogo jazyka*. [Avtoreferat dissertacii na soiskanie uçenoj stepeni kandidata filologiçeskix nauk, Akademija Nauk MNR, Institut jazyka i literatury, Ulan-Bator.]

Castrén, M. A. (1857). *Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnissen aus den tatarischen Mundarten des Minussinschen Kreises*. St. Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften.

Donahoe, B. (2004). *A Line in the Sayans: History and Divergent Perceptions of Property Among the Tozhu and Tofa of South Siberia*. [Unpublished Ph. D. dissertation, Indiana University, Department of Anthropology].

16 Wheeler'in bazı çalışmalarını şu sayfada okumak mümkündür: http://dlc.dlib.indiana.edu/dlc/handle/ 10535/8294

Donahoe, B. (2002). 'Hey, You! Get Offa My Taiga! Comparing the Sense of Property Rights Among the Tofa and Tozhu-Tyva.' *Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper Series* 38. Halle/Saale. [http://www.eth.mpg.de/cms/en/publications/working_papers/ wp0038.html].
Gáspár, Cs. (2006). *Darkhat*. (Languages of the World/Materials 419). München: Lincom Europa.
Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2011). 'Türk Dilinde Yönelme ve Bulunma Hali ile İlgili Birkaç Ayrıntı -Tuva Türkçesi Örneği'. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 6/1(2011) (Prof. Dr. Gürer Gülsevin Armağanı). 1197-1206.
Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2008). 'Tuva Türklerinin Kullandıkları Alfabeler ve Bazı İmla Özellikleri'. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic.* 3/7(2008), 442-456 [www.turkishstudies.net].
Koçoğlu-Gündoğdu, V. (2007). 'Tuvaca Bir Yayın: Külük Tajı'. G. Gülsevin, M. D. Erdem (ed.) *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 2/2, 476-491 [www.turkishstudies.net].
Olsen, Ø. (1915). *Et primitivt folk. De mongolske rennomader*. Copenhagen.
Seren, P. (2006a). *Tere-xol'skij dialekt tuvinskogo jazyka*. Abakan: Izd-vo xakasskogo gosudarstvennogo universiteta.
Seren, P. (2006b). *Moolda Sengel Tıvalarınıŋ çaŋçıldarı (dılınıŋ, kul'turazınıŋ materialdarı)*. Birgi kezee. Kızıl: Tıvanıŋ Gumanitarlıg Şinçilelder Institudu.
Seren, P. (2000). *Moolda Tıvalarınıŋ çaŋçıldarı. (Oruk demdeglelderi)*. Kızıl: Anıyak.
Mawkanuli, T. (2005). *Jungar Tuvan texts*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
Mawkanuli, T. (1999). *The phonology and morphology of Jungar Tuva*. [Ph.D. dissertation, Indiana University, Bloomington].
Çadamba, Z. B. (1974). *Todžinskij dialekt tuvinskogo jazyka*. Kyzyl: Tuvinskoe knižnoe izdatel'stvo.
Carruthers, D. (1913). *Unknown Mongolia. A record of travel and exploration in north-west Mongolia and Dzungaria I*. London: Hutchinson.
Harrison, D. K. & Anderson, G. (2008). 'Tofa language change and terminal generation speakers'. In: Harrison, David K. & Rood, David & Dwyer, Arienne (eds.) *Lessons from documented endangered languages.* Amsterdam: John Benjamins. 243–270.
Isxakov, F. G. and Pal'mbax, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izdatel'stvo vostoçnoj literatury.
Katanov, N. F. (1903). *Opyt izsledovanija urjanxajskago jazyka*. Kazan'.
Khabtagaeva, B. (2009). 'Mongolic elements in Tuvan'. *Turcologica 81*. Wiesbaden: Harrassowitz.
Mongush, M. V. (1996). 'Tuvans of Mongolia and China'. *International Journal of Central Asian Studies*. 1, 225–243.
Monguş, D. (1983). 'O jazyke Tuvincev severo-zapadnoj Mongolii'. In: *Voprosy Tuvinskoj filologii*. Kyzyl. 127–145.
Neroznak, V.P. (2002). *Jazyki narodov Rossii: Krasnaja Kniga*. Moskva: Akademia.
Ölmez, M. (2007). 'Tuvacanın Söz Varlığı, Eski Türkçe ve Moğolca Denkleriyle (Tuwinischer Wortschatz mit Alttürkischen und Mongolischen Parallelen)'. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 72.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
Ölmez, M. (2000). 'Tuvacanın eskiliği üzerine'. *Türk Dilleri Araştırmaları*. 10, 133–138.
Pavlinskaya, L. R. (2003). 'Reindeer herding in the Easter Sayan - The story of the Soyot'. *Cultural Survival Quarterly*. (Spring 2003), 27/1, 45–47.
Pedersen, M. A. (2003). 'Networking the nomadic landscape: place, power and decision making in Northern Mongolia'. In: Roepstorff, Andreas & Bubandt, Niels & Kull, Kalevi (eds.) *Imagining nature: practices of cosmology and identity*. Aarhus: Aarhus University Press.
Potapov, L. P. (1964). 'The Tuvans'. In: Levin, Maksim G. & Potapov, Leonid P. (eds.) *The peoples of Siberia*. Chicago: University of Chicago Press. 380–422. [Translation of *Narody Sibirii* 1956].
Ragagnin, E. (2012a). 'Turco-Mongolic relations: the case of particles'. In: Erdal, M. & Menz, A. & Nevskaya, I. (eds.) *Areal, typological and historical aspects of Siberian Turkic*. (Turcologica 94.) Wiesbaden: Harrassowitz. 105-117.
Ragagnin, E. (2012b). 'Turkic substrates in Darkhat-Mongolian'. In: Tumortogoo, D. (ed.) *Proceedings of the 10th International Congress of Mongolists, Volume I: Prehistoric and historical periods of Mongolia's relations with various civilizations*. Ulaan Baatar, 291-295.
Ragagnin, E. (2009). 'A rediscovered lowland Tofan variety in northern Mongolia'. *Turkic Languages*. 13, 225–245.
Rassadin, V. I. (2010). *Soyotica*. (Studia Uralo-Altaica 48.) Szeged: Szeged University. [Edited by Béla Kempf].
Rassadin, V. I. (1995). *Tofalarsko-russkij slovar'. Russko-tofalarskij*. Irkutsk: Vostoçno sibirskoe knižnoe izdatel'stvo.
Rassadin, V. I. (1978). *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveşçenii*. Moska: Nauka.
Rassadin, V. I. (1971). *Fonetika i leksika tofalarskogo jazyka*. Ulan-Ude: Burjatskoe knižnoe izdatel'stvo.
Taube, E. (2008). *Tuwinische Folkloretexte aus dem Altai (Cengel/Westmongolei)*. Kleine Formen. (Turcologica 71.) Wiesbaden: Harrassowitz.
Taube, E. (1998). 'Observations of a non-linguist concerning the Tuvinian language in Tuva and Western Mongolia'. In: Johanson, L. et al. (eds.) *The Mainz Meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. (Turcologica 32.) Wiesbaden: Harrossowitz. 647-655.
Taube, E. (1996). 'Zur gegenwärtigen Situation der Tuwiner in westmongolischen Altai'. In: Berta, Brendemoen, Schönig (eds.) 1996. *Symbolae turcologicae. Studies in honour of Lars Johanson on his sixtieth birthday*. Istanbul: Swedish Research Institute in Istanbul. 213–225.
Vainshtein, S. (1980). *Nomads of South Siberia. The pastoral economies of Tuva*. Cambridge: Cambridge University Press. [Translation of Vajnştejn, Sev'jan 1972, *Istoriçeskaja etnografija tuvincev* by Colenso, Michael).
Bilimsel çalışmaların yanı sıra Duhalar hakkında çeşitli belgeseller de yapılmıştır. Belgeseller hazırlanış amacına göre bazıları ciddi ve bilgilendirici bazıları eğlendirici, bir kısmı ise ticaridir. Moğol, Fransız, İtalyan, Japon, İspanyol, Amerikalı ve Polonyalı ekiplerce hazırlanan bu belgesellerden 1959 ve 1983 tarihli ilk Moğol belgesellerine aşağıdaki linklerden ulaşılabilir:
icr.arcticportal.org/index.php?option=com_hwdvideoshare&task=viewvideo&Itemid=34&video_id=88.
Internette bulunabilen diğer belgeseller için aşağıdaki sayfalara bakılabilir:
www.vodeo.tv/documentaire/les-tsaatan-ceux-qui-chevauchent-les-rennes
www.veengle.com/s/Tsaatans.html
www.france2.fr/emissions/rendez-vous-en-terre-inconnue/diffusions/14-12-2010_1635
filmakers.com/index.php?a=filmDetail&filmID=1105
www.hamidsardar.com/cinematography/the-reindeer-people

Teşekkür

Göttingen Üniversitesi mezunu Nur Bülbül'e Türkçe düzeltme için teşekkür etmek isterim.

BUCAK GAGAUZLARIN ETNOGENEZİSİ HEM ETNİK İSTORİYASI

Olga Radova (Karanastas)

Gagauzların evelki êtnik istoriyası[1] hem onnarın Bucakta oturuşmuş erleri baalı o migraţiya proţeslarınnan, açan gagauzların dedelerinin bir boyu Orta Aziyadan çıkıp, Poyrazdakı Kara Denizin boyunda bulunan kırlardan geçip, Üülen-Günduusu Evropada yaşamaa erleşmişlär.[2] XVIII asirdä (hem taa ileri da) gagauzlar artık bir ayırı êtnos – 'gagauz' gibi oluştuktan sora, bir payı Balkannardan geeri – üülendeki Besarabiyaya – Bucaa[3] – göç ettilär[4] da Bucakta yerli gagauzların hem başka etnosların içindä yerleştilär.

GAGAUZ YERİ
Komrat Dolayı
© Olga Radova

Gagauzlar toplu yaşêrlar kendi êtnik topraklarında – Bucakta – Besarabiyanın üülen tarafında. Büünkü gündä o erlär Ukraina Respublikanın Odessa oblastin ülen-batı dolayları[5] hem Moldova Respublikanın üülen dolayları (rayonnarı). Bucak kırları 1940 yılın, avgust ayın 2-dä bölündülär. O zamannar Sovet Soţialist Cumhurriyetleri Birliin Üüsek Sovetin edinci sessiyasında Kanon[6] kabledildi, da o Zakona görä Moldaviya Sovet Soţialist Respublikası kuruldu hem da Sovetlär Birlii devletlerin içinä kabledildi. Hep o Zakona görä, Moldova hem Ukraina respublikaların yeni administrativ-territorial sınırı belli edildi – ona görä Moldaviyadan Ukrainaya Besarabiyanın (taa ilerki) Akkerman hem İzmail uezdları hem da Bukovina geçtilär (Царанов 1990: 73). 1940 yılın administrativ reformasının yardımınnan, gagauz milletin bir payı Moldaviyanın (şindiki Moldovanın), bir payı da Ukrainanın içindä kaldılar yaşamaa.

Gagauz milletin evelki êtnik istoriyasınnan hem onun êtnogenezinnän ilgili soruşlar biri-birilerinä pek baalı, o üzerä onnarı barabar – bütünnä araştırmaa[7] lääzım.

Statyamızın amacı[8] şuydur: gagauzların êtnik istoriyasınnan hem gagauz êtnosun[9] oluşmak êtaplarınnan baalı kimi aspektları açıklamaa. Bunun için şu problemalara görä kararları bulmaa calışaceyz:

- gagauz êtnosun oluşmak proţesinda (VII-XX asirlär) vakıt (yeki zaman) kriteriyasını incelemää[10] hem gagauzların êtnik istoriyasının êtaplarını göstermää;
- belli etmää (göstermää) o territoriya sınırlarını, nerelerdä gagauz êtnosun hem onun subêtnosların oluşmak proţesları geçtilär;
- orta asirlerdä[11] gagauz milletinin oluşmasında,[12] türk halklarının kimi kultura êlementlarını araştırmaa (*yeki* harakteristika vermää), angılar şait olêrlar,[13] ki gagauz êtnosun oluşmak proţeslarına katılmışlar(dır).

1 Êtnik istoriyası – этническая история.
2 Gagauzların dedelerinin bir payı, Evropaya geçirkana Bucak kırlarında da oturuşmuşlar.
3 Eveldän Bucak denilirdi Besarabiyanın ülen tarafının bir payına. 1812 yıldan buyanı – 'Bessarabiya' antroponimin maanası genişlendi – genişlendi çünkü bu ad Moldova kırlarına da başlandı denilmää. Bucaan poyraz sınırı Verhniy Trayan valından geçärdi. Bucaan içinä girärdi Akkerman uezdı hem Bender uezdın taa büük bir payı. Tarafın Bucak adı – turan soylarından çekilerlar hem baali türk boylarının orada bulunmalarınnan. Turan dillerindä: gagauzçada, nogay dilindä, Türkiye türkçesindä – söz 'köşä' hem 'bucak' - sinonim. Söz 'bucak' kullanılêr topraklarlan ilgili maanalarda (demäk, ki uzak erdä bulunan bir kenar, köşä gibi era – 'bucak' deniler).
4 Göç ettilär – геçtilär - переселились. Göçmennär - переселенцы.
5 Dolay– район.
6 Kanon – Закон.
7 Bütünnä aaraştırmaa – исследовать комплексно.
8 Amaç – цель.
9 Êtnos – millet - народ.
10 Vakıt (zaman) kriteriyasını incelemää – исследовать временной критерий.
11 Orta asirlär – средние века.
12 Gagauz milletin oluşması – формирование гагаузского народа.
13 Şait olan (tur.) – доказывающие.

Sentyabrinin 18-dä 2011 yılda, Kişinövda A.S.Puşkinin parkında etnokultura festivalindä.. Fotoda: Gagauziyanın Çadır-Lunga dolayındakı Kazayak küüyün foklor ansamblisi 'Sevda' hem bilim insanı - Akademis. BBSA Çlen-korr. Dr. Olga Radova (Karanastas) (ortada kırmızı fistannan) © Olga Radova

Türlü devletlerin bilim adamnarı[14] çok kerä gagauz milletin êtnogenezinnän baalı problemalara danıştılar. Taa XX asirin çeketmesindä bolgar araştırıcısı Georgiy Dimitrov, angısı bilim literaturasına analiz yapıp, gagauzların êtnogenezinnän baalı soruşları üürendi da 19 çeşitli versiya gagauz milletinin oluşması için buldu (Димитров 1909: 15-25). 1967 yılda anılmış rusya[15] bilim adamı M. N. Guboglo genä danışêr hep o soruşa: gagauzların êtnik kimnii olduuna da artık 21 versiya bulêr (Губогло 1967: 159-167). O yazêr: 'Gagauzların oluşmaları için – kimnerdän, angı soylardan onnarın dedeleri çekilerlar türlü variantlı gipotezalar var: türkleşmiş hristiannar[16] yeki hristian dinini kabledän türklär,[17] bolgarlar,[18] angılar türk dilini kabul etmişlär hem başka. Turţiyada selcuk teoriyası geçer (popular) – ona görä gagauzlar – Küçük Aziyada yaşayan türklerin unukalarıydır, angıları XIII asirdä sultan Keykavuzun öndercilii altında[19] Dobrucaya geçmişlär da orada bulunan üülen-rus kırlarının[20] turandilli kumannarlan (polovţılarlan)[21] barabar 'Oguz devletini' ('Uziyalet') temellemişlär' (Губогло 1994: 128).

Şindiki rus, moldovan, gagauz araştırıcıları sayêrlar, ani gagauz êtnosu oluşmuş poyrazdakı turan soylarından (boylarından) – peçeneglardan, uzlardan, polovţılardan, angılar X asirdän buyanı Balkannarda oturuşmuşlar (yerleşmişlär).

Oguzlara dünnääda türlü ad verilmiş, onnar bilinerlar nicä – 'turan-uzlar' yeki 'turan-oguzlar', rus olaylıklarında[22] (yazılarında) onnara 'kara klobuklar' da denilirdi.

Bu statiyanın avtoru sayêr, ani büünkü (çaadaş)[23] gagauzların êtnogenezinä 'bulgar' elementleri da girer - onun bir komponenti olarak – burada esaba alınêr turan-bulgarlar, angılar taa VII asirdä Asparuhun öndercilii altında Balkannara geçmiştilär. Taa sora, bolgar araştırıcıları onnara (turan-bulgarlara) 'protobolgar' yeki da 'asparuh bolgarları' dedilär (eni ad verdilär). Evelki vakıtlarda turan-bulgarlara 'bilir(lär)' denilirdi – bunun için Lejanın yazılarında soleniler (Лежан 1864: 33). O yazardı: 'Anılmış yazıcıların sözlerinä görä, bu memlekettä 'bilirlär' yaşardılar, ad, angısında Şarafik hiç yanılmadan tanıdı bulgarları, angılar, Tatişçevın yazılarına görä, kendilerinä 'bilir' deyardilär'. Gagauz dilindä 'bilir' sözün maanası – demäk ki 'bilän', 'açıkgöz', 'bilginç'; türk dilindä[24]– katkı sözlerin bir payıdır: 'değerbilir',[25] 'bilirkişi'.[26]

VIII asirin ortasında, Dobrucada, denız boyu tarafında, Oguz devleti peydalandı, onun başkenti (baş kasabası)[27] Karvon kasabasıydi (şindiki Balçik kasabası). Burada uzlar (oguzlar), peçeneglar, bulgarlar hem taa başka turan halkları yaşardılar (Баласчев 1917: 3) – bunnar hepsicii yardım etti

14 Bilim adamı – ученый.
15 Rusiya – российский.
16 Türkleşmiş hristiannar – отреченные христиане.
17 Hristian dinini kabledän türklär – христианизированные турки.
Burada maasuz bir iş lääzım açılkayalım, rus dilindä iki söz kullanılêr: 'турки' ('turki') – bu söz kullanılêr Türkiye'da hem hep o soylardan gelän başka devletlerdä da yaşayan türkleri göstermää deyni; 'тюрки' ('türki') – bu söz kullanılêr, açan geneldän, çok çeşitli turan boylarını göstermää isterlär. Türkiye'da yaşayan türklär turan milletlerin bir boyudur. Bu iki sözlän gösteriler, ani dünnääda, êtnos olarak, turan milletleri boy-boy bölünerlär yeki klassifikaţiya olêrlar: azerbacannar, kazahlar, kırgızlar, türklär, gagauzlar, çuvaşlar h.t.b. hem bu milletlär, artık êtnos olarak, kendilerini da ölä sayêrlar. Türkiye'da sa - 'турки' ('turki') da, 'тюрки' ('türki') da sözlerin maanalari salt bir sözlän nışannanêr, o üzerä bilim kaynaklarını, aaraştırmalarını uydurmaa deyni biraz karışmalık olêr. O üzerä avtor bu statiyada, gagauzça yazarkana, *'турки' ('turki')* sözünü nışannarkana – yazêr 'türk(lär)', *'тюрки' ('türki')* sözünü nışannamaa deyni – yazêr 'turan(nar)'.
18 'Bolgarlar' – şindiki (slavlaşmış) bolgarlar için söz gider, diil Asparuh – turan-bulgarları için.
19 Öndercilik – руководство.
20 Angılar taa önce üülen-rus kırlarından Balkannara yaşamaa geçtilär.
21 Turandilli – тюркоязычные.
22 Rus olayları – русские летописи, хроники.
23 Büünkü (çaadaş) – современный.
24 Türk dilindä – на турецком языке.
25 Değerbilir – (тур.) знающий цену, ценитель.
26 Bilirkişi – (тур.) знаток, специалист.
27 Başkent (Baş kasaba) – столица.

Gagauziya Komrat Dolayın Başalmadakı küüyün 'Sedef' foklor ansamblisi Kişinövda A.S.Puşkin parkında, etnokultura festivalindä. Gagauz milli istoriya hem etnografiya D. Kara Çobanın adına muzeyindän etnografiya ksponatları da sergidä.
Foto alındı kaynaktan: Novostnoy portal
© gagauzinfo.md

(itmet etti) gagauz halkının[28] êtnogenezinin oluşmasında, ama gagauzların êtnik özünün çounluu oguz boyları oldular.

Gagauz êtnosun oluşmak proţesinda vakıt hem territoriya (yerler, topraklar) kriteriyalarını[29] göstermää deyni, onnarın[30] dedelerinin tarih (istoriya) yoluna danışaceyz.

Bizim bakışımıza görä, gagauz milletin êtnik istoriyası yeki istoriya yolu şu periodlara bölüner: Balkan periodundan önce (balkannaradan),[31] Balkan periodu, Besarabiya–Bucak periodu. Herbir period êtaplara bölüner. Bu çalışmada Balkan hem Basarabiya–Bucak periodlarına harakteristika verilecek.

Gagauz milletin evelki êtnik istoriysı, hen ilk, onnarın dedelerinnän baalı – bunnar Balkan periodundan önde olaylarda[32] gösterilecek; o zamannarda 'gagauz' êtnomimi kaynaklarda taa nışana geçmemişti (nısannanmamıştı).[33] Burada lääzım maasuz nısannayalım, ani salt bilim adamnarın derindän araştırmalarınnan, bilinän kaynakları, istoriya anıtlarını[34] biri-birilerinä uydurmalarınnan (karşılaştırmalarınnan);[35] Vizantiya kaynaklarına, arheologiya, türkologiya uurunda anılmış bilim adamnarın çalışmalarına danışmamız hem hepsi o materiallara analiz yapmamız olabilir bu periodun uzerinä çuvap versinnär.

Gagauzların êtnik istoriyasının Balkan periodunu var nasıl üç êtapa bölmää:

I. Birinci êtap VII–XI asirleri kaplêêr, açan gagauzların dedeleri Balkannara geçmişlär. O zamannar oguz êlementları karıştı poloveţ, peçeneg, turan-bulgar hem taa başka turan boyların êlementlerinnän – bunnar göstererlär şu êtapın özelliklerini.[36] Bu êtap olabilir en evelki periodu (gibi) olsun gagauz êtnosun oluşmak proţeşında (bu êtaplan ilgili Akademis. Çlen-korr. Dr. Olga RADOVA (KARANASTAS)'ın taa, yeni bilim açıklamaları var. Bak kaynaa: Радова-Каранастас О.К. Болгары и гагаузы Юго-Восточной Европы: общие этноисторические реалии и современность // Межкультурная коммуникация: современная теория и практика. Материалы VII Конвента РАМИ. 28-29 сентября 2012 г. МГИМО. – Университет. Изд-во «Аскет-Пресс», изд-во «МГИМО - Университет». Москва, 2013, с.210-231; Радова-Каранастас О.К., Пушнеев Д.А. Древнетюркские – булгаро-огуро-огузские компоненты в культуре и этногенезе гагаузов (на примере этимологии антропонима Пушней) // Материали Другої всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Науковий діалог «Схід-Захід» (12 жовтня 2013 р., м. Бахчисарай, АР Крим) ЧАСТИНА ІІ. Бахчисарай - Дніпропетровськ, 2013, 175-178; Радова-Каранастас О.К. Историко-культурологические и религиозные аспекты гагаузов Юго-Восточной Европы в контексте интеграционных процессов в Республике Молдова. Гагаузия / Комрат, 2016, 18 с.).

II. Gagauz milletinin Balkan periodun êtnik istoriyasının ikinci êtapı kaplêr XII–XIV asirleri, onun özellikleri göstererlär, ki bu zamannar turan boyları birleşmişlär, devlet strukturaları kurulmuşlär hem gagauzların ruh hem material kultura folmaları temellenmışlär (bu êtap gagauz êtnosun oluşmak proţesinin ikinci periodunnan denkleşer).[37]

III. Üçüncü êtap XV–XVIII asirleri kaplêr hem da o gagauz êtnosun üçüncü oluşmak periodunnan denkleşer. Bu êtapın özellii şuydur: gagauzların dedeleri konsolidaţiya ölêrlar[38] da gagauzlar artık halk gibi

28 Gagauz halkı – народность.
29 Vakıt hem territoriya kriteriyaları – angı vakıtta hem angı topraklarda bu halk (sora da millet gibi) oluştu.
30 Onnarın – gagauzların.
31 Balkan periodundan önce (balkannaradan) – добалканский период.
32 Olay - происшествие, событие, факт.
33 Nışana geçmemişti (nısannanmamıştı) – не было зафиксировано.
34 Anıt – памятник.
35 Uydurmaa (karşılaştırmaa) – сопоставлять.
36 Şu êtapın özellikleri – этот этап характеризуется.
37 Denkleşer – совпадает.
38 Konsolidaţiya ölêrlar – консолидируются.

Gagauziyada Komrat Devlet Universitetindä uşaklar musaafirlerin önündä gagauzça halk türkülerini çalêrlar hem oyunnarını oynêrlar © Olga Radova

oluşêrlar. Bu soruşta bizim bilgilär uyêrlar M.N.Guboglunun sonuç fikirlerinnän[39] (Губоглу 1967: 8).

Gagauzların etnik istoriyasının Besarabiya-Bucak periodunu var nicä iki êtapa bölmää:

I. Gagauzların êtnik istoriyasının şu periodun ilk êtapı XVI - XIX asirleri kaplêr. Onun ozellikleri göstererlar, ani bu zamannarda gagauzların taa çounluu êtap-êtap Balkannardan Üülenki-Batı Rusiyaya göç etmişlär da yerli gagauzların içindä yerleşmişlär. Bu êtap gagauz êtnosun dördüncü oluşmak periodunnan denkleşer. Bu periodta gagauz etnosu kendi subêtnosunnan katılêrlar hem da konsolidaţiya olêrlar.

II. Gagauz êtnosun Besarabiya-Bucak periodun ikinci êtapı XX asiri kaplêêr – bu zamannarda gagauzlar naţiya gibi oluşêrlar, bu uurda gagauzların gelişmeleri XXI asirdä dä devap ederlär.[40]

***

Soruş: 'Neredä hem nezamannar gagauz êtnosun êtnogenez proţesları taa ileri oluşmaa başladılar: Balkannaradan mı (Balkan periodundan önce mi), Balkannarda mı osaydı Besarabiya-Bucak periodunda mı?'– lääzımnêr bu uurda ileri dooru araştırmaları devam edelim. Burada lääzım maasuz nışannansın, ani o soruşlarda, neredä söz gider gagauz êtnosun oluşmasınnan, lääzım açıklanılsın diil salt zaman (vakıt) faktorları, ama o topraklar (yerlär) da esaba alınsın, nerelerdä bu milletin – gagauzların êtnogenezi oluştu, neçin ki, bakışımıza göra, burada bir soruş (problema) peydalanêr: gagauz êtnosun hem onun subêtnosların oluşmak proţesları geniş territoriyada paralel (barabar) gittilär.

Burada eriydir bir soruş sormaa: nesoy baalantılar var gagauz êtnosun, çıtakların hem gacalların arasında? Açan büün da Ukrainada, Odessa oblastin Dimitrovka küündä gagauzlar aklılarında tutêrlar, ani onnara komşular çıtak däärmişlär ('bizä taa ileri çıtak däärdilär'). Gagauziyada, Vulkaneş dolayın Çeşmä küüyündä gagauzlar tutêrlar aklılarında, ani onnara taa ileri gacal därmişlär, ama bunun için pek havezli sölämerlär, neçin ki gagauzların arasında 'gacal' lafı negativ tarafından kabul ediler.*

Dikkatımıza[41] başka bir istoriya faktını alalım: moldovan vakanüvisi[42] (yazıcısı) Grigore Ureke kendi yazılarında nışannêr, ki 1583 yılda Tiginanın (Bender) poyraz tarafında, Nistruya[43] yakın turan–çıtaklar ('cutaci') yaşarmışlar. O yazardı: 'Bundan sora, tezlää, kazaklar Tiginanın poyraz tarafında Nistruya yakın bir eri bastılar (kapladılar), neredä bulunardı poläk, turan-çıtak, moldovan küyleri...' (Уреке 1971: п.243).

Nezaman çıtaklar bu topraklarda erleşmişlär? Nesoy baalantı var çıtakların hem çaadaş[44] gagauzlarlan, açan taa şindiyadan gagauzlar aklılarında tutêrlar, ani onnara nezamaz-sa çıtak däärmişlär? Başka türlü soruşu koyaceyz: herlicääm gagauzlar êtnos gibi salt Balkannarda oluştuysalar, ozaman nesoy açıklayabiliriz (annadabiliriz) şindiki (çaadaş) gagauzların çıtaklarlan (biri-birinä) ilişkilerini? Hem nesoy annada bilelim o istoriya faktını, angısı için yazılarında nışannadı moldovan letopiseţi (vakanüvisi) Grigore Ureke?

Türk gezicisi Evliya Çelebi XVII asirdä nışannadı, ki hepsi çıtaklar bir ayrı (başka) turan dildä lafedärmişlär, angısının leksikasında pek çok söz varmış, angıları türk dilinä[45] uymarmışlar (yokmuşlar) (Çelebi 1986: 965-974).

* Возможно, что по этому вопросу мы раскроем ещё интересные факты. Думаю, что для изучения этого вопроса, не помешало бы организовать специальную экспедицию для выезда в гагаузские сёла Молдовы и Украины.

39 Sonuç fikirlär – выводы.

40 Gagauzlar naţiya gibi oluşêrlar - происходит формирование гагаузской нации.

41 Dikkatına almaa – обратить внимание.

42 Vakanüvisi – летописец (тур.)

43 d.Nistru – р.Днестр.

44 Çaadaş (tur.) – şindiki (gag.) – современный.

45 Türk dili – турецкий язык.

Kişinövda folklor yarıdıcıların konkursunda. Fotoda bulgar 'Vıgleçe' etnofolklor ansamblisi, önderci folklor aaraştırıcısı Anna Pagur. © Olga Radova

© Todur Kıssa

Anılmış Rusiya bilim adamı M. N. Guboglo belirter,[46] ani lingvistika hem êtnografiya bilgileri göstererlar çıtakların hem şindiki 'haliz' gagauzların (gagauzların bir payı) êtnik yakınnıını.[47] Ötää dooru o yazêêr: 'Baktıımız listede sözlär gösterdilär, ani hepsi onnar (birkaçından kaare) şindiki (çaadaş) gagauz dilin leksikasında bulunêrlar'(Губогло 1967: 9).

Modern literaturada var ölä bakışlar, angıları gagauz dilini Türţıya'dakı türk dilinin dialektı gibi sayêrlar. Turan-lingvistlerin aaraştırmaları göstererlar, ani o bakışlar diil dooru. Günduusu bilimcisinin,[48] N.A. Baskakovun klassifikaţiyasına görä gagauz dili üülen-batı turan dillerin, oguz boyların, oguz-bulgar soylarından çekiler[49] da turan dillerin arasında ayırı, kendibaşına bir turan dili sayılêr. Hep bunnar kesinni gösteriler bilimsel-türkologların, N.K.Dmitrievın, L.A.Pokrovskayanın da bilim çalışmalarında (Баскаков 1960).

Turan halklarının slavlarlan hem günduusu romenlärlän[50] komşuluu hem onnarın biri-birinnän baalantıları, izsiz geçmedilär. O baalantılar halkların ruh hem material kulturalarında, dinnerindä büük iz braktılar, çünkü onnar biri-birilerinä geçtilär da öleliklän zenginnettilär hem enilettilär kimi elementları. Gagauzlar din tarafından – ortodox – bu taraftan onnar ayırlanêrlar[51] turan milletlerin çounluundan. Taa son çuvap verilmedi nezamannar gagauzlar hristian dinini kabul ettilär. Esaba aldıynana o genel proţesları, nezamannar hristian dini Üülen hem Günduusu Evropaya daaldı, var nicä deyelim, ani en son vakıtlar, nezaman gagauzların dedeleri Balkannarda hristian dinini kabul ettilär, X-XI asirlerdä olabilir (Радова, 2001: 133). Ama bu soruşa başka bakış da var, ona görä, buttibi,[52] gagauzlar pravoslav dinini kabul etmişlär, açan XIII asirdä Dobrucada Oguz devletinin içindä bulunarmışlar (Caratini 1990: 78). Başka kaynaklar bu versiyayı ret ederlar[53] da gösterelär, ani gagauzların dedeleri (dedelerinin bir payı - gagauzların êtnogenezinä katılannarın bir komponentı) hristian dinini kabul ettilär taa Balkannara etişmedän (Balkan periodundan önce). Bu üzerä Lejan yazêr, ani gagauzların dedeleri 867 yılın dolayyanında hristian dinini kabul etmişlär (Лежан 1864: 33). Ani Bucakta yaşayan turan boyları IX asirdä hristian dinini kabul etmişlär yazêr A. Zaşçuk ta. Bu statyanın avtoru (*Olga Radova-Karanastas*) kendi bilim aaraştırmalarının sonuç fikirlerindä (vıvodlarında) yazêr, ani gagauzların dedeleri taa Apostol zamannarından beeri hristian dilini kabletmää başlamışlar, I-IV asirlerdän beeri.

İkarda sölenmişleri sonuça getireräk lääzım nışannayalım, ani gagauz êtnosun oluşmak proţesi kolay diildi, o uzun zaman içindä oluştu – 14 asirdän çok içinä kapladı hem istoriya bakımından geniş territoriyada oluştu.[54] Akademis. Çlen-korr. Dr. Olga Radova (Karanastas)ın son araştırmaları göstererlär, ani gagauzlar Üülen-Gündüüsu Evropada – Balkannarda, Bucakta, başka erlerdä dä bir êtnos gibi oluşmuşlar hem onnarın evelki dedeleri bu topraklarda 2500-3000 yıllarda, taa ileri (önce),

46 Belirter (tur.) – подчеркивает.
47 Êtnik yakınnıı – этническая близость.
48 Günduusu bilimcisi – востоковед.
49 Gagauz dili üülen-batı turan dillerin, oguz boyların, oguz-bulgar soylarından çekiler – гагаузский язык относится к огузо-булгарской подгруппе, огузской группы, юго-западного ареала тюркских языков.
50 Günduusu romenlär – восточные романцы.
51 Ayırlanêrlar – отличаются.
52 Buttibi – якобы.
53 Ret ederlar – опровергают.
54 Geniş, istoriya bakımından, territoriyada – обширная историческая территория.

Gagauziyanın başkent kasabasında, Komratta, gagauz halk 'Kasım' yortusunda hem 'Şarap günündä'. Akademis. BBSA Çlen-korr. Dr. Olga Radova (Karansatas) (fotoda soldan ilk) yeni yayınnanan 'Rusça-gagauzça sözleşmäk kiyadı'nı Komrat folklor 'Evelki Düz Ava' ansamblisinä prezentaţiya yapeer. 06 Kasım 2016 yıl. © Olga Radova

artık yaşarmışlar, varmışlar, erliymişlär (avtohtonmuşlar).

Hep o zamannar içindä, barabar, diil salt gagauz êtnosu, ama onun subêtnosları da – çıtaklar – oluştular, angılar Balkannarda hem Bucakta yaşardılar. Gagauz êtnosun subêtnosları o territoriyalarda (topraklarda) oluştular, nerelerdä onnarın dedeleri bir parça vakıda (bir payı da heptän) orta asirlerdä erleşmişlär o Balkan yolunun topraklarında[55] hem da Balkannarda.

Besarabiya-Bucak periodunda gagauz êtnosu konsolidaţiya oldu kendi subêtnosunnan – çıtaklarlan hem yerli gagauzlarlan, angılar taa evelki vakıtlardan beeri Besarabiyada – Bucakta – yerleşmiştilär yaşamaa. Vizantiya imperatorluun hem Osman imperatorluun daalmasından sora çok eni devletlär peydalandı (kuruldu), o üzerä gagauzların dedeleri artık serbest gezämäzdilär o topraklarda (territoriyalarda), angılar taa ileri Vizantiya imperatorluun, sora da Osmanlı İmperatorluun içinä girärdilär, neçin ki sınırlar peydalandı. Osmannı imperatorluun daalması hem topraklarının bölünmesi – gagauzları da parça-parça böldü. Onnar kaldılar yaşamaa çeşitli devletlerin içindä, o üzerä git-gidä gagauzların êtnik psihologiyası başladı silinmää, neçin ki assimiläţiya proţesları üsteledilär - bu haliz o sebep, anı vakıt geçtikçä gagauzlar – êtnos olarak kendilerini ikiliktä başladılar görmää, ama ilktän onnar hepsi bir êtnos gibi – gagauz kendilerini sayardılar.

Soţial hem politika işleri lääzımnadı gagauzları kabul etsinnär bölä psihologiyayı (ani buttibi kendilerini êtnos olarak ikiliktä görerlär) ofiţial yazılarda, ama kendi aralarında gagauzlar kendilerini êtnos olarak – gagauz gibi bilärdilär hem şindi da ölä sayardılar. Bu problema araştırıcılardan büük bir dikkatlı bakış hem ileri dooru ta derindän bilim incelemenmesini bekler.

Kişinöv, 18.09.2011 yıl, A.S. Puşkin parkında etnokultura festivalindä. Gagauz yazıcıların hem bilim adamnarın kiyatları sergidä.
Akademis. BBSA Çlen-korr. Dr. Olga Radova
© Olga Radova

© Todur Kıssa

55 Açan Balkannara yolu tutardılar.

Snoskalar

Царанов, В. И. (1909). *История Молдавской ССР.* Кишинев, изд. «Штиинца», 1990, стр.73.
Димитров, Г. (1909). Гагаузи. Потеклото и происхожденито на думата. *Известия на Варненско археологичхото дружество,* №2, 1909, Варна, с.15-25.
Губогло, М. Н. (1967). Этническая принадлежность гагаузов (Историография проблемы). Советская этнография. Москва: изд. «Наука», №3, май-июнь, с.159-167.
Губогло, М. Н. (1994). *Гагаузы. Народы России. Энциклопедия.* Москва, стр.128.
Лежан (1864). Этнография Европейской Турции. Этнографический сборник, издаваемый императорским русским географическим обществом. Выпуск *VI.* Санкт-Петербург, стр.33.
Баласчев, Г. (1917). Държавата на огузите в Добружа.*'Военни известия'.* Т.XXVI, №3.
Губоглу, М. Н. (1967). *Малые тюркоязычные народы Балканского полуострова* (к вопросу о происхождении гагаузов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Издательство Московского университета, стр.8.
Уреке, Г. (1971). *Летописецул Цэрий Молдовей.* Кишинэу: Изд. 'Картя молдовеняскэ', п. 243.
Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi* (1986). Cilt III, Ankara, s. 965-974.
Губогло, М. Н. (1967). *Малые тюркоязычные народы Балканского полуострова* (к вопросу о происхождении гагаузов). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Издательство Московского университета, стр.9.
Баскаков, Н. А. (1960). *Тюркские языки*. Изд. Москва.
Дмитриев, Н. К. (1962). Строй тюркских языков. Москва.
Покровская, Л. А. (1960). Основные черты фонетики современного гагаузского языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. Т.II., Баку.
Радова, О. К. (1997). Гагаузы Бессарабии. Расселение и численность в *XIX в. // Этнографическое обозрение,* №1, январь-февраль. Москва, с.121-128; См.также: Каранастас-Радова О. К. (2001). Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец *XVIII* – первая четверть *XIX* вв.). Кищинев-Комрат, 133 с.
Caratini (1990). *Dictionaire des nationalites et des minorites en U.R.S.S.* Paris: Librairie Larousse, p.78.
Лежан (1864). Этнография Европейской части Турции. *Этнографический сборник, издаваемый императорским русским географическим обществом*. Выпуск VI. Санкт-Петербург, стр. 33.

ЭТНОИСТОРИЧЕСКИЕ И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ГАГАУЗСКОГО НАСЕЛЕНИЯ БЕССАРАБИИ В XVIII-XXI ВВ

Ольга Константиновна Радова

доктор исторических наук, действительный член-корреспондент Болгарской Академии НИ, учёный секретарь Ассоциации учёных Молдовы им. Н. Милеску Спэтару,

ведущий научный сотрудник Отдела истории и этнологии

Научно-исследовательского центра Гагаузии

© Ольга Константиновна РАДОВА[1]

В процессе исторического развития нашего государства неоднократно менялся общественный строй. Частнокапиталистическая форма собственности была заменена на общественную и, наоборот. Однако, независимо от общественного строя, законы развития самого общества остаются неизменными, и человеческий фактор в нем является основным. Поэтому, исследование аспектов социально-демографического развития в современный период в контексте с этноисторическим, представляет одну из наиважнейших задач государственной политики, его стабильного развития в дальнейшем.

Следует отметить, что оценка социально-демографического состояния нашей страны в современный период, а также объективный анализ его дальнейшего развития, возможен при условии исследования этих процессов в ретроспективе, в контексте с историко-демографическими и этническими, рассматривая их во всей исторической территории Бессарабия.

Исследование аспектов этнического и демографического развития гагаузов Бессарабии в XIX-XXI вв. рассматривает эти процессы в пределах южных районов Республики Молдова и сопредельных с нею юго-западных районов Одесской области Украины. Этому обязывают исторические факты и сохранившиеся статистические материалы, относящиеся к более ранним периодам - к XVIII-XIX вв.[2]

В начале XIX века, как писал Л.Кассо, Молдавия состояла из двух частей: “Молдавии, между Карпатами и Прутом, и нынешней Бессарабии, которая находится между Днестром, Черным Морем, Дунаем и Прутом”.[3]

Бессарабия (цара Бессарабяскэ) в валахо-болгарских[4] грамотах XV-XVI вв. называлась Валахией. В последствие это название (Бессарабия) сохранилось только за южной частью территории между Прутом и Днестром, которая называлась еще Буджаком или Ногайской степью. Буджак отделялся от центральной Бессарабии верхним Трояновым валом и в XIV-XVIII вв. был под сюзеренитетом Крымского хана и оттоманской Порты.

Молдавия в османских документах называлась Богданским воеводством («Boğdan voyvodalığı veya Moldavya» - «Богданское воеводство или Молдавия», «Кара-Богдан»), «Настоящее название Богданского воеводства - Молдава».[5]

1 Во многих своих научных трудах, как автор, идёт под двойной фамилией – Радова-Каранастас.

2 Радова (Каранастас) О.К. Историко-демократическое развитие гагаузов Молдовы и Украины в XVIII-XX вв. // Газета «Вести Гагаузии», №112-113 (7108-7109) от 2 августа 2005 г., С.5-6; см. также: Радова-Каранастас О.К. // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.). Кишинев, 2008, С.137-148; см. также: Радова-Каранастас О.К. // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, С.144-156.

3 Кассо Л.А. Россия на Дунае и образование Бессарабской области. Москва, 1913, с.92; Лежан. Этнография Европейской Турции // Этнографический сборник. Вып.VI. Издана в типографии В.Головина у Владимирской церкви. Санкт-Петербург, 1864, С.21.

4 Болгарских (валахо-булгарских – О.К.Радова-Каранастас).

5 “Bugünkü Rumanya devletinin başlıca arazisini teşkil eden Eflak= Valachie ve Boğdan=Moldavie kıt’aları o sırada birbirinden ayrı iki halindedir. Osmanlı menbâlarında Moldavya’ya “Boğdan” denilmesinin sebebi bu memlekete hâkim olan sülâlelin müessisinden dolayıdır”. – За основу образования (создания) современного государства Румыния заложены земли (arâzî اراضی : yerler, topraklar – территории, земли. См. источник: Ferit Devellioğlu Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÛGAT. Aydın kıtabevi yayınları, Ankara, 2004, S.36) Ефлака= Валахии и Богдана=Молдавии, в то время являющиеся

Экспонаты из фондов Комратского регионального историко-краеведческого музея. Использовались во время уборки урожая и складывая в скирда сена, травы при заготовке кормов для животных на зиму. Фото ©Ольги Радовой

После 1812 года восточная часть Молдавского княжества вошла в состав России вместе с населением, проживавшим на этой территории, в том числе и гагаузским, которое в основном было расселено в Буджаке и на территории между Буджаком и рекой Прут – это Измаильский, Бендерский, Кодрский и Гречанский цынуты.[6] Данные о расселении гагаузов в XVI-XVIII вв. в Буджаке находим в материалах фондов Османских архивов Республики Турция (BOA, A.{DVNS.NMH.d.00005., d.5 Hüküm Nu (4)83, Sahife Nu 194, Hükümüm tarih: evâsıt-ı c.1107) [7] и в изданных источниках Республики Болгария.[8]

Средняя и северная часть Бессарабии в официальных документах после присоединения к России в 1812 году стала называться “частию Молдавии по левому берегу Прута лежащей”,[9] «территорией по ту сторону Днестра лежащей».[10]

самостоятельными. В османских источниках (хронология записи - 1462 года) Молдавию называют «Богдан» (или «Boğdan voyvodalığı» - «Богданское воеводство») – именем основоположника династии, правящих Молдавией (см. источник: İsmail Hâmi Danişmend. İzanlı OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ. Cilt: 1. M. 1258 - 1512 / H. 656 – 918. Türkiye yayınevi. İstanbul. S.296-297). “Eflak’la beraber şimdiki Rumanya’yı teşkil eden ve Eflak’ şimalinde bulunan “Boğdan’nın” asıl ismi “Moldava”dır. Avrupalıların “Moldavia/Moldavie” gibi isimlerle andıkları bu Prensliğe Osmanlı Türklerinin “Boğdan” demeleri: devlet müessisi olan bir voyvodanın isiminden dolayıdır; bununla beraber gene Osmanlı menbâlarında “Kara-Boğdan” tesmiyesine de tesadüf edilir: Bu terkipteki “Kara” sıfatı “tabî” ve “mahkûm” mânâlariyle izah edilmektedir...”, “...Moldava=Boğdan/Kara-Boğdan...” (хронология записи – 1475 г., 1476 г.) (см. источник: İsmail Hâmi Danişmend. İzanlı OSMANLI TARİHİ KRONOLOJİSİ. Cilt: 1. M. 1258 - 1512 / H. 656 – 918. Türkiye yayınevi. İstanbul. S.331-332, 335).

6 Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 С.; Радова О.К. Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 27-133; см. также: *Karanastas-Radova O.K.* Tuna ötesi göçmenleri ve gagavuzlar (19.yüzyıl sonları – 20 yüzyıl başları). Ankara, 2004, 149 S.; Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, С.36-93.

7 Türkiye Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA). Hame-i Hümayun Defterleri Katalog. Fon kodu: A.{DVNS.NMH.d.00005., d.5. Hüküm Nu (4)83, Sahife Nu 194, Hükümün tarihi: evâsıt-ı c.1107 (июнь 1695 года). Год документа нам предстоит еще уточнить, по каталогу же в Османском Архиве Турции числится, что данный документ составлен в июне 1695 года (Hüküm tarihi: evâsıt-ı C.1107), хотя, если придерживаться транслитерированного текста (содержания документа), то он был составлен в октябре 1694 года. В любом случае, исходя из современных требований, данный документ является научным открытием, он был обнаружен в фондах Османского Архива Республики Турция, доктором исторических наук О.К. Радовой (Каранастас), копия которого привезена в Молдову в 2007 году (См. отчет «О научной командировке в Османские Архивы Республики Турция с 06.03.2007 по 15.10.2007 года» старшего научного сотрудника Института истории, государства и права Академии наук Молдовы О.К.Радовой, сданный в отдел “İstoria Universala” («Всеобщая история»)) Института истории, государства и права Академии наук Республики Молдова; Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, стр.234-243.

8 Преселнически селища на територията на Украинска и на Молдавска ССР // Енциклопедия. България. Т.5 Издателство на Българската Академия науките. София, 1986, С.449; *Mincev D.N.* Bulgarii din Basarabia de sud // Revista “Din trecutul nostru”. Ianuarie, Sofia. 1938, P.9; Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, С.24-27, 84-89; см. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С.30-32, 37-41; см. также: Karanastas-Radova O.K. Tuna ötesi göçmenleri ve gagavuzlar (19.yüzyıl sonları – 20 yüzyıl başları). Ankara, 2004, S.25-32, 98-101, 117; 149-150, 173-174, 182, 223, 227-229, 234-238, 242, 253; см. также: Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Кишинев, 2008, С.25-64, 149-150, 173-174, 182, 223, 227-229, 234-238, 242, 253; Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, С.36-93, 119-133, 144-146, 157-159, 189-190, 230-243, 296-298.

9 Могилянский Н.К. Материалы для географии и статистики Бессарабии. Кишинев, 1913, 2.

10 Репида Л.Е. Суверенная Молдова. История и современность. Кишинев, 2008, стр.78.

В первых десятилетиях XIX века в русских официальных документах название “Бессарабия” было перенесено на все земли между Прутом и Днестром. Бессарабской областью Пруто-Днестровское междуречье, присоединенное к России, стало именоваться лишь в 1813 году.[11]

В XIX веке, в Российский период нашей истории, началось интенсивное развитие сельского хозяйства, промышленного капитала, что способствовало переходу Бессарабии от феодальных общественных отношений к капиталистическим. Находясь в составе России, «во взаимосвязи с более развитыми регионами страны, Бессарабия достигла заметных успехов в экономическом и культурном развитии на пути капитализации и цивилизации»,[12] этому также способствовало отсутствие крепостного права в Бессарабской области.

Универсальный гагаузский национальный сосуд «Сусак» для хранения сыпучих - соли, красного молотого перца, чёрного перца, разных приправ. «Сусак» использовался и для черпания воды, в данном случае в нём сложены ложки. Экспонат хранится в фондах Комратского регионального историко-краеведческого музея. Фото © Ольги Радовой

Комплексное исследование исторических и социально-демографических процессов, происходящих в среде гагаузов Молдовы и Украины в современный период, сопоставимы с материалами конца XVIII – начала XX вв.,[13] когда гагаузы этого региона проживали в единой этнической территории, не разделенной государственными или административными границами.[14] Такой подход дает возможность сравнительно-сопоставительного анализа, а также правильности выводов, вытекающих из него.

На этнический состав населения Бессарабии в конце XVIII – начале XIX вв. повлиял ход событий русско-турецких войн.[15] В результате ногайцы из южной части Бессарабии – Буджака – были выселены, в крае осталось только местное молдавское и гагаузское население, которое жило среди ногайцев или в соседстве с ними. В этот же период начинается интенсивное заселение полу опустевшего края переселенцами из Балканского полуострова – гагаузами (часть гагаузского населения, переселившаяся в Бессарабию в начале XIX вв.), немцами - появились в

11 Репида Л.Е. Суверенная Молдова. История и современность. Кишинев, 2008, С.78.

12 Репида Л.Е. Суверенная Молдова. История и современность. Кишинев, 2008, С.83.

13 Согласно анализа списков задунайских переселенцев, составленные администрацией Российской империи в 1818 году, автору данной статьи впервые удалось, на основе письменных статистических данных (источников), доказать имеющие место исторические факты – миграции гагаузов с Балканского полуострова в Буджак еще в османский период, а также их переселения в Бессарабию (в том числе и Буджак) в российский период нашей истории, выявлены этапы этих миграций и переселений. См. источник: Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 с.; см. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-133; см. также: *Karanastas-Radova O.K.* Tuna ötesi göçmenleri ve gagavuzlar (19.yüzyıl sonları – 20 yüzyıl başları). Ankara, 2004, 149 S.; см. также: Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Кишинев, 2008, С.25-64; Радова-Каранастас О.К. Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, С.36-93.

14 Радова (Каранастас) О.К. Историко-демократическое развитие гагаузов Молдовы и Украины в XVIII-XX вв. // Газета «Вести Гагаузии», №112-113 (7108-7109) от 2 августа 2005 г., С.5-6; см. также: Радова-Каранастас О.К. // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.). Кишинев, **2008**, С.137-148; см. также: Радова-Каранастас О.К. // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, **2009**, С.144-156.

15 Радова (Каранастас) О.К. Переселенческое движение гагаузов с Балканского полуострова в Бессарабию и южную Россию в XVIII – первой половине XIX вв. Основные этапы и их особенности // Журнал «Этнопанорама», №1-2, Оренбург, 2005 г., С.50-62; Радова (Каранастас) О.К. Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002, 34 С.

Экспонаты из фондов Комратского регионального историко-краеведческого музея, использовались в повседневной хозяйственной деятельности гагаузов, на переднем плане «Ведря» (“Vedrä”). Фото ©Ольги Радовой

Буджаке, начиная с 1814 года, их последующие переселения произошли в 1817, 1821, 1826, 1836 и 1842 гг.,[16] болгар (основная масса этнических болгар переселилась в южную Бессарабию - в Буджак - в 1828-1830 гг.[17]) и другие.

Механическое движение населения способствовало резкому увеличению их численности. Этническая структура населения современной Республики Молдова – это исторически сложившаяся общность, основные черты современного национального состава которой сложились в XIX веке и на него повлияли этнические процессы. Бóльшую часть населения Республики Молдова образовывали шесть национальностей – молдаване, русские, украинцы, гагаузы, евреи, болгары. Среди остальных жителей Молдавии имели удельный вес менее одного процента белорусы, цыгане, поляки, немцы.

С тех пор абсолютная численность каждой из проживающих здесь национальностей не осталась не изменой. У одних выросла численность, у других – уменьшилась, однако, общее количественное соотношение между основными национальными группами в XIX веке – до начала 90-х годов XX столетия изменилась мало.[18]

Специфику развития этнодемографических процессов в различных регионах Молдовы, взаимосвязь перемен в численности и составе ее населения под влиянием социально-экономических преобразований в 60-70-е годы XX века, а также показатели коэффициента рождаемости, смертности и естественного прироста прослеживаются в работах В.С.Зеленчука, Е.М.Загородной, П.Ф.Кустрябовой, И.А.Субботиной, И.В. Табак и других.

Аналитический анализ исторических и этнодемографических процессов – это переселение и расселение гагаузского населения на юге Бессарабии – в Буджаке, в конце XVIII – начале XIX вв.; этническая идентификация задунайских переселенцев (в том числе и гагаузов), внутриобластные миграции в XIX веке, показатели динамики численности гагаузского населения, темпов его роста и прироста, коэффициента рождаемости, смертности и естественного прироста в XIX – начале XX вв. (см. табл. 2, 3, 7-14, 16) впервые были научно обоснованы в фундаментальных научных исследованиях О.К.Радовой (Каранастас).[19]

16 Радова (Каранастас) О.К., Капустин С.В. Переселенческое движение народов Балканского полуострова в Бессарабию и поселения немцев Буджака в первой половине XIX вв. // VI Конгресс этнографов и антропологов России. Санкт-Петербург. 28 июня – 2 июля 2005. Тезисы. Санкт-Петербург, 2005, С.512; см.также: Радова О.К., Капустин С.В. К вопросу об этнокультурном и демографическом развитии немцев Бессарабии в XIX – начале XX вв. // Р.Ф.Кайндль. Викно в Європупейську науку. Материали II Міждународного наукового семінару «Кайндлівські читання» Чернівці, 28-29 травня, 2005 Р.; см.также: *Dr.Olga RADOVA KARANASTAS – Serghey KAPUSTİN* . XIX ve XX. Yüzyılda Güney Besarabya Bölgesinde Alman Sömürgenlerinin Yerleşimi ve Demografik Gelişimi // ULUSLARARASI TÜRK ARŞİVLERİ SEMPOZYUMU 17-19 Kasım 2005, İstanbul, Ankara, 2006, S.373-391; см.также: Радова О.К., Капустин С.В. К вопросу о заселении южной Бессарабии немецкими колонистами и их демографическое развитие в XIX-XX вв. // Этнографические исследования в Республике Молдова. История и современность. Кишинев, 2006, С.289-315.

17 Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 С.; см. также: *Karanastas-Radova O.K.* Tuna ötesi göçmenleri ve gagavuzlar (19.yüzyıl sonları – 20 yüzyıl başları). Ankara, 2004, 149 S.

18 Зеленчук В.С. Население Молдавской ССР. Кишинев, 1987, С.70.

19 Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.). Изд. в типографии Комратского госуниверситета Республики Молдова, Кишинев-Комрат, 2001, 133 С.; см. также: *Karanastas-Radova O.K.* Tuna ötesi göçmenleri ve gagavuzlar (19.yüzyıl sonları – 20 yüzyıl başları). Ankara, 2004, 149 S.; Радова О.К. Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-133; Радова О.К. Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002, 34 С.; см. также: Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Кишинев, 2008, С.90-110.

Таблица №1

Численность жителей Бессарабской Губерниии в XIX веке[20]

Наименование этносов	1862 год		1897 год	
	Колич. Жителей	в %	колич. жителей	в %
Молдаване	515927	51,44	920919	47,58
Украинцы	215625	21,50	382169	19,75
Евреи	95923	9,56	228168	11,79
Русские	68168	6,80	155774	8,05
Болгары	56666	5,60	103225	5,33
Немцы	30020	2,99	60206	3,11
Богемцы	12995	1,29	8656	0,45
Поляки	3914	0,39	11696	0,60
Армяны	2298	0,23	2080	0,11
Греки	1956	0,20	2737	0,14
Другие нацио-нальности	43	-	2737	0,14
Гагаузы	-	-	57045	2,95
Итого:	**1003035**	**100**	**1935412**	**100**

Молодое поколение – будущее Гагаузии, в гостях в Комратском Государственном Университете. Фото ©Ольга Радовой

20 Источник: A.N.Kroupensky, L'Occupation roumaine en Bessarabie. Documents. Paris, 1920, p.16. Гагаузы проживали в Буджаке в 1862 году и в более ранние периоды. Автор A.N.Kroupensky, видимо, не выделил их отдельно - это является одним из недостатков его исследования.

Таблица №2

Динамика роста и прироста численности населения в селах Буджака в первой половине XIX в.

№ п/п	Наименования населенных пунктов	Г о д ы								Прирост численности населения							
		1818		1820		1827		1850		с 1818 по 1820 гг.		с 1820 по 1827 гг.		с 1827 по 1850 гг.		С 1818 по 1850 гг.	
		колич. семей	общая числ.насел.	колич. семей	общая числ. насел.	колич. семей	общая числ. насел.	колич. семей	общая числ. насел.	абсолют. числен. насел.	в %	абсолют. числн. насел.	в %	абсолют. числн. насел.	в %	абсолют. числн. насел.	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Села с абсолютным большинством гагаузского населения:																	
1.	Авдарма (Буд.ок.)	21	122	54	313	74	372	79	593	191	56,6	59	18,9	221	59,5	471	386,1
2.	Бауручи (Буд.ок.)	82	398	75	377	121	550	142	1029	-21	-5,3	173	45,9	479	87,1	631	158,5
3.	Бешалма (Буд.ок.)	67	407	78	473	91	464	102	923	66	16,2	-9	-1,9	459	98,9	516	126,8
4.	Бешгиоз (Буд.ок.)	41	234	44	228	34	187	89	613	-6	-2,6	-41	-18,0	426	227,8	379	162,0
5.	Бужорка (Прут.ок)	80	448	92	353					-95	-21,2						
6.	Болбока (Каг..ок)	109	489	107	504	114	534	130	886	15	3,1	30	6,0	352	65,9	397	81,2
7.	Вулканешты (Прутский округ)	150	817	162	883	312	1398	296	2284	66	8,1	515	58,3	886	66,3	1467	179,6
8.	Гайдар (Буд.ок.)	40	199	42	210	74	371	74	579	11	5,5	161	76,7	208	56,1	380	191,0
9.	Джолтай (Буд.ок.)	20	123	30	155	39	198	52	398	32	26,0	43	27,7	200	101,0	275	223,6
10.	Дизгинжа (Буд.ок)	123	635			120	661	147	1286					665	94,6	651	102,5
11.	Еникиой (Буд.ок.)	50	281	40	153	115	538			-128	-45,6	385	261,6				
12.	Итулия (Каг.. ок.)	66	388	72	438	75	415	83	773	50	12,9	-23	-5,3	358	86,3	385	99,2
13.	Казаклия (Буд.ок.)	94	496	87	460	160	786	167	1334	-36	-7,3	326	70,9	548	69,7	838	169,0
14.	Кириет (Буд.ок.)	75	351	70	330	50	281	91	562	-21	-6,0	-49	-14,8	281	100,0	211	60,1
15.	Кирсов (Башкиой) (Буджак.округ)	64	347			87	399	214	1668					1269	318,0	1321	379,3
16.	Комрат (Буд.ок.)	96	528	90	490	250	1193	569	4160	-78	-14,8	783	143,3	1967	248,7	3632	687,9
17.	Конгаз (Буд.ок.)	65	343	63	338	93	499	122	1314	-5	-1,5	161	47,6	815	163,3	971	283,1
18.	Копчак (Изм.ок.)	96	517	93	512	122	676	117	1421	-5	-1,0	164	32,0	745	110,2	904	174,9
19.	Кубей (Изм.ок.)	113	662	112	461	172	977	118	1361	-201	-30,4	516	111,9	384	39,3	699	105,6
20.	Курчи (Каг..ок.)	81	447	80	453	86	516	130	1074	6	1,3	63	13,9	558	108,1	627	140,3
21.	Сатылык Хаджи (Изм.округ)	38	212	37	219	54	285	86	641	7	3,3	66	30,1	356	114,9	429	202,4
22.	Томай (Буд.ок.)	84	481	83	475	102	559	121	970	-6	-1,2	84	-17,7	411	73,5	489	101,7

23.	Чешмекиой (Прут. округ)	111	661	170	798			203	1510	137	20,7					849	128,4
24.	Чокмайдан (Буд. округ)	20	119	22	130	58	283	92	703	11	9,2	153	117,7	420	148,4	584	490,8
	Смешанные- гагаузско-болгарские села:																
25.	Кайракли (Изм.ок)	25	156	25	158	25	120	102	718	4	1,3	38	-24,1	598	498,3	562	360,3
26.	Каракурт (Изм.ок.)	150	822	154	839	333	700	114	1191	17	2,1	-139	-16,6	491	70,1	369	44,9
27.	Табак (Изм.ок.)	109	681	117	688			97	975	7	1,0					294	43,2
28.	Хаджи Абдула (Кагул.округ)	93	502	111	564			123	1005	62	12,4					503	100,2
29.	Чешма (Изм.ок.)	79	486	79	575	102	531	127	1184	89	18,3	-44	-7,7	653	123,0	698	143,6
30.	Шикирли Китай (Изм.округ)	75	410	91	181	107	537	109	1042	-5	-2,7	356	196,7	505	94,0	632	154,2
	Смешанные гагаузско-молдавские села:																
31.	Анадолка (Прут. округ)	72	372	72	349			109	680	-23	-6,2					308	82,8
32.	Барта (Каг.ок.)	55	307	83	509	5	23	80	686	202	65,8	-486	-95,5	673	102,6	389	126,7
33.	Импуцыта (Каг. округ)	60	373	61	453			101	483	80	21,5					610	163,5
34.	Караталы (Каг. округ)	99	522	96	536			110	684	14	2,7					162	31,0
35.	Сатунов (Каг.ок)	79	444	102	555	105	453	148	993	111	25,0	-102	-18,4	540	119,2	549	123,6
36.	Фрикацей (Прут. округ)[21]	124	679	136	560			149	956	-119	-17,7					277	40,9
	Итого:	**2806**	**15459**	**2830**	**14720**	**3080**	**14506**	**4593**	**56679**	**-739**	**-4,8**	**-214**	**-1,4**	**22173**	**+152,9**	**21220**	**+137,3**

© Ülkü Çelik Şavk

21 Расчеты в таблице №5 оригинальны, составлены автором данной статьи впервые, согласно архивным материалам и изданной литературы. В таблицу включены села, вошедшие в состав вновь образованных 4-х округов (Буджакский, Измаильский, Кагульский, Прутский) после Указа от 29 декабря 1819 года. Источники: НА РМ, ф.5, оп.2, д.442, Ч.I-IV, ЛЛ.1-578; P. *von Koeppen. Die Bolgaren in Bessarabien // Bulletin de la Classe Historico-Philologique de L'Academie Imperiale des Schiences. Sankt.-Petersbourg-Leipsig, T.XI, №13,14, 1854, Z.194-224; Бутович В.Н.Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. Киев, 1916, С.47-59; см. также: Радова-Каранастас О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.), Кишинев-Комрат, 2001, С.85-88, 98-100; Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.). Кишинев, 2008, С.54-59, 90-110; см. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, С. 111-133.*

Таблица №3

Динамика роста и прироста численности населения в селах Буджака с 1818 по 1907 гг.

		1818		1850		1907		Прирост численности населения					
№.	Наименование	колич.	общая	колич.	общая	общая	в том	с 1818 - 1850		с 1850 - 1907		с 1818 - 1907	
п.п	населенных пунктов	ство семей	числ. насел.	ство семей	числ. насел.	числен. насел.	числе гагаузс.	абсол знач.	в %	абсол. знач.	в %	абсол. знач.	в %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Села с гагаузским населением													
1.	Авдарма	21	122	79	593	1900	1900	471	386,1	1307	220,4	1778	1457
2.	Баурчи (Бен.цын.)	82	398	142	1029	2800	2800	631	158,5	1771	172,1	2402	603,5
3.	Бешалма	67	407	102	923	2830	1900	516	126,8	1907	206,6	2423	595,3
4.	Бешгиоз	41	234	89	613	1400	1100	379	162,0	787	128,4	1166	498,3
5.	Болбока	109	489	130	886	2224	2224	397	81,2	1338	151,0	1735	354,8
6.	Волканешть	150	817	296	2284	4350	4350	1467	179,6	2066	90,5	3533	432,4
7.	Гайдар	40	199	74	579	1700	1700	380	190,9	1121	193,6	1501	754,3
8.	Джолтай	20	123	52	398	1000	1000	275	223,6	602	151,3	877	713,0
9.	Дизгинже	123	635	147	1286	3540	3400	651	102,5	2254	175,3	2905	457,5
10.	Итулия	66	388	83	773	1520	1520	385	99,2	747	96,6	1132	291,8
11.	Казаклия (Бен. цын.)	94	496	167	1334	3640	3400	838	169	2306	172,9	3144	633,9
12.	Карбаул	38	219	-	-	320	320	-	-	-	-	101	46,1
13.	Кириет	75	351	91	562	1860	1820	211	60,1	1298	231,0	1509	429,9
14.	Кирсов (Башкиой)	64	347	214	1668	3500	1700	1321	380,7	1832	109,8	3153	908,6
15.	Комрат	96	528	569	4160	9600	6200	3632	687,9	5440	130,8	9072	1718,1
16.	Конгаз	65	343	122	1314	4600	4600	971	283,1	3286	250,1	4257	1241,1
17.	Копчак	96	517	117	1421	4650	4575	904	174,9	3229	227,2	4133	799,4
18.	Кубей	113	662	118	1361	4989	2800	699	105,6	3628	266,6	4327	653,6
19.	Курчи	81	447	130	1074	2150	1170	627	140,3	1076	100,2	1703	381,0
20.	Сатылык Хаджи	38	212	86	641	2350	2350	429	202,4	1709	266,6	2138	1008,4
21.	Томай (Бен. Цын.)	84	481	121	970	2870	2870	489	101,7	1900	195,9	2389	496,6
22.	Чадыр-Лунга	-	-	144	1208	4697	4500	-	-	3489	288,8	-	-
23.	Чешмекиой	112	661	203	1510	3040	3040	849	128,4	1530	101,3	2379	359,9
24.	Чокмайдан	20	119	92	703	2700	2700	584	490,8	1997	284,1	2581	2168,9
Смешанные гагаузско-болгарские села													
25.	Казаклия (Греч. цын)	25	146	-	-	1875	1875	-	-	-	-	1729	1184,2
26.	Кайраклия	25	156	102	718	1520	615	562	360,3	802	111,7	1364	874,4
27.	Каракурт	150	822	114	1191	1892	481	369	44,9	701	58,9	1070	130,2
Смешанные гагаузско-молдавские села													
28.	Импуцыта[22]	60	373	101	983	1209	42	610	163,5	226	23,0	836	163,5
	Итого:	**1955**	**10692**	**3685**	**30182**	**80726**	**66982**	**19490**	**182,3**	**50544**	**167,5**	**70034**	**655,0**

22

22 В процессе дальнейших исследований этот список возможно будет дополнен. Источники: НА РМ, ф.5, оп.2, д.442, Ч.I-IV, лл.1-578; **P.** *von Koeppen. Die Bolgaren in Bessarabien // Bulletin de la Classe Historico-Phililogique de L'Academie Imperiale des Schiences. Sankt.-Petersbourg-Leipsig, T.XI, №13,14, z.194-224; Бутович В.Н.Материалы для этнографической карты Бессарабской губернии. Киев, 1916, С.47-59; см. также: Радова О.К. Рукопись диссертации О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-133.см. также: Каранастас-Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.), Кишинев-Комрат, 2001, С.85-88, 98-100; Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Каранастас) О.К.)*. Кишинев, 2008, С.90-110.

Этнокультурный фестиваль в Кишиневе, в парке им. А.С.Пушкина, состоялся 18 сентября 2011 года. Гагаузы своим гостям рады, приветствуя их, говорят: “Hoş geldiniz!” – “Добро пожаловать!”. Фото © Ольги Радовой

Таблица №4

Численность гагаузов Бессарабии по уездам и городам согласно переписи 1897 года (человек)[23]

No. п.п.	Уезды и города Бессарабии	Абсолютная численность гагаузов	% гагаузов
1	2	3	4
1.	г.Кишинев	369	0,3
	Кишиневский уезд	69	-
	В уезде без города	31	-
2.	г.Аккерман	48	0,2
	Аккерманск ий уезд	10381	3,9
	В уезде без города	10333	4,4
3.	г.Бендеры	4	-
	Бендерский уезд	27576	14,1
	В уезде без города	25572	16,9
4.	г. Бельцы	3	-
	Бельцкий уезд	11	-
	В уезде без города	8	-
5.	г.Измаил	21	0,1
	Измаильский уезд	17723	7,3
	г.Болград	117	1,0
	г.Килия	5	-
	г.Кагул	2	-
	г.Рени	103	1,5
	В уезде без городов	17475	9,5
6.	г. Оргеев	-	-
	Оргеевский уезд	8	-
	в уезде без городов	8	-
7.	г.Сороки	-	-
	Сорокский уезд	-	-
	в уезде без городов	-	-
8.	г.Хотин	1	-
	Хотинский уезд	22	-
	в уезде без городов	21	-
	Итого:	**57790**	**2,88**

23 Источник: Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. Санкт-Петербург, 1923, С.42-45; см. также: Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой-Карансатас О.К.). Кишинев, 2008, С.90-110.

Таблица №5

Сельское население Бессарабии за 1907 год[24]

No. п.п.	Наименование уездов	гагаузы	
		абсолютная численность	% гагаузов
1.	Хотинский уезд	-	-
2.	Сорокский уезд	-	-
3.	Бельцкий уезд	4	0,0
4.	Оргеевский уезд	8	0,0
5.	Кишиневский уезд	8	0,0
6.	Бендерский уезд	37290	19,4
7.	Аккерманский уезд	15155	5,6
8.	Измаильский уезд	23809	11,5
Всего по Бессарабской губернии:		**76266**	**4,2**

Таблица №6

Динамика этнического состава населения Республики Молдова в XX – начале XXI века (в%)[25]

Национальность	**1930**	**1941**	**1959**	**1970**	**1979**	**1989**	**2004**	**В 2004 году по с равнению с 1989 годом**
Молдаване	56,2	68,7	65,4	64,7	63,9	64,5	76,1	+11,6
Украинцы	11,0	11,0	14,6	14,2	14,2	13,8	8,4	-5,4
Русские	12,3	6,6	10,2	11,6	12,8	13,0	5,8	-7,2
Гагаузы	3,4	4,9	3,3	3,5	3,5	3,5	4,4	+0,9
Болгары	5,7	7,5	2,1	2,1	2,0	2,0	1,9	-0,1
Евреи	7,2	0.2	3,3	2,7	2,0	1,5	0,1	-1,4
Другие нацио-нальности	4,2	0,6	1,1	1,3	1,6	1,7	3,3	+1,6
Всего:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	-

Сравнивая результаты переписей населения Республики Молдова за 1989 и 2004 гг. видим, что в межпереписной период, за 15 лет, общая численность населения в абсолютном выражении уменьшилась на 945289 тыс. человек или на 21,81%. За этот период (с 1989 по 2004 гг.) в РМ значительно изменился и этнический состав населения,[26] тем не менее, основные национальные группы – молдаване, русские, украинцы, гагаузы, болгары, за исключением евреев, остались в численном отношении лидирующими (как это было в XIX и XX вв.) и в начале XXI века.

Так, из расчетов, приведенных в таблице №6 «Динамика этнического состава населения Республики Молдова» видим, что в 2004 году, по сравнению с 1989 годом, в Республике Молдова доля молдавского этноса, по отношению к общей численности населения РМ, увеличилась на 11,6% (абсолютная же численность уменьшилась с 2794749 чел. до 2579202 чел., см. табл. 8), доля украинского этноса – уменьшилась на 5,4% (абсолютная численность также уменьшилась с

24 Берг Л.С. Население Бессарабии. Этнографический состав и численность. Санкт-Петербург, 1923, С.46.

25 Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. (Этнические и социально-демографические процессы). Кишинев, 1979, 287 С.; *Olga Radova (Karanastas)*. Minority Rights in Moldova and the Gagauzes («Этнические меньшинства Молдовы и гагаузы») // Proceeding of the International Conference on Minority Issues in the Balkans and the EU/ May 16th 2007, Istanbul. Foundation for Middle East and Balkan Studies (OBIV)/ Y.T.U. Departament of Political Science and International Relations. Joint Conference Series No.7. İstanbul: OBİV, 2007, S.54.

26 В настоящее время в Республике Молдова насчитывается более 130 этносов.

600366 чел. до 283367 чел.), русского населения – уменьшилась на 7,2% (абсолютная численность также уменьшилась с 562069 чел. до 198144 чел.), доля численности болгарского населения уменьшилась на 0,1% (абсолютная численность также резко уменьшилась с 88419 чел. до 65072 чел.).

Удельный вес (или доля) численности гагаузского населения по отношению к общей численности населения Республики Молдова в 1989 году составил 3,54%, а в 2004 году – 4, 40%, то-есть за этот период он увеличился на 0,86%. На первый взгляд показатели кажутся хорошими, однако, если проанализировать демографическую ситуацию более подробно, то видим, что на самом деле показатели за этот период среди гагаузского этноса намного ухудшились. Этот процесс произошел не за счет рождаемости гагаузского населения, а за счет увеличения уровня или доли гагаузского населения в 2004 году (4,4%) по сравнению с 1989 годам (3,5%) к общей численности населения РМ, то-есть простые математические расчеты показывают увеличение (так как общая численность населения уменьшилась, за счет чего и устоявшееся численное соотношение этносов также изменился), а действительная демографическая ситуация в среде гагаузского населения за 15 лет ухудшилась. Так, абсолютная численность гагаузского населения за этот период уменьшилась на 5797 человек (хотя по предварительным данным[27] эта цифра была намного выше), со 153458 до 147661 человек.

Распределение населения Одесской области по наиболее многочисленным национальностям характеризуется следующими данными[28] (см. табл.7 «Население Одесской области Украины в XX веке по наиболее многочисленным национальностям»).

Таблица №7

Население Одесской области Украины в XX веке по наиболее многочисленным национальностям

Наименование этносов	Всего населения (в человек)			Удельный вес этнического состава населения по отношению к общей численности (в%)		
	1970 г.	1979 г.	1989 г.	1970 г.	1979 г.	1989 г.
Всего население, в том числе:	2389006	2527858	2624245	100	100	100
Украинцы	1313767	1382135	1432737	55,0	57,4	54,6
Русские	578201	656306	719039	24,2	26,0	27,4
Болгары	166522	17004	165821	7,0	6,7	6,3
Молдаване	135979	143109	144534	5,7	5,7	5,5
Евреи	117233	92132	69105	4,8	3,6	2,6
Гагаузы	24376	26784	27369	1,0	1,0	1,0
Белорусы	15852	18032	21251	0,7	0,7	0,8

После развала Союза ССР и изменения политический стабильности в регионе, стали происходить резкие трансформационные процессы в этническом сознании народа Республики Молдова, соответствующим образом повлиявшие на общую этническую картину страны. Данный аспект представляет интерес и требует тщательных научных исследований.

Представляет интерес динамика численности и этнического состава населения Республики Молдова в промежутке между переписями 1989 и 2004 гг. (см. табл. 8).

27 Данные были размещены в компьютере.

28 По данным Всесоюзной переписи населения. См. источник: Госкомстат УССР. Одесское областное управление статистики. О национальном составе Одесской области (по данным Всесоюзной переписи населения на 12.01.1989 года). Одесса, 1990, С.1.

Этнокультурный фестиваль в Кишиневё, в парке им. А.С.Пушкина, состоялся 18 сентября 2011 года. Находимся в гагаузской гостиной “Бююк баш” (“Büük baş”), убранная в национальном стиле. Гагаузская национальная “Софра” (“Sofra”) полна еды, приготовленная согласно древних гагаузских рецептов. Все в ожидании гостей, на фото гагаузский фольклорный ансамбль “Севда” (“Sevda”) села Казаклия, Чадыр-Лунгского района (долая) АТО Гагаузии (Гагауз Ери) Республики Молдова и учёный-историк, этнолог – Ольга Константиновна Радова (в центре, в красном одеянии). Фото © Ольги Радовой

Таблица №8

Динамика численности и этнический состав населения Республики Молдова в 1989 и 2004 гг.[29]

Численность и этнический состав Республики Молдова в 1989 году			Численность и этнический состав Республики Молдова в 2004 году		
Национальность	абсол. данные (в человек)	в % к общей численности	Национальность	абсол. данные (в человек)	удел. вес в % к общей численности
Молдаване	2794749	64,50	Молдаване	2579202	76,13
Украинцы	600366	13,85	Украинцы	283367	8,40
Русские	562069	13,00	Русские	198144	5,80
Гагаузы	153458	3,54	Гагаузы	147661	4,40
Болгары	88419	2,04	Румыны	**70275**	2,09
Евреи	**65672**	1,52	Болгары	65072	1,90
Белорусы	19608	0,45	Другие национ., в том числе:	44350	1,30
Цыгане	11571	0,27	Цыгане	12271	0,36
Немцы	7335	0,17	Белорусы	5059	0,15
Поляки	4739	0,11	Евреи	**3608**	0,10
Татары	3392	0,08	Поляки	2384	0,07
Армяне	2873	0,07	Армяне	1829	0,05
Азербайджанцы	2642	0,06	Немцы	1616	0,05
Румыны Другие национальности	**2477**	0,06 0,28	Другие национальности	17583	0,50
Всего:	**4333360**	**100**	Всего:	**3388071**	**100**

Представители каждой этнической группы, проживающие в современный период в исторической территории Бессарабия,[30] представляют как социально–демографические, так и культурно-бытовые различия между жителями отдельных местностей Бессарабии. Эти различия впоследствии усилились под влиянием уездного разграничения и разнородности этнического состава населения. В результате у жителей северной, центральной и южной историко-этнографических зон Бессарабии сложились и закрепились характерные особенности культуры и быта, возникшие в разные исторические периоды

Наиболее высокая доля молдаван была среди населения центральной зоны. На севере края молдавская народная культура развивалась в тесном общении с украинской, на юге - на развитие молдавской культуры, оказывало влияние многовековое соседство с тюркскими народами,

29 Исчислено по данным Департамента статистики Республики Молдова. См. также: *Olga Radova (Karanastas)*. Minority Rights in Moldova and the Gagauzes («Этнические меньшинства Молдовы и гагаузы») // Proceeding of the International Conference on Minority Issues in the Balkans and the EU/ May 16th 2007, Istanbul. Foundation for Middle East and Balkan Studies (OBIV)/ Y.T.U. Departament of Political Science and International Relations. Joint Conference Series No.7. İstanbul: OBİV, 2007, S.55.

30 Бессарабия с 1940 года разделена, ныне основная часть территории входит в состав Республики Молдова, а другая - в состав Одесской области Украины.

а также проживавшие среди них, в основном в городах, небольшое число этнических греков, армян, евреев и других национальностей.

Обращая внимание учёных и исследователей на такие аспекты (или объекты демографического исследования) как, этнические евреи и румыны, следует подчеркнуть, что показатели по результатам переписи населения Республики Молдова за 2004 года по этим двум этносам дали ошеломляющий результат (см. табл.8). Сравнивая результаты переписей населения за 1989 и 2004 гг. в Республике Молдова видим, что если численность еврейского населения в 1989 году было 65672 человек или 1,52%, то в 2004 году она составила всего лишь 3608 человек или 0,1%, то есть в абсолютном выражении численность еврейского населения Республики Молдова уменьшилась на 62064 человек, а в процентном выражении - на 1,42%. Тут задаешься вопросу, неужели почти все еврейское население Республики Молдова уехало?

У румынского этноса произошла совсем другая картина: если в 1989 году общая численность этнических румын составляла 2477 человек или 0,06%, то в 2004 году эти же показатели соответственно составили – 70275 человек или 2,09%, то есть в абсолютном выражении численность этнических румын увеличилась на 67798 человек или на 2,03%. Спрашивается за счет чего, каких этнических процессов произошли такие резкие изменения, когда не было механического движения – переселения этнических румын в Республику Молдова в промежутке между переписями за 15 лет?

Данный показатель мог увеличиться из-за того, что часть граждан РМ поменяли свою этническую принадлежность, зафиксированную в документах, удостоверяющие их личность, в советский период нашей истории. Некоторые из них, возможно, написали свою истинную национальную принадлежность – румыны. Другая часть граждан Республики Молдова, во время переписи населения 2004 года, возможно, свою двойную гражданственность – Республики Румыния – идентифицировала с этнической принадлежность, и записались румынами, хотя, возможно, часть из них являются этническими молдаванами или другими этносами. Во всяком случае, учёным–специалистам в области социологии предстоит более детально исследовать эти вопросы и дать исчерпывающие ответы на эти вопросы.

В результате прибытия представителей этнических групп из разных стран (в основном дальнего зарубежья), в течении 15 лет резко увеличилось разнообразие представителей этнических групп в РМ (в настоящее время в Республике Молдова насчитывается более 130 этнокультурных обществ), хотя они имеют незначительное количественно и показаны в графе «другие национальности», доля которых, по отношению к общей численности населения РМ в 1989 году составила 0,28%, в 2004 году составила 3,3% (абсолютная численность в 2004 году составила 17583 чел., см. табл.8, то есть за 15 лет увеличилось на 1,6%, или в 11,8 раз, более чем на 12 тыс. чел. (см. табл.8).

Общая картина динамики абсолютной численности и темпов роста (в %) гагаузского населения в XIX – начале XXI вв. представлены в таблицах №9 и №10. Из таблицы №14 видно, что в начале XIX веке, в 1812, 1813, 1817 гг. коэффициет рождаемости среди гагаузского населения был низкий и, соответственно, составлял – 32,80‰, 24,01‰ и 33,55‰ (промилей) – это можно объяснить тяжелым экономическим положением жителей, а также вспышки эпидемии холеры в этот период. В 1822-1872 гг. коэффициент рождаемости среди гагаузского населения повысился и составил от 40,28‰ до 41,13‰. Во второй половине XIX века, коэффициент рождаемости среди гагаузского населения ещё больше увеличился и составил в промилях: 1873 г. - 44,68‰, в 1905 г. - 43,19, в 1906 г. - 48,30‰, в 1907 г. - 48,33‰ (см.табл. 14). Это показывает, что после предоставления в 1819 году Российской империей задунайским переселенцам льгот, их экономическое благосостояние улучшилось, и это повлияло на рождаемость, смертность и естественный прирост гагаузского населения. К 1822 году коэффициент рождаемости постепенно увеличился и достиг в среднем до 42,25‰ (промилей), в конце XIX века коэффициент рождаемости колебался от 40,88‰ до 44,68‰, а в среднем за XIX век он составил 36,76‰ (см.табл. 14).

В первой четверти XIX века самый высокий коэффициент смертности приходился также на 1822 год и составил 28,85‰, но несмотря на это, за счет рождаемости (в 1822 году – 40,28‰)

естественный прирост гагаузского населения составил 11,43‰, однако, он был ниже чем в 1817 году (в 1817 году – 22,99‰) (см. табл.11).

За период с 1871 по 1873 гг. сохранилась высокая рождаемость, которая колебалась от 40,88‰ до 44,68‰, однако, из-за высокой смертности естественный прирост гагаузского населения за указанный период был низким: в 1871 году он составил 10,71‰, в 1872 г. – 2,86‰, в 1873 г. – 7,01‰ (см.табл. 12).

Таблица №9

Динамика абсолютной численности гагаузского населения Бессарабии в XIX – начале XXI вв.

Территории	Абсолютная численность (в человек)									
	1818 г.	1850 г.	1897 г.	1907 г.	1930 г.	1959 г.	1970 г.	1979 г.	1989 г.	2004г.
Бессарабия	1400[31]	48905[31]	57790	78511	98863[33]					
Молдова						95856	124902	138000	153458	147500
Украина						23530	26464	29398	31957	31900
Всего в исторической области Бессарабия	1400	48905	57790	78511	98863	119386	151366	167398	185415	179400

Таблица №10

Динамика темпов роста численности гагаузского населения Бессарабии в XIX – начале XXI вв. (в процентах - %)

Территория	Темпы роста численности в %													
	1850 г. в % к 1818 г.	1897 г. в % к 1850 г.	1907 г. в % к 1897 г.	1930 г. в % к 1907 г.	1959 г. в % к 1930 г.	1970 г. в % к 1959 г.	1979 г. в % к 1970 г.	1989 г. в % к 1979 г.	2004г. в % к 1989 г.	2004г. в % к 1850 г.	2004г. в % к 1897 г.	2004г. в % к 1907 г.	2004г. в % к 1930 г.	2004г. в % к 1959 г.
Историческая область Бессарабия	3943,21	118,17	135,85	125,92	120,76	126,79	110,59	110,76	96,76	366,83	310,43	228,50	181,46	150,27

31 Каранастас- Радова О.К. Гагаузы в составе задунайских переселенцев и их поселения в Буджаке (конец XVIII – первая четверть XIX вв.), Кишинев-Комрат, 2001, С.49-62.

32 Радова О.К. Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-133; см. также: Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Кишинев, 2008, С.93.

33 См. Recensământul General al Populaţiei României din 29 decembrie 1930. Volumul II. Neam, limbă maternă, religie. Tipărie la Monitorul oficial, imprimeria Naţională. Bucureşti. -1938.-III-CXLIII+780 P.; Радова (Каранастас) О.К. Численность и расселение гагаузов по данным Румынской переписи 1930 года // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Второе дополненное издание. Кишинев, 2009, С. 125-136.

Таблица №11

Коэффициент[34] естественного движения гагаузского населения в селах Бессарабии в первой четверти XIX века

(в промилях - ‰)

№ п.п.	Наименование Села	Г о д ы											
		1812			1813			1817			1822		
		Коэф. Рожд.	коэф. смерт.	коэф. естеств. прир.	коэф. рожд.	коэф. смерт.	коэф. естеств. прир.	коэф. рожд.	коэф. смерт.	коэф. естеств. прир.	коэф. рожд.	коэф. смерт.	коэф. естеств. прир.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
1.	Бауручи	-	-	-	-	-	-	31,78	2,44	29,34	-	-	-
2.	Бешалма	-	-	-	-	-	-	22,14	9,84	12,30	29,04	10,37	18,67
3.	Болбока	49,38	8,23	41,15	19,96	-	19,96	14,17	10,12	4,05	-	-	-
4.	Волканешты	24,25	24,25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
5.	Дезгинже	25,06	20,10	4,96	28,05	9,90	18,15	49,34	20,03	29,31	39,82	21,44	18,38
6.	Итулия	-	-	-	-	-	-	-	-	-	31,53	18,02	13,51
7.	Кириет	-	-	-	-	-	-	-	-	-	24,17	21,15	3,02
8.	Кирсово	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48,02	56,50	-8,48
9.	Конгаз	-	-	-	-	-	-	53,29	16,83	36,43	51,73	22,99	28,74
10.	Копчак	49,87	24,93	24,94	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11.	Кубей	10,64	-	10,64	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.	Томай	-	-	-	-	-	-	22,96	14,61	8,35	53,17	24,54	28,63
13.	Чешмекиой	37,60	10,25	27,35	-	-	-	-	-	-	44,36	55,77	-11,41
14.	Чокмайдан	-	-	-	-	-	-	41,14	-	41,14	-	-	-
	Средний коэффициент	32,8	14,63	18,17	24,01	4,95	19,06	33,55	10,56	22,99	40,28	28,85	11,43

© Todur Kıssa

34 Рассчеты оригинальны и сделаны автором данной статьи на основании архивных материалов. См. источники: За 1812 и 1813 гг.: НА РМ, Ф.211, оп.2, д.1, обор. 112-117, 142-145, 200-211, 212-215, 271-272, 377-378, 507-514; НА РМ, ф.211, оп.2, д.2, обор.100-102, 293-296, 328-358. За 1817 год: НА РМ, ф.211, оп.2, д.2, обор.100-102, 293-296, 328-358; За 1818 год : Кишиневские Епархиальные ведомости, №20, Кишинев,1875, стр.743-745; Кишиневские Епархиальные ведомости, №6, Кишинев, 1878, С.240-243; За 1822 год: НА РМ, ф.211, оп.21, д.1, обор.144-148, 164-214, 221-225, 241-245, 250-262, 283-286, 297-307. По селу Дезгинже с 1818 по 1875 гг. естественное движение населения см. в : Кишиневские Епархиальные ведомости, №6, Кишинев, 1878, С.233-251; см.также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 145.

Гагаузский национальный “Хору” (“Horu”) в селе Бешалма (50- годы, XX века), Комратского района (гаг. “долай” – “dolay”), ныне входящий в состав АТО Гагаузии (Гагауз Ери) Республики Молдова. По гагаузским обычаям, незамужние девушки покрывали свои головы белым платом, а молодые, уже замужние невесты, обязаны были покрывать головы платком тёмного цвета – это выделял их статус в обществе, нравы строго соблюдались. Фото ©Людмилы Покровской

Таблица №12

Коэффициент[35] естественного движения гагаузского населения в селах Бессарабии в конце XIX века

(в промилях - ‰)

№ п.п.	Наименование села	годы								
		1871			1872			1873		
		коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естествен. прироста	коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естествен. прироста	коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естествен. прироста
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Баурчи	50,73	33,42	17,31	-	-	-	52,60	62,76	-10,16
2.	Бешалма	45,58	28,00	17,58	-	-	-	-	-	-
3.	Бешгиоз	36,53	7,69	28,84	43,81	52,38	-8,57	38,35	45,06	-6,71
4.	Болбока	22,25	60,89	-38,64	26,17	25,03	1,14	37,85	20,04	17,81
5.	Казаклия	46,68	28,31	18,37	-	-	-	-	-	-
6.	Кириет	49,64	37,77	11,84	-	-	-	-	-	-
7.	Комрат	28,17	12,43	15,74	-	-	-	-	-	-
8.	Кубей	-	-	-	36,57	18,48	18,09	46,33	21,09	25,24
9.	Сатылык Хаджи	49,15	42,13	7,02	48,66	41,71	6,95	48,23	39,37	8,86
10.	Томай	39,17	20,89	18,28	50,52	53,76	-3,24	-	-	-
	Средний коэффициент	40,88	30,17	10,71	41,13	38,27	2,86	44,68	37,67	7,01

35 Расчеты оригинальны и сделаны О.К.Радовой (Каранастас) на основании архивных материалов. См. источники: НА РМ, ф.211, оп.14, д.5, обор.1-434; НА РМ, ф.211, оп.14, д.7, обор.774-799; НА РМ, ф.151, оп.1, д.11, Ч.II, обор. 260, 487; НА РМ, ф.211, д.8, д.14, обор. 1-243, 294-577, 694-847, 883-986; НА РМ, ф.151, оп.1, д.14, Ч.I, обор.105; НА РМ, ф.151, оп.1, д.14, Ч.II, обор.249, 294; НА РМ, ф.211, оп.14, д.12, обор.1-294, 381-717, 875-1101, 1159-1280; НА РМ, ф.151, оп.1, д.18, Ч.I., обор.187; НА РМ, ф.211. оп.14, д.16, обор.704-728; НА РМ, ф.151,оп.1, д.18, Ч.II, обор.266; НА РМ, ф.211, оп.14, д.14, обор.1-257, 320-617, 748-960, 1001-1133; Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 146.

Таблица №13

Коэффициент[36] естественного движения гагаузского населения в селах Бессарабии в начале XX века

(в промилях - ‰)

№ п.п.	Наименование населенных пунктов	Годы								
		1905			1906			1907		
		коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естествен. прироста	коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естествен. прироста	коэфиц. рождаем.	коэфиц. смертн.	коэфиц. естест. прироста
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Авдарма	48,09	29,85	18,24	47,76	20,30	27,46	49,59	28,45	21,14
2.	Баурчи	45,66	30,66	15,10	48,92	39,40	9,52	49,37	36,25	13,12
3.	Бешалма	48,28	25,69	20,59	49,18	21,85	27,33	46,44	26,63	19,81
4.	Бешгиоз	39,35	20,04	19,31	43,87	18,69	25,18	41,17	18,80	22,37
5.	Гайдары	37,06	30,99	6,07	49,85	20,08	29,77	50,70	21,46	29,24
6.	Джолтай[37]	50,08	62,82	-12,74	51,72	29,72	22,00	49,89	28,75	21,14
7.	Дезгинже	35,39	34,17	1,22	47,46	27,76	19,70	49,18	27,25	21,93
8.	Казаклия	40,11	31,17	8,94	46,33	27,90	18,43	46,77	28,27	18,50
9.	Кириет	46,69	56,48	-9,79	49,65	27,10	22,55	49,19	26,32	22,87
	Средний коэффициент	43,19	35,87	7,32	48,30	25,85	22,43	48,33	26,31	21,42

Таблица №14

Средний коэффициент[38] естественного движения гагаузского населения в XIX – начале XX вв. в южной Бессарабии или в Буджаке

(в промилях - ‰)

Коэффициенты	Годы										
	1812	1813	1817	1822	1871	1872	1873	1905	1906	1907	Ср.коэф
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Коэффициент рождаемости	32,80	24,01	33,55	40,28	40,88	41,13	44,68	43,19	48,30	48,33	39,71
Коэффициент смертности	14,63	4,95	10,56	28,85	30,17	38,27	37,67	35,87	25,87	26,91	25,37
Коэффициент естественного прироста	18,17	19,06	22,99	11,43	10,71	2,86	7,01	7,32	22,43	21,42	14,34

36 Расченты оригинальны и сделаны О.К.Радовой (Каранастас) на основании архививных материалов. См. источник: НА РМ, ф.211, оп.2, д424, лл.1-276; ф.211, оп.2, д.423, лл.64-314, 379-419; ф.211, оп.2, д.425, лл.77-281; НА РМ, ф.211, оп.2, д.428, лл.158-400; ф.211, оп.2, д.426, лл.70-210, 359-362, 444-600; ф.211, оп.2, д.427, лл.1-102; ф.211, оп.2, д.427, лл.185-268; см.также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 147.

37 Известно, что коэффициент рождаемости близский к 50‰ является пределом, выражающим физиологический максимум рождаемости данного народа. В странах, где полностью отсутствует добровольное ограничение рождений и господствуют условия, особо благоприятные для брачности, коэффициент рождаемости может превышать 50‰ (Источник: Пресса Р. Народонаселение и его изучение. Москва. «Статистика», 1966, С.175); см. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 147.

38 Расчеты оригинальны и сделаны автором данной статьи на основании данных, приведенных в таблицах №13-15. См. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 148.

Таблица №15

Показатели рождаемости, смертности и естественного прироста населения Бессарабской губернии по пятилетиям за 1861-1913 гг.[39] (в промилях - ‰)

Показ. еств. движ. насел.	Приходилось на 1000 человек											
	1861-1865гг	1866-1870гг.	1871-1875гг.	1876-1880гг.	1881-1885гг.	1886-1890гг.	1891-1895гг.	1896-1900гг.	1901-1905гг	1906-1910гг.	1911-1913гг	В ср.за 1861-1913 гг
Родив-шихся	41,4	41,0	42,4	43,8	47,3	46,0	46,5	43,7	42,2	43,2	40,4	43,4
Умер-ших	25,8	30,0	32,2	34,5	28,5	27,4	31,3	25,2	24,7	26,7	30,8	28,8
Естест. прир.	15,6	11,0	10,2	9,3	18,8	18,6	15,2	18,5	17,5	16,6	9,6	14,6

Таблица №16

Естественное движение населения в селах Буджака в конце XIX века (в человек)[40]

No. п/п	Наименование населенных пунктов	Число родившихся			Число умерших			Естественный прирост		
		Годы			Годы			Годы		
		1871	1878	1886	1871	1878	1886	1871	1878	1886
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	Авдарма	46	66	87	28	28	52	+18	+38	+35
2.	Баурчи	69	92	119	45	50	60	+24	+42	+59
3.	Башкалия	35	35	56	7	23	20	+28	+12	+36
4.	Бешалма	55	92	132	35	55	46	+20	+37	+86
5.	Бешгиоз	31	47	75	19	36	31	+12	+11	+44
6.	Болбоки	-	26	112	-	1	57	-	+25	+55
7.	Вале-Пержи	76	112	133	43	52	86	+33	+60	+47
8.	Волканешты	-	-	210	-	-	124	-	-	+86
9.	Гайдар	53	62	59	26	22	49	+24	+40	+10
10.	Дезгинже	90	106	128	23	69	70	+67	+37	+58
11.	Джолтай	19	25	43	3	15	29	+16	+10	+14
12.	Казаклия	88	115	152	48	74	81	+40	+41	+71
13.	Кириет-Лунга	52	49	75	30	26	36	+22	+23	+39
14.	Кирсово	93	105	146	51	54	66	+42	+51	+80
15.	Кирютня	51	95	150	28	39	69	+23	+56	+81
16.	Комрат	145	247	-	64	226	-	+81	+21	-
17.	Курчи	-	-	112	-	-	57	-	-	+55
18.	Твардица	90	117	174	31	74	117	+59	+43	+57
19.	Томай	56	80	134	34	40	78	+22	+40	+56
20.	Ферапонтьевка	35	47	59	15	26	24	+20	+21	+35
21.	Чадыр-Лунга	106	94	168	32	50	74	+74	+44	+104
22.	Чокмейдан	63	59	83	30	25	21	+33	+34	+62

Из-за отсутствия всех необходимых материалов невозможно привести данные коэффициента рождаемости, смертности и естественного прироста за все годы последней четверти XIX века. Однако можно предположить, что они близки к данным за период с 1905 по 1907 гг., так как имеющиеся источники на начало XX века, в основном базируются на материалах конца XIX века. Исходя из этого, приведем коэффициент рождаемости, смертности и естественного прироста на начало XX века и это даст нам возможность сравнить их с данными первой и второй половины XIX века.

39 Источник: Рашин А.Г. Население России за 100 лет. Госстатиздат. Москва, 1956, С.167, 187, 217; см. также: Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Кишинев, 2002, С. 149.

40 Таблица оригинальна, составлена автором согласно первоисточником: НА РМ, ф.151, оп.1, д.11, Ч.I, об.94; НА РМ, ф.151, оп.1, д.11, Ч.II, об.260, 487; НА РМ, ф.151, оп.I, д.48, об.68; НА РМ, ф.151, оп.I, д.57, Ч.I, .25; НА РМ, ф.151, оп.I, д.57, Ч.II, об..299-330; НА РМ, ф.151, оп.I, д.57, Ч.I, об.105; НА РМ, ф.208, оп.6, д.1029, об.35-36, 52-53.

Так, с 1905-1907 гг. средний коэффициент рождаемости гагаузского населения составил 46,61‰, коэффициент смертности – 29,55‰, коэффициент естественного прироста – 17,01‰ (промилей).

С 1812-1907 гг. коэффициент рождаемости в среднем составил – 39,71‰, смертности – 25,37‰, естественного прироста – 14,34‰ (см. табл. 12-14).

В XIX – начале XX вв. средний коэффициент смертности гагаузского населения составлял 32,46‰, он был примерно на том же уровне, как и эти показатели по всей Бессарабской губернии (сравни данные, указанные в таблицах №14, №15 и №17)[41].

Таблица №17

Коэффициент смертности в Бессарабии в XIX веке[42]

Г о д ы	Приходилось на 1000 чел. умерших
1827	23
1837	30
1843	32
1861-1865	25,8
1866-1870	30,0
1871-1875	32,2
1876-1880	34,5
1881-1885	28,5
1886-1890	27,4
1891-1895	31,3
1896-1900	25,2

Итоговым результатом взаимодействия рождаемости и смертности является естественный прирост населения. Его темпы на протяжении XIX века не были одинаковыми. Каким был уровень смертности и естественного прироста населения в XIX – начале XX вв. по отношению к рождаемости (в человек) наглядно показано в таблице №16.

Таблица №18

Рождаемость населения Бессарабии в XIX веке[43]

Г о д ы	Рождаемость в промилях (‰)
1817	37,3
1837	20,4
1843-1850	45,0
1858-1863	42,0
1867-1870	40,8
1883-1885	44,0
1888-1897	44,5
1900	40,9

Следует отметить, что в определенные годы смертность превышала рождаемость, однако, в общем, за весь XIX век постоянно наблюдался рост гагаузского населения за счет естественного прироста. Естественный прирост гагаузского населения на протяжении всего XIX века колебался. Так, в 1812 году естественный прирост составил 18,17‰, в 1813 году – 19,06‰, в 1817 – 22,99‰,

41 Радова О.К. Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-162; Радова О.К. Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002, 34 С.; см. также: Радова (Каранастас) О.К. Динамика численности гагаузского населения в XIX веке // Путь к себе: аспекты истории, культуры, демографии, этнографии, этногенеза гагаузов (сборник научных статей Радовой (Карансатас) О.К.). Кишинев, 2008, С.90-110.

42 Рашин А.Г. Население России за 100 лет. М.-1956.-187; Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. Кишинев, 1979, С.113.

43 Зеленчук В.С. Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. Кишинев. 1979, С.109.

в 1822 году – 11,43‰. Коэффициент естественного прироста гагаузского населения в некоторых селах был отрицательным, особенно в 1857, 1871-1873 гг.[44]

Сравнивая коэффициент рождаемости гагаузского населения в XIX века, с общими показателями рождаемости по Бессарабии в XIX веке видим, что этот показатель в среде гагаузского населения в некоторые годы был выше (сравни данные таблицы №16, №17, №19, №20), а в среднем был ниже, чем коэффициент рождаемости по всей Бессарабии. Однако, следует отметить, что рождаемость в целом по Бессарабии в конце XIX веке также снизился.

Коэффициент рождаемости – относительная средняя величина, показывающая число родившихся на каждую тысячу жителей страны в течении года (не считая мертворожденных). Снижение коэффициента рождаемости в конце XIX века было обусловлено двумя факторами - общим снижением рождаемости в Европе, в том числе и в Восточной Европе в конце XIX века, а также экономическим кризисом, поразившим Бессарабию в конце XIX века. В результате снизился уровень благосостояния крестьянских семей, что повлияло на рождаемость.

Таблица №19

Коэффициент рождаемости в расчете на 1000 человек среди национальностей МССР, в промилях (‰)[45]

Национальности	**1959 г.**	**1970 г.**	**1979 г.**
Гагаузы	45,0	21,1	23,8
Молдаване	35,2	20,6	21,3
Болгары	29,3	17,9	21,6
Украинцы	26,8	17,5	17,4
Русские	21,3	15,4	14,6
Всего:	31,5	19,4	20,3

В XX веке высшая рождаемость в Молдавской ССР наблюдалось среди гагаузского населения, которая составила - в 1959 г. - 45‰. Во второй половине XX рождаемость среди гагаузского населения стала снижаться и к 1979 г. коэффициент их рождаемости составил 23,8‰: по сравнению с 1959 годом этот показатель уменьшился почти в два раза, тем не менее, он остался выше, чем у других этносов МССР на этот же период (сравни данные табл.19). В конце XX – начале XXI вв. показатели рождаемости среди гагаузского населения примерно находятся на том же уровне, что и в среднем по Республике, так коэффициент рождаемости у гагаузов в 2003 году составляют 11,0‰.[46]

Анализ демографической ситуации в современный период среди гагаузского населения Республики Молдова (и Украины) показал, что такого низкого показателя коэффициента рождаемости среди гагаузского населения, с начала XIX века на территории Бессарабской области не наблюдалось, как за последние десятилетия XX века – в начале XXI столетия.

Подводя итоги к вышесказанному следует отметить, что аналитические исследования показали, что в XIX веке и до начала 90-х годов XX столетия демографическая ситуация среди гагаузского населения, за исключением тех лет, когда имели место эпидемические болезни (в XIX в.) и голод (в XX в.) имела тенденцию роста численности гагаузского населения за счет рождаемости, однако, в начале XXI века (в 2003 году) по предварительным расчетам, коэффициент рождаемости среди гагаузского населения составил всего лишь 11,0‰ – это самый наименьший показатель за всю историю их проживания в исторической территории Бессарабия или в Буджаке. Если такими же темпами демографическая ситуация будет продолжаться и дальше, то гагаузскому этносу грозит исчезновение и это может произойти очень скоро. Демографическую ситуацию по отношению к гагаузскому населению Республики Молдова (видимо и Украины) можно изменить только при поддержке государства, срочного принятия оперативных мер, так как она чревата и для самого государства, ведь любое государственное формирование основывается на человеческий фактор.

44 Радова О.К. Рукопись диссертация О.К.Радовой (Каранастас) «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Кишинев, 2002, С. 111-162; Радова О.К. Автореферат диссертации «Этнодемографическое развитие гагаузов Бессарабии в конце XVIII-XIX вв.» на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 2002, 34 С.;

45 Загороджная Е.М., Зеленчук В.С. Население Молдавской ССР, Кишинев, 1987, С.78-79.

46 Дарадур Н.А. Ретроспектива и эволюция семьи и рождаемости у гагаузов Молдовы XIX – начала XXI в. в контексте демографических тенденций современности. Автореферат на соискание ученой степени доктора исторических наук. Кишинев, 2006, С.16.

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ: GAGAUZCA ÖRNEĞİ

Astrid Menz
Çev. Gülin Dağdeviren Kırmızı

© TÜRKSOY

1. Türk Dilleri Grubu[1]

1. 1. Genetik bağlantı

Türkçe, Altay dilleri 'aile'sinin bir üyesidir. Ancak bu 'aile'nin üyeleri Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin (bazı bilim adamlarına göre Japonca ve Korece de bu 'aile'ye dahildir) dilbilimsel genetik anlamda birbirleriyle bağlantılı olup olmadığı sorunu henüz çözülememiştir (Golden 1992: 16-19).

Çağdaş Türk dilleri geleneksel olarak etno-linguistik ölçütlere dayalı sınıflandırmayla altı alt gruba ayrılır: *Oğuzca, Kıpçakça, Uygurca, Çuvaşça, Halaççа* ve *Sibirya* Türkçesi (Johanson 1998b: 82).[2] Diğer bir sınıflandırmada ise Sibirya Türkçesi başlığı altında yer alan Yakutça ayrı bir grup olarak gösterilmektedir (Doerfer 1990: 18-19).

1. 2. Coğrafi konum

Türk dillerinin konuşulduğu coğrafya Balkanlardan Kuzey Çin'e, Kuzey Sibirya'dan İran içlerine kadar uzanır. Bu coğrafyanın merkezini Johanson tarafından 'Turcia' olarak adlandırılan (1988) Küçük Asya'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan, Kuzey İran'ı, Transkafkasya'yı ve Batı Türkistan'ı da içine alan coğrafya oluşturur.

Genel olarak Türkçe konuşan göçebe grupların Altaylardan tarih sahnesine çıktıkları ve buradan, önce Moğolistan'a, daha sonra güneyden ve batıdan Doğu Türkistan'a ve Batı Avrasya'ya doğru yayıldıkları düşünülmektedir. Kalabalık Oğuz kitleleri Anadolu'ya göç ederken Kıpçak boyları da bugünün Doğu Avrupa coğrafyasına girmişlerdir.[3]

Osmanlı İmparatorluğu'nun genişlemesiyle birlikte Oğuz Türkleri batıya doğru ilerleyişlerini sürdürmüş. Osmanlılar ilk kez 1352'de Çanakkale'yi geçmiş ve Gelibolu'yu fethetmişlerdir. Osmanlılar 1362'de Edirne'yi fethederek buradan Balkanlara, Güneydoğu Avrupa'ya yayılmaya başlamışlardır.

1 2003 senesinde çıkan 'Endangered Turkic languages: the case of Gagauz' adlı makalemin Türkçe tercümesidir. Makalenin aslı Mark Janse, Sijmen Tol and Vincent Hendriks (yay.) *Language Death and Language Maintenance* adlı kitabın 143-155 sayfalarında yer almaktadır.
Bu tercüme John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia (www.benjamins.com) izniyle yayımlanmaktadır. Makalenin bu sürümünde nüfus ve konuşur sayılarında mümkün olduğunca güncel veriler eklenmeye çalışıldı. Ayrıca kaynakça bölümüne eklemeler yapıldı.

2 Türk dillerinin daha yeni bir sınıflandırılması için Schönig'e (1997ab-1998a) bakınız.

3 Türklerin tarihi ile ilgili ayrıntılı bilgi Golden'da (1992) verilmiştir.

Osmanlı'nın Balkanlar'da Anadolu Türklerini iskan politikaları sonucunda, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında ulus devletlerin ortaya çıkmasına yol açan ulusal hareketlere değin, Türkçe konuşan nüfus sürekli artmıştır.

Günümüzde yaklaşık 6 milyon Türkçe konuşuru Kuzeybatı Avrupa'da yaşamaktadır. 1960'lardan bu yana dilbilimsel olarak Oğuz alt grubuna ait Türkiye Türkçesi konuşurlarından oluşan, çoğunluğu işçi büyük göçmen kitleleri Türkiye'den Kuzeybatı Avrupa'ya göç etmeye başlamışlardır. Türkiye Türkçesi konuşurlarının en büyük bölümü 3,5 milyondan fazla nüfusuyla Almanya'da yaşamaktadır. 1992'de Hollanda'daki sayıları 400,000'in üzerindedir (Backus 1996: 44). Daha küçük gruplar İsveç, Norveç, Avusturya, Belçika, Fransa ve İngiltere'de yaşamaktadır.

1.3. Tarihsel gelişim

Johanson (1998b) Türk dillerinin tarihsel gelişimini dönemler halinde aşağıdaki gibi vermiştir:[4]

1. Eski Türkçe dönemi 8. yüzyıla ait Türk dilinde yazılmış en eski yazılı kaynaklar olan 'runik' yazıtların dilini[5] ve 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar tarihlenen eski Uygurca ve Karahanlıca dönemlerini kapsar.
2. Orta Türkçe dönemi 13. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar *Harezm Türkçesi, Eski Çağatay Türkçesi, Kıpçak Türkçesi* ve *Oğuz Türkçesi* kollarından oluşur.
3. Çağdaş dönem öncesi 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki ulus-inşa süreçlerine kadar uzanan dönemi ve orta ve son dönem *Çağatayca*yı, *Osmanlı Türkçesi*ni, Orta dönem *Azericeyi* ve *Kıpçak Türkçesi*nin ardılların kapsar.
4. Çağdaş dönem 24 yazılı dili ve çok sayıda standart olmayan konuşma dilini kapsar.

1.4. Tüm Türk dillerinde görülen yapısal ortak özellikler

Tüm Türk dillerinde görülen yapısal ortak özellikler şu şekildedir:[6]

Ses bilgisi ve sesbilim: Tüm Türk dillerinde, ilk hece dışındaki ünlüler sözcük kökündeki ünlünün niteliğine göre biçimlenir, yani Türk dillerinde artlık-önlük uyumu vardır. Buna ek olarak birçok Türk dili yuvarlaklık uyumuna sahiptir, yani her hecenin ünlüsünün düz ya da yuvarlak olması, kendisinden önceki hecenin ünlüsüne bağlıdır.

Çoğu Türk dilinde sözcük başında ünsüz çiftleri/ünsüz kümesi (İng. cluster) görülmez, sözcük sonundaki ünsüz çiftleri ise sınırlı sayıdadır. Eklerin ilk ünsüzleri de ötümlülük-ötümsüzlük bakımından kendisinden önce gelen ünsüze tabidir.

Biçimbilgisi: Sözcükler yapı bakımından sondan eklemelidir. Yapım ve çekim eklerinin sınırları belirgindir. Eklerin sırası sabittir ve tüm Türk dillerinde aynıdır.[7]

Sözdizimi: Ad öbeklerinde niteleyiciler başlardan (nitelenenlerden) önce gelir. Türk dilleri genelde bildirim cümlelerinde ÖNY sıralaması gösterir, fakat çeşitli edimbilimsel amaçlara göre tümcede ögelerin sıralaması oldukça esnektir. Ana tümceden önce gelen yan tümceler çekimsiz yüklemlere sahiptir. Bağlaçlar sınırlı sayıdadır ve bunların büyük bir bölümü Türkçe kökenli değildir.

Bazı Türk dillerinde dil temasları sebebiyle ortak yapısal özelliklerden sapma görülür. Özellikle tehlike altındaki bazı Türkçe değişkeler Türk dilinin bu ortak kurallarından ayrılır. Bu olgu en çok söz varlığında belirgindir, ancak diğer dilbilimsel düzeyler de temastan kaynaklanan değişimlerin etkisine açıktır.

4 Ancak Johanson bu şekilde dönemlere ayırmanın zorluklarını vurgulayarak Türkçe değişkelerin gelişiminin bir bütün olarak dönemler haline getirilmesi ile ilgili dilbilimsel açıdan anlamlı kriterler bulmanın imkânsız olduğunu ifade etmektedir (1998b: 84).

5 Bu yazıya Germen sembollerine benzediği için 'runik yazı' adı verilmektedir. Ancak, yazı sistemi ve işaretlerin sesbilgisel değerleri farklıdır. Türkçe yazımında kullanılan alfabeler ile ayrıntılı bilgi ve özet için Róna-Tás'a (1998) bakınız.

6 Burada yalnızca bazı özellikleri verdim, daha fazlası için Bazin'e (1959) ve Johanson'a (1998a) bakınız.

7 Yalnızca Çuvaşça bu kuralın dışındadır. Çuvaşçada isimlerden sonra gelen çoğul ve aitlik eklerin sıralaması öteki Türk dillerine göre devriktir.

2. Tehlike altındaki Türk dilleri

Tehlike altındaki Türk dillerinin çoğu 'Turcia'nın çevresinde yer alır.[8] Bu dillerin yazılı gelenekleri ya yenidir ya da yoktur. Örneğin eski Sovyetler Birliği sınırları içindeki Türk yazı dillerinin çoğu 20. yüzyılın ilk yarısında yapay olarak oluşturulmuştur.[9]

Söz konusu diller ve diyalektler etraflarındaki baskın kültürün Rusça, Çince, Farsça, vb. dillerinin büyük etkisi altındadır. Bazen tehlike altındaki Türkçe değişkeler daha yüksek prestijli diğer Türk dillerinin ve diyalektlerinin de etkisi altına girer. Aşağıda listelenen dillerin bazıları aslında bir dilin kalabalık bir grup tarafından başka bir bölgede konuşulan *diaspora* çeşitleridir. Eski Sovyetler Birliği dillerinin ve onların komşu ülkelerdeki diaspora gruplarının birbirleriyle temasları 1990'lardaki siyasi gelişmelere kadar çok düşük seviyedeydi.

Aşağıda konuşur sayıları verilen diller, Eski Sovyetler Birliği dilleri hariç, Boeschoten'den (1998) alınmıştır. Sovyetler Birliği dönemine ilişkin rakamlar ise 1989'da yapılan nüfus sayımına aittir.[10] Diğer ülkelerde etnik azınlık mensupları ve bunların dil kullanımları ile ilgili bilgiler ya eksiktir ya da hiç toplanmamıştır. Bu bakımdan, tüm sayılar yaklaşık değerler olarak alınmalıdır. Kişisel gözlemlerime dayanarak konuşurların bazen kendi yeterliliklerini küçümseyebildikleri ya da abartabildikleri kanısındayım. Bazen siyasi sebeplerden dolayı ait olunan etnik grubun dilinin konuşuru olarak sayılmak istenmekte, bazen de bunun tam tersi bir durum söz konusu olmaktadır. Nevskaja'ya göre kırsalda yaşayan Şor konuşurları kendi ana dili becerilerini saklamaya meyillidirler (1998: 256).

Tehlike altındaki Türk dillerinden ve diyalektlerinden başlıcaları (Konuşurların sayıları Tablo 1'de verilmiştir) şu şekildedir:

1. Güney Sibirya'da, 100,000'den az konuşuru bulunan *Şorca, Altayca, Tofaca, Hakasça* vd. Türk dilleri.
2. Moğolistan Cumhuriyeti'nde az nüfuslu bir *Tuva/Tuvaca* diaspora grubu (yaklaşık 6,000 konuşur).[11]
3. Çin'de *Salarca*[12] ve *Sarı Uygur*,[13] *Fü-yu Kırgızcası*,[14] *Özbekçenin* ve *Tuva/Tuvaca*nın diaspora grupları.
4. Afganistan'da *Kazakça, Karakalpakça* ve *Kırgızca* diasporaları.
5. İran'da *Halaççа* ve *Horasan Türkçesi*.
6. Balkanlarda, *Gagauzca* (yaklaşık 200,000 konuşur), *Türkiye Türkçesi* ağızları ve Bulgaristan'daki *Kırım Tatarları* diasporası.
7. Litvanya, Polonya ve Ukrayna'da konuşulan ve ciddi şekilde tehlike altında olan 100'den az konuşuru ile *Karaimce*.

Dilbilimsel alanın merkezinde tehlike altındaki ya da ciddi şekilde tehlike altındaki Türk dillerini buluyoruz: *Kafkasya Nogaycası, Kumukça, Karaçayca* ve *Balkarca* ve *Kırım Tatarcası*nın Özbekistan'daki diasporaları vd.

Salminen tarafından tehlike altındaki diller hakkındaki 'UNESCO Kırmızı Kitap' adlı raporunun Avrupa bölümünde bir milyondan fazla konuşuru bulunan Çuvaşça ve Başkurtça da tehlike altındaki diller arasında gösterilmiştir.[15]

8 Turcica'nın kenarlarında çevresel Türk dilleri ile ilgili dilbilimsel alan araştırmalarının özeti Johanson'da (2001) verilmiştir. Yazının Türkçesi için bk. Johanson (2002).

9 Misyonerler 19. yüzyılda Sibirya'daki Türk dilleri için ilk alfabeyi oluşturmuşlar ve bu dillerin dilbilgilerini yazmışlardır. Misyonerler akademik çalışmalarının yanı sıra Sibirya köylerinde ana dilinde öğretim yapan okullar açmışlardır.

10 Norveç Uluslararası İlişkiler Enstitüsü Rus Araştırmalar Merkezi, Rusya Federasyonu'ndaki tüm azınlıklar ve 1989 yılı nüfus sayımının rakamları ile ilgili genel bilgilerin bulunduğu bir veri tabanı oluşturmuştur. Aşağıdaki adresten bu veri tabanına ulaşılabilir: http://www.nupi.no/russland/database/start.htm

11 Diaspora ağzı ve Tuva Cumhuriyeti'nde konuşulan dil arasındaki ilişki için Taube' e (1998) bakınız.

12 Salarlar ile ilgili ayrıntılı alan çalışması Arienne Dwyer tarafından gerçekleştirilmiştir (1998, 2000a ve 2000b, 2007).

13 Bu azınlık grup dilbilimsel açıdan karışıktır, grubun bir bölümü bir Türk dili; grubun diğer bölümü bir Moğol dili konuşmaktadır. bk. Roos vd. (1999).

14 Schönig'e (1998b) bakınız.

15 http://www.helsinki.fi/tasalmin/europe_index.html

Dil	Etnik nüfus	Ana dili konuşurlarının yüzdesi	Konuşurların nüfusu
Altay-Türkçe	69,400	% 87	-
Balkarca	78,300	% 98	-
Fu-Yü Kırgızcası	1,500	-	-
Gagauzca/Eski SSCB	197,000	% 90	-
Hakasça	78,500	% 76	-
Halaççа	-	-	28,000
Horasan Türkçesi	-	-	400,000
Karaçayca	150,300	% 99	-
Karakalpakça (Afganistan)	-	-	2,000
Karayca	260	% 25	-
Kazakça (Afganistan)	-	-	2,000
Kırgızca (Afganistan)	-		500
Kırım Tatarcası	271,700	% 93	-
Kırım Tatarcası (Bulgaristan)	-	-	6,000
Kumukça	277,200	% 98	-
Nogayca	76,733	% 95	-
Özbekçe(Çin)	-	-	15,000
Salarca[16]	88,697	-	60,000
Sarı Uygurca (Türkçe)[17]	-	-	4,000
Şorca	15,700	% 58	-
Tofaca	700	-	-
Tuvaca (Çin)	-	-	400
Tuvaca (Moğolistan)	6,000	% 44	-

Tablo 1. Etnik nüfus ve / veya konuşur sayısı[18]

Çalışmanın bundan sonraki bölümlerinde eski Sovyetler Birliği sınırlarında yer alan Türk dillerine, özellikle şahsen alanda da üzerinde araştırma yaptığım Gagauz dilinin durumuna değineceğim. Azınlıkların muhtemel siyasi istikrarsızlıkların kaynağı olarak görüldüğü ya da genel siyasi konjonktürün araştırmayı olanaksız kıldığı ülkelerdeki durumlarla mukayese edildiğinde, eski Sovyet Birliği bölgesinde azınlık dilleri üzerine araştırma yapmak nispeten kolaydır.

İran'daki (Doerfer 1998; Johanson 2001; Kıral 2001, 2005, 2006 ve 2007), Çin'deki (Johanson 2001; Dwyer 1998 ve 2007; Roos vd. 1999; Roos 2012) ve az da olsa Moğolistan'daki (Johanson 2001; Taube 1998; Ragagnin 2011) Türk dilleri üzerine araştırmalar yapılmıştır. Ancak Afganistan'daki ve Irak'taki güncel dilbilimsel durum ile ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır.

16 Salar ve Sarı Uygur konuşurlarının sayıları Dwyer'den (1998: 49), (2000a: 431) alınmıştır.
17 bk. dipnot 13.
18 2010 Rusya Federasyon'un nüfus sayısında bulunabilen etnik nüfusu ve / veya konuşurlar sayıları şöyledir:

Dil	Etnik nüfus	Konuşurların sayısı
Altay-Türkçe	70,577	55,720
Balkarca	108,577	Karaçay-Balkar 305,364
Kırım Tatarcası	-	308
KırımTatarcası/Bulgaristan	-	6.000
Karaçayca	209,922	bk. Balkarca
Karayca	-	3
Hakasça	63,643	42,604
Kumukça	478,364	426,212
Nogayca	92,579	87,119
Şorca	11,909	2,839
Tofaca	-	93

2.1. Eski sovyet birliği sınırları dahilinde konuşulan tehlike altındaki Türk dilleri

© Aliona Orlioglo

Sovyet nüfus sayımları çeşitli etnik grupların nüfusları, dil kullanımları vb. konularla ilgili ayrıntılı rakamlar sağlamaktadır. Böylelikle etnik grupların büyüklüğü ve grup üyelerinin dil tercihleri hakkında diğer ülkelere oranla nispeten daha ayrıntılı bilgilere sahip olabiliyoruz. Eski Sovyet coğrafyasında konuşulan tehlike altındaki Türk dilleri birçok ortak sorunu paylaşmaktadır. Örneğin, öncelikle ana dilinde okuryazarlık nispeten geç dönemlerde artmış, üstelik zaman zaman Sovyet dil politikaları yüzünden kesintiye uğramıştır. İkinci olarak sosyo-ekonomik değişiklikler geleneksel yaşam tarzının değişmesine neden olmuştur. Çağdaş ekonomik hayata katılma ihtiyacı yalnızca az sayıda insan tarafından sınırlı bölgelerde konuşulan derin ana dili bilgisi yerine iyi derecede Rusça bilgisini zorunlu kılmıştır. Nevskaja'nın (1998) ana dili gelişimiyle ilgili çeşitli zorlukları tanımladığı Şor diliyle ilgili bulguları ve gözlemleri bölgede yer alan küçük dillere kolayca uyarlanabilir.

2.2.1 Gagauzca

Bu bölümde Eski Sovyetler Birliği sınırlarında konuşulan tehlike altındaki dillerden Gagauzcaya değineceğim.

Gagauzca günümüzde çoğunlukla Moldova Cumhuriyeti'nin güney bölgelerinde konuşulan Türkiye Türkçesinin bir diyalektidir. 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre eski Sovyetler Birliği sınırlarında yaklaşık 200,000 Gagauz yaşamaktaydı.[19] Bunların çoğu (yaklaşık % 92'si) Moldova'ya ve Ukrayna'nın Odessa eyaletinde yaşamaktadırlar.[20] Oraya 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'dan göç etmişlerdir. Bulgaristan, Romanya ve Yunanistan'da da küçük Gagauz grupları bulunmaktadır, ancak Gagauzların bu ülkedeki sayıları kesin olarak bilinmemektedir.[21]

Gagauzca, Oğuz Türkçesinin batı grubuna aittir ve Türkiye Türkçesi ile yakından bağlantılıdır (Doerfer 1990: 19). 1989 yılındaki nüfus sayımına göre eski Sovyetler Birliğinde yaşayan Gagauzların % 80'i iki dillidir ve Gagauzlar ikinci dil olarak Rusça konuşmaktadırlar. Moldova Cumhuriyeti'nde çoğunluğu oluşturan etnik grubun dili olan Romence, Gagauzların ancak % 4'ü tarafından konuşulmaktadır.

Topluluğun tarihte oluşumu bilinmeyen Gagauzlar Ortodoks Hristiyandır. Gagauzların tarihiyle ilgili çeşitli görüşlerin özeti için Özkan (1996: 10ff.) ve Chin & Roper'a (1998: 88, 89) bakınız. Gagauzca, Moldova Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde 1957'de resmi yazı dili olarak kabul edilmiş ve 1959 ve 1962 tarihleri arasında okullarda öğretilmiştir. Gagauzca, günümüzde güney Moldova'nın özerk bölgesi olan Gagauz Yeri ya da Gagauzya'da tüm okullarda müfredatın bir parçası hâline gelmiştir.[22] 1957'den bu yana Gagauzca kitaplar basılmakla birlikte Gagauzca hiçbir zaman gerçek anlamda bir yazı dili hâline gelememiştir. Günlük hayatta, bazı profesyonel yazarlardan ve sınırlı sayıda basın-yayın organı dışında hemen hemen hiç kimse Gagauzcayı yazı dili olarak kullanmamaktadır.

19 Eski Sovyetler Birliği'nde yapılan 1989 nüfus sayımına ilişkin etnografik veriler Fane'den (1993) alınmıştır.

20 Moldova'da 2004 senesi nüfus sayımına göre 147.000 Gagauz yaşamaktaydı, bunlardan 92,31 % Gagauzcayı ana dili olarak konuşmaktaydı, bk. {Recensământul populației 2004 2006-2007 #141}. 2001 nüfus sayımına göre Ukrayna'da yaşayan 31.923 Gagauz'dan % 71,5 Gagauzcayı ana dili olarak konuşmaktaydı (http://2001.ukrcensus.gov.ua). Rusya Federasyonu 2002 nüfus sayımına göre 12.210 Gagauz yaşamaktaydı (http://www.perepis2002.ru). Rusya Federasyonu 2010 nüfus sayımında Gagauzların etnik grup olarak sayıları verilmemiştir. Ancak 5.917 kişi Gagauzca bildiklerini ifade etmiştir (bk. http://www.perepis-2010.ru/results_of_the_census/results-inform.php, tabela 6 ve 7.)

21 Bulgaristan 2001 nüfus sayımına göre ülkede sadece 504 'Gagauz-Bulgar' yaşamaktaydı. http://www.nccedi.government.bg/page.php?category=83&id=247

22 23 Aralık 1994'te Moldova Cumhuriyeti bu bölgenin özel tüzel statüsü ile ilgili yasayı kabul etmiştir. Uluslararası Seçim Kurumu bu yasanın kısaltılmış İngilizce çevirisini 1995'te yayımlamıştır.

© Dmitri Chirciu

Gagauz sesbilimi ve biçimbilimi Anadolu Türkçesine çok benzemektedir. Ancak yüzyıllardır Bulgarca ve Rusça gibi Slav dillerinin baskın olduğu coğrafyalarda konuşulmasından dolayı söz varlığında ve sözdiziminde birçok farklılıklar gözlemlenmektedir (Doerfer 1959).

2.1.2.1. Gagauzca kullanımının azalmasına yol açan etkenler

Gagauzcanın kullanımının azalmasını yol açan önemli bir etken 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'dan Moldova'ya göçleri sonucunda konuşur kitlesinin bölünmesidir. Bu ilk bölünmeden dolayı 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'da küçük bir Gagauzca konuşur grubu kalmıştır. Ayrıca Bulgarların 'Ulusal Uyanış'ıyla Türkçenin prestijinin (Grannes 1996: 2-3) belirgin bir şekilde azaldığı bu dönemde, Bulgaristan'da Türkçeye karşı olumsuz tutumlar bu ülkedeki Gagauzların 'Türklük'lerini inkâr etmeleriyle sonuçlanmıştır. Böylelikle, Bulgaristan'daki Gagauzların etnik geçmişleriyle ilgili olarak Osmanlı baskısından kurtulmak için dillerini değiştiren 'saf Bulgarlar' olduğu düşüncesi yaygınlaştırılmıştır. Kendi dilleri ile ilgili olumsuz tutumları da Gagauzların dillerini kuşaktan kuşağa aktarmalarını engellemiştir. 1994 yılında Bulgaristan'da yapmış olduğum alan çalışması sırasında Gagauzca konuşurların çoğunun 60 yaşın üzerinde olduğunu, onların da günlük iletişimlerini Bulgarca kullanarak sürdürdüklerini gözlemledim. Gagauzların Ortodoks Hristiyan olmaları Bulgarlarla karışık evlilikleri kolaylaştırmıştır. Bu durumlarda, ailenin dili kendiliğinden Bulgarca olmuştur.

Bulgaristan ve Moldova'daki Gagauzların birbirileriyle temasları son zamanlara kadar son derece sınırlıydı.

Moldova'ya göç eden Gagauzların bir bölümü daha sonra Stolipin'in (1908-1914) tarım reformu sırasında tekrar bölünmüş; bir grup Gagauz, Kazakistan ve Özbekistan'a göç etmiştir. II. Dünya Savaşı'nın son yıllarında genç Gagauz erkekleri Kazakistan'daki işçi kamplarına gönderilmiştir.[23] Bu işçiler adı geçen ülkelerde tahmin edilenden daha uzun süre kalınca aileleri de peşlerinden gitmiş ve bu ülkelere yerleşmişlerdir.

1946-1947'de Sovyetler Birliği'nin tamamı gibi Moldova'yı da derinden etkileyen kıtlık yaklaşık 350,000 kişinin açlıktan ölmesine sebep olmuştur (Beckherrn 1990: 252). Gagauzların toplumsal hafızasında önemli bir yeri bulunan bu açlık felaketi sonucunda bazı Gagauz köylerinde nüfus yarı yarıya azalmıştır. Moldova'da 1930'da 98,000 olan Gagauz nüfusu 1959'da 96,000'e düşmüştür (Fane 1993: 137).

Gagauzcanın kullanımın azalmasına yol açan diğer bir etken ise bu dilin geleneksel olarak tarım ile uğraşan toplum tarafından ve genellikle kırsal bölgelerde konuşuluyor olmasıdır. Sovyet öncesi dönemde okuryazarlık köylüler arasında pek yaygın değildi. Gagauz din adamı Mihail Çakır 1930'da

23 Kafkas bölgesindeki Kırım Tatarları açısından tüm nüfusun II. Dünya Savaşı sırasında anavatanlarından Orta Asya'ya göç ettirilmeleri kullanımın azalmasına sebep olan önemli bir etken olmuştur.

Gagauzcayı yazı dili olarak kullanmaya başlamıştı. Çakır, bu yolda dini metinlerin çevirisini yapmış, Besarabya Gagauzlarının tarihini yazmış, ayrıca Gagauzca-Romence bir sözlük hazırlamıştır. Gagauzcanın yazıya geçirilmesinde Latin alfabesini ve Romen yazım sistemini kullanmıştır.

Sovyet dönemiyle birlikte Gagauzlar arasında okuryazarlık oranı öncelikle Rusça lehine yükselmiştir. Ardından Gagauzca 1957'de Kiril alfabesiyle yazılmaya başlamış ve aynı yıl Sovyetler Birliği'nin resmi dillerinden biri olarak ilan edilmiştir. Sonraki yıllarda Gagauzca-Rusça-Romence sözlük, dilbilgisi ve ders kitapları yazılmıştır. Yukarıda da söz edildiği gibi, Gagauzca Hruşçev (İng. Khrushchev) döneminde birkaç yıl okullarda öğretilmiştir. Bu kısa dönemden sonra Sovyetler Birliği'nin dağılmasına değin öğretim dili Rusça olmuştur. İyi derecede Rusça bilmenin yüksek öğretime girişte ve profesyonel kariyere devam etmede gerekli olması ebeveynlerin Rusça kullanmaya başlamalarına ve çocuklarına Gagauzca öğretmemelerine sebep oldu.

© Aliona Orlioglo

Sovyet döneminde bazı şiir ve folklor kitapları da yayımlanmış, fakat bu kitapların yazarları dışında hemen hiç kimse Gagauzcayı yazı dili olarak kullanmamıştır. 1995'teki alan çalışmam sırasında Gagauzca konuşurları ilk defa benim araştırmam münasebetiyle Gagauzca notlar aldıklarını ifade etmişlerdir.

2.1.2.2. Gagauzcanın yaşamasını ve muhafazasını sağlayan etkenler

Gagauzlar geleneksel olarak yerleşik bir toplum oldukları için 'kolektifleştirme'den sonra toplumsal yapıda büyük değişiklik görülmedi. Gagauzların çoğu, biri Rusça olmak üzere iki dillidirler, ancak yaşlı kuşaklarda, özellikle de kadınlarda, tek dillilik de hala görülür. Kırsal kesimde üç kuşak bir arada yaşadığı için Gagauzca aile içinde kullanılmaktadır. Farklı kökenler arasındaki karma evliliklerde, Gagauz olmayan eşler genellikle Gagauzca iletişim kurabilmekte hatta bazen bir ana dili konuşuru özgüvenine sahip olabilmektedir Dolayısıyla karma evliliklerde Bulgaristan örneğindeki gibi sosyal bakımdan baskın olan dile geçiş yaygın değildir.

Moldova'nın güneyinde yaşayan Gagauzlar köken açısından türdeş köylerde yaşadıkları için Gagauzca kolhozların iletişim dilidir, dolayısıyla bu alanda da korunmaktadır.

2.1.2.3. Gagauz dilinin canlanması

1980'lerde Gagauz aydınları kültürlerini yaşatacak ve dillerini geliştirecek önemli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu etkinlikler 'yeniden yapılanma' (Rus. perestroyka) dönemindeki siyasi gelişmelerle artış göstermiş ve Moldova'nın bağımsızlığından sonra siyasi özerklik hareketine öncülük etmiştir.[24] 1994'te Moldova Cumhuriyeti sınırları içinde özerklik elde edilmiş ve Gagauzca, özerk Gagauz Yeri'nin resmi dillerinden biri olarak ilan edilmiştir.

Özerklik hareketi çerçevesinde Gagauzlarda etnik bilinç gelişmiş, bununla beraber Gagauzlar, Rus ve Romenler arasında en büyük kültürel fark olan dili koruma isteği artmıştır. Bu noktada yayın faaliyetleri artmış, Gagauz dili özerk bölgede tüm öğrenciler için okul müfredatlarında yerini almış, televizyon ve radyo yayınları başlamıştır. Ebeveynler Gagauz dilini aile dili olarak canlandırmışlardır.

Aydınlar arasındaki uzun tartışmalar sonunda Latin temelli alfabe Ocak 1996'da kullanılmaya başladı. Ancak etnik köken ve dil sorunlarının genellikle aydınlar için önemli olduğu unutulmamalıdır.

24 Bu faaliyetlerin ayrıntıları için Chinn & Roper (1998) ve Fane'e bakınız (1993).

© TÜRKSOY

Kırsal kesimler bu konularda genel olarak daha kayıtsızdır. Bu kesimler için ekonomik sorunların çözümü çok daha önemlidir. Bu arada iyi derecede Rusça bilmek hala vazgeçilmezdir.

Ekonomik sistemdeki değişiklikler Gagauzcanın korunmasına katkı sağlamıştır. Bu bağlamda eski Sovyetler Birliği'nden aralarında Gagauzların da bulunduğu birçok geçici işçi Türkiye'ye çalışmaya geldi. Türk işadamları Moldova'da çalışmaya başladılar. Dolayısıyla Türkçe bilgisi Moldova'da daha önemli hale geldi.

Orta ve uzun vadede Türkiye Türkçesinin giderek artan etkisiyle Gagauzcanın ayırıcı özellikleri yani Türkiye Türkçesinde kullanılmayan yapıları ya da Slav dillerinin etkisiyle gelişen birimleri kaybolabilir. Türkiye Türkçesinin Gagauzca üzerindeki giderek artan etkisi 1995'te dahi fark edilebiliyordu. Köylerin çoğunda özel Türk kanalları izlenmeye başlamıştı. Gagauzca televizyon programları da bulunuyordu, fakat yalnızca ayda yarım saat yayın yapabiliyordu. Türkiye'ye davet edilen ve burada Türkiye Türkçesi dil dersleri alan gazete yazarları araştırmalarım sırasında şahsıma 'şikayet' edildiği kadarıyla 'sıradan' bir Gagauz için anlaşılmaz olan 'karışık' bir dilde yazmaya başladılar. Latin alfabesinin uygulanmasıyla Türkiye'nin basın ve edebiyatı ulaşılabilir hale geldi. Bu da kuşkusuz orta ve uzun vadede etkisini gösterecektir.

3. Sonuç

Yukarıda bahsedilen dillerin tümünün korunması için tahminler iyimser değildir. Azaltılmış iletişimsel işlevleri, dar coğrafyalarıyla bu azınlık dillerinin büyük bir bölümünün uzun vadede kaybolması olasıdır. Eski değişen siyasi koşullardaki canlandırma çabalarıyla dahi azınlık dillerinin ve diyalektlerinin çağdaş endüstri toplumlarında hayatta kalıp kalamayacağı şüphelidir. Bu durum, ayrıntılı bir dil betimlemesini ve belgelemeyi daha da önemli bir hâle getirmektedir.

Kaynaklar

Bazin, Louis (1959). 'Structures et tendances communes des langues turques (Sprachbau)'. Deny ve d. 1959. 11-19.
Beckherrn, Eberhard (1990). *Pulverfaß Sowjetunion: Der Nationalitätenkonflikt und seine Ursachen*. München: Knaur.
Boeschoten, Hendrik (1998). 'The speakers of Turkic'. Johanson & Csató. 1-15.
Bremmer, Ian & Ray Taras (1993). *Nation and politics in the Soviet successor states*. Cambridge: Cambridge University Press.
Chinn, Jeff & Roper, Steven D. (1998). 'Territorial autonomy in Gagauzia'. *Nationalities Papers*. Vol 26. 87-101.
Csató, Éva Ágnes (2000). 'A syntactic asymmetry in Turkish'. Göksel & Kerslake. 417-422.
Deny, Jean, Kaare Grønbech, Helmuth Scheel, & Zeki Velidi Togan, eds. (1959). *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Aquis Mattiacis: Steiner.
Doerfer, Gerhard (1959). 'Das Gagausische'. Deny et al. 260-171.
Doerfer, Gerhard (1990). 'Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vorgeschichte'. Hazai 1990.13-34.
Doerfer, Gerhard (1998). 'Turkic languages of Iran'. Johanson & Csató 1998. 273-282.

Dwyer, Arienne M. (2007). *Salar: a study in Inner Asian language contact processes*. 2 cilt. (Turcologica 37) Wiesbaden: Harrassowitz.
Dwyer, Arienne (1998). 'The Turkic strata of Salar: An Oghuz in Chagatay clothes?' *Turkic Languages* 2/1. 49-83.
Dwyer, Arienne (2000a). 'Consonantalization and obfuscation'. Göksel & Kerslake 2000. 423-432.
Dwyer, Arienne (2000b). 'Direct and indirect experience in Salar'. Johanson & Utas 2000. 45-59.
Fane, Daria (1993). 'Moldova: breaking lose from Moscow'. Bremmer & Taras 1993. 121- 153
Golden, Peter (1992). *An introduction to the history of the Turkic peoples: Ethnogenesis and state-formation in medieval and early modern Eurasia and the Middle-East*. (Turcologica; 9) Wiesbaden: Harrassowitz.
Göksel, Aslı & Celia Kerslake eds. (2000). *Studies on Turkish and Turkic languages: Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics*. Lincoln College, Oxford, August 12-14, 1998. (Turcologica; 46) Wiesbaden: Harrassowitz.
Grannes, Alf (1996). *Turco-Bulgarica: Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian*. (Turcologica; 30) Wiesbaden: Harrassowitz.
Hazai, György (yay.) (1990). *Handbuch der türkischen Sprachwissenschaft*. Teil I (Bibliotheca Orientalis Hungarica; 31) Budapest: Akadémiai Kiadó.
Johanson, Lars & Bo Utas (yay.) (2000) *Evidentials: Turkic, Iranian and neighbouring languages*. (Empirical Approaches to Language Typology; 24) Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
Johanson, Lars & Éva Á. Csató (yay.) (2006). *The Turkic languages*. (Routledge Language Family Descriptions) 2. baskı. London & New York: Routledge.
Johanson, Lars (2002). *Türk dili haritası üzerinde keşifler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
Johanson, Lars ed. (1998c). *The Mainz Meeting: Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics*. (Turcologica; 32) Wiesbaden: Harrassowitz.
Johanson, Lars (1988). 'Grenzen der Turcia. Verbindendes und Trennendes in der Entwicklung der Türkvölker'. *Turcica et Orientalia. Studies in honour of Gunnar Jarring on his eightieth birthday 12 th October 1987*. Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul. 51-61.
Johanson, Lars (1998a). 'The structure of Turkic'. Johanson & Csató 1998. 30-66.
Johanson, Lars (1998b). 'The history of Turkic.' Johanson & Csató 1998. 81-125.
Johanson, Lars (2001). *Discoveries on the Turkic Linguistic Map*. (Skrifter - Publications 5). Stockholm: Swedish Research Institute in Istanbul.
Kıral, Filiz & Menz, Astrid (2009). *İran-Azericesinde ve Gagavuzcada dil ilişkisinden kaynaklanan yapısal benzerlikler*. Sarıca, Mustafa ve d. (yay.) *22. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri: 8 - 9 Mayıs 2008*. Ankara: Yüzüncü Yıl Üniversitesi. s. 242-250.
Kıral, Filiz (2005). Modal constructions in Turkic of Iran. Csató, Éva Ágnes ve d. (yay.) *Linguistic convergence and areal diffusion: case studies from Iranian, Semitic, and Turkic*. - London [u.a.]: RoutledgeCurzon. S. 285-293.
Kıral, Filiz (2006). Weiteres zum Imperativ im Chaladsch. *Ural-altaische Jahrbücher* 20. S. 183-198.
Kıral, Filiz (2007). Linguistic data as an indicator of cultural change: the case of Iran-Turkic. Kıral, Filiz ve d. (yay.): *Cultural changes in the Turkic world*. (Istanbuler Texte und Studien; 7). Würzburg: Ergon. S. 161-169.
Kıral, Filiz (2000a). 'Reflections on -miš in Khalaj'. Johanson & Utas 2000. 89-101.
Kıral, Filiz (2000b). 'Copied relative constructions in Khalaj'. Göksel & Kerslake 2000. 181-188.
Kıral, Filiz (2001). *Das gesprochenen Aserbaidschanisch von Iran: Eine Studie zu den syntaktischen Einflüssen des Persischen*. (Turcologica; 43) Wiesbaden: Harrassowitz.
Killi Yılmaz, Gülsüm (2010). *Kuzey ve Güneydoğu Sibirya Türklerinin dil durumu*. Ankara: KÖKSAV.
Laut, Jens Peter & Mehmet Ölmez eds. (1998). Bahşı Ögdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anläßlich seines 60. Geburtstags. (Türk Dilleri Araşırmaları Dizisi 21) İstanbul: Simurg 1998.
Menz, Astrid (2007). The Gagauz between Christianity and Turkishness. Kıral, Filiz ve d. (yay.): *Cultural changes in the Turkic world*. (Istanbuler Texte und Studien; 7). Würzburg: Ergon. S. 123-130.
Menz, Astrid (2010). Gagavuzcanın söz dizimi ve dil ilişkisi. In: *Gagavuz Türkçesi Araştırmaları Bilgi Şöleni: (27-29 Aralık 2007 Ankara)*. - Ankara: Türk Dil Kurumu. S. 161-168.
Menz, Astrid (1999). *Gagausische Syntax: Eine Studie zum kontaktinduzierten Sprachwandel* (Turcologica; 41) Wiesbaden: Harrassowitz.
Menz, Astrid (2000a). 'Indirectivity in Gagauz'. Johanson & Utas. 103-114.
Menz, Astrid (2000b). 'Analytic modal constructions in Gagauz'. Göksel & Kerslake 2000. 151-158.
Nathan, David (2000). 'The spoken Karaim CD: Sound, text, lexicon and 'active morphology' for language learning multimedia'. Göksel & Kerslake 2000. 405-413.
Nevskaja, Irina (1998). 'The revival of the Shor literary language'. *Turkic Languages* 2/2. 253-269.
Özkan, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi grameri: Giriş – ses bilgisi –şekil bilgisi – cümle – sözlük – metin örnekleri*. (Türk Dil Kurumu Yayınları 657.) Ankara: TDK.
Pritsak, Omeljan (1959). 'Das Karaimische'. Deny et al. 1959. 318-340.
Ragagnin, Elisabetta (2011). *Dukhan, a Turkic variety of Northern Mongolia: description and analysis*. (Turcologica; 76) Wiesbaden: Harrassowitz.
Recensământul populației (2004). Culegere statistică=Perepis' naseleniya 2004: statisticheskiy sbornik = Population census 2004: statistical compilation. Chișinău: Statistica, 2006-2007.
Róna-Tas, András (1998). 'Turkic writing systems'. Johanson & Csató 1998. 126-137.
Roos, Marti & Hans Nugteren, & Zhōng Jínwén (1999). 'On some proverbs of the Western and Eastern Yugur language'. *Turkic Languages* 3/2. 189-214
Roos, Marti (2012). Western Yugur in the Qīnghăi-Gānsù linguistic area. Erdal, Marcel ve d. (yay.) *Areal, historical and typological aspects of South Siberian Turkic*. (Turcologica; 94). Wiesbaden: Harrassowitz. 135-143.
Schönig, Claus (1998). 'Bemerkungen zum Fu-Yü Kirgisischen.' Laut & Ölmez 1998. 317-309
Taube, Erika (1998). 'Observations of a non-linguist concerning the Tuvinian language in Tuva and Western Mongolia'. Johanson 1998c. 647-655.

GAGAUZ GENÇLERİN GAGAUZCA VE RUSÇAYA KARŞI DİL TUTUMLARI

Gülin Dağdeviren Kırmızı

Giriş

Bu çalışmada Moldova'nın Özerk Gagauz Bölgesinde yaşayan 13-20 yaş arasındaki Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı dil tutumları incelenmiştir. Çalışmanın başlıca amacı Gagauzca, Rusça ve Moldovancanın resmi diller olarak kabul edildiği Gagauzya Özerk Yönetimi bağlamında Gagauzca ve Rusçayı işlevsel, aktarımsal ve duygusal tutumlar açısından karşılaştırmaktır. Buradan elde edilen sonuçlar tehlike altındaki dillerden biri olarak sınıflandırılmış Gagauzcanın bölgedeki canlılığı ile ilgili fikir sağlayacaktır.

Bir dil, iletişimsel işlevlerinin dışında, kültürel, sosyal ve bilişsel değerlere sahiptir. Dillerin canlılıkları, işlevleri ve nesiller arası aktarımları bu anlamda önem kazanır. Brezinger vd. UNESCO (United Nations Educational, Scientificand Cultural Organization) uzman grubu tarafından belirlenen dillerin canlılık durumlarını etkileyen faktörleri listeler (2004: 18). Bunlar, dilin nesilden nesle aktarılması, konuşurlarının sayısı ve bunun toplam nüfusa oranı, dilin kullanım alanları, resmi, kurumsal ve bireysel düzeyde dil tutumları ve dil belgelemesinin miktarı ve kalitesidir. Bunlar arasında dil tutumlarının bir dilin canlılığına olan etkisi büyüktür. Bu çalışmada tehlike altındaki dillerden biri olarak derecelendirilen ve Moldova'nın Özerk Gagauz Bölgesinde konuşulan Gagauzca ve Sovyet dönemi boyunca hâkim olan Rusçaya karşı gençlerin dil tutumları incelenmiştir. Dil aileleri açısından değerlendirildiğinde Gagauzca Türk dillerinin güneybatı (Batı Oğuz) grubuna ait bir dildir (Johanson 1998: 82). Bu grup Gagauzcadan başka Türkçe ve Azericeyi de içerir. Coğrafi dağılım açısından bakıldığında ise, günümüzde Gagauzca Moldova, Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan, Türkiye ve Romanya'da konuşurları olan bir dildir. Balkanlarda komşu ya da hâkim dillerden farklı bir dil ailesine sahip olan Gagauzcanın günümüzde en çok Moldova'nın Gagauz Yeri Özerk Bölgesi'nde konuşuru vardır.

Gagauz halkının 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'dan göç etmelerinden önce bu bölgeye nereden geldikleri ile ilgili varsayımlar çeşitlidir. Bu varsayımlara göre Gagauzların; a) Türk boylarının, b) Selçuk Türklerinin, c) Protobulgarların soyundan geldiğini, d) Türkleştirilmiş Bulgarlar ya da e) Türkleştirilmiş Yunanlılar oldukları iddia edilir (Hatlas 2011: 191). Daha önceki dönemlerin belirsizliğine rağmen, Gagauzların bugünkü Bulgaristan'ın kuzeybatısında yer alan Dobruca bölgesinden Balkanlardaki çeşitli bölgelere göç ettikleri iddiası dilbilimsel açıklamaları temel alır (Menz 2006: 374). Çalışmanın konusu olan Gagauzca ise günümüzde Moldova Cumhuriyeti sınırları içerisinde 1994 yılında kurulmuş olan Gagauz Yeri Özerk Bölgesinde konuşulmakta olan Gagauzcadır.

Salminen'in tehlike altındaki dilleri incelendiği Kırmızı Kitap raporunda Gagauzca tehlike altındaki bir dil olarak gösterilmiştir (1999: 1). Buna göre Gagauzca coğrafi açıdan beş farklı bölgede konuşulmaktadır. Bunlar Besarabya, Bulgaristan'ın Varna kıyıları, güneydoğu Makedonya, Türkiye'nin Edirne ve Bulgaristan'ın Deli Orman bölgelerinde konuşulmakta olan Gagauzcadır. Diğer yandan Salminen raporunda özellikle Moldova sınırları dışında konuşulan Gagauzcanın yoğun bir şekilde Yunanca, Bulgarca ve Türkçeden etkilendiğini ifade etmektedir (1999: 1). Aynı raporda Sovyet döneminde 1989 yılında yapılan nüfus sayımlarında 172,957 Gagauz'un yaşadığına değinilmiştir. Yine aynı nüfus sayımında bu nüfusun % 80'i kendilerini iki dilli olarak tanımlamışlardır (Menz 2003: 149). Moldova hükümetinin 2009 yılında yayımladığı rapora göre Moldova nüfusunun %75.2'si Romence/ Moldovanca, %16'sı Rusça, %3.8'i Ukraynaca, % 3.1'i Gagauzca ve% 1.1'i Bulgarca konuşmaktadır.

Menz'e (2003:150) göre günümüzde Gagauzcanın tehlike altındaki bir dil olmasının birkaç sebebi vardır. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

© Aleksander Kirçu

a. 19. yüzyılın başlarında Bulgaristan'dan Besarabya bölgesine yapılan göç,

b. 1908-1914 yılları arasında uygulanan tarım politikaları sonucu Kazakistan ve Özbekistan'a işgücü göçü,

c. 1946 ve 1947 yıllarında bölgede yaşanan kıtlık ve

d. konuşurların kırsalda tarımla geçinen bir toplumdan oluşması.

Bu etkenler Gagauzcanın geç bir dönemde yazılı hale geçmiş olmasıyla birlikte düşünüldüğünde Gagauzcanın dilbilimsel canlılığının olumsuz yönde etkilediği anlaşılabilir.

Gagauz Yeri Özerk Bölgesi Moldova Cumhuriyeti'nin güneyinde 25 Aralık 1994 günü kurulmuştur. Özerk bölgenin resmi dilleri Gagauzca, Rusça ve Moldovancadır. Bölgenin idari işleri bir 'başkan' ve 'Halk Topluşu' adı verilen yerel bir meclis tarafından yürütülmektedir. Bölgenin başkenti ve en büyük kenti- Gagauzcadaki tabiriyle *Kasaba- Komrat* olmak üzere *Çadır-Lunga*ve *Vulkaneşti* adlı iki kenti daha vardır. Üç büyük kente bağlı bölgelerde 32 yerleşim birimi bulunmaktadır (Hatlas 2011: 197). Gagauz bölgesinin daha yoğun bir şekilde Gagauz nüfusu barındırdığı düşünüldüğünde, bölgede birçok sosyal alanda etkin bir Gagauzca kullanımı beklenmektedir. Gagauzya'da yayımlanan *Implementation of Linguistic Rights of the Gagauz of Moldova. Integration of the Gagauz Community in to the Society of Moldova* (2012) başlıklı raporda dil haklarının Gagauzya'da uygulanmasını inceleyen bir proje kapsamında yasalar ve uygulamalar arasındaki tutarlılığın araştırılmasına yer verilmiştir. Buna göre resmi işlemlerde, yasamada, kişi adlarında, yerleşim yerlerinin adlandırılmasında kullanılan dilin çoğunlukla Rusça olduğu görülmüştür. Benzer şekilde medyadaki dil kullanımı da ağırlıklı olarak Rusçadır. Aynı raporda Gagauz Radyo Televizyonunda (GRT) üç resmi dil olan Gagauzca, Rusça ve Moldovanca yayınlar yapıldığı belirtilmiştir. Bunun yanı sıra gazetelerden *Vesti Gagauzii*, *Znamea* ve *Panorama* çoğunlukla Rusça yayımlanmaktadır. Yalnızca 1988 yılında yayın hayatına başlamış olan *Ana Sözü* gazetesi bütünüyle Gagauz dilinde hazırlanmaktadır. Neurkirch'in (2002: 118) de belirttiği gibi Rusça bugün Gagauzya'da hâlâ *lingua franca* işlevindedir. Gagauzca ve Rusçanın kullanımı eğitim açısından değerlendirildiğinde de diğer birçok alandakine benzer bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Sovyet egemenliği altındaki 1958 ve 1962 yılları dışında eğitim dili Rusçadır. Dolayısıyla Gagauz dilinin eğitim alanında geçerlilik ve işlev kazanması mevcut durumda zor görünmektedir. Eğitim ve bürokrasi gibi alanlarda Gagauzcanın kullanımı oldukça kısıtlı olmakla beraber, günlük yaşamdaki kullanımın yerleşim yerinin büyüklüğü, demografik yapısı ve konuşurların yaşı açısından farklılıklar gösterdiği gözlemlenmiştir.

Dil tutumları

Sosyal psikolojide tutumun tanımı dönemlere göre farklılıklar göstermektedir. Genel anlamıyla Ajzen (2005: 3) tutumu bir nesneye, kişiye ya da olaya karşı gösterilen olumlu ya da olumsuz davranışlar olarak tanımlar. Tutum ayrıca bir deneyim sonucu şekillenmiş zihinsel ve sinirsel hazır bulunuşluk (Allport 1935: 810) ya da güdüsel, duygusal, algısal ve bilişsel işlemlerden oluşan bir düzen olarak da tanımlanabilir (Krech vd. 1948: 52). Dil tutumlarının kapsamına bakıldığında ise çok sayıda kavramı içerdiği görülür. Baker, dil tutumlarına şunları dâhil eder: yeni bir dil öğrenmeye, belirli bir azınlık diline, dil topluluklarına, dil derslerine, belirli bir dilin kullanımına, dil tercihlerine ve ebeveynlerin dil öğrenmeye karşı tutumları (1992: 29).

Garret'a göre dil tutumu araştırmaları gruplar içindeki tanımlayıcı ve bağıntısal güçleri ortaya çıkarmaya yarar. Bunlar aynı zamanda bölgesel ya da sosyal türlerin lehine ya da aleyhine oluşan önyargıları da içerir (2001: 630). Appel vd. ise tutumun toplum içerisinde zincirleme bir etki göstererek karşılık bulduğunu savunur (1987: 16). Buna göre öncelikle belirli bir sosyal ya da etnik gruba karşı geliştirilen tutumlar sonraki aşamada o grubun konuştuğu dile karşı geliştirilen tutumlara dönüşür. Bu süreç son olarak o dilin konuşurlarına karşı geliştirilen tutumlar şekline dönüşür.

Cargile vd. dil tutumlarının basit tepkiler yerine daha karmaşık süreçler olduğunu belirtir (1994: 215). Buna göre dil tutumu birçok diğer birimi etkileyen ve onlardan etkilenen sonsuz ve tekrarlayan nitelikte bir olgudur. Sosyal İşlemleme Modelinde dil tutumları beş bileşende incelenir. Bunlar dinleyici dinamiği, kişilerarası geçmiş, çıktılar, bulunulan sosyal durum ve algılanan kültürel etkenlerdir. Sosyal İşlemleme Modeline göre, en genel anlamıyla, dil tutumları tarafların (konuşur ve dinleyici) ve bağlamsal etkenlerin özelliklerinden oluşur. Sosyal İşlemleme Modeli konuşur değerlendirmelerine yeni bir yaklaşım getirir ve göz ardı edilen bazı bileşenleri (dinleyicinin duygusal durumu gibi) ön plana çıkarır (Cargile vd. 1994: 218).

Dil tutumları işlevlerine göre iki grupta incelenebilir. Bunlar *araçsal* (İng. instrumental) ve *bütünleştirici* (İng. integrative) dil tutumlarıdır. *Araçsal* güdüler daha çok faydacı amaçları olan (Baker 1992: 32) bireysel ve kişi odaklı tutumları içerir (Mc Clelland 1958: 17). Örneğin yabancı dil bilmenin sağladığı sosyal tanınırlık ve ekonomik avantajlar araçsal dil tutumlarına örnek gösterilebilir (Gardner vd. 1972: 14). Diğer taraftan bütünleştirici dil tutumları Baker'a göre hedeflenen dilsel toplulukla bütünleşmek amacıyla konuşurun o dile karşı geliştirdiği tutumlardır (1992: 32). Aynı zamanda bütünleştirici tutumlar hedef dili öğrenmede ve dilin kullanımını geliştirmede de etkilidir.

Ferguson, dil tutumlarının önemine değinir ve bunların dilin dağılımı ve kullanımı ile ilgili diğer bazı verilerden daha önemli olduğunu vurgular (1996: 275). Bunun için sorulması gereken soruları şöyle özetler:

Dilin konuşurları dilin estetik, dini ve mantıksal değerleri ile ilgili neler düşünüyor ve hissediyorlar? Dilin konuşurları dilin edebiyat, eğitim ve 'milli' amaçları için uygunluğu hakkında neler düşünüyor ve hissediyorlar?

Dilin konuşurları ülkede konuşulan diğer diller hakkında neler düşünüyor ve hissediyorlar? Genel olarak ya da bazı belirli amaçlar düşünüldüğünde diğer dillerin kendi dillerinden daha iyi ya da daha düşük seviyede mi olduğunu düşünüyorlar ve hissediyorlar?

Yukarıda sıralanan etkenler göz önüne alındığında dil tutumlarının bir bölgedeki toplumdilbilimsel görünümüne olan katkısı büyüktür. Romaine'in de belirttiği gibi bir dile karşı geliştirilen tutumlar bireylerin belirli bir durumdaki dil tercihlerini etkileyecektir (1995: 43). Tutumları belirleyen de o dillerin rolünün ve işlevlerinin konuşurlar tarafından nasıl algılandığıdır (Sadanand 1993: 129).

Araştırma soruları

Verileri alanda toplanan bu çalışmada temel olarak 13-20 yaş aralığındaki Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları incelenmektedir. Bunun için 'cinsiyet' ve 'yaşanılan yer' değişkenleri temel alınmıştır. Araştırma soruları şunlardır:

© TÜRKSOY

- Gençlerin Gagauzca ve Rusçaya yönelik tutumları arasında anlamlı farklılık var mıdır?
- Duygusal, işlevsel ve aktarımsal tutumlar açısından katılımcının cinsiyeti Gagauzca ve Rusça tercihinde farklılık gösteriyor mu?
- Duygusal, işlevsel ve aktarımsal tutumlar açısından katılımcının yaşadığı yer (köy/kasaba) Gagauzca ve Rusça tercihinde farklılık gösteriyor mu?

Mevcut çalışmanın veri toplama aşaması ile ilgili bazı sınırlılıklar mevcuttur. Bunlardan ilki katılımcıların sayısı ve yaşları ile ilgilidir. Dil tutumları ile ilgili veriler genç yaş grubunu temsil edeceği düşünülen 13-20 yaş arası gençlerden toplanmıştır. Bu yaş aralığı dışında kalan yaş grupları dikkate alınmamıştır. Katılımcılarla ilgili diğer sınırlılık ise toplam sayıdır. Tutum ölçeği 59 katılımcıya uygulanmıştır. Katılımcı sayısı veri toplama aşamasının kış aylarında, mümkün olan en kısa süre içinde gerçekleşmesinden dolayı sınırlı kalmıştır. Ancak istatistiksel analizler açısından bakıldığında bu bir engel teşkil etmemektedir.

Çalışmanın sınırlılıklarından sayılabilecek diğer bir konu ise verinin toplandığı bölgedir. Bu çalışma yukarıda verilen tanımlamalara göre Besarabya bölgesinde, daha da kesin olması açısından, Moldova Cumhuriyeti'ne bağlı Gagauzya Özerk Bölgesi'nde konuşulan Gagauzca üzerine yapılmıştır. Veriler Gagauzya'nın başkenti Komrat'ın yanı sıra Çadır-Lunga, Dizgince, Tomay, Kıpçak gibi yerleşim yerlerinden toplanmıştır. Bu durumda üzerinde durulması gereken nokta, mevcut çalışmadan elde edilen sonuçların diğer bölgelerdeki Gagauzlar için genellenemeyeceğidir. Elde edilen sonuçlar Gagauzya Özerk Bölgesi bağlamında değerlendirilecektir.

Son olarak mevcut çalışmada veri toplama yöntemi ve veri toplama aracı olarak 'basılı tutum ölçeği'nden (İng. paper-and-pencil attitude scale) yararlanılmıştır. Tutum ölçeğinin kullanımı veri toplama aşamasındaki olası sınırlılıklar göz önünde bulundurularak seçilmiştir. Ancak elde edilen verilerin söylem analizi ya da gözlem yöntemleriyle de desteklenmesi durumunda çalışmanın sonuçları farklılık gösterebileceği ve daha ayrıntılı ve hassas saptamalar yapılacağı gerçeğini de belirtmek gerekir. Yukarıda belirtilen sınırlılıklara rağmen mevcut çalışmanın Gagauzya Özerk Bölgesi'nde yaşayan 13-20 yaş aralığındaki Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumlarını yansıttığı düşünülmektedir.

Yöntem

1. Katılımcılar

Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı dil tutumlarının incelendiği bu çalışmada veriler 13 ve 20 yaş aralığındaki 59 (n=21 kadın, n=38 erkek) katılımcıdan toplanmıştır. Yerleşim yerleri açısından

© Gülin Dağdeviren Kırmızı

değerlendirildiğinde katılımcıların köy (n=32) ve kasabalarda (n=27) yaşadıkları görülmektedir. Katılımcılar çalışanlardan (n=3), 'gymnasia'[1] öğrencilerinden (n=23), lise öğrencilerinden (n=21) ve üniversite öğrencilerinden (n=13) oluşmaktadır. Katılımcılardan biri hem çalışan hem de üniversite öğrencisi kategorisinde yer almaktadır. Katılımcılar çalışmaya gönüllü olarak iştirak etmişlerdir.

2. Veri toplama aracı

Kullanılan veri toplama araçları 'tutum ölçeği' ve 'kişisel bilgi formu'ndan oluşmaktadır. Kişisel bilgi formunun amacı katılımcı ile ilgili demografik bilgiler elde etmektir. Bu bölümde katılımcıya yaşı, cinsiyeti ve yaşadığı yer ile ilgili sorular sorulmuştur. Katılımcının yaşadığı yer Gagauzya için 'köy' ve 'kasaba' olarak iki seçenekte verilmiştir.

Çalışmanın asıl veri toplama aracı olan tutum ölçeği 26 tutum maddesinin yer aldığı bir form olarak hazırlanmıştır. Ancak veri toplandıktan sonraki istatistiksel analiz aşamasında faktör yük değeri ve madde-ölçek korelasyonu ölçütlerini karşılayamayan 4 madde analizlere dâhil edilmemiştir. Sonuç olarak analizler 22 madde üzerinden yapılmıştır. Kısa bir yönerge ile başlayan anket formu bir tablo içinde verilmiş olan 22 tutum maddesi ve sağ tarafta verilmiş olan değerlendirme bölümünden oluşmaktadır. Değerlendirme bölümü Gagauzca ve Rusça için ayrı ayrı verilmiş 'Kesinlikle katılmıyorum', 'Katılmıyorum', 'Kararsızım', 'Katılıyorum' ve 'Kesinlikle Katılıyorum' ifadelerinden oluşmaktadır. Katılımcıdan istenen her bir tutum ifadesini göz önünde bulundurarak kendisi için en uygun olan ifadeyi işaretlemektir. Ayrıca tutum anketi ve kişisel bilgi formu Gagauzca ve Rusça olmak üzere iki ayrı dilde hazırlanmıştır. Dolduracakları anketin dilini katılımcılar seçmiştir.

Tutum maddeleri konuları açısından üç farklı konuyu incelemek üzere hazırlanmıştır. Bunlar duygusal, işlevsel ve aktarımsal öğelerdir. Buna göre duygusal öğeleri içeren tutum maddeleri *Bu dili seviyorum*, *Bu dilde müzik dinlemekten keyif alıyorum* ve *Bu dili kullanmanın beni diğerlerinden üstün kıldığını hissediyorum* gibi tutum maddeleri içermektedir. Bu maddeler katılımcının Gagauzca ve Rusçaya karşı duygusal tepkilerini ölçmeyi amaçlamaktadır.

İşlevsel öğeleri içeren tutum maddeleri ise *Yükseköğrenim için bu dili kullanmanın avantaj sağladığı düşünüyorum*, *Resmi yazışmalarda bu dilin kullanılmasının yararlı olduğunu düşünüyorum* ve *Ticaret için bu dilin kullanılmasının fayda sağlayacağına inanıyorum* gibi ifadelerden oluşmaktadır. Bu maddeler katılımcıların söz konusu dillerin işlevsel güçleriyle ilgili tutumlarını alanlar bağlamında incelemeyi hedeflemektedir.

1 Gymnasia, 4 yıllık ilköğretim ve 5 yıllık orta öğretim süreçlerini kapsamakta ve toplam 9 yıllık eğitim ve öğretim sürecini ifade etmektedir.

© Aleksander Kirçu

Son olarak aktarım öğesinin içeren tutum maddeleri, o dilin nesilden nesle aktarımı ve geleceği ile ilgili katılımcı tutumlarını araştırmayı amaçlamaktadır. Bu maddeler *Çocuklarımın bu dili konuşması için çaba harcıyorum/harcayacağım*, *Bu dilin çocuklara mümkün olduğunca erken öğretilmesinin fayda sağlayacağına inanıyorum* ve *Bu dilin Gagauzların geleceği için belirleyici bir önemi olduğuna inanıyorum* gibi ifadeleri içermektedir. Yukarıda anlatılan öğeler etrafında gruplanan tutum maddeleri genel olarak Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı olan dil tutumlarını yansıtmayı amaçlamaktadır.

3. Veri analizi

Araştırmada kullanılan ölçme aracı, araştırmacı tarafından geliştirilmiş olan, içinde tutum ölçeğini de barındıran anket formudur. Ölçeğin geliştirilmesinde, ölçme aracı geliştirme basamakları izlenmiş ve maddelerin istatistiksel analizleri gerçekleştirilmiştir. Ölçek maddelerinin anlaşılırlığını belirlemek için 10 kişilik bir gruba ön uygulama yapılmıştır. Tutum ölçeğinin geliştirilmesinde öncelikle Gagauzya'da Gagauzca ve Rusçaya yönelik tutumun belirleyicisi olabilecek ölçütler belirlenmiş, diğer bir ifade ile söz konusu iki dilden birini kullanmaya yönelik eğilim oluşturabilecek özellikler alan çalışması ile belirlenmiştir.

Ardından maddelerin yazılması ile oluşturulan madde havuzu ölçme değerlendirme uzmanlarından oluşan uzman grubunun görüşüne sunulmuştur. Uzman görüşlerinin tutum maddesi yazma kuralları ve yapısal önerileri doğrultusunda maddeler güncellenerek, son haline gelmiştir. Gagauzya'da bir kez uygulama imkânı olması nedeniyle pilot uygulama gerçekleştirilememiş, fakat asıl uygulamada elde edilen veriler ile maddelerin psikometrik özellikleri incelenmiş ve yeterli ölçütleri sağlayamayan maddeler, analiz dışında bırakılmıştır. Tutum ölçeğinin maddelerinin psikometrik özelliklerini incelemek için, hem Gagauzca hem de Rusçaya yönelik yanıtlar ayrı ayrı incelenmiş, yalnızca iki ayrı dile yönelik tutumu ölçmek için gerekli ölçütleri karşılayan maddelerden elde edilen puanlar ile analiz gerçekleştirilmiştir.

Araştırma kapsamında geliştirilen tutum ölçeğinde bulunan maddeler, Açımlayıcı Faktör Analizine tabi tutulmuştur. Geliştirilen ölçeğin yapı geçerliğini belirlemek amacıyla, aynı yapıyı ölçen maddelerin kümelenerek daha az sayıda değişken (faktör) ile açıklanmasına olanak veren (Williams vd. 2012: 7) bir analiz olan Açımlayıcı Faktör Analizi kullanılmıştır. Analizlerde faktör yük değeri için sosyal bilimlerde sık kullanılan .30 değeri ölçüt olarak alınmıştır ve altında bulunduğu faktör ile .30'dan düşük korelasyon gösteren maddeler faktörden bağımsız olarak varsayılarak analiz dışı bırakılmıştır. Analiz sonucunda tutum anketinin Gagauzca ve Rusça formlarının tek faktörlü olduğu görülmüştür. Her iki

form için, söz konusu tek faktörün açıkladıkları varyans oranları (Gagauzca formunda % 50.93, Rusça formunda % 40.46) da, ölçeğin tek faktörlü olmasını desteklemektedir. Bunun için faktör yük değeri ve madde-ölçek korelasyonu ölçütlerini karşılayamayan 13, 14, 15 ve 16. maddeler çıkarılmıştır.

Açımlayıcı Faktör Analizi sonuçlarına göre tek faktörlü olduğu belirlenen ölçeğin her iki formu için Cronbach Alfa Katsayısı hesaplanmıştır. Tutum ölçekleri için iç tutarlılık ve kararlılık olmak üzere iki türlü güvenirlik uygun görülmektedir (Çıkrıkçı 1991: 243). Geliştirilen ölçekte Likert tipi beşli derecelendirme kullanılması ve araştırma kapsamında tek uygulama yapılması nedeni ile Cronbach Alfa güvenirlik katsayısı hesaplanmıştır. Tablo 1'de her iki form için hesaplanan güvenirlik katsayıları verilmiştir.

Form	Madde Sayısı	Alfa Katsayısı
Gagauzca	22	.945
Rusça	22	.919

Tablo 1: Gagauzca ve Rusça Formlar İçin Hesaplanan Cronbach Alfa Katsayıları

Genel olarak sosyal bilimlerde .70-.80 aralığında ve üstünde bulunan iç tutarlılık katsayıları yeterli kabul edilmektedir (Cortina 1993: 101). Tablo 1 incelendiğinde, Gagauzca ve Rusça formlarından elde edilen Alfa katsayıları .90 ve üzerinde, dolayısıyla kabul edilebilir bir düzeydedir.

Kişisel bilgi formları ve tutum anketlerinin Gagauzca ve Rusça için hazırlanmış formlarının dil geçerliliği de analiz edilmiştir. Geliştirilen ölçeğin Gagauzca ve Rusça formlarının karşılaştırılabilir olup olmadığını ve maddelerin aynı anlamı taşıyıp taşımadığını belirlemek için ölçeğin her iki formu, Gagauzca ve Rusçayı üst düzeyde kullanabilen 10 kişilik bir gruba uygulanmış ve aradaki korelasyon hesaplanmıştır. Analizler sonucunda Gagauzcaya yönelik tutumu ölçen formun Gagauzca ve Rusça formlarından elde edilen toplam ölçek puanları arasında .999 ($p < .05$); Rusçaya yönelik tutumu ölçen Gagauzca ve Rusça formlarından elde edilen toplam ölçek puanları arasında .959 ($p < .05$) değerinde üst düzeyde ilişki olduğu görülmüştür. Bu sonuç doğrultusunda, her iki formdan elde edilen sonuçların aynı anlama geldiği savunulabilir.

Sonuç olarak, her iki form için de madde analizleri sonucunda tüm maddeleri ölçek toplam puanları ile manidar ilişkili olan, tek ve başat bir faktöre sahip ve 22 maddeli ve güvenirlik değerleri .90 ve üzerinde olan bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçek Likert tipi beşli dereceleme kullanılarak geliştirilmiştir ve ölçekten alınabilecek en düşük puan 22, en yüksek puan 110'dur. Ölçek, toplam puan ne kadar yükselirse dile yönelik tutumun o kadar olumlu olacak şekilde kodlanmış ve puanlanmıştır.

4. Bulgular

13-20 yaş aralığındaki 59 katılımcıdan oluşan örneklem üzerinden Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı dil tutumları incelenmiştir. Bunun için 22 sorudan oluşan bir dil tutumu ölçeği hazırlanmıştır. Ölçekte yer alan maddeler duygusal, işlevsel ve aktarımsal olarak üç grupta toplanmıştır. Araştırmada elde edilen bilgiler doğrultusunda gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya yönelik tutum ölçeğinden aldıkları toplam puanlara ilişkin örneklemler t-testi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir.

Dil	N		S	Sd	t	P
Gagauzca	59	82.37	15.83	58	-4.195	.000
Rusça		91.93	10.91			

Tablo 2: Gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya Yönelik Tutum Puanlarının İlişkili t-testi Analizi Sonuçları

Tablo 2 incelendiğinde, gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya yönelik tutumları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, $t_{(58)}$=-4.195, p<.05. Diğer bir anlatımla Rusçaya yönelik tutumları (ve Gagauzcaya yönelik tutumlarından (daha olumludur. Katılımcıların cinsiyet ve yerleşim yerleri gözetmeksizin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları duygusal, işlevsel ve aktarımsal açıdan incelenmiştir. Gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya tutumları arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, t(58)=-4.921, p<.05. Diğer bir anlatımla Rusçaya yönelik duygusal tutumları (=25.00) ve Gagauzcaya yönelik

duygusal tutumlarından (21.62) daha olumludur. Gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya yönelik işlevsel tutumları incelendiğinde iki dil arasında anlamlı bir farklılık olduğu görülmektedir, t(58)=-5.594, p<.05. Diğer bir anlatımla Rusçaya yönelik işlevsel tutumları (47.61) ve Gagauzcaya yönelik işlevsel tutumlarından (40.78) daha olumludur. Son olarak gençlerin Gagauzcaya ve Rusçaya yönelik aktarımsal tutumlarına bakıldığında diller arasında anlamlı farklılık olmadığı görülmektedir, t(58)=0.944, p>.05. Diğer bir anlatımla Rusçaya yönelik işlevsel tutumları (19.32) ile Gagauzcaya yönelik işlevsel tutumları (=19.97) aynı düzeydedir.

Aşağıda verilen Tablo 3'te kadın ve erkek katılımcıların Gagauzcaya yönelik duygusal, işlevsel ve aktarımsal öğelerden oluşan tutum maddelerinin karşılaştırma sonuçları yer almaktadır.

Duygusal Tutum						
	N		**S**	**sd**	**t**	**P**
Kadın	21	21,95	5,11	57	0.382	.704
Erkek	38	21,45	4,72			
İşlevsel Tutum						
	N		**S**	**sd**	**t**	**P**
Kadın	21	42,00	7,89	57	0.894	.375
Erkek	38	40,11	7,74			
Aktarımsal Tutum						
	N		**S**	**sd**	**t**	**P**
Kadın	21	20,67	3,47	57	0.804	.425
Erkek	38	19,58	5,63			

Tablo 3: Cinsiyete Göre Gagauzcaya Yönelik Duygusal, İşlevsel ve Aktarımsal Tutum Puanlarının t-testi Analizi Sonuçları

Tablo 3 incelendiğinde, kadın ve erkeklerin Gagauzcaya yönelik duygusal tutumları arasında manidar farklılık olmadığı görülmektedir, t(57)=0.382, p>.05. Diğer bir deyişle kadın (=21.95) ve erkeklerin (=21.45) Gagauzcaya yönelik duygusal tutumları farklılaşmamaktadır. İşlevsel tutumlara bakıldığında ise , t(57)=0.894, p>.05 bulunmuştur. Bu değerler işlevsel tutumlar açısından kadın (=42.00) ve erkek (=40.11) katılımcıların tutumlarının farklılaşmadığını göstermektedir. Son olarak aktarımla ilgili tutum maddeleri değerlendirildiğinde t(57)=0.804, p>.05 değerleri bulunmuştur. Bunun anlamı aktarımla ilgili maddeler açısından kadın (=20.67) ve erkek (=19.58) katılımcıların Gagauzcaya yönelik tutumlarının farklılık göstermediğidir. Katılımcıların tutumlarının cinsiyet açısından karşılaştırılması Tablo 4'te verilmiştir.

Duygusal Tutum						
	n		**S**	**Sd**	**t**	**P**
Kadın	21	25,76	2,47	57	1.456	.151
Erkek	38	24,58	3,24			
İşlevsel Tutum						
	n		**S**	**Sd**	**t**	**P**
Kadın	21	47,90	3,92	57	0.301	.765
Erkek	38	47,45	6,32			
Aktarımsal Tutum						
	n		**S**	**Sd**	**t**	**P**
Kadın	21	19,76	4,05	57	0.606	.547
Erkek	38	19,08	4,20			

Tablo 4: Cinsiyete Göre Rusçaya Yönelik Duygusal, İşlevsel ve Aktarımsal Tutum Puanlarının t-testi Analizi Sonuçları

Tablo 4'te katılımcıların Rusçaya yönelik tutumları cinsiyet açısından incelenmiştir. Buna göre duygusal tutumlar açısından kadın (=25.76) ve erkek (=24.58) katılımcılar arasında fark bulunmamaktadır, t(57)=1.456, p>.05. İşlevsel tutumlara bakıldığında da benzer sonuçlar ortaya çıkmaktadır. T-testi analizlerine göre katılımcıların bu maddelere verdikleri yanıtlar kadın (=47.90)

ve erkek (=47.45) açısından farklılaşmamaktadır, t(57)=0.301, p>.05'dir. Son olarak aktarımla ilgili maddeler açısından cinsiyet değişkeni bir farklılık göstermemektedir, kadın (=19,76), erkek (=19.08) ve t(57)=0.606, p>.05'dir.Bu çalışmada katılımcıların Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları yaşanılan yer açısından da değerlendirilmiştir. Buna göre katılımcılardan yaşadıkları yeri köy ya da kasaba olacak şekilde işaretlemeleri istenmiştir. Tablo 5'te yerleşim yeri açısından katılımcıların tutumları değerlendirilmiştir.

Duygusal Tutum						
	N		**S**	**Sd**	**t**	**p**
Kasaba	27	21,15	4,13	57	-0.697	.489
Köy	32	22,03	5,38			
İşlevsel Tutum						
	N		**S**	**Sd**	**t**	**p**
Kasaba	27	40,30	7,98	57	-0.435	.665
Köy	32	41,19	7,71			
Aktarımsal Tutum						
	N		**S**	**sd**	**t**	**p**
Kasaba	27	19,96	4,79	57	-0.004	.996
Köy	32	19,97	5,18			

Tablo 5: Yerleşim yerine gore Gagauzcaya Yönelik Duygusal, İşlevsel ve Aktarımsal Tutum Puanlarının t-testi Analizi Sonuçları

Tablo 5'e göre, kasaba ve köylerde yaşayan bireylerin Gagauzcaya yönelik duygusal tutumları arasında anlamlı bir farklılık olmadığı görülmektedir, t(57)=-0.697, p>.05. Diğer bir anlatımla kasabada yaşayanların (=21.15) ve köyde yaşayanların (=22.03) Gagauzcaya yönelik duygusal tutumları farklılaşmamaktadır. Benzer şekilde katılımcıların işlevsel ve aktarımsal tutumları yerleşim yeri açısından farklılık göstermemektedir. İşlevsel tutum maddeleri açısından kasabada yaşayanlar (=40.30) ve köyde yaşayanlar (=41.19) (t(57)=-0.435, p>.05); dilim aktarımıyla ilgili maddeler açısından kasabada yaşayanlar (=19.96) ve köyde yaşayanlar (=19.97) (t(57)=-0.004, p>.05) farklılaşmamaktadır. Yerleşim yeri açısından katılımcıların Rusçaya yönelik tutumları Tablo 6'da verilmiştir.

Duygusal Tutum						
	n		**S**	**sd**	**t**	**p**
Kasaba	27	25,00	3,08	57	0.000	1.00
Köy	32	25,00	3,02			
İşlevsel Tutum						
Kasaba	27	47,52	6,10	57	-0.115	.908
Köy	32	47,69	5,15			
Aktarımsal Tutum						
	n		**S**	**Sd**	**t**	**p**
Kasaba	27	19,33	4,33	57	0.019	.985
Köy	32	19,31	4,01			

Tablo 6: Yerleşim yerine gore Rusçaya yönelik Duygusal, İşlevsel ve Aktarımsal Tutum Puanlarının t-testi Analizi Sonuçları

Tablo 6'da da görüldüğü gibi katılımcıların yanıtları yerleşim yerine göre gruplandırıldığında duygusal, işlevsel ve aktarımsal tutum maddeleri açısından Rusçaya karşı tutumları bir farklılık göstermemektedir. Buna göre duygusal tutum maddeleri açısından kasabada yaşayanlar (=25.00) ve köyde yaşayanlar (=25.00) arasındaki fark (t(57)=0.00, p > .05);işlevsel tutum maddeleri açısından kasabada yaşayanlar (=47.52) ve köyde yaşayanlar (=47.69) arasındaki fark (t(57)=-0.115, p>.05) ve aktarımsal tutum maddeleri göz önünde bulundurulduğunda kasabada yaşayanlar (=19.33) ve köyde yaşayanlar (=19.31) arasındaki fark (t(57)=0.019, p > .05) bulunmuştur. Sonuç olarak Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları değerlendirildiğinde cinsiyet ve yerleşim yeri değişkenlerinin ayırt edici olmadığı görülmüştür. Yukarıda verilen sonuçlar Gagauz Özerk Yönetimi bağlamında yorumlanacaktır.

© Aliona Orlioglo

5. Tartışma

Menz, 1974 ve 1989 yıllarında yapılan nüfus sayımı sonuçlarına göre Gagauzların Sovyetler Birliğinde yaşayan diğer azınlıklarla karşılaştırıldığında ana dillerine daha çok bağlı oldukları belirtmiştir (2006: 378). Bunun ışığında bu çalışmada Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları incelenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre 13 ve 20 yaş arasındaki Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları arasında farklılık vardır. Rusça ve Gagauzca karşılaştırıldığında katılımcıların Rusçaya karşı tutumları daha olumlu görünmektedir. Rusçanın günlük yaşamdaki geçerliliği, işlevselliği, kurumsal düzeydeki etkinliği, kültürler arası iletişim gücü bu dilin daha prestijli bir form olmasında etkilidir. Bununla beraber, Gagauzcanın etnik bir dil olmaktan öte günlük hayattaki ve kurumsal süreçlerdeki kullanımının sınırlı olması bu dili Rusça karşısında güçsüz kılmaktadır. Gagauzya Özerk Bölgesinin resmi dillerinden biri olan Gagauzca daha öncede belirtildiği gibi eğitim dili olarak kullanılmamakla beraber kamusal alanda da (örneğin, Gagauz Özerk Bölgesi ve Halk Topluşunun resmi internet sayfaları) sıkça kullanılan bir dil olmadığı görülmektedir. Benzer şekilde Gagauz radyo ve televizyonunda Gagauzca yayın sürelerinin sınırlı olduğu görülmektedir.

Araştırmanın diğer sonuçlarına göre Gagauz katılımcıların Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları cinsiyet ve yaşanılan yer değişkenlerine göre farklılık göstermemektedir. Bunun sonuçları birkaç başlık altında toplanabilir. Menz'e göre Gagauz halkının çoğu iki dillidir ancak özellikle yaşlı kuşakta kadınlar arasında tek dillilik hala yaygındır (2003:151). Bunun sebebi yaşlı kuşaktaki kadınların erkeklerle karşılaştırıldığında iş hayatında daha sınırlı olarak yer almaları şeklinde açıklanabilir. Bugün çalışmanın sonuçlarına bakıldığında genç katılımcıların tamamı iki dillidir ve cinsiyet açısından dil tutumları benzerlik göstermektedir. Önceki nesillerle karşılaştırıldığında kadınlar arasında artan okullaşma ve çalışma hayatına katılım oranının daha yüksek olduğu düşünülebilir ki bu da günümüzde iyi derecede Rusça yeterliği gerektirmektedir. Daha önce de açıklandığı gibi Gagauz Özerk Bölgesindeki okul öncesi eğitimden üniversiteye tüm eğim kademelerinde eğitim dili Rusçadır. Sovyetler döneminin resmi dilleri arasında yeralan Gagauzcanın yazı haline getirilmesi nispeten yeni bir gelişmedir. Sovyetler döneminde Gagauzca Kiril alfabesi kullanılarak yazılmıştır. Bir dönem okullarda Kiril alfabesiyle öğretilen Gagauzca sonraki yıllarda müfredattan kaldırılmıştır.

Menz 1989 yılında Moldova Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetinin Moldovancayı resmi dil olarak ilan etmesinin ve Latin alfabesine geçilmesinin sebebini 'Russuzlaştırma' olduğunu belirtir (2006:379). Buna göre hayatın tüm alanlarında 'Russuzlaştırma' gerçekleşecektir ve o dönemde iki dilli olan Gagauzlar da bu süreçten etkilenmişlerdir. Neukirch'e göre hedeflenen Romence ve etnik dilden oluşan bir iki dillilikti (2002: 107); ancak, Sovyetler Birliğinin 1991 yılında dağılmasına rağmen, günümüzde dile karşı

© Gagauz Kültür Merkezi

tutumlar açısından 'Russuzlaştırma' politikasının etkili olmadığı görülmüştür. Günümüzde okul öncesi dönemde eğitime başlamış Gagauz kadın ya da erkeklerin Rusça dil yeterlikleri zamanla Gagauzcadan daha iyi bir duruma gelmektedir. Bu da genç nesil arasındaki iletişim dilinin daha sıklıkla Rusça olması sonucunu ortaya çıkarır. Ayrıca Teosa vd. (2008) Rusçanın eğitim alanında etnik gruplar arasındaki iletişimi sağladığını vurgular (Aktaran: Avram 2010: 14).Gagauz Özerk Bölgesinde Gagauzlardan başka Bulgarların, Rusların, Ukraynalıların ve Moldovanların da yaşadığı düşünüldüğünde Rusça farklı toplulukların iletişim aracı haline gelmiştir. Neukirch (2002: 117) Rusçanın Gagauzya'da hala *lingua franca* işlevi gördüğünü belirtir.

Çalışmada değerlendirilen bir diğer değişken de katılımcıların yerleşim yerleriydi. Buna göre 13-20 yaş arası Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları yaşadıkları yer bağlamında köy ve kasaba olarak değerlendirilmiştir. Alan yazına bakıldığında Gagauzcanın daha çok kırsal kesimlerde ve köylerde konuşulduğu görülebilir. Menz, Sovyet öncesi dönemde Gagauzcanın kırsal kesimde konuşulan bir dil olduğunu ve bu bölgelerde üç kuşak bir arada yaşadığı için aile içinde Gagauzca konuşulduğunu belirtir (2003:151). Hatta Gagauzcanın Gagauz yerleşimlerin kolhozlarının da iletişim dili olduğu vurgulanır (Menz 2003: 151). Sovyet ve Soyvet öncesi dönemde kırsal bölgelerdeki ve kasabalardaki Gagauzca kullanımı arasındaki farkın Sovyetlerin dağılmasıyla arttığı gözlenmektedir. Bunun sebeplerinden birinin değişen ekonomik durum olduğu söylenebilir. King (2008: 362) bağımsızlığın ilanından sonra dahi Gagauz Özerk Bölgesinin bütçe açısından Moldova hükümetine bağlı olduğunu ve halen kendi topraklarında ekonomik anlamda tamamen söz sahibi olamadığını belirtir (Aktaran: Bechir 2008: 50). Ülkede yaşanan ekonomik sıkıntıların bugün köylerde dahi iyi derece Rusça yeterliği gerektirdiği açıktır. Günümüzde pek çok Gagauz kadın ve erkek iş bulmak amacıyla Rusya, Türkiye, İtalya vb. ülkelere göç etmektedir. Yurtdışına çıkamayanlar için iş olanakları açısından kasabalar daha cazip hale gelmektedir. Bu da köyden kente ya da köyden yurtdışına göçler sonucu günümüzde dil tutumları açısından köylerle kasabalar arasındaki fark azalmaya başlamıştır. Çalışmada yer alan gençlerin yerleşim yeri açısından tutumlarında fark olmayışının bir diğer nedeni eskiden sınırlı olan ulaşım hizmetlerinin günümüzde daha iyi bir duruma gelmiş olmasıdır. Nitekim çalışmaya katılan üniversite öğrencilerinin çoğu Gagauzya sınırları içerisindeki köylerden Komrat Üniversitesine gelmektedir. Bu katılımcılardan yakın köylerde oturanlar günübirlik gelmektedir, daha uzakta oturanlar ise hafta içi Komrat'ta bulunmaktadır. Ulaşım hizmetlerinin kolaylaşması bu anlamda köylerde de kasaba hayatının sunduğu olanaklara ulaşmayı kolaylaştırmaktadır. Bütün bu hususlar göz önüne alındığında köylerde yaşayan ama mobil bir hayat süren genç nüfusun dil tutumları açısından kasabadakilerle benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada 13-20 yaş aralığındaki Gagauz gençlerin Gagauzca ve Rusçaya karşı tutumları incelenmiştir. Çalışma bölgedeki toplumdilbilimsel görüntüyü yansıtmayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda elde edilen ilk sonuç katılımcı tutumları açısından Gagauzca ve Rusça arasında bir fark olduğudur. Analiz sonuçlarına göre katılımcıların Rusçaya karşı tutumları Gagauzcaya karşı tutumlarından daha olumludur. Tutum grupları açısından bakıldığında duygusal ve aktarımsal tutumlar Rusçaya karşı daha olumluyken aktarımsal tutumları açısından diller arasında bir fark bulunamamıştır. Diğer araştırma sonuçları ise tutumların duygusal işlevsel ve aktarımsal olarak detaylandırıldığında cinsiyet ve yerleşim yerinin anlamlı bir fark oluşturmadığını göstermektedir. Bu sonuç genç katılımcıların cinsiyet ve yerleşim yeri açısından benzerlik gösterdiğini ifade eder. Gagauzya Özerk Bölgesi'ndeki toplumdilbilimsel görüntü gençler arasında küreselleşen dünya ile gerek ulaşım ve haberleşme olanakları gerekse okullaşma oranları açısından Rusçanın daha prestijli dil olduğu ve Gagauzcanın işlevselliğini yitirmekte olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Ajzen, Icek (2005). *Attitudes, personality, and behavior* (2nd. Edition). Milton-Keynes, England: Open University Press/ McGraw-Hill.

Allport, Gordon Willard (1935). 'Attitudes'. In C. Murchison (Ed.). *Handbook of Social Psychology*. Worcester: Mass, Clark University Press.

Appel, Rene, Muysken, Pieter (1987). *Language Contact and Bilingualism*. London: Arnold.

Avram, Andrei (2010). Territorial Autonomy of the Gagauz in the Republic of Moldova: A Case Study. *Academos*. Leipzig Moldova-Institut. http://academos.ro/sites/default/files/biblio-docs/102/avram.pdf (ErişimTarihi 16 Aralık 2013).

Baker, Colin (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon: Multilingual Matters.

Bechir, Elis (2008). Asssimilation and Dissimilation: Tatars in Romania and Gagauz in Moldova. Yüksek Lisans Tezi. Budapeşte: Central European University Nationalism Studies Program.

Brezinger, Matthias ve Graaf, Tjeerd (2004). Documenting Endangered Languages and Language Maintenance. UNESCO Encyclopedia of Life Support Systems. (Erişim tarihi: 17 Ekim 2013), s.1. http://www.mercatoresearch.eu/fileadmin/mercator/research_projects_files/endangered_languages/Article%20EOLSS.doc

Cargile, Aaron vd. (1994). Language Attitudes as a Social Process: A Conceptual Model and New Directions. *Language & Communication*. S. 14 (3), s. 211-236.

Cortina, Jose (1993). What is coefficient alpha? An examination of theory and applications. *Journal of Applied Psychology*. S. 78, s. 98–104.

Çıkrıkçı, Nükhet (1991). Tutumların Ölçülmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. S. 24(1), s. 241-250.

Ferguson, Charles (1996). On Sociolinguistically Oriented Language Surveys. In *Sociolinguistic Perspectives: Papers on Language in Society*. New York: Oxford University Press.

Gardner, Robert; Lambert, Wallace (1972). *Attitudes and Motivation in Second-Language Learning.* Rowley: Newbury House Publishers.

Garrett, Peter (2001). *Language Attitudes and Sociolinguistics*. In: Dialogue. s. 626-631.

Hatlas, Jerzy (2011). The Gagauz People in Bessarabia. *Slupskie Studia Historyczne*, Vol. 17. s. 191-200.

Implementation of linguisticrights of the Gagauz of Moldova. Integration of the Gagauz Community in to the Society of Moldova. Komrat: YouthCentre "Piligrim-demo" in Gagauzia, Şubat 2012. s.25.

Johanson, Lars (1998). The History of Turkic. In Lars Johanson and Éva Ágnes Csató (eds) *The Turkic Languages*. London, New York: Routledge. s. 81-125.

Krech, David; Crutchfield, Richard (1948). *Theory and Problems of Social Psychology*. New York: MacGraw-Hill.

Mc Clelland, David (1958). Methods of measuring human motivation, In J. W. Atkinson (Ed.). *Motives in fantasy, action and society*. Princeton, NJ: Van Nostrand. s. 7-42.

Menz, Astrid (2003). Endangered Turkic Languages: The Case of Gagauz, Mark Janse and Sijmen Tol (eds.) *Language death and language maintenance: theoretical, practical and descriptive approaches*. Amsterdam: Benjamins. (Currentissues in linguistic theory; 240). s. 143-155.

Menz, Astrid (2006). The Gagauz. In: Çağatay, Ergun; Kuban, Doğan (eds.). *The Turkish-speaking people: 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans.* Munich: Prestel. s. 371-383.

Neukirch, Claus(2002). Autonomy and conflict-transformation: the Gagauz territorial autonomy in the Republic of Moldova. *Minority Governance in Europe*, ed. K. Gal. Budapest: Open Society Institute.

Romaine, Suzanne (1995). *Bilingualism*. Oxford, UK: Blackwell.

Sadanand, Karkera (1993). Assessing attitudes to English and language use. *Indian Journal of Applied Linguistics*, XIX, S. 1, s. 123-139.

Salminen, Tapani (1999). UNESCO Red Book Report on Endangered Languages: Europe (Erişim Tarihi 27 Aralık 2013), s. 1. http://www.helsinki.fi/~tasalmin/europe_report.html.

Williams, Brett vd. (2012). Exploratory factor analysis: A five-step guide for novices. *Journal of Emergency Primary Health Care*, S. 8, s. 1

GAGAUZ 'TURKICNESS' AND REIMAGINATION OF KINSHIP

Hülya Demirdirek

© Hülya Demirdirek

When discussing minorities which are small in numbers it is perhaps an unfortunate convention to start with rather fluid genealogies and group origins with the intention of locating them in time and place. Among the Turkic-speaking groups, those people who refer to themselves as Gagauz have also been subject to this type of representation. Whenever I give a paper or write an article on anything that involves the Gagauz, I normally start with location, religious affiliation and some kind of insight into the disputed stories of Gagauz origin. It goes something like this: The Gagauz are believed to be descendants of Turkic tribes. Irrespective of how they are represented by adherents of the different theories of origin, it is generally accepted that the Gagauz lived under Ottoman rule in the 18th century in Bulgaria. They subsequently fled to Bessarabia/Moldova in 1806-1812 during the Russo-Ottoman wars. After having lived under Romanian and Russian rule until the early 20th century, the Gagauz in Moldova lived as one of the double minorities of the Moldovan Soviet Republic until the dissolution of the Soviet Union. Later, thanks to the impetus given by the redrawing of borders and redistribution of powers after the break-up of the USSR, and after a relatively bloodless five years of political struggle, the Gagauz obtained territorial autonomy in 1994 in the southern part of Moldova, the region which is traditionally called Budjak. What the Autonomous Territorial Unit of Gagauzia (ATUG) formally means is that Gagauzia/Gagauz Yeri has a governor (Başkan) and a people's assembly which can decide on economic, political and cultural matters, although the region remains part of the Moldovan state. The official languages in Gagauzia are Russian, Gagauz and Moldovan (Rumenian), with Russian being the most widely used – especially in the official sphere. One of the articles in the original law on the status of Gagauzia stated that in the event of reunion between Romania and Moldova, Gagauzia would be entitled to decide its own fate. However, in 2003 new amendments were adopted and incorporated into the Moldovan Constitution. These provided for compatibility between the Moldovan unitary state and its territorial autonomy, and made the political, rather than administrative, nature of the territorial status of Gagauz Yeri clearer. Furthermore, the Constitutional Court was appointed to solve disputes between the central Moldovan Government and the local Gagauz regional authorities. These arrangements remain contentious and legal and political disagreements continue between the Moldovan government and the elected leaders of ATUG.

Almost two-thirds of the Gagauz population in Moldova lead rural lives. The Gagauz population shares a religion with the other ethnic groups living in the same region. The Budjak region, which covers the area of Gagauzia, is inhabited not only by the Gagauz but also by Bulgarians, Moldovans, Roma (Gypsies), Ukrainians and Russians. Budjak contains ethnically mixed villages as well as villages which are relatively homogeneous. The most obvious difference that sets the Gagauz population apart from others in the area is their Turkic language. Most of the Gagauz are Orthodox Christians, yet there are members of other denominations such as Baptists and Seventh Day Baptists among the Gagauz population.

There is a good deal of debate and discussion around the questions of paths of migration and original religious belonging of the Gagauz, yet from an anthropological perspective the way in which these arguments have played out in the 20-year history of Gagauzia is more significant than the rather dubious task of securing a well-rounded origin story. Ethnic groups tend to have myths of common origin, and the history of world history writing shows us that these stories can change intentionally or unintentionally or become reconfigured in collective memories. However, despite the elusive nature of origin stories and the imagined genealogies of ethnic groups, they reflect - irrespective of their truth value - at least a desired pathway to the past; what is more, current identity processes evolve to a large extent from the interaction between kinship, metaphoric kinship and genealogies of the past (or rather officially accepted versions of genealogies of the past). And here I would argue that one can talk about genealogies of the present as well, since whether they correspond to the historical truth or not (which is usually not easy to test) the current imagined genealogies also have an impact on these identification processes.

© Ülkü Çelik Şavk

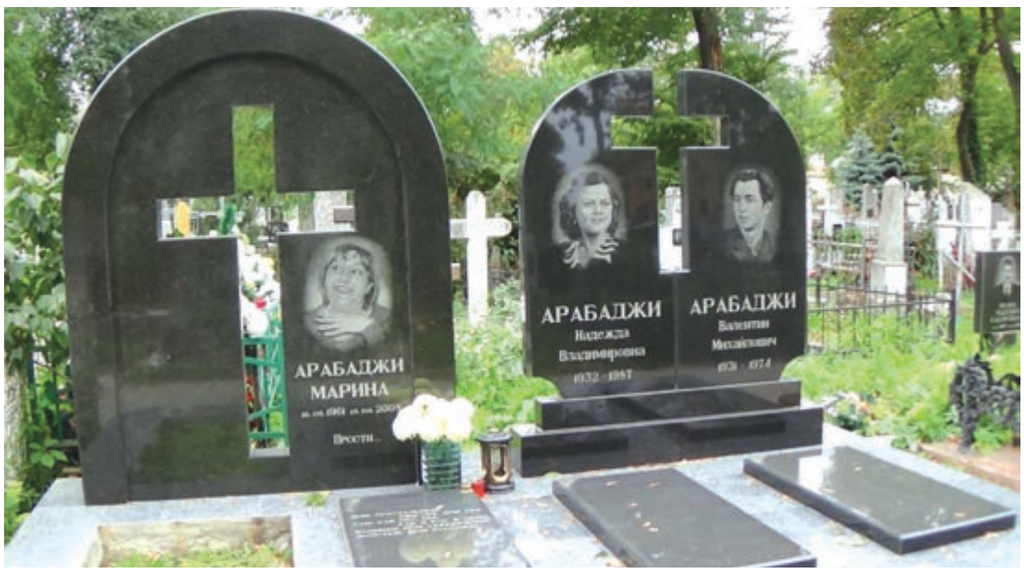
The varied quality of both academic conversations and political debates encourage me to bring out the dynamic processes at work, some of which try to appropriate the uniqueness of Gagauz collectivity while others exaggerate it either through pan-Turkic perspectives or narrow nationalist visions. In emotional terms, as an anthropologist who lived among the Gagauz for more than a year and has followed Gagauzia for two decades, witnessing the daily and political struggles in the region, I am disturbed when people from Turkey deny the Gagauz their difference by talking about them as a sub-category of Turkishness (not even Turkicness) or indeed when some Gagauz persons themselves insist on their glorified imagined past in order to justify their uniqueness or their right to self-determination. I would assert that my position here is not specific to the Gagauz population: as an anthropologist whose main endeavor is to inquire into the similarities and differences of human collective experience, I would have been motivated in the same way if I had done research among the Karaim. I consider my own quest to illustrate the processes at work in the construction of Gagauz identification to be very much at home in this volume, where we see articles exploring both similarities and differences of languages that have been evolving throughout history and in many instances with the 'push' of academics and politicians.

I am conveying here two major dimensions of Gagauz identification processes that build on the assertion that identity politics and historically anchored cultural processes mold one another and that the current Turkicness discourse of the Gagauz population is a result, as with many other groups, of an interplay between experienced and imagined stories of relatedness. I show social and cultural processes that are both more and less resistant to change and which give rise to the current unresolved, yet mature status of Gagauz national identification. I discuss both Gagauz kinship and ritual kinship conventions as well as alluding to some of the political processes that can be used as a ground for establishing the boundaries and markers of the 'Turkicness' discourse. In order to do this I move between the micro-level interactions and macro-political framework and I reflect on how reality and ideology are produced, both at the mundane daily level and at official sites in the political landscape.

Gagauz relatedness, distinctions and Gagauzia

Gagauzia is made up of 27 villages and three towns. A village or a small town is referred to as a Gagauz village if the majority of its population is made up of Gagauz persons. This is to some extent an official designation bestowed by the state since in Soviet census materials the father's ethnic belonging is used to classify people by nationality (*narodnost*) and the practice of classification did not change after the fall of the USSR[1] (although everybody is listed as a Moldovan citizen on the new Moldovan passports irrespective of their ethnic origin). Designation based on the father's ethnic belonging is in

1 Since officially it is the nationality of the father which is decisive in determining children's nationality, the number of people regarded as Gagauz tends to be high despite inter-ethnic marriages. Other consequences of marriage outside of the village or with non-Gagauz partners in the village are greater contact between Gagauz families and families of other ethnic origins and flexibility in terms of the inclusion of non-Gagauz persons in kin relations. In this respect, alliances across ethnic belonging are not clear-cut in transactions.

© Ülkü Çelik Şavk

line with Gagauz kinship ideology, in which ethnicity is inherited through the father in official papers just after birth[2]. At the local village level classification is done by the inhabitants themselves, but for official purposes the convention is to make a determination based on the population percentages of the villages and hence refer to them as Gagauz, Moldovan etc. There are some villages with fairly equal proportions of, for example, Moldovan and Bulgarian populations. These are then referred to as Moldovan-Bulgarian villages etc. The official Soviet ideology acknowledged and reproduced the ethnic differentiation of the village populations by adopting these ethnic designations.[3]

If ethnicity is seen as an aspect of social relations between those who consider themselves to be culturally distinct from members of other groups (Barth 1969, Eriksen 1993) it is possible to argue that the most distinctive Gagauz ethnic marker in Moldova is language. In the case of the Gagauz, social identity (based on a contrast vis-à-vis others) characterized by metaphoric or fictive kinship (Yelvington 1991: 168) operates through the genealogy of language and the strongest bond to Turkic metaphoric kinship is established through language.

Although mention of kinship may conjure up a vision of strange circles and triangles understood only by anthropologists, I would like to note that in very general terms kinship refers to culturally specific principles and systems of relatedness by birth, adoption and marriage – something which is usually highly relevant to our lives. And when we talk about metaphoric kinship we refer to the use of these kinship terms in order to establish our relationship to larger groups, e.g. when it comes to seeing our country as our family, talking about our motherland or fatherland and establishing closeness or distance to various groups with whom we are in contact.

When cultural differences affect interactions between group members through values or behavior patterns, the social relationship has an ethnic element. With this in mind, Gagauz differences relative to other Turkic-speaking groups are quite clearly marked by the way in which gender relationships, kinship and the godparenthood system operate. The growing number of marriages between young Gagauz women and Turkish men creates greater awareness of the differences in customs, attitudes towards women's mobility and independence, taboos and in many details of daily and ritual life. At the same time, the common religious background with the other populations of Moldova reinforces the sense of similarity to people of a different ethnic origin. Still, ethnic origin influences perceptions of similarity and difference: for example, differences in the marriage ceremonies conducted in various Gagauz villages are explained at the local village level; yet the differences between Gagauz and Moldovan or Ukrainian marriage ceremonies are explained in terms of ethnic origin. Nevertheless, due to the ethnically mixed make-up

2 However, the common practice is a much more complicated issue because many people made claims to different ethnic status on the basis of their distant kin in order to be entitled to have passports of various nationalities (e.g. Romanian, Bulgarian, Russian, Greek and Turkish).

3 This subsequently also had a bearing on whether a village could participate in the referendum on inclusion in Gagauz Yeri.

© Ülkü Çelik Şavk

of families, discrepancies cannot always be easily attributed solely to ethnic differences. Without any knowledge of ethnic affiliation people would in many cases be perhaps unable to identify the ethnic group behind certain ritual symbolism because there is a good deal of overlap and borrowing.

Religion, which is a shared cultural system in the region, serves to reinforce the Gagauz ethnic identity. Christianity manifests itself in the first names of the Gagauz, it is present in life cycle rituals (relating to birth, marriage, death) and sets the terms of godparenthood relations. It creates compatibility between the Gagauz villagers and their Moldovan and Ukrainian neighbours in the area of kinship ties and practices. However, the Gagauz - many of whom have similar surnames to Turks from Turkey and whose language is almost mutually understandable to each other - also have the possibility to cultivate kinship ties with other Turkic groups (especially Turks from Turkey). Nevertheless, unlike marriage to their Christian neighbours, marriage to Muslim Turks brings out ruptures in ceremonial practice (e.g. with regard to the consumption of alcohol at weddings and the baptism of children).

Those Gagauz who marry Turks are usually young women and they meet little resistance from their families. In other words, kinship and godparenthood ties may be broken on the individual level; however, incompatibilities arise inasmuch as many of these ties in the villages are centred around Christian practices, which are basic sources of identification with the village and with Gagauzness. This obviously has implications for the genealogies of the past presented by Gagauz identity politicians as well as for peoples' perception of themselves as Gagauz - i.e. Turkic but Christian. Thus, both in current practice and in terms of an imagined Gagauz past and genealogy, kinship is an intricate aspect of Gagauz identity.

Kinship and the godparenthood system that is tied to religious practices connect generations, households, Gagauz and non-Gagauz to each other, yet there are changing trends in the way people are attached to each other through these ties. Kin and godparenthood ties are a basis for alliances and conflicts. Rules are not strict but provide a framework for action. Transactions between kin, neighbours and godparents which operate across ethnic backgrounds constitute important lines of alliance. In the Gagauz villages and in most other parts of Moldova, the kinship and godparenthood systems impose various rules, roles, responsibilities and terms of exchange – all of which have moral connotations and implications for individual behaviour: who can ask who in a given situation, who it might be desirable but not easy to ask and who can refuse a request – these questions (and many more besides) as well as the corresponding interpretations that people make have implications for religious identity.

While always important, ritual kinship bonds now appear to be undergoing significant transformations as a consequence of deindustrialization, rising unemployment and the dramatic increase in mobility due to labour migration. In times of particular economic difficulty, obligations relating to labour and the construction and maintenance of the household are concentrated within the rural family by inviting consaguineal kin (kin by birth/blood) to act as godparents (once chosen on the basis of wealth or social status). However, in other contexts, the opposite strategy of distributing one's connections as broadly as possible can also be seen as a strategy for dealing with economic uncertainty.

Knowledge of the duties in these relationships is rather internalized, being acquired through growing up in or through presence as a latecomer to the village.[4] In addition to kinship and ritual kinship, another system of relatedness based on location, experience and memory is the assignment of 'street names' (*sokakça*). Many families in the village where I lived were kin to each other, although there were also numerous families who shared the same surname but were not related. In addition, some people had nicknames referred to as 'street names'. Such nicknames could also be carried over to one's children: if

4 The organization of kin and ritual kin relations, duties and exchange as well as the accompanying celebrations is usually taken care of by women.

© Hülya Demirdirek

a man were referred to as '*Sümüklü* (runny nose) Yura', his daughter might be called '*Sümüklü* Tanya' or '*Sümüklü*'s daughter'. The use of these nicknames may continue from generation to generation, although if a person is given a new nickname it may replace the old one. Nicknames can be determined by a funny situation in which somebody found him- or herself or by a particular characteristic associated with that person. Not everybody has such a 'street name', but many are related to somebody who has one. Hence, if a young person needs to identify herself or himself to an old person he or she may use these street names as signposts for explaining their family connections.

Knowledge of street names is an important marker of 'insider village identity'; it is also an indirect locator of one's age cohort. In this way the reproduction of village identity has an alternative genealogy which is space-bound. While patrilineal genealogy can be carried over to other contexts in officialdom, the assignment of street names is limited by geography. This makes the prism of ethnic belonging more complex since it reinforces the value of belonging through presence in the village and thereby denies kinship genealogy an absolute status. While the assignment of street names has a limited connecting power, the godparenthood system again cuts across ethnic lines and introduces another axis through which people interact with each other. (Nevertheless, despite the potential for inclusion through presence, non-Gagauz inhabitants are expected to admit the supremacy of the Gagauzness of the village. Other ethnic identities are not denied their existence within Gagauzia, but people with different ethnic backgrounds are expected to accept representation by Gagauz official bodies).

Although marriages between Gagauz of either gender and other nationalities (usually Moldovans and Ukrainians and to a lesser extent Russians) are rather common in the area, only as a general tendency is it fair to say that there is endogamy among the Gagauz. However, despite this overall trend, many people have an affine in their extended family who is of another ethnic origin. Due to patrilocal tendencies in Moldova in general, the number of non-Gagauz males who have moved to the village as a consequence of marriage is limited. The general rule of ultimogeniture (inheritance by the last born [son]) has implications for decision making and heredity as well as for knowledge transmission (including language acquisition).

When a bride moves into her in-laws' home she follow orders from her mother-in-law and conforms to the latter's system of dealing with household matters. When the in-laws get very old or die she then takes on the role of the mother-in-law. If there are several boys in a family, the usual practice is that those who get married first move out after a while by building their own houses, while the next ones wait for their turn. This step is influenced – although not wholly determined – by the current financial standing, state of health, physical presence etc. of the godparents since the new house cannot be blessed

© Hülya Demirdirek

without the housewarming feast. This ritual sponsoring by the godparents involves a symbolic but nonetheless not insignificant effort to fill the house with all life's daily necessities.

Ideally, godparents are supposed to be close to the children they baptize and they are expected to guide them throughout their lives. It is always mentioned that godparents must be respected all through life. The semantics of this statement are obviously more complex than the ground I am covering here. To be a godparent to many children is both an economic and social burden, since godparents are suppose to provide support in various ways and give presents at weddings and during the building of a house. During the building of a couple's first home and especially in the blessing of the house (known as *kurban*), the godparents have to make a significant contribution – both financially and otherwise – and provide all the basic necessities for setting up home. Such basic needs are clearly modified over time by the consumption behaviour of the women in the village, just as are the gifts exchanged at baptism feasts. On the other hand, godparents then have several people whom they can ask for help with labour-intensive tasks (such as building a house for their own children etc.) and also more people who visit them with presents. Relatives can also be godparents, in which case the alliances and responsibilities to be negotiated become more complex. The hierarchy of roles in this instance is reflected in the practice of address. A relative who is a godparent should properly be addressed with the latter title (*nuna, saadıç* etc.) instead of the kinship term such as aunt or uncle. A failure to do so may offend the godparents.

Just as the hierarchies introduced by the Soviet system had an influence on the choice of godparents and marriage partners, the newly emerging economic differentiation of the population also influenced these relationships. There is an increasing tendency in the village to renegotiate the godparenthood chain. Although this role normally goes from one generation to the other, due to economic difficulties those who would normally be the next godparents of a newborn baby can reject this position by explaining that they have enough of a burden already. In this way, continuity between the generations can be disrupted and the parents of a newborn baby may have to ask others to be godparents. This would lead to a new chain of mutual obligations between different families. The discontinuity in godparenthood ties creates a new basis for the institution itself as people make their own choice of godparents for their children instead of following their parents' earlier ties. This gradually results in a new differentiation of the population in terms of their mutual responsibilities towards each other. This trend can be more readily observed in the villages, where kinship and ritual kinship ties are easier to map, although it exists in non-rural settings too.

© Hülya Demirdirek

Gagauz language and kinship of 'Turkicness'

Anthropologists are commonly 'adopted into families' and fictive kinship ties are regularly established between an ethnographer and a host family. In my case, the fact that I was from Turkey and staying in a Gagauz village for the first time in 1995, coupled with my ability to understand the language with little effort especially after having spent time in Azerbaijan during the Soviet period, influenced the type of sisterhood I developed with my extended host family and others in the village. Speaking the same language obviously opens up a broad range of commonalities. Even leaving aside the academic linguistic debate about what constitutes a language and a dialect or for that matter what is a Turkish language and Turkish dialect (cf. Doerfer 1997, Ercilasun 1997, Tekin 1978, 1997), how people approach and address the commonality of language in daily practice is not free of political and ideological currents either. The way in which Turkey Turkish and Gagauz were talked about by academics and politicians of the day seems to have entered into daily discourse, especially after the fall of the Soviet Union when communication among Turkic-speaking peoples increased. On the other hand, older generations, regardless of their own description of the language that they spoke and who they found mutually comprehensible, were less under the influence of the political currents of the day during my stay in a Gagauz village in the mid-nineties. This is where it becomes useful to refer to my own interactions in Moldova as well since they served as very good examples of the situated-ness of these brotherhood and sisterhood discourses in relation to the 'Turkicness' issue.

While a word like 'station' (*istasyon*) was loaned from French into Turkey Turkish, I had realized after living in Azerbaijan that not only in Azeri but also in many other Turkic languages/dialects of this region such loan words came from Russian. Similarly, while there are new Turkish words for lexical items such as refrigerator (*buzdolabı*) or vacuum cleaner (*elektrikli süpürge*), these words are again loan words from Russian in most other Turkic languages/dialects. Familiarity with these loan words or concepts that were introduced to Gagauz culture and language through Russian and Soviet culture obviously creates a further ground for sisterhood based on shared experience – and not only on the imagined metaphoric kinship ties which are most marked by a shared Turkic language.

Since my 13-month-long fieldwork ended in 1995 a great deal has changed in relation to the shared language experience and common idioms of 'Turkicness'; this can be attributed to increased contacts in many areas such as media, business, education, tourism, official relations and familial relations. My 'adopted mother' Mançu Mamu, who was one of my most important key informants, was rather immune to the ideologically laden discourses of 'Turkicness' due to a wisdom rooted in the World War II Soviet generation of rural women. She had experienced the famine after the war, the Soviet

© Hülya Demirdirek

modernization project and subsequent improvements in living conditions, yet she was not lucky enough to be able to continue school after the first four grades; she raised five children who were educated in the Soviet system and became bilingual, while her own Russian was limited to the basics and was more effective as a means of understanding than articulation. Since her main language was Gagauz, she tended to stay away from Russian loan words unless an item (such as 'refrigerator') was lacking in the Gagauz lexicon. This was of course an advantage for those of us around her since she was a readily accessible living source of reference on language and culture.

All the members of the extended family were Gagauz and this meant that everybody spoke Gagauz and could switch between Russian and Gagauz, albeit with variable proficiency. Language use within Gagauz families is otherwise influenced by educational status and interethnic marriages. It is mainly due to these marriages that the population of many Gagauz villages also includes Moldovans, Ukrainians, Russians and Roma. On the one hand, Russian is used widely as a *lingua franca* in family encounters due to the presence of non-Gagauz affine; on the other hand, the fact that non-Gagauz female affine learn Gagauz helps to maintain Gagauz language use in daily encounters. The presence of elderly people (mostly women) who do not speak much Russian (like Mançu Mamu) also has an influence on language practice. Such persons have additional ideological significance in that they are seen as the authentic living source of Gagauzness which can be found in the villages. This perception has layers: while city-dwellers would regard the village as a whole as the most authentic site of Gagauzness, people in the village would send researchers or journalists to the older people (who either spoke very little Russian or only Gagauz) as the most authentic representatives of Gagauzness. Despite being critical of such authenticity arguments I too referred to Mançu Mamu in my search for all sorts of answers to my questions about Gagauz past and present. I learned a lot from her and appreciated her straightforwardness and firmness, refraining from any romantic discourse of abstract ethnic sisterhood but treating me with love and respect.

After 1995 I returned several times in the summer, sometimes with a two-year interval, and the last occasion when I met Mancu Mamu was in August 2009 before she passed away. Mancu Mamu's daughter-in-law, two of her daughters and her oldest granddaughter had all gone to Turkey to work as domestics, and one of the granddaughters was a university student; this reflected the experience of many other people in the village who had started to earn money or study abroad for shorter and longer periods on more than one occasion.

They brought back many consumer items, ideas, values and both Turkish and Turkified Gagauz language use. Those who were not very fluent in Gagauz learned Turkish words for which they sometimes did not know the Gagauz equivalent, or at times they thought that the Turkish word was also the Gagauz word or, in order not to mix the Russian word into Gagauz conversation, they used the Turkish word instead (e.g. state: *devlet* in Turkish, *padişaalık* in Gagauz). With her sharp wit Mançu Mamu sometimes made fun of them, yet she also inquired about those words and asked about differences in meaning between them. She did not accuse anybody of 'destroying' the purity of the Gagauz language, but commented whenever the use of these words became a symbol of something more than the meaning of the words themselves.

My positioning in relation to Mancu Mamu was in some ways determined by the three generational dimensions I carried within myself: as her adult 'daughter' with a Janus face, as the little 'grandchild' who needed to be socialized into the new world around her and as the ethnographer who was attracted to her wisdom, shared some of her values and wanted to be her contemporary with a desire to have access to her memories and experience. If I had been her real daughter I am almost sure that I would only have had only one generational position. Yet there is still one more dimension: a baby boy arrived

© Ülkü Çelik Şavk

in my host family during my fieldwork, the first grandson of Mancu Mamu. He was born on my birthday. During the constant intense preparations made for the baptism feast I asked: 'Mancu Mamu, can't I become Iluşha's *nun*a (godmother)?' She told me that I could not even light a candle for him because I was not baptized. At that moment the most salient identity marker and the insider boundary hinged on religious affiliation: the fact that I could understand very well the weight of the sentence in Gagauz 'you cannot not even light a candle for him' (*bir mum bile yakamazsın*) was irrelevant. The linguistic connection did not open any channel of entry into the ritual kinship bond.

The film I made of his baptism in the church as well as the subsequent feast became a specific visual source of reference within the family which resurfaces from time to time and provides fresh material for conversation. On my subsequent visits since then Mancu Mamu told Ilya that his *nuna* had returned and that he should kiss her hand and respect her because she had made the film of him. In this example my godmother role is part of generational relations and is clearly an example of mimetic kinship. However, it still operates within the idiom of ritual kinship despite the very strong normative statement that Mancu Mamu had made earlier on. In none of these encounters was Mançu Mamu using an overarching 'Turkicness' reference, but we were talking to one another using the possibilities offered by our mutual understanding of the language. I would admire her use of idioms and would understand them even if I had not heard them before.

I conveyed a description of my own mimetic kinship in the Gagauz context as an illustration of Gagauz kinship and ritual kinship in order to explore the scope of relatedness and 'Turkicness' and, by showing the situational and experiential dimensions of kinship at a personal level, to bring out the lived experience of real people over and above a generalized description. The following encounter I had is also illustrative of the flexibility and syncretism that is very common to sites of social change and idioms of Turkic brotherhood.

In the fall of 1994, soon after my arrival in Komrat, the then capital city of the unrecognized Gagauz republic, I found myself standing in the courtyard of the house belonging to one of the most prominent figures of Gagauz political life in Moldova. There was construction work going on around me, three men working alongside each other laying cement. They were building a summer kitchen. While the homeowner prepared tea for us all, I had a chat with yet another politically prominent figure, a university professor, who was part of the anti-communist nationalist movement. I knew that people are rather hands-on in helping each other, yet I was slightly surprised to see the economy professor assisting in this work. In the conversation I learned about the homeowner's newborn son; they told me that the boy's name was Kamil, a Turkish first name, not one of the usual Christian names one would find among the Gagauz such as Dmitri, Yura or Stefan. I was not very surprised because I knew that father's disliked the Soviet-Russian influence in language and tried to highlight the Turkic roots of the Gagauz. And I said to myself that Kamil was not even originally a Turkish name – like many Turkish names it comes from Arabic. I commented 'well, I suppose the priest did not baptize him with that name'. They all laughed and said 'of course not, you know how things are here because you are the ethnographer, Turks usually do not know this kind of stuff'. The economy professor told me that in fact he baptized him and of course the boy had a Christian name. I then realized that the homeowner was often, although not consistently, addressing the economy professor as *sağdıç* (best man). It was apparent that they were not previously related to each other in the godparenthood chain through their families, but rather through political camaraderie: being the 'same generation of politically active persons in that locality' had made it possible for the father to ask somebody closer to him to be his best man and subsequently the godparent of his son. Towards the end of my fieldwork it made more sense to me why the economy professor was helping with the building work. I quickly learned that godparenthood in this setting is a flexible system of organization and signification even if its expression in relation to identity may not appear that flexible.

Conclusion

The above descriptions are snapshots that indirectly capture the transformations taking place in the postsocialist setting I have witnessed in Moldova over the last two decades. What they illustrate for me are ideas of connectedness and of appropriate social relations that have a particular cultural and historical context. This historical and cultural context informs conceptions of the individual and society and the moral imperatives attached to them. These imperatives, in turn, can provide insight into the experiences of change and transformation. What we see, in fact, is that a sizeable part of the idea of Turkicness that is produced is the fruit of current interactions rather than being the result of past original kinship based mainly on shared language.

The ever-changing moral values, religious ideologies and Gagauz relationships to larger social aggregates and the ideologies surrounding them fashion the experiences of different generational units in Gagauz rural and urban life that are associated with various époques of socialism (including its pre- and post-conditions). Not all aspects of these experiences have been integrated into the wider discourses of identity politics. And yet, the cultural images that are an expression of shared experience and often integrated into the discourse produced by politicians are in many cases fed through encounters with Turkish official and unofficial bodies. It is my impression that Gagauz leaders and politicians often tolerate the overly dramatic and romantic and at times patronizing discourse of Turkish state representatives and other Turkish visitors mainly due to their politeness and hospitality, and perhaps also for strategic reasons. They are very well aware of the similarities and differences between the Gagauz and Turks from Turkey. However, irrespective of questions of sincerity, what is left open to public sharing on the surface level is a fixed expression of Turkic brotherhood/sisterhood (*kardeşlik*) that also goes back to the language of ordinary people.

Younger generations, who are more exposed to such representations and expressions also themselves engage in their production, are offered multiple well-rounded Gagauz identity discourses with their accompanying kinship genealogy and ideology. These versions are produced in encounters with the wider Turkic world and constitute a reimagining of Turkic kinship that belongs to the twentieth and twenty-first centuries.

I have explored those encounters elsewhere (Demirdirek 2006, 2008), my focus here being to bring out the distinctive yet dynamic Gagauz kinship and ritual kinship system of connectedness. By illustrating this dynamism at work here I would argue that in the long run the identity narrative of the Gagauz people – assisted by ideologies of Turkicness – may reimagine its own genealogy of the past differently to that of the Soviet generations. Those generations actually did not automatically 'buy into' official Soviet ideologies of ethnicity and nationalities; they practiced their kinship and ritual kinship rituals in private and lived with their own firmly established albeit not especially detailed account of their past and identity. It can be asserted that, in the absence of an official and fixed ethnic/national genealogy and identity discourse imposed from above, people are able to adjust their own sense of kinship and ethnicity more creatively and freely.

References

Barth, F. (ed) (1969). *Ethnic groups and boundaries: the social organization of cultural difference*. Bergen/London: Universitetes Forlaget/George Allen and Unwin.

Demirdirek, H. (2008). 'Reclaiming Nationhood through Renativization of Language: The Gagauz in Moldova' in *Nationalism in late- and postcommunist Europe*. ed. Egbert Jahn, Mannheim: Z, pp. 231-247.

Demirdirek, H. (2006). 'Step across the Border: Transnational encounters and nation-building'. *The Anthropology of East Europe Review*. 24 (1) pp. 44-50.

Doerfer, G. (1997). 'Türk Şiveleri mi Türk Dilleri mi? Türk Dilleri!' *T. Tekin Türkoloji Eleştirileri*. Simurg: Ankara, pp.291-293.

Eriksen, T. H. (1993). *Ethnicity and nationalism: anthropological perspectives*. London: Pluto Press.

Tekin, T. (1978). 'Türkçe ile Kazakça Arasında Karşılıklı Anlaşilabilirlik'. *Genel Dilbilim Dergisi*. V. 1-2, pp. 33-42.

Tekin, T. (1997). ''Türk Diyalektleri' Değil, 'Türk Dilleri' *'. T. Tekin Türkoloji Eleştirileri*. Simurg: Ankara, pp. 270-281.

Yelvington, Kevin A. (1991). *Ethnicity as Practice? A Comment on Bentley*. Comparative Studies in Society and History, 33, pp. 158-168.

AN OVERVIEW OF RELATIVE CLAUSE CONSTRUCTIONS MODIFYING NOUNS IN GAGAUZ SYNTAX

İsmail Ulutaş

Introduction

In this paper I will describe the ways of constructing relative clauses in Gagauz. The basic purpose of this paper is to introduce the relative constructions in Gagauz in a comparative manner. But first, an introduction about the Gagauz language will be helpful in understanding the matter at hand.

About Gagauz

Gagauz is considered belonging to the Oghuz branch of Turkic languages which, besides Gagauz, includes Turkish, Azeri and Turkmen languages. Today Gagauz is one of the minority languages spoken in the Republic of Moldova, approximately by 200,000 speakers. Although this republic houses the biggest Gagauz population in the world, it is not the only country, beside it, Bulgaria, Ukraine and Romania are other major countries with Gagauz speakers.

Since 1994, the Gagauz people living in the Republic of Moldova have had their own autonomous territory which is called Gagauz Yeri or Gagauziya. After the autonomy the language has been one of the instruction languages, beside Moldovan and Russian, in schools in the autonomous region. There are limited publications in Gagauz, even though the amount of which has been in increase since the 1990's. The weekly newspapers *Ana Sözü* and *Gagauz Sesi* and a three-montly journal *Sabaa Yıldızı* are periodical publications in Gagauz language.

The relative construction in Gagauz is very different from those in the other Turkic languages since it employs post-nominal constructions as well as the pre-nominal ones.

What is a relative clause?

In a basic description, the relative clause construction is one of the means used by language to modify nouns. Of course in doing so, languages use different syntactic constructions, basicly two main ones; postnominal and prenominal relative clauses depending on whether the relative clauses (from now on RC) precedes or follows the head noun. The noun which is being modified by the RC is 'head noun'. Let us observe the following examples:

1. *kontsert* *ver-än* *uşak-lar* (AnaS N8 354)
   concert give-part boy-pl
   'boys who perform/performing a concert'

Here the relative clause *kontsert verän* preceeds the head noun *uşaklar*, an apparent prenominal construction. In its English equivalent or translation we find a postnominal relative construction; *boys who perform a concert*, the head noun *boys* preceeding the RC.

2. *bu* *çık-êr* *kırk* *dolar-a* *yakın* *ay-da* *onnar-a* *kim*
   this cost-aor(3s) forty dollar-dat close month-loc those-dat who
   iş-tä *bulun-êr* (AnaS N2 345)
   work-loc be present-aor(3s)
   'This approximately costs forty dollars a month for those who have a job'

Here the head noun *onnara* is followed by the relative construction *kim iştä bulunêr*, setting an example for a postnominal RC construction.

Three types of syntactic and semantic operations are related to the RC construction a) attribution, b) subordination and nominalization, c) gap-formation (Haig 1998:16). In its attribution character the RC gives or adds information about the head noun. Subordination reflects a degrading change in the status of proposition expressed by RC, namely from an independent to a dependent one. If this subordinated clause fills an argument position in the main clause then it is called nominalization. Gap-formation indicates an unfilled slot in the structure of RC.

Relative clauses in Turkish

The reason that I give a short review of the relative construction in Turkish is based on two facts: a) Turkish is the language most closely related to Gagauz, b) this subject is a relatively well studied topic in Turkish compared to Gagauz.

Turkish uses prenominal relative constructions built with participle suffixes. Acccording to Underhill (1972) Turkish uses the *-An* type participle suffix where the target of relativization is subject or part of a subject in the underlying sentence. Observe the following relative clause in Turkish:

3. *[Ø*$_i$ *kitap oku-yan] çocuk*$_i$
   empty-subj book read-part boy
   'the boy who reads (a) book(s)'

   This relative clause is derived from the underlying sentence:

4. *çocuk kitap oku-r*
   boy book read-aor-(3s)
   'The boy reads (a) book(s)'

If the target of relativization is a non-subject or part of a non-subject then a *-DIk* type of participle is used with a possesive suffix attached to it and the subject of the relative clause receiving a genitive case suffix.

5. *[çocuğ-un Ø*$_i$ *oku-duğ-u] kitap*$_i$
   boy-gen empty-obj read-part-poss3s book
   'the book that the boy reads'

Underhill names the former type subject participles and the latter type object participles.

The studies treating Turkish relative clauses are united in pointing out some postnominal constructions with the complemetizer *ki* as loan syntax, in examples such as following:

6. *Ben ki bu iş-ler-in uzman-ı-yım* (taken from Haig 1998:124)
   I comp this matter-pl-gen expert-poss3s-1s
   'I, who am an expert in these matters'

Relative constructions in Gagauz

As seen so far, Gagauz has more options than any other Turkic language in constructing RC's. It has participle suffixes as the majority of Turkic languages does, and in addition complemetizers to form finite sentences just like in Indo-European languages. Those sentences built with complementizers either modify an argument of the main clause or take place as a subordination to the matrix sentence. As stated before, RC's with participles are prenominal while those with complementizers are postnominal. Let us look at this constructions more closely, first RC's with participle suffixes.

Pre-nominal constructions in Gagauz

In Gagauz, participles are verbal nominals that are used to modify nouns. Following Haig (1998:38) for what he did in his examining of Turkish participles, we can classify the Gagauz participles in two groups; a) possessed participles which target the non-subject element of the underlying sentence, in a. construction in which the subject, if present, is marked with the genitive as in the following example:

10. *Gagauz-lar-ın yaşa-dı-ı ülke* (AnaS N19 365)
    Gagauz-pl-gen live-part-poss3s country
    'the country where the Gagauz live'

b. free participles which are non-possessed, target the subject of sentence as in the following example:

1. *kontsert* *ver-än* *uşak-lar* (AnaS N8 354)
   concert give-part boy-pl
   'boys who perform/performing a concert'

In Gagauz the suffixes for free participles are: *-(y)An, -mIş, -(y)AcAk, -Ar, -mAz*. The possessed participle suffixes are: *-DIk (> -DI), -(y)AcAk (> -(y)AcA)*.

Post-nominal constructions in Gagauz

In this type of relative clauses Gagauz employs the complementizers most of which are at the same time used as question particles. This clauses are set off from the prenominal participle nominalizations in two major ways: first they contain a tensed non-nominalized finite verb; second they are not necessarily embedded in a noun phrase containing their head but rather, they are conjoined with the matrix clause as a whole. The question words in these subordinated clauses occupy complementizer position. Since they have the same properties as nouns, they may take case suffixes as well.

Question words of Gagauz

Gagauz has the following question words: *ne* 'what', *nerä* 'where', *neredä* 'where', *neredän* 'from where', *nereyä* 'where', *angısı* 'which', *kim* 'who', *nasıl* 'how'. The question words occur in direct or indirect questions. Beside that in the relative clauses these question words may introduce subjects, objects or nouns in genitive or oblique cases. In relative clause construction the question words are used to connect the head noun and the modifying clause. In that usage they, i.e., question words, carry the morphological case suffixes with which the head nouns would have shown up in deep structure in the modifying clauses. Let us look at the examples below where to be more clear we display the relative clause construction and other clauses in bracketed phrases and also movements in arrows.

Subject:

11. [*O-nu* *say-êr-lar* [*hepsi*$_i$ [*kim*$_i$ [___$_i$ *savaş-êr*
    s/he-acc respect-aor-3pl all who fight-aor(3s)
    karşı *koy-ma-a* *rak* *hastalı-ı-na*]]]] (AnaS N11 357)
    against put-inf-dat cancer sickness-poss 3s-dat
    'S/he is respected by all who fights against cancer'

Object:

12. [*Biz-im* *yan-ımız-da* *bulun-ıy*
    we-gen side-poss1pl-loc be present-prog(3s)

[*papaz*$_i$ [*angısı-nı*$_i$ [*biz* *ilaçla-dı-ydı-k* ___$_i$ *biz-im* *küü-müz-de*]]]]
priest who-acc we cure-past-past-1pl we-gen village-poss1pl-loc (Ulutaş 2000)
'The priest whom we had cured in our village is with us'

Genitive:

13. *Moda* *gösteri-sin-dä* [*büük* *bir grup* *maniken*$_i$ *payal-dı,* [*angı-lar-ın*$_i$ [___$_i$
    fashion show-poss3s-loc big a group model participate-past(3s) whose-pl- gen
    çok gözäl *elbise-leri*]]] *çoy-u* *eski-ler-dän* *dik-il-miş-lär* (AnaS N2 345)
    very nice dress-poss3pl most-poss3s used-pl-abl make-pass-past-3pl
    'Many models whose very nice dresses have been made up from used fabrics participated in the fashion show'

Locative:

14. [*Beşalma-da* *Dimitri Karaçoban-ın* *ad-ın-ı* *muzey*$_{i}$ *taşı-yêr* [*neredä*$_{i}$ [*o* ___$_{i}$
Beşalma-loc D. Karaçoban-gen name-poss3s-acc museum carry-aor(3s) where he
yıl-lar-lan *çalış-tı*]]] (AnaS N9 355)
year-pl-instr work-past(3s)
'In Beşalma the museum where he worked many years carries the name of Dimitri Karaçoban'

Ablative:

15. *Ver-miş* [*bir* *versiya*$_{i}$ [*neredän*$_{i}$ [*etnonim* *Gagauz*___$_{i}$
give-past(3s) a version where etynom Gagauz
çekil-êr]]] (AnaS N7 353)
come-aor(3s)
'S/he had given a version of where the etynom Gagauz comes from'

Dative:

16. [*Akmola* *şehir-in*$_{i}$ *eski ad-ı* [*nereyä*$_{i}$ *geç-ti* *Kazahstan-ın* *baş* *kasaba-sı* ___$_{i}$]]]
Akmola city-gen old name-poss3s where move-past(3s) Kazakhstan main city-poss3s
eni *ad-ı* *Astana* *ol-sun* (AnaS N11 357)
new name-poss3s Astana become-opt(3s)
'The new name of the city of Akmola where the capital city of Kazakhstan has moved to will become Astana'

What we see in the examples above is a statement by the relative clause about a specific noun phrase of the matrix clause. Note that the verbs of RC's are all finite, and the RC's modify an argument of the matrix sentence. In Gagauz complementizers can also construct finite sentences but not with the aim of modifying any argument of the matrix. When I use the term 'argument' I mean subject, object or an oblique argument, in other words I do not include the adverbial or subordinate clauses. This type of complex clauses might be better examined under the title of adverbial clause in another study. Therefore I have left them out of the scope of the current article.

Having seen the construction of relative clauses in Gagauz the question to be asked makes itself clear: why does Gagauz use structures fundamentelly different from most of the other Turkic languages? To answer this question we should take a good look at the surrounding neighboring languages of Gagauz. Gagauz is a Turkic language that has been spoken for centuries in a non-Turkic environment, surrounded by Indo-European languages Moldovian, Bulgarian and Russian. This fact may pose a good explanation for the deviation from the Turkic pattern. Gagauz picked up the Indo-European system of constructing relative clauses while at the same time preserving the Turkic one. This correlates with the word order of Gagauz which also displays a deviant character from its Turkic origin. We find a common SVO word order in Gagauz as opposed to a SOV order in other Turkic languages. This different word order pattern in Gagauz can be seen in the following example:

17. *Gagauziya-da* *var* *52* *şkola,* *32* *buçuk* *bin* *üürenici,* *84*
Gagauziya-loc exist 52 school 32 half thousand student 84
uşak başçesi (AnaS N2 345)
kindergarten
'In Gagauziya exist 52 schools, 32 and a half thousand students and 84 kindergartens'

However to connect the phenomenon of post-nominal relative construction of Gagauz to only foreign influence would be an easy answer without looking deeply into Turkic languages' syntactic structures. Just to cite the following examples from Turkish may be a warning against choosing the easy answer.

18. *Ne* *ek-er-se-n* *o-nu* *biç-er-sin* (Turkish proverb)
what plant-aor-cond-2s it-acc harvest-aor-2s
'You harvest what you plant'

The first part *ne ekersen* is a finite clause and functions as object of the second sentence *onu biçersin*. We may express the proposition which is declared in *ne ekersen* in a prenominal participle relative construction as *ektiğini* in *ektiğini biçersin*.

Conclusion

Gagauz has a unique relative clause construction system which employs participles in prenominal RC's and a variety of complementizers in postnominal RC's. It's participle usage in this type constructions is very similar to Turkish pattern and in some degree to that of other Turkic languages. What makes it different from most of the other Turkic languages is its postnominal RC construction. In postnominal constructions Gagauz uses finite verbs and a complete sentence structure which may function as modifier to any arguments of the matrix clause. Although this construction type seems to be explainable with language-contact phenomena at first sight, it deserves more attention to explore the problem in full.

List of abbreviations

AnaS: Ana Sözü, weekly newspaper in Gagauz (text source)

abil.: ability; abl.: ablative case; acc.: accusative case; adv.: adverbial; aor.: aorist; cond.: conditional; conj.: conjunction; dat.: dative case; (e): empty; empt-obj.; empty object; empt-subj.: empty subject; 1pl.: first person plural suffix; 1s.: first person singular suffix; gen.: genitive case; i:co- indexed; inf.: infinitive; inst.: instrumental case; loc.: locative case; neg.: negation; NP: noun phrase; opt.: optative; part.: participle suffix; pass.: passive suffix; past.: past tense suffix; pl.: plural suffix; poss1s.: possessive first person singular suffix; poss1pl.: possessive first person plural suffix; poss3s.: possessive third person singular suffix; poss3pl.: possesive third person plurar suffix; prog.: progressive; quest.: question particle; 2s.: second person singular suffix; (3s): unmarked third person singular suffix.

Note: Examples of which sources are not indicated are mine.

Bibliography

Haig, G. (1998). *Relative Constructions in Turkish*. Wiesbaden: Harrasowitz Verlag.

Ulutaş, İ. (2004). *Relative Clauses in Gagauz Syntax.* (PhD thesis University of Wisconsin, Madison 2000). İstanbul: İsis Press.

Underhill, R. (1972). Turkish Participles. *Linguistic Inquiry*. S. 3, s. 87-99.

SOME SOCIO-PSYCHOLOGICAL AND SOCIO-COGNITIVE NOTES ON THE GAGAUZ LANGUAGE IN ATU OF GAGAUZIA

S. Nalan Büyükkantarcıoğlu

© Aleksander Kirçu

1. Introduction

Although the study of endangered languages also has implications for cognitive and psychological science, there has been little interest in carrying out extensive research from such perspectives on any of these languages. In fact, each language is a unique form of reality representation and displays how the human mind perceives, interprets and expresses reality in its own linguistic system. Diversity of languages shows not only diversity of semiotic systems, cultures, world views, etc., but also the enourmous capabilities of the human mind. As each language is a different form of selecting, organizing, processing, and conveying information, when a language dies out or stands somewhere at the verge of extinction, what is lost is not only its formal linguistic or cultural properties, but also unique forms of mental model-building, perspectivization and construal operations, which are part of human cognitive heritage. As Malone (2008 in Turin 2012: 860) mentions in her special report prepared on the state of endangered languages for the National Science Foundation, 'the enormous variety of these languages represents a vast, largely unmapped terrain on which linguists, cognitive scientists and philosophers can chart the full capabilities—and limits—of the human mind'.

Cognitive psychologists and cognitive linguists who have paid attention to how information is processed, categorized and linked with other pieces of information to form cognitive 'schemas' in the brain have also investigated how culture and language influence social cognition and the 'social mind'. Cognitive linguists, linking the study of human cognition to the study of language, argue that language and cognition, which mutually influence each other, are embedded in the experiences and environments of speakers. Broadly speaking, one of the claims in cognitive linguistics is that 'human physical, cognitive, and social embodiment ground our conceptual and linguistic systems' (Rohrer 2007: 27). On the other hand, much before the development of cognitive linguistics, cultural-historical psychologist L. S. Vygotsky (1896-1934) and philosopher, literary scholar, and semiotician M. M. Bakhtin (1895-1975), two well-known Russian scholars who both lived in the Soviet Union, yet were not personally acquainted although they were contemporaries, believed that individual mental functioning has roots in social and communicative processes. (see, Wertsch, 1985a, 1985b, 1991; Fernyhough, 2008; Herman, 2007). The early origin of the idea actually dates back particularly to Émile Durkheim, who postulated the term 'conscience collective', which means that social facts act upon individuals in such a way that they shape the totality of beliefs, sentiments and practices. Briefly speaking, as language is embedded in the overall human cognitive capacities, one may question whether or not the power of the mainstream language and its cognitive and psychological influences on the ethnic population are factors in the endangerement of the native language.

© Süer Eker

On the other hand, a number of social psychological theories conceptualize individual's language socialization and use in terms of language ideologies, linguistic hegemony, social identity, impression management and self-identification (see, for example, Tajfel and Turner, 1986; Turner and Reynolds 2010). While thinking about the reasons for the endangerment of languages, such social psychological factors also need to be considered, because in a condition of linguistic (also educational, economic and political) hegemony of another culture, individuals tend to associate their present or future needs (like employment, income, school success, etc.), social identities and impression management strategies with the mainstream policies and perceive the legitimacy and stability of their status accordingly so as to be able to participate and survive in the dominant culture's system. In such cases, it would not be surprising to observe dissonance between their emotional attitudes towards the ethnic language and their actual linguistic practices favouring the dominant language. This dissonance will eventually lead to problems in the intergenerational transmission of the ethnic language when the effects of the dominant culture's educational policies on the young population are taken into consideration.

Jumping to a larger scale, the issue of bilingualism has always been a scientific subject of investigation for linguists, psychologists, cognitive scientists and many others. Effects of a bilingual environment on the linguistic, cognitive and social psychological performances of the individuals are factors which may also lead to the low prestige or infrequent use of the ethnic language among speakers.

With these ideas in mind, this paper focuses on one of the endangered Turkic languages, the Gagauz language, and, drawing upon the author's observations and interviews in ATU of Gagauzia, discusses the issue in the contexts of some socio-psychological and socio-cognitive factors and bilingualism that are also thought to have effects on the current definitely endangered position of the Gagauz language. It goes without saying that the ideas presented in this paper also require the support of extensive scientific research to be carried out on the ethnic population and language. Actually, there is a great need for the linguists to go for a variety of detailed micro- and especially macro-linguistic analyses on endangered languages, because the number of such studies is unfortunately really scarce. It is believed that approaching endangered languages from multi- and interdisciplinary perspectives can help us better appreciate not only the distinctive cognitive features of each language but also the social psychological factors behind the phenomenon. This way, other reasons for and consequences of language endangerement can be further analyzed on the basis of various theoretical dimensions which have yet not been a subject of detailed investigation in terms of endangered Turkic languages. To sum up, the purpose of the article is to expand on the understanding of language endangerement through the example of the Gagauz language.

© Süer Eker

2. On the current state of the Gagauz language

The Gagauz language is categorized under the 'definitely endangered languages' group by UNESCO. While UNESCO's nine language vitality criteria (see Appendix) developed for 'identification of needs and appropriate safeguarding measures' and taken as the basis for determining degrees of endangerment apply either totally or partially to many languages at risk, the also significant socio-psychological and socio-cognitive factors surrounding some of these languages are usually overlooked and the Gagauz language is no exception. A good number of studies and reports on the political and linguistic practices in Gagauzia is available (e.g., Demirdirek 1996, 2000; Menz 2003; Ciscel 2005; Järve 2008; Zanet 2010; Hatlas 2011; Prina 2012). According to Kristioglo;

'… In practice, besides the lack of resources, many problems of the education system are related to the poor status of the Gagauz language. The authorities of Soviet Moldova had introduced Cyrillic script for the Gagauz language in 1957. The Gagauz language was then unable to establish itself during the following years as the main language of the Gagauz and is still facing difficulties. In 1989, 87.5 % of the Gagauz claimed Gagauz as their native language, but a 1998 sociological survey established that only 37.8% of the adult population of Gagauzia knew the written form of the language, while 44.1% spoke Gagauz with their children at home. With regard to the language of education for their children, 80.6 % of the respondents preferred Russian, 4.6% Gagauz in combination with other languages, 2.6 % Gagauz only, 2.6% English, and 1.4% Moldovan.' (Kristioglo, 2000: 223-224 in Järve, 2008:327).

In a well-prepared project report (Sirkeli & Lisenco 2012), implementation of linguistic rights is explained in detail. As explained both in this report and similar other studies, most points of which are parallel to the author's onsite observations, it is the Russian language, not the Gagauz, that is widely used by the Gagauz people even in simple daily-based communicative practices. Although the legislative framework defines the Moldovan, Gagauz, and Russian languages as the official languages of Gagauzia, the fact is that there is no active revitalizing attempts to promote the actual use of the Gagauz language in official documents (for more details, see the related articles in the Constitution of the Republic of Moldova, the Law of the Republic of Moldova 'On languages functioning on the territory of the Moldovan SSR', the Law of 1994 and Provisions of Gagauzia, which are also mentioned at Sirkeli & Lisenco 2012: 7). To the exception of some villages where the elderly still prefers using the Gagauz language, almost in all areas of life, Russian is the working language. This is evident also in the overheard dialogues among the Gagauz individuals in many informal domains such as marketplace, church, streets, restaurants, homes, etc. When people of different age groups are interviewed in Gagauz,

© Süer Eker

they respond and speak in Gagauz; however, their proficiency levels in the four language skills (i.e., speaking, listening, reading, writing) is unknown. Unfortunately, there has been no scientific study identifying the proficiency levels of the Gagauz population in their ethnic language. This is definitely a worth-studying subject, because it was again surprising to see some comparatively better-speaking Gagauz individuals translating parts of interview conversations into Russian for the understanding of their ethnic mates. In Comrat or in neighbouring villages, it is possible to communicate with children or adults in the Gagauz language, but this is not at all a valid criterion indicating that they are fully competent in all four language skills. This is one of the neglected facts: linguistic vitality measures cannot be based on limited speaking skills only.

Besides the spoken medium, written forms such as those in sign posts, billboards, shop plates, the names of settlement areas or streets, official websites, etc. all display the use of Russian. Some limited use of the Moldovan and Gagauz languages can be seen on the signs at the entrance of state offices and schools. To the exception of the limited number of weekly hours of the ethnic language teaching, language of instruction at schools is again Russian. Similar examples of the Russian language dominancy can be multiplied as were directly observed by the uthor and are mentioned in related studies and reports as well.

3. How better one could risk…?

Dominance of the Russian language in a variety of formal and informal domains in Gagauzia can, of course, be explained in relation to a variety of past and present social, political, educational, cultural, and economic factors. However, it seems that the endangered case of the Gagauz language is not only a direct but also an indirect consequence of all these processes. It would not be wrong to say that the indirect consequence is the historically-constructed cognitive formation of the Gagauz minds. In other words, it seems that the semiotic and symbolic nature of higher mental functions and consciousness of the people have been constructed mostly by means of the Russian language system rather than that of the Gagauz language, thus the Russian language has dominantly acted as a medium for the formation both of the cognitive schemas of individuals and the collective ‘social mind’. The same situation can be observed in other post-Soviet communities.

‘Social mind’ here is a term of the Vygotskian theory (Vygotsky 1930-35/1978), which claims that higher mental functioning in the individual has social origins and the tools, signs and related practices are social and psychological activities. This can be traced, as Vygotsky suggested, through genetic and developmental analyses. Relating individual cognitive processes, including language use, to socially

© Süer Eker

established forms of reality, Vygotsky and his followers (see, for example, Wertsch 1985a, 1985b, 1991; Searle 1995; Tomasello 1999) propose a socio-cultural approach to mind and underline the relationship between mental processes and their cultural, historical, and institutional settings. Thus, they demonstrate how the nature of semiotic mediation contributes to the study of human consciousness.

If 'building models is one of our automatic mental activities' (Lamb 1999: 103) and this is achieved through the interactive subsystems of a certain language, then it would be reasonable to ask which language is or has been the working language in such a process. According to Lamb (1998: 123-125), linguistic system is hierarchical with several layers of structure in highly complex network relations. This hierarchy starts with the perceptional interfaces with the world and follows with multiple levels of abstraction going up to the cognitive system where linguistic subsystems, conceptual subsystems and perceptual subsystems interact. In the broader sense, the perceptual subsystems in the brain are closely connected to the conceptual subsystems where the concepts or meanings of lexemes are stored. Lamb (1998: 125) explains that 'in the case of production, activation evidently proceeds roughly from perception and/or conceptual areas to the area which controls operation of the organs of speech-production; while in the receptive mode, activation proceeds from the auditory system through linguistic connections to conceptual and/or perceptual and/or motor areas'. As known, the more a connection both downwards or upwards is activated, the stronger the connection gets. If the perceptual and conceptual subsystem interactions on the comprehension level and the conceptual and linguistic subsystem interactions on the production level are / have been construed and the neurons have been activated mostly via the use of the dominant language, it is predicted that the language which has become the main connection-strengthening medium in this process proliferates all or most cognitive possibilities in the human mind. This is both a linguistically and culturally supported mental construction process as a result of which the minds are formed and comprehesion and production processes are built and senses are attributed. The same fact applies also during the early language acquisition process in children. If intergenerational language transmission is considered as a problem, it is also because of the close environmental and educational processes which strengthen the mental activations not in favour of the ethnic but of the mainstream language and culture. Politically determined linguistic and educational policies do work on the cognitive level as well. The functioning of the brain is formed not only by intrinsic but also by extrinsic factors which forge the neuron connections that shape the patterns of reality perception and expression. When higher-level thinking practices are shaped through the education given in the dominant language, but not enough in the ethnic tongue, this might mean that sufficient mental exercise in that language is lacking as a result of which the related ability may be permanently degraded. Such a degradation concerning the mental and linguistic skills in the ethnic language can be considered as one of the important factors leading to the endangerement of the language, especially in children who would

© Süer Eker

have problems in the understanding and production of more complex syntax, abstract and analytic reasoning, lexical selection, etc. Closing the gap between the mainstream and ethnic language policies definitely needs considering.

As became evident in field observations, despite the ideologically positive discourses of the ethnic population at the level of language attitudes which advocate the idea that the ethnic language should be protected, maintained and transmitted to new generations, the linguistic interactions observed even in informal domains and in simple daily interactions of speakers seem to be giving little or no chance to the future vitality of the Gagauz language. In other words, the reality connects the Russian language not only with prestige but also a socially shared form of internalization. On the other hand, there are also scholars who regard the link between ethnic language and ethnic identity to be too deterministic and essentialist (see, for example, Hall 1996; Eastman 1984; Edwards 1984). It is argued that within cultural hybridity even in the case of a strong identification with their ethnic identity, speakers may not transmit the language to their children and the loss of language does not necessarily mean the loss of ethnic identity as a heritage.

In a bi-/multilingual environment where both the Gagauz and Russian languages are available (Moldovan is not taken into consideration in this paper for it is not extensively used by the Gagauz people even though it is one of the three official languages of Moldova), it may be assumed that speakers' cognitive structure, social mind and linguistic identity have been formed not via their ethnic language but basically via Russian. Besides being the language of most daily communication, Russian is the medium of instruction at schools where the minds of children are formed. Though there is not an extensively prepared comparative research, it is thought the lexical and conceptual wealth of the Russian language in terms of modern scientific, technological, educational and economic domains is more productive. In other words, where there is a need to linguistically express a particular concept in any of these domains, the appropriate vocabulary seems to be available mostly in the Russian language. The command of the Gagauz language is correlated with the level of input both at home and at school. Furthermore, maintenance of this language in later years may be contingent on continued exposure to the language. The observations imply that optimal conditions in bringing up children favour the use of the Russian language including the critical period of life.

It may be argued that this is the result of historically applied policies. It has to be underlined, by the way, that such factors supposed to be contributing to its endangered position, thus to the low-frequency of its naturally occuring linguistic practice as well as to the mother tongue proficiency levels have not yet been thoroughly investigated. However, the field observations of the author and

© Süer Eker

the interviews provide strong hypotheses in that all Gagauz individuals are not fully proficient in speaking, writing, listening and reading skills in their native tongue. If there is dissonance between the ethnic language ideological orientations and the actual linguistic practices or proficiency levels of the people, then how is this possible? Why don't the speakers prefer using mostly Gagauz among themselves in informal, daily conversations? Why, for example, a mother does not speak to her child only in Gagauz at least until the school age? Why isn't the vitality of the Gagauz language promoted by the speakers themselves with a conscious attitude considering this as part of the ethnic and linguistic identity? The present picture is that 'the development of the Gagauz language, culture and probably also identity have not developed as one should have expected during the first years of the autonomy' (Neukirch, 2002: 14). Should we take the Gagauz language as part of the Gagauz national identity or not? Why can't the situation be changed, at least on the level of interpersonal communication among the ethnic population? It is almost impossible to talk about extensive fiedwork investigations on such issues (It should be noted, however, that the number of extensive scientific research supported by sociolinguistically significant fieldwork methodology for each of the nine vitality criteria for the Gagauz language is also scarce). The field observations, including overheard natural conversations, as well as the widespread use of the Russian language in order for the Gagauz individuals to better communicate among themselves seem to be supporting the hypothesis that the individuals' mental processes are more active in the Russian language than in the Gagauz. To put it simply, expressing thoughts in Russian is an automatic and easier action for the minds since it does not bring an extra system- changing burden to the mind. This brings forth the question whether or not Russian language acts as a 'mother tongue' for the minds of many Gagauz speakers. The case is similar to some of the ethnic languages in other post-Soviet regions. Although the linguistic vitality of these languages is no doubt under threat, both Gagauz and other ethnic languages trying to survive during the post-Soviet era have generally been treated in the context of general sociolinguistic concepts such as 'minority languages', 'endangered languages', 'disadvantaged languages', etc. within the reality of a bi-/multi-lingual and bi-/multi-cultural environment. However, how the historical processes has contributed to the formation of cognitive processes in favour of the Russian language has not fully been discussed. At this point, one feels like saying this: How better one could risk the vitality of a language than constructing / reshaping the cognitive structures of its speakers in another language and culture? This is a historically significant question. Once the members of an ethnic community turn into the individuals who unconsciously prefer using another language simply because its ways of perception, categorization and expression have been the easier and automatic processes for them, endangerement of the subordinate language will be an expected result. Taking into consideration the active use of the ethnic language in many formal and informal domains through serious language planning efforts and thus reversing or reshaping the cognitive processes in the minds of the speakers can be a way out (this definitely requires the implementation of a series of political, educational, social and linguistic decisions over a considerable time), which would also revitalize the inter-generational transmission of the language. Changing both the present policies and the already formed mental linguistic constructions of the speakers may not be that easy, however, it is not impossible. Putting all socio-political facts aside, it is known that, when given relevant foundations, the plasticity of the human brain succeeds in the mental and linguistic re-construction and re-adaptation of new skills.

In the case of bilingualism, which of the two languages serves in the position the internalized 'mother tongue', in other words, mostly through which of the languages cognitive processes are formed is a question worth considering in this context. At this point, the issue of bilingualism needs to be considered briefly.

© Süer Eker

4. Bilingualism and beyond

'Bilingualism' is usually defined as the individual's ability to use two different languages or the use of two languages in a community, but such definitions are too general to be able to provide explanation to the complexity of the concept. Needless to say, there are varying degrees of bilingualism. May it be individual or social bilingualism, the definition of the term is highly complex. 'True bilingualism', which is defined as native-like proficiency in both languages, is said to be a rare case (Cutler, Mehler, Norris, Segui: 1992). Therefore, it is considered that most bilinguals are more competent in one language, which is said to be their dominant language. This means significant consequences for language and cognitive skills of the speakers. Hamers and Blanc (2004: 6-23) discuss why the available definitions of bilingualism are quite problematic and question the issue in relation to a variety of linguistic and non-linguistic dimensions. In a bilingual environment where 'both socialisation through language and socialisation to use language' (Ochs 1986) have taken place mostly through one language to the detriment of the other, the child will develop a comparative understanding of the two languages in terms of their status, functions, prestige, etc. both at the societal and individual levels. Meanwhile, if the child has developed his conceptual-linguistic abilities through one of the languages (in this case, Russian as the dominant language), this language then is internalized as a tool for his cognitive functioning, that is, for classifying, reorganising and analysing representations. (Hamers; Blanc 2004: 83-84). The effects of bilingualism on cognition are discussed with evidence also in a variety of sources (see, for example, Taylor and Mac Laury 1995; Köpke et al. 2007; Cook and Bassetti 2011). Such a situation in a bilingual environment appears as a common phenomenon and a reason for the attrition of the other language (in this case, the Gagauz language) due to its partial mastery by the young population. By the partial mastery, I mean those limited speaking and listening comprehension skills, not to mention the developed reading and writing skills in the ethnic language. Even if the ethnic identity is preserved and, in our case, the individual feels that he is part of the Gagauz community, the observed nature of intergroup linguistic behaviour, in other words, the frequent language use in favour of the Russian language can be the case. Then, the salience of the Gagauz language in defining ethnic identity may not be a static criterion. The ethnic language is still seen as 'my language' by the Gagauz individuals, even if most of them, particularly the young population, rarely use it (at least in the cities) and do not master it to the same extent as they master Russian. If this phenomenon is observed particulary among the second or third generation, this means they have a feeling of possessing the ethnic language mostly in a symbolic way as they have limited skills. As Mueller Gathercole and Thomas (2009: 1) state, 'growing evidence shows that in bilingual communities in which one language is very dominant, acquisition of the dominant language may be quite unproblematic across sub-groups, while acquisition of the minority language can be hampered under conditions of reduced input'. Research on bilinguals aimed to determine how two languages are organized in the brain and how the cognitive processes of the speakers function in favour of each of the two languages have been a subject of inquiry and various methods have been developed. The developed techniques can measure only some aspects of lingustic competence. Taking measures in each of the bilingual's two different language competences and comparing these equally established measurements are required (Hamers; Blanc 2004: 33-35). However, let alone such complex measurements, no tool or data is yet available to identify the language skills in the ethnic Gagauz language.

The Gagauz case requires a serious consideration in connection with the bilingual conditions the speakers are/have been in, because the present case indicates the existence of hybridised linguistic and cognitive constructions as well as linguistic identity fluctuations in individuals. No matter how ideologically positive attitudes towards the ethnic language may be observed, if the act of thinking, thus

its linguistic manifestation has been formed by means of the cognitively dominant medium, the linguistic vitality of the ethnic language is most likely to get lower. In other words, the Gagauz language might unfortunately turn into only a symbolic heritage in the near future.

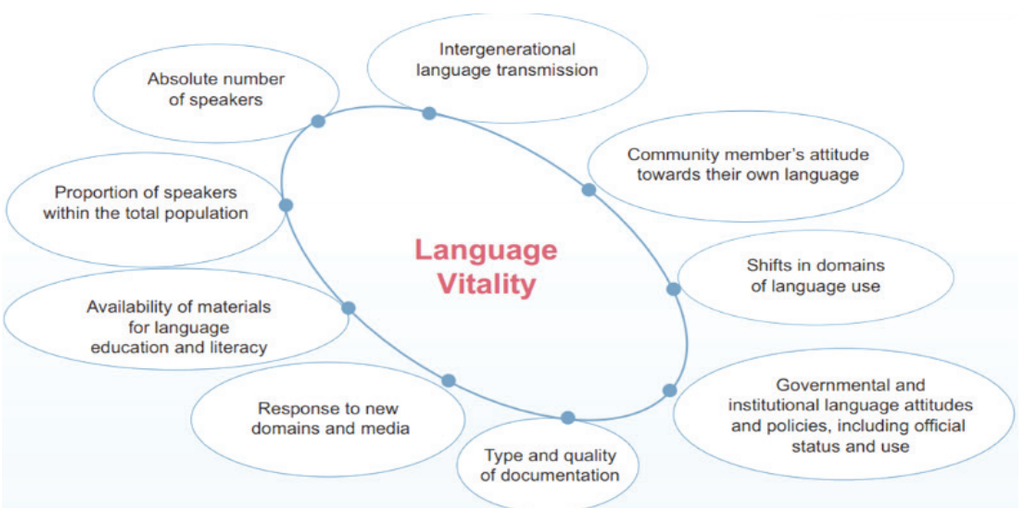
Gagauz yüzleri
© TÜRKSOY

5. Conclusion

Aiming to draw attention to the importance of social psychological and cognitive factors in the process of language endangerement, this article drew upon the example of the Gagauz language and making use of the field observations in ATU of Gagauzia, tried to underline the following points in particular:

In a socially bilingual environment, if one of the two languages and cultures has been historically, politically and economically more powerful, and if language planning strategies have foregrounded education in the dominant language, the possibility of maintenance of the other language by the next generations will most likely be under threat. Even if the ethnic speakers feel respect for their language and have ethnic (and even political) solidarity, historically constructed and internalised practices which have foregrounded the dominant culture and language might have caused the minds to be evolved in such a way that the linguistic production and comprehension processes as well as other cognitive skills are primarily activated in the dominant language. In this case, the less activated mental and linguistic processes in the ethnic language might lead to conceptual and linguistic weakening in the long run. Due to educational and other social practices, the rate of this weakening is likely to be higher in the younger generations. Because linguistic processes are part of cognitive processes, as mentioned before, the endangerement of the language in question gets a higher risk. At this point, no other policy can be more effective than reshaping the cognition of the speakers. One feels like saying once again this: How better one could risk the vitality of a language than constructing / reshaping the cognitive structures of its speakers in another language and culture? The Gagauz case seems to be presenting such a picture as in the similar cases concerning some other Turkic languages.

Appendix

Language Vitality and Endangerment , @UNESCO.

Kaynak: http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00142

Bibliography

Ciscel, M. (2005). Language and identity in post-Soviet Moldova. Preisler, B.; Fabricius, A.; Haberland, H.; Kjærbeck, S.; Risager, K.(Eds.) *The Consequences of Mobility.* Roskilde University Pub., s. 106-119.

Cook, V.; Bassetti, B. (Eds.) (2011). *Language and Bilingual Cognition*. Francis; Taylor.

Cutler, A.; Mehler, J.; Norris, D.;Segui, J. (1992). The monolingual nature of speech segmentation.
by bilinguals. *Cognitive Psychology, 24. s.* 381-410.

Demirdirek, H. (1996). *The Painful Past Retold: Social Memory in Azerbaijan And Gagauzia*. http://www.anthrobase.com/Txt/D/Demirdirek_H_01.htm (Retrieved on: December13, 2013).

Demirdirek, H. (2000). *Living in the Present: The Gagauz in Moldova. Anthropology of East Europe Review.* North America, 18, Apr. 2010, s. 67-72.
http://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aeer/article/view/523. (Retrieved on: December 14, 2013).

Eastman, C. (1984). Language, Ethnic Identity and Change. Edwards, J. (Ed.) *Linguistic Minorities, Policies and Pluralism.* Academic Press. s. 259-276.

Edwards, J. (1984). Language, Diversity and Identity. In John Edwards (Ed.) *Linguistic Minorities Policies and Pluralism.* Academic Press, s. 277-310.

Fernyhough, C. (2008). Getting Vygotskian About Theory Of Mind: Mediation, Dialogue, and the Development of Social Understanding. *Developmental Review*, 28, s. 225–262.

Gathercole, V. C. M.; Enlli Mon, T. E. (2009). Bilingual First-Language Development: Dominant Language Takeover, Threatened Minority Language Take-Up. *Bilingualism: Language and Cognition*, Vol. 12, No. 2, s. 213-237.

Hall, S. (1996). The question of cultural identity. Hall, S.; Held, D., D.; Hubert, D.; Thompson, K. (Eds.) *Modernity: An Introduction to Modern Society*. Cambridge, Blackwell Publishers, s. 596–634.

Hamers, F. J.; Blanc, H. A. M. (2004). *Bilinguality and Bilingualism*. Cambridge University Press.

Hatlas, J. (2011). The Gagauz People in Bessarabia. S Łupskie Studia Historyczne, 17. http://ssh.apsl.edu.pl/baza/wydawn/ssh017/hatlas.pdf. Retrieved on: December 13, 2013.

Herman, D. (2007). Ethnolinguistic Identity and Social Cognition: Language Prejudice as Hermeneutic Pathology. *Sign Systems Studies 35.1/2,* s. 217- 229.

Järve, P. (2008). Gaguzia and Moldova: Experiences in Power Sharing. Weller,M., Metzger, B. (Eds.) *Settling Self-Determination Disputes: Complex Power-sharing in Theory and Practice.* Martinus Nijhoff Publishers. s. 307-343.

Köpke, B.; Schmid,M.; Keijzer, S. M.; Dostert, S. (2007). *Language Attrition: Theoretical Perspectives*. John Benjamins.

Lamb, S. (1998). *Pathways of the Brain: The Neurocognitive Basis of Language.* John Benjamins.

Menz, A (2003). Endangered Turkic Languages: The Case of Gagauz. Janse, M.; Tol, S. (Eds.) *Language Death and Language Maintenance: Theoretical, Practical And Descriptive Approaches.* John Benjamins. s. 143-155.

Mueller Gathercole V. C.; Môn Thomas, E. (2009). Bilingual First-Language Development: Dominant Language Takeover, Threatened Minority Language Take-Up. *Bilingualism: Language and Cognition*, 12, s. 213-237.

Neukirch, C. (2002). Autonomy and Conflict Transformation: The Case of the Gagauz Territorial Autonomy in the Republic of Moldova. Kinga Gal (Ed.), *Minority Governance in Europe*. Series on Ethnopolitics and Minority Issues, Vol. I. s. 105-123.

Ochs, E. (1986). Introduction. B. B. Schieffelin; E. Ochs (Eds.) *Language and Socialization Across Cultures*. Cambridge University Press.

Prina, F. (2012). Language Policies or Language Politics? The Case of Moldova. Conference "Minority Representation and Minority Language Rights: Origins, Experiences and Lessons to be Learned". http://kv.sapientia.ro/data/miremir_pres/federica_prina.pdf. Retrieved on: December 13, 2013.

Rohrer, T. (2007). Embodiment and Experientialism. In Geeraerts, D.; Cuyckens, H. (Eds.) *The Oxford*
Handbook of Cognitive Linguistics. s. 25-47.

Searle, J. R. (1995). *The Construction of Social Reality.* The Free Press.

Sirkeli, M.; Lisenco, S. (2012). Policy Brief: Implementation of linguistic rights of the Gagauz of Moldova. Integration of the Gagauz Community into the Society of Moldova. http://www.e-democracy.md/files/elections/gagauzia2012/policy-brief-piligrim-demo-gagauzia-2012-en.pdf. Retrieved on: October 9, 2013.

Tajfel, H.; Turner, J. C. (1986). The social identity theory of intergroup behaviour. S. Worchel; W. G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Nelson-Hall. s. 7–24.

Taylor, R. J.; MacLaury, R. E. (Eds.) (1995). *Language and the Cognitive Construal of the World.* Mouton de Gruyter.

Tomasello, M. (1999). *The Cultural Origins of Human Cognition.* Harvard University Press.

Turin, M. (2012). Voices of Vanishing Worlds: Endangered Languages, Orality, and Cognition. *Análise Social,* 205, XLVII(4.º) s. 846-869.

Turner, J. C.; Reynolds, K. J. (2010). The story of social identity. T. Postmes; N. Branscombe (Eds). *Rediscovering Social Identity: Core Sources*. Psychology Press. s. 142.

Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes.* M.Cole, V. John-Steiner, S. Scribner, and E.Souberinan (Eds.) Harvard University Press.

Wertsch, J. V. (1985b). *Vygotsky and The Social Formation of Mind.* Cambridge University Press.

Wertsch, J. V. (1991). *Voices of the Mind: A Sociocultural Approach to Mediated Action.* Harvard University Press.

Wertsch, J. V. (Ed.) (1985a). *Culture, communiction and cognition: Vygotskyan perspectives.* Cambridge University Press.

Zanet, T. (2010). *Gagauzluk: Kultura, Ruh, Adetlar*. Pontos.

(http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/language-vitality/)

(http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001836/183699E.pdf)

(http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/endangered-languages/ (Retrieved on: December 8, 2013).

GAGAUZCANIN SÖZ DİZİMİNDE KOMŞU DİLLERİN ETKİSİ

Nadejda Özakdağ

© Süer Eker

Giriş

Yeryüzünde konuşulan bütün diller başka dillerden kelime alır, komşu coğrafyalarda konuşulan diller gramer kuralları bakımından da birbirlerini etkileyebilir. Bazen tek taraflı, bazen de karşılıklı olan etkinin bir örneğini bugün Gagauzların dilinde de görmekteyiz.

Gagauzların komşu devletlerle uzun süre yan yana ve/veya iç içe bulunmalarından dolayı Moldovanca, Bulgarca ve Rusça gibi dillerin etkisi, sözcük alışverişiyle sınırlı kalmamış, cümle yapısını değiştirecek boyutlara ulaşmıştır. Türk dillerinden özellikle Gagauzca ve Karaycada gözlenen bu etki, eski İngiliz, Fransız, Rus vd. ülkelerin kolonilerinde konuşulan/yazılan yerli dillerde de görülebilir. Gagauzların Slav (Bulgar ve Rus) ve Romen kökenli milletlerle bir arada yaşama zorunluluğu, dillerindeki adı geçen yabancı dillerin etkisini de iç içe yaşamakla açıklamak mümkündür.

Bilindiği üzere, Gagauzcayı Oğuz grubunun diğer kollarından ayıran en önemli farklardan biri söz dizimidir. Gagauzcanın söz dizimi, oldukça dikkat çekici ve diğer çağdaş Türk lehçelerinde mevcut bulunmayan, kendine has söz dizimsel özelliklere sahiptir.

Uzun süre Rus, Bulgar ve Moldova halklarıyla birlikte yaşamalarına ve Rusça eğitim görmelerine ve dilin yapısındaki bazı değişmelere rağmen, Gagauzlar dillerini günümüze kadar yaşatmayı başarabilmişlerdir. Bunun en önemli göstergesi, Gagauzların bir arada yaşamaları, etnik olarak kendi aralarında evlilik yapmak suretiyle kendilerini korumaları, tarih boyunca başka dillerde öğrenim görmelerine rağmen, ısrarla kendi aralarında ana dillerini konuşmaya devam etmeleridir.

Bir dilin başka bir dile etkisi genellikle uzun süre dil etkileşimi sonucunda meydana gelmektedir. Dillerin birbirleri üzerindeki etkileri çoğunlukla kelimelerde; nadiren dilin şekil bilgisi ve söz dizimi düzeylerinde görülür. Bir dilin başka dillerden çok sayıda kelime alması, o dilin yapısını etkilemekle birlikte şekil bilgisi ve özellikle söz dizimi alanındaki yabancı etki kadar 'tehlikeli' değildir.

Bir dilde cümle yapısı çok önemlidir, çünkü cümle yapısı doğrudan düşünce ile bağlantılıdır. Özellikle iki dilli olan halklarda tamlamalarda, basit ve birleşik cümlelerin yapılarında ve unsurlarının sıralanışında yabancı dilden kopyalama görülür. Zaman içerisinde de bu kopyalamalar doğallaşır.

Gagauz dilinin söz diziminde Bulgarca, Moldovanca ve Rusçanın etkisi; (1) Konuşma dili, (2) Edebî eserler, (3) Çeviri dinî ve edebî metinler olmak üzere üç grupta incelenmelidir.

Çeviri metinlerde Rusçanın etkisinin daha fazla olduğu kanısındayız. Konuşma dili, Rusça bilen ve bilmeyenlerde ayrı ayrı olmak üzere incelenip edebî dille karşılaştırılmalıdır. Bu karşılaştırmalı inceleme sonucunda kuşkusuz ilginç yapılar da ortaya çıkacaktır. Edebî dilde ise söz dizimi kuralları güçlüdür, dil standartlarının dışına pek çıkılmaz; bununla birlikte Rusçanın söz dizimsel yapısının Gagauz konuşma

dilinde olduğu kadar, edebî dilde de etkili olduğu görülmektedir. A. Menz, Gagauz dilinde bazı yapıları inceleyerek Slavcanın etkisi üzerinde durmuştur (1999, 2000, 2001, 2003: 23-42). Tekrara düşmemek için bu çalışmada aynı konular üzerinde durulmayacaktır. Bu çalışmada, Gagauzcanın cümle yapısında bulunan yabancı yapılardan ziyade, yabancı söz dizimsel öğelerin Gagauzcayı ne şekilde etkilediği üzerinde durulacaktır. Örnek cümleler, sadece Rusça cümle yapısıyla değil, Türkiye Türkçesinin cümle yapısıyla da karşılaştırılacaktır.

1. Basit cümlelerde Slavcanın etkisi

Gagauzcada unsurların cümle içindeki sıralanışı Türkiye Türkçesine göre farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesinde yüklem genellikle sonda iken (Ö+T+Y), Gagauzcanın söz diziminde daha çok başta ve ortada (Y+T+Ö; Ö+Y+T) kullanılmaktadır. Bundan dolayı Gagauzcada bazı basit cümlelerde Rusçanın etkisinin bulunup bulunmadığı tartışma konusu olmuştur. Bazı dilciler, Gagauzcanın söz dizimini başka bir yabancı dilden, özellikle Rusçadan, unsurların sırasını bozmadan yapılmış tercümeye benzetirler. Dmitriyev, *Gagauzskiye Etüdı* adlı eserinde Gagauz Türkçesindeki basit cümlelerin kelime sıralanışını incelemiş ve birçok cümlede kelime sıralanışının tamamen Slav dillerindeki kelime sıralanışı ile aynı olduğu kanısına varmıştır. Ayrıca kelimelerin Türkçe olmasına karşılık söz konusu cümle yapılarının hiçbir çağdaş Türk lehçesinde bulunmadığını, cümlede önce yüklemin sonra nesnenin ve cümle sonunda öznenin yer aldığını belirtmiştir. Dmitriyev bu cümlelerin Rusçaya çevrilmesi durumunda, kelime sıralanmasının Rusça ile aynı olduğuna dikkati çekmiş ve konuyla ilgili birçok örnek vermiştir (1962: 268).

Kalyakina-Kaledina da *Poryadok slov v prostom predlojenii gagauzskogo yazıka* adlı çalışmasında Gagauz Türkçesinde söz diziminin tamamen 'bozulduğu', bundan dolayı da farklı bir yapının oluştuğu, bu yapının da Rusça cümle yapısına benzediği kanısına varmıştır (1955: 16-17). Gagauz Türkçesinde, özellikle yüklemi başta bulunan basit cümleleri Slavcaya benzetenlerden biri de Zajaczkowski'dir (1966: 23). Pokrovskaya, Gagauzcada basit cümlelerin unsurlarında herhangi bir sıralanışının söz konusu olmadığını, sadece bazı cümle tipleri için belirli kelime sıralanışının bulunduğunu belirtmiştir (1977: 53). Kowalski ise Gagauzcadaki söz diziminin Türk söz diziminden tamamıyla farklı bir yabancı dilden yapılmış edebî tercümeler intibaını verdiğini söyler ve Slav tesiri üzerinde durur (1949). Ancak, biz Gagauzcanın söz diziminin tam olarak Slavcanın etkisi altında kaldığını söylemenin çok doğru olmayacağı kanısındayız; çünkü Gagauz Türkçesinin cümle yapısı sadece devrik cümlelerle değil, kurallı cümlelerle de izah edilmektedir. Eğer, araştırmacıların ifade ettiği gibi, tamamıyla Slavcanın etkisi altında kalmış bir dil olsaydı, Gagauz Türkçesindeki cümlelerin daima devrik olması beklenirdi. Oysa, Gagauz Türkçesinde çoğunlukla Ö+Y+T şekli kullanılmakla birlikte, Ö+T+Y, yani genel Türkçenin yapısı da söz konusudur. Ö+Y+T ve Ö+T+Y kelime dizilişinin yanında, serbest, kendine has bir diziliş de mevcuttur. Tam olarak Slavcaya benzememekle birlikte, bazı cümle yapılarında Slavcanın etkisi de görülmektedir, fakat bazı cümle yapıları Slav dillerinin tesiriyle izah edilemez. Aşağıda farklı söz dizimlerini gösteren örnek cümleler sıralanmıştır:

1.1. Yüklemi başta olan basit cümleler

Varmış *Delik küünde bir fukara adam*. (GT, 263)/ *Rus*. V derevne Delik *bıl* (jil) bednıy mujçina./ *TT*. Delik köyünde fukara bir adam varmış.

Dayansın *zavalı çiftçilär, mal satıcılar*. (PA, 33)/ *Rus*. *Pust terpyat* bednıye zemledeltsı i skotovodı./ *TT*. Zavallı çiftçiler ve mal satanlar dayansın (sabretsin).

Kaldı *Mihalaki yalnız*. (ŞK, 451)/ *Rus*. *Ostalsya* Mihalaki odin./ *TT*. Mihalaki yalnız kaldı.

1.2. Yüklemi ortada olan basit cümleler

Bu tür yapıların Rusçanın cümle yapısına çok benzemesi, sadece yüklemin ortada bulunmasından kaynaklanmıyor, aynı zamanda kelimelerin dizilişi de Rusçanın kelime dizilişine benziyor. Ancak, yüklemi ortada bulunan basit cümlelerde Rusçanın etkisinin daha fazla olduğu görülse de, bazı cümle yapılarının Rusçaya mal edilmesi doğru olmaz. Örneğin,

Memleketindä o ***sayılardı*** *kendi allahın yerdeki gölgesi*. (Lİ, 15)/ *Rus*. U sebya na rodine (v derevne) on *ssçitalsya* tenyu svoyego Allaha./ *TT*. O memleketinde Allah'ın yerdeki gölgesi (olarak) sayılırdı.

*İslä adamnar **dooruttular** beni Akademiya'nın folklor hem étnografya institutuna*. (Lİ, 409)/ *Rus*. Dobrıye lyudi *napravili* menya v institut Akademii folklora i etnografii./ *TT*. İyi insanlar beni Akademiya'nın folklor ve etnografi enstitüsüne yönelttiler.

*Kär tä orada bizim çingenelär **braktıydılar** beni ölü*. (ŞK 565)/ *Rus*. İmenno vot zdes naşi tsıgani *ostavili* menya mertvım./ *TT*. İşte tam orada bizim çingeneler beni ölü (olarak) bıraktılar.

Bazı cümlelerde ise özne birleşik fiilin arasında kullanılmaktadır:

***Kaldı** Prokoşka baalarlara **gospodar**. /Rus*. Ostalsya Prokoşka hozyainom na vinogradnikah. (Pokrovskaya 1977: 54) /*TT*. Prokoşka bağın sahibi (olarak) kaldı.

2. Gagauzcada *var* ve *yok* sözcüklerinin kullanılışı

2.1. Ek-fiil fonksiyonunda kullanılışı

Gagauz dilinde en çok dikkati çeken hususlardan biri de *var* kelimesinin ek-fiil fonksiyonunda kullanılmasıdır. Kimi dilciler çalışmalarında bu yapı üzerinde durmuşlar ve bu yapının Rusçadan kopyalandığını belirtmişlerdir. Fakat örneklerdeki yapıyı Rusçaya *est* ile çevrildiğinde, cümle Gagauz dilindeki anlamı tam olarak karşılamamaktadır. Söz konusu yapı Rusçada ya '–' işareti ya da *являться* (yavlyatsya) fiiliyle kullanılır. Mesela, *Çalgıcılar–kavi insannar*. (ACA) *Rus*. 'Muzıkantı–krepkiye lüdi.'; *Yerlän dostluk–ömürünä*. (BD) *Rus*. 'S zemley drujba–nevek.' örneklerinde cümleler Rusça ile birebir aynı dizilişte kullanılmaktadır.

Aşağıda verilen örneklerin yapılarının ise Rusçadan değil, muhtemelen Bulgar veya Moldovan dilinden kopyalandığı düşünülmektedir (Pokrovskaya 1977: 139). Söz konusu yapının olumlu *var* ve olumsuz *yok* ile kurulmuş örnekleri mevcuttur. Rusçada *yok* karşılığındaki sözcük 'нет' /net/dir, fakat Gagauz dilindeinde *yok* ile kullanılan bu yapılar Rusçada *не* /ne/ 'değil' ile karşılanır. Bundan dolayı *var* ve *yok* ile kurulan bu tür yapıların Rusçadan geçtiğini söylemek doğru olmaz. Bu yapı muhtemelen Moldovancadan geçmiştir; çünkü Moldovancada *var* yerine *a fi* (çekimli hali *este*, *sunt,* olumsuz şekli *nu este, nu sunt*) yardımcı fiil kullanılmakta ve yazıda mutlaka gösterilmektedir: *Yon este student*. 'Yon, öğrencidir.'

Tespit edilen örneklerin daha iyi anlaşılabilmesi için Rusça ve Moldovanca ile birlikte verilmiştir:

*Bu işlär hepsi **var** aslı*. (BBE, 66)/ *Rus*. Vse eti dela - pravda./ Vse eti dela *yavlyayutsya* pravdoy. /*Mold*. Toate aceste treburi *sunt* adevar./ *TT*. Bütün bu işler gerçektir.

*O **var** çiftçi*. *Rus*. On zemledelets./ On *yavlyayetsya* zemledel'tsem (Özkan, Musa 2004)/ *Mold*. El *este* fermier./ *TT*. O çiftçidir.

*Burada bän **var**ım baş*. (GL, 222)/ *Rus*. Zdes ya naçalnik/ Zdes ya *yavlyayus* naçalnikom./ *Mold*. Aici eu *sunt* sef./ *TT*. Burada ben müdürüm./ (Buranın başı benim.)

*Bu minnetlik buketi taa yeveldä **var** Bessarabya'nın üzü*. (PA, 6)/ *Rus*. S davnih vremen mnogonatsionalnost yavlyaetsya litsom Bessarabii./ *Mold*. Din timpuri indepartate multinationalismul *este* (reprezinta) fata Basarabiei./ *TT*. Bu çok milletli buket uzun zamandan beri Bessarabya'nın yüzüdür.

*Angı çiftçi malı sevmeer o **yok** çiftçi*. (GL, 201)/ *Rus*. Fermer kotorıy ne lyubit skot, on ne fermer. /*Mold*. Fermierul care nu iubeste animalele, *nu este* fermier./ *TT*. Malı sevmeyen çiftçi, çiftçi değildir.

*Var mı nicä padişahın kızına eş olsun, bu **yok** aslı*. (GL, 30)/ *Rus*. Mojet li on stat (bıt) zenihom doçeri padişaha, eto ne pravda./ *Mold*. Daca poate el sa fie (a fi) mire fiicei padisahului, acesta *nu este* adevarat./ *TT*. Padişahın kızına eş (koca) olabilir mi, bu doğru değildir.

2.2. Yeterlik kalıbında kullanılışı

Var ve *yok* sözcüklerinin yeterlik kalıbında da kullanıldığını görüyoruz. Gagauzcada yeterlik *-(y)a/-(y)ä* zarf-fiil ekleri ve *bil-* yardımcı fiil ve *-ama-/-ämä-, -äme-* ve *var nicä/nasıl, yok nicä/nasıl* kalıbı olmak üzere iki şekilde yapılmakta ve genellikle ikinci şekil (*var nicä/nasıl//yok nicä/nasıl*)

kullanılmaktadır. Yeterlik ifadesinin *var nicä/nasıl* ve *yok nicä/nasıl* kalıbıyla sağlanması, yalnız Gagauz diline has bir anlatım biçimidir. Bu kalıp Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde kullanılmamaktadır. Bu kullanım Gagauz Türkçesinde Bulgarcanın ve diğer Balkan dillerinin cümle yapılarının uzun süre etkilerinin sonucunda ortaya çıktığı ve yerleştiği düşünülmektedir (Pokrovskaya 1977: 104-105, 1997:151, Menz 1999: 59). Menz bu yapının Bulgarca *ima* 'var olmak veya malik olmak' + *kak* 'nasıl mümkün' kalıbından etkilendiği kanısındadır (2003: 35). Olumlu *-(y)a/-(y)ä bil-* ve olumsuz *-ama-/- ämä, -äme-* yeterlik şekilleri zamanla azalmış ve yerini *var nicä/nasıl* ve *yok nicä/nasıl* kalıbına bırakmıştır. *Var nicä/nasıl* ve *yok nicä/nasıl* kalıbı 'var', 'yok', 'nicä' ve 'nasıl' kelimelerinin asıl anlamlarını kaybederek kalıplaşmış şekilde olumlu ve olmuşuz yeterlik için kullanılmaları sonucu oluşmuştur.

İstek kipi ekleriyle (*var nicä/nasıl//yok nicä/nasıl + fiil+istek kipi* ekleri) yapılan yeterlik fiili geniş zaman ifade etmekte ve şahsı bildirmektedir: *Bu işi yok nicä yapasın,* 'Bu işi yapamazsın.', *Bu kiadı var nasıl okuyasınız.* 'Bu mektubu okuyabilirsiniz.'

-mAA mastar ekiyle (*var nicä/nasıl//yok nicä/nasıl + fiil+ -mAA*) yapılan yeterlik fiili ise, geniş zaman ifade etmekte, ancak şahıs bildirmemektedir. Bu kalıp 'olma', 'yapma' ve 'yapılma' bildiren edilgen ve dönüşlü fiiller yapmaktadır: *Bu işi yok nica yapmaa.* 'Bu iş yapılamaz.', *Bu kiadı var nasıl okumaa.* 'Bu mektup okunabilir.'

Aşağıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi olumlu ve olumsuz yeterlik kalıbı *var nicä/nasıl* ve *yok nicä/nasıl* cümlenin başında, ortasında veya sonunda kullanılabilmektedir (yeterlik yapıları ile ilgili geniş bilgi için bk. Pokrovskaya 1977: 103-104; Chirli 2009a).

Yaamur da ***vardı nasıl yaasın****.* (CY, 241) *TT*. Yağmur da yağabilirdi.

Yabancı insan ***var nicä uçsun*** *kuyu içinä*. (MK, 79) *TT*. Yabancı (bir) insan kuyu içine düşebilir.

Yok nasıl annasın *kimsey*. (UK, 42) *TT*. Kimse anlayamaz.

var nicä/nasıl kalıbının olumsuz fiille kullanılışı olumsuz yeterlik ifade etmektedir. Bu yapıdaki yeterlik fiili *yok nicä/nasıl* kalıbıyla yapılmış olumsuz şekillerde olduğu gibi yetersizliği değil, bir oluşu veya kılışı yapamama, gerçekleştirememe ihtimalini göstermektedir:

Ona geldiydi, ani Andrey Nadiya'nın sevdasını kabletmeycek, ama ona ***var nicä karşı durmasın***. (UK, 355), *TT*. O zannetti, ki Andrey Nadiya'nın sevgisini kabul etmeyecek, ama ona karşı direnmeyebilir.

3. Birleşik cümlelerde Rusçanın etkisi

Gagauz dilinde birleşik cümleler basit cümlelere nazaran daha yaygın kullanılmaktadır. Özellikle bağlı birleşik cümleler yaygındır. Bu cümle yapısının yaygın kullanılmasının en önemli nedeni yine Rusçanın etkisidir. Yalnızca bazı bağlaçlar ve bağlama edatları değil, aynı cümle yapısı ve unsurların dizilişiyle de birebir aynı olmak üzere Rusçadan kopyalanmıştır. Birçok bağlı birleşik cümle Slav cümle yapısına göre sıralanmaktadır. Özellikle Rusçada yardımcı cümleler bağlı bulundukları ögeden sonra gelir, bir bağlaçla başlar ve yüklemleri çekim eki alır. Bu tür cümle yapısına uyan cümleler Gagauzcada yaygındır. Yardımcı cümlenin yüklemi çoğu zaman Genel Türkçede olduğu gibi cümlenin sonundadır.

Bu edatlar yardımıyla aralarında anlam ilişkisi olan iki veya daha fazla cümleyi birbirine bağlanır. Gagauz Türkçesinde yirmiye yakın bağlama edatı bulunmaktadır: *açan* '-dığı zaman, -dığında, -iken', *allelem/allele/alle* 'herhalde, sanırım', *ama, ancak, ani* 'ki', *aniki, bari/bare/barikim* 'bari', *bekim* 'belki', *bile* 'bile', *birii, bolay* 'yeter ki', *da/de/ta/te, deyni/dein* 'çünkü', *eer/er/eerlem* 'eğer', *känı/kändı/köna* 'güya', *ki, makar, makar ki, makar ani, neçinki, nicä/nical/nicel/nasıl, onuştan* o'nun için', *osa* 'oysa', *osaydı/osıydı, raz* 'eğer', *sa* 'ise', *sansın/sansıl/sanki, uj* 'güya', *da* 've', *a* 'ise, fakat', *zerä/zere/zeräm/zerem* 'zira' gibi. (Gaydarji 1981; Özkan 1996: 183-190; Pokrovskaya 1977: 145-169; 1997).

© Süer Eker

Bağlama edatlarının görevi, *sıralama, açıklama, sebep, sonuç, amaç, zaman* vb. anlamlarıyla cümleleri birbirine bağlamak. Edatlar, hem Gagauzcaya ait olanlar hem de başka dillerden (Farsça, Rusça, Bulgarca, Moldovanca) geçmiş olanlar vardır. Söz konusu bağlama edatları dört grupta toplanabilir:

1. Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde bulunanlar: *ki, kaçan/haçan, zere/zerä, çünkü, eer* 'eğer', *makar, osa* 'oysa' gibi;
2. Slav dillerinden geçenler: Rus. *raz*, *da*, *u*, *a*; Bul. *uj/uş*;
3. Gagauzcaya ait olanlar: *ani, birii*, *känı/kändı/köna*;
4. Birleşik olanlar: *aniki, makar ki, makar ani, neçinki, ölä ki* gibi.

Aşağıda sadece *açan*, *eer*, *raz*, *nicä/nasıl* bağlama edatlarıyla kurulmuş birleşik cümlelerde Rusçanın etkisi üzerinde durulacaktır.

3.1. *Açan* '-dığı zaman, -dığında' bağlama edatı ile kurulmuş cümleler

Gagauz Türkçesinde *açan* ile bağlanan birleşik cümleler şekil olarak Rusçada *когда* /kogda/ ile kurulan cümlelerle aynı olduğuna pek şüphe yoktur: *Üüredici peek sevindi, açan biz yaptık zor davayı*. *Rus*. Uçitel oçen obradovalsya, *kogda* mı reşili trudnuyu zadaçu. (Gaydarji 1981: 60; Pokrovskaya 1977: 157) *TT*. Biz zor problemi çözdüğümüzde (çözünce) öğretmen çok sevindi; *Açan Kati oldu 15 yaşında öldü onun anası*. (Gaydarji 1981: 57); *Rus*. *Kogda* Kate ispolnilos 15 let, umerla (yeyo) mama. *TT*. Kati 15 yaşında olduğunda (olduğu zaman, olunca) annesi öldü.

Açan edatının cümle ve yardımcı cümle içerisinde sıralanışında kurallılık söz konusu değildir. Bu durumda yardımcı ve ana cümlelerin yer değiştirmesinde herhangi bir anlam değişikliği olmadığı gibi, yardımcı cümlenin de anlamı değişmemektedir:

Açan *suyun içinde bulunurdum*. /*Suyun içinde* ***açan*** *bulunurdum*. *Rus*. Kogda nahodilsya v vode./ V vode kogda nahodilsya. *TT*. Suyun içinde bulunduğum zaman.

Açan *düzüldü kolhozlar*./ *Kolhozlar* ***açan*** *düzüldü*. *Rus*. Kogda sozdalis kolhozı./ Kolhozı kogda sozdalis. *TT*. Kolektifler kurulduğu zaman.

Örneklerden yardımcı cümlede *açan* edatının yeri değişse de yardımcı cümlenin anlamı değişmediği görülmektedir.

Gagauzcada *açan* ile bağlanan yardımcı cümlelerin asıl anlamı zaman bildirmektir. Böylece ana cümlenin zarfı olurlar. *Açan* ile bağlanan yardımcı cümlenin zaman bildirmenin yanında şart da ifade edebilmektedir. Yardımcı cümlenin yüklemi, hareketin durumunu ya da işaretini şimdiki zamanda veriyorsa cümleye şart anlamı katmaktadır (*açan* ile ilgili daha geniş bilgi için bk. Chirli 2009b: 233-348). Dmitriyev (1962: 267) ve Gaydarji (1981: 3; 55) çalışmalarında söz konusu bağlama edatının zaman anlamı dışında şart anlamını da ifade ettiğine dikkati çekmişlerdir. Özellikle Dmitriyev, *açan* bağlacının Gagauzcada, Rusçadaki *если* 'eğer' anlamında kullanılabildiğine işaret etmiştir (1962: 267). Bu anlamdaki kullanılışa Gagauz dilinde sık sık rastlanmaktadır. Yardımcı cümle şekil olarak zaman gösteriyor olsa da şart anlamı taşımaktadır. Örneğin:

Al, demiş anası, ***açan*** *sana läzım*. (Güngör, Argunşah 2002: 260), *Rus*. Voz'mi, skazala mama, ***esli*** tebe nujno. *TT*. Eğer sana lazımsa al, demiş anası.

Açan *borcun yok, evlen*. (Gaydarji 1981: 56) *Rus*. ***Esli*** net (u tebya) dolgov, jenis'. *TT*. Borcun yoksa, evlen.

Yardımcı cümlede şart anlamının olup olmadığını anlayabilmek için *açan* bağlama edatının yerine *eer* 'eğer' bağlama edatı ve yükleme de *-sA* şart eki getirildiğinde cümlede anlam bozukluğu olmazsa, bu yardımcı cümle kesin şart anlamı taşıyor demektir. Örnek olarak yukarıda verilen cümleleri ele alabiliriz:

Açan *o kadar bilgiçsin, sölä bana tölä bir iş*. (Gaydarji 1981: 55)/ ***Eer*** o kadar bilgiçsen, sölä bana tölä bir iş.

Açan *ölä adet sizdä, var nasıl gidäsin, kayıl olmuş devlär.* / ***Eer*** öläysä adet sizdä, var nasıl gidäsin, kayıl olmuş devlär.

3.2. *Eer* 'eğer' bağlama edatı ile kurulmuş cümleler

Gagauz Türkçesinde şartlı birleşik cümleleri yapıları bakımından üç ana grupta toplanmak mümkündür. Bunlar, genel Türkçe ile aynı yapıda olanlar, Rusça ile aynı yapıda olanlar ve Gagauzcaya has olanlardır (Gaydarji 1981: 84-90, Özakdağ 2013: 67-82). Şartlı birleşik cümlelerde ana cümle kendi bütünlüğü içerisinde basit olabileceği gibi *ani/ ani ki/ ki*'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle veya sıralı cümle yapısında da olabilir.

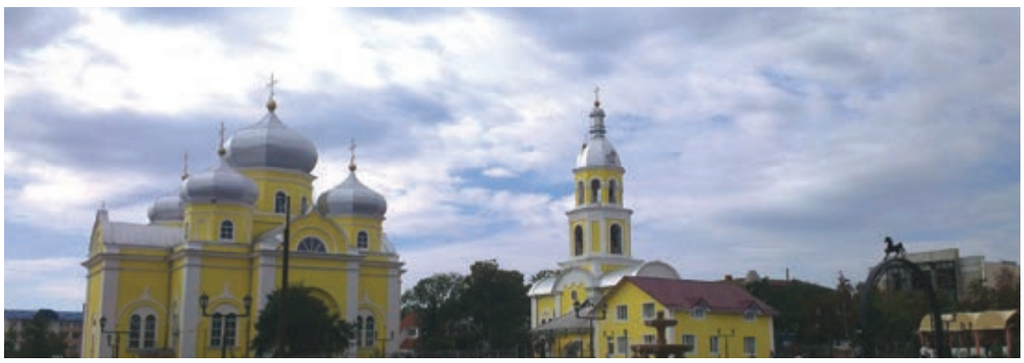
Eer *biz ekmärsäk sizin payı,* ***ozaman*** *Kudal da, sän da, mamun da öleceeniz aaçlıktan*. (P, 141) *Rus*. *Yesli* mı ne zaseem vaşu dolyu, *to* i Kudal, i tı, i mama umrete sgologu (ot goloda). *TT Eğer* biz sizin payınızı ekmezsek, *o zaman* Kudal da, sen de, annen de açlıktan öleceksiniz.

Bu cümleye yüklemi açısından bakıldığında hem yardımcı cümle hem de ana cümle devriktir, fakat yardımcı cümle ile ana cümle sıralanışında, yardımcı cümle ana cümleden önce gelmektedir. Dolayısıyla şartlı birleşik cümle, yüklem açısından devrik cümle olarak görülse de yapı olarak Türkiye Türkçesi ile aynı yapıya (YC + AC) sahiptir. Ancak, Rusça ile kıyaslayacak olursak hem yüklemleri hem de yardımcı cümle ile ana cümlenin sıralanışı açısından aynıdır. Bu tür cümlelerin, genellikle Türkçenin kurallarına uyduğu, fakat nadiren yabancı dillerin etkisinde kalarak yapı ve kuruluşça o dillerdeki yapılara benzediği görülmektedir.

Şartlı birleşik cümlelerde yardımcı cümlenin hareketinin oluşunu kuvvetlendirmek için *da* kuvvetlendirme edatı kullanılmaktadır. Bu cümle yapısı Rusçadaki cümle yapısına benzemektedir. Aşağıda verilen örneklerde *eer (edat) + -sA(şart kipi eki) + da (kuvvetlendirme edatı)* kalıbı, Rusçadaki *даже если, если и, хотьи* /daje esli, esli i, hot' i/ birleşik bağlaçların verdiği anlama gelmektedir. Bu kalıptaki cümleler Türkiye Türkçesine *-sA + bile, yine de...* şeklinde aktarılabilir.

Eer *bozulur-****sa da*** *ava, gidecez Kaul'a./ Rus*. *Daje esli* (*hot' i*) pogoda isportitsya, mı (vse ravno) poyedem v Kagul. (GS, 89)/ *TT*. Hava bozulsa bile, yine de Kaul'a gideceğiz.

Kesämeycän bu aacı, ***eer*** *nacaklan* ***da*** *savaşar-****sa****-n kesmää./ Rus****.*** Ne smojeş' srubit eto derevo, *daje esli (hot' i)* toporom popıtayeşsya srubit'. (GS, 89)/ *TT*. Bu ağacı balta ile kesmeye çalışsan bile, kesemeyeceksin.

© Süer Eker

3.3. Raz 'eğer' bağlama edatı ile kurulmuş cümleler

Gagauz Türkçesi Rusçadan bağlama edatı *raz*'ı da kopyalamıştır. Bu edat *eer* edatı kadar sık kullanılmasa da şartlı birleşik cümlelerde görülmektedir. Rusçada genellikle konuşma dilinde kullanılan *raz* edatının kullanım alanı dardır (Kasatkin vd., 2005: 731). *Raz* Rusçada olduğu gibi, Gagauz Türkçesinde de daha çok konuşma dilinde görülmektedir. Ancak bu edat edebi dile de kopyalanmıştır. Gagauz Türkçesinde bu edatla bağlanan cümlelerin yapısı, unsurların sıralanışı, cümlelerdeki yüklemlerin çekimleri Rusçadan olduğu gibi geçmiştir.

Raz** demiş – ölä da yapmış*. (GD, 38)/ *Rus*. *Raz* (*kak*) skazal – tak i sdelal./ *TT.** Nasıl dediyse, öyle de yapmış./ Dediği gibi yapmış.

Gagauz Türkçesinde *raz* edatının *eer* ve *açan* edatlarının yerine kullanılması, söz konusu edatın şart ve az da olsa sebep bildirmesinden kaynaklanmaktadır. Örneklerdeki *açan, raz* ve *eer* bağlama edatları anlam açısından tamamen örtüşmekte ve şart bildirmektedir. Bu durum, Gagauz dilinde kullanılan bu üç yapıdan hangisinin daha fazla kullanıldığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Taradığımız kaynaklardan yola çıkıldığında *eer* edatıyla bağlı yapılara daha fazla, *raz* ve *açan* edatlarıyla bağlı yapılara ise daha az rastlandı. *Raz* ve *açan* edatlarıyla bağlı yapılar daha çok konuşma dilinde görülmektedir. Ancak, bu edatların kullanılma sıklığı bölgeden bölgeye, kişiden kişiye de değişebilmektedir.

'raz' edatıyla bağlanan birleşik cümlelerdeki yardımcı cümle sebep ve kişinin ana cümlede gerekli gördüğü şeyi söyleme gerekçesini belirtir. Bu yapıdaki cümlelerde, yardımcı cümle olayın gerçek olduğuna işaret etmez, sadece kişinin neden bu sonuca vardığını açıklar. *Raz* edatı benzer örneklerde Rusçada *мак как* 'çünkü' ve *если* 'eğer' anlamlarında kullanılmaktadır (Gaydarji 1981: 95). Örneğin;

Yaamur yaacék, ***raz*** *kırlangaçlar aşaada uçuşérlar*. *Rus*. Budet dojd', *tak kak* lastoçki letayut nizko. (GS, 95) *TT*. Kırlangıçlar aşağıda (yere yakın) uçuşuyorlarsa, yağmur yağacaktır.

***Raz** üzümnär olarkan kuraktı, şarap keskin olacék*./ *Rus*. *Tak kak* (*raz, esli*) pogoda bıla suhaya, kogda sozreval vinograd, *to* vino budet krepkoye.(GS, 92)/ *TT*. Üzümler olurken (havalar) kuraksa, şarap sert olacak.

3.4. Nicä/ Nasıl '-dan beri' bağlama edatı ile kurulmuş cümleler

Gagauzcada birleşik cümlelerde sık sık kullanılan bağlama edatlarından biri de '*nicä/ nasıl*'dır (diğer şekilleri *nicel/nicäl/nası*). Bağlama edatının görevi *karşılaştırma ve zaman* anlamlarıyla cümleleri birbirine bağlamaktır (bu edatla ilgili geniş bilgi için bk. Gaydarjı 1981: 67-70).

O uşak annadardı, ***nicä*** *bir büük insan annadér*. *Rus*. Pebenok tot rasskazıval (tak), *kak* rasskazıvayet vzroslıy çelovek. (Gaydarji 1981: 68), *TT*. O çocuk, yetişkin bir insan gibi anlatırdı.

***Nicä** kolhoza girdim, bän da biraz şennendim*. *Rus*. *Kak* vstupila v kolhoz ya, veselee stalo. *TT*. Kolhoza girdiğimden beri (girdiğim zamandan beri), ben de biraz neşelendim.

***Nası** işidecän saadın dzırlamasını, kalk birdän*. *Rus*. *Kak* uslışiş' zvonok budil'nika, srazu (je) vstavay. (Gaydarji 1981: 69), *TT*. Saatin zilini duyunca (duyar duymaz), hemen kalk.

İkinci ve üçüncü örnek birinci örneğe göre farklılık gösterir. Söz konusu cümlelerdeki *nicä/nası/ nasıl* bağlama edatı *açan* '-dığı zaman,-dığında' bağlama edatı ile aynı görevde kullanılmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi *açan* ile kurulan cümlelerin yapısı Rusçanın yapısına benzediği için, buradaki iki örnek için de aynı şeyi söyleyebiliriz.

Gagauz Türkçesinde yardımcı cümleler *açan* yerine *nerde/ näända* ya da *nicä/ nasıl* bağlayıcıları ile bağlanabilmektedirler. Bu durumda, anlamları aynı, şekilleri farklı üç çeşit cümle karşımıza çıkmaktadır. Yani bir cümleyi üç ayrı bağlayıcıyla görebiliriz. Söz konusu örneklere Gagauz dilinde sık rastlanmaktadır. Bu tür örneklerde yardımcı cümle ana cümlenin önünde yer almaktadır. Konuşma dilinde bu üç çeşit cümleden kulağa daha yatkın olanı tercih edilmektedir (Gaydarji 1981: 61).

Oradan, ***açan*** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

Oradan, ***nerde/näända*** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

Oradan, ***nicä/nasıl*** yetişersin köşeye, çekeder bulgar maalesi.

TT. Köşeye vardığında, oradan Bulgar mahallesi başlıyor.

Gagauz Türkçesinde *açan* ile bağlanan yardımcı cümlelerin, ana cümlenin öznesini, nesnesini, dolaylı tümleci ve zarf tümlecini veya yüklemini açıkladığı durumlar görülmektedir. Mesela, aşağıda verilen örneklerde *nicä (nasıl)* bağlama edatı birinci cümlede nesneyi, ikinci cümlede ise yüklemi açıklamaktadır. Bu tür yapılar da yine Rusçanın yapısına benzemektedir.

Yorgun avcı düşünürdü sade ***ona, nasıl*** *evä yetişsin*. *Rus*. Ustalıy ohotnik dumal liş o tom, *kak* bı emu dobratsya do doma. *TT*. Yorgun avcı sadece nasıl eve ulaşacağını düşünürdü.

Atlının kırmızı gömlää ***saurulup-titirärdi, nicä (nasıl)*** *al bayrak lüzgärda*. (Y, 15), *Rus*. Krasnaya rubaha vsadnika trepetala, kak aloye znamya na vetru. *TT*. Atlının kırmızı gömleği rüzgarda al bayrak gibi savrulup dalgalanırdı.

Tarihin en eski dönemlerinden bu yana insan dilleri birbirleriyle iletişim ve etkileşim içindedir. Diller arasındaki temaslar tek ya da çift yönlü olabilir. Bu nedenle, söz varlığı bir yana, gramerce dahi bütünüyle saf bir dil yoktur. Buna en iyi örnek olarak bugünkü Gagauzların dilini gösterebiliriz. Gaguzların Bulgarca, Moldovanca ve Rusça konuşanlarla uzun süre temasta bulunmalarından dolayı, bu dillerinin Gagauzcaya etkisi, kelime kopyalarıyla sınırlı kalmamış, cümle yapısını değiştirecek boyutlara ulaşmıştır.

Bilindiği üzere, UNESCO, 21. yüzyılda birçok dilin kaybolacağını öngörerek Gagauz dilini de ölmekte olan diller listesine almıştır. Sadece UNESCO değil, bazı Avrupalı dilbilimciler de Gagauzcayı yakın gelecekte yok olacak diller arasında saymaktadırlar.

Kısaltmalar

ACA	Alçak Saçak Altında
BBE	Buruk Beyin Eceli
BD	Bucak Dan Yerleri
CY	Canavar Yortuları
GD	Gagauz Destanları
GL	Gagauz Literaturası
GS	Gagauz Sintaksı
GT	Gagauz Türkleri
Lİ	Legendanın İzi
Mold.	Moldovanca
P	Proza
PA	Puşkin'in Aacı
Rus.	Rusça
ŞK	Şatradan Kolhoza
TT	Türkiye Türkçesi
UK	Uzun Kervan

Kaynaklar

Baboglu, N. İ, Baboglu İ. İ. (1992). *Gagouz Literaturası VIII-IX klaslar için*. Kişinev: Lumina Yay.

Baboglu, N. İ. (1974). *Legendanın İzi*. Komrat.

Baskakov, N. A. (1965). *Struktura Prostogo Predlojeniya v Tyurkskih Yazıkah*. Frunze: Trudı İnstituta Yazıka i Literaturı AN Kirgizskoy SSR.

Chirli, N. (2009a). Gagavuz Türkçesinde Yeterlik Yapıları Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Güz/ 2005*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. *S. 19,* s. 55-61.

Chirli, N. (2009b). Gagauz Türkçesinde *açan* Edatı ile Kurulmuş Cümleler. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.* Konya. *S. 21,* s. 233–248.

Dmitriyev, N. K. (1962). *Gagauzskiye Etüdı*. Stroy tyurkskih yazıkov. Moskva.

Gaydarji, G. A. (1981). *Gagauzskiy Sintaksis: Pridatoçnıye Predlojeniya Soyuznogo Podçineniya*. Kişinev: Ştiintsa Yay.

Gaydarji, G. A.; Koltsa, E. K.; Pokrovskaya L. A.; Tukan V. P. (1991). *Gagavuz Türkçesinin Sözlüğü* (Aktaranlar İ. Kaynak; M. Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Gencan, T. N. (1975). *Dilbilgisi*. Ankara.

Güngör, H.; Argunşah M. (2002). *Gagauz Türkleri. Tarih-Dil-Folklor ve Halk Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.

Kalyakina-Kaledina, T. G. (1955). *Poryadok slov v prostom predlojenii gagauzskogo yazıka*: avtoreferat dis. na soiskaniye uçennoy stepeni kandidata filol. Nauk.

Kasatkin, L. L. vd. (2005). *Russkiy Yazık, 3-e İzdaniye* (Rus Dili). Moskova: Akademia Yay.

Kirli, N. [=Chirli, N.] (2001). *N. Baboglu'nun 'Legendanın İzi' adlı Eserinde Birleşik Cümleler*. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Adana: (yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi).

Kowalski, T. (1949). Kuzey-Doğu Bulgaristan Türkleri ve Türk Dili (Çev. Ö. F. Akün). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (30 Kasım 1948). İstanbul. C. III, S. 3-4, s. 478-500.

Menz, A. (1999). *Gagausische Syntax: Eine Studie zum Kontaktinduzierten Sprahwandel*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Menz, A. (2000). Analytic modal constructions in Gagauz. *Studien on Turkish and Turkic Languages*. Wiesbaden: Harrassowitz. s. 151-158.

Menz, A. (2001). Gagauz rigth-branching propositions introduced by the element *ani*. *Turkic Languages* 5. s. 234-244

Menz, A. (2003). Slav Dillerinin Gagauzcaya Etkisi. *Bilig*. S. 24, s. 23-44.

Özakdağ, N. [=Chirli, N.] (2013). Gagauz Türkçesinde Şartlı Birleşik Cümlelerde Rusçanın Etkisi Üzerine. *Harid Fedai Armağanı*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları. s. 67-82.

Özkan, F.; Musa, B. (2004). Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi. *Bilig*. S. 30, s. 95-137

Özkan, N. (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri, Giriş-Ses Bilgisi-Cümle-Sözlük-Metin Örnekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, N. (2007). *Gagavuz Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pokrovskaya, L. A. (1977). *Sintaksis Gagauzskogo Yazıka V Sravnitelnom Osveşşenii* (Karşılaştırmalı Olarak Gagauzca'nın Söz dizimi). Moskova.

Pokrovskaya, L. A. (1978). *Printsipıy İssledovaniya Sintaksiçeskih İzmeneniy v Tyurkskih Yazıkah (v plane yazıkovıh kontaktov), (Türk Dillerinin Söz dizimindeki Değişikliklerin İncelenme İlkeleri (diller arası temaslar açısından*). Moskova.

Pokrovskaya, L. A. (1990). *Grammatika Gagauzskogo Yazıka*. Kişinev: Lumina.

Pokrovskaya, L. A. (1997). *Sovremennıy Gagauzskiy Yazık: (Kurs Lektsiy)*. Komrat: Tipar.

Tanasoglu, D. (1997). *Ana Dili IV-cü klass için*. Chişinau: Ştiinta.

Zajaczkowski, W. (1966). *Yezyk i folklor gagauzow z Bulgarii*. Krakow.

KHAKASS

Maria D. Chertykova

Kartoev. Children
© Leonid V. Eremin

1. The Khakass language[1]

In the Republic of Khakassia, two languages are considered official: the Khakass and the Russian. Today, the Russian language dominates all the spheres of social life. The official Khakass language is used only for the bilingual placards of some buildings, and for document titles.

A language has its own life, which is similar to a nation's or an individual's life. The language has its own dynamics: it is born, lives, and dies. A language's ability to survive is related to the number of representatives of one nation. It is true that the assimilation process of small groups of peoples has a natural character.

2. Religion and Culture

The Khakass language is used in the establishments of national culture: The Khakass National Drama Theatre, The Theatre 'Chitigen', The Republican Philharmonic Society, the amateur ensemble 'Chon kogleri' and many others. However, taking into consideration the creative activity of the Khakass Drama Theatre, we can notice that the situation is not stable to maintain the native language. The theatre's aim was to display the tendencies in developing the Khakass culture, national traditions and language preservation. They would perform only in the Khakass, but in the last years, they performed only the Russian authors and others (for example, V. Shukshin's comedies 'Vigorous People', A. Tsagareli 'Hanuma', Ken-Ludwig 'Divas' and others). The actors explain the situation by the fact that there are only a few plays written in Khakass, and, secondly, the audiences come only to the first performances.

© TÜRKSOY

1 These pictures were kindly provided from the personal archive of of Dr. Leonid V. Eremin - one of the founders of the first archaeological museum in Khakassia. Khakas National Natural Reserve, Scientist

Khakassia
© Mariya Chertikova

However, they do their best to preserve the native language by the means of the mass media. Nowadays, the Khakass' sphere of use is extended: they hold activities such as school Olympiads, quizzes, social and academic clubs, etc. In the culture's sphere, there are many young artists and singers belonging to the Khakass nationality. They play national instruments, sing *tahpahs*, and tell heroic tales. They are extremely popular with the Khakass youth and senior people.

3. Geography and population

First, we consider some facts about the Khakass language on the whole, its dialects and the Khakass literary language. The Khakass is spread out in the middle area of the River Yenisey and on the upper side of its tributaries: the Abakan and the Chulym Rivers. Some small groups of Khakassians are settled in the Republic of Tuva, in the south of Krasnoyarsk Region, in Tomsk Region and other regions of the Russian Federation.

Khaskass woman
© Mariya Chertikova

In the republic, the Askyz district is the most densely populated district. The use of native language and teaching it is compulsory at schools in the district. However, in some districts, according to our observations, the linguistic situation is not favorable. It can be stated that in some areas of the republic, the Khakass language ceased to be transmitted from the senior generation to the young one. First, the statement is attributed to city dwellers, but it actually happens with the rural inhabitants. We can say that the situation in the countryside is slightly balanced by the circumstance that there are children and teenagers, and they are still acquiring their mother tongue. Nevertheless, their number is increasing. As a result, there are 64,024 Khakassians speaking Russian out of 65,421 Khakassians living in the Republic [The Census of 2002]. It turns out that only 1397 ethnic Khakassians speak predominantly the Khakass [The Census of 2002].

According to the total number of Khakass people living in Russia (75,622 inhabitants) the

N. Thea. Museum
© Leonid V. Eremin

percentage of native speakers is 1,88%. According to the number of Khakassians living in the Republic (65,421 people), the number increases a little bit to 2,13% [The Census of 2002].

Kazanovka.
Yurt and barn
© Leonid V. Eremin

The correlation with the other languages used in the region, their official status, the policy towards the Khakass language should be done taking into consideration the information of Borgoyakova's work [Borgoyakova, 2002] and the results of the Census of 2002. As a conclusion, the number of the Khakass people was constantly growing, but there was a decrease in the 1990's. However, it is hard to point out the reason why the inhabitants' number decreased. According to the Census of 2002, the Khakassians living in the former republics of USSR (the republics of the Central Asia) were not taken into consideration. Taking into account the circumstance we can state that the number of the Khakass people from 1989 to 2002 was not changed. According to the 2010 All-Russian population census, the numbers of Khakass speakers are more than forty two thousand.

4. Historical background

The situation for many Turkic languages in Russia has not been established yet: all of them are classified as languages spoken by minorities. The Tatar, Chuvash and Tuva languages are in better positions, but their advantages are not obvious. Therefore, we will try to characterize the present and recent times linguistic situation of the Khakass language according to the followings:

1. the transfer of generations (from the senior generation – to the younger one, inside a family);
2. the exact number of native speakers;
3. the percentage of native speakers out of the total number of the population;
4. the changes occurred in the sphere of the customary practice of the Khakass;
5. the reactions to new realities and to the 'modern language' of the mass media;
6. the provision of didactic materials in the sphere of education;
7. the correlation with other languages used in the region, its official status, the policy towards the Khakass language;
8. the attitude of the Khakass population towards their native language.

Kyzlas.
Khakass women
© Leonid V. Eremin

For the beginning, we use the data offered by the Census of 2002 and 2010 via the Internet (but we should remain critical). We also used our own observations done between November, 2010 – November, 2011, in Askyz, district of the Republic of Khakassia, and in the town of Abakan. In order to get a profound comparison we also used some published materials about the Khakass language and its status. In particular, the following works (we give their names to our foreign colleagues, as all are Russian works): Chankov 1965; Karpov 1966, 1994, 2007; Isaev 1970, 1978; Donidze 1990, 1996; Krivonogov 1984, 1997; Kyshpanakov 1989; Cheremisina 1992; Anzhiganova 1994; Borgoyakova 1998, 2000, 2001, 2002; Pobyzakva 1998; Nevskaya 2001; Karpov, Nasilov 2002.

5. Orthography

Though the Khakass alphabet underwent considerable changes in the 1920's and 1930's, it 'turned out to be extremely successful' on Cyrillic basis.

Kızlas. Guest table
© Leonid V. Eremin

It is well known, that various alphabet projects for Turkic languages were being discussed in Radlov's Circle at the Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Science and Linguistic Section of Neophilological Society at Leningrad State University. There was established the commission headed by Lev V. Scherba to make up conclusions after discussions and elaborations of Latin alphabet. The 1st All-Union Turkological Congress, dedicated to problems in Latin writing of Turkic peoples living in Baku, was held in 1926. There was formed the Central Committee of the New Alphabet, subsequently converted into The All-Union Central Committee of the New Alphabet. The committee analyzed the theoretical basics, graphic alphabet, and phonological problems arising from the use of the new Latin alphabet.

At the same time, systems of orthography for newly created written languages were developed. They established the phonemic structure of all newly created written and non-literate language. It

Horse harness
© Leonid V. Eremin

analyzed the vocabulary of the languages, and it was worked out with the different types of dictionaries and the terminology of literate languages. Beginning in the 1930's years, some scientific grammar books (for many newly created written languages) were published.

Authors as Zhirkov, N. K. Dmitriev, Yakovlev and others, devoted their works to particular questions of phonetics, morphology and syntax of the Turkic, Finno-Ugric, Caucasian and other languages. They analyzed dictionaries from the linguistic, pedagogical and graphic point of view. Linguists considered the graphic peculiarities of the alphabet, and psychologists and pedagogues analyzed the phonemic structure of the languages from the point of view of perception in the process of reading, printing and hand-writing.

Consequently, 20 peoples of the Soviet Union got 'a new alphabet' and 50 peoples changed the written language. In the 1936-1941's many languages got 'a new alphabet' and replaced the alphabet based on the Russian graphics' [Ostrovskaya, 1990].

The authors of the new Khakass alphabet took part to that process. The Khakass was lucky: it received a very competent alphabet adequate to its phonology.

6. Language

a. The Khakass language and the Turkic Languages

The Khakass language is a newly created written language. Its practice as literary language began only in the Soviet period. Therefore, it achieved its present form during the 20th century. The development of written Khakass is usually divided into three stages. The first stage covers the period from the very beginning of Soviet power until 1928. The special commission of the Khakass Revolutionary Committee (in 1924) designed the first Khakass alphabet based on the Russian graphics. The second stage is considered the Latin period of the Khakass language (1928 – 1938 years). The third stage began in 1939 with the new alphabet based, again, on the Russian graphics.

At first, the literary language was oriented to the Katchin dialect (many of the literate people were representatives of that dialect), and in the last decades to the Sagai dialect.

During the Soviet period, the literary language 'traveled' a long way in its development. The Russian language, as it was the second language for many Khakassians, had great influence on the development of the literary Khakass language. Many Russian words were brought into the Khakass language by means of literature and spoken language.

Yurt
© Leonid V. Eremin

Woman and the cradle
© Leonid V. Eremin

At the beginning of this century, the linguistic situation in the Republic of Khakassia (referring to the Khakass) is characterized as a contradictory one. On the one hand, it was quite depressing in terms of the degree distribution of the Khakass language, and on the other hand, quite safe in terms of paying attention to the Khakass language problems in the official, educational and scientific structures. Evidence of this is given by the small number of speakers of the Khakass, which live in the republic. There is no doubt that all ethnic Khakassians are bilingual, but not the young generation. They are monolinguals and speak only Russian.

e. Lexicology

The authors of newspaper publications use new approaches to spread the Khakass language. As we know, the mass media language reflects the process and changes, which occur in society. New changes and phenomena are settled on the language via mass media. Thumbing through our republican (unique) newspaper in the Khakass 'Habar', there could be found words that entered the language during the last 20 years, such as: *kichig paza ortyn business* 'small and average business', *idinchek* 'businessman', *pos ustanys* 'self-management', or *lising*, *rieltor, promoter,* etc. The Khakass language lacks a vocabulary for modern technology and modern concepts, and the Russian has to be used instead of it. However, all these facts are related to borrowed words and they require a special consideration.

It also should be noted that after the 1990's, there was an innovation in people's life, the Internet. Therefore, there is a site 'Forum of the Khakass people' where they express and post their various opinions concerning history, everyday life and language. Moreover, it is necessary to note that questions connected with the language maintenance are always under hot discussion.

6. Sociolinguistical aspect

Regarding the provision of materials for language studies, there are lessons of the Khakass language in the countryside, where areas are populated with natives. The situation in towns differs from that due to the small number of Khakass pupils, teaching in the Khakass language is difficult in schools, and pupils attend elective courses for the Khakass language. We have enough textbooks in the Khakass,

© TÜRKSOY

which were published according to different problems: for those who can speak the Khakass, and for beginners.

The analyses of the last decades, of many literary Khakass publications, testify that the language develops successfully in the republic. The language fulfills its social functions by the means of the National Radio, TV, the National Theatre, the Research Institute of Language, History and Literature, the Institute of Sayano-Altai Turkology and the Oriental Languages of the Katanov Khakass State University and by the vigorous activity of scientific and creative intelligentsia. To further develop the Khakass language legislative base, the educational environment, teacher training and staff maintenance are constantly expanding by the educational system, mass media and culture. Thus, it is possible to assert that the Khakass language in its written form is quite stable and firm.

In the 1990's of the last century, we observed the growth of self-consciousness among representatives of different nationalities. The Khakass people are not an exception. They are people who do their best in order to preserve and develop their mother tongue by organizing some events in their native language. There are families, which even in the conditions of the Russian urban environment, bring up their children according to national spirit, traditions, and good knowledge of the Khakass. Such phenomena give us hope that the Khakass language will be alive for a long time.

Sources

Анжиганова, О. П. О (1994). реализации закона о языках народов Республики Хакасия. Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках: материалы конференции. Moskva. С. 18-23.

Боргоякова, Т. Г. (1998). Государственная национальная политика Российской Федерации и Республики Хакасия: реальность и перспективы. Россия и Хакасия: 290 лет совместного развития. Abakan. С. 23-30.

Боргоякова, Т. Г. (2000). Социальный статус и функционирование хакасского языка. Республика Хакасия как субъект Российской Федерации. Abakan. С. 16-24.

Боргоякова, Т. Г. (2001). Миноритарные языки: проблемы сохранения и развития. Учебное пособие. Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. 160 с.

Боргоякова, Т. Г. (2002). Социолингвистические процессы в республиках Южной Сибири. Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н. Ф. Катанова. 166 с.

Донидзе, Г. И. (1990). Хакасский язык. Лингвистический энциклопедический словарь. (Главный редактор В. Н. Ярцева). Moskva: Советская энциклопедия. С. 568.

Донидзе, Г. И. (1996). Хакасский язык. Языки мира: Тюркские языки. Moskva. С. 459-470.

Исаев, М. И. (1970). Сто тридцать равноправных: О языках народов СССР. Moskva: Наука.

Исаев, М. И. (1978). О языках народов СССР. Moskva: Наука. 222 с.

Карпов, В. Г. (1966). Хакасский язык. Языки народов СССР. Т. *II: Тюркские языки*. Moskva: Наука.

Карпов, В. Г. (1994). О языковой ситуации в Республике Хакасия. Языковые проблемы Российской Федерации и законы о языках: материалы конференции. Moskva. С. 100-105.

Карпов, В. Г. (2007). Хакасский язык: проблемы и перспективы развития. Абакан: Издательство ХГУ им. Н. Ф. Катанова. 260 с.

Карпов, В. Г., Насилов Д. М. (2002). Хакасский язык. Государственные и титульные языки России. Moskva: Academia. С. 400-413.
Кривоногов, В. П. (1984). Влияние национальной среды на языковые процессы у хакасов. Вопросы хакасского литературного языка. Abakan. С. 162-186.
Кривоногов, В. П. (1997). Хакасы. Этнические процессы во второй половине XX в. Abakan. 144 с.
Кышпанаков, В. А. (1989). Население и трудовые ресурсы Хакасии. Абакан.
Невская, И. А. (2001). Морфологические процессы в южносибирских тюркских языках, стимулируемые контактами с русским языком. Язык и общество на пороге нового тысячелетия: итоги и перспективы. Тезисы докладов международной конференции. Moskva. С. 331-333.
Островская, А. И. (1990). Всесоюзный Центральный Комитет нового алфавита (ВЦКНА). Лингвистический энциклопедический словарь. (Главный редактор В. Н. Ярцева). Moskva: Советская энциклопедия. С. 89-90.
Побызакова, Е. К. (1998). Государственный хакасский язык: перспективы реального функционирования. Этносоциальные процессы в Сибири. Вып. 2. Новосибирск. С. 202-209.
Чанков, Д. И. (1965). О распространении двуязычия среди хакасов. Ученые записки Хакасского научно-исследовательского института языка, литературы и истории. Вып. *XI*. Abakan. С. 146-153.
Черемисина, М. И. (1992). Языки коренных народов Сибири: Учебное пособие. Новосибирский государственный университет. Новосибирск.

FUNCTIONING OF THE MODERN KHAKASS LANGUAGE AND LINGUISTIC SITUATION IN THE REPUBLIC OF KHAKASSIA

Mariya D. Chertykova
Andrey D. Kaksin

© Gülsüm Killi

Two languages are considered to be state ones in the republic, they are: Khakass and Russian. It is generally agreed today that the Russian language dominates in all spheres of social life. Khakass as a state language is presented only in bilingual writing signs on some establishments (buildings), titles of various documents.

The life of a language is similar to the life of a nation and an individual. Language is born, lives and dies. The vitality of any language depends on the number of representatives of this or that nation. It is true that the process of assimilation of small groups of peoples is of natural character.

Nowadays, the situation with the functioning of many Turkic languages in Russia is not stable: all of them are classified as minority ones. The situation with the Tatar, Chuvash and Tuva languages is much better, but their advantages are not absolutely evident.

So, we will try to characterize the modern linguistic situation of the Khakass language according to the following points: 1) the position of transmitting (from the senior generation – to the younger one, first of all, to a family), 2) exact number of native speakers, 3) the percent of native speakers out of the total number of the population, 4) changes occurred in the sphere of the usage of Khakass, 5) reactions to new realities and 'modern language' of the mass media, 6) provision of materials for a sphere of education, 7) correlation with other languages of the region, the official status, the policy towards the Khakass language, 8) the attitude of the Khakass population towards their native language.

To begin with, let us take the data of the 2002 and 2010 Census containing in the Internet (but we should take it critical) and also our own observations made in Askyz district of the Republic of Khakassia and the town of Abakan during the (between November, 2010 – November, 2011). To make a profound comparison we also attract published materials about the Khakass language and its status of other authors, in particular, of the following works (we name them for our foreign colleagues as all of the works are written in Russian): Chankov 1965, Karpov 1966, 1994, 2007; Isaev 1970, 1978; Donidze 1990, 1996; Krivonogov 1984, 1997; Kyshpanakov 1989, Cheremisina 1992, Anzhiganova 1994, Borgoyakova 1998, 2000, 2001, 2002; Pobyzakva 1998, Nevskaya 2001, Karpov, Nasilov 2002.

But, first of all, let us start considering some facts about the Khakass language on the whole, its dialect variants and the Khakass literature language.

Khakass is spread on the middle reaches of the River Yenisey and on the upper reaches of its tributaries, the Abakan and the Chulym. Small groups of Khakassians are settled in the Republic of Tuva, in the south of Krasnoyarsk Region, in Tomsk Region and other regions of the Russian Federation.

© Леонид В. Еремин

The Khakass language is typically a newly created written one as its written form and literature practice began only in the Soviet period. So, it has achieved its present form only during the XXth century. The development of Khakass written form is usually divided into three stages. The first stage covers the period from the very beginning of Soviet power till 1928. The first Khakass alphabet based on the Russian graphics was designed by the special commission of the Khakass Revolutionary Committee (in 1924). The second stage is considered to be the period of Romanization of the Khakass alphabet (1928 – 1938 years). The third stage begins in 1939 when the new alphabet based again on the Russian graphics was made.

At first, the literary language was oriented to the Katchin dialect (most of the literate people were representatives of that dialect), and during the furthest decades – to the Sagai dialect.

During the Soviet period the literary language has 'walked' a long way in its development. The Russian language being a second language for many Khakassians, had great influence on the development of the literary form of Khakass. Many Russian words came to Khakass through literature and oral speech.

At the beginning of the present century the linguistic situation in the Republic of Khakassia (referring to Khakass) has been characterized as a contradictory one: on the one hand, it was rather depressing in the degree of distribution of live Khakass speech and, on the other hand, quite safe in the degree of paying attention to the Khakass language problems in official, educational and scientific structures. We can give many facts marking a small number of speakers of Khakass in the republic. There is no doubt that all ethnic Khakassians are bilinguals, but representatives of the youth are monolinguals (they speak only Russian).

At the same time, the analysis of many publications of the last decades testifies that the Khakass literary language is successfully developing in the republic. The language fulfills its social functions through the national radio, TV, national Drama theatre, Research Institute of Language, History and Literature, Institute of Sayano-Altai Turkology and Oriental Languages of the Katanov Khakass State University and also vigorous activity of scientific and creative intelligentsia. To further development of the Khakass language legislative base, educational environment, teacher training and staffing maintenance are constantly expanding through the system of education, mass media and the sphere of spiritual culture.

Thus, it is possible to assert that the Khakass language in its written form is quite stable and firm. Though the Khakass alphabet underwent considerable changes in the 1920's and 1930's, it 'turned out to be extremely successful' on Cyrillic basis.

© Леонид В. Еремин

As it is known, various alphabet projects for Turkic languages were being discussed in Radlov's Circle at the Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Science and Linguistic Section of Neophilological Society at Leningrad State University. There was formed the commission headed by Lev V. Scherba to make conclusions after discussions and development of Roman alphabet. The 1st All-Union Turkological Congress devoted to the problems of Romanization of writing of Turkic peoples in Baku in 1926 there was held, and there was formed Central Committee of New Alphabet subsequently converted into All-Union Central Committee of New Alphabet.

Phonological, theoretical and graphical basics of construction of an alphabet developed during the process of creation of new writing, dialectical bases of newly created written languages were being examined.

At the same time, systems of orthography for newly created written languages were developed. The phonemic structure of all newly created written and non-literate languages was determined, the vocabulary of those languages was analysed, dictionaries of various types were worked out, the terminology of literature languages was worked out… Beginning in the 1930's years scientific grammar books for many newly created written languages were published (Zhirkov, N.K. Dmitriev, Yakovlev and others), works devoted to particular questions of phonetics, morphology and syntax of the Turkic, Finno-Ugric, Caucasian and other languages. Dictionaries underwent analysis from linguistic, psychological, pedagogical and graphic points of view. Linguists considered graphic peculiarities of an alphabet from the point of view of phonemic structure of this or that language, psychologists and pedagogues – from the point of view of perception in the process of reading printing and hand-written text.

As a result of the work of All-Union Central Committee of New Alphabet 20 peoples of the Soviet Union moved to 'a new alphabet', 50 peoples got written form of the language. In 1936-1941 years 'a new alphabet' for most languages was replaced by the alphabet on the basis of the Russian graphics' [Ostrovskaya, 1990].

The developers of the alphabet of the Khakass language took part in that story. Khakass was lucky: it received a very competently composed alphabet adequate to its phonology.

And now let us proceed to the aspects mentioned above.

© Леонид В. Еремин

1. Position with transmitting from the senior generation to the younger one (first of all, to a family).

In the republic Khakassians live densely predominantly in Askyz district, language functions widely in the countryside and teaching mother tongue is obligatory at schools here.

However, according to our observations the linguistic situation is not favourable in some districts. It can surely be stated that the Khakass language has ceased to transmit from the senior generation to the younger one in some places of the republic. This statement concerns, first of all, city dwellers, but it is also true for rural population. It is possible to say that the situation is slightly being balanced by the circumstance that there are still children and teenagers acquiring their mother tongue in villages. But the number of them is little. And as a result there are 64024 Khakassians who speak Russian (out of 65421 Khakassians living in the Republic) [2002 census data].

2. Exact number of native speakers

It turns out that only 1397 ethnic Khakassians speak predominantly Khakass [2002 census data].

3. The percent of native speakers in the structure of the total population

According to the total number of Khakass people in Russia (75,622 people) the percent of native speakers is 1,88%. According to the number of Khakassians living in the Republic (65,421 people) – the number increases a little bit and to 2,13% [2002 census data].

4. Changes in the area of the usage of the Khakass language

Khakass actively functions in the work of national culture establishments: Khakass National Drama Theatre, theatre 'Chitigen', Republican Philharmonic Society, amateur ensemble 'Chon kogleri' and others. However, taking into consideration the creative activity of the Khakass Drama Theatre we see that the situation is not stable in the sphere of preserving native language. If earlier this theatre aiming to display tendencies of development of the Khakass culture, national customs and language preservation staged performances only in Khakass, in recent years there are only performances of Russian and other authors (for example, V. Shukshin's comedies 'Vigorous People', A. Tsagareli 'Hanuma', Ken-Ludwig 'Divas' and others). Actors themselves explain such a situation in this way: first of all, there are few plays written in Khakass, and, secondly, spectators come only to the first performances.

However, all efforts for the native language preservation are made, mass media discuss these problems. Nowadays the sphere of the usage of Khakass has been a little more extended: there are held activities of entertaining character (school olympiads, quizzes, clubs of merry and smart, etc.).

In the sphere of culture there are a lot of young artists, singers of Khakass nationality who play national instruments, sing tahpahs and heroic tales. They are extremely popular with the Khakass youth and senior people.

5. The reaction to new realities and 'modern language' of mass media

New approaches to the usage of the means of Khakass language are often used by authors of newspaper publications. As we know, in all times mass media language reflects the process and changes

© Gülsüm Killi

which take place in our society. New things and phenomena are fixed in the language via mass media. Thumbing through our republican (unique) newspaper in Khakass 'Habar', we come across such words which have entered the language during the last 20 years as: *kichig paza ortyn business* 'small and average business', *idinchek* 'businessman', *pos ustanys* 'self-management', *lising*, *rieltor, promoter,* etc. The Khakass language lacks a vocabulary for modern technics and many other modern concepts, and Russian has to be used instead. However, all these facts are related to the topic 'loans' and require special consideration.

It should also be noted that there appeared an innovation in people's life after 1990's – it is Internet. So, there is a site 'Forum of the Khakass people' where various opinions concerning history, everyday sphere of life and language of the Khakass people are expressed. And it is necessary to note that questions connected with the language maintenance are always under hot discussion.

6. Provision of materials for the language studies

There are lessons of the Khakass language in the countryside with the compactness of the native population. The situation in towns differs from that one: due to the small number of pupils of Khakass nationality lessons of the Khakass language are not conducted in all schools, or they are held as facultative ones. We have enough number of textbooks in Khakass, and they are published according to different problems: for those who can speak Khakass and for beginners.

7. Correlation with other languages of the region, the official status, the policy towards the Khakass language

Taking into consideration data from the work of Borgoyakova [Borgoyakova, 2002] and the results of 2002 census we can draw a conclusion that the number of the Khakass people has been constantly growing all the time, but it has a little decreased only in the 1990's. But it is hard to point out the reason why the number in 2002 census has decreased. In 2002 census Khakassians living in the former republics of USSR (first of all, – republics of Central Asia) were not taken into consideration. Taking into account this circumstance we state that the number of the Khakass people from 1989 till 2002 has not changed completely. The results of 2010 census can bring in clearness, but they will be manifested only in June, 2012.

8. The attitude of the Khakass population towards their native language

In the 1990's of the last century we observed the growth of self-consciousness among representatives of different nationalities. The Khakass people are not an exception. There are people who make all efforts doing some real things, organizing something in order to preserve and develop our mother tongue. There are families which even in the conditions of urban Russian environment bring up their children according to national spirit, traditions and firm knowledge of Khakass. Such phenomena give us hope that the Khakass language will be alive for a long time.

Sources

Anzhiganova, O. P. (1994). O realizatsii zakona o yazykakh narodov Respubliki Khakasiya. *Yazykovyye problemy Rossiyskoy Federatsii i zakony o yazykakh: materialy konferentsii*. Moskva. S. 18-23.

Borgoyakova, T. G. (1998). Gosudarstvennaya natsional'naya politika Rossiyskoy Federatsii i Respubliki Khakasiya: real'nost' i perspektivy. *Rossiya i Khakasiya*: 290 let sovmestnogo razvitiya. Abakan. S. 23-30.

Borgoyakova, T. G. (2000). Sotsial'nyy status i funktsionirovaniye khakasskogo yazyka. *Respublika Khakasiya kak sub'yekt Rossiyskoy Federatsii*. Abakan. S. 16-24.

Borgoyakova, T. G. (2001). *Minoritarnyye yazyki: problemy sokhraneniya i razvitiya. Uchebnoye posobiye*. Abakan: Izd-vo Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova,160 s.

Borgoyakova, T. G. (2002). *Sotsiolingvisticheskiye protsessy v respublikakh Yuzhnoy Sibiri*. Abakan: Izd-vo Khakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N. F. Katanova, 166 s.

Donidze, G. I. (1990). *Khakasskiy yazyk. Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'* (Glavnyy redaktor V. N. Yartseva). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, S. 568.

Donidze, G. I. (1996). Khakasskiy yazyk. *Yazyki mira: Tyurkskiye yazyki*. S. 459-470.

Isayev, M. I. (1970). *Sto tridtsat' ravnopravnykh: O yazykakh narodov SSSR*. M.: Nauka.
Isayev, M. I. (1978). *O yazykakh narodov SSSR*. Moskva: Nauka, 222 s.

Karpov, V. G. (1966). *Khakasskiy yazyk. Yazyki narodov SSSR. T. II: Tyurkskiye yazyki*. Moskva: Nauka.

Karpov, V. G. (1994). O yazykovoy situatsii v Respublike Khakasiya. *Yazykovyye problemy Rossiyskoy Federatsii i zakony o yazykakh: materialy konferentsii*. Moskva. S. 100-105.

Karpov, V. G. (2007). *Khakasskiy yazyk: problemy i perspektivy razvitiya*. Abakan: Izdatel'stvo KHGU im. N. F. Katanova, 260 s.

Karpov, V. G.; Nasilov, D. M. (2002). *Khakasskiy yazyk. Gosudarstvennyye i titul'nyye yazyki Rossii*. M.: Academia, S. 400-413.

Krivonogov, V. P. (1984). Vliyaniye natsional'noy sredy na yazykovyye protsessy u khakasov. *Voprosy khakasskogo literaturnogo yazyka*. Abakan, S. 162-186.

Krivonogov, V. P. (1997). *Khakasy. Etnicheskiye protsessy vo vtoroy polovine XX v. Abakan*. 144 s.

Kyshpanakov, V. A. (1989). *Naseleniye i trudovyye resursy Khakasii*. Abakan.

Nevskaya, I. A. (2001). Morfologicheskiye protsessy v yuzhnosibirskikh tyurkskikh yazykakh, stimuliruyemyye kontaktami s russkim yazykom. *Yazyk i obshchestvo na poroge novogo tysyacheletiya: itogi i perspektivy. Tezisy dokladov mezhdunarodnoy konferentsii*. M., S. 331-333.

Ostrovskaya, A. I. (1990). Vsesoyuznyy Tsentral'nyy Komitet novogo alfavita (VTSKNA). *Lingvisticheskiy entsiklopedicheskiy slovar'*. (Glavnyy redaktor V. N. Yartseva). Moskva: Sovetskaya entsiklopediya, S. 89-90.

Pobyzakova, Ye. K. (1998). Gosudarstvennyy khakasskiy yazyk: perspektivy real'nogo funktsionirovaniya. Etnosotsial'nyye protsessy v Sibiri. Vyp. 2. – Novosibirsk, S. 202-209.

Chankov D. I. (1965). O rasprostranenii dvuyazychiya sredi khakasov. *Uchenyye zapiski Khakasskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta yazyka, literatury i istorii.* Vyp. XI. Abakan, S. 146-153.

Cheremisina, M. I. (1992). *Yazyki korennykh narodov Sibiri*: Uchebnoye posobiye. Novosibirskiy gosudarstvennyy universitet. Novosibirsk.

CAUSES OF KHALAJ TURKISH ASSIMILATION IN IRAN

Ali Asgar Jamrasi
Çev. Nilgün İsmail, Cahangir Karini

© Ali Asgar Jamrasi

1. Introduction[1]

The Khalj language is an Altaic language, and is the only language belonging to the Argu Turkish family language. In fact, the Khalaj language is the continuation of the old Argu language. Arğu or Argu is the name of the area near the Lake Issyk, where the Ancient Turks used to live, and the name of the area located in east of the Altai mountains. The Khalajes are one of the first Turkish tribes who moved from Central Asia towards West, crossed the river Amu Darya and marched towards the western regions. Many of them settled in the Ghazni region of Afghanistan or in the middle of Iran. Today, the Khalaj language is about to be assimilated, and leaves its place to the new generation speaking Persian. But, the new generation use the language only as a tool of communication among themselves. According to statistics provided by Etnologue site, the inhabitants' number speaking Khalaj is around 42,100.[2] The last years changes in social, economic, political and cultural fields, the progress of technology, developments in the IT field led to the use of minority languages and increased respect for speakers of some local minorities languages. This process weakness and threatens the position of minorities languages. Iran's native languages are inside of this situation. In the recent years, the Turkish Khalaj language and its speakers living in central Iran should be considered as assimilated, because the young generation is uninterested in learning their native language, and they are increasing in number. This study was done in the provinces of Farahan, Ashtian and Qom and its purpose is to show our observations and the social situation of the Khalaj language. In this study we examine Khalajes view on their language, social life's influences and its effects on the spoken language. Also, we want to do a brief review of a language functions and benefits, as it is considered to be an important part of culture:

1. To give information about the results obtained regarding people speaking Khalaj, the facts they faced and the continuity of the process;
2. To inform the responsible authorities about the preservation and protection of culture, and the survival process of language;
3. To change the current situation and use information in various research programs and plans;
4. The sociolinguistic aspect of the Khalaj language prepares the ground for researchers as to facilitate the examination and to encourage study in this direction;
5. If the language disappears everything dies not only the language, so in order to preserve its structure and vocabulary we have to encourage and protect the linguists;
6. To cease the process of a dying language we must appeal the UNESCO officials.

1 Translated from Persian to Turkish by Cihangir Karini
2 http://www.ethnologue.com/language/klj, accessed on 31.10.2014

2. Methods of analysis, statistics and data collection of information

This study is a descriptive field research. In this study, we analysed the performed data and the present situation, effects of social factors on Khalaj Turkish in different provinces, and we examined variables of dependent and independent measures. In the study we used Fishman's selected analysis method. To make questionnaires and to limit the researched areas we used Beşirnejad (1384) and Ali Asgar Jamrasi's (1391) articles. As for questionnaires, we did a lot of field studies, interviews and we decided to choose the observation methods. In many circumstances, the survey method that we used was the easiest and feasible one. Additionally, in this study we used the survey method, offering a familiar and favorable opportunity to researchers, to assess the samples by a comprehensive examination. In order to get more details, we used the observation methods, and we conducted the interviews in a relaxed atmosphere. For this survey, we conducted interviews in the villages of Qom (Khalajstan), Farahan and Ashtian, with people aged between 12 and 22 years, and adults whom we grouped according to age 25-35, 35-45 and 45-55. For each age group we selected 25 people (100 people in total), including an equal number of subjects for both sex groups. Thus, the number of people reached 300. Also, I included in my study people outside the researched area but speaking Khalaj language, and I used the observation method for an area inhabited by 150 Khalaj people.

3. Identification and analysis

In our study, we anlysed the spoken Khlaj language in three different regions (Farahan, Ashtian and Khalajstan), and for research we used four various age groups of people speaking Khalaj [Turkish]. In the analysis of language study we used the most widely prefered method in this direction. This method creates the necessary context for language, examines the audience and situations in which the spoken language is used. Here, by the use of different languages we presented the independent and sustainable area of each other language in the field of family, school, street, neighbourhood, official institutions / organizations, denominations, arts and traditions. In this study, the Turkish Khalaj is named briefly Khalaj.

4. The analysis of Khalaj and its use in different context

In this research, we led our study based on selected language problems, in various social levels of Khalaj villages: Qom, Ashtian and Farahan, on four age groups. For this purpose, in this study we used the already applied Field Analysis Method, developed by Fishman in 1966. The study includs spoken language on different levels, as well as the subjects' sovereignty in both languages in order to determine the perspectives of languages. When slecting language efficincy we took into consideration some personal indicators as age, education, gender, and social factors such as living in the city. Therefore, we examined some factors affecting the use of Persian and Khalaj in various contexts. This part of the study compares data obtained about Khalajes and their language from various regions of Iran, and determine their cases. We consider that the age of a person is efficient in selecting a language and its use, because the spoken language changes from one generation to other. Thus, the information can predict the future direction of the Khalaj language. At the end of this section we will focus on factors such as city life, gender and education. However, as we mentioned previously, the focus of our study is related to age. For this study we took into account four important environment conditions: family, school and neighbourhood environment. The areas studied are connected to audience and as well as to special issues. On the one hand we could have people praying and mourning, and on the other hand we could have people writing poetry, singing songs, but both of the areas include Khalaj people continuing their traditions and arts.

4.1. Family environment

There is no doubt that family is the first and the most important environment. The first language or mother tongue certainly occurs in this environment. A child usually learns the native language inside family in order to communicate with the family members mother, father and the others. In the last years, in some Khalaj families parents use the Persian language to communicate to their children, but among themselves they prefer to communicate in Khalaj language. This situation caused the spread of bilingualism in Khalaj families. However, the incidence of bilingualim varies from person to person, even in the same family. Therefore, in our questionnaire we asked our subjects about their first lanuage

© Ali Asgar Jamrasi

and the possibility of being the Khalaj language. We found out that for 84% of people belonging to age group of 45-55 the Khalaj language is the first language. 70% / 66% of people belonging to age group of 35-45 Khalaj is the first language, for the age group of 25-35 only 33% of respondents and for the age group of 12-22 only 45% of subjects accepted Khalaj as their first language. In the table bellow we showed the percentage of Khalaj learners, as the first language by age groups and region.

Provinces with Khalaj as the first language

Table no.1

a) The Khalaj language in the villages of Farahan province

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	13	%52	12	48%	25	%100
25-35	10	40%	15	60%	25	%100
35-45	5	%20	20	%80	25	%100
45-55 and over	2	%8	23	%92	25	%100
Total subjects	30	%30	70	%70	100	%100

b) The Khalaj language in the villages of Ashtian province

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	17	%68	8	%32	25	%100
25-35	14	%56	11	%44	25	%100
35-45	7	%28	18	%72	25	%100
45-55 and over	24	%16	21	%84	25	%100
Total subjects	42	%42	58	%58	100	%100

c) The Khalaj language in the villages of Qom province

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	20	%92	5	%8	25	%100
25-35	17	%68	8	%32	25	%100
35-45	10	%40	15	%60	25	%100
45-55 and over	6	%24	19	%76	25	%100
Total subjects	53	%53	47	%47	100	%100

The Persian language as first language according to provinces and age groups

Table no.2

Age groups	12-2		25-35		35-45		45-55	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Sayı	%
Farahan	13	%52	10	%40	5	%20	2	%9
Ashtian	17	%68	14	%56	7	%28	4	%16
Khalajstan	20	%92	17	%68	10	%40	6	%24
Total subjects	50	%66	41	%54	22	%33/29	14	%18

As, the above chart shows in provinces of Farahan, Ashtian and Qom (Khalajstan) Persian is the first language for an increasing number of inhabitants. Indeed, the 18% rate for the age group of 45-55 increased to 66% for the age group of 12-22. Here, this case should be emphasized as Persian the first language, and its three time increase. Also, it should not be overlooked the decreasing number of young age groups of Khalaj speakers as the first language. As, the tables show Khalaj as the first language varies according to age groups and from family to family. This chart shows the gradual increasing number of inhabitants of Persian language as mother tongue, while inhabitants number of Khalaj as the first language is declining. For the age group of 45-55 as Persian the first language the rate is only 18%. However, for the age group of 35-45 the rate is as high as 29%, and for the age group of 12-22 is 66%. The definition of language, related to the first language is the language learned in the family. Another measure is related to the native language. Here we have another point to discuss about these four groups “To which language do you belong?”. The result shows that there are differences among the four groups. 50% of people within the 12-22 age group recognized that they are fully dominate by Persian language. However, this study considered to the second, third and fourth age groups shows a rate of 29%, respectively 13% and 8%. Thus, persons accepting Persian as first language are noteworthy reduced. The above table shows Khalaj as the first language and its dominance.

Khalaj as the first language according to provinces and age groups

Table no.3

Age groups	12-22		25-35		35-45		45-55	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	12	%48	15	%60	20	%80	23	%92
Ashtian	8	%32	11	%44	18	%72	21	%84
Khalajstan	5	%8	8	%32	15	%60	19	%76
Total subjects	25	%33	34	%45	53	%70	63	%84

This research underlines that family environmet is the most used environment when there is about the Khalaj language. The official figures highlights a decrease on Khalaj language users. In total, for 84% of subjects Khalaj is the first language and learned in the family environment. However, when we talk about inhabitants learning Khalaj, for the age group of 12-22 there is a decline in numbers. In this age group, only 33% of subjects learned Khalaj as the first language. Tables no.2 and no.3 show the total number of questioned subjects and the result underlines that subjects speaking Persian as the first language are less than subjects speaking Khalaj as the first language. Nevertheless, the research

stands for the rapidly increasing trend towards the Persian language as the first language. This indicator underlines also that the figures for the first age group of subjects are higher than the number of those who used Khalaj instead of Persian. Subjects were asked questions about the language they use in the family excepting the first language. When there is about family environment we considered a large family including: father, mother, son, brothers / sisters, aunt, uncle, grandfather, grandmother and the language they use at different events such as weddings. The relationship between age groups and the family environment in terms of Khalaj as spoken language is shown in the above table.

The Khalaj language used in family environment and in the relationships with relatives

Tabel no.4

Age groups	12-22		25-35		35-45		45-55	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Parents	132	%44	187	%62	260	%86	290	%96
Children	45	%15	75	%25	116	%38	265	%88
Elder brother or sister	113	%37	180	%60	255	%86	287	%95
Sisters/brothers	98	%32	146	%48	201	%67	253	%84
Uncles and aunts	129	%43	183	%61	262	%87	291	%97
Relatives	91	%30	131	%43	195	%65	265	%88
Grandparents	144	%48	211	%70	265	%88	295	%98

The language used by the family members changes according to the age of the interlocutor. So, persons belonging to 12-22 age group, which means 48% from the total, when they are with their grandparents they speak Khalaj language. However, only 44% of people belonging to this age group use Khalaj language in the family. Only 32% of this age group use Khalaj in their relationships with brothers and sisters. It is clear that the use of Persian in the whole family environment is higher for 12-22 age group. Indeed, in general the number of young people speaking Khalaj is higher. Also, the interlocutors number are different according to the age group. So, there is a direct relationship between the respondent's age and people speaking Khalaj. Also, there is an increase of Khalaj speakers when we talk about the young family members and their relationships with grandparents. In the case of the relationships among brothers there is the lowest level of Khalaj speakers. Inside a family parents have a great impact on a child's abilities to learn a language. When talking to their children 88% of persons belonging to the age group of 45-55 and older use Khalaj language. However, the figure is 38% for the age group of 35-45, and it decreased to 25% for the age group 25-35. Over time, we expect this figure to have a continuing decrease. This fact shows that for the age group of 12-25 only 15% of parents speak Khalaj with their children. The research underlines that despite the decline in number of Khalaj users there is an increase in number of Persian speakers. According to this study, there are significant differences between sex groups when there is about the language they use. Women use more Persian language in different formal environment than men. In fact, the study shows that female representatives use more Persian than male representatives. Also, the study underlines that female representatives use more Persian than male representatives in all environments.

4.2. School environment

After family, one of the most important environment is the school where children study the first language. In our country, the Persian language is used as the language of instruction. However, in various regions of the country children study Persian and other languages. For example, in Iran (in the border with Azerbaidjan) in the regions where Turkish and the Kurdish languages are used at school, both of these languages are used as the language of communication between students and teachers. However, in the Khalaj villages (Farahan, Ashtian, Khalajstan) the Khalaj language has been pushed aside in the school environment. Here, the only language of communication between students and teachers, as well as the language of instruction is the Persian language. These observations are based on personal researchers and experiences (Cemrası, 2011). Recently (20 or 30 years ago) in the area inhabited by Khalajes Farahan, Ashtian and Khalajstan children used to learn Khalaj as the first language before school, and a little Persian. Children studied Persian as a second language after they began school. Today, many families spoke Persian language to their children in the family environment. Probably

© Ali Asgar Jamrasi

they think that if their children know better Persian they will be more successful. Observations and examinations proved that the Persian language used to be the only language of communication between students and teachers in the area inhabited by Khalajes Farahan, Ashtian and Khalajstan. However, one of the two languages, Persian or Khalaj depending to the context of conversation between the two students used to be the communication language. All the details of this study show that the Persian outweight the Khalaj language. For example, 98% of the subjects speak Persian in the classroom to their teachers. Again, 98% of them prefer the Persian as the language of communication in the school and to the school's principal. 57% of students speak Persian in the school yard and in the classroom 76% of them speak Persian language among themselves. In Ashtian and Farahan villages, by the method of observation we found out that 31 boys / girls out of 60 children of a school used Persian as the language of communication in the school garden. This means a rate of 51%. However, the rate of 51% increases to 57% when we used the survey method. In order to get information closer to reality, we questioned interlocutors from different school environment (teachers, students, principals, vice principals, servants, principal's room, classroom and various areas such as school gardens). 76% of students belonging to the 12-22 age groups showed that they speak Farsi in the classroom with their classmates. It was found that this rate fell to 57% when there is about the language used in the school garden area and the one used in classroom. Again, 76% of the students speak Persian with the school servants. When they have to communicate to the school's principal 100% of students use Persian.

Provinces where Persian is used in schools

Table no.5

a) Khalaj villages in Farahan province where Persian is used in schools

Age groups	12-22 age		Language's environment
	Total number	%	
student-student	13	%52	School's courtyard
student-student	17	%68	Classroom
student-servant	18	%72	school
student-teacher	24	%96	Classroom
student-teacher	23	%92	School's garden
student-principal	24	%96	Principal's office

b) Khalaj villages in Ashtian province where Persian is used in schools

Age groups	12-22 age		Language's environment
	Total number	%	
student-student	14	%56	School's graden
student-student	19	%76	Classroom
student-servant	19	%76	School
student-teacher	25	%100	Classroom
student-teacher	24	%96	School's courtyard
student-principal	25	%100	Principal's office

c) Khalaj villages in Qom (Khalajstan) province where Persian is used in schools

Age groups	12-22 age		Language's environment
	Total number	%	
student-student	16	%64	School's graden
student-student	21	%84	Classroom
student-servant	20	%80	School
student-teacher	25	%100	Classroom
student-teacher	25	%100	School's courtyard
student-principal	25	%100	Principal's office

A) Total subjects

Age groups	12-22 age		Language's environment
	Total number	%	
student-student	43	%57	School's graden
student-student	57	%76	Classroom
student-servant	57	%76	School
student-teacher	74	%98	Classroom
student-teacher	72	%96	School's courtyard
student-principal	74	%98	Principal's office

As we have seen in the student-teacher relationships the use of language depends on the student's native language and not to his/hers personal choice. Pupils living in the Khalaj villages have no right to choose the language of their instruction. In general, when students have to communicate with other students or teachers, they tend to use the native language. In the official relations, as in teacher's administrative environment, the subjects want to maintain an official relations and they use the official language. However, the language used by the students among themselves, in general is the native language, and it depends on the context and interlocutor.

4.3. Official institutions and organizations' environment

National institutions and organizations have a formal position, as schools have. These are: administrative institutions and public institutions, as banks and health centers. The counterparts of these institutions could be media officers, doctors or public servants. These institutions have also a formal environment such have the schools. However, there is no requirement regarding the use of the Persian language, as it occurs in the educational institutions environment. But still, statistics indicate that in this area the use of the Persian language occurs on a higher level. For example, 94% of persons belonging to the 12-22 age group speak Persian with public servants at their workplace. The conversations with a doctor or with his/hers secretary occurs 97% or 93% in Persian. The high rate of using the Persian language - especially in public institutions - shows that young people tend to Persian. The geographic position of these areas affects the use of language. In general, 90% of subjects, persons belonging to the 12-22 age group use the Persian language in their relations with the official institutions. People belonging to older age groups use less Persian in their relations with the official institutions. But still, the use of the Persian language in official area, is higher than in the unofficial area.

Persian language in official institutions and media - all subjects belonging to the four age groups

Table no.6

Subjects Age groups	Public servant		Doctor		Secretary	
	Total number	%	Total number	%	Total number	
12-22 age group	71	%94	73	%97	70	%93
25-35 age group	66	%88	69	%92	61	%81
35-45 age group	42	%56	54	%54	37	%49
45-55 age group and over	18	%24	27	%36	19	%25
Total subjects	197	%66	223	%74	187	%62

The above table draws the attention to two points: first, there is an inverse relationship between the rate of using Persian and the age of persons using the Persian language in official institutions. Second, the rate of using Persian varies according to people's social position. But, the subject is a doctor who in terms of social position is at a high level and has a good command of the Persian language. As an example, people belonging to the age group of 12-22 use Persian in their relations with public servants, and the rate is 94%. Again, in this context, people belonging to the age group of 45-55 and over using Persian is at 24%. Yet, 66% of them use Persian in their relations with the official institutions. However, when the interlocutor is a doctor, his/hers secretary or an officer from health institutions the rate of people using the Persian language is at 74% or 62%. From the above table we see the status of subjects using Persian in their relations with the official institutions in Farahan, Ashtian and Khalajstan provinces.

Subjects using Persian in their relations with the official institutions and organizations in Farahan, Ashtian and Khalajstan provinces

Table no.7

Subjects Province	Public servant		Doctor		Doctor's secretary	
	Total numbers	%	Total numbers	%	Total numbers	%
Farahan	59	%59	69	%69	58	%58
Ashtian	62	%62	73	%73	63	%63
Khalajstan	76	%76	81	%81	66	%66
Total subjects	197	%66	223	%74	187	%62

59% of the Khalajes use Persian in their relations with public servants in the province of Ferhan. The rate of people using Persian in their relations with a doctor is 59%, but the rate is 58% when there is about the relation with a secretary or a health center's officer. In the villages of Ashtian and Khalajstan provinces the rate of people using Persian in their relations with a doctor or a public servant is higher. In the province of Khalajstan it rises up to 76% and respectively to 81%. The reason may be related to their proximity to the city center. The below table shows the rate of all subjects using Persian in their relations with the official institutions and organizations.

Total subjects using Persian in their relations with the official institutions and organizations

Table no. 8

Dominant language Subjects	Persian		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Bank officer	197	%66	103	%34	300	%100
Doctor	223	%75	77	%25	300	%100
Public servant or doctor's secretary	187	%62	113	%38	300	%100

As the above table shows persons using Khalaj in their relations with public servants or public institution's officer is 34%. When the age increases people speaking Khalaj language increase, also.

© Ali Asgar Jamrasi

4.4. Street and its surroundings

In this section we analyse street's area and its surroundings and all the areas outside of school or official institutions. Street and its surroundings involve a large area of influence. There are significant differences between school and family environment including here media, also. Street's area and its surroundings are limited and it does not change in terms of counterparts' number, as it occurs in school and family environment. In addition, there are close relationships between school and family environment. In general, in school's and family environment, people prefer to use the language that they already knew, based on their previous experiences and habits of language. But, as regarding street's area and its surroundings sex groups, age, occupation and social status have very different influences. Therefore, it is impossible to predict what language they use. In this large area, the language used by our subjects vary depending on the location and their social status. People can use different languages depending on the surroundings, so they can use one language with their neighbours and neighbourhood residents during the day, and they can use another language when talking by mobile phone or to a taxi driver. So, for these environments we have to look at the figures of both languages.

We headed out to subjects of three provinces inhabited by Khalajes where the language of communication between teachers and students (whether in classroom or in the school garden) is the Persian language and the results showed that the only language of communication is Persian. These results underline the fact that the individuals have no free choice to determine the language of communication, because there are rules determined by the institutions of these environment. We asked them which language do they speak outside the school environment and what is the language of communication between students and teachers in the street and in its surroundings. The answers to these questions are given in the above table. 73% of the subjects belonging to 12-22 age group speak Persian with their teachers in the street and its surroundings. But, the rate of 99% is for pupils speaking Persian with their teachers in the school environment. Also, the rate of 57% is for those speaking Persian to their Persian neighbours. Especially in a formal environment these people use Persian language. For example, 69% of these people use Persian in the neighbourhood, when they happen to be in a store. 74% of young people recognized that they got benefits when they asked for an address if they used Persian language. Only 53% out of them used Persian when they asked for an address from an old man. In addition, 48% of them said that they used Farsi with shopkeepers and salesmen.

The use of Persian in the entire neighbourhood environment for the 12-22 age group

Table no.9

Age groups Subjects	12-22 age group		Total	
	Total number	%	Total number	%
teacher	55	%73	75	%100
neighbour	43	%57	75	%100
grocer	52	%69	75	%100
unknown young person	56	%74	75	%100
old person	40	%53	75	%100
shopkeepers and salesmen	36	%48	75	%100

In fact, the figures show that there is a low rate of Persian for the old generations in all areas of the village environment. As an example, the rate for subjects speaking Persian to their village teacher in the street or in the neighbourhood environment is 56%. Only 12% of our subjects use Persian as the language of communication in their neighbourhood environment. However, the rate rises to 71% when they meet young people who do not speak Persian. The rate of people who can not speak Persian when they meet someone from the young generation is 71%, but the rate of people belonging to the old generation and unfamiliar with Persian is 32%. Comparing the two age groups we notice that age, as well as the social status and language are decisive factors of communication between generations. Also, this study shows that the majority of young people are Farsi-speakers. People think that the young generation would prefer Persian, and they speak Persian with their partner because it seems to give value to language. The below table gives the rate of using Persian and Khalaj in the street and its surroundings. 87% of people use Khalaj in their relationships in the street and with their neighbours. 67% of them use Khalaj in their relations with shopkeepers and salesmen, but 28% of the young generation use Khalaj for the same environment. These figures indicate a tendency towards the Persian language among young Khalajes.

Persian and Khalaj in the street and its surroundings for all subjects

Table no. 10

Dominant language Subject	Persan		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%
teacher	170	%56	130	%43	300	%100
neighbour	37	%12	263	%87	300	%100
neighbourhood grocery store	84	%28	216	%72	300	%100
unknown young person	215	%71	85	%28	300	%100
unknown old person	97	%32	203	%67	300	%100
shopkeepers and salesmen	126	%42	174	%58	300	%100

In this terms the use of these two languages is important. Figures show a higher rate of Persian on Khalajstan province's villages compared to Ashtian and Farahan provinces. The table below shows the rate of Persian language according to subjects' social status and their relationships with the neighbourhood environments.

The rate of Persian language according to subjects' social status and their relationships with the neighbourhood environments

Table no. 11

Subject Province	Teacher	Neighbour	Grocer	Unknown young person	Unknown old person	Shopkeepers and salesmen
Farahan	%45	%9	%20	%65	%22	%31
Ashtian	%58	%11	%28	%72	%35	%45
Khalajstan	%66	%15	%36	%78	%40	%50
Average	%56	%12	%28	%71	%32	%42

Persian is used more in their relationships with a teacher or a young person, and the figures are 71%, respectively 56%. Again, the use of Persian depends on partner's age and social status. In Farahan province's villages (Telhab, Dermenek and Vashkan) we used the method of observation to determine their communication status in a grocery, store, on the street and its surroundings. In Telhab, Dermenek and Vashkan villages of Farahan province (in the grocery environment) it occurred that 11 people out of 50 used Khalaj instead of Persian. When we used the observation method to determine the language rate for Persian we got 22%. However, the survey revealed a rate of 20%. Our own observations showed that the predominant language of communication between passengers and taxi driver is Khalaj.

4.5.The environment of arts and traditions

So far, we examined the environment of public offices, public administration, and we discussed to our interlocutors according to their profession and trade. But, we examined religion, art and traditions' area. People's affiliation to religion, art and traditions are related to their's inner world. Some people, regardless their social or cultural position are forced to speak the official language even if it is against their will. However, this environment offers them the freedom to choose the language. Arts and tradition are a special area. Individuals' creativity and feelings allow people to use their native language. Therefore, we observed people under the spotlight of language they used in arts and traditions. First, we investigated the tendency of individuals in areas such music, drama and poetry. The results of our research showed the use of Persian for poetry and drama, and a predominant use of Khalaj for music and tales. The rate of both languages in various arts is showed in the table below.

Trends of Khalaj and Persian in arts

Table no. 12

Language Art's area	Persian		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%100
area	170	%56	130	%43	300	%100
area	135	%45	165	%55	300	%100
area	153	%51	147	%49	300	%100
area	176	%58	124	%41	300	%100
area	99	%33	201	%67	300	%100

As it could be seen in the area of tales, stories and music Khalaj is the dominant language. But, we have to look to the distinctive features of these area compared to the other areas. The domains of tales, stories and music are the arts associated with the ancient culture of Khalajes. Also, these two areas are related to the individual's inner world. Khalajes have a higher tendency for these areas. Therefore, 67% of Khalajes could be found in the field of music. One the other hand, Khalajes interested in these arts belong to the old generations. All the other age groups use Persian for all forms of arts. We examined our subjects related to other traditions (Nevruz festival and wedding). We asked our subjects quedstions related to Nevruz festival and wedding, about the language they use when they have to communicate to each other. The language that our subjects use in special occasions, as wedding and Nevruz festival varies according to their age, and the area where they live in. 54% of our total respondents prefer to speak Farsi. In the table below we show the percentage of Persian and Khalaj speakers for the villages of Farahan, Ashtian and Qom provinces:

Persian and Khalaj speakers for Farahan, Ashtian and Qom provinces

Table no. 13

Tendency of language Province	Persian		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	32	%32	68	%68	100	%100
Ashtian	43	%43	57	%57	100	%100
Khalajstan	61	%61	39	%39	100	%100
Total	136	%45	164	%54	100	%100

Figures show that 68% of Khalajes from Farahan use Khalaj in traditions area; and only 39% of Khalajes from Khalajstan use Khalaj language. This is the result of tourism in the region, and the proximity to the city center. We witness an influx of city dwellers during holidays to the Khalajstan villages. It is well known that we complained about this situation.

4.6. Religious, political and philosophical area

This area is a special area, and it is determined according to the subject. Language has a close relation with the area related to religion: it covers the system of religious rites and ceremonies, and the Koran courses. In our study, we consider three provinces inhabited by Khalajes and their language of communication in ceremonies hold in mosque, mourning ceremony, Koran courses and courses related to İmam Hüseyin. We asked our subjects questions about the language (Farsi, Khalaj) they used in this ceremony. The results obtained are as follows:

Persian and Khalaj use in religious ceremonies for all subjects

Table no. 14

Language Religious rites and ceremonies	Farsi		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%100
mosques	98	%32	202	%67	300	%100
mourning ceremony	165	%55	135	%45	300	%100
Koran courses	104	%34	196	%66	300	%100
mourning ceremonies related to İmam Hüseyin	155	%51	145	%48	300	%100
Average total	130.5	%43	169.5	%59	300	%100

In this area, as the above table shows the Khalaj language is dominant. An average of 59% of respondents used the Khalaj language during religious ceremonies. In all Khalaj villages, Persian is the most used language for mourning ceremonies and İmam Hüseyin's ceremonies (55% and respectively 51%). The reason for this situations is that the Khalaj language has no written form. But they have prepared texts for mourning ceremonies and İmam Hüseyin's ceremonies. Based on this research 63% of subjects use the Khalaj language in Koran courses. Also, we observed that 67% of subjects, when they speak each other inside the mosque use the Khalaj language.

In such situations is difficult to determine which language, in real terms and conditions influence the official position of an individual. We thought to get insight into the private life of individuals when they learn the language used in their religious believe. In this direction we want to understand people's own language when they talk to God. The results that we obtained for each province are given in the table below.

Persian and Khalaj use in praying ceremonies for all subjects

Table no. 15

Language Province	Farsi		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%100
Farahan	26	%26	74	%74	100	%100
Ashtian	37	%37	63	%63	100	%100
Khalajstan	46	%46	54	%54	100	%100
Total subjects	109	%36	191	%63	100	%100

As you could see from the above table subjects praying in Persian are about 36% and 63% of them use Khalaj in praying. Most of the Khalajes of Farahan when praying use Khalaj language, but the Khalaj language is less used in praying by people from Khalajstan (74%, respectivly 54%). According

to studies done by linguists and folk researchers religion is the last bastion for an endangered language. So, we believe this domain highlights the most used areas of the Khalaj language. Our study shows the proportional overlaped areas of language used in praying by the 12-22 age group. The 12-22 age group for praying use the same language they use in other different domains.

Persian and Khalaj used in praying according to the age of all subjects

Table no. 16

Tendency of language age groups	Farsi		Khalaj		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	45	%60	30	%40	75	%100
25-35	33	%44	42	%56	75	%100
35-45	17	%22	58	%77	75	%100
45-55 and over	7	%9	68	%90	75	%100
Total subjects	100	%33	200	%66	300	%100

According to data from the above table, the rate of Persian for the 12-22 age group is 60%, and for the generation belonging to the age of 55 and over, the rate is 9%. This situation shows the increasing number of youth people using Persian. In addition, 22% of the 35-45 age group use Persian, and 77% of people use the native language (Khalaj) in praying.

5. Inquiring as method to approach language

Basically, this study expresses people's language preference by their approach to language. Theoretical approach means to express an individual language knowledge by his/hers feelings towards the language and how he/she applied knowledge. By this approach an individual manifests itself more clearly in different environments where he/she has the freedom to choose the language for his/hers religion and traditions. On the other hand, determining the position and importance of a language means to concern about an individuals' attitudes and opinions related to the availability of that language. Thus, so far all cases related to the use of Khalaj a re due to the thoughts and beliefs about the importance and availability of an individual and his/hers language position. In order to measure the language's approach we can use direct or indirect methods.

In direct approach method of language we ask clear questions about language. For example, is the approach positive or negative? According to them, is the language beautiful or ugly? Is that language important or unimportant? and so on. There are two important points to be considered in the direct approach method. First of all, there should be a precise approach line splitting the positive and negative. Some could belong to positive or negative approach, but some could find itself in the middle of these two extremes.

The second issue is related to the direct measurement method and it expresses a real approach as the individual's particular circumstances and of the specific reasons. So, instead of a direct method of measurement, the indirect approach method is preferred. In the indirect method subjects do not know what is the purpose of the asked questions. But the researchers – as they use a logical statement - determine the approach to inquire the individuals. In this study, we used the individual approach by asking indirect questions. The researcher ask subjects indirect questions in order to determine whether it is necessary to learn Khalaj. How do they accept to study Khalaj - in a private school or ordinary school? What language do they love to speak with their spouses. Is it necessary for their children to learn Khalaj? How they see the disappearance or survival of Khalaj? These kind of questions show the importance of the Khalaj language and underline their thoughts and feelings towards Khalaj. The social significance of language and its position is given by the high society levels, which naturally bring the necessity of learning that language. Therefore, we approach our subjects by asking them questions about language "Do you think is it necessary to learn Khalaj? and the answer to this question varies according to the age group.

Approaches to learn Khalaj for three categories

Table no. 17

a) Khalaj villages in Farahan province

The necessity of learning Khalaj age groups	Many		Less		Any		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	4	%16	9	%36	12	%48	25	%100
25-35	6	%24	11	%44	9	%36	25	%100
35-45	7	%28	14	%56	4	%16	25	%100
45-55 and over	13	%52	9	%36	3	%12	25	%100
Total subjects	30	%30	43	%43	28	%28	100	%100

b) Khalaj villages in Ashtian province

The necessity of learning Khalaj Age groups	Many		Few		Any		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	3	%12	9	%36	13	%52	25	%100
25-35	7	%28	10	%40	8	%32	25	%100
35-45	7	%28	13	%52	5	%20	25	%100
45-55 and over	14	%56	9	%36	2	%8	25	%100
Total subjects	31	%31	41	%41	28	%28	100	%100

c) Khalaj villages in Khalajstan province

The necessity of learning Khalaj age groups	Many		Few		Any		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	3	%22	8	%32	13	%52	25	%100
25-35	5	%20	9	%36	11	%44	25	%100
35-45	7	%28	12	%48	6	%24	25	%100
45-55 and over	10	%40	9	%36	6	%24	25	%100
Total subjects	25	%25	38	%38	36	%36	100	%100

Comparing the three categories to approach Khalaj

Table no.18

The necessity of learning Khalaj age groups	Many		Few		Any		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	10	%13	26	%34	39	%52	75	%100
25-35	18	%25	30	%40	28	%37	75	%100
35-45	21	%28	39	%52	15	%20	75	%100
45-55 ve üzeri	37	%49	27	%36	11	%14	75	%100
Total subjects	86	%28	122	%40	92	%30	300	%100

Considering the data from the above table we find out that for the group of 25-35 years only 25% of them believe in the necessity of learning Khalaj. The 65% of this group think that it is necessary for their children to learn Khalaj or they give less importance of learning Khalaj. Such approach of this group show that the language itself could not move to the next generation.

The necessity of learning Khalaj in the context of the provinces

Table no. 19

The necessity of learning Khalaj	Many		Few		Any		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	30	%30	43	%43	27	%27	100	%100
Ashtian	31	%31	41	%41	28	%28	100	%100
Khalajstan	26	%26	38	%38	36	%36	100	%100
Total subjects	87	%29	122	%40	91	%30	300	%100

As we could see from the above table 29% of subjects consider that it is necessary to learn Khalaj. Less than 40% of subjects think that it is necessary to learn Khalaj, while 30% of people consider that it is unnecessary to learn Khalaj. Subjects of the 45-55 age group believe that it is necessary to learn Khalaj. There is a decrease in number of people who believe in the necessity of learning Khalaj, but the decrease gives a worrying situation. So, the figures decreased from 49% to 13%. The proportion of those who think that it is necessary to learn Khalaj is decreasing for the young generations.

The young generation think that they do not need to learn their own language, and this can be considered as an indicator of changing languages. The Khalajes who think they do not need to learn their language, underlines the direction that it seems to be unwilling for their children to learn Khalaj, so the next generation will not do any effort for it. In this context we asked our subjects 'Do you think it is necessary for your children to learn Khalaj?'. The obtained results seem to confirm the idea that we asked the right questions as we got the same rate for the previous questions.

Those who think that it is necessary for their children to learn Khalaj according to provinces

Table no. 20

The necessity of learning Khalaj	Many		Few		Any		Total	
	Total number	%	Sayı Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	15	%30	20	%40	15	%30	50	%100
Ashtian	13	%26	18	%36	19	%38	50	%100
Khalajstan	11	%22	21	%42	18	%36	50	%100
Total subjects	39	%26	59	%39	53	%30	150	%100

Looking at the data from the tables we find out that the majority of Khalajes consider that Khalaj is unnecessary for their children, or they think it is less necessary. Only 26% of subjects said that it is necessary for their children to learn Khalaj. 35% of subjects considered unnecessary to learn Khalaj. The number of people who consider less significant that matter is 39%. Parents think about the important role of language for the next generations. Parents have to encouragement their children to learn their mother tongue, so children's native language allows them to learn the language they think of bringing prestige and success. There are parents who encourage their children to know the benefits of learned language. The answer to this question reveals the differences among subjects and their opinon.

Parents encouraging their children to learn Persian and Khalaj according to province

Table no. 21

a) Khalaj language in Farahan province villages

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%1
12-22	18	%72	7	%28	25	%100
25-35	10	%40	15	%60	25	%100
35-45	5	%20	20	%80	25	%100
45-55 and over	3	%12	22	%88	25	%100
Total subjects	36	%36	64	%64	100	%100

b) Khalaj language in Ashtian province villages

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%1
12-22	19	%76	6	%24	25	%100
25-35	12	%48	13	%52	25	%100
35-45	7	%28	18	%72	25	%100
45-55 ve üzeri	4	%16	21	%84	25	%100
Total subjects	42	%42	58	%58	100	%100

c) Khalaj language in Qom (Khalajstan) province villages

Language	Persian		Khalaj		Total	
Age groups	Total number	%	Total number	%	Total number	%1
12-22	21	%84	4	%16	25	%100
25-35	14	%56	11	%44	25	%100
35-45	9	%36	16	%64	25	%100
45-55 and over	6	%24	19	%76	25	%100
Total subjects	50	%50	50	%50	100	%100

All subjects Parents encouraging their children to learn Persian according to province

Table no. 22

Age groups	12-22 age group		25-35 age group		35-45 age group		24-55 age group	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	18	%72	10	%40	5	%20	3	%12
Ashtian	19	%76	12	%48	7	%28	4	%16
Khalajstan	21	%84	14	%56	9	%36	6	%24
Total subjects	58	%77	36	%48	21	%28	13	%17

The ones who encourage their children to learn Persian are the future parents and they belong to the age group of 12-22. 77% of this age group encourage their children to learn Persian. Parents belonging to the age group of 35-45 encourage less their children to learn Persian. In the table below we showed the rate of parents who encouraged their children to learn Khalaj.

Parents who encouraged their children to learn Khalaj according to provinces

Table no. 23

Age groups	12-22		25-35		35-45		45-55	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
Farahan	7	%28	15	%60	20	%80	22	%88
Ashtian	6	%24	13	%52	18	%72	21	%84
Khalajstan	4	%16	11	%44	16	%64	19	%76
Total subjects	17	%22	39	%52	52	%69	62	%82

As the table below shows 88% of the parents belonging to 45-55 age group encourage their children to learn Khalaj. However, the new generation of parents encouraging their children to learn Khalaj has a decline in the numbers. When these figures reach the generation belonging to12-22 age group, we see a

drop up to 22%. Parents belonging to 35-45 and those belonging to 25-35 age groups encouraging their children to learn by Khalaj is 69% and respectively 52%. The difference observed between the two age groups are significant for a native's approaching attitude. On the other hand the rate for 55 and over age group encouraging their children to learn Persian is 17%, and for the 35-45 age group is 28%, which means it increased almost two-fold. This figure of 48% is for the 25-35 age group, and it increased to 77% for the 12-22 age group, which means almost twice. Clearly, there is a big splash on encouraging their children to learn Persian for the fourth generation. Again a very important role is played by parents' native language and their communication language among themselves in determining the approach of learning a language. Is important if the language of communication between parents and to their child is their mother tongue, and even it evokes the impression that providing communication within the family in their mother tongue keep them closer. Data and approaches related to all areas of bilinguals, in other words the gradual decrease in the use of Khalaj suggests the gradual extinction of this language. At this point, Khalajes whether they believe it or not face the gradually assimilation of the Khalaj language. The responses to questions of our subjects are as follows:

Approaches to assimilation of Khalaj in the provinces where the language is spoken

Table no.24

Language's gradual death Age groups	Yes		No		I don't know		Total	
	Total number	%	Total number	%	Total number	%	Total number	%
12-22	36	%48	15	%20	24	%32	75	%100
25-35	43	%57	13	%17	19	%25	75	%100
35-45	40	%53	16	%21	19	%25	75	%100
45-55	45	%60	10	%13	20	%26	75	%100
Total subjects	164	%54	54	%18	82	%27	75	%100

54% of subjects believe Khalaj is not a progressive language. We see that 23% of respondents do not agree this issue. 18% of subjects think the Khalaj language would not die.

Conclusions

Considering the information achieved by this study that we could not say anything about the gradual dying of Khalaj. We would like to mention briefly what is important to be related to Khalaj:

- The young generation trends for the Persian language, which reduce the number of Khalaj speakers in the future.
- The young girls, the would be mothers who play a vital role in children's language learning process show the future trends for the Persian language, which is considered to have an increase
- The reading-writing rate occurs in the process of urbanization and it brings success day by day. In this case, in the future Khalaj speaking people's number will decrease and gives a pathaway to education by Persian
- In the future Persian could not only be the language of instruction at school, the communication language between teachers - students, but this language could be the negative outlook decreasing the values of Khalaj.
- Khalaj has less relations with religion. However, religion is often the last bastion in changing a language.
- Lack of positive approach and interest in learning Khalaj show that there is a great will to protect Khalaj
- The increasing area of education of the young generation in Persian means they have to forget Khalaj.

- The rate of 84% of Khalajes willing to learn Khalaj as first language is reduced to 33% to the 12-22 age group. This decline is the most important lose for Khalajes

- Children who want to learn Khalaj have no resources. On the one hand they have to learn Persian in schools, on the other hand parents are apathetic towards their children learning the Khalaj language.

- According to this survey, 28% of respondents believe that it is unnecessary for their children to learn Khalaj. This is an early indicator showing the dying process of Turkish Khalaj.

See also Cemrasi, Ali Asgar (2012). "Khalajstan'da Anadili Eğitimi Sorunu ve İran'da Halaç Türkçesinin Ölümü", [*Issues in Education in Native Khalaj and Death of Turkish Khalaj in Iran*], Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, [*Proceedings of the Symposium Endangered Turkish Community's Languages and Cultures*], Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. [Publishing House of Ankara: Hacettepe University] pps. 157-162.

Aştiyan= Ashtian
Ferahan= Farahan
Kum= Qom
Halacistan=Khalajstan/Khalajistan

ҚАРАЙЫМ ТІЛІ НЕГЕ ЖОҒАЛЫП БАРАДЫ?

Қаламқас С. Қалыбаева
Гүлмира Қ. Абдирасилова

Жалпы, түркі әлемінде 40-тай тілде сөйлейтін 200 миллиондай адам өмір сүріп жатыр. Түркі әлемінің тілдік көрінісін айқындау үшін цифрларға сөз берейік. Сол 200 миллион халықтың 40 пайыздайы бір, 70 пайыздайы 6 тілде, ал қалған 30 пайызы 34 тілде сөйлейді екен. Халқының саны жағынан алғашқы ондықты 80 млн. түрік, 35 млн. әзірбайжан, 30 млн. өзбек, 12 млн. қазақ, 9 млн. ұйғыр, 7 млн. түркімен, 6,5 млн. татар, 4,5 млн. қырғыз, 2,2 млн. башқұрт, 1,5 млн. қашқай тілдері құрайды. Саны ең азы - 2 500 адамдық шұлым, 5,000 адам сөйлейтін долған және жұғыр, 7,000 адамнан тұратын айну тілдері. Қарайым мен тофа тілдерін бірде есепке алып, енді бірде өлі тілге жатқызып жүр (Ысқақұлы 2014).

Қарайым баласы
© alkas.lt

«Жалпы, Ресей мемлекетінде тіл жағдайы аса мәз емес. Ғылыми негізде әлем тілдері пайдаланылу дәрежесіне қарай 6 топқа топтастырылатынын ескерсек, Ресейдің қолданыстағы тілдерінің «қауіпсіздер» тобына орыс, татар, украин, «жоғалуы мүмкін» деген болжам қатарына 20, «өте қауіптілерге» 29, «нашар жағдайдағыларға» 22, ал «жоғалғандар» санатына 20 тіл жатады» (Құлтай 2011).

Түркі тілдерінің ішінде алтауының ғана мемлекеттік тіл, он екісінің мемлекет ішіндегі автономиялық тіл мәртебесі бар болса, мұның өзі мүмкіндігіне, заңдық күшіне орай сол тілдердің қалыпты өмір сүруін әрқалай қамтамасыз етіп отырса, қалғандарын қорғансыз тілдер қатарына жатқызуға болады. Бұлардың кейбіреулерінің әлсірегені соншалық, сол тілде сөйлейтін санаулы адамдар ғана қалған. Мысалы, қарайым тілінде Литвада 20, Украинада 10, Польшада 10 адам ғана сөйлейді. Осы қырықтай адам өмірден өтсе, қарайым тілі де өледі. Демек, қарайым тілі қазір хал үстінде (Ысқақұлы 2014).

Мұның өзі ертеңгі күні қарайым тілі ғана емес, сол тілде сөйлеген тұтас бір халық, яғни бір кездері Еуразияның Тынық мұхиттан Атлант мұхитына дейінгі аралығында ат ойнатып, билік жүргізген көк түрік ұрпақтарының бір әулеті, сол тілде жасалынған тұтас бір рухани әлем де бұл өмірмен қоштасады деген сөз.

Қарайым тілі – қарайым халқының ана тілі болып саналады. Алғашқы кезде «қарайым» сөзі – бұл халықтың караизм діни оқуына қатысын білдірсе (көне евр. караим «оқитындар» – тек қана жазылған заңды Библияны білетіндер), кейін бұл оларға этноним ретінде таңылған. Халықтың өз атауы – қарай, қарайлар.[1]

1 Қыпшақ тайпасынан шыққан қарайымдар Хазар империясы кезінде, 8 -10 ғасырларда, Қырымда тайпалық одақ ретінде өмір сүрген. 8 - ғасырда қарайымдар йудаизмнің Қараизм тармағын құраған.
Кейінірек қарайымдар үш негізгі топқа бөлініп кетеді. 1-топ Қырымда қалады. 2-топ Галицияға қарай қоныс аударады. Ол жер - қазіргі Украина аймағы. Ал үшінші ең үлкен топ 14-ғасырда қазіргі Литваның Тракай деген ауданына қарай көшеді. 17-ғасырдың аяқ шенінде шығыс орталық Европада 30-дан астам қарайым қауымдастығы болған. Бірақ одан кейін бір ғасыр өтер-өтпестен эпидемиялық аурулар, қантөгісті соғыстар кесірінен олардың саны күрт азаяды. Соған қарамастан олар жасайтын елдерде қарайымдар діни қауымдастық мәртебесіне ие болып келген. Литва Ұлттық зерттеу орталығының 1992-жылғы деректеріне қарағанда, Литвадағы қарайымдар байырғы тұрғындар ретінде шағын ұлт мәртебесіне ие.
Юдаизмнің Қараизм сектасына жататын қарайымдар Библияны негізгі діни кітап ретінде санайды. Олардың діни ғибадат ететін жері кенеса деп аталады. Литва астанасы Вильнюста және Тракай қаласында бәрі болып екі кенеса бар.
19-ғасырдан бастап зиялы қауым, алдын алмаса, Қарайым әдеби тіліне қауып төнетінін ескертіп, Қарайым тілінде кітаптар, газет-журналдар шығаруды қолға алады. Ол кезде жарық көрген сөздіктерде халық ауыз әдебиеті үлгілері – мақал-мәтел, жұмбақтар, өлеңдер көп қамтылғанымен, абстрактылы терминдер, ғылым, техника және философияға қатысты атаулар дерлік кездеспеген. 20-ғасырға дейін Қарайым әдебиетінде Еврей тілі негізіндегі таңбалар пайдаланылған. Бірақ кейінірек қарайымдар қай елде өмір сүрсе солардың әліпбиін қолданған. Олардың Балтық бойында қоныстанған бір тобы 1990 - жылдан бері Литвандардың жазу жүйесіне көшкен. Толығырақ: http://alashainasy.kz/shezhire/shejre-karayyimdar-66648

Trakay қаласы,
Литва
© trakai-visit.lt

Қарайым тілі - түркі тілдерінің қыпшақ (солтүстік-батыс) тобының батыс-қыпшақ бұтағына жатады. көрген. Қарайым тілі Украинаның Қырым т. облыстары Литваның (Вильнюс, Паневежис) және Украинаның (Евпатория, Феодосия, Симферополь, т.) қалаларында, сондай-ақ Польша мен басқа елдердің кейбір қалаларында таралған. 1989 жылғы санақ бойынша КСРО-дағы қарайымдардың саны 2,600 адамды құраған. Олардың 21 пайызы қарайым тілін меңгерген. Қазіргі қарайым тілінің қызметі егде жастағы қарайымдардың тұрмыстық қарым-қатынаста қолдануымен шектеледі. Қарайым тілінде сөйлейтіндер екі, үш тілді меңгерген. Олар Литвада қарайым тілінен басқа литва, орыс, бір бөлігі – поляк, Украинада – украин, орыс, Польшада – поляк тілдерін біледі. Жастар қарым-қатынаста қарайым тілін қолданбайды. Әдеби тілі жоқ, бұрын (1840 жылдан бастап) кітап, журнал басқанда көне еврей, латын, орыс алфавиттерін қолданған.

Қыпшақ тайпасынан шыққан қарайымдар Хазар империясы кезінде, 8 -10 ғасырларда, Қырымда тайпалық одақ ретінде өмір сүрген. YIII ғасырда қарайымдар йудаизмнің Қараизм тармағын құраған.

Кейінірек қарайымдар үш негізгі топқа бөлініп кетеді. 1-топ Қырымда қалады. 2-топ Галицияға қарай қоныс аударады. Ол жер - қазіргі Украина аймағы. Ал үшінші ең үлкен топ 14 ғасырда қазіргі Литваның Тракай деген ауданына қарай көшеді. Осының негізінде қарайым тілі үш диалектіге бөлінеді:

-Тракай-Литвадағы қарапайымдардың ч мен айтатын диалекті, («ач»-аш);

-Галич-Батыс Украинадағы қарайымдардың ц мен айтатын диалекті, («ац»-аш);

-Қырым диалектісі - татарлардың тілінің әсерімен біраз өзгеріске ұшыраған.

Ерекшеліктері: галич диалектінде басқа диалектілердегі «ө», «ү» дыбыстарының орнына «е»,»и» қолданады; «гел» «көл», «тиш» «түс»*;* жіктеу есімдіктері барыс септікте «мана», «майа» «маған», «сана», «сайа» «саған» түрінде қолданылады. Синтаксисінде славян тілдерінің әсері күшті. Сөздік қорында бір жағынан көне сөздер сақталып қалса «өксиз» «жетім», «өбге» «ата-баба», т. екінші жағынан орыс,поляк, литван, украин, белорус, грек, итальян тілдерінің әсері бар (Қазақ Совет Энциклопедиясы 1997: 478б).

Қарайым тілінің диалектілері қарайымдардың бір бөлігі қазіргі батыс аймақтарға қоныстанған кезеңнен, яғни XIV ғасырдан кейін қалыптасқан. Қырым диалектісі туыстас қырым татарларының

Чуфут-қала, Бақшасарай, Қырым © Наталья Кропотова

тілімен тығыз байланыста дамығанда, батыс диалектілері туыстас түркі тілдерінен қол үзіп, бөгде ортада дамыды.

Дін арқылы енген көне еврей сөздері де ұшырасады: адонай «құдай», аван «күнә», ғалут «қуу» және т.т.

Қарайымдардың мұсылман әлемімен байланысына дәлел болатын көптеген араб, парсы тілдерінен енген сөздер бірқатар түркі тілдеріне ортақ болып келеді: курбар «құрбан», ресим «рәсім», захмет «еңбек», азат «азат», бахт «бақыт», моғор «мөр» және т.

Орыс, поляк, беларусь, украин сөздерінің көптеп ене бастауы XV ғасырдан (батыс қарайымдардың қазіргі аймақтарға қоныс аударған кезеңі) басталады: але «бірақ» (пол.), боб, черем (ор., пол.), осмак (пол.) «монета», вишня, стан және т.

Литва сөздері литвалық қарайымдардың тілінде кездеседі: грибос «саңырауқұлақ», пелунас «жусан» және т. (Төлебаев 2016).

Қарайым халқының тарихи Отаны Қырым делініп жүр. Осы жерден қарайымдар Литваға, Украинаға таралған. Бүгінде қарайым халқының ұсақ топтарын Ресей аймақтарында, Польша мен Румынияда кездестіруге болады. Қарайым тілінің осылайша түрік емес тілдердің ортасында қалуы атаулы тілдің қолданыс қызметінің барынша тарыла түсуіне ықпал етіп отыр.

Ресей ғылым академиясының Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері, түрколог ғалым Кеңесбай Мұсаев 1968 жылы «Қарайым тілінің құрылымы» (Строй караимского языка) деген тақырыпта докторлық диссертациясын қорғаған ол бүгінде Мәскеудегі Тіл білімі институтының орал-алтай тілдері бөлімінің бас ғылыми қызметкері.

Түрколог ғалым «Түркі тілдерінің салыстырмалы-тарихи грамматикасы» деген көп томдық еңбекті жазуға да бір кісідей ат салысып, Балтық жағалауында тұратын өз ана тілін ұмытуға айналған түркі халықтарының қайта тірілуіне үлес қосады. Кеңес үкіметі кезінде өлі тілге айналуға сәл-ақ қалған қарайым тілінің грамматикасын жазып шығады. Бұл үшін бүкіл қарайым халқы қазақ ұлтының перзентіне қарыздар десе де болады.

Профессор Кеңесбай Мұсаевтің айтуы бойынша, Литвадағы қарайымдар осы елдің байырғы тұрғындары ретінде шағын ұлт мәртебесін иемденіп отырғанына қарамастан, бұл өңірде қарайым

Қарайымдар
Чуфут-қалада,
Қырым
© kale.at.ua

тілінде сөйлейтіндердің барлық саны 45 адам болса, Украинаның Халич деген қаласында қарайымша сөйлетін бес-ақ кісі қалыпты (Төлебаев 2016).

Нәтижесінде қарайым тілінің әр аймақтағы бөлшегі «Литва қарайымдарының тілі», «Қырым қарайымдарының тілі», «Украина қарайымдарының тілі» секілді өз алдына жеке «ұсақ тілдерге» айналып бара жатыр. «Ұсақ тілдер» деп отырғанымыздың да себебі бар. Өйткені бұл тілдер таза түркі негіздес қарайым тілі емес, өзін қоршаған басқа тілдермен тоғысудың нәтижесінде түркілік негізінен ажырап барынша шұбарланған. Сондықтан зерттеушілер де қарайым тілінің әр аймағын жекелей зерттеуге кіріскен. Мысалы, Қырым қарайымдарының тілін О.Я.Прик зерттесе, Украина қарайымдарының тілін А. Зайончковский еңбектерінен көріп жүрміз, ал Литва және Польша қарайымдарының тіліне Т. Ковальский еңбектері арналған.

Қарайым тілінің грамматикасын зерттеген Кеңесбай Мұсаевкейіннен бұл тілдің синтаксистік жүйесін де терең қарастырды. Зерттеу нәтижесінде ғалым қарайым тілінің барлық қабатында түркілік негізден ауытқушылық бар екенін дәлелдеді (*Мусаев* 2003).Қарайым тілінің құрылымына негізінен славян тілдері үлкен әсер етіп отыр. Себебі, қарайымдар соңғы алты ғасырда осы тек славян халықтарының арасында өмір сүріп келеді. Ғалым Кеңесбаевтың айтуынша қарайым тіліне орыс тілі үш түрлі жолмен әсер еткен. Алдымен лексикалық деңгейде жаңа ұғымдарға атау табылмаған кезде, мысалы: салам «солома», рубль, бервеня «бревно», *хирен* «хрен», *истеп* «степь» т. Кейіннен біртіндеп славян сөздері тілдегі баламасы бар сөздерді де ығыстыра бастаған. Соның нәтижесінде қарайым тіліндегі «отрач» сөзін түрік тіліндегі арал сөзі емес, поляк тіліндегі «выспа» сөзі ауыстырса, гнезді «гуя» құй сөзін, ал құм сөзі ығыстырылып «песок» сөзі қолданысқа дендеп еніп алды (*Мусаев* 2003: 22).

Славян тілдерінің ортасында қалған аз санды қарайым халқының біртіндеп сөйлем құрылысы да славяндық үлгіге қарай ойыса бастады. Бұл тілдің негізгі түркілік белгісінен ажырай бастағанының нағыз көрінісі деуге болады. Мысалы салыстырып көріңіз:

Қарайымша	Орысша	Қазақша
клейм айтма	хочу сказать	айтқым келеді
майа керяк айтма	мне нужно сказать	менің айтуым керек
сайа керяк айтма	тебе нужно сказать	сенің айтуың керек
барыба йахшы	совсем хорошо	бәрі жақсы

© kale.com.ua

Қарайым тілі бір емес төрт бірдей тілдің әсеріне ұшырап отыр. Соның нәтижесінде тілдегі бір ұғым бір ғана қарайым тілінің өзінде түрліше айтылу дағдыға айналған. Мысалы, тракай диалектісінде кірпіш сөзі орыс тіліндегідей «кирпич» болып аталса, кейде поляк тіліндегідей cegia түрінде де жұмсала береді.

Әдетте тілдің морфологиялық қабаты аса бір тұрақты қабаты деп саналады. Алайда, жоғалып бара жатқан тілдердің табиғатына бұл құбылыс та жат емес. Мұның өзі тілдің өзге тілдің құрылымындағы заңдылықтарына төтеп бере алмауының нағыз көрінісі. Айталық, қазіргі қарайым тілінің ауызекі сөйлеуінде белең алған:

Қарайымша	*Орысша*	*Қазақша*
никайда	нигде	ешқайда
некаҷанда	никогда	ешқашан да
никисиде	никто	ешкім
этол	тот	*анау*
не бу андий?	что это такое?	бұл не?
по дунияны	по миру	әлем бойынша
до джыматны йетти	дошло до общины	қауымдастыққа шейін жетті
башлэйт ирлама	начинает петь	ән айта бастады
йахлэйт айтма	хочет сказать	айтқысы келді

никайда «нигде», некаҷанда «никогда», никисиде «никто», этол «тот» (это-ол), не бу андий «что это такое» құрылымдары қарайым тілінің славян тілінің шырмауында қалғанын дәлелдей түседі. Екіншіден, күрделі етістіктің бір компоненті орыс, бірі қарайым сөзімен келуі де нормаға айналған. Мысалы жалеть-ет, қарайым тіліндегі сөз бен орыс тіліндегі предлогтардың тіркесім табуы да нормаланып қалған. Мысалы, по дунияны «по миру», до джыматны йетти «дошло до общины», *башлэйт ирлама* «начинает петь», *йахлэйт айтма* «хочет сказать» т.

Сол секілді славян тіліндегі қолданылатын қыстырма сөздер мен қосымшалардың қазіргі қарайым тілінде қолданысы нормаға айналып отырғанын байқауға болады. Мысалы, осолай же (так же), нехай(польс. қоя берші), окром (польск. Тек қана), *караимский кызлар* (*-ский* – орыс тілінің қосымшасы). Тіпті, славян тілдеріне тән род категориясының элементтері де қарайым тілінен көрініс тапқан. Айталық, *карайка* «караим қызы», *достча* «жолдас қыз» т.

Парад
© Наталья
Кропотова

Қарайым тілінің грамматикалық құрылымын терең зерттеген ғалым К.Мұсаев бұл тілдің сөйлем құрылымында да түркілік белгілердің жоғалып, барынша славяндық белгілер басымдық алып бара жатқанын айтады. Жалпы лингвистикада тілдің ең бір өзгергіш тұрақсыз қабаты ретінде лексика аталады. Алайда, К.Мұсаевтың тілдердің тоғысуындағы басты өзгергіш қабат лексика емес, синтаксис, яғни сөйлемнің құрылымдық өзгергіштігі деген ойы ерекше назар аудартады.

Әдетте, түркі тілдеріндегі сөйлем құрылымы әбден тұрақталған. Ол оңайлықпен өзгеріске ұшырай қоймайды. Түркі тілдерінің заңдылығы бойынша «бастауыш – анықтауыш – толықтауыш – пысықтауыш-баяндауыш» түрінде келеді. Ал, қарайым тілінің қазіргі сөйлем құрылымы осы заңдылықтан ауытқыған. *Бурунгу йылында тарлыхнын ӱвюндя карандашларынын ол тунгучнун*. «В первый год беды в доме их старшего брата ...». Бұл сөйлем түркі тілінің заңдылығы бойынша мынадай үлгіде болар еді: *тарлыхнын бурунгу йылында тунгучкарандашларынын ӱвюндя*. (*Мусаев* 2003: 84б).

Славян тілінің әсерінен қарайым тілінде қиысудың жаңа түрі пайда болыпты:

Қарайымша	Орысша	Қазақша
Кацар йыллар ол йаманлар, йахсыны керебиз	Пройдут годы тяжелые, и мы увидим хорошее	Қиын жылдар артта қалар, жақсы күнге де жетерміз
Андан сортунтабад савутлар, керяклиляр ишлямяккя мацаны	Необходимые вещи для маци он поищить позже.	Мацаны дайындауға керекті заттарды кейін іздейді.
Да кюн, да кеч ол кайғырат	И день и ночь он горюет	Ол күндіз де, түнде де қайғырады
Ит йатат алнында ивнин	Собака лежит перед домом	Үйдің алдында ит жатыр.
Калмадытюгял да тюзджанлылар	Не осталось честныхи правдивых людей.	Адал да таза жандар қалмады.
Болуйузсавлар да шатырлар!	Будьте здоровы иveселы!	Сау, саламат болыңыздар!

Бұл сөйлемдегі қиыса байланысқан Йыллар йаманлар түркі тілдерінің нормасы бойынша йаман йыллар болса, савутлар керяклиляр қиысуы керякли савутлар түрінде болуы керек еді.

Түркі тілдерінің нормасындағы анықталушы –анықтауыш қатынасы орыс тіліндегі сөзбе-сөз анықтауыш анықталушы қатынасына айналған.

Қырым Қарайым тілінің соңғы өкілдері анасы мен қызы, Симферополь (Ақ мешіт) © Mikail Cengiz

Қарайымша	Орысша	Қазақша
ШағарыТрохнун	город Троки’	*Троки қаласы*
ШағарындаТрохнун	в городе Троки’	*Троки қаласында*
шағарындanТрохнун	из города Троки’	*Троки қаласынан*

Түркі тілдерінің қалыптасқан нормасы бойынша сөз тіркестері өз ішінде жақ, шақ арқылы қиысады. Ал, көптік мағына көрсеткіші арқылы қиыспайды. Қарайым тілінде славян тілдерінің құрылымы бойынша көптік мағына көрсеткіші арқылы да қиысатын болған. Мысалы:

Қарайымша	Орысша	Қазақша
Алар келдиляр	Они пришли	Олар келді
йеди таналар	семь телок	жеті тана
йеди кочхарлар	сем баранов	жеті қошқар

Қарайым тілінде тағы бір жаңа пайда болған құрылым тәуелдік жалғау арқылы қиысу тәсілінің орыс тілі үлгісімен өзгеріске ұшырауы. Мысалы:

Қарайымша	Орысша	Қазақша
менин анна(м)	моя мать	Менің анам
сенин анна(ң)	твоя мать	Сенің анаң

Қарайым тілінің жоғалып бара жатқанының басты белгісі-бұл тілдің қалыпқа түскен әдеби нормасының жоқтығынан көрінеді. Соның нәтижесінде зерттеушілер қарайым тіліндегі көркем әдебиет тілінің де өзгергендігін айтады. Ғалымдардың айтуынша қарайым тілінің славян тілдерінің әсеріне ұшырау үрдісі сонау 15 ғасырдан бері созылып келеді. Сонау XIX ғасырдың өзінде-ақ К.Фой өзі сөйлесіп көрген қарайымдардың көпшілігі ең қарапайым ұғымдарды поляк, украин, беларусс сөздерімен жеткізетіндігін көрсеткен (Foy 1898).

Өкініштісі сол, қарайым тілін сақтап қалу мүмкіндігі бүгінде өте әлсіз. Ұлт ретінде басы бірікпей, тарыдай шашыраған қарайымдықтар бүгінде тіл бірегейлігінен, ең бастысы ұлттық сана бірегейлігінен де ажырап қалып отыр. Соған қарамастан күн санап тілін жоғалтып бара жатқан қарайым ұлты қазірше халық ретінде сақталып отыр. Алайда, өліп бара жатқан тілді қайта қалпына келтіруге тек қана ұлт өкілдерінің сақталуы аздық етеді. Бұл арада ұлттық сана бірегейлігін сақтауға деген құлшыныс оянуы керек-ақ. Ал, мұндай мүмкіндік жоқтың қасы. Сондықтан болар, түрік тілдерінің ішінде қа райым (түрікшесі) өте аз зерттелген. Мұның өзі қарайым тілінің қолданыс сипатында әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмағандығының бір белгісі болса керек. Өкінішке орай, өлген тілдердің тарихындағы соңғы белгі, нақ осы қарайым халқының бүгінгі келбетінен көрініп отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

Ысқақұлы, Д. (2016). Жаһандану дәуірі және түркі әлемі туралы. *Abai.kz порталы old.abai.kz/content/tilge-tysau-t-skende*
Құлтай, А. (2011). Қазақ тілінің қауқары қандай? «Жас қазақ үні». 29.03.2011-04.04.2011.
Ысқақұлы Д. (2014) Мәңгілік майдан немесе тілдер тоғысындағы Түркі әлемі. Алматы, 398 б
Қазақ Совет Энциклопедиясы (1997). ж. 3-том. 478-бет
Төлебаев, Д. (2016). Қарайым тілі. Ана тілі газеті №33 (1343) 18-24 тамыз.
Мусаев, К. *М.* (2003). Синтаксис караимского языка. Moskva: «Academia», г.с. 347.
Foy, K. (1898) Karaimisch-türkische Sprachproben aus Kaliç in Galizen. *Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen*. Berlin, 1898. T. I,2 abt.
http://alashainasy.kz/shezhire/shejre-karayyimdar-66648/

Қарайым жігіті, Евпатория (Кезлев) Қарайымдардың ғибадат үйі (Кенасса) Раввиннің ұлы, Евпатория
© Mikail Cengiz

Қырым Қарайымдарына тән Евпатория (Кезлев) Қарайымдардың ғибадат үйінің (Кенасса) іші, Евпатория
© Mikail Cengiz

Вильнюс қаласында Қарайым көшесі, Литва
© vilniu.lt/Saulius Žiūra

Қырым Қарайымдарына тән Чуфут-Кале үңгірінің кіребірісі, Бақша сарай маңында, Қырым
© Mikail Cengiz

Қырым Қарайымдарына тән Балта тимес қорғанынан алынған шаршы, Бақша сарай маңында, Қырым
© Mikail Cengiz

Қырым Қарайымдарына тән ғибадат үйі, Симферополь
© Mikail Cengiz

BATI KARAYCASININ LEHÇELERE AYRILMA SÜRECİ VE DÖNEMSELLEŞTİRİLMESİ

Michał Németh
Çev. Demet Kayabaşı

1. Ön açıklamalar

2010'da yayımlanan bir makalemde, o zaman elimizde olan verilere dayanarak Karaylar'ın bir yazın diline sahip olup olmadığı konusunda kesin bir şey söylenmesinin mümkün olmadığını ileri sürmüştüm (Németh 2010: 199, dipnot 1). Buna karşın Radloff (1888: 179), Kowalski (1929: xlviii-xlix) ve Dubiński (1968: 215), Kuzeybatı ve Güneybatı Karaycası arasındaki lehçesel farklılıkların Polonya ve Litvanya'ya ait bölgelere yapılan ilk göç dalgasından önce de kesin bir şekilde var olduğunu ileri sürmekteydiler.[1]

Ancak, bu görüş son dört yılda yayınlanan çalışmalar (hepsinden önce, Jankowski 2014; Németh 2011, 2014a, 2014b, 2014c) ve okuma şansına sahip olduğum nüshalar ışığında gözden geçirilmelidir. Bunlar incelendikten sonra Karaycanın lehçelere ayrılmasının -en azından sesbilimsel yönden- şüphesiz daha geç ortaya çıkan bir görüngü olduğu ve göç öncesi zamana kadar uzanmadığı daha olası bir görüş haline gelmektedir; ne var ki, bu bulgular yalnızca Batı Karaycası lehçelerine ilişkin olduğu için, bu çalışmada Batı Karaycasının lehçelere ayrılması sürecine yoğunlaşacağım.

Yeni bulunan ve tamamı İbrani alfabesiyle yazılmış nüshalardan elde edilen kanıtlar Batı Karaycasının güney ve kuzey değişkeleri arasında dilsel benzeşmemeye yol açan değişimlerin zamandizinini oluşturmamızı sağlamakla kalmayıp bu değişimlere ilişkin öncül bir zaman çizelgesi çıkarmamızı da mümkün kılmaktadır. Tabii ki, tüm bunlar ileriki araştırmaların sağlayabileceği veriyle bu zamandizinini daha doğru bir biçimde oluşturabileceğimiz hükmüyle yapılmalıdır.

Daha açık ve net olmak adına, benzeşmeme süreci bu çalışmada zamandizinsel olarak sunulacaktır. 20. yüzyılda gözlemlenen ana lehçesel farklılıklar Tablo 1.1'de listelenmiştir, bir sonraki bölümde ise şu an güncel olarak var olan durumun ana hatlarını belirlememize yardımcı olan filolojik verilerle birlikte tartışılacaktır. Kuzeybatı veya Güneybatı Karaycasına ait daha az önem taşıyan bir dizi diğer dilsel ayırıcı özellik ise, 3. bölümde ayrıca tartışılacaktır (bk. Tablo 1.2).

2. Temel lehçesel farklılıklar ve zamandizinleri

Aşağıdaki tabloda Modern Batı Karaycasının kuzey ve güney değişkeleri arasındaki temel ses farklılıkları sergilenmektedir. Son sütundaki zamandizinle ilgili ek açıklamalar gri arka planlı kutucuklarda belirtilen süreçlerle ilgilidir.

Nr.	Orta Batı Karaycası	Modern Kuzey-Batı Karaycası	Modern Güney-BatıKaraycası	Değişimin Zaman Çizelgesi
1.	**ŋ*	*j*, *n*, *ń*	*n*	17. yy. sonu (?)
2.	ünlü uyumu	ünsüz uyumu	ünlü uyumu	17./18. yy.
3.	*š*, *ž*, *č*, *ǯ*	*š*, *ž*, *č*, *ǯ*	*s*, *z*, *c*, *ʒ*	18. yy. sonu
4.	*ö-*, *ü-*	*ö-*, *ü-*	*e-*, *i-*	18./19. yy.
5.	*-ö-*, *-ü-*	*-'o-*, *-'u-*	*-e-*, *-i-*	18./19. yy.
6.	*-ü*	*-'u*	*-i*	18./19. yy.
7.	seslem sonu *aj*	seslem sonu *ej*	seslem sonu *aj*	19. yy.
8.	seslem sonu *q*	seslem sonu *χ*	seslem sonu *k*	19. yy.
9.	*-men*, *-sen*	*-myn* ~ *ḿiń*, *-syn* ~ *śiń*	*-men*, *-sen*	19. yy. sonu

Tablo 1.1. Modern Batı Karaycası lehçeleri arasındaki temel lehçesel farklar

* Bu makale 2015'te yayımlanmış makalenin çevirisidir, bk. *A historical phonology of Western Karaim. The process of its diversification into dialects*. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 132 (2015): 167-185.

1 Bu görüşlerin önemini ve bu çalışmalardan bazılarına erişmenin güçlüğünü göz önünde bulundurarak ayrı ayrı her bir parçanın en önemli noktalarını alıntılayacağım: **(1)** Radloff (1888: 179): "[…] Her iki dil de, yüzyıllar önce Lutsk'a yerleştirilen Karayların Volhinya'ya göçlerinde bile Trakaili Karaylar gibi Kırım lehçelerinin farklı bir lehçesini konuştuğunu su götürmez bir biçimde kanıtlamaktadır." **(2)** Kowalski (1929: xlviii-xlix): "Artık şu ana kadar söylenenleri bir araya topluyoruz. Böylelikle iki lehçeye ilişkin yukarıda sorulan soruya, Karayların batıya göçlerinde zaten farkları spontane gelişim yoluyla ve dil çevresine akış yoluyla yüzyıllar boyunca daha da derinleşen ve artan iki birbirinden farklı lehçe konuşmakta olduğu yanıtını daha kesin olarak verebiliriz. Demek ki kolonilerin Lutsk ve Haliç'e yerleşimi de Panevėžys ve Trakai'daki koloniler gibi Kırım'ın diğer tarafından, yani Karadeniz çevresindeki bölgelerden gerçekleşmiş olmalıdır. **(3)** Dubiński (1968: 215): "Öte yandan, bu [leksik] farklar Karaimlerin Litvanya ve Polonya topraklarına göçmeden önce çeşitli lehçeler kullandıklarını iddia eden Radloff'un ve Kowalski'nin tezini de kuvvetlendiriyor". Ayrıca, bk. Shapira (2003: 669): "Karaylar Altın Ordu'dan Galiçya'ya, ardından Leh egemenliği altına ve sonra Litvanya'ya geldiklerinde zaten daha sonra Halicz ve Troki lehçeleri olarak adlandırılacak Kıpçak Türkçesi lehçelerini konuşuyorlardı. Bu durum lehçeler arasındaki bazı farklılıkları açıklayacaktır."
Görüldüğü gibi, Shapira (2003: 661-662, 669; 2013: 157) Karaylar'ın Litvanya ve Galiçya'ya Kırım'dan değil Altın Ordu'dan göç ettiğini ileri sürmektedir. Batı Karaycasının tarihiyle uğraşan bir dilbilimci için bu çetrefilli sorunun yanıtını bilmek çok da elzem değildir, dolayısıyla bu tartışmaya katılmayacağım. Ancak, öyle görünüyor ki, önünde sonunda her iki teorinin de geçerliliğinin denetlenmesi için daha çok tarihsel kanıta gereksinim duyulmaktadır.

1. Orta Karaycadaki **ŋ* zamanla Batı Karaycasında kullanılmamaya başlamış ve iki biçime evrilmiştir: Kuzeybatı Karaycasında *j*'ye [= Türkçe *y*], *n*'ye ve *ń*'ye dönüşmüş, Güneybatı Karaycasında ise sadece *n*'ye dönüşmüştür. Konuya ilişkin ek açıklamalar aşağıdadır:

İbrani alfabesiyle yazılmış Doğu Karaycası kaynaklarda *ŋ* genellikle gimel harfiyle ya da rafeli gimel (ג) ile yazılmıştır; ancak Batı Karaycasına ait yazım geleneğinde bu uygulama gelişmemiştir; özgün **ŋ* ve *n*, *ń* her zaman nun harfiyle temsil edilmektedir. Bunun nedeni **ŋ* > *n* değişiminin bildiğimiz en eski nüshalardan önce olması ve gimelin yerine yazılmasına gereksinim duyulmaması mı yoksa Batı Karaycasının yazım geleneğinde genizcil *ŋ*'nin her zaman nun harfiyle yazılıyor olması mı olduğu sorusunun hala yanıtlanmamış olmasıdır. Şu an söyleyebileceğimiz kadarıyla, Kırım Karaycası ve Kırım Osmanlıcası yazım geleneğine ait belgelenmiş kanıtlar bir önceki açıklamayı çok daha olası kılmaktadır, çünkü genizcil *ŋ* ve dişsel *n* Osmanlı Türkçesinde de ayrı tutulmaktadır (bk., ör., Korkmaz 1999: 153).

Her ne kadar, böyle bir durumda İbrani alfabesinde kesin bir ayrımın varlığını mümkün kılsa da, *ŋ* > *j* değişiminin kuzeybatı lehçesinde yer aldığını söylemek de zordur. Son dönemde Jankowski (2014), Troki'li İshak ben Abraham'nin[2] (1553-1594) Kuzeybatı lehçesinde yazdığı iki şiiri içeren iki nüshanın eleştirel basımına dayanarak, *j*'nin 17. yüzyılın sonundan önce günümüz modern Kuzeybatı Karaycasında bilinen konumlarda göründüğünü kanıtlama girişiminde bulunmuştur. Her ne kadar elindeki her iki nüsha 18. yüzyıldan kaldığı için zayıf olsa da, Jankowski'nin varsayımının, büyük bir kısmı 1720'de kopyalanmış olan III-73 *(*bk. makalenin sonundaki el yazması kaynaklar bölümü) nüshasında bulduğumuz kanıtların ışığında olası görünmektedir. Bu nüsha açıkça *ŋ* > *j* sürecinin en azından bazı bölgelerde ve bireydillerde, 1720'lerden önce sona ermiş olması gerektiğini göstermektedir, ör. אובלוּיינוּן *uvlujnun* 'oğlunun' (99 v°), קַיְינָטַיְי *qajnataj* 'kayınpederin' (113 v°), מָיָא *maja* 'bana' (342 r°). Sonuç olarak, söz konusu değişimin zamandizinini daha kesin bir biçimde oluşturabilmek için bu konuda daha çok araştırma gerekmektedir.[3]

Kuzeybatı Karaycasındaki *n ve j*'nin dağılımının hangi süreçleri biçimlendirdiği sorusu hala yanıtlanmamıştır. *ŋ*'den kaynaklanan *j*'nin şu örneklerde görüldüğünü biliyoruz: **(1)** 2. tekil ve çoğul iyelik sonekleri (ör. **ataŋ* > *ataj* ~ *atej* 'baban'), **(2)** 1. ve 2. tekil kişi adıllarının yönelme durumu (ör. **saŋa* > *saja* 'sana'), **(3)** 2. tekil ve çoğul geçmiş zaman biçimbirimleri ve bunların geçmiş zamana dayanan sözlü biçimleri (bitmemiş bir eylemi gösteren geçmiş zaman (*imperfectum*), önceki geçmiş zaman I ve II (*plusquamperfectum* I, II, bk. Németh 2015), geçmiş zaman şart kipi, geçmiş zaman istek kipi; (ör. **bardyŋ* > *bardyj* 'gittin', **barsa ediŋ* > *barsa eďij* 'gitseydin'), **(4)** şart kipinin 2. tekil ve çoğul kişi uyumu biçimbirimleri (ör. **barsaŋ* > *barsaj* 'gidersen'), **(5)** emir kipinin ikinci çoğul kişi uyumu, ör. *baryjyz* 'gidin(iz)', ve **(6)** **jaŋaq* > *jajaχ* (Kowalski 1929: xxxi, 197) ~ *janaχ* 'yanak' (KarRPS: 225) örneğindeki gibi birtakım tek sözcükler.[4] Öte yandan genizcil *ŋ* şu örneklerde *n*'ye ve daha sonra damaksıl ünsüz ortamında *ń*'ye dönüşmüş: **(1)** *-nyŋ* ~ *-ńiń* iyelik sonekinde (ayrıca *śeńiń* 'senin', *anyn* 'onun' iyelik adılında) ve **(2)** çoğu sözlüksel gövdede, ör. **keŋ* > *ḱeń* 'geniş' (Kowalski 1929: 216; KarRPS: 304), **keŋeš* > *ḱeńaš'* 'tavsiye, niyet' (Kowalski 1929: 216; KarRPS: 305), **teŋri* > *ťeńri* 'Tanrı' (Kowalski 1929: 262; KarRPS: 521), *köŋül* > *ḱońuĺ* 'heart' (KarRPS: 313) vb. Teorik olarak çeşitli senaryolar mevcut, ancak genizcil *ŋ*'nin aynı anda iki biçimde yok olma sürecinde olduğu muhtemel görünüyor, örneğin *n* ve *j'*nin birbirleri yerine geçtiği (**ŋ* > *n* ~ *j*) ya da en azından her iki sürecin de eşzamanlı olarak işlediği *(*ŋ* > *n* ve **ŋ* > *j)* bir zaman olabilir. Hatta ikinci olasılık Güneybatı Karaycasında da gerçekleşmiş olabilir, ancak bu soru ayrı bir çalışmada araştırılmalıdır (Németh (hazırlık aşamasında)).

2. Kuzeybatı Karaycasındaki ön-art ünlü uyumu ünsüz uyumuna evrilmiştir. Bu süreç Németh'te (2014c) olabilecek en ayrıntılı biçimiyle betimlendiği için ben, ilave okuma yapılması şartıyla, burada yalnızca makalede önerilen uyum değişimi modelinin ana hatlarını ve nihai sonuçları özetleyeceğim.

Bu değişimin özü, çoğu Türki dilde var olan, bir ünlünün sahip olduğu niteliklerin ardıl seslemdeki ünlünün niteliklerini etkilemesi biçiminde gerçekleşen ünlü uyumunun zamanla bir sözcükteki ünsüzlerin

2 Biyografisi için bk. Broydé (1906) ve Eĺjaševič (1993, 1. Bölüm: 36-37).

3 Bu makaleyi gönderdikten yaklaşık bir yıl sonra içinde Kuzeybatı Karaycası 1671'den kalma kısa eklemeler bulduğumuz B 263 nüshasının üç yaprağına erişim sağladım. Bu eklemeler Jankowski'nin **ŋ* > *j* değişimi, ör. *saja* סָיִיה 'sana' (28 r°), *ulusujnu* אולוסויינוּ 'ulusunuzu' hakkındaki görüşünü açıkça doğrular niteliktedir (28 r°).

4 Józefowicz (2008: 358) ve Juchniewicz (2008: 145) her iki biçimi de belirtmektedir, bk. *policzek*.

aynı damaksıllaşma derecelerine sahip olması, yani damaksıl ve damaksıl olmayan ünsüz uyumu olarak açıklanabilecek bir başka uyum biçimine dönüşmesidir. Böyle bir uyumun mümkün olabilmesi için, dilde damaksıl ve damaksıl olmayan ünsüzlere ait sesbilgisel zıtlıkları içeren daha önceden gelişmiş bir sistem olması gerekir. Böylesi bir durum, Litvanca da dahil olmak üzere komşu Slav dillerinin sesbilgisel, sesbilimsel ve sesbirimsel etkileriyle ortaya çıkmış olabilir. Yüksek olasılıkla, bu durum bir başka köklü değişimle sonuçlandı, şöyle ki ünlüler arasındaki sesbilgisel zıtlık daha az önemli hale geldi ve bu durum zamanla *ö* ve *ü*'nün (baş harf olmadıkları durumlarda) ve *e*'nin (ilk seslemde olmadığı durumlarda) artünlüleşmesine (*o*, *u* ve *a*'ya dönüşmesine) neden oldu.[5]

Dolayısıyla, bir bakıma önünlülerin şu örüntüye göre yok olduğunu söyleyebiliriz: *ö* > *'o, ü* > *'u* ve *e* > *'a*[6]; ancak, artsüremli bir bakış açısıyla uyum değişiminin iki adımda gerçekleşmiş olması çok daha olası görünmektedir: Buna göre öncelikle damaksıl ünsüzlerin sayısı artmış ve ancak bunun ardından ünlülerin niteliği değişmiştir.

Tevrat'ın Simcha ben Chananiel (1720'lerde vefat etmiştir, bk. Németh 2014a) tarafından 1720'de Kukizów'da kopyalanmış olan en eski Batı Karaycası çevirisi (III-73), söz konusu uyum değişiminin zaman çizelgesini oldukça doğru bir biçimde oluşturmamızı sağlamaktadır. Nüshada bulunan Tevrat çevirisinin dili açıkça uyum kaymasının hala işlediği bir dönemde yazılmış veya kopyalanmış görünmektedir. Bunun nedeni ise, nüshanın *e* > *'a* değişimini çok açık bir biçimde gösteriyor olmasıdır.[7] Bu veriye dayanarak, o dönemde uyum kaymasının son seslemlerde (özellikle tüm soneklerde) işliyor olduğunu söyleyebiliriz. Ancak, o sıralarda bu süreç gövdedeki ünlüler için işlememekteydi. Dahası, bu nüshada uyum kaymasından etkilenmiş sözcüklerden çok, hiçbir değişimin izinin bulunmadığı sözcükler yer almaktadır. Özetlemek gerekirse, yeni biçimler özgün baskın biçimleri izlemektedir, ör. bk. בִיזְגֵיא *bizge* (99 v°) ve בִיזְגָיא *bizǵa*[8] (100 r°), יֵירִינְדֵיא *jerinde* (100 v°) ve יֵירִינְדָיא *jerinďa* (100 v°), אֵיטֵמֵיא *etme* (114 r°) ve אֵיטְמָיא *etmа* (114 r°) vb.

Demek ki, artünlüleşme, seslemin vurgulu olup olmamasından bağımsız olarak sözcük sonundaki seslemlerle başladı ve zamanla ön seslemlere yayıldı. Bu bilgi Kuzeybatı Karaycasında *ö-* ve *ü-*'nin sözcük başı konumlarının günümüze kadar değişmemiş olduğu bilgisiyle uyuşmaktadır.

Artünlüleşme 1750'de III-78 metni yazıldığında hala gelişim içerisindeydi. Ancak, daha da önemlisi bu dua kitabında kopyalanan nüshalarda *e* > *'a* sürecinin yalnızca sözcük sonundaki sonekleri değil sözcük sonunda olmayan seslemleri ve gövdeleri de etkilediği belgelenmiştir. Ör. בִיְנְצְבִילָא *bijančbyla* 'mutlulukla' (244 r°), צֵיבָר *čeb́ar* 'hoş' (244 r°), כְלַיְידְלִיר *kĺajdĺar* 'istiyorlar' (244 r°), סִיוֹזְלִירִין *sözĺarin* 'sözlerini' vb. Aynı zamanda bu nüshalar herhangi bir biçimde *e* > *'a* değişimi geçirdiği kanıtlanmamış ya da bu değişimin sadece son seslemde olduğu sözcükler de içermektedir (III-73'te olduğu gibi). Ör., בֵיסְלֵיגֵינְדָא *beslegenď a* 'beslerken' (243 v°), כִיוֹרְגִיוּזְגִינְדָא *körgüzgenińd'a* 'gösterirken' (243 v°) veya טִיוּגִיל *tügel* 'mükemmel' (243 v°) yani yüksek olasılıkla bu süreç, nüshanın kopyalandığı tarihte sonlanmamıştı.

Bu değişimin zaman çizelgesi ilave sayıldığı için, burada oldukça değerli verilerden söz etmek gereklidir. Yani, III-73 metni ayrıca Haftara'nın aynı kopyacı tarafından kopyalanmış ancak tamamıyla gelişmiş bir ünsüz uyumunun göründüğü bir dille yazılmış parçalarını içermektedir. Dahası, dipnot 3'te sözü geçen, Trakai'da bulunmuş B 263 nüshasından elde edilen kanıtlar bazı bölgelerde veya bireydillerde uyum kaymasının en az birkaç on yıl erkenden işlemekte olduğunu göstermektedir. Ör., *bizǵa* 'bize' (28 r°), *keńaši* 'tavsiyesi' (26 v°), bar 'tüm' ve *izĺavćuśuńa* 'arayanlara' (26 v°). Bu nedenle uyum kaymasının belli bölgelerde veya bireydillerde en geç 17. yüzyılın son yıllarında işlerken (krş. Trakai'de bulunan B 263 metni), başka bölgelerde ve bireydillerde 1750'lere kadar işlemiş olduğunu söyleyebiliriz (krş. Kukizów'da bulunan III-73 ve III-78 nüshaları).[9]

5 Proto-Lehçe lehçelerinde de önemli ölçüde benzer bir süreç gerçekleşmektedir; şöyle ki; damaksıl ünsüzlerden sonra ve dişsel ünsüzlerden önce **e, *ĕ* > *o, a* değişimi gerçekleşmektedir.

6 Önce gelen ünsüzün damaksılığını göstermek için *'* işaretini kullanıyorum. Oldukça geride yer alan bir artünlü olan *y* (art, yüksek, düz ünlü = Türkçe *ı*) ile damaksıl ünsüzleri birlikte sesletmek oldukça zor olduğundan, burada *i* > *'y* değişimi görünmemektedir.

7 Yazım geleneğinin değişiminden dolayı *ö* > *'o* ve *ü* > *'u* değişimi hakkında pek bir şey söyleyemiyoruz. Hem özgün hem de yeni ses çiftleri yud ve vav harfleriyle ve bir holam veya şuruk ile aynı biçimde yazılmış ya da yazılmamış olabilir. Örneğin, aynı ‹וֹ› ve ‹וּ› biçiminde, yud harfinin burada *ö* ve *ü*'nün önlüğünü mü yoksa onların daha önceki biçimleri olan *o* ve *u*'yu takip eden ünsüzün damaksılığını mı temsil ettiğini bilemiyoruz. Bu nedenle, yalnızca bu süreçlerin *e* > *'a* değişimiyle eşsüremli ilerlediğini varsayabiliriz.

8 Bu nüshadan dilsel veri elde edilmesinde kullanılan çevriyazı sisteminin sunumu için bk. Németh (2014a, 2014c).

9 III-78 metni aslında seslendirilmiş olmayan parçalar da içermektedir, ancak harf vurgusu sonradan bir başkası tarafından

3. Güneybatı lehçesine ait en ayırt edici özelliklerden biri, dişyuvasıl sızmalı ünsüzlerin ve dişyuvasıl zıtları olan *s, c* [= Türkçe *t* + *s*], *z* ve *ʒ*'a [= Türkçe *d* + *z*] dönüşmüş *š, č, ž* ve *ǯ* [= Türkçe *ş, ç, j* ve *c*] patlamalı-sızmalı ünsüzlerinin var olmamasıdır. Esas itibariyle, bazı Lehçe diyalektlerdeki *mazurzenie* [İngilizce *mazuration*, Rusça *мазурение*] adlı sürecine benzer bir süreç meydana gelmektedir. Ancak, pek çok nüshadan elde edilen dilsel kanıtlara dayanarak (JSul.III.01, JSul.III.03, JSul.III.63, Jsul.III.69 ve Jsul.III.79 numaralarıyla kataloglanan Tevrat çevirileri ve dua kitapları) Güneybatı Karaycasında görülen dişyuvasıllık yitiminin Lehçede işleyen süreçle tarihsel olarak hiçbir bağlantı taşımadığını söyleyebiliriz. İkinci süreç, yaklaşık olarak 12. yüzyılın ikinci yarısından 14. yüzyıla kadar Karaylar'ın yaşadığı hiçbir bölgeye dağılmamışken (Lehçede bu değişimin zamandizini için sürmekte olan bir tartışma mevcuttur, bk. Klemensiewicz 1974: 35-36, 44); Kuzeybatı Karaycasında ise bu değişim, aşağıda gösterildiği gibi, 18. yüzyılın son yarısında görülmeye başlanmıştır (yüksek olasılıkla en yoğun görüldüğü zaman 18. yüzyılın son yıllarıdır).

Son dönemde, bu görüngü hakkında ayrıntılı bir tartışma yayınladım ve bu değişimin zamandizinini oluşturmak için gerekli olan mevcut filolojik veriyi sundum (bk. Németh (2014b)). Burada, ulaştığım sonuçları kısaca özetleyeceğim ve daha öncesinde bir yıl önce makalemi göndermemin ardından elde ettiğim ek veriyle birlikte kullandığım filolojik veriyi buraya ekleme fırsatını değerlendireceğim.

Öncelikle, yazı içinde *š* için şin ve *s* için samek kullanarak ayırt edilebilecek tek sesbirim çifti olduğu *š - s* için Güneybatı Karaycasında görülen dişyuvasıllık yitimi sürecinin filolojik veriyle doğrulanabilen tek kısmının *š* > *s* değişimi olduğu belirtilmelidir. Diğer üç değişim *č* > *c, ž* > *z* ve *ǯ* > *ʒ, š* > *s* değişimiyle aynı anda işlemiş olabilir ancak bunun için herhangi bir dilsel kanıt bulunmamaktadır.

Németh'te (2014b) *š* > *s* değişiminin zaman çizelgesinin başlangıcını bulmak için dört adet dua kitabında (JSul.III.03, JSul.III.63, JSul.III.69 ve JSul.III.79) bulunan piyut çevirisinin dört kopyasını karşılaştırdım. Bunların yaklaşık 1778'den kalma olan en eskisinde (JSul.III.63) özgün **š* açık bir biçimde korunmuştu, ancak 1805'ten kısa süre sonra kopyalanan ikinci en eski nüshada (JSul.III.03) bu neredeyse tamamen ortadan kalkmış ve yalnızca üç adet (geçerli sözvarlığının yalnızca %10'u) ödünçleme sözcükte kullanılmıştı: דושְׁמַנְנִין *dušmannyn* 'düşmanın' (100 v°), פַּשְׁמָן אֶטְמֵיא *fašman etme* 'pişman etmek' (101 r°), ve שַׁהַרִינָא *šaharyna* 'şehrine' (101 r°). Daha sonra ortaya çıkan ve 1851-1866 arası kopyalanmış olan diğer iki nüsha, bir yandan özgün **š*'nin yerine *s* kullanımı, diğer yandan ise *i* veya içinde *i* barındıran bir seslemden önce geliyorsa, ortaya çıkan *s* < **š* ve *s* < **s* değişiminden kaynaklanan *ś* (damaksıl *s*) kullanımı sergilemekteydi.[10] İkinci durumda *ś, š*'nin kaybolmasından sonra bu amaç için kullanılmaya başlanmış olabilecek shin harfiyle (bu uygulama Németh 2011b'de düzenlenmiş 19. yüzyıla ait özel yazışmalarda da görülmektedir) yazılmaktadır. Daha geç tarihli olan iki nüshada şin harfinin hem **š* hem de **s*'den evrilmiş ve yukarıda söz edilen konumda bu harfle yazılmış olan *s* için kullanıldığını, dolayısıyla *š*'yi temsil edemeyeceğini vurgulamak önemlidir.[11]

Bu nedenle dişyuvasıllık yitimi sürecinin ya da daha açık olarak ifade etmek gerekirse en azından *š* > *s* değişiminin Güneybatı Karaycasında yüksek olasılıkla 18. yüzyılların sonlarında bittiğini söyleyebiliriz. Ancak, bu değişim çok daha erken, hatta 1772'den de önce, yani Polonya'nın İlk Bölünmesi'nden sonra başlamış olabilir, çünkü her ne kadar 1772'den sonra Haliç ve Lutsk'ta yaşayan Karay toplulukları arasındaki bağlantı daha sorunlu hale geldiyse de, bu değişim hem Haliç hem de Lutsk'ta aynı anda meydana gelmişti. Bu nedenle *š*'nin *s* ile değiştirilmesi, Munkácsi (1902: 50-52) ve Grzegorzewski'nin (1914-1915: 93) de ifade ettiği üzere, Karaylar'ın tek topluluk halinde yaşadığı dönemden miras kalmış bir özellik olarak tanımlanmaz.

4-6. Batı Karaycanın bir başka ayırt edici özelliği de ön-dudaksıl *ö* ve *ü*'nün her iki lehçede de bulunmamasıdır. Yukarıda da sözü edildiği gibi (Madde 2), ön-dudaksıl *ö* ve *ü* Kuzeybatı lehçesinde yalnızca sözcük başında oldukları durumlarda korunmakta ve diğer her konumda uyum kayması tarafından ortadan kaldırılmaktadır. Ancak, *u* ve *ü* gibi *ö* ve *'o* sesleri de İbrani alfabesinde ayırt edilememekteydi, bu nedenle *ö* > *'o* ve *ü* > *'u* değişmelerinin zaman çizelgesi hakkında Madde 2'de söz edilenler dışında kesin bir şey söyleyemeyiz.

---

eklenmiştir (kullanılan mürekkebin renkli ve el yazıları açıkça birbirinden farklıdır). Bunlarda, uyum kaymasına dair herhangi bir ize rastlanmamaktadır.

10 Burada söz edilen *s* > *ś* değişimi belgelenmiştir, bk. Németh (2011a: 74-80).

11 Bu, açıkça, her zaman kendi özgün biçimlerinde yazılan İbranice sözcükler için geçerli değildir.

Güneybatı lehçesindeki *ö* > *e* ve *ü* > *i* değişimleri ise, yazıda net olarak görülebildikleri için çok daha saydamdır. Yukarıda Madde 3'te söz edilen aynı türde el yazmalarına dayanarak, bu sürecin en azından 18. yüzyılın son yıllarına kadar işlediğini, ancak *š* > *s* dönüşümünden kısa süre sonra yaklaşık 1800'lerde sona erdiğini söyleyebiliriz. Bunun kanıtı yaklaşık 1805'ten kalma olan ikinci en eski nüsha JSul.III.03'te bulunmaktadır. Söz konusu nüshada *özgün *š*'nin korunduğu neredeyse hiçbir sözcük (üç ödünçleme hariç) bulunmamakta, ancak aynı zamanda da nüshanın dili daha geniş kapsamlı *ö* ~ *e* ve *ü* ~ *i* değişimleri içermektedir. Örneklerdeki gibi özgün seslerin değişmeden kaldığı bir dizi sözcük bulunmaktadır: כיון *kün* 'gün' (100 r°), כיוֹרקליו *körklü* 'güzel' (100 v°), כיוֹרֵיא *köre* 'göre' (100 r°), טיוֹרֵיא *töre* 'yasa' (101 r°), ve ayrıca *e* ve *i*'nin daha yeniliğe açık biçimlerini içeren sözcükler de vardır:סִיבִימְלִי *sivimli* (< **süvümlü*) 'sevimli' (100 r°), טֵירֵילֶירְמְנִי *terelerimni* 'yasalarımı' (100 v°). Dahası, nüsha ayrıca yalnızca kısmi olarak korunmuş ön-dudaksıl ünlüler de içermektedir, krş. ör.: כיוֹפְלִיגִינְדֶין *köpliginden* 'çoğundan' (100 r°), כיוֹטִרְמֵיא *kötirme* 'götürmek' (100 v°), כיוֹרְכִימְנִי *körkimni* 'güzelliğimi' (100 v°), סיוֹזִינֵיא *sözine* 'sözüne' (101 r°) vb.

Asıl önemli olan, bu sürecin de 3. bölümde söz edilen nedenlerden dolayı 1772'den önce başlamış olabileceğidir.

Aslında, ikinci biçimler düzleşme sürecinin (bk. Madde 2) sözcük sonu seslemlerinden sözcük başına yayıldığını göstermektedir. Bunun tek istisnası *ü*'nün uzun süre korunduğu *-ivcü* sonekidir.

Karşılaştırmak gerekirse, dört nüshadan en eski olanı, JSul.III.63, *ö* ve *ü*'yü istisnasız sergilemektedir, ör.: כיוּפְלִיוּגִיוּנְדֶין *köplügünden* 'çoğundan' (35 v°), סיוּבִיוּמְלִיוּ *süvümlü* 'sevimli' (35 v°), טיוּסְלִיוּ *tüslü* 'türlü' (35 v°), איוּבִיוּמִיוּזְנִיוּ *üvümüznü* 'evimizi' (35 v°) vb., ancak daha erken döneme ait diğer iki dua kitabında, JSul.III.69 ve JSul.III.79, yalnızca yeni biçimler kullanılmaktadır, ör.: JSul.III.69'da כֶּיפְלִיגִינְדֶין *kepliginden* 'çoğundan' (219 v°), ve JSul.III.79'da כִּין *kin* 'gün' ya da טֵירֵיא *tere* 'yasa' (271 v°).

7. Trakai Karaycasındaki *aj* > *ej* değişimi yalnızca seslem sonu konumda gerçekleşmektedir: **(1)** biçimbilimsel kısıtlamalarla (ör., eğer son ek *j*- ile başlayıp *a* ile biten bir gövdeye ekleniyorsa) ve **(2)** soneklerde. Bu nedenle *ata* 'baba' + 2. tekil iyelik soneki *-j* → *atej* 'baban'[12] ya da *bu* 'bu' + *laj* belirteç türeten türetim soneki *-laj* → *bulej* 'bu şekilde, böyle' gibi biçimler görülürken, *karaj* 'Karay' → **karej* ya da *aj* '1. ay; 2. ay (uydu olan)' → **ej* gibi biçimler yoktur.

Bu değişimin zamandizini şimdiye kadar etkili bir biçimde belgelenememiştir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, III-73 nüshasının en yeni kısmında, 1720'lerden kalma Rut Kitabı, ve ayrıca III-78 nüshasında bu değişimin kaydına rastlanmamaktadır. Ör. III-73'de: בַּרְסָיי *barsaj* 'gidersen' (343 r°), בוּלָיי *bulaj* 'bu şekilde, böyle' (343 r°), דָא אָרַיָא אָרַמָא *arama da araja* 'seninle benim aramızda' (343 r°) vb. ve III-78'de: בוֹלְגָיְ *bolġaj* 'olsun' (243 v°), אַוַולְדַגִילָאיְ *avaldaġylaj* 'önceden' (244 r°), vb. görülürken 19. yüzyılın ikinci yarısına ait nüshalarda *ej*'in düzenli olarak bu konumda kullanıldığına rastlıyoruz. Ör. JSul.III.31'da: אוּשֵיְידִיר *ušejdir* 'uyuyor' (21 v°), טוֹחְטֵיְידִי *toχtejdir* 'kalıyor, oturuyor' (21 v°) vb. ya da III-68'da: סִינֵיְימִין *synejmyn* 'deneyimliyorum' (51 r°). Dolayısıyla bu süreç, kabaca 18. ve 19. yüzyılların ikinci yarısı arasında meydana gelmiş olmalıdır.

8. Seslem sonu ve sonek başlangıcı artdamaksıl ötümsüz patmalı *q*'nın artdamaksıl ötümsüz sızmalı *χ*'ya dönüşümü Kuzeybatı Karaycasında 19. yüzyılda meydana gelmiştir.[13] 18. yüzyılın ikinci yarısına ait nüshalar, örneğin 1782/1783'ten kalma JSul.III.05, hala kuf harfiyle yazılan özgün *q*'yu sergilemekte bu nüshalarda yeni (çoğunlukla het harfiyle yazılan) *χ* rastlanmamaktadır. Ör.: סוולוקטא *savluqta* 'sağlıkta' (14 r°), אקיללנמא *aqyllanma* 'akıllanma' (15 r°), קורקמא *qorqma* 'korkmak' (15 r°), טינצליקטא *tynčlyqta* 'sessiz' (51 r°), vb. Buna karşın, 19. yüzyılın ilk yarısına ait nüshalar *q* > *χ* dönüşümü sürecinin çoktan gerçekleştiğini açıkça göstermektedir. Ör. III-86'da (yüksek olasılıkla 19. yüzyılın ilk yıllarına ait bir nüshada): חַנְלִיקְלַרְדָא *χanlyχlarda* 'krallıklarda' (49 r°), יָיזִיקְלִי *jazyχly* 'günahkar' (49 r°), ve 1881-1882 tarihli III-68'de: קוּלְלוּח *kulluχ* 'kölelik' (1 v°), קִיְינַמַח *kyjnamaχ* 'işkence' (1 v°), קוֹרְחְטוּ *korχtu* 'korktu' (2 r°), חַנְלִיחְכַא *χanlyχka* 'krallığa' (2 v°), vb, ya da JSul.III.31'da: בַּרְלִיח *barlyχ* 'varlık' (21 v°), טַבוּלְמַחְלַרִין *tabulmaχlaryn* 'ziyaretleri' (22 r°), אַגַלִיח *aġalyχ* 'hükümet' (23 v°) vb. Yukarıdaki filolojik bilginin ışığında, bu süreç 1780'lerden sonra başlamış ve 1880'lerden önce sona erdiği söylenebilir.

12 "→" işaretini türetimi belirtmek için kullanıyorum.

13 Önek başlangıcı olan *q* değişmeden kalmış ve daha sonra *χ* ile biten bir sözcük tarafından öncelendiğinde *k*'ye dönüşecek biçimde evrilmiştir.

9. Karaycada özgün 1. ve 2. tekil kişi uyum ekleri *-men* ve *-sen* (eylemlerle ve koşaçlarla kullanılmaktadır), ünlü uyumuna göre değişen hiçbir altbiçimciği bulunmamaktadır. Bu durum, Kuzeybatı lehçesinde söz konusu uyum biçimbirimlerinin zaman içinde sırasıyla damaksıllaşmış ve damaksıl olmayan ünsüzlerle birlikte kullanılan iki değişkeye sahip *-myn* ~ *-mińˊ* ve *-syn* ~ *-śińˊ* biçimbirimlerine dönüşmesiyle değişmiştir.

19. yüzyılın ikinci yarısına ait nüshalarda bile özgün *-e-*'nin korunmuş olmasına bakılırsa, bu görüngünün görece daha geç ortaya çıktığı görülmektedir. Ör. JSul.III.31'da, בִּילִימִין *bʹiĺamʹeń* 'biliyorum' (22 r°), אֵיטַימִין *ėtʹamʹeń* 'yapıyorum' (22 r°), סִינְסִין *sensen* 'sensin' (22 r), בֵּירַיסִין *bʹeŕaśeń* 'verirsin' (22 v°). Üzerinde çalıştığım, hem yeni hem de eski biçimleri barındıran en eski nüsha, 1881-1882 yılları arasında kopyalanmış ve III-68 numarasıyla kataloglanmış olan nüshadır. Oysa bu nüshada, bir yandan מַחְטַב בֵּירַמִין *maχtav* 'övüyorum' *bʹeŕamʹeń* 'övüyorum' (51 r°) gibi biçimler varken, אַנְלֵיְיסִין *anlejsyn* 'anlıyorsun' (51 r°), בֵּירְמִין *bʹeŕamʹiń* 'veriyorum', אוֹחוּיְמִין *oχujmyn* 'okuyorum' (51 r°) ya da סִינֶיְמִין *synejmyn* 'deneyimliyorum' (51 r°) gibi sözcüklere de rastlayabiliyoruz.

Yeni biçimlerin *-men* ve *-sen* biçimlerinden daha fazla görüldüğü III-68 nüshasından elde edilen dilsel kanıtlara dayanarak bu sürecin 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıktığını söyleyebiliriz. Dahası, ünsüz uyumunun çok daha erken geliştiğini bildiğimiz düşünülürse, bu değişimin nasıl gerçekleştiğinin olası bir senaryosunu sunabiliriz: *-men* (17. yy.) > *-men* ~ *-mʹeń* (17./18. yy.) > *-myn* ~ *-mińˊ* (19 yy. sonu).[14]

3. İkincil lehçesel farklılıklar

Aşağıdaki Tablo 1.2'de çoğunlukla sesbirimsel eğilimlerle ilgili ve sınırlı etki alanına sahip ilave lehçesel farklılık sergilenmektedir.

Nr.	Orta Batı Karaycası	Modern Kuzeybatı Karaycası	Modern Güneybatı Karaycası	Değişimin Zamandizini
10.	*ti, di*	*t̄i, đ̄i*	*ti, đi* ~ *ḱi, ǵi*	19 yy. (?)
11.	*qy*	*ky*	*ky* ~ *kė*	19 yy. (?)
12.	**l, *ł*	*Í, ł*	*l, ł* (*le*)	19 yy. (?)
13.	**ll*	*Íĺ* ~ *ŋ́l* (> *ńĺ*)	*ll*	19. yy sonu
14.	**łł*	*łł* ~ *ŋł* (> *nł*)	*łł*	
15.	*jj*	*jj* ~ *ŋ́j* (> *ńj*)	*jj*	

Tablo 1.2. Karaycanın lehçelerindeki farklı sesbirimsel eğilimler

10. Güneybatı lehçesinde damaksıl ünsüz olan (ya da dilüstü ünsüzü, açıklama ve kullanılan nüsha için bk. Németh 2011a: 80-85) *ŧ* ve *đ*'nin (diş damak ünsüzleri olan *ťve ď* ile karıştırılmamalıdır) önüne geldiğinde sesletimleri aynı konumdaki /k/ ve /g/'nin sesletimini andırmaktadır. Bu durum, zamanla *ti* ~ *ḱi* ve *đi* ~ *ǵi* değişimine yol açmıştır, ancak söz konusu değişim yalnızca bu konumlarda kökenbilimsel açıdan /t/ ve /d/ barındıran sözcükbirimlerde görülmektedir.[15] Ör.: כירילמי *ḱirilme* 'yaşamak' (Németh 2011b: 163, 297) ve bunu izleyen *ŧiril-* (KarRPS: 530) < **tiril-* veya גיבִּילמין *ǵivilmen* 'değilim' (Németh 2011b: 211, 281; 1. tekil koşaç soneki *-men* ile) ve bunu izleyen *đivil* (KarRPS: 177) < **divil* 'değil'.

Bu görüngü, Ukrayna lehçelerinin etkisi sonucudur (ikinci durumda söz konusu ünsüzler dilüstü ünsüzü olarak sesletilir), bu konu Németh'te (2011a: 80-85) ayrıntılı bir biçimde tartışılmıştır ve bunun kökleri yüksek olasılıkla olasılıkla 19. yüzyıla dayanmaktadır, ancak henüz tam bir doğrulukla zaman dizini oluşturamamaktayız.

Asıl önemli olan, bu değişim tüm sözvarlığına yayılmak yerine, daha bireydilsel bir düzeyde kalmış olmasıdır. Hatta, bu değişimin gözlendiği kanıtlanan sözcüklerin sayısı oldukça sınırlıdır. Dahası, yukarıda söz edilen Ukrayna lehçeleri sürecinin çoğunlukla Dinyester bölgesinde (Haliç dahil) ve buranın güney ve güneydoğu bölgelerinde, Volhynia bölgesinde (Lutsk'un olduğu yer) olduğu gibi

14 *e*'nin *y*'ye yakınlaşması vurgusuz konumu nedeniyle kolaylaşmıştır; *-mińˊ*'deki *i*'nin ortaya çıkışı ise, komşu ünsüzlerin damaksıllaşmış olmasından kaynaklanmaktadır. Tüm bu süreç 1 ve 2'de gösterilen çoğul kişi uyum biçimbirimleri-*biz* > *-byz* ~ *-bíź* ve *-siz* > *-syz* ~ *-śíź* örneksemesinden kaynaklanmış olabilir.

15 Haliç Karaycasında bildiğim tek istisnaları: *edirek* 'daha iyi' ifadesindeki *eǵi* 'iyi', *kigircin* ~ *tigircin* 'güvercin' ve *kizdegi* ~ *tizdegi* 'güzdeki'.

nadir değil yaygın olduğu için, bu değişim güneybatı lehçesinin Haliç değişkelerinde karakteristik özellik gösterir (bk. Dejna 1957: 64, 66-67, Žylko 1958: 93-94, Zilyńskyj 1979: 92).

11. Bu süreç, özellikle Grzegorzewski (1916-1918: 254, 256; 1917: 3), Kowalski (1929: xlii) ve Zajączkowski (1931: 7) olmak üzere pek çok araştırmacı tarafından gözlemlendiyse de, bu sürecin çoğunlukla Haliç'te görüldüğünü vurgulayan en sondaki bilgin olmuştur.

Yıllar sonra, Pritsak (1959: 327) ve Dubiński (1978: 36), söz edilen değişimin Ukrayna kökenli olduğunu ama bu konuyla ilgili olan Ukrayna lehçesinin Žylko (1958: 113-117), Dejna (1957: 132), ve Zilyńskyj'e (1979: 48-49, 55) dayanılarak Németh'de (2011a: 72-74) betimlendiğinden söz etmişlerdir. Lutsk'ta bulunan nüshalarla bu sürecin neden bugüne kadar doğrulanmadığının açıklaması ise daha sonraki kaynaklardan öğrendiğimiz üzere *ky* > *kė* (*ė* = dar *e*) sürecinin tüm Haliç'i çevreleyen bölgelerde kullanılan Ukraynaca lehçelerine ait karakteristik bir özellik olmasıdır. Karayca ve Ukraynaca lehçe görüngüsündeki tek fark, Karaycada bu sürecin aksandan bağımsız oluşması, Ukraynacada sadece vurgulu seslemlerde görülmesidir.

Dilsel verilere bakılırsa, bu değişimin zamandizinini çıkarmak için yeterli materyale sahip değiliz. Hatta, bu özelliği ne başka araştırmacılar bildirmiş ne de ben İbrani alfabesiyle yazılmış nüshalarda buna rastladım. Dolayısıyla değişimin görece yeni meydana geldiği öne sürülebilir. Elimizdeki örnekler yukarıda söz edilen 20. yüzyılda yapılmış çalışmalardan elde edilmiştir. Bu çalışmalarda, *akėł* < *akył* 'akıl', *kėjyn* < *kyjyn* 'işkence' (Zajączkowski 1931: 7), *akėłli* < *akyłły* 'akıllı', *kėłmak* 'fiil' < *kyłmak* (Kowalski 1929: xlii; Dubiński 1978: 36) gibi örneklere rastlanmaktadır.

10. ve **11**. bölümlerde de sunulmuş olan son iki sesbilimsel özellik Güneybatı Karaycasının Haliç ve Lutsk değişkeleri arasında değişiklik gösteren tek örneklerdir.

Ek 12. Güneybatı Karaycasında, Ukrayna lehçelerinin[16] etkisiyle, Orta Karayca dişyuvasıl yanünsüzü **l* (ön ünlülerin önüne gelir) ve dişsel yanünsüzü **ł*'nin (art ünlülerle kullanılır) dağılımı değişmiştir: *l* yalnızca *i*'nin ve *ti, đi* önünde kullanılırken, *ł, e*'nin önündeki *l*'nin yerine geçmiştir (daha ayrıntılı bilgi için bk. Németh 2011a: 85-87).[17]

İbrani alfabesiyle yazılmış nüshalarda dişyuvasıl ünsüzü *l* ve dişsel ünsüzü *ł* birbirlerinden ayırt edilmemekte, her iki akıcı ünsüz de lamed harfiyle yazılmaktaydı. Ancak, bu konudaki ilk saha çalışmasının bizzat Grzegorzewski (1903, 1917, 1916-1918) tarafından yürütüldüğü ve Haliç raporunda belirttiği görüşlerin, tamamen geçerli olmasalar da oldukça akıllıca olduklarını da hesaba katarak, söz konusu ayrımın en azından 19. yüzyıldan beri var olduğunu biliyoruz (bk. Németh 2011a: 85-86). Daha sonra, iç savaş döneminde Güneybatı Karayca için Leh alfabesi esas alınarak oluşturulan yazım geleneğinde *l* ve *ł* arasındaki ayrımın belirtilmesi olanaklı hale getirilmiş ve yukarıda söz ettiğimiz dağılımın yeniden yapılandırılmasının da önü açılmıştır. Ancak, şimdilik, bu değişimin zamandizini hakkında pek fazla şey söyleyemeyiz.

Buna karşın, yazım geleneğinin hem konuşmada hem de yazıda değişkenlik gösterebilecek olan bir yazım standardını yansıttığını biliyoruz. Zajączkowski (1931: 9), uzdilli (etkili ve güzel) (arkaik) sesletimde *l*'nin *t* and *đ*'den başka damaksıllaşmış ünsüzün önünde de görülüyor olabileceğini öne sürmüştür. Bunu, içinde *kelniz* 'geliniz' gibi örneklere rastlayabileceğimiz A. Mardkowicz'in çalışmalarında da görebiliriz (Mardkowicz 1933: 6). Bu nedenle yukarıdaki dağılım istisnasız bir dağılım olarak değil, güçlü bir eğilim olarak düşünülmelidir.

13-15. Yukarıdaki tabloda sergilenen bu üç sesbirimsel farklılık, Kuzeybatı Karaycasının değişen biçimlerinin ve eski biçimlerin yerini tamamen almamış olan yeni değişkeleri sergilemektedir. Tablo 1.2'de sergilenmiş Kuzeybatı Karaycasının benzeşmeme süreci, ilk kez Kowalski (1929: xxxii) tarafından betimlenmiştir, ancak Kowalski söz konusu araştırmasını sürdürürken, her ne kadar bu Kowalski tarafından gerçekten söz etmemiş olsa da, *ńĺ, ŋł,* ve *ńj*[18] gibi yeni biçimlerle birlikte görülen *ĺĺ, łł,* ve *jj* içeren benzeşmeyen biçimleri incelemiştir. Alanyazında ve Kowalski'yle çağdaş olan makalelerde kolaylıkla Kowalski (1929: xxxii, 274) tarafından kayıt altına alınmış *uŋlu* yerine *ułłu* 'ulu' gibi biçimlerle karşılaşmaktayız, bk. Firkowicz, Sz. (1930: 2), Firkowicz, Z. (1932: 11) ve

16 *e*'nin önündeki ünsüzlerin damaksıllık yitimi Ukraynacaya ait karakteristik bir özelliktir, bk. (Medvedev 1955: 91).
17 Halihazırda var olan diğer iki ön ünlü *ö* ve *ü*, yüksek olasılıkla daha erken dönemlerde dizgeden çıkarılmıştır (bk. Madde 4).
18 Günümüzdeki gerçek sesbilimsel değerleri sırasıyla *nĺ, nł* ve *nj* olma eğilimindedir.

Čaprocki (1939: 3, 4). İkinci kaynak *ułłu*'nun sadece Kowalski'nin materyal topladığı Trakai'de değil, iç savaş döneminde Litvanya'nın (Polonya değil) bir parçası haline gelen Panevėžy'de de kullanıldığını göstermektedir. Son olarak, 19. yüzyılın sonlarında *ŋł* ~ *łł* değişiminin varlığının, etimolojik olarak "doğru" sayılan *nł*'nin yerine *łł* kullanılan *ałła-* 'anla-' ← *anła-* gibi örneklerde olduğu gibi, bazı *en doğru* (İngilizce *hypercorrect*: bir dil hatasından kaçınmak için bilinçli olarak yanlış yazılmış ifadelerin doğru yazılması) ifadelerin yerine kullanılmasıyla desteklendiğinden söz etmek gerekir (Németh 2013a: 249).

Yine de, bu yeni ses bileşimlerinin kullanım alanı yalnızca belli bir grup sözcükle kısıtlıdır. Öncelikle, ulaşabildiğimiz Kuzeybatı Karaycası sözlüklerinde (Kowalski 1929: 149-280; KarRPS, Józefowicz 2008, Juchniewicz 2009) bulabildiğimiz, içinde *jj* geçen tek sözcük 'sağlamca' anlamına gelen Arapça ödünçleme sözcük *kajjam*'dır. İkinci olarak, *ĺĺ* > *ńĺ* > *ńĺ* ve *łł* > *ŋł* > *nł* süreçleri biçimbilimsel sınırlar[19] içinde nadiren gerçekleşmektedir, bu da olası örneklerin sayısını oldukça azaltmaktadır.[20]

Dönüşümün 20. yüzyılda hala gelişmekte olması, söz konusu benzeşmeme sürecinin daha yeni bir görüngü olduğuna işaret etmektedir. Bu kanı filolojik verilerle de onaylanıyor gibi görünmektedir: 19. yüzyıla ait JSul.III.31 nüshasında bile düzenli olarak אַקִלְלִי *akylly* 'akıl' (21 v°), אוּלְלוּ *ullu* 'ulu' (22 r°), אוּלְלוּגוּנַה *ululuhuna* 'ululuğuna' (22 r°) gibi örneklere rastlamaktayız. Burada herhangi bir yeni biçime rastlamadım.

İlginç bir biçimde, söz konusu ikili ünsüzlerin ayrıştırılması eğilimi Trakai'deki Karayların İbranice yazıları sesletme biçimini de etkilemiş görünmektedir, ör.: Hebr. צִוִּיתָה *ṣiwwītāh* 'emredersiniz' Mykolas Firkovičius (1988'de kayıt altına alınmış, bk. Harviainen 2013: 457) tarafından *ćiŋýīta* biçiminde sesletilmektedir.

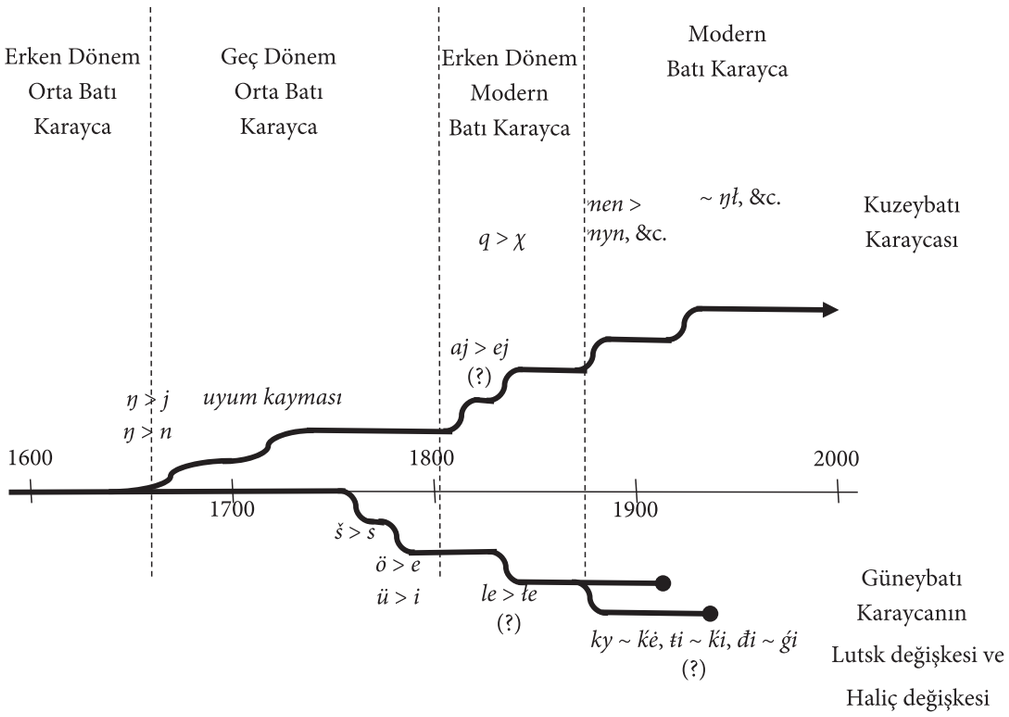
4. Lehçelere ayrılma süreci

4.1. Genel görüşler

Batı Karaycanın iki lehçesi arasındaki zamandizin ve göreli zamandizin, bize bu lehçelerin benzeşmeme sürecinin kaba bir taslağını yapma olanağı sağlamaktadır, bk. grafik 1. Elimizdeki verilerin bir kısmı yaklaşık değerler olduğu için, grafiğin içeriği de büyük ölçüde varsayımsal kalmaktadır.

19 Söz konusu sürecin biçimbilimsel sınırlılıklarına gelince, ortaya yalnızca yönelme durumundaki adlar çıkmaktadır, ör.: *kuńulĺań-* ~ *kuńuńań-* 'karar vermek' (Józefowicz 2008: 87, bk. *decydować się*; Juchniewicz 2008: 38, bk. decydować się); *ťuǵaĺ* 'bütünlük' → *ťuǵańĺik* 'mükemmeliyet, takva' (Juchniewicz 2008: 42, bk. *doskonałość*; Kowalski 1929: 268: *ťuǵańĺik*), *ťiuǵańĺa-* 'icra etmek, başarmak' (Józefowicz 2008: 589, bk. *wykonywać*; Juchniewicz 2008: 238, bk. *wykonywać*); *tavuł* 'fırtına' → *tavunlu* 'fırtınalı' (Józefowicz 2008: 54, bk. *burzliwy*; Juchniewicz 2008: 16, bk. *burzliwy*), *tavunła-* 'esmek' (Józefowicz 2008: 559-560, bk. *wiać*; Juchniewicz 2008: 226, bk. *wiać*, *uderzać (o huraganie)*; Kowalski 1929: 261: *tavuŋła-*), *uvuł* 'oğul' → *uvunlu* 'oğullu, oğlu olan' (Józefowicz 2008: 485-486, bk. *syn*; Juchniewicz 2008: 86, *mający syna*).

20 Yukarıdaki sözlüklerde benzeşmeme sürecinin gerçekleştiği dört tane gövde buldum, bunlar sırasıyla: *kanła* 'nişanlı' < İbranice כַּלָּה 'nişanlı' (Józefowicz 2008: 249, bk. *narzeczona*; Juchniewicz 2008: 101, bk. *narzeczona*; KarRPS: 289; Kowalski 1929: 211: *kaŋła*), *kułłuχ* ~ *kunluχ* 'kölelik' (Józefowicz 2008: 286, bk. *niewolnictwo,* Juchniewicz 2008: 109, bk. *niewolnictwo*; KarRPS: 346, 347; Kowalski 1929: 226: *kuŋluχ*), *ťefinła* 'dua' (Józefowicz 2008: 222, bk. *modlitwa*; Juchniewicz 2008: 93, bk. *modlitwa*; KarRPS: 522; Kowalski 1929: 261: *ťefiŋła*) ve *ułłu* ~ *unlu* 'büyük, ulu' (Józefowicz 2008: 109, bk. *duży*; Juchniewicz 2008: 46, bk. *duży*; KarRPS: 577, 579; Kowalski 1929: 274: *uŋlu*).

Grafik 1. Batı Karaycasının lehçelere ayrılması[21]

Buna bazı eklemeler yapmak gerekir:

Lehçesel farklılıklarla ses dizgeleri arasındaki farkların 17. yüzyılın ortasına veya sonlarına kadar ortaya çıkmaması kuvvetle muhtemel görünüyor, yani lehçe ayrışması yüksek olasılıkla Karay birliğinin olduğu tarihlere kadar uzanmıyor. Açık olmak adına, tahminen 14. yüzyılın sonlarına doğru[22] gerçekleşen ilk büyük göç dalgasından önceki döneme, Eski Karayca demek istiyorum. Eski Karaycada birtakım farklılıklar olmuş olabilir. Örneğin Dubiński (1968; örnekler için, bk. Tablo 2) tarafından öne sürülen sözcüklerde bu görülebilir; ancak bu konuyla ilgili yazılmış kaynakların az olması nedeniyle söz konusu görüşü savunmak oldukça zordur. Bunun yanında, sözlüksel farklılıkların, Karay topluluklarının ayrılmasından sonraki yüzyıllarda lehçe gelişiminin farklı yollar izlemesinden kaynaklanması aynı derecede mümkündür, örneğin halihazırda var olan Eski Karayca benzeşmemelerinin benzer olmayan biçimlerde gelişme göstermesi, Kırım toplulukları ve Batı Karayları arasındaki etkileşim nedeniyle meydana gelen düzensiz (benzeşme eğilimli, benzeşmeme eğilimli vb.) ses değişmeleri ve dolayısıyla ortaya çıkan lehçelerarası ödünçleme sözcükler.[23]

21 Shapira (2003: 682-683), öncelikle "Volhynia'lı Karayların çoğunluğu birkaç göç dalgasıyla Litvanya'dan oraya gelmiştir […], ve bu nedenle kullandıkları altağız ana olarak "Kuzey" […] lehçelerinden türemiştir." ve ikinci olarak Volhynia'da kullanılan ağız, yukarıda söz edildiği gibi, Litvanya'daki Karaylar'ın lehçesinden gelmekte ve damaksıllaşmış ünsüzlerden sona ek bir yud ile belirtilmiş eksiksiz damaksallaştırmasıyla tipikleşmişti." savlarını öne sürmüştür. Ancak, sunduğu tek filolojik kanıt, nüshaların ağırlıklı olarak kuzeybatı lehçesinde yazıldığı, 1688'de Karaylar tarafından kurulan ve daha sonra (ilk kez 1692'de) Haliç'ten gelen göçmenlerin yaşamaya başladığı Kukizów'dan gelen nüshaların beyanıdır. Ancak, Kukizów'dan gelen Karayların, aralarında Lutsk ve Haliç de olmak üzere, başka Karay topluluklarına katıldığına katılsak bile, hala Shapira'nın savı için yeterli filolojik kanıtımız yoktur. Hem Güneybatı hem de Kuzeybatı Karaycasında ünsüzlerin damaksıllaştırıldığı doğrudur; ancak, bu lehçelerde damaksıl ve damaksıllaştırılmış sesbirimlerin ve altbiçimciklerin dizgesi birbirlerinden oldukça farklıdır ve ayrı ayrı işleyen farklı süreçlerin sonucudur (bk. Németh 2011a ve 2014c). Ben Shapira'nın (Karaycanın lehçesel yapısına ilişkin diğer zoraki savlarını desteklemekte kullandığı) görüşünü destekleyecek hiçbir dilsel kanıt görmüyorum.

22 Şimdilik, Karayların 14. yüzyılda Trakai ve Lutsk'a ve 13. yüzyılda Haliç'e yerleşmiş olduğuna dair yadsınamaz tarihi deliller yoktur, bk. Abrahamowicz (2001: 5) veya Gąsiorowski (2008: 146-152, 165-169). Ancak, bu gerçeği olası kılan kaynaklar da vardır. Litvanya'daki Karaylar hakkında konuşmak gerekirse, tarihçiler 14. yüzyılın sonunu Karayların Litvanya'ya yerleşmesi açısından olası bir tarih olarak değerlendirilmektedirler, bk. Gąsiorowski (2008: 169-173). Shapira (2003: 669), Karayların Litvanya ve Galiçya'ya 14. yüzyılın sonlarında vardıklarını ileri sürerken, Shapira'da (2013: 148) en eski Trakai Karay belgesinin 1483'e dayandığını öne sürmektedir. Güneybatı Karayları hakkında Lutsk'taki Karay yerleşiminin 15. yüzyıl sonlarında zaten var olduğu kesin olarak söylenebilir çünkü 1506 tarihli bir belgede Karaylar'dan kendi tapınakları olan bir topluluğun üyeleri olarak söz edilmiştir, bk. (Gąsiorowski 2008: 146–148). Haliç'teki topluluğun varlığını bildiren ilk güvenilir belge 1578'e dayanmaktadır, bk. Gąsiorowski (2008: 188).

23 Dubiński (1968: 210-215) büyük çoğunluğu Tablo 2'deki etmenlerle açıklanabilen çok sayıda sözlüksel farklılık sunmuştur (KK.: *Codex Cumanicus*'un dili).

Kuzeybatı Karaycası	Güneybatı Karaycası	Yorumlar
artχary 'arkaya'	*artkary ~ ajtkary* 'arkaya'	Benzeşmeme: krş. *barcahary ~ bajcaary* 'her yerde'.
jaχšyraχ 'daha iyi'	*eđirek ~ eǵirek* 'daha iyi'	Eski Karaycadan değişimi: krş. KK. *äjgiräk ~ jaqšyraq* 'daha iyi' (Radloff 1887: 8, 37, bk. *äizi*, *jakшы*).
kač- 'koşmak, kaçmak'	*kac-* 'kaçmak'	Iraksak anlambilimsel gelişme olması muhtemel.
kojan 'tavşan'	*kojan ~ davsan* 'tavşan'	Ödünçleme (?): krş. Türk dillerinde *t ~ d* değişimi, ör. bk. Schütz (1972)
sač ~ čač 'saç'	*cac* 'saç'	Benzeşme: krş. Räsänen (1949: 175).
syzgyč 'kalem'	*cyzhyc* [*č-] 'kalem'	krş. Başkurtçadaki **č > s*, bk. Benzing (1959: 425).
ťuvuĺ 'değil'	*tivił ~ đivił* 'değil'	krş. Türk dillerinde *t ~ d* değişimi, ör. bk. Schütz (1972).

Tablo 2. Örnekler (Dubiński 1968: 210-215'ten alınmıştır) ve iki Batı Karaycası lehçesi arasındaki sözlüksel farklılıklara ilişkin olası açıklamalar

Ses dizgesinin evrimi açısından, Güneybatı lehçesi, erken Orta Karayca dizgesinin, Kuzeybatı Karaycasına kıyasla bir yaklaşık yüzyıl daha bir değişime uğramamış bir devamı niteliğindeydi. Bu sav, yukarıda söz edilen Karay göçünün güneybatı kanadının daha sonra gerçekleştiği varsayımıyla bağdaşmaktadır.

4.2. Zaman kısıtları

Bir dilin evrimine ilişkin belirgin zamandizinleri elde etmenin oldukça uğraştırıcı bir görev olduğu, hatta bu durum için pek çok farklı çözümün geçerli olabileceği şüphesizdir. Yukarıda sunulan taslak benim Batı Karaycasının 17. ve 18. yüzyıl sonları arasındaki hangi döneminin en önemli zaman aralığı olduğu konusunda gözlemlerimi içermektedir. Bu yüz yıl içinde her iki lehçenin de tipik özellikleri ortaya çıkmıştır, ör.: **ŋ > j* değişimi (ancak bu değişim daha önce de meydan gelmiş olabilir), ünsüz uyumu, Kuzeybatı Karaycasında çok sayıda damaksıllaşmış ünsüzün ortaya çıkması, *š*'nin (ve yüksek olasılıkla aynı zamanda *č, ž* ve *ǯ*'nin de) dişyuvasıllık yitimi ve ön-dudaksıl *ö* ve *ü*'nün güneybatı lehçesinden çıkarılması. Bu süreçler Batı Karayca sesbilgisini etkileyen dizgesel değişimlere yol açtı, bu nedenle söz konusu süreçlerin önemi arttı ve bunların ortaya çıktığı 18. yüzyıl sonunun, Orta Karayca ve Modern Karayca arasında bir dönüm noktası olarak değerlendirme eğilimi gerekçelendirilmiş oldu. Bu zaman diliminde ayrıca Karay nüfusunun bir Slav istilasına zemin hazırlayacak ölçüde azaldığını gözlemleyebildiğimizi de unutmamalıyız.

Ancak, şimdi zamandizinsel olarak daha eski bir zaman dilimine gidelim ve konuyla ilgili tüm zaman kısıtlarını ardışık olarak sunalım.

Yukarıda söz edildiği gibi, Orta Karayca dönemini aşağı yukarı 14. yüzyılın son yıllarına denk gelen Polonya-Litvanya bölgelerine ilk göç dalgasının başlamasıyla belirleyebiliriz. Çıkarımımıza göre, Orta Karaycanın ilk, en eski evresi, Kuzey Karaycadaki ilk köklü değişim olan ve kabaca 17. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmesi muhtemel **ŋ > j* değişimine kadar sürdü. Orta Karayca döneminin bitişi için Haliç topluluğunda yaşayan, oldukça seçkin, iyi eğitimli bir hazzan ve kopyalayıcı Jeszua Josef Mordkowicz'in [= Yeşua Josef Mordkoviç] (1802-1884) doğum tarihi olan 1802 uygun bir tarih olabilir. Jeszua Josef Mordkowicz, içinde dişyuvasıl *š* ve ön-dudaksıl seslere rastlanmayan JSul.III.69 ve JSul. III.79 numaralarıyla kodlanmış iki nüsha dahil pek çok nüshayı da kopyalamıştır.

Orta Batı Karacasının bitimine ilişkin bir başka iyi bir tarihi dayanak da, Üçüncü Polonya Parçalanması'nın tarihi olan 1795 olabilir; çünkü, her ne kadar Orta Batı Karaycasının sona erişi, Haliç'in Habsburg İmparatorluğu'nun bir parçası haline gelmesi 1772 Birinci Polonya Parçalanması'ndan sonra olsa da, Lutsk ve Trakai, Rus İmparatorluğunun (tabii ki Kırım toplulukları o dönemde çoktan Rus İmparatorluğu'nun bir parçasıydı) bir parçası haline geldiğinde ve Avusturya-Rus sınırını geçmek sorun teşkil etmeye başladığında, bu topluluğun diğer Karay topluluklarından izole olduğu 1795'te gerçekleşmiştir (örnek için bk.: Radloff 1888: 180).

Daha az kesin olan şey Erken Dönem Modern Karayca ve Modern Karayca arasındaki kesin çizgiyi çekmektir. Aslında, böyle bir ayrıma gereksinim olup olmadığı da tartışılabilir. Benim amacım, bir

yanda Kuzeybatı Karaycasında 1. ve 2. kişi adıllarının geçirdiği sesbilimsel değişimin ve diğer yandan da Güneybatı Karaycasında ortaya çıkan yeni lehçelerarası farkların zaman aralığını ayırt etmekti. İkinci görüngünün zamandizininin oluşturulması zor olduğu için, şimdilik içinde *-men ~ -myn, -mėń ~ -mį́n,* ve *-sen ~ -syn, -śeń ~ -śį́n* değişimlerinin gözlendiği III-68 elyazmasının oluşturulma tarihini, nüshasının yazılış tarihi olarak kullanacağım.

Kaynaklar

Abrahamowicz, Z. (2001). Dzieje Karaimów w Haliczu [Z. Abrahamowicz'in S. Gąsiorowski tarafından basım için hazırlanmış nüshası]. – *Przegląd Orientalistyczny* 198-199: 3-16.

Benzing, J. (1959. Das Baschkirische. – Deny J., Grønbech K., Scheel H., Velidi Togan Z. (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: 421-434.

Broydé I. (1906). Isaac ben Abraham Troki. – Singer I. (ed.). *The Jewish Encyclopedia*. [12. Bölüm]. New York, London: 265-266.

Čaprocki, D. (1939). Sormachlary biugiungiu kiunniun. – *Onarmach* 1: 3-5.

Dejna, K. (1957). *Gwary ukraińskie tarnopolszczyzny*. [= *Prace Językoznawcze Komitetu Językoznawczego Polskiej Akademii Nauk* 13]. Wrocław.

Dubiński A. (1968). Batı Karaim dilinde bazı leksik farkları. – [Yayın kurulu belirtilmemiş]. *XI. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler*. Ankara: 209-216.

Dubiński A. (1978). Phonetische Merkmale des Łuck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache. – *Rocznik Orientalistyczny* 39.2: 33-44.

EĹjaševič, B. S. (1993). *Karaimskij biografičeskij slovaŕ (ot konca XIII v. do 1960 g*. [1. ve 2. Bölüm bir ciltte]. [= *Institut Ètiologii i Antropologii RAN. Materialy k serii «Narody i kulĺtury». Výpusk 14: Karaimy. Kniga 2*]. Moskva.

[Firkowicz], Sz. 1930. [isimsiz şiir; metnin açılısı: *Igit bolu arttyr usnu*]. – *Przyjaciel Karaimów* [= *Dostu Karajnyn*] 1: 2.

[Firkowicz, Z.] [= takma adı *Zefir*]. (1932). Tienry siuwiarynia bołuszad. – *Dostu Karajnyn* 2: 11-13.

Gąsiorowski S. (2008). *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*. Kraków, Budapest.

Grzegorzewski, J. (1903). Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz. [Mit Einleitung, Texten und Erklärungen zu den Texten]. – *Sitzungsberichte der kais[erlichen] Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse* 146: 1-80.

Grzegorzewski, J. (1914-1915). Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego". – *Rocznik Oryentalistyczny* 1: 85-93.

Grzegorzewski, J. (1916-1918). Caraimica. Język Łach-Karaitów. – *Rocznik Oryentalistyczny* 1.2: 252-296.

Grzegorzewski, J. (1917). Narzecze południowe Karaitów polskich czyli t. zw. Łach-Karaimów. – *Sprawozdania z czynności posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie* 22.3: 2-6.

Harviainen, T. (2013). Karaite Pronunciation Traditions: Modern. – Khan G. et al. (ed.). *Encyclopedia of Hebrew language and linguistics*. [2. Bölüm]. Leiden, Boston.

Jankowsk,i H. (2014). Two Karaim religious poems by Isaac b. Abraham Troki. – *Karaite Archives* 2: 35-57.

Józefowicz, G. (2008). *Słownik polsko-karaimski w dialekcie trockim*. Troki, Wilno, Warszawa, Wrocław, Gdańsk, Nashville.

Juchniewicz, Sz. (2008). *Podręczny słownik polsko-karaimski*. [Warszawa].

Klemensiewicz, Z. (1974) [2002]. *Historia języka polskiego*. [7. baskı]. Warszawa.

Korkmaz, Z. (1999. Das arabische Alphabet und die türkische Sprache. – Janhunen J. – Rybatzki V. (ed.). *Writing in the Altaic world*. [= *Studia Orientalia* 87]. Helsinki: 149-158.

Kowalski, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. [= *Prace Komisji Orjentalistycznej Polskiej Akademji Umiejętności* 11]. Kraków.

KarRPS = Baskakov N.A., Šapšal S.M., Zajončkovskij A. (ed.) 1974. *Karaimsko-russko-poĺskij slovaŕ. Słownik karaimsko–rosyjsko–polski*. Moskva.

Mardkowicz, A. (1933). Jedi bitik. – *Karaj Awazy* 6: 6-10.

Medvedev, F. P. (1955). *Istoryčna gramatika ukrajinśkoji movy. Korotkyj narys*. Charkiv.

Muchowski, P. (2013). *Pas Yeda'* and *Massa' ha-ʿAm*: The lost works of Avraham ben Yoshiyahu (Abraham Ezyiaszewicz). – *Karaite Archives* 1: 85-112.

Muchowski, P. 2015 [4. Ekim]. [Michał Németh'e gönderilen bir e-mail].

Munkácsi, B. (1902). Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. – *Keleti Szemle. Közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből* 3: 245-253.

Németh, M. (2010). O wpływach polskich na język karaimów łuckich. – *LingVaria* 10: 199-212.

Németh, M. (2011a). A different look at the Lutsk Karaim sound system (from the second half of the 19th century on. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 128: 69-101.

Németh, M. (2011b). *Unknown Lutsk Karaim letters in Hebrew script (19th–20th centuries). A critical edition.* [= *Studia Turcologica Cracoviensia* 12]. Kraków.

Németh, M. (2013a). Karaim letters of Jehoszafat Kapłanowski. I. A critical edition. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 130: 237-257.

Németh, M. 2013b). Karaim letters of Jehoszafat Kapłanowski. II. Linguistic analysis. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 130: 259-276.

Németh, M. (2014a). An early North-western Karaim Bible translation from 1720. Part 1. The Torah. – *Karaite Archives* 2: 109-141.

Németh, M. (2014b). A historical phonology of Western Karaim. Alveolars and front labials in the south-western dialect. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131/3: 247-267.

Németh, M. (2014c). A historical phonology of Western Karaim. The evolution of consonant harmony in the north-western dialect. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131/4: 353-369.

Németh, M. (2015). A historical morphology of Western Karaim. The *-p + edi-* past tense in the south-western dialect. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 68/2: 215-28.

Németh, M. [hazırlık aşamasında]. A historical phonology of Western Karaim. The continuants of the velar **ŋ* in the north- and south-western dialects.

Pritsak, O. (1959). Das Karaimische. – Deny J., Grønbech K., Scheel H., Velidi Togan Z. (ed.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: 318-340.

Radloff, W. (1887). *Das türkische Sprachmaterial des Codex Comanicus*, St.-Pétersbourg.

Radloff, W. (1888). Bericht über eine Reise zu den Karaimen der westlichen Gouvernements. – *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St-Pétersbourg* 32: 173-182.
Räsänen, M. (1949). *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. [= *Studia Orientalia* 15]. Helsinki.
Shapira, D. (2003). The Turkic languages and literatures of the East European Karaites. – Polliack M. (ed.). *Karaite Judaism. A guide to its history and literary sources*. Leiden, Boston: 657-728.
Shapira, D. (2013). The Karaim translation of the Book of Nehemia copied in the 17th century's Crimea and printed in 1840/1841 at Gözleve, on the copyist of the manuscript, and some related issues. – *Karaite Archives* 1: 133-198.
Schütz, E. [= Schütz, Ö.]. (1972). Remarks on Initial *d-* in Kipchak Languages. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25: 369-381.
Zajączkowski, A. (1931). *Krótki wykład gramatyki języka zachodnio-karaimskiego (narzecze łucko-halickie)*. Łuck.
Zilyńskyj, I. (1979). *A Phonetic Description of the Ukrainian Language*. Cambridge [USA].
Žylko, F. T. (1958). *Govory ukrajińskoji movy*. Kyjiv.

El yazması kaynaklar

B 263 = 1671'de eklenmiş Kuzeybatı lehçesi eklemeleriyle (1649'da Zarach ben Natan tarafından yazılmış bir ağıt) Trakai'de 1662'de Abraham ben Yoshiyahu (1636-1667) tarafından İbrani alfabesile yazılmış bir nüshadır, bk. Muchowski (2013: 86-87, 97-98; 2015). Sankt Peterburg'daki Rus Bilim Akademisi Doğu Metinleri Enstitüsü'nde muhafaza edilmektedir.[24]
JSul.III.01 = Tevrat ve Peygamberler kitaplarından seçilen bölümlerin 19. yüzyıl Haliç Güneybatı Karaycasına elyazması, seslendirilmiş çevirisi. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.03 = 1736/1737'ye ait İbranice basılı bir dua kitabına yaklaşık 1778'de eklenim İbranice ve Güneybatı Karaycası el yazması, seslendirilmiş eklemeler. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.05 = Yaklaşık 1782'ye ait Kukizów'da bulunmuş Kuzeybatı Karayca ve İbranice el yazması, seslendirilmemiş dua kitabı. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.31 = 1868 ve 1872'de basılmış iki parçadan oluşan basılı İbranice bir dua kitabına eklenmiş 19. yüzyılın ikinci yarısına ait İbranice ve Kuzeybatı Karayca el yazması, seslendirilmiş eklemeler. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.63 = 1804/1805'e ait basılı İbranice bir dua kitabına eklenmiş 19. yüzyıla ait İbranice ve Güneybatı Karayca el yazması ve seslendirilmiş eklemeler. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.69 = 1851-1866 arası döneme ait Haliç'te bulunmuş İbranice ve Güneybatı Karayca el yazması ve seslendirilmiş dua kitabı. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.74 = 1851-1866 arası döneme ait Haliç'te bulunmuş İbranice ve Güneybatı Karayca el yazması ve seslendirilmiş dua kitabı. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
JSul.III.79 = 1851-1866 arası döneme ait Haliç'te bulunmuş İbranice ve Güneybatı Karayca el yazması ve seslendirilmiş dua kitabı. Anna Sulimowicz'in özel arşivinde muhafaza edilmektedir.
III-68 = 1881-1882'de Trakai'de kopyalanış Haggada'nın Kuzeybatı Karaycasına el yazması, seslendirilmiş çevirisi. Sahibinin şimdilik anonim kalmasını tercih ettiği özel bir arşivde muhafaza edilmektedir.
III-73 = 1720'ye (Tevrat) ve yaklaşık 1720'lere (diğer kitaplar) ait Kukizów'da bulunmuş Tevrat, Rut Kitabı, Yeremya Kitabı, Vaiz Kitabı ve Ester Kitabı'nın Kuzeybatı Karaycasına el yazması, seslendirilmiş çevirisi. Sahibinin şimdilik anonim kalmasını tercih ettiği özel bir arşivde muhafaza edilmektedir.
III-78 = Yaklaşık 1750'lere ait, İbranice, Güneybatı ve Kuzeybatı Karaycasında yazılmış el yazması, seslendirilmiş dua kitabı. Sahibinin şimdilik anonim kalmasını tercih ettiği özel bir arşivde muhafaza edilmektedir.
III-86 = 18. yüzyılın ortaları ve 19. yüzyılın ilk yarısında birçok kopyalayıcı İbranice ve Kuzeybatı Karaycaya kopyalanan el yazması, kısmen seslendirilmiş dua kitabı. Sahibinin şimdilik anonim kalmasını tercih ettiği özel bir arşivde muhafaza edilmektedir.

Not

Bu makalenin yazması 2011/03/D/HS2/00618 ve 2015/17/B/HS2/01498 numaralı projeler çerçevesinde Polonya Ulusal Bilim Merkezi (Lehçe *Narodowe Centrum Nauki*) tarafından mali olarak desteklenmiştir. Bu makalenin yazarı 00497/12/FPK/NIMOZ, 02261/13/FPK/NIMOZ ve 05315/15/FPK/NIMOZ numaralı, Ulusal Müzecilik Enstitüsü ve Polonya Koleksiyon Koruma (Lehçe Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów) tarafından mali olarak desteklenen projelerden de yararlanmıştır.

24 26 v° - 28 r° yapraklarının renksiz (düşük çözünürlüklü) kopyalarına erişimimi sağladığı için Prof. Piotr Muchowski'ye teşekkürlerimi iletmek isterim.

GÜNEYBATI KARAYCADA /Š, Č/, /Ž, ǯ/ ÜNSÜZLERİNİN VE /Ö, Ü/ ÜNLÜLERİNİN DEĞİŞİMLERİ (18. VE 19. YÜZYILLAR)

Michał Németh
Çev. Defne Ersin Tutan, Fatma Ay

1. Ön değerlendirmeler

Genel olarak üzerinde uzlaşılan ortak görüş, *š* > *s*, *č* > *c*, *ž* > *z* ve *ǯ* > *ʒ* değişimlerinin (dealveolarizasyon), *ö* > *e*, *ü* > *i* gibi ön-dudaksıl seslerin düzleştirilmesi Güneybatı Karaycada görülen yeniliklerdir. Önceki değişim, Türk dilbilim dünyasında istisnai bir durum oluşturmaz; diğer Türk dillerinde de bazı yarı kapantılı ve sızmalı ünsüzlerin dealveolarizasyonu belgelenmiştir (aşağıya bakınız). Yine de, Güneybatı Karayca, dealveolarizasyon sürecinin, tüm dişyuvasıl patlamalı-sızmalı ve sızmalı ünsüzleri düzenli olarak etkileyen çok az Türk dillerinden biridir. Öte yandan *ö* ve *ü*'nün düzleşmesi, bu gibi sistematik bir değişimin genelde Türk dillerinin istisnai bir örneği olarak kabul edilmektedir (örneğin, bk. Baskakov 1963: 34).

2. Bu makalede kullanılan örnek dilbilimsel malzemeler

Bu makalede sunulacak olan sonuçlar İbraniceyle yazılmış olan Haliç Karaycasının elyazma metinlerinin analizine dayanmaktadır. Ne yazık ki, 20. yüzyılın başlangıcından önce İbraniceden başka bir yazı ile yazılmış Karayca bir metin yoktur. Bu durum araştırmamızı daha da güçleştirmektedir çünkü İbrani alfabesinin sunduğu ünlü noktalamaları ve yazıbirim grupları, Karaycanın fonetik ya da fonolojik tüm özelliklerini yansıtacak yeterlikte değildir.[1] Dolayısıyla, imleme çoğunlukla belirsiz olup, yalnızca imla eğilimlerinin karmaşık ve derinlemesine analizi fonetik, fonoloji ve imla arasındaki ilişki ve bağlantılar hakkında güvenilir sonuçlara varmamızı mümkün kılmaktadır.

Bu araştırma, Karayca eklentilere sahip Haliç diyalektinden 14 elyazması dua kitabının ön okumasından oluşmaktadır. Ancak, açıklık adına ondan parçalar alıntılamak ve onun dilbilimsel malzemesini örneklemeler için kullanmak maksadıyla Haliç Karaycasına ait bir *piyut*[2] seçtim.[3]

En önemli seçim ölçütü, (analiz edilen zaman skalasını kabul edilebilir bir yakınlık içermesi için) bir metnin farklı çağlara ait farklı kopyalarının mevcut olması ve öncelikli olarak ismen bilinen farklı kişilerce kopyalanmış olmasıydı. Bir başka ölçüt ise metnin yazarının ya da çevirmenin isminin de tarafımızca biliniyor olmasıydı. Buna ek olarak, analiz amacıyla kullanılan Haliç Karaycası metinlerinin tümüyle ünlüleştirilmiş ve açık bir biçimde okunabilir halde bulunmaları önemliydi. Nihayetinde, seçtiğim metin, bir kuzeybatı biçimini içermekte olup, bu yapı, bu çeşit bir araştırmanın ne kadar karmaşık olabileceğine işaret etmekte ve söz konusu metni çok daha özgün, nadir bulunur ve değerli kılmaktadır.

Bu nedenle, bu makalenin hazırlanışında yararlanılan örnek metinler, dört dua kitabında kopyalanmış olan *piyut*tan gelmektedir ve Tuori'ye (2013: 75) göre İbraniceden Karaycaya yaklaşık olarak 1650 yıllarında doğmuş ve 1700'de ölmüş Josef ben Şemuel ha-Rodi ha-Maşbir'in oğlu olan Şemuel ha-Rodi (ölümü 1744) tarafından tercüme edilmiştir. Şemuel'in, Haliç'te, 1765-1778 yılları arasında Musevi Sinagogunda resmi olarak hazzan pozisyonunda görev yaptığını, karısının adının Ester ve iki oğlu olduğunu, bunlardan adı Moşe olanın da Haliç'te 1765-1778 yılları arasında (ya da 1765-1792) resmen hazzan olarak atandığını biliyoruz.[4] Babası Josef ben Şemuel ha-Maşbir'in Haliç'e gelişi bu toplumun tarihinde en önemli kilometre taşlarından birini oluşturmuştur: ölümüne kadar hazzan olarak görev yaptığı Haliç'te gerçekleştirdiği reformlar, üyelerinin ruhsal eğitimlerinin yükselmesine büyük katkılarda bulunmuş ve bu gelişme Josef'e, İbranice 'ekmek veren' anlamına gelen *ha-Maşbir* lakabının verilmesine neden olmuştur. Burada önemli olan şu noktayı belirtmek gerekir ki tarihçiler Josef ben Şemuel ha-Maşbir'in Haliç'e hangi yıl geldiğinden[5] ve Haliç'e gelmeden önce nerede yaşadığından tam olarak emin değilseler de, oğlu ve söz konusu çevirinin yazarı Şemuel'in Haliç'te doğduğunu ve tüm olasılıklara göre burada büyüdüğünü neredeyse kesin olarak söyleyebiliriz.[6]

1 İbrani alfabesiyle yazılmış olan Güneybatı Karayca metinlerinin imla özelliklerine dair ayrıntılı bir açıklama için bk. Németh (2011b: 99-130).

2 *Piyut* (İbranice çoğul: *piyyūṭīm*) bir kilise ilahisidir. Genellikle kutsal günler ve Sebt günlerinde ibadet boyunca söylenir ve duaların içine eklenir. Bu çeşit ayinsel şiirler hakkında daha fazla bilgi için bk. Deutsch (1905: 65-68) ya da Fleischer (2007: 192-195).

3 Yer sınırlamasından dolayı bu kaynak hakkında geniş bir alıntı yapmaktan kaçındım. Ancak şu an hazırlamakta olduğum Haliç Karaycasına ait *piyutim* üzerine geniş kapsamlı olan ileriki çalışmamda karşılaştırmalı eleştirel analizini eksiksiz sunmayı planlıyorum. Bu el yazmalarına ulaşmamı sağlayan Anna Sulimowicz'a (Warsaw) en içten teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

4 Sözü edilen tarihler için bk. Bałaban (1927: 25), Zarachowicz (1935: 23), Gąsiorowski (2008: 455-456) ve Kizilov (2009: 377).

5 Josef ben Şemuel ha-Maşbir Haliç'e yaklaşık olarak 1670 yılları civarında ya da 1680 veya 1685 yıllarında gelmiş olabilir bk. Kizilov (2009: 48).

6 Bir yanda doğum yerinin Troki olduğunu savunan bk. Gąsiorowski (2008: 375) ve Tuori (2013: 77, 86) ile doğum yeri olarak

Söz konusu makalede tartışılan *piyut*, dört farklı dua kitabında yer alan, dört nüsha olarak Varşova'da, Anna Sulimowicz'in özel arşivinde JSul.III.03, JSul.III.63, JSul.III.69, ve JSul.III.79, katalog numaraları ile yer almaktadır. Elyazması içeriğinde yer alan İbranice başlıklar üzerinde yapılan ayrıntılı incelemelere dayanarak bu el yazılarının yaşını oldukça iyi bir şekilde tahmin edebiliriz. JSul.III.03 ve JSul.III.63 numaralı en eski elyazmalarının müstensihleri büyük olasılıkla iki farklı kişi (el yazılarının paleografik karşılaştırması bunu açıkça gösterse de, kimlikleri hala belirsiz ya da bilinmemektedir) iken JSul.III.69 ve JSul.III.79 numaralı metinleri kopyalayan yazıcı ismen bilinmektedir. Aşağıdaki tablo 1, ilgili verileri özetlemektedir.[7]

Katalog No.	Çevirmen	Müstensih	Nüshanın olası kopyalama tarihi	Sayfa No.
JSul.III.63	Şemuel ben Josef ha-Rodi (ölümü 1744)	Jeşua (ölümü 1796) ya da Josef (ölümü: ?) Mordkowicz	tahminen 1778 (en geç 1796)	35 v° - 36 v°
JSul.III.03		bilinmeyen	1805'ten hemen sonra	100 r° - 101v°
JSul.III.69		Jeşua-Josef Mordkowicz (1802- 1884)	1851 ile 1866 arasında	219 v° - 221 v°
JSul.III.79				269 v° - 272 r°

Tablo 1. Çevirmen, müstensihler ve çeviri tarihleri

Söz konusu metin אֲנוּנָה אֲנִי וַעֲגוּמָה sözcükleri ile başlayan İbranice bir ilahidir *(piyut)*. Metnin Karayca başlangıç sözcükleri *Men zavally Israel* (Ben zavallı İsrail)'dir. Dokuz kısımdan oluşan bu metnin ilk iki kısmının karşılaştırmalı nüshası aşağıda sunulmuştur. Tüm metin 63 satırdan oluşmaktadır.

Transkripsiyon, dört *piyut* çevirisinin (JSul.III.63) en eski biçimini gösterir. Önemli kısımlarda nüshalar arasındaki konuyla ilgili olan farklılıklar hakkında görüşlerimi bildirdim.[8] Eğer açıklama tek bir sözcük değil de, daha uzun bir kısım ile ilgili ise, söz konusu kısım süslü ayraçlar içine alınmıştır. İbranice başlığın ilk üç satırını alıntılamaktan kaçındım.

Bu makalede, daha önceki eleştirel ve betimsel dilbilgisi çalışmalarımda kullanmış olduğum fonetik transkripsiyonu kullanamadım; eğer kullansaydım, doğrulanmış dil malzemelerinin yeniden yapılandırılmış fonetik gösterimi, fazlasıyla varsayıma dayalı olacaktı. Güvenilir dilbilimsel bir tanımlama sunduğu için burada, dilin fonolojik sistemini yansıtan bir transkripsiyon çok daha uygun görünmektedir. Eğer yazı, kendisinden güvenilir ve kesin sonuçlar çıkarmamıza izin veriyorsa, ancak bu durumda fonetiği hakkında yorumda bulunabilirim.

Damaksıl yarıünlüyü göstermek için /j/ harfini kullandım. /v/'nin fonetik değeri belirsizdir: dişsil dudaksıl sızmalı ünsüz haline dönüşmüş çiftdudaksıl sızmalı ünsüz ya da çiftdudaksıl yarıünlü olabilir. Ancak, bu değişimin göreceli kronolojisi şimdilik meçhuldür. /ɣ/ sembolünü, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden Güneybatı Karaycanın küçük dil sızmalı ünsüzünü göstermek için kullandım. /χ/ artdamaksıl sızmalı ünsüzünü temsil ederken, /h/ ise ötümsüz gırtlaksıl sızmalı ünsüzünü göstermektedir. Son olarak /ǯ/ harfi ile dişyuvasıl ötümlü yarı kapantılı ünsüzünü gösterdim. Çeviri yaparken mümkün olduğunca asıl metne sadık kalmaya çalıştım. Kare parantezler içinde yer alan eklemeler okumayı kolaylaştırmak içindir.

Derażne'yı öneren bk. Abrahamowicz (2001: 13), Akhiezer, Markon (2007) ve Kizilov (2009: 48).

7 Yukarıda bahsedilen eleştirel basımdaki elyazmalarının yaşına ilişkin argümanlarımız ayrıntılı olarak sunulacaktır. Bu husus öylesine karmaşık bir iş olarak karşımıza çıkmıştır ki, yerimizin kısıtlı olması nedeniyle burada detaylı açıklamasına yer veremedik. İbranice konularında yardımları ve tavsiyelerinden dolayı Prof. Tapani Harviainen'e (Helsinki) şükranlarımı sunarım.

8 Yer kısıtlamaları nedeniyle, kopyalar arasındaki sentaktik, morfolojik, sözlüksel ve imlaya ait farklılıkları bu makalenin temel konusu ile alakalı olmamasından dolayı ele almadım.

2.1. Transkripsiyon (çevriyazı)

Yaprak 35 v°

[…]

[4] Men zavally Israel bilinemen jazyklaryma oltura galutta küčlü jasta
[5] da ačuvlu. Ki bar bu tarlyklar učradylar meni ki olturγanymda
[6] jerimde köplügünden[9] bar nametnin χor ettim kulluγun adonajnyn ol
[7] aziz da ol korkunčlu. Da bunar köre[10] daγyn olda χorlady meni da bezdi
[8] klegi anyn menden ne ki burundan edim anar astry süvümlü.[11] Vale
[9] haligine kaχγrybyla kojdu meni kajγyly da har kün[12] bolamen syzlavlu.
[10] דוֹה וזבֹה.[13] Kajyrdym ense aziz zynharlamaklaryna {tügel torannyn}[14]
[11] jabuškanym[15] byla murdar kulluγuna jat tenrilernin da murdar bolundum
[12] alarbyla neginče ki χor ettim da byrčlattym syjly ǯanymny. Bu
[13] jazyk üčün[16] tünkelttin[17] meni tüslü[18] jerlerinde umalarnyn kulluk
[14] etivčülernin[19] avoda zaraγa[20] da ullu χorlukka kollarynda alarnyn
[15] kemištin[21] meni. Da daγyn čeber jerimden de ki ülüš[22] beribedin[23] any mana
[16] sürdün[24] meni andan da χanlyklar arasyna tozdurdun ulanlarymny. Ki
[17] muna sensen kipligim[25] tar vaχtymda nek bu haligine uzak zaman galutta
[18] ynǯytasen meni. […]

2.2. Çeviri

Yaprak 35 v°

[…]

[4] Ben zavallı İsrail, sürgünde yaşamanın günahlarının ıstırap veren bilincindeyim
[5] ve acılıyım. Bütün bu üzüntüler benim başıma geldi çünkü ben
[6] tüm iyiliklerin bol olduğu yerde yaşarken, Tanrı'ya tapmayı reddettim
[7] ve korktum. İşte bu nedenledir ki O beni de lanetledi ve
[8] beni şefaatinden dışladı, oysa başında ben şefaati için Ona karşı çok naziktim. Fakat
[9] şimdi, beni gazabıyla dertler içinde bıraktı ve her gün acılar içindeyim.
[10] [Kısım 2] Ve ben kusursuz Tevrat'ın kutsal emirlerine sırtımı döndüm
[11] değişik tanrılara tapanlara katılarak, kirlendim
[12] böylece seçkin yüreğimi reddettim ve lekeledim.
[13] Bu günahım yüzünden beni ülkeden ülkeye
[14] putlara tapanların ülkelerinde dolaştırdın, onların ellerine
[15] bıraktın beni. Ve senin bana bağışladığın ülkeden
[16] beni dışarı attın ve çocuklarımı krallıklar arasında dağıttın. Öyleyse,
[17] dikkatle bak, fark et ki muhtaç zamanlarımda sen benim gücümsün, peki
[18] neden bu kadar uzun zamandır sürgünde bana zarar veriyorsun? […]

---

9 Yanlışlıkla *şuruk* ile harflenmiştir: כיוּפְלִיוּגִיוּנְדִין JSul.III.03: כיוֹפְלִיגִינְדִין *köpliginden*. || JSul.III.69: כְיִפְלִיגִינְדִין *kepliginden*. || JSul.III.79: כְיִפְלִיגִינְדִין *kepliginden*.

10 כיוֹרְיא: JSul.III.03: כיוֹרְיא *köre*. || JSul.III.69: כֵּירֵי *kere*. || JSul.III.79: כֵּירֵי *kere*.

11 סיוּבִיוּמְלִיוּ JSul.III.03: סִיבִימְלִי *sivimli*. || JSul.III.69: שִׁיוִימְלִי *sivimli*. || JSul.III.79: שִׁיוִימְלִי *sivimli*. Belirli durumlarda *şin* harfini *s* sesi ile transkripsiyon edilmiştir (yalnızca son üç elyazmasında) bk. 3.6 da yer alan argümanlarım. Genel anlamda *i* sesine sahip bir hecenin önünde fonetik değeri (*şin* harfi ile yazılmış) [ś]'dir ve /s/ alt sesbirimin yeriyle ilgiliydi.

12 כיוּן: JSul.III.03: כיוּן *kün*. || JSul.III.69: כִּין *kin*. || JSul.III.79: כִּין *kin*.

13 דוֹה וזבֹה: JSul.III.03: דֹּבה וזבֹה. || JSul.III.69: דוֹה. || JSul.III.79: דוֹה . Bu eklemeler çevirinin bir sonraki (ikinci) kısmının başlangıcını göstermektedirler.

14 טיוּגִיל תוֹרָהנְנִין: JSul.III.03: אָזִיז תוֹרָהנִין *aziz toranyn*. || JSul.III.69: טִיגֵיל תוֹרָהנְנִין *tigel torannyn*. || JSul.III.79: טִיגֵיל תוֹרָהנְנִין *tigel torannyn*.

15 יֵיבוּשְׁקָנִים־י: JSul.III.03: יַאבוּסְקָנִים־י *jabuskanym*. || JSul.III.69: יַאבוּסְקָנִים *jabuskanym*. || JSul.III.79: יַאבוּסְקָנִים *jabuskanym*.

16 איוּציוּן: JSul.III.03: איוּציוּן *ücün*. || JSul.III.69: אִיצִין *icin*. || JSul.III.79: אִיצִין *icin*. Son üç elyazmasında *tsade* harfinin **-c-* ya da **-ʒ-* ile okunması için, 3.5'teki argümanıma bakınız.

17 טיוּנְכִילְטָטִין: JSul.III.03: טִינְכִילְטָטִין *tinkelttin*. || JSul.III.69: טִינְכִילְטָטִין *tinkelttin*. || JSul.III.79: טִינְכִילְטָטִין *tinkelttin*.

18 טיוּסְלִיוּ: JSul.III.03: טִישְׁלִי *tisli*. || JSul.III.68: טִישְׁלִי *tisli*. || JSul.III.79: טִישְׁלִי *tisli*.

19 אֵיטִיבְצִיוּלֵירְנִין: JSul.III.03: אִיטִיבְצִילֵירְנִין *etivcilernin*. || JSul.III.69: אִיטִיבְצִילֵירְנִין *etivcilernin*. || JSul.III.79: אֵיטִיבְצִילֵירְנִין *etivcilernin*.

20 Yönelme durum *-ga* ekli İbr. עֲבוֹדָה זָרָה 'puta tapınma, paganizm'.

21 כֵּמִישְׁטִין: JSul.III.03: כֵּימִישְׁטִין *kemistin*. || JSul.III.69: כֵּימִישְׁטִין *kemistin*. || JSul.III.79: כֵּימִישְׁטִין *kemistin*.

22 אוּלוּש: JSul.III.03: אִילִיס *ilis*. || JSul.III.69: אִילִיס *ilis*. || JSul.III.79: אִילִיס *ilis*.

23 Bk. Németh (2015).

24 סיוּרְדִיוּן: JSul.III.03: סִירְדִין *sirdin*. || JSul.III.69: שִׁירְדִין *sirdin*. || JSul.III.79: שִׁירְדִין *sirdin*.

25 כִּיפְלִיגִים: JSul.III.03: כיוּפְלִיגִים דָּא בוֹלוּסְלוּגוּם *küpligim da bolusluγum* || JSul.III.69: כִּיפְלִיגִים דָּא בוֹלוּסְלוּגוּם *kipligim da bolusluγum*. || JSul.III.79: כִּיפְלִיגִים דָּא בוֹלוּסְלוּגוּם *kipligim da bolusluγum*.

3. Dile ait özellikler

3.1. Metinlerin diyalektlerle bağlantısı

Tartışmamıza başlamadan önce mutlaka cevaplandırılması gereken çok önemli olan soru, analiz ettiğimiz metinlerin, çevirmenin dilinin mi yoksa müstensihin dilinin mi özelliklerini yansıttığıdır. Cevap kesindir: bu çeviriler, büyük ölçüde dili tutarlı olan dua kitaplarının yalnızca bir kısmını oluşturduklarından, farklı toplumlardan (Haliç, Lutsk, Derażne, Poswol ve Kukizów) farklı kişilerce, farklı zaman dilimlerinde de yazılmış olsa, bu metinlerin müstensihlerinin dillerini yansıtmaları gerektiği kuşku götürmeyecek kadar doğrudur.

Takip eden alt bölümlerde sunulan dilbilimsel özellikler metnin diyalektle ilişkin bağlantısına işaret etmekte olup yazıda çok açık olarak yansıtılmıştır. Ön-dudaksıl ünlüler ile dişyuvasıl sızmalı ünsüzlere özel ilgi gösterilmiştir.

3.2. **ŋ*

Her dört metin de çok açık biçimde Güneybatı Karayca dil özelliklerini taşımaktadır. Bu özelliklerin arasında en ayırt edici olanı artdamaksıl **ŋ* sürekli ünsüzü yani *n*'nin (ki her zaman nun harfi ile gösterilir) Kuzeybatı Karayca eşdeğerleri *yud* ya da çift *yud* ile yazılan *j* ve *nun* ile yazılan *n*'dir. Örneğin, **torajnyn*, *ťuńkaťťij*, *śurďuj*, *navilerijnin*, *šemijnin*, *ǵuńaχĺarijńiń* yerine sırasıyla, *torannyn* [10],[26] *tünkelttin ~ tinkelttin* [13], *sürdün ~ sirdin* [16], *navilerinnin* [20], *šeminnin* [50], ya da *güneχlerinnin ~ gineχlerinnin* [59].

Daha da şaşırtıcı olanı, JSul.III.63'te açıkça kuzeybatı biçimi olan אִיזְיִיְנוּן *özüjnün* [47] kullanılmış olmasıdır. Diğer üç elyazması metninde güneybatı diyalektine özgün *ezinnin* kullanılmıştır (beklenen *özünnün* yerine). Bu hususa kesin ve net bir açıklama getirmek zordur. Bu durumda ancak, JSul. III.63'ün müstensihi için temel teşkil eden asıl kopyanın zaten bu biçimi içermekte olduğu önermesi belki de geçerli olabilir. O halde söz konusu biçim, müstensihin yanlışlıkla Güneybatı Karayca biçimine fonetik olarak aktarmadığı bir sözcük durumunu taşıyor olmalıydı.

Dolayısıyla bu metinde kuzeybatı biçiminin görülmesinin, Gąsiorowski (2008: 375) ve Tuori (2013: 77) tarafından öne sürülen ve *piyut* çevirmeninin babası olan Josef ben Şemuel'in, 1685 yılında Haliç'e gelmeden önce Troki'de yaşadığı, ya da en azından, bu bireydilin Kuzeybatı Karay akraba dilleri tarafından etkilenmiş olabileceği doğrultusundaki varsayımına kısmen destek teşkil eder göründüğünü belirtebiliriz. Ancak, bu makaleden hareketle, metinlerde Kuzeybatı Karayca etkisinin kaydedilmiş olduğu başka bir örneğe rastlanmadığını vurgulamak önem taşımaktadır.

Ayrıca *özüjnün* biçimindeki **ŋ > j* değişiminin, kopyalanan metinden önce gerçekleştiğini göstermekte ve bu nedenle, eğer metinler, Litvanyalı bir Karay tarafından kendi ana diyalekti ile kopyalanmış ise, haklı olarak, **ŋ > n* örneklerinin bulunduğu tüm metinlerde *j*'nin olmasını da bekleyebiliriz. Bu değişimin kronolojisi, JSul.III.05'te bulduğumuz 1762/1783 civarında kopyalanmış Kukizów'dan bir dua kitabı ve III-73'te bulduğumuz 1720 civarlarında yine Kukizów'un kısmi bir İncil tercümesi gibi Kuzeybatı Karay metinlerinde yer alan kayıtlarla örtüşmektedir. Tamamen elyazması bu belgelerde **ŋ > j* değişiminin sonuçlarını görmekteyiz, örneğin: *kulluhuja* 'hizmetinize' (JSul.III.05: 15 r°).

3.3. Ünlü uyumuna karşı ünsüz benzeşmesi

Dört dua kitabının dördü de ünlüleştirilmiştir ki bu da bizim, metinlerde ünsüz benzeşmesine doğru değiştirilen bozulmuş ünlü uyumu özelliklerinin olmadığını kesin olarak söylememize izin verir. Karşılaştırıldığında, Kukizów'un metinleri, Kuzeybatı Karaycada ünsüz benzeşmesinin büyük olasılıkla, 17. ve 18. yüzyıllarda gelişmiş olduğunu gösterir, bk. Németh (2014b).

26 Köşeli parantez içerisindeki sayılar, JSul.III.63'te kaydedildiği şekliyle metnin satır numarasını gösterir.

3.4. **ö, *ü*

JSul.III.63 ve JSul.III.03'te görmüş olduğumuz yazı sisteminde *ö, ü* ile *e*, *i* arasında açıkça ayrım yapılır. JSul.III.69 ve JSul.III.79'da ise artık *ö* ve *ü*'nün izlerine rastlamayız; bu da düzleşme sürecinin 1851 ile 1866 yılları arasındaki dönemde işlemiş olduğunu gösterir. Her halükarda, bu iki ünlü harfin dudaksıl telaffuzu Jeşua-Josef'in (doğum 1802) bireydilinin karakteristik özelliği değildir — bu üretken müstensihin çok sayıda başka el yazısıyla yazdığı müsveddeler ışığında da aynı saptamayı güvenle yapabiliriz.

Ön-dudaksıl ünlüleri *ö* ve *ü* genellikle *yud* ve *vav* harfleri ile ya da nadiren sadece *vav* harfi ile yazılır — şüphesiz her iki halde de sırasıyla — *holam* ya da *şuruk* ile yazılır.[27] Ön *e* ve *i*'ye gelince, sırasıyla her zaman *tsere, segol* ya da *hirik* harekelerinin önüne gelen *yud* ile gösterilmiştir. Her ünlü, buna ek olarak kelime başında *elif* harfi ile gösterildi. Ön *e* ve *i*'nin imlemesi, 19. yüzyılın 2. yarısında kalan Güneybatı Karayca metinlerinde çoğunlukla karşılaşabileceğimiz yazım biçimlerinden farklı değildir, bk. Németh (2011b: 108-110).

Ön-dudaksılların ses-yazım uyumu aşağıdaki gibidir:

[ö]

Başta:
- -איֹ: tek kelimede (yalnızca JSul.III.63'te), bk. איוֹזיוּיֶנוּן *özüjnün* [47]
- -אוֹ: iki kelimede (yalnızca JSul.III.63'te), ör. אוֹץ *öč* [41]

Ortada:
- -יֹ-: sık geçen, ör. כיוֹרֵיא *köre* [7]
- -ֹ-: daha seyrek olarak, ör. טוֹרֵילֵירִימְנִי *törelerimni* [34]

Sonda:
- *ö* bu pozisyonda görülmez

[ü]

Başta:
- -איו: sık geçen, ör. איוּציוּן *üčün* [50]
- -או: iki kelimede (yalnızca JSul.III.63'te), ör. אוּצוּן *üčün* [51]

Ortada:
- -וּ-: sık geçen, ör. טיוּרְליוּ *türlü* [35]
- -ו-: daha seyrek olarak, ör. טוּבוּל *tüvül* [40]

Sonda:
- יו-: sık geçen, ör. איוּבִיוּמִיוּזְנִיוּ *üvümüznü* [20]
- ּו-: iki kelimede (yalnızca JSul.III.63'te), ör. רַחְמֵיטְלֵוְוּצוּ *raχmetlevčü* [27]

JSul.III.63 ve JSul.III.03 kayıtlarında yer alan iki *piyut*, bu alanda önemli farklılıklar sergilemekte olup, bu düzleşme sürecinin kronolojik oluşumunu belirlememiz için bir anahtar niteliğindedir. JSul.III.03'te yer alan metin, *ö ~ e* ve *ü ~ i*'nin nöbetleşmesini göstermekte ve etimolojik olarak temellendirilmeyen dudaksıllara sahip olan yanlış hecelenmiş kelimeleri de içermektedirler (aşağıda, 3.7 numaralı bölüme bk.). Bu gözlem doğrultusunda metnin, değindiğimiz fonetik değişimin hala geçerli olduğunu göstermiştir.

Bunun aksine, kronolojik olarak daha eski olan metin, yani JSul.III.63, *ö* ve *ü*'nün dudaksıllığının her konumda korunduğunu açıkça gösterirken, daha yeni olan iki metin, yukarıda da sözü edildiği gibi, bu sürecin nihai sonucunu yansıtmaktadır, yani, her pozisyonda *e* ve *i* yer almaktadır. Bu durumda, bu el yazmalarının, söz konusu sürecin zamansal çerçevesini betimlediklerini söylemek uygun olur.

27 Yazıda genel olarak sırasıyla 50 ve 51. satırda *üčün* edatı için וויציוויא ve וויצוא olarak kaydedilenler aynı metin içerisinde tutarlılık göstermezler. Aynı zamanda *ö* sesi ilk hece dışında görülmemesi gibi fonotaktik sebeplerden dolayı kelime sonunda görünmeyebilir.

Aşağıda yer alan 2 numaralı tablo, bu dört metinden alınan verileri karşılaştırmalı olarak sunmaktadır. Sıra numarası, belirtilen sözcüğün JSul.III.63 içinde hangi satırda yer aldığını ifade etmektedir. Gri renkli alanlar ön-dudaksıllığı korunmuş sözcükleri göstermektedir. Altları çizilmiş olan harfler, içerisinde ön-dudaksılları kısmen korumuş olan kelimeleri gösterir. JSul.III.03'teki dişsil yarı kapantılar ve sızmalı ünsüzlerin yeniden yapılandırılmaları ve 3.5. numaralı bölümde yer alan argümana bakınız.

Satır No	***ö, ü*'ye karşılık *e, i***			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
4	*küčlü*	*küclü*	*kicli*	*kicli*
6	*köplügünden*	*kopliginden*	*kepliginden*	*kepliginden*
7	*köre*	*köre*	*kere*	*kere*
8	*süvümlü*	*sivimli*	*sivimli*	*sivimli*
9	*kün*	*kün*	*kin*	*kin*
10	*tügel*	—	*tigel*	*tigel*
13	*üčün*	*ücün*	*icin*	*icin*
13	*tünkelttin*	*tinkelttin*	*tinkelttin*	*tinkelttin*
13	*tüslü*	*tisli*	*tisli*	*tisli*
14	*etivčülernin*	*etivcilernin*	*etivcilernin*	*etivcilernin*
15	*ülüš*	*ilis*	*ilis*	*ilis*
16	*sürdün*	*sirdin*	*sirdin*	*sirdin*
19	*üstüme*	*istime*	*istime*	*istimizge*
19	*sürdün*	*sirdinde*	*sirdinde*	*sirdinde*
20	*körklü*	*körklü*	*kerkli*	*kerkli*
20	*üvümüznü*	*ivimizni*	*ivimizni*	*ivimizni*
21	*ügütlerine*	*igitlerine*	*igitlerine*	*igitlerine*
21	*hörmetli*	*hermetli*	*hermetli*	*hermetli*
23	*üčün*	*ücün*	*icin*	*icin*
23	*köplügünden*	*kopliginden*	*kepliginden*	*kepliginden*
24	*görge*	*gerge*	*gerge*	*gerge*
27	*raχmetlevčü*	*raχmetlevcü*	*raχmetlevci*	*raχmetlevci*
27	*sürtüvčü*	*sirtivcü*	*sirtivci*	*sirtivci*
27	*güneχlerin*	*gineχlerin*	*gineχlerin*	*gineχlerin*
28	*küčlü*	*küclü*	*kicli*	*kicli*
29	*köre*	*köre*	*kere*	*kere*
29	*kötürme*	*kötirme*	*ketirme*	*ketirme*
31	*körkümnü*	*körkimni*	*kerkimni*	*kerkimni*
31	*üčün*	*ücün*	*icin*	*icin*
33	*čörüvleme*	*cerivleme*	*cerivleme*	*cerivleme*
33	*čörüvlerimni*	*cerivlerimni*	*cerivlerimni*	*cerivlerimni*
34	*törelerimni*	*terelerimni*	*terelerimni*	*terelerimni*
35	*türlü*	*tirli*	*tirli*	*tirli*
38	*közlerimni*	*közlerimni*	*kezlerimni*	*kezlerimni*
40	*tüvül*	*tivil*	*tivil*	*tivil*
40	*özgege*	*ezgege*	*ezgege*	*ezgege*
40	*künülemeginni*	*kinilemeginni*	*kinilemeginni*	*kinilemeginni*
41	*öč*	*ec*	*ec*	*ec*
42	*sözüne*	*sözine*	*sezine*	*sezine*
42	*köre*	*köre*	*kere*	*kere*
46	*süvgende*	*sivgende*	*sivgende*	*sivgeninde*
46	*süvgün*	*sivgin*	*sivgin*	*sivgin*
47	*özüjnün*	*ezinnin*	*ezinnin*	*ezinnin*
47	*körgün*	*körgin*	*kergin*	*kergin*
48	*sürtkün*	*sirtkin*	*sirtkin*	*sirtkin*
48	*köplügünden*	*kopliginden*	*kepliginden*	*kepliginden*

Satır No	*ö, ü*'ye karşılık *e, i*			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
50	*üčün*	*ücün*	*icin*	*icin*
50	*ešitüvünnü*	*esitivinni*	*esitivinni*	*esitivinni*
51	*üčün*	*ücün*	*icin*	*icin*
53	*sürtkün*	*sirtkin*	*sirtkin*	*sirtermen*
54	*köre*	*köre*	*kere*	*kere*
54	*töre*	*töre*	*tere*	*tere*
56	*χajifsüngün*	*χajifsingin*	*χajifsingin*	*χajifsingin*
57	*χajifsünüvcü*	*χajifsinivcü*	*χajifsinivci*	*χajifsinivci*
57	*güneχni*	—	—	*gineχni*
58	*tügendi*	*tigendi*	*tigendi*	*tigendi*
60	*köre*	*köre*	*kere*	*kere*
63	*köplügünden*	*köpliginden*	*kepliginden*	*kepliginden*

Tablo 2. Analiz edilen dört ilahi çevirisindeki **ö* ve **ü*

Tablo 2'de *ö* ve *ü* sesbirimleri ilk en uzun hecede muhafaza edilmişlerdir ki bu durum, *ö* ve *ü*'nün kelime başı pozisyonunda bozulmadan kaldığı Kuzeybatı Karaycaya oldukça benzemesi nedeniyle ilgi çekici bir özellik teşkil etmektedir. JSul.III.03'te ön-dudaksılların sadece ilk hecede aynen korunduğu toplamda sekiz biçim bulunur. Birincil olmayan hecelerde ön-dudaksılların muhafaza edildiği sadece üç durum görüyoruz ki bunlar *χajifsinivcü*, *raχmetlevcü, ve sirtivcü* sözcükleri olup her iki halde de *(i) vcü* son ekindedir (< *-(*i*)*gčü* bk. Berta 1996: 592, 595; günümüzde *–ivci)*. Muhtemelen çiftdudaksıl *-v-*, içinde ön-dudaksılın daha uzun süreli korunmasına neden olmuştur.

3.5. **š*

Genelleyecek olursak, Karayca metinlerde *şin* (ש) harfi *š*'yi temsil etmek için kullanılırken *sameh* (ס) harfi ise *s*'yi temsil eder, (İbranice el yazısından tanıdığımız *şin* üzerindeki noktalar, yani *şin* (שׁ) ve *sin* (שׂ) arasındaki farkı gösterenler, Karayca metinlerde kullanılmamıştır). Karayların *s* ve *š* harfleri arasındaki ayrımı göstermek için İbranicedeki bu iki harften yararlanmış oldukları açıkça anlaşılmaktadır. Ancak Karayların kullandıkları İbranice harf grupları aynı zamanda *č* ve *c, ž* ve *z*, ve son olarak *ǯ* ve *ʒ* harfleri arasındaki farkın belirginleşmesini zorlaştırmıştır.[28] Fonetik işaretlerin kullanımı hiçbir zaman tercih edilmemiş, bunun bir sonucu olarak da *tsade* (צ) harfinin hem *č (> c)* ve *ǯ* (> *ʒ*)'nin yerine geçmesi ve *zayin* (ז) harfinin *z* ve *ž*'yi temsil etmesi mümkün olabilmiştir. Görünürdeki bu açık dikkatsizliğin nedeni, bu sesbirim çiftlerinin alt fonolojik yükünde bulunabilir. İlkin Karayca fonolojik sisteminde *c ve ʒ* yoktu (dolayısıyla *č – c* ve *ǯ – ʒ* karşıtlığı yoktu*),* Hal böyle iken *ž ve z* karşıtlığının fonolojik yükü çok düşüktü. Daha sonraları geçiş döneminde (tahminen onlarca yıl süren) dealveolarizasyon meydana gelirken ve bunun sona erdiği 19. yüzyılın 2. yarısında, Slav dillerine ait ödünç sözcüklerde *š, č, ž,* ve *ǯ* harfleri yeniden ortaya çıkmıştı. Bu sesbirim çiftlerinin öğeleri bir süre birlikte var olmaya devam ettiler fakat bunların kullanım alanları birbirlerinden öylesine ayrılmıştı ki ayırıcı işaretlerin kullanımı anlamsız ve gereksiz bir hal almıştı.[29]

Aşağıdaki 3 numaralı tablo bu durumu göstermektedir (arka planı gri olan hücrelerde sadece ödünç sözcüklerde kullanılan sesbirimleri yer almaktadır).

28 *ž* (> *z*) ve *ǯ* (> *ʒ*) sesleri ilk başta sadece Arapça ve Farsçadan alınmış ödünç kelimelerde bulunsa da, bunlarda dişyuvasıl sızmalı ünsüz *š* daha uzun bir süre muhafaza edilmiştir (aşağıya bk.). Zaman içerisinde, 19. yüzyılın 2. yarısında bu *š*, *č*, *ž*, ve *ǯ* fonemleri Güneybatı Karaycada tekrar ortaya çıkmış ancak ikidillilik oranının yüksek olması nedeniyle daha genç Slav diline ait ödünç kelimeler içerisinde dişyuvasıl olarak sadece telaffuz edilmiştir, bk. Németh (2011a: 87-88).

29 Karayca metinlerde yukarıda *ž* (*ž*) olarak gösterilen *zayin*'in üzerinde kullanılan İbranice *rafe* ve küçük *tsade* (bazı durumlarda küçük bir çengel şeklinde) *zayin* (ז̩) altında *ʒ* sesini oluşturmak için kullanılması oldukça az rastlanır bir durumdur. Sonuncusu tutarsız olmasına rağmen Jeşua-Josef Mordkowicz tarafından kullanılmıştır. Karaylar tarafından İbranice *gereş* ya da *gerşayim* asla ayırıcı bir unsur olarak kullanılmamıştır.

Geçişten önce			Geçiş sırasında			Geçiş sonrasında	
š	s		š	s		š	s
č	–		č	c		č	c
ž	z		ž	z		ž	z
ǯ	–		ǯ	ʒ		ǯ	ʒ

Tablo 3. Dealveolarizasyon öncesinde, sırasında ve sonrasında *š, ž, č, ǯ* ve *s, z, c, ʒ* karşıtlığı

Aynı zamanda fonetik işaretleri kullanan yazarlar bu işaretleri öylesine tutarsız bir şekilde kullanmışlardır ki bazı fonetik işaretlerin bulunmayışı, fonetik değerler söz konusu olduğunda hiç bir zaman sonucu etkileyen bir durum olarak dikkate alınmamışlardır, örneğin krş. JSul.III.69, yaprak 220 r° צָאנִ׳מְנִי *ʒanymny* ve JSul.III.69., yaprak 220 r° אִינ׳צִ׳יטַסָן *ynʒytasen*.

Bunların sonucunda, Güneybatı Karaycada dealveolarizasyon hakkında söyleyebileceğim tek şey çok iyi belgelenmiş olan *š* > *s* değişimine dayandırılmalıdır. Eş zamanlı olarak kullanılan dört değişim (*š, ž, č, ǯ* > *s, z, c, ʒ*) muhtemel olmasına rağmen yine de varsayımsal kalmalıdır.

Bu durumda, dört metin de bir önceki alt bölümde tarif ettiğimize benzer bir olayı sergilemektedir: en eski metnin yazıcısı *š* ve *s* sesleri arasında kesin bir ayrım yaparken JSul.III.03'te ve 19. yüzyılın ikinci yarısında kopyalanan metinlerde yalnızca *s* sesi kaydedilmiştir (*sameh* ile belirtilmiştir, aşağıda 3.6 numaralı bölüme de bk.). JSul.III.03'te içinde **š*'nin korunmuş olduğu üç istisna Farsçadan ödünç alınmış sözcüklerdir[30] ki bu da metnin, dealveolarizasyonun gerçekleşmekte olduğu dönemin sonunda yazıldığını ve **š*'nin ödünç sözcüklerde uzun dişyuvasıl seslerde kaldığı izlenimini yaratmaktadır. Tablo 4 bununla ilgili dilbilimsel malzemeyi sunar. Gri arka planlı hücrelerin içerisinde asıl *š* sesinin korunmuş olduğu sözcükler yer almaktadır.

Satır No	Fonetik farklılıklar (*ş*'ye karşılık *s*)			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
11	*jabuškanym*	*jabuskanym*	*jabuskanym*	*jabuskanym*
15	*ülüš*	*ilis*	*ilis*	*ilis*
19	*kemištin de*	*kemistinde*	*kemistinde*	*kemistinde*
22	*jaχšy*	*jaχsy*	*jaχsy*	*jaχsy*
24	*šahat*	*sahat*	*sahat*	*sahat*
29	*ašyra*	*asyra*	*asyra*	*asyra*
30	*dušman*	*dusman*	*dusman*	*dusman*
31	*bolušluɣunnu*	*bolusluɣumnu*	*bolusluɣumnu*	*bolusluɣumnu*
32	*dušmannyn*	*dušmannyn*	*dusmannyn*	*dusmannyn*
37	*ošol*	*osol*	*osol*	—
39	*azaškanlarymny*	*azaskanlarymny*	*azaskanlarymny*	*azaskanlarymny*
40	*yšančymny*	*ysancymny*	*ysancymny*	*ysancymny*
41-42	*saɣyšlajdylar*	*saɣyslajdylar*	*saɣyslajdylar*	*saɣyslajdylar*
43	*ašyra*	*asyra*	*asyra*	*asyra*
43	*jarlyɣašymny*	*jarlyɣasymny*	*jarlyɣasymny*	*jarlyɣasynny*
47	*bulušluɣuma*	*bulusluɣuma*	*bulusluɣuma*	*bulusluɣuma*
48	*jašlarymny*	*jaslarymny*	*jaslarymny*	*jaslarymny*
49	*dušmanlarymnyn*	*dusmanlarymnyn*	*dusmanlarymnyn*	*dusmanlarymnyn*
51	*fašman*	*fašman*	*fasman*	*fasman*
53	*išlerimnin*	*islerimnin*	*islerimnin*	*islerimnin*
55	*šavaɣatynny*	*savaɣatynny*	*savaɣatynny*	*savaɣatynny*
57	*bošatuvču*	*bosatuvcu*	*bosatuvcu*	*bosatuvcu*
59	*güneχlerinnin*	*gineχlerinnin*	*gineχlerinnin*	*gineχlerimnin*

30 Özellikle, *dušman*, *fašman* ve *šahar*. Krş. *-s-* sesiyle iki kez yazılmış olan דוּסְמַן *dusman* (yaprak 100 v°) ve דוּסְמַנְלַרִימְנִין *dusmanlarymnyn* (101 r°); bundan başka krş. סַוַגַטִינְנִי *savaɣatynny* (101 r°), סַוַגַטִינְנִין *savaɣatynyn* (yaprak 101 v°) ve סַהַט *sahat* (100 v°). Bu sözcüklerin anlamları ve etimolojisi için bk. Zajączkowski W. (1961).

Satır No	Fonetik farklılıklar (*ş*'ye karşılık *s*)			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
59	*azaškanlarymny*	*azaskanlarymny*	*azaskanlarymny*	*azaskanlarymny*
60	*šaharyna*	*šaharyna*	*saharyna*	*saharyna*
62	*jarlyγašynnyn*	*jarlyγasynnyn*	*jarlyγasynnyn*	*jarlyγasynnyn*
63	*šavaγatynnyn*	*savaγatynnyn*	*savaγatynnyn*	*savaγatynnyn*

Tablo 4. Analiz edilen 4 ilahideki **š*

3.6. *i* harfi içeren bir hecenin öncesinde *şin* harfinin fonetik değeri

JSul.III.69 ve JSul.III.79'da *şin* harfinin kullanılması, önemli bir fonetik özelliğe işaret eder. *Şin*, Jeşua-Josef Mordkowicz tarafından *i* harfi içeren bir hecenin önünde /*s*/ sesini ifade etmek için düzenli olarak kullanılırdı. Yani, en azından, 19. yüzyılın 2. yarısından itibaren bu pozisyonda *s* sesi *ś* olarak damaksıllaştırılır[31] — diğer bütün durumlarda tutarlı bir şekilde *sameh* harfi ile birlikte kullanılırdı. Dolayısıyla *şin* harfinin *ś* anlamına geldiğini söylemek yerinde olur. Ayrıca, bu durumda JSul.III.03 numaralı el yazması da düzensiz işaretlemeleri yansıtır, yani müstensih, bu pozisyonda hem *sameh* hem de *şin* olmak üzere her ikisini de değişimli olarak kullanmıştır. Karşılaştırmalı bakacak olursak, örneğin *kemistin* (< *kemištin*) sözcüğü 100 r° ve 100 v° sayılı yapraklarda כֶּימִישְׁטִין ve כֶּימִיסְטִין olarak yazılmıştır, ya da *sirtkin* sözcüğü 101 r° sayılı yaprakta iki biçimde שִׁירְטְכִין ve סִירְטְכִין yazılmıştır. Bu durum basit bir imla düzensizliğini yansıtabileceği gibi daha derin kökler de olabilir, yani *s* ~ *ś* harflerinin değişken telaffuzunu yansıtabilir. Bu durum ise, dua kitabı yazıldığında, Güneybatı Karaycada dişsil sızmalı ünsüz *s*'nin damaksıllaşma sürecinin devam etmekte olduğunu göstermektedir. *ü* ~ *i, ö* ~ *e* nöbetleşmeleri ışığında bakıldığında, sadece imla düzensizlikleri ile açıklanamayacak *š* ~ *s* nöbetleşmesi çok daha olası görünmektedir. En eski el yazmasında bu eğilime dair hiçbir iz bulunmamaktadır.

Konuyla ilgili dilbilimsel malzeme aşağıda Tablo 5'te sunulmuştur. Daha detaylı bir açıklama yapabilmek için yeniden yapılandırılması makul olan biçimlerdeki *ś*'yi ayrı olarak gri fonlu hücreler içerisinde gösterdim. Dolayısıyla, transkripsiyon *ś*'ler ile yani fonetik bir özellikle genişletilmiştir. Ancak, bu durum aynı anda tüm ilgili ünsüz harfleri etkileyecek olsa da, *i* sesini içeren bir heceden önce, ünsüzün diğer herhangi bir damaksal telaffuz biçimini yeniden yapılandırmaktan kaçındım (bk. aşağıda Németh 2011a: 74-87).

Satır No	Dilbilimsel farklılıklar (*š* ve *s*'ye karşılık *ś*)			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
8	*süvümlü*	*sivimli*	*śivimli*	*śivimli*
13	*tüslü*	*tišli*	*tiśli*	*tiśli*
15	*kemištin*	*kemištin*	*kemištin*	*kemištin*
16	*sürdün*	*sirdin*	*śirdin*	*śirdin*
19	*üstüme*	*istime*	*ištime*	*ištimizge*
19	*kemištin*	*kemistin*	*kemištin*	*kemištin*
19	*sürdün*	*sirdin*	*śirdin*	*śirdin*
27	*sürtüvčü*	*širtivcü*	*širtivci*	*širtivci*
34-35	—	*ešitivinni*	*ešitivinni*	*ešitivinni*
36	*tefilesin*	*tefilešin*	*tefileśin*	*tefileśin*
43	*ešittiremen*	*ešittiremen*	*ešittiremen*	*ešittiremen*
45	*tefilesin*	*tefilešin*	*tefileśin*	*tefileśin*
45	*miskinlernin*	*miskinlernin*	*miśkinlernin*	*miśkinlernin*
46	*süvgende*	*sivgende*	*śivgende*	*śivgeninde*
46	*süvgün*	*śivgin*	*śivgin*	*śivgin*
48	*sürtkün*	*širtkin*	*širtkin*	*širtkin*

31 Daha doğrusu bu süreç *i* ve *ć*, *đ*, *đ*, *ǵ*, *ḱ*, *l*, *ń*, *ś*, *ť*, *t*, *ź* seslerinin önünde yapılır. Bu değişikliğin ayrıntılı bir tanımlaması için bk. Németh (2011a: 74-80); *şin* harfinin kullanılışı ve Güneybatı Karaycada *s* ve *ś* sesinin nasıl belirtildiği hakkında ayrıntılı bir tanımlama için bk. Németh (2011b: 104-105, 112-113, 119, 122-123).

Satır No	Dilbilimsel farklılıklar (*š* ve *s*'ye karşılık *ś*)			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
50	*ešitüvünnü*	*eśitivinni*	*eśitivinni*	*eśitivinni*
52	*ešittim*	*eśittim*	*eśittim*	*eśittim*
53	*sürtkün*	*sirtkin*	*śirtkin*	*śirermen*
54	*jetsin*	*jetśin*	*jetśin*	*jetśin*
56	*χajifsüngün*	*χajifšingin*	*χajifšingin*	*χajifšingin*
57	*χajifsünüvcü*	*χajifšinivcü*	*χajifšinivci*	*χajifšinivci*
58	*ešittirgin*	*eśittirgin*	*eśittirgin*	*eśittirgin*

Tablo 5. İncelenen dört ilahide yer alan *s* > *ś* değişimi

19. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle gerçekleştiğini bildiğimiz *s* > *ś* değişimiyle eşzamanlı olarak *c* > *ć, z* > *ź, ʒ* > *ǵ,* ve *n* > *ń*, *i* ve *ć, d', đ, ǵ, ḱ, l, ń, ś, t', ŧ, ź* seslerinin önündeki *n* > *ń*'nin damaksıllaşıp damaksıllaşmadığı sorusu cevapsız kalmaktadır. Daha sonraki zamanlarda *c* > *ć, z* > *ź, ʒ* > *ǵ,* ve *n* > *ń* değişimlerinin *s* > *ś* geçişi gibi aynı fonetik ortamlarda gerçekleştiği düşünülecek olursa, cevap olumlu olabilir. Ancak, damaksıllaşan veya damaksıllaşmayan bu çift ünsüzler arasındaki farklar çok ender olarak dikkate alınmıştır (bk. Németh 2011b: 122-123).

3.7. JSul.III.03'te yer alan hatalı biçimler

Buradan hareketle, JSul.III.03 numaralı el yazması Güneybatı Karaycanın geçiş döneminde yazılmış gibi görünmektedir. Bu, yanlış yazılmış sözcükler içinde *ö, ü* ve *š*'nin etimolojik olarak gerekçelendirilmemiş bir pozisyonda görülmeleriyle de desteklenmektedir, krş.:

Satır No	Fonetik olarak hatalı biçimler			
	JSul.III.63 (1778 civarında)	**JSul.III.03 (1805'ten hemen sonra)**	**JSul.III.69 (1851 ile 1866 arasında)**	**JSul.III.79 (1851 ile 1866 arasında)**
17	*kipligim*	*küpligim*	*kipligim*	*kipligim*
25	*kertiden*	*körtiden*	*kertiden*	*kertiden*
37	*kiplegin*	*küplegin*	*kiplegin*	*kiplegin*
40	*jasanyajsen*	*jašanyajsen*	*jasanyajsen*	*jasanyajsen*
62	*kertiligi*	*körtiligi*	*kertiligi*	*kertiligi*

Tablo 6. İncelenen dört ilahi çeviride yer alan fonetik olarak hatalı biçimler

Bu hatalar, ancak bazı hataları düzeltirken aşırı düzeltmecilik ve asıl biçimlerin bazılarını doğru olarak yeniden yapılandırmak için kendi dil bilgisini dikkate almayan bir müstensih ile sadece açıklanabilir. Bunun yanı sıra, yapılmış olan hatalar da oldukça önemli hatalardır. Öncelikle, müstensihin kendi konuştuğu dili konuşan yakın çevresinde hem *ö, ü,e* ve *i* hem de *š* ve *s* seslerini duymuş olabileceğini varsayabiliriz. Öte taraftan כיוֹרְטִידִין *körtiden* (100 v°), כיוֹרְטִילִיגִי *körtiligi* (101 r°) gibi biçimler ve כיוּפְלִיגִים *küpligim* (100 r°) ve כיוּפְלֵיגִין *küplegin* (100 v°) *yud* ve *vav* harflerinin (*holam* ya da *şuruk* ile) birleşimlerini sırasıyla *ö* ve *ü* olduğunu ancak *'o* ve *'u* olmadığını (yani Kuzeybatı Karaycadan bildiğimiz önceki sessiz harfi damaksıllaştıran *o* ve *u* sesleri olmadığını) doğrulamaktadır. Bu, bir *o*'nun ya da bir *u*'nun hiç bir koşulda *e* ya da *i* ile yer değiştirilerek kullanılamayacağının önemli bir kanıtıdır. **ö* ve **ü* süreklilerinin bu iki grubu, Batı Karayca ünlü sisteminden ön-dudaksılların ortadan kalkmasına yol açan iki ayrı sürecin sonucudur: kuzey diyalektlerinde ön-dudaksıllar önlülük özelliklerini yitirdiler, güneydeki karşıtlarında ise yuvarlaklıklarını yitirmişlerdir. Bu da demektir ki, örneğin כיוֹפְלִיוּגִיוּנְדִי gibi biçimler mesela diyelim ki *köplügünden* yerine **kopĺuǵuńden* olarak çözülemez ve diyalekt müdahaleleri lehinde bir argüman olarak hizmet veremez.

Bundan başka, יָאשַׁנְגַיְיסָן *jašanyajsen* (sayfa 101 r°) söz konusu olduğunda, beklenen *s* sesinin yerine hatalı olarak *š* sesinin kullanılması, el yazmasının yazıldığı zamanda, müstensihin asıl *s* < **š* değerini yeniden yapılandırmakta sorunlar yaşadığını açıkça göstermektedir.

3.8. Bu süreçlerin tarihini belirleme yolunda önceki girişimler

Bildiğim kadarıyla sadece birkaç yazar *š*, *č*, *ǯ*, *ž* > *s*, *c*, *ʒ*, *z* sürecinin yaşına değinmiştir; *ö* > *e*, *ü* > *i* sürecinin yaşını belirleme konusunda girişimde bulunan herhangi bir yazar da tanımıyorum. Burada özellikle, Güneybatı Karayca dealveolarizasyonunu, Codex Comanicus'un dilinde dişyuvasıl ve dişsil sızmalı ünsüzler ile patlamalı-sızmalı ünsüzlerin yer değiştirdikleri iddiasını önemli bir kanıt olarak gören Munkácsi (1902: 50-52) ve Grzegorzewski'den (1914-1915: 93) söz etmeliyiz. Bu nedenle, bu özelliğe Karaycada 13.–14. yüzyıllardan kalmış, arkaik bir özellik muamelesi yapmışlardır (bu Orta Kıpçak kaynağının yaşı hakkında genel bir inceleme için bk. ör. Drüll 1980: 11-16). Ayrıntıya girmeksizin burada Codex Comanicus'ta böylesi bir değişikliğin lehindeki imla argümanlarının Melich (1903: 52-53), Grønbech (1942: 8), Räsänen (1949: 173), ve Bodrogligeti (1971: 21-36) tarafından ikna edici bir biçimde reddedilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Ayrıca Grønbech (1942: 8) bu hususta Güneybatı Karaycanın kanıtlarının geçerliliğini de reddetmiş ve şöyle yazmıştır: "İlgili alanda zetasizm hipotezine bir destek olarak da görülmüş olan bugünün Lutsk Karaycasındaki č, ğ ve š'nin c, dz ve s'ye dönüşmesi hiçbir şeyi kanıtlamaz. Bu dönüşüm açıkça çok geç bir tarihe aittir. Troki Karaycasında ve Karaçay dilinde ise bu dönüşüm bilinmez." Ancak bu sürecin ne zaman gerçekleştiğini daha kesin olarak açıklayamaması gibi, dealveolarizasyounun daha sonrasına ait bir durum olduğunu kanıtlayacak argümanlar da öne sürememiştir. Kısacası, Munkácsi ve Grzegorzewski'nin elde ettikleri ilk sonuçlar, Codex Comanicus'un dili hakkındaki yapılan sonraki önemli tanımlamalarında yer almamıştır.[32]

İncelenen metin, Güneybatı Karaycanın dealveolarizasyon sürecinin çok daha erken bir süreç olduğunu açıkça göstermektedir. Kazak, Karakalpak, Nogay, Balkar, Hakas ya da Azerice gibi diğer Türk dillerinde benzer örneklerini bulsak da, şimdilik Karayca dealveolarizasyon sürecinin şu anda bilinen, bu dillerle tarihsel olarak ortak bir paylaşımı yoktur. Bk. Tenišev (1984: 234-235 [*š* > *s*], 240 [*ž* > *z*], 245-248 [*č* > *c*]). Dahası, tüm diğer Türk dillerinde olduğu gibi, süreç sadece bazı sesbirimlerini kapsamış, Karaycada ise tüm dişyuvasıl patlamalı-sızmalı ve sızmalı ünsüzleri içine almıştır. Bundan dolayıdır ki, Güneybatı Karayca dealveolarizasyon süreci, Karaycanın Kıpçakçadan almış olduğu bir diyalekt özelliği değildir.

3.9. Bu süreçlerin muhtemel yaşı ve ilişkin kronolojisi

Bu soruyu en doğru şekilde cevaplayabilmek için, diğer faktörleri dikkate almalı ve bunları elimizde bulunan dilbilimsel malzemenin gösterdikleriyle yan yana getirmeliyiz.

Her şeyden önce düzleşme ve dealveolarizasyon süreçlerinin hem Lutsk hem de Haliç Karaycasında yer aldığını hatırlamalıyız. Lutsk'ta yaşayan, 18. yüzyıl sonunda doğmuş Karayların özel mektuplarında **š*, **ö* ve **ü* seslerine dair hiçbir ize rastlamıyoruz.[33] 1772 yılında Polonya'nın ilk bölünüşünden sonra Haliç'in izole olmasına yol açan Habsburg İmparatorluğu'nun bir kısmı haline gelmesi önemli bir faktördür. Bu tarihten itibaren Lutsk ve Haliç iki ayrı ülkede bulunmaktadırlar: 1795 yılına kadar Lutsk, Polonya'nın bir parçası olmuştur. Daha sonraları 1795 yılından itibaren, yani Polonya'nın üçüncü kez bölünmesinin ardından, Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Açıkçası bu iki toplum arasında olan ilişkilerin ve temasların kesildiği anlamına gelmemektedir.

Kizilov'un ifade ettiği gibi (2009: 93-94, 98) 1918 yılına kadar Avusturya-Rusya sınırını geçmek ciddi bir sorun teşkil etse de, bu iki toplumun mensupları sık sık birbirlerini ziyaret etmişler, evlenmişler ve müşterek finansal projeler üzerinde işbirliği yapmışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısında ve I. Dünya Savaşı sırasında Lutsk'ta Galiçya kökenli üç hazzan bulunuyordu. Yine de, 1768 yılında Derażne'deki Haydamak katliamından sonra sağ kalanların Haliç'e taşınma olayında görüldüğü üzere Karaylar için toplumlar arasında büyük kalabalıklarla seyahat etmek daha fazla problem haline gelmişti (bk. örneğin Kizilov 2009: 50-51). Savaş-arası döneme kadar, bu son olay, Volhynia ve Galiçya arasında insanların bütün aileleriyle son kez gidip gelmesiydi. Aslında Avusturya yönetiminin ilk birkaç yılında doğumların ölümlerden fazla olmasına rağmen, 1772 yılıyla birlikte, Haliç'te demografik durgunluk dönemi başlamıştır (bk. Kizilov 2009: 96).

32 Codex Comanicus'un dili hakkında yapılan çalışmaların ayrıntılı bir bibliyografyası için bk. Drimba (2000: 11-22).
33 Moşe Firkowiç›in (1797-1872) mektubu için bk. Németh (2011b: 243-247).

İkinci olarak, Haliç'teki Karayların hiçbir zaman çok kalabalık bir toplum olmadığını hatırlamalıyız. 18. yüzyıl sonunda bölgede yaşayan Karayların sayısı 200-250 kişi kadardı (bk. see Kizilov 2009: 57, 96). Dolayısıyla, bu kadar az sayıda kişinin konuştuğu bir dil herhangi bir fonetik değişim karşısında kolayca etkilenmektedir.

Üçüncü olarak, dilsel süreçler belli bir gecikme ile yazıya yansıtılır. Bu, çoğunlukla arkaik özelliklerini koruyan ayinsel metinler için bilhassa geçerlidir.

Dördüncü olarak, yukarıda bahsettiğimiz gibi 18. ve 19. yüzyılların başında doğan Jeşua-Josef Mordkowicz gibi kişilerin metinlerinde asıl **ö, *ü* ve **š* seslerinin izlerini göremiyoruz. Dolayısıyla süreçler bu nesil doğmadan önce sonuçlanmış olmalı. Bu makalede gösterilen süreçler aşağı yukarı aynı zamanda ve aynı topraklar üzerinde meydana gelmiş iseler de *š* > *s* dealveolarizasyon süreci ile *ö* > *e*, *ü* > *i* düzleşme süreci arasında kayda değer bir fark vardır. Bu önemli fark, ikinci sürecin Slav dili ortamının etkisi altında tetiklenmiş olması ve dolayısıyla teorikte hem Lutsk'ta hem de Haliç'te ayrı ayrı gerçekleştirilmiş olabilir. Ancak, şimdilik, Güneybatı Karaycada dealveolarizasyon sürecinin nedeni muğlâktır. Bunun nedeni yerel Yidiş, Ukraynaca ve Lehçe dilinin diyalektlerinde belgelendiremiyoruz: iyi bilinen Leh dili mazurasyon'u (Lehçe *mazurzenie*) aynı görünen dealveolarizasyonun bir biçimidir.[34] Ancak 12. ve 14. yüzyılların ikinci yarısından itibaren işlev kazanmış ancak Karayların yaşadıkları bölgelere kadar yayılamamıştır (bk. Klemensiewicz 1974: 35-36, 44). Aksi ispatlanıncaya kadar, Güneybatı Karaycada dealveolarizasyon sürecinin her iki Karay toplumun dilinde işlevsel olduğu varsayılabilir.

Bu faktörleri bir araya getirip düzenlenmiş el yazması metinlerin kanıtlarıyla da bunları birleştirirsek, bu durumda *š* > *s* sürecinin 18. yüzyılda, muhtemelen yüzyılın son on yılında yoğun olarak işlevsel olduğunu söyleyebiliriz. Bu da sürecin, JSul.III.03. metin yazıcısının bireydili de dahil olmak üzere, Karaycanın Lutsk ve Haliç diyalektlerini neden her ikisini kapsamış olduğunu açıklar.

Sonraki el yazması *š* > *s* değişiminin, yazıcı onu kopyalamadan sona erdiğini göstermiştir çünkü yazıcı ödünç sözcüklerdeki asıl **š* sesini kullanmış ve onu yeniden oluştururken bir hata yapmıştır. Ancak, aynı el yazması, *i* ile başlayan bir hecenin önünde *ö* ~ *e, ü* ~ *i* ve *s* ~ *ś* harflerinin değiştirilerek geniş kapsamlı bir şekilde kullanıldığını göstermekte ve yazıcının yaşadığı dönemde *ö* > *e*, *ü* > *i*, *s* + *i* > *ś* + *i* süreçlerinin devam ettiğini kanıtlamaktadır. Bu süreçler aynı zamanda *š* > *s* değişiminden sonra bitmiştir. Sonraki süreçlerin Slav kökenli olduğunu düşünürsek bu kronoloji, bu dönemde Slav etkilerinin güçlendiği ve sonuçta 19. yüzyılda Güneybatı Karaycayı şekillendiren en büyük faktör haline gelmesi ile de uygunluk göstermektedir. Son olarak Jeşua-Josef Mordkowicz tarafından kopyalanan metinleri analiz ettiğimizde içinde *i* sesi olan hecelerin önünde *e* ve *i*, *s* ve *ś* seslerini sadece göstermesi ve onun 1802'de doğduğunu biliyor olmamız sebebiyle de *ö* > *e*, *ü* > *i*, *s* + *i* > *ś* + *i* süreçlerinin 18. yüzyılın son on yıllarında işlevsel olduğunu ve tahminen 1800 yılı civarında, bazı bireydiller içerisinde ya da bölgelerde muhtemelen *š* > *s* sürecinden daha geç sona erdiğini söyleyebiliriz.[35]

4. Son yorumlar ve gelecekteki beklentiler

Aleksander Dubiński'nin Lutsk Karaycasının fonetik özelliklerini ele aldığı makalesinde (1978: 40), Güneybatı Karayca dealveolarizasyon süreci ile diğer Türk dillerindeki benzer süreçleri karşılaştırmış ve şunları söylemiştir: "Burada bahsedilen fonetik özellik zaman zaman yerel Slav çevrenin bir etkisi olarak da açıklanıyor, fakat diğer Türk dillerinden örnekler daha ziyade bu düşünceyi olumsuzlamaktadır". Dubinski, etkili bir faktöre değinerek bu makalede sunulan dil bilimsel malzemeyi, bu sürecin Türk ve Slav dil dünyasında var olan benzer süreçlerle ilişkilendirilmemesi gerektiğini göstermektedir.

Genel olarak açık bir biçimde 18. yüzyılın 2. yarısı Güneybatı Karaycanın tarihindeki en önemli dönemlerinden biri olduğunu söyleyebiliriz. Dilin karakteristik tüm özellikleri bu dönemde ortaya çıkmıştır. Böylece, bu olguların oluşumunu dilin tarihinde dönüm noktaları olarak ele almak ve *š* > *s*

34 Yidiş dilinde *š*, *ž*, *č* ve *s*, *z*, *c* ıslıklı ünsüzlerin birbirine karıştırılması yalnızca kuzeybatı diyalektine özgün bir özelliktir (bk. Weinreich 1963: 348-349, 353-354, ve sayfa 347'deki şekil 5). Yidiş'e özgün bu diyalekt özelliklerinin açıklaması (2000 yılında yayınlanan Louden'in makalesinden sonrasında bile) hala cevabı açıklanmamış bir soru olarak durmaktadır. Profesör David Gold'a (New York) Karayca dealveolarizasyonun kökeni hakkındaki tartışmaları için teşekkür ederim.

35 Bu makaleyi baskıya verdikten kısa bir süre sonra Anna Sulimowicz'in arşivinde Jeşua-Josef Mordkowicz (katalog numarası JSul.III.01) tarafından kopyalanmış bir Tevrat çevirisi gördüm. Çeviride ön-dudaksıllar kısmen korunmuş iken (krş. ör. *sözün*, *kördi*, *ivretivlerin*) *š* sesi korunmamıştır (ör. *jaχsy*). Bu durum, burada sunulan kronoloji ile uyumlu olduğunu gösterir.

ve *ö*, *ü* > *e*, *i* değişimleri öncesinde Karaycayı Orta Batı Karayca olarak adlandırmak, bu değişikliklerin işlevsel olduğu (ve sonrasındaki) dönemde kullanıldığı haliyle Karaycayı Erken (ve Geç) Modern Karayca olarak adlandırılmasını doğrular gibidir.

El yazmalarının kronolojik sıralaması, Karaycada oluşan değişimlerle uyum içerisindedir. Bir başka deyişle, el yazması ne kadar eskiyse sergilediği dil özellikleri de o kadar arkaiktir. Bu makalenin yazarı, bu döneme ait pek çok sayıda *piyut*lar çevirisinin karşılaştırmalı eleştirel yayımı üzerine yeni bir çalışma hazırlamakta olup, bu yeni çalışmanın bu makalede varılan sonuçları doğrulayıp detaylandıracağı umut edilmektedir. Cevaplandırılamayan bazı sorulara gelecekte cevapların bulunacağı ya da soruların kısmen cevaplanabileceği de umut edilmektedir. Sonuçlarımız doğru ise, gelecekteki çalışmalarımızda fonetik özellikleri, Güneybatı Karayca el yazmalarının tarihini belirlemek için ek kriterler olarak kullanabiliriz.

Kaynaklar

Abrahamowicz, Z. (2001). Dzieje Karaimów w Haliczu. [Z. Abrahamowicz'in S. Gąsiorowski tarafından basım için hazırlanmış nüshası]. – *Przegląd Orientalistyczny.* 198-199: 3-16.

Akhiezer, G.; Markon, I. (2007). Joseph ben Samuel ben Isaac ha-Mashbir. – Skolnik F., Berenbaum M. (ed.). *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*. [11. cilt]. Detroit, New York, San Francisco, New Haven (Connecticut), Waterville (Maine), London: 425.

Bałaban, M. (1927). *Studja historyczne*. Warszawa.

Baskakov, N. A. (1963). Türk dillerinde ön vokallerin düzleşmesi ve karaimcenin Halicz-Luck lehçesinde *ö* > *e* ve *ü* > *i* değişmeleri. – *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 33-37.

Berta, Á. (1996). *Deverbale Wortbildung im Mittelkiptschakisch-Türkischen*. [= *Turcologica* 24]. Wiesbaden.

Bodrogligeti, A. (1971). *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*. [= *Bibliotheca Orientalis Hungarica* 16]. Budapest.

Deutsch, G. (1905). Piyyuṭ. – Singer I. et al. (ed.). *The Jewish Encyclopedia*. [10. cilt]. New York, London.

Dubiński, A. (1978). Phonetische Merkmale des Łuck-Halicz Dialektes der karaimischen Sprache. – *Rocznik Orientalistyczny.* 39.2: 33-44.

Drimba, V. (2000). *Codex Comanicus. Édition diplomatique avec fac-similés.* Bucureşti.

Drüll, D. (1980). *Der Codex Cumanicus. Entstehung und Bedeutung*. Stuttgart.

Fleischer, E. (2007). Piyyut. – Skolnik F., Berenbaum M. (ed.). *Encyclopaedia Judaica. Second Edition*. [16. cilt]. Detroit, New York, San Francisco, New Haven (Connecticut), Waterville (Maine), London: 192-195.

Gąsiorowski, S. (2008). *Karaimi w Koronie i na Litwie w XV–XVIII wieku*. Kraków, Budapest.

Grzegorzewski, J. (1914-1915). Dzetacyzm perski „kodeksu kumańskiego'. – *Rocznik Oryentalistyczny* 1: 85-93.

Kizilov, M. (2009). *The Karaites of Galicia. An ethnoreligious minority, among the Ashkenazim, the Turks, and the Slavs. 1772–1945*. Leiden, Boston.

Klemensiewicz, Z. (1974) [2002]. *Historia języka polskiego.* [7. baskı]. Warszawa.

Louden, M. L. (2000). Contact-induced phonological change in Yiddish. Another look at Weinreich's riddles. – *Diachronica* 17: 85-110.

Melich J. (1903). A moldvai csángók eredetéhez. – *Ethnographia.* 1-2.14: 52-54.

Munkácsi B. (1902). Komanischer Ursprung der Moldauer Tschango. – *Keleti Szemle. Közlemények az ural-altaji nép- és nyelvtudomány köréből.* 3: 245-253.

Németh M. (2011a). A different look at the Lutsk Karaim sound system (from the second half of the 19th century on). – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis.* 128: 69-101.

Németh, M. (2011b). *Unknown Lutsk Karaim letters in Hebrew script (19th–20th centuries). A critical edition.* [= *Studia Turcologica Cracoviensia* 12]. Kraków.

Németh, M. (2014a). A historical phonology of Western Karaim: Alveolars and front labials in the south-western dialect. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131.3: 247-267.

Németh, M. (2014b). A historical phonology of Western Karaim. The evolution of consonant harmony in the north-western dialect. – *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis* 131.4: 353-369.

Németh, M. (2015). A historical morphology of Western Karaim: The *-p + edi-* past tense in the south-western dialect. – *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 68.2: 215-228

Räsänen, M. (1949). *Zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. [= *Studia Orientalia* 15]. Helsinki.

Tenišev, È. R. (1984). *Sravnitel̓no-istoričeskaja grammatika tjurkskich jazykov.* Moskva.

Tuori, R. (2013). *Karaite zēmīrōt in Poland-Lithuania. A study of paraliturgical Karaite Hebrew poems from the seventeenth and eighteenth centuries.* Helsinki.

Weinreich, U. (1963). Four riddles in bilingual dialectology. – *American contributions to the Fifth International Congress of Slavicists.* [1. cilt]. *Linguistic contributions*. The Hague: 335-359.

Zajączkowski W. (1961). Die arabischen und neupersischen Lehnwörter im Karaimischen. – *Folia Orientalia.* 3/1-2: 177-212.

Zarachowicz, Z. (1935). Łuwachy hazzanłarnyn Halicte. – *Karaj Awazy.* 8: 23.

Bilgilendirme

Bu proje hibe numarası DEC-2011/03/D/HS2/00618 olan Polonya Ulusal Bilim Merkezi (Narodowe Centrum Nauki) tarafından finanse edilmiştir. Yazar, Ulusal Müzecilik Enstitüsü ve Polonya Koleksiyonları Koruma (Narodowy Instytut Muzealnictwa i Ochrony Zbiorów) tarafından finanse edilen 00497/12/FPK/NIMOZ ve 02261/13/FPK/NIMOZ numaralı hibelerden yararlanmıştır.

* Bu makalenin içeriği ilk olarak 13 Haziran 2014 tarihinde Szeged Üniversitesi tarafından düzenlenmiş olan Karayca Çalışmaları adlı seminerde sunularak *Studia Linguistic Universitatis Iagellonicae Cracoviensis 131*. sayılı dergisine basılması için verilmiştir. Bu çalışma *A historical phonology of Western Karaim: Alveolars and front labials in the south-western dialect* başlıklı makalenin bire bir Türkçe tercümesidir.

A SOUTH-WESTERN KARAIM MORNING PRAYER

Zsuzsanna Olach

A South-Western Karaim morning prayer[1]

North-Western Karaim offers a rich repository of printed religious literature, while most of the hymns, prayers and translations of biblical texts written in South-Western Karaim remain unpublished manuscripts in public or private collections. In this study, a so far unpublished version of a morning prayer written in the South-Western Karaim variety will be presented.

The linguistic properties of the prayer will be demonstrated through a comparison of the South-Western and the North-Western Karaim versions of the same prayer. The North-Western Karaim version called "A lovely morning prayer" was published by Mykolas Firkovičius (1993).

The text of the unpublished South-Western Karaim version in transcription, an English translation and a photocopy of the manuscript are provided in the Appendices.

The Karaim varieties

The Karaim language has three varieties, the North-Western, the South-Western and the Eastern Karaim.[2] According to the 2002 census, there were only a few elderly ladies in Halich who could speak the South-Western variety (Csató 2002: 135).[3] The other sub-variety of South-Western Karaim, the language of the Lutsk community has completely vanished (Jankowski 2011: 156).[4] The Eastern Karaim speakers shifted to Crimean Tatar in the nineteenth century and to Russian in the 1920s and 1930s (Jankowski 2003: 123–124; Jankowski 2004: 87). As for the North-Western Karaim variety, in 2006 approximately 50 members of the community could be regarded as fluent speakers (Csató 2006: 395). However, a revitalization process among North-Western Karaim has started lately (Csató 2010: 269). Thus, the language of the Karaim communities is in extreme danger.

Publications of Karaim religious literature

The majority of the published Karaim prayers, hymns and translations of biblical texts are written in the North-Western Karaim variety.[5] In his monograph, Tadeusz Kowalski edited a large number of religious texts (1929). Ananiasz Zajączkowski published some parts of *Lamentations* translated into the North-Western Karaim variety (1932; 1934). A prayer book was published by Szymon Firkovič in 1935. In the 1990s, Mykolas Firkovičius compiled a prayer book consisting of two volumes and published translations of biblical texts into the North-Western Karaim variety, e.g. Psalms and Proverbs (1994; 1998–1999; 2000). The most recent publication was an edition of Psalm 91 by Éva Csató (2011).

In the field of Eastern Karaim religious literature, it was Henryk Jankowski who published a critical edition of Bible translations into Eastern Karaim (1997).

The first publications of the religious literature of the South-Western Karaim community appeared at the very beginning of the twentieth century. Jan Grzegorzewski published some religious poems in Hebrew script without transcription or translation in 1903 and 1917. Karaim hymns were published by Aleksander Mardkowicz in 1930 under the title *Zemerler* 'Hymns'. Fragmentary prayers for the Day of Atonement written in the South-Western Karaim variety were published by Henryk Jankowski in 2011. Translations of biblical texts into the Halich sub-dialect of South-Western Karaim variety were edited by Olach in 2013.

1 I would like to thank the Library of the Lithuanian Academy of Sciences (Vilnius) for giving me permission to work on and publish manuscript F103 14–15.

2 The Karaim varieties are also named after the centres of the communities, i.e. the terms Trakai Karaim, Halich Karaim, Lutsk Karaim and Crimean Karaim are still in use in the literature (see, for example, Csató 2011: 1). The classification based on the geographical positions of the varieties was first described and used by Kowalski (1929: XL–XLI).

3 The names of the speakers of the Halich sub-variety of South-Western Karaim are provided in Csató (2002: 135). Since then, a few of the ladies have passed away, for example, Sabina Abrahamowicz.

4 The South-Western Karaim variety consists of two sub-dialects: Halich Karaim, spoken mainly in the town of Halich (Galicia, Ukraine), and Lutsk Karaim, spoken mainly in the city of Lutsk (Volhynia, Ukraine) (Kowalski 1929: XL–XLI).

5 The various published and unpublished translations of biblical texts into Karaim were described by Olach (2013: 7–10) .

The sources of the present study

Two versions of the same morning prayer are at our disposal, of which one, the North-Western Karaim version, has already been published by Mykolas Firkovičius. That version occurs in *Karaj koltchalary* 'Karaim prayers' under the title *Čiebiar tan koltchasy* 'A lovely morning prayer' (Firkovičius 1993: 25–28). In the Contents (*Baš adlary* 'Headlines'), the prayer is indicated as ĖKJ, i.e. *Ėski Kol Jazyšlary* (Old Manuscripts), but no further information is provided on the original for the text (Firkovičius 1993: 4, 126).

The other version is still unpublished. The manuscript used in this study is kept in the Library of the Lithuanian Academy of Sciences under catalogue number F103 14–15. The text is written in black ink on yellowish paper. The linguistic features of this prayer, as will be demonstrated below, unambiguously represent the South-Western Karaim variety. On the catalogue card, the 19th century is given as the date of the manuscript. However, no author is mentioned either in the text or on the catalogue card.

Orthography in F103 14–15

The manuscript is written by hand with a semi-cursive Hebrew alphabet. The shape of the letters is identical to the corresponding graphemes of the Northern Karaitic type presented by Birnbaum (1954–1957: plate 394).

Vowels

The text of F103 14–15 is fully vocalised. The vowel *a* is mostly represented by the Hebrew letter *páṯaḥ*, e.g. in line (24) *qutqar* 'save!' (קוּטְקַר), (35) *atïna* 'to your name' (אַטִינָא).[6] In addition, the letter *qămeṣ* represents the vowel *a* as well. The letter *qămeṣ* usually occurs in initial position or in the first syllable after the consonant *y* as well as in the ablative suffix *-dan*, e.g. (6) *acïq* 'open' (אָצִיק), (6) *yabuq* 'closed, secret' (יָבוּק) and (4) *cïrïmlardan* 'from somnolences' (צִירִימְלַרְדָן).

Both *páṯaḥ* and *qămeṣ* can be combined with the letter *ălep̄*, e.g. (24) *dzanïmnï* 'my soul (ACC)' (צַאנִימְנִי) and (1) *dzan* 'soul' (צָאן). However, in word-final position, due to Hebrew influence, it is mostly the combination *qămeṣ* + *ălep̄* that is used, e.g. (3) *yolduzlarba* 'with stars' (יוֹלְדוּזְלַרְבָא), whereas *páṯaḥ* + *ălep̄* only occurs in a few words, e.g. (28) *quwatïnba* 'with your strength' (קוּבַּטִינְבָא).

Inconsistencies can also be observed in F103 14–15; for example, the word *yabuq* 'closed, secret' is written in a different way in line 6 (יָבוּק) and line 9 (יָאבוּק).

The vowel *e* can be written with either the letter *ṣērê* or the letter *səḡōl*, e.g. (33) *necik* 'as' (נֶצִיק) and (14) *tenri* 'God' (טֶנְרִי). Both Hebrew letters occur in combination with the letter *yōḏ* as well, e.g. (12) *kereklerin* 'the needs of (ACC)' (כֵּירֵיקְלֵירִין) and (18) *keterdi* 'he removed' (כֵּיטֵירְדִי).[7]

The most often used is the letter combination *səḡōl* + *yōḏ* which occurs in all positions, e.g. (23) (*sïltaw*) *etmegin*! 'do not seek!' (סִילְטָוו אֶיטְמֶגִין), (5) *kereklerin* 'the needs of (ACC)' (כֵּירֵיקְלֵירִין), (17) *tigelice* 'completely' (טִיגֶלִיצֶיא). The combination *ṣērê* + *yōḏ* is employed in all position, too. For example, (16) *ez* 'own' (אֵיז), (18) *keterdi* 'he removed' (כֵּיטֵירְדִי), (2) *iśke* 'to act' (אִישְׂכִי). Letters without *yōḏ*, i.e. *ṣērê* and *səḡōl* are less used. The letter *ṣērê* occurs only in four words: (14) *yiśra'elni* 'Israel (ACC)' (יִשְׂרַאֶלְנִי), (29) *ceya* 'ignominious' (צֶיָא), (33) *necik* 'as' (נֶצִיק), (34) *gehinomnun* 'of hell' (גֶּהִינוֹמְנוּן). The letter *səḡōl* is more often used than *ṣērê*. Certain words are preferred to be written with *səḡōl*, such as the word (14) *tenri* 'God' (טֶנְרִי) and the personal pronouns, e.g. (27) *sen* 'you (SG)' (סֶן), (16) *meni* 'me' (מֶנִי).

Both the vowels *i* and *ï* are generally written with the letter combination *hîreq* + *yōḏ*, e.g. (2) *tiziwcige* 'to the Creator' (טִיזִיוְצִיגִי) and (8) *sïnama* 'do not test!' (סִינָמָא). The letter *hîreq* (without *yōḏ*) occurs in the environment of consonant *y*, e.g. (8) *qiyaslama* 'do not measure!' (קִיַסְלַמָא) and (16) *qayïrdï* 'he turned (me)' (קַיִירְדִיא).[8]

6 The numbers in brackets are the numbers of the line in which a particular word occurs; for example, (24) *qutqar* 'save!' means that *qutqar* can be found in line 24. The transliteration of the names of the Hebrew letters follows Lambdin (1971: XXII–XXVII).

7 The letter combination *səḡōl* + *yōḏ* is also used in the Halich Karaim biblical texts (see a description of writing letter *e* in Olach 2013: 31–37). See also the discussion about *səḡōl* + *yōḏ* in Németh 2010: 83.

8 The writing form of *–yï–* in *qayïrdï* (קַיִירְדִיא) may be read as a single *yōḏ* followed by *hîreq* + *yōḏ* or as a double *yōḏ* followed by a *hîreq*. I have decided to consider the latter case in such positions.

The vowel *o* is represented by *ḥṓlem* + *wāw*, e.g. (14) *ol* ‘he’ (אוֹל), whereas the vowel *u* is written with *šûreq*, e.g. (4) *gufluq* ‘corporal’ (גוּפְלוּק).

Certain Hebrew vowel signs, such as *ḥāṭēp̄ páṭaḥ*, *qibbûṣ* and *šəwā*, represented in other South-Western Karaim manuscripts, for instance in the translation of biblical texts (Olach 2013: 17–18) and in an evening prayer (Olach 2014: 315), do not occur in F103 14-15.

Consonants

The consonant *d* is marked by *dálet*, e.g. (3) *yolduzlarba* ‘with stars’ (יוֹלְדוּזְלַרְבָּא), (15) *dinibe* ‘with his faith’ (דִינִיבֶּי). The consonant *z* is written with *záyin*, e.g. (9) *kezlerni* ‘eyes (ACC)’ (כֶּיזְלֶירְנִי), (12) *tizidi* ‘he arranged’ (טִיזִידִי). The letter *lámed* is used for writing consonant *l*, e.g. (1) *abaylï* ‘esteemed’ (אַבַּיְלִי), (10) *kipleydi* ‘he strengthens’ (כִּיפְלֶיְדִי). The consonant *r* is marked by *rēš*, e.g. (1) *tur* ‘arise!’ (טוּר), (14) *tenri* ‘God’ (טֶנְרִי).

A few Hebrew letters (*kap̄*, *pēh*, *mēm*, *nûn*, and *ṣāḏēh*) have allographs in final position, e.g. the form of the letter *nûn* in final position in (5) *islerin* ‘his acts (ACC)’ (אִיסְלֶירִין), the allograph of the letter *ṣāḏēh* in (13) *kic* ‘strength’ (כִּיץ).

The letter *bêt* in F103 14–15 is used to represent the consonant *b*, e.g. (9) *yabuq* ‘closed’ (יָאבוּק), and the consonant *w*, e.g. (11) *suwlar* ‘waters’ (סוּבְלַר). Double *wāw* indicates the consonant *w* as well, e.g. (7) *maxtawludur* ‘glorious’ (מַחְטָוְולוּדוּר) and (30) *iwimni* ‘my house (ACC)’ (אִיוִוימְנִי).

The diacritical mark *rāp̄eh* is used above the letter *bêt*, e.g. (6) *buwunlarnï* ‘joints (ACC)’ (בּוּבּוּנְלַרְנִיא), but does not occur with other letters. Thus the fricatives are mostly written with stops; for example, the consonant *f* is represented by the letter *pēh* in (27) *xayïfšïnγïn* ‘do forgive’ (חַיִיפְשִינְגִין) and the consonant γ is written with the letter *gîmel* in (1) *oyanγïn* ‘awake!’ (אוֹיִינְגִין).[9]

The Hebrew letter *ṣāḏēh* represents both the consonants *c* and *dz*, e.g. (2) *yaratuwcuγa* ‘to the Creator’ (יָאַרַטוּבְצוּגָא) and (14) *tadzlawcu* ‘the one who enthrones’ (טַדְצְלַוְוצוּ).

The letter *śámek* is used to indicate the consonant *s*, e.g. (1) *sïylï* ‘dear’ (סִיְילִי). The letter *śîn/šîn* without the superscripted distinctive dot above also occurs in the manuscript, e.g. (2) *iśke* ‘to work, to thing’ (אִישְׂכֶּי) and (14) *yiśra’elni* ‘Israel (ACC)’ (יִשְׂרָאֵלְנִי).[10]

The consonant *t* is written mostly with the letter *ṭēt*, e.g. (5) *tamasa* ‘wonderful’ (טַמַסָא) and (10) *ketiredi* ‘he lifts up’ (כֶּיטִירֶידִי). The letter *tāw*, however, occurs as well in the following words: (22) *toraγa* ‘to the Torah’ (תוֹרָהגָא) and (36) *torannïn* ‘of your Torah’ (תוֹרָהנְנִיז).[11]

The *k* sounds are indicated by *kap̄* and *qōp*. The letter *kap̄* usually occurs in front words, whereas the letter *qōp* is generally used in back words, e.g. (4) *kelgensen* ‘you have come’ (כֶּילְגֶינְסֶן) and (12) *qartnïn* ‘of the old’ (קַרְטְנִיז). However, the letter *qōp* is also employed in syllable- and stem-final positions in front words, e.g. (5) *kereklerin* ‘the needs of (ACC)’ (כֶּירֶיקְלֶירִין).[12]

Both the letter *hē* and the letter *ḥēt* are used in the manuscript, e.g. (19) *har* ‘every’ (הַר) and (1) *maxtaw* ‘glory’ (מַחְטַב). The letter *hē* also occurs in final position as a silent *h*, e.g. (22) *toraγa* ‘to the Torah’ (תוֹרָהגָא).[13]

The consonant *y* is represented by single and double *yōḏ*, e.g. (30) *yaman* ‘evil’ (יַמַן) and (1) *oyanγïn* ‘to wake up’ (אוֹיִינְגִין).

The palatalisation of consonants is not marked in the manuscript.

9 Compare the use of the *rāp̄eh*, e.g. in the Halich Karaim translation of biblical texts (Olach 2013: 40) and in the Lutsk Karaim private letters (Németh 2011: 104–105).

10 Consider also the use of *śîn/šîn* in words of Turkic origin in the Halich Karaim translation of biblical texts (Olach 2013: 42) and in the Lutsk Karaim manuscripts (Németh 2011: 104–105). In Crimean Karaim manuscripts, however, they only occur in Hebrew words (Jankowski 1997: 5).

11 The letter *tāw* occurs in other Karaim manuscripts, mostly in words of Hebrew origin (Jankowski 1997: 5; Németh 2011: 103; Olach 2013: 42–43).

12 The same feature can be observed in the Halich Karaim translation of biblical texts (Olach 2013: 41–42) and in the Lutsk Karaim materials published by Németh (2011: 110; 2012: 148–149), too.

13 Silent *h* represented by the letter *hē* occurs rather often in Karaim manuscripts (cf. Jankowski 1997: 5 and Olach 2013: 41).

Transcription of the South-Western Karaim text

In the transcription, the different allographs of the vowels *a* and *e* are not distinguished; that is, only *a* and *e* are used. On the other hand, even if the orthography does not indicate the quality of the *i* sounds, the front *i* and back *ï* are marked in the transcription. The following labials are used in the transcription: *o*, *u*.

The letter *bêṯ* with *rāpēh* and the double *wāw* are transcribed as *w*, as is the letter *bêṯ* when it represents the phonetic value *w*.

The letter *ṣādḏēh* is transcribed according to the consonant it represents either as *c* or *dz*.

The letter *śāmeḵ* is transcribed as *s*. The transcription of the letter *śîn/šîn* is *ś*.

The letters *ṭēṯ* and *tāw* are not represented by different letters in the transcription; both of them are transcribed as *t*.

The letter *kap̄* is always transcribed as *k*, whereas the letter *qōp* is only realised as *q* in the transcription when it occurs in back words, i.e. *qōp* in syllable- or stem-final positions in front words is transcribed as *k*.

The letter *hē* is realised as *h* in the transcription except when it occurs as a silent *h* at the end of a lexical item. In the latter case, the letter *hē* is not transcribed. The letter *ḥēṯ* is conseqently transcribed as *x*.

Although, the orthography shows no distinction; the different phonetic values marked by the letter *gîmel* are distinguished in the transcription by *g* and γ.

Similarly, single and double *yōḏ* is rendered as *y* in the transcription.

Palatalisation in general is not indicated in the transcription.[14]

Characteristics of the language of F103 14–15

Phonetic features

The manuscript clearly represents a text written in the South-Western Karaim variety. Thus, the typical phonetic features of South-Western Karaim can be observed, such as the changes **ö* > *e* and **ü* > *i* in words where the lack of the letter *wāw* suggests an illabial vowel (Pritsak 1959: 327; Musaev 1964: 55–57), e.g. (16) *ez* ‘own’ (אֵיז) < **öz* ‘own’; (18) *kezlerimden* ‘from my eyes’ (כֶּיזְלֶירִימְדֶּין) < **köz* ‘eye’; (12) *tizidi* ‘he arranged’ (טִיזִידִי) < **tüzü-* ‘to arrange’; (17) *tigelice* ‘entirely’ (טִיגֶילִיצֶיא) < **tügeliče* ‘entirely’. The North-Western Karaim version shows the labial forms, e.g. (16) *öź* ‘own’, (18) *kioźliarimdiań* ‘from my eyes’, (12) *tiuziujdir* ‘he arranges’ and (17) *tiugialičia* ‘entirely’.[15]

As for the consonants, the **š* > *s* change can be seen in words written with the letter *śāmeḵ* (Pritsak 1959: 329; Musaev 1964: 69), e.g. (5) *tamasa* ‘wonderful’ (טַמַסָא) < **tamaša* ‘wonderful’; (9) *cesedi* ‘he ties’ (צֶיסֶידִי) < **češ-* ‘to tie’; (25) *sayïsïn* ‘its thought (ACC)’ (סַגִיסִין) < **sayïš* ‘thought’. In the North-Western Karaim version, however, consonant *š* can be observed: (5) *tamaša* ‘wonderful’, (9) *čiešiadir* ‘he ties’ and (25) *sahyšyn* ‘its thought (ACC)’.

Morphological features

The consonant *n* can be attested in the second person possessive suffix in the singular, as it is typical of South-Western Karaim (Pritsak 1959: 331; Musaev 1964: 132–133), e.g. (26) *qarsï:n:a* [against:POSS2SG:DAT] ‘against you’ (קַרְסִינָא) and (28) *kleg:in:be* [will:POSS2SG:INST] ‘with your will’ (כְּלֵיגִינְבֵי). In North-Western Karaim, the second person possessive suffix contains no consonant *n*

14 Palatalisation will only be noted in examples quoted from the KRPS and Firkovičius (1993).
15 The transcription of the examples quoted from Firkovičius (1993) preserves the Lithuanian orthography used by him.

but consonant *y* (Pritsak 1959: 331; Musaev 1964: 132–133). This feature can be illustrated with the following examples taken from the North-Western Karaim version of the morning prayer: (26) *karšy:j:a* [against:POSS2SG:DAT] 'against you' and (28) *kliag:ij:bia* [will:POSS2SG:INST] 'with your will'.

The dative form of the first person personal pronoun also shows the same opposition of consonant *n* : *y* (Pritsak 1959: 333; Musaev 1964: 215). Thus, consonant *n* can be found in F103 14–15, whereas consonant *y* is represented in the North-Western Karaim version; e.g. (26) *mana* 'to me' (מָנָא) in F103 14–15 vs. the North-Western Karaim form (26) *maja* 'to me'.

Due to the phonetic change **ay* > *ey* in North-Western Karaim, there are verbal forms which are different in the North-Western and the South-Western Karaim varieties (Musaev 1964: 279–280). For example, the third person plural form of the verb *sarna-* 'to sing, praise' (KRPS 466) in the present tense is (3) *sarna:y:dïlar* 'they praise' (סַרְנַיְדִילַר) in F103 14–15, whereas *sarne:j:dyrlar* 'they praise' can be found in the North-Western Karaim prayer.

The **ay* > *ey* shift is also represented in North-Western Karaim in the optative marker. The optative marker is thus *-gay* in South-Western Karaim, whereas *-gey* occurs in North-Western Karaim (Pritsak 1959: 328, 337; Musaev 1964: 286–288). For instance, in (21) *bolgay qabulluq* 'there may be acceptance' (בְּוֹלְגַיְ קָבוּלְלוּק) appears in F103 14–15, but (21) *bolhej kabulluch* 'there may be acceptance' can be found in the North-Western Karaim version.[16]

The second person singular marker written with the vowel *e* (*-sen*) reflects the South-Western Karaim personal marker, e.g. (4) *kelgensen* 'you have come' (כֶּילְגֶינְסֶן). The North-Western Karaim form is *–sin*/*-sïn* (Pritsak 1959: 334), c.f. (4) *kieĺgiańsin* 'you have come' (Firkovičius 2000: 25).

Syntactic features

Karaim is a high copying language, thus many syntactic features of the surrounding non-Turkic languages have also been copied into the spoken varieties of Karaim. For instance, the word order properties have changed and relatively free word order can be observed, see Csató 2012 (41). The word order properties of translations of religious texts from Hebrew into Karaim, due to the almost word for word translation method, also differ from typical Turkic SOV order and follows mostly the word order properties of Hebrew.

Syntactic copies in Karaim religious literature have been discussed previously by Csató (2011) and Olach (2013). Although, it is not the aim of the present study to compare the Karaim texts with the Hebrew original of the prayer – therefore no Hebrew version is submitted in the Appendix -, some non-Turkic characteristics will be illustrated.

The typical Turkic SOV order is represented in some of the lines, e.g. (9) KSw *Yabuq kez:ler:ni ac:a:di* / *baylayan:lar:nï ces:e:di.* and KNw *Jabuch kioź:liar:ni ač:a:dyr* / *bajlanhan:lar:ny čieš:ia:dir.* [closed eye:PL:ACC open:PRES:3SG / bound:GAN:PL:ACC release:PRES:3SG] 'He opens the closed eyes, he releases the bound ones.'. In other lines, however, the non-Turkic SVO order occurs, e.g. (28) KSw *Qutqar meni ez kleg:in:be* / *har bir kin:de quwat:ïn:ba.* and KNw *Kutchar mieni öź kliagijbia* / *har bir kiuńdia kuvatyjba.* [save I:ACC own will:POSS2SG:INST / every one day:LOC strength:POSS2SG:INST] 'Save me with your will, everyday, with your strength.'.

Besides the genitive constructions with Turkic order (i.e. NGEN + NPOSS order), e.g. (5) KSw *guf:nun kerek:ler:i:n* [body:GEN need:PL:POSS3SG:ACC] 'needs (ACC) of the body' and KNw *tien:niń kieriak:liar:i:ń* [body:GEN need:PL:POSS3SG:ACC] 'needs (ACC) of the body', inverse order of the genitive construction (i.e. NPOSS + NGEN order) appears as well. For example, (12) KSw *is:ler:i:n yas:nïn* [act:PL:POSS3SG:ACC young:GEN] 'the acts (ACC) of the young' and KNw *iś:liar:i:ń yaš:nyn* [act:PL:POSS3SG:ACC young:GEN] 'the acts (ACC) of the young', (29) KSw *qawγa:sïn:dan awancï:nïn* [quarrel:POSS3SG:ABL miscreant:GEN] 'from the quarrel of the miscreant' and KNw *kavha:syn:dan avančy:nyn* [quarrel:POSS3SG:ABL miscreant:GEN] 'from the quarrel of the miscreant'.

16 In line (26), another example of the optative form can be observed in the North-Western Karaim version (*sun:hej* [grant:OPT3SG] 'may he grant'), while the imperative is used in F103 14–15 (*sun:γun* [grant:IMP3SG] 'he shall grant').

Final remarks

The two Karaim prayers seem to be largely identical; they are only characterised by dialectal phonetic and morphological differences. Sometimes, however, minor differences can be observed. It is a noteworthy tendency that words of Hebrew origin occurring in the South-Western Karaim text are replaced by words of non-Hebrew origin in the North-Wester Karaim prayer, e.g. (5) KSw *guf* 'body' (KRPS 162) < Heb. *gûf* (גּוּף) 'PBH body' (Klein 94) vs. KNw *tień* 'body' (KRPS 520) < Per. *tan* (تن) 'body, stature, person' (Steingass 326); (4) KSw *gufluq* 'physical' vs. KNw *tieńlik* 'physical' (KRPS 162); (16) KSw *γoy* 'gentile' < Heb. *gôy* (גּוֹי) '1. nation, people. 2. PBH gentile' (Klein 94) vs. KNw *jat* 'gentile' (KRPS 239).

A shortened form of the third person singular and plural marker can be observed as a tendency in the South-Western Karaim text (e.g. (3) *sarna:y:dïlar* [sing:PRES:3PL] 'they sing', (9) *ac:a:di* [open:PRES:3SG] 'he opens', (9) *ces:e:di* [release:PRES:3SG] 'he releases', (10) *ketir:e:di* [straighten:PRES:3SG] 'he straightens', (10) *kiple:y:di* [give strength:PRES:3SG] 'he gives strength', etc.), while the full form is used in the North-Western Karaim prayer (e.g. (3) *sarne:j:dyrlar* [sing:PRES:3PL] 'they sing', (9) *ač:a:dyr* [open:PRES:3SG] 'he opens', (9) čieš*:ia:dir* [release:PRES:3SG] 'he releases', (10) *kiotiur:ia:dir* [straighten:PRES:3SG] 'he straightens', (10) *kiplie:j:dir* [give strength:PRES:3SG] 'he gives strength', etc.).

In line (7), genitive construction containing both the genitive marker and possessive suffix occurs in the South-Western Karaim prayer (*us:u:n anïn* [mind:POSS3SG:ACC it:GEN]'its mind'), whereas the possessive suffix is missing in the North-Western Karaim version (*us anyn* [mind it:GEN] 'its mind').

There is one occurrence of the second person singular suffix in the imperative (*-GIn*) in the South-Western Karaim text, whereas the verbal stem without the suffix is used in the North-Western Karaim prayer, e.g. (30) KSw *keter:gin!* [take:IMP2SG] 'take away!' vs. KNw *kietiar!* [take] 'take away!'.

In line (35), there is a difference in the tense used in F103 14–15 and that used in the North-Western Karaim version. In F103 14–15, the present tense form occurs (*sïmarlan:a:di* [to submit oneself:PRES:3SG] 'he submits himself'), while the past tense is employed in the North-Western Karaim version (*symarlan:dy* [to submit oneself:PST3SG] 'he submitted himself').

Sometimes, differences in the lexicon can be seen in certain expressions. For instance, in the South-Western Karaim manuscript, the word (14) *yišra'elni* 'Israel (ACC)' is used, while *siuviarliarni* 'the beloved ones (ACC)' is employed in the North-Western Karaim text. Further lexical differences include: (19) KSw *har tan bïla* 'every morning' vs. KNw *tan bylada* 'in the morning', (25) KSw *yaman išin yecerimnin* 'the evil act of my character' vs. KNw *jaman išiń chor kliagimniń* 'the evil act of my bad desire', (27) KSw *qulunnu sen xayïfsïnyïn* 'forgive your servant (ACC)' vs. KNw *ulusujnu chajyfsunhun* 'forgive your people (ACC)', (36) KSw *bilmegin qodeś atïnnïn* 'the knowledge (ACC) of your holy name' vs. KNw *anlavun adyjnyn* 'the meaning (ACC) of your name' , (37) KSw *ekśitmegin* (…) *dzanïmïzdan* 'do not remove (…) from our soul' vs. KNw *ėksit'miagiń* (…) *uruvlarymyzdan* 'do not remove (…) from our families'

The South-Western Karaim text contains an insertion which is not part of the North-Western Karaim prayer: (26) *Vale yaxsï fikirimni cïγar yarïqqa išimni!* 'But bring my good thought and my act to the light!'.

As the analysis above illustrates, only minor differences can be found between the two Karaim versions. However, the use of the Karaim lexicon in the two texts is mostly identical, and the word order properties are completely alike. A study of the Hebrew original of the morning prayer under discussion may shed light on some of the differences observed in the different versions written in different Karaim varieties.

Abbreviations

Heb.	Hebrew	N	noun
KNw	North-Western Karaim variety	OPT3SG	optative 3rd p. singular
KSw	South-Western Karaim variety	POSS	possessive
PBH	Post Biblical Hebrew	POSS2SG	possessive suffix 2nd p.singular
Per.	Persian	POSS3SG	possessive suffix 3rd p.singular
ABL	ablative	PRES	present tense
ACC	accusative	PST	past tense
DAT	dative	PL	plural
GAN	-GAn participle	SG	singular
GEN	genitive	SOV	Subject-Object-Verb order
IMP2SG	imperative second person singular	SVO	Subject-Verb-Object order
IMP3SG	imperative third person singular	3SG	3rd person singular
INST	instrumental	3PL	3rd person plural
LOC	locative		

KRPS Baskakov, Nikolaj A. & Zajączkowski, Ananiasz & Szapszal, Seraja M. (1974). *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, Moskva.

KSB Mardkowicz, Aleksander (1935) *Karaj sez-bitigi*. Łuck.

Bibliography

Baskakov, Nikolaj A. & Zajączkowski, Ananiasz & Szapszal, Seraja M. (1974). *Karaimsko-russko-pol'skij slovar'*, Moskva.

Birnbaum, Salomon A. (1954–1957). *The Hebrew script 2: The plates*. Leiden.

Csató, Éva (2002). The Karaim language in Halych. In: Novochat'ko, Leonid & Fedoruk, Oleksandr & Beregovśkij, O. (eds.) *Halych Karaims: History and culture.* (Materials of International Conference, Halych, 6–9 September 2002). Lviv-Halych. 135–139.

Csató, Éva (2006). The smallest group of Turkic-speaking people. In: Çagatay, Ergun (ed.) *The Turkic speaking world. 2000 years of art and culture from Inner Asia to the Balkans*. Munich. 384–403.

Csató, Éva (2010). Report on an Uppsala workshop on Karaim studies. *Turkic Languages 14*, 261–282.

Csató, Éva (2011). A typological coincidence: Word order properties in North-Western Karaim biblical translations. In: Rona, Bengisu & Erguvanlı-Taylan, Eser (eds.) *Puzzles of language*. *Essays in honour of Karl Zimmer.* Turcologica. Wiesbaden: Harrassowitz. 1–18.

Csató, Éva (2012). Lithuanian Karaim. *Tehlikedeki Diller Dergisi 1*, 33–45.

Firkovičius, Mykolas (1993). *Karaj koltchalary*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (1994). *Daviď bijniń machtav čozmachlary*. *Psalmės*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (1998–1999). *Karaj dińliliarniń jalbarmach jergialiari 1–2*. Vilnius.

Firkovičius, Mykolas (2000). *Šelomonun mašallary.* (Türk Dil Kurumu Yayınları: 771) Ankara.

Firkowicz, Szymon (1935). *Kołtchalar. Krótkie modlitwy karaimskie*. Vilnius.

Grzegorzewski, Jan (1903). Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien: Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz, *Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse 146*, 1–80.

Grzegorzewski, Jan (1917). Caraimica: Język Łach-Karaitów: Narzecze południowe (łucko-halickie). *Rocznik Orientalisticzny 1–2*, 252–296.

Jankowski, Henryk (1997). A Bible translation into the Northern Crimean dialect of Karaim. *Studia Orientalia* 28, 1–84.

Jankowski, Henryk (2003). On the language varieties of Karaims in the Crimea. *Studia Orientalia 95*, 109–130.

Jankowski, Henryk (2004). Karaims of the Crimea and Eastern Europe: some questions of ethnicity and identification. *Studia Orientalia 99*, 83–92.

Jankowski, Henryk (2011). Two prayers for the Day of Atonement in translation into the Luck-Halicz dialect of Karaim. In: Shapira, Dan D. Y. & Lasker, Daniel J. (eds.) *Eastern European Karaites in the last generations*. Jerusalem. 156–170.

Klein, Ernest (1987). *A comprehensive etymological dictionary of the Hebrew language for readers of English.* New York.

Kowalski, Tadeusz (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków.

Lambdin, Thomas O. (1971). *Introduction to Biblical Hebrew*. New York.

Mardkowicz, Aleksander (1930). *Zemerler. Karaj sezinde*. Łuck.

Musaev, Kenesbaj M. (1964). *Grammatika karaimskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva.

Németh, Michał (2010). North-Western and Eastern Karaim features in a manuscript found in Łuck. In: Mańczak-Wohlfeld, E. & Podolak, B. (eds.) *Studies on the Turkic world*. Kraków. 75–94.

Németh, Michał (2011). *Unknown Lutsk Karaim letters in Hebrew script (19th–20th centuries). A critical edition.* (Studia Turcologica Cracoviensia 12). Kraków.

Németh, Michał (2012). A North-Western Karaim manuscript found in Lutsk – a case of dialect mingling? *Studia LinguisticaUniversitatis Iagellonicae Cracoviensis 129*, 139–162.

Olach, Zsuzsanna (2013). *A Halich Karaim translation of Hebrew biblical texts*. Turcologica 98. Wiesbaden.

Olach, Zsuzsanna (2014). A comparative study of two evening prayers written in Karaim. In: Demir, Nurettin & Karakoç, Birsel & Menz, Astrid (eds.) *Turcology and linguistics.* Éva Ágnes Csató festschrift. Ankara. 313–326.

Pritsak, Omeljan (1959). Das Karaimische. In: Deny, Jean & Grønbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Velidi (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta 1*. Wiesbaden.

Steingass, Francis Joseph (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature.* London

Zajączkowski, Ananiasz (1932). Przekłady Trenów Jeremjasza w narzeczu trocko-karaimskiem. *Rocznik Orientalistyczny* 8, 181–192.

Zajączkowski, Ananiasz (1934). Przekłady Trenów Jeremjasza w narzeczu trocko-karaimskiem (tekst i słowniczek). *Rocznik Orientalistyczny* 10, 158–177.

Appendix 1.

Transliteration of vowels

Hebrew letter	Transliteration
páṯaḥ ◌ַ	*a*
qā́meṣ ◌ָ	*a*
səḡōl ◌ֶ	*e*
ṣērê ◌ֵ	*e*
hîreq ◌ִ	*i or ï*
Combinations with *ʻā́lep̄* א	
páṯaḥ followed by an *ʻā́lep̄* א◌ַ	*a*
combination of *qā́meṣ* with *ʻā́lep̄* א◌ָ	*a*
Combinations with *yōḏ* י	
səḡōl combined with a *yōḏ* י◌ֶ	*e*
ṣērê + *yōḏ* י◌ֵ	*e*
hîreq combined with *yōḏ* י◌ִ	*i or ï*
Combinations with *wāw* ו	
ḥṓlem + *wāw* ◌ֹו	*o*
šûreq ◌ּו	*u*

Transliteration of consonants

Hebrew letter	Transliteration
ʼā́lep̄ א	ʼ
bêṯ ב	*b*
bêṯ ב representing the phonetic value *w*	*w*
bêṯ with a diacritic marker בּ	*w*
ṣāḏēh צ, ץ representing *c*	*c*
ṣāḏēh צ, ץ representing *dz*	*dz*
dā́leṯ ד	*d*
gîmel ג	*g*
gîmel ג representing ɣ	ɣ
hē ה	*h*
hē ה in final position (silent *h*)	-
ḥēṯ ח	*x*
single yōḏ י	*y*
double *yōḏ* יי	*y*
kap̄ כ	*k*
qōp ק	*q*
qōp ק in syllable- or stem-final position in front words	*k*
lā́meḏ ל	*l*
mēm מ, ם	*m*
nûn נ, ן	*n*
pēh פ, ף	*p*
pēh פ, ף representing *f*	*f*
rēš ר	*r*
sā́meḵ ס	*s*
śîn שׂ, šîn שׁ	ś
ṭēṯ ט	*t*
tāw ת	*t*
double wāw וו	*w*
záyin ז	*z*

Appendix 2.

The morning prayer

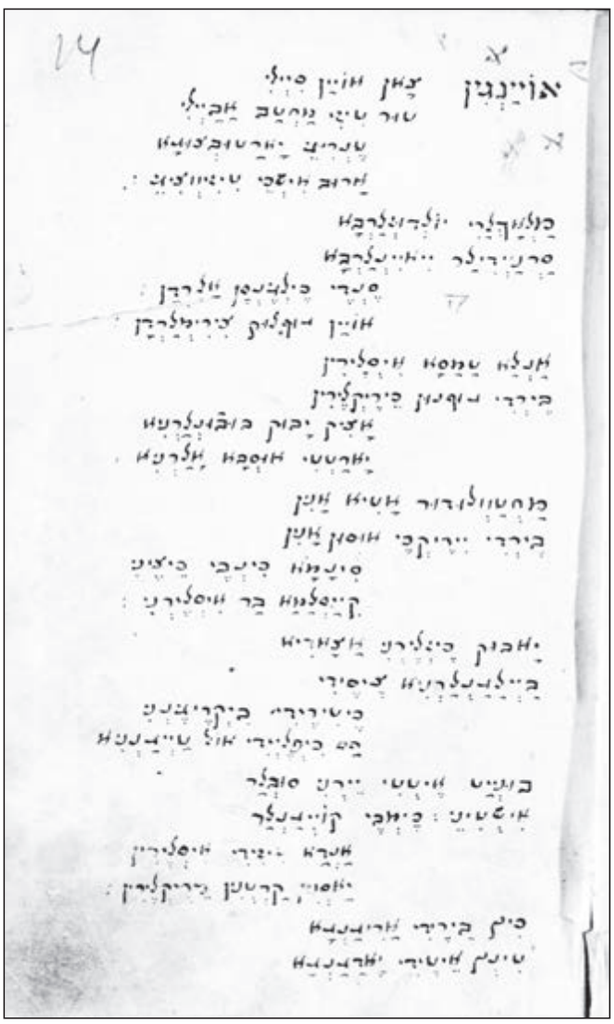
	South-Western Karaim	North-Wester Karaim Čiebiar tan koltchasy (Firkovičius 1993: 25–28)
1.	*Oyanγïn dzan, oyan sïylï* *tur, tizi maxtaw abaylï.* 'Awake, soul, awake, highly esteemed, stand up, give praise dear.'	*Ojanhyn džan, ojan syjly* *tur, tiuziu machtav abajly.* 'Awake, soul, awake, highly esteemed, stand up, give praise dear.'
2.	*Tenrige yaratuwcuγa* *aruw iške tiziwcige.* 'To God, to the Creator, to him who provides for honest acts.'	*Tieńrigia jaratuvčuja* *aruv iškia tiuziuvčiuja.* 'To God, to the Creator, to him who provides for honest acts.'
3.	*Malaklarï yolduzlarba* *sarnaydïlar yï'yïnlarba.* 'His angels with the stars sing in choir.'	*Malachlary julduzlarba* *sarnejdyrlar ijynlarba.* 'His angels with the stars sing in choir.'
4.	*Sen-de kelgensen alardan* *oyan gufluq cïrïmlardan.* 'You have also come from them awake from the sleepiness of your body!'	*Sień-die kiel'giańsiń alardan* *ojan tieńlik čirimliardiań.* 'You have also come from them awake from the sleepiness of your body!'
5.	*Anla tamasa islerin* *berdi gufnun kereklerin.* 'Understand his wonderful acts, he has provided the needs of the body.'	*Anla tamaša išliariń* *bierdi tienniń kieriakliariń.* 'Understand his wonderful acts, he has provided the needs of the body.'
6.	*Acïq yabuq buwunlarnï* *yarattï usba alarnï.* 'He formed the openings and cavities of the body in wisdom.'	*Ačych jabuch buvunlarny* *jaratty usba alarny.* 'He formed the openings and cavities of the body in wisdom.'
7.	*Maxtawludur atï anïn* *berdi yirekke usun anïn.* 'Praised is his name, he has given the heart understanding.'	*Machtavludur aty Anyn* *bierdi üriakkia us anyn.* 'Praised is his name, he has given the heart understanding.'
8.	*Sïnama kinbe keceni* *qiyaslama bar islerni.* 'To discern between day and night, to measure all acts.'	*Synama kiuńbia kiečiani* *kyjaslama bar išliarni.* 'To discern between day and night, to measure all acts.'
9.	*Yabuq kezlerni acadi* *baylaganlarnï cesedi.* 'He opens the closed eyes, he releases the bound ones.'	*Jabuch kioźliarni ačadyr* *bajlanhanlarny čiešiadir.* 'He opens the closed eyes, he releases the bound ones.'
10.	*Ketiredi bikreygenni* *ham kipleydi ol tayγannï.* 'He straightens the bowed and gives strength to the weary.'	*Kiotiuriadir biukriajgianni* *hiem kipliejdir ol tajhanny.* 'He straightens the bowed and gives strength to the weary.'
11.	*Bunyat etti yerni suwlar* *iśtine kembe qoyγanlar.* 'He has established earth above the waters, they are spread piece by piece.'	*Bunjat ėtti jerni suvlar* *üśtiunia kiembia kojhanlar.* 'He has established earth above the waters, they are spread piece by piece.'
12.	*Anda tizidi islerin* *yasnïn qartnïn kereklerin.* 'He determines the acts of the young, the needs of the old.'	*Anda tiuziujdir išliariń* *jašnyn kartnyn kieriakliariń.* 'He determines the acts of the young, the needs of the old.'
13.	*Kic beredi arïγanγa* *tïnc etedi yadaγanγa.* 'He gives strength to the emaciated, he calms down the tired.'	*Kiuč bieriadir aryhanha* *tynč ėtiadir jadahanha.* 'He gives strength to the emaciated, he calms down the tired.'
14.	*Tenri kip isanclï elni* *ol tadzlawcu yiśra'elni.* 'God crowns people with strong faith, Israel.'	*Tieńri kip išančly ėl'ni* *ol tadžlavču siuviarliarni.* 'God crowns people with strong faith, the beloved ones.'
15.	*Oldu tenrim yaratuwcum* *aziz dinibe tadzlawcum.* 'He is my God, my Creator, who crowns me with his holy faith.'	*Oldur Tieńrim yaratuvčum* *aziź dinibia tadžlavčum.* 'He is my God, my Creator, who crowns me with his holy faith.'

16.	*Meni ɣoylardan ayïrdï* *ez qulluɣuna qayïrdï.* ‘He has discerned me from the gentiles, he made me to his slave.’	*Mieni jatlardan ajyrdy* *öź kulluhuna kajyrdy.* ‘He has discerned me from the gentiles, he made me to his slave.’
17.	*Yaratti meni klegice* *śikir etme tigelice.* ‘He created me according to his will to thank completely.’	*Jaratty mieni kliagičia* šiukiur ėt’mia tiugialičia. ‘He created me according to his will to thank completely.’
18.	*Ki keterdi bebeyimden* *cïrïmlarnï kezlerimden.* ‘He has removed the somnolence of my pupils from my eyes.’	*Ki kietiardi biebiajimdiań* čirimliarni kioźliarimdiań. ‘He has removed the somnolence of my pupils from my eyes.’
19.	*Yangïrtadi sawaɣatïn* *har tan bïla ez quwatïn.* ‘He renews his grace every morning his strength.’	*Janhyrtadyr ševahatyn* *tan bylada öź kuvatyn.* ‘He renews his grace in the morning his strength.’
20.	*Yuqlawcunu turɣuzadi* *gerden kibik tirgizedi.* ‘He wakes up the sleeping, he revives (him) like from the grave.’	*Juklavčunu turhuzadyr* *giordiań kibik tirgiziadir.* ‘He wakes up the sleeping, he revives (him) like from the grave.’
21.	*Bolɣay qabulluq alnïndan* *raxmetlewcinin keklerinden.* ‘May there be acceptance in front of the Merciful from the heavens.’	*Bolhej kabulluch alnyndan* *rachmiet’liavčiunuń kiokliardiań.* ‘May there be acceptance in front of the Merciful from the heavens.’
22.	*Yuwutma meni toraɣa* *qunusturma micvalarɣa.* ‘To bring me to the Torah, to take me to the commandments.’	*Juvutma mieni toraha* *kunušturma saruvlarha.* ‘To bring me to the Torah, to take me to the commandments.’
23.	*Sïltaw etmegin yazïqnï* *qoluma hec awanlïqnï* ‘Do not let sin to my hand, any meanness.’	*Syltav ėtmiagiń jazychny* *koluma hieč avanlychny.* ‘Do not let sin to my hand, any meanness.’
24.	*Sïnawɣa bermegin meni* *qutqar xorluqtan dzanïmnï.* ‘Do not tempt me, save my soul from evil.’	*Synavha biermiagiń mieni* *kutchar chorluchtan džanymny.* ‘Do not tempt me, save my soul from evil.’
25.	*Tergemegin yaman išin* *yecerimnin da saɣïsïn.* ‘Do not investigate the evil act and the memory of my character.’	*Tiergiamiagiń jaman išiń* *chor kliagimniń da sahyšyn.* ‘Do not investigate the evil act, the memory of my bad desire.’
26.	*Vale yaxsï fikirimni* *cïɣar yarïqqa išimni.* *Sawaɣatïn sunɣun mana* *tapma širinlik qarsïna.* ‘But bring my good thought and my act to the light! Have mercy on me to find forgiveness in front of you.’	*Ševahatyn sunhej maja* *tapma širińlik karšyja.* ‘Have mercy on me to find forgiveness in front of you.’
27.	*Raxmetlerin ayamaɣïn* *qulunnu sen xayïfsïnɣïn.* ‘Do not begrudge your grace, forgive your slave.’	*Rachmiet’liarij ajamahyn* *ulusujnu chajyfsunhun.* ‘Do not begrudge your grace, forgive your people.’
28.	*Qutqar meni ez kleginbe* *har bir kinde quwatïnba.* ‘Save me with your will, every day, with your strength.’	*Kutchar mieni öź kliagijbia* *har bir kiuńdia kuvatyjba.* ‘Save me with your will, every day, with your strength.’
29.	*Talasïndan ceya elnin* *qawɣasïndan awancïnïn.* ‘From the dispute of the ignominious people, from the quarrel of the miscreant.’	*Talašyndan čeja ėl’niń* *kavhasyndan avančynyn.* ‘From the dispute of the ignominious people, from the quarrel of the miscreant.’
30.	*Yaman ortaqlïqtan meni* *yïraq ketergin iwimni.* ‘Divert me and my house far away from evil companions.’	*Jaman ortachlychtan mieni* *jyrach kietiar da üviumniu.* ‘Divert me and my house far away from evil companions.’
31.	*Yaman qonsudan abraɣïn* *xastalïqtan qalqanlaɣïn.* ‘Protect me from bad neighbours, shield me from sickness.’	*Jaman konšudan abrahyn* *chastalychtan kalkanlahyn.* ‘Protect me from bad neighbours, shield me from sickness.’

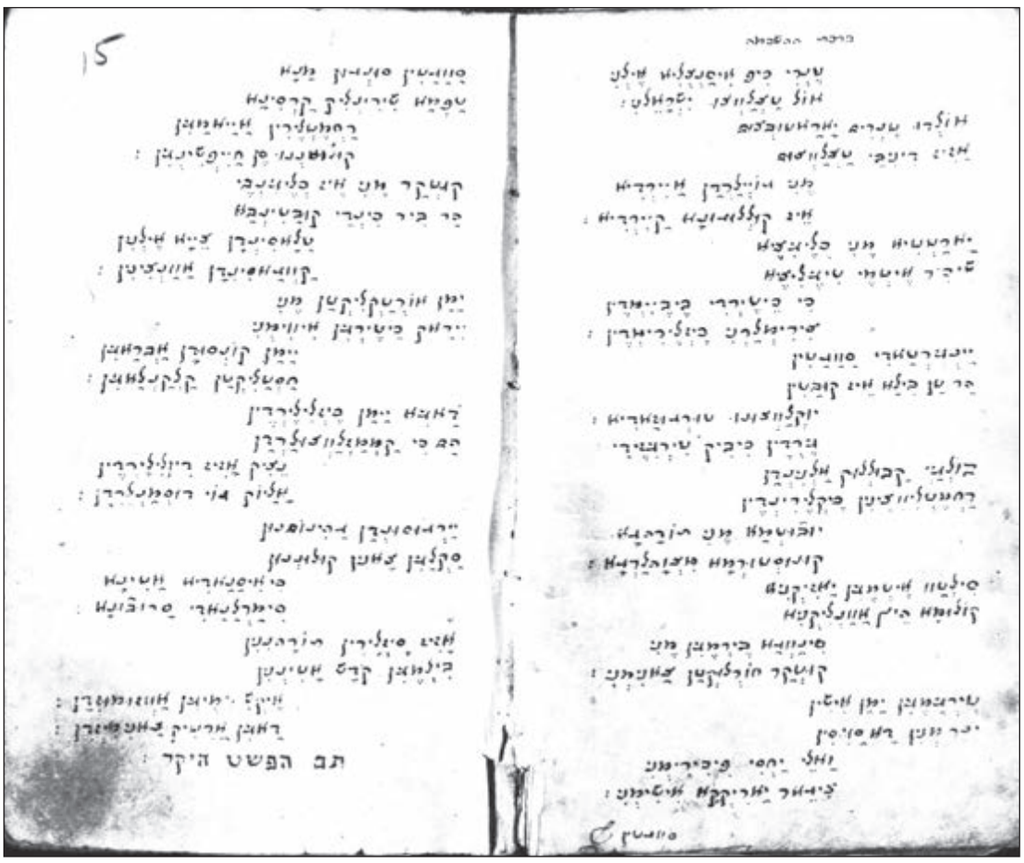
32.	*Dayï yaman kezlilerden* *ham ki qammazlawculardan.* ‘And from those with evil eyes, and also from slanderers.’	*Dahy jaman kioźliuliardiań* *hiem ki kammazlavčulardan.* ‘And from those with evil eyes, and also from slanderers.’
33.	*Necik aziz dinlilerden* *alayoq ɣoy dusmanlardan.* ‘Both among believers of the holy religion as well as among gentile enemies.’	*Niečik aziź dińliliardiań* *alajoch jat dušmanlardan.* ‘Both among believers of the holy religion as well as among gentile enemies.’
34.	*Yarɣusundan gehinomnun* *saqlaɣ*ïn *dzanïn qulunnun.* ‘From the verdict of hell save the soul of your slave.’	*Jarhusundan džehinnemnyn* *kutcharhyn kulujnun džanyn.* ‘From the verdict of hell save the soul of your slave.’
35.	*Ki isanadi atïna* *sïmarlanadi saruwuna.* ‘Who believes in your name submits himself to your commandment.’	*Ki išanadyr adyja* *symarlandy saruvuja.* ‘Who believes in your name has submitted himself to your commandment.’
36.	*Aziz sezlerin torannïn* *bilmegin qodeš atïnnïn.* ‘The holy words of your Torah and the knowledge of your holy name.’	*Aziź sioźliariń torejnyn* *dahy anlavun adyjnyn.* ‘The holy words of your Torah and the meaning of your name.’
37.	*Ekśi(t)megin awzumuzdan* *dayïn artïq dzanïmïzdan.* ‘Do not remove from our mouth and from our souls.’	*Ėksit›miagiń avzumuzdan* *dahy uruvlarymyzdan.* ‘Do not remove from our mouth and from our families.’

Appendix 3.

F103 14r

F103 14v – 15r

KIRIMÇAKLAR: TOPLULUĞUN BUGÜNKÜ DURUMU

Mikhail Kizilov
Çev. Fatma Ay, Reyhan Ay

Geleneksel giysili Kırımçak kadınları © Anonim

Giriş[1]

Mikhail Kizilov'un makalesi Kırımçaklar olarak da bilinen yok olmak üzere bulunan Kırımlı Yahudi topluluğuna adanmıştır. Kırımçaklar bugün dünyanın birçok ülkesine dağılmıştır. Kırımçaklar kendilerini çoğu araştırmacı için çekici kılan özgün etnik ve kültürel özelliklerini asimilasyon ve Yahudilikten arındırma süreçlerinin bir sonucu olarak son yıllarda neredeyse tamamen kaybettiler. Oxford'dan doktora derecesini almış profesyonel bir tarihçi olan makalenin yazarı, Kırımçak topluluğunun şimdiki durumuna ilişkin nesnel ve yansız bir analiz ortaya koyuyor. Kırımçakların tarihinin, etnografyasının ve dilinin bugün sistematik tarihsel bir eğitim almamış Kırımçak topluluğunun üyeleri tarafından analiz edilmesi, bu konunun temel problemini oluşturur. Bunun bir sonucu olarak bu kişiler, kendi topluluklarının 'etnik tarihine ilişkin yanlış sonuçlar'a varmışlardır. Mikhail Kizilov bize konu ile alakalı kapsamlı bir inceleme sunuyor ve yayımlanmamış kaynaklar da dahil olmak üzere (böylesine nispeten kısa bir makale için) farklı bibliyografik materyallerden yararlanıyor.

Topluluğun Orta Çağ'ın sonları / modern zamanların başlarında ortak Tatar kültürel ve dilsel arkaplanı temelinde oluşturulduğunu varsayan yazar kişisel düşünceme göre haklıdır. Fakat yazar bu sürecin Rus İmparatorluğu Yerleşim Sınırı (The Pale of Settlement) içine dahil edilmiş batı vilayetlerinden Kırım'a gelen Yahudi göçmenlerinin aktif asimilasyonu aracılığıyla 19. yüzyıl boyunca da devam ettiğini bir nebze göz ardı ediyor. Bu sebeple topluluk katlanarak daha büyük bir hale geldi: 1783'te yaklaşık 800 kişi iken 1913'te yaklaşık 7000 kişi (tahmini). Kırımlı Rabbanilerin genel tarihi bağlamında etnik grubun 'Kırımçak' olarak adlandırılmasının geç karakterini (19. yüzyılın ilk yarısı) ve yapay doğasını vurgulayan yazar tamamıyla haklıdır. Savaş sonrası dönemde oluşturulmuş ve 1970'lerde / 21. yüzyılın başlarında geliştirilmiş Kırımçakların etnik kökeninin farklı kavramlarına dair yazarın yaptığı analiz özellikle ilginçtir. Bu kavramlar, Sovyet ve Sovyet sonrası dönemle ayrılmaz bir biçimde bağlantılıdır. Bir yandan çok sayıda oldukça ilginç tarihsel dilsel çalışmaların ortaya çıkışı; diğer yandan çeşitli kuramların, mitologem'lerin oluşumu tam da bu dönemdedir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi, Kırımçakların İsrail, ABD ve Almanya'ya dağılması ve göçü, gelenekleri ve dili koruyan daha eski kuşak temsilcilerinin ölümü bütün bunlar gözlerimizin önünde gittikçe küçülen topluluğun geleceğine dair herhangi bir iyimserlik sağlamamaktadır...

1 'Kizilov, Mikhail (2009). The Krymchaks: Current State of the Community. The Euro-Asian Jewish Yearbook – 5768 (2007/2008) / Eds. V. Likhachev, V. Paley, A. Fedorchuk, S. Charny, M. Chlenov (ed. in chief). – M.: Pallada. pp. 60-89' künyeli makalenin Türkçe çevirisidir.

Karasubazar'da Kırımçak Sinagogu © Anonim

Objektif çalışması, problem analizi ve 'bu oldukça ilginç topluluğun etno-kültürel rönesansı'na ilişkin iyimserliği için Mikhail Kizilov'a teşekkür etme fırsatını değerlendirmek istiyorum.[2]

Topluluğun Tarihi Üzerine Bir İnceleme

Modern etnografya Kırımçakları MS ilk yüzyıllar, Orta Çağ'ın ve modern zamanın başında Kırım'a yerleşmiş birkaç Yahudi grubun karışımıyla oluşturulan etnik bir varlık olarak tanımlar. 'Kırımçaklar' terimi, Kırım'ın Rus İmparatorluğu'nun topraklarına katılmasından (1783) kısa bir süre sonra 19. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış çok geç ve birçok açıdan yapay bir terimdir. Bu terim 1783'ten sonra Kırım'a yerleşmeye başlayan Yahudi nüfusunun kalanından belirgin bir biçimde farklı olarak Türk dilini konuşan yerel Rabbani Yahudileri tanımlamak için türetilmiştir. Kırımçak liderlerinden biri olan Isaac Kaya (1887-1956),[3] bu terimin anlamını şöyle açıklamıştır: 'Kırımçaklar eski zamanlardan beri Kırım yarımadasında yaşayan ve birçok bakımdan Tatar kültürünü benimsemiş Yahudilerin özel bir grubunu temsil ediyorlar'.[4]

Kırımçak topluluğu, Geç Orta Çağ'dan başlayarak Erken Modern Zamanlar boyunca Avrupa, Anadolu, Kafkasya ve Yakın Doğudaki çeşitli Yahudi topluluklarından gelmiş göçmenler tarafından Kırım'da oluşturulmuştur. Bu göçmenler arasında sadece Yidiş-konuşuru Aşkenazi Yahudileri yoktu; aynı zamanda Bizans (Osmanlı İmparatorluğu), İspanya, İtalya, Kafkasya, Rusya ve bazı doğu ülkelerinden gelen Yunanca, Ladino, Tat, ve Arapça konuşuru Yahudiler de vardı. Modern Kırımçak soyadları Kırımçak yerleşimcilerinin farklı coğrafi kökenlerine tanıklık ederler. Böylece, örneğin, *Berman, Gutman* ve *Ashkenazi* (ve bunun Kırımçak biçimi 'Achkinazi') soyadları Avrupa ve Rusya'dan gelen Yidiş-konuşuru göçmenlerine; *Abraben, Piastro, Lombrozo* ve *Trevgoda* soyadları İtalya ve İspanya'dan gelen Sefarad Yahudilerine; *Bakshi, Stamboli, Izmirli, Tokatly* ve *Mizrahi* soyadları Osmanlı İmparatorluğu ve Müslüman Doğu'dan gelen Yahudilere aitti. *Lekhno* ve *Varshavskii* soyadları Polonya'dan gelen göçmenlere; *Gota* ve '*Weinberg*' soyadları Almanya'dan gelenlere; *Gurdzhi* soyadı ise Kafkasya'dan gelenlere vs. aitti. Çoğu soyadı Kırım kökenine ya da bu soyadının sahiplerinin mesleklerine de işaret eder: *Mangupli* "Mangup'tan [Manguplu]" (Kırım'da bir Orta Çağ kalesi), *Demerdzhi* 'demirci', *Taukchi* 'tavukçu' anlamına gelir. Kırımçak soyadlarının yaklaşık yüzde 40'ı İbraniceden türemiş kelimelerdir (örneğin, *Peisah, Purim, Rabenu, Levi, Bentovim, Rafailov* vb.).[5]

2 Mikhail Gurdzhi, Arad, İsrail, Mayıs 2008.

3 Biyografisi için bk. *Korobach N.* Vydayushchiisya prosvetitel' I.S. Kaya // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 30. *Gurdzhi M.Ya.* Grazhdanin, uchenyi, chelovek // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 32–37.

4 *Kaya I.S.* Po povodu odnoi krymchakskoi rukopisi // Izvestiya Tavricheskogo Obshchestva Istorii, Arkheologii i Etnografii. 1927. ¹1 (58).s. 100. 18-19. yüzyıldaki belgelerde Kırımçaklar kendilerini Tatarca 'srel balalary' ya da İbranice 'benei Yisrael' yani "İsrail'in çocukları" olarak adlandırdılar. Erken modern Tatar kaynaklarında, Kırımçaklar yehudiler ve çufutlar olarak isimlendirildiler. İki terim de 'Yahudiler' olarak çevrilmelidir; 'çufutlar' teriminin bir nebze aşağılayıcı bir karakteri vardır. Terimin Türk diline ait olduğuna dair eski varsayımın aksine 'Kırımçak' teriminin Türk dillerine Rusçadan ödünçlendiği ile ilgili bir kuşku yoktur. Rusçada terim 'Kırım'da ikamet eden' anlamına gelir; bu terimin varlığına ilişkin ilk atıf 1857'ye kadar geriye gider (*Kizilov M.B. Krymskaia Iudeia. ocherki istorii evreev, khazar, karaimov i krymchakov na territorii Krymskogo poluostrova s drevneishkikh vremen do nashikh dnei. Simferopol, 2011. s. 250-251).* Kırımçak tarihi hakkında daha fazla bilgi için bk. *Kizilov M.B. Krymskaia Iudeia... s. 173-242;* Krymchaki // Kratkaya evreiskaya enciklopediya. Tom 4. Ierusalim, 1988. s. 603–612; *Kupovetskii MS* Dinamika chislennosti i rasselenie karaimov i krymchakov za poslednie dvesti let // Geografiya i kul'tura etnograficheskih grupp tatar v SSSR. M.: Nauka, 1983. s. 75–93; *Kupovetskii MS* K etnicheskoi istorii krymchakov // Etnokontaktnye zony v Evropeiskoi chasti SSSR. M., 1989. s. 53–69; *Zand M.* Notes on the Culture of the Non-Ashkenazi Jewish Communities Under Soviet Rule // Jewish Culture and Identity in the Soviet Union. N.Y.; L., 1991. s. 378–444; *Khazanov A.* The Krymchaks: a Vanishing Group in the Soviet Union. Jerusalem, 1989; *Keren I.* Yahadut Krym mi-kadmutah ve-'ad ha-shoah. Jerusalem, 1981; *Shapira D.* Some Notes on the History of the Crimean Jewry from the Ancient Times Until the End of the 19th Century, With Emphasis on the Qrımcaq Jews in the First Half of the 19th Century // The Jews and the Slavs. 2007. Vol. 19. s. 65-92; *Emirova A.* Kırımçak Türkçesi Üzerine: Anlamı, Kullanım Alanları ve Kırımçakların Etnik Kimliklerinin Oluşumunda Dil Faktörünün Yeri // Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları Konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri. Ankara 2013. s. 217-224.

5 *Weissenberg S.* Familii karaimov i krymchakov // Evreiskaya starina. SPb., 1913. Vyp. 3. s. 384–399; *Kotler I.* Crimean Jewish Family Names // Avotaynu 5:1 (1989).

Kırımçak topluluğu muhtemelen on yedinci yüzyıldan başlayıp on sekizinci yüzyıl boyunca farklı Yahudi *'edot'*un üyelerinden oluşan birleşmiş bir topluluk haline geldi. Dahası, topluluk içi kültürleşme/karışmaya dair etnik süreçler on dokuzuncu yüzyılda da devam etti. Orta Çağ dönemlerinden başlayarak Kırımlı Rabbaniler ve aynı zamanda onların komşuları olan Talmud'a tabi olmayan Kırımlı Karaylar güçlü bir Tatar etkisi altındaydılar fakat bu etki sadece kültür, dil, gündelik yaşam ve gelenekler alanıyla sınırlıydı. Dilbilimsel husus özellikle önemliydi: Kırımlı Rabbaniler (Kırımçaklar), Kırım Tatar dilinin Kırımçak diyalektini (ya da daha ziyade etnolektini) kendilerinin gündelik kullanım dili olarak benimsediler. On dokuzuncu yüzyıldan başlayarak bazı Kırımçak yazarları (görünüşe göre Karay topluluğunun liderlerini takiben) Kırımçak etnolektini bazen 'Çağatay/ Dzhagatay dili' olarak adlandırdı. Bu eğilim savaştan sonra daha güçlü bir hale geldi çünkü Stalin'in sınır dışı ettiği dönemde Kırımçakların Tatar dilini konuştuklarını kabul etmek tehlikeliydi. Tam da bu sebeple savaştan ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra birçok Kırımçak lideri Kırımçakların 'Kırımçak' ya da 'Çağatay' dilini konuştuklarını iddia ettiler.[6] Fakat bu iddialar yalnızca Kırımçakların etnik kimliğindeki değişiklikleri göstermektedir ve bu iddiaların dilbilimle hiçbir ilgisi yoktur. Benzer ideolojik (ve bilimsel olmayan) nedenlerle Kırımlı Karayların ve Türkologların çoğu, gerçekte Kırımlı Karayların kesinlikle Kırım Tatarcasının bir etnolektini konuşmalarına rağmen bu kişilerin 'Karaim dili'nin ayrı bir türünü konuştuklarını iddia etmişlerdir.[7] Altın Ordu Devleti'nin resmi dili olan Çağatay (Dzhagatay) Kırımçak'tan ve Kırım Tatarcasının Karaim etnolektlerinden aslında bir hayli farklıdır.[8] Modern dilbilimcilerin çoğu birtakım fonolojik ve sözlüksel farklılıklara rağmen Kırım Tatar dilinin Kırımçak etnolektinin ayrı bir Türk dili olarak düşünülemeyeceği sonucuna varmıştır.[9] Bu gerçek kuşkusuz Kırımçak yazarları tarafından da fark edilmiştir: Örneğin, Nisim Levi Chakhchir (Çahçir) bu dili 'aramızda kullandığımız Tatar dili'[10] olarak adlandırmıştır. 1913 nüfus sayımına katılan Kırımçaklar da ana dillerini 'Tatarca' ya da 'Kırım Tatarcası'[11] olarak adlandırmıştır. Kırım Tatarcası ve Kırımçak etnolekti üzerine yazılmış sayısız okuma ve el kitaplarının yazarı olan Isaac Kaya da Kırımçak konuşma dilini 'Tatarca'[12] olarak adlandırmıştır.

Tam da bu sebeple makalemde Kırımçakların Türk dilinden 'Kırım Tatar dilinin Kırımçak etnolekti' (ya da kısaltılmış biçimiyle 'Kırımçak etnolekti') olarak bahsettim. On sekizinci yüzyıldan başlayarak yirminci yüzyıl boyunca bu etnolekt seküler ve dini çalışmaları, masalları, şarkıları ve mısraları oluşturmak için kullanıldı; Kırımçaklar aynı zamanda birtakım kutsal metinleri de İbraniceden Kırımçak etnolektine çevirdiler. Edebi amaçlar için Kırımçak etnolektinin aktif kullanımına rağmen liturji, dualar, yazışmalar, mezar yazıları ve bilimsel eserler için İbranicenin temel bir dil olarak kullanımına muhtemelen yirminci yüzyılın başlangıcına kadar devam edildi. Bazı Kırımçaklar, Kırımçak etnolektini ve İbranice karakterleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra bile kullanmaya devam etti.[13]

1913'te Kırımçak topluluğu bir nüfus sayımı gerçekleştirdi. Bu sayıma göre Rus İmparatorluğu'nda yaklaşık beş (ya da yedi) bin Kırımçak vardı. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından önce ise yaklaşık olarak sekiz bin Kırımçak vardı. Bunların çoğu Simferopol, Karasubazar, Kerç, Feodosya ve Sivastopol'da yaşıyorlardı.[14] Sovyet döneminde Kırımçaklar daha aktif bir şekilde Rusça kullanmaya başladılar ama hala kendi etnolektlerini hatırlıyorlardı. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Kırımçaklar büyük ölçüde İbranice yazı tipinden Latin karakterlerine geçiş yaptılar (buna benzer bir reform Kırım

6 Ör. *Rebi D.I.* Krymchakskii yazyk. Krymchaksko-russkii slovar'. Simferopol, 2004. s. 4; Krymchaki / Sost. V.M. Lombrozo, D.I. Rebi. Simferopol, 2001. s. 4.

7 Bununla ilgili olarak bk. *Shapira D.* Tendencies and Agenda in Karaite and Karaite-related Studies in Eastern Europe in the 20th Century // Pinkas 1 (2006). s. 333–355.

8 *Henderson E.* Biblical Researches and Travels in Russia. London, 1826. P. 334. Kırımçaklar tarafından 'Dzhagatay' dilinin kullanımı hakkında mitologem üzerine daha fazla bilgi için bk. *Khazanov A.* Krymchaks… s. 3–4, 48–51. Gerçek Dzhagatay dili için bk. *Eckmann J.* Das Tschaghataische // Philologiae Turcicae Fundamentae/ Ed. by J. Deny, K. Gronbech, H. Schneel, and Z. Velidi Togan. Wiesbaden, 1959. Vol. 1. s. 138–160.

9 *Erdal M., Ianbay I.* The Krimchak Book of Miracles and Wonders // Mediterranean Language Review 12 (2000). s. 39–139; *Ianbay I., Erdal M.* The Krimchak Translation of a Targum Šeni of the Book of Ruth // Mediterranean Language Review 10 (1998). s. 1–53; *Yanbai Ya.* Tyurkskaya literatura krymchakov // Materialy po istorii, arheologii i etnografii Tavriki. Vyp. 8. 2001. s. 502–509; *Polinsky M.* The Krymchaks: History and Texts // Ural- Altaische Jahrbucher/Ural-Altaic Yearbook 63 (1991). s. 123–154.

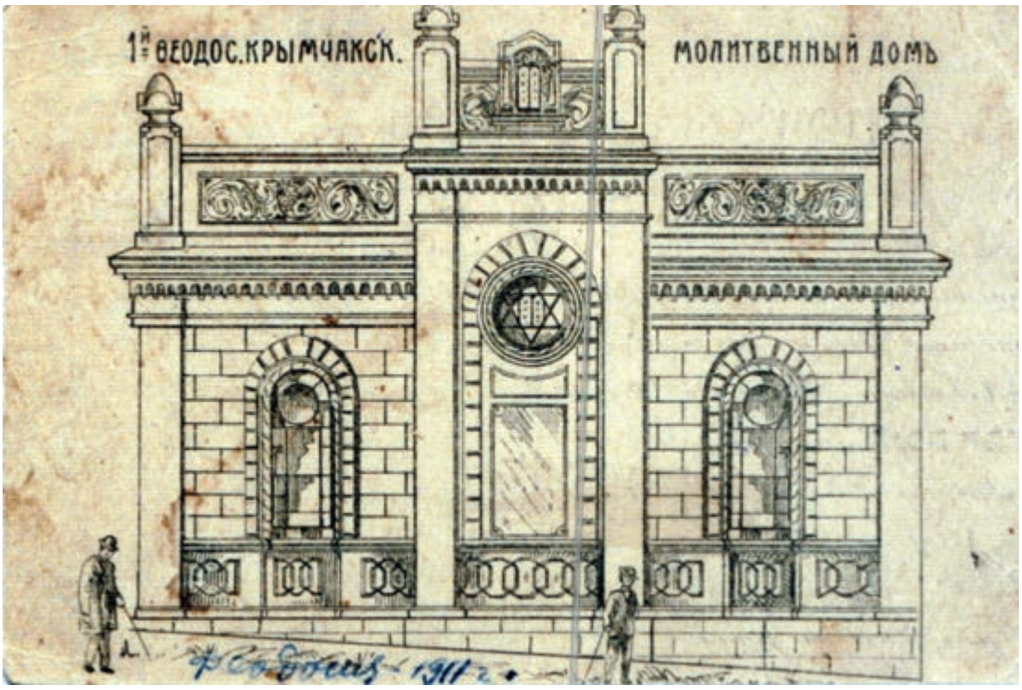
10 'Sfat tatar ha-meduberet beinenu poh bi-medinat Qrym' (Seder agada shel' Pesah'ın başsayfasına bakınız. Nisim Levi ben Mordehai Chahchir tarafından Tatarcaya çevrilmiştir. Petrokov, 1904).

11 *Chernin V.Yu.* O poyavlenii etnonima «krymchak» i ponyatiya «krymchakskii yazyk» // Geografiya i kul'tura etnograficheskih grupp tatar v SSSR. M.: Nauka, 1983. s. 98.

12 *Kaya I.S.* Po povodu... s. 100.

13 Shlomo ben Yaakov Tat-Bohor'un A.D. Peisah'a olan mektubuna (1953) bk. D. I. Rebi'nin kişisel arşivi.

14 *Kupovetskii M.S.* Dinamika chislennosti… s. 84–86; *Khazanov A.* Krymchaks… s. 16–17.

Theodosia'daki Kırımçak Dua Evi © M. Kizilov

Tatarlarının arasında da gerçekleşti). Aynı zamanda Sovyet ateist rejimi (Kırımçaklar tarafından *qahal* ya da *qa'al* olarak da adlandırılan) Kırımçak sinagogunu[15] kapattı. Savaş arası dönemde pek çok Kırımçak Simferopol'de yaşıyordu. 1920'lerin sonu ve 1930'ların başında Karasubazar'dan gelen göçmenler iki Kırımçak kolhozunu ('Kırımçak' ve 'Yeni Kırımçak'[16]) kurdular. Kırım'da Kırımçak topluluğunun gelişimi Alman işgaliyle sekteye uğratıldı. Kırımçakların yüzde 70-80'i işgal edilmiş Kırım'da 'Yahudi sorunu'nun 'çözüm'ü çerçevesinde Naziler tarafından katledildiler Öyle görünüyor ki Sovyetler Birliği'nde yaşamış herhangi bir etnik grup Kırımçaklar kadar acı çekmemiştir.[17]

Dostlar, yanıldık,
Kırım'da kaldık.
Kurban edildik
Kırım topraklarında...
Ah halkım, var mıdır çaresi
Kötü talihimizin?
Bunun anlamı kaderidir onların!
Unutmayın talihsiz halkımızı
Askerlerin ellerinde can veren...

Görünüşe bakılırsa Naziler tarafından katledilmiş kardeşlerinin aksine soykırımdan kurtulmayı başarabilmiş anonim Kırımçak bir yazar tarafından Kırımçak etnolekti ile yazılmış bir halk türküsünde bu olayların tasvir edilişidir.[18] Kırımçak topluluğu bu trajediyi atlatmayı hiçbir zaman başaramadı. Savaştan sonra Kırım'da yaşayan 700-750 Kırımçak vardı; 1959'da Sovyetler Birliği'nin toplamında 2000; 1989'da ise sadece 1448 Kırımçak yaşıyordu.[19] Böylece, 20. yüzyılın sonunda topluluk yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kaldı.

Bu makale eski SSBC ve dünyanın diğer ülkelerindeki Kırımçak topluluğunun şimdiki durumunun

15 *Khazanov A.* Krymchaks… C. 33. Ne yazık ki, şu anda Kırım kitle iletişim aracı ve modern Kırımçak yazarları dua evlerini belirtmek için *qa'al* terimini münhasıran kullanıyorlar. *Qa'al* kelimesinin (İbranicede *qahal*) yalnızca daha edebi İbranice *beit ha-knesset* ya da sinagog (krş. Yidiş 'Shul') terimlerini belirtmek için kullanılan günlük konuşma diline ait bir terim olduğu gerçeğinin farkında değilmiş gibi görünüyorlar. Dan Shapira'ya göre, bu sözcük Kırımçaklar tarafından Judezmo'dan (özel iletişim) ödünç alınmıştır.

16 age, s.33.

17 *Spektor Sh.* Shoat ha-yehudim ha-krimchakim bi-tkufat ha-kibush ha-natsi // Pe'amim 27 (1986). s. 19–25, esp. 25; *Khazanov A.* Krymchaks… s. 20–23, 34; cf. *Loewenthal R.* The Extinction of the Krimchaks in World War II // American Slavic and East European Review 10: 2 (1951). s. 130–136.

18 *Filonenko V.I.* Krymchakskie etiudy // Rocznik Orientalistyczny. №35:1. 1972. s. 33; compare

19 *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Istoriko-etnograficheskii ocherk. Simferopol, 2000. s. 136.

bir analizine adanmıştır. Kırımçakların etnik kimliği gibi çetrefilli bir meseleye, Kırımçak yazarları tarafından son zamanlarda oluşturulan literatür analizine[20] ve nesli tükenmekte olan bu etnik azınlığın geleceğine özellikle dikkat ettim. Bu makale yazılı ve etnografik kaynaklar ve Kırım, Rusya, İsrail ve Amerika'daki Kırımçak topluluklarının üyeleriyle yapılmış bir dizi görüşme temelinde oluşturulmuştur.

Simferopol'da Kırımçak sinanogunun penceresindeki Davud Yıldızı, © M. Kizilov

Dünyanın Farklı Ülkelerindeki Kırımçak Topluluklarının Şimdiki Durumu

Tahminlerimize göre (büyük çoğunluğu Kırım Cumhuriyeti, Rusya, İsrail ve ABD'de olmak üzere) dünyada bugün yaklaşık olarak 1200-1500 Kırımçak vardır. **Kırım**'daki Kırımçak topluluğu belki de en ilginç Kırımçak *'edah*'ıdır. Ne yazık ki şu anda bu topluluk çok küçüktür: 2002 nüfus sayımına göre burada yaşayan Kırımçakların sayısı yalnızca 204'tür.[21] 1989'dan beri, topluluğun hayatı büyük ölçüde 'Kırımçaklar' diye adlandırılan topluluk tarafından yönetilmiştir. Igor Achkinazi'ye göre, 1992'de yerel Kırımçaklar, Kırımçakların dini geleneklerini yeniden kurmaya ve 'Caffa ayinine göre *Qahal ha-qodesh*' adı verilen dini bir örgüt yaratmaya çalıştılar fakat görünüşe bakılırsa topluluğun üyelerinden yetersiz bir tepki aldıklarından bu girişimde başarılı olmadılar.[22] 1997'den 2002'ye kadar 'Kırımçaklar' topluluğu V. M. Lombrozo (1943-2002)[23] tarafından yönetildi. 2002'den bu yana ise Yuri Purim[24] tarafından yönetilmektedir. 'Kırımçaklar' topluluğunun pratik olarak bütün büyük Kırım şehirlerinde kolları vardır. Topluluk aynı zamanda küçük bir etnografik müze[25] de kurmuştur. Müzenin bazı ilginç nesnelere ev sahipliği yaptığı bir gerçekse de şu anda hala müzede muhafaza edilen Kırımçak dilinde yazılmış sadece bir adet el yazması (dini şiirlerin bir koleksiyonu) vardır. Ne yazık ki müzede sergilenebilecek en önemli nesneler ise soykırım boyunca ve savaştan sonra kaybolmuştur.

Tahminlerimize göre bugün Kırım'da muhafaza edilen sadece 2-3 Kırımçak elyazması vardır. Ne yazık ki (*conka/dzhonka* (çoğul *conkalar)* diye de bilinen) Kırımçak halk şiiri el yazma koleksiyonunun geri kalan kısmı kaybolmuş görünüyor.[26] 'Kırımçaklar' topluluğu 'Kırımçaklar' başlıklı bir yıllık yayımlıyor. Yıllık Kırımçakların tarihi, etnografyası ve kültürü ile ilgili materyalleri kapsıyor. Dahası, yıllık aynı zamanda başka bir yerde yayınlanmış Kırımçak ile alakalı eserleri de yeniden basıyor; yıllığın bir kısmı Kırımçaklar hakkında yazılmış şiir ve düzyazıya ithaf edilmiştir. Fikrimize göre, yıllık Kırımın diğer etnik azınlıkları tarafından basılan benzer süreli yayınlara nazaran çok daha etkileyicidir. Yıllığın tarihçi ya da bilim insanı olmayan kişilerden oluşan yayın kurulu ve yazarları 19. yüzyıldan başlayarak 20. yüzyıl boyunca mevcut bulunan Kırımçak tarihi ile alakalı bütün anıları toplama kararı aldı. Kırım'ın diğer etnik topluluklarının temsilcileri sıklıkla kendi başlarına kendi halklarının tarihini yazmaya çalışıyorlar – ki bu, bu kişilerin çalışmalarını hayli amatörce ve taraflı kılıyor. Topluluğun

20 Internet kaynaklarından Kırımçaklar hakkındaki mevcut makalelerinin koleksiyonu kullanılabilir: www.turkolog.narod.ru/info/N10.htm. Şimdiye kadar İngilizce ve Rusça iki internet sitesi vardır (www.krymchaki.com). Ne yazık ki, şu anda hiçbiri etkin durumda değildir. Yakın zamanlarda düzenlenmiş bir site için bk. http://krymchaks.info/

21 *Sumina N.* Krymchane – uchastniki rabochei gruppy OON // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 60.

22 *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Kratkii ocherk etnicheskoi istorii // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 11.

23 Biyografisi için bk. *Bakshi N., Pirkova D.* V.M. Lombrozo // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 33–34.

24 Biyografisi için bk. *Mashchenko A.* Predposlednie krymchaki // Krymskoe vremya. 17.04.2003. ¹ 70. s. 5.

25 Müze için bk. *Bakshi N.* Edinstvennyi v mire... (O muzee krymchakskogo naroda) // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 41–42; *Purim Yu.* Muzei rasshiryaetsya // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 65–66.

26 A. Khazanov Simferopol'da 1984'te sadece bir conka tespit edebilmiştir (*Khazanov A.* Krymchaks… s. 6). 2007 Ocak ayında S. Bakshi (1895) ve I. Gabbay (1914) tarafından oluşturulan (şu anda David Rebi'nin özel kolleksiyonunda bulunan) conkalar ile çalıştım. Daha etkileyici olanlar St. Petersburg ve Kudüs arşivlerindeki Kırımçak elyazması koleksiyonlarıdır (*Yanbai Ya.* Tyurkskaya literatura... s. 502–509).

Son Karasubazar Kırımçak'ı Yakov Mangupli, © S. Borisov

üyeleri arasında özellikle tarihçi Igor Achkinazi (1954-2006),[27] filolog ve sanatçı David Rebi,[28] gazeteci ve yazar Mark Purim (Agatov) gibi ilginç figürler ayırt edilmelidir. 11 Aralık, Kırım Parlamentosu tarafından 'Nazizmin Kurbanları Kırımçaklar ve Kırım Yahudilerini Anma Günü' olarak resmi olarak tanınmıştır. Bu tarihte Özerk Kırım Cumhuriyeti'nin bayrağı Kasım 1941'den Temmuz 1942'ye kadar Nazilerce gerçekleştirilen infazlar sırasında can vermiş Kırımçaklar ve Aşkenazi Yahudilerine bir saygı sembolü olarak resmi olarak yarıya indirilir.[29]

Kırım yarımadasının topraklarında bugün Kırımçaklara ait epeyce tarihi eser bulunmaktadır: (Şimdilerde Kırımçaklar tarafından yalnızca *qa'al* olarak adlandırılan) üç Kırımçak sinagog binası,[30] Kırımçak mezarlık kalıntıları, hemen hemen her büyük Kırım şehrinde bulunan Kırımçak caddeleri ve dar sokakları. Son derece sembolik olan bir başka yer de Simferopol yakınlarında Feodosya yolunun 10. kilometresinde bulunan Kırımçaklar ve Aşkenazi Yahudilerinin toplu infaza uğradıkları alandır.[31] Kırım'da Kırımçaklar ağırlıklı olarak Simferopol, Sevastopol, Evpatorya, Feodosya ve Kerç'te yaşamışlardı. Şu anda ise yalnızca bir Kırımçak, Yakov Mangupli, geleneksel Kırımçak merkezi olan Karasubazar'da (Belogorsk) yaşamaktadır.[32]

Çoğu Kırımçak, Kırım ve Rusya'nın vatanseverleridir; Kırımçakların çoğu Kırım halkının 'korennye' (kelimesi kelimesine 'köklü' – bu kelime 'yerli, kadim, meydana geldiği yerde eski çağlardan beri bulunan' anlamında kullanılmıştır) ve 'prishlye' (ör. 'yeni gelenler') olarak resmi bir biçimde ikiye ayrılmasına karşı çıkıyorlar.[33] Ne yazık ki Sovyetler Birliği'nin ateist politikasının bir sonucu olarak bugün Kırımçak topluluğu neredeyse tamamen geleneksel kültürünü kaybetmiştir. Kırım ve diğer ülkeler ve bölgelerde en fazla 5-7 Kırımçak, Kırımçak etnolektini konuşabiliyorlar.[34] Dahası, Kırımçaklar kendi dini ve etnik geleneklerini de neredeyse tamamen kaybetmiş durumdalar. *Tqun*[35] olarak adlandırılan ve 1941'den 1942'e kadar olan dönemde öldürülmüş Kırımçakların anısına adanan dini tören belki de tek etnik ve dini tatil olarak varlığını devam ettirdi - hala Kırımçaklar arasında kutlanmaktadır. Bu tören ilk defa 1945 yılında Simferopol'de gerçekleştirildi. O gün bütün Kırım'dan gelen Kırımçaklar bir araya gelir (bugünlerde Krylova caddesinde bulunan 'Kırımçaklar' topluluğunda), anma töreni-*qadish* gerçekleştirirler, dini tören şarkıları olan *pyzmon*u (İbranice *pizmon*) söylerken aynı zamanda Kırımçak

27 Biyografisi için bk. *Zin'ko V.* Pamyati I.V. Achkinazi (25.06.1954 – 10.03.2006) // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol, 2007. P. 28–29.

28 Biyografisi için bk. *Yansen S.* Poslednii iz krymchakov // Krymskoe vremya. 19.02.2003. no 31. s. 6; *Yansen S.* Khranitel' yazyka chagatai // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol, 2005. s. 34–39.

29 'Kırımçaklar' no 1 (2005). s. 86.da yayınlanan, 20 Ekim 2004, 1093 – 4/04 No'lu karara bakınız.

30 Simferopol'de (33 Krasnoznamennaia Caddesi), Evpatorya'da (8 Stepovoi Sokağı), ve Belogorsk'da. Bu anıtlardan hiçbiri kendi orijinal stilini koruyamamıştır ve dini amaçlar için neredeyse hiç kullanılmamaktadır. Yine de, sinagog binaları, David'in Yıldızları gibi bazı dekoratif unsurlarla birlikte varlığını sürdürmüştür.

31 2004'te Udarnoe köyünün (bu köy daha önceden Kırımçak olarak adlandırılmıştı; Belogorsk yakınındadır) yakınlarındaki Kırımçakların katledildiği alan üzerine anıtsal bir tabela dikilmiştir (*Sumina N.* Oni gibli ryadom s rodnym domom // Respublika Krym. 3.12.2004. no 47. s. 10).

32 *Yakimova N.* Poslednii krymchak // Pervaya Krymskaya. 3.12.2004. s. 10.

33 *Purim M.* Mihail Piastro: «Krymchakam ne nuzhen status korennogo naroda» // Krymskoe vremya. 10.08.2005. no 88. s. 20; *Purim M.* V Krymu ne tol'ko govoryat – dumayut na russkom yazyke // Krymskoe vremya. 3.08.2006. no 85. s. 6.

34 2001 yılında hala Kırımçak etnolektini konuşabilen Raisa Petrovna (Rachel, Pinhas'ın kızı) Berman (Levi) ile tanışma onuruna eriştim. Bayan Bernman bu dilde hala şiir yazabildiğini bana bildirdi. Şarkılarının kayıtları Kırımçak halk-müziği koleksiyonuna dahil edilmiştir (aşağıya bakınız). Mark Purim'e (Agatov) göre, Bay David Weinberg de (Eupatoria) Kırımçak etnolektini konuşabiliyordu (*Purim M.* Legenda o rasstrelyannom narode // Krymchakhlar 2–3 (2007). s. 150). Bay David Rebi Kırımçak etnolektinde yazılmış el yazmalarını okuyabiliyor. Büyük ihtimalle Kırımçak etnolektini bugün konuşma yeterliliğine sahip olan tek Kırımçaklar bu kişiler gibi görünüyor.

35 *Tqun* sözcüğü İbranice *tiqqun*dan geliyor ('düzeltme, düzenin kurulması' - bazı dualarda kullanılan Kabalistik bir terim). Mikhael Zand'a göre, bu terim *tiqqun yom ha-zikkaron*'un ('anma gününü kutlamak için bir düzen kurulması') ya da *tiqqun ha-neshamah*'ın (yani 'ruha dua etme için bir düzen kurulması') bir kısaltmasıdır; diğer bir deyişle Aşkenazi Yortsait'in Kırımçak analogu.

Amerika Kırım Yahudilerinin ilk Kardeşlik Meclisi, 1920'ler
© İsrailo Rabino

etnolektinde katledilmiş Kırımçakların trajik kaderlerine adanmış şarkıları da söylerler. Geleneksel Kırımçak yemeği gösteri boyunca servis edilir. *Tqun* akşamları ilki temmuz-ağustos, ikincisi 11 ve 12 aralık olmak üzere yılda iki kere yapılır. Sabahleyin, hava nasıl olursa olsun, törene katılacak olanlar Kırımçaklar ve Aşkenazi Yahudilerinin infazının gerçekleştiği alanda bulunan anıta, Feodosya yolunun 9. kilometresine giderler.[36]

(Kırım'ın dışında) **Rusya**'daki Kırımçak topluluğu nispeten büyüktür. Yüzden fazla Kırımçak Novorossiysk'te yaşamaktadır. Kırımçaklar bu şehre görünüşe bakılırsa ilk olarak 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında yerleşmişlerdir. Bazı Kırımçaklar Nazi işgali altındaki Kerç'ten kaçmayı başardıklarında yani 1941'de Kırımçakların büyük bir kısmı Novorossiysk'e taşındılar. Sözlü iletişime göre bugün yerel Kırımçaklar herhangi örgütlü bir topluluk yaşamı sürdürmemektedirler.

Dağınık Kırımçak aileleri diğer Rus şehirlerinde yaşıyorlar. St. Petersburg'da yaşayan küçük bir topluluk vardır. 2007'ye kadar bu topluluğu T. I. Trevgoda yönetmiştir.[37] Besteci A. Bakshi ve şarkıcı L. S. Bakshi Rusya'nın başkenti Moskova'da yaşıyor. Yakınlarda geleneksel Kırımçak şarkılarından oluşan bir CD koleksiyonu yayımladılar.[38] Futbolcu, insan hakları savunucusu, eleştirmen, Rus PEN-Merkezi yöneticisi Alexander Tkachenko da Aralık 2007'deki zamansız ölümüne kadar Moskova'da yaşadı. Ölümünden birkaç gün önce Kırım'daki Kırımçakların yaşamı ve tarihi hakkında kısa hikayelerin bir derlemesi olan "Bir Kırımçak'ın Rüyası" ya da 'Yabancılaşmış Ülke' isimli bir kitap yayımladı.[39] Şair ve Kırımçak etnolektinden Rusçaya şiir çevirileri yapan V. I. Baginskaia Krasnodard'a yaşıyor.[40]

Bazı Kırımçaklar **Abhazya**'da yaşıyor. 19.yüzyılın ikinci yarısında Sohum şehrinde küçük bir topluluk kuruldu. 1926'da Sohum'da 152 Kırımçak yaşıyordu. Topluluk yerel (özellikle Gürcü) Yahudilerle yakın temaslarını sürdürdü. Yine de 1980'lerde yerel Kırımçaklar *tqun* kutlama, sinagogları ziyaret, sünnet vb.ni bıraktılar.[41]

36 *Manevich I.* T'kun. Istoki tradicii // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. Ps 79– 81; *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Istoriko-etnograficheskii ocherk... s. 126–128; *Zand M.* Notes… s. 399–400.

37 *Sumina N.* Pamyati T.I. Trevgoda (16.11.1919 – 1.01.2007) // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 30–31.

38 Krymchakskie pesni: The Folklore of the Krymchaks/ Sost. L.S. Bakshi, A. Bakshi. Solyd Records, 2004. Dutch Jewish Humanitarian Fund ve Rusya VAAD'ın desteği sayesinde piyasaya çıktı. Bir inceleme için bk. *Charukhova E.* Muzyka na fone vzdokhov // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 43–44.

39 *Tkachenko A.* Son krymchaka, ili Otorvannaya zemlya. M.: Hroniker, 2007. Tkachenko'nun annesi, Krasubazar'dan (Belogorsk) O. Zengina'ydı. Biyografisini ve ünlü Sovyet şairi Andrei Voznesenskii ile temasları için bk. *Sumina N.* «Rov»: postskriptum // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 112–117.

40 http:// www. turkolog.narod.ru/info/I432.htm. Biyografisi hakkında bk. *Baginskaya V.I.* Bez etogo ne myslyu zhizni // Krims'ka svitlicya. 1.11.2002. no 44; *Baginskaya V.I.* Vstrecha // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol, 2007. s. 141–143.

41 *Khazanov A.* Krymchaks… P. 19. Sukhumi Kırımçak topluluğu hakkında bu sayıdaki Mikhail Chenov tarafından yazılan makaleye bakınız.

Ukrayna'da yaklaşık 200 Kırımçak vardır.[42] Fakat herhangi bir ortak etkinlik sürdürmemeleri sebebiyle yaşamları hakkında hiçbir veriye sahip değiliz.

En büyük Kırımçak topluluğu İsrail'de yaşamaktadır. Bazı verilere göre, İsrail'de yaklaşık 600-700 Kırımçak vardır. Bunların birçoğu Kırım, St. Petersburg ve Novorossiysk'ten yakın zamanda gelmiş göçmenlerdir; bu göçmenlerin arasında Gurdzhi, Dondo, Khondo, Chulak, Pesach gibi soyadlarıyla karşılaşabilirsiniz. 1866'dan 1899'a kadar Karasubazar'da Kırımçak aydını ve haham olan Hayyim Hizkiyahu Medini'nin (1832-1904) faaliyetinin bir sonucu olarak Kırımçak topluluğu *Erets Yisrael*de 19. yüzyılın sonunda kuruldu. Kudüs'te doğmuş ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan Kırıma davet edilmiş Medini önde gelen Yahudi düşünürü olarak tanınır ve 12 ciltlik ansiklopedik çalışma 'Sedeh Hemed'in yazarıdır. Bir dizi Kırımçak 1899 yılında Medini'nin El Halil'e gidişi üzerine onu izlediler.[43] Filistin'e Kırımçakların yeniden iskanının bir sonraki dalgası 1921/1922 yılında gerçekleşti. Kırım'daki devrimden sonra karışıklık ve kıtlıktan kaçan çoğu Kırımçak bu dönemde Filistin'e göç ettiler. Dan Shapira'ya göre, 1930'lardan başlayarak 1950'ler boyunca, İbranicede 'Kırımçak' terimi aynı zamanda 'fiziksel iş yapan dayanıklı insan' anlamına geliyordu. *Erets Yisrael*'deki Kırımçak topluluğunun 1981'e kadar Sefarad dini geneleceğine göre faaliyette bulunmuş Tel Aviv'de kendilerine ait bir sinagogu vardı.

1990'larda İsrail'in azalan Kırımçak topluluğu daha önce SSCB'den gelen göçmenlerle güçlendirildi. 'Kırımçaklar' topluluğunun aktif bir üyesi olan M. Chulak İsrail'e göç ettikten sonra yurda geri dönen Kırımçaklar bir topluluk halinde örgütlenmeye ve *tqun* kutlamalarını gerçekleştirmeye çalıştı. Ne yazık ki şu anda İsrail'deki Kırımçak topluluğu örgütlenmiş değildir ve herhangi bir cemiyet hayatını da sürdürmemektedir. Simferopol Üniversitesi Tarih Fakültesi'nden mezun olan Mikhail Gurdzhi belki de şu anda İsrail'de yaşayan ve Kırımçak olan tek tarihçidir. Kırım'daki Kırımçakların tarihi üzerine önemli birkaç makalenin yazarıdır.[44]

Topluluğun birçok üyesi yerel İsrail kültürü tarafından özümsenmeyi tercih ediyor ve kendilerinin Kırımçak kökenini unutuyorlar. Etnik kimliklerinin korunmasına dair isteksizlikleri İsrail'e gelen çoğu Kırımçak göçmeninin etnik ve kültürel gelenekleri hakkında esas olarak hiçbir bilgiye sahip olmamaları gerçeği ile açıklanabilir. Yerel Yahudilerle olan karma evlilikler topluluğun hızlı asimilasyonuna ivme kazandıran bir diğer büyük faktördür.

Amerika'ya Kırımçak göçü 1915 Birinci Dünya Savaşı sırasında başladı ve 1925'e kadar devam etti. 1920'de bu göçmenler 'Amerika Kırım Yahudilerinin İlk Kardeşliği'ni örgütlediler. Saadiah Mangupli, Kardeşliğin birinci başkanıydı; üyelerinin arasında *Ashkenazi (Achkinazi), Mangupli, Rabeno, Hakhamov, Kokoz, Cohen, Tokatly, Purim* gibi ailelerin temsilcilerini bulabilirsiniz. 1938 ve 1939'da çoğu Kırımçak Arap soykırımının bir sonucu olarak ABD'ye göç etti. O zamanlarda Amerika'nın Kırımçak topluluğu yaklaşık 250 Kırımçak'tan oluşuyordu. Birçok Kırımçak, Manya Ashkenazi ailesinin yardımları sayesinde ABD'ye göç etmeyi başardılar. [45] Ralph Bakshi ailesi 1939 yılında Filistin'den Amerika'ya göç eden bu ailelerin arasındaydı. Daha sonra Ralph Bakshi çizgi filmlerin[46] en önemli üreticilerinden biri haline geldi. Savaştan sonra birkaç Kırımçak ailesi Amerika'ya göç etti. 1940'larda Kardeşlik, Long Island topraklarında arazi parçası satın aldı ve orada iki Kırımçak mezarlığı kurdu. Yerel Kırımçaklar genelde Kırımçak etnolekti, İngilizce, Rusça ve Yidiş konuştular.[47] Brooklyn Saratoga bulvarındaki evi sinagog olarak kullandılar. Kardeşlik, yardımseverlik faaliyeti gerçekleştirdi ve Sovyetler Birliği'ndeki Kırımçaklara, İsrail ve Kırım'daki Yahudilere yardım etmek için para topladı. Savaştan sonra yerel topluluk asimilasyon süreçlerinden muaf kalmadı: bu kişilerin çoğu Amerikalı Yahudilerle karma evlilikler gerçekleştirdi. 1990'lardan bu yana Kardeşliğin başkanlık

42 *Sumina N.* Krymchane – uchastniki rabochei gruppy OON // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 60.

43 *Ben-Yaakob A.* Medini, Hayyim Hezekiah ben Raphael Elijah (1832-1904) // Encyclopedia Judaica 11. Jerusalem, 1971. s. 1216–1217.

44 *Gurdzhi M.Ya.* Grazhdanin, uchenyi, chelovek // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 32–37; *Gurdzhi M.Ya.* Istochniki po etnicheskoi istorii krymchakov // K'asevet. 1991. no 1/21. s. 18–19; Gurdzhi M.Ya. K istorii blagotvoritel'noi deyatel'nosti krymsko-iudeiskoi obshiny (yayınlanmamış). Ne yazık ki Mikhail Gurdzhi şu anda bilimsel aktiviteyle meşgul değildir.

45 Kırım'dan Türkiye üzerinden Filistin'e ve oradan da Amerika'ya gelen Manya Ashkenazy'nın ailesinin seyahati hakkında eşsiz aile kroniğine bk. *shkenazy M.* To Live in Peace. The Story of Manya Ashkenazy: An Autobiography (yayınlanmamış; bk. http://members. aol. com/askinazy/page2.html).

46 Resmi sitesine bk. www.ralphbakshi.com. Bakshi Tolkien'in Yüzüklerin Efendisi (1978) kitabının ilk çizgi filminin, skandal çizgi film Fritz the Cat'in (1972) ve diğer birçoklarının yaratıcısıdır.

47 *Keren Y.* Yahadut… s. 318.

görevi Israel Rubin (Rabeno) tarafından yerine getirilmektedir. Ona göre, Kırımçak göçmenlerinin torunlarından yüzlercesi hala Amerika'da yaşıyor. Bunların çoğu atalarına ait soyadına sahip değiller, Kırımçak tarihi ve kültürü hakkında hiçbir fikirleri yok ve kendilerini Yahudi ve/ya da Kırımçak kökenli Amerikan vatandaşı olarak düşünüyorlar. Birçok Amerikan Kırımçak'ı iyi eğitim almış insanlar, fizikçiler, öğretmenler vb.dir. Israel Rubin'e göre bu kişilerden hiçbiri Kırımçak etnolektini hatırlamıyor ve sadece bazıları Rusçayı hatırlıyor.[48]

Dağınık Kırımçak aileleri Kanada, Almanya gibi diğer ülkelerde yaşıyorlar.[49] Bazı okurlar, Kamboçya bayrağı altında yol alan kuru yük gemisi 'Kırımçaklar'ın 'Sovfracht'a ait olduğunu bilmekten heyecan duyabilirler. Kırımçak D.Yu. Purim bu organizasyonun yöneticiler meclisinin başkanıdır.[50]

Kırımçak aktivist Nina Baksh geleneksel giysi içinde
© M. Kizilov

Kırımçakların etnik kimlik problemi

Yukarıda gösterildiği gibi Kırımçaklar dünyanın farklı ülkelerinde yaşıyorlar. Paradoksal bir biçimde Kırımçaklar etnik tarihleri, kökenleri ve kimlikleri hakkında fikir birliğine sahip değiller. Amerikan ve İsrail Kırımçak kimliği nispeten açık görünüyor: Kendilerini ya 'Yahudi kökenli Kırımçaklar' ya da 'Kırımçak kökenli Yahudiler' olarak düşünüyorlar. Bunlardan bazıları kendilerinin Kırımçak kökenini unutmayı tercih ediyorlar ve kendilerini (İsrail'deki Yahudiler; ABD'deki Yahudiler ve Amerikalılar gibi) daha büyük olan etnik çevreyle tanımlıyorlar. Diğerleri basitçe kendilerinin etnik kökeni problemine çok derin bir şekilde dalmıyorlar.

Eski SSCB'de yaşayan Kırımçakların kimliği çok daha karışıktır. Şu anda topluluk birkaç farklı gruba bölünmüş durumdadır. Bunların en önemli olanlarından birkaçı şu şekilde ayırt edilebilir: Yahudi kimliğinin takipçileri; Kırımçakların Türk kökeni taraftarları; 'kayıtsız' ve 'kararsız' olanlar. Yahudi kimliğinin takipçileri açıkça ya da gizlice Kırımçak halkının Yahudi kökeni olduğunu düşünürler ve bu kişiler 'Hesed', 'Sokhnut' ve diğer Yahudi organizasyonlarının etkinliklerine katılırlar.[51] Bahsi geçen Isaac Kayanın oğlu Lev Kaya (1912-1988) Kırımçakların Yahudi kimliğinin muhtemelen en aktif destekçisiydi. Karaylar ve Kırımçakların tarihi üzerine şimdiye kadar sayısız yayınlanmamış eserin yazarı olan Lev Kaya kendisini her zaman bir Yahudi-Kırımçak olarak kabul etti, uygun bir dini eğitim alamadığı için üzgündü. 'Ben Yahudiyim!' - diye duygu dolu bir feryat yükselmişti Abram Torpusman'a yazdığı mektubunda – "Sünnet, yapabilmeyi başardığım tek şey olduğu için suçlu olan ben değilim. Dahası birkaç defa *tefilin*'i giymeyi başarabildim.[52]"

48 Makalemin bu kısmı Isaac Rubin ile yaptığım yazışmalara dayanıyor. Mektuplarına ek olarak, onun daha tamamlanmamış makalesi 'The First Brotherhood of Crimean Jews of America' (4 pp. + 1946/7'deki kardeşlik toplantıları dakikalarının kayıtları); aynı yazar, Who were the Krimchaks? A Vanishing Remnant of Rabbinic Jews (Kırımçaklar hakkında popüler monograf; hazırlanma aşamasında); aynı yazar, Chanukah Came Early… (Isaac Rubin'in İsrail'e yolculuğu ve Beit Shemesh'te Kırımçak akrabalarıyla tesadüfi karşılaşmalarına dair anılar; available on www.turkolog.narod.ru); ayrıca bk. *Rubin I.* Pervoe bratstvo krymskih evreev Ameriki // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. S. 71–73.

49 Bir örnek vermek gerekirse: Isaac Khondo, Kırım'daki ve 1917'den beri ise SSCB'deki yaşamı ile ilgili en ilginç anıların yazarı (www.turkolog.narod.ru/info/I52.htm).

50 *Purim Yu.* Nash okeanskii tezka // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. S. 64– 65.

51 Savaştan sonra KırımçakLar tarafından Yahudi kimliğinin unsurlarının korunması Velvl Chernin tarafından yapılan bir dizi röportajda açık bir şekilde görülebilir (*Khazanov A.* Krymchaks… S. 55). Lev Kaya'ya göre, sadece 5-7 Kırımçak 1970'lerde sinagoglarda hazır bulunuyordu (L.I. Kaya to A.N. Torpusman, 19.11.1979. s. 3–4 // Moskova Rus VAAD Arşivi. L.I. Kaya severi). Bazı Kırımçaklar 1991'den sonra Simferopol'deki Hasidik sinagoguna gitmeye başlamışlardır.

52 L.I. Kaya'dan A. N. Torpusman'a, 29.01.1983. s. 5 // Moskova'daki Rus VAAD Arşivi. Lev Kaya'nın biyografisi için bk. *Gurkovich V.N.* Etnograf po prizvaniyu (Lev Isaakovich Kaya) // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol, 2007. s. 51–59. Karaylar ve Kırımçakların tarihi ile ilgili eşsiz bir kaynak olan Kaya'nın arşiv koleksiyonunun bir kısmı halihazırda Rus VAAD'ında muhafaza ediliyor (bu koleksiyonu kullanmada bana izin verdiği için VAAD'ın başkanı Mikhail Chlenov'a minettarım). Özellikle ilginç olan belki de Kaya'nın yayımlanmamış çalışmasıdır: 'Materialy o krymchakakh KOGA'// Moskova Rus VAAD Arşivi. L. I. Kaya Severi. Ayrıca bk. *Belyi O.B.* Nauchnyi arhiv L.I. Kaya v Bahchisaraiskom gosudarstvennom istorikokul'turnom zapovednike // Istoriya i arheologiya Yugo-Zapadnogo Kryma. Simferopol', 1993. s. 239–246.

Kendilerini Kırımçaklar olarak düşünmeye devam etseler ve bunu unutmak için herhangi bir arzu duymasalar da 'kayıtsız' Kırımçaklar genellikle kendilerinin etnik kökeni üzerine çok fazla düşünmemeyi tercih ediyorlar. 'Kararsız' olanların ise Kırımçakların etnik tarihi hakkında herhangi bir belirli görüşü yoktur. 'Yahudi' ve 'Türk' taraflarını takip edenlerin argümanlarını biliyorlar ama Kırımçakların etnik kökeni sorunu hakkında kendileri için herhangi bir homojen görüş geliştirmiyorlar. 'Biz kendimiz buraya [yani Kırım'a] nereden geldiğimizi bilmiyoruz' – bu Kırımçakların etnik kökeni ile ilgili sorulara cevap veriş şekilleridir.

'Türk kuramı'nı takip edenlerin görüşü özellikle ilginçtir. Kırımçakların bazıları (özellikle entelektüel ve ideolojik liderleri) halklarının çeşitli (çoğunlukla da Türk) etnik gruplarının karışımının bir ürünü olduğu düşüncesindedirler. Kırımçakların kimliğinde Türk unsurunun varlığı sorunu kesinlikle ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeyi hak ediyor. Kırımçaklar arasında Yahudilikten-arındırma süreçleri ve 'Türk' ve 'karışık otoktonik' köken hakkındaki 'mitologem' yeni değildir. Kırımçakların kökeni, topluluğun işgal altındaki Kırım'da Nazi yönetimine gönderilen dilekçelerde (tarihlerinde ilk kez) Yahudi olmayan kökenlerini ilan ettikleri ve onların yaşamındaki en trajik dönem olan 1941/1942 yıllarına kadar geri gider. Daha önce belirtildiği gibi, yaşam-tarzları ve gelenekleri bakımından, Kırımçaklar yerel Karaylara çok benziyorlardı. Onların arasındaki tek fark Kırımçakların Talmud'u tanıması ve Yahudi-olmayan kökenleri hakkında ayrıntılı bir mitologemlerinin yokluğudur. Karayların arasında böyle bir mitologem yaklaşık olarak on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren vardı. 1939'da Nazi ideologlarının, biraz da isteksiz bir biçimde, Karaylara Sami-olmayan nüfus statüsünü vermelerinin sebebi tam da buydu. Kendilerinin Türk kökenini 'kanıtlayarak' Nazileri aldatmayı başarmış Karayların kurtuluşu ile ilgili haberleri aldıktan sonra, başlarında Isaac Kaya ile birlikte Kerç Kırımçakları da harekete geçmeye karar verdiler. Karaylar gibi Kırımçaklar da kendilerini Yahudiliği Orta Çağlarda kabul etmiş Türk Hazarlarının torunları gibi göstermeye çalıştılar. Kırımçakların tarihi hakkında, anlaşılan kendilerinin Yahudi-olmayan kökenini beyan eden birkaç belgeyi, şehrin Nazi yönetimine sundular.[53] Ne yazık ki, bu sözde-tarihsel belgelerle Naziler bu kez kandırılamadı - bunun sebebi büyük ihtimalle Nazilerin Karayların Hazarların tek 'gerçek' torunları oluşlarını zaten biliyor olmalarıydı. Bu iddiaları incelemek üzere biraz zaman harcayan Nazileri kandırmak amacıyla yapılan bu girişimler, yine de, Kırımçakların hemen imha edilmesini ertelemeyi başardı gibi görünüyor. Bunun bir sonucu olarak 800 Kırımçak, Aralık 1941'in sonunda Sovyet birliklerinin Kerç çıkarmasından sonra Kırım'dan ayrılmayı ve Nazilerden kaçmayı başarabildi.[54] İşgal altındaki Kırım'da yaşayan bütün diğer Kırımçaklar ölüme mahkum edildi.

İlk defa soykırım sırasında formüle edilen Kırımçakların Yahudi-olmayan kökeni hakkındaki düşünce, yeterince paradoksal bir biçimde, savaşta da yaşamaya devam etti. Karay topluluğundaki Yahudilikten-arındırma süreçlerini çalışan (Karay, Kırımçak ve Dağ Yahudileri arasındaki Yahudilikten-arındırma süreçlerinin karşılaştırmalı analizi en verimlisi gibi görünüyor[55]) Roman Freund 'dahili' ve 'harici' Yahudilikten-arındırmanın, diğer bir deyişle, iç ve dış faktörlerin meydana getirdiği Yahudilikten-arındırmanın, birbirinden ayrılmasını önermiştir.[56] Kırımçak, Tat ve Karayları Yahudilikten-arındırma analiz edilirken Yahudilikten-arındırmanın her iki türünün iş başında olduğu açık bir şekilde görülebilir. Topluluğun savaştan sonra hayatta kalan liderleri soykırımın yarattığı dehşetleri ve Yahudi ulusuna ait olmanın ölümcül tehlikesini hala hatırlıyorlar. Savaştan sonra, Stalin'in Yahudi doktorları tasfiye etmesine ve daha sonrasında anti-Siyonist işkencelerine karşı, Yahudi kökeni hala hatırı sayılır bir tehlike olarak kaldı. Bu 'dış' faktörler Kırımçak topluluğunu o zamanki Yahudilikten-arındırmanın dahili sürecini yani 'iç' süreci başlattı. Dahası Kırımçaklar Sovyet döneminde dinlerinden mahrum edilirken ve Türk diyalektini konuşurlarken Sovyet Aşkenazi Yahudi halkının özlemlerine kendilerini daha fazla yabancılaşmış hissettiler.

53 *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Istoriko-etnograficheskii ocherk... P. 122 (Z. Borokhov'un anılarına referansla). Görünüşe bakılırsa belgeleri okuyan polis ve Güvenlik Servisi Nazi başkanının Kırımçakların 'Tatar kabilesinin bir kolu olduklarını belirttiler' demesi tam da bu sebebledir. Unichtozhenie evreev v SSSR v gody nemeckoi okkupacii/ Red. I. Arad. Ierusalim, 1992. P. 181– 182). Isaac Kaya'nın oğlu Lev Kaya, babasının Kırımçakların Yahudi-olmayan kökenini kanıtladığına dair yapılan açıklamanın E.Peisah ve B. Achkinazi tarafından uydurulan bir yalan olduğunu ifade etmiştir. (L.I. Kaya to A.N. Torpusman, 19.01.1982. s. 7// Moskova Rus VAAD Arşivi. L.I. Kaya Severi). Bu tartışmada kesinlikle kimin haklı olduğunu belirtemiyorum.

54 *Purim Yu.* Moe voennoe detstvo // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 123–125.

55 Örneğin, *Dymshitz V.* Bor'ba za sushestvitel'noe // Narod knigi v mire knig. Evreiskoe knizhnoe obozrenie 50 (2004). s.6-13.

56 *Freund R.* Karaites and Dejudaization: A Historical Review of an Endogenous and Exogenous Paradigm. Stockholm Studies in Comparative Religion 30. Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1991.

Hayyim Hizkiyahu Medini, rabbi, Karasubazar (Kırımçak Topluluğu (1866-1899) © Anonim

Şavaş bittikten sonra Kırımçak entelektüellerinin bir kısmının (ör. Evsei Peisah, Boris (Veniamin) Achkinazi) Kırımçakların otoktonik, Türk ve genel anlamda Yahudi-olmayan kökeni düşüncesini yaymaya başlamalarının sebebi tam da budur. Evsei Peisah, Kırımçakların İtalyan unsurların olası karışımı ile birlikte Yahudi ve Türk yerleşimcilerin bir kombinasyonunu temsil ettiğini belirttiği Büyük Sovyet Ansiklopedisinde Kırımçaklar hakkındaki bir giriş yazısının yazarı olmuştur.[57] Birbirleriyle yazışmalarında Kırımçak liderleri kendilerinin 'otoktonik-Türk' kuramlarını Karaylardan kopya ettiklerini açık bir şekilde itiraf etmişlerdir.[58] Lev Kaya duygulu bir şekilde konuyla ilgili şunları yazmıştı: 'Bu Karaylardan alınmış kalıp [Rus. *plesen',* yani Yahudi-olmayan köken hakkındaki düşünce] benzer biçimde Kırımçaklar arasında da yaygın bir hale geldi.[59]' Sovyet ideolojik liderleri, Dağlı Yahudi-Tatarlar da dahil olmak üzere Kırımçakları da Sovyet Yahudilerinin Siyonizm'i reddettikleri ve kendilerini 'yerel' ve 'otoktonik' kökenli bir halk olarak düşündükleri önermesinin bir örneği olarak aktif bir şekilde kullandılar.[60] Topluluğun birçok üyesinin Evsei Peisah (1903-1977)[61] ve Boris (Veniamin) Achkinazi tarafından formüle edilen kuramı kabul ettikleri gerçeğine rağmen, başta Z. Borokhov ve Lev Kaya olmak üzere topluluğun diğer üyeleri bunu kabul etmediler. Aleni bir şekilde bu kurama karşı çıktılar ve geleneksel Kırımçakların Yahudi kökeni kuramını desteklemeye devam ettiler.[62] Örneğin, Lev Kaya Türk kuramını takip edenler hakkında şunları yazdı: 'Kırımçaklar yeni bir idol, yeni bir altın buzağı yarattılar ve yeni tanrılarını överek çevresinde zevkle dans etmeye başladılar.[63]' Dahası Türk kuramının en ateşli destekçilerinin eylemlerini mahkum etmek için ortak bir *beit din*i (İbranice 'adalet mahkemesi') toplamaya bile çalıştı.[64]

Kırımçakların 'otoktonik' ve 'Türk' kökenine sahip olduğu hakkındaki düşünce özellikle 1980'lerin sonundan 1990'ların başlarına kadar Sovyetler Birliği dağılırken ve Kırım'daki etnik topluluklar oluşurken hızlı bir şekilde gelişim gösterdi. O zamanlar Yahudilikten-arındırmanın 'dış' faktörlerinin geçerliliği durdu çünkü Sovyetler Birliği (ve daha sonra Rusya ve Ukrayna) Stalin-Brejnev'in uyguladığı Yahudi nüfusuna baskı politikasını izlemediler. Dahası diğer 'dış' faktörler, diğer bir deyişle İsrail'in

57 *Peisah E.* Krymchaki // BSE. 3rd ed. Vol.13. M., 1973. s. 518.
58 *Khazanov A.* Krymchaks… s. 37–38. Khazanov 1980'lerde Kırımçak topluğunun liderleri tarafından yazılan mektuplara ulaşabildi.
59 L.I. Kaya to A.N. Torpusman, 15.04.1981. s. 6 // Archive of VAAD of Russia in Moscow. Fond of L.I. Kaya.
60 *Khazanov A.* Krymchaks… s. 47.
61 Biyografisi için bk. *Achkinazi I.V.* Sokhranit' dlia budushchikh pokolenii // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 27–29; *Borokhov A.D.* Leningradskie vstrechi (Vospominaniya o E.I. Peisahe) // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 38–41. Evsei Peisah ödülü Kırımçakların tarihi ve kültürüne önemli bir katkıda bulunmayı başarabilen kişilere yıllık olarak verilir.
62 *Kupovetskii MS* K etnicheskoi istorii... s. 65.
63 L.I. Kaya to A.N. Torpusman, 15.05.1981. s. 1 and 1.01.1983. s. 2 // Moskova Rus VAAD Arşivi. L.I. Kaya Severi.
64 Ibid.

yurda-geri-dönüş programı, Kırımçaklar arasında Yahudi duygularının gelişimini harekete geçirdi. Bunun bir sonucu olarak, 1990'ların başında birçok Kırımçak Yahudi ulusuna ait olduklarını fark ettiler ve İsrail'e göç ettiler. Muhtemeldir ki tam da bu sebeple Kırım'da kalarak Türk kuramını takip edenlerin sesleri özellikle yükseldi. Dahası, Kırım'da Kırım Tatarlarının durumunun gelişimini gözlemleme Kırımçaklar ve Karaylar için Türk bileşeni ve 'otokton' iddiaları ile oluşturulan etnik kimlik inşasının başarılı bir örneğini oluşturmuştur. Böylece Kırımçak liderleri kendilerini 'otoktonik' ve 'Türk' grubu olarak göstererek devletten ek sübvansiyonlar elde edebildiklerini açık bir şekilde görebildiler. Böylece 1990'ların ve yirminci yüzyılın başlarında Kırımçaklar arasında Türk oluşlarına dair duygularında bir yükseliş vardı.[65]

Her romantik milliyetçi kuramın bir tür 'bilimsel' temele ve meşrulaştırmaya her zaman ihtiyacı olduğu bilinir. Kırımçak kökenli iki tarihçi olan Boris (Veniamin) Achkinazi[66] ve Igor' Achkinazi 1990'larda Kırımçakların kökenine dair Türk ve otoktonik kuramları aktif bir şekilde yaygınlaştırıp ayrıntılandırdılar. Modern Kırım Karaylarının aksine topluluklarında profesyonel dilbilimciler ve tarihçiler bulunan Karay kökeninin Türk kuramını takip eden daha önce bahsi geçen Kırımçak yazarları Sovyet ve Sovyet-sonrası dönemdeki üniversitelerden mezun olan profesyonel tarihçilerdir. Ne yazık ki bu bilim insanları tarafından yapılan yayınlar, zengin tarihsel temelleri ve bazı ilginç verilere rağmen, Kırımçak tarihine taraflı bir şekilde yaklaşmış ve özellikle antropometri alanından çok şüpheli bir yapıya sahip argümantasyon kullanmışlardı.[67] Oldukça ilginç olan şey ise Igor Achkinazi'nin Kırımçakların Hazar kökeni hakkındaki kuramı bir 'mitologem' olarak adlandırmasına rağmen yine aynı kişinin 'bir dizi fiziksel kaynak, Kırımçak dilinin [metinde böyle] linguistik özellikleri ve diğer verilerle birlikte arkeolojik, etnografik ve antropolojik veriler, Kırımçak etnik-dini grubunun çekirdeğinin, Hazar Kağanlığından gelen çok etnikli göçmenler tarafından oluşturulduğu sonucuna varılmasına izin verir[68]' gibi bir sonuca varmasıdır. Ne yazık ki objektif bir analiz daha önce bahsi geçen bütün arkeolojik, etnografik ve antropolojik kaynakların Kırımçakların Hazar kökeni hakkındaki kuramı desteklemediğini gösteriyor. Dahası, aksini ispat ediyor.[69] Modern Kırımçakların ataları tarafından yayınlanmış binlerce arşiv kaynağı, mektuplar, şiirler, vakayinameler, bilimsel eserler de Kırımçakların Yahudi dini ve entellektüel değerlerini titiz bir şekilde koruduğunu kanıtlıyor. Kaynaklar aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'ndan önce ve sonra Kırımçakların Yahudi kimliğini kanıtlıyor.

Boris (Veniamin) Achkinazi ve Igor Achkinazi tarafından tarihsel veri kullanarak desteklenen Kırımçakların Türk kökeni hakkındaki kuram son zamanlarda filolojik ve linguistik perspektiften oldukça ilginç bir destek aldı. Kırımçak olan filolog David Rebi Kırımçakların Hazarların torunları olduğu sonucuna vardı. Dahası Kırımçakların Yahudilerle etnik olarak bağlantılı olmayan Altay halklarının soyundan geldikleri neticesine de varmıştır.[70] David Rebi'yi böyle bir sonuca vardıran sebep neydi? David Rebi'nin oldukça üstün bir başarı yakaladığı söylenmelidir. Yaşça büyükken (Sayın Rebi'nin sadece 'Kırımçak' ya da 'Dzhagatay' olarak adlandırdığı) yedi yaşından bu yana kullanmadığı

65 Örneğin, *Lombrozo V.M.* Vklad krymchakov v istoriyu i kul'turu Kryma // Vestnik Krymskih chtenii I.L. Sel'vinskogo. Vyp. 2. Simferopol', 2003. s. 109–124; *Levi E.Yu.* Krymchaki: etnos i religiya // Bogi Tavridy. Sevastopol', 1997.

66 B. M. (V. M.) Achkinazi, birkaç makalenin yazarı ve Kırımçak atasözleri koleksiyonunun da yaratıcısıdır: K'rymchahlaryn' atalar sozy: Poslovicy i pogovorki krymchakov/ Sost. B.M. Achkinazi. Simferopol', 2004. Concerning his biography see: *Achkinazi I.V.* B.M. Achkinazi (1927–1992) // K'rymchahlaryn' atalar sozy: Poslovicy i pogovorki krymchakov/ Sost. B.M. Achkinazi. Simferopol', 2004. s. 3–7.

67 İlk yayınlarında Igor' Achkinazi Kırımçakların etnik tarihi ile alakalı fikir birliğine sahip değildi (ör. *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Proiskhozhdenie. Veroispovedanie. Istoriya. Kul'tura. Tradiciya // Spektr. 1997. no 3 (17). s. 22–39; *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Istoriograficheskii obzor po publikaciyam XIX – nachala XX v. // Materialy po istorii, arheologii i etnografii Tavriki. Vyp. 1. 1990. s. 165–181). Son çalışmalarında ise Kırımçakların Türk ve otoktonik bir kökene sahip oldukları fikrini destekemeye başladı (ör. *Achkinazi I.V.* Krymchaki // Tyurkskie narody Kryma: Karaimy. Krymskie tatary. Krymchaki/ Otv. red. S.Ya. Kozlov, L.V. Chizhova. Seriya 'Narody i kul'tury'. M., 2003. s. 371; *Achkinazi I.V.* Krymchaki. Kratkii ocherk etnicheskoi istorii // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 8–9). Yine de, yirminci yüzyıldaki olaylara adanan doktora tezi ve bu tezin bölümlerine dayanan monografisi oldukça ilginç ve yararlıdır (*Achkinazi I.V.* Krymchaki. Istoriko-etnograficheskii ocherk...). Erdoğan Altınkaynak tarafından yazılan kitap ise bu kitabın Türkçe bir tekrarından başka bir şey değildir (*Altınkaynak E.* Kırımçaklar (Kültür – Tarih – Folklor). Haarlem, 2006). Oldukça önemli olan bir başka şey ise Achkinazi'nin eski bir makalesidir: *Achkinazi I.V.* Pogrebal'nyi obryad krymchakov // Materialy po istorii, arheologii i etnografii Tavriki. Vyp. 3. 1993. s. 193–198.

68 *Achkinazi I.V.* Krymchaki (nasledniki hazar: mifologema ili real'nost'?) // Materialy Sed'moi Mezhdunarodnoi konferencii po Iudaike. Tezisy. Moskva, 2000. s. 21–23.

69 Kırımçakların Hazar kökenini iddia edilene göre kanıtlayan bütün yazılı ya da epigrafik 'kaynaklar' gerçekte Abraham Firkovich tarafından uydurulmuştur. Tek bir linguistik, etnografik ya da diğer herhangi bir kaynak Kırımlı Yahudiler, Hazarlar, Kumanlar ve diğer Türk halkları arasındaki karma evlilikler hakkında herhangi bir bilgi sağlamamaktadır. Antropolojik verinin yardımıyla Kırımçakların Hazar kökenini kanıtlama çabaları aynı derecede verimsizdir.

70 *Rebi D.I.* Kto my i otkuda? // Krymchakhlar. Vyp. 2–3. Simferopol', 2007. s. 13–17; *Rebi D.I.* O chem povedali «dzhonki» (novoe o krymchakah) // Krymchakhlar. Vyp. 1. Simferopol', 2005. s. 24–26.

Kırımçak Anma Günü: Tqun, Netabnya (İsrail) © M. Kizilov

Kırımçak etnolektinin hakimiyetini tekrar canlandırmayı başarabildi. Sadece canlandırmakla kalmadı aynı zamanda Simferopol'deki Kırımçaklar için açılan (şu anda mevcut değil) yaz okulunda da bu etnolekti öğretmeye başladı. Dahası, Kırımçak etnolektindeki orijinal el yazmalarını okuyabilmek için İbrani alfabesini ve Kırımçak elyazısını kendi kendine öğrendi. Birkaç el yazması inceledikten ve birkaç makale yayınlayıp Kırımçak etnolektinden çeviriler yaptıktan sonra, Sayın Rebi, ne yazık ki Kırımçakların etnik tarihi ile ilgili yanlış sonuçlara vardı. Kendi sözlerine göre, 1989'dan önce Kırımçakların ataları, "birinci yüzyılda Filistin'den Kırım'a gelmiş Yahudiler[71] idi". Fakat Kırımçak elyazması *conkaları* okuduktan sonra orada *Tengri* (*Tanry*) ve *Allah*'a referanslar olduğunu keşfetti. Bu keşfin temelinde 'Yahudi olarak tanınan Kırımçaklar gerçekte ruhlarında her zaman Müslüman olarak kaldılar...'[72] sonucuna vardı. Ona göre, Kırımçaklar eski Türklerin pagan tanrısının ismi olan *Tengri*'yi Türk-Altay atalarının pagan inançlarından gelen ilkel bir kalıntı olarak Yahudi dualarına dahil ettiler.

Ne yazık ki, Türk dili konuşuru halkların dini geleneklerinde bilgi sahibi olan herhangi biri için bu argümanın zayıflığı açıktır. Modern zamanların erken dönemlerinde *Tengri / Tanry* terimi, Türk dillerinde, 'eski Türkler ve Hazarlar arasındaki cennetin pagan tanrısı'nı belirtmek için değil; genel anlamda Tanrı kavramını belirtmek için kullanılmıştır. Aynı şekilde *Gott* terimi, Almanların eski pagan tanrılarından birini belirtmek için değil; genel anlamda Tanrı kavramını belirtmek için kullanılan bir terim olmuştur. Türk dili konuşuru Yahudi grupları arasında *Tengri/Tanry* terimi, Tanrının İbranice isminin (*Adonai, Elohim*, vb.) bir çevirisiydi. Karaim dili ve Kırım Tatar dilinin Karaim etnolektine yapılan bütün erişilebilir İncil çevirilerinde bu terim bulunabilir. Bu çevirilerde bu terim kesinlikle *Adonai* ya da *Elohim* anlamında kullanılmıştır.[73] İbranice yazılmış, Nissim Levi Chakhchir (Çahçir) tarafından düzenlenmiş ve Kırımçak etnolektine çevrilmiş dini şiirlerin ikidilli koleksiyonunu bir örnek olarak alalım. Bu koleksiyonda yayınlanan bütün şiirler ve şarkılarda İbranice terim *Elohim* Kırımçak etnolektine *Tanry* olarak çevrilmiştir.[74] Podolya'da ve Galiçya'daki Kıpçakça konuşan Ermeniler arasında *Tengri* terimi Eski ve Yeni Ahit'teki metinlerin çevirisi için de kullanılmıştır – ve kesinlikle eski Türklerin panteonu ile aralarında ortak hiçbir şey yoktur.[75]

71 *Rebi D.I.* Kto my i otkuda? s. 13.

72 age, s. 17. Kırımçak etnolekti ile ilgili sahip olduğu faydalı bilgilere rağmen, dair iyi bilgisine rağmen, David Rebi'nin Yahudi geleneği ve İbranice alanında çok fazla bilgili olmadığı gerçeğinden bahsedilmelidir. Eğer bazı örnekler vermek gerekirse, yazarı olduğu Kırımçak dili sözlüğünde (bu etnolektin var olan tek sözlüğüdür!) avodah zara (İbranice 'puta tapma') terimini 'anavatan'; *beit-emderash* (metinde aynen) terimini 'ağaç dallarından yapılan ev' ve 'dua ve nasihat evi' olarak vs. çevirmiştir (*Rebi D.I.* Krymchakskii yazyk. s. 53, 77). Bunların dışında çevirileri ve sözlüğünün bilimsel değeri vardır.

73 Örneğin, bu alandaki en erken çalışmalarından biri: *Henderson E.* Biblical Researches... s. 334.

74 Sefer neimot be-yemin NeTSaH. Transl. Nisim Levi ben Mordehai Chahchir. Jerusalem, 1902.

75 *Pritsak O.* Das Kiptschakische // Philologiae Turcicae Fundamentae/ Ed. by J. Deny, K. Gronbech, H. Schneel, Z. Velidi Togan. Wiesbaden: F. Steiner, 1959. Vol. 1. s. 86.

Allah terimi ve Türk dili konuşuru halkların arasında bu terimin kullanımı için de benzer bir durum vardır. *Elohim / Adonai* terimi, İncil'in Türk dillerine modern çevirisinde, genellikle *Allah* olarak çevriliyor.[76] Yahudi Türk dili konuşuru grupları, *Allah* terimini, İbranice terimler olan *Elohim* ve *Adonai* terimlerini çevirmede sıklıkla kullanmışlardır.[77]

Böylece, tek bir linguistik, etnografik, epigrafik ya da başka herhangi bir kaynağın Kırımçakların Yahudi-olmayan kökenini kanıtlaması mümkün değildir. Ne yazık ki, bugün Kırımçakların etnik kökeni hakkındaki Türk kuramı, kesinlikle bilimdışı karakterine karşın, Kırım ve Ukrayna basınında Kırımçak etnik tarihinin ana sürümü haline geldi. Dahası, Kırım ve Ukrayna'daki akademik kurumların çoğu tarafından da tanınıyor.[78] Bize göre, bu kuramın akademik olmayan karakteri Karaylar ve Kırımçaklar arasında Yahudilikten-arındırmaya dikkat çeken en eski Kırımlı bilim insanlarından biri olan Andrei Mal'gin tarafından ikna edici bir biçimde gösterilmiştir: 'Anıtlarının izi en azından MÖ birinci yüzyıla kadar götürülebilecek Yahudi kültürü, bu ülkedeki yerli varlığını kanıtlamak için herhangi ek bir argümana ihtiyaç duymuyor; bunu kanıtlamak için herhangi bir Türk unsurunu içinde barındıran bir kanıt aramaya ihtiyaç yoktur.'.[79]

Sonuç olarak, Kırımçak topluluğunun geleceğini tahmin etme girişiminde bulunmak istiyorum. Bana yanıt verenlerin çoğu üzüntüyle genellikle şunları belirttiler: 'Yirmi yıllık bir süre içinde geriye kalan sadece bizim hakkımızdaki hatıralar olacaktır'. Mutlaka bu kadar karamsar olunması gerektiğini düşünmüyorum. Basın Karayların yok oluşu hakkında yirminci yüzyılın başlarından beri konuşuyor – ve hal böyle iken Karay topluluğu, Avrupa'da, İsrail'de ya da ABD'de olsun hala yaşıyor. Dahası, dirilen ve bir dereceye kadar kendini yenileyen Samaritan topluluğu örneğine dikkati çekmek istiyorum: 2004'te 654 Samaritan vardı, oysa 1901'de bu rakam sadece 150'ydi.[80] Bana göre topluluğun varlığını devam ettirmesi öncelikle Kırımçakların kendilerine bağlıdır. Eğer Kırım, Rusya ve İsrail'in Kırımçak gençleri Kırımçak tarihi ve kültürüyle alakadar hale getirilebilirse, belki biz de bu oldukça ilginç etnik grubun rönesansını görebiliriz.

76 *Shapira D.* Miscellanea Judaeo-Turkica. Four Judaeo-Turkic Notes: Judaeo-Turkica IV // Jerusalem Studies in Arabic and Islam 27 (2002). s. 488.

77 Henderson Karayların İslam'la herhangi bir çağrışımdan kaçınmak için *Allah* teriminden kaçındığından bahseder (*Henderson E.* Biblical Researches... s. 334). Yine de, Karaylar bu terimi İncil'in çevirilerinde ve diğer dini ve seküler metinlerde bazen kullanmışlardır (örneğin, New York, Yahudi Teolojik Ruhban Okulu, Kırım Tatar dilinin Karaim etnolektinde yazılmış 8595 No'lu belge: *Miller Ph.* Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia: Joseph Solomon Lutski's Epistle of Israel's Deliverance. Cincinnatti, 1993. p. 232).

78 Dahası, bu bakış açısı kitapta yansıtılmıştır: Tyurkskie narody Kryma: Karaimy. Krymskie tatary. Krymchaki/ Otv. red. S.Ya. Kozlov, L.V. Chizhova, Seriya 'Narody i kul'tury'. M.: Nauka, 2003.Karaylar ve Kırımçakların 'Türk halkı' olarak adlandırıldığı ve 'cenotaph' kelimesinin iki kere 'cenataph' olarak yazıldığı (bk. age, başlıklar ve 6. ve 7. çizim) bu kesinlikle bihaber kitabın (Sovyet geçmişinde) böylesine prestijli akademik yayın evi olan 'Nauka' tarafından yayınlanması çarpıcıdır. Dahası, başlık sayfası kitabın bölgenin önde gelen dört akademik kurumu tarafından onaylandığını belirtmiştir: Rus Bilimler Akademisi, Ukrayna Bilimler Akademisi, N. N. Miklukho-Maklai Etnoloji ve Antropoloji Enstitüsü ve Ukrayna Bilimler Akademisi Doğu Çalışmaları Enstitüsü (bu kitabın oldukça eleştirel bir incelemesi için bk. *Zaitsev I.V.* Recenziya na knigu: «Tyurkskie narody Kryma: Karaimy, Krymskie tatary, Krymchaki» // Etnograficheskoe obozrenie. M., 2005. no 1. s. 167–169. Ilya Zaitsev incelemesinin orjinal versiyonunun yayınlanandan çok daha sert olduğunu bana bildirmiştir.

79 *Mal'gin A.V.* Novye elementy v identichnosti karaimov i krymchakov v sovremennom Krymu // Etnografiya Kryma XIX – XX vv. i sovremennye etnokul'turnye protsessy. Materialy i issledovaniya/ Red. M.A. Aradzhioni, Yu.N. Laptev. Simferopol', 2002. s. 93.

80 *Snopov Yu.A.* Samarityane: istoriya i sovremennaya etnosotsial'naya situatsiya // Etnograficheskoe obozrenie. 2004. no 3. s. 81–83.

BASIN VE ETNİK KİMLİK: DÜNYA SAVAŞLARI ARASI DÖNEMDE POLONYA VE LİTVANYA'DAKİ KARAİM YAYINLARININ TÜRKLEŞTİRİLMESİ

Mikhail Kizilov
Çev. Nükhet Okutan

Karaimler[1], yani Talmud'u tanımayan Museviler, XIII-XV. yüzyıllar arasında Doğu Avrupa'da (Kırım, Polonya ve Litvanya) görülmeye ve yerleşmeye başlamışlardır.[2] Karaim yayıncılığı hiçbir zaman Aşkenaz Yahudilerininki kadar ilerleyememiş olsa da, Doğu Avrupa'da Yahudi basınının tarihinin daha iyi anlaşılabilmesi için mühim olan hayli ilginç bir olguyu temsil etmektedir. Doğu Avrupa'da Karaim yayıncılığının tarihi, 1730'larda Kırım Hanlığındaki Çufut Qale'de[3] ilk bağımsız Karaim matbaasının oluşturulmasıyla başlamıştır.[4] Bir diğer önemli Karaim matbaası da, ilkinden bir süre sonra yaklaşık 1833 yılında Gözleve'de (Kırım'daki Yevpatoriya şehrinin günümüzdeki adı) oluşturulmuştur. Tefsir eserleri ve dua kitapları gibi çok sayıda önemli Orta Çağ Karaim kaynakları, Rabbani matbaasının en etkileyici örnekleriyle rekabet edebilecek olan bu tipografiyle yayımlanmıştır. Özellikle dikkat çekici olan ise, İncil'in Kırım Karaimlerinin konuştukları yerel Türk diyalektlerine yapılan tercümeleri (*targumim*) olmuştur.[5] Pek çok Karaim yazarının eserlerini Hristiyan ya da Rabbani tipografileriyle bastırmayı tercih ettikleri XIX. yüzyılın son çeyreğinde, Gözleve matbaasının faaliyetleri önemini yitirmeye başlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlangıcından önceki yıllarda Karaim matbaasında önemli çağdaş eğilimler ortaya çıkmıştır. İbrani dilinde basılan kitap sayısında azalmalar başlamış ve Rus İmparatorluğu'nun *lingua franca*'sı olan Rusça, I. Dünya Savaşı'ndan önce Doğu Avrupa Karaimleri için en önemli dil haline gelmiştir. Ayrıca, Karaimler, Karaim tarihi, kültürü ve kendilerini tanımlama (kendi-kimliklenme, özdeşleşme, İng. self-identification) hakkındaki görüşlerini ifade edebildikleri seküler dergiler de basmaya başlamışlardı. Eğer savaş başlamamış olsaydı, Doğu Avrupa'daki Karaim basını çok daha Ruslaşmış olacaktı. Bununla birlikte, Galiçya, Wileńszczyzna (Wilno bölgesi) ve Volhynia'nın Polonya'ya iadesi ile Rusya'daki Sovyet rejiminin katı düzeni, Karaimlerin Rus dilinde gerçekleştirdikleri yayımcılık faaliyetlerine son vermiştir.

Dünya savaşları arası dönem Doğu Avrupa'sında Karaim basını, şiddetli ve beklenmedik bir değişikliğe maruz kalmıştır. 1930'lardan itibaren Karaim topluluğu, Judeo-Karaim kimliğini kaybetmeye başlamış ve Türki etnik özdeşleşmeyi kabul etmiştir. Bu yeni kimlik genel olarak Türkçe Karaim dilinin kullanımına ve Doğu Avrupa Karaimlerinin aslen var olmayan Hazar-Kuman-Çuvaş kökenlerine ilişkin birkaç sözde bilimsel teori üzerinde oluşmuştu. Söylemeye gerek yoktur ki, bu teorilerin ana varsayımları, açıkça Karaim liderleri tarafından icat edilmiştir ve herhangi bir tarihsel kanıta dayanmamaktadır.[6] İki savaş arası dönemde Polonya ve Litvanya'daki Karaim topluluğu, ibadet dili olarak İbraniceyi kullanmaya devam etmiştir; fakat İbranice, yayımcılık dili olarak tamamen saf dışı bırakılmıştır. Karaim kitaplarının çoğunun İbranice basıldığı XIX. yüzyılın aksine, 1919'dan 1939'a kadarki zaman zarfında Karaimler tarafından İbranice tek bir kitap bile (!) basılmamıştır. Öyle görünmektedir ki, dünya savaşları arası dönemde Karaim liderleri (hepsinden önce Seraja Szapszał[7]) Karaimlerin Rabbani Yahudilerden tamamen soyutlanabilmesi için İbranice hiçbir şeyin basılmasını istememişlerdir. Gariptir ki, İbranice kullanımına getirilen bu yasak, Lehçe ve Karaimce edebi faaliyetlerde ani bir artış meydana getirmiştir.[8] Bu dönemde Karaim dili seküler şiirler, öyküler, tarihî ve polemik makaleler, yabancı dillerden yapılan çeviriler ve hatta masallar için tercih edilen edebi bir dil haline gelmiştir. Söz konusu dönemde Polonya ve Litvanya'da çok küçük bir Karaim topluluğunun (yaklaşık 800 kişi), 5 dergi ve çok sayıda bağımsız broşür yayımlıyor olması şaşırtıcıdır. Karaim matbaacılığının rönesansı ise, 1939'da Sovyet istilası ve İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sona ermiştir.

1 İngilizce sürümü Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Volume 60 (4), 399–425 (2007)'de yayımlanan bu makalenin Türkçe sürümü yazarının izni ve onayıyla yayımlanmaktadır.

2 Karaimlerin Doğu Avrupa'da ortaya çıkmaları sorunsalı ile ilgili tartışmalar hakkında bk. Kizilov (2003-2004: 29-45); Akhiezer-Shapira (2002: 19-60).

3 Yer ve kişi adlarının çoğunun Lehçe yazımlarını kullanacağım. Karaim dilindeki kaynaklardan yapılan alıntılar, dünya savaşları arası dönemde yerli Karaim yazarları tarafından kabul edilen Lehçe ve Litvanca transkripsiyonlarıyla verilecektir.

4 Detaylar için bk. Miller (1993b: 16; 1998: 83). Çufut Qale'de basılmış olan Tatarca targumim'lerden birinin analizi için bk. Sulimowicz (1972: 37-64).

5 Gözleve'de basılan Karaimce eserlerin tam listesi için bk. Pridnev (1996: 58-63).

6 En önemlisi hakkında bk. Szapszał (1928; 1938a: 111-112; 1938b: 112-118). Son basım, genel olarak Pan-Türkist ideolojinin şekillenmesinde oldukça önemli bir rol oynamış gibi görünmektedir (bk. Cafer Seydahmet'in Kırımal 1952 için yazdığı giriş bölümü: xvii-xviii). Szapszał'ın yayınlarına ve Karaimlerin Türko-Hazar kökenlerine dair diğer sözde bilimsel teorilere bir eleştiri için bk. Kowalski (1929b: 2-8); Shapira (2005: 349-380); Kizilov (2002: 255-273).

7 Seraja Szapszał (Şapşal) (1873-1961) önemli bir Karaim milliyetçisi, Türk dilleri hayranı, Oryantalist bilim adamı ve politik bir figürdür. Daha geniş bilgi için bk. Shapira (2005: 349-380); Kizilov (2002: 255-273). Szapszał'ın Yahudilikten çıkarma (dejudaisation) reformlarının bir analizi için bk. Kizilov (2006: 73-93).

8 Karaimce ('Karaimo-Kypchak / Qaraimo-Qipchaq' olarak da bilinir) Altay dil ailesinin Türk koluna ait ortak Türk dillerinin Oğuz-Kıpçak alt grubundaki Kıpçak dillerindendir (detaylar hakkında bk. Shapira 2002: 475-496).

Dünya savaşları arası dönemde Polonya ve Litvanya'daki Karaim topluluklarının genel durumu

Birinci Dünya Savaşı, Doğu Avrupa Karaim topluluğunu genel olarak birkaç yeni ortaya çıkmış devlet arasında bölüştürmüştür. Kırım ve Rusya Karaimleri Sovyet Rusya vatandaşı olmuş, kuzeydeki topluluklar (Poniewież, Nowe Miasto, Poswol, Birża ve Kowno) bağımsız Litvanya (Litwa kowieńska) sınırları içerisinde kalırken, Avusturya (Halicz) Karaimleri de Polonya vatandaşlığı almışlardır. Polonya-Litvanya Karaimlerinin tarihlerine dair yayınların çoğunda Troki, Wilno, Łuck ve Halicz olmak üzere bölgedeki en önemli dört Karaim topluluğunun varlığından bahsedilir. Ancak daha az bilinmesine rağmen çok mühim olan ve başka birkaç küçük kuzey topluluğunun da merkezinde bulunan Poniewież de beşinci topluluk olarak bu listeye eklenmelidir.

Geleneksel olarak bu topluluklar kuzey (Wilno, Troki, Poniewież) ve güney (Halicz, Volhynia) grupları olmak üzere iki ana bölgeye ayrılmıştır. Bununla birlikte her topluluğun kendine has nitelikleri olduğunu da hatırlatmak gerekmektedir. İlk olarak, Karaimler tarafından kullanılan Karaim-Kıpçak dilinin güney ve kuzey diyalektleri arasında güçlü dilsel farklılıklar bulunmaktaydı.[9] İkinci olarak, kültürel ve dinî gelenekler bakımından güney Karaimleri kuzeydekilere göre Aşkenaz Rabbani etkisine daha yatkındı. Üçüncü olarak, bu toplulukları bölmekte olan resmî, ekonomik ve politik sınırlar mevcuttu: 1919'dan sonra kuzey Karaim toplulukları (Poniewież, Nowe Miasto, Birża, Upity, Poswol, Kowno, Kiejdany ve birkaç diğer grup daha), bağımsız Litvanya sınırlarına dâhil edildiler ve bu sebeple de Troki ve Wilno'daki kardeşlerinden ayrıldılar. Söz konusu kuzey Karaim toplulukları Litvanya'nın kültürel etkisi altına girmiş oldular.

Troki Karaimleri, başkent Wilno'daki çoğunlukla zengin, eğitimli, hür ve dinî geleneklerinde daha az tutucu olan Karaimler tarafından küçük görülen, katı dinî görüşlere sahip çiftçi ve zanaatkârlardı. Łuck Karaimleriyle birlikte bu iki topluluk, Rus İmparatorluğu topraklarına dâhil edildiklerinde Lehleşmekten ziyade Ruslaştılar. Halicz'deki (Galiçya) görece küçük topluluk (Halicz, 1918'e kadar Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun bir parçasıydı) muhtemelen en benzersiz Karaim *qehilot*'unu meydana getirdi: din kardeşlerinden tamamen ayrı düşmüş bu küçük topluluk, Karaimlerin dinî geleneklerini diğer gruplara göre daha muhafazakâr bir şekilde korumuş görünmektedir. Yerli Karaimlerin kendilerini nasıl kimliklendirdiklerinden bahsederken, İsrail'e göç eden Halicz Karaimlerinden birinin ifadelerine yer vermek gerekliliği doğmaktadır. Bu göçmen, 1920'lerde yerli Karaim çocuklarına Yahudi olduklarının öğretildiğini; fakat sokakta kendilerini 'Türk' olarak tanıtmalarının beklendiğini belirtmiştir (Shapira 2003a: 688).

Myśl Karaimska'nın ikinci sayısına ait kapak sayfası (Wilno, 1925)

Dünya savaşları arası dönemin Polonyası'nda Karaimler sıklıkla *najmniejsza mniejszość narodowa w Polsce* (Leh. 'Polonya'daki en küçük etnik azınlık') (bk. Wyszomirski 1937; Cieszyński 1929; 1930: 323–331; Kowalski 1931; Rydzewski 1932) ve *ostatni z Mohikanów* ('Son Mohikanlar') olarak anılıyorlardı. İki savaş arası dönemde Polonya'daki[10] Karaim nüfusunun 1,500 olarak belirtilmesi de epey abartılmış bir durumdur. Resmi tahminlere göre 1919'da Halicz ve Lwow'un kasabalarında, Załukiew, Żyrawa ve Bóbrka'nın yakın köylerinde 150 civarında Karaim yaşamaktaydı. Łuck'taki Karaim nüfusu ise daha da azdı. Resmî verilere göre 1922-1925 arasında yalnızca 12 Karaim ailesi, yani 65 kişi mevcuttu (AAN MWRiOP 1466, f. 118). 1923 yılında Wilno'daki Karaim topluluğu 127 kişiden oluşurken (AAN MWRiOP 1466, ff. 166–168), Troki grubunda 203 Karaim vardı. Poniewież'deki topluluk ise 1920'lerde yaklaşık 100, 1930'larda ise 155 kişiydi (Kowalski 1929a: ix). Bazı Karaimlerin yavaş yavaş Rusya'ya döndükleri gerçeği göz önünde bulundurulsa da, Polonya ve bağımsız Litvanya'daki Karaim nüfusu 900-1000 kişiyi zar zor geçmekteydi. Bunların yalnızca 700-800'ü Lehistan-Litvanya Birliği sınırları içerisinde yaşıyordu.[11]

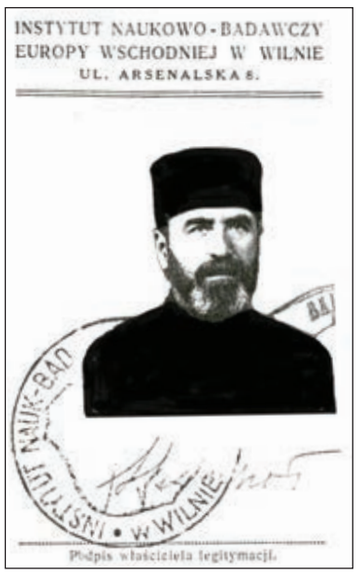
9 Farklı Karaim diyalektleri arasındaki fonetik farklılıklarla ilgili bir araştırma hakkında bk. Kowalski (1929a: xxiv–lxxi); Grzegorzewski (1903: 1–80; 1916–1918: 252–296).

10 Szapszał'ın 29.11.1928'de MWRiOP [Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświęcenia Publicznego (ileride: AAN MWRiOP) 1464, f. 30] için yazdığı mektup örnek gösterilebilir.

11 Benim malumatlarım, 1934 yılında Polonya ve Litvanya'daki tüm Karaim nüfusunu 810-820 kişi olarak belirleyen İtalyan antropolog Corrado Gini'ninkilerle örtüşmektedir. Gini, demografi ve istatistik konularında önde gelen bir uzman olduğundan onun verileri güvenilir görünmektedir (Gini 1936: 25).

Karaim dergisi *Myśl Karaimska* ve Polonya-Litvanya Karaimlerinin tarihsel görüşlerindeki ve kendilerini kimliklendirmelerindeki şekillendirici rolü

Myśl Karaimska (Leh. 'Karaim Düşüncesi'; bundan sonra: *MK*) ve daha eski olan Rusça *Karaimskaja Żizn'* ('Karaim Yaşamı') dergileri, şüphesiz ki XX. yüzyıl Karaim dergilerinin en önemli iki tanesidir. Yalnız Karaim topluluğuna hitap etmesi amaçlanan *Karaimskaja Żizn'* dergisinin aksine, *MK,* Tadeusz Kowalski'nin de belirttiği gibi 'dünyanın geri kalanı için Karaimlerin bir kartviziti' durumundaydı. 1924'ten 1939'a kadar derginin Wilno'da 12 sayısı basılmıştır. İlk sayıların esas yayımcısı Ananjasz Rojecki'ydi.[12] Ancak 1920'lerin sonunda Seraja Szapszał'ın[13] sahneye çıkmasından sonra ve genç Ananjasz Zajączkowski'nin[14] akademik kariyerinin başlarında Rojecki, *MK*'nın diğer üyeleri ve Karaim topluluğu arasındaki ilişkiler kötüleşmeye başladı. 1929'dan itibaren de Zajączkowski derginin baş editörü oldu.[15] Szymon Szyszman'a göre ise Zajączkowski'nin düzenlemedeki katılımı 'adının [Zajączkowski'nin] basılacağı harflerin boyutu konusunda kavga etmeye' indirgenmişken, *MK*'nın baş editörü Szapszał'dı (Szyszman 1966: 10).[16] Bu ifadelere katılmak oldukça güçtür; çünkü Szapszał her ne kadar *MK*'nın yayım sürecinde birinci figür olsa da, Zajączkowski'nin etkisi de oldukça mühimdi.

Seraja Szapszał (1873–1961), Doğu Avrupa'daki son Karaim hahamı ve Karaim geleneklerinin radikal reformcusu. Kimliğinin, 1930'larda okutman olarak görev yaptığı Wilno'daki Doğu Avrupa Çalışmaları Enstitüsünden alınmış bir kopyası

MK'nın savaş öncesinde yayımlanan 12 sayısı, Doğu Avrupa Karaimlerinin tarihlerine ilişkin bilinmeyen kaynakları içeren pek çok değerli makale sunmaktaydı. Bunların arasında Karaim olmayan bilim adamlarının (T. Kowalski, M. Morelowski, B. Baranowski, J. Czekanowski, J. Reychman, vb.) yayınları; Polonya'daki (Z. Zarachowicz, A. Zajączkowski, Seraja Szapszał, Sz. Firkowicz, A. Rojecki) ve yurt dışındaki (B. Kokenaj, T. S. Levi-Babovich) Karaim yazarlarının çok sayıdaki tarihî ve siyasî yazıları, Polonya ve Litvanya'daki ve hatta dünyanın diğer bölgelerindeki Karaim topluluklarının yaşamlarındaki en önemli olayların bir kroniği bulunmaktaydı. Derginin esas dili Lehçe olmasına rağmen, bazı kısa öyküler ve şiirler Karaimce basılmaktaydı. Ne yazık ki, bu ifadelerin ardından *MK*'da yayımlanan tarihsel makalelerin çoğunun asılsız, düzmece kaynaklara verilen referanslarla ve günümüz Doğu Avrupa Karaimlerinin Kumanların ve Hazarların, yani Yahudilerden ve Yahudi medeniyetinden tamamen uzak bir etnik grubun devamı olarak görüldüğü yaygın bir uydurma tarihsel eğilim tarafından zarar görmüş olduğunu belirtmek gerekmektedir. Seraja Szapszał, *MK*'nın sayfalarında, Karaimlerin Musa'ya ek olarak İsa ve Muhammed'i de tanıdıklarını, dinî inançlarında Şamanizm unsurlarını koruduklarını ve Türk tanrılarına saygı göstermeye devam ettiklerini iddia ederek 'devrimci' fikirlerini okuyucuya sunmuştur (ör. Szapszał 1938b: 112–118). Litvanya Karaimlerinin çoğunun Sosyalist Polonya'ya göçtüğü savaş sonrası dönemde derginin genel merkezi, *MK*'nın iki sayısının daha, yani *seria nowa*'nın yayımlandığı Wrocław'a taşındı (Wrocław, 1946 ve 1947). Burada Karaim olmayan yazarların da katkılarıyla derginin içeriği daha sade ve akademik bir hale geldi. Muhtemelen Sovyet

12 Öyle görünmektedir ki, Ananjasz Rojecki, Varşova Karaim mezarlığına defnedilmiş olan Rojecki'nin kendisidir (Jeofizik uzmanı, doğ. Viyana 1896- öl. Varşova 1978). Rojecki hakkında bk. Dziewulska-Łosiowa (1979: 413–417).

13 Szapszał, 1927'de haham, yani Polonya-Litvanya Karaimlerinin idari yöneticisi ve dini lideri seçilmiştir. 1928'de de Polonya'ya taşınmış ve yerli Karaimler arasında Yahudilikten çıkarma (dejudaisation) reformlarına başlamıştır; bu konuda daha geniş bilgi için bk. Shapira (2005: 349-380); Kizilov (2002: 255-273).

14 Ananjasz Zajączkowski (doğ. Troki, 12.11.1903 – öl. Roma, 06.04.1970, Varşova Karaim mezarlığına defnedilmiştir) XX. yüzyıldaki Avrupalı Oryantalistlerin en ünlülerinden biri ve belki de en önemli Karaim bilim adamıdır. Ayrıca savaş sonrası dönemde son Leh hazzan (dinî lider) Rafał Abkowicz ile olan çatışmadan sonra, Sosyalist Polonya'daki Karaimlerin seküler bir kimlik yaratma sürecini büyük ölçüde etkileyen kişi de yine Zajączkowski'dir; daha geniş bilgi için bk. Szyszman (1966); Bairašauskaitė – Kobeckaitė (1994).

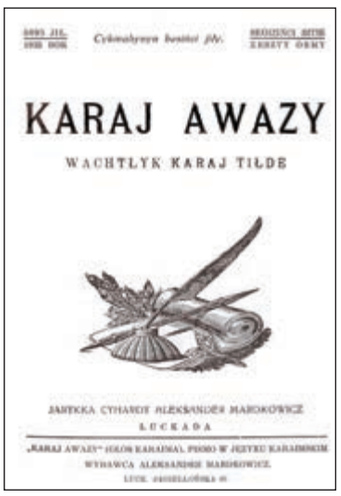
15 Derginin ikinci cildinin ikinci kısmından itibaren MK'nın baş editörü olmuştur. MK'nın Cilt 2, No. 2 (1929) son sayfasında, editörlük görevini yürüten kişinin hala Ananjasz Rojecki olduğuna dair ifade bulunmaktadır. Ancak, söz konusu sayının Zajączkowski'nin alma mater – Varşova Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü – kütüphanesinde bulunan kopyasında Alexander Mardkowicz tarafından buraya eklenmiş düzeltmeler görülmektedir. Rojecki'nin adı çizilmiş, üstüne Zajączkowski'nin adı yazılmıştır. Zajączkowski her şekilde MK'nın sonraki sayısında, Vol. 2, Nos 3–4 (1931)'te resmî baş editör olarak gösterilmiştir.

16 Szymon/Semen Borisovich Szyszman (1909–1993), Karaim tarihi hakkında çok sayıda kitap ve makale yazmış olan amatör bir Karaim tarihçisiydi (biyografisi için bk. Dubiński 1995: 94–96). Ne yazık ki, kendisinin tarihsel hipotezlerinin çoğu, kaynakların duygusal ve önyargılı yorumlamalarına ve yalnızca tahminî çalışmalara dayanmaktaydı. Szyszman'ın Karaim çalışmalarına katkısının eksiksiz ve tarafsız bir kritiği 'desideratum'dur.

otoritelerinin gözünde oldukça şüpheli bir figür olmasından dolayı Seraja Szapszał'ın adından tamamen kaçınılmaktaydı. 1947'den sonra dergi, bugün de taşıdığı *Przegląd Orjentalistyczny* adını aldı. Szymon Szyszman'a göre, kendi amaçlarını tatmin etmek ve daha geniş bir akademik kitlenin hedeflendiği daha bilimsel bir dergi kurmak için *MK*'yı kapatmak isteyen kişi Ananjasz Zajączkowski'ydi (Szyszman 1966: 10). Bu gibi düzenlemelere rağmen pek çok Karaim aydını ve Şarkiyat araştırmaları uzmanı, Przegląd Orjentalistyczny dergisini yayımlamaya devam etmiştir (ör. Z. Abrahamowicz, A. Zajączkowski, W. Zajączkowski, A. Dubiński vd.).

Karaj Awazy: Karay/Karaim Avazı

Radikal bir biçimde Türkleştirilmiş olan *MK*'nın zıttı sayılabilecek ılımlı ve geleneksel bir yapıya sahip olan *Karaj Awazy* (Karaim 'Karay Avazı'), Alexander Mardkowicz tarafından Karaim dilinin güney (Galiçya-Volhynia) diyalektiyle Łuck'ta yayımlanmaktaydı (Shapira 2003a: 689). *Karaj Awazy*, bir zamanlar neredeyse Polonya ve Litvanya'daki tüm evlerde bulunmasına rağmen bugün Doğu Avrupa'daki herhangi bir devlet kütüphanesinden ulaşmanın oldukça zor olduğu bir dergidir.[17] Haberler, hikâyeler, akademik makaleler, şiirler ve masallar içeren; hem edebî hem popüler bir fonksiyona sahip olan *Karaj Awazy* (bundan sonra: *KA*), kendi dillerindeki tek dergi olması sebebiyle Karaim okuyucuları arasında çok yaygındı. Hatta Troki'de Karaim dilinin çalışılması için bir ders kitabı olarak kullanılmaktaydı (Dubiński 1987: 35).

KARAJ AWAZY

WACHTLYK KARAJ TIŁDE

Karaj Awazy'nın sekizinci sayısının kapak sayfası (Łuck, 1935)

Mardkowicz, 1931'den 1938'e kadarki zaman zarfında derginin 12 sayısını yayımlamayı başarmıştır. *KA*, aslında dönemin Doğu Avrupa Karaim topluluğunun sesi olmuştur. Dergi, Galiçya-Volhynia diyalektinde yayımlanmasına rağmen Doğu Avrupa'nın tüm bölgelerinden Karaim yazarlarına açıktı. Dergide Galiçya, Łuck, Troki, Kırım ve hatta Mısır'dan Karaim yazarlarının pek çok eseriyle karşılaşmak mümkündü. Bunlar arasında seküler ve dinî şiirler, masallar, kısa öyküler, haberler, karikatürler, tarihsel makaleler, arşiv belgeleri, çeviriler ve önceki dönemlere ait klasik Karaim yazarlarının eserleri bulunmaktaydı. *KA*'da yayımlanan pek çok yazı, Szapszał'ın Hazar doktrini ve geleneksel Karaim değerlerinin ilginç bir karışımını temsil ediyordu. Derginin esas odak noktası Türk Karaim gelenekleri ve Karaim dili olduğu halde; Toviyah Levi-Babovich, Joseph ben Joshua, Zerah ben Natan, Moshe Derai, Zacharjasz Abrahamowicz gibi çağdaş ve klasik Karaim yazarlarının *Eretz Israel* (İsrail toprakları), Siyon ve İbrani diline saygılı bir tutum ve Rabbani Yahudilere karşı da kardeşçe yaklaşım hakkında yazdıkları eserleri de yayımlanmaktaydı. Ayrıca, derginin baş editörü Alexander Mardkowicz'in sözü edilen değerlere ilişkin tutumu, her zaman göründüğü kadar net ve homojen değildi (bk. aşağıda).

Anlaşılan, Szapszał'ın dergiye doğrudan etkisi oldukça cüzi miktardaydı. Dergi için kimi zaman maddî destekte bulunduğu halde burada yalnızca bir yazı yayımlamıştır. O da, XIX. yüzyılda yaşamış olan Kırım Karaim lideri Simcha ben Solomon Babovich ve onun 1830'da kutsal topraklara yaptığı yolculuk sırasında yaşadığı maceralar hakkındaki bir tür edebî romandı (Szapszał 1931: 3–8).[18] Yine de, *KA*'nın son sayısı (On ikinci, 1938), Szapszał'ın *hahamlığa*, yani Karaim topluluğunun liderliğine seçilmesinin onuncu yıl dönümüne adanan bir makale ile başlamıştır (Anonim 1938, p. 1).

KA'nın onuncu sayısının (1936) son sayı olması bekleniyordu. Pek çok güçlükten şikâyet edilirken Mardkowicz, onuncu sayının jübile değil, son sayı olduğunu duyurdu: 'Ve bunlar *KA* sayfalarından sizlere

17 Ben, Karaj Awazy'nın tam bir set haline yalnızca Polonya ve Batı Ukrayna'daki (Halicz) özel Karaim kütüphanelerinden ulaşabildim. Bu derginin ayrı ayrı sayılarını Polonya, Ukrayna ve Litvanya'daki merkez kütüphanelerinde bulmak mümkün olabilir.

18 Bu yayının önemi hafife alınmamalıdır; çünkü KA'nın ilk sayısının ilk makalesiydi. Hikâyenin aslen Szapszał tarafından Rusça olarak yazılmış olması ve Mardkowicz tarafından Galiçya-Volhynia Karaimcesine çevrilmiş olması ilginçtir (karş. [Seraja Szapszał], 'Prikljuchenija Gaxama Xadži Aga Babovič', 4 folyo (Rusça), Manuscript Division of the Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Vilnius (bundan sonra: MS LMAB), F.143, No. 836). Bu durum Szapszał'ın Karaimce yazamadığını; fakat Türkçe ya da anadili olan Kırım Tatarcası kullanabildiğini göstermektedir. Ayrıca kendisinin daha önceleri MK için yazmış olduğu Lehçe makaleler de yine kendisi tarafından ilk olarak Rusça yazılmış, daha sonra Lehçeye çevrilmiştir. Görünen odur ki, Szapszał ancak 1930'ların ikinci yarısında Rusça aracılığı olmadan Lehçe yazmaya başlayabilmiştir.

yönelttiğim son sözlerim: inanın ki kurtuluşa eresiniz!' (Mardkowicz 1936b: 3). Ancak Mardkowicz bundan sonra Karaimlerden ve çeşitli kurumlardan (ve muhtemelen daha da önemlisi finansörlerden) öyle çok mektup aldı ki, devam etmeye ve iki sayı daha (11 ve 12. sayılar, 1937-1938) yayımlamaya karar verdi (Mardkowicz 1937a, iç kapak). Mardkowicz, *KA*'nın onuncu ve on ikinci sayılarında *yalnız* Karaimce yayım konusundaki prensiplerinden biraz uzaklaşarak Lehçe yazılmış birkaç önemli polemik makaleye de yer vermiştir.[19]

Diğer savaş öncesi Karaim dergileri gibi *KA*'nın yayın hayatı da İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sona erdi. Baş editör Alexander Mardkowicz'in ölümü, yerel nüfusun göçü, 1944-1945 yıllarında Łuck ve komşu bölgelerin Sovyetler Birliği tarafından ilhak edilmesi gibi olaylar sebebiyle bu dergi asla yeniden çıkarılamadı. Bu yüzden 'Karaim Avazı', *Awazymyz* ('Avazımız, Sesimiz') adıyla Polonya'da yeniden doğmak üzere 1980'lerin sonuna dek sessizliğe gömüldü.

İki savaş arası dönem Karaim toplumunun hayatındaki en önemli rolü hiç şüphesiz yorulmak bilmez gazeteci, şair, tercüman ve editör Alexander Mardkowicz'dir (mahlası Al-Mar; doğ. Łuck, 24.02.1875, Marek (Mordechai) Mardkowicz ve Anna (Hannah) Łokszyńska'nın oğlu – öl. Łuck, 05.04.1944).[20] 1875'te Łuck'ta doğan Mardkowicz, 1901'de Brest'e gitmek üzere buradan ayrılmış ve buradan da Yekaterinoslav'a (Rusya) gitmiştir. Hukuk eğitimi almış ve noter olarak çalışmıştır. Rus devriminin ardından 1921'de yerel nüfusun idari ve kültürel yaşamında aktif bir rol oynadığı memleketi Łuck'a dönmeye karar vermiştir. 1928'de çok sayıda dinsel radikal reform önerdi; fakat Karaim otoriteleri tarafından kabul görmedi (bk. aşağıda). 1931'den 1939'a kadar *KA*'nın baş editörüydü. Ayrıca, derginin her sayısındaki katkıların yaklaşık %30-40'ından, %8-90'ına kadarı Mardkowicz'in çeşitli takma adlarla yayımladığı makalelerinden oluşmaktaydı. Bazı yazı ve makaleleri de çift soyadıyla, *Mardkowicz-Kokizow* olarak imzalanmıştı.[21] Bunun dışında *Al-Mar* mahlasını kullanmaktaydı.

Al-Mar: Şair, Yazar, Editör ve Tercüman Alexander Mardkowicz (1875-1944)

Mardkowicz'in duruşu genel olarak Doğu Avrupa Karaimlerinin kültürleri ve tarihleri hususunda Judeo-Karaim değerlerinin ve Szapszał tarafından yaygınlaştırılan kararlı Türk kimliğinin çelişkili bir bileşimiydi. Mardkowicz, Karaim dilinin büyük bir savunucusu olduğu halde, Karaimce-Lehçe-Almanca sözlüğüne çok fazla İbranice ödünçleme yaptığı gerekçesiyle Szapszał tarafından eleştirilmiştir.[22]

Kendisi de dindar bir Karaim olan Mardkowicz dinî bir reform önermiş; fakat tüm yenilikçiliğine rağmen Szapszał dahi bu öneriyi fazla ileri gitmek olarak değerlendirmiştir[23] Mardkowicz, *Eretz Israel*'in 'yapay bir yurt' olduğunu ve Karaimlerin asıl ana yurtlarının 'bozkırlarda bir yerde aranması gerektiğini' düşünse de (MS LMAB F.143, No. 466, ff. 8v–9r; Mardkowicz 1932a: 26–29), Siyon, İsrail

19 Bunlar çoğunlukla Mardkowicz'in kendi Karaimce yazılarıdır ve Karaim olmayan çevrelerde de geniş bir yayım imkânı amaçlanmış olmalıdır (ör. Mardkowicz 1936a: 11-15; Karaim edebî dili, etnik tarih ve Karaimlerin geleceği hakkında problemler konusunda; karş. Anonim 1936 s. 16-19: XVIII. yüzyılda Łuck Karaimlerini daha uzağa, günümüz Ukrayna'sındaki Żytomierz / Zhitomir yakınlarında bulunan Korostyszów'a sürme projesine şahitlik eden oldukça ilginç bir arşiv belgesinin yayımlanmış hali).

20 Mardkowicz hakkında bk. Dubiński (1994: 91–98); Sulimowicz (1999: 3–4). Şiirlerinin eleştirel bir değerlendirmesi için bk. Kowalski (1938: 121–126).

21 Bu hareket, Erken Modern Çağda Doğu Avrupa'daki en önemli tefsircilerden Mordechai ben Nisan Kukizów'un soyundan geldiğini belirtmek içindi.

22 Szapszał ve Mardkowicz arasındaki mektuplaşmalar için bk. (1934a) (MS LMAB F.143, No. 468, ff. 3–4).

23 Mardkowicz kısaca aşağıdaki önerileri sunmuştur (Mardkowicz şüphesiz ki, bu fikirlerin çoğunu Katolik komşularından almıştır).

(1)Tüm dinî hizmetler, İbranice olmadan yalnız Karaimce yürütülmelidir;

(2) Karaimce vaazlar, Lehçe çevirileriyle birlikte verilmelidir;

(3) Piyano ya da klavye ile şarkı söyleyen bir kilise korosu kurulmalıdır;

(4) Buhurdan kullanılmalı; cumartesiye (Şabat) değil, pazar gününe denk gelen bir tatil olmalı; müminler duaya başlıkları olmadan girmeli [bu yenilik projesi için bk. Mardkowicz'in Szapszał'a mektubu (1928). MS LMAB F.143, No. 466, ff. 6–9].

Alexander Mardkowicz, Karaimce–Lehçe–Almanca Sözlük Kapak sayfası (Łuck 1935)

ve Rus Kozaklarının Yahudilere yapmış oldukları kıyıma dair şiirler ve romanlar da yayımlamıştır. Doğu Avrupa Karaimlerinin köken bakımından Türk olduklarına dair teorinin destekçisi olsa da, Corrado Gini'nin Karaimlerin Çuvaşlara olan antropolojik yakınlığı ile ilgili hipoteziyle alay etmiştir[24] Karaimlerin etnik benzersizliğinin bir savunucusu olarak dış evliliklere de sıcak bakmıştır.[25] Türk, Slav, Yahudi ve Karaim değerlerinin tuhaf karışımının örnekleri; Abraham Szyszman, Szymon Szyszman, Ananjasz Zajączkowski, Sergjusz Rudkowski ve başka pek çok Doğu Avrupa Karaim lideri ve aydınının yazılarında da kendini göstermiştir.

Mardkowicz, 1930'dan 1939'a kadarki dönemde *KA*'da ve diğer Karaim dergilerinde yayımlanan pek çok makaleye ek olarak (ör. Mardkowicz 1938b: 105–108: Karaim atasözleri hakkında), 11'i Karaimce olmak üzere 16 (!) ayrı broşür de basmıştır. Bunların arasında düzyazı şeklinde 'Elijahu'nun (İlyas) Maceraları', 'Cennet Tohumu' gibi masallar ve 'Halic', 'Mısır Taneleri', 'Şelomit' gibi başka pek çok oyun ve şiir bulunmaktaydı.[26] Dünya savaşları arası dönemde Galiçya ve Volhynia'da büyümüş olan her Karaim, yukarıda bahsedilen eserleri iyi bilmekteydi. 1971'de Karaimce-Rusça-Lehçe Sözlük'ün (Baskakov vd. 1974) yayımlanmasına dek, Mardkowicz'in Karaimce-Lehçe-Almanca sözlüğü Karaim dilinin var olan tek sözlüğüydü (Mardkowicz 1935). Mardkowicz ayrıca, Szapszał tarafından 1930'larda önerilen yeni bir takvim sisteminin halk arasında yayılmasında da etkili olmuştur. Bu yeni takvimde eskiden İbranice olan tüm ayların ve dinî bayramların adları Türkçe eşdeğerleriyle karşılanmıştı.[27]

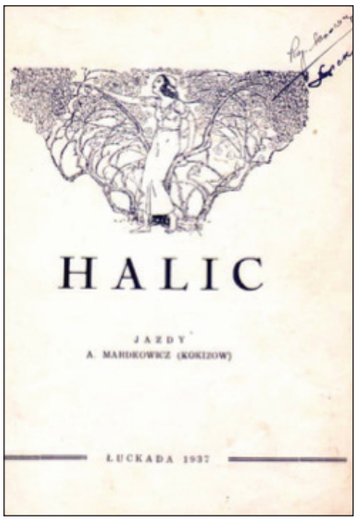
1930 yılına, yani *Karaj Awazy*'nın yayımlanmaya başlamasından kısa bir süre öncesine gelindiğinde, Mardkowicz Karaimlerin tarihi hakkında 'Kutsal Kitabın Çocukları' (Leh. *Synowie Zakonu*) adını verdiği küçük bir broşür yayımlayalı çok olmuştu (Mardkowicz 1930a). Ne yazık ki, okuyucu burada Łuck Karaimleri hakkında sağlam bir tarihsel bilgiye erişemedi; ancak Mardkowicz giriş bölümünde bu kitabın ana amacının Karaimlerin Polonyalı okuyucuya tanıtılması olduğunu zaten belirtmişti (Mardkowicz 1930a, s. 4). Yazar, Polonya-Litvanya Karaimlerinin, Kırım'ın İsrailli sömürgecileri ve oradaki yerli nüfusun (Hazarlar vd.) bir karışımı olarak algılanması gereken Kırım Karaimlerinin soyundan geldiklerini ve hem Polonya-Litvanya Karaimlerinin, hem de Kırım Karaimlerinin aynı monoteistik Karaim inancına sahip olduklarını ifade etmişti (Mardkowicz 1930a: 12). Kitaptaki, Karaizmin kurucusu Anan ben David'in İsa'ya karşı dostça tutumunu vurgulayan ve Julius Fürst'ten yapılmış uzun alıntı da açıkça göstermektedir ki, bu detaylar Polonyalı Katolik okuyucu içindir (Mardkowicz 1930a: 8–10).

XIX-XX. yüzyıl yazarlarından yapılmış birkaç diğer alıntı da, Karaimler ve Rabbani Yahudiler arasındaki farklılığa vurgu yapmaktaydı. Mardkowicz'e göre bu Yahudiler, yüzlerindeki 'getto' izi ve dinî görüşlerindeki ezici Talmud etkisiyle Karaimlerden ayrılıyorlardı (Mardkowicz 1930a: 6, 14). Ve son olarak da Tadeusz Kowalski'den, Polonya'nın en benzersiz etnik gruplarından biri olan Karaimleri korumanın gerekliliğini ifade eden bir alıntıya yer verilmiştir (Mardkowicz 1930a: 16). Mardkowicz'in broşürü Litvancaya çevrildikten birkaç yıl sonra da Poniewież Karaimlerinin *Onarmach* adlı dergisinde yayımlanmıştır (Mardkowicz 1934b: 8–16).

Mardkowicz aynı yıl (1930) bugün seküler ve dinî Karaim şiirinin en önemli koleksiyonu olan *Zemerler* (Şarkılar) yayımlamıştır (Mardkowicz 1930b). Bu koleksiyon, Mardkowicz'in diğer pek çok yayınında belirgin olan Yahudilikten çıkarma (dejudaisation) hakkında tek bir ize dahi sahip olmadığı için yazarın Szapszał ile olan iletişiminden çok daha önce hazırlanmış gibi görünmektedir. *Zemerler'*deki şiirler ve şarkılar, çeşitli Doğu Avrupa Karaim yazarlarının Karaim dilinde ürettikleri XVI-XVIII. yüzyıl Karaim şiirinin değerli örneklerini temsil etmektedir. Şiirlerin çoğu, günümüze ulaşamamış olan elyazmalarından yayımlanmıştır. Bunlar arasında Karaimlerin geleneksel Yahudi

24 Ebgeler ('Atalar') adlı şiirinde bu fikirle sert bir şekilde dalga geçmiştir (Mardkowicz 1937b, s. 20). Bu sert ve iğneleyici şiir ayrıca ele alınmalıdır.
25 KA okuyucularından birinin mektubuna cevap olarak bu problemi tartışmıştır (Lehçe) (Mardkowicz 1938a: 9–12a).
26 Karaimce: Mardkowicz (1931a; 1932c; 1932d; 1932e; 1933a; 1938c; 1939). Lehçe: Mardkowicz (1935a).
27 Takvim için bk. 1932–1936 ed. Mardkowicz (1932g); karş. Kizilov (2006: 73–93).

değerlerini en azından XIX. yüzyılın sonlarına dek koruduklarını kanıtlayan şu şiirler bulunmaktaydı: 'Ey Kudüs, kusursuz şehir' (*E Jeruszłem, tigiel sahar*), 'Bugün Sina Dağında' (*Bigin Synaj tawga*), 'Torah mannadan da baldan da tatlıdır' *(Tatłyraktyr Tora mandan da cijbałdan)*. Mardkowicz ayrıca, Szapszał'dan önceki dönemde yaygın olan *Israeł-el / israeł-kisi / israeł-dzan*, yani 'İsrailliler' ifadelerinin yerine, yukarıdaki şiirlere yaptığı yorumlarda dahi nadir kullanılan *Karaj / Karajlar* (Karaimler) terimlerini tercih etmiştir. Koleksiyonun genel havası, şiir metinleri ve Mardkowicz'in yorumları, yine kendisinin (1930b) Lehçe olarak yaptığı yayınlarla tam bir uyumsuzluk içindedir. Dahası, Mardkowicz'in esas edebî projesi olan *KA*'da da aynı geleneksel Karaim değerlerini savunan şiirler, hikâyeler ve makaleler bulmak mümkündür. Polonyalı okuyucuya kimliğinin Türko-Karaim parçasını göstermek ve Karaim dilinde yaptığı yayınlarında geleneksel Judeo-Karaim değerlerini ifade etmenin Mardkowicz'in bilinçli tutumu olup olmadığını sormak mümkündür.

Alexander Mardkowicz, 'Halic' kapak sayfası (Łuck, 1937)

Mardkowicz'in 1930'larda *KA*'da yayımladığı eserleri de oldukça mühimdir. Bunlar arasında Doğu Avrupa[28] Karaim tarihindeki büyük olaylara adanmış edebî romanlar, masallar ve şiirler[29] bulunmaktaydı. Diğerleri ise tarihsel (Mardkowicz 1933b: 1–10)[30] ve polemik makalelerdi.[31] 1936 yılında Mardkowicz ciddi şekilde editörlüğü bırakmayı ve daha sonraları Kahire'de *haham* olan arkadaşı Toviyah Levi-Babovich gibi Polonya'dan göçmeyi düşünüyordu.[32] Buna rağmen *KA*'nın devam ettirilmesi için bir çeşit sorumluluk duygusu sebebiyle ya da Szapszał ve diğer Karaim otoritelerinin çabaları sonucu Polonya'da kalmaya karar vermiştir. Mart 1937'de Mardkowicz, yerli halkın yürekten bir resmî karşılama düzenlediği Halicz'i ziyaret etti. Ayrıca, yüksek Karaim şairi ve halk adamı olarak onur ödülü aldı.[33]

Łuck'taki günlerini, şehrin Sovyet ordusu tarafından - Sovyet Ukrayna sosyalist cumhuriyetinin bir şehri olması için - Nazi işgalinden kurtarılmasından sadece birkaç ay önce 1944 yılında bitirdi. Onun ölümü, Łuck Karaim toplumunun tarihindeki son bölümü başlatmış oldu. Bu son bölümün hüzünlü sayfaları ise yerli Karaimlerin savaş sonrasında Polonya'ya göçüyle ve Karaim sinagogunun (kenesa),[34] mezarlığının tahrip edilip yıkılmasıyla ve son olarak da halkın tamamen yok oluşuyla doludur.

'Onarmach' – Kuzey Litvanya Karaimlerinin 'başarısı' ve 'gelişimi'

Kuzey Litvanya Karaim topluluklarının en önemli kültürel başarısı, *Onarmach* ('Başarı' ya da 'Gelişme' olarak çevrilebilir) adlı oldukça ilginç bir dergiydi. Derginin üç sayısı, 1930'larda Karaimcenin Troki diyalektinin kuzey varyantında yayımlanmıştır.[35] Bu üç sayının her biri, Lehçe yerine, yerel

28 Mardkowicz (1931b: 3–13: XVIII. yüzyıl Karaim yazarı Solomon ben Aaron hakkında bir roman); Mardkowicz (1932f: 3–10: 'Babalarımız gençken' – Łuck ve Volhynia Karaim topluluklarının Ukrayna çeteleri-haydamaks tarafından yok edilmesi hakkında bir roman); Mardkowicz (1932b: 7–14: 'Łuck'ta ilk gece' – Łuck'taki ilk Karaim yerleşimcileri hakkında bir roman); Mardkowicz (1934a: 1–18: Karaimler ve Samaritanlar hakkında). Bu sayılanların çoğu 'Al-Mar' mahlası altında yayımlanmıştır.

29 Şiirlerinin en uzun ve belki de en ilginci için bk. Mardkowicz (1937c: 1–18: Abraham Firkovich'in şiirsel biyografisi).

30 Bu yayın, Mardkowicz'in Łuck'taki çocukluk yıllarına ithaf ettiği duygu dolu hatıralarının etkileyici bir örneğini temsil etmektedir (babiniec, ezrat nashim'in Lehçesi: sinagog/kenesa'da kadınlara ayrılmış bölüm). Mardkowicz tarafından yerel sinagog/kenesa'da bulunan ve makalede bir ek olarak yayımlanan oldukça ilginç Karaimce ve İbranice birkaç XIX. yüzyıl el yazması belge özellikle önemlidir (a.e.: 6-13). Kendisi tarafından 1934'te (Mardkowicz 1934c) basılan makale, belki de Doğu Avrupa Karaim soyadlarının analizi için atılmış ilk adımdır. Mardkowicz burada Volhynia Karaim geleneği üzerinde Rabbani hocaların güçlü etkisinden bahseder. Bu gerçek aslında kendi kendini kanıtlamaktadır; fakat XX. yüzyıl Karaim araştırmalarında nadiren fark edilmektedir. Karaim atasözlerine adanmış olan 1935 yılındaki makalesi (Mardkowicz 1935b), çoğu savaş sonrası Karaim folkloru derlemelerinin aksine, toplum yaşamı ve dinî meselelere dair olması sebebiyle atasözleri ve deyimlerin gerçek dünyasını okuyucuya sunmaktadır.

31 Mardkowicz (1932a: 26–29) ('Teyakkuzdakilerin Sesi'– İbrani dilinin rolü ve Karaimler için Eretz Israel'in önemi konularında Toviyah Levi-Babovich ile tartışmalar. Mardkowicz, her iki konuya da daha az coşkulu yaklaşmıştır); Mardkowicz (1936c: 23–24) (Rabbani kurban geleneği shehitah'ın Polonya hükümeti tarafından yasaklanmasına dair bir makale).

32 Bk. Szapszał'ın Mardkowicz'e mektubunun taslağı (1936a). MS LMAB, F.143, No. 125, f. 1.

33 Bk. Zarach Zarachowicz tarafından Mardkowicz'in Halicz'i ziyareti hakkında hazırlanan rapor (Zarachowicz 1936: 22–28).

34 Kenesa / kenese / kenasa, Doğu Avrupa Karaimleri tarafından ibadet yerlerini ifade etmek için kullanılan bir terimdir (karş. İbranice beit ha-knesset, yani sinagog). Terimin etimolojisi ve tarihsel değişimi için bk. Kizilov (2003: 182; 2006: 78).

35 Onarmach. Vachtlych Karaj Tildia, ed.: M. Tynfovič, No. 1: Kaunas (Kowno), 1934;
No. 2: Kaunas (Kowno), 1938; Onarmach. Vachtlych Karaj Tildia, ed.: J. Rojecki, No. 3: Panevežys

Litvanya imla kurallarına göre basılmıştı.[36] Aleksander Dubiński'ye göre, *Onarmach*'ın ikinci sayısı Pasvalys'ta (Poswol) yayımlanmıştı. Dubiński ayrıca derginin faaliyetlerinde Michał Tynfowicz, Rafał Grigulewicz (Onarmach'ın editörü) ve Łuck'tan Alexander Mardkowicz arasındaki mektuplaşmaların çok önemli bir rol oynadığından da bahsetmiştir (bu mektupların, Riga Karaimleri aracılığıyla bağımsız Litvanya ve Polonya arasındaki kapalı sınırdan geçmenin bir yolunu bulmuş olması dikkate değerdir) (Dubiński yayımlanmamış: 3).

Yaklaşık 155 kişiden oluşan Kuzey Litvanya Karaim topluluğunda yazarların dergiye yazılarıyla katkı sağlaması geleneği vardı. Nitekim *Onarmach*'ta yayımlanan makalelerin yaklaşık %70-90'ı Litvanya Karaimleri tarafından yazılmamıştı. Bu makalelerin bazıları Toviyah Levi-Babovich, Alexander Mardkowicz and Solomon Krym tarafından yazılmıştı. Yazılar aslen Rusça, İbranice ya da Lehçe yazılıp daha sonra Karaimceye çevrilmekteydi (Levi-Babovič 1934: 6–7; 1938: 6–14; 1939: 12; Krym 1939: 8–11: Krym'ın Karaimce bir çevirisi 1925: 45–56).[37] Makalelerin çok azı direkt olarak Karaim dilinin kuzey diyalektinde yazılmıştı. Bu yazıların Ananjasz Zajączkowski, Boris Kokenaj ve Abraham Szyszman gibi yazarları da Polonya'dan değil, Litvanya'dandı.[38] Derginin ilk sayısında Kahire'deki topluluktan gelen ve *tora tili*nde (Karaimce 'Torah dili', yani İbranice) yazılmış birkaç mektup da bulunmaktaydı (Anonim 1934: 17–20). Öyle görünmektedir ki, Litvanya Karaimlerinin makaleleriyle Onarmach'a katkıda bulunmuş olan tek temsilcileri Michał Tynfowicz, Daniel Czaprocki ve Jakub Malecki idi (bk. Malecki 939: 15–24).[39] Ayrıca bir makale Fransızca (Čaprocki 1939c),[40] biri de Litvancaydı (Mardkowicz 1934b: 8–16).[41]

Derginin ilk iki sayısı ve son sayısı arasında keskin bir fark vardı. İlk iki sayı, daktiloyla yazıldığı için sınırlı sayıda kopyası olan daha amatör sayılardı. Yine de, bunların içerikleri ve dili daha ilginçti ve sonuncuya göre sansürsüz olduğu söylenebilmekteydi. Onarmach'ın ilk iki sayısı, Szapszał ve iş arkadaşları tarafından dünya savaşları arası dönemdeki sansürsüz bir dille yazılmış ve söz konusu dönemin Karaimce bakımından hakiki yazı ve konuşma dilini yansıtan tek çalışmaydı. Pek çok diğer iki savaş arası dönem Karaim yayınında bu ödünçlemeler kasıtlı olarak Türkçe eşdeğerleriyle değiştirilmişken, Karaimcenin bu değiştirilmemiş varyantı, fazlasıyla İbrani ve Slav ödünçlemeler barındırmaktaydı. Bu eylem, Szapszał'ın Karaim dilinin ve dininin Türkleştirilmesi konusundaki direktifleriyle gerçekleştirilmişti.[42]

İlk iki sayının neredeyse her sayfasında Türkçeleştirilmiş İbranizmlerle (Hebraism) karşılaşmak mümkündü. Birkaç örnek vermek gerekirse: *jerušša* ('miras'; 'atadan kalma gelenekler' anlamında),[43] *mišpacha* / *mišpachalar* (aile/aileler), *jisraellilar* ('İsrailliler', çoğunlukla *talmudlar* (Talmudiler) ve *rabbanlar*'ın (Rabbaniler) zıttı olarak 'Tora'nın gerçek takipçileri' anlamında), *chachamlar* ('âlimler'), *seferliar* ('kitaplar'), *talmidliar* ('öğrenciler'), *Mašiach* ('Mesih'), *macceva* / *maccevalar* / *macceva tašlar* ('mezar taşları'), *chaverliarim* ('yaverlerim'), *nešer* ('kartal'), *zichron* ('hatıra'), *mitpallelik etme*

(Poniewież), 1939. Özel Karaim koleksiyonları haricinde bu derginin bulunabileceği tek yer, Vilnius'taki Litvanya Bilimler Akademisi Kütüphanesi gibi görünmektedir.

36 İlk sayının başında (Onarmach 1934: 4) editör Michael Tynfovič (Tynfowicz) Rusya, Polonya ve Litvanya Karaimlerinin, Karaim dilini Kiril ve Latin alfabeleriyle yazmaları arasındaki farklılıklardan bahsetmiştir. Tynfovič, harf çevirisinin (transliterasyon) bu üç varyantını gösteren bir de benzerlik tablosu sunmuştur. Örneğin, Litvancadaki 'č', Lehçede 'cz' ve Rusçada 'ч' olarak yazılmaktadır; bu doğrultuda š = sz = ш; ž = rz = ж; e = e = э karşılaştırmaları da örnek olarak verilebilir.

37 Gariptir ki, dergi editörleri *haham* kelimesini 'sansürlemiş' ve yerine politik açıdan daha doğru görülen *hahan* (hakhan) kelimesi kullanılmıştır. Aslında İbranice *haham* terimi, 1920'lerin ikinci yarısında Szapszał tarafından çoktan sözde Türkçe *hahan* (hakhan-hakan) kelimesiyle değiştirilmişti. Bu Szapszał'ın Karaim geleneklerinin Türkleştirilmesine yönelik reformlarından biriydi (detaylar için bk. Kizilov 2002: 259–261; 2006).

38 Kokenai (1939: 25–31); Šyšman (1939: 13–14: yayımlanmamış Lehçe versiyonuyla da bilinen bir masal); Zajončkovski (1938: 3–5: bu makale, hiçbir değişiklik yapılmadan ikinci kez yayımlanmıştır, Zajončkovski 1939: 2–3).

39 Jakub (Jaakow) Malecki (1889–1952), klasik Rus yazarlarının eserlerini Karaimceye çeviren ve yazılarını sıklıkla *KA*'da yayımlayan bir çevirmen (Malecki 1936: 7–12). Pek çok ufak haber, not ve hadiselerin baş editör tarafından yazılmış bir kaydı, Michał Tynfowicz (1912–1974) (biyografisi hakkında bk. Prik 1999). Gazeteci olan Daniel Czaprocki (Čaprocki) ise daha az tanınmaktadır. Litvanya'daki mezarlıklar, keneşeler vb. Karaim tarihî eserlerinin bulunduğu yerlere yaptığı gezilerde tuttuğu notlar için bk. Čaprocki (1934: 21–23; 1938: 17–21; 1939a: 3–5; 1939b: 36–40).

40 Paris'te yaşayan Kırım Karaimlerinden bir sporcu olan Katlama ile olan çatışması hakkında Čaprocki'nin raporu. Yazı, Czaprocki'nin derginin bir kopyasını göndermek istediği Parisli Karaimlerin de anlayabilmeleri için Fransızca yazılmıştır.

41 Bu, Mardkowicz'in (1930a) Litvanca bir çevirisiydi. Litvanyalı okuyucuların yerli Karaimler hakkında tarihsel bir bilgi edinebilmeleri için yapılmıştı (bk. *Onarmach*: Mardkowicz 1935c: 24–25).

42 Daha geniş bilgi için bk. Kizilov (2006).

43 Bu kelime, Abraham Szyszman (*Onarmach* dergisinin bendeki kopyasının sahibi) tarafından çizilmiş ve Türkçe bir kelime olan *adetliar* (adetler) olarak değiştirilmiştir. Bu durum, İbranice ödünçlemelerin Karaim dilinin Türkleştirilmesi bağlamında Karaim aydınları tarafından Türkçe ödünçlemelerle nasıl düzenlendiğini göstermektedir.

('dua etme'), *kavvana* ('niyet'); ve başka pek çok dini terim: *niggun / niggunlar*, *kyna*, *tefilla*, *deraša*, *Hummaš*. Elbette bu kelimelerin çoğunun daha sonradan editörler arasında A. Zajączkowski: Szapszał ve A. Dubiński'nin bulunduğu 'Karaimce-Rusça-Lehçe sözlüğe' alınmadığını söylemeye gerek yoktur (Baskakov vd. 1974).[44]

Yukarıdaki örnekler göz önüne alındığında, *Onarmach*'ın son sayısının ilk iki sayıdan oldukça farklı olduğu görülecektir. Son sayı, her şeyden önce bir matbaada basılmıştı ve muhtemelen *KA* ve diğer Karaim dergileriyle kolayca rekabet edebilecek durumdaydı. Başlığı Litvanca çevirisiyle birlikte Karaimce basılmış ve yeni editör olarak da Johonodav Rojecki belirtilmişti. Bu sayının dili ve ayrıca içeriği de ağır bir şekilde sansüre uğramıştı. Öyle ki, dergide hiçbir İbranizm (Hebraism) ve geleneksel Kahire Karaim topluluğundan gelen mektup görmek mümkün değildi (bunlar genellikle *Chevrat HeHaclacha HaJisraelim HaKaraim BeMicrajim* alt başlığında yayımlanıyordu). Dergi bu şekilde Karaim tarihî ve edebî düşüncesindeki yeni Türki eğilimlere göre şekillenmişti. Öyle görünmektedir ki, yerel toplumu matbaada bir dergi basmaktan alıkoyan bu yenilikler ve finansal destek, Seraja Szapszał ve Szemaja Firkowicz'in 1930'ların ikinci yarısında bağımsız Litvanya'yı ziyaretleri sırasında halka getirilmişti. Ayrıca, okuyuculardan derginin ilk iki sayısını unutmaları istenmişti, öyle ki, yeni *Onarmach*'ın kapak sayfasında, bunun zaten derginin üçüncü sayısı olduğuna ve kendisinden önceki iki sayıya dair bir ifade yoktu. Bu durum, Ananjasz Zajączkowski tarafından son sayıda yeniden basılan makalede neden hiçbir değişiklik yapılmadığını açıklayabilir (Zajončkovski 1938: 3–5; krş. Zajončkovski 1939: 2–3) – asıl Onarmach'ın 1939'da daha yeni başladığını göstermek amaçlanıyordu.

Ne yazık ki, savaşın başlangıcı bu ilginç derginin varlığına bir daha yayımlanmamak üzere son vermiştir.

'Jednodniówka' Sahyszymyz / Nasza Myśl ('Düşüncemiz')

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra savaş öncesi dönemde Rusça olarak yayımlanan *Karaimskoe Slovo* (Karaim Sözü; I. Dünya Savaşı'ndan önce Wilno'da yayımlanıyordu) dergisinin *de facto* editörü olan Owadjusz Pilecki[45] yayıncılık faaliyetlerine gazete-*jednodniówka* (Lehçe 'günlük gazete') formatında devam etmeye karar vermişti. Pilecki gazetesine *Sahyszymyz / Nasza Myśl* (Karaimce ve Lehçe 'Düşüncemiz') adını koymuştu.[46] Pilecki, bu yeni yayının Doğu Avrupa'daki tüm Karaim toplulukları tarafından rahatça anlaşılabilmesi için gazeteyi savaş öncesi Karaimleri arasında en yaygın olan iki dilde, yani Karaimce ve Rusça olarak yayımlamayı uygun bulmuştu. Gazetenin ilk sponsorları Amerikan göçmenleri olan Awijezer ve Isaak Tynfowicze idi. Gazete oldukça küçük boyuttaydı, sol tarafta Karaimce, sağ tarafta da Rusça metnin bulunduğu 8 sayfa idi. Józef Łobanos tarafından yazılmış bir kyna (cenaze ağıdı) haricinde hiçbir yazının yazarı belirtilmemişti. Tüm bu yazıların Pilecki tarafından yazılmış olması muhtemeldir. Gazetede genel olarak haberler, Polonya Karaim topluluğundaki olayların bir kroniği, Kırım ve Kudüs'ten bildiriler ve başka bazı diğer materyaller bulunmaktaydı (*Sahyszymyz* 1927).

Pilecki, bu tarz bir gazete yayımlama planını 1920'lerin başından beri düşünüyor olmalıdır. Nitekim kendisine ait bazı mektuplar *Jarych* (Karaim 'Işık') adlı bir gazete çıkarmayı planladığını kanıtlamaktadır.[47] Pilecki ayrıca gazete çıkmadan önce *Sahyszymyz*'ı yayımlama fikri konusunda Szapszał'ı bilgilendirmiştir. Mektuplarında, '*Düşüncemiz* ya da *Sahyszymyz,* dünyaya dağılmış tüm Karaimleri birleştirmeli' fikrini ifade etmiştir.[48] Ne yazık ki, Pilecki politik durumun değiştiğini ve İkinci Polonya Cumhuriyeti'ndeki Rus karşıtı atmosfer içinde yerli Karaimler arasındaki Rus yanlısı en küçük bir manifestonun dahi büyük sorunlara yol açacağını hesaba katmamıştır. Doğu Avrupa Karaimleri için en yaygın iki dil olan Rusça ve Karaimce yayımlanacak bir gazete çıkarma fikri, pek çok Polonya Karaimi tarafından Çarlık Rusya'ya sakıncalı bir sadakat çağrısı olarak yorumlanmıştır. *Sahyszymyz*'ın yayımlanmaya başlamasından kısa bir süre sonra Polonya'daki Karaim heyetinin vekilleri (11.06.1927),

44 Sözlüğün bir eleştirisi için bk. Altbauer (1979–1980: 51–60).

45 Owadjusz Pilecki (1884–1930) Wilno'lu bir Karaim gazeteci ve *Karaimskoe Slovo* ile *Sahyszymyz*'ın editörüdür (bk. Mardkowicz 1931c: 23–24).

46 *Sahyszymyz ('Nasza Myśl'). Jednodniówka* (Wilno, 1.06.1927). Bu oldukça nadir yayının ulaşabildiğim tek kopyası, Vilnius'taki Litvanya Bilimler Akademisi'nin kütüphanesindeydi.

47 Bk. Owadjusz Pilecki'nin mektupları (1920–1928). MS LMAB F.143, No. 541, f. 2v.

48 *A.g.e*. f. 11. Pilecki ayrıca Szapszał'ın Yevpatoriya'daki ofisinde üç yıl çalıştığından bahsetmiştir (muhtemelen 1917–1920 yılları arasında) (*a.g.e*., f. 13v).

'Owadjusz Pilecki tarafından Wilno'da Rusça yayımlanan *Nasza Myśl* ('Düşüncemiz') gazetesi gibi girişimleri, Karaimlerin ideolojik zeminlerine karmaşa sokmakla itham etmişlerdir' (AAN MWRiOP 1465, f. 100).

Pilecki ise kendini savunmak için Rus (!) gazetesi *Utro*'da ('Sabah'), Sahyszymyz'ın Leh harfleri ve imlasıyla basıldığını ifade ettiği bir makale yayımlamıştır… Buna ek olarak, müstesna bir durum gözetilerek, yurtdışında yaşayan ve Lehçe ya da Karaimce okuyamayacak olan okuyucular için gazetedeki Karaimce metinlerin Rusçaya çevrildiğini belirtmiştir.[49] Tüm bunlara rağmen muhalefetin çok daha güçlü olması sebebiyle gazete ikinci sayıyı asla göremedi. Sonuç olarak, *Sahyszymyz / Nasza Myśl* gazetesini yayımlama girişimi yalnız ilk sayıyla sınırlı kalmıştır.

Karaim gençlerinin dergisi: *'Karaimlerin (Karayların) Dostu' – Przyjaciel Karaimów* (*Dostu Karajnyn*)

İki savaş arası dönemde Troki'de kendisi de *midrasz* (İbranice *beit midrash*, yani *medrese*, dini okulun Karaimcesi) öğrencisi olan Alexander Dubiński'ye göre söz konusu dönemde sportif birlik olan *Karaj Idman Birligi* ve *Koło Młodzieży Karaimskiej 'Bir-Baw'* olmak üzere Troki'de faaliyette olan iki Karaim gençlik organizasyonu vardı (Dubiński 1987: 38). Bu ikinci organizasyon, Przyjaciel Karaimów / Dostu Karajnyn adında Lehçe ve Karaimce hektografik[50] bir dergi çıkarıyordu. Bu, Trokili Karaim gençlerinin Polonya ve Karaim dillerinde kısa öyküler ve şiirler yazma girişimlerinin bir temsili olan kısa ömürlü bir edebî dergiydi. Bu makalede incelenen diğer tüm Karaim dergilerinden daha az popüler ve daha az mühim olan ince, amatör bir yayındı. Yine de genç Polonya-Litvanya Karaimlerinin bir yayıncılık faaliyeti örneği olarak incelenmeyi hak etmektedir.

Derginin editörleri arasında Zarach Firkowicz, Szymon Kobecki, Włodzimierz Zajączkowski ve birkaç diğer Karaim genci bulunmaktaydı. 1930'da yayımlanan ilk sayının başlığı Lehçeydi ve genellikle Lehçe materyaller içeriyordu (Jutkiewicz 1930a: 7–8; 1930b: 9–10; Anonim 1930a: 11–14; Anonim 1930b: 15–16; Firkowicz 1930: 5–6).[51] Dergi, Szemaja Firkowicz ve diğer Karaim büyüklerinin dikkatini çekmiş olmalıdır ki, derginin dilinin Karaimce olarak değiştirilmesini önermişlerdir. Bu sebeple ikinci sayı Karaimce *Dostu Karajnyn* başlığı altında ve Lehçe olarak yalnız bir yazıyla – E. Jutkiewicz'in derginin ilk sayısında başlamış olan romanının son bölümü – basılmıştır (Jutkiewicz 1932: 16–18). Bu sayının geri kalanı ise tamamı genç Karaim yazarları tarafından Karaimce yazılmış olan kısa öykülerden (Zefir [Firkowicz, Z.] 1932: 11–13; Kobecki 1932: 9–11; Firkowicz, M. 1932: 5–6), şiirlerden (Firkowicz, Z. 1932: 3–4), bilmecelerden ve kroniklerden oluşmaktaydı.[52] Tüm çabalarıma rağmen 1934'te Troki yayımlanmış olan derginin üçüncü sayısını bulamadım. Zaten daha sonra bilinmeyen bir sebepten derginin yayın hayatı son bulmuştur.

Sonuç

Sonuç olarak dünya savaşları arası dönemde Karaim basınının Türkleştirilmesi çalışmalarına ilişkin kanıtlarının açıkça fark edilmekte olduğu söylenebilir. Lehçe *Przyjaciel Karaimów, Dostu Karajnyn* olarak yeniden adlandırılmış ve Karaimceye çevrilmiştir. Rusça-Karaimce *Sahyszymyz,* derginin ilk sayısından sonra kapatılmıştır. *Onarmach*'ın son sayısı ise İbranice ya da Slav dillerinden hiçbir ödünçlemeye yer verilmeden, Karaimcenin 'düzeltilmiş' bir varyantıyla yayımlanmıştır. İki savaş arası dönem Karaim dergilerinin en resmî olanı *MK*'da da, yalnız Szapszał'ın Doğu Avrupa Karaimlerinin Türk kökeni teorisini kabul eden yazarların makaleleri basılmaktaydı. Sadece, Karaimcenin Galiçya-Volhynia ağzıyla yayımlanan *KA*'da yazarların kimi zaman İbranice ödünçlemeler kullanmasına müsaade ediliyordu. Szapszał'ın yenilikçi faaliyetlerinin bir sonucu olarak, bu dergilerin hiçbiri Karaim takvimi ve dinî bayramlarından bahsederken geleneksel İbrani terminolojisini kullanmamış, bunların yerine Türkçe karşılıkları tercih edilmiştir. Bu eğilimler, iki savaş arası dönem Karaim yazarlarının Lehçe olarak yayımladıkları pek çok bağımsız broşür ve makalede daha da belirgindir (ör. Zajączkowski

49 Yayımlanma tarihi olmaksızın bu makalenin bir müsveddesini içeren bölüm tarafımdan bulunmuştur. Bk. MS LMAB F.143, No. 1139.

50 Hektografik baskı, her bir sayfanın yaklaşık 100 kopyasını basmaya elverişliydi.

51 Kapak sayfasında Troki kalesinin bir tasviri görünmektedir. Bu nadir dergiyi bulabildiğim tek yer, Vilnius Üniversitesi Kütüphanesi'nin el yazmaları bölümüydü (F.185, No. 20).

52 *Dostu Karajnyn. Wydawnictwo Koła Młodzieży Karaimskiej 'Bir-Baw' w Trokach 2* (Troki, 1932), 20 s. (Ivan Yurchenko anısına, Halych/Halicz). Derginin geri kalanı hektograf yöntemiyle çoğaltılmışken kapak matbaada basılmıştı.

1945–1946: 5–34; Firkowicz 1938; Kodżak 1948; Mardkowicz 1930a; Szapszał 1934: 213–224).[53] Tüm bunlar, yalnızca XVIII-XIX. yüzyıllardaki İbranice ve Karaimce Karaim basını için değil, Rusça *Karaimskaja Žizn'* (Moskova, 1911–1912) ve *Izvestija Tavricheskogo i Odesskogo Karaimskogo Dukhovnogo Pravlenija* (Yevpatoriya, 1917–1919) gibi daha erken dönem Karaim dergileri için de keskin bir farklılık arz ediyordu.

1945'ten sonra, Fransa, Türkiye ve İsviçre'de yaşayan küçük bir grup göçmen hariç tüm Doğu Avrupa Karaimleri Sovyet vatandaşı olmuştu. Yalnız çok az sayıda Litvanya, Volhynia[54] ve Galiçya Karaimi, kendilerini Leh olarak göstermeyi başarıp Sosyalist Polonya'ya (PRL) göçme şansı elde etmiştir. Savaşın ardından tüm Karaim dergileri kapatılmış, Rusça, Lehçe ve Karaimce tüm Karaim yayıncılığı ortadan kalkmıştır. Sünnet töreni ve pek çok diğer dinî gelenek uygulamadan çıkmış ve asıl önemini kaybetmiştir.[55] İbranice, Karaimce ve Tatar dillerindeki bilgiler, gençliğin dinî eğitimiyle ilgilenecek kimse olmadığı için hızla önemsizleşmeye başladı. Savaş öncesi yıllardaki hareketli ve canlı edebî aktivitenin aksine, Sovyet idaresindeki Karaim yazarları yalnızca birkaç yayın yapabiliyorlardı. Tabii ki, Karaim olmayan basın da Karaimlere her zamankinden daha az ilgi göstermeye başladı ve ayrıca Karaimler hakkındaki popüler makaleler de, dünya savaşları arası dönemdekilerden daha yapay ve yetersiz olmaya başladı.[56]

Polonya ve Litvanya Karaimleri, 1970'lerin sonlarında ve 1980'lerde, yani Leh siyasi hareketi *Solidarność'*un (Birlik) ortaya çıkışı ve ilk zamanlarında kültürel hayatlarını canlandırmaya başladılar. Bu dönemde Lehçe ve kısmen Karaimce *Coś* (Leh. 'Bir şey')[57] ve *Awazymyz* (Karaim 'Avazımız')[58] adlı iki dergi daha yayımlanmıştır. Litvanya ve Polonya'da Karaim yayıncılığının yoğun bir şekilde geri dönüşü ancak 1990'larda, Doğu Avrupa'da Sovyet ideolojik baskısının sona ermesinden ve 'yumuşak devrim' serisinden sonra başlayabilmiştir. Yerli Karaimlerin pek çok bağımsız kitap, broşür, makale ve hatta dua kitabı[59] yayımlıyor olmalarına rağmen dünya savaşları arası dönemde Szapszał tarafından Karaim geleneklerinin Türkleştirilmesinin sonuçları bariz bir şekilde ortadadır. Bugün Doğu Avrupa Karaimlerinin çoğu kendilerini Türk soylu olarak görmekte ve geleneksel Judeo-Karaim değerlerine, İbrani dili, edebiyatı ve dini ile ilgili çalışmalara ilgi göstermemektedir. Bu sebeple, Polonya-Litvanya Karaimlerinin savaşın ardından daha da sıkı sarıldıkları yeni bir Türko-Karaim kimliği geliştirmeye başladıkları dönemin, dünya savaşları arası dönem olduğu söylenebilir.[60] Bu çalışmada kanıtlandığı gibi, savaşlar arası dönemdeki Polonya ve Litvanya Karaimlerinin etnik ve kültürel kimliklerinin Türkleştirilmesi sürecindeki en önemli rolü şüphesiz Karaim dergileri oynamıştır.

Bibliyografya

Akhiezer, G.– Shapira, D. (2002). Qara'im be-Lita u-ve-Wohlyn-Galitsiyah ad ha-me'ah ha-18 [18. Yüzyıla dek Litvanya, Volhynia ve Galiçya'da Karaimler]. *Pe'amim* 89: 19–60.

Altbauer, M. (1979–1980). O tendencjach dehebraizacji leksyki karaimskiej i ich wynikach w *Słowniku karaimsko–rosyjsko–polskim*. Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. *Harvard Ukranian Studies* Vol. 3–4, No. 1: 51–60.

Anonim (1930a). Kronika karaimska. *Przyjaciel Karaimów* 1: 11–14.

Anonim (1930b). Sprytny kłamca (Anegdotka). *Przyjaciel Karaimów* 1: 15–16;

Anonim (1934). Kairdan. *Onarmach* 1: 17–20.

Anonim (1936). Z dziejów rozwoju gminy karaimskiej w Łucku. *KA* 10: 16–19.

Anonim (1938). On jił [On yıl]. *KA* 12: 1.

Bairašauskaitė, Tamara – Kobeckaitė, Halina (ed.) (1994). *Kipčiakų tiurkų orientas Lietuvoje: istorija ir tyrimų perspektyvos. Tarptautinės mokslinės konferencijos, skirtos prof. A. Zajączkowskio 90-sioms gimimo metinėms medžiaga, Vilnius, 1993 m. spalio 14–15 d.* Vilnius.

Baskakov, N. A.–Dubiński, A.– Isxakova, Ch. F.– Iżbulatova, Ch. F.–Musaev, K.–
Zajączkowski, A.– Zajączkowski, W.– Szapszał: M. (ed.) (1974). *Karaimsko–russko–pol'skij slovar'*. Moscow, Russkij Jazyk.

53 Tam bibliyografya için bk. Walfish (2008).

54 Esas zorlu olan, yalnızca birkaç kişinin kaldığı Łuck'tan yapılan göçtü (Dubińska 1999: 9–11).

55 Leh sosyologlara göre, Polonya Karaimlerinin bayramları, dinî bayramlar yerine cenaze ve düğün gibi aile kutlamaları rolüne bürünmeye başlamıştır (Koszewska –Koszewski 1991: 36–38).

56 Örneğin, Tokarczyk (1958). Yazar, Karaimleri 'Tatar kökenli topluluk' olarak tanımlamış ve 'Karaim gelenekleri, Hristiyanlarınkine yakındır' ifadesini kullanmıştır.

57 *Coś. Periodyk młodzieży karaimskiej w Polsce*, ed.: Marek Firkowicz, No. 1 (1.01.1979), 16 s.; No. 2 (1.04.1979), 16 s. (15 kopya basılmıştır).

58 *Awazymyz. Pismo historyczno-społeczne-kulturalne* (Wrocław – Gdański –Warszawa), ed: A. Sulimowicz, M. Firkowicz, M. Abkowicz, Adam and Hanna Pilecki (1989–); online erişim: http://www.karaimi.org/awazymyz/.

59 Tam bibliyografya için bk. Walfish (2008).

60 Karaim dinî geleneklerine ve Kırım'daki (özellikle Yevpatoriya) Judeo-Karaim mirasına artan ilgiye dair daha ufak çaplı uyanışlar da vardır. Yine de, toplum yaşamının bilinçli bir şekilde Türkleştirilmesi ve Yahudilikten çıkarılmasıyla geçen pek çok yıldan sonra bu uyanışların Karaim geleneklerinde herhangi mühim bir yeniden Yahudileştirme (re-judaisation) etkisi meydana getirebileceğini söylemek zordur.

Čaprocki, D. (1934). Kaldychlary ašchan zamannyn [Geçmiş zamanın kalıntıları]. *Onarmach* 1: 21–23.
Čaprocki, D. (1938). Konachlychba karyndašlarda [Kardeşlerimize konuklukla]. *Onarmach* 2: 17–21.
Čaprocki, D. (1939a). Sormachlary biugiungiu kiunniun [Günümüzün sorunları]. *Onarmach* 3: 3–5.
Čaprocki, D. (1939b). Tirligindian Karaj-Džymatnyn Lietuvada [Litvanya Karaim cemaatinin yaşamından]. *Onarmach* 3: 36–40.
Čaprocki, D. (1939c). On écrit de Kaunas. *Onarmach* 3.Cieszyński, ks. N. L. (1929). Najmniejsza mniejszość w Polsce. *Dziennik Poznański* 29.09.1929.
Cieszyński, ks. N. L. (1930). Najmniejsza mniejszość w Polsce. In: *Roczniki Katolickie na Rok Pański 1930* (Poznań). 323–331.
Dubińska, A. (1999). Garść danych o Karaimach z Łucka. *Awazymyz* No. 2 (No. 3). 9–11.
Dubiński, A. (1987). Z życia Karaimów trockich w okresie międzywojennym. Dubiński, A. (ed.). *Karaimi. III Pieniężnieńskie spotkania z religiami (Materiały z sessii naukowej)* içinde. Pieniężno.
Dubiński, A. (1994). Fragmenty korespondencji prof. T. Kowalskiego z A. Mardkowiczem. Dubiński, A.: *Caraimica. Prace Karaimoznawcze* içinde. Warszawa: 91–98.
Dubiński, A. (1995). Szymon Szyszman (30.6.1909–22.2.1993). *Rocznik Muzułmański* Vol. 4, No. 3: 94–96.
Dubiński, A. (yayımlanmamış). Karaimskaja nauchnaja i obshtchestvennaja publicistika (kratkij obzor).
Dziewulska-Łosiowa, A. (1979). Ananiasz Rojecki (1896–1978). *Acta Geophysica Polonica* Vol. 27, No. 4: 413–417.
Firkowicz, M. (1932). Kiusiancz dżymatcha. *Dostu Karajnyn* 2: 5–6.
Firkowicz, Sz. (1938). *O Karaimach w Polsce*. Troki.
Firkowicz, Z. (1930). Igit'elangia. *Przyjaciel Karaimów* 1: 5–6.
Firkowicz, Z. (1932). Aziź bijim. *Dostu Karajnyn* 2: 3–4.
Gini, C. (1936). I Caraimi di Polonia e Lituania. *Genus*. Roma.
Grzegorzewski, J. (1903). Ein türk-tatarischer Dialekt in Galizien. Vokalharmonie in den entlehnten Wörtern der karaitischen Sprache in Halicz. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse* 146. Vienna: 1–80.
Grzegorzewski, J. (1916–1918). Caraimica. Język Łach-Karaitów. Narzecze południowe (łuckohalickie). *Rocznik Orjentalistyczny* Vol. 1, No. 2: 252–296.
Jutkiewicz, E. (1930a). Nierozważny krok (Nowela). *Przyjaciel Karaimów* 1: 7–8.
Jutkiewicz, E. (1930b). Powrót do domu. *Przyjaciel Karaimów* 1: 9–10.
Jutkiewicz, E. (1932). Nierozważny krok (Nowela) (dokończenie). *Przyjaciel Karaimów* 2: 16–18.
Kırımal, E. (1952). *Der Nationale Kampf der Krimtürken*. Emsdetten.
Kizilov, M. (2002). New Materials on the Biography of S. M. Szapszał in 1928–1939. *Proceedings of the Ninth Annual International Interdisciplinary Conference on Jewish Studies* içinde. Moscow. Vol. I: 255–273.
Kizilov, M. (2003). *Karaites through the Travelers' Eyes. Ethnic History, Traditional Culture and Everyday Life of the Crimean Karaites According to Descriptions of the Travelers.* New York, al-Qirqisani.
Kizilov, M. (2003–2004). The Arrival of the Karaites (Karaims) to Poland and Lithuania. A Survey of Sources and Critical Analysis of Existing Theories. *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 12: 29–46.
Kizilov, M. (2006). Faithful Unto Death: Language, Tradition, and the Disappearance of the East European Karaite Communities. *East European Jewish Affairs* Vol. 36, No. 1: 73–93.
Kobecki: (1932). Burunchu czychmach juwdian. *Dostu Karajnyn* 2: 9–11.
Kodżak, Je. (1948). *Kratkij obzor istorii karaimskoj religii i jeja rasprostranenija sredi razlichnykh narodov*. Paris.
Kokenai, B. (1939). Bir-nieča bergianliar Karaj sioz-bitiktian. *Onarmach* 3: 25–31.
Koszewska, I.–Koszewski, W. (1991). *Karaimi Polscy. Struktura ekologiczna- społeczna mniejszości etnicznej i religijnej*. Warszawa.
Kowalski, T. (1929a). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki*. Kraków.
Kowalski, T. (1929b). Turecka monografja o Karaimach krymskich. *Myśl Karaimska* Vol. 2, No. 1: 2–8.
Kowalski, T. (1931). Karaimi – najmniejszy lud w Europie. *Radio* 8.11.1931: 45.
Kowalski, T. (1938). Nowe utwory poetyckie A. Mardkowicza (Kokizowa). *MK* 12: 121–126.
Krym: (1925). Molitva Gakhama [Hahamın Duası]. Krym, S.: *Krymskie legendy* içinde. Paris: 46–56.
Krym: (1939). Jalbarmahy Hachannyn. *Onarmach* 3: 8–11.
Levi-Babovič, T. S. (1934). Kaidan čyhad indiav Karaim. *Onarmach* 1: 6–7.
Levi-Babovič, T. S. (1938). Istorijasy karajlarynyn Litva da Lech Bijlikliarnyn sormachlarda da karuvlarda. *Onarmach* 2: 6–14.
Levi-Babovič, T. S. (1939). Gyzly joldžy. *Onarmach* 3: 12.
Malecki, J. (1936). Bazlyk jerde. *KA* 9: 7–12.
Malecki, J. (1939). Muzhul jovel [Hüzünlü yıldönümü]. *Onarmach* 3: 15–24.
Mann, J. (1935). *Texts and Studies*, Vol. II: *Karaitica*. Philadelphia.
Mardkowicz, A. (1930a). *Synowie zakonu (Kilka słów o Karaimach)*. Łuck.
Mardkowicz, A. (ed.) (1930b). *Zemerler (Karaj sezinde). Pieśni religijne karaimów (w j*ęzyku karaimskim). Łuck.
Mardkowicz, A. (1931a). *Birtihi keklernin*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1931b). Jahałarynda Galwenin da Mełarnyn [Galve ve Melar'ın kıyılarında]. *KA* 2: 3–13.
Mardkowicz, A. (1931c). Owadja Pilecki. *KA* Vol. 1, No. 1: 23–24.
Mardkowicz, A. (1932a). Awazłary ojowłaryn [Teyakkuzdakilerin Sesi]. *KA* No. 3 (No. 5). 26–29.
Mardkowicz, A. (1932b). Burunhu konarłyk Łuckada. *KA* No. 2 (No. 4). 7–14.
Mardkowicz, A. (1932c). *Elijahunun ucuru (jomak)*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1932d). *Halic*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1932e). *Janhy jirlar*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1932f). Kacan atałarymyz jigit edler. *KA* No. 1 (No. 3). 3–10.
Mardkowicz, A. (1932g). Łuwachłar dert jyłha (5693–5696). Jarykka cyhardy A. *Mardkowicz*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1933a). *Aj jaryhynda*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1933b). Sahyncyna Babinecnin [Babiniec'in anısına]. *KA* 6: 1–10.
Mardkowicz, A. (1934a). Aziz Tas [Aziz Taş]. *KA* 7: 1–18.
Mardkowicz, A. (1934b). Įstatymo sūnūs [Yasanın Çocukları]. *Onarmach* 1: 8–16.
Mardkowicz, A. (1934c). Uruw adłary karajłarnyn [Karaim adlarının kökeni]. *KA* 7: 21–24.
Mardkowicz, A. (1935a). *Karaim, jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1935b). Kart da kartajmahan sezler [Eskimeyen eski sözler]. *KA* 8: 2–7.
Mardkowicz, A. (1935c). Review of '*Onarmach*'. *KA* 8: 24–25.
Mardkowicz, A. (1935d). Taw Garizim [Garizim Dağı]. *KA* 8: 9–13.
Mardkowicz A. (ed.) (1935e). *Karaj sez-bitigi. Słownik karaimski. Karaimisches Wörterbuch.* Łuck.
Mardkowicz, A. (1936a). Szkice karaimskie. *KA* 10: 11–15

Mardkowicz, A. (1936b). Onuncu atłam [Onuncu adım]. *KA* 10: 3.
Mardkowicz, A. (1936c). Tasłar Karaj bachcasyna [Karay bahçesinde taşlar]. *KA* 9: 23–24.
Mardkowicz, A. (1937a). Dostłaryna Karaj Awazynyn [Karay Avazının Dostlarına]. *KA* 11, iç kapak.
Mardkowicz, A. (1937b). Ebgeler [Atalar]. *KA* 11: 20.
Mardkowicz, A. (1937c). Hadzy-Baba [Hacı Baba]. *KA* 11: 1–18.
Mardkowicz, A. (1938a). Bitik da karuw [Mektup ve cevabı]. *KA* 12: 9–12a.
Mardkowicz, A. (1938b). Okruchy ze stołu ojców. *MK* 12: 105–108.
Mardkowicz, A. (1938c). *Szełomit (jiry ułłu siwerliknin)*. Łuck.
Mardkowicz, A. (1939). *Tozdurhan birtik (bary icin – dert surada)*. Łuck.
Miller, Ph. (1993a). *Karaite Separatism in Nineteenth-Century Russia. Joseph Solomon Lutzki's 'Epistle of Israel's Deliverance'*. Cincinnati.
Miller, Ph. (1993b). Prayer Book Politics: An Attempt to Print the Karaite Siddur in 1866 that Was Canceled. *Studies in Bibliography and Booklore* 18: 15–26.
Miller, Ph. (1998). Agenda in Karaite Printing in the Crimea During the Middle Third of the Nineteenth Century. *Studies in Bibliography and Booklore* 20: 82–88.
Onarmach (1934). *Onarmach. Vachtlych Karaj Tildia*. Ed.: M. Tynfovič. No. 1: Kaunas (Kowno).
Onarmach (1938). *Onarmach. Vachtlych Karaj Tildia*. Ed.: M. Tynfovič. No. 2: Kaunas (Kowno).
Onarmach (1939). *Onarmach. Vachtlych Karaj Tildia*. Ed.: J. Rojecki. No. 3: Panevežys (Poniewież).
Pridnev: (1996). Karaimskie knigi, izdannye v Jevpatorii. *Izvestija Krymskogo respublikanskogo krajevedcheskogo muzeja* 14: 58–63.
Prik, O. (1999). Nepamirštami susitikimai. *Galvė* 06.08.1999.
Rydzewski, Wł. (1932). Najmniejsza mniejszość w Polsce. *Tygodnik Ilustrowany* 5.11.1932: 45.
Sahyszymyz (1927). *Sahyszymyz (Nasza Myśl). Jednodniówka*. Wilno, 1.06.1927
Shapira, D. (2002). Miscellanea Judaeo-Turkica. Four Judaeo-Turkic Notes (Judaeo-Türkica IV). *Jerusalem Studies in Arabic and Islam 27 (Shaul Shaked Festschrift)*. 475–496.
Shapira, D. (2003a). The Turkic Languages and Literatures of the Eastern European Karaites. Polliack, M. (ed.). *Karaite Judaism. A Guide to the Literary Sources of Medieval and Modern Karaite Judaism* içinde. Leiden: 657–707.
Shapira, D. (2003b). *Abraham Firkowicz in Istanbul (1830–1832). Paving the Way for Turkic Nationalism*. Ankara.
Shapira, D. (2005). A Jewish Pan-Turkist: Seraya Szapszał and His Work *Qırım Qaray Türkleri. AOH* Vol. 58, No. 4: 349–380.
Sulimowicz, A. (1999). A. Mardkowicz – działacz społeczny, pisarz i wydawca. *Awazymyz* No. 2 (No. 3). 3–4.
Sulimowicz, J. (1972). Materiał leksykalny krymskokaraimskiego zabytku językowego (druk z 1734 r.). *Rocznik Orjentalistyczny* Vol. 35, No. 1: 37–64.
Šyšman, A. (1939). Karaj kašuhu. *Onarmach* 3: 13–14.
Szapszał: (1928). *Qırım Qaray Türkleri*. Istanbul.
Szapszał: (1931). Kabakłarynda Aziz Saharnyn (Chadży-Aha Babowicznin ucuru) [Aziz Şehrin kapılarında (Chadży-Aha Babowicz'in Maceraları)]. *KA* 1: 3–8.
Szapszał: (1934). Przeszłość i teraźniejszość Karaimów. *Wiedza i Życie* 3: 213–224.
Szapszał: (1938a). Corrado Gini: I Caraimi di Polonia e Lituania (İnceleme). *MK* 12, s. 111–112.
Szapszał: (1938b). Alexandre Baschmakoff: Cinquante siècles d'evolution ethnique autour de la Mer Noire (Paris, 1937) (İnceleme). *MK* 12: 112–118.
Szyszman, Sz. (1966). Przywódca Duchowy Karaimów Czy Marnotrawca Ich Dziejowego Dorobku Kulturalnego? Chicago [ayrı basım *Ameryka-Echo* 39–40].
Tokarczyk, A. (1958). Polska muslimów i Karaimów. *Kultura* 9.02.1958.
Walfish, B. (2008). *The Karaites and Karaism: an Annotated Bibliography*. Ed.: Barry Walfish with assistance of Mikhail Kizilov (Jerusalem).
Wyszomirski, J. (1937). Z życia najmniejszej mniejszości. *Gazeta Polska* 10.02.1937.
Zajączkowski, A. (1945–1946). O kulturze chazarskiej i jej spadkobiercach. *MK* s.n. 1, s. 5–34.
Zajončkovski, A. (1938). Karaj tili. *Onarmach* 2: 3–5.
Zajončkovski, A. (1939). Karaj tili. *Onarmach* 3: 2–3.
Zarachowicz, Z. (1936). Jały ułus-iscinin [Milli şahsiyete ödül]. *KA* 10: 22–28.
Zefir [Firkowicz, Z.] (1932). Tienry siuwiarynia bołuszad. *Dostu Karajnyn* 2: 11–13.

ALT AĞIZLAR GRUBU OLARAK PAMİR KIRGIZCASI

Ülkü Çelik Şavk

Pamir Kırgızcası

Kırgızca ilk olarak Kaşgarlı Mahmut'un Divanu Lugât'it-Türk adlı eserinde Türk dilinin batı grubu lehçeleri arasında gösterilmiştir. 19. yy. başlarından itibaren yapılan ve özellikle son dönemlere ait olanlarda daha sağlam dilbilimsel ölçütlerin kullanıldığı Türk dillerinin tasnifi çalışmalarının çoğunda *Kırgız* veya *Kara-Kırgız* adları ile Kıpçak grubu içinde ele alınmıştır. Tekin (1989) ise Kıpçak dillerini (Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Karakalpakça, Nogayca, Kumukça, Karaçay-Malkarca, Karaimce, Baraba Tatarcası, Kırım Tatarcası) *tavlı ~ tavlu grubu* olarak tanımlamış ve Kırgızcayı bu gruptan ayırarak tek başına *tōlū grubu*nda ele almıştır.

Kırgızca üzerine yapılmış diyalektoloji çalışmalarında genel olarak *Kuzey* ve *Güney ağızlar grubu*ndan söz edilir. Bazı çalışmalarda ise Güney grubunun *Güneydoğu* ve *Güneybatı* olarak ikiye ayrıldığı görülür. Kuzey ve Güney ağızlar grubu, çeşitli boy veya boy birliklerinin ağız özelliklerini temsil ettiği gibi Kırgızistan'ın coğrafi sınırları ile de uyumludur. Yalnız eş dil/varyant sınırlarının (isogloss) bu coğrafi sınırlar ile tam olarak uyuştuğu ise söylenemez. Birbirine çok yakın hatta iç içe yaşayan Kırgız boylarının ağız özellikleri farklı olabilirken, daha uzak coğrafyalarda yaşayanlarınki aynı veya çok benzer yönleri ile dikkat çekmektedir. Bugün Kırgızistan'ın resmi dili olan standart Kırgızca, Kuzey ağızlar grubunun özelliklerini taşır. Pamir Kırgızcasının da yer aldığı *İçkilik* ağzı ise Güney ağızlar grubuna dahildir (Kılıç 2003; Alimov 2011).

Afganistan'ın Pamir bölgesinde yaşayan Kırgızların büyük çoğunluğunu *Teyit*, *Kesek* ve *Kıpçak* boyları ile Doğu Türkistan'dan gelen *Nayman* boyu oluşturmaktadır. Bu boyların ortak özellikleri hepsinin Kırgız boy sistemi içinde *İçkilik* olarak adlandırılan birliğe dahil olmasıdır. Pamir Kırgızcasını oluşturan *Teyit*, *Kesek*, *Nayman*, *Kıpçak* alt ağızları dışında İçkilik ağızlar birliğine *Tölös*, *Boston*, *Cookesek*, *Noygut*, *Kaŋdı*, *Uygur*, *Abat*, *Orgu*, *Katagan* vd. ağızlar da dahildir.[1] Bugün bu ağızların konuşurları yoğun olarak Kırgızistan'da olmak üzere Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan'da yaşamaktadırlar.

İçkilik ağzı, yuvarlak ünlüler yanında /ow/, /öw/, /uw/, /üw/ dudak diftonglarına ve /æ/ ünlüsüne daha kararlı biçimde sahip oluşlarıyla diğer Güney ağzı konuşurlarından ayrılır (Kılıç 2003: 82). Bir diğer ayrılık da /ɒ/ ünlüsünün varlığıdır. /a/ ünlüsünün dudaksıllaşmış bir varyantı olan bu ünlü de yine yalnızca İçkilik ağızlarında bulunmaktadır: *bɒr* 'var', *nɒn* 'ekmek', *qɒrɒ* 'kara', *bɒş* 'baş' vb.

İçkilik ağızlarının hepsinde örtüşmemekle birlikte, bazı durumlarda *zamir n*'sinin bulunmayışı, söz içi ve sonunda *y* > *g*, *w* > *g* ses gelişmesi, Arapça ve Farsça sözcüklerin daha fazla olması ve bu sözcüklerin Özbekçe söyleyişe benzer telaffuz edilmesi, birincil uzun ünlülerin çokluğu, söz başı *ḳ* > *ġ*, *k* > *g*, *t* > *d* ötümlüleşmelerinin görülmesi biçiminde tespit edilen bazı ses ve biçim özellikleri, bu ağızlar grubunun Kırgızcanın diğer ağızlarına göre Özbek, Uygur ve Türkmenler ile daha fazla temasta bulunmalarından ziyade, oluşmalarında ortak Türk boylarının bulunduğuna işaret ettiği yönünde de değerlendirmeler vardır (Alimov 2011: 37-38).

Pamir Kırgızları, İçkilik ağzı konuşan çeşitli boyların oluşturduğu bir topluluk olduğu için dilleri de aslında bir alt ağızlar birliğidir. Bu durum, dillerine aynı sözcüğün birden fazla sürümü olması biçiminde yansımıştır: *bir, wir*; *ėki, ėkki, yėkki; cėti, yėtti; tuhum, tuqum; palan, falan; ėmi, ėmmi, ėndi; yol, col, jol; yalgız, jalgız* vb. Ancak bu durum, Pamir Kırgızcası için keskin bir diyalektik ayrım olduğu anlamına gelmemektedir.

Ünlü özellikleri

Pamir Kırgızcası üzerine hazırladığı doktora tezinde Pekacar, 31 ünlü 58 ünsüzün varlığını tespit ettiğini belirtmektedir. Özü itibarıyla bir ağız çalışması olan tezde o ağız içinde bulunan alt ağızlara ait bütün alofonların belirtilmiş olması doğaldır. Ancak bu çalışmada Pamir Kırgızcasını, standart Kırgızcadan ayıran önemli ses ve biçim farklılıkları üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Pamir Kırgızcasının ve kısmen ait olduğu İçkilik ağzının ayırt edici seslik ve biçimlik özellikleri Pekacar 1995; Kılıç 2003 ve Alimov 2011'den yararlanılarak verilecektir:

1 *İçkilik* adı ve İçkilik birliğini oluşturan boylar ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Alimov 2011.

Efe Samet Karabacak
© Ülkü Çelik Şavk

Pamir Kırgızcasının ayırt edici en önemli seslik özelliklerinin başında /æ/ ünlüsünün varlığı gelmektedir. İçkilik ağızları dışında görülmeyen, /a/ ile /e/ arası bir orta damak ünlüsü olan /æ/ daha çok Arapça, Farsça ve kısmen Rusça alıntı sözcüklerde, daha az olarak da Türkçe kökenli sözcüklerde görülmektedir: *æziz* 'aziz', *dærdi* 'derdi', *bælki* 'belki', *særbæs* 'serbest', *pæncæ* 'pençe', *tætti* 'tatlı, şekerleme', *çæyini* 'çayını', *yænæ* 'yine, tekrar' vb.

Pamir Kırgızcasında /æ/ ünlüsü kadar yaygın olmamakla birlikte /ɨ/, /ɔ̊/, /ʊ̊/ yarı ön/art ünlüler de görülmektedir. /ɨ/ ünlüsü /ı/ ile /i/arası olup, bazı sözcüklerde *ı*'nın öndamaksıllaşması, bazılarında ise *i*''nin artdamaksıllaşması sonucunda ortaya çıkar: *ɨylap '*ağlayıp*'*, *yaɧşɨ '*güzel*,* iyi*'; bergɨle '*verin*', tɨŋɨn* 'dengini' vb. *ɔ̊* ünlüsü *o* ile *ö* arasıdır ve daha çok söz içi ve sonunda görülür: *ékɔ̊w* 'ikisi', k*ɔ̊ynɔ̊k* 'gömlek', *kölgɔ̊* 'göle' vb. *ʊ̊* ünlüsü *u* ile *ü* arası olup kullanımı çok sınırlıdır: *kʊ̊lüp '*gülüp*', alæykʊ̊m sælæm* vb.

Standart Kırgızcada bulunmayan *kapalı e* /*ė*/ ünlüsü, Pamir Kırgızcasında yaygındır. Ekfiilin geçmiş zaman çekimi olan *ėdė* biçiminde hem fiilin ünlüsünde hem de benzeşme yoluyla geçmiş zaman ekinde bulunur. *men* ve *sen* kişi zamirlerinin ünlüsü de zaman zaman *mėn* ve *sėn*'dir. Yine dağınık olmakla birlikte *bėr* 'ver', *bėş* 'beş', bėy 'bey', *cėr* 'yer', yėt- 'yetmek', *yėtti* 'yedi', *gėt-* 'gitmek', tė- 'demek', *tėŋ* 'denk, eşit' vb. sözcüklerde de kullanılır.

Kapalı e /*ė*/ ünlüsü ile başlayan bazı sözcüklerde /y/ öntüremesine de rastlanmaktadır. Bu sözcüklerin iki biçimi de eşzamanlı kullanılmaktadır: *yėne* 'anne' ~ *ėne* 'ay.', *yėt* 'et' ~ *ėt* 'ay.', *yėl* 'halk' ~ *ėl* 'ay.', *yėkinci* 'ikinci' ~ *ėkinci* 'ay.', *yėken* 'imiş' ~ *ėken* 'ay.' vb. /y/ öntüremesi seyrek olarak kapalı e'den farklı ünlüler önünde de görülmektedir: *yözü* 'kendisi, özü', *yöltürdü* 'öldürdü' vb.

Kırgızcanın diğer ağızlarına göre İçkilik ağızlarında daha fazla sayıda birincil uzun ünlü bulunan sözcük vardır. Pekacar'ın Pamir Kırgızcasında 50 civarında tespit ettiği birincil uzun ünlülü sözcüklerin sayısını diğer İçkilik ağızlarını da dahil ettiği araştırmasında Alimov 100 civarında olduğunu belirlemiştir (Pekacar 1995; Alimov 2010). Bunların bazıları *āç* 'aç; açlık', *āt* 'ad, isim', *āzık* 'azık', *bārı* 'hepsi', *cēt-* 'yetmek, ulaşmak', *ōç* 'öç, kin', *ōz* 'kendi' vb.

Pamir Kırgızcasında standart Kırgızcada bulunmayan kısa ünlülerin varlığı da dikkat çekmektedir. *ĭ*, *ĭ*, *ŭ*, *ʊ̆* kısa dar ünlüler sözcük kök ve gövdeleri ile eklenmelerde görülmektedir: *pĭr* 'bir', *catĭptır* 'yatmış', *bĭrōw* 'biri' , *tŭrup* 'durup', *ölʊ̆ptür* 'ölmüş' vb.

Kırgızcanın karakteristik ses özelliklerinin başında gelen Genel Türkçe VGV veya VG ses öbekleri büzülerek uzun ünlüye gelişmesine karşılık, Pamir Kırgızcasında bu öbekler üç farklı biçime

© Ülkü Çelik Şavk

gelişmektedir. İlkinde Kırgızcanın diğer ağızlarında da olduğu gibi *ō*, *ȫ*, *ū*, *ǖ* uzun ünlülerine, diğerinde ise *ōw*, *ȫw*, *ūw*, *ǖw* dudak diftonglarına gelişmesidir: *caylō* 'yayla', *küyȫ* 'güveyi', *ūl* 'oğul', *cündǖ* 'yünlü'; *birȫw* 'biri', *akıldūw* 'akıllı', *ellǖw* 'elli' vb. Üçüncü biçimde, gelişmeden çok asli biçimin korunması söz konusudur: *ellig* 'elli', *ḳaraşlıġ* 'bağlı, bağımlı', *sarıġ* 'sarı' vb. Bazı sözcüklerde her iki veya üç biçim de eşzamanlı olarak görülebilmektedir: Eski Türkçe (ET) *elig* > *ellǖ* ~ *ellüw* ~ *ellǖw*; ET *tuġ-* > *tū* ~ *tuw-*; ET *küçlüg* > *küçtǖ* ~ *küçtüw*; ET *biregü* > *birȫ* ~ *birȫw*, ET *küdegü* > *küyȫ* ~ *küyȫw* vb.

Ünlü uyumları bakımından Pamir Kırgızcası büyük ölçüde standart Kırgızca ile benzerlik taşır. Ancak yukarıda bahsedilen yarı ön/art ünlülerin varlığı Pamir Kırgızcasında önlük-artlık uyumunun kısmen bozulmasına neden olmaktadır: *cæştar* 'gençler', *ḱördüm* 'gördüm', *ḱökürök* 'göğüs', *ḱiyin* 'sonra', *küyȫwnůŋ* 'güveyinin' vb.

Art ünlülü *-rāk*, *-ga*, *-tıgan*/*-tıganday*, *-ça* ekleri ile ön ünlülü *-min*, *-kin*/*-kile* ekleri de Pamir Kırgızcasında önlük-artlık uyumu dışında kalmaktadır: *köbürāk* 'daha çok', *bizga* 'bize', *bėretıgan* 'verdi, vermiş', *wėretıganday* 'vermiş gibi', *kümüşça* 'gümüş gibi' vb.

Düzlük-yuvarlaklık uyumu bakımından da Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile büyük ölçüde paraleldir. İlk hecesinde düz ünlü bulunan sözcüklerin diğer hecelerinde de düz ünlüler bulunur; ancak birtakım ses gelişmelerine bağlı olarak istisnai bazı örnekler de görülebilir: *caylō* 'yayla', *ellǖw* 'elli', *kanattū* 'kanatlı', *palō* 'pilav' vb.

Kırgızcayı diğer birçok Türk dilinden ayıran dudak çekimi, Pamir Kırgızcasında da son derece işlektir. İlk hecerde, *u* ünlüsü dışında, yuvarlak ünlü bulunan sözcüklerde, takip eden hece ünlülerinin yuvarlaklaşması biçiminde gelişen bu olayda önlük-artlık uyumu da vardır: *körgöndö* 'görünce', *ötkönnön* 'geçtikten', *bolsok* 'olsak', *küyȫw* 'güveyi', *ördök* 'ördek' vb.

Önlük-artlık uyumuna da girmeyen *-rāk*, *-ga*, *-tıgan*/*-tıganday*, *-ça, -stan, -ger* ekleri sıklıkla düzlük-yuvarlaklık uyumu dışında da kalır: *köbürāk* 'daha çok', *üstüga* 'üstüne', *kümüşça* 'gümüşten, gümüş gibi', *Tůrkůstan* 'Türkistan', *dowoger* 'davacı' vb.

Ünsüz özellikleri

Kırgızcanın ayırt edici ses özelliklerinin başında gelen söz başı *c* (< y) ünsüzünün varlığı Pamir Kırgızcasında da görülmektedir. Ancak Pamir Kırgızcası bazı sözcüklerde /*y*/ ünsüzünü koruması ve bazı sözcüklerde de *j* ünsüzünü bulundurması bakımından standart Kırgızcadan ayrılmaktadır: *caş* 'yaş', *cürök* 'yürek', *cetkizdi* 'yetiştirdi, ulaştırdı'; *yæş* 'yaş', *yænæ* 'yine; ve', *keli yatkanda* 'geldiğinde';

© Ülkü Çelik Şavk

jer ‘yer’, *jætti* ‘7’, *jat-* ‘yatmak’, *jürwögön* ‘yürümeyen’ vb.

Söz başı /*b*/ ünsüzü standart Kırgızcadan farklı olarak Pamir Kırgızcası’nda /*w*/ ünsüzüne gelişebilmektedir: *wır* ‘bir’, *war* ‘var’, *wėrdi* ‘verdi’, *wolup* ‘olup’, *wilet* ‘bilir’, *waştū* ‘başlı’ vb. Aynı ünsüz söz içinde de sıklıkla *w* ünsüzüne gelişir: *kawırgam* ‘kaburgam’, *ārıwas* ‘yorulmaz’, *oturawıs* ‘otururuz, oturuyoruz’, *körwögön* ‘görmeyen’ vb.

Pamir Kırgızcası, söz başı ve söz içinde /*b*/ ~ /*m*/ ~ /*p*/ nöbetleşmesinin görülmesi ile de standart Kırgızcadan ayrılmaktadır: *bunday* ~ *munday*/*mınday* ‘böyle’; *busurman* ~ *musurman* ~ *pusurman* ‘Müslüman’; *burun* ~ *murun* ‘önce’, *boncok* ~ *monçok* ‘boncuk’, *boyun* ~ *moyun* ‘boyun’, *büt-* ~ *püt-* ‘bitmek, tükenmek’, *bol-* ~ *pol-* ‘olmak’, *bĭr* ~ *pĭr* ‘bir’; *kımın* ~ *kıpın* ‘ufak, zerre’ vb.

Standart Kırgızcada söz başı *ötümsüz /k/* ünsüzü korunurken Pamir Kırgızcasında bazı sözcükler *ötümlü /g/* ünsüzü ile tespit edilmiştir: *görsöm* ‘görsem’, *gėtet* ‘gider’, *gelersin* ‘gelirsin; geleceksin’, *ġaç-* ‘kaçmak’, *ġara* ‘kara’, *ġız* ‘kız’, *ġol* ‘kol’, *gökürök* ‘göğüs’, *gör-* ‘görmek’, *ġulaķ* ‘kulak’, *ġuş* ‘kuş’ vb. Bu sözcüklerden bazılarının *k*’li biçimleri de vardır: *ķuş* ‘kuş’, *ķız* ‘kız’, *kėt-* ‘gitmek’, *kör-* ‘görmek’ vb.

Söz başı *ötümsüz /t/* ünsüzünün bazı sözcüklerde /*d*/’ye gelişmesi veya iki ünsüzün nöbetleşmesi Pamir Kırgızcasını standart Kırgızcadan farklılaştırmaktadır: *deŋiz* ‘deniz’, *delpek* ‘telpek, keçe şapka’, *depse-* ‘tepmek, tepelemek’; *dilek* ~ *tilek* ‘dilek’, *dė-* ~ *tė-* ‘demek’, *daşta* ‘dışarıda’ ~ *taşta-* ‘atmak, fırlatmak’, *daGı* ~ *taGı* ‘ve, dahi’, *dut-* ~ *tut-* ‘tutmak’ vb.

Pamir Kırgızcası *al-*, *bol-*, *kel-*, *sal-* fiillerinde bazı eklenmelerde /l/ ünsüzü düşer: *awayt* ‘almaz’ (< *albayt*), *bowoso* ‘yoksa, olmazsa’ (< *bolboso*), *kegen* ‘gelen’ (< *kelgen*), *saGıça* ‘salınca, koyunca’ < (*salġıça*) vb.

Morfofonemik özellikler

Ünsüz uyumu açısından Pamir Kırgızcası, standart Kırgızca ile benzer özellikler göstermektedir. Kırgızca da ünsüz uyumları açısından Genel Türkçeden çok da farklı değildir. Kırgızcayı diğer birçok Türk dilinden ayıran ve bir tür ünsüz benzeşmesi olarak açıklanan /*l*/, /*n*/ ve /*m*/ ünsüzleri ile başlayan eklerin ötümlü veya ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere farklı seslik gelişmelerle eklenmesi özelliğidir. Genel Türkçe /*l*/ ve /n/ ünsüzleri ile başlayan ekler ötümlü ünsüzlerle biten sözcüklere *d*’li, ötümsüz ünsüzle biten sözcüklere ise *t*’li biçimleri ile eklenir: *cündū* ‘yünlü’, *attū* ‘atlı’, *coldor* ‘yollar’, *kuştar* ‘kuşlar’; *üydün* ‘evin’, *attın* ‘atın’; vb. Bu kural Pamir Kırgızcası için de büyük ölçüde geçerlidir. İstisnai çok az örnek tespit edilmiştir: *koylor* ‘koyunlar’, *başlık* ‘başkan’, *bayla-* ‘bağlamak’, *kapırlık* ‘kafirlik’, *mollo* ‘molla’~ *moldo* ‘ay.’ vb.

Genel Türkçe {*-mA*} olumsuzluk ekinin ünsüzü standart Kırgızcada ünsüz benzeşmesine bağlı olarak yalnızca /b/ ve /p/ ünsüzlerine gelişirken Pamir Kırgızcasında bu iki ünsüzün dışında /w/ ünsüzüne de gelişmiştir: *kılmādık* ‘kılmadık’, *bilme-* ‘bilmemek’, *çıkpādı* ‘çıkmadı’, *tuybādık* ‘duymadık’, *bolboso* ‘yoksa, olmazsa’, *cırtpasa* ‘yırtmasa’, *tuywādım* ‘duymadım’, *kalwādı* ‘kalmadı’ vb. Ekin ünlüsünün uzun olması da bu biçimbiriminin standart Kırgızcadan farklılaştığı diğer bir özellik olarak görülebilir.

Benzer durum soru eki için de söz konusudur. Genel Türkçe {*mI*} soru eki standart Kırgızcada yalnızca /b/ ve /p/’li değişkelere sahipken, Pamir Kırgızcasını oluşturan ağızlar hem bu biçimlere hem de /w/’li biçimlere sahiptir: *bilesiŋer bi* ‘biliyor musunuz’, *cattıŋ bı* ‘yattın mı’, *körböym bü* ‘görmüyor muyum’; *emes pi* ‘değil mi’, *okup pu* ‘okumuş mu’; *ġaldı wı* ‘kaldı mı’, *öldü wü* ‘öldü mü’ vb.

© Ülkü Çelik Şavk

Standart Kırgızcada {*-mIz*}, {*-mUz*}, {*-(I)BIz*}, {*-(I)BUz*} biçimleri bulunan birinci çoğul kişi iyelik eki, Pamir Kırgızcasında bu biçimlerden başka {*-(U)wIz*}, {*-(U)wUz*} biçimlerinde de görülür: *işimiz* 'işimiz', *teŋimiz* 'dengimiz'; *tamağıbız* 'yemeğimiz', *günābızdı* 'günahımızı'; *atıwız* 'atımız', *sözüwüz* 'sözümüz', *ķoluwuz* 'elimiz' *şæriwiz* 'şehrimiz' vb.

Biçimbirimsel özellikleri

Pamir Kırgızcası yapım ve çekim ekleri, işlev bakımından büyük ölçüde Genel Türkçedekilerle benzerlik gösterir, ancak bu ekler çok biçimlidir. Bir ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına, dudak çekimine ve /l/, /n/, /m/ ünsüzlerinden biriyle kurulmuş olmalarına bağlı olarak özellikle de çekim eklerinde, 16 civarında allomorf olabilir. Aşağıda kısaca yapım ekleri, isim çekim ekleri ve fiil çekim ekleri ele alınacaktır.

Genel Türkçe {*-çI*} isimden isim yapım eki Pamir Kırgızcasında yaygın anlamı dışında *Alayçı* 'Alaylı, Alay bölgesinden olan', *sūçu* 'suya alışkın, iyi yüzücü'vb. anlamlarında da kullanılmaktadır. {*-çIlIk*} birleşik eki daha çok {*-Ik*} eki işlevinde kullanılır: *çoponçuluk* 'çobanlık', *miymandarçılık* 'mihmandarlık', *künçülük* '(bir) günlük' vb. Eski Türkçe *teg* 'gibi' edatından gelişen {*-DAy*}, {*-DOy*} eki de hem *gibi* hem de {*-ken*} anlamındadır: *koydoy* 'koyun gibi', *zærdæy* 'altın gibi', *coktoy* 'yokken' vb.

İsimden fiil yapım eklerinin belli başlıları {*-A-*}, {*-O-*}: *yaşa-* 'yaşamak', *oyno-* 'oynamak', *tünö-* 'gecelemek'; {*-(I)k-*}: *birik-* 'toplanmak', *künük-* 'gün görmek', *coluk-* 'rast gelmek'; {*-lA-*}, {*-lO-*}, {*-DA-*}, {*-DO-*}: *kamçıla-* 'kamçılamak', *ırda-* 'şarkı söylemek', *gözdö-* 'gözlemek', *cüktö-* 'yüklemek'.

Fiilden fiil yapım ekleri içinde {*-AlA-*}, {*-OlO-*} süreklik anlamında fiiller yapar: *öpölö-* 'öpücüğe boğmak', *kuwala-* 'kovalamak'. {*-Ar-*}, {*-Or-*}; {*-Dir-*}; {*-GIz-*}; {*-(I)l-*}; {*-(I)n-*}; {*-(I)ş-*} çatı ekleri ve *-mA-*}, {*-mO-*}, {*-BA-*}, {*-BO-*}, {*-wA-*}, {*-wO-*} olumsuzluk ekidir: *kopor-* 'koparmak'; *sattır-* 'sattırmak'; *kirgiz-* 'girdirmek, sokmak'; *olturguz-* 'oturup'; *tüşül-* 'inilmek'; *körün-*'görünmek'; *süylöş-* 'söyleşmek'; *barba-* 'gitmemek', *ölbö-* 'ölmemek', *cakpa-* 'benzememek', *dėwe-* 'dememek' vb.

İsim Çekimi

İsimlerde çokluk {*-lAr*}, {*-lOr*}, {*-DAr*}, {*-DOr*} ekleri ile yapılır: *kişiler* 'kişiler', *dōlör* 'develer', *tūgandar* 'kardeşler', *yoldor* 'yollar', *balıktar* 'balıklar', *cüktör* 'yükler'. Son sesi *n* olan sözcüklere ek bazen *n*'li biçimiyle eklenir: *katınnar* 'kadınlar'.

İyelik eklerinde, standart Kırgızcada da olduğu gibi ikinci kişiler çift biçimlidir:

Tekil

1. kişi	-(I)m: *balam*, *yaşım*, *etim*, *guşum*, *közüm*
2. kişi (samimi)	-(I)ŋ: *balaŋ*, *yaşıŋ*, *etiŋ*, *guşuŋ*, *közüŋ*
(resmi/nazik)	-(I)ŋIz: *balaŋız*, *yaşıŋız*, *etiŋiz*, *guşuŋuz*, *közüŋüz*
3. kişi	-I/-sI: *balası*/*töbösü*, *yaşı*, *eti*, *guşı*, *közi*

Çoğul

1. kişi	-(I)BIz: *balawız*/*balamız*/*balabız*, *yaşıwız*, *etibiz*, *guşubuz*, *közüwüz* (*w*, *b*, *m* tercihi sistemli değildir)
2. kişi (samimi)	-(I)ŋAr: *balaŋar*, *yaşıŋar*, *etiŋer*, *guşuŋar*, *közüŋör*
(resmi/nazik)	-(I)ŋIz(dAr):*balaŋız(dar)*, *yaşıŋız(dar)*, *etiŋiz(der)*, *guşuŋuz(dar)*, *közüŋüz(dör)*
3. kişi	-lArI: *balaları*, *yaşları*, *etleri*, *guşları*, *közdörü (Standart Kırgızca: caştarı, etteri, kuştarı)*

Standart Kırgızcadaki sistemli z*amir n*'sine karşılık bu konuda Pamir Kırgızcası kararsız bir tutum izlemektedir. Zamir n'si yönelme ekinden önce genellikle görülmezken bulunma ve ayrılma eklerinden önce bir genelleme yapılamamaktadır: *boyuga* 'boyuna', *üstügö* 'üstüne'; *aslıda* 'aslında', *bōrunda* 'bağrında'; *cœhætiden* 'cihetinden', *imnesinnen* 'nesinden' vb.

Belirtme hali eki {*-nI*}/{*-nU*}, {*-DI*}/{*-DU*}'dur. Çok sistemli olmamakla birlikte son sesi ünlü olan isimlere {*-nI*}/{*-nU*}, ötümlü ünsüz olanlara {*-dI*}/{*-dU*} ve ötümsüz ünsüz olanlara {*-tI*}/{*-tU*} biçimleri eklenir. Seyrek olarak 3. tekil kişi iyelik ekinden sonra {*-n*} biçimi de kullanılabilir: *paltanı 'baltayı'*, *moldonu* 'mollayı', *zærdi* 'altını', *ottu* 'ateşi', *cüktü* 'yükü', *çāçın* 'saçını*', ördögün* 'ördeğini vb.

İlgi hali için standart Kırgızcada da olduğu gibi {*-nIn*}/{*-nUn*} ve {*-DIn*}/ {*-DUn*} değişkeleri kullanılır: *arawanın 'arabanın'*, *tōnun 'dağın'*, *şæærdin'şehrin'*, *üydün 'evin'*, *dōmattın 'damatın'*, *ördöktün 'ördeğin'*. Ancak Pamir Kırgızcasında standart Kırgızcadan farklı olarak {*-nIŋ*}/{*-nUŋ*} biçimi de yer almaktadır: *tōnuŋ* 'dağın', *arawanıŋ* 'arabanın', *russiyanıŋ* 'Rusya'nın', *bularnıŋ* 'bunların' ~ bulardın 'ay.', *şolornuŋ* 'şunların' ~ *şolordun* 'ay.', *olornuŋ* 'onların' ~ *olordun* 'ay.'

Yönelme hali eki {*-GA*}/{*-GO*} (ünlü ve ötümlü ünsüzlerden sonra {*-gA*}/{*-gO*}, ötümsüz ünsüzlerden sonra {*-kA*}/{*-kO*}) ve daha seyrek ve iyelik eklerinden sonra olmak üzere {*-A*}/{*-O*} değişkelerine sahiptir: *cılkıcıga* 'yılkıcıya', *jerge* 'yere', *üylörgö* 'evlere', *mæktæpke* 'okula', *otko* 'ateşe', *kökkö* 'göğe'; *atama* 'atama', *başıŋa* 'başına', *töwöŋö* 'tepene, kafana', *bōruna* 'bağrına', *töbösünö* 'tepesine' vb.

Bulunma hali eki {*-DA*}/{*-DO*}'dur ve 3. kişi iyelik ekinden sonra *zamir n*'si kullanımı sistemli değildir: *tilde* 'dilde', *yoldordo 'yollarda'*, *kündö 'günde'*, *çakta 'zamanda'*, *törttö 'dörtte'*; *bōrunda 'bağrında'*, *yaşıda 'yaşında'* vb. Ayrılma hali eki {*-nAn*}/{*-nOn*}, {*-DAn*}/{*-DOn*}'dur. Son sesi /*n*/, /*ŋ*/, /*m*/ olan sözcüklere {*-nAn*}/{*-nOn*}, ünlü ve ötümlü ünsüz olanlara {*-dAn*}/{*-dOn*}, ötümsüz ünsüz olanlara ise {*-tAn*}/{*-tOn*} biçimleri eklenir: *Taşkennen* 'Taşkent'ten', *pulumnan 'paramdan'*, *künnön 'günden'*, *atadan* 'atadan', *cœhætiden 'yönünden'*, *koydon 'koyundan'*, *taştan 'taştan'* vb.

Araç hali için *mėnen* edatı, eşitlik için ise *-çA*, *-DAy* ekleri kullanılır: *bel kalak mėnen* 'kürekle', *altımışça* 'altmış kadar', *çímínçæ* 'sinek gibi, zavallı', *nanday* 'ekmek gibi', *köptöy* 'çok gibi'.

Ek fiil

Ek fiil olarak *ė*-'dir. Şimdiki ve geniş zaman çekimlerinde fiil kökü görünmez ve yalnız kişi ekleri kullanılır: Tekil 1. kişi {*-mIn*}/{*-mUn*}, 2. kişi {*-sIŋ*}/*-sUŋ* ve *-sIz/-sUz*, 3. kişi *-Ø* veya *-DIr/-DUr*; çoğul 1. kişi *-mIz*/-mUz, *-BIz/-BUz, -wIz/-wUz;*, 2. kişi *-sIŋAr/-sUŋAr* ve *-sIz(dAr)/-sUz(dAr)*, 3. kişi *-Ø* veya *-DIr/-DUr*. Standart Kırgızcadan farkı 1. çoğul kişi ekinde *w*'li biçimlerin bulunması ve 2. çoğul kişi resmi tipinde çoğul ekinin kullanımında bir sistem bulunmayışıdır:

balamın	*üylū̄mün*
balasıŋ	*üylū̄süŋ*
balasız	*üylū̄süz*
bala(dır)	*üylū̄(dür)*
balabız/balawız	*üylū̄büz/üylū̄wüz*
balasıŋar	*üylū̄süŋör*
balasız(dar)	*üylū̄süz(dör)*
bala(dır)	*üylū̄(dür)*

Efe Samet Karabacak
© Ülkü Çelik Şavk

Standart Kırgızcada ek fiilin geçmiş zaman işaretleyicisi olarak kullanılan *ele*, Pamir Kırgızcasında *ėdė* biçimindedir: *on cėti caşta ėdėm* 'on yedi yaşında idim'. Standart Kırgızcadaki *eken* ise aynen korunmuştur: *sen ūru ekensiŋ* 'sen hırsız imişsin'. *ėdė* aynı zamanda hikaye birleşik zamanı, *eken* ise rivayet birleşik zamanı ifade etmek için de kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlarda her iki sözcük kişi eklerini de alabilir: *keldim ėdė* 'geldim idi/geldiydim', *oynor ėdė* 'oynardı', *bilmes ėdėk* 'bilmezdik', *aytkan eken* 'söylemişmiş', *dėgen ekensiŋ* 'demişmişsin'.

Ek fiilin olumsuzu *emes* ile yapılır: *emesmin*, *emessiŋ*/*emessiz*, *emes*(*tir*); *emespiz*, *emessiŋer*, *emessiz*(*der*), *emes*(*tir*).

Fiil çekimi

Şimdiki ve kesin olmayan gelecek zaman için standart Kırgızcada olduğu gibi {*-A*}/{*-O*}, {*-y*}, olumsuzu için ise {*-mAy*}/{*-mOy*}, {*-BAy*}/{*-BOy*} işaretleyicileri kullanılır. Bunlara ek olarak Pamir Kırgızcası'nda olumsuz çekim için {-wAy}/{-wOy} biçimleri de kullanılmaktadır: *alam(ın)* 'alıyorum; alacağım', *körüşöt* 'görüyorlar; görecekler', *bilişpeyt* 'bilmiyorlar, bilmeyecekler', *çıkpayt* 'çıkmıyor', *cürüwöysüŋ* 'yürümüyorsun' vd.

Geniş zaman için {*-(I)r*} / {-(U)r}, {*-Ar*} /{*-Or*} ve olumsuz çekimi standart Kırgızcadan farklı olarak son seste /s/ ötümsüz ünsüzü ile {*-mAs*} /{-mOs}, {*-BAs*} / {*-BOs*} yanında {*-wAs*}/{*-wOs*} işaretleyicileri ile yapılmaktadır*: aytarbız* 'söyleriz', *körörsüŋör* 'görürsünüz', *aytpassıŋ* 'söylemezsin', *körwössüŋör* 'görmezsiniz', *turwaspız* 'durmayız'

Geçmiş zaman çekiminde *{-DI} / {-DU}, {-GAn} / {-GOn}* ve {*-(I)p(tIr)*} / {*-(U)p(tUr)*} ile olumsuzu {*-BAdI*} / {*-BOdU*}, {*-BAgAn*} / {*-BOgOn*} ve {-BAp} / {BOp} işaretleyicileri kullanılmaktadır. Standart Kırgızcadan farkı ise yukarıdaki fiil çekimlerinde de olduğu gibi morfofonemik düzeyde olup her bir olumsuz ekin *w*'li biçimleri de görülebilmektedir: *kördük* 'gördük', *körpödük* 'görmedik', *kelwediŋer* 'gelmediniz'; *bolgon* 'olmuş', *bolbogon* 'olmamış', körwögönsüz 'görmedin; görmemişsin', *kelişpegen* 'gelmemişler'; *körüpsüŋ* 'görmüşsün', *kalwappız* 'kalmamışız'.

Pamir Kırgızcasının söz varlığı

Pamir Kırgızcası, söz varlığı bakımından Kırgızcanın diğer diyalektlerinden daha fazla Arapça ve Farsça sözcüğe sahip olması ile ayrılır: *sağır* 'yetim', *pærzænt* 'çocuk', *cüdæ* 'gayet', *pæs* 'aşağı', *kættæ* 'büyük', *bæænæ* ←Fa. *bahāna*, *bæær* ← Fa. *bahār*, *mætæl* ←Ar. *masal* vb. Diğer ağızlarda bulunan Moğolca'dan alıntı sözcükler ise İçkilik ağızlarında hemen hemen hiç görülmez (Alimov 2011:36).

Pamir Kırgızcasındaki bazı sözcükler, standart Kırgızcadan çok Özbekçe özellikler gösterir: *gæp*, *næzær*, *kæmpir*, *mæydæ*, *kæm* vb. Diğer ağızlarda pek rastlanmayan *sıyır* 'sığır', *caḳ*/*yaḳ* 'yağ', *egiz* 'yüksek', *kællæ* 'kelle' vb. sözcükleri barındırması da Pamir Kırgızcasının ayırt edici özelliklerindendir.

Standart Kırgızcadaki işaret zamirlerine ek olarak Pamir Kırgızcası'nda *o, ol, bu, bı, şu, şul, şo, şol* biçimleri de görülmektedir. Ayrıca *mana, mına* 'işte'; *caŋkı, caŋgı, caŋı* işaret sıfatı; soru zamiri *nėme, nimne* de kullanılır. Kişi zamirleri *men/mėn, sen/sėn, siz, o(l)* (standart Kırgızca *al*); *biz, siler, siz ve olor'*dur (standart Kırgızca *alar*).

Sonuç

Kırgızların İçkilik boy birliğinde yer alan Teyit, Boston, Kıpçak ve Nayman boylarının temsilcilerinden oluşan ve yaşadıkları Pamir dağlarının adı ile anılan Pamir Kırgızlarının dili, bir alt ağızlar grubudur. Temsil ettikleri boyların dil özelliklerini korumada şu ana kadar başarılı görünen Pamir Kırgızları, son yüz elli yıldan bu yana çok çeşitli sıkıntılar yaşamış ve değişik baskı ve tehditlere maruz kalmışlardır. Bu çalışmaya konu olan Pamir Kırgızlarının bir kısmı halen Afganistan'ın Büyük ve Küçük Pamir bölgelerinde yaklaşık 1000 kişilik bir nüfusla varlık mücadelesi vermektedir. Göçer bir hayat süren Pamir Kırgızları, yerleşim bölgelerinden uzak olmaları ve iletişim imkanlarının sınırlı olması gibi nedenlerle, dil ve kültürlerini korumakta çok sıkıntı çekmemişlerdir. Ancak bu durum dil ve kültürlerinin tehlikede olmadığı anlamına gelmemektedir. Yaşam koşullarının zorluğu, sağlık hizmetlerinin çok sınırlı olması gibi nedenlerle özellikle kadın ve çocuk ölümleri çoktur ve bu da kısa bir zaman içinde yok olma sürecinin sonuna geleceklerini işaret etmektedir. Afganistan'da yaşayan soydaşlarından görece daha iyi koşullarda yaşayan Ulupamir Kırgızları da yok olma tehlikesinden uzak değildir. Türkiyedeki Kırgızlar için tehlike içinde yaşadıkları toplumun dil ve kültüründen, bu unsurların yakın olması da süreci çabuklaştırmaktadır, hızlı bir şekilde etkilenmeleridir.

Bu makalede de ortaya konduğu gibi Pamir Kırgızcası, ait olduğu Kırgızcadan farklı birçok özellik barındırmaktadır. Bu özelliklerin sonraki kuşaklara da aktarılabilmesi için önlemler alınmalı ve bunlar bilimsel çalışmalarla desteklenmelidir.

Kaynaklar

Alimov, Rysbek (2010). "Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubunda Birincil Uzun Ünlüler ve İzleri", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C. 7, S. 1 (Mart 2010), s. 251-268.
Alimov, Rysbek (2011). "Kırgızcanın İçkilik Ağızlar Grubu Üzerine". *TÜBAR Türklük Bilimi Araştırmaları* . XXX, s. 23-40.
Kılıç, Filiz (2003). "Kırgız Türkçesinin İçkilik Ağzı". *KÖK Araştırmalar*. V/1 Bahar. s. 81-135.
Pekacar, Çetin (1995). *Pamir (Afganistan) Kırgız Türkleri Ağzı*. Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, s. xxvii+351.
Tekin, Talat (1989). "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi". *Erdem*.5, sayı 13, Ocak 1989, 141-168. http://info.publicintelligence.net/MCIA-AfghanCultures/Kyrgyz.pdf

Diğer kaynaklar

Abramzon, S. M (1990). *Kırgızı i ih etnogenetiçeskiye i istoriko-kulturnıye svyazi*, Frunze.
Barthold, V. V. (1943). *Kırgızi*. Bişkek.
Boodberg, P. A. (1996). "T'u-chüeh Türkleri Hakkında Üç Not". (Ter. E. B. Özbilen) *Türk Dünyası Araştırmaları*. S. 102, Haziran, s. 177-188.
Dor, R. and Naumann, C. (1978). *Die Kirghisen des Afghanischen Pamir*. Graz, Austria.
Kayıpov, Sulayman (2010). "Ethnological Review of the Van Kyrgyz". *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 14.
Sağır, Adem (2011). "Sürgün Sosyolojisi Bağlamında Van-Ulupamir Kırgız Türkleri ile Oş-Karadenizli Türkler Üzerine Uygulamalı ve Kıyaslamalı Bir Çözümleme", *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume 6/4 Fall, s. 263-286, TURKEY.
Shahrani, N. (2002). *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers and War*. Seattle & London: University of Washington Press, pp. xli + 302.

KUMUKS: ETHNIC RIGHTS AND REVISION OF THE WAY TO ITS FUTURE

Ramazan Alpaut

Kumuks[1] are the biggest Turkic group in North Caucasus. They live in Dagestan, Chechenya and North Ossetia. According to the results of 2010 census in Russia the number of Kumuks is 503 060 (in Dagestan – 431 736). According to the same results the number of other indigenous Turkic groups of Dagestan is - Nogays – 103 660 (in Dagestan – 40 407), Azerbaijanis in Dagestan is 130 919.[2]

The previous census in Russia was in 2002, if we compare the results with the latest one, we can conclude that the natural increase of Kumuks was equal to 19%, it is a very rapid change, compared to other Caucasian groups. F.i. for Karachays the figure is -13,6%, for Balkars - 4,1%. Kabardians have a negative tendency, which is equal to 0,6%.

It is to point out that the majority of Turkic population of North Caucasus lives in Dagestan. In 2010 their number in Dagestan was equal to 603,062, now it must be even higher.[3]

© Ramazan Alpaut

So Turkic group is a majority in Dagestan, especially taking into account that different ethnic groups are ascribed to Avers and Dargins. In Soviet times, the government tried its best to make any alliance of Turkic group of the republic impossible. Now the situation is going to change, there is not such a pressure on Turkic group as it was in Soviet past. Turkic NGOs should work on promoting common ethnocultural and linguistic projects among Kumuks, Azerbaijanis and Nogays of the republic in order to be able to work as a cultural bridge between Russia and Turkic world. Russia with its Eurasian integration projects must revise its Turkic policy, considering it as a potential, not a risk, as it used to be seen.

Dagestan is the biggest republic in North Caucasus. The territories, which are nowadays called Dagestan, have always been the most influential in the region in sense of civilization flows, and nowadays it is a civilization center of North Caucasus. The Russian presence in North Caucasus depends profoundly on the situation in Dagestan and the loyalty of peoples, living in the Republic.

Dagestan is not an ethnic notion, but geographical. The republic is home for many different ethnic groups, however, in the article we would like to focus on Kumuks, one of the most influential group in the republic.

Dagestan (or the territories, which were included into this Republic) has never been a province, and it is very important to keep this in mind, while exploring the republic. The Dagestanian territories were a part of Turkic Khaganate, home for the Caucasian Albania, played a great role in Khazaria, were central for Targhu Shawkhallik[4] (Kumukiya or Shamkhalstvo Tarkovskoye) and mountainous Avarian, Lezgin, Dargin, Andy, Lak and other princedoms. Islamisation of the North Caucasian region started from Dagestan, which was converted into the Islamic religion ten centuries ago. What is more, even before converting into Islam, majority of the peoples living in Dagestan had been practicing monotheist religions like Judaism (f.e. in Turkic Khazaria), and Christianity in the mountainous territories. The region is located in a strategic place in a geopolitical sense, and that is why it has always been a target for different empires like Persian, Ottoman, and Russian and in some points, the British Empire.

1 The NGO representatives of this ethnic group insist on such kind of spelling of their ethnonym, although normally it is used as a calque from the Russian language 'Kumyk'.
2 The result of all-Russian censusin 2010Results of All-Russian Census in 2010) www.gks.ru
3 Results of All-Russian Census in 2002www.perepis2002.ru/index.html?id=17
4 The word 'Shawkhallik' or 'Shamakhallik' derives from Kumuk'Şawxal' (here and after this one will be used). The first mentioning of the word refers to 1327. The notion is completely explained in Professor Harun-Rashid Guseynov's work Şawxal, see more under the link www.kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=5006

© Ramazan Alpaut

Dagestan is located on the coastline of the Caspian Sea, the Silk Road passed through its territories, so it was a trade line and a territory through which different cultures moved. That is why multiculturalism here has always been considered to be a norm, but with some guiding culture in every territory. Monolinguism has never existed in Dagestan, but today's linguistic situation pretends to be a historical precedent, which is resisted by İslamists and nationalists. Professor Gasanov from Dagestan State Pedagogical University describes the territory as organic achievements of pre-Islamic age traditions, experiences of highly developed Arab-Islamic influence, essential Turkic civilization enter, which had been lasted till the Dagestanian orientation on the XIX century to the Russian and European cultures.[5]

Dagestan has always been different and never to this extent unitarian as it is today. After the Khazarian decline it existed as different independent states (Targhu Shamkhallik (Kumukiya), Avarian, Lak, Dargin, Lezgi princedoms etc.). These states united only for military reasons, just to struggle against imperial invasions or for wars of conquest, for example, against Georgia.

Finally today's Dagestan is something unconventional, in the sense of its governance. It is one of the most failed regions of Russia, where corruption is widespread, with no perspectives for its youth, and an unprecedented overwhelming level of linguistic assimilation with the Russian language, which overlaps its functions, challenging other languages, ill-promoted by the authorities. At the same time, being a center in sense of civilization flows, it's a territory of contrasts: you will never meet somewhere else such a number of nightclubs, tattoo salons and neighboring them extremely orthodox Islamist centers.

Dagestan informally exists in three different territories, which contrast mentally: the most influential one is its *Plateau (Kumuk and Nogay lowlands)* – a coastline from southern Derbent up to Nogay in the north; the territory includes all the cities of the republic, excluding Derbent. The second territory is *South Dagestan* with a center in Derbent; the territory influences also some northern territories of Azerbaijan, where Lezgins live. The last and the most problematic one in sense of a presence of these territories in a framework of European civilization is the *Mountainous Dagestan*, which is the most orthodox in religious terms and economically is the less developed part of the republic.

Without knowing the situations in these three territories, it is impossible to consider the Dagestanian realities.

That is why it's necessary to describe the linguistic situations of all the three territories, which doubtlessly have their particularities and many issues in common, as well as with each other, and also with other regions of the Russian Federation.

The Plateau (Kumuk and Nogay lowlands)

The Dagestanian plateau is a territory, the indigenous peoples of which are Kumuks[6] Nogays and after the conquer of the Russian Empire – Slavic ethnic groups, including Ukrainians, Russians, and a group which claims to be recognized as a separate ethnic group – Cossacks.

5 Х.Рамазанов, А.Шихсаидов, Дагестан: перекресток цивилизаций, рецензия на одноименную монографию проф. М.Р.Гасановавгазете «Дагестанскаяправда», (Kh.Ramazanov, A.Shikhsaidov, Dagestan: crossroad of civilizations, a review for Professor M.Gasanov'smonography (of the same name) on a newspaper 'Dagestanskayapravda')www.dagpravda.ru

6 The NGO representatives of this ethnic group insist on such kind of spelling of their title, although normally it is used as a calque from the Russian language 'Kumyk'.

© Ramazan Alpaut

Kumuks and Nogays are Turkic speaking peoples, the languages of which do not differ from each other more than, for example, Romanian from the Moldavian language. Geographical names here have mostly Turkic origins, even the territories where non-Turkics live (f.e. Kizlyar)[7]. The plateau is a part of former Targu Shamkhallik, which was the most influential among the states with all attributes of a normal European country,[8] which, after the Russian invasion, were united into a single Dagestan. The economic and political life of Dagestan has always elapsed here. That is why in the last decades it has become an object for migration from the other two territories, which are comparatively less developed. According to a historian Y. Idrisov, a Kumuk Şamxal kept under control the whole economy of North-Eastern Caucasus[9]. In the plateau there was always a dominance of Turkic (a mixture of Kumuk, Azerbaijanian and Nogay, which are mutually understandable even nowadays). Even in Soviet times Turkic was an informal lingua franca here, and for the other two territories, if they contacted Azerbaijanis or the Plateau population.

Even current generation of people remembers the times when mountaineers, who moved to the Plateau, spoke Turkic with other ethnic groups. Turkic was not a language, forced by a state, it was a traditional language here, which before the Soviet era was a language of clerical education[10] and international relations. Knowing it, you could contact the widespread Turkic world. What is more, religious literature has been translated into this language long ago; the matter is not only of the Islamic literature, but also about other religions. The Holy Bible has been existing in Kumuk (Turkic) for centuries.[11]

All other languages in Dagestan are strongly influenced in terms of vocabulary by Turkic, but there are just a few words of the Nakh-Dagestanian languages in Kumuk, Nogay or Azerbaijanian. Even the Russian language has a dramatic number of **Turkic** words and expressions, some of which definitely come from the Caucasian Turkic.[12]

The Plateau has become the most multilingual part of the republic because it is better developed than other two territories. As a deputy chief editor of regnum.ru Mr. Kozenin writes, that it has engendered with problems in interethnic relations, taking place every month in the Plateau,[13] but he avoids another problem, which lies also on interethnic dimension – the absolute dominance of the Russian language as a language of education, administration, media, and judicial spheres. As a result of the policy there is an absolute dominance of Russian as a language of everyday

Kumuk boys
© Ramazan Alpaut

7 Kizlyar is coined from two Kumuk words 'Kyzyl' means 'red', 'yar', which is 'shore' or 'bank'.
8 Tarğu Şawxallık's emblems are profoundly described by a chief editor of Kumuk newspaper 'Yodaş'K.Aliev, TarğuŞawxallanıgerbi, on Kumuk language www.kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=1010
9 Ю.М.Идрисов, БорьбаТарковскогогосударстванезависимость, (YusupIdrisov, Tarğu Şamxallık's struggle for its independence) www.kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=16
10 It was the only type of education here. People could be educated only through religious schools – medrese.
11 K.Güner, The Holy Bible on Kumuk language, www.kumukia.ru/modules.php?name=Pages&pa=showpage&pid=2002
12 Turkisms on Russian language, turkportal.ru/projects/slovar-zaimstvovanij/tjurkizmy-v-russkom.html
13 К.Козенин, Перспективыирискимногонациональныхрайоновравнинногодагестана, (K.Kozenin, Perspectives and risks of multiethnic districts of the Daateau) www.regnum.ru/news/kavkaz/1453867.html

© Ramazan Alpaut

communication even at home. This situation promoted language assimilation processes, when peoples of different nationalities started speaking only Russian, ignoring their mother tongues which are not necessary to know for a successful career. That is why the language assimilation problem is one of the most topical for this territory, which to our understanding, is the main stimulus for the problem of Islamist separatism here. This was confirmed during our conversation by Prof. Shikhaliev, who is a prominent expert on religious history of Dagestan. As he said, one of the reasons of an Islamist success in Dagestan is a lack of ethnocultural satisfaction. People, feeling that they are losing their ethnic culture and one of the most vital components of their cultural identity, which is their mother tongue, start searching for something, what is similar and related to their national-cultural identity. So the Islamists recruit them, giving them 'a new civilization injection', which according to the victims' minds, should help them to fill their cultural gap, which has occurred because of the loss of their language. This is one of the reasons, why young people join the Islamists, but not the only one of course.

What is more the over-population of the Plateau gave a rise to ecological problems like desertification of Nogay territories in the North of the Republic, what also becomes a reason for ethnic tensions between farmers from the Mountains and indigenous Nogays. Some mass media are alarming, trying to attract the authorities' attention to the issue.[14]

Although the Russian issue has never been the most significant one in Dagestan, some shift occurred after the collapse of communism. Because the mountaineers (Avar, Dargin, Lak and other groups) who are mentally absolutely different from indigenous Russians and Turkics migrated to the Plateau, the Russians started migrating to other regions of Russia, and in Dagestan their (Russians) number has decreased twice over.

In the early nineties of the XX century Kumuks and Nogays created nationalist political movements, claiming the change of status-quo in Dagestan. The Kumuk movement, called 'Tenglik',[15] which means 'equality' in the Kumuk language, organized mass demonstrations against rapidly changing traditional ethnocultural situation of the Plateau. On the one hand 'Tenglik' opposed itself to the separatist processes which reigned in neighboring Chechnya, and resisted the Dagestan centralization and dagestanisation, which to their point of view, washed out ethnocultural borders in the republic, that is why Tenglik wanted the republic to be federalized.

Another nationalist group was the Nogay movement 'Birlik', which means 'unity' in the Nogay language. Birlik went further, claiming for a separate republic for Nogays, living in the Caucasian region. The concept is well described by Mr. Adjiniyazov on Nogay website.[16]

The Kumuk nationalist movement still exists, and from time to time it flexes its muscles. It started weakening in the middle of 1990s, and among the factors, why this has happened, are assassinations of Kumuk elite representatives and transformation of Kumuk protest partly into Islamist form. Some of the Tenglik supporters transformed into other ethnic organizations, which today struggle for ethnic rights of Kumuks. However Kumuks along with Lezgins are the most self-organized groups in Dagestan. What is more, if Lezgins, being de-facto excluded from Dagestan political processes, organized

14 СеверДагестананаграниэкологическойкатастрофы, 23 июля2007 г., Агро XXI, (North Dagestan is on the brink of ecological catastrophe, 23 July 2007, Agro XXI) www.agroxxi.ru/arhiv-novostei/sever-dagestana-na-grani-yekologicheskoi-katastrofy.html

15 К.Алиев, «Тенглик»: предпосылкивозникновенияитенденцииразвития, (K.Aliev, 'Tenglik': prerequisites of emergence and development tendencies) www.kumukia.ru.

16 Б.Аджиниязов, Современныенациональныеинтересыногайцев, (B.Adjiniyazov, Contemporary ethnic interests of Nogays) www.nogaici.ru

themselves out of Dagestan, Kumuks has been remaining one of the essential players on the Dagestanian political scene.

One of the leaders of Kumuk community in Dagestan was killed in Moscow a few years ago. He was a head of Khasavyurt district Alimsoltan Alkhamatov, who openly fought against Avar hegemony in Dagestan.[17] According to the messages in the mass media, Alkhamatov was very internal drive and hard person, a real leader of Kumuk community, the only one who could unite Kumuks and who had very strait relations with the former president of Dagestan M. Gimbatov and some of the influential Avarian clans.

Karaman protest camp activity
© Ramazan Alpaut

The Plateau languages are taught at elementary schools as languages of instruction (rarely) and learning, but at secondary schools only as a subject (language and literature), except the cities, where the languages are excluded from the compulsory programs, and at the universities as a subject in ethnic journalist and philology faculties, although the level of development of these languages makes it possible to widen and deepen their presence. In the Mass Media there are mostly non-state websites, journals, state owned newspapers, very limited presence on TV. They are not represented in administration, judicial sphere, and radio or in the broadcasting TV channels, economic and social life. There is also, to our mind, a very strange situation with the use of alphabets in Azerbaijanian language. The script, used by print media in Dagestan for the language is published in Cyrillic,[18] when in neighboring Azerbaijan, where this language is a state language, they use the Latin alphabet.

Kumuk movement in Russia has several strong centers. The first one is in Dagestan, in the outskirts of Makhachkala, the capital city of the republic. Kumuks from Tarğu (Tarki/Targu) and surrounding settlements were deported to the Chechen villages of Khasavyurt district, when Chechens had been deported to Central Asia. After this Tarğu district was destroyed, its status of a municipal district was annulled and its territories were given to the mountainous districts, inhabited by the same ethnic groups, who were in the office in Dagestan those days, for agricultural use. Tarğu Kumuks came back to their territories, as Chechens started to arrive home. We they returned they discovered that the former Tarğu district was a part of Makhachkala, and most of its territories were taken by other municipalities for agricultural use. That is why Kumuks had to settle on the tiny part of their territories in this region. However, the regional authorities ignored their problems, and the issue actualized in 2012, when Tarğu Kumuks made a protest camp in a place, called Karaman, which had been a part of Tarğu district before their forcible removal. Karaman protest has become a very creative activity. The protesters built a mosque in Karaman, cleaned the territory, planted trees and grass. This all symbolizes their love to these territories; however, the regional authorities refused to settle this problem.

Meanwhile the problem is still unsettled; the camp activists refuse to stop protesting. What is more Karaman community has become more than just a protest camp. As Tarğu is a cultural center of Kumuks and a former capital of Kumukiya the protest attracts Kumuks from other districts. Karaman is symbol of Kumuk unity.

There is also another center of Kumuk activity in Russia, it's Kumuk self-organization in Moscow. In 2014 Moscow Kumuk Self-organization 'Özden' was founded as an organization for ethnocultural development. In January 2015 its activists founded Moscow Kumuk organization for developing Kumuk language, preserving Kumuk culture and coordinating Kumuk projects 'Qumuqlar', and MKS 'Özden' has become its youth wing. According to its strategy MKO 'Qumuqlar' along with the regional Kumuk organizations, which were founded thanks to its active work in the regions, want to reformulate

17 КомсомольскаяправдаГромкоеубийствовМоскве: расстрелянглаваадминистрацииХасавюртовскогорайонаДагестана, (Komsomolskaya Pravda, Sounding assassination in Moscow: a head of Khasawyurt district of Dagestan is shouted) kp.ru/daily/24367.5/551302/

18 You may see this in the website of Azeri language newspaper of Dagestan "Derbend", derbend.etnosmi.ru/catalog_stats.php?cid=3

Kumuk faces
© Rashid Qairbek

Kumuk movement in Russia in order to make Kumuk NGOs a cultural bridge between Russia and Turkic world. This initiative was warmly welcome by the Russian authorities and by the Turkish side. As far as its regional bodies is concerned, it is to point out, that Kumuk national cultural autonomy 'Töre' in Chechnya is one of its best projects. MKO 'Qumuqlar' has become rapidly growing organization of Kumuks. Along with 'Töre' and 'Özden' it fulfilled the first conference in Grozny in December 2014, using unprecedented rhetoric, that Turkic issue in Russia should be seen as a potential, not a risk, as it had been considered for many years. And Kumuk NGOs will contribute to this revision, becoming a cultural bridge between Russia and Turkic world.[19]

For these purposes these NGOs are currently realizing educational projects, forwarding Kumuk youth to the best universities of Russia and Turkic world, believing they will become human resources for the future economic and cultural cooperation.

MKO «Qumuqlar» intends to fulfill a Turkic business and cultural forum in Moscow this autumn. This initiative was warmly accepted by the federal authorities in Russia, now its Turkic turn to express its attitude.

Kumuk movement in Russia is able to play a great role in promoting bilateral relations between Russia and Turkic world, however, it needs a support of Turkic world in realizing its projects in cooperation with Russian authorities.

19 RamazanAlpaut, Grozny has become a center of Turkic world, kavpolit.com/articles/groznyj_stal_tsentrom_tjurkskogo_mira-12351/

AN ENDANGERED TURKIC VARIETY IN CHINA: THE LOPNOR DIALECT OF UYGHUR

Esmael Abdurehim

© Esmael Abdurehim

1. History of the region

The Lopnor region is located in the south-eastern part of the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the People's Republic of China. Today, the region includes Lopnor County, the northern parts of Charqiliq County including Miren farm, Soxu village in Bügür County and the Puxui village of Korla city. The region is part of the territory of Bayingholin Mongol Autonomous Prefecture. It has borders with Gansu and Qinghai Provinces in the east, Shayar and Kuchar Counties in the west, Cherchen County in the south, and Bügür, Korla, Turfan and Qomul in the north (Fu Maoji 2000: 1). Throughout history, this region has been one of the cultural exchange points of east and west in Central Asia. In the Lopnor Region, the Tocharian culture and an ancient oasis town Kroran once flourished. We do not have enough historical data about the ancient history of the Lopnor region to make absolute and definitive conclusions. However, according to the available materials, in 400 CE, Buddhism had developed extensively when the Chinese pilgrim monk Fa Xian (法显) arrived in the Lopnor Region (Fǎ Xiǎn: Fóguójì). In 642, some of the old towns in the Lopnor region had been deserted due to the changing of river courses when the famous Chinese Buddhist monk Xuanzang (玄奘) passed through Cherchen on his return trip from India (Xuán Zàng & Biàn Jī, Annotation by Jì Xiànlín 1985: 418). In 998, the region was in the territory of Zhongyun (zhòngyún 仲云) (*Ōuyang* Xiū: Xīn wǔ dài shǐ. Volume 74). In 1276, when Marco Polo had passed near the Lopnor region, there was an immense desert due to ever-declining water resources. Islam was introduced into the region around this time (Polo, Marco 1938. Translated and annotated by A. C. Moule & Paul Pelliot: 148). Historians assume that the oasis towns in the Lopnor region began to vanish in the 7th century, and totally disappeared in the middle of the 14th century. After the collapse of these towns, people living in these towns began to move out to other regions. However, some historians believe there were still some Lopnor people remaining in the villages near the lakes and rivers (Barat, Ghalip 2008: 10).

Life in Lopnor has always been closely tied to the water resources in that region. From the 18th century onward, the water resources in the Lopnor region began to increase. It caused improved living conditions in this region. After that, the name Lopnor began to reappear in Chinese historical documents again. Nevertheless, the Qing government had not attached much attention to those people who were living on the edges of rivers and lakes. In the middle of the 19th century, water in the Lopnor region began to decrease after it was diverted from the upper and middle stream of Tarim and Könchi Rivers for irrigation. This resulted in a minor decrease in the number of inhabitants (Przhevalsky, Nikolay 1879: 28). Based on their personal explorations of the area, Nikolay Przhevalsky, Sven Hedin, Aurel Stein, Folke Bergman and other explorers of the region, found that this group of people are ethnically and linguistically clearly distinct from other Uyghur communities. Thus, this region drew the attention

The author is interviewing the folksong singer in Lopnor region in 2009.
© Esmael Abdurehim

of several researchers from different countries. After the 1950s, despite some changes occurred in the language, life style and ethnic component of people in the Lopnor region, they still maintained certain features which distinguished them from other Uyghur groups.

The number of Lopnor dialect speakers is amounted to over 14,000 persons in 1957 as estimated by Uyghur dialectologist Mirsultan Osmanov (2006: 4). It has been reported that the number of Lopnor people was more than 24,000 in 1982 (Fu Maoji 2000: 5). Referring to the current language situation in Lopnor, I assume that the number of the Lopnor dialect speakers in 1982 must have been less than 24,000 as this is the number of Uyghur people in the entire Lopnor region. Therefore, this number may include some speakers of the central dialect and migrant Uyghur people from other parts of Xinjiang.

Because of the lack of reliable historical data, there have been various views among the researchers about the origin of the Lopnor people. Some scholars believe that the Lopnor people are of Kirghiz origin (Malov, S. E. 1956: 4) while others held the opinion that they belong to the Chumul tribe of Turkic people (Osmanov, Mirsultan 2006: 17-24). There are also scholars who write that the ancestors of Lopnor people are Western Yugur (Sariq Uyghur) (Barat, Ghalip 2008: 41), or even the offspring of Uyghur people who moved from Qarasheher in the beginning of the 18th century (Lǐ Yínpíng & Lǐ Níng 1999: 51). There is yet another opinion that Lopnor ancestors are ancient residents of Kroran (Yáng Lián 1999: 113). In addition, there are also some legends among the Lopnor people which suggest that their ancestors are the Mongols (Abdurehim, Esmael 2014: 21). Based on the available data, however, it is rather difficult to find reliable evidence about the origin of the Lopnor people.

2. The studies in the Lopnor dialect

Because of the linguistic importance of the Lopnor dialect, and the unique culture and complex ethnic component of the Lopnor people, many scholars have attached a special interest in the Lopnor people and their language. The studies in Lopnor have started since the last decades of 19th century. The linguistic researches in this field, including publication of texts collected by S. Malov, followed geographical and archaeological expeditions to the Lopnor Region carried out by the Russian explorer Nikolay Przhevalsky, the Swedish explorer Sven Hedin and the Hungarian archaeologist Aurel Stein.

S. Malov, the Soviet-era scholar specializing in Turkic languages, pioneered linguistic fieldworks in the Lopnor region. His book Lopnorskij jazyk, Texty, perevody, slovar' [Lopnor language, texts, translations, vocabulary] was published in 1956. Malov's data on the Lopnor dialect were recorded during his visit to Charqiliq and Miren in summer and autumn of 1914. The analysis of the available

Herdsman in Tikenlik, a remote village in Lopnor.
© Esmael Abdurehim

literature suggests that this is the first study in the Lopnor dialect. Unfortunately, it is based on the fieldwork conducted only in Charqiliq and Miren, the regions much influenced by the Khotan dialect. Therefore they cannot display the main linguistic features of the Lopnor dialect. Moreover, there are a large number of shortcomings observed in his transcription of the texts. U. Asanaliev's monograph Lobnor tilinin grammatikalik kiskacha ocheriki [A short grammatical summary of the Lopnor language was published in 1964. It is based on S. Malov's texts from Charqiliq and Miren. M. Osmanov's monograph Hazirqi zaman Uyghur tilining Lopnor dialekti [The Lopnor dialect of Modern Uyghur] was published in 1999 in Chinese and in 2006 in Uyghur. His monograph is written according to the materials collected in the fieldwork in 1956. Fu Maoji (Chief Editor), Hashim, Mehray and Song Zhengchun published their monograph Xiàndài wéiwúěryǔ luóbùhuà yánjiū 现代维吾尔语罗布话研究 [A study of the Lopnor vernacular of Uyghur in 2000 in Chinese. This work is based on the data recorded by Hashim and Mehray in the beginning of 1980s. Mahire Haji'ekber wrote a MA thesis 'Uyghur edebi tilining Lopnor dialektigha bolghan tesiri' [Literary Uyghur influence on the Lopnor dialect] in 1996. This work is based on her interview with six male informants in Döngqotan village of Lopnor in 1996. M. Aliyeva's monograph Lobnor Ağzı [The Lopnor dialect] was published in 2013. This monograph is based on S. Malov's texts from Charqiliq and Miren which were published in 1956 and M. Osmanov's texts which were published in 1999.

Apart from these works, some papers were published dealing with the Lopnor dialect. Gāo Shìjié (高士杰) published an article 'The features of the Lopnor dialect from the aspects of phonetics' in 1985, and Mihray published several articles about the phonetics and grammar of the Lopnor dialect (1984, 1991, 1993, and 1999). Recently, three MA theses were written at Northwest University for Nationalities, China. Two of them (Alìrèhé 阿利热合 2006, Wūníěrqíqígé 乌尼尔其其格 2005) study the special lexemes in the Lopnor dialect, and one of them (Abdukerim 2008) presents a literary study of folk songs of Lopnor. Four dialect dictionaries of Uyghur were published as well (Ghupuri 1986, Tenishev 1990, Muhebbet Qasim 2006, Xinjiang Academy of Social Sciences 2007).

However, these works and their results suffer from several shortcomings in fieldwork methods, transcription, reliability of the data and the quality of phonological and morphological analysis. More fieldwork and detailed description are needed in order to attain a good documentation of the still existing competence of the few full-fledged speakers.

"Lion dance" is a unique dance performance in Lopnor © Esmael Abdurehim

3. The present fieldwork in Lopnor region

In order to understand the current language situation in Lopnor and obtain a first-hand data which serve as the basis of my analysis, I have made three visits to the Lopnor region. The first visit to Lopnor in 2007 was a confirmation of the preliminary understanding about the geographical distribution, current language situation and main linguistic features of this dialect. This first visit in the Lopnor region was very short in duration, thus only some dialect words and a few historical narratives were collected. In 2009, I spent almost three months in the Lopnor region and visited almost all the villages of the Lopnor County, Yengisu village of Charqiliq County, Miren farm that is in the administration of Bīngtuán (兵团), Soxu village of Bügür County and Puxui village of Korla city. In 2010, two weeks follow-up fieldwork was conducted to clarify some unclear parts of the documentation. Therefore, the data served as the basis of my analysis is mainly from several parts of Tarim, Döngqotan, Gülbagh, Aqsupi, Qarchugha villages of Lopnor County and Yengisu, Miren villages of Charqiliq County. However, some texts were recorded from Yamanxuwa and Tikenlik villages of the Lopnor County, in order to understand the current situation of the Lopnor dialect in those regions.

Today, apart from local Lopnor people, various Uyghur immigrants from other parts of Xinjiang who speak in other dialects live in Lopnor. However, the focus of my analysis is specifically on the Lopnor dialectspeaking people of the area.

At the beginning of the fieldwork, I had planned not to restrict my research to NORMs (i.e., nonmobile, older and rural people). However, the situation in the Lopnor dialect forced me to change my previous plan. Because of the endangerment of the Lopnor dialect, my selection of informants owes more to traditional dialectology methods than to recent developments. Therefore, I actually sought out NORMs. I had a limited pool of potential informants even though I searched through all the villages in the Lopnor region.

In fieldwork, my aim was to record as much natural discourse as possible. Therefore, I avoided speaking-quiz fieldwork, the situation when the informants are affected by my dialect. I did not use word lists or questionnaires. Rather, I asked them to tell me folk songs, folk tales, local costumes and their life stories. The words were analyzed in a context, rather in isolation.

4. Current language situation in Lopnor

The Lopnor dialect is now at the brink of linguistic extinction. The number of Uyghur people in Lopnor is around 38,000, and the Mandarin Chinese speakers are more than 90,000 in the region. Also

"A woman from Yanlar whose grandparents are from Turfan".

"Ghoday man" whose language is influenced by Qaraqoshunluq.

© Esmael Abdurehim

it must be noted that most Uyghur people in the Lopnor region speak in the central dialect of Uyghur rather than in the Lopnor dialect. The number of fully fluent native speakers of the Lopnor dialect is rapidly decreasing. Based on the recent fieldwork, it is estimated that only a few speakers over 80 years of age have a good command of the dialect and are dialect-dominant. Individuals over the age of 50 speak in both the Lopnor dialect and Standard Uyghur. Speakers under 30 are bilingual (typically Uyghur and Mandarin Chinese) and they have kept only some traces of the Lopnor dialect. The transfer of the Lopnor dialect to the next generation has already essentially stopped. Today's children grow up using Standard Uyghur or Mandarin Chinese. The functional domain of Lopnor dialect is shrinking quickly because the influence of Standard Uyghur and Chinese is considerable. Among the Lopnor people there is a general indifference in the overall attitude to the probable extinction of the Lopnor dialect. Only a limited number of people in the community believe that the Lopnor dialect is a practical and more expressive way of speaking. Whilst most Lopnorians do not see the Lopnor dialect as being useful in the environment in which they are currently living. Some of the older people in Lopnor believe that Standard Uyghur cannot express some objects or actions in their living areas. Most of the dialect speakers live in the villages of Tarim, Döngqotan, Gülbagh and Aqsupi, where the original *Qara Qoshulluq* settled or emigrated. There are no longer any extant Lopnor-dialect speakers found in Soxu village of Bügür County and Puxui village of Korla city, even though those regions are considered as parts of the regions where the Lopnor dialect was historically distributed.

However, the reason for the endangerment of the Lopnor dialect is not the structural decay of the dialect itself. Rather, this near extinction situation is the result of the loss of social functioning, low prestige of the dialect, popularization of education in Standard Uyghur and in Mandarin Chinese. In addition, migration of central dialect speakers into Lopnor from other regions and resettlement of the Lopnor dialect speakers into new environments where Standard Uyghur and Mandarin Chinese are the dominating languages is also creating extinction pressure.

The linguistic features of the Lopnor dialect

In phonology, there are eight short segmental vowel phonemes /*a, ä, e, i, o, u, ö, ü*/ can be found in the Lopnor dialect as in Standard Uyghur and *in* other dialects of Uyghur. The existence of phonemic /ï/ is a subject of much debate in Uyghur language studies. Thus, a clear differentiation of phonemic /i/ and /ï/ lacks in this dialect. In the phonological system, there is no phonemic opposition between short and long vowels. In Standard Uyghur, the occurrence of phoneme /o, ö, ü/ in the coda position of the open syllables is very limited. However, in the Lopnor dialect, these phonemes can occur in both onset and coda position of open and closed syllables, e.g. /olɣoq/ 'young goat' (*oɣlaq* in SU), /

One of the good speakers of Lopnor dialect. He was 93 years old in 2009. © Esmael Abdurehim

čaruču/ 'shepherd, nomad' (*čarviči* in SU), /tögö/ 'camel' (t*ögä* in SU), /mörü/ 'shoulder' (*mürä* in SU). In Standard Uyghur, /o/ and /ö/ cannot occur as suffix vowels. However, in the Lopnor dialect, the phoneme /o/ and /ö/ can occur in the variants of several suffixes, e.g. plural suffix {-lo(r)}/{-lö(r)}, dative case suffix {-ɣo}/{-qo}/{-ŋo}/{-kö}/{-gö}/{-ŋö}, locative case suffix {-do}/{-dö}/{-to}/{-tö}, negative aorist suffix {-mös}/{-mos}, infinitive suffix {-mök}/{-moq}, participle suffix {-ɣon}/{-qon}/{-gön}/{-kön}. The phoneme /e/ mostly occurs in the onset position of the open and closed syllables. The plosives and fricatives in this dialect occur in voiced and voiceless pairs. Initial voiceless stops preceding a vowel are aspirated as in Standard Uyghur and *in* other dialects of Uyghur. Compared to Standard Uyghur, there is no /f/ phoneme in the Lopnor dialect. The phoneme /f/ in loanwords is usually replaced by the phoneme /p/. Moreover, the phoneme /ž/ has a limited distribution. It only occurs in onomatopoetic words. The occurrence of the phoneme /h/ is limited to the borrowings from Persian and Arabic. The phoneme /ŋ/ does not occur in word-initial position, and the phonemes /b, v/ and /j̃/ do not occur in word-final positions. The phoneme /v/ does not occur in word-final position. Moreover, the consonant phoneme /j̃/ in word-final position is also not very common as in Standard Uyghur and *in* other dialects of Uyghur. There are no true diphthongs found in the Lopnor dialect.

A typical syllable in the Lopnor dialect consists of a vowel and a preceding or following consonant. The basic syllable structure is (C)V(C)(C). A single consonant between vowels is assigned to the following syllable; two consonants between vowels are split between the two syllables. The syllable-initial consonant clusters are avoided. The syllable-final consonant clusters are existed only in the speech of younger speakers. In the speech of elder speakers, the consonant clusters in the syllable-final position are most often avoided by the deletion of a consonant or by the insertion of a vowel, e.g. /ras/ 'true, real' (*rast* in SU), /ta:t-/ 'pull, withdraw' (*tart* in SU), /qurut/ 'worm, bug' (*qurt* in SU). However, these deleted consonants retain their occurrence in morpheme boundaries, especially when they are followed by a vowel initial suffix. There are quite a few consonant clusters in the Lopnor dialect. These clusters are composed by the repeated occurrence of the same phoneme (gemination or long consonants) at the syllable boundary. Most of them can be found in Standard Uyghur and *in* other Uyghur dialects. However, the /-ŋŋ-/ type is unique in the Lopnor dialect, e.g. /yaŋŋaq/ 'walnut' (*yaŋaq* in SU), /yaŋŋisu/ 'Yengisu [name of a place]' (*yeŋisu* in SU), /eŋŋäk/ 'lower jaw, chin' (*eŋäk* in SU). In the Lopnor dialect, /-ŋŋ-/ type of consonant clusters can also be formed by sporadic inter-syllabic regressive or progressive assimilation, e.g. /toŋŋuz/ 'pig' (*toŋguz* in SU), /qaraŋŋu/ 'dark, black' (*qaraŋɣu* in SU), /j̃aŋŋäl/ 'jungle' (*j̃aŋgal* in SU).

Vowel harmony is one of the most important and striking features of the Lopnor dialect. In Standard Uyghur and other Uyghur dialects, a very restricted labial harmony rule is applied in the stem and between stem and suffixes. The labial harmony does not apply to the low vowels in Standard Uyghur and other Uyghur dialects, in which they are always unrounded in non-initial syllables. However, the vowel harmony in the Lopnor dialect is quite different with strong palatal (backness) and labial (roundness) harmony. The labial harmony in the Lopnor dialect is not restricted to the high vowels. Compared with the harmonic stem patterns in Standard Uyghur, most of the harmonic stem patterns are the same in the Lopnor dialect. However, some sound patterns like /ö ö/, /ü i/ and /o o/ are specific to the Lopnor dialect, e.g. /ögöy/ 'step-' (*ögäy* in SU), /sögöt/ 'willow tree' (*sögät* in SU), /könö/ 'old, well-used' (*kona* in SU), /büri/ 'wolf' (*börä* in SU), /düri/ '(multilayered) heavy leather strap, whip' (*därrä* in SU), /čoloq/ 'one-armed person' (*čolaq* in SU), /qoton/ 'fold, animal pen' (*qotan* in SU). In this dialect, when the vowels are back or front and if the trigger is mid-high, the target can be high, like /o u/ and /ö ü/. However, if the trigger is high, the target cannot be mid-high. Therefore, /u o/ and /ü ö/ types do not exist.

The harmonic suffixes in the Lopnor dialect are divided into the low-vowel suffixes and the high-vowel suffixes. The low-vowel suffixes in the Lopnor dialect have more realizations than that of Standard Uyghur. The low vowel suffixes in the Lopnor dialect includes the {A_2} class suffixes and {A_4} class suffixes. The {A_4} class suffixes keep both backness and roundness harmony with the vowels in the preceding syllables. Thus, it has back vocalic variant /a/, /o/ and front vocalic variants /ä/, /ö/, e.g. /taɣ-lar/ 'mountain-PL', /är-lär/ 'man, male-PL', /olɣoq-lor/ 'young goat-PL', /tögö-lör/ 'camel-PL'. The {A_2} class suffixes are much more stable than the {A_4} class suffixes. Thus, they keep only backness harmony with the vowels in the preceding syllables, e.g. /az-araq/ 'few, less-COMP', /egiz-äräk/'tall-COMP', /tolo-raq/ 'many, much-COMP', /mökköm-äräk/ 'tight, firm-COMP'. The high vowel suffixes in the Lopnor dialect are divided into {U} class suffixes and {I} class suffixes. The {I} class suffixes keep both palatal and labial harmony with the vowels in the preceding syllables, e.g. /tiš-im/ 'tooth-1sgPOSS', /qulaɣ-im/ 'ear-1sgPOSS', /pul-um/ 'money-1sgPOSS', /söz-üm/ 'word-1sgPOSS'. The {U} class suffixes keep only front/back harmony with the vowels in the preceding syllables, e.g. /käy-dür/ 'to wear, put on-CAUS', /köy-dür/ 'to love, burn-CAUS', /maŋ-dur/ 'to walk-CAUS', /sun-dur/ 'to break-CAUS'. In stem and suffix harmony, the realizations of stem and suffixes in the Lopnor dialect obey more strict harmonic rules than Standard Uyghur and other dialects. The harmonic stem spreads to the fourth and sometimes even to the fifth syllables, e.g. /oltur-uš-uŋ-uz/ 'sit-VBN-2sgPOSS-POL' (*oltur-uš-iŋ-iz* in SU), /tašla-yala-yduɣan/ 'throw-POSB-Pple' (*tašli-yala-ydiɣan* in SU), /ögön-gön-üm-dün/ 'learn-Pple-1sgPOSS-ABL' (*ögän-gin-im-din* in SU). As in Standard Uyghur and *in* other Uyghur dialects, some systematic disharmonic stems and suffixes exist in some original Turkic words and in a large number of loanwords in the Lopnor dialect. However, compared to Standard Uyghur and other Uyghur dialects, the number of disharmonic stems and suffixes is relatively small in this dialect.

The diachronic processes in the Lopnor dialect, in general, are more complex than that of Standard Uyghur and other Uyghur dialects. Thus, some diachronic processes, like the deletion of the vowel in the second syllable of some dissyllabic words (instable second vowel), are common in most Turkic languages. Some diachronic processes, like the voicing of the velar /k/, the fricativization of the uvular /q/, the deletion of the lateral approximant /l/ and the deletion of the syllable-final /y/, can also be found in Standard Uyghur. The Lopnor dialect shares or partly shares some diachronic processes with the other dialects of Uyghur, but not with Standard Uyghur. Namely, the nasalization of /ä/ in word-final position, e.g. /čiq/ 'come out' + {-(A)Du(r)} 'COP' + {-(i)kä(n)} 'COP' → /čiqadikæ̃/ '(he/she/it/they) come out' (čiqidikän in SU), and the strengthening of /v/ at the word initial and intervocalic position, e.g. /gupa/ 'loyalty' (*vapa* in SU), /ugal/ 'grievance' (*uval* in SU) are common to the Turfan and Lopnor dialects,. The palatalization of the /r/ in syllable-initial position, which is the typical feature of the Khotan dialect, existed only in Charqiliq and Miren areas of the Lopnor region, e.g. /ayan/ 'with difficulty' (*aran* in SU), /käŋyi/ 'wide' (*käŋri* in SU). However, there are a number of features which are unique to the Lopnor dialect. Thus, the rounding of the vowels /a/, /ä/ and /i/ which can also be regarded as vowel harmony, the non-fronting of front vowel /ä/, the deletion of /ɣ/, the gemination of nasal /ŋ/ and the progressive assimilation of some consonants exist only in the Lopnor dialect, e.g. /xat/ 'letter, mail' (*xät* in SU), /to:raq/ 'diversifolious poplar tree' (*toɣraq* in SU), /qo:la/ 'to run after' (*qoɣla-* in SU).

Assimilation is one of the main diachronic processes in the Lopnor phonology. Compared to the other dialects of Uyghur, the assimilation of consonants is rather strong in the Lopnor dialect. The main assimilation type in Standard Uyghur, Khotan, Kashgar, Qomul and Ili varieties is regressive assimilation. However, the main assimilation type in the Lopnor dialect is progressive assimilation. The regressive assimilation of the laterals, fricatives and labials are attested in most of the Uyghur dialects. The regressive assimilation of nasals in the Lopnor dialect also exists in the Kashgar dialect, but it is absent in the Turfan dialect and the Kelpin vernacular. However, the progressive assimilation of nasals, fricatives, plosives, labials and the laterals are unique in the Lopnor dialect. e.g. /aǰizza-/ 'to become weak' (*aǰizla* in SU), /pässä-/ 'to come down' (*päslä* in SU), /quttuɣ/ 'blessing, special' (*qutluq* in SU), /sim-mi/ 'wire-GEN/ACC' (*sim-ni* in SU), /yol-lu/ 'road-GEN/ACC' (*yol-ni* in SU), /ip-pi/ 'thread-GEN/ACC' (*yip-ni* in SU).

Vowel raising is one of the typical characteristics of Standard Uyghur and most of the Uyghur dialects. In other dialects of Uyghur except Lopnor, low and mid-low vowels are raised to the more closed vowels because of the regressive assimilation of the following high vowels. However, in the Lopnor dialect, only mid-low vowel /ä/ in closed monosyllabic words undergoes vowel raising, e.g. /täš-

/ ‘to pierce’ + {-(I)p} ‘CONV’ → /tišip/ ‘piercing’, /käs-/ ‘to cut’ + {-(I)p} ‘CONV’ → /kisip/ ‘cutting’. Therefore, compared to the other dialects of Uyghur, vowel raising is not common in the Lopnor region. However, because of the strong influence of Standard Uyghur and other Uyghur dialects, there is a growing tendency of vowel raising in the speech of younger speakers in the Lopnor region.

Another important feature of the Lopnor dialect is that it has preserved some archaic features of Turkic languages better than the other Uyghur dialects. For example,

(1) In Old Turkic and most of the Turkic languages, the front consonants /k/ and /g/ mostly occur with front vowels, and the back consonants /q/ and /ɣ/ mostly occur with back vowels. This phonotactic feature is preserved rather systematically in some native words of Standard Uyghur. However, some words in Standard Uyghur violate this rule. This combinational feature of Turkic languages is preserved more systematically in the Lopnor dialect than in Standard Uyghur or in other Uyghur dialects.

(2) In Standard Uyghur and in most of the Uyghur dialects, the Old Turkic /a/ in open first syllables is usually rounded to /o/ due to the regressive assimilation of /u/ in the following syllable. However, the Lopnor dialect has not undergone this historical change, e.g. /qaɣun/ ‘melon’ (*qoɣun* in SU), /xatun/ ‘wife’ (*xotun* in SU).

(3) In Standard Uyghur and in most of the Uyghur dialect, the Old Turkic /a/ in open first syllables is usually raised to /e/ due to the /i/ in the following syllable. However, this kind of historical change does not exist in the speech of elder speakers of the Lopnor dialect.

(4) The Old Turkic /t/ in word-initial position is palatalized to /č/ in Standard Uyghur and *in* some other Uyghur dialects. However, in the Lopnor dialect, it does not palatalize to /č/, e.g. /tiš/ ‘tooth’ (*čiš* in SU), /tüš/ ‘dream’ (*čüš* in SU), /tüšür-/ ‘to lower’ (*čüšür-* in SU).

The morphology of the Lopnor dialect is mainly based on agglutination by means of suffixes. In the morphological system, the suffixes (derivational or inflectional) and enclitics are added to the root. Because of the strict vowel harmony and the progressive assimilation rules, there are some different derivational and inflectional suffixes in the Lopnor dialect, e.g. *qištiq* ‘food or other items prepared for winter’ (*qišliq* in SU), *atizziq* ‘field, farmland’ (*etizliq* in SU), *sözzö-* ‘to speak’ (*sözlä-* in SU), *pässä-* ‘to come down’ (*päslä-* in SU).

Nouns can be inflected for the number, possession and the case. The plurality is marked with the suffix {-lA_4(r)}. The underlying morphological forms of the possessive suffixes in the Lopnor dialect are quite similar to the forms in Standard Uyghur and *in* other Uyghur dialects. However, because of the strict palatal and labial vowel harmony, the possessive suffixes in the Lopnor dialect appear in more forms at the surface compared to Standard Uyghur and other Uyghur dialects, e.g. *taɣ-lar* ‘mountain-PL’, *kečä-lär* ‘night-PL’, *qol-lor* ‘hand-PL’ (*qol-lar* in SU), *öy-lör* ‘house-PL’ (*öy-lär* in SU), *baš-tar* ‘head-PL’ (*baš-lar* in SU). The case system in the Lopnor dialect includes the nominative, genitive/accusative, ablative, dative and locative cases. In Standard Uyghur, the genitive case is marked by the suffix {niŋ}, and the accusative case is expressed with the suffix marker {-ni}. However, in the Lopnor dialect, the genitive and accusative case is marked with the same suffix {-NI}, and because of the vowel harmony and the progressive assimilation of consonants, it appears in the forms {-ni}, {-nu}, {-nü}, {mi}, {-mu}, {-mü}, {-li}, {lu}, {-lü}, {-ŋi}, {-ŋu}, {-ŋü}, {-ki}, {-kü}, {-qi}, {-qu}, {ti}, {-tü}, {-pi}, {-zi}, {-zü} and {-zü}, e.g. *buɣday-ni* ‘wheat-GEN/ACC’, *qamuš-nu* ‘reed-GEN/ACC’, *tülkü-nü* ‘fox-GEN/ACC’, *sim-mi* ‘wire-GEN/ACC’, *qum-mu* ‘sand-GEN/ACC’, *gül-üm-mü* ‘flower-1sgPOSS-GEN/ACC’, *šal-li* ‘board-GEN/ACC’, *yol-lu* ‘road-GEN/ACC’, *köl-lü* ‘lake-GEN/ACC’, *ǰuga-ŋ-ŋi* ‘a coat of animal skin/fur -2sgPOSS-GEN/ACC’, *uy-uŋ-ŋu* ‘cow-2sgPOSS-GEN/ACC’, *ün-üŋ-ŋü* ‘voice-2sgPOSS-GEN/ACC’, *čegiläk-ki* ‘hemp-GEN/ACC’, *köyük-kü* ‘love-GEN/ACC’, *yantaq-qi* ‘camel-thorn-GEN/ACC’, *quduq-qu* ‘well-GEN/ACC’, *mäčit-ti* ‘mosque-GEN/ACC’, *sögöt-tü* ‘willow tree-GEN/ACC’, *ip-pi* ‘thread-GEN/ACC’, *yolvaz-zi* ‘tiger-GEN/ACC’, *qoy-uŋuz-zu* ‘sheep-2sgPOSS POL’, *öy-üŋüz-zü* ‘house-2sgPOSS POL’, *orus-su* ‘Russian-GEN/ACC’, *omač-či* ‘porridge-GEN/ACC’. The ablative case suffix in the Lopnor dialect is {-DIn}, which has other phonologically conditioned variants, e.g. *quduq-tun* ‘well-ABL’, *tüŋlük-tün* ‘skylight-ABL’, *däyya-din* ‘river-ABL’, *su-dun* ‘water-ABL’, *ögzü-dün* ‘roof-ABL’. The dative case is marked with the suffix {GA_4}. Apart from the forms {-qa}, {-qo}, {-ɣa}, {-ɣo}, {-kä}, {-kö}, {-gä}, {-gö}, it has the variants subject to the nasal assimilation, e.g. *šäytan*

+ {-GA$_4$} 'Satan-DAT' → *šäytaŋ-ŋa* 'to the Satan', *qoton* + {-GA$_4$} 'fold-DAT' → *qotoŋ-ŋo* 'to a fold', *ǰäräŋ* + {-GA$_4$} 'antelope-DAT' → *ǰäräŋ-ŋä* 'to an antelope', *döŋ* + {-GA$_4$} 'hill-DAT' → *döŋ-ŋö* 'to a hill'. The locative case is marked with the suffix {-DA$_4$}, e.g. *oqu-da* 'feeding trough-LOC', *pilak-tä* 'stem-LOC', *toqoy-do* 'bush-LOC', *čöčök-tö* 'wooden bowl-LOC'.

In the Lopnor dialect, the nominative forms of pronouns are the same as in Standard Uyghur. However, the declension of some personal and demonstrative pronouns in the Lopnor dialect is quite unique compared to Standard Uyghur and other Uyghur dialects. The demonstrative pronoun "šol", which is quite rare in Uyghur dialects, also exists in this dialect, e.g. *šol xanim* 'that lady'.

The cardinal number 'one' in the Lopnor dialect appears as "bir ~ bi ~ biy". The occurrences of "bir ~ bi ~ biy" is rather free such that it is impossible to determine the conditions for their occurrences. There are some region specific quantifiers that exist in the Lopnor dialect.

Verbs in the Lopnor dialect have rich inflectional suffixes that reflect the voice, negation, aspect, mood, tense, person and number. Voice is expressed by active (original), causative, passive, reflexive and cooperative-reciprocal suffixes. and the past and present/future tenses are distinguished. In the Lopnor dialect, along with the aspect, the tense is marked by a rather complex system. The past tense includes the simple past tense, past perfect tense and habitual past tense. The present/future tense includes the simple present/future tense and present/future progressive tense. Unique tense types in the Lopnor dialect are the simple present/future tense, which is expressed by attaching the grammaticalized postverb {-(y/A$_2$)di} plus personal suffixes of the predicative type, and the present/future progressive tense which is formed with the converb suffix {-(I)p} plus postverb "yat", e.g. *bar-adi-män* 'go-SPRES-PER' 'I go/will go', *täkšür-äv yat-a-miz* 'investigate-CONV PostV-SPRES-1pl' 'We are investigating the case'. In the Lopnor dialect, the suffixally marked moods include the optative, voluntative, imperative, conditional and necessitative. The person is marked by two sets of suffixes: personal suffixes of the predicative type and personal suffixes in the possessive type. The postverbial construction in the Lopnor dialect is formed by the combination of a verbal lexeme, which appeared in a converbial form, with a following grammaticalized verb whose function is extremely generalized.

The differences in Turkic languages are minor from perspectives of syntax and the Lopnor dialect is not exclusion. The noun phrase in the Lopnor dialect contains an obligatory noun and one or more modifiers. The modifiers may be expressed by a noun, pronoun, adjective, numeral or participle. The main syntactic structure of a noun phrase is organized according to the principle that the modifier precedes the modified. In an adjective phrase, the adjective is usually modified by a preceding adverbial. Adjective phrases can also be formed by the combination of a noun or pronoun in dative case with the adjective. In postposition phrases, the postpositions that act as the head of the phrase usually follow their complements. The main function of the postpositional phrase in a sentence is adverbial. However, some postpositional phrases function as attributes or predicates. In the postpositional phrases, the postpositions require different case markers on their complements. Verb phrases in the Lopnor dialect contain one verb which usually needs to be inflected in a sentence, and its complements or adverbials that modify the verb. In general, the complements or adverbials precede the verb.

In the Lopnor dialect, complement clauses are divided into the non-factive complement clauses which are formed by attaching the infinitive suffixes or verbal noun suffixes, and the factive complement clause which are formed by attaching the suffixes {GA$_4$n} or {lIK} with a possessive personal marker. The relative clauses are usually based on participles. The adverbial clause usually contains a subordinating converb. In some instances, the converb is also followed by a postposition or noun phrase. The conditional clause is usually formed by the conditional suffix {-sA$_4$}. The predicate of a finite clause in the Lopnor dialect can be verbal or nominal. If the predicate of a finite clause is nominal, unlike *in* some other Turkic languages, it will not occur usually with copula suffixes, e.g. *yerim-miz čaruču* 'half-1plPOSS shepherd' 'Half of us are shepherds'. However, the occurrence with a copula is also possible in order to stress the meaning expressed in the predicate, e.g. *män ɣarip bičari-män* '1sg lonely helpless-COP' 'I am a lonely and helpless person'.

Coordination in the Lopnor dialect can be made by juxtaposition of shared elements or by using the converb forms. Existence is expressed by the adjective "ba(r)" ('existent'), and its negation is expressed

by the adjective "yoq" ('non-existent'). In the Lopnor dialect, "ämäs" is used for the negation for non-verbal predicative expression. Apart from the interrogative particle "-m(I)", the particles "-ču, -ɣu, -du, hä" can form interrogative sentences in the Lopnor dialect. However, their occurrence is not as common as in Standard Uyghur.

5. Conclusion

In conclusion, the linguistic features of the Lopnor dialect provides the clear evidence of its relationship with the other Uyghur dialects. As it has been discussed above, some researchers have hypothesized a close relationship between Lopnor and Kirghiz people. However, according to the traditional classification criteria of Turkic languages, we have enough evidence to say that the Lopnor dialect belongs to the eastern branch of the Southeastern Turkic. For example, the intervocalic consonant in the word 'foot' is 'ayaq', but not 'adaq' as in the languages in the Siberian group; the suffix final "G" in the Lopnor dialect is not dropped as in the Kipchak Turkic (LOP: *taɣliɣ ~ taɣliq*, Tatar: *tawlï*, Kirghiz tōlū).

However, the linguistic features of the Lopnor dialect also shows some unique characteristics of the Lopnor dialect. The features which make it different from other Uyghur dialects include the strict vowel harmony, progressive assimilation of consonants, the different realizations of some derivational and inflectional suffixes caused by the vowel harmony and progressive assimilation, the convergence of genitive and accusative case, the simple present/future tense formed by attaching the grammaticalized postverb {-(y/A_2)di} and the present/future progressive tense formed with the converb suffix {-(I)p} plus postverb 'yat'. I assume that the progressive assimilation of consonants is a result of the contact of Turkic languages in this area, and the other features belong to the inner development of the Lopnor dialect. Thus, because of its unique features, there have been suggestions by others about classifying the language of the Lopnor people as an independent language, rather than a dialect of Uyghur. As we know, there is no universally accepted criterion for distinguishing a language from a dialect. In the case of some languages it has been proved almost impossible to determine language or dialect boundaries on linguistic evidence alone. However, based mainly on the linguistic criteria with the help of social, cultural and political criteria, I propose that the language spoken in the Lopnor region cannot be regarded as an independent language; rather it is a dialect of Uyghur.

References

Abdurehim, Esmael (2014). *The Lopnor dialect of Uyghur – A descriptive analysis.* Publications of the Institute for Asian and African Studies 17. Helsinki: Unigrafia.

Asanaliev, U. (1964). *Lobnor Tilinin Grammatikalik Kiskacha Ocherki* [A short grammar of the Lopnor language]. Frunze: Kirgiz SSR Ilimder Akademiyasinin Basmasi.

Barat, Ghalip (2008). Lopluqlarning itnik menbesi we ijtima'i ehwalliri heqqide [On the ethnic origin and social conditions of Lopluk]. *Charqiliq Tarix Materiyalliri*. Charqiliq. Volume 3. pp 1-47.

Baskakov, N. A. (1960). *Tjurkskie jazyki* [Turkic Languages]. Moskva: Nauka. Translation in Uyghur published 1986, *Türki tillar* [Turkic Languages]. Beijing: Milletler Neshriyati.

Fǎ Xiǎn 法显. *Fóguójì* 佛国记 [A record of Buddhist kingdoms]. Retrieved in April 2011 from Guóxué bǎodiǎn国学宝典. [Classical Chinese Literature Database]. (http://www.gxbd.com/).

Fù Màojì 傅懋勣 (ed.), Hashim & Mehray & Sòng Zhèngchún 宋正纯 (2000). *Xiàndài wéiwúěryǔ luóbùhuà yánjiū* 现代维吾尔语罗布话研究 [A study of the Lopnor vernacular of Uyghur]. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.

Gāo shìjié高士杰 (1985). Cóng yǔyīn kàn luóbù fāngyán de tèdiǎn 从语音看罗布方言的特点 [The features of the Lopnor dialect from the aspects of phonetics]. *Journal of Xinjiang University (Social Science Edition)* 1985(2), 111-119.

Ghupuri, Ghulam (1986). *Uyghur Shiviliri Sözlügi* [Vocabulary of Uyghur dialects]. Beijing: Milletler Neshriyati.

Haji'ekber, Mahire (1996. Uyghur edebi tilining Lopnor dialektigha bolghan tesiri [Literary Uyghur influence on the Lopnor dialect]. Unpublished MA thesis. Ürümqi: Xinjiang University.

Hedin, Sven (1905. *Scientific Results of a Journey in Central Asia 1899-1902. Vol. II ; Lop-Nor.* Stockholm: Kungl. Boktryckeriet. P. A. Norstedt & Söner.

Lǐ Yínpíng 李吟屏 & Lǐ Níng李宁 (1999). Luóbùrén láiyuánkǎo罗布人来源考 [On the origin of Lopnor people]. *Kāshí shīfàn xuéyuàn xuébào (shèhuìkēxuébǎn)*.

Jarring, Gunnar (1933). *Studien zu einer ostturkischen Lautlehre*. Leipzig: Harrassowitz.

Malov, S. E. (1956). *Lopnorskij jazyk, Texty, perevody, slovar* [Lopnor language, texts, translations, vocabulary]. Frunze: Izdatelistvo An Kirgizskoi SSR.

Osmanov, Mirsultan (1990). *Hazirqi zaman Uyghur tili dialektliri* [The Modern Uyghur dialects]. Ürümqi: Yashlar-ösmürler Neshriyati.

Osmanov, Mirsultan (1999) in Chinese, (2006) in Uyghur. *Hazirqi zaman Uyghur tilining Lopnor dialekti* [The Lopnor dialect of Modern Uyghur]. Ürümqi: Yashlar-ösmürler Neshriyati.

Ōuyang Xiū 欧阳修. *Xīn wǔ dài shǐ* 新五代史 [New History of the Five Dynasties]. Volume 74. sì yí fù lù dì sān 四夷附录第三. Retrieved in April 2011 from Guóxué bǎodiǎn国学宝典. [Classical Chinese Literature Database]. (http://www.gxbd.com/).

Polo, Marco (1938). Translated and annotated by A. C. Moule & Paul Pelliot. *The description of the world*. London: George Routledge & Sons.
Przhevalsky, Nikolay (1879). Translation by E. D Morgan & T. D Forsyth. *From Kulja, across the Tian Shan to Lop Nor*. London.
Qasim, Muhebbet (eds.) (2006). *Hazirqi zaman Uyghur tili dialekt sözliri tetqiqati* [A study on the vocabulary of Modern Uyghur dialects]. Ürümqi: Xinjiang Xelq Neshriyati.
Tenishev, E. R (1963). O dialectax ujgurskogo jazyka Sin'tszjana. *Turkologiceskie issledovanija*.
Tenishev, E. R (1984). *Ujgurskie teksty* [Uyghur texts]. Moskva: Izdatelistvo Nauka.
Tenishev, E. R (1990). *Ujgurskie dialektnj slovar'* [Uyghur dialect vocabulary]. Moskva: Izdatelistvo Nauka.
Xinjiang Academy of Social Sciences 2007. *Hazirqi zaman Uyghur tilining dialekt we shiviliri lughiti* [Dictionary of Modern Uyghur dialects]. Beijing: Milletler Neshriyati.
Xuán Zàng 玄奘 & Biàn Jī 辩机 (1985. Annotation by Jì Xiànlín 季羡林. *Dàtang xīyùjì* 大唐西域记 [Great Tang records on the western regions]. Volume I. Beijing: Zhonghua Shuju.
Yakup, Abdurishid (2004). Research on the Uyghur dialects in China. In: Lars Johanson (ed.) *Turkic Languages* 8: 7-40.
Yakup, Abdurishid (2005). *The Turfan dialect of Uyghur.* Turcologica 63. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
Yáng Lián 杨镰 (1999). *Zuìhòu de Luóbùrén* 最后的罗布人 [The last Lopnor man]. Beijing: Zhongyang Dangxiao Chubanshe.

Abbreviations and symbols

{C} indicates a consonant
{V} indicates a vowel
{I} indicates an alternation of high vowels
{U} indicates an alternation of high rounded vowels
{A_2} indicates an alternation of unrounded non-high vowels /a/ and /ä/
{A_4} indicates an alternation of non-high vowels /a/, /ä/, /o/ and /ö/
{X} indicates an alternation of high and non-high vowels
{D} indicates an alternation of /d/ and /t/
{K} indicates an alternation of /k/ and /q/
{G} indicates an alternation of /k/, /g/, /q/ and / ɣ/
{L} indicates an alternation of /l/, /t/, /d/, /s/ and /z/
{N} indicates an alternation of /n/, /m/, /ŋ/, /l/, /p/, /t/, /k/, /q/, /č/, /s/ and /z/

SU	Standard Uyghur
LOP	Lopnor dialect
ABL	ablative
ACC	accusative
CAUS	causative
COMP	comparative
CONV	converb
DAT	dative
GEN	genitive
LOC	locative
Pple	participle
PART	particle
PST	past
PER	personal suffix
PL	plural
POL	polite form
POSB	possibility/ability marker
POSS	possessive
PostP	postposition
PostV	postverb
SG	singular
SPRES	simple present/future tense
VBN	verbal noun

ON THE OBLIGATORY CONTROL IN TURKISH AND NOGHAY COMPLEMENT CLAUSES

Birsel Karakoç

0. Introduction[1]

The present paper is concerned with control relations in Turkish and Noghay complement clauses. Turkish and Noghay are genetically related languages. Turkish is a Southwestern Oghuz Turkic language, whereas Noghay belongs to the Northwestern Kipchak branch of Turkic languages. In Turkish and Noghay, the most essential characteristics of clausal complementation is left-branching non-finite structures involving various bound morphemes. These non-finite bound morphemes have alternating allomorphs in complementary distribution.[2] Possessive suffixes denoting the subject of the complement clause, and case suffixes marking the syntactic role of the complement clause within its higher clause can be attached to the bound morphemes (Karakoç & Herkenrath [submitted]).

Complement control implies an 'obligatory' co-reference between the subject of a complement clause and the subject or object of its matrix clause. The unexpressed, implicit subject of the embedded predicate, which is called 'controllee', is thus specified by the overt argument of the matrix clause. This matrix argument providing the reference has the status of 'controller' (Haig & Słodowicz 2006; Słodowicz 2007; Yücel 2007).

Control relations in Turkish clausal complemention have primarily been discussed as a syntactic phenomenon (e.g. Kornfilt 1991 and 1996, Özsoy 2001). Erguvanlı Taylan (1996), Haig & Słodowicz (2006) and Yücel (2007) have treated complement control in Turkish from semantic points of view. Słodowicz (2007) demonstrates that control in Turkish is a 'mixed' phenomenon that may arise lexically and syntactically. Bozşahin (2006) discusses control by focusing on the status of the controlled element.

Regarding the choice of 'controller', the following cases are distinguished:[3]

(1) In a 'subject' control relation, the understood subject of the complement clause is controlled by the matrix subject. In example (1a), the implicit subject of the embedded clause (*oyun oynamaya* 'to play a game') and the matrix subject (*Aynur*) have the same referent.

(2) In an 'object' control relation, co-reference arises between the subject of the complement clause and an object of higher clause. Example (1b) shows that the implicit subject in the complement clause (*oyun oynamaya* 'to play a game') takes its reference from the dative-marked object (*kardeşi* 'her sibling') in the higher clause.

(3) Variable control implies no inherent preference with regard to the choice of the controller. Depending on the context, either the matrix subject or the matrix object can function as controllers (Erguvanlı Taylan 1996; Haig & Słodowicz 2006; Słodowicz 2007). In example (1c) the covert subject of the complement clause can be specified either by the matrix subject *Tolga* or the matrix object *Orhan*.

(1) [tur]

a. Aynur kardeşine [oyun oynamaya] söz verdi.
A. sibling-PSS3SG-DAT game play-INF-DAT promise-PST3
'Aynur promised her sibling to play a game.'

b. Aynur kardeşine [oyun oynamaya] izin verdi.
A. sibling-PSS3SG-DAT game play-INF-DAT allow-PST3
'Aynur allowed her sibling to play a game.'

c. Tolga Orhan'a [o binayı satın almağı] önerdi. (Erguvanlı Taylan 1996: 52–53)
T. O.-DAT that building-ACC buy-INF-ACC propose-PST3
'Tolga proposed to Orhan to buy that building.'

When describing control phenomena in complementation, the following questions are to be taken into consideration: (1) Which matrix predicates appear as heads of complement clauses implying

1 I would like to thank Éva Á. Csató for her comments on a previous version of this paper.
2 Capital letters in the suffixes show morphophonemes.
3 For categorisation of control types, see Landau (1999) and Culicover & Jackendoff (2005). For categorisation of Turkish control constructions, see Słodowicz 2007.

subject/object controls? (2) Which properties do the argument structures of these verbs exhibit? (3) Which morpho-syntactic restrictions are found in complement clauses implying control relations? (4) Which bound morphemes are used in such complement clauses? (5) Are there any restrictions in the use of these morphemes? In what follows, I will be dealing with these questions.

1. Matrix predicates triggering subject/object controls

The lexical semantics and argument structures of higher predicates are, as well known, an important matter when classifying the control relations:

(1) Verbs triggering subject control in Turkish are such as *başla-* 'begin', *becer-* 'be successful in, manage', *dene-* 'attempt, try (out)', *unut-* 'forget', *bitir-* 'complete', *vazgeç-* 'give up, cease, abandon', *iste-* 'want', *kork-* 'be afraid', *kalkış-* 'set out to', *reddet-* 'refuse', *hatırla-* 'remember', *sağla-* 'ensure', *uğraş-* 'make an effort at', *düşün-* 'think about, plan', *ısrar et-* 'insist', *başar-* 'achieve, accomplish', *çalış-* 'try', *alış-* 'get accustomed to', *utan-* 'be/feel ashamed', *bık-* 'be bored', *diren-* 'insist', *heveslen-* 'desire, long', *bırak-* 'stop', *boşla-* 'neglect', *çabala-* 'try', *çekin-* 'refrain', *arzula-* 'wish', *arzu et-* 'wish', *dile-* 'wish', *hedefle-* 'aim', *tasarla-* 'plan', *hoşlan-* 'like', *öğren-* 'learn', *sev-* 'love', *ümit et-* 'hope', *um-* 'hope', *tercih et-* 'prefer', *inat et-* 'be obstinate, persist', *ihmal et-* 'neglect', *nefret et-* 'hate', *ikna ol-* 'be convinced', *cesaret et-* 'dare', *anlaş-* 'agree', *mecbur ol-/kal-* 'be forced', *zorunda ol-/kal-* 'be forced', *karar ver-* 'decide', *göze al-* 'risk, venture', *söz ver-* 'promise'.

(2) Verbs that can trigger object control are such as *emret-* 'command', *ikna et-* 'convince', *kurtar-* 'save', *tavsiye et-* 'advise, recommend', *suçla-* 'accuse', *izin ver-* 'give permission', *yasakla-* 'forbid', *zorla-* 'force', *yönlendir-* 'direct, guide, canalize', *mecbur et-/bırak-* 'force', *zorunda bırak-* 'force', *menet-* 'prohibit', *ikna et-* 'convince', *razı et-* 'convince', *kandır-* 'convince, persuade', *alıştır-* 'accustom, let acquire a habit', *davet et-* 'request', *teşvik et-* 'encourage', *yardım et-* 'help', *tembih et-* 'warn', *vazgeçir-* 'dissuade', *heveslendir-* 'arouse desire in somebody', *rica et-* 'request', *talep et-* 'request, ask for', *mahrum et-* 'deprive', *söyle-* 'say', *iste-* 'want, ask' (see Haig & Słodowicz 2006: 168, Słodowicz 2007).[4]

(3) Control verbs that exhibit variable control are such as *öner-* 'propose' and *tehdit et-* 'threaten' (Erguvanlı Taylan 1996; Słodowicz 2007).

A closer look at the nature of these verbs reveals:

(1) Subject control verbs are two-place verbs that, next to the subject, require an object marked with accusative (in the majority), dative, ablative, locative or instrumental (less).[5] Object control verbs are, on the other hand, three-place-verbs, i.e. they exhibit next to the subject, the following object combinations: accusative-dative (e.g. *birisini birşeye ikna et-* 'convince/persuade someone of something'), dative-accusative (e.g. *birisine birşeyi yasakla-* 'forbid someone to do something'), ablative-accusative (e.g. *birisinden birşeyi talep et-* 'request something of someone'), accusative-ablative (e.g. *birisini birşeyden mahrum et-* 'deprive someone of something'), accusative-instrumental (e.g. *birisini birşeyle tehdit et-* 'threaten someone with something'), dative-locative (e.g. *birisine birşeyde yardım et-* 'help someone with something'). The majority of the object control verbs are transitive. Having a three-place-verb (i.e. requiring two object positions) is a precondition for object control constructions, since one of the object arguments functions as controller while the other object position is provided for the complement clause whose subject (controllee) is controlled.

(2) In some lexical pairs, intransitive subject control verbs consist of the auxiliary verb *ol-* 'become/be' while the corresponding transitive object control verbs consist of *et-* 'make', e.g. *birşeye ikna ol-* 'be convinced of something' (subject control) (example 2a) versus *birisini birşeye ikna et-* 'convince/persuade someone of something' (object control) (example 2b); *bir şeye mecbur ol-* 'be forced to do something, must do something' (subject control) versus *birisini birşeye mecbur et-* 'force someone into something' (object control).

4 See also Yücel 2007, 2009 for a semantic classification of predicate types.

5 The matrix verb *iste-* 'want' may include a clausal complement based on an infinitive in the nominative or accusative (see below).

(3) In some lexical pairs, causative suffixes change the intransitive/transitive subject control verb to a transitive, three-place object control verb, e.g. *birşeyden vazgeç-* ʻgive up on something' (subject control) (example 3a) versus *birisini bir şeyden vazgeçir-* ʻdissuade someone from something' (object control) (example 3b); *birisine/birşeye alış-* ʻget accustomed to someone/something' (subject control) versus *birisini birşeye alıştır-* ʻaccustom someone to something, let acquire a habit' (object control), *birşeye heveslen-* ʻdesire something, long for something' (subject control) versus *birisini birşeye heveslendir-* ʻarouse desire in somebody' (object control), *birşeyi bırak-* ʻcease something' (subject control) versus *birisine birşeyi bıraktır-* ʻmake someone stop something' (object control).

(2) [tur]

a. Annem [buraya gelmeye] ikna oldu.
mother-PSS1SG here-DAT come-INF-DAT agree-PST3
ʻMy mother agreed to come here.'

b. Annem kardeşimi [buraya gelmeye] ikna etti.
mother-PSS1SG sibling-PSS1SG-ACC here-DAT come-INF-DAT convince-PST3
ʻMy mother convinced my sibling to come here.'

(3) [tur]

a. Annem [buraya gelmekten] vazgeçti.
mother-PSS1SG here-DAT come-INF-ABL change the mind-PST3
ʻMy mother changed her mind on coming here.'

b. Annem kardeşimi [buraya gelmekten] vazgeçirdi.
mother-PSS1SG sibling-PSS1SG-ACC here-DAT come-INF-ABL dissuade-PST3
ʻMy mother dissuaded my sibling to come here.'

2. The status of possessive-marked complements

The most crucial morpho-syntactic restriction in control constructions is that the embedded clause does not possess an overt deictic or lexical subject. In other words, an overt subject in clausal complement immediately overrides a control relation. The issue, whether or not control phenomena are allowed to occur in possessive-marked complements, is controversially discussed in the literature. In my opinion, this point needs to be discussed for subject and object control relations separately. First, ʻsubject' control relations occur in complement clauses not exhibiting possessive morphology. This may not, however, imply that all complement clauses without possessive-marking *per se* denote an inherent control. Non-possessive *-mAK* and *-mA* complements, although they are mainly attested in control relations, might also have non-control inducing interpretations. Such interpretations are possible with some matrix predicates. Erguvanlı Taylan (1996) mentions the following predicates: *karşı ol-* ʻbe against', *destekle-* ʻsupport', *doğru bul-* ʻfind something right', *yanlış bul-* ʻfind something wrong', *günah* ʻconsider something immoral', *bayıl-* ʻlove', *alış-* ʻget accustomed to', *bahset-* ʻtalk about', *tartış-* ʻdiscuss'. Example (4) contains a non-possessive complement clause and does not have a control-inducing reading.

(4) [tur]

Ben [Çin'le ticari ilişkilere girmeği] destekliyorum.
I China-INS trade relation-PL-DAT enter-INF-ACC support-PRS-1SG
ʻI support entering into trade relations with China.' (Erguvanlı Taylan 1996: 51)

A phenomenon called ʻquirky possessive marking' by Haig & Słodowicz (2006: 174) pertains to the possessive-marking in subject control constructions. This phenomenon only appears with the third person possessive suffix *-(s)I* and with a small number of matrix verbs such as *becer-* ʻmanage, succeed in', *başar-* ʻachieve, succeed in, accomplish', *bitir-* ʻcomplete', *dene-* ʻtry (out)' and öğren- ʻlearn'. These transitive ʻachievement' verbs may optionally contain complements based on a possessive-marked *-mA*. Example (5) illustrates the use of *becer-* ʻmanage' in such a subject control relation. Even the first and second person subjects may occur with a complement having a third person possessive, i.e.

there is no agreement (6a–b). Further, the same sentences may also occur without possessive marking, i.e. possessive morphology is not an obligatory, but an optional feature (7a–b) (see Haig & Słodowicz 2006: 175). The possessive suffix in such complement clauses has a weak impersonal reference in the meaning of ʻhow one can make, how to make' etc.

(5) [tur]

Ahmet	[bisikleti	tamir etmesini]	becerdi.
A.	bike-ACC	fix-INF-PSS3SG-ACC	manage-PST3

ʻAhmet managed to fix the bike.' (Haig & Słodowicz 2006: 175)

(6) [tur]

a.

Ben	[kek	yapmasını]	öğrendim.
I	cake	make-INF-PSS3SG-ACC	learn-PST-1SG

ʻI have learned to bake a cake.'

b.

*Ben	[kek	yapmamı]	öğrendim.
I	cake	make-INF-PSS1SG-AC	learn-PST-1SG

(7) [tur]

a.

Kızım	[kek	yapmasını]	öğrendi.	
daughter-PSS1SG	cake	make-INF-PSS3SG-ACC	learn-PST3	

ʻMy daughter has learned to bake a cake (how to bake a cake).'

b.

Kızım	[kek	yapmayı]	öğrendi.	
daughter-PSS1SG	cake	make-INF-ACC	learn-PST3	

ʻMy daughter has learned to bake a cake.'

As to the relation of ʻobject' control phenomenon and possessive marking in embedded clauses, I have the following observations:

(1) A big number of matrix predicates triggering object control exclusively requires a non-possessive complement clause, (8a) and (9a). Thus, the use of a possessive marker results in an ungrammatical sentence, (8b) and (9b).

(8) [tur]

a.

Aynur	arkadaşını	[kitap	okumaya]	ikna etti.	
A.	friend-PSS3SG-ACC	book	read-INF-DAT	convince-PST3	

ʻAynur convinced her friend to read a book.'

b.

*Aynur	arkadaşını	[kitap	okumasına]	ikna etti.
A.	friend-PSS3SG-ACC	book	read-INF-PSS3SG-DAT	convince-PST3

(9) [tur]

a.

Aynur	arkadaşını	[kitap	okumaya]	mecbur etti.	
A.	friend-PSS3SG-ACC	book	read-INF-DAT	force-PST3	

ʻAynur forced her friend to read a book.'

b.

*Aynur	arkadaşını	[kitap	okumasına]	mecbur etti.
A.	friend-PSS3SG-ACC	book	read-INF-PSS3SG-DAT	force-PST3

(2) Some object control verbs may optionally occur with complement clauses containing possessive morphology (10a–b). This phenomenon apparently occurs with predicates, which allow variable control, e.g. öner- ʻpropose', *tavsiye et-* ʻpropose, recommend'. In example (10a) without a possessive marking, the controller of the unexpressed subject is not clear. It can be specified by the subject *Aynur* or by the

object *arkadaşı* ʻher friend', i.e. ʻthat *Aynur* should read books' or ʻthat *her friend* should read books'. It can also refer to both of them, i.e. ʻthat *they* should read books together'. In example (10b), on the other hand, the use of the possessive suffix makes it clear that the matrix object *arkadaşı* ʻher friend' is the implicit subject of the complement clause. But, even if it is the first natural interpretation, the use of the possessive suffix may cause ambiguous readings, since this element can indicate another reference. It may refer, e.g. anaphorically, to another entity which is not identical with the matrix object. As a matter of consequence, it would be possible to include an overt/independent subject into such complement clauses (10c).

(10) [tur]

a. Aynur arkadaşına [kitap okumayı] önerdi.
A. friend-PSS3SG-DAT book read-INF-ACC suggest-PST3
ʻAynur suggested to her friend to read a book.'

b. Aynur arkadaşına [kitap okumasını] önerdi.
A. friend-PSS3SG-DAT book read-INF-PSS3SG-ACC suggest-PST3
ʻAynur suggested to her friend that (s)he should read a book.'

c. Aynur arkadaşına [kardeşinin kitap okumasını] önerdi.
A. friend-PSS3SG-DAT sibling-PSS3SG-GEN book read-INF-PSS3SG-ACC suggest-PST3
ʻAynur suggested to her friend that her sibling should read.'

(3) A small amount of three-place verbs is only in accordance with complement clauses based on possessive-marked *-mA* (11a–b, 12a–b, 13a–b). These are particularly ʻvolitional' verbs such as *rica et-* ʻask, request', *talep et-* ʻask, request', *söyle-* ʻsay, ask', *bekle-* ʻexpect'. Examples (11a–b) taken from Haig & Słodowicz (2006: 170) show a clear case of co-reference between the first person singular deixis as object of the matrix clause and first person singular possessive in the complement clause. But, with third person matrix object and third person possessive in the complement, the reading would be ambiguous. In examples (12b) and (13b) *-(s)I* may refer respectively to the matrix objects öğretmen or *arkadaş*, or to someone else who was mentioned previously in the discourses. Thus, it is possible to integrate an overt/independent subject into the structure of such complement clauses, (12c) and (13c). As a matter of consequence, it would be problematic to analyse constructions exhibiting possessive morphology as cases of ʻobligatory' control. In my opinion, what is expressed in such cases is co-reference between two arguments in the respective matrix and complement clauses, but this co-reference might not be understood as an ʻobligatory' control.

(11) [tur]

a. *Benden [bu bilgisayara bir göz atmayı]
I-ABL this computer-DAT once take a look-INF-ACC
rica etti. (Haig & Słodowicz 2006: 170)
ask-PST3

b. Benden [bu bilgisayara bir göz atmamı]
I-ABL this computer-DAT once take a look-INF-PSS1SG-ACC
rica etti. (Haig & Słodowicz 2006: 170)
ask-PST3
ʻ(S)he asked me to take a look at this computer.'

(12) [tur]

a. *Müdür öğretmenden [törene katılmayı] rica etti.
principal teacher-ABL ceremony-DAT join-INF-ACC ask-PST3

b. Müdür öğretmenden [törene katılmasını] rica etti.
principal teacher-abl ceremony-DAT join-INF-PSS3SG-ACC ask-PST3
ʻThe principal asked the teacher to join the ceremony.'

c. Müdür öğretmenden [öğrencisinin törene katılmasını] rica etti.
principal teacher-ABL student-PSS3SG-GEN ceremony-DAT join-INF-PSS1SG-ACC ask-PST3
'The principal asked the teacher that his/her student joins the ceremony.'

(13) [tur]

a. *Aynur arkadaşına [kitap okumayı] söyledi.
A. friend-PSS3SG-DAT book read-INF-ACC say-PST3

b. Aynur arkadaşına [kitap okumasını] söyledi.
A. friend-PSS3SG-DAT book read-INF-PSS3SG-ACC say-PST3
'Aynur told her friend to read a book.'

c. Aynur arkadaşına [kardeşinin kitap okumasını] söyledi.
A. friend-PSS3SG-DAT sibling-PSS3SG-GEN book read-INF-PSS3SG-ACC say-PST3
'Aynur told her friend that her sibling should read a book.'

3. Bound morphemes used in Turkish control constructions

Turkish complement clauses implying obligatory control are based on the verbal nominal forms *-mAK* or *-mA*. Depending on the syntactic roles of complement clauses within their higher predicates, these forms take different case markers, and are complementary distributed. The genitive marker is only attached to *-mA*. The combinations of *-mAK* with accusative and dative (i.e. *mAğ-I* and *mAğ-A*) have disappeared in the Standard language, so that the form *-mA* seems to have taken over the role of *mAK* in combinations with these cases.[6] Further, only the form *-mA* is capable of taking a possessive suffix that refers to the subject of the complement clause. Thus it can occur in those clauses implying control or in those having their own subjects. As a matter of consequence, *-mA*, without possessive marking, competes with *-mAK* in control constructions, while it, in its combinations with possessive suffixes, is in semantic oppositions to the verbal noun in *-(y)Iş* or the participles in *-DIK* or *-(y)AcAK* (see Karakoç & Herkenrath [submitted]). In modern Standard Turkish, the infinitive in *-mAK* is exclusively found in control constructions.[7] Table 1 shows the distribution of *-mAK* and *-mA* with regard to their combinations with case and possessive markers in Standard Turkish.

		-mA	***-mAK***
+ CASE	Nominative	*-mA*	*-mAK*
	Accusative	*-mA-yI*	(*-mAğ-I*)
	Dative	*-mA-yA*	(*-mAğ-A*)[8]
	Locative	*-mA-dA*	*-mAk-tA*[9]
	Ablative	*-mA-dAn*[10]	*-mAk-tAn*
	Genitive	*-mA-nIn*	-
+ POSSESSIVE	1SG	*-mA-m*	-
	2SG	*-mA-n*	-
	3SG	*-mA-sI*	-
	1PL	*-mA-mIz*	-
	2PL	*-mA-nIz*	-
	3PL	*-mA-lArI*	-

Table 1: Combinations of Turkish infinitives with case and possessive suffixes

6 Göksel & Kerslake (2005: 94) write: "Note that when *-mAK* combines with a suffix beginning with a vowel, as in the case of the accusative and dative suffixes, the resulting form is spelt and pronounced more commonly nowadays as *mayı*, *-meyi* (ACC) and *-maya*, *-meye* (DAT), rather than *-mağı*, *-meği* (ACC) and *mağa*, *-meğe* (DAT). Since a case marker can also attach to *-mA* directly without an intervening possessive marker /…/, it may not always be clear whether the accusative or dative case marker has attached to *-mA* or to *-mAK*." Göksel & Kerslake consider *mayı*, *-meyi* and *-maya*, *-meye* "as a combination of *-mAK* + ACC/DAT" (2005: 94).

7 For the use of *-mAK* and *-mA* in Ottoman Turkish, see e.g. Prokosch 1980, Brendemoen 2013.

8 The forms in parentheses (i.e. -mAğI and -mAğA) are, as already mentioned, obsolete in modern Standard language.

9 The locative marker can attach both to -mA and -mAK (-mA-dA, -mAk-tA), even if the form -mAktA seems to be more widespread (Göksel & Kerslake 2005: 94). Note that the locative form of -mAK can also convey progressive present in finite clauses.

10 The ablative form of -mA does not occur in complement clauses. It is used in adverbial clauses with the meaning of 'without doing'.

A complement clause based on the infinitive in *-mAK* (in the nominative) can appear as a subject of a verbal predicate (14a) or of a copular clause (14b). Such clauses have impersonal readings. The experiencer can be expressed by means of a direct or indirect object in a verbal matrix clause (14c) or by means of postpositional phrases such as *benim için*, *bana göre* etc. in a copular clause (14d). Complement clauses based on the infinitive in *-mAK* in the nominative case are also encountered as predicates of copular clauses (14e).

(14) [tur]

a. [Kitap okumak] (insanı) mutlu ediyor.
book read-INF people-ACC happy make-PRS3SG
'Reading a book makes people happy.'

b. [Kitap okumak] çok eğlenceli.
book read-INF very fun
'Reading a book is very fun.'

c. [Kitap okumak] beni mutlu ediyor.
book read-INF I-ACC happy make- PRS3SG
'Reading a book makes me happy.'

d. [Kitap okumak] benim için (bana göre) çok eğlenceli.
book read-INF I-GEN for very fun
'Reading a book is very fun for me.'

e. Sorun [burada kalmak].
problem here stay-INF
'The problem is to stay here.'

The subject control verb *iste-* 'want' in Turkish takes a complement clause based on *-mAK* in the nominative (15a). This verb can also contain a complement based on accusative-marked *-mA-yI* (15b). The accusative-marked complement clause is obligatory if another word stands between the complement and the higher predicate (15c) (Brendemoen & Hovdhaugen 1992: 123). If the subjects in higher and complement clauses are not co-referential, the matrix verb *iste-* occurs with a complement clause based on the infinitive in *-mA*, which takes a possessive (denoting the subject of the complement clause) and an accusative suffix (15d).

(15) [tur]

a. [Kitap okumak] istiyorum.
book read-INF want-PRES-1SG
'I want to read a book (books).'

b. [Burada kalmayı] istiyorum.
here stay-INF-ACC want-PRES-1SG
'I want to stay here.'

c. Aynur [bugün yemek yapmayı] hiç istemiyor.
A. today cook-INF-ACC never want-NEG-PRES3
'Aynur really does not want to cook today.'

d. Aynur [kardeşinin yemek yapmasını] istiyor.
A. sibling-PSS3SG-GEN cook-INF-PSS3SG-ACC want-PRES3
'Aynur wants her sibling to cook.'

Another verb which takes a complement clause based on *-mAK* in the nominative is *gerek-* ʻbe necessary' (or the adjective *lazım* ʻnecessary'). Example (16a) has an impersonal reading. This verb may not take a subject marker, e.g. **gerekiyorum*.[11] The subject is denoted by means of a possessive suffix in the complement clause. In example (16b) the underlying structure in English would be: *[for me to clean the house] is necessary*. The constructions, *-mAK iste-* and *-mAK gerek-*, correspond to the modal verbs ʻwant to do' and ʻmust do' respectively, in English. Other matrix predicates usually require case-marked complement clauses. Some examples are given in 17a–e.[12]

(16) [tur]

a. [Evi temizlemek] gerekiyor (lazım).
house-ACC clean-INF be necessary-PRS3SG
ʻThe house has to be cleaned.'

b. [Evi temizlemem] gerekiyor (lazım).
house-ACC clean-INF-PSS1SG be necessary-PRS3SG
ʻI have to clean the house.'

(17) [tur]

a. [Yemek yapmayı] seviyorum.
cook-INF-ACC like-PRES-1SG
ʻI like to cook.'

b. [Yemek yapmaya] çalışıyorum.
cook-INF-DAT try-PRES-1SG
ʻI try to cook.'

d. [Burada kalmakta] ısrar etmiyorum.
here stay-INF-LOC insist-NEG-PRES-1SG
ʻI do not insist on staying here.'

e. [Burada kalmaktan] korkuyorum.
here stay-INF-ABL be afraid-PRES-1SG
ʻI am afraid of staying here.'

4. Control relations in Noghay complement clauses

In Noghay, control constructions are based on the infinitives in *-MAGA* or *-(U)w*.[13] Next to these forms, the participial morpheme *-GAn* and the converbial morpheme *-(I)p* can also be found with some matrix predicates in control constructions.[14] Diachronically seen, the marker *MAGA* has apparently developed from the combination of the infinitive in *-MA* with the dative suffix *GA*.[15]

11 For a different use of *gerek* in Ottoman Turkish, see Prokosch 1980.

12 On the use of the verb *bil-* Erguvanlı (1984: 115) gives the following explanation: "When *bil-* is used in the idiomatic expression /.../, the infinitival object complement it takes does not require any case-marking: *Yağmur durmak bilmedi*. ʻThe rain wouldn't stop' (lit. The rains didn't know how to stop). **Yağmur durmağ-ı bilmedi*. However, *bil-* when used in its usual sense of ʻknow' requires the infinitive object complement to be case marked: *Yemek yapmağı bilmiyorum*. ʻI dont know how to cook. **Yemek yapmak bilmiyorum.*"

13 The Noghay forms *-(I)s* and *-(I)*š as well as *-MAK* and *-MA*, which are the cognates of the Turkish forms *-(y)Iş*, *-mAK* and *-mA* respectively, are only employed as derivational suffixes, e.g. *ḳoḳïs* 'smell', *süyiniš* 'delight, joy', *batpaḳ* 'swamp, marsh', *bölme* 'room'. The suffix *-(U)w* can also occur as a derivational suffix, e.g. *yazuw* 'script', *süyüw* 'love, affection'.

14 There are no previous works systematically investigating control relations in Noghay complement clauses. Karakoç (2002) and Karakoç & Herkenrath [submitted] only analyze possessive-marked complement clauses in Noghay.

15 Note that the infinitive often contains a dative case in other Turkic languages as well, e.g. Karachay *aytpaya bilmeydi* [say-MAGA know-neg-PRES-3SG] 'he cannot say that' (Pritsak 1959: 362), Kumyk *yazmaya gerekmen* [write-MAGA necessary-1SG] 'I must write' (Benzing 1959: 403). In this context it is important to refer to Haspelmath (1989) who shows that the infinitives and similar complement forms of various languages have historically developed from the purposive forms containing verbal nouns in dative, locative or other case. Haspelmath (1989: 292) also gives examples from Turkic languages in which infinitives contain a dative ending.

The infinitive in *(U)w* is capable of taking different case markers and possessive suffixes, see Table 2. Thus, the marker *-(U)w* occurs in those clauses implying control or in clauses that have their own subjects. In combination with possessive markers it can appear in semantic oppositions to the participles in *-GAn*, *-Atayan, (A)yatqan, (A)yatïryan* or *-(A)yAK* (see Karakoç & Herkenrath [submitted]).

		-(U)w
+ CASE	Nominative	*-(U)w*
	Accusative	*-(U)w-dI*
	Dative	*-(U)w-GA*
	Locative	*-(U)w-dA*[16]
	Ablative	*-(U)w-dAn*
	Genitive	*-(U)w-nIŋ*
+ POSSESSIVE	1SG	*-(U)w-Im*
	2SG	*-(U)w-Iŋ*
	3SG	*-(U)w-I*
	1PL	*-(U)w-ImIz*
	2PL	*-(U)w-IŋIz*
	3PL	*-(U)w-lArI*

Table 2: Combinations of Noghay infinitive in *(U)w* with case and possessive suffixes

The suffix *-MAGA* often occurs in grammaticalized modal constructions: *-MAGA kerek* [MAGA necessary] ʻmust do, have to do', *-MAGA tiyisli* [MAGA necessary] ʻmust do, have to do', *-MAGA bol-* [MAGA become/be] ʻcan do, be able to do', *-MAGA süy-* [MAGA like/love] ʻwant to do'. *MAGA kerek* expresses an impersonal necessity (18a) or indicates a third person subject (18b). The Noghay word *kerek*, in contrast to *gerek-* in modern Standard Turkish, directly takes personal endings (18c–d). Example (19) illustrates the use of *-MAGA bol-* ʻcan do, be able to do'. Examples (20a–b) show the use of *-MAGA süy-* ʻwant to do'.

(18) [nog]

a. Men kimge tïŋlamaγa kerek ekenin
I who-DAT listen-*MAGA*.INF necessary be-PAR-PSS3SG-ACC
de bilmeymen. (Kurmangulova et alii 1991: 12)
also know-NEG-PRS-1SG
ʻI do not know whom to listen to.'

b. Ol asïγa edi. Keše qïrγa pišen äkelmege
he hurry up-CV P.COP night field-DAT hay bring-*MAGA*.INF
ketpege kerek edi. (Ajbazova 1996: 37)
go-*MAGA*.INF necessary P.COP
'He hurried up. He had to go to the field at night to bring hay.'

c. Sen olarγa tïŋlamaγa kereksin.
you they-DAT listen-*MAGA*.INF necessary-2SG
Olar sennen üyken. (Ajbazova 1996: 38)
they you-ABL big
ʻYou have to listen to them. They are older than you.'

d. Men ketpege kerekpen. (Ajbazova 1996: 93)
I go-*MAGA*.INF necessary-1SG
ʻI have to go.'

16 The locative form of -(U)w can seldomly express progressive present in finite clauses.

(19) [nog]

Yatlaw	kelistirüwde,	köbinše,	dört	sïdïradan	tüzilgen
poem	arrange-CAU-INF-LOC	mostly	four	line-ABL	form-PAS-PAR
šuwmaḳtï	ḳullanadïlar,	ama	onïŋ	sanï	onnan köp
composition-ACC	use-PRS-3PL	but	that-GEN	number-PSS3	that-ABL more

bolmaγa da boladï. (Ajbazova 1996: 65)
be-*MAGA*.INFPTC be-PRS-3SG
'In creating a poem a composition consisting of four lines is usually used, but it can also be longer.'

(20) [nog]

a. Ḳayday kömek keregin bilmege süyip,
how help necessary-PSS3SG-ACC know-*MAGA*.INF like-CV
mïrtazaḳlar onïŋ ḳasïna keldiler. (Ajbazova 1996: 104)
police-PL he-GEN towards-PSS3SG-DAT come-PST-3PL
'The police wanted to inquire how they could help him and thus came to him.'

b. Olar bay orïs ḳalalarïn basïp
they rich Russian city-PL-PSS3SG-ACC raid-CV
almaγa süygenler. (Džanibekov 1961: 318)
take-*MAGA*.INF like-POST-3PL
'They wanted to raid the rich Russian cities and invade them.'

Some of the predicates appearing in grammatical constructions with *-MAGA* can also take a clause based on a possessive-marked *-(U)w*. Thus, there are pairs such as *-MAGA süy-* versus *(U)w*+PSS+ACC *süy*.[17] The distribution of these forms has a morpho-syntactic motivation. Complement clauses based on *-MAGA* do not have their own subjects (examples 20a–b). A complement clause based on *(U)w*+PSS+ACC has, on the other hand, its own subject (expressed by the possessive suffix), which is not co-referential with the subject of the matrix clause (21). Consider Table 3 for a comparison of such pairs in Turkish and Noghay.

(21) [nog]

Yïlḳï	üyiri	akïnda	seniŋ	oyïŋ	maγa
horse	herd-PSS3SG	about-PSS3SG-LOC	you-GEN	thought-PSS2SG	I-DAT
yaraydï	em men	solüm	itiŋniŋ	toluwïn	
like-PRS-3SG	and I	that	hope-PSS2SG-GEN	come to true-*(U)w*.INF-PSS3SG-ACC	

süye edim. (Ajbazova 1996: 109)
like-PRS P.COP
'I liked your thoughts on the horse herd and I wanted your hopes to come to true.'

	Turkish	**Noghay**
Subject control	*-mAK iste-*	*-MAGA süy-*
Subject difference	*-mA*+PSS+ACC *iste-*	*-(U)w*+PSS+ACC *süy-*

Table 3: Turkish-Noghay counterparts in control and non-control constructions

The combination of *-MAGA* with the verb *tur-* 'stand up/stand' has a special function. *-MAGA tur-* [MAGA stand up/stand] 'be just about to do' is a grammatical marker that denotes 'proximativity' in the sense that something is conceived of as impending, imminent or as being on the verge of occurring (for the use of 'proximativity', see Johanson 2013). Example (22) illustrates the use of the Noghay proximative marker *-MAGA tur-*.

17 Note that the verb *süy-* 'like, love' is a transitive verb, which assigns accusative case. Accordingly, when the predicate *süy-* heads a clause based on *-(U)w* (+ a possessive marker) this clause is in accusative case.

(22) [nog]

Eki	aydan	soŋ	sosï	töbediŋ	bawïrïnda,	Ķutlïbaydïŋ
two	month-ABL	after	that	hill-GEN	slope-PSS3SG-LOC	K.-GEN
mïŋ	ķoyïnnan	birewin	aštan	ölmege	turγan	
thousand	sheep-ABL	one-PSS3SG-ACC	hunger-ABL	die-*MAGA*.INF	stand-PAR	
börige	berip,	ķuwïldï. (Ajbazova 1996: 61)				
wolf-DAT	give-CV	fire-PAS-PST3				

ʻAfter two months he gave one of the thousand sheep, which belong to Ķutlïbay, to a starving wolf at this hill's slope and was fired.'
The complex form -*MAGA šalïs*- [MAGA work] means ʻtry to do' (23).

(23) [nog]

Bu	zattï	oficerge	aŋlatpaγa
this	thing-ACC	officer-DAT	tell-*MAGA*.INF
Ramazan	bosïna	šalïstï. (Kurmangulova et alii 1991: 7)	
R.	to no avail	try-PST3	

ʻRamazan tried to no avail to tell to the officer about it.'

In my Noghay data, clauses based on -*MAGA* often occur with predicates such as *yardam et*- ʻhelp', šaķïr- ʻcall, invite', *kiris*- ʻattempt', *ķïyïn bol*- ʻbe/become difficult', *amal ber*- ʻshow the way, guide', *oylan*- ʻthink, reflect', *razï bol*- ʻagree', *täwekelle*- ʻtake/run a risk', *toķtas*- ʻdecide', *telez*- ʻget het up over', äzir bol- ʻbe/get ready', *uyal*- ʻbe ashamed', *maķul bol*- ʻapprove', *asïķ*- ʻhurry up, rush', ümitlen-, ümit et- ʻhope', *borïšlï bol*- ʻowe', *yara*- ʻsuit', *mut*- ʻforget', *awes bol*- ʻbe interested', *yet*- ʻreach'. Example (24a) illustrates the use of -*MAGA* with the predicate šaķïr- ʻcall, invite', which is a three-place-verb (accusative-dative arguments), and exhibits an object control relation. The three-place matrix verb *yardam et*- ʻto help' also triggers an object control relation (dative-dative arguments), see example (24b).

(24) [nog]

a.

Ädemge	bek	usaydï,	dep	berip,	üy	iyesi	Mirzabekti
human being-DAT	lot	look like-PRS-3SG	say-CVPV-CV		house owner-PSS3		M.-ACC
sïpïra	yanïna		oltïrmaγa		šaķïrdï. (Ajbazova 1996: 112)		
dining table	side-PSS3SG-DAT		sit down-*MAGA*.INF		invite-PST3		

ʻThe host thought of Mirzabek as a good man and invited him to sit at the dining table.'

b.

Ķayday	yarasïķlaw-süwretlew		amallar	poetke
which	adorn-*(U)w*.INF-describe-*(U)w*.INF		method-PL	poet-DAT
öz	oyïn	aytpaγa	yardam etediler? (Ajbazova 1996: 65)	
self	thought-PSS3SG-ACC	tell-*MAGA*.INF	help-PRS-3PL	

ʻWhich stilistic-descriptive methods help the poet to explaine his thoughts?'

The infinitive in -*(U)w* is found in control constructions, if the matrix predicate assigns a case other than dative. Example (25) consists of several complement clauses that are based on -*(U)w* or *MAGA*. The first embedded clause *sosï awïlγa kel-üw-i-n* is based on -*(U)w* (+ possessive and accusative suffixes). This clause has its own subject denoted by the possessive suffix and does not imply a control relation. In the following clause, the matrix verb *ķorķ*- assigning an ablative case takes a clause based on -*(U)w*: üylen-üw-den ķorķadï. This clause implies a control relation. The subsequent embedded clauses are based on -*MAGA*, respectively: *ber-me-ge täwekellenmedi* and *ķašïp ket-pe-ge toķtasadïlar.*

(25) [nog]

Yigit,	ḳïzdï	körgisi	kelip,	sosï	awïlγa	kelüwin
young boy	girl-ACC	see-PAR-PSS3	come-CV	this	village-DAT	come-*(Uw*.INF-PSS3-ACC

yïyïlatadï.	Temir-ḳol	yasïrtïnnan	etikšidiŋ	ḳïzïn
increase-PRS-3SG	T.	secretly	shoemaker-GEN	girl-PSS3SG-ACC

ayttïradï,	ama	atasï	da	teŋlik	bolmaγan
ask for marriage-PRS-3SG	but	father-PSS3SG	PTC	well-matched	be-NEG-PAR

sosï	üylenüwden	ḳorḳadï /.../.	Kötere	yaḳtan	ḳuwïlïp
this	marry-*(U)w*.INF-ABL	be afraid-PRS-3SG	all	side-ABL	throw out-PAS-CV

yürgen	yigitke	sïŋar äwletin	bermege	täwekellenmedi.
PV-PAR	young boy-DAT	the only child-PSS3-ACC	give-*MAGA*.INF	risk-NEG-PST3

A	bir	kešeliklerdiŋ	birisinde	yas	ädemler	yolïγïsadïlar	da
PTC	one	night-PL-GEN	one-PSS3-LOC	young	people-PL	meet-PST-3PL	PTC

em	awïldan	ḳašïp	ketpege	toḳtasadïlar. (Ajbazova 1996: 81)
and	village-ABL	run away-CV	go-*MAGA*.INF	decide-PST-3PL

ʻThe young boy wanted to see the girl and made his visits to the village more frequent. Temir-ḳol asked secretly the shoemaker to marry his daughter, but the shoemaker was hesitant to such a unmatched marriage. He did not want to risk giving his only child to this young man who was thrown out everywhere. However, the young couple met up one night and decided to run away together from the village.ʼ

According to my observations so far, the dative form of the infinitive -*(U)w* mostly seems to serve to construct ʻpurpose clausesʼ (26a). The -*MAGA* form may also have a similar function in adverbial clauses (26b).

(26) [nog]

a.

Meylek-xannïŋ	pešinde	taxtamette	Dželaldinniŋ	ömirallasïn	
M.-GEN	room-PSS3SG-LOC	settee-loc	D.-GEN	mourning-PSS3SG-ACC	
etüwge	ḳïsḳayaḳlïlar	yïyïlγan	ediler. (Ajbazova 1996: 121)		
make-*(U)w*.INF-DAT	woman-PL	gather-POST	P.COP-3PL		

ʻThe women gathered around in Meylek-xanʼs room on the settee in order to mourn after Dželaldin who had died.ʼ

b.

Ädettegi	salamlasuwlarïnnan		soŋ,	bular	özleriniŋ
usual	greet-*(U)w*.INF-PSS3PL-ABL		after	they	self-PSS3PL-GEN
süyetaγan	oyïnlarï	bolataγan	damke	oynamaγa	
like-PAR	game-PSS3PL	be-PAR	damke	play-*MAGA*.INF	

oltïrdïlar. (Kurmangulova et alii 1991: 8)
sit down-PST-3PL
ʻAfter their usual greeting they sat down in order to play the game ʻdamkeʼ, which they all enjoy.ʼ

The Noghay participle -*GAn* may occur, even not frequently, in non-possessive complement clauses denoting a subject control relation. What can be observed in the data is that -*GAn* in this function usually occurs with the matrix predicate *ḳoy*- ʻstop, cease, give up, quit' and takes an accusative suffix (27a–b). The corresponding Kazakh participle -*GAn* also exhibits the same usage (28).[18]

18 I would like to thank Aynur Abish for providing me with Kazakh examples.

(27) [nog]

a. Buɣïndïrïp öltirgendi ḳoy.
drown-CV kill-*GAn*.PAR-ACC stop
ʻStop drowning and killing it.ʼ
b. iškendi ḳoydïm. (Sikaliev 1968: 45)
drink-*GAn*.PAR-ACC stop-PST-1SG
ʻI have quit drinking.ʼ

(28) [kaz]

Asan iškendi ḳoydï. / Asan išüwdi ḳoydï.
A. drink-*GAn*.PAR-ACC stop-PST3 / A. drink-*(U)w*.INF-ACC stop-PST3
ʻAsan has quit drinking.ʼ

The matrix verb *ḳoy-* ʻstop, cease, give up, quitʼ takes a clause based on *-(U)w*, if this clause has its own subject (in form of a possessive suffix). Example (29) includes *ḳoy-* twice. The first *ḳoy* (within *ḳaldïra ḳoy*) is used as a postverb. The postverb construction *-A ḳoy-* serves to transform the non-transformative lexeme into a finitransformative one and indicates the readings such as ʻquicknessʼ, ʻcompletionʼ, ʻto finish something completely' etc. (see Karakoç 2007). The second *ḳoy-* is a transitive matrix verb, which takes a complement clause based on *-(U)w*+PSS+ACC.

(29) [nog]

“Öziŋe ḳaldïra ḳoy sol aḳtï!” dedi
self-PSS2SG-DAT keep-*A*.CV PV that salary-ACC say-PST3
yïlawïn ḳoyïp Asantay. (Ajbazova 1996: 49)
cry-*(U)w*.INF-PSS3SG-ACC cease-*(I)p*.CV A.
“Keep this salary for yourself”, said Asantay, ceasing to cry.ʼ

A further peculiarity of Noghay is that some ʻachievementʼ and ʻphasalʼ matrix verbs, e.g. *basla-* ʻbeginʼ, *üyret-* ʻteach, instruct, train inʼ, include control constructions based on the converbial suffix *(I)p* (cf. Akbaba 2009: 201). The combination *-(I)p basla-* (corresponds to Turkish *-mAya başlamak)* expresses a subject control relation, whereas *-(I)p üyret-* (corresponds to Turkish *-mAyI öğretmek*) indicates an object control relation (30a–c).

(30) [nog]

a. Asantaydïŋ yüregine buz ḳuyïldï em bu, bir bäle
A.-GEN heart-PSS3SG-DAT ice put-PAS-PST3 and he a balefulness
yuwïḳlap keleyatïrɣanïn sezip, kirpiklerin
approach-CV come-PAR-PSS3SG-ACC sense-CV eye lid-PL-PSS3-ACC
ḳaɣïp basladï. (Ajbazova 1996: 34)
wink-*(I)p*.CV begin-PST3
ʻAsantay suddenly felt ice-cold in his chest, sensed that a threat was approaching and began to wink his eye lids.ʼ

b. Maraz ädem esin yïyïp basladï. (Sikaliev 1968: 6)
sick man regain consciousness-*(I)p*.CV begin-PST3
ʻThe ill man began to regain consciousness.ʼ

c. Meni ušïp üyretseŋ, dep kübirtkeyli ḳaraɣustan tileydi.(Akbaba2009: 201)
I-ACC fly-*(I)p*.CV teach-CON-2SG say-*(I)p*.CV turtle eagle-ABL wish-PRS-3SG
ʻThe turtle asked the eagle if it could teach him to fly.ʼ

In Kazakh, the matrix verb *basta-* ʻbeginʼ can take a complement based on the converbial suffix *-A* (31a–b). The use of the converb in *-(I)p* would have another reading, e.g. *ǰylap bastadï* ʻstart something with cryingʼ. The matrix verb *üyret-* usually heads a clausal complement based on *-(U)w* (31c).

(31) [kaz]

a. Asan oḳïy bastadï.
A. read-*A*.CV begin-PST3
'Asan began to cry.'

b. Bala ǰilay bastadï.
A. cry-*A*.CV begin-PST3
'The child began to cry.'

c. Maγan ušuwdï üyret.
I-DAT fly-*(U)w*.INF-ACC teach
'Teach me how to fly.'

5. Summary

In this paper I presented various aspects of subject and object control relations in complement clauses in Turkish and Noghay: (1) Matrix predicates that take subject control constructions are two-place verbs, which require a subject and an object argument. Matrix verbs that take object control constructions are, on the other hand, three-place-verbs. They have next to the subject, various object combinations. Having a three-place-verb is a precondition for object control constructions, since one of the objects functions as 'controller' while the other object position is provided for the complement clause whose subject ('controllee') is controlled. (2) In some pairs of matrix predicates In Turkish, the subject control verbs contain *ol-* 'become/be' whereas the corresponding object control verbs consist of *et-* 'make'. Besides, in some lexical pairs, causative suffixes change the intransitive/transitive subject control verbs to transitive, three-place object control verbs. (3) Turkish complement clauses implying control are based on the infinitives in *-mAK* or *-mA*. The marker *-mAK* is only found in control constructions, while the so-called 'short infinitive' *-mA* can take a possessive suffix and occur in clauses having their own subjects. Thus, in control constructions, *-mA*, without possessive marking, is in opposition to *-mAK*, while it, with possessive suffixes, can semantically compete with the verbal noun in *-(y)Iş* or the participles in *-DIK* and *-(y)AcAK*. (4) In Noghay, there are two infinitive forms, *-MAGA* and *-(U)w*. The former apparently comes from the infinitive in the dative case. It often occurs in grammatical constructions expressing deontic modality or proximativity. The second form *-(U)w* can take possessive suffixes and thus appears in semantic oppositions to the participles in *-GAn*, *Ataγan, -(A)yatḳan, (A)yatïrγan* or *-(A)yAK*. Further, in Noghay, the participial suffix *-GAn* and the converbial suffix *-(I)p* can sometimes be found in complement clauses implying control relations.

Abbreviations and symbols

1	First person	PAS	Passive
2	Second person	P.COP	Past copula
3	Third person	PL	Plural
ABL	Ablative	PV	Postverb
ACC	Accusative	PRS	Present
CAU	Causative	PSS	Possessive
CON	Conditional	PST	Past
COP	Copula	PTC	Particle
CV	Converb	POST	Postterminality
DAT	Dative	SG	Singular
INF	Infinitive	Kaz	Kazakh
LOC	Locative	Nog	Noghay
GEN	Genitive	Tur	Turkish
NEG	Negation	*	ungrammatical
PAR	Participle		

References

Ajbazova, E. S. (ed.) (1996). *Nogaj literaturasy*. *Učebnik-xrestomatija*. Čerkessk.

Akbaba, D. E. (2009). *Nogay Türkçesi Grameri. Ses ve Şekil Bilgisi*. Ankara.

Benzing, J. (1959). Das Kumükische. In: Deny, J. & Grønbech, K. & Scheel, H. & Togan, Z. V. (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Aquis Mattiacis, 391–406.

Bozşahin, C. (2006). On the Turkish controllee. In: Yağcıoğlu, S. & Değer, A. Cem (eds.) *Advances in Turkish linguistics. Proceedings of the 12th ICTL*. İzmir, 121–136.

Brendemoen, B. (2013). Some remarks on the infinitive in *-mA* in 17th century Ottoman Turkish. In: Demir, N. & Karakoç, B. & Menz, A. (eds.) *Turcology and linguistics. Festschrift Éva Ágnes Csató.* Ankara, 103–113.

Brendemoen, B. & Hovdhaugen, E. (1992). *Tyrkisk grammatikk*. Oslo.

Culicover, P. W. & Jackendoff, R. (2005). *Simpler syntax*. Oxford.

Džanibekov, E. A. (ed.) (1961). *Tuvgan til. Baslangyš školadyŋ III. klassynda okuv knigasy*. Čerkessk.

Erguvanlı, E. E. (1984). *The function of word order in Turkish grammar*. Berkeley.

Erguvanlı Taylan, E. (1996). Aspects of control in Turkish. In: Rona, B. (ed.) *Current issues in Turkish linguistics. Proceedings of the 5th ICTL*, London, 15–17 August 1990. Ankara, 46–60.

Göksel, A. & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A comprehensive grammar*. London.

Haig, G. & Słodowicz, S. (2006). Control in Turkish non-finite complements. In: Yağcıoğlu, S. & Değer, A. Cem (eds.) *Advances in Turkish linguistics: Proceedings of the 12th ICTL*. İzmir, 165–177.

Haspelmath, M. (1989). From purposive to infinitive — a universal path of grammaticization. In: *Folia Linguistica Historica* 10/1–2, 287–310.

Johanson, L. (2013). *Prospective and proximative*. Talk given at "The International Symposion. The prospective as a grammatical category: Evidence from Turkic, Iranian and beyond", Institut für Empirische Sprachwissenschaft, Goethe Universität Frankfurt am Main, 23.–25. September 2013.

Karakoç, B. (2002). Nogayca ve Türkiye Türkçesinde Tümleç Yan Cümlelerinde Yüklemleştiriciler. In: Demir, N. & Turan, F. (eds.) *Scholarly depth and accuracy. A Festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson Armağanı*. Ankara, 193–215. Republished in 2007 in: Károly, L. (ed.) *Turcology in Turkey. Selected papers*. (Studia uralo-altaica 47.) Papers selected by N. Demir & E. Yılmaz. Szeged, 337–359.

Karakoç, B. (2007). *Postverbal constructions in Noghay*. Talk given at "Conference on the languages of the Caucasus", Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology (Leipzig, Germany), 7.–9. December 2007.

Karakoç, B. & Herkenrath, A. [submitted] Semantic functions of complementizers in Turkish and Noghay. To appear in: Kehayov, Petar & Boye, Kasper (eds.) *Complementizer semantics in European languages*, vol. I–II. Berlin: De Gruyter.

Kornfilt, J. (1991). Some current issues in Turkish syntax. In: Boeschoten, H. & Verhoeven, L. (eds.) *Turkish linguistics today*. Leiden et al., 60–92.

Kornfilt, J. (1996). Turkish and configurationality. In: Rona, B. (ed.) *Current issues in Turkish linguistics. Proceedings of the 5th ICTL*, London, 15–17 August 1990. Ankara, 111–125.

Kurmangulova, Š. A. & Daulova, N. A & Kireev, M. S. (eds.) (1991). *Nogaj literaturasy. Xrestomatija*. Čerkessk.

Landau, I. (1999). *Elements of control*. PhD. Dissertation. Cambridge.

Pritsak, O. (1959). Das Karatschaische und Balkarische. In: Deny, J. & Grønbech, K. & Scheel, H. & Togan, Z. V. (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Aquis Mattiacis. 340–368.

Prokosch, E. (1980). *Studien zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen unter besonderer Berücksichtigung des Vulgärosmanisch-Türkischen*. Freiburg.

Słodowicz, S. (2007). Complement control in Turkish. In: Stiebels, B. (ed.) *ZAS Papers in Linguistics* 47, 125–157.

Özsoy, A. S. (2001). On ‹small› clauses, other ‹bare› verbal complements and feature checking in Turkish. In: Taylan, E. E. (ed.) *The verb in Turkish*. Amsterdam.

Sikaliev, A. (1968). *Jyltyn*. *Rasskazlar em novellalar*. Stavropol' Knigoizdatel'stvosynyŋ Karašaj-Šerkeš Böligi.

Yücel, Ö. (2007). The semantic basis of control in Turkish. In: *The 1st Mediterranean graduate students meeting in linguistics*, 25–26 October 2007. Mersin University. Unpublished paper.

Yücel, Ö. (2009). Control relations in Turkish infinitival complements. In: Ay, S. et al. (eds.) *Essays on Turkish linguistics. Proceedings of the 14th international conference on Turkish linguistics*, 6–8 August 2008. (Turcologica 79.) Wiesbaden. 483–491.

NOGAY HALKI: SİYASAL BÖLÜNMÜŞLÜĞÜN ETNİK BÜTÜNLÜK ÜZERİNDEKİ TAHRİBATI

Ali Asker

Giriş

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan 'kasıtlı' milletler politikasının bir sonucu olarak Birlik içinde yer alan cumhuriyetlerin sınırları yeniden belirlenirken çoğu zaman bu bölgelerin etnik yapısı ve özellikleri dikkate alınmamıştır. Tek bir çatı altında, yani Sovyetler Birliği bünyesinde bir araya getirilmiş cumhuriyetlerin fiilen egemenlik ilkesinin yokluğu, etnik veya milli bölgesel yapıların kuvvetli bağlarla merkeze perçinlenmesi etnik bölünmüşlüğü arka plana iterken bu bağlamda sorunların ortaya çıkmasını engellemiş ve bastırmıştır. Fakat bastırılmış bu tepkiler Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte patlak vermiş, bazı bölgelerde iç savaşlar, bazı bölgelerde de yeni bağımsızlığına kavuşmuş devletler arasında savaşlar (Ermenistan-Azerbaycan savaşı) yaşanmıştır. Dağılma sonrasında Osetin, Lezgi, Özbek ve çok sayıda diğer halklar ve etnik gruplar[1] bölünmüşlük olgusu ile karşı karşıya kalmışlardır. Günümüzde bölünmüş halklar sorununu bazı post-Sovyet bölgelerin kendine özgü geçiş bölgeleri olması itibarıyla daha da derinleşmektedir. Zira bu geçiş bölgeleri halkların, kültür ve inançlarının hareket alanlarını oluşturmaktadır. Bu anlamda birçok halkın etnik bütünlük arz eden alanları bölünmüşlük ve etnik topluluklar arası iletişim (bağlantı) olanakları zorlaşmıştır.[2] Post-Sovyet dönemde bölünmüşlük halk sorunu sadece bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla patlak vermemiş, Rusya'nın sınırları içinde eskiden beri var olan birçok sorunu da gündeme taşımıştır. 1990'lı yılların başlarında bu sorunlar yüksek bir sesle dile getirilmiş, demokrasi, insan haklar gibi hususların yanı sıra milli uyanış hareketleri de sürecin önemli gündem maddeleri haline gelmiştir. Bölünmüş halklarla birlikte sınır uyuşmazlıkları sorunu da özellikle Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar günümüzde de şu veya bu şekilde devam etmektedir.

Bölünmüş halk kavramı için en bariz örneklerden biri de Nogay Türkleridir. Kıpçak grubunda yer alan Nogaylar etnik ve dil olarak Kazak ve Karakalpaklara en yakın halktır. Tarih boyunca Nogaylar Karadeniz ve Aral denizi arasındaki bozkırlarda yaşamışlardır. Günümüzde Rusya'da yaşayan Nogay nüfusu yüz binin üzerindedir. Sovyetler Birliği döneminde Büyük Kafkasya'da birçok etnik grup özerklik elde ederken Nogaylar bu süreçten nasibini alamamışlardır. Son yüzyılda Rusya'nın değişik idari birimleri arasında sürekli yer değiştirmiş, bugünkü durumu ise 1957'de yapılan idari değişiklikle belirlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Moskova hükümeti 'güvenmediği' birçok halkı tehcir etmiştir. 1944'te Çeçen ve İnguşlar da bölgeden sürgün edilmiş, Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yerine Groznı Vilayeti tesis edilmiştir. Nogayların tarih boyu yaşadıkları Nogay bozkırı da bu vilayete dahil edilmiştir. Fakat sürgün edilen halklar beraat ettiklerinde 9 Ocak 1957 tarihli Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Prezidyumu kararı ile Groznı Vilayeti tekrar Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Bununla eşzamanlı olarak Nogay bozkırı da yeniden bölünerek Dağıstan, Stavropol ve Çeçen-İnguş bölgeleri arasında 'dağıtılmıştır'.

Nogayların yaşam alanları Kuzey Kafkasya ve Güney Rusya'dır. Bu bölgedeki idari yapılar içinde bölünmüş bir şekilde varoluş mücadelesi veren Nogay topluluğu genelde Dağıstan'da (Nogay, Tarum, Kızılyar ve Babayurt ilçeleri, ayrıca Mahaçkale iline dahil Sulak kasabasında), Stavropol'da (Neftekum ilçesi), Karaçay-Çerkez (Nogay ilçesi) ve Çeçenistan'da (Şelkovski ilçesinin kuzeyi) yaşamaktadırlar. 2010 Genel Nüfus Sayımı verilerine göre Nogayların sayısı Dağıstan'da 40,407; Karaçay-Çerkez'de 15,654, Astrahan'da 7,589, Çeçenistan'da 3,444, Stavropol'da 2,206, Krasnoyarsk'da 950'dir. Ayrıca gittikçe yoğunlaşan göçler sonucunda Hanti-Mansiy özerk bölgesinde (okrug) 5,323, Yamalo-Nenetsk'de 3,479 Nogay yaşamaktadır.[3]

Nogayların idari veya en azından kültürel özerklik yapısı içinde yer almalarına ilişkin taleplerinin günümüz şartlarında gerçekleşmesi çok zordur. İki özerk cumhuriyette, yani Dağıstan ve Karaçay-Çerkez'de kurucu kimlik olarak yer alan Nogayların kendi adlarında birer ilçe bulunmaktadır. Dağıstan'ın

1 Aslında bu süreç çok az sayıda ülkeden yan geçmiştir. Bölünmüşlük olayını bu şekilde algıladığımız zaman Azerbaycan Türklerinin azımsanmayacak sayıda bir nüfus Gürcistan sınırları içinde, Dağıstan'da (Rusya), Özbeklerin Kırgızistan ve Tacikistan sınırları içinde kaldıklarını görebilmekteyiz. Bölünmüş halk kavramını diaspora kavramıyla karıştırmamak gerekir. Nitekim bölünmüş halklar eskiden beri yaşadıkları toprağın sakinleri ve ülkelerin yurttaşlarıdır.

2 Балашов Ю.А., Разделенные народы на постсоветском пространстве, *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского* (Международные отношения. Политология. Регионоведение), 2007, № 5, (с. 185–189), s. 185.

3 Makalede geçen istatistik verilerin bir kısmı Rusya'nın resmi kurumlarının verilerinden derlenirken, diğer kısmı ve ayrıca konuyla ilgili değerlendirmeler 2011 yılındaki saha araştırmamız sırasında toplanmıştır. Bu konuda bkz: Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan**,** İçinde: *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler,* (Erhan Büyükakıncı - Eyüp Bacanlı). Atatürk Kültür Merkezi 2012, 533-610.

© Salimet Nukova

Nogay ilçesinin[4] (merkezi Terekli-Mektep) % 85'i Nogay'dır. Karaçay-Çerkez'de de 2005 yılında Nogay ilçesi kurulmasına dair karar alınmış ve aynı adı taşıyan bir idari bölge oluşturulmuştur.[5]

Bugün Nogayların bölünmüşlük sorunu bölgenin diğer sorunlarıyla daha da karmaşık ve sosyo-ekonomik açıdan çözülmesi zor bir hal alırken toplumun kültürel bütünlüğünü ise ciddi şekilde tehdit etmektedir. 1990'lardan itibaren Nogayların bu tehdit karşısında kendini savunma mücadelesi bugün de devam etmektedir.

1. Nogayların tarihine kısa bir bakış

Nogaylar tarihte Nogay Ordası ile birlikte anılmaktadırlar. 1260'tan itibaren Azak denizi havzası steplerinde kurulmuş olan Nogay Ordasının adı Cuci Ulusundan gelme Nogay'ın adıyla ilişkilendirilir. Nogay 1277'de Mengü-Temür ordularının komutanı olarak Don'dan Dnyeper'e kadar uzanan topraklara, ayrıca Taman ve Kuban'a hakim olmuştur.[6] Nogayların etnik kimliğinin 13-14. yüzyılda Altın Orda hanları arasındaki savaşlar sonucunda meydana geldiği iddia edilmektedir. Araştırmacılara göre Nogay etnik kimliği 6-13. yüzyıldaki mevcut Türk boylarına bağlı şekillenmiştir. Bu kimliğin şekillenmesinde Uysun, Uygur, Nayman, Kongırıt, Bayat, Koban, Katagan vd. boyların (6-8. yy.) yanı sıra Peçenek Türkleri (9-11. yy.) ve Kıpçak (11-13. yy.) boyları etkin olmuşlardır.[7] Nogay adı 15. yüzyıl Rus kaynaklarında geçmektedir. 1481'de yazılmış bir kaynakta Büyük Orda Hanı Ahmet'in, Nogay olan (etnik kimlik anlamında) kayınbiraderi tarafından öldürüldüğü yazılmıştır. Nogaylar I. Sahip Giray Han (1532–1551) döneminde Kırım hanının tebaası idiler. Sahip Giray Han onları ağırlıklı olarak Kırım yarımadası yerleştirmiş ve Çerkez ve Abazin aşiretleriyle komşu olarak yaşamışlardır. Onlar Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte A. V. Suvorov'a direnmiş, Şeyh Mansur ayaklanmasına katılmışlardır[8]. Kırım hanlığının Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Nogaylar zor bir seçimle karşı karşıya kalmışlardır: Ya Rusya İmparatorluğunun tebaası olmak ya da Osmanlı İmparatorluğuna göç etmek. Nogayların Rus hakimiyetini kabul etmeleri kolay olmamış, imparatorluk yönetimi bu süreçte şiddete başvurmuş, Rus tebaasına girmeyen Nogayların bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da sürgün edilmiştir. Rusya tebaası olmayı kabul eden Nogaylar ise imparatorluğun başka bölgelerine sürgün edilmişlerdir. 18. yüzyılın 90'lı yıllarına gelindiğinde Nogaylar iki çatışan devleti, yani Osmanlı ile Rusya'yı birbi-

4 1966 yılına dek *Karanogay* adlandırılmıştır.
5 Ногайцы, http://dagpravda.ru/page/43
6 Nogay tarihini bir bütün olarak ele alan iki önemli çalışma için bkz: Алиева С.И., *Ногайские тюрки (XV-XX вв.),* Şərq-Qərb, Баку 2010, Трепавлов В. В., *История Ногайской Орды,* Восточная литература, Москва 2001.
7 Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И., *Ногайцы*, Черкесск, 1988. с.13 - 22; Керейтов Р.Х., *Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев),* Ставрополь, 1999, с.19- 20.
8 Беннигсен А., *Народное движение на Кавказе в XVIII в. (Священная война шейха Мансура (1785 - 1791 гг.),* Махачкала, 1994, с. 50 - 56

rinden ayıran Kuban nehrinin her iki tarafında, bölünmüş bir vaziyette yaşıyorlardı. Rusya tebaasındaki Nogaylara uygulanan göç, sürgün ve baskı politikaları şüphesiz bu topluluğun başkaldırı duygusunu kuvvetlendirmiştir.[9] 1859-1862 yıllarında Nogayların bir kısmı diğer halklarla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna göç etmişlerdir. 18. yüzyılda başlayan Rusya'nın Kuzey Kafkaslar, Ön Kafkas, Aşağı İdil ve Kırım yarımadasını sömürgeleştirme politikası Nogayların topraklarının elden çıkmasıyla sonuçlanmış, onların sayısal olarak önemli ölçüde azalmalarına neden olmuştur.

20. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler imparatorluğun dağılmasına yol açarak yeni bağımsız yapıların ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Ama bu süreç Nogaylar açısından talihsiz bir süreçti. Çünkü bu gelişmeler Nogayların Rusya sınırları içinde kalmalarına rağmen fiili olarak bölünmüş halk durumuna düşmelerine yol açmıştır. Başlangıçta Nogay Türkleri Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte bölgedeki millî örgütlenmeler içinde yer almış, Birinci Dağlı Kurultayı'nın faaliyetine de katılmışlardır (Mayıs, 1917). Sovyet hakimiyeti tesis edildikten sonra Kuzey Kafkasya'da birkaç özerk yapı (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkes) ortaya çıkarken Nogaylar bu yapılar içinde bölünmüş bir halde varlığını sürdürmüşlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında birçok Kafkasya halkından farklı olarak Nogaylar her ne kadar sürgün edilmemişse de Sovyet yönetiminin ağır baskısı altında bırakılmışlardır.

Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinde diğer halklar gibi Nogayların millî kimlik şuurunda bir uyanma dönemi başlamış, toplumsal hafızalarında yaşattıkları tarihi birçok sorun gündeme getirilmiş, halkın kültürel ve siyasi bütünlüğünün sağlanması yönünde değişik girişimlerde bulunulmuştur. Fakat Kafkasları sarmış istikrarsızlık, otorite boşluğu, bölge haklarının milletçilik söylemleri Nogay toplumunun beklentilerinin gerçekleşmesini engellerken güvenlik kaygılarını da beraberinde getirmiştir. Bölünmüş bir halk olarak kültürel bütünlüğün sağlanması için verdikleri mücadelenin yanı sıra toprak ve temsil sorunları da Nogay toplumunun gündemini meşgul etmiştir. Bu sorunlar çözülememiştir ve bugün de devam etmektedir.

2. Toplumsal travmalar ve Nogay toplumunun tükenişi

Nogaylar Rusya İmparatorluğunun işgal politikasının olumsuz sonuçlarını tüm ağırlığıyla yaşamış bir topluluktu. 18. yüzyılda Kuzeybatı Kafkasya'da yaşayan Nogaylar Çerkezlerle birlikte Doğu Karadeniz sahilinde, Azak denizi ve Kuban nehri havzasında yaşıyorlardı. Burası stratejik açıdan önemli bir bölge olduğu için Rus İmparatorluğunun öncelikli hedeflerinden biri Nogayları tasfiye ederek Kırım hanlığını zayıf düşürmekti. Dolayısıyla Nogaylar yayılmacılık sürecinde imparatorluk politikasının hedef topluluğu haline gelmişlerdir. Bu gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Rus yayılmacılığının karakterine değinmek gerekmektedir. Rus yayılmacılığı Türk ve Müslüman toplumların yaşadıkları alanda gelişmiştir. Rusların güneye doğru genişlediği bir dönemde Türk ve Müslüman halklar bu sürece karşı koymaya çalışmışlardır. Dinsel farklılık Rusya'nın bu alan üzerinde hâkimiyet tesis etmesini zorlaştırmış, Türk ve Müslümanların Rusya yönetimine karşı ayaklanmalarına neden olmuştur. Rusya bu bölgede yaşayan halkları 'içselleştirmenin' zorluklarını görünce (dinsel ve etnik farklılıklardan kaynaklanan) asimilasyon ve yabancılaştırma politikaları ikileminde bir çizgi takip etmiştir. Yani bir taraftan Ruslaştırma politikası yürütmekle, işgal olunmuş bölgelere Rus nüfusu göç ettirerek demografik dengeleri bozarak, diğer taraftan sürgün, şiddet, sindirme ve kıyım eylemlerinde bulunarak hegemonyasını tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Türk ve Müslümanların 'Rus uygarlığı' alanına dâhil edilmesi süreci zor olduğu kadar da sancılı bir süreç idi. Rus İmparatorluk yönetimi bölge halklarını bünyesine katmanın zorluklarını hissedince 'yabancılaştırma' taktiği ile hareket etmiştir. Paradoksal ve farklı bir mantık konseptine sahip Rus yayılmacılık stratejisi, işgal ettikleri bölgelerdeki halkları Rus tebaasına almakla birlikte onları her zaman yabancı bir topluluk olarak görmeyi tercih etmiştir. Bu yüzden Nogaylar da 'bölgenin yabancısı, Moğol'dan türeye gelmiş bir halk' olarak algılanmıştır. Oysa gerçek çok farklıydı. Nogaylar Kırım Hanlığı ve Osmanlının bölgedeki önemli askeri unsuru idi. Kimlik olarak Türk ve Müslüman idiler. Bu nedenlerle Çarlık Rusya bu topluluğu bölerek, parçalayarak varlığını bir arada sürdürme imkânından yoksun bırakmıştır.[10] Rus işgalleri sırasında kesintisiz devam eden ve toplumsal dokuyu tahrip eden göçler, sürgünler ve kıyımlar birçok Müslüman halk gibi Nogayların da hafızalarında silinmez yaralar açmış, yankıları günümüze kadar devam eden toplumsal travmalar yaşatmıştır.

9 Алиева С.И., a.g.e., s. 205.

10 Nogayların Rus hakimiyetine girmelerine ilişkin birçok tarihçinin objektiflikten uzak değerlendirmeleri söz konusudur. Bu değerlendirmelerle ilgili bkz: Алиева С.И., a.g.e., s. 18-19, 22-23 vd.

© Salimet Nukova

Günümüzde Nogay halkının hafızasında canlı tutulmaya çalışılan bu acı olaylardan biri 1783 yılında yapılmış Nogay kıyımıdır. Kıyımın meydana geldiği tarihe baktığımızda o dönemin koşullarının Rusların lehine geliştiğini görebilmekteyiz. 1783'te Nogaylara toplu olarak Rus İmparatoruna sadakat yemini[11] ettirilmiştir. İmparator yönetimi bununla yetinmeyerek Nogayların yaşadıkları yerlerden başka bölgelere sürülmesine ilişkin karar almıştır. Bu emre uymayıp ayaklanınca da bir kıyım harekatı başlatılmıştır. Bu anlamda Nogay tarihinin en kanlı sayfalarından biri 1 Ekim 1783 günü yaşanmıştır.[12] Çalık Rusyası'nın 'gurur ve onur kaynağı' komutanlarından A. V. Suvorov komutasındaki düzenli ordu birlikleri savunmasız Nogaylara karşı acımasız bir kıyım uygulamışlardır. Tarihçiler tarafından *kıyım, soykırım, facia* vs. adlarla tanımlanan bu olay Nogay tarihinin en kanlı olayıdır. Döneme ilişkin tarihi kaynaklar bu vahşetin boyutlarını gözler önüne sermektedir. A.V. Suvorov'un verdiği emirde Nogaylara karşı uygulanan kıyımın nasıl bir psikolojik şiddet ve öfkeyle dolu olduğu açık şekilde görülmektedir:

'Düşmanın sonuna kadar imha edilmesi, öldürülmesi veya esir alınmasına dek ordular dinlenmemeli. Mermileri koruyun, ateşsiz silahlarla çalışın! Dragunlar ve Kazaklar ganimet amacıyla attan inmemeli; birliğin dörtte biri ganimet için gidecek, dörtte biri onları koruyacak, diğerleri de hazır vaziyette bulunacaklardır. Ganimetler iki yere ayrılacak. Yarısı hükümdara, yarısı da orduya... Bu paydan da üçte ikisi Kazaklara verilecektir.'[13]

Diğer savaş tarihçisi P.P. Korolenko'ya göre Suvorov'un birlikleri 'Nogay iskân birimleriyle birlikte çok sayıda Çerkez köyünü de yok etmişlerdir.'[14]

O tarihten sonra da imparatorluk yönetiminin Nogaylar üzerinde baskı ve sindirme politikaları değişik düzeylerde seyretmiştir. 19-20. yüzyılda Nogaylar yaşadıkları bölgelerden zor kullanılarak başka yerlere göç ettirilmiştir. Tüm bu olaylar Nogay topluluğunun yaşam tarzını yakından etkilemiş, ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde büyük tahribatlara yol açmıştır.

Sovyetler Birliği döneminde, bir zamanlar V. İ. Lenin'in 'halklar hapishanesi' olarak tarif edilen Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan birçok halka, aynı zamanda Kafkasya halklarına özerklik verilirken Nogay topluluğu bu 'nimet'ten nasibini alamamış, tam tersi, görece bütünlüğü bozularak değişik federe birimler arasında dağıtılmış, 'bölünmüş halk' durumuna düşürülmüştür.

11 I. Petro döneminden itibaren Rus tebaasına girmek isteyen yabancıların Ortodoks inancını kabul etmenin yanı sıra Rus çarına (1721'den imparatoruna) sadakat yemini etmeleri gerekirdi. Bkz: Николаев В. Б., *Подданство Российской Империи: его установление и прекращение (историко-правовой анализ)*, (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук), Нижний Новгород 2008.

12 Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bkz: Aliyeva S., Asker A., Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları, *Uluslararası Suçlar ve Tarih,* Sayı 13, 2012, s. 39-57.

13 *Из истории Русско-Кавказской войны. Документы и материалы*, Нальчик 1991, s. 34.

14 *Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа*. Т.2. «Эль-ФА», Нальчик 2001, s. 200.

3. Devam eden bölünmüşlük ve kimlik üzerindeki tehdidi

© Salimet Nukova

20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'da meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler Nogayları da yakından etkilemiştir. Ekim İhtilali sonucunda mutlakıyet rejimi sona erdiğinde Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte Nogaylar da bölgedeki millî örgütlenmeler içinde yer almışlardır. Sovyet hâkimiyeti tesis edildikten sonra Kuzey Kafkasya'da birkaç özerk yapı (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkes) ortaya çıkmıştır. Terek vilayetinde bir tek idari birimin sınırları içinde yaşayan Nogay toplumu ise Tüm-Rusya Merkezi Yürütme Kurulunun (hükümet) 16 Kasım 1922 tarihli kararnamesiyle bölünmüştür.[15] Bu bölünmüşlük ilerleyen tarihlerde Nogayların etnik ve millî bütünlüğü açısından olumsuz etkisini göstermiştir. Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarından farklı olarak Nogaylar özerklik alamadıkları gibi idari olarak bölünmüş ve diğer idari birimlerin yönetimine girmişlerdir. 1922-26 yılında Kuban Nogayları Batal Paşa bölgesi nüfusuna kaydedilmiş, 1925'te burada Nogay-Abazin Okrugu (Bölgesi) tesis edilmiştir. 1926 yılı ikinci yarısında Sovyet yönetimi Nogay-Abazin Okrugunu Çerkez Milli Okruguna devretmiştir. Buraya 1928 yılında özerklik verilmiştir. Çerkez Özerk Vilayetine Nogayların ağırlıklı yaşadıkları Abazin-Nogay ve Elburgan Okrugları dahil edilmiştir (1935 yılına dek). 1926 nüfus sayımı verilerine göre Nogay nüfusu 36,3 bin idi.[16] Sonraki dönemde Nogay veya Kalmık-Nogay Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurma meselesi müzakere edilse de bu öneri kabul edilmemiştir. Yukarıda da değinildiği üzere 9 Ocak 1957'de Nogay bozkırı tekrar bölünmüştür.[17] İkinci Dünya Savaşı sırasında sürülmüş halkların Stalin sonrası dönemde hakları yeniden iade edildiğinde, bölgede sınırların yeniden çizilmesi sorunu da gündeme gelmiştir. Nitekim sürgünden dönenler yeniden yaşadıkları bölgelere geri döndüklerinde orada başkaları yaşıyorlardı. Yeni sınırlar, feshedilen idari birimin sınırlarıyla örtüşmemekteydi. Ayrıca eski sınırlar zaten Kafkasya halklarını tatmin etmemekteydi. İdari birimlerin yeniden çizilmesiyle Nogayların bir kısmı Çeçen-İnguş sınırları içinde kalmış, diğer kısmı da üç değişik idari birim sınırları içinde bölünmüş bir duruma düşmüşlerdir. Bu gelişmeler sonucunda tarihi Nogay bozkırı aşağıdaki şekilde bölünmüştür: Karanogay, Kızılyar, Tarumov ilçeleri Dağıstan sınırları içinde yer alırken, Kayasuli ve Açikulak Stavropol'da kalmış, Şeikovski ilçesi ise Çeçen-İnguş ÖSSC'ye verilmiştir.

Sovyetler Birliği dağılma sürecine girdiğinde irili ufaklı birçok halk gibi Nogayların da millî uyanışında bir yükseliş kaydedilmiştir. Onlar kendilerine karşı uygulanmış bu haksız bölme parçalama politikasının sonuçlarının ortadan kaldırılması talebini ileri sürmüşlerdir. Ulusal bütünlük ve kendi kaderini belirleme konusu Nogay halkının ikinci (1989), üçüncü (1990) ve dördüncü kurultaylarında gündeme getirilmiştir. 1990'da Nogaylar ve Terek Kazaklarının Olağanüstü Kurultayında 'Nogay Bozkırı Yerli Halklarının Kendi Kaderini Belirleme Deklarasyonu' kabul edilmiştir. Deklarasyonda, Nogayların ve Terek Kazaklarının bozkırda Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde ve cumhuriyet statüsünde bir millî devlet oluşumunun tesis edilmesine dair hüküm bulunmaktaydı. Fakat bu talep Moskova tarafından geri çevrilmiştir. Dağıstan ve Çeçenistan'ın egemenlikleri ilan edildikten ve bu federe birimlerle Moskova arasında federal anlaşma imzalanmasıyla Nogayların bir federe birimi tesis etmek düşünceleri de gerçekleşmemiştir.[18]

Günümüzde Nogayların toprak ve temsil sorunları devam ederken, millî kültür alanındaki talepleri de tam anlamıyla gerçekleşmemiş, sadece kısmi iyileşmeler sağlanmıştır. 2005 yılında Karaçay-Çerkez'de (Dağıstan'ın Nogay ilçesine benzer) etnik kimliğe dayalı bir ilçe oluşturma kararı alınmış ve bu karar 8 Ekim 2006'da referandum yoluyla onaylanmıştır.[19] İlçe, 17 Ekim 2007'de Adıgey-Habl il-

15 1888 yılından itibaren "Karanogay pristavlığı" Kızılyar kazasıyla birlikte Terek iline ait edilmiştir.

16 Kapsamlı bilgi için bkz: Ялбулганов В.Л., Некоторые вопросы исторической демографии ногайского народа, *Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды,* Махачкала 1993.

17 Tasfiye ve sürgün edilmiş halklara karşı alınmış tüm düzenlemelerin geçersiz sayılmasına dair Yüksek Sovyet Deklarasyonu 14 Kasım 1989 yılında kabul edilmiştir. Söz konusu düzenlemelerin feshedildiğine dair karar ise sadece 7 Mart 1991 de çıkarılmış ve 26 Nisan 1991 yılında Rusya Federasyonunun "Tasfiye Edilmiş Halkların Haklarının İadesi" Kanunu çıkarılmıştır.

18 Лебанидзе С., Ногайский вопрос – проблема разделенного народа, http://pik.tv/ru/experts/story/11991-nogayskiy-vopros-problema-razdelennogo-naroda, 07.06.2011.

19 İlçe 17 Ekim 2007'de fiilen oluşturulmuştur.

çesinin % 30'luk bir kısmında oluşturulmuştur. İlçeyi oluşturan köyler birbirleriyle sınır oldukları, yani buradaki Nogay nüfusu toplu olarak bir arada yaşadıkları için ilçe sınırlarının belirlenmesi süreci zor olmamıştır.[20] İç sınırları içinde Adil Halk, İkon Halk, Kızıl Togay, Erkin Halk, Erkin Şahar, Kuban Halk, Erkin Yurt, Yevseev köyleri yer almaktadır. Erkin Şahar ilçesinin idari merkezi olarak tesis edilmiştir. Resmi verilere göre ilçenin yüzölçümü 180 km2, nüfusu 13,7 bin civarındadır.[21] 29 Mayıs 2011 yılında Nogay ilçesi Terekli-Mektep'te düzenlenmiş Nogay Kurultayında[22] Nogay halkının Rusya Federasyonu herhangi bir federe birim sınırları içinde bir araya gelmesi konusu müzakere edilmiştir. Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay-Çerkez ve Stavropol'da dağınık halde yaşayan Nogayların 'bir çatı altında toplanması' elbette kolay değildir. 28 Ekim 2012'de Terekli-Mektep'te düzenlenen IV. Nogay Kurultayında Rusya Federasyonu Devlet Başkanı V.V. Putin'e gönderilen bir mektupta Dağıstan, Çeçenistan ve Stavropol'da Nogayların yaşadıkları bölgeleri kapsayan bir millî (etnik) otonomi tesis edilmesi talebinde bulunulmuştur.[23] Nogaylara göre sadece Dağıstan'dan ayrılarak otonomi kurdukları takdirde kimliklerini koruyabilecek, topraklarını gelecek kuşaklara miras bırakabileceklerdir. Zira Dağıstan yönetimi Nogayların sorunlarına kayıtsız kalmakta, Nogay toplumunun bir halk olarak varlığını sürdürmesi için hiçbir şey yapılmamaktadır. Nogaylar içinde yapılan kamuoyu yoklamasında 'Nogayların Dağıstan Cumhuriyetindeki sosyo-ekonomik ve siyasi-hukuki durumundan memnun musunuz?' sorusuna 5,600 kişiden %99'u 'Hayır' cevabını yazmıştır.[24]

Şunu da vurgulamak gerekir ki Nogayların sorunları diğer birçok Kafkasya halkı (mesela Çeçenistan, Çerkez vs.) gibi uluslararası alanda bilinmemekte ve ilgi görmemektedir. Bunun birkaç nedeni vardır. Örneğin, 'Çerkez halkına karşı uygulanan soykırım' konusu Gürcistan tarafından tanındıktan sonra bir ölçüde uluslararası kamuoyunun gündeminde yer almıştır. Oysa 'Nogay soykırımı' sorununun böyle bir 'açılım' şansı yoktur ve sadece Rusya içinde 'konuşulmaktadır'. Bunun yanı sıra Nogayların Çerkezler gibi yurt dışında güçlü diaspora teşkilatları bulunmamaktadır. Ayrıca Çeçenistan'ın veya Dağıstan'ın Nogaylara herhangi bir toprak tavizinde bulunacağını söylemek de imkânsızdır.[25] Bu yüzden Nogay kurultaylarında devlet başkanlarına yöneltilen talepler hep cevapsız kalmıştır. Kurultayların düzenli kabul ettikleri bildiriler ve çağrılar yönetim tarafından ciddiye alınmamaktadır. Nogay ilçesinin yürütme erki başkanı Kazmagomed Yanbulatov'a göre bu kurultaylar meşru değildir ve yeni idari birim tesis edilmesi yönündeki çağrılar Rusya'nın güneyinde Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan'da gerginlik çıkarabilecektir. Zira Dağıstan'da etnik kimliğe dayalı idari birimlerin yeniden yapılandırılmasını isteyen onlarca halk vardır. Nogayların taleplerine ilişkin konuyu değerlendiren Devlet Duması milletvekili, millî meselelerden sorumlu komitenin başkanı Hacimet Safaraliyev Nogay kurultaylarıyla ilgili tepkisini dile getirirken yeni bir millî (etnik) idari birimin tesis edilmesine gerek kalmadığını ifade etmiştir. O, Nogayların kendi kimliklerine sahip çıkmaları açısından Dağıstan sınırları içinde tesis edilmiş Nogay ilçesinin yeterli olacağını, ilçenin tarım potansiyelinin yüksek olduğunu söylemiştir.[26] Oysa bölünmüşlük durumunun millî (etnik) birlikteliği ihlal ettiği, toplumu ayrıştırdığı ve iletişim (ulaşım, erişim) kanallarını zorlaştırdığı ve etnik bağlılık duygularını yıprattığı bilinen bir gerçekliktir. Ayrıca Nogay ilçesinin tarım alanları, bütünlükte Nogay bozkırı yaylak-kışlak hayvancılık göçleri sonucunda hızlı bir şekilde verimliliğini kaybetmektedir. Dağ bölgelerinden sürülerle gelen çobanların sürülerini otlattıkları araziler Nogay ilçesinin üçte ikisini oluşturmaktadır. Otlak ve meraların kullanımı Dağıstan hükümetinin tasarrufunda olup usulsüzce kullanılmaktadır. Buradaki tek sorun bozkırın usulsüzce kullanımı değildir. Mevsimsel olarak göç etmiş dağlılar burada daimi olarak konuşlanmaktadır ve bu gelişmeler demografik ve toprak sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Toprak sorunu çok fazla yankı uyandırmamış gözükse de aslında en temel sorunlardan biridir. Bu sorunun temeli Sovyetler Birliği döneminde uygulanan yanlış nüfus politikaları sonucunda atılmıştır. O dönemde dağlıların ovalık alanlara göç ettirilmesi daha önceden görece istikrarlı demografik yapıyı değişik etnik kimliklerin iç içe bulunduğu bir mekan haline getirmiş, farklı etnik gruplar arasında ayrımcılığın, uyuşmazlığın ve çeşitli tartış-

20 Элементы Кавказа. Создание национальных районов Карачаево-Черкесии в 2000-е гг., http://www.kavkazoved.info/news/2012/05/30/sozdanie-nacionalnyh-rajonov-karachaevo-cherkesii-v-2000-e-gg.html

21 Этнические муниципалитеты ногайцев и абазинов, Способна ли смена названий муниципальных образований решить проблему малых народов Кавказа? http://kavpolit.com/etnicheskie-municipalitety-v-karachaevo-cherkessii/, 16.06.2012

22 Yerel yöneticiler yasa dışı olduğu gerekçesiyle kurultayın yapılmasını engellemek istemişlerdir. Kurultayın yapılacağı stad büyük kamyonlar çekilerek polisler tarafından kuşatılmıştır. Fakat organizatörlerin sağduyulu ve itidalli davranmaları sonucunda çatışmadan ve provokasyondan kaçınılmıştı

23 Ногайцы просят автономию, http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html, 12.11.2012

24 Ногайские тюрки хотят отделиться от Дагестана, http://www.turkist.org/2012/11/nogai-el.html

25 Лебанидзе С., a.g.e.. 07.06.2011.

26 Ногайцы просят автономию, http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html 12-11-2012

Terme içerisinde bayramda
© Mariya Bulgarova

maların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde bunun, etnik ayrımcılığı tetikleyen temel faktörlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde çözüme kavuşmamış bu sorun farklı boyutlarıyla gittikçe derinleşmektedir. Bugün yaylak ve kışlak göçlerinin yaşanması, meraların ve otlakların geçici amaçlar için kullanılması gerekirken dağlıların ovalık alanlarda kalıcı olarak yaşamayı tercih etmeleri bu sorunu daha da derinleştirmektedir. Toprak sorununun temelinde yatan uyuşmazlığın tarafları sosyal durumlarına değil, etnik kimliklerine göre ayrışmaktadırlar. Dağlıların ovalık arazilerde iskan edilmeleri, buradaki geleneksel demografik yapının bozulması hakları ihlal edilen kesimler tarafından sosyo-ekonomik sorun olarak değil, bir etnik sorun olarak algılanmaktadır. Bu olumsuz politikalardan nasibini alanlar Dağıstan'ın ova bölgelerinde yaşayan Kumuklar, güneydeki Azerbaycan Türkleri ve bozkırda yaşayan Nogaylardır.[27] Demografik dokunun bu şekilde tahrip edilmesi orta vadede etnik uyuşmazlıkların tırmanmasına neden olacak, bunun yanında Nogayların etnik, sosyal, kültürel ve dil bütünlüğünü olumsuz bir şekilde etkileyecektir.

Nogayların bölünmüş halk olarak yaşamasının olumsuz sonuçlarından biri de dil politikaları üzerinde hissedilmektedir. Nogay Türkçesi, Nogay etnik kimliğin önemli bileşenlerinden biridir. Nogay yazısı 20. yüzyılın başlarından itibaren önce Arap alfabesine, 1928'de Latin alfabesine dayanarak geliştirilmiştir. 1938 yılında Nogaylar da Kiril alfabesine geçirilmiş, 1930'lu yıllarda N. A. Baskakov tarafından Nogay Türkçesinin diyalekt sistemi işlenip hazırlanmıştır.[28] Nogayların yaşadıkları bölgelerde Nogay Türkçesinin konuşulma oranına bakıldığında Dağıstan'ın Nogay ilçesinde ve Karaçay-Çerkes'te yaşayanların ana dillerini serbest şekilde kullandıkları görülmektedir. Nogay Türkçesinde kitap basımı, tercümesi, dergi ve gazete yayını sınırlıdır. Dağıstan'da, devletin desteği ile Nogayca olarak *Şol Tavısı* (Шоьл тавысы - Bozkırın Sesi), 1991'den itibaren haftada bir kez yayınlanmaktadır.[29] Haftada bir kez 3000 tirajla basılmaktadır. Karaçay Çerkes'te "Nogay davısı (Ногай давысы - Nogay'ın Sesi)" adlı gazete yayınlanmaktadır.[30] Ayrıca Nogay Türkçesinde Dağıstan dışında Astrahan'da ve Karaçay-Çer-

27 Dağıstan'da Sovyet hakimiyeti tesis edildikten sonra ilk kez göç düşüncesini dönemin Dağıstan'ın Merkezi Yürütme Kurulu Başkanı Necmettin Samurlu (Nacmudin Samurski) dile getirmiştir. 1920'lerde Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde sadece 2.5 bin dağlının (Avar, Dargin, Lezgi, Lak vs.) ovada yaşadıkları tescil edilmiştir. Bu oran toplam ova nüfusun %2'sini oluşturuyordu. 1923'de dağlıların göç politikasının devamı sonucunda 20 iskan birimi oluşturularak yaklaşık 10 bin kişi göç ettirilmiştir. Карпов Ю.Ю. Этносоциальные трансформации в условиях миграционных процессов (на примере Дагестана), *Северный Кавказ в национальной стратегии России* (Под ред. В.А. Тишкова), Москва, 2008 s. 95-115.

28 Баскаков Н. А., *Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь* (Отв. ред. проф. Н. К. Дмитриев), Издательство Академии наук СССР, Москва-Ленинград, 1940.

29 İlk sayısı 10 Kasım 1931 yılında Karanogay ilçesinin Terekli-Mektep köyünde "Kızıl Bayrak" adıyla çıkmıştır. 1966 yılında gazetenin ismi *Şollik mayagı* (*Шоьллик маягы* – Çöl Feneri)" olarak yayınlanmıştır. 1991'den "*Şöl tavısı*" olarak yayınlana gazeteye 1996'da resmi statü kazandırılmıştır. Шоьл тавысы , http://sh-tavisi.etnosmi.ru/about.php

30 Ногай давысы, http://nogay-davysy.smi09.ru/

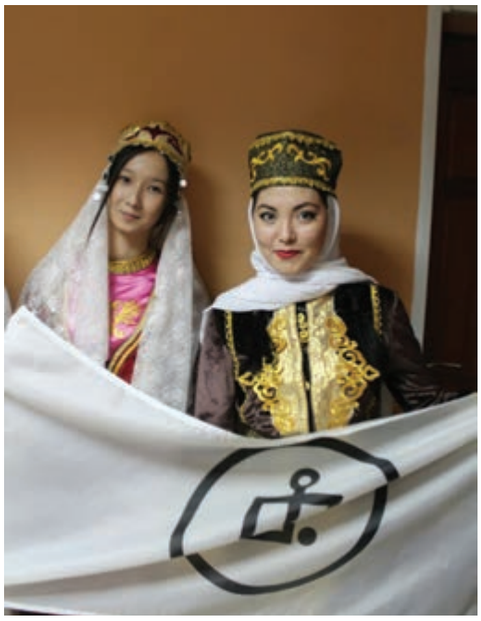
Nogay kızları bayramda
© Maria Bulgarova

kez'de radyo ve televizyon programları yayınlanmakta, Laşın ('Лашын'- Laçın) çocuk dergisi basılmaktadır. Birçok ilk ve ortaokulda, pedagojik okullarda, Karaçay-Çerkes Devlet Pedagojik Üniversitesinde Nogay Türkçesi öğretilmektedir. Ayrıca Karaçay-Çerkez Beşeri Araştırmalar Enstitüsü Nogayca Bölümünde ve Karaçay Devlet Üniversitesi Karaçay ve Nogay Filoloji Kürsüsünde okutulmaktadır. Edebi Nogaycanın öğrenilmesinin teşvik edilmesindeki tek husus bölgedeki okullarda Nogay Türkçesi öğretmenliği yapmak, sınırlı sayıda bazı kamu hizmetlerinde çalışmaktır (basın, yayın, kültür alanları vs.). Bunun dışında Nogay Türkçesini teşvik edecek ortam ve hususların bulunması oldukça zordur. Devlet ve toplumsal destek olmadan Nogay Türkçesinin korunması ve geliştirilmesi elbette çok zordur. Fakat buradaki en büyük dezavantaj Nogay toplumunun değişik idari bölgelerde yaşaması ve bulundukları cumhuriyetler (Dağıstan, Karaçay-Çerkes) içinde kurucu unsur olsalar da oran itibariyle çok az olmalarıdır. Bölünmüş yapının bileşenleri bir araya getirmenin zorlukları göz önünde bulundurulduğunda Nogay Türklerinin dil, kültür ve kimlik özelliklerinin korunmasının bölgedeki diğer topluluklara nazaran çok zor olduğu söylenebilir.

Sonuç

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girdiği dönemden itibaren bu sorunun ortadan kaldırılması için değişik önerilerde bulunulmasına rağmen bir takım objektif ve sübjektif nedenlerden dolayı çözümsüzlük bugün de devam etmektedir. Sınırların gittikçe belirgin bir hal aldığı, hatta mevcut sınırlar konusunda bölge yönetimleri arasındaki uyuşmazlıkların devam ettiği bir dönemde Nogay toplumunun bir özerk idari birim çatısı altında bir araya getirilmesi imkansızdır. Bu yüzden Nogay elitlerinin daha pragmatik sayılabilecek başka bir talebi de dile getirilmektedir: Stavropol sınırları içinde bir Nogay özerk bölgesinin oluşturulması. Stavropol diyarı (kray) Güney Rusya'nın bir idari birimi olup Kuzey Kafkasya bölgesine nazaran ekonomik ve siyasi açıdan daha istikrarlıdır.[31] Bu talebin yerine getirilmesi günümüz şartlarında gerçekçi bulunmamaktadır. Nitekim bu talep Kuzey Kafkasya'daki durumdan rahatsız olan Rus milliyetçisi kesimlerin manipülasyonuna açık bir taleptir. Günümüzde bölünmüş halk olarak yaşayan Nogayların toprak ve temsil sorunlarının çözümüyle ilgili iyileşmeler sağlandığı takdirde bölünmüşlüğün yaşattığı sosyal-psikolojik travmanın bir ölçüde hafifleyebileceğini söylemek gerekmektedir. Fakat bu, Nogay toplumunun taleplerini geri çekeceği anlamına gelmemektedir. Saha araştırmaları sırasında yapılan değişik mülakatlarda sorunun sadece ekonomik, toprak ve temsil maddeleriyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda bir vatan sınırları içinde etnik bütünlüğün sağlanması davası olarak görüldüğü dile getirilmiştir.

31 Рязанцев В.С. Миграция ногайцев в зеркале этнополитической ситуации в Ставрополье, *Этнические проблемы современности*. Вып. 5. Проблемы гармонизации межэтнических отношений в регионе. Ставрополь 1999.

© nogaici.ru

Kaynaklar

Aliyeva S., Asker A. (2012). "Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları". *Uluslararası Suçlar ve Tarih*. Sayı 13, s. 39-57.

Asker A. (2012). "Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan**.** *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler*, (Erhan Büyükakıncı - Eyüp Bacanlı)". Atatürk Kültür Merkezi, s. 533-610.

Алиева С.И. (2010). "Ногайские тюрки (XV-XX вв.)". *Şərq-Qərb*, Баку.

Балашов Ю.А.(2007). "Разделенные народы на постсоветском пространстве". *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского* (Международные отношения. Политология. Регионоведение). № 5, (с. 185–189), s. 185.

Баскаков Н. А. (1940). "Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь (Отв. ред. проф. Н. К. Дмитриев)". *Издательство Академии наук СССР*, Москва-Ленинград,.

Беннигсен А. (1994). *Народное движение на Кавказе в XVIII в. (Священная война шейха Мансура (1785 - 1791 гг.)*. Махачкала.

Из истории Русско-Кавказской войны. Документы и материалы (1991). Нальчик.

Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., Сикалиев А.И. (1988). *Ногайцы*. Черкесск.

Карпов Ю.Ю. (2008). "Этносоциальные трансформации в условиях миграционных процессов (на примере Дагестана)". *Северный Кавказ в национальной стратегии России* (Под ред. В.А. Тишкова). Москва.

Керейтов Р.Х. (1999) *Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев)***.** Ставрополь.

Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа (2001) Т.2. «Эль-ФА», Нальчик.

Рязанцев В. С. (1999). Миграция ногайцев в зеркале этнополитической ситуации в Ставрополье, Этнические проблемы современности. Вып. *5. Проблемы гармонизации межэтнических отношений в регионе*. Ставрополь,.

Ялбулганов В.Л. (1993). "Некоторые вопросы исторической демографии ногайского народа". *Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды***,** Махачкала.

İnternet kaynakları

"Элементы Кавказа". *Создание национальных районов Карачаево-Черкесии в 2000-е гг.* http://www.kavkazoved.info/news/2012/05/30/sozdanie-nacionalnyh-rajonov-karachaevo-cherkesii-v-2000-e-gg.html

"Этнические муниципалитеты ногайцев и абазинов, Способна ли смена названий муниципальных образований решить проблему малых народов Кавказа?" http://kavpolit.com/etnicheskie-municipalitety-v-karachaevo-cherkessii/, 16.06.2012

Лебанидзе С., **"**Ногайский вопрос–проблема разделенного народа"
http://pik.tv/ru/experts/story/11991-nogayskiy-vopros-problema-razdelennogo-naroda, 07.06.2011.

Николаев В. Б. (2008). *Подданство Российской Империи: его установление и прекращение (историко-правовой анализ)*. (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук). Нижний Новгород.

Ногай давысы
http://nogay-davysy.smi09.ru

Ногайские тюрки хотят отделиться от Дагестана,
http://www.turkist.org/2012/11/nogai-el.html

Ногайцы просят автономию
http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html, 12.11.2012

Ногайцы, http://dagpravda.ru/page/43

Трепавлов В. В. (2001). **"**История Ногайской Орды**".** *Восточная литература.* Москва.

Шоьл тавысы , http://sh-tavisi.etnosmi.ru/about.php

KUZEY KAFKASYA TÜRK HALKLARINDAN NOGAYLAR: DİL, EDEBİYAT VE KÜLTÜRLERİ ÜZERİNE NOTLAR

Birsel Karakoç

Meraklı Nogay balaları (Dağıstan, Lenin köyü) © Enver Karakoç

Bu yazı, ana kitle itibariyle Kuzey Kafkasya'da yaşayan, nüfusça az Türk halklarından biri olan Nogayların, etnik yapıları, dilleri, kültür ve edebiyatları üzerine, bugüne değin bu konularda yapılmış önemli çalışmaları da ele almak suretiyle, bir takım bilgi ve düşünceleri değerlendirip gözden geçirmek amacıyla kaleme alınmıştır.[1]

Tarihte etnik bir birlik olarak Nogaylar

'Nogay' adı büyük bir ihtimalle, tarihi bir şahsiyet olan ve 1270–1299 tarihleri arasında Altınorda devletinde büyük nüfuz kazanmış olan, Goçi'nin torunlarından Emir Nogay'ın adından gelmektedir (bkz. Schmitz 1996). Nogay ulusu, 13. yüzyılın ikinci yarısında Altınorda devleti bünyesinde oluşan etnik yapısını günümüze değin korumuştur. 15. yüzyılın başlarından itibaren Altınorda devletinin dağılmasından sonra 'Nogay Ordası', bu devletin batısında güçlü bir siyasi birlik olarak ortaya çıkmıştır ve Nogaylar 1426–1558 tarihleri arasında kurdukları devletleriyle bölge tarihinde önemli bir rol oynamışlardır. Önceleri kendilerini 'Mangıt' olarak adlandırmışlardır. Nogay ve Nogay Ordası adları 16. yüzyılda 'Mangıt' ve 'Mangıt yurdu' adlarına tercih edilir olmuştur. Bağımsız hanlıklarında yaşayan bu halktan, dönemin kaynaklarında 'Nogay ulusu', 'Nogay ordası', 'Nogaylılar' olarak söz edilmektedir. Böylece Kırım'dan Tienşan'a kadar olan bütün bölge, 16. yüzyılda 'Nogaylı' olarak anılmaya başlamıştır. Mangıtların yaşadığı asıl bölge, İdil ile Ural arasında uzanan bozkırlardı. Nogayların hakim oldukları alan 15. ve 16. yüzyıllar boyunca önemli ölçüde genişlemiştir (Özergin 1985, Schmitz 1996: 159–165). 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nogay ordasında dağılmalar başlamış ve bu tarihten sonra Nogaylılar üç ayrı bölüğe ayrılmışlardır. Bu üç küçük bölüğün nerelerde kaldığı konusuna ve daha sonraki yüzyıllarda devam eden bölünmelerin ve gelişmelerin karmaşık tarihsel sebeplerine bu yazıda değinilmeyecektir. Nogay Hanlığı ve Nogayların tarihi hakkında geniş bilgi için bk. ör. Kurat (1972: 281), Kalmykov vd. (1988: 11 60), Özergin (1985), Schmitz (1996), Alpargu (1996a, 1996b), Nogay (1997).

1 Nogayların günümüzde yoğun olarak yaşadıkları Rusya Federasyonu içerisindeki Kuzey Kafkasya bölgesine 1997 yılı içerisinde bir araştırma gezisi düzenlemiş ve ağırlıklı olarak Nogay dili üzerine veriler toplamakla beraber, Nogayların kültürel ve toplumsal yapıları ile bu bağlamda birtakım kurumsal özellikleri üzerine de çeşitli gözlemlerde bulunmuştum. Şimdiye kadar, bu araştırma gezisinde elde edilen dil malzemesine de dayanarak yürüttüğüm, Nogay dilinin belli yapılarını dilbilimsel yönden inceleyen çalışmalarım oldu (bkz. Csató & Karakoç 1998; Karakoç 2000; 2002; 2005; 2007). Bu yazı çerçevesinde ise daha ziyade, Nogay halkı, kültürü, edebiyatı ve dili üzerine ve bahsettiğim saha araştırması sırasında edinilen veri ve gözlemleri de tekrar değerlendirmek suretiyle notlar düşmeyi amaçlamaktayım.

Kuzey Kafkasya Nogayları

Bugün ana kitle itibariyle Kuzey Kafkasya'da Rusya Federasyonu sınırları içerisinde bulunan Dağıstan, Karaçay Çerkes ve Çeçen özerk cumhuriyetleri ile Stavropol bölgesindeki rayonlarda[2] yaşayan Nogaylardan başka, Kırım'da, Dobruca'da (Romanya), Astrahan'da ve Türkiye'de de Nogaylar yaşamaktadır. Nüfus bakımından küçük bir Türk topluluğu olan Nogayların, Rusya Federasyonu içerisindeki idari dağılımları şu şekildedir: Nogaylar, Dağıstan Cumhuriyeti'nde, Terek ile Kuma nehirleri arasında kendi adları ile anılan bozkırda (*Nogay* şölligi) yer alan Nogay rayonunda, Terekli Mekteb rayon merkezi olmak üzere civar köylerde ayrıca Kizljar,[3], Babajurt, Tarum ve Hasavjurt rayonlarına bağlı köylerde yaşamaktadırlar. Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti'nde, Kuban ve Zelençuk nehirleri havzasında, başkent Çerkessk (Prikuban rayonu) ile Adyge-Habl' ve Habez rayonlarında, Çeçen Özerk Cumhuriyeti'nde ise Şelkov rayonunda Nogay köyleri bulunmaktadır. Stavropol bölgesinde, Nogay rayonunun batısında yer alan Neftekum ve Stepnov rayonlarına bağlı köylerde, ayrıca Kuma'nın kuzey yakasındaki Mineralovod rayonuna bağlı Kangly köyü ile Çerkessk şehrinin kuzeyinde, Çerkessk ile Stavropol şehirleri arasında yer alan Koçubeev rayonuna bağlı Karamurzin köyünde de Nogaylar yaşamaktadırlar. Nogayların anılan bölgelerdeki toplam nüfusları 2010 nüfus sayımı sonucuna göre toplam 103.660'tır (bu rayonlardaki Nogay köyleri ile ilgili bilgi ve haritalar için bkz. Karakoç 2005: 1–2; 213–214).

Türkiye Nogayları, göçler ve çok dillilik olgusu

Diğer bazı Kafkas halkları gibi Nogaylar da 19. yüzyılın ortalarından itibaren Anadolu'ya gruplar hâlinde göç etmişlerdir. Nogay, Nogayların özellikle Ankara'nın Polatlı ve Şereflikoçhisar ilçeleri ile Konya Kulu'nun bazı köylerinde, Osmaniye, Adana, Çorum, Bursa, Kütahya, Gaziantep, Isparta Senirkent'te yaşadıklarını belirtmektedir (1997: 82). Andrews ise bunlara Akşehir, Sivas Yıldızeli ve Tokat Turhal'ı ilave etmektedir (2002: 88). Bilindiği gibi İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan iş gücü açığını kapatmak için, Türkiye başta olmak üzere, bazı Avrupa ülkelerinden 1960'lı yıllarda batı ve kuzey Avrupa ülkelerine göçler olmuştur. Bunlar arasında özellikle, Nogay köylerinin de bulunduğu Konya Kulu'dan İsveç'e yaşanan yoğun göç bilinen bir gerçektir. Nogay ailelerinden de bir kısmı diğer Kulu halkı gibi bu göçün içerisinde yer almıştır ve günümüzde İsveç'in yanı sıra, Hollanda, Almanya gibi diğer Avrupa ülkelerinde bulunmaktadır. Kanaatimce, Avrupa'daki bu Nogay ailelerinin içinde bulundukları 'üç dilli' (trilingual) ortamlarda Türkçe ve yaşanılan Avrupa ülkesinin dilinin yanı sıra Nogaycanın nasıl ve hangi nitelikte yeni nesillere aktarıldığı konusu üzerinde çalışma yapmaya değer, ilginç bir konudur. Benim bu konudaki gözlemlerim, bu çok dilli neslin Nogay dilini anlama konusunda, bizzat aktif konuşmaya göre daha başarılı olduğudur.

Dil etkileşimi açısından bakıldığında düşülmesi gereken bir not da, Nogayların, kendilerine yurt edindikleri bütün bu topraklar üzerinde birbirinden nitelikçe farklı da olsa hep bir 'çok dillilik' olgusu içerisinde bulunduklarıdır. Türkiye'de yaşayan Nogaylar açısından, Türkçe ve Nogayca, biri Oğuz diğeri Kıpçak ana grubuna dahil yakın akraba iki Türk dilini edinim ve kullanım söz konusudur. Nogayların çok dillilik açısından Rusya'da içinde bulundukları durum ise daha farklı ve karmaşık bir görüntü arz eder. Kuzey Kafkasya'da çeşitli halklar arasında, değişik özerk cumhuriyetler bünyesinde dağınık olarak hayatlarını sürdüren Nogayların diğer halklarla iletişimlerini sağlayan 'lingua franca' işlevindeki Rusçadan başka çok yakın komşuları olan diğer Kafkas halklarının dilleri ile de farklı düzlemlerde deneyimleri bulunmaktadır. Buna komşu diğer Türk halkları ile olan iletişimlerini de eklersek, durum biraz daha karmaşık bir hal alır. Bu bağlamda, diğer komşu Kafkas halklarının yanı sıra Dağıstan'da Kumuklar, Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde Karaçaylar ve Balkarlarla olan sosyo-kültürel etkileşimleri sonucu ortaya çıkan çok dilli 'konstelasyon'ların niteliği, üzerinde başlı başına müstakil araştırmalar yapmayı gerektirecek türdendir. Astrahan'da yaşayan Nogaylar açısından da en azından Rusça ve yakın akraba bir dil olan Tatar Türkçesi çerçevesinde çok dillilik durumu söz konusudur (Tatar Türkçesinin Nogayca üzerine tesirleri konusunda bkz. ör. Arslanov 1977; 1997a; 1997b). Bir başka etkileşim alanı olarak Dobruca Nogaycasından da söz etmek gerekir. Nogaycanın bu varyantı Hint-Avrupa dil ailesinin Roman dilleri grubunda yer alan Rumence ile etkileşim içerisindedir.

2 'Rayon' sözcüğünü Türkiye'nin idari sistemi açısından Türkçede tam olarak karşılamak zordur. Her ne kadar yaklaşık bir ifadeyle 'idari bölge' denilebilirse de ben burada çevirmeden olduğu gibi kullanmayı tercih ediyorum.

3 Bu yazıda yer adları ile yazar ve eser adlarının transliterasyonu yapılmıştır. Nogayca sözcükler için ise transkripsiyon tercih edilmiştir.

Kurban bayramı öncesi tandırda ekmek pişirme (Dağıstan, Lenin köyü)
© Enver Karakoç

Nogay dilinin sınıflandırılması ve ağızları

Şimdiye kadar üzerinde az sayıda dilbilimsel çalışma yapılmış olan Nogayca, Türk dillerinin Kıpçak grubuna (Kuzeybatı Türkçesi) dahildir. Nogayca, bu grup içerisinde Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca ve Kıpçak Özbekçesi ile birlikte güney alt grubunu (Aral-Hazar grubu) oluşturmaktadır (bkz. Johanson 1998).[4]

Baskakov 1940 yılında yayımlamış olduğu ve Nogay dili üzerine yapılmış ilk çalışmalardan olan *Nogajskij jazyk i ego dialekty* adlı kitabında Kuzey Kafkasya'da konuşulan Nogaycanın *Aknogayca*, *Karanogayca* ve *Esas Nogayca* olmak üzere üç farklı ağzı olduğunu ileri sürmüş, bunları geniş çapta bir araştırmaya tabi tutmuş, ayrıca her üç ağıza ait dil malzemesine yer vermiştir. Milyh (1947) ise daha çok leksikolojik ölçütlere dayanarak Çerkes bölgesinde ve Dağıstan'da konuşulan iki farklı Nogay ağzından söz etmiştir. Bu Nogay ağızlarının özellikleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Baskakov (1940), Milyh (1947), ayrıca Kalmykova (1959; 1968a; 1968b).

Sözlü Nogay edebiyatı

Ekim devriminden önce bütün Orta Asya Türklerinin ortak yazı dili olan 'Türkî', Arap harfleriyle yazılmaktaydı. Nogayların da doğal olarak, 1928 yılına kadar bağımsız bir yazı dili yoktu. Bundan önceki döneme ait dil varlığı ile ilgili metin azdır. Osmanov'un 1883 yılında Arap alfabesiyle basılmış olan eseri, Nogayca ve Kumukça metinler ihtiva etmektedir. Falev'in Stavropol bölgesindeki İstanbul köyünden derlediği 'Ak Köbök'ü konu alan Nogay masalı 1918'de değiştirilmiş Kiril alfabesiyle basılmıştır. Eski metinlerin neşredildiği bir çalışma da 1991 yılında Gürsoy Naskali & Halén tarafından Helsinki'de basılmıştır. Ramstedt'in 1904'te Kuzey Kafkasya'da Kumuk ve Nogaylardan derlemiş olduğu metinlerden ve bunların İngilizce ve Almanca çevirilerinden oluşan bu çalışma da ihtiva ettiği metinler itibariyle dikkate değer niteliktedir (Karakoç 2005: 5). Nogayların oldukça köklü ve güçlü bir sözlü edebiyat gelenekleri vardır. Orta Asya Türk halkları açısından bakıldığında ortak temel bir toplumsal olgu niteliğindeki bu sözlü edebiyat geleneğinin, özellikle kahramanlık destanlarının önemi ve etnik ve kültürel yapılanmadaki tesirleri göz ardı edilemez. Nogay kahramanlık destanları arasında *Edige*, *Aysıldıŋ ulı bätır Ahmet*, *Qoplanlı bätir*, *Musa-biy*, *Mamay*, *Qarasay-Qazıy*, *Manaşı*, *Manaş ulı Tuyaqbay*, *Er Tarġıl*, *Qazan ulı Er Tarġıl*, *Şora bätir*, *Adil-Soltan*, *Noġaydıŋ qırq bätiri*, *Er Küsep*, *Er Qosay*, *Er Şoban*, *Er Kökşe*, *Er Sayın*, *Qambar b*ätir, *Qurmanbek*, *Elkildek bätir*, *Ormambet*'in adları sayılabilir (bkz. Džanbidaeva & Ogurlieva 1995: 6–7).

4 Menges (1959) Nogaycayı *Philologiae turcicae fundamenta* I'de yer alan 'Die aralokaspische Gruppe' adlı makalesinde Kazakça, Karakalpakça ve Kırgızca ile birlikte ele almıştır.

Dombıra çalan Nogay ķart (Dağıstan, Künbatar köyü) © Enver Karakoç

Bunlardan, günümüzde de Türk halkları arasında oldukça yaygın ve sevilen bir destan olan Edige destanı, köken itibarıyla bir Nogay destanıdır. Destan, konusu itibariyle 14. yüzyılın son yarısı ile 15. yüzyılın ilk dönemlerinde Altınorda devletinde cereyan eden hadiselere dayanmaktadır (Schmitz 1996: 115). Edige'deki destani olaylar, tarihi kişilerle ve gelişmelerle paralellikler arz eder. Bu paralelliklere şimdiye kadarki farklı çalışmalarda değinilmiştir. Schmitz (1996), Edige destanını çok farklı yönlerden ele almakta, destanın oluşumu ve tarihi arka planı üzerine ayrıntılı bir araştırma ortaya koymaktadır. Bu araştırmada görüldüğü üzere, Edige destanının Kazaklar, Karakalpaklar, Kırgızlar, Tatarlar, Başkurtlardan nakledilen versiyonları bu halkların kökenini Nogaylara bağlamakta, bunların Nogaylarla olan ortak tarihinden bahsetmektedir. Schmitz'e göre bir önceki yüzyıla ait tarihi rivayetlerdeki destan kahramanı Manas da Nogaydır. Sözü edilen destan kahramanlarının Nogay kimliğine aidiyeti Schmitz tarafından, bu destanların, Kazakların, Karakalpakların ve diğer Türk halklarının atalarının henüz Nogayların siyasi birliğine dahil oldukları bir zaman dilimi içerisinde oluştuğuna dair bir işaret olarak kabul edilmiştir. 20. yüzyılın başlarına kadar Kazakların, Kırgızların ve Karakalpakların kahramanlık edebiyatında 'Nogaylı' sözü ağırlıklı olarak geçmektedir. Yine Schmitz'e göre bu 'Nogaylı' sözünün yerini özel olarak Kazak, Karakalpak ve Kırgız kahramanlarının almaya başlaması, 19. yüzyılın sonlarına doğru ağırlık kazanan milliyetçi akım ve teşebbüslerin bir ürünüdür.

Nogay sözlü edebiyat geleneği içerisinde kahramanlık destanlarının yanı sıra aşk destanları da önemli bir yer tutmaktadır. Önemli Nogay aşk destanları arasında *Boz-Yigit*, *Qozı-Körpeş pen Bayan Sıluw*, *Tölegen men Qız-Yibek*, *Qaraydar man Qızıl-Gül*, *Tahir man Zuhra* gibi destanların adları sıralanabilir. Nogaylar kahramanlık destanlarını söyleyenlere 'yıraw', aşk temasını işleyen türküleri dombıra eşliğinde söyleyenlere de 'bahşı' adını vermektedirler. Destanlar dışında sözlü edebiyat ürünleri arasında Nogayca adlarıyla 'yırlar', 'şıŋlar', 'yatlawlar', 'tolgawlar', 'bozlawlar', 'besik yırları', 'aytıslar' ve 'ertegiler' de sayılabilir (bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Džanbidaeva & Ogurlieva 1995).

Biz araştırma gezimiz esnasında Nogayların 15. yüzyıldaki ünlü yırawlarından *Asan Qayġılı* ile *Şal-Kiyiz*, 16. yüzyıl yırawı *Dosmambet Azawlı* ile 17. yüzyıl yırawı *Qaztuwġan Süyiniş ulı*'nın türkülerinin bugün de hâlâ ağızdan ağıza söylenegeldiğini ve halk tarafından çok sevildiğini gözlemledik. Hemen hemen, bulunduğumuz her Nogay köyünde destanları, masalları, aşk şarkıları ile ninnileri, atasözleri ile bilmeceleri ardı ardına sıralayabilen, kendilerinden kayıtlar yapma imkanı bulduğumuz insanlarla karşılaştık. Özellikle belirtmem gereken bir husus, sözlü edebiyatın taşıyıcısı olan bu kaynak kişilerin tamamının yaşlılardan oluşmasıydı. Gençler arasında ise, dombıra çalmayı bir kenara bırakacak olursak, sözlü edebiyat ürünlerinin aynı şekilde rağbet gördüğünü söyleyemeyiz.

Bir grup Kuban Nogayı (Karaçay-Çerkesya, Ikon-Xalk köyü) © Enver Karakoç

Sözlü edebi ürünlerinin yüzyıllar boyunca nesilden nesile aktarılageldiğini belirttik. Yazılı kültürün yayılmasıyla birlikte bu edebiyat üzerine bilimsel çalışmalar da başlamıştır. Edige destanının Kazak, Kırgız, Tatar vs. pek çok varyantı ardı ardına yayımlanmıştır. Bu bağlamda, Nogayların ilk büyük araştırmacı ve yazarlarından olan Abdulhamid Džanibekov'un Nogay sözlü edebiyat ürünlerinin derlenmesi konusundaki çok değerli öncü hizmetleri anılmalıdır (ör. Džanibekov 1994). Benim yalnız burada Nogay dilindeki destan ve diğer sözlü edebiyat ürünlerinin yazılı varyantları açısından genel olarak belirtmekte fayda gördüğüm önemli bir husus şudur: Sözlü geleneğin taşıyıcısı konumunda olan kişilerden yapılmış bu derlemeler genellikle 'halk bilimi' sahasına ait eserler olarak, bu sahanın metot ve endişeleriyle yazıya geçirilmişlerdir. Özellikle ağız araştırmaları açısından oldukça önemli bir malzeme sayılabilecek bu derlemeler, sadece 'halk bilimi' sahası dikkate alındığı için, yalnızca muhteva önemli görülerek ve normatif yazı diline uygun biçimde standartlaştırılarak yayımlanmışlardır. Böylelikle sadece ağızlarda canlılığını koruyan ya da muhtemelen bu sözlü edebiyat geleneği içerisinde kesintisiz kullanılagelen özel dil yapılarını, biçimbirimleri, sözcükleri vs. yazılı versiyonlarda normatif endişelerle hareket edildiği için bulmak çok zordur. Bundan sonra Nogay dilbilimi açısından yapılması gereken, sözlü edebiyat geleneği yok olmadan, bu sahanın metotlarıyla 'yıraw' ve 'bahşı'lardan derlemeler yapılması ve bunların yayımlanmasıdır.

Yazı dilinin gelişimi ve çağdaş Nogay edebiyatı

Nogay yazı dilinin ve yazılı edebiyatın gelişimine de konumuzun bütünlüğü açısından kısaca bir göz atmakta fayda görmekteyim. Bahsedildiği üzere, Nogayca için 1928 yılında Latin harflerine dayanan bir alfabe oluşturulmuş, ardından dilbilgisi ve ders kitapları ve özellikle genç yazarların batı edebiyatını model alan edebi eserleri yayımlanmak suretiyle yazı dilini yerleştirme yolunda çalışmalar başlatılmıştır. 1938'de, kullanılmaya başlanan Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçilmiştir. Bu alfabe daha sonraları üzerinde birtakım değişiklikler yapılmış olmakla beraber, hâlen kullanılmaktadır. 1938'e kadar iki farklı ağızda, Aknogayca ve Esas Nogayca yayın yapılmıştır. 1938'de Kiril alfabesine geçişle birlikte normatif bir yazı dili ve ortografi kuralları için de çalışmalar yapılmaya başlanmıştır (bkz. Brands 1969: 746). Günümüz çağdaş Nogay edebiyatının önemli birkaç ismi arasında Stavropol Nogaylarından Fazil Apasoviç Abdulžalilov, Askerbij Kireev, Farida Sidahmetova, Kuban Nogaylarından Sujun İmamalijeviç Kapaev, İsa Kapaev, Elena Bulatuvoka, Dağıstan Nogaylarından Kadrija Temirbulatova, Anvar Bek Kultaev, Murad Alibekoviç Avezov, Bijke Kulunçakova sayılabilir (Nogay yazar ve şairleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kurmangulova vd.; Nogay edebiyatından seçilmiş eserlerden bölümler ve bunların Türkiye Türkçesine çevirisi için bkz. Kösoğlu 2002).

Sïraždin Batirov tarafından tasarlanmış kıyafetleriyle Nogay dansçıları (Dağıstan, Terekli Mekteb) © Enver Karakoç

Nogay dili üzerine bazı çalışmalar ve yeni çalışmalara duyulan ihtiyaç

Yazı dilinin gelişimi ve ağızlardan söz edilirken, bu konularda yapılmış olan çalışmaların da bir kısmına değinildi. Bunlara ilave edeceğimiz bazı çalışmalar şunlardır: Nogay dili üzerine çalışmaları olan dilcilerden biri, yukarıda adı geçen Milyh'tır. Milyh'ın Nogay dilinin fiil biçimlerini incelediği çalışması ve söz dizimi alanında yazdığı makalesi, Nogay dil bilimi açısından ilk önemli çalışmalar arasında anılmaya değerdir (bkz. 1949, 1954). Söz dizimi açısından Şihmurzaev'in (1968, 1974, 1978) ve Birabasova'nın (2000) çalışmalarını da anmak gerekir (bkz. Ajbazova & Sikaliev 1986). 1973'te Sarueva ile Kalmykova tarafından hazırlanıp Baskakov tarafından Çerkessk'te yayımlanmış olan *Grammatika nogajskogo jazyka* adlı kitap, Nogay dilinin ses ve şekil bilgisini ele almaktadır.

Baskakov'un 1963 yılında yayımlamış olduğu Nogayca-Rusça sözlük ve Şihmurzaev'in *Nogaj tilinıŋ frazeologijalyk sözligi* adlı çalışmaları (1991) sözlük bilimi açısından bu konudaki ihtiyaçlara başlangıç itibariyle cevap verebilmektedir. Baskakov'un Nogayca-Rusça sözlüğünün çevirisinden ibaret olmayan, özgün, saha araştırmalarına dayalı, aynı zamanda Nogay Türkçesinin güncel dil varlığına dayanacak ve ağızlarını da göz önünde bulunduracak bir 'Türkçe-Nogayca' ve 'Nogayca-Türkçe' sözlüğe ihtiyaç olduğunun da altı çizilmelidir.

Nogay dili üzerine Türkiye'deki çeşitli üniversitelerin Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde yapılmış tez çalışmaları da bulunmaktadır (bkz. Atay 1998; Ergönenç 1998; Yıldız 1997; Güllüdağ 1998). Üniversitelerde yapılmış bitirme tezleri bağlamında, Piędel'in 1999'da Polonya, Krakow üniversitesinde hazırladığı, Stavropol Nogaylarının masallarını inceleyen yüksek lisans çalışmasını anmak gerekir. Yine bu çerçevede, 2001 yılında tarafımdan Almanya, Mainz Üniversitesinde tamamlanmış olan, Nogay dilinin bitimli fiil sistemi içerisinde zaman, görünüş ve kılınış kategorilerinin kullanımını inceleyen çalışmaya da değinmeliyim. Bu çalışma 2005 yılında yayımlanmıştır (Karakoç 2005). Yine tarafımdan Nogay ve Türkiye Türkçelerinin ekfiil sistemleri ve tümleç yan cümlelerinde kullanılan yüklemleştiricileri karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır (Karakoç 2000, 2002). Nogayca belirteç yan cümlelerinde kullanılan, bünyesinde artfiil barındıran yapıca birleşik zarffiil eklerinin biçim ve işlev özellikleri de yine ayrı bir çalışmada incelenmiştir (Karakoç 2007). Burada, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığınca Kösoğlu'nun editörlüğünde yayımlanmış olan, Nogay edebiyatından seçilmiş metin örneklerinin Türkiye Türkçesine çevirileri ile birlikte verildiği antolojik kitaptan da söz etmeliyiz.

Nogaylar üzerine sosyo-kültürel bir araştırma Tavkul 2003'te yer almaktadır. Bu çalışmasında Tavkul 1998 yılında Dağıstan ve Karaçay Çerkes cumhuriyetlerinde yaşamakta olan Nogaylar arasında gerçekleştirdiği sosyolojik saha araştırmasının sonuçlarını değerlendirmektedir. Toplam 440 Nogay'a,

Pedogoji Enstitüsü öğrencileri okulun bahçesini tanzim ederken (Dağıstan, Terekli Mekteb) © Enver Karakoç

uygulanan bir ankette dilleri, kültürleri, etnik kimlikleri, kendilerini nasıl tanımladıkları üzerine çeşitli sorular yöneltilmiş ve onların bu kavramlar hakkındaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

Günümüzdeki sosyo-kültürel konstelasyonlar içinde Nogay dili ve kimliği

Karaçay Çerkes'te Çerkessk şehrinde, bünyesinde Nogay Dili ve Edebiyatı bölümü bulunan bir ilmi enstitü (Karaçaevo-Çerkesskij Nauçno-Issledovatel'skij Institut) bulunmaktadır. Bölümde Nogay dili ve edebiyatı üzerine çeşitli çalışmaları olan isimler de görev yapmaktadır. Yukarıda bazı çalışmalarından söz ettiğimiz Sofija Kalmykova'dan, Nogayca ders kitaplarının hazırlanması konusunda çalışmaları bulunan E. Ajbazova'dan, Nogay tarihi ve halk bilimi konularında çalışan Ramazan Kerejtov'dan ve gramer ve Nogay toponomisi üzerine çalışan Marija Bulgarova'dan söz etmek gerekir (bkz. Bulgarova 1999). Nogay dilinin öğretimi açısından bakıldığında Dağıstan'da da, Nogay rayonunun merkezi Terekli Mekteb'de Nogay dili üzerine eğitim veren bir pedagoji enstitüsü bulunmaktadır.

Nogayların, Dağıstan'da Terekli Mekteb'de ve Karaçay-Çerkes'te Çerkessk şehrinde ana dillerinde çıkan iki gazeteleri bulunmaktadır. Terekli Mekteb'de çıkan gazete 1931–1965 yılları arasında *Qızılbayraq* adı altında yayımlanmış, daha sonra 1965–1991 yılları arasında Şöllik *Mayağı* adı ile haftada üç kere çıkmaya başlamıştır. Bu gazete daha sonra Şöl *Tawısı* adını alarak haftada iki kere yayımlanmaya başlamıştır. Karaçay-Çerkes'te yayımlanan gazetenin adı ise *Nogay Dawısı*'dır. Bu iki gazetenin de isminde yer alan ve 'ses' anlamındaki kelimenin farklı yazılışları dikkat çekicidir. Dağıstan Nogayları bu kelimeyi 'tawıs' şeklinde kullanırken, Karaçay-Çerkes bölgesinde yaşayan Kuban Nogayları 'dawıs' olarak telaffuz edip yazmaktadırlar. İki sözcük, ağız farklarının yazıya yansımasına dair bir örnek olarak verilebilir. Bu aynı zamanda Dağıstan Nogayları ile Karaçay-Çerkes bölgesinde yaşayan Nogaylar arasındaki kültürel bağlantıların, idari bölünme ve bölgesel ayrılmadan, ayrıca iletişim ve ulaşım imkanlarının elverişli olmamasından kaynaklanan sebeplerden dolayı, yeterli olmadığının da bir göstergesi sayılabilir.

Karaçay-Çerkes'in, başkent Çerkessk'te Nogay dilinde yayın yapan bir radyo istasyonu bulunmaktadır. Ayrıca yine Çerkessk'te Nogayca eserleri basan bir yayın evi mevcuttur. Nogayca eserler Dağıstan'ın başşehri Mahaçkala'da da yayımlanmaktadır. Nogay edebiyatı, düzenli çıkan eserlerle, bunlar nicelik açısından yeterli görünmese de, yoluna devam etmektedir. Kültürel etkinlikler bağlamında Nogay rayonunun merkezi Terekli Mekteb'deki, Nogayların kendi dillerinde oyunlarını sergiledikleri tiyatrodan da söz edilebilir.

Nogay şair ve yazarları ile Nogay araştırmacıları Çerkessk'teki Bilimsel Araştırmalar Enstitüsü'nde toplu halde (Karaçay-Çerkesya, Çerkessk)
© Enver Karakoç

Nogaylar genel olarak geleneklerine bağlıdırlar ve toplumsal yapıları içerisinde aile kavramının önemi büyüktür. Aile büyüklerine saygı esastır. Yaşça büyükler gençlerin ve çocukların eğitiminde etkin bir rol oynamaktadırlar. Böyle bir aile yapısı, Nogaycanın yaşamasında rol oynayan önemli etkenlerden biridir. Nitekim Tavkul'un yukarıda söz ettiğimiz çalışmasında da Nogaycanın çocuklar, akrabalar ve arkadaşlarla olan iletişimde % 95 oranında kullanıldığı ortaya konmuştur. İş ortamında durum biraz daha farklıdır. Burada da Dağıstan Nogayları % 48, 44, Karaçay-Çerkes Nogayları ise % 38 oranında Nogayca konuştuklarını belirtmişlerdir (Tavkul 2003).

Değinmek istediğim bir nokta da, sözlü geleneğin ve geleneksel müzik ve enstrümanların, özellikle Dağıstan bölgesindeki Karanogaylar arasında, Karaçay-Çerkes bölgesindeki Aknogaylarla kıyaslandığında daha önemli bir toplumsal işlevinin olduğudur. Aknogaylar Dağıstan'daki Karanogaylara göre daha fazla şehirleşmiş bir ortamda yaşamaktadırlar ve bölgelerindeki diğer halklarla ilişkileri de Karanogayların diğer Kafkas halklarıyla olan ilişkilerinden daha yoğun görünmektedir. Coğrafi açıdan da bu bölgede Nogay köyleri ile diğer halkların köylerinin yerleşim bölgeleri birbirine çok yakındır. Karanogaylar özellikle kendi adları ile anılan rayonlarında biraz daha homojen bir sosyal yapı sergilemektedirler. Özel isimler açısından bakıldığında da durum benzerlik arz eder. Rusçadan alınan isimlere (*Valerij*, *Lujidmila* vb.) Kuban bölgesi Nogaylarında Kara Nogaylara nazaran daha sıklıkla rastlanır. Aynı şekilde diğer halklarla yapılan evlilikler de Nogay bozkırı Nogaylarında daha az görülmektedir. Buraya evlilikler sonucu gelip yerleşmiş az sayıda Kumuk ve Rus da vardır ama onlar da Nogayca konuşmaktadırlar. Bu gözlemlerimiz Tavkul 2003'te değerlendirilen sonuçlar ile de temelde örtüşmektedir. Genel olarak belirtecek olursak, Nogay halkı, dışarıdan gelen her türlü yabancı etkiye rağmen kendi kimlik ve dillerini koruma ve yeni gelen nesillere aktarma yolunda istekli görünmektedir.

Kaynaklar

Ajbazova, E. S. & A.I.-M., Sikaliev (1986). "Sostojanie i perspektivy razvitija nogajskoj filologii". *Sovetskaja Tjurkologija* 3: 61–68.

Alpargu, M. (1996a). "Dünden bugüne Kafkasya'da Nogaylar": *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul.

Alpargu, M. (1996b). "XVI. yüzyılın ortasında Nogay Türkleri ve ordaları": *Emel* 215: 28–43.

Arslanov, L. Ş. (1977). "K voprosy o karagaşskom jazyke", *Sovetskaja Tjurkologija* 4: 73–81.

Arslanov, L. Ş. (1997a). "Astrahanskih nogajcev karagaşej jazyk": Rogova, N. V., Romanova, O. I. & Çerkasova, I. N. (yay.) *Jazyki mira: Tjurkskie jazyki*, Bişkek: Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija, 187–194.

Arslanov, L. Ş. (1997b). "Jurtovskih tatar (astrahanskih nogajcev) jazyk": Rogova, N. V., Romanova, O. I. & Çerkasova, I. N. (yay.) *Jazyki mira: Tjurkskie jazyki*, Bişkek: Rossijskaja Akademija Nauk Institut Jazykoznanija, 506–513.

Atay, A. (1998), *Nogay Türkçesi grameri*, Yayımlanmamış doktora tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Baskakov, N. A. (1940). *Nogajskij jazyk i ego dialekty*, Moskva, Leningrad.

Baskakov, N. A. (yay.) (1963). *Nogayşa-Orısşa Sözlik (Nogajsko russkij slovar')*, Moskva.

Baskakov, N. A. (yay.) (1973). *Grammatika nogajskogo jazyka.* Çast*' I. Fonetika i morfologija*, Çerkessk.

Birabasova M. A. (2000), *Nogaj tiliniŋ sintaksisi*, Karaçaevsk.

Brands, W. (1969). "Literarische Tätigkeit bei den türkischen Gruppen Nordkaukasiens": *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft*, Supplementa 1; 2, Wiesbaden, 742–753.

Bulgarova, M. A. (1999). *Nogajskaja toponimija*, Stavropol'.

Csató, É. Á. & Karakoç, B. (1998), "Noghay": Johanson, L. & Csató, É. Á. (Eds.), *The Turkic languages*, London & New York: Routledge, 333–343.

Džanbidaeva, Dž. K. & E. S. Ogurlieva (Eds.) (1995). *Nogaj literaturasy*. *6. Klas* üşin. Çerkessk.

Džanibekov, A. (1994). *Söz kaznasy jade nogaj fol'klory. 1. kesek*. Kamyzjak.

Ergönenç, D. (1998). *Nogay Türkçesinde fiil*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.

Falev, P. A. (1918). *Nogajskaja skazka ob Ak-Köböke*, Petrograd: Sbornik Muzeja Antropologii i etnografii pri Ross. Akad. Nauk., S. 189–196.

Güllüdağ, N. (1998). *Nogay Türkçesi* grameri, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Gürsoy Naskali, E. & H. Halén (yay.) (1991), *Cumucica & Nogaica*, Helsinki.

Johanson, L. (1998). "The history of Turkic": Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds.), *The Turkic languages*, London & New York: Routledge, 81–125.

Kalmykov, I. H. & R. H. Kerejtov & A. I. Sikaliev (1988). *Nogajcy*. *Istoriko-etnogra- fiçeskij oçerk*, Çerkessk.

Kalmykova, S. A. (1959). "O foneticeskoj sisteme aknogajskogo dialekta nogajskogo jazyka": *Trudy. Karaçaevo*-Çerkesskogo *nauçno-issledovatel'skogo instituta. Vyp. III. (filoligiçeskaja serija)*, 44–104.

Kalmykova, S. A. (1968a). "Osobennosti karanogajskogo dialekte nogajskogo jazyka": *Trudy. Vyp. V (serija filologiçeskaja),* Karaçaevo Çerkesskoe otdelenie stav ropol'skogo kni¢nogo izdatel'stva, 158–198.

Kalmykova, S. A. (1968b). "O sostojanii izuçenija dialektov nogajskogo jazyka": *Voprosy dialektologii tjurkskih jazykov*, Frunze, 113–115.

Karakoç, B. (2000). "The finite copula *bol-* in Noghay and its functional equivalents in Turkish": Göksel, A. & Kerslake, C. (eds.) *Studies on Turkish and Turkic languages*, Wiesbaden: Harrassowitz, 143–149.

Karakoç, B. (2002). "Nogayca ve Türkiye Türkçesinde tümleç yan cümlelerinde yüklemleştiriciler": Demir, N. & Turan, F. (yay.) *Scholarly depth and accuracy. A festschrift to Lars Johanson. Lars Johanson armağanı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 193–215. Ayrıca yayımlandı: Károly, L. (ed.) *Turcology in Turkey. Selected papers*. (Studia uralo-altaica 47.) Papers selected by N. Demir & E. Yılmaz. Szeged, 337–359.

Karakoç, B. (2005). *Das finite Verbalsystem im Nogaischen*, Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica 58).

Karakoç, B. (2007). "Ein Überblick über postverbiale Konverbien im Nogaischen": Boeschoten, H. & Stein, H. (eds.) *Einheit und Vielfalt in der türkischen Welt. Materialien der 5. Deutschen Turkologenkonferenz*, *Universität Mainz, 4.–7. Oktober 2002*. Wiesbaden: Harrassowitz, 215–229.

Kösoğlu, N. (yay.) (2002). "Nogay Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi* (21), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kurat, A. N. (1972). *IV–XVIII. yüzyıllarda Karadeniz kuzeyindeki Türk kavimleri ve devletleri*, Ankara.

Kurmangulova, ş. A., Daulova, N. A. & Kireev, M. C. (1991), *Nogaj literaturasy. Hrestomatija*, Çerkessk.

Menges, K. H. (1959). "Die aralo-kaspische Gruppe": *Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 434–488, Wiesbaden.

Milyh, M. K. (1947). "Oçerki po nogajskomu sintaksisu": *Uçenye zapiski Rostovskogo na Dony Gosudarstvennogo Universiteta*, Tom. 5, Vyp. 2, 5–35, Taranrog.

Milyh, M. K. (1949). "Nogajskie Teksty": *Jazyki Severnogo Kavkaza i Dagestana II*, 248–295.

Milyh, M. K. (1954). "Glagol nogajskogo jazyka" (Çerkesskij nauçno issledovatel'skij institut istorii, jazyka i literatury. Vyp. II), 129–182.

Nogay, S. (1997). *Nogay Türkleri*, Ankara.

Osmanov, M. (1883). *Nogajskie i kumykskie teksty*, Sanktpeterburg: Sbornik po izuçe niju plemen Kavkaza 17, 3. S. 3–59.

Özergin, M. K. (1985). "Çağdaş Türk dünyasından: Nogaylar": *Milli Eğitim ve Kültür* 7(31): 64–80.

Schmitz, A. (1996). *Die Erzählung von Edige. Gehalt, Genese und Wirkung einer heroischen Tradition*, Wiesbaden: Harrassowitz (Turcologica 27).

Şihmurzaev, D. M. (1968). "K voprosu o soçinitel'nyx slovosoçetanijax v nogajskom jazyke": *Trudy. Vyp. V (serija filologiçeskaja)*, Çerkessk, 359–367.

Şihmurzaev, D. M. (1974). "Nogaj tilinde izafetli söz birigüvler": *Tuvgan jerim*, Mahaçkala, 75–78.

Şihmurzaev, D. M. (1978). Slovosoçetanie v nogajskom jazyke, (Avtoref. kand. diss.) Alma Ata.

Şihmurzaev, D. (1991). *Nogaj tiliniŋ frazeologijalık sözligi*, Çerkessk.

Sultanbekova, M. K. (ed.) (1980). *Tuvgan el literaturasy*, 7 klass üçin, Hrestomatija, Çerkessk.

Tavkul, U. (2003), "Kafkasya'daki Nogay tatarlarının etno-politik durumları üzerine sosyolojik bir analiz": *Kırım Dergisi 11* (41–44): 38–46.

Yıldız, M. (1997). *Nogay halk yırları (metin-gramer)*, Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.

NOGAY ADI VE NOGAYLARIN KÖKENİ ÜZERİNE

Dilek Ergönenç Akbaba

Giriş

Tarihteki büyük Türk devletlerinden birini kuran, günümüzde ise Kuzey Kafkasya'da dağınık bir şekilde varlıklarını sürdürmeye çalışan Nogay Türklerinin adı son yıllarda daha fazla duyulmaya başlandı. 20. yüzyılın başında yaşanan yoğun göçlerle Anadolu'yu da kendine yurt edinen pek çok Nogay Türkü günümüzde kendi millî kimliğini yeni yeni fark etmektedir. Anadolu'da yaşayan Nogayların pek çoğunun geçmişte kendilerine 'Tatar' dedikleri bilinmektedir.

Karaçay Çerkez'de Alakay Avul Müzeyi
© Dilek Ergönenç Akbaba

Nogay Türkleri bugün en yoğun olarak Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan'da yaşadıkları için her ne kadar Kafkasya halklarından biri olarak görülseler de etnik ve kültürel açıdan 'Kafkasya halkları'ndan ayrılmaktadırlar. 2500 yıldır bir arada yaşayan Kafkas halkları arasında, son birkaç yüzyıl içinde getirilip yerleştirilen Stavropol Türkmenleri, Ruslar, Rus Kazakları, Ermeni ve Rum kolonileri ile Nogay Türkleri de bulunmaktadır (Tavkul 2003: 38).

Nogaylar, Türkçenin Kıpçak grubuna bağlı, Aral-Hazar grubu Türk lehçelerinden birini konuşmaktadırlar. Nogay Türkçesinin en yakın olduğu lehçeler Kazakça ve Karakalpakçadır. Nogaycanın yaklaşık 70.000-90.000 arası konuşuru olduğunu belirten Johanson, Nogaycayı az konuşurlu (küçük) diller ile ilgili yaptığı sınıflandırma içinde orta küçüklükte olan gruba dahil eder (Johanson 2012: 9). 2010 yılı nüfus sayımına göre ise Nogayların nüfusu 103 bin civarındadır.[1] Tarihte Kuzey Batı ve Orta Dağıstan'da ticaret dili olarak da kullanılan Nogayca, günümüzde hem geçmişteki itibarını kaybetmiştir hem de Kumukçanın yoğun baskısı altındadır. Buna rağmen bölgede hâlâ ağırlığı olan bir Türk lehçesidir (Johanson 2006: 165; Peler 2013: 175). Benningsen'e göre (1967: 206) Nogayca, geçmişte Doğu Çerkezleri ile Kuban ve Terek Vadileri'nde ve dağ eteklerinde yaşayan Terek Gürcüleri, Ermeniler, Osetler, Kabardeyler, Mozdok Rusları, Stavropol Türkmenleri vb. karışık nüfusun ikinci dili olmuştur (Peler 2013: 175). Peler'in, Wixman'a (1980: 109-111) dayanarak verdiği bilgiye göre, 19. yüzyılın ortalarında Nogay nüfusundan önemli bir kesimin Türkiye'ye göç etmesi bile Nogaycaya itibarını kaybettirmemiş, ancak Nogayca, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani Rus ihtilâli sonrası Stavropol Türkmenleri hariç, diğer halkların ikinci dili olma özelliğini yitirmiş, Dağıstan ve çevresinde Kumukçanın, bozkırda ise Tatarcanın etkisine girmiştir (Peler 2012: 175). Nogay kültürünün en açık göstergesi olan Nogayca, günümüzde, aile içi iletişimde % 95 oranında kullanılsa da iş hayatında % 38 (Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti) - % 48 (Dağıstan Cumhuriyeti) oranında kullanılmaktadır. Bu oranın dışında kalanlar ise ya Nogayca ve Rusçayı karışık olarak kullanmakta veya sadece Rusça kullanmayı tercih etmektedir (Tavkul 2003: 45).

Nogaylar konar-göçer hayat tarzını benimsemiş bir Türk topluluğu olmakla birlikte, asıl anavatanlarının İdil ırmağının doğusunda Yayık ve Emba ırmakları civarları olduğunu söylemek mümkündür. Bunların bir kısmı doğuda Sir-Derya'ya kadar uzanmıştır. Nogayların Kafkasya ve çevresindeki topraklara Ruslar tarafından getirilip yerleştirilmeleri 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gelişen bazı siyasî olaylar sonucunda olmuştur (Tavkul 2003: 39). Johanson da (2006: 166) Aşağı Volga Bölgesi'nde bulunan Nogayların 17.-18. yüzyıllarda Kalmukların bölgeye hakim olmasıyla Kuzey Kafkasya'ya gelmek zorunda kaldıkları bilgisini verir (Peler 2013: 173). Nogaylar, beyler arasındaki mücadeleler, ayrılıklar, açlık, göç ve katliamlar gibi pek çok sosyal ve siyasî zorluklara maruz kalmışlardır. Bu konulara burada değinilmeyecektir.

Nogay Türklerinin kökenleri hakkında farklı görüşler vardır. Nogay adının anlamı üzerinde ise çeşitli fikir ayrılıkları olduğu görülmekte ve bu konu son zamanlarda tartışma konusu olarak ön plana çıkmaktadır.

1 Bu bilgi soruşturma yoluyla elde edilmiştir.

Nogay Çadırı tündüğü
© Dilek Ergönenç Akbaba

1. Nogayların kökeni üzerine görüşler

13. yüzyıldaki Moğol istilâsı sonucu ortaya çıkan ve Aşağı İdil (Volga) boyunda kurulmuş bir Türk-Moğol Devleti olan Altın Ordu Devleti, başta Kıpçaklar, Bulgar Türkleri, Hazarlar, Slavlar vb. pek çok kavmi içinde barındırmıştır (Alpargu 2007: 30). Bunun yanı sıra Deşt-i Kıpçak'a önemli bir miktar Moğol (Tatar) topluluğu gelmiş ve Moğollar göçebe halk arasında önemli bir kitle oluşturmuştur. Moğolların çoğunluğunu oluşturan asıl kitle ise Moğolistan'da kalmıştır (Alpargu 1995: 31). Alpargu'ya göre bu durumda işgal edilen Kıpçak bozkırlarının Moğollaşmasından söz etmek uygun olmayacaktır (2007: 31).

Deşt-i Kıpçak'ta asıl göçebe kitlesi olan Kıpçaklar, Altın Ordu içinde etkin bir rol oynamışlardır. Arap tarihçisi El-Ömerî'nin de aktardığı gibi Altın Ordu Kıpçak yurdu iken Tatarlar tarafından işgal edilince (burada Moğollar için bu ifade kullanılmıştır) Kıpçaklar onlara tâbi olmuşlar, sonra birbirleriyle karışıp akraba olmuşlardır. Böylelikle Moğollar Kıpçak topraklarında kalmış ve onlardan kız almışlardır (Alpargu 2007: 30-32). Alpargu, burada Moğolların Kıpçak bozkırında yaşayan asıl halk kitlesine oranla sayıca çok fazla olmadıklarını belirtir. Türkleşme olayı çok hızlı ve geniş bir şekilde cereyan etmiş, Moğol kökenli insanlar geniş bir Türk nüfus içinde tamamen Türkleşmiştir. Kıpçaklar ile idareci kesim içinde görülen Mangıt, Kongrat gibi Moğol boyları dışında, eski Türk topluluklarından bir kısmı da Nogayların etnik yapısı içinde yer almıştır. Bunlar arasında Peçenek, Kanglı gibi boyların yanında Aslar gibi eski sekeneden kalmış boylara da rastlanmakta, Türkmen, Keneges ve Nayman boyları da bu yapıya katılmaktadır. Alpargu'nun Keldesov'a dayanarak verdiği bilgiye göre, Nogayları oluşturan bu etnik yapının % 50'si Kıpçak, % 30'u Peçenek, geriye kalanı ise diğer boylardır, ancak Alpargu, bu oranları ihtiyatla karşılamak gerektiğini ifade eder (2007: 30-32). Nogayların oluşumunda Kıpçak yapı çok önemli bir yere sahiptir. Kıpçaklar; Altın Ordu ve onun devamı olan bir çok hanlıkta olduğu gibi Nogay Hanlığı'nda da idarî ve sosyal bakımdan büyük rol oynayan bir güç olmuşlardır (Öner 1998: XVII). Alpargu (2007: 32) Nogayların oluşumunda Moğol Mangıtların, yerli Asların, Kıpçak, Kanglı, Türkmen, Kongrat gibi Türk boylarının da rol oynadığını belirtmektedir.

Kereytov'a göre (1998: 12) Nogayların etnik yapısında yer alan kabile ve soylar şunlardır: Uysun, Kıpçak, Nayman, Kereyit, As, Kıtay, Durmen, Kongrat, Nukus, Keneges, Tama, Mangıt, Bıdrak, Borlak, Kanglı, Kobek, Bayis, Saray, Kongut, Majar, Ming, Korkıt, Baydar, Bulgar, Uygur, Seyıc, Koban, Abaz, Kırgız, Türkmen, Kalmık, Kumuk (Alpargu 2007: 33). Ayrıca Nogay, Kazak, Kırgız, Özbek ve Başkurtlar arasında akrabalık bağları vardır, bunlar hemen hemen aynı boylardan oluşmaktadır ve bu boyların kabile ilişkileri bakımından birbirleriyle önemli bağları mevcuttur (Alpargu 2007: 34).

Bazı araştırmacılara göre ise Nogaylar, bir Moğol kabilesi olan Mangıtlardan gelmektedir. Golden, Nogayların Kıpçak-Özbek kitlesinden türediğini belirtmekle birlikte, Nogay Orda olarak adlandırılan hakim boy topluluğunun Türkleşmiş Moğol, Mangıt veya Mangıtlar (Moğ. Manggud) olduğunu ifade etmektedir (2006: 385). Ancak bozkırdaki Türk nüfusun Moğollardan çok daha fazla olması, bu ihtimali zayıflatmaktadır.

Bavbek, Nogayların Uz ve Peçenek Türk boylarından geldiğini ifade eder (1986: 160).

Kavim adı olarak da 'Nogay' adının nasıl kullanılmaya başlandığı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Alpargu'nun Kafalı'ya dayanarak verdiği bilgiye göre, Cuci ulusunun en önemli kabilelerinden birisi olan Mangıtlar, açıklanamayan sebeplerden dolayı 'Nogay' adını almışlardır. Altın Ordu şehzadelerinden Nogay'ın, ölümünden iki yüz yıl sonra Mangıt topluluğuna isim olması (15. yüzyılın sonları) anlamlı gözükmemektedir. Bunun yanında Nogay Türkleri arasında Nogay hakkında bir hatıra, destan veya efsane bulunmamaktadır. Fakat araştırmacıların çoğuna göre bu isim Cengiz Han'ın büyük torunu Nogay'dan gelmektedir (Alpargu 1996: 193). Türk kavimlerinde pek çok birlik ismi, ünlü önderlerden alınmıştır (ör. Özbek, Nogay, Anadolu'da Osmanlı vb.) (Golden 2006: 377).

Nogay'ın kavim adı olarak kullanılması da böyle olmuştur. Nogay Han, Altın Ordu Devleti üzerinde kırk yıl boyunca çok önemli bir rol oynamıştır.

Nogay Çadırı
© Dilek Ergönenç Akbaba

Cuci'nin oğlu Moğol'un torunu olan Nogay, Altın Ordu yönetiminde söz sahibi olan bir tümen beyidir. Anası bir cariye olduğu için tahta geçemeyen Nogay, Cengiz töresine bağlı kalsa da komşu devletler tarafından hep hükümdar gibi bilinmiş, devlet içinde bir devlet gibi davranarak Altın Ordu'nun iç savaşlarla sarsılıp yıkılmasına da sebep olmuştur (Öner 1998: XL). Nogay, bilhassa Berke Han'ın ölümünden sonra müstakil bir han gibi hareket ederek, Don (Ten) ile Dinyeper (Özü) arasındaki bölgelerde nüfuz kazanmıştır. Lev Galitskiy'in 1276'da Nogay'a mektup ve elçiler göndererek Litvanya'ya karşı sefere çıkmayı önermesiyle Nogay'ın ismi Rus yıllıklarında yer almaya başlamıştır. Nogay, Rus prensleri arasında nizam sağlamış, 1285'te Kıpçak ülkesinde açlık başlayınca Lehistan ve Macaristan'a akınlar düzenlemiş, Bulgaristan'ı feodal devlet olarak kendisine tabi kılmıştır. Tula Buğa (1287-1290) zamanındaki iç karışıklıklarda rol oynamış, Cengizlilerden istediği kişiyi "han" ilân etmiştir. Nogay, Tula Buğa'ya karşı Tokta'yı (1290-1312) tahta çıkarmasına ve Tokta'ya birçok Nogay beyini öldürtmesine rağmen aralarında anlaşmazlık çıkmış, Tokta 1299 yılında Kafkasya dağları önündeki 'Kökenlik' denen yerde Nogay'ın ordusunu yok etmiştir. Nogay da savaş meydanında öldürülmüştür (1300) (Bavbek 1986: 161).

Nogay'ın idaresinde toplanan beyler, ölümünden sonra onun adıyla anılmaya başlamışlar ve Altın Ordu'nun yıkılmasından sonra Nogay Hanlığı adı altında birleşmişlerdir. İdil'den (Volga) Balkaş'a, Hazar Denizi'nden Aral Gölü'ne kadar uzanan bu hanlığın merkezi Saraycık olmuştur. Birçok Türk boyunun yaşadığı bu hanlıkta asıl söz sahibi olanlar Nogaylardır (Bavbek 1986: 161).

Nogay ve Nogay Orda tabirleri ilk kez 15. yüzyılda Rus kaynaklarında yer almıştır. Golden de bu boyun isminin Altın Ordu'nun taht yapıcısı Nogay'dan (öl. 1299) geldiğini belirtmektedir (Golden 2006: 385).

Şemsettin Sami, Kâmûs-ı Türkî'de *Nogay* kelimesini şu şekilde açıklamıştır: 'Aslı Moğol olup, Türkleşmiş bir kavim ki Rusya'nın şark-ı cenûbî cihetlerinde bulunur.' [Şemsettin Sami 1318 (1987)]. Burada Şemsettin Sami, Nogayların etnik kökenini muhtemelen isimlerinden yola çıkarak Moğol olarak değerlendirmiştir.

Ebü'l Gazi Bahadır Han, Şecere-i Terâkime'de Nogaylardan Mangıt diye bahseder. Cuci Han'ın ölümünden sonra yurdun, oğlu Sayın Han'a (Batu) kaldığını, oranın Sayın Han yurdu olduğunu belirttikten sonra Şecere'de şu ifadelere yer verir 'Andın soñ ol yurt Manġıtġa tüşdi. Anlarnıñ evveli oq Manġıtlı qutlı Qıyalı'nın oġlı İdigü Bey tigen irdi. Andın soñ Manġıt yurtı tidiler' (Ergin t.y.: 20-21).

Bavbek'e göre Türkistan'da özellikle Buhara ve Hive'de; Altın Ordu'da Timur'un oğullarına destek veren ve onlara başka boyların da katılmasıyla reisleri Edige Mirza'nın yönetiminde güçlenen topluluk; içlerindeki önemli boylardan birinin adına nispetle Mangıt adını alır (Bavbek 1986: 160-165). Ayrıca Zeki Velidi Togan'a göre, Nogaylar için Mangıt ve Nogay adını bir arada kullanan (Mañgıt-Nogay) kaynaklar da bulunmaktadır (Özkan 1997: 189).

Nogayların tarihinde Edige Bey'in Nogay'dan daha çok adı geçmektedir. Mangıtların beylerinden biri olan Edige, Nogay gibi istediği şehzadeyi tahta çıkarabilen cesur bir beydir. Nogay Ordası'nın bütün bey ve mirzaları Edige soyundandır. Nogayların atalarının Edige olduğu hakkında eski kaynaklarda bilgilere rastlanmaktadır (meselâ bir Osmanlı kaynağı olan Cenabî'de). Edige ile ilgili yaygın bir destan da vardır (Alpargu 1996: 194-195).

Üzerinde kesin bir bilgi olmamasına rağmen, araştırmacılar Edige'nin isimlerinden birisinin Nogay olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadırlar (Alpargu 1996: 195). Nogay topluluğunun

Tamga-tabın
© Dilek Ergönenç Akbaba

Nogay'ın ölümünden bir buçuk asır sonra ortaya çıkmış olması, Nogayların bu isimle tarih sahnesine çıkmaları ile Mangıtların ve Nogay adının yan yana geçmesi konusunda bazı tereddütler bulunduğu açıktır. Ayrıca Nogayların atası olarak kaynaklar Nogay'ı değil, Emir Edige'yi göstermektedir. Alpargu, Nogayların Mangıtlardan çıkmış olduğu fikri yerine, Nogay'ın yanındakilerden oluşan ve ilk Nogay Ordası'nın siyasî yapısını teşkil eden bozkırdaki nüfusun, Mangıt soyu içinde bu adla anılmış olduğu görüşündedir. Bu topluluk daha sonraki dönemde varlığını korumuştur. Bu oluşum Mangıtlardan Edige tarafından toparlanmış ve Nogay Ordası böylelikle bir siyasî yapı olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Alpargu, Nogay'ın soyundan gelen kuvvetli kişiler bulunsaydı, Nogayların çok daha erken tarih sahnesine çıkmış olabileceğini belirtir (2007: 35-37).

Kırımlı da Nogay'dan ziyade Edige'den bahsederek, 14. yüzyılın son çeyreğinde Toktamış Han'ın hakimiyetine karşı Timur'un desteğiyle harekete geçen devletin güçlü şahsiyeti Edige'nin Altın Ordu halkının bir kısmını idaresi altına aldığını ifade eder. Edige'nin ölümünden sonra bu kabileler birliği, onun oğulları arasında paylaşılarak yönetilmeye devam edilmiş, Mangıt kabilesine izafeten de 'Mangıt Ulusu' olarak tanınmıştır. Ancak Mangıtlar, çok sayıda Kıpçak yahut Türkleşmiş kabilenin bulunduğu bu federasyonun yalnızca bir kısmıdır. Kırımlı'ya göre işte bu Mangıt Ulusu 15. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren 'Nogay Ordası' diye adlandırılmış, bu birliğe dahil olan kabileler, günümüze kadar bir üst isim olarak 'Nogaylar' diye tanımlanmışlardır. Kırımlı'ya göre 'Mangıtlar da dahil, bu kabilelerin ancak bazı kolları Mangıt veya Nogay Ordası'na girmiş ve bu kabilelerin diğer kolları o dönemde ve günümüzde pek çok başka Türk halkı içinde bulunagelmiştir'. 'İlk oluşumundan itibaren bir kabileler konfederasyonu manzarası arz eden Nogay Ordası, bu özelliklerini sonuna kadar korumuştur' (Kırımlı 2012: 3).

2. Nogaylarla ilgili adlandırmalar

altın Ordu Devleti yıkıldıktan sonra kurulan hanlıklar arasında olan 'Nogay' adı, yanlış olarak Tatarlar için de kullanılmıştır. Kazaklar, Tatarlara 'Nogay' demektedir (Devlet 1993: 287). Nogaylar Astrahan, Kuzey Kafkasya, Kırım, Romanya ve Türkiye'de Nogay adı ile; Türkistan'da, özellikle Buhara ve Hive'de 'Mangıt' adıyla tanınmaktadır (Bavbek 1986: 160).

Günümüzde de Nogaylar için olan isimlendirmelerde problemler bulunmaktadır. Türkiye'ye göç eden Nogayların atalarının çok büyük bir kısmı Kırım Hanlığı'nın bir parçası olduğu için Osmanlılar, Ruslar ve başkaları tarafından hanlığın bütün Türk dilli Müslüman tebaası gibi bunlar da daha ziyade 'Tatar' veya 'Nogay Tatarı' olarak adlandırılmıştır (Kırımlı 2012: 3). Bu adlandırma Türkiye'deki Nogaylar için yakın bir tarihe kadar devam etmiştir.

13. yüzyılda Nogay Türklerinin ana gövdesinden ayrılan ve Aşağı İdil'e yerleşen Kara Ağaç kabilesinin neslinden gelen ve Şii Müslüman olan Kundurlar, Astrahanlılar tarafından asimile edilmelerine rağmen dillerinde Nogay Türkçesi özelliklerini taşımaya devam etmektedirler. Yaşadıkları bölgeden yola çıkılarak kendilerine 'Karaağaç Nogayları' denilmektedir (Özkan 1997: 190; Yiğit 1996: 52).

'Nogaybaklar' ise günümüzde çoğunlukla Başkurdistan'da yaşayan, Tatar Türkçesi kullanan ve 18. yüzyılda Hristiyanlığa geçmiş Nogay Türklerinin torunlarıdır. Birçoğu sonradan tekrar Müslüman olan Nogaybaklar, yerli Tatar ve Başkurt Türkleri ile kaynaşmışlardır (Özkan 1997: 190; Akiner 1995: 89).

15., 16. yüzyıllarda Altın Ordu, Kırım ve Kazan Hanlıkları içinde yaşayan Kazaklar gibi birçok konar göçer Türk boyunun adı, genel olarak 'Nogaylı' olmuştur.

Kalkan'a (2006: 220) göre Nogaylar Moğolistan döneminden önce tarih sahnesine çıkmıştır. Ayrıca Kırgız, Kazak ve Özbekler içerisinde Nogay unsurları bulunmuştur. 1605'te Kuzey Kafkasya'ya seyahat

eden Fransız seyyah Tavernier (2006: 321) Nogayların Küçük Tatarlar olarak adlandırıldığını belirtmektedir (Bayraktar 2008: 46).

Mezar taşında kullanılan ay yıldız figürü
© Dilek Ergönenç Akbaba

3. 'Nogay' adı üzerine görüşler

'Nogay'ın kelime anlamı son yıllarda bilhassa Anadolu'ya göçle gelip yerleşmiş Nogaylar arasında tartışma konusu olmakta ve Nogay Türkleri bu konuda hassasiyet göstermektedir. 'Nogay'ın yaygın olan anlamı 'köpek'tir ve bu anlam Anadolu'daki Nogay Türkleri tarafından gurur kırıcı olduğu düşünülerek reddedilmektedir. Son zamanlarda Nogaylar ve Nogayca üzerine yapılan bilimsel toplantılarda, kelimenin anlamının Moğolcada aranmasının yanlış olduğu ve bunun, Türkiye kelimesinin İngilizcede söylenişi olan 'Turkey'in anlamının İngilizcede aranmasına benzer bir yanlışlık olduğu ifade edilmektedir. Oysa bu ikisi aynı şey değildir. Nogay kelimesinin Moğolca bir kelime olduğu pek çok bilimsel kaynakta (Ramstedt 1935; Gülensoy 2007; Lessing 2003 vb.) yer almaktadır. 'Türkler köpeği daima aşağı bir hayvan olarak görmüşlerdir' (Ögel 2003: 562). Ancak, Moğollar, Çinliler ve Tibetlilerin köpeğe önem verdiği görülmektedir. Proto-Moğol kavimlerinden Wu-huanlar'da köpeğin dinî bir rol oynaması, Tibetlilere 'Köpek Tibetliler' denmesi buna örnek verilebilir. Türkler bu inançlarından dolayı Tibetlileri aşağı bir kavim kabul etmişlerdir (Ögel 2003: 561-562).

Alpargu kelimenin Moğolca olduğunu belirtir ve aynı anlamdan bahseder (1996: 195).

Alpargu'nun Vernadsky'e (1953: 155, 164) dayanarak verdiği bilgiye göre, köpek Nogaylar için totemdir ve 'Nogay' kelimesi de bu totemle bağlantılıdır. Ayrıca 'köpek' Mangıtlar'ın önde gelen klanının totemi olarak düşünülebilir (2007: 11). Kereytov (1988: 9) da aynı fikirdedir (Alpargu 2007: 11). Yine bazı kaynaklarda kelime, Moğolca 'it' anlamına gelen totemistik 'nohol' kelimesine bağlanmaktır (Güllüdağ 1999; 556, 564; Kalkan 2006: 216).

Öte yandan Golden'ın Safargaliev'den aktardığı bilgi de dikkat çekicidir. Safargaliev, 'Nogay' kelimesinin Moğolcada hakaret ifade edebilecek şekilde 'köpek' anlamına geldiğini belirterek, böyle bir lakabın Edigü'ye (Edige) ondan hoşlanmayan Toktamış tarafından verildiğini, sonra da bu kavmin adı olduğunu belirtir. Golden, Edige'yi (öl. 1420), 'Altın Ordu'da Mangıt kökenli, kendi Mangıt yurdunun kuvvet ve itibarını artıran, hanları tahta çıkarıp indiren kudretli bir kişi' olarak tanımlar. Burada Golden'ın ifade ettiği en önemli husus şudur: Safargaliev 'köpek'e dayalı bir kişi isminin İslâmî çerçevede alçaltıcı olduğunu belirtirken çok önemli bir noktayı gözden kaçırmaktadır. İslam öncesi Avrasya bozkır geleneğinde 'köpek' ve onunla ilgili benzer adlarda bu olumsuz bakış açısı söz konusu değildir. Uygur, Hazar ve Moğol kişi isimlerinde bir köpek türü olan 'Kasar' adı mevcuttur, hatta müslüman Memlûklerde bile Kutuz (Kuduz) gibi isimler verilebilmiştir (Golden 2006: 385-386). Alpargu'nun aktardığına göre Magadamba adlı bir başka araştırıcı 'Nogay'ın anlamının 'kurt' olabileceğini belirtmektedir (2007: 11).

Günümüz Nogay edebiyatçılarından olan İsa Kapayev'in yazdığı 'Nogay' adlı tarihî hikâyede şu ifadeler yer almaktadır: Sain-Xan sïylï töreler yïyïlyan ordasïnda Noγaydïŋ yigitligi üšin oγa xalq arasïnda Noγayγa endiden arbatïn İyez-Noγay dep atalsïn dep at berdi (İyez-Noγay-Monγolša 'temir iyt' dep köširiledi.) (Kapayev 1991: 214). "Sayinhan kıymetli hâkimlerin toplandığı çadırında, *Nogay'*ın yiğitliği için, 'Halk arasında *Nogay'*a bundan sonra *İyez-Nogay* densin' diye isim verdi. (Moğolca *İyez Nogay* 'Demir Köpek' diye çevrilir.)"

Hikâyede yer alan *İyez-Nogay* ifadesinde bir dipnot yer almakta ve dipnot parantez içinde verildiği şekliyle açıklanmaktadır. Kapayev burada *İyez Nogay*'ın anlamını 'temir iyt' şeklinde ifade eder.

Başka bir bilgiye göre Nog-Noğ veya Nok 'sağlam, güçlü' anlamındadır. 'Ay' ile birleştiğinde 'sağlam, güçlü aile' anlamına gelmektedir (Nogay 2007: 16). Bu anlamın neye dayanılarak verildiği çalışmada yer almamıştır.

Dağıstan'da bir mezar taşı © Dilek Ergönenç Akbaba

Gülensoy, Nogay kelimesinin anlamını şöyle açıklamıştır: 'Tüylü köpek; Cengiz Han'ın torununun ve Kırım ile Kafkasya'daki kavimin adı'. Kelimenin anlamını Moğolcada arayan Gülensoy (< Moğ. (KWb. 278 noḳai 'Hund'),[2] Kırım, Kazak ve Tarançi Türkçesinde 'noġay' şeklinde olan kelimenin Yakutçada 'nook' şeklinde olduğunu belirtir (2007: 607). Räsänen de aynı bilgilere yer vermektedir (Räsänen 1969: 354).

Anadolu ağızlarında bulunan 'noğay'ın (nugay) kelime anlamı 'çift atlı arabalara yedek olarak koşulan üçüncü at' şeklindedir (Derleme Sözlüğü IX, 1977: 3254).

Moğolca sözlükte, köken olarak Moğolca olduğu belirtilen kelimenin, Klasik Moğolcada şu şekilde geçtiği ifade edilir:

nohay: Köpek, it; bazı metinlerde batıl inançlar sebebiyle çinu-a 'kurt' yerine kullanılır; on iki hayvan takvimindeki yıllardan biri; dolandırıcı, dalaverici, kurnaz (Lessing 2003:924).

Klasik Moğolcada 'nohay' ile kullanılan daha bir çok tamlama, terim vb. yer almaktadır:

nohay beçin: Babun, bir maymun türü.
nohay çag: Köpek saati, öğleden sonra yedi ve dokuz saatleri arasındaki zaman dilimi.
nohay galagu: Balıkla beslenen parlak renkli bir kuş, yalı çapkını, emircik.
nohay sar-a: Ay takviminin dokuzuncu ayı.
nohay cil: Köpek yılı; hayvan takviminde on birinci yıl' (Lessing 2003: 924).

Çağdaş Moğolcada ise kelime nohoy 'köpek' şekline dönüşmüştür (Lessing 2003: 924).

'Nogay' kelimesi Klasik Moğolcadır ve bir Türk kavmine isim olmuştur. Kelimenin fonetik gelişimi şu şekilde olmuş olabilir: *noqay* > *noḫay* > *nohay* > *noğay* (*q* > *ḫ* > *h* > *ğ*).

Bize göre ise 'Nogay' kelimesi Nogay Türklerine kavim adı olarak geçtiğinde anlam kaymasına uğramıştır. 'Nogay'ın anlamı 'köpek' değil de 'kurt' olmalıdır. Nogay Türklerini şu an temsil eden bayrakta 'kanatlı bir kurt' sembolü yer almaktadır. Bayrak, bir milletin veya kavmin en önemli sembollerinden biridir. Bu bayrak her ne kadar Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Nogay Türklerini temsil etmeye başlasa da, bayrakta böyle bir figürün yer almış olması herhâlde tesadüf değildir.

Bilindiği gibi 'kurt' tarihte büyük devletler kurmuş olan Türklerde bir sembol hâline gelmiş ve destanlarda yerini almıştır. Türeyiş Destanı'nda Türklerin 'kurt'tan nasıl türedikleri anlatılır (Gömeç 2006: 273). Oğuz Kağan Destanı'nın Uygurca rivayetinde yine Oğuz'un kurda benzeyen özellikleri vardır: '…Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü ve oynadı. Ayakları öküz ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibiydi. Vücudu tamamen tüylü idi…' (Gömeç 2009: 48). Yine gökten indirilmiş Gök-Böri (Boz kurt) Oğuz'un seferleri sırasında ona kılavuzluk eder.

Göktürklerde kurt, tuğlar ile bayrakların tepesinde yer alarak bir devlet sembolü olmuştur. Orta Asya, Altaylar ile Sibirya'da yayılan Türk halk edebiyatında kurt, bazen yiğit, bazen bir dev oğlu olan, gökte büyükayı burcu ile görülen, çoğu zaman erkek, bazen de dişi olan (örnek olarak Göktürkler'de) bir mitoloji ürünüdür (Ögel 2003: 115). Oğuzların 'kurt', diğer Türk boylarının 'böri' dedikleri, destanlarda konuşan, yol gösteren kurt, üstünlük, büyüklük ve yiğitlik anlamındadır (Ögel 2003: 115, 117, 118). A. İnan'ın aktardığına göre, Uygur yazısı ile yazılmış Oğuz Kağan Destanı'nda 'Başkurtlar, Nogay, Kırgız ve Kazak Türk kesimleri ile bir babanın çocuğu idiler. Aralarında anlaşmazlık çıktı. Başkurtların

2 KWb.: Ramstedt, G. J. (1935), *Kalmückisches Wörterbuch*, Helsinki.

beyi ava giderken, önünde bir kurt göründü. Bey bu kurdu izleyerek, cennet gibi ormanları ve ırmakları bulunan büyük dağlara geldi. Bey bu kurdun, Tanrıdan gönderilmiş bir kılavuz olduğunu anladı. Bu bir kut, talih idi…' Burada at yeleli Gök Börü'yü izleyen Başkurtlardan bahsedilir (Ögel 2003: 121). Oğuzlardan Kıpçaklara kurt veya börünün ne kadar kutsal olduğu, gücü, yiğitliği, cesareti sembolize ettiği bu örneklerden anlaşılmaktadır. Burada dikkati çekilmesi gereken önemli bir nokta da Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız vb. kavimlerin aslında tek bir kavimden gelmiş olmasıdır.

Orhun Abidelerinde Türk ordusu için şu ifadeler kullanılmıştır: 'Tengri küç birtük üçün kangım kagan süsi böri teg ermiş, yagısı kony teg ermiş.' (Tanrı güç verdiği için babam kağanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş) (Ergin 2005: 36). Görüldüğü gibi bir Türk kavminin, kurdu simge olarak kabul etmesi son derece doğaldır.

Nogay balaları
© Dilek Ergönenç Akbaba

4. Sonuç

Çalışmada belirtildiği üzere, bozkırdaki nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturduğu için, Nogayların bir Moğol kavmi olan Mangıtlara dayandığını söylemek doğru değildir. Başta Kıpçaklar olmak üzere, Nogay Türklerinin etnik yapısını oluşturan pek çok Türk kavmi, Altın Ordu içinde bir süre, bir Moğol kavmi olan Mangıtların yönetiminde kalmışlar, böylelikle onların adıyla anılmaya başlamışlardır. Sayıca az olan Moğollar ise, geniş bir Türk nüfus içinde hızla Türkleşmişlerdir.

Nogay Türkleri, evcilleştirilemeyen ve bir liderle hareket eden, zeki ve çevik olan kurdu kendilerinin simgesi olarak kabul etmişlerdir. Bu kurt sembolü sıradan bir figür değildir, kanatlı, yeleli ve memeli dişi bir kurttur. Kurdun boynuzu mücadelecilik ve savaşçılığı, kanadındaki aslan yelesi kuvveti, memeleri anaçlık ve doğurganlığı, kanatlı oluşu sürekli bir yerde kalmayıp özgür bir şekilde yaşamayı temsil etmektedir. Bayrakta kurdun yer alması onun özgürlüğüne ne kadar düşkün olduğunu göstermektedir. Burada bahsedilen semboller Nogay halkının özelliklerini temsil etmekte, Nogayların savaşçı, mücadeleci, özgür ruhunu anlatmaktadır. Bayrakta 'kurt' sembolünün yer almasının en önemli sebebi de, büyük bir ihtimalle Nogay'ın kelime anlamının Türklük için kutsal olan 'kurt' olmasındandır. Elbette konuyla ilgili halk arasında destan, efsane, halk hikâyesi vb. olup olmadığı araştırılmalıdır.

Kaynaklar

Akiner, Shirin (1995) (çev. T. Buzpınar- A. Mutlu). *Sovyet Müslümanları*. İstanbul: İnsan Yayınları.
Alpargu, Mehmet (1995). *Onaltıncı Yüzyılda Özbek Hanlıkları*. Ankara: Türk Dünyası Üzerine Araştırmalar 1.
Alpargu, Mehmet (1996). "Dünden Bugüne Kafkasya'da Nogaylar". *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*. İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Araştırma Merkezi, Ed. Fak. Basımevi, 193-195.
Alpargu, Mehmet (2007). *Nogaylar*. İstanbul: Değişim Yayınları.
Bavbek, Osman (1986). "Nogay Türkleri" *Türk Kültürü* XXIV: 275, 160-165.
Bayraktar, Hilmi (2008). "Kırım Savaşı Sonrası Adana Eyaleti'ne Yapılan Nogay Göç ve İskânları (1859-1861)". *Bilig*. 45, 45-72.
Benningsen, Alexandre (1967). "The problems of bilingualism and assimilation in the North Caucasus". *Central Asian Review* 15, 205-211.
Derleme Sözlüğü (1977). (L-R), Sayı 211/9, Ankara: TDK Yayınları.
Devlet, Nadir (1993). *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. İstanbul: Çağ Yayınları.
Ergin, Muharrem (2005). *Orhun Abideleri* (35. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
Ergin, Muharrem (t.y.). *Şecere-i Terâkime. Türklerin Soy Kütüğü*, *Ebulgazi Bahadır Han*. Tercüman Gazetesi, 1001 Temel Eser: 33.
Golden, Peter (2006). (çev. Osman Karatay).*Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çorum: Karam Yayınları.
Gömeç, Saadettin (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
Gömeç, Saadettin (2009). *Türk Destanlarına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
Güllüdağ, Nesrin (1999). "Nogay Türkleri". *Türkler*. C. 20, 556-564.
Johanson, Lars (2012). "Smaller Turkic languages". *Tehlikedeki Diller Dergisi*. 1, 3-20.
Johanson, Lars (2006). "On the roles of Turkic in the Caucasus area". *Linguistic areas: Convergence in historical and typological perspective* (der. Y. Matras vd.), Hampshire-New York: Palgrave Macmillan, 160-181.
Kapayev, İsa (1991). *Nogay* (*Tarihli Habar*). *Nogay literaturası*. 10, Stavropol, 198-223.
Kalkan, Mustafa (2006). *Kırgızlar ve Kazaklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.

© nogaici.ru

Kereytov, Ramazan (1998) (Çev. Hakan Kırımlı). "Nogaylar'ın Etnogenezine Dair Bazı Meseleler". *Emel*. 50 (227), 9.
Kırımlı, Hakan (2012). *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay Köy Yerleşimleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
Lessıng, Ferdinand D. (2003). (Çev. Günay KARAAĞAÇ) *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yayınları 829/1.
Nogay, Sami (2007). "Nogay Türkleri". *Nogay*. 1, 5-16.
Ögel, Bahattin (2003). *Türk Mitolojisi.* 2 Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Öner, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Özkan, Nevzat (1997). *Türk Dünyası Nüfus, Sosyal Yapı, Dil, Edebiyat*. Kayseri: Geçit Yayınları.
Peler, Gökçe Yükselen Abdurrazzak, (2013). "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları". *Karadeniz Araştırmaları*. 36, 163-188.
Räsänen, Marti (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki.
Sami, Şemsettin (1987). *Kâmûs-ı Türkî* (1318). İstanbul: Çağrı Yayınları.
Tavernier, Jean Babtiste (2006). (Çev. T. Tunçdoğan). *Tavernier Seyahatnamesi Stefanos Yerasimos Anısına*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
Tavkul, Ufuk (2003). "Kafkasya'daki Nogay Tatarlarının Etno-Politik Durumları Üzerine Sosyolojik Bir Analiz. *Kırım Dergisi*. 11 (41-44), 38-46.
Vernadsky, George (1953), *The Mongols and Russia*, Yale Univ. Pr. New Haven.
Wixman, Ronald (1980). *Language aspects of ethnic patterns and processes in the North Caucasus*. Chicago: University of Chicago.
Yiğit, Ali (1996). *Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası*. Elazığ: TİSAV Yayınları.

САРЫ ҰЙҒЫРЛАР ТАРИХИ ЖӘНЕ ЭТНОҮДЕРІСТЕР ТОЛҚЫНЫНДА

Сағидолда Гүлғайша
Ескеева Мағрипа

Сунань қаласының орталық көшесі

Қытай Халық Республиликасындағы 56 ұлттың бірі – сары ұйғырлар негізінен Ганьсу провинциясының Сунань уезі аумағындағы Жаң Иэ ауданына қарасты Уйгу автономиялы ауданын мекендейді. Орталығы – Сунань қаласы. Уйгу автономиялы ауданы Цилян-шань тауының теріскей жағында орналасқан.

Уйгу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің рәміздік белгісі

Шығысынан батысына дейін жалпы 650 шақырым, оңтүстігінен солтүстігіне дейін 200 шақырым шамасында. Оңтүстігі Цинхай өлкесінің Цилянь ауданымен, Мын юан Дүнген автономиялы ауданымен, солтүстігі Уи, Жаң Иэ, Жю Чуан, Жя Югуан қалаларымен шектеседі. Батысы Су Би Монғол автономиялы ауданымен, шығысы Тянь Жу Тибет автономиялы ауданымен шекаралас. Жалпы жер көлемі – 20133 шаршы километр.[1]

Уйгу автономиялы ауданы Ұлыстар комитетінің 2,000 жылы жүргізген бесінші мемлекеттік адам санағы бойынша сары ұйғырлардың жалпы саны 13,719 адамды құрайды, Уйгу автономиялы ауданында тұратын сары ұйғырлар саны соңғы он жыл ішінде 1,500 адамға өскен. Сары ұйғыр этносының өз өкілдерінің көрсетуі бойынша, Уйгу автономиялы ауданында 9,000 йоғур мекендейді, басқалары Ганьсу өлкесінің өзге аймақтарында, негізінен Хуаң Чың (Патша қаласы), Қаңли (Қаңлы), Дахы (Дария) өңірлерінде тұрады. Мұның сыртында 2 мыңнан астам йоғурлар Цзюцюань (бұрынғы Сучжоу) тауларының шығысына қарай орналасқан Миңхуа районы Лянхуа және Минхай болысында өмір сүреді (Йоғур Төмөр. 09.07.2012. Сунань қаласы).

Қытай Халық Республикасы құрамындағы аз санды шағын этностарды қолдауға бағытталған мемлекеттік бағдарламар аясында сары ұйғырлардың (йоғурлардың) тілін, төл әдебиеті мен өнерін, этнографиясын және басқа да рухани-мәдени құндылықтар жүйесін сақтап қалу шаралары жүзеге асырылуда. Мемлекеттік бағдарламалар бойынша балалар мен жастарға ана тілін үйретіп, олардың бойына ұлттық рухани-мәдени құндылықтарды сіңіруге бағытталған жексенбілік мектептер мен арнайы курстар жұмыс істейді, этнографиялық сипаттағы мәдени шаралар ұйымдастырылады. Ассимиляциялық үдерістің алдында тұрған ат төбеліндей сары ұйғырлар Қытай Халық Республикасының мемлекет тарапынан көрсетіп отырған қолдауы мен шағын ұлттар мәселесіне ерекше мән беріп отырған сарабдал саясатына дән риза.

1 Мәлімет сары ұйғыр этносының өкілі, жазушы Йоғур Төмерден жазылып алынды. 09.07.2012. Сунань қаласы.

Сары ұйғырлар өздерін *joγur/ojγur* «йоғур/ойғур» этнонимімен атаса, қытайлар қытай тілінің фонетикалық-артикуляциялық ерекшеліктеріне сай оларды *ujγu/juγu* «уйғу/йуғу» деп атайды. Этностың Қытай Халық Республикасындағы ресми атауы да осылай қалыптасқан.

Ежелгі қытай жылнамаларында қытай тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне байланысты o*γuz* этнонимінің o*γu/uγu* түрінде жазылғанына сүйенген зерттеушілер сары ұйғырлар мен көне түркі заманындағы оғыздарды тікелей байланыстырады. Бұл көзқарас бойынша сары ұйғырлар тоғыз оғыздардың ұрпақтары: «қазіргі сарық ұйғырлардың этникалық құрамындағы рулар көне түркі дәуірінде Орхон бойын мекендеген тоғыз оғыздардың құрамындағы рулардың негізінде қалыптасқан».[2]

Көне дәуірлердегі оғыз, қыпшақ тәрізді ірі түркі тайпаларының арасына шек қойып, бірі-бірінен мүлдем ажыратып қарауға болмайтынын бүгінгі түркітану ғылымы негіздеуде. Өзара туыс түркі тектес ірі тайпалардың атауын білдіретін qïpšaq «қыпшақ»және o*γuz* «оғуз» этнонимдері белгілі бір дәрежеде жалпылама мәнде *türk/türki* «түрк/түркі»этнонимінің баламасы ретінде қолданылуы да мүмкін. Себебі мемлекеттік деңгейдегі ірі тайпалық құрылымдар тек генеалогиялық негізде ғана емес, географиялық-аумақтық негізде де қалыптасқаны, олардың құрамында бірнеше түркітектес ру-тайпалардың болғаны, көне оғыздар мен қыпшақтардың тайпалық одақтарына шоғырланған түркі ру-тайпаларының қазіргі түркі халықтарының этникалық құрамына шашырай таралғаны белгілі. Олай болса, *joγur* этнонимін o*γuz, oγur* этнонимдерімен этимологиялық негізі бір гомогенді лексемалар ретінде қарастыру да лингвистикалық тұрғыдан қайшылық тудырмайды. Бұл жағдайда *j* фонемасының анлаут жағдайдағы протезалық сапасының түркі тілдеріне тән заңдылық екенін ескеруге болады. Ал jo*γur* және *ojγur* атаулары *j*Do метатезалық құбылысының нәтижесінде орныққан фонетикалық варианттар екені сөзсіз. Сонымен қатар o*γuz* және *oγur* этнонимдерін бір тайпаның әртүрлі хронологиялық кезеңдегі атауы деп есептеу түркітануда тарихи және лингвистикалық тұрғыдан дәйектелген пікір болып саналады. Мұндатүркі тілдеріне ғана емес, алтай макротілдік тобына тән заңдылық – инлаут және ауслаут позицияда орын алатын $r \approx z$ сәйкестігі ескеріледі. Сондықтан сарық ұйғырларды (йоғурларды) оғыздармен байланыстыратын көзқарастарды да жоққа шығаруға болмайды.

Д.Позднеевтің пікіріне[3] сүйенген С.Е.Малов сары ұйғырлардың тарихи ата-қонысы ретінде Орхон, Селенгі өзендерінің бойын көрсетеді: «Можно думать, что желтые уйгуры поселились в местах своего теперешнего местожительства лет с тысячу с лишним тому назад, придя частью с запада (Китайский Туркестан), а частично спустившись несколько южнее из Монголии, из бассейна рек Орхона и Селенги (после войны с киргизами)».[4]

VIII ғасырдағы түркі жазба ескерткіштерінде оғыздар мен ұйғырлардың қатар аталуы олардың өзара туыс екі түркі тайпасы екенін көрсетеді. Бұл Синьцзян ұйғырлары мен сары ұйғырлардың (йоғур) бір-бірінен алшақтығын білдіретін тарихи дерек болуы да мүмкін.

Ғылымда сарық ұйғырлар деген этниммен танылған йоғурлардың тарихи-генеалогиялық тегі ежелгі замандарда Монғолия территориясын мекендеген динлин (б.з.д.IIIғ.), теле (б.з.IVғ.), ежелгі йоғур/ұйғұр (*joγur/ujγur*), хойху, токуз оғуз тайпаларымен сабақтастырылса, этникалық құрамының қалыптасу тарихы олармен тығыз қарым-қатынасқа түскен қарлұқ, қырғыз ,қимақ, түргеш, қаңлы, найман, керейт тәріздітүркітілдес тайпалармен моңғол, таңғұт, тибет этностарының тарихымен ұштастырылады. Мәселен, А.М. Решетов: «Сары ұйғырлар 840 жылдары Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін қазіргі Моңғолия жерінен оңтүстікке және оңтүстік-батысқа қарай кеткен ежелгі ұйғырлардың ұрпақтары. Өте тығыз қарым-қатынастың әсерінен олардың құрамына тұрфан ұйғырлары, қырғыз, түргеш, моңғол, таңғұт және тибет халықтарының белгілі бір топтары сіңісіп кетті» деп біледі.[5] Ал ежелгі ұйғырлардың/ойхорлардың түп-тамыры ұндарға барып саяды. Мұны Селенгі өзені бойының ұндардың да, кейіннен ұйғырлардың да ата жұрты, төл отаны болғаны дәлелдей түседі.[6]

2 Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. –Бейжин: Ұлттар баспасы, 2000. – Б.4. (Қытай тілінде, сілтемені аударған Ш.Әбсалық).
3 Позднеев Д. Исторический очерк уйгуров (по китайским источникам).– Санкт-Петербург,1899. - С. -97.
4 Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. – Алма-Ата: Издательсто АН КазССР, 1957. - С. 3-4.
5 Решетов А.М. Шара уйгур (шира югур, юйгу) // Народы и религии мира. Энциклопедия. Главный редактор В.А. Тишков. Научное издательство “Большая Российская энциклопедия”, 1998.
6 Бичурин Н.Я. *(Иакинф).* Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М., 1950. - С. 67- 68.

Ұйғырлар IV-V ғасырларда теле тайпалары одағы құрамына кіреді. Жужандар кезіндеон-ұйғырлар солтүстікке, ал тоғыз-ұйғырлар оңтүстікке қарай ойысады. Ұйғыр тайпаларының бірігу процесі тюркюттар кезінен (VIII ғ. басында) басталып, 742-756жж. аяқталады. Басмал, шығыс қарлұқ, телес тайпаларынан және ұйғырлардың өздерінен құралған ұйғыр конфедерациясының билік басында тоғыз-оғыздар тұрады. С.В. Киселев тоғыз-оғыз тайпалық одағы атауын ұйғырлардың «сегіз - оғыз» – найман тайпалық тобына келіп қосылуымен, ұйғыр этнонимін түркінің ұймақ 'бірігу, ұю' сөздерімен байланыстырады.[7]

745 жылы құрылып, 840 жылы құлаған Ұйғыр қағанаты феодалдық мемлекет болды. Уйгур қағанатын 745–795 жылдары аралығында яглакар руынан, 795 – 840ж. эдіз руынан шыққан қағандар биледі. Алтайдан Маньчжурияға, оңтүстікте Говь шөліне дейінгі ұлан-ғайыр территорияда үстемдік құрған Ұйғыр қағанаты құрамына ұйғырлар мен телес тайпаларының сыртында, қарлұқ , қырғыз, татар, басмал, кидан, чики, т.б. бағындырылған тайпалар енді. Қарабалғасун (Харбалгас) немесе Орду-Балық деп аталған астанасының іргесін Орхон өзенінің сол жағалауында қалаған ұйғырлар көшпелілер тарихында манихей дінін қабылдаған бірден-бір тайпа болып қалды.[8]

IX ғ. 20 жылдары басталып 840 жылға дейін жалғасқан Ұйғыр қағанаты құрамындағы енисей қырғыздарының көтерілісі қағанаттың құлап, оның құрамындағы ұйғырлардың жан-жаққа бытырай қашуымен аяқталады. Құрамындағы тайпалардың өзара қақтығыстарының, мемлекет ішіндегі саяси жікшілдіктің, қатты жұттың әсерінен әлсіреген Ұйғыр қағанаты енисей қырғыздарына қарсы тойтарыс бере алмайды. Қытай дереккөздері бойынша Ажо деп аталатын қырғыз қағаны бастаған жүз мың қол әскер 840 жылы Орду-балықты басып алады.[9]

VII-IXғ. қырғыздардың (қырқыз) тарихи-әлеуметтік өмірін сипаттай келіп, А.Бернштам қырғыздардың жүз мың қолының ұйғырларды (ойхорларды) талқандауы туралы Н.Я. Бичурин пікіріне жүзінеді: «ру басы Гюйлу Мохэ (Кюлюг-бага-тархан телес тайпасының эдіз руынан), хагастармен (қырғыздармен) бірігіп, 100,000 атты әскермен хойхулардың (ұйғырдың) қаласына (Орду-балык) шабул жасап, Гюйлофуді (Кюлюг-бега, Курабира) өлтіріп, оның қонысын өртеп жіберді. Хойху ұрпақтары жан-жаққа бытырап тарап кетті».[10]

Енисей қырғыздарынан жеңіліс тапқан ұйғырлар оңтүстікке, оңтүстік-батысқа, батысқа қарай қашады.Бұғу Цзун бастаған ұйғырлардың бір тобы Тұрфан ойпатына жетіп, онда өздерінің князьдығын құрады. Олар Тұрфан оазисінде егін шаруашылығымен шұғылданатын жергілікті халықпен араласып, біртіндеп отырықшылыққа бет бұрады. Мұнда олар қабылдап алған жат жұрттық мәдениетті өздерінің төл мәдениеті негізінде байыту мүмкіндігіне ие болады. Ұйғыр суретшілері өздеріне дейінгі көркем сурет және мүсіндік бейнелеу өнерлерінің шеберлігін қабылдап қана қоймай, адам бейнесін салудың (портрет) өзіндік ерекшелігін енгізіп, этнографиялық заттарды бейнелеп, дәстүрлі шарттылықты өмір шындығынан алынған жаңаша кескінмен тоғыстырды.[11] Ұйғырлардың енді бір тобы Хэсу шатқалы арқылы кезінде Теле тайпалық одағы құрамында болған, Ганьчжоу и Ляньчжоу өңіріне V-VIIIғ. Селенгі бойынан қоныс аударған өздерімен туыстас хойху/хұйху/хуэйхэ(йоғур) тайпаларына келіп қосылып, кіші-гірім хандық құрады. Бұл тайпалардың негізінде кейіннен уйгу/юйгу/юйгур/йоғур/сарығ ұйғыр аталған ұлыс қалыптастады.

Қытай дереккөздері қазіргі Ганьсу өңіріндегі сары ұйғырлар (йоғурлар) мекеніне түркілердің алғашқы тобы V-VIIIғ. Селенгі бойынан, екінші тобы Ұйғыр қағанатының күйреуіне байланысты IXғ. орта тұсынан - Хғ. басы аралығында келіп, қоныс тепті деп көрсетеді.[12] Ал сары ұйғырлардың өздерінің аңыздары бойынша олар Цзюцюань (бұрынғы Сучжоу) таулы қыраты маңына батыстан Сиджо Ходжо (Турфан оазисіндегі қазіргі Ходжо қыстағы маңы) және Цяньфутун (Дуньхуана маңындағы Мыңшұңқырдан) келген. Олай болса, сары ұйғырлардың

7 Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири. – М., 1951. - С. 137.
8 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – СПб., 1928.- С. 47.
9 Кюнер Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока. – М., 1961. -С.75.
10 Бернштам А.Социально-экономический строй Орхона-Енисейских тюрок VI-VIII веков. – М.-Л., 1946.- С.169.
11 Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. – СПб., 1928. – С.156.
12 http://china.worlds.ru/info/min/yugur.html

(йоғурлардың) қалыптасуына ұйғырлардың басынан кешкен бірнеше көштерінің легі қатысты деуге болады: 1) V-VIIIғ. Селенгі бойынан жылжыған көне көш; 2) IXғ. - Хғ. қырғыздардан жеңіліп, босқынға ұшыраған ұйғырлардың көші; 3) XIII ғ. кейін Турфан өңірінен келген жаңа көш. Жаңа қоныста йоғурлар 300 жылдай дөмір сүріп, XI ғ. алғашқы ширегінде таңғұттардың шапқыншылығына ұшыраған дербес хандық құрады.

Қытай тарихшылары Ұйғыр қағанаты құлағаннан кейін оның құрамында болған тайпалардың негізінде 847-849 жылдары Шығыс Тянь-Шань алқабында және Ганьчжоу, Ляньчжоу (қазіргі Ганьсу) өңірлерінде дербес хандықтар пайда болғанын, Ганьсудағы хандық XI ғ. 30 жылдары (1036 ж.) таңғұттардың шабқыншылығынан құлағанын, ал XIII ғ. алғашқы онжылдығына дейін 400 жыл бойы дербес өмір сүрген Турфандағы мемлекет моңғол шапқыншылығынан кейін (1209 – 1369жж.) моңғолдардың вассалына айналғанын айтады.[13]

Кейбір қытай ғалымдары сары ұйғұрлардың ата тегін тарихта хойху деген атпен қалған түркі тайпасының бір тармағы – сарыбас хойхулардан тарата келіп, қазіргі сары ұйғыр этносы сарыбас хойхулардың замана тезінде өзімен тығыз қарым-қатынасқа түскен басқа да көптеген ру-тайпа, ұлыстардың мидай араласуы, ассимляциялануы барысында қалыптасты деп біледі. Мәселен, Чын Зұң Жын: «Сарығ ұйғыр деген атау қытай тілінде жарияланған тарихи еңбектерде, басқа да ғылыми-зерттеулерде әр түрлі аударылады. Сарығ ұйғыр этнонимі жайлы оннан астам көзқарас бар. Олардың ішіндегі тарихи тұрғыдан біршама негізделген пікір бойынша, сары ұйғырлар көне тайпа – хойхулардың ұрпағы. Сұң патшалығы кезінде сарыбас хойху /хұйху, Юань және Миң патшалығы кезінде салуйу немесе салиуйур деп аталған тайпалардың барлығы қазіргі сары ұйғырлардың ата-бабасы саналады»-дейді.[14] Сары ұйғыр этносының өкілдері де өздерінің ата-бабалары қазіргі ата-мекендеріне Монғолия аумағынан көшіп келгенін, миграциялық процестің өте ауыр болғанын және көші-қон үдерісінің Қытай территориясына келгеннен кейін де (ішкі миграция) жалғасқанын айтады. Сары ұйғырлар өміріндегі тарихи ата-мекенінен ауа көшудің ауырпалықтары мен ата-жұртқа деген сағыныштың куәсындай шерлі өлең жолдары халық жадында әлі де сақталып қалған. Мәселен, Сары ұйғырлардың «Сычықаджы» деп аталатын халық әнінің мәтінінде ата-мекенінен айрылған халықтың мұңы мен зары сипатталады, әннің сазы да мұң мен сағынышқа толы, қазақтың «Елім-айын» еске түсіреді:

Uoγïrïnïŋ kiseler artïn ojdan getti,
Sïčïnïŋ qadžïdan mawïp getti.
Küsleni, qojlerni qajdu getti,
Sarïčïnï men müni ïn-ïn getti.[15]
«Йоғыр халқы (кісілер) ойдан кетті
Сычықажыдан ауып кетті
Қиналды, қойлардай айдалып (қуылып кетті)
Сары іңгенмен бірге ыңыранып (ың ың деп) кетті».

Сары ұйғырлардың халық әніне арқау болған *Sïčïqadžï* «Сычықаджы» топонимі Турфан оазисіндегі Сиджо Ходжо атауымен сәйкеседі деуге негіз бар.

Ұйғырлардың бір тобының Шығыс Түркістанмен жалғасып жатқан Тұрфан аймағынан Ганьсу өңіріне қарай қоныс аударуы X ғасырда ислам дінінің Тұрфан аймағына таралуына дейін аяқталған сияқты. Себебі Турфан ойпатындағы Өртеңген тау өңірінде орналасқан манихей ескеркіші – Мыңшұңқыр ғибадатханасының төбесі мен қабырғаларындағы адам бейнесіндегі киелі мүсіндердің (суреттердің) өшірілуін ғалымдар ислам дінінің Тұрфан ұйғырлары мен дүнгендер арасына таралуымен түсіндіреді.

13 http://www.hamagmongol.narod.ru/splinters/shuygur_r.htm
14 Чын Зұң Жын. Батыс сарығ ұйғыр тілі туралы зерттеулер.–Бейжин: Орталық ұлттар университеті баспасы, 2004. – Б. 6-7. (Қытай тілінде. Сілтемені аударған Ш.Әбсалық).
15 «Сычықаджы» әнінің мәтіні сары ұйғыр этносының өкілі, мәдениеттану ғылымының докторы, профессор ХыУей Гуангтың айтуы бойынша жазылып алынды. 22.09.2012. Ляньжоу қаласы.

Ляньжоу қаласындағы Солтүстік–шығыс халықтары университетінің профессоры, мәдениеттану ғылымдарының докторы, сары ұйғыр этносының өкілі Хы Уей Гуанг экспедиция мүшелеріне сарыұйғырлардың тілі, әдебиеті мен өнері, этнографиясы туралы қысқаша баяндауда (2012 жыл)

Турфан ойпаты. Күйгентау

Мыңшұңқырдағы көне Манихей ғибадатханаларында (2009 жыл)

Ислам дінін қабылдап үлгермеген ұйғырлардың бір тобы Ганьсу өңіріне қоныс аударғаннан кейін өздерінің манихей дінінен айрылып, жергілікті тайпалар ұстанып отырған будда дінін қабылдағаны сөзсіз.

Түркілік дүниетанымның негізі – Тәңірлік сенімді ұстанған сары ұйғырлардың будда дініне енуі олардың тибет жазуын қабылдауымен қатар жүрді деуге болады. Тибет жазуына дейін олар соғды графикасына барып саятын ұйғыр жазуын пайдалануы мүмкін. С. Е. Маловтың 1910 жылы Сучжоу маңынан 1687—1688 жылдары және 1702 жылы жазылған ұйғыр қолжазбаларын тауып алуы, йоғурлар арасында ұйғыр жазуы XVIIIғ. басына дейін ғибадатханаларда ғана қолданылды деген ойға жетелейді. Өйткені түркітілдес йоғурлардың ауыз-екі сөйлеу тіліне мүлдем жанаспайтын көнеұйғыр әдеби тілін негізінен будда дін басылар мен монахтар қолданған болуы ықтимал. Тибет ықпалының дін саласында біртіндеп күшейе түсуі салдарынан тибет жазуы көне ұйғыр жазуын ығыстырып шығарды. 1949 жылға шейін, тіптен онан кейін де (1958 жылға дейін) хат танитын, сауатты йогурлар (түркітілдес және моңғолтілдес) өз тілдеріндегі ертегі-аңыздарды, ән-жырларды, шаруашылық есеп-қисаптарды т.б. қағазға түсіру үшін тибет жазуын пайдаланды. Чэнтан болысындағы қытайтілді йоғурлар негізінен иероглифті қолданды. Сары ұйғырлар 1958 жылдан бастап қытай жазуын пайдаланады.

Тарихи-қоғамдық өзгерістер мен мәдениконтактологиялық үдерістерге сәйкес о бастағы Тәңірлік наным-сенімнен, шаманизмнен манихейлік, буддистік ламаизмге ден қойған йоғурлардың (сары ұйғырлар) негізгі тәу ету ошағы – Лхасу немесе Цинхайдағы Таэрсы ғибадатханасы. Йоғурлардың үйлерінде тәу ететін арнайы орындар болады, алтарьға екі қатар будда құдайының мүсіндері (йоғур тілінде – *pïrqan*) қойылып, сол жағына көк түсті, оң жағына

Сарыуйғырлардың ең үлкен ғибадатханасы-Кан Лун

Кан Лун ғибадатханасының күмбездері

Бейранқол өзені бойындағы ғибадатхана

ақ түсті мата (йоғур тілінде – *katak*) ілінеді. Тағзым ету орны (алтарь) ағаштан жасалып, екі топшалы есік салынады.

Дін иелері білімді ғибадатханалардан алады, белгілі бір діни білім деңгейіне жету үшін ғибадатханаға бірнеше қайтара келіп тәлімдемеден өту қажет, әр деңгейдегі шәкірттің өз атауы бар: 1) *panda* (тиб. *vanda*) – будда дінінің қарапайым қағидаларын үйренуші шәкірт немесе ғибадатхананың шаруашылық істері бойынша ұстаздың (дінбасы) көмекшісі; 2) *ïrkesul* (тиб. *ïrkesul*) – дін ережелерін білетін, халыққа қызмет ете алатын шәкірт; 3) *remtsamba* немесе *karem kxarči* (тиб. *remtsamba, karem kxarči*) – екі-үш шәкірт тәрбиелеуге құқығы бар бастапқы оқытушылық дәреже; 4) *čurtsi* (тиб. *čurtsi*) – дін қағидалары мен ережелерін (канондарын) толық меңгерген, отызға дейін шәкірт тәрбиелеуге құқылы дін қызметкері, ұстаз; 5) *čijreïrten* (тиб. *čijreïrten*) – тірі буддамен (йоғур тілінде – gəgən, тиб.*gegen*) қатар отыруға құқы бар жоғары діни лауазым иесі.

Гэгэн өмірден өткен соң екі-үш жылдан кейін осы аралықта дүниеге келген барлық сәбилерді тізімдеп, олардың ішінен үш, бес немесе жеті баланы іріктеп алады. Таңдап алынған балалар Таэрсы немесе Лхасу ғибадатханаларына діни білім алуға жіберіледі. Балалар оқуларын бітіріп келгеннен кейін олардың ішінен жаңа гэген анықталады, жас гэгэн өзінің алдындағы гэгэннің атын иеленеді. Жас гэгэндер өмір бойы білімін жетілдірумен болады.Мәселен,1958 жылы Миңхайда қызмет еткен қырық екі жастағы III Гэгэн 1916 жылы жеті жасында гэгэндікке тағайындалған. Өте сауатты, білімді III Гэгэн мемлекеттік қызметке тартылып, 1957 жылдан бастап ұзақ жылдар бойы Ланьчжоудағы ұлттық әдебиет баспасында жұмыс істеген.

Йоғурлардың амандасу дәстүрінде буддизмнің элементтері орын алады. Дінді берік ұстанатын қариялар, ғибадатханаға барған адамдар алақанын жоғары қаратып, екі қолын алға созып сәлемдеседі. Бұл – «қолымда қаруым жоқ, у да жоқ, ниетім таза» деген ұғымды білдіру үшін екі қолын созып, тілін шығаратын тибеттіктердің амандасу дәстүрінің әсері. Йоғурлардың тибеттіктерше амандасуы будда дінін қабылдаумен байланысты орныққан дәстүр. Алыстан құрметті қонақтар келгенде екі қолға ұзынша келген ақ, көк, қызыл түсті үш матаны (йоғур тілінде – *katak*) жайып, оның үстіне ыдысқа салынған дәм алып шығу дәстүрі бар.

Буддизм йоғурлардың о бастағы төл наным-сенімдер жүйесі – Тәңірлікті олардың этникалық санасынан бір жолата өшіріп тастамағаны анық. Мұны бүгінде йоғурлардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде тау-тасқа, өзен –көлге табыну, Көктәңірінің құрметіне ақ (сүт, айран) шашу, мойынға белбеу салып, Тәңіріге жалбарыну, отпен аластау т.б. тәңірлік сенімнің элементтерінің орын алып отырғаны дәлелдей түседі.

Сары ұйғырлардың тарихи санасында сақталған тәңірлік дүниетанымның, шаманизмнің кейбір элементтері синкретті түрде жалғасып келеді. Түркілердің Көк Тәңірі мен Ыдық (қасиетті) Жер-Суына тағзым ету жылына екі рет жүргізіледі, йоғур ақсақалдары (тиб. ***охčutpa***) Тәңір қағанға (йоғур тілінде – *Qan Teŋir / Qan Deŋir* қой сойып, етін жегеннен кейін сүйектерін түгелдей далаға шашып, Тәңірден халықтың береке-бірлігін, мал-жанның амандығын тілеген. Суға тәу ету бесінші айдың бірінші күні өзен-көлдің жағасында өткізілетін болған.

Сары ұйғырлар арасында тасаттық берудің өзіндік үлгісі қалыптасқан. Императорлық Орыс географиялық қоғамының тапсырмасы бойынша 1883-1886 жылдар аралығында Орталық Қытайға ұйымдастырылған экспедиция барысында Ганьсу провинциясының аумағын, Ордостан Тибетке дейінгі аймақты аралап, сары ұйғырлар жайлы да мол деректер жинақтаған Г.Н. Потанин: «Ёгуры джадалана, т.е. совершают обряд, привлекающий с небадождь. Для этого они делают из снадобьев колобок, приносят из ключа в дом воду в ведре, колобок опускают в ведро и читают «ном» (священныекниги), когда дождь прольется, воду относят и выливают в тот же ключ, из которого она была взята».[16] Құрғақшылық жылдары Тәңіріден жауын-шашын тілеп, тасаттық беру рәсімі йоғурлар тұрмыс-тіршілігінде күні бүгінге дейін сақталып отыр.

Буддизм йоғурлардың адам жерлеу рәсімінің өзіндік үлгілерінің қалыптасуына ықпал еткені байқалады. Түркітілдес йоғурлар адам қайтыс болғаннан кейін екі-үш күн бойына лама қатысқан діни рәсімдер өткізеді. Мәйіт басында дұға оқылып, өмірден өткен адамның денесін шығару күні , уақыты белгіленеді. Қайтыс болған адамның денесін әр отбасына арналып белгіленген дөңестеу жерге (йоғур тілінде – tur «хорошое место (для погребения» Мал.,125) жеткізіп, мәйіт үстіне құрғақ ағаш, бұталарды үйіп өрт қояды. Үш күннен кейін туыстары келіп мәйіттің күлін жинап, ақ дорбаға салады, дорбаны дөңес жерге көміп, үстіне топырақ себеді. Бұл ламалар мен қариялар арналған жерлеу дәстүрі. Жас адам қайтыс болғанда лама діни канондарды оқып болғаннан кейін бірден жерді қуыстап қазып, қазылған жерге (йоғур тілінде – turtejlïq)мәйітті киімімен басын батысқа, жүзін оңтүстікке қаратып көміп тастайды. Бірнеше жылдан кейін мәйітті қазып алып, өртеп, күлін жерге көмеді. Шетінеген сәбилерге діни дұғалар оқылмайды, үйдің маңына жерленеді. Қайтыс болған адамның аруығына бағышталған жоралғылар қырық күннен кейін және үш жылдан соң өткізіледі, бұл күндері марқұмның туыстары мал сойып, мол дастархан жайып, тарту-таралғылар таратады.АлКанлочу өңіріндегі монғолтілді шира йоғурлар қайтыс болған адамдардың мәйітін тау арасына құзғын қарғаларға тастайды. Үш күннен кейін келіп қарайды, егер өлі денеге құс тимеген болса, лама дұға оқып, мәйіттің еттен тазаруын сұрайды.

Бір өңірді мекендеген халықтар арасындағы лингвомәдени контактологиялық үдерістердің қарқынды жүруі сарыұйғырлардың бір бөлігінің монғол тілі мен мәдениетінің ықпалына, келесі бөлігінің қытай-тибет тілі мен мәдениетінің ықпалына ұшырауына, тек бір бөлігінің ғана түркі тілін сақтап қалуына алып келсе де, сарыұйғырлар өздерін әлі күнге біртұтас этнос ретінде таниды.

Бірнеше ру-тайпалардан тұратын йоғурлардың этникалық құрамы да күрделі. XX ғасырдың орта тұсына дейін рулық құрылымға негізделген басқару жүйесін сақтап келген йоғурлардың этноқұрамы әрқайсысы бірнеше ясәндардан (яс (ан)< моңғ. ‘сүйек; тек; ру’), яғни ұсақ рулардан

16 *Потанин Г.Н.* Тангутско-тибетская окраина Китая и Центральная Монголия. –Москва, 1950. –С. 482.

құралған отоктардан (< моңғ. отог «ең шағын әкімшілік бөлініс») тұрады. Отоктордың бірігуінен құралған топ «ұлық ұлыс» деп аталады.

Йоғурлар құрамындағы отоктардың негізгілері: *jaγlaqar otok*«яғлакар оток» – түркі тілінде сөйлейтін топқа жатады. Тоғыз оғыздар құрамында болған яғлакарлар көне түркі тайпалары қатарынан орын алады. Зерттеушілер яғлақар тайпасын көне түркі қағаныттары тұсында қағандар шыққан алтын әулет болып саналатынын көрсетеді.[17] Яғлакарлар сегіз шағын рудан тұрады: *aq jaγlaqar* «ақ яғлакар»*, qara jaγlaqar* «қара яғлакар»*, bajatabïn* «баятабын»*, pegešše*«пегеще»*, duman* «думан»*, xor* «хор»*, baxšo «*бахшо»*, sïna* «сына». Түркі тілінде сөйлейтін йоғурлар ішіндегі бір ру ел – *qoŋ*ïrat otok «қоңырат оток») деп аталады және олар іштей екіге бөлінеді: *temirši* «темірші» және *qïzïl* «қызыл».

Монғол тілінде сөйлейтін йоғурлар арасында *nojon otok*«нойон (ноян) оток», čijke otok «чике оток» деп аталатын рулар бар. Кезінде йоғур билеушілерінің бірқатары *nojon otok*тайпа өкілдерінен тағайындалатындықтан *nojon* сөзі этнонимдік сипат алған. Монғол тілінде сөйлейтін рулардың бірі – *neman otok*«неман (найман) оток». Бұл атау түркі және моңғол этностары арасына кең таралған *najman* «найман» этнонимімен сәйкес түсіп жатады. Ел арасында *neman otok* өкілдерін*säqïslïq* «сегізлік» деп те атайды. Найман йогурлар *ömeti neman* «өметі неман», *ar neman «ар неман», imdi neman*«імді неман»*, čaŋm*äk neman«чаңмәк неман», *läŋgik neman* «лаңгік неман», *giršik neman* «гіршік неман» болып алты шағын руға бөлінеді.

Еджін оток – монғол тілді йоғурларға жатады. Қазақтар құрамындағы töreler «төрелер» сияқты йоғурлар арасындағы *edžinder* «еге, қожайын, әмірші» моңғол үстемдігіне байланысты қалыптасқан топ болып саналады. Ертеден билік тізгінін ұстаған *edžinderði* ел арасында Хубылай ұрпақтарына жатқызып, *altïn urïγ* «алтын ұрықтар» деп атау дәстүрі бар екен. Бұлардың сыртында йоғурлар құрамында *qaŋ*ï «қаңлы», *qïrqïz* «қырқыз», *türkeš* «түркеш», *aqtatar* «ақтатар», *kerejt* «керейт», *datïn* «датын», šartïn «шартын», *bajdaq* «байдақ», *uran qatïq* «ұран қатық», *xolangar* «холангар», ïγïlan «ығылан», *mäntaj* «мәнтай», šat «шат», *qalqa* «қалқа», *cowa* «соуа» т.б. рулар кездеседі.[18]

Сары ұйғырлардың этникалық құрамының күрделілігі олардың антропологиялық бет-бейнесінен де аңғарылады.

Йоғур этносы өкілдерінің арнайы түсірілген фото материалдарына антропоскопиялық параметрлер бойынша талдау жасаған антрополог О.Смағұлов мынадай тұжырымға келеді: «антропоскопиялық анықтамаларды қорытып айтатын болсақ, онда Ганьсу өңіріндегі бүгінгі сары ұйғырлардың морфологиялық сипаттамасы олардың аралас екі нәсілдің, яғни еуропеоид пен монғолоид қосындыларына жататындығын байқатады».[19] Ұзақ жылдар бойы үзіліссіз және үздіксіз жалғасқан түркі-моңғол және қытай-тибет мәдениетаралық қарым-қатынасы сарыұйғырлардың тіліне ғана емес, салт-дәстүріне, киім киіс, жүріс-тұрысына т.б. белгілі дәрежеде ықпал еткені сөзсіз.

Жалпы этнос ұғымын анықтауда адамдар арасындағы жүйелілік байланысқа ерекше мән беріледі, «этнос - өздерін өздері сияқты (аналогиялық) басқа адамдар ұжымдарына қарсы қоятын, табиғи жолмен қалыптасқан берік адамдар ұжымы және бұл комплементарлық сезімталдықпен анықталады, тарихи уақыт бойында белгілі бір заңдылықпен өзгеріп отыратын өздеріне ғана тән стереотипті мінез-құлықтармен ерекшеленеді».[20].

Ганьсу провинциясының батысына қарайғы Циляншань тауларының теріскейін тұтас қамтитын йоғурлар мекені табиғаты жағынан өте көркем болып келеді. Олар мекендейтін өлкеде орман-тоғайлы алқаптар да, биік жартасты тау қыраттары мен жон-жоталар да, шалғынды жазықтар мен өзен-көлдер де, құмды-шөлейт өңірлер де бар. Мәселен, Миңхуа өңірі құрғақтау, жаңбыр суына тапшы болып келсе, оңтүстіктегі таулы қыраттар мен солтүстіктегі жасыл шалғынға оранған орманды –далалы алқаптар өзен-суға бай, құнарлы мекен, құт өңір саналады.

17 Хы Уей Гуанг. Сары ұйғырлардың мәдениет тарихы. –Бейжин: Ұлттар баспасы, 2000. – Б. 5. (Қытай тілінде, сілтемені аударған Ш.Әбсалық).

18 Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы ру-тайпалар жайлы деректер Йоғур Төмөрден жазылып алынды.09.07.2012. Сунань қаласы.

19 Смағұлов О., Смағұлова А., Райханұлы Е. Ганьсу өлкесіндегі сары ұйғырларды ең алғаш антропологиялық зерттеу // Алтаистика және түркология, 2011 . №3. – С. 165.

20 Гумилев Л.Н. Этносфера: История людей и история природы. –Москва, 1993. – С. 540.

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы өздерін Шыңғыс хан ұрпақтары – «алтын ұрықтар» санайтын монғол тілді еджин тайпасының өкілі, жазушы Төмүр Йоғур

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы яғлақар руының өкілі (түркі тілді), Ляньжоу университетінің докторанты Арыслан Яғлақар

Сары ұйғырлардың этникалық құрамындағы найман руының өкілі (монғол тілді) – Доғур

Сарыұйғырлар мекендейтін жерлерде жалпытүркілік топонимжасам жүйесіне тән *Sarïqum* ‘Сарықұм’, *Aqqum* ‘Аққұм’, *Aqtastïq* ‘Ақтастақ/Ақтастық’, *Žïlandili* «Жылан тілі», *Derek/Terek* ‘Терек’, Іš*tïgtas*‘үшкір тас, істік тас’ тәрізді таза түркілік жер-су атаулары; бір сыңары түркі, ал екінші сыңары моңғол сөзінен тұратын *Qïzïldavan* < түрк. *qïzïl* ‘қызыл’ + моңғ. *davan* ‘жота; бел; асу’, *Tengirtaɣ<мүрк. täŋri// моңғ.tengir* ‘тәңірі; көк аспан’ + *мүрк. taɣ* ‘тау, қырат’ , *Žïɣašüle<* түрк. *ǯïɣaš* ‘ағаш’ + моңғ. *ula* ‘тау, қырат’ сияқты гибрид топонимдер; түп-төркіні түркі-моңғол ортақтығына қарай жетелейтін *Artala* < түрк. *art* // моңғ. *ar* ‘артқы; солтүстіктегі’ + түрк. dala // моңғ. *tala* ‘жазық, алқап’; *Šartala*< түрк. *sarï* // моңғ. *šar* ‘сары; үлкен’ + түрк. dala // моңғ. *tala* ‘жазық, алқап’; *Kesiktala* < түрк. *kesik* // моңғ. *keseg* ‘кесік, бөлік; жарты; кішкене’ + түрк. *dala* // моңғ. *tala* ‘жазық, алқап’т.б.; таза моңғол атауы саналатын *Qarüle* < түрк. *qara//* моңғ. *xara* ‘қара’ + моңғ. *ula* ‘тау, қырат’, *Nemanqol* <түрк.-моңғ. этноним *Najman*+ моңғ. *gol* ‘өзен’, *Žölin*<моңғ. *z*ölin ‘жұмсақ’,*Qobï*<моңғ. *gobi*‘шөл жер, шөлейт’ т.б. жер-су атаулары көптеп кездеседі. Сондай-ақ *Pantän, Süri* тәрізді мән-мағынасы түркі тілдестер үшін күңгірттеу атаулар мен қытай-тибеттік топонимдер де жиі ұшырасады.

Орманды-далалы алқапты, жазық жерлерді мекендейтін йоғурлар өздерін *ojlïɣtar* ‘ойлықтар’, таулы-қыраттар мен жон-жоталарды мекендейтіндердер өздерін *taɣlïɣtar* ‘таулықтар’ деп атайды. Мұны 1909-1911 және 1913-1915 жылдары йоғурлар арасында болып, олардың тілі, фольклоры және салт-дәстүрі, наным-сенімі туралы тың да аса ауқымды материал жинақтаған, кейіннен ол материалдары негізінде күні бүгінге дейін өз маңызын жоймаған аса құнды ғылыми зерттеулерін жазған С.Е.Малов та, 1958 жылы Ганьсу өңірінде іс-сапармен болған, йоғурлардың этникалық және ру-тайпалық құрамы, тілдік ерекшелігін зерттеген Э.Тенишев те атап көрсетеді.[21]

Ойлықтар егін шаруашылығымен (тары, бидай, сұлы, арпа, тары, жүгері т.б.) және бақшашылықпен (пияз, бұршақ, картоп, қауын, қарбыз, асқабақ, қырыққабат, баклажан, қияр,

21 Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. –Алма-Ата: «Издательство АН Каз ССР», 1957. –С.3; Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. – М.: Наука, 1966.- С. 7.

Қаңли (Қаңлы) жотасы

Неманқол («Найманқол-Найман өзені»)

Қызылдаван ауылы маңындағы шатқал

Хайяго орманы (шығыста) (Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Хемнынқол қыраты

Цзупайсун (тоғыз қатар қарағай)

Мачан жазығы

Диқаншылық (Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Сарыұйғыр
қыздары қарбыз жинау науқанында
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

қызанақ, сәбіз т.б.) шұғылданатын болса, таулықтар жылқы, түйе, қодас сиыр (моңғ. сарлаг), қой, ешкі өсіріп мал шаруашылығымен айналысады. Сарыұйғырлар арасында аңшылықты, терімшілікті және қолөнерді кәсіп ету де сақталған.

Малға ыңғайлы жайылым іздеп, жылына бес-алты рет қоныс аудару дәстүрін қазірге дейін сақтап отырған көшпелі йоғурлардың (сары ұйғырлар) бұрынғы көші-қон бағыты туралы Г.Н.Потанин: «Кочевья ёгуров начинаются от левого берега Едзина ниже Пабаортасы и простираются до города Карне, лежащего к югу от Сучжоу. Другими словами, кочевья их заключаются всеверных долинах Нань-шаня, между меридианами Ганьчжоу и Сучжоу» -деп жазады.[22]

Таулықтардың қазіргі кездегі негізгі баспанасы – төртбұрышты шатырлар. Жергілікті сарыұйғыр өкілдері XX ғасырдың 60-70 жылдарына дейін шатырлар қодас жүнінен басылған киізден жасалғанын, қазір қолданыстан қалып бара жатқан мұндай үйлер *qara ʒöö* «қара үй» деп аталғанын айтады. Қазіргі кезде шатырлар арнайы кенеп материалдардан жасалады. Шатырдың төбесін ұстап тұру үшін, дәл ортадан *suruk* ‘сырық’ деп аталатын тіреу ағаш (бақан) тіреледі, шатыр қабырғаларына кілемдер ілініп, жерге *jïnaq* ‘киіз текемет’ төселеді. Шатырдың дәл ортасындағы *suruk* ‘сырық’ маңына немесе шатыр сыртына екі тастан жасалған ошақ орнатылып, оған қара қазан қойылады.

Ойлықтар батпақтан соғылған, жайпақ төбелі, жер еденді үйлерде тұрады. Алдыңғы жағы шығысқа қарайтын үй, екі немесе үш бөліктен тұратын қора-қопсы батпақтан соғылған дуалмен қоршалады. Үйлердің көбінде іргетас болмайды, ал бола қалған жағдайда үй іргетасы құм, саз балшық және көң араластырылып жасалған батпақтан соғылады. Үйдің есік, терезелері аулаға қарайды. Кейбір үйлердің алдында *sejjondzï* (< қыт. *sej* ‘көк шөп; жүзім; жеуге болатын өсімдік тамыры’+ қыт. *jon* ‘бау, бақ, бақша’+ есім суффиксі 子 [zi (дзы)]) деп аталатын бақша немесе *terekjondzï* (< сарығ. ұйғ. *terek* ‘ағаш’+қыт. *jon*‘бау-бақша’+*dzï [zi*) деп аталатын кішірек бау кездеседі.

Дуалмен қоршалмаған, негізінен мал қоралауға арналған сыртқы аула *junï*ŋ *tasï* ‘үйдің тысы’ немесе *tasqar ayïl* ‘тысқары аула’, ал дуал іші *išker ayïl* ‘ішкі аула’ деп аталады. Ішкі аулада *čotqan(*< *čot* ‘жаратқанға сыйыну (сүт бүрку арқылы) +*qïlyan* ‘істеу, жасау’*)* депаталатынбастыүй, čuon (<қыт. чжуань‘тас, кірпіш’) депаталатын ас-тағам әзірленетін ошақ орналасқан шулан және басқа да қосалқы үйшіктер орналасады. Ішке қарай ашылатын үйдің есігінің (*sïq* ‘есік’) сол жағында жалпақтау етіп жасалған қабырға пеш орналасады. Оның үстіне тулақ немесе қой жүнінен басылған текемет (*jïnaq)* төселіп, ас-су ішуге арналған *tervelčin* (< моңғ. dörvölžin‘төртбұрыш’) деп аталатын кішірек төртбұрыш үстел қойылады. Төрде ағаш алтарлы (*kunčžou*) будда дінінің бұйымдары қойылатын сыйыну орны (čunkur) орналасады. Үй жиһаздарын негізінен биік үстел *(pezïktervelčin = pezïk* ‘үлкен’; ‘биік’+ *tervelčin* ‘төртбұрыш’*), arkam* ‘сандық, кебеже’, šïl ‘айна’*(*<моңғ. šil ‘әйнек’ немесе сарығ. ұйғ. šile ‘ұқсас’) құрайды.[23]

22 *Потанин Г.Н.* Тангутско-тибетская окраина Китая иЦентральная Монголия. –Москва, 1950. –С. 480.
23 (http://lib7.com/aziatyy/312-narodnost-yigy.htm)

Мачан жазығында. Қой шаруашылығы

Қой қырқу науқаны

Хемнынголдағы малшы ауылдың келіншектері арасында (2012 жыл)

Сиыр шаруашылығы (сарлаг сиыр «қодас»)

Отырықшылыққа бет бұрған ойдағы сарыұйғырлардың үй-жайына, қора-қопсысына қатысты атауларда қытай тілінен енген кірме сөздер көптеп кездеседі. Мәселен, *sej, jon*, čoan сөздерін С.Е.Малов қытайлық кірме сөздер ретінде көрсетеді.[24]

Үлкен мәдени шаралар мен ұлттық мерекелерін де жұмылып өткізеді. Мәселен, бау-бақша өнімдері мен егіндік дақылдар піскен кезде арнайы өткізілетін ұлттық мейрамдарында лингвожіктелістері ескерілмей барлық сары ұйғырлар түгел жиналады. Бұл мерекенің ұлттық сипаты жиын-терін науқаны кезінде өткізілетін түркі халықтарының сабантой, ақатуй т.б. тәрізді мерекелеріне сәйкес келеді, өкінішке орай ұлттық мерекенің сары ұйғырша атауы сақталмаған, қытай тілінде «диқаншылық (бау-бақша) мерекесі» деп аталады Ұлттық әндері мен билері орындалып, ұлттық тағам түрлері де ұсынылады. Мерекеге ұлттық киімдерін киіп келген йоғурлар халық жадында сақталған ежелгі дәстүрлері мен ұлттық ойын түрлерін көрсетеді.

Ғасырлар қойнауынан бастау алатын йоғурлардың (сары ұйғырлардың) ауыз әдебиеті аса бай әрі алуан түрлі. Ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ертегілер мен аңыз әңгімелер, тұрмыс салт жырлары, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар сары ұйғырлардың рухани шежіресі іспетті. Йоғурлардың фольклор үлгілерінің басым бөлігін ертегілер мен аңыз әңгімелер құрайды, олардың қатарында қиял-ғажайып оқиғаларға құрылған ертегілер де, шынайы өмірді суреттейтін аңыз әңгімелер де бар. Көптеген ертегілер төрт түлік мал, жан-жануарлар жайында. Кейбір йоғур ертегілерінің мазмұны қытай, монғол ертегілерінің мазмұнымен сәйкес келіп жатуы йоғур фольклорына монғол, қытай-тибет ауыз әдебиетінің ықпалы аңғартады.

Ертегі кейіпкерлерінің ішінде ламалардың жиі кездесуі де йоғурлардың буддизмге ерте кезден-ақ бой ұрғанын көрсетеді. Тұрмыс-салт жырлары йоғурлардың этнографиялық ерекшеліктерінен мәлімет берсе, мақал-мәтелдер дүниетанымдық-философиялық ой-қорытындыларын, өмірлік ұстанымдарын сипаттайды. Қым-қиғаш этно-тарихи және лингво-мәдени үдерістер толқынындағы йоғурлардың ауыз әдебиет үлгілерінен қазіргі ұрпақ қол үзіп барады. Этнос болмысы мен дүниетанымын айшықтап көрсететін баға жетпес мұра – ауыз әдебиеті үлгілерін білетін сары ұйғыр өкілдерінің де саны азайған.

24 Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. –Алма-Ата: «Издательство АН Каз ССР», 1957. –С.101.

Жылқышы келіншек

Шөп ору науқаны. Шалғышы жігіт(шаруйгу)
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Йоғурлардың халық әндерінің сазы мұңлы болып келеді, дәстүрлі әндерді орындайтын халық әншілері мен жыршылары әнді сезіммен, жан-тәнімен беріле отырып, аса шебер орындайды. Тыңдаушылар да үлкен тебіреніспен ұйып тыңдайды. Көптеген халық әндерінің сөзі ұмыт болып, әуені, сарыны сақталған, бұл әндер қытай тіліндегі өлеңмен айтылады. Қазіргі йоғур музыкасынан қытай сарыны айқын аңғарылады. Йоғурлардың би өнері де тибет-қытай биінің ықпалына ұшыраған.

Қазіргі таңда йоғурлар ұлттық киімдерін негізінен мереке күндері ғана киеді күнделікті өмірде бірен-саран қариялардың үстінен көруге болады. Сондай-ақ йоғурлардың ұлттық киімдерін сахнадағы өнер адамдары – халық жыршылары мен әнші, бишілері кеңінен қолданады.

Ерлер сол жаққа қарай қапсырыла түймеленетін қысқа жейде(йоғур тілінде - *dom* «жейде, көйлек») киеді, жейде ашық өңді, негізінен қызыл, жасыл, күрең түсті қытай жібегінен тігіледі. Жылдың салқын мерзімдерінде өңіріне елтірі салынған қысқа шекпен (күртеше) киеді. Бұттарына шалбар (йоғур тілінде - *jum*), аяқтарына ұзын шұлық (йоғур тілінде – *vatszi*), былғары етік (йоғур тілінде - *šijuwo*), қыста қодастың, қойдың жүнінен басылған пима (йоғур тілінде - *čženšijub*) киеді. Шалбардың балағы етіктің, пиманың қонышына салынады. Қыста жейденің, күртешенің сыртынан қалың жүн матадан тігілген тік жағалы ұзын шапан киеді, шапанның түсі жібек күртешенің түсіне сәйкес келуі ескеріледі. Шапан да сол жағына қарай қаусырылады, түймелігі мен жеңінің жиегі жалпақ жібекпен (йоғур тілінде - *činkep*) көмкеріледі, ауқатты адамдар шапанды бұлғын терісімен жиектеген. Шапанның сыртынан ені жалпақ ұзын белбеу (йоғур тілінде - *qur*) байланады, белбеу негізінен көк түсті болып келеді. Йоғурлар күн жылы

Миньхайдың батысында. Түйелі келіншек. (Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Шопандар қыстауы
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Миньхай шөлінің батысындағы қыстау
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

кезде шапанның сол жеңін кимей, тибеттіктер сияқты бос тастап жүрген. Бастарына қолдан тігілген бөрік (йоғур тілінде – *lembem pörük*) немесе еуропалық фетр қалпақ (йоғур тілінде – *lijmo*) киеді. Йоғур ерлерінің арасында сол қолға нефрит білезік (йоғур тілінде – *qulagï*) тағу дәстүрі де болған. Ұл балалар да ересек еркектер сияқты киінген.

Әйелдер ішінен жеңіл көйлек (йоғур тілінде – *erxton*), оның сыртынан жібек матадан шекпен тәрізді тігілген әдемі көйлек (йоғур тілінде – *janïton*) киген, көйлек оң жаққа қарай қусырылып түймеленген. *ton* «одежда» (ДТД, 68) КТү. 26: *Ičire ašsïz tašra tonsïz* «іші ассыз, сырты тонсыз» (Айд. I, 176). Қазіргі қыпшақ тілдерінде *ton* сөзінің мағынасы нақтыланып «сырт киім, ішік» мәнінде қолданылатыны белгілі: қаз., ққалп., ноғ. *ton*; тат., башқ. *tun*. Ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінде «көйлек» мағынасы тіркелген (Құрыш. 204). Жалпы түркі тілдері бойынша *ton* лексемасының жалпы киімге қатысты «халат», «кафтан», «шамандар киетін арнайы киім», «пальто», «шинель», «қой терісінен жасалған ішік», «плащ», «тұлып», «аяқ киім», «етік», «шалбар», «іш киім» мағыналары белгілі (ЭСТЯ III, 263); *ton лексемасының «қытай жібегінен, қытай сән үлгісіне сай тігілген киім» мағынасы В.Радловтың сөздігінде тіркелген (РСл.III, 1176)*. Монғол тілінде *tonog* «жабдық, сайман, бұйым, керек-жарақ» (МҚС, 465) сөзі қолданыста. Ә.Құрышжанов қазақ тіліндегі ton сөзі арқылы жасалған *tona* етістігінің «киіндіру», «шешіндіру» мағыналары да бар екенін, соңғы мағынасының негізінде «ұрлау», «сыпырып алып кету» мәнін беретін *tona* лексемасы қалыптасқанын көрсетеді.[25]

Орта жастағы және орта жастан асқан әйелдердің йанытоны «көйлегі» қара, қошқыл түсті болып келсе, қыздар мен жас әйелдердің көйлегі ашық өңді, түрлі-түсті маталардан тігілген. Қаусырма көйлектің беліне түрлі-түсті матадан белбеу тағылады, белбеу көйлектің артынан байланып, екі ұшы бос жіберіледі. Балағы бүрілген кең шалбар, аяқ киімге бекітілген шұлық (йоғур тілінде – *khej*) киеді.

Йоғур әйелдері ақ киізден басылған жіңішке жиегі (йоғур тілінде – čžala) бар конус пішіндес бас киім киеді. Бас киімнің сыртына үш қатар қара барқыт жүргізіледі, ортасындағы барқыттың екі жиегіне үшкілденген оюлар түседі. Бас киімнің төбесіне алқызыл, күрең түсті жібек жіптен шашақ бекітіледі, шашақ бас киімнің жиегіне дейін түсіп тұрады. Бас киім әйелдердің басын толық жаппайды, төбесінде ғана тұрады, бас киімді ұстап тұру үшін, иектің астынан байланатын арнайы бау (йоғур тілінде – sakalxtïk) тағылады, қазақ тілінде де saγaldïrïq «жүгеннің тамақ тұсындағы бөлігі» лексемасы қолданыста.

Йоғур әйелдері өте қымбат әрі ашық түсті әшекейлер тағады, жібек, барқыт матадан тігілген лента тәрізді екі өңірше (йоғур тілінде – kembeš) шаштарына бекітіліп, кеудесіне жіберіледі, өңіршенің беті қымбат бағалы асыл тастармен, күміспен безендіріледі. Шашының желке тұсына арқасынан төмен қарай түсіп тұратын қымбат матадан тігілген арқалық (йоғур тілінде – txundesïq) бекітіледі. Жоғарыдан төменге қарай жіңішкере беретін арқалықтың ұзындығы бір жарым, екі метрге дейін жетеді. Арқалықтың өн бойы Кукунор, Хайнанькөлдерінен әкелінген ұлудың қабыршақтарымен (йоғур тілінде – txun) безендіріледі, қабыршақтардың саны отызға

25 *Құрышжанов Ә.* Қазақ тіліндегі тон сөзінің мағыналары // ҚазССР ҒА Хабарлары. Фил. және искусства сер. 1960, № 1.

Сабантойда. Аударыспақ

Сабантойда. Арқан керу

дейін болуы мүмкін. Арқалық сары ұйғыр қыз-келіншектерінің бұрымын күн көзінен, шаң-тозаң қорғайды әрі салтанатты көрік береді.

Сары ұйғыр әйелдері құлақтарына күмістен жасалып, асыл тастармен безендірілген шеңбер пішіндес сырға (йоғур тілінде – *sïrγa*), саусақтарына асыл тастан көзі бар немесе көз салынбай өрнектелген күміс жүзіктер (йоғур тілінде – *kəčize*) салады. Йоғыр әйелдері мұндай әшекейлерді әдетте той-томалақта киетін болған. Кішкентай қыздар да жас әйелдер тәрізді киінеді, тек олардың әшекейлері қарапайым болып келеді. Маңдайына шашын жинап тұратын шашақты жібек таспа (йоғур тілінде – *čšaž dartqï*), кеудесіне әдемі түсті матадан өңірше (йоғур тілінде –šongar), арқасына екі жіңішке жібек таспаға ұшы шашақталған үшбұрышты мата тігілген арқалық тағылады.

Сары ұйғырлардың ұлттық киім үлгілерінде жер-жердің ыңғайына қарай бірде түркілік, енді бірде моңғолдық, я болмаса қытай-тибеттік элементтердің басым болып келетінінен байқауға болады. Зерттеулерде монғол тілінде сөйлейтін сарыұйғырлардың тілі, дәстүрі, киім үлгісі Цинхай провинциясын мекендейтін ойраттарға тым жақын екені көрсетіледі.[26]

Түркі халықтарына тән ұл мен қызды сәби кезінен атастыру, қалың мал төлеу (йоғур тілінде: *qalïn* «қалың мал») төлеу, он үш, он төрт жастағы жасөспірімдерді ерте үйлендіру дәстүрі йоғурлардың тарихында да болған. Күйеу жігітке қалыңдық таңдау да ата-аналардың келісімімен жүзеге асқан. Қалың малға төрт түлік малмен қатар қымбат бағалы заттар, алтын, күміс және ақша бірліктері төленген, қалың мал өлшемі жылқы санымен бағаланған.

Жастарды үйлендіру тойы әдетте екі күнге созылады, бірінші күні қалыңдықтың үйінде ұзату тойы тойланады. Қалыңдықтың ата-анасының үйіне туыстары, жора-жолдас, дос-жарандары жиналып, қалыңдықты ұзатуға дайындайды. Қалыңдықтың әшекей бұйымдары көрнекі жерге ілініп, түрлі тамақ әзірленеді. Күйеу жігіттің туыстары қалыңдық пен оның ата-анасына, туыстарына сыйлықтар алып келеді. Мол дастархан басына жиналған қалыңдықтың туыстары мен күйеу жігіттің туыстары, дос-жарандары таң атқанша ән салып, би билейді. Таң ата қалыңдық қымбат әшекейлерін тағып, шашын үш бұрым етіп өретін болған, екі бұрымын алдына, бір бұрымын арқасына жібереді. Бұл «жалғыздықтың артта қалғанын, алдағы уақытта жұптасып өмір сүрудің басталатынын» бейнелейді.Әдетте қыз бала он екі жасқа дейін шашын бір бұрым етіп өріп, он екі жастан кейін жеті бұрым етіп өріп, жеті бұрымды да жон арқасына жіберген.

Қалыңдықтың киімін киіп, әшекейлерін таққан қыз ата-анасымен, бауырларымен, құрбы-құрдастарымен қоштасу жырын айтады. Зарлы, мұңды әуенмен айтылатын қоштасу жырына қыздың ағасы жауап қайтарып, жұбату жырын айтады. Бұл дәстүр қазақ тілінде *sïŋsuw* деп аталады. Ел-жұртымен, туған-туысқандарымен қоштасқан қалыңдықты ұзату тойына келген күйеу жігіт пен оның туыстарына қосып күйеу жігіттің ауылына шығарып салады. Тойдың екінші күні күйеу жігіттің үйінде жалғасады. Келін түсірген үйдегі үйлену тойы айрықша салтанатпен қуанышты жағдайда өтеді.

26 Решетов А.М. // Народы и религии мира. Энциклопедия. Главный редактор В.А. Тишков. Научное издательство «Большая Российская энциклопедия», 1998.

Сабантой мерекесінде:
Беташар

Әнші Го Щювей
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Йоғурлардың (сары ұйғыр) дәстүрі бойынша бірнекелік (моногамды) жүйе қалыптасқан, неке бұзу күнә болып саналатындықтан ажырасу болмаған. Әйелі бала көтермесе де күйеуінің одан ажырасуға немесе екінші әйел алуына құқық берілмеген. Ерлі-зайыптылар бір шаңырақтың астында тұра алмайтындай жағдай болса олардың екі бөлек тұруына мүмкіндік берілген, бірақ некелі ерлі-зайыптылар құқығы сақталған және екінші рет некеге тұруға құқықтары болмаған. Йоғурлардың некелесу дәстүрі белгілі бір шектеуліктерге негізделген экзогамиялық жүйеге құрылған, жігіт өз руының қызына үйлене алмайды, бұл дәстүр қазір де сақталған.

Дүниеге келген бала әкесінің руына жатады. Туыстық қарым-қатынаста нағашылардың орны ерекше, ананың туыстары үлкен құрметке ие. Ұлы жоқ отбасында өскен қыз баланы ата-анасы бетінен қақпай «ұл бала» сияқты тәрбиелеген, қыз бойжеткеннен кейін *kembes/kembeš* «сүйектен, маржан түймелерден жасалған өңірге тағатын әшекей» тағып, өзіне ұнаған ер-азаматпен көңіл қосуға рұқсат еткен, олардан туған бала анасының тегін, руын иеленген. Әке шаңырағына ие болатын мұндай қыздарды *surukčin «тірекші» (suruk* «уық, тірек»), *esïk tutkan «басаға (есік) ұстаушы, ұрпақ жалғастырушы»* деп атаған. Бұл дәстүр қазіргі йоғурлар арасында сақталмаған.

Үйлену тойын күзде өткізу сары ұйғырлардың ежелгі дәстүрі, бұл дәстүрді қазіргі уақытта сақтайтындар да бар. Мал төлдету, жас төлді өсіру, қойқырқым, жер жырту, егін егу, бау-бақша күтімі, жиын-терін науқандарын өткізіп алып, үйлену тойын өткізу сары ұйғырлардың шаруашылық ыңғайына қарай қалыптасқан үрдіс.

Қазіргі таңда жастар кәмелеттік жасқа (18-20) толмай үйленбейді, жар таңдау да өз еріктерінде, үйлену тойларын да заманауи үлгіде өткізеді. Сары ұйғырлардың ата-бабаларынан

Әйелдердің
ұлттық сырт
киімдері

Ұлттық шекпен киген сары ұйғыр өкілі - Хэ Вейцзан
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Ұлттық киім киген ерлі-зайыптылар
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

қалған үйленудің ежелгі әдет-ғұрыптары қазіргі таңда толық сақталмағанымен аға буынның жадында, кейбір ырым-салттарының элементтері әлі де қолданылады. Йоғурлардың ата дәстүрін жас ұрпақ санасынан өшірмеу үшін ұлттық мерекелерде қыз ұзатуға, үйлену тойына байланысты театрландырылған көріністер қойылады.

Қарқынды лингвомәдени-контактологиялық үдерістердің өтінде отырған сары ұйғырлардың ас мәзірі заманауи жағдайға байланысты өзгерістерге ұшырағанмен дәстүрлі ас мәзірінде түркілерге тән ұлттық тағамдары сақталған. Йоғурлардың дәстүрлі дастархан мәзірі ет, ұн, көкөніс, дәнді дақылдардан, сүт өнімдерінен әзірленеді. Қодас және қой еті кеңінен қолданылады, еттісүрлеу, ыстаудәстүрі бар. Күнделікті пайдаланылатын тағам түрлері: *mensemen* «қайнатпа сорпа» – етті қайнатып, сорпасына кеспе, көкөніс және қайнатылған етті турап қосып дайындайтын сұйық тамақ. Бұл тағам түрі *soqpa* «сорпа» деп те аталады; čaomijan «кеспе» – етті, көкөністі алдымен қуырып алып, одан кейін су құйып, қайнағаннан соң жіңішке етіп кесілген кеспе қосып пісіретін ұлттық тағам; *mutan* «быламық» – күрішті суға қайнатып, май қосып дайындалатын қою тамақ. Суын көбірек құйып, сұйық тамақ түрінде де жиі ұсынылады; *soqpa semen* «ботқа» – тарыдан немесе басқа да жарма түрлерінен май қосып дайындалатын жеңіл тағам түрі; *talq* «талқан» – қуырылған бидайды, тарыны келіге түйіп дайындайды. *Talqï* лексемасының қазақ тіліндегідей *talqan* нұсқасы йоғур тіліндегі *talqan čaa* «талқан шай» тіркесінде сақталған.

Нанның бірнеше түрлері әзірленеді: *kümzi* «нан», буға пісірілген нан да, арнайы пешке немесе табаға пісірілген нан да *kümzi* деп аталады; *bawïrtsï*ү«бауырсақ» – ашытылған қамырды жайып, қиықшалап кесіп немесе жайылмаған қамырдың шетінен үзіп алып, жұмырлап ыстық майға қызарғанша қуырып пісіреді.

Йоғурлардың сүт өнімдерінен дайындайтын ұлттық тағамдарының бірі – čerme «ірімшік», жаңа туған төлдің мәйегі қосылған сүтті баяу отқа ұзақ қайнату арқылы дайындалады; *joγurt* «айран»– пісірілген жылы сүтке арнайы ұйтқы қосып әзірлейді; *aγ jaγ* – «сары май»(сөзбе-сөз «ақ май»), піскен сүттен ұйытылған айранды күбіге пісіп, бетіне шыққан майды қалқып алады. Қазіргі қазақ тілінде жалпытүркілік *jaγ* «май» лексемасын *maj* «май» сөзі ығыстырғанымен, мәдени лексика жүйесінде осы мағынаны сақтай отырып, *žaw* нұсқасында қолданылады: көздің жауы «көз майы»*; жау бүйрек* «бүйректі майымен қосып пісіретін ұлттық тағам».

Йоғурлардың сүйікті сусындары – *čaa* «шай». Сүт, талқан, сары май қосылған шай *talqan čaa* «талқан шай» әрі сусын, әрі құнарлы тағам.

Йоғурлар құрметті қонақтарына мал сойып, қонақ асын береді. Малды бауыздап сояды.Жаңа бауыздалған малдың алғашқы қанын ағызып жіберіп, одан кейінгі қанын малдың ішегіне құйып, күріш және түрлі дәмдеуіштер қосылған шұжық тәрізді тағам дайындайды.Бұл тағам түрін қазақтар *q*ïjmaj«қимай» деп атайтыны және қимайдың жеңсік астар қатарынан орын алатыны белгілі. Сыйлы қонаққа тартылатын *et* «ет» мүшелей асылып, қамырсыз ұсынылады, үлкен табаққа үйіп салынған еттен кейін, *soqpa* «сорпа» беріледі. Жаңа сойылған марқаның барлық мүшелерін (сүйектерін) сындырмай тұтастай қазанға салып, баяу отқа бұқтырып дайындайтын сары ұйғырлардың ұлттық тағамы да сыйлы қонақтарға ұсынылады. Бұл асты қазақтар *sirne* деп атайды.

Цзупайсун. Чан Хайлин
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Минхай. Хэ Чунхуа
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Хуаньчен. Бай Цзинхуа
(Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

Будда діниндегілердің малды бауыздамай соятыны белгілі. Йоғурлардың (сары ұйғырлардың) малды бауыздап сою дәстүріне қарағанда, қазіргі ислам діниндегі түркілердің малды бауыздауы исламға дейін-ақ қолданыста болған, ежелгі түркі тайпаларынан қалған дәстүр екеніне көз жеткізе түсеміз. Мүшелеп тартылған ет YII-IX ғасырлардағы түркілерге де тән екенін археологиялық зерттеу нәтижелері де көрсетуде. Белгілі түркітанушы-археолог Қ.Сартқожаұлы мынадай деректер келтіреді: «Қазба жұмысы кезінде Білгеқаған барығының (храм) ішінен, Қаған мен ханымының алдына қойылатын ақыртас (жозы) үстіне күміс табаққа салынып қойдың ең сыйлы мүшесі бас тартылған. Бастың қасына қойдың он екі мүшесі толық тартылған…Бастың танауын табақтың солтүстік батысына қарай сәл бұрып орналастырған. Оның оң жағына (табақ тартушының оң қол жағы) жамбас, жауырын, белдеме және сүбе қабырғалар қойылған. Ал бастың оң жағына қара қабырғалармен қоса асық жілік, ортан жілік, домалақ жілік, омыртқа белдемелер орналастырған. Олардың шетіне буындамастан табиғи қалпымен арқа және мойын қойылыпты. Бастың танау жағына (қаған мен ханымға қарағаң жағына) қойдың белдемесі қойылған».[27] Түркі халықтарының бәрі бірдей сыйлы қонаққа бас қойып, мүшелеп ет тартпайтынын ескерсек, қазақ, қырғыз, йоғур т.б. халықтардың қонақ күту дәстүрі көне түркілерден қалған мұра екеніне, дәстүр сабақтастығының үзілмегеніне көз жеткізе түсеміз. Малды сояр алдындағы қорқыныш пен үрей сияқты жағымсыз ақпараттарды сақтаған арам қанды ағызып, мал ағзасын тазартып алып барып, етін қолдану адам денсаулығына пайдалы да жұғымды екені бүгінгі ғылымда дәлелденген мәселе. Бұл да түркілер мәдениетінің бір көрнісі болса керек. Йоғурлардың ұлттық тағамдары мен қазақтардың ұлттық тағамдарының дайындалу технологиясының ұқсастығы, атауларының да сәйкес келіп жатуы екі халық арасындағы жақындықты аңғартады.

Йоғурлар дастарханды (*džïz*«дастархан») аласа дөңгелек үстелге жаяды, кесек етті, сүйекті қолмен алып жейді, сұйық тамақтарды қасықпен (*qazïq*«қасық») немесе кесені көтеріп ішеді, басқа тамақтарға таяқша қолданады. Сары ұйғырлардың дәстүрлі дастархан мәзірі өздерімен тығыз қарым-қатынастағы қытай, таңғұт-тибет, дүнген, монғол т.б. халықтардың тағам түрлерімен толыққан.

27 Сартқожа Қ. Орхон мұралары. –Астана: Күлтегін, 2003. – Б. 186

Қимай дайындап жатқан сарыуйғыр келіншегі

Піскен қимай

Қонақасыға мүшелеп ет асу дәстүрі

Қонақтарға мүшелеп тартылған ет

Қорыта айтқанда, йоғурлардың (сары ұйғырлардың) табиғи-биологиялық жаратылысы мен рухани-мәдени болмысының негізін жалпытүркілік этносапалық белгілер құрайды. Орталық Азияның кіндігіндегі ата жұрты Орхон-Селенгі бойынан ауа көшкен хойхулардың бүгінгі ұрпағы сары ұйғырлар мың жылдан аса мерзімге созылған қарқынды этно-лингвомәдени контактологиялық үдерістерді бастан кешірді. Нәтижесінде лингвомәдени дифференциацияға ұшырап, үш түрлі тілдік топқа бөлінген йоғурлардың біртұтас этнос ретінде өздерінің тұтастығын сақтап отыруы, олардың этникалық санасының беріктігін көрсетеді. Біздің байқауымызша, түркі тілді және монғол тілді йоғурлар бір-бірімен өте тығыз қарым-қатынаста, аралас-құраласып отыр. Олар қытай тілді және тибеттеніп кеткен йоғурларды да шеттетіп отырған жоқ. Әр тілдік топтың өкілдері этностың тұтастығын тілдік жіктелістен жоғары қояды, өздерінің тегі бір екенін, бір халықтың өкілі екенін жақсы түсінеді.

«САРЫУЙҒЫРЛАР» ДАЛАЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ

Сағидолда Гүлғайша
Ескеева Мағрипа

«SARI UYGURLAR» ALAN ÇALIŞMASI
«YELLOW UYGHURS» FIELD RESEARCH

Diary
Samples of Oral Literature of Yellow Uyghur Ethnos
Dictionary fragment of Yellow Uyghur-Kazakh Dictionary
Annotation to the Photoghraphs

Мерзімі**:** 07.07.2012 – 17.07.2012
Бағыты**:** Қазақстан – ҚХР – Қазақстан
Э к с п е д и ц и я б а ғ ы т ы

Қазақстан – Қытай Халық Республикасы (Астана – Үрімші – Ляньжоу – Үрімші – Астана) Астана – Үрімші – Ганьсу(Ланьжоу) – Жаньгуйе –Сунань-– Жаньгуйе– Ланьжоу– Үрімші- Астана

Қ ұ р а м ы - 2 адам

филология ғылымдарының докторы, профессор Ескеева Мағрипа жәнефилология ғылымдарының докторы, профессорСағидолда Гүлғайша

Экспедиция М а қ с а т ы

1. Қытай Халық Республикасы Ляньжоу аймағын мекендейтін сары ұйғырлар бойынша лингвистикалық, этнологиялық, культурологиялық, фольклорлық бағыттағы видео, аудио, фото және жазба материалдар жинау;

2. Қытай түркітанушылары тарапынан айтылған сары ұйғыр тілі жайлы ғылыми пікірлерді жинақтау.

07.07. 2012 - Астана – Үрімші бағыты бойынша жолға шықтық (әуе жолымен).

Қытай Халық Республикасы Шыңжан Ұйғыр Автономиясының орталығы Үрімші қаласындағы ҚХР ҒА Орталық Азия ғылыми-зерттеу институтының ұжымымен кездесіп, Түркі Академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалды. Сондай-ақ, Қытайдағы және Қазақстандағы түркітануғылымының бағыт-бағдары туралы мәселелер сөз болды.

Орталық Азия институты директорының орынбасары, саясаттану ғылымдарының кандидаты, доцент Айлантымен далалық экспедицияның мақсаты-міндеті жайлы пікірлесіп, Ганьсу провинциясы Сунань уезін мекендейтін шағын этнос – сары ұйғырлар жайлы лингвистикалық және этно-мәдени материал жинау мақсатындағы экспедицияны жүзеге асыру жолдары қарастырылды.

08.07. 2012 - QINTIAN туристік фирмасымен келісімшарт (№0000057; №0000058) жасалып, фирма Ганьсу провинциясының орталығы Ляньжоу қаласына, Сунань уезінің орталығы Сунань қаласына және сары ұйғырлар мекендейтін басқа да шағын елді мекендер мен қыстақтарды аралатуды, аудармашылармен, кеңесшілермен, фотограф-операторлармен қамтамасыз етуді, сондай-ақ экспедиция мүшелерінің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді мойнына алды. Үрімші – Ляньжоу бағытына жолға (әуе жолымен) шықтық.

09.07. 2012- ҚХР Ганьсу провинциясының орталығы Ляньжоу қаласына келіп, экспедицияның консультанты Ланьчжоу университеті Орталық Азия зерттеу институтының директоры, ҚХР ШОС зерттеу орталығының атқарушы мүшесі, Ресей, Шығыс Еуропа және Орталық Азия Ассоциациясы (CSEERCAS) мүшесі, Қытай Халықаралық байланыстар Ассоциациясының төрағасы, профессор Ян Шумен кездесу болды. Кездесуде Түркі академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалып, Қытайдағы түркітектес шағын этностардың тарихы мен тілі, әдебиеті мен өнері, этнографиясы басқа да рухани-мәдени құндылықтар жүйесінің қазіргі қалып-күйі, зерттелу деңгейі жайлы пікірлесу болды.

Ганьсу (Ланьжоу) – Жаньгуйе –Сунань бағыты бойынша жолға шығып (автокөлікпен), жол бойы сары ұйғырлар мекендейтін аумақтағы жер-су атаулары тіркеліп, 40 фото-сурет түсірілді.

Уйгу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің орталығы Сунань қаласында сары ұйғыр этносының өкілдері Лянжоу университетінің профессоры, жазушы Төмер Йоғырмен және Ляньжоу университетінің докторанты Арсланмен кездесіп, Түркі академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалды. Жергілікті сары ұйғырлар этномәдениетінің сақталу деңгейі жайлы мәселелер қозғалып, жалпы сары ұйғырлар жайлы мәліметтер жиналды (видео, аудио, фото, ксерокс, жазбаша т.б.)

10.07.2012 - Сунань қаласындағы сары ұйғыр өкілдерімен кездесу ұйымдастырылып Қазастан Республикасы жайлы, қазақ халқының тілі, тарихы, этномәдениеті туралы, жалпы түркі халықтарының әлемдік өркениеттегі орны жайлы; Қытай Халық Республикасы құрамындағы шағын этностардың төл мәдениеті мен төл болмысын сақтап қалуға бағытталған Қытай мемлекетінің әлеуметтік бағдарламалары, жүзеге асырылып жатқан іс-шаралар мен шынайы қамқорлығы жайлы мәселелер сөз болды. Кездесу барысында лингвистикалық және этномәдени материалдар (фото, видео, жазба) жиналды:

35 халық әні жазылып алынды;

Қолөнерімен айналысып отырған шеберлерді көрсететін 10 видео-кадр, 20 фото-сурет түсірілді;

Сунань қаласының архитектурасын, географиялық ерекшеліктерін көрсететін – 100 фото-сурет түсірілді.

Сунань қаласындағы Өлкетану мұражайындағы сары ұйғырлар мәдениетін - ұлттық киім үлгілерін, қолөнерін, ата кәсібін, салт-дәстүрін, діни ұстанымдарын т.б. көрсететін экспонаттардың фото-суреттері түсіріліп, сары ұйғырлардың тарихы, тілі жайлы жазбаша мәліметтер жинақталды:

120 фото-сурет;
45 видео-кадр жасалды;

Сары ұйғырларыдың тілі мен тарихы, фольклоры, кәсібі, салт-дәстүрі жайлы қытай тілінде жарияланған еңбектерден 40 бет ксеро-көшірме жасалды.

Сунань - Шартала бағыты бойынша жолға шықтық (автокөлікпен). Сунань уезіне қарасты сарыұйғырлар мекені Шартала (Сары дала) ауылының тұрғындарымен кездесіп, лингвистикалық және этномәдени материалдар жинақталды:

8 рецепиенттен тірі тілдік материалдар алынды
80 фото-сурет;
45 видео-кадр жасалды;

Шартала – Қызыл даван бағыты бойынша жолға шықтық (автокөлікпен). Сунань уезіне қарасты сарыұйғырлар мекені Қызыл даван (Қызыл табан) ауылының тұрғындарымен кездесіп, лингвистикалық және этномәдени материалдар жинақталды:

6 рецепиенттен тірі тілдік материал алынды.
20 фото-сурет;
45 видео-кадр жасалды.

11.07.2012- Йылан дили (Жылан тілі), Неман ғол (Найман өзені) өзендерінің бойында орналасқан 4 қыстақты аралап, сарыұйғырлардың тілі, ата-кәсібі, салт-дәстүрі, ұлттық тағам түрлері, халық музыкасы бойынша материалдар жиналды:

20 фото-сурет;
45 видео-кадр жасалды;
6 рецепиенттен тірі тілдік материал алынды.

Сунань–Жаньгуйе – Ланьжоу бағыты бойынша жолға шықтық (автокөлікпен).

Ланчан өзені бойындағы малшылардың жаңа қонысы - Канлы (Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)
6 рецепиенттен тірі тілдік материал алынды

12.07.2012–Ляньжоу университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы Хонглимен кездесіп, Түркі академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалды, Қытай Халық Республикасы құрамындағы шағын этностардың төл мәдениеті мен төл болмысын сақтап қалуға бағытталған Қытай мемлекетінің әлеуметтік бағдарламалары жайлы мәселелер сөз болды.

Ляньжоу қаласындағы Солтүстік –шығыс халықтары университетінің профессоры, мәдениеттану ғылымдарының докторы,сары ұйғыр этносының өкілі Хымен кездесіп, Түркі академиясының зерттеу бағыты мен мақсат-міндеттері жайлы мәлімдеме жасалды. Профессор Хының өзі жайлы, жалпы сары ұйғырлардың тілі, салт-дәстүрі, ұлттық музыкасы, ата-кәсібі туралы мәліметтері жазылып алынды:

30 фото-сурет;
5 видео-кадр жасалды;
1 рецепиенттен тірі тілдік материал алынды.
Ланьжоу– Үрімші бағыты бойынша жолға шықтық (әуе жолымен).

13.07. 2012 – Сары ұйғырлардың тілі мен этномәдениеті жайлы Ганьсу провинциясында жинақталған жазбаша, видео, аудио, фото материалдар жүйеленді.

14.07.2012–Түркітану ғылымымен айналысып жүрген қазақ диаспорасынан шыққан жас ғалымдармен, докоранттармен кездесіп, Түркі академиясының ғылыми-зерттеу бағыты, мақсат-міндеттері, өнімдері жайлы мәлімдеме берілді, түркі халықтарының тарихы, тілдік ерекшеліктері, әлемдік өркениеттегі орны жайлы мәселелер қарастырылды.

15.07. 2012–Сары ұйғырлар жайлы қытай тілінде жарияланған мақалалардың көшірмелері алынды, сары ұйғырлардың мәдениеті жайлы қосымша материалдар жиналды.

16.07.2012– Түркі Академиясының «Түркі терминологиясы және лексикографиясы» жобасын орындаушы ҚХР азаматы, филология ғылымдарының докторы, профессор Макелек Өмүрбайулымен кездесіп, жоба аясында дайындалып жатқан «Ұйғырша-қырғызша сөздіктің» ғылыми-методологиялық принциптері сарапқа салынды. Сондай-ақ сөздікте қолданылатын ғылыми транскрипцияны ұйғыр, қырғыз тілдерінің артикуляциялық, фонетикалық ерекшеліктеріне сай қолдану мәселесі келісілді.

17.08.2012– Үрімші- Астана бағытымен жолға шықтық (әуе жолымен).

«Түркі халықтары мен мемлекеттерінің тарихи-мәдени мұрасы және интеграциялық үдерістер» бағдарламасы аясындағы «Түркі терминологиясы және лексикографиясы» тақырыбындағы ғылыми-зерттеу Жобасының мақсат-міндеттеріне орай зерттеу жұмыстарына қажет тілдік материал жинау үшін07.07.2012 – 17.07.2012 аралығында Қытай Халық Республикасына ұйымдастырылған далалық экспедиция нәтижесінде:

ҚОРЫТЫНДЫ НӘТИЖЕ

- 197 видео-кадр (рецепиенттермен сұхбат – 17, сары ұйғырлардың тұрмыс-тіршілігі мен кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі т.б – 180)
- 73аудио материал (рецепиенттердің сөзі -10,сары ұйғырлардың халық музыкасы, халық жырлары - 63);
- 406 фото-сурет (сары ұйғыр этносының өкілдері, сары ұйғырлардың тұрмыс-тіршілігі, кәсібі, қолөнері, салт-дәстүрі, ұлттық киімі, сары ұйғырлар мекендейтін қалалар мен елді мекендердің көрінісі, географиялық ерекшеліктері, табиғаты, өсімдіктер т.б.);

сары

- тілі, тарихы, мәдениеті жайлы қытай тілінде жарияланған ғылыми еңбектерден үзінділердің және көпшілік-танымдық мақалалардың ксеро-көшірмесі (100 бет);
- қытай алфавитімен жазылған 6 ертегі, 4 аңыз, 6 тұрмыс-салт жыры, 10 жұмбақ, 10 халық әнінің мәтіні, 20 мақал-мәтел (ксеро-көшірме);
- сары ұйғыр тілі бойынша сөздер тізбесі (100 сөз).

САРЫ ҰЙҒЫР ЭТНОСЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ҮЛГІЛЕРІ

Agänä dört däŋ jomaq

(ертегі)

Bähldärehkel bär avaqa bar er dij dro, bär aniqa bar er dij dro. Dört oγäl bar er dij dro. Bu dört oγäl la ni ma äs duhtbas er dij dro. Andan la bar kunqe ehtqen säγda,bu avaqa aniqasä ajtäso dört oγälän sadaγäetdäryäle maŋdäryan där. Bärsäŋqe jyz laŋqumäs beryen där.

Andan la bu agänädört maŋo bär jerye ehtse, dört tšazi jol oläryan där. Andan la bu agänälar ajtäso, bär käsi bär jolγa maŋgan där. Uš jilda la xosi bu jerde bäräkenädisγen där. Andagašla maŋgan där.

Maŋo lodasä bär jerye ehtqeš bär qem garama joryenqen där. lo'ärämaŋo bär jerye ehtgešbär jiγašdži joryenqen där. losanämaŋo bär jerye ehtqeš bär demär soqba joryengen där. losisämaŋo bär jeryeehtqeš bär seme äšde tšoqsa bär käsi liaŋhua mädza teläkden käräp geloγan dar. Andan la bu dördändzjsä juz larj gumäsdä bu käsije berješ mänä joryenqen där. Joryeno uš jil bolγanda jïsäŋge moŋgan där. Maŋo ol jol tšaziγa ehtse, lodasä lo'erä xosä anda sagoγan där. Ahldän qumäs ma qaldža džäŋnap kelγen där. Andan la aganä dört ajtäso la menekdäma xosädep-ba deŋalängaš jusäŋga gelγen där.

Maŋo jïsäŋga ehtgešlalodasä kem garama puzi ašγan där. lo'äräjiγaš puzi ašγan där. Losana demär puzi ašγan där. losisäla jahdoγan där. Andan la adžanasä datdäγan där: «senäŋ agäŋnar xosä puzi ašγašdär. Sen niγe uzäp bar er? Sen ni joryendi?»,-tise, «Men xuaŋjtienba joryendi»,- digen där. Andan la bu adžanasä bu tšimakdži joryenqennä bälγen där.

Andan la adžasä baryaš peyaŋge diyen där: «Menaŋ katiγ oγäl bär tšimäkdži joryenäp qep där. Men senäŋ gojdan bär tšimäkdeγäle bar den, sen maγa jïlärvat» diγen där. Andan la bär kunqe ehtqende oγläŋga: «Sen peγnäŋ gojnä tšimäkdep gel ba, mäs jinä» diγen där. Andan la bu tšimäkdeγäle baryan där. Barsa bu peγnäŋgäde qemän sähkqe šiqä äšdä paγlaγaš jïvašγa käsi uzätgaš jerye käsi uzätgaš olärγan där. Andan la bu baryaš gemän sähkdeqä ašdaŋga siqa däsdä käulavatgaš, jïvašdagä käsinä alγaš jerye savatgan där, jerdegä käsinä alγaš jïvašγa salγaš, goj hidziqänä alγaš peγnäŋJï äšγe salvatgaš, «tšimäkdži qep där!» diγeš gajletgan där. Jïvašdagä käsi uzä jerde bar er sagängaš gajlavatsa, jïvaşdan qalγ aš bädän

Уйгу (Сары ұйғыр) автономиялық уезінің орталығы Сунань қаласының сыртқы келбеті

savatgan där. Jerdega käsi uzä jïvašda bar er sagängaš molo faŋjinzinä molo dahpbaγan dar. Peγïsän gezγo tise, ašde šidaq-šadaq bolγandär. Peγ tšilaγaš mulanä Jï ašγe pačadäp där diγeš, čadänan bärdun perγen där. Peγ tšilaγaš gemän sähkdeqäšiqääšdän šiqädanzi perse, šiqä däsän sävatčan där.

Andan la bu peγ tšilaγaš, sosqän, «Menäg ahtdä tšimäkdep bar va, men saγa peγ beren»,- diγen där. Sosgän la bu peγ ahdän mängešbär kasiγe bahdžän, tutdäräγaš, bär käsiγeguzärägandan tuhtdäräγaš olärγanda, bu tšimäkdži gelγeš dahčaγänäŋ dzaγamändärvatgašahdän mängeš teγetgen där. Andan la mäγa peγän berγen där.

Ағайынды төртеу туралы ертегі
(Қазақша мазмұны)

Баяғыда бір кемпір мен шалдың төрт ұлы болыпты. Төртеуі де ешқандай жұмыс істемейтін жалқау екен. Күндердің бір күнінде шал мен кемпір ақылдасып, төрт баласына сауда жасатуға келісіпті. Олардың әр біреуіне екі жүз қадақ күміс ұстатып: «Саудамен айналысып, напақаларыңды тауып келіңдер»,- депті.

Сонымен төртеуі жолға шығыпты. Жүре-жүре жолдың төртке айрылған жеріне келеді. Төртеуі төрт бағытқа жалғыздан кетіп, төрт жылдан кейін осы айрылысқан орындарында кездесуге серттеседі. Сөйтіп төрт ағайынды бір-бірімен хош айтысыпты.

Ағайындылардың үлкені барған жерінде емшілік кәсіпті үйреніпті. Екіншісі барған жерінен ағаш ұсталықты үйреніпті. Ал үшіншісі теміршіге (темір ұстасына) шәкірт болыпты. Кішісі бір бұтхананың (ғибадатхананың) ішіне кіріп отырса, төбедегі тесіктен бір ұры түсіп жанына келіпті. Сонымен ол қолындағы екі жүз қадақ алтынды ұрыға ұсыныпты да, соған шәкірт болыпты. Үш жыл өткен соң, келісімдері бойынша өздері қоштасқан жерге келіп қауышыпты. Үш жыл бойы жиған-терген ақшаларын қосып, қайтадан тең бөлісіпті. Ақшаларын алып үйлеріне қайтыпты.

Үйіне келген соң үлкені емхана, екіншісі ағашшылық дүкенін, үшіншісі теміршілік дүкенін ашыпты. Ал ең кішісі болса, ештеме істемейтін жалқау болыпты. Мұны көрген шал мен кемпір оған: «Сенің ағаларың ақшаға өнер үйреніп, дүкендер ашып тіршілік көруде, ал сен болсаң жатып ішер болдың, үш жыл бойы не үйренгенсің деп»,- ақырыпты. Сонда ол: «Ұрлық жасауды үйрендім»,- депті.

Шал мен кемпір оның ұрлық үйренгенін білгеннен кейін, шал ауыл басына барып: «Біздің кіші ұлға ақша ұстатып, саудамен айналысып кел деп жіберсек, үш жылда ұрлық істеуді үйреніп, ұрлықшы болып келіпті. Мен оған сіздің қойыңызды ұрлауды бұйырайын, сіз оның жанын

алыңыз»,- депті. Шал үйіне қайтып келген соң баласына: «Сен бүйтіп жата бермей, ауыл басының қойын ұрлап алып кел, асып жейік»,- деп тапсырады.

Сонымен баласы қой ұрлауға барса, үйдің есігінде екі ит байлаулы тұр екен. Үйдің төбесінде және жерде екі күзетші ұйықтап жатыр екен. Мұны көрген бала жерде жатқан күзетшіні үйдің үстіне, үйдің үстінде жатқан күзетшіні жерге жатқызып қойып, қойдың ішек-қарнын ауыл басының етігіне салыпты да, қойды ұрлап қаша жөнеліпті. Қашып бара жатып:«Ұры келді!»,- деп айғай салыпты. Мұны естіген күзетшілердің бірі жерде жатыр екенмін деп жедел аттағанда, төбеден құлап аяғын сындырыпты. Енді біреуі үйдің төбесінде екенмін деп төбеден түсетін жерін іздеп қала беріпті. Ал ауыл басы етігін киейін десе іші толған ішек-қарынның жыны. Мұны келіншегінен көріп, келіншегін сабапты. Ашуға булыққан ол есіктегі екі итті әкпішпен (мойынағашпен) сабаймын деп екі қазанын да шағып алыпты.

Екінші күні ауыл басы атын мініп, шабармандарының біреуіне атының басын жетелетіп, біреуіне құйрық-жалын ұстатып көшеге шығыпты. Бұған қарамастан әлгі кіші ұл оның атын алдап алып қашып, жер қаптырыпты. Сонымен ауыл басы шалдың кіші ұлының тапқырлығына риза болып, тағын берген екен.

Joyur namtar
(аңыз)

Paranda mäz lomga bahqdo dro, andan la islan dzoγa bahqdamen dro. Mäzdäŋ qan mäzdä delaγaš maŋäp dro. Ol saγda mäsdäŋ käsi kehp dro. On ajaqdan jorä käsi bar nime dro. Mäsder fidži-xadžidan maŋgan dro. Maŋgaš la kun unken taqga ehdäp dro. Gahdžej mäŋäp dro. Andan la tfenfudu, vanfuaγa hedäp dro. Mäs anda la oläräp dro.

Šu bezi bop dro. Šu bezi bolγanda la Geser qannäŋ gadänän mäsdäŋ vaŋje qunäp dro. Neγe qungan tise, Gesernäŋ daγesi ahga Čodäŋ mäsdäŋ pekge qaro beräp dro: «Masdäŋ qannäŋ gadänä daŋgana dro. Am Geser jïsände joq dro. Jïlγen me, däräγ me, bälmes dro, fïdzïl bop dro»-, dep dro. Bu goŋgärenäŋ moenäŋga qaro maŋdärγaš beräp dro. Qaro berγende, mäzdaŋ peγ goinnap dro. Sojišdäγ Geser xannäŋga kep dro. Džeräγden gehpden bes qjaq käsi ezertgeš mäŋäp dro. Mäŋgäš la bu gesernäŋ ojγa hedŋp dro. Andan la ahga tšodäŋga jolägäp dro. Kep beräp dro. Ahka Čodäŋ dep dro: «Sen amär-äimär emdžen-qamdžen gädännä alängaš maŋ**».** Andaqganda, gesemäŋ alvahdä ahqa tšodäŋga ajdäp dro: «Gäzälläγnäŋ peγdžeräγniγe kep dro?»- ahqa tšodäŋ: «Men bälmehdi»-, dep dro. Andaqganda, emdžen-qamdžen gadännä alängaš qungaš maŋäp dro. Andan la maŋgaš la bu tenfuduŋ vanfujaγa hedäp dro. Ïdžïlγa la gadän sojišdäγ söz dimen dro, tšiläγ la söz dep dro. Andaqganda la Geser ojiŋga janäp dro. Jïsäŋge hetse, käsi joq dro. Andan la ahqa tšodäŋga ajdäp dro. «Balmes», - dep dro.

Geser gadännä däleγäle maŋäp dro. Maŋsa gaŋa maŋernä bälmen dro. Jäudža la maŋäp dro. Andan la bär jil me Gahdžej me maŋäp dro. Bär kun ehtkende la taqga hetkeš pudeš pudep dro. Pudeγende la gadänä ma pudeš pudep dro. Andaqganda siqä käsinäŋsöz bärgäp dro. Pudeγendže la söz ajtisäp dro. Gajsi kun geler dev ajtisäp dro. «Ušqunuqdan soŋ sen kel»,- dep dro. Bahšγa sen qogašdäŋ

jïγä peräk man, moenga sen mändago goj mährdžik sanaγä man. Sen semen qoläp kel»**,-** dep dro.

Andan la uš qonäqda la kep dro.Andaqganda la mäzdäŋ peγ ahs edäp dro.Ahs etkende käsi ma qalän nime dro.Geser xan läunäŋ hadärγa hedäp dro, semen qoläp dro.Semen qolγanda la gadän göräp dro. Göriγeš la bär kuläp dro. Mäzdäŋ peγ ajdäp dro: «Sen menäŋge gelo ïdžïl bop dro, sen maγa kulmeγen er ne, buγän bu qolgädzi där na, sen niγe buγa kuhldi?»**,-** gadän mändaγ dep dro: «Sen ma mändaγ peräk man, mändaγ sanaγa sen man, qondaγ gezγä sen gez, men ma saγa kulen»**,-** dep dro. Peγ andaγ dep dro: «Gonäŋ gezäsän assa boxš dräm?» Gadän diγende: «Boxš dro», - dep dro. Assap dro. Geser jïzän hasäräp dro: «Sen menäŋ gadännä niγe qunde?»**,-** dep dro. Andaqganda mazdäŋ vaŋje dep dro: «Senäŋ haqa tšodäŋ qaro gehldi, - andaqgaš men bahrde»**,-** dep där. «Sen menek behrdäm? Nidžor ahldän behrde?»**,-** dep dro. «Jïdžïz bo qumïs behrde, Jïdžïz laŋ ahldän behrde»**,-**dep dro. «Qumïs jγenbodan Jïdžïz beräp dro»**,-** dep dro. «Jïz aht behrdi»**,-** dep dro. Geser dep dro: «Gadännä men alänqäš ere, menekdä qadar beren». Peγ dep dro: «Menekdä ma alγämes, gadännä ma berγämes». Geser dep dro: «Berse ma alxäš, bermese me alxäš»**,-**dep dro. Mäzdäŋ gäzälläq diγende: «Sen naxsa ma berγämes». Geser xan dep dro: «Sen bär käsi aγätqäš me? Qöhp aγätqäš me?» andaqganda ahs giγen käsi kehp bolγan. «Mäs kehp käsi aγätqäš, mäsdäŋ qalännä berγeš, aγätbaγaš, ni dexš er? »,- dep dro.

Қырықтықшы Хысырмен

Andaqganda ahtisγan dro.Oq-savudaq aläno ahtisäp dro.Šu kun šu tune on ajaq ahsäγ käsinä Geser jïlüräp dro. Peγ ma jïläp dro.Gadännä alängaš maŋäp dro.Jïlurγen käsinäŋ kur ehtdä Jïdžïlγa goŋgäre, derdeŋ jijäv tukemen dro.Mazdäŋ bär örek bezäk käsi baläq däŋnaγäla baräp dro.Barγanda la aŋno vop dro. Aŋnasa, derdeŋ, goŋgäre, tülgä Jïdžïhsi ajtisäp dro: «Jitdä jïdžyl ide, am mäs mändaγ maŋ enä! Maŋmasa, mäzdä gäzälläq jïlarxäš dro». Andan la ajtisäp dro:«Mäzdäŋ tšäünä bolalγämes dro, maŋmen bolγämes dro». Andaqganda, qar käsinä bärγe qäxäräp dro. Xosi kep dro. Ajtisäp dro: «Gaγa barxäš er?» diγen dro. Toxšinäŋ bezgä toγ äm merγe dep dro: «Barenä, barenä, balγäm ojγa; jorenä, jorenä, jolγäm ojγa». Qar käsidan šiqä qalγan, bär Toγämmerγe, bär Jaŋne dorän. Andan soŋ jolγa maŋgan dro.

Сары ұйғырлар туралы аңыз

(Қазақша мазмұны)

Тарихта біз будда дініне сеніп, мұсылман дініне сенбейтінбіз. Біздің ханымыз жүз неше мың адамды бастап батыстан жолға шығып, күн шығатын тауға жеткеннен кейін және бірнеше ай жүріп, Мың үй деген жерге жеттік. Сол жерге орналастық, алды-арты үш ұрпақ сол жерде өмір сүрді.

Үшінші ұрпаққа жеткенде әкім (елдің басшысы) Гысыр ханның геденін (ханымын) тартып алды. Қайтып тартып алды дегенде, Гысырдың нағашы ағасы Чодың Гау бек біздің елдің әкіміне бір парша хат жеткізеді. Хатта: «Біздің ханның геденіерекше әдемі, қазір Гысыр хан үйде жоқ, үш жыл болды, оның тірі немесе өлі екенін ешкім де білмейді» деп жазылған екен. Бұл хат көк бөрінің мойнына байланып жеткізілген болатын. Хатты тапсырып алған әкім қатты қуанып, елу мың қол бастап, Гырсырханның жеріне жетеді. Чодың Гау бекке кезігіп, оған мол сыйлық ұсынады. Чодың гау әкімге: «Сен жасырын геденді алып кет»,- дейді.

Гысыр ханның халқы Чодың Гаудан «Қызылдардың (сары ұйғырлар) әкім неге қол бастап келіпті?»,- деп сұрайды. Чодың Гау оларға: « Білмеймін» деп жауап қатады. Сонымен ел басы геденді жасырын түрде Мың үйге алып келеді. Алайда, үш жыл бойы ұйқысыз, көңілсіз күн өткізген геден ашулы жүреді. Кейін Гысыр хан өз ауылына қайтып келеді. Келсе аяулы әйелі жоқ. Сонымен Чодың гаудан мән-жайды сұрайды, Чодың гау: « білмеймін», - деп жауап қатады. Гысыр геденді іздеп жолға шығады. Геденнің қайда екенін білмеген ол өз бетімен қалаған бағытына қарай жүре береді.

Ай жүріп, жыл жүріп бір күні бір таудың бөктеріне келіп сыбызғы тартады. Дәл осы кезде геден де сыбызғысын тартады, сонымен екеуі сыбызғымен сырласады. Гысырдың қашан келетіні

Миньхай шөліндегі Йаңғысйіғаш (Жалғызағаш) (Суретті түсірген Хы Уей Гуанг)

туралы ақылдасады, геденоған: «Үш күннен кейін, басыңа тоты қауырсынын қадап, мойныңа қой құмалағынан тізілген таспиық тағып келіп қайыр тіле»,- деп айтады.

Үш күннен кейін Гысыр біздің ауылға келгенде, біздің ауылда ел басшымыз той өткізіп, халық жиналған болатын. Гысыр үй алдына келіп қайыр сұрайды, геденоны көріп қуанады. Ел басшымыз одан «Сен бізге келгелі үш жыл болды, ешқашан езу тартып күліп көрмеп едің, бүгін неге қайыршыға қарап күлдің деп»,- ашуланады.

Сонда геден: «Сіз де осы қайыршы сықылды басына қауырсын қадап, мойныңызға таспиық тағып киінсеңіз күнде қуанып жүрер едім», - депті. Ел әкімі: «Мен солай киінсем бола ма?»,- деп сұрайды. Геден: «Әрине болады»,- деп жауап қатыпты. Сонымен әкім қайыршымен киім алмастырыпты. Гысыр лезде өңін өзгертіп: «Сен неге менің геденімді тартып әкетесің?» - депті. Сонда әкім «Сенің нағашың Чодың Гау маған хат жеткізгеннен кейін мен барып тартып әкелгенмін»,- депті. Гысыр одан: «Сен қанша ақша бердің? Қанша алтын бердің?»- деп сұрапты. Әкім: «Мен үш жүз сары күміс, үш жүз сары алтын және үш жүз қадақ күміс, жүз жылқы бердім»,- депті. Гысыр: «Мен сенің барлық ақшаңды, мал-мүлкіңді қайтарып берейін маған геденді қайтар»,- депті. Әкім: «Ақшаны, мал-мүлікті алмаймын, геденді аламын»,- депті. Гысыр : «Берсең де, бермесең де алып қайтамын » депті.

Біздің қызыл жақ (сары ұйғыр халқы): «Қалай болмасын саған қайтармаймыз»,- депті.

Гысыр: «Сен жалғыз өзің жекпе-жекке шығасың ба? Жоқ әлде қара халықпен шайқасқа шығасың ба?»- депті. Тойға келген қауым: «Тойыңа келіп той тойлап отырған біз барлығымыз дайынбыз»,- депті.

Осылайша екі жақтың қолы үш күн, үш түн шайқасыпты, Гысырдың қолы жүз мыңнан астам жауын қырыпты да, ел билеушісін өлтіріп, геденді алып қайтыпты. Өлген адамдардың мүрдесін аң-құс үш жыл жеп тауыса алмапты. Біздің жүректі бір батырымыз күндердің бір күні қалың қол қырылған жерге барса, ол жердегі қорқау қасқырлар, көк бөрілер мен түлкі үшеуінің: «біз қазірге дейін үш жыл бойы қызылдардың етін жедік, енді кетпесек олар бізден кегін алады»,-деп айтып жатқанын естиді.

Сонымен қалған халық; «Біз кек алғанымызбен пайдасы жоқ»,- деп, ел ағаларын шақырып, қалай қарай қоныс аудару мәселесін ақылдасады. Тоқшының бегі Тоғымерге былай депті: «Барыңдар, барыңдар, қоян ойға жүріңдер, жүріңдер теректі ойға». Сонымен Тоғымер мен Яңны дорен деген екі қария қалыпты да, қалғандары жорыққа аттанып кетіпті.

Gaz putgendega ajdeγan	
(Қыздың ұзату тойында айтылатын сыңсу)	
aj sojnaj aj, aj sojnen ŋaj!	ай сойнай ай, ай сойнен -ңай!
aj sojnaj aj, aj sojnen ŋaj!	ай сойнай ай, ай сойнен- ңай!
kundegä nava men ahdi maj,	әдетте (күнделікті) мен сәби едім-ай
ina'aj tšaγläγer ne ŋaj!	ина' ай үнемі көңілді жүретін едім - ай
buγängä nava men ahdi maj,	бүгінгі күні мен қыздың-ай,
ina'aj mäŋnäγ bohldi ŋaj!	ина' ай мұң-шерім көп болды- ай!
oŋ jorlo nava ol mena ŋaj,	оң жақтан күн шыққанда,
ina'aj oγäl ajtsa ŋaj,	ина' ай ер бала боп туар едім,
avamnäŋ nava aq johrtda ŋaj,	әкемнің күні аппақ боп атар еді,
ina'aj tuhtqaš er ne ŋaj!	ина' ай шаңыраққа мен ие болар ем–ай!
sol jorlo nava ol mena ŋaj,	сол жақтан күн атты да, қыз боп тудым-ай,
ina'aj gäz (gäzär, jer) ajip dro ŋaj!	ина' ай топырақтың құдіреті-ай!
aletso ava ol mena ŋaj,	жат жұртқа әке жаратылған соң,
ina'aj dzoräp dro ŋaj!	ина' ай ұзатылып кете берем-ай!
buγängä ava bu kunde ŋaj,	бүгінде әке бұл күнде-ай,
ina'aj mäŋnäγ bop dro ŋaj!	ина' ай мұңлық болдым- ай!
aq džerγe avatïγärto ŋaj,	ақ жерде тұрып,
ina'aj tiršip dro ŋaj!	бас ұрамын- ай,
aq džerγe avaaratγaŋaj,	ақ жерде тұрып,
ina'aj bahš ma dzalän ŋaj!	бас ұрамын ай,
am ehtgen avaagämgaŋaj,	егем-әкем, ағама-ай
ina'aj täŋnä din bar ŋaj!	айтармұң-шерім бар-ай
bälätdzi ava sen agat maj,	білеріңді сен аға
ina'aj selγa vardzo ŋaj!	айтшы маған ақыл ғып!

Ajdeγan	
(Қыз ағасының жұбатуы)	
inaja'o jer er ne,	инаяу жерне ер не,
inaja'o jer dro ŋaj!	инаяу жер дро ңай!
inaja'obär sen saŋnam,	инаяу сен жалғыз қарындасымсың
inaja'o adzälma jam aj!	инаяу қайғырмашы!
ina'o jaγäγa, inaja'o bär dzorarγa	инаяу дұшпаныңа қайтаратын,
inaja'o ohq ajip dro ŋaj!	инаяу жебе айып ай.
ina'o aläsγa, inaja'o bär dzorarγa	инаяу алысқа ұзатылдың
inaja'o gäz ajip dro ŋaj!	инаяу қыз болғаның үшін
inaja'o jol uzaq, inaja'ojahqdäma,	инаяу жолы ұзақ алысқа ұзатылдың
inaja'o hatdäŋ jaxši dro ŋaj!	инаяу қыз болғаның үшін,
inaja'o käsi uzaq, inaja'o jahqdäma,	инаяу жол ұзақ алайда жақынбыз
inaja'o gäz däŋ jaxši dro ŋaj!	инаяу аттың жақсы жері
inaja'o aγälnaŋ, inaja'o jazäγa,	инаяу адамдар алыста тұрса да жақындар.
inaja'o dzormaγan er ŋaj!	инаяу қыздың жақсы жері
inaja'o bär aγälläγ, inaja'o malnä tjen,	инаяу малымыз өрісте болды
inaja'o barläγ jerγe ŋaj,	инаяу егер ұзатылмасаң
inaja'o bohsdäŋ, inaja'o toräγa,	инаяу қоралы малды болар ек
inaja'o dzormaγan er ŋaj!	инаяу баратын жерің
inaja'o jaγ čörme, inaja'o taγarläγ,	инаяу енді, аш құрсақ
inaja'o barläγ jerγe ŋaj,	инаяу ұзатылмаған кезінде
inaja'o bozämnäŋ, inaja'o bär jaläŋga,	инаяу сары май құртқа бай едік
inaja'o dzormaγan er ŋaj!	инаяу барған жеріңде

inaja’o xudavar, inaja’o argamnäγ,	инаяу жыртық жамау киерсің
inaja’o barläγ jerγe ŋaj,	инаяу ұзатылмаған кезінде
inaja’o adzäm-tor, inaja’o hadijim,	инаяу сандығың толы жібек мата еді
inaja’o adzälma jam aj!	инаяу барар жеріңде
inaja’o ajγat joq, inaja’o bär aγamga,	инаяу жабырқайсың қарындасым
inaja’o ajγat salma ŋaj!	инаяу қайғырмағайсың- ау
inaja’o jilbusi, inaja’o bär jer čirme,	инаяу енді оған бола кектенбе
inaja’o hat mänmehdi maj!	инаяу жалы менен жер сүртер
inaja’o alarγa, inaja’o jijerγe,	инаяу менің мінер атым жоқ
inaja’o avam bop dro ŋaj!	инаяу жүныменен жер сүртер
inaja’o xudavar, inaja’o šoziläγ,	инаяу менің түйем жоқ.
inaja’o don gezmehdi!	инаяу киер менен жердің
inaja’o hadijnä, inaja’o dzorγannä,	инаяу барлығы да әкемде
inaja’o men bälmehdi ŋaj!	инаяу орам-орам матадан
inaja’o jidä jorme, inaja’o anäsän,	инаяу маған киер киім жоқ
inaja’o jazar ajip dro ŋaj!	инаяу қарындасым сені ұзатарын
inaja’o körgïzet, inaja’o vär anäsän,	инаяу мен ешқашан естіметпін
inaja’o sojar ajip dro ŋaj!	инаяу басыңдағы жеті өрімің
inaja’o ezengä, inaja’o qaŋgärdän,	инаяу ағытлатын болыпты
inaja’o gevexäšdro ŋaj,	инаяу арқаңа тағып жүретін моншағың
inaja’o deŋärnä, inaja’o qalerdza,	инаяу алынатын болыпты
inaja’o doj unmese ŋaj,	инаяу зәңгі қоңырауларың
inaja’o deŋärnä, inqja’o qalerdza,	инаяу көбейетін болыпты.
inaja’o doz unkaş er ŋaj!	инаяу аршаның гүлдеп көркеюі
inqja’o janä joq, inqja’o avamga aj,	инаяу қара таудың қарынан
inaja’o jan bolxäš er ŋaj, hadimnä	инаяу халықтың өсіп өркендеуі көсемдердің ісінен

Kepdäγ säz (Мақал-мәтелдер)	
Käsige menek joq bolsa daldagänä sudaγaq dro, semenge duz joq bolsa sunä sudaγaq dro.	Кісіде ақша жоқ болса, аруаққа пара-пар,асы болмаса шыны-аяқ суға пара-пар.
Bašda deŋär bezäk be dro, jernäŋ ahldärända daga bezäk dro.	Көкте тәңіріні, жерде нағашы ағаңды құрметте.
Baj käsi vudžin uruγ-daräγ bol, batär käsi vudžin taŋgaraq bol.	Бай кісімен жегжат бол, батыр кісімен анттас бол.
Ehsengen äšt dahrdo dro.	Көп сенгенді ит қабар
Ej ejda oγurdžidan faŋnaγo, jil jilda sudan gohrqgo.	Ай айда ұрыдан сақтан, жыл жылдасудан (апаттан) сақтан.
Ošga qaräsa mula ojindžäq, guhrtga qaräsa gäz ojindžäq	Ер қартайса, ұлдың ойны болар, құртқақартайса, қыздың ойны болар.
Käsi qaräsa göŋäl qaräγämäs, derek qaräsa jildäs qaräγämäs.	Кісі қартайсада жүрегі қартаймайды, терек қартайсада тамыры қартаймайды.
Gäz vudžin dijisme, qäsraq vudžin teγäsme.	Қызбен айтыспа, қысырақпен шабыспа.
Käsibär vudžin, mal göhp vudžin	Кісі бір кісімен, мал көп малмен.
Toqur pudžaq äläγnäŋ qaši, jäs eren sašdäγnäŋ qaši.	Өтпес пышақ қол кесер, жаман ерді жер қылар.

Tazmaq (Жұмбақтар)	
Šigä göhgen gozä dro. Bu ni dro? (däs)	Екі көген қозылар. Ол не? (тіс)
Bär gara šugu bar nimi dro. Ni oht la jiγek dro. Bu ni dro? (gotu)	Бір қара басты ешкібар. Оттың (шөптің)бәрін өзі жер. Ол не? (ошақ)
Uš teke susuv. Bu ni dro? (adžaqs)	Үш теке сүзіседі. Ол не? (үш аяқты қазан тіреу)
Bär gïgäšγän gïk kölde su hidživ dro, aq kölde dämsäγän bajläv dro. (däzäγ)	Бір кептер бар көк көлден су ішеді, ақ көлде жуынады. Ол не? (қалам)
Bär garä käsi ahsändan horγäγan jaγäšgeš dogep qalγan dro. Bu ni dro?(la)	Бір кария кісі аузымен жанып тұрған майды ішіп, (серейіп) қатып қалыпты. Бұл не? (май шам)
Šigä qulaq serdeŋ, bär qulaγän jahgänäp, bär qulaγän duhsänäp. Sen ta! Bu ni dro? (dohsgan)	Екі құлағы делдиген, бір құлағы өрде, бір құлағы төменде. Сен тап! (қоян)

САРЫУЙГУРША-КАЗАКША СОЗДИК ФРАГМЕНТ

A

a I анау
а **IIa** а а
abar алып кет
apbar алып кет
apgel алып кел
apkel алып кел
apkeγär алып келгіз
apker алып келгіз
am әзір
amaγe таға
amälγan at әулан
amähdan жабайы хайуан
amähldan жабайы хайуан
amäsän тамақтың аты
amär амандық
amära тыныш
amär-şimär ақырын
amehgä дepeу
amulan атәулан
amɢä жаңағы
amɢo әлгіндегі
amsa әзір şimdi
ado ano
at at (imya)
atdäγ атақты
atla өту
an aң
ana ана
ana-mana ұқсас
anaga әже
anäŋɢä өнкі
anäşden сол жерден бастап
anen сол жерден
anen-mänen айнала
aniga әз әже
anoγäl ана-бала
anban тақтай
anda алда
andan одан……онда
andaganda сондықтан
andaɢaş солай болса
andaɢä қайда
andaqɢan солай істеу
andaqɢanda сонымен
andaqɢaş солай істесе
andaγ сондай
andaγandi себепті
andaγor сондай бір
ant серт, ант
andząŋ отау тігу
al алу
ala ала
ala-γula ала-құла
aläm I кіріс
aläm II алым
alän салу
aläs әр жер, жырақ
aläs алмастыру
ale дұрыс
alut алып тастау
alma салат
aldam I тез
aldam II ғажап
aldär алдыру

ŞORCA-RUSÇA
TEMAS ÖZELLİKLERİ

Irina Nevskaya
Çev. Selcan Koca Sarı

1. Giriş[1]

Güney Sibirya bölgesi, tarih boyunca kültürlerin, halkların ve dillerin birbirine karıştığı bir ergitme potası olmuştur[2]. Aynı şekilde, yörenin özgün, Türk kökenden gelen Şor halkı da bir istisna değildir. Ob'-Ugric Moğolca ve daha sonra Rusça, Şor dilinin gelişmesinde sırasıyla etkin roller oynamışlardır. Genetik ve bölgesel olarak yakın diller olan Hakas, Altay, Kumandı, Teleüt ise yüzyıllar boyu Şorca ile temas halinde olmuş ve bu dilin bölgesel özelliklerini şekillendirmiştir.

Şor dili tarihinin erken evrelerinde, tamamen farklı bir sisteme sahip olan Rusçayla zaman zaman temas halinde bulunan Şorcanın, 17. yüzyılın başında bölgenin Rus İmparatorluğu'na bağlanmasıyla Rusçayla temasları giderek yoğunlaşmış ve bu temaslar 1930'dan itibaren Şorcanın gelişiminde belirleyici etken haline gelmiştir. 1618 yılında Güney Sibirya'daki ilk Rus kalelerinden biri Şoriya dağında inşa edilmiş, gelişip büyüyerek, günümüzde önemli bir endüstriyel ve kültürel merkez olan Novokuznetsk şehrini oluşturmuştur. Erken dönem Rus göçerleri, Sibirya ikliminin ağır koşulları içinde var olabilmek için geleneksel Şor yaşam biçimlerini benimsemek mecburiyetinde kalmış, aynı zamanda kendi beceri ve bilgilerini Şorlarla da paylaşmışlardır. Bu dönem, Şor ve Rus dilleri arasında sözcüksel alıntılama süreçleri niteliğini taşımaktadır. 19. yüzyıl başlarında Altay misyonerleri Güney Sibirya yerli halkı arasında Hristiyan dinini yaymaya başlamış, ilkokullar oluşturmuş, dini ve eğitici edebiyat eserleri yayınlamış ve yöreye özgü halkların dillerinde vaaz vermişlerdir. 19. yüzyıl sonunda Stolypin reformu zamanında, bölgeye kayda değer sayılarda Rus yerleşmiştir. Ancak, 1930'lardan sonra Şor-Rus etkileşimi tek yönlü hale gelmiş ve Şor dili ile kültürünü tehdit etmeye başlamıştır. 1930'ların başlarında tanık olunan kültür devrimi, Şor dilinin tarihinde en fazla gelişip ilerlediği bir dönem olarak tanımlanabilir, ancak ne yazık ki bu dönemi dilin ihmal edildiği çok uzun bir dönem izlemiştir. Dönüşüm, 1930'larda bölgenin endüstriyel açıdan gelişmeye başlamasıyla ortaya çıkmıştır. Ortak dili Rusça olan insanların kitle halinde bölgeye akın etmesi, asimilasyon süreçlerinin başlamasına neden olmuş, gelişen bu durum Şor halkının varlığını tehdit edici bir hal almıştır. Uzunca bir dönem (1942-1988) Şorca ne yazılmış ne de okullarda öğretilmiştir, dolayısıyla bu durum, Şor dilinin sosyal statüsünün Rusça karşısında daha da düşmesine neden olmuştur. Sonuç olarak insanlar kendi dillerinden vazgeçmişlerdir. Son otuz yıl içinde, çoğu iki dil bilen konuşurların sayısı azalmış, dilin genç nesillere aktarımı neredeyse durmuş ve dilin tüm sistemleri Rusçadan gelen tüm etkiler karşısında korunmasız kalmıştır. Edebi dili canlandırma yolundaki kimi girişimlere (Nevskaya 1988) karşın, Şor dili hala ciddi olarak tehlike altında bulunmaktadır. Elverişsiz koşullara rağmen, bu dil hayatiyetini sürdürmesi yolunda Şorca ana dillerini canlı tutma yolundaki azimlerini kanıtlamışlardır. Şor dili, kendi olanaklarıyla, Rusçanın yapısal özelliklerini ve hatta morfolojik kategorilerini kopyalayarak da olsa yeni ifade şekilleri oluşturmuş ve kendini modern toplumdilbilimsel duruma uygun hale getirmiştir.

Rusça ile temas sonucu gelişen *beklenmedik* ve *belirgin* Şor dili oluşumları, Şor dili uzmanları için hala irdelenmemiş bir alan olup, dil etkileşimleri ve bu etkileşimlerce *körüklenen* kopyalama süreçleri üzerine hiçbir araştırma yapılmamıştır. Şor dilinin tarihsel gelişimi üzerinde önde gelen rol oynamış temas faktörleri hakkındaki bilgiyi ancak başka konulara adanmış yayınlarda bulabiliriz. Şorlar hakkında yapılan dilbilimsel, etnolojik ve antropolojik araştırmalar, onların Ob'-Ugric altkatmanları hakkında kanıtlar sunmakta, Şoriya dağı toponimi (yer ve bölge isimlerinin sözcük bilimi açısından incelenmesi), Şor-Ket temaslarının varlığını ispatlamaktadır. Şor dilinin zaman ve mekan içinde nasıl değiştiği konusundaki araştırmamız, yakın bir geçmişte, Şor dili bilgisayar veritabanı oluşturulmasını da içeren bir Alman-Rus ortak projesi çerçevesi içinde başlatılmıştır.[3]

Çalışmanın 2. bölümde Şor dil sistemlerini, Rusçadan kopyalama sürecini göstererek tasvir etmekteyiz. 3. bölüm ise, işlevleri, Rusça mastarının işlevine uyum sağlaması için genişletilmiş olan Şor dili mastarını tanımlamaktadır. Böylelikle Şor dil yapısı üzerinde Rus etkisini örneklerle açıklamış oluyoruz. Bu, kural olarak en son kopyalanan dil katmanıdır. Şor dilinin temas sonucu belirlenen özelliklerini tanımlarken Lars Johanson tarafından önerilen terimleri kullanacak ve onun *Strukturelle*

1 Kaynak: Shor-Russian Contact Features, *Studies in Slavic and General Linguistics*, Vol. 28, Languages in Contact (2000), pp. 283-298, Published by: Brill.

2 Son düzenlemeler Melike Üzüm, Fatma Ay ve Reyhan Ay tarafından yapılmıştır.

3 'Şor dili elektronik metin derlemi ' adlı ortak proje Frankfurt Üniversitesi ve Novokuznetsk Devlet Pedagojik Enstitüsü tarafından yapılmaktadır: Alman Araştırma Kurumu (Topluluğu) (DFG) ile Rus Beşeri Bilimler Araştırma Vakfı (RGNP) tarafından da desteklenmektedir.

Faktoren in türkischen Sprachkontakten (1992) (Türkçe Dil Temaslarında Yapısal Etkenler, 1992) adlı monografide aktarılan kod-kopyalama süreçlerinin türlerine ilişkin anlayışına atıfta bulunacağız.

2. Şor Kelime hazinesi ve dilbilgisinde kod-kopyalama süreçleri

Yalnızca sözcüksel seviyede etmenler kopyalanabilir ve 'diller, dilbilgisini ödünç almazlar' (Givón 1979) yönünde bir düşünce var ise de, Türk dil materyalleri bu sınırlamaları çürütür (Johanson 1992). Şorca, dilin tüm katmanlarında, Şorca-Rusça dil temaslarının yol açtığı derin yapıda değişiklik örnekleri sunar. Aralarında bağlaçlar ve diğer işlevsel sözcükler de olmak üzere, Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla ödünç alınan pek çok sözcük, dilin sözdiziminde -örneğin sözcük dizilişinin esnekliğinde çözülme gibi derin değişimler ve ÖNYden ÖYN sözcük düzenine geçiş, çekimli ya da bağlantısızlar (asyndetic) yerine analitik tipte cümlecik oluşturulması gibi özellikler- günümüz Şor dilinin, özellikle konuşulan dilin ayırt edici özelliğidir.[4]

Şorca-Rusça dil ilişkileri özelliklerinin birkaç örneği aşağıda listelenmiştir. 2.1 (a) ve 2.2 numaralı örnekler Johanson'un (1992: 177-195) tanımına göre *genel kopyalama* olarak tarif edilebilir; başka bir ifadeyle, kaynak dil varlığı malzemesinin biçimi ve bu malzemenin işlevinin, yani her ikisinin de kopyalanmasıdır; 2.3, 2.4 ve 2.5 (b) kısmı *yapısal kopyalama* örneğini göstermektedir, yani alıcı dil aracılığıyla, kaynak dilin işlevsel, anlamsal ya da yapısal varlığının kopyalanmasına örnek teşkil etmektedir; 2.1 (b) ve 2.5 (a) ise kopyalanan dil varlığı, kaynak dilin genel kopyalama ögesini içerdiğinde *karışık kopyalama* örneği oluşturmaktadır.

2.1 Son dönemde Rusçadan ya da Rusça vasıtasıyla sözlüksel ödünçlemeler

Önceki ödünçlemelerin aksine, artık ödünçlemeler Rusça kaynağın sesçil (fonetik) ve yazım (grafik) şekillerini korumaktadır; aşağıda biz bu örnekleri harf çevirisi şeklinde verdik:

(a) *televizor* - televizyon cihazı, *japonskij* - Japon, *stiral'nyj maşina* -çamaşır makinası gibi bu örnekler, Şor dil sistemine uyarlanmış olduklarına dair izler gösterirken (örneğin, niteleyici *stiral'nıy* kelimesinde kullanılan eril cinsiyetine ait ek, baş isim *maşina'nın* dişil cinsiyeti ile uyumlu olmaması Rusça gramer kurallarını ihlal eder), tekabül ettikleri Rusça birimlerin genel kopyaları olarak tanımlanabilirler.

(b) *besedovat'et-* 'birbiriyle konuşmak', *centrifugalyg* < *centrifuga* + *LIG*[5] gibi karışık kopyalama örnekleri, Şor diline ait olan *et* - 'etmek, yapmak' fiili ve sıfat yapan +*LIG* eki, yabancı sözlükbirimlerin Şor dil sistemine entegrasyonu amacıyla kullanılmışlardır.

2.2 Ödünçlenen işlevsel sözcükler

Ödünçlenen işlevsel sözcükler arasında söylem edatları, kiplik sözcükleri ve görünüş zarfları, bağlaçlar vardır: sıralama bağlacı *odnako* 'güzel, gerçekten, nitekim', *i* 've'; ayrıştırıcı bağlaç *ili* 'ya da'; çeliştirici bağlaç *no* 'ama'; ayrıştırıcı bağlaç *a* 'iken'; ana cümleciğin öznesi için zararlı olabilecek alternatifleri gösteren bağlaç *a to* 'aksi takdirde'; daha önce benzer sorunlarla nitelendirilmiş mevcut durumları kötüleştirecek arzu edilmeyen sonuçları gösteren bağlaç *a to i tak* 'her ne ise'; *işço* < *eşço* 'dahi', *a işço* 'yanı sıra', *moj* 'belki' *navernoe* 'muhtemelen', *uje* 'zaten' gibi örnekler ise *genel kopyalamadır*.

4 Şorca yazı dili, yarım yüzyıl önce, Şor dilinin Rusçadan kopyalanan özellikleri göstermediği bir dönemde yayımlanan (Dyrenkova 1941), tek akademik eserdeki kurallara göre standartlaştırılmıştır; bu eser hemen hemen tarihi bir kaynak olarak değerlendirilebilir.

5 Türk dilleri eklemeli dil türüne aittir. Morfolojisinin karakteristik özelliği 'eş uyum' adı verilen çoğunlukla eklerdeki ünsüzler ve ünlülerin her ikisini etkileyen, ilerleyici benzeşme süreçlerdir. Bunun sonucu olarak, Türk dillerindeki ekler 16'ya kadar morfofonetik değişkene sahip olabilirler. Bu nedenle, Türkoloji'de bir gelenek olarak biz Türk dillerinin üstbiçimbirimsel (archimorphemic) temsilcilerini kullanırız. *A* fonemi art ünlülü gövdelerden sonra *a*, ön ünlülü gövdelerden sonra ise *e*'dir; *I* fonemi ise art ünlülü kelimelerde ı biçiminde, ön ünlülü gövdelerden sonra *i* şeklindedir. *X* fonemi de düz ünlülü kelimelerde *I* fonemiyle aynı değerlere sahiptir fakat ön yuvarlak ünlülü kelimeler de ü, art yuvarlak ünlülü kelimelerde ise *u* biçimindedir. *G* fonemi bir ünlü ya da titreşimli ünsüzle biten ön ünlülü gövdelerden sonra *g*, art ünlülü gövdelerden sonra *ğ*, ötümsüz ünsüzle biten önünlülü gövdelerden sonra *k*, ötümsüz ünsüzle biten art ünlülü gövdelerden sonra ise *q* biçimindedir. *S*, ötümsüz ünsüzle biten gövdelerden sonra *s*, bunun dışında ise *z* şeklindedir. *K* fonemi art ünlülü kelimelerde *q*, bunun dışında *k* biçimindedir. *B*, genizsil seslerden sonra *m*, ötümsüz ünsüzlerden sonra *p*, bunların dışında ise *b* biçimindedir. *L* fonemi ötümsüz ünsüzlerden sonra *t* ve *n* durumundaki nazal sesler dışında ünlüler ve titreşimli seslerden sonra *l*'nin değerine sahiptir. () parantez işareti içindeki ünlüler sadece ünsüzle biten gövdelerden sonra ortaya çıkar. () işareti içerisindeki ünsüzler ise ünlüyle biten gövdelerden sonra sadece ortaya çıkar.

2.3 Esneklik ve niteleyiciler ile nesnelerin sontakı halleri

Şorcadaki son gelişmeler arasında, normalde baş sözcüğe bağımlı bileşenlerin öntakı durumuyla karşılaştırıldığında esneklik ve niteleyiciler ile nesneleri sontakı konumunda buluyoruz:

Qarı kiji-niŋ	çüregeji	çıda-baan	andıy	nebeni
yaşlı adam-ILG.	kalp-küçültme-3 TK.	dayan-ZARF-OLMS.	böyle	bir-BEL.

'Yaşlı adamın zayıf kalbi böyle bir şeye dayanamadı',

andoq	*infarkt pol pard-ı*	*i*	*apşıy*	*andoq*	*ölbüst-ü.*
böylece-PAR	kalp krizi ol git- GEÇ-3.:YAR	ve (Rus.)	yaşlı adam	böylece-PAR	öl-bitmişlik-GEÇ-3.

've kalp krizi geçirip hemen öldü.'

2.4 Analitik yan cümle birleştirme

Bir genel kopyalama bağlacı Rusça sözdizimsel yapısının kopyalanmasıyla birlikte kullanılır:

(a)

İli	*aŋ*	*qulaġınġa*	*uġul*	*pard-ı,*
ya: Rus.	Onun	kulak-3Tk-YÖN.	işit-EDL.	gör-GEÇ-3.

'Ya o duyduğunu kendisine görünüyor,'

ili	*çınap*	*kiji*	*ün-ü*	*uġulça.*
ya da: Rus.	Gerçek	insan	ses-3TK.	işit-EDL.- ŞIM.

ya da bir insan sesi gerçekten işitilebiliyor'.

(b)

Sınınya	*çet parıp,*	*ebire*	*körd-ü,*
belkemiği-3Tk.-Yön	ulaş git:yard.ZARF	etrafında	gör- GEÇ-3.

'(sedir ağacının) orta kısmına ulaşıp, etrafına baktı,

no	*pir da torum*	*kör-ünmeença.*
ama: Rus.	Bir PAR kozalak	gör-dönş-OLMS-ŞIM.

Ama bir tane bile kozalak görünmüyordu.'

2.5 Anlamsal ilişkilerin çoklu ifadesi

Yakın zamanda kanıtlanmış ve görünüşe göre temasla belirlenmiş sözdizimsel özellikler arasında karmaşık bir cümlenin sözdizimsel çekimli yapısını bulabiliriz; şöyle ki, buradaki bağımlı yan cümle aynı bağımlı yüklem gibi, aynı anlamsal ilişkiyi ifade eden bir bağlaç içerir. Bağlaç, Rusçadan ödünçlenmiş de olabilir (a), ya da dilin iç (doğasında bulunan) kaynaklarından da gelişmiş olabilir; örneğin, soru zamirleri, yardımcı fiillerin çekimsiz halleri gibi (b).

(a)

Kogda	*kelzeŋ / kelzeŋ.*	*çoqtaj–arıs.*
Ne zaman: Rus.	gel- ŞART-2TK.	konuş-İŞTEŞ-GEL-1 ÇOK.

'Geldiğiniz zaman, biz konuşacağız.'

(b)

Qacan	*kelzeŋ / kelzeŋ,*	*çoqtajarıs.*
Ne zaman: Şor.	gel-şart-2TK.	konuş-işteş-GEL-1 ÇOK.

'Geldiğiniz zaman, biz konuşacağız.'

2.6 Şor biçimbilgisinde kod kopyalama süreçleri

Şorca'nın biçimbilgisinde Rus etkisinin daha ince ve çok açık olmayan daha az görünür izlerini de gözlemleyebiliriz. Rusça ile temas, mastar (isim fiil), bitmişlik ve bitmemişlik kılınış kategorileri gibi bazı morfolojik kategorilerin hızla yükselmesi gibi son zamanlarda görülen gelişmeleri kolaylaştırmış olabilir.

Şorcada isimfiil (mastar), yönelme durumunda gelecek zaman sıfatfiil yapısını temel alarak biçimlenmiştir. Genel olarak Türk dillerinde mastar, oldukça genç bir kategori olarak değerlendirilmektedir. Türk dillerinde bazı dil içi faktörlerin müşterek olması (çünkü bu diller kendi mastarlarını benzer kaynakları kullanarak geliştirmişlerdir) ve aynı zamanda dış faktörlerin de bu gelişimi teşvik etmesini, Şor dilinde bunun yükselmesinin nedeni olarak varsayıyoruz. Şor dilinde isimfiil işlevi, Hint-Avrupa dil grubu ve özellikle Rusça mastarlarına çarpıcı biçimde benzer. Sibirya Türk dillerinde pek çok pozisyonu onlar doldururken Şor dilinde isimfiil, (Hakasçada da olduğu gibi) pek çok pozisyonda diğer çekimsiz sözcüklerle yer değiştirmiştir. Bu durum, aksi halde oldukça sabit olan analitik evresel (phasal) ve kipsel yapılara atıfta bulunmaktadır.

3. Rusça isimfiilin işlevsel alanında kopyalama örneği olarak Şorca mastar

3.1 İsimfiil kategorisi

İsimfiil kategorisini ayırt eden dillerde isimfiilin özellikleri ve işlevleri farklılık gösterebilir. Bu nedenle, bir dilin, şu ya da bu formunun ne zaman ve hangi nedenle bir isimfiil olarak tanımlanabileceği pek açık değildir. Yine de, dilbilimcilerin sahip oldukları bir dizi ölçüt onların, örneğin, Rus, Alman, İngiliz, Fransız, Türkmen, Altay, Hakas, Şor, Kazak, Başkurt ya da Tatar dilleri gibi, bazı dillerde isimfiil biçimlerinden söz etmelerini ya da Tuva, Tofa, Moğol, Evenki ve Hanti dillerinde bu biçimlerin bulunmadığını ifade etmelerini mümkün kılar. Kuşkusuz Hint-Avrupa dil grubu isimfiilinin özelliklerine ve işlevlerine dayanılarak belirlenen en yaygın isimfiil özellikleri aşağıdaki gibi görünmektedir.

İsimfiil, bitimsiz bir fiildir ve bu nedenledir ki mutlak fiil zamanını ya da kip ayrımlarını belirtmez. Ana eylemin amacı olarak çoğunlukla görünen beklenen ya da potansiyel bir eyleme işaret eder evresel, kiplik (duyusal, kasıtlı ve dilek koşul) ve önermesel yaklaşım (değerlendiren, yorumlayan) yüklemleriyle kolaylıkla kaynaşır.[6] Bir cümlede ana yüklem tarafından eyleyici (agent) paylaşılmadığı zaman yönelme durumunda bulunan bir ad öbeği tarafından belirtilen eyleyiciye isimfiilin eylemi yüklense de genellikle şahıs eklerini kabul etmez.[7] Bu istisna ile isimfiil, bir fiil kökünün istem yapısının değerini korur. Belirteçler (zarflar) ve belirteç işlevinde kullanılan birimlerle de değiştirilebilir (örneğin bazı isim grupları, zarffiiller, bağımlı zarf yan cümleleri gibi). İsimfiil diğer bütün fiil kategorilerine sahiptir; çatı, nedensellik, dönüşlülük, işteşlik, süreklilik, kılınış, kiplik, olumsuzluk vb. (bunlar dile özgün bir grup kategoridir). Bu nedenle, çeşitli bileşik ve karmaşık gövdelerin yanı sıra her çeşit türetilmiş gövdeden oluşturulabilirler. Böylece Türk dillerinde edilgen, ettirgen, işteş ve dönüşlü köklerden yapılabildiği gibi, analitik fiiller denilen ve sözcük bileşikleri ile aynı zamanda evresel, kiplik ya da kılınış anlamı ve olumsuz gövdelerden de yapılır. Öte yandan Hint-Avrupa dillerindeki mastarlar çoğunlukla çeşitli görünüş ve zamansal fiil şekillerine de katılırlar.

Mastar bir eylemi belirtir. Genelde, kılıcısına atıfta bulunmadan (konuşmak, gitmek, sigara içmek) bir eylemi temsil edebilir. Böylece, çoğu zaman fiillerin sözlük şekli yerine geçer, ancak bu Türk dilleri için geçerli değildir çünkü bu dillerde en yaygın sözlük fiil formu, emir kipinin yalın bir fiil kökünden oluşan 2. tekil şahıs şeklidir. Yukarıda belirtilen işlevleri ve özellikleri paylaşan bazı mastarlar bir dil içinde öne çıkabilirler, ancak, kural olarak, yalnızca bir şekil tayin edici işleve sahiptirler.

6 Koptevskaja-Tamm 1988, isim fiillerle birleşen yüklemlerin semantik türlerini analiz etmiştir.

7 Bu sınırlama Hint-Avrupa dilleri için bile kesin değildir: Portekiz dili mastarı şahıs ekini kabul eder. Türk dillerindeki mastarların birçoğu da şahıs ekini kesinlikle kabul eder (Jusupov 1985: 114, Clark 1998). Ancak mastar durumu için şahıs eki olmadan da kullanılabilir ve bundan dolayı genelde bir eylemi ifade eden bir adayın olması gerekli görülmektedir.

3.2 Türk dillerinde mastar biçimleri

Türk dillerinde mastar kategorisinin, göreceli olarak yakın zamanlarda farklı kaynaklardan oluştuğu düşünülmektedir (Gadžieva 1973) ya da örneğin Tuvaca da olduğu gibi mastar biçimi yoktur (Isxakov ve Pal'mbax 1968). Ancak, eski Uygur dilinde *-mAk* şekli mastar fonksiyonu olarak önceden kanıtlanmıştır. Ortak Türkçe mastar yapısı rolüne girmiş olabilir. Oğuz Türkçesinde hala mastar olarak işlev yapmaktadır. Sibirya Türk dillerinde, türetme alanına geçmiştir: Şorca -BAK+ ekine karşılık gelen fiilden isimler türetir*: çar-* 'kesmek' fiilinden *çar-baq* 'testere' (aletler), krş. Türkçe ve Türkmencede ki *-mAk* mastar biçimi.

Bununla beraber, modern Türk dillerinin çeşitli mastar biçimlerine sahip oldukları bir gerçektir. Hint-Avrupa dilleri mastar yapılarının işlevlerinde görülen bazı rekabetçi formlar Türk dillerinin de belirgin özelliğidir. Yakut dilinde altı mastar biçimi ayırt edilir; bunlar geleneksel mastar fonksiyonlarını paylaşırlar fakat hepsini kapsamazlar; bazı tipik mastar işlevleri zarffiil tarafından ifade edilir (Ubrjatova 1976: 108-114). Altay dilinde, Hakasça ve Şorcada mastar biçimleri şüphesiz oluşmuştur (Tadykin 1971: 131; Grammatica xakasskogo jazyka 1975: 173-175; Dyrenkova 1941: 131; Nevskaya 1998). Altayca, Hakasça ve Şorca'nın özgünlüğü, tek bir şeklin kendini mastar olarak yerleştirmiş olmasıdır. Bu diller, analojik mastar biçimlerine sahiptir (bu biçimler Tatar, Başkurt, Karaçay, Balkar ve Yakut dillerinde de bulunur). Analojik mastar biçimleri gelecek zaman sıfatfiilinde *-(A)r/-BAs*, yönelme durumunda *-(A)rGA*, olumsuz görünüş *-BAsKA*'dır. Bu dilleri anadilleri olarak konuşanlar, bu biçimlendiricileri tamamıyla kaynaşmış bir bütün olarak algılarlar. Tofacada *-(A)rGA* biçimi çok nadiren kullanılır; mastar fonksiyonları, gelecek zaman sıfatfiili ile zarffiiller arasında bölünmüştür (Rassadin 1978: 198-200). Aynı durum Çuvaşça için de geçerlidir.

Mastar, olay (ya da eylem) olarak işlev gören fiil biçimlerinin bir sınıfına aittir (Comrie 1976). Türk dillerinde pek çok biçim, isimleştirilmiş bir eylemi temsil edebilir: mastarlar, isim fiiller, sıfat-eylemler ve hatta bazı hallerde zarffiiller.[8] İsimfiiller en çok mastarlara yakındır. Bu iki terim çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılır. İsim fiillerin tipolojisi üzerine yapılan araştırmalar, her iki durumda da birtakım benzer özelliklerin anlatılmak istendiğini göstermiştir (Bondarenko 1980). Ancak bu iki sınıf arasında bazı farklılıklar bulunabilir. Bunlar özellikle karşılaştırmalı mastar ve isimfiil analizi gibi her iki gruba sahip dillere ilişkindir: Başkurtçada *Grammatika baškirskogo jazyka* 1981: 318-323, Tatarcada Jusupov 1985: 203, Türkçede Csató 1990 ve Erdal 1998, Türkmencede Clark 1998: 327-335.

Sibirya Türk dillerinde isimfiil kategorisi yoktur, fakat bir Türk dilinde mastar olarak tanınan bir biçim, Hint- Avrupa dillerinin mastar şekillerinin bazı fonksiyonlarını diğer çekimsiz sözcüklerle paylaşabilir; bu durum aralarında bir rekabete yol açabilir. Şorca, Hakasça ve Altayca mastarların, sıfatfiillerin ve zarffiillerin aralarındaki etkileşime örnekler verirler. Fiziksel olarak birbirlerinin aynısı olmalarına rağmen, mastar işlevlerinin farklı etki alanları vardır; nedeni ise mastarlar bu etki alanların birinde daha başarılı bir rakip olabilmesidir. Böylece, Hakas ve Şor dillerinde mastar Altaycada olduğundan daha aktiftir; geleneksel olarak onların geliştiği bazı pozisyonlarda zarffiillere ve sıfat fiillere karşı yarışarak fonksiyonlarını yaygınlaştırmaktadır. Bu durumun, Rusçanın etkisi altında ortaya çıktığını varsayabiliriz.

Aşağıdaki bölümde, Şorcada mastar işlevlerini tanımlayacak ve mastarlar ile diğer çekimsiz fiil biçimleri arasındaki etkileşim alanları ve rekabeti göstereceğiz.

İlk açıklamamız, Şorca mastar fonksiyonları, özellikle Rusça olmak üzere, Hint-Avrupa dilleri mastarlarına çok benzemektedir; aşağıda belirtilen tüm mastarlar Rusça mastarlarca yapılabilir. İngilizce mastar yapısı da bu fonksiyonların çoğunu yerine getirebilir ve bu yüzden Şorca veya Rusça mastarlı öbekleri çevirirken neredeyse her zaman İngilizce bir mastarı kullanabiliriz. Birkaç durumda Rusçanın etkisinin açıkça görülmesine rağmen, bunların hepsinin Rusçadan kopyalandığını iddia etmekten çok uzaktayız. Bundan dolayı, ikinci açıklamamız, Şorca bazı mastar işlevlerinin Rusça mastarların yapısal kopyaları olduğudur.

8 Güney Sibirya Türk dillerindeki isim fiillerinin daha ayrıntılı bir analizi Çeremisina ve Nevskaya *(basım aşamasında)* çalışmasında bulunabilir.

3. 3 Şor Mastarının fonksiyonları

Şor mastar yapısı evresel, duyusal, kasıtlı, istek belirten, değerlendiren, yorumlayan, eyleyen konumundaki yüklemler ile birlikte ve amaç anlamını tamamlayıcı olarak görünürler. İsme ait olan bir sözcük grubunda bir niteleyici olabilir. Analitik fiil formlarına katılır. Baş sözcük olmaksızın da işlev görebilir. Dolayısıyla bağımsız ve bağımlı mastar yapılarını birbirinden ayırırız.

3.4 Bağımsız masterın fonksiyonları

Bağımsız mastar, yani baş sözcüğü olmayan mastar, a) bir eyleme isim verir: "Şorcada 'Konuşmak' karşılığı nedir?'" - *çoqtajarya*; b) açık emrin buyruk halini yapılandırır: *Parçazı turarya! "*Ayağa kalkın, hepiniz!", ya da müşterek bir eyleme davet eder: Ç*estek alarya! '*Hadi dut toplamaya gidelim.'

Masterın yukarıda en son belirtilen kullanımı, Hakas, Başkurt gibi bazı Türk dillerinde de doğrulanmıştır. Bu dillerin hepsi benzer mastar fonksiyonu gösteren Rusça ile temas halindedir.

3.5 Bağımlı masterın fonksiyonları

Bağımlı mastar a) niteleyici bir pozisyonda yer alır; baş sözcük genellikle geniş ve soyut anlama sahip isimdir, örneğin, Şorca ç*er* 'kara, dünya, yer' *kiji* 'kişi', *tem* 'zaman', b) farklı sözdizimsel ve anlamsal tiplere dahil olan masterları tamamlayıcı ya da yardımcı pozisyonlarda bulunur.

3.5.1 Niteleyici olarak mastar

Niteleyici mastar yapısı baş ismin varış yerini (istikametini) ifade eder. Baş isim canlı ise, mastar eylemin kılıcısını belirtir: *Pallarba odurarya kiji çoq palyan*: 'Çocuklara bakacak kimse yoktu.' Eğer baş isim cansız ise, masterın kılıcısı olamaz: *çadarya çer*: 'yaşanacak bir yer, yaşam yeri, ikamet yeri' *uçuyarya tem:* 'uçmak zamanı'. Bu durumda masterı kılan, *-e* halinde isim cümleciği ile ifade edilebilir: *Poyuna çadarya çer tappadı:* 'O yaşamak için bir yer bulmadı. Böylece mastar, ilgi cümleleri kurar. Vereceğimiz bu örnekte olduğu gibi, başsız ilgi cümlesi olarak da işlev görür: *çiş par, ijerge teze çoq:* 'Yiyecek var, fakat içecek hiçbir şey yok'.

Şorcada bir kişinin ya da bir nesnenin varış yeri (istikameti) *-(A)r* ve *-çAŋ* mastarlarıyla da ifade edilebilir: *ijer / işçeŋ / ijerge suy:* 'içmek için su, içme suyu'. Bu pozisyonda mastar yapısının kullanımı, Şorcada modern bir gelişmedir. Şorca-Rusça dil ilişkileri ve etkileşimleri nedeniyle teşvik edilmiş olabilir. Altayca, bu gibi cümlecikler de *-(A)r* masterı tercih eder.

Baş ismin kipsel anlamı nedeniyle, masterın baş isimle bazı kombinasyonları, güçlü bir gramerleşme eğilimi gösterir: Şorca 'düşünce, arzu', *köŋnü* 'birinin ruhu, arzusu', *tem* 'zaman', *küş* 'güç, kuvvet' vb.: *Aaŋ ürgenerge sagıjı*' *par* 'O okumak istiyor', *Perilgen işti püdürerge küjibis alar ba? '*Bize verilen işi yapmak için yeterli güce sahip miyiz?' Fiil sözcüğü bir sıfat fiil formunda da olabilir (A)r ya da *çAŋ.* Bu tür birleşimler sözcük seçimi ile ilgili kasıtlı kuruluşlar olarak değerlendirilebilir. Bu durum diğer Türk dillerinde de görülür fakat bir mastarla değil bir sıfat fiil (ortaç) ile birliktedir. Erken Şor dil metinleri, bu tür yapılarda sıfat fiilleri tercih ederler. Dolayısıyla bu kuruluşlar da Şor dilinde mastar ile gelecek zaman (olmak üzere olan) sıfat fiil yapısı arasında bir savaş alanıdır.

Tüm mastar fonksiyonları arasında en önemlileri, baş yüklemlerle birleşerek kurulanlardır.

3.5.2 Üst eylemsi yükleminin tamamlayıcısı olarak mastar

3.5.2.1 Bir eylemi yerine getirmek için niyetin inşa edilmesi

Baskın olan yüklemler, zihinsel bir algı ya da niyet anlamına sahiptir. Mastar, onların ikincil eyleyenidir: *Ol pararya sanayan:* 'O gitmek ister' (=aslında gitmeyi düşünüyor). Varoluşsal fiiller ve en soyut eylem anlamlarını taşıyan fiiller (örneğin *et-* 'yapmak'), niyet yapılandırmasının başına da gelebilir: *kelerge etgen:* 'O gelmek istedi. Bunlar, sözcüksel anlamlarını tamamen kaybettikleri ve yardımcı olarak işlem gördükleri için böyle birleşimler analitik kiplik fiil formları olarak değerlendirilebilir (Čeremisina ve Nevskaya).

3.5.2.2 Uyarlama yapılar

Şorcada baskın olan yüklemler bilgi ve bilgi edinimine dair eylemlerdir, örneğin: *uŋna-, pil-* 'bilmek, muktedir olmak', *ürgen-* 'ders çalışmak', *qın* 'alışmak, aşka gelmek' gibi. Kılıcısının içsel becerisi sayesinde, bir eylemin olasılık kipini ifade ederler. Bu tür birleşimler gramerleştirme eğilimi oluşturur. Bazıları analitik kiplik formlarına çok yakındır çünkü başfiil kiplik bir anlam edinmiştir, örneğin; *Ol peş çaşta qırarya ürgenip alyan* 'O beş yaşındayken okumayı öğrendi (=okuyabilirdi)'.

Şorca mastar yapısı, *uŋna-* ve *pil-* fiilleri ile birleştirilince yavaş yavaş *-(I)p* zarffiil ekiyle yer değiştirir -ki bu ek, burada yaşlı Şorlar tarafından hala kullanılmakta ve norm olduğu kabul edilmektedir; *Men nek sayarya uŋnapçam*. 'Ben inek sağmayı bilirim' (=ben inek sağabilirim) yerine *Men nek sagıp uŋnapçam* - bu Şor dilinde yeni bir gelişme olup daha genç neslin dilinde de rastlanmaktadır. Biz, bu tür gelişmeleri, Rusçanın etkisinin ileri düzeydeki örnekleri olarak değerlendiririz.

3.5.2.3 Duyusal yapılar

Mastar yapısı, duyusal ya da değerlendirmeye yönelik bir yüklem tarafından yönetilir; bileşenler bölünmez sözdizim fonksiyonuna ve bileşik kiplik yükleminin fonksiyonuna sahiptir: Şorca *kölen* 'bir şeyi yapmayı sevmek', *qooruq '* korkmak', *uya* 'utanmak', *örün* 'memnun olmak', *küçsün* 'Bir şeyi yapmayı, denemeyi zor bulmak', *egeniş* 'bir şeyi yapmayı garip hissetmek', *aryastan* 'tembel olmak' vb. baş sözcük, mastar eylemine dair bir tutum ifade etmektedir: *Aydarya uyaçir* 'O onu söylemekten utanç duyar!' Mastar yapısı, onun ikinci eyleyenidir: Şorca *Aryas toolanarya da argastança* 'Tembel adam düşünmeye bile üşenir'

3.5.2.4 İleriye yönelik yapılar

Bunlar ileriye yönelik fiillerle oluşturulmaktadır: *beklemek, ummak, ümit etmek,* gözlemek*: Men nanarya ijençam '*Dönmeyi umut ediyorum'.

3.5.2.5 Hazırlayıcı yapılar

Bir şey için hazırlık yapmak ya da hazırlanmak, bir şeyi gelecekte yapacağım gibi niyet belirten fiilleri içerir: *Men nanarya tıqtınçam '* Ben geri gelmeye hazırlanıyorum. Ben geri geleceğim'.

3.5.2.6 Evresel (phasal) anlamlarla birleşimler

Bu birleşimler bir yanda, yan tümce mastarına sahip yapılar arasında özel bir yer kaplar, diğer taraftan baskın evresel yüklem (başlamak, gitmek, durmak, bitirmek gibi) sözlük anlamlarını muhafaza eder; öte yandan ise bu gibi yapılar, bir eylemin belli bir evresine atıfta bulunur. Bu fiillerin evresel anlamı, kendi başına bir yardımcı fiildir. Bu fiiller her zaman sözlük fiili ile birlikte kullanılırlar.[9] Böyle birleşimlerin en azından Rusçada olduğu kadar dilbilgiselleştirildiği Türk dillerinde, sözlüksel bileşen genellikle *-(I)p* zarffiil ekini alır. Ancak bu pozisyonda, çoğu zaman bir mastar yapısıyla karşılaşabiliriz. Güney Sibirya'daki Türk dilleri konuşurlarının neredeyse tamamı ikidillidir; mastar şekillerinin bu alana Rusçanın etkisiyle nüfuz ettiği varsayılabilir.

Sibirya Türk dillerindeki evresel yapılanmalar bir eylemin başlama noktasını ifade eder: Şorca *paşta, paja-, şıq, kir* 'başlamak, başlatmak'. Şorcada mastar, *şıq-* ve *paşta-* fiilleriyle olan birleşiminde zarffiil eki -(I)p ile rekabet eder: *Pis on caştaŋ ala işterge pajadıbıs '*10 yaşındayken çalışmaya başladık' (10 yıldan beri), *Kün am ne sıqqanda, pis palıqtarya / palıqtap şıqtıbıs '*Güneş doğar doğmaz balık avlamaya başladık.'

Mastar yapısı ile oluşturulan phasal yapılar bir eylemin bitiş noktasını belirtebilir. Bir eylem bitirilebilir, çünkü sınır noktasına ulaşmıştır, ya da kesinti yapılmıştır. Sibirya Türk dillerinde birinci anlamsal değişken, zarffiil *-(I)p* ekli analitik yapılarla ifade edilir. Genellikle bu gibi yapılar, kılınış türündeki sınırlılık anlamıyla birleşir: Şorca *paylap aldım* 'Ben örmüştüm', ***(I)p al*** biçimi, kılıcısının yararına yapılan bir eylemi ifade etmiştir*:* 'Kendim için bir şey ördüm.' İkinci anlamsal değişken, yani

9 Pragmatik nedenlerden ötürü sonraki atlanabilir: Rusça *ja naçala koftu, '*bir süvetere başladım', *Ja naçala vjazat '(ili şit') koftu* 'ben bir süveter örmeye (dikmeye) başladım' anlamına gelir.

kesintiye uğratılan eylem, durdurmak, kesmek anlamındaki toqta- fiiline sahip mastar yapısı ile ifade edilmektedir; *-(I)p* zarffiilinin kullanımı da bu noktada mümkündür: Şorca *Ol kelgen payubıla, ijerge / ijip taştadı:* 'O geri geldi ve içki içmekten vazgeçti'.

3.5.2.7 Ettirgen yapılar

Bu tür yapılarda ana tümcenin öznesi, içeyerleşik yan cümlenin öznesinin mastar eylemini gerçekleştirmesine neden olur. Türk dillerinde ettirgenliği ifade eden özel çatı biçimleri vardır. Bağımlı mastarlı yapılar, ettirgen mevcudiyeti (causative diathesis) ifade eden analitik bir yolu temsil eder. Ana yüklemler (matrix predicates)aşağıdaki gibidir:

a) Ettirgen uyarlama fiilleri*: üret- '*öğretmek' (ettirgen) krş. ü*ren '*ders çalışmak'' (ettirgen olmayan), *sal '*önceden belirlemek': *Saya uluy quday salyan iygi qolunaŋ alıp çayalarġa* 'Yüce Tanrı, her iki elinle cesur savaşçılar yaratman gereğini önceden belirledi (kaderine yazdı).'

b) Mastar eylemi üzerinde olumlu ya da olumsuz etkisi olan fiiller: *polu*ş 'yardım etmek', *aarl*ış 'müdahale etmek', *pojat* 'gitmesine izin vermek', *al '* müşterek bir eylem için birisinin katılımını kabul emek': *Meni oynarya alzaar!* 'Seninle oynamama izin ver' ('beni oyuna al')!

c) Sözel ettirgen fiiller: *sura* - 'sormak', *ayt-* 'söylemek, emretmek', *per-* 'izin vermek', *qıır-* 'çağırmak, konuşmacıya doğru gelmeye davet etmek', *ıs-* 'göndermek, gitmesine neden olmak' (konuşmacıdan öteki yöne doğru): *Qıs qarındajım aya pararya maya ayçir* 'Arkadaşım, bana onunla evlenmemi öğütlüyor.'

3.5.3 Ad kökenli yüklemin tümleç konumundaki mastar

Genellikle bu tür, yüklemlerin birinci eyleyeni pozisyonundadır. Durumu geleceğe ya da geçmişe atfetmek için bir kopula gereklidir; bu da durumu arzu edilen ya da mümkün olan bir durum olarak sunmak veya reddetmek içindir. Mastar eyleminin kılıcısı yönelme durumunda ad öbeğiyle gösterilir.

3.5.3.1 Değerlendirici yapılar

Mastarların başında, önerme tavrı yüklemleri bulunabilir; bir başka deyişle, değerlendirici anlamıyla adsıl yüklemler bulunabilir: Şorca *çaqş*ı 'iyi', *çabal* 'kötü', *uyat* 'utanç, utandırıcı'. Mastar değerlendirilmiş bir duruma atıfta bulunmaktadır: Şor*ca Andıy nebeni aydarya da uyat* 'Böyle bir şey söylemek bile utanç vericidir', *Sooq kün kebege çılınarya çaqşı polar edi* 'Soğuk bir günde sobanın yanında ısınmak iyi olurdu.'

3.5.3.2 Yorumlayan yapılar

Bu yapılar yorumlayıcı yüklemlerle oluşturulmaktadır: Şorca *küş* 'zor'*, nıŋnaq* 'kolay', vb. Mastar üzerinde yorum yapılmış olan bir durumu ifade eder: *Pararya raq* 'gitmek için uzak', *Qazarya küş polyan* 'Kazmak zordu.'

3.5.3.3 Anlatımsal yapılar

Bunlar soru zamirlerine sahip yanıtı beklenmeyen sorulardır: Şorca *qayde '*nasıl', *qayaya* 'nerede', *qacan* 'ne zaman' vb.*: Aydarya qayde* 'Bu nasıl söylenir!' =(Onu söylemek mümkün değildir!). *Pararya qayaya!* 'Nereye gidilir! (=Gidecek yer yok!)'

3.5.3.4 Kiplik yapılar

Bu tür yapılar isim yüklemleriyle oluşturulur: Şorca *kerek* 'gerekli', *çarabas* 'imkansız, yasaktır, işlemez', *kelişpes* 'münasip değildir'*: Eede işpeske kereksiŋ noo!* 'Bu kadar içmek senin için mümkün değildir', *şıyarya kelişpes* 'dışarı çıkmak için uygun değil', *Seeŋ ad*ıŋdı *maya adarya çarabas* 'Bana, size isminizle hitap etmek izni verilmedi'. Bu yapılarda *-(A)r* sıfatfiili eki de kullanılmıştır. Dyrenkova (1941), bu pozisyonda sıfatfiil ekini kısaltılmış mastar formu olarak değerlendirir, fakat biz bunu kuşkuyla karşılarız. Mastar sadece Şorca ve Hakasçada bulunurken gelecek zaman ortacı Sibirya Türk dilleri boyunca bu yapıda bulunur. Bu nedenle, burada sıfatfiil birincil olarak kabul edilir. Bu, mastar ve gelecek zaman sıfatfiili arasında bir başka çatışma alanı oluşturur.

3.5.4 Üst fiil yükleminin tamamlayıcısı olarak mastar

3.5.4.1 Hareketin amacını ifade eden yapılar

Bunlar hareket fiili ile yan tümce mastarının birleşimleridir. Mastar yanöğe konumunda bulunur: *Mus parısqan soonda, pis suy töbere palıqtarya eneri*s, 'buz akıp gittikten sonra biz nehrin aşağısında balığa gideceğiz (=balık avlamaya)'.

Ortak Türkçe zarffiil *-(I)p* aynı işlevi yerine getirebilir. Güney Sibirya Türk dillerinde, çok sınırlı bir çevre içinde, amaç anlamına sahiptir: başfiil hareket fiili olmalı, zarf niteliğindeki fiil ise, bir nesneyi elde etmeye dair olmalıdır: *aŋnap paryam* 'avlanmaya gittim'. Bir nesneyi elde etmeye dair fiiller genellikle bu nesneleri işaret eden isimlerden *+LA-* eki eklenerek türetilir: Şorca *aŋ-na-*. 'avlamak', 'vahşi hayvan' anlamına gelen *aŋ* 'dan, *guş-ta-* 'kuş avlamak' 'kuş' anlamına gelen *guş* 'tan, *palıq-ta-* 'balık tutmak' balık anlamına gelen *palıq*'tan, *örtekte-* 'ördek avlamak' 'ördek' anlamına gelen *örtek*'ten, *qıs-ta-* 'kızlarla flört etmek' 'kız' anlamına gelen *qıs*'tan türetilmiştir. Bu pozisyonda, farklı türetim modellerinden elde edilen amaç bildiren yalnızca birkaç çekimsiz fiil bulunur: *tile-* 'aramak', *aal-a-* 'bir yerde konuk olarak kalmak', *aal* 'köy'den, *sura-* 'istemek, rica etmek'. Bu birleşimlerden halihazırda sözcükler oluşturulduğu kanısına varılabilir. Ancak bunlar yine de başka leksikal birimlerin iki bileşeninin arasına girmelerine izin verirler: *Tanda aŋnap erte pararım* 'Yarın sabah erkenden avlanmaya gideceğim'.

3.5.4.2 İstemli bir eylemin amaç yapıları

Mastar, istemli eylem ifade eden çok çeşitli fiil ile birleşir ve belirtecimsi bir pozisyonda bulunur ve üst fiilin eylem amacını temsil eder. Bu tür yapılar çoğunlukla aynı özne yapılarıdır: *amzarya sadıp alyan* 'O, (onu) tadına bakmak için aldı. Farklı bir amaç öznesi yapılandırmasında, yan cümleciğin yüklemi genellikle bir mastar değildir ama üçüncü şahıs emir kipi, *dep/tep* bağlacıyla (*te-* 'söylemek, konuşmak' fiilinin *-(I)p* zarffiil biçimiyle) birliktedir: *amzazın dep sadıp alyan* 'O (kadın/erkek)[1] onu, onun (kadın/erkek)[2] tatması için aldı'. İstisnai durumlarda, mastar, amaç anlamıyla farklı bir özne yapılandırılmasında görülebilir. Şorcada , masterın ifade ettiği eylemin kılıcısı, yönelme durumu ya da çok nadiren yalın durumda ad öbeği olarak cümlede görünebilir: *Pis qışqıda sooqqa toybasqaya, içem ödük tıq pergen* 'Biz kışın hastalanmayalım diye annem bot dikti' *Qışqıda sooqqa toybasqaya, içem piske ödük tıq pergen*.

3.5.4.3 İstem dışı bir eylemin sonuçlarının yapılandırılması

İstem dışı eylem fiilleri bir amaç bileşenine sahip değillerdir. Bu nedenle mastarlar, bu tür eylemlerin sadece sonuçlarını ifade edebilirler: *Anı çolap pararya, arya moynuŋ tıŋıyalaq* 'Sen onu takip edecek kadar güçlü değilsin (=senin omurgan ve boynun henüz (senin) onu takip etmen için yeterince güçlü değil)

Araştırmamızda, Sibirya Türk dillerinde analitik fiil biçimleri konusu ya da bu dillerdeki mastar yapılarının rolü üzerinde durmadık. Bu, özel bir araştırmanın konusu olmalıdır. Görünüş ve gramatikal zaman fiil biçimlerinin inşa edilmesinde mastar, çeşitli kiplik biçimlerine katılırken, Türk dillerindeki zarf-fiillerin ve sıfat-fiillerin en belirgin, öne çıkan rolü üstlendiklerini belirtmek isteriz (Čeremisina ve Nevskaya, 2000).

4. Sonuç

1. Şorca, dil sistemlerinde, Rusça ile temasının başlattığı ya da geliştirdiği derin yapısal değişiklikler sergilemektedir. Morfoloji de dahil olmak üzere tüm dil sistemleri, Rusçadan gelen tüm etkilere açık görünmektedir. Şorca, dil temaslarının doğal ve deneysel laboratuarıdır.

2. Hint-Avrupa dillerinin mastar yapılarının çeşitli işlevlerini paylaşan birkaç mastar ve/veya isim-fiillerine sahip olan diğer Türk dillerinin aksine, Şorca, Altayca ve Hakasça tek bir mastar formuna sahiptir ve bu da Hint-Avrupa dillerinde gördüğümüz duruma benzemektedir.

3. Modern Şorca mastar kategorisi, bir dereceye kadar, Rusça masterın yapısal bir kopyasıdır: Şor dilindeki mastar Rusçadaki masterın işlevlerine birebir uyum sağlamak için mastar işlevlerini

genişletmektedir; Şor dili ile genetik ve bölgesel olarak birbiriyle yakından ilişkili diğer dillerde (Hakasça ve Altayca) ve Şor dilinin kendisinde diğer mastar biçimleri *geleneksel olarak sahip oldukları yerlerinden edilmektedir*. Rusçanın yoğun etkisi altında kalan bir diğer Sibirya Türk dilleri olan Hakas dilinde de benzer gelişmeler gözlenmektedir.[10]

References

anon., 1884. *Grammatika altajskogo jazyka, sostavlennaja členami altajskoj missii.* Kazan', 1884.

Baskakov, N. A. 1947. Očerk grammatiki ojrotskogo jazyka. In: *Ojrotsko-russkij slovar'*. Moskva.

Bondarenko, I. V. 1980. Sintaktičeskije funkcii "infinitivov" v tjurkskix jazykax. In: *Polipredikativnye konstrukcii i ix morfologičeskaja baza*. Novosibirsk, 1980. 47-60.

Clark, L. 1998. *Turkmen Reference Grammar.* Turcologica. Wiesbaden: Harrassowitz.

Comrie, B. 1876. The syntax of action nominals: a cross-language study. In: *Lingua* 40, 177-201.

Csató, É. Á. 1990. Non-finite verbal constructions in Turkish. In: Ed.: Brendemoen, B. *Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*. *Oslo, June 12-16, 1989*. *Altaica Osloensia*. Oslo. 75-88.

Čeremisina, M. I. & Brodskaja, L. M. & Gorelova, L. M. et al. 1984. *Predikativnoe sklonenie pričastij v altajskix jazykax*. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie.

Čeremisina, M. I. & Brodskaja, L. M. & Skribnik, E. K. et al. 1986. *Strukturnye tipy sintetičeskix polipredikativnyx konstrukcij v jazykax raznyx sistem*. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie.

Čeremisina, M. I. & Nevskaja, I. A. (2000): 'I stood to lie down' and 'I sat down to leave': analytical modal infinitive constructions in South Siberian Turkic languages. In: *Turkic Languages.* Volume 4. N. 2. Wiesbaden: Harrassowitz.

Dyrenkova, N. D. 1941. *Grammatika* šorskogo *jazyka.* Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Dyrenkova, N. P. 1948. *Grammatika xakasskogo jazyka. Fonetika i morfologija*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Erdal, M. 1998. On the verbal noun in -(Y)Iš. In: *Doğan Aksan Armağanı*. Ankara. 53-68.

Fundamenta 1 1959. Deny, Jean & Grönbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Validi (eds.) 1959. *Philologiae Turcicae Fundamenta.* 1. Aquis Mattiacis: Steiner.

Gadžieva 1973. *Osnovnye puti razvitija sintaksičeskoj struktury tjurkskix jazykov*. Moskva: Nauka.

Givón, T. 1971. Historical syntax and synchronic morphology: an archaeologist's field trip. In: *Chicago Linguistic Society*, 7. 349-415.

Grammatika sovremennogo baškirskogo literaturnogo jazyka 1981. Moskva; Nauka.

Grammatika sovremennogo jakutskogo literaturnogo jazyka Ed.: Ubrjatova, E. I. 1982. AN SSSR, Sibirskoe otdelenie, Jakutskij filial, Institut jazyka, literatury i istorii. Moskva; Nauka.

Grammatika xakasskogo jazyka 1975. Ed.: Baskakov, N. A. Moskva: Nauka. Vostočnaja literatura.

Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. 1961. *Grammatika tuvinskogo jazyka*. Moskva; Nauka.

Johanson, L. 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. (Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellscheft an der J. W. Goethe-Universität, Frankfurt am Main 29, 5.) Stuttgart.

Juldašev, A. A. 1977. *Sootnošenije dejepričastnyx i ličnyx form glagola v tjurkskix jazykax*. Moskva.

Jusupov, F. Ju. 1981. *Neličnyje formy glagola v dialektax tatarskogo jazyka*. Kazan': Izdatel'stvo Kazanskogo Universiteta.

Koptjevskaja-Tamm, M. 1988. *A typology of action nominal constructions*. Department of Linguistics. Stockholm University.

Lyons, J. 1977. *Semantics I-II*. Cambridge: University Press.

Nevskaya, I. A. 1988. Upotreblenije formy na *–rga* v šorskom jazyke. In: *Grammatičeskie issledovanija po tjurkskim jazykam.* Eds. Ubrjatova, E. I. et al. Novosibirsk. 43-67.

Nevskaya, I. A. 1993. *Formy deepričastnogo tipa v* šorskom *jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo NGU.

Nevskaya, I. A. 1998. The revival of literary Shor. In: *Turkic Languages*. Vol. 2/2 (1998). 253-270.

Pritsak, O. 1959. Das Abakan- und Chulymtürkische und das Schorische. In: *Fundamenta 1* 1959: Deny, Jean & Grönbech, Kaare & Scheel, Helmuth & Togan, Zeki Validi (eds.) 1959. *Philologiae Turcicae Fundamenta.* 1. Aquis Mattiacis: Steiner.

Rassadin, V. I. 1978. *Morfologija tofalarskogo jazyka v sravnitel'nom osveščenii*. Moskva; Nauka.

Tadykin, V. N. 1971. *Pričastija v altajskom jazyke*. Gorno-Altajsk; Gorno-Altajskoe knižnoe izdatel'stvo.

Ubrjatova, E. I. 1976. *Issledovanija po sintaksisu jakutskogo jazyka. Složnoe predloženie*. Kniga I. Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie.

Kısaltmalar

bağ	bağ-fiil
bel	belirtme
bit	bitmişlik
çok	çoğul
gel	gelecek
ilg	ilgi
iye	iyelik
olms	olumsuzluk
par	parçacıl
şim	şimdiki zaman
tk	tekil kişi
yar	yardımcı unsur
yön	yönelme

10 Humboldt Enstitüsü'nün bir bursiyeri olarak orada kaldığım süre boyunca dikkatimi bu araştırma alanına yönlendirdiği için kendisine çok şey borçlu olduğum Profesör Lars Johanson'a en içten şükranlarımı sunarım. Akademisyenlerinin çalışmalarını örnek teşkil edecek şekilde destekleyen Alexander von Humboldt Vakfı'na da ayrıca teşekkür ederim.

THE CRIMEAN TATAR LANGUAGE MAINTENANCE AND SHIFT HISTORICAL-POLITICAL PRECONDITIONS AND CHALLENGES FOR THE FUTURE

Yuliya Biletska

Introduction

The Crimean Tatars are people who link their ethnogenesis with the territory of Crimea, a Black Sea peninsula connected with Ukraine by tiny neck of land. Their native language is Crimean Tatar which belongs to the Turkic language family. Currently, Crimean Tatars constitute 13-14% of all Crimean residents.[1] Despite their minority status due to the actual number, they recognize themselves not as an ethnic minority, rather as an indigenous people of Crimea.

Considering Crimea as their homeland, Crimean Tatars were strongly influenced by crucial historical events in this land. Since the establishment of their first independent state, the Crimean Khanate, in 1440s, the Crimean Tatars have experienced Ottoman vassalage, first Russian annexation in 1783, German occupation in 1918, Civil War in 1918-21, establishment of Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic and subsequent Soviet rule, World War II and following deportation in 1944, discriminatory life in exile and formation of the national movement for returning to Crimea, the repatriation and the restoration of rights in Crimea as a part of independent Ukraine, and finally the second Russian annexation in 2014. These political changes in Crimean history have had immediate effect on the status of the Crimean Tatars, their political participation, ratio in the Crimean residents, level of practice and preservation of their culture and religion, as well as practice and maintenance of their language.

This article focuses on the social development of the Crimean Tatar language in different political contexts in Crimea. After brief introduction about the history encompassing the first Russian annexation in 18th century as a turning point in the history of Crimean Tatars and further Soviet rule, deportation, the life in the exile, and repatriation to their homeland as a part of independent Ukraine, we analyze social and political conditions for the Crimean Tatar language practice and maintenance. Indicators for the development of the language are opportunities for printed culture, education in the native language, and *de jure* and *de facto* involvement of the language into the public administration.

First we analyze the language policies of the Ukrainian state concerning the Crimean Tatar language and then show the recent situation with in-group language practice and the tendencies of language shift among the Crimean Tatars. Social, political and legal conditions for language development, on the one hand, and the real situation with in-group language practice, on the other hand, allow us to identify the obstacles which the Crimean Tatars face in language maintenance. As the facts of discrimination by Russian and Soviet authorities are still vivid in the historical memory of the Crimean Tatars, their political and academic elite aim to promote national revival of the community. The language maintenance and revival is seen as one of the most important parts of this process. Therefore, in order to understand the vectors of Crimean Tatar national movement, we analyze the goals the Crimean Tatar academic and political elite have defined in the sphere of language and its use.

In the process of conducting this research, another crucial event in the history of Crimea happened. Using non-legitimate referendum as a cover, Russia has annexed Crimea in March 2014 for the second time in history. Under new authorities certain changes have been made in the legislation and also an important change has occured in social life (e.g. the Russians have become a titular nation). When the article was completed, not much time had passed since the annexation. Therefore, it was not possible to analyze the particular consequences of the Russian annexation for the maintenance of the Crimean Tatar language. However, taking into the consideration historical experience, current Russian legislation, and the claims made by the Crimean Tatar elite in the sphere of language rights, some vectors of

1 Estimated number of Crimean Tatars is 300 thousand in 2012 (see 'International Religious Freedom Report for 2012 Ukraine' http://www.state.gov/documents/organization/208590.pdf). Census 2001 indicated 243,4 thousand (see 'About number and composition population of Autonomous Republic of Crimea by data All-Ukrainian population census', http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/nationality/Crimea/)

Crimea
© Yuliya Mimaroğlu Biletska

future development of the Crimean Tatar language are presented in the last part of the article. The Crimean Tatars are often compared with the Tatars in Russia due to cultural similarities. Involvement of the Tatarstan's leaders into the process of political negotiations in the Crimean discourse as well as setting the Tatars of Tatarstan up as an example of the Crimean Tatars future within the Russian Federation became the incentive for the analysis of the applicaility of Tatarstan's case to the situation in Crimea. Furthermore, it can serve as a litmus paper of the numerous promises of the Russian authorities concerning prosperous future of the Crimean Tatars under the Russian rule.

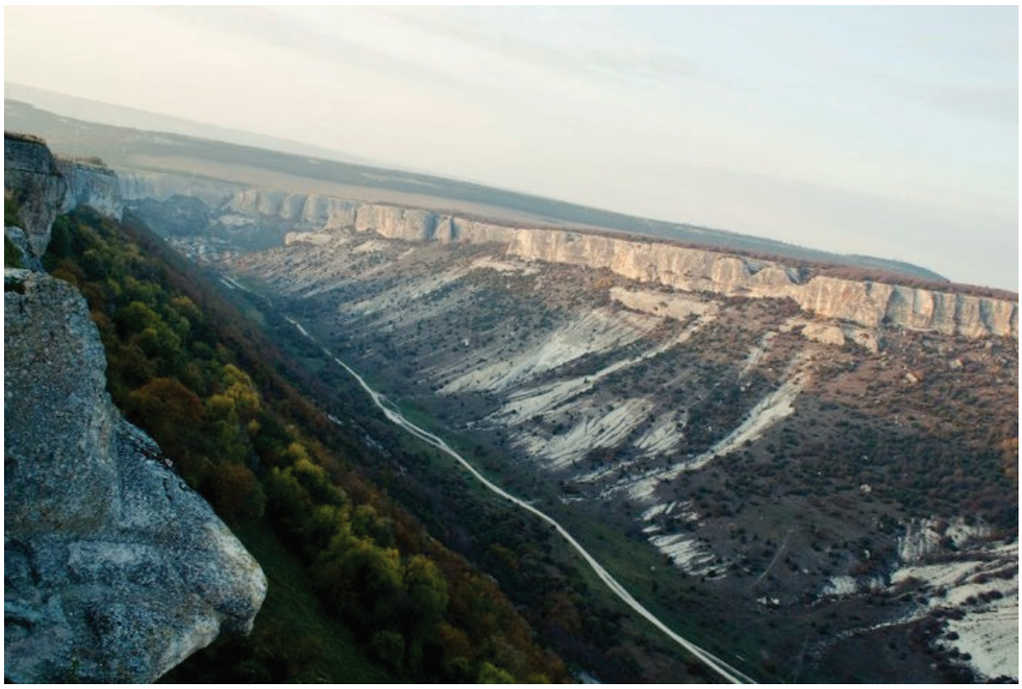
Theoretical Framework

In this article, we aim to explore the vectors of the language development of particular ethnic group in the different political conditions. Outlining the theoretical framework, first we wish to shed a light on the link between language and an ethnic/national group, and, from this perspective, to define the role of language policy in the multicultural society where groups of different size and socio-political weigh co-exist. The majority-minority relation between different groups in a society, in its turn, affects linguistic dominance, language shift or its loss.

Different approaches to ethnicity and national identity, whether it is primordialism or constructivism, have always underlined the significance of language for both ethnic group and nation. For premordialist tradition, the differentiation of ethnic groups is primarily based on common language, origin, customs, and way of life that continues in form of tradition; while for constructivists, language is a symbol which is involved in the construction of the ethnic boundaries of group. For example, Anthony D. Smith (1991), who presents constructivist theory of ethno symbolism, listing main attributes of ethnic community, among a collective proper name, a myth of common ancestry, shared historical memories, and association with specific 'homeland' also emphasizes on necessity to share one or more elements of common culture like religion, customs, language or institutes (Smith, 1991: 20-21).

Benedict Anderson (1991), author of 'Imagined Communities', argues that language plays a key role in national identity and nationalism. It was the 'print-capitalism' which facilitated the imagining of nation. Printed books enabled speakers of various local dialects to understand each other, what, in turn, led to the emergence of common discourse. Therefore, nations were created around their 'national print-languages' (Anderson, 1991: 44-46).

In spite of language significance for ethnic and/or national identity, language shift or loss does not necessarily cause extinction of affiliation feeling with the group among its members. For better understanding of this phenomenon, we have to appeal to the Frederic Barth's (1969) theory of 'ethnic

Crimea
© Yuliya Mimaroğlu Biletska

boundaries'. He argues that 'the cultural features that signal the boundary may change, and the cultural characteristics of the members likewise be transformed, [...] but the fact of continuing dichotomization between members and outsiders allows us to specify the nature of continuity' (Barth, 1969: 14). Relying on the Barth theory, Ayşegül and Ismail Aydındün (2007) concluded that '*ethnic identity* refers to the social boundaries of a group whereas *cultural identity* refers to the content of these social boundaries' (Aydındün & Aydındün, 2007: 116). It means that ethnic boundaries (and ethnic group) continue to exist even if culture changed (or became hybrid). And the members continue to identify themselves with this group even if they do not practice the culture of this group. In such situations, we can see that language cannot be considered as an objective marker of identity. John Edwards (1996) stresses that 'within the groups in which language shift has occurred in the reasonably recent past, the value of language as a symbol can remain in the absence of the communicative function' (Edwards, 1996: 227).

To elucidate the relations between language policies and political straggle in a society, we refer to the critical theory, which is adopted by such language policy researchers as Phillipson (1992), Tollefson (1991, 2002, 2006), Pennycook (2006), Ricento (2006a, 2006b), and others. Within this approach the language-policy debates are 'always about more than language' (Ricento, 2006b: 8-9). The keystones of critical theory, as Tollefson (2006) defines, are 'power', 'struggle', 'colonization', 'hegemony and ideology', and 'resistance' (Tollefson, 2006: 46-48). Critical language policy researchers understand the social reality from the viewpoint of inequalities of class, region, and ethnicity/nationality, and the following it dichotomy between dominant and oppressed groups. Language policy sphere is seen 'as one arena in which different classes are engaged in struggle over fundamentally antagonistic interests' (Tollefson, 2006: 44). Consequently, each type of policy adopted by the state which is controlled by a certain group is considered 'as serving the interests of the oppressors'. In this sense language policies should be understood as an important mechanism of influence in a society (Tollefson, 2006: 46). Especially, it is urgent when we are talking about the process called 'colonization', as a part of capitalist world. It carries threats for the primary sources of identity, particularly could cause the language shift (Phillipson, 1992). For example, the spread of English is evaluated not 'as a process in which individuals willingly learn a new language for their own well-being, but rather as a mechanism for the destruction of cultural identity and the imposition of an economic order' (Tollefson, 2006: 47). Along with language shift or loss, language policies conducted by hegemonic ethnolinguistic groups may also cause the resistance from the oppressed minority groups. It may trigger prima facie linguistic conflicts, but in fact, language there only 'symbolizes some aspect of a struggle over political power and economic resources' (Tollefson, 2002: 5). Therefore, analyzing language policies and the conflicts around languages which are the identity markers of certain groups, we have to be acquainted with the underlying social, economic, and political struggles that language can symbolize.

© avdet.org

Two main approaches to language policy analysis, historical-structural approach and governmentality, can be distinguished within the framework of critical language policy research. The historical-structural approach which was framed by Street (1993) and Tollefson (1991), pushes social and historical factors into the foreground of language policy and language use. Language policy is understood as political matter and it should be analyzed together with such sociohistorical processes as migration, state formation, and political conflict (Tollefson, 2006: 49). Governmentality approach is mostly presented by such critical language policy researcher as Pennycook (2006). These researches shift their focus on governing practices that shape individual and group language behavior. Thus, to understand how language policy affects domains of life instead of 'laws, regulations, policing, or dominant ideologies' we should pay attention to 'the operation of discourses, educational practices, and language use' (Pennycook, 2006: 65). In our research we are going to combine both approaches to language policy analysis. On the one hand it will provide us with a reasons and background of current situation with Crimean Tatar language, on the other hand, latest language policies of Ukrainian state together with the policies of Crimean Tatar national elite will indicate the vectors of the Crimean Tatar language development.

Language inequality in multilingual societies between majority and national minorities, indigenous people, or ethnic groups provokes the appearance of the concept of language rights. May (May, 2005: 319) distinguishes three academic movements in the regard to this concept. The first one is the Language Ecology (LE) movement. Researchers who advocate this approach (Maffi, Mühlhäusler, Nettle and Romaine and others) focus their attention on the language loss which is, in their opinion, a result of collapse of a total ecosystem. The second approach is the Linguistic Human Rights (LHR), presented mostly by the works of Phillipson and Skutnabb-Kangas. They insist on language rights as an extension of basic human rights. Speakers of minority languages should be provided with at least the same protection and support as majority languages have already enjoyed (May, 2006: 265). The last one is called The Minority Language Rights (MLR). The most active advocate of this movement, May (2005, 2006, 2012), examines language rights as part of a broader concern with the rights of minority groups.

The interaction of majority and minority groups causes three main linguistic outcomes such as language maintenance, bilingualism, or language shift. May argues that the dichotomy of 'majority' and 'minority' languages does not result from a natural or even primarily linguistic process. Rather, languages, and the status attached to them, are the result of wider historical, social, and political forces (May, 2006). Taking this argument into the consideration, one can conclude that such stages of interaction depend on the correlation of forces between majority and minority groups. Therefore, as May stresses, the language decline and loss, 'occur most often in bilingual or multilingual contexts

in which a majority language – that is, a language with greater political power, privilege, and social prestige – comes to replace the range and functions of a minority language' (May, 2006: 257-258). In other words, the members of minority group 'shift' over time to language of majority group. And this shift does not occur due to linguistic merits – indeed, 'it has long been accepted that all languages are potentially equivalent in linguistic terms' (May, 2012: 140). Rather, the social and political status of certain groups has significant influence on the communicative power of their language. Therefore, most language shift 'is caused or consciously facilitated (i.e., by conquest or other major dislocations of the status quo), rather than that 'just happens.' (Fishman, 2006: 318) The existence of external factor in language shift caused by a dominant group makes minority elite and also some sociolinguists (e.g. Skutnabb-Kangas (2000)) call language loss as 'linguistic genocide'.

In case, minority groups managed to maintain their native language, the reasons should be searched in self-imposed boundary maintenance, externally imposed boundary maintenance, and complementary functional distribution of the languages. Referring to the Barth's theory of ethnic boundaries (1969), self-imposed boundary maintenance is based on the different religion, language, and sometimes dress. Externally imposed boundary maintenance occurs when a group has no or limited access to goods and services, especially jobs. In case of functional distribution, two languages 'exist in complementary functional distribution'. Each language has its specified sphere of usage and the one language is inappropriate in the other situation (Paulston & Heidemann, 2006: 297).

Being impacted by status of the group, language shift is also depends on the voluntariness of inclusion of this group in particular society. Thus voluntary migration, especially of individuals and families, leads to the most rapid language shift; while annexation, colonization, or forced replacement, such as deportation, when 'entire groups are brought into a nation with their social institutions of marriage and kinship, religious and other belief and value systems, still in situ and more or less intact, tend to result in much slower shift, if any' (Paulston & Heidemann, 2006: 295-296).

The degree of language shift is also depends on whether this group indigenous or migrant. Referring to the Lieberson, who distinguishes indigenous superordinate, migrant superordinate, indigenous subordinate, and migrant subordinate language groups, Paulston and Heidemann (2006: 296) point out that mother-tongue shift will unlikely occur among the first two groups. In spite of being subordinate, indigenous groups which were annexed or colonized are not inclined to rapid change. Only migrant subordinate groups show rapid rates of mother-tongue shift.

Different researches distinguish a variety of language shift's stages. Thus, Fishman (1991) stresses on eight stages of language shift. They are ranged on the base degree of endangerment of the language in the community. Thus, stage eight presupposes the most blind-alley situation, when language is in the highest degree endangered and has no speakers at all, while at the stage one the language is widely engaged in the all sphere of life including education and government. In fact, these stages help us to understand the status of the minority language in the particular society. Stephen May (2006: 258) describes the process of language shift in three broad stages. At the first stage, minority language speakers experience pressure, especially in formal language domains, to speak the majority language. At the second stage, the bilingualism occurs. Especially at this stage, it can be noticed the obvious reduction of minority-language speakers, especially among the younger generation. The third stage, which usually comes over the course of two or three generations, presupposes the replacement of the minority language with the majority language.

Language shift or loss can also be a part of more wide process of cultural assimilation of minorities. To prevent assimilation and facilitate the integration of a minority or indigenous group, there are several ways of implementation of language minority rights. First one concerns 'negative-positive' rights debates. The advocates of language rights approach argue that negative (toleration-oriented) rights which presuppose provision of non-discrimination is not enough for prevention language loss, besides they 'may lead to forced assimilation' (Skutnabb-Kangas, 2006: 284). It needs the positive (promotion-oriented) rights which guarantee special conditions to practice culture and language due to the minority status of group. The level of integration or assimilation is also based on the following dichotomies of language rights criteria: individual versus collective, territorial versus personal, and 'hard law' (rights included in constitutions, conventions, charters etc.) versus 'soft law' (rights in declarations, recommendations, etc.).

Crimea, View to the Bahçesaray palace © Yuliya Mimaroğlu Biletska

Historical preconditions for the Crimean Tatar language maintenance and shift

In this chapter of the article, using the historical-structural approach to LP research, we are going to discuss Crimean Tatar language maintenance and shift depending on different social and political context of Crimean history.

Russian annexation of the Crimean peninsula, the Crimean War 1853-56, and the Russian-Turkish war in 1877 provoked mass immigration of Crimean Tatars to the Ottoman Empire. By 1897, there were only 180,000 Crimean Tatars, what consisted only 34% of peninsula's population (Magocsi, 1996: 347). Responding to the mass emigration from Crimea, the Russian government promoted the settlement of the peninsula mostly by Russians and Ukrainians, and also by Germans, Greeks, Bulgarians, and Armenians (Мальгин, 2000: 73-74). During the period 1783-1854, 92,242 people were resettled to Crimea (Дюличев, 2005: 244). It consisted 45% of the total population. Consequently, Russians and Ukrainians appeared in mass in Crimea in a short period of time and became ethnic majority at once. Russian colonization policy of Crimea usually is viewed as the demonstration of imperialism. Lazzerini (1990: 323) stresses that 'overall the promised benefits of colonialism remained mostly unfulfilled, while the negative consequences – economic exploitation, social discrimination and cultural imperialism – weight heavily on the local native population that stayed behind'. Paramount goal of imperial authority in Crimea was to exclude Crimean Tatars from political and cultural landscape of peninsula. For this purpose, first of all, 'the newly-acquired territory was almost immediately renamed into *Tavrida* and Tatar place names were replaced by Greek ones' (Sheehy & Nahaylo, 1980: 6). Russian government began to provide a policy of assimilation (Minahan, 2002: 501), Russification (Olson, 1994: 184) (Russifying) and integration of peninsula into the 'Russian World'. Starting 1860, Russian government enrolled the Crimean Tatar children into the Russian schools (Minahan, 2002: 501). In the collective memory of Russians, this fact is interpreted as introduction of the public education into the peninsula. Expansion of Russian language and culture in Crimea is seen as an indubitable step towards the development of retrograde region. However, in Crimean Tatar collective memory Crimea under the Russian rule is considered as colony (Кузьмин, 2010: 419) and Russian policy in Crimea is evaluated as destruction of Crimean Tatar culture. Crimean Tatar historian Kurtiev (2005a) emphasizes that it was the time of ethnic strains and tragedies for the Crimean Tatars. Other Crimean Tatar historian Bekirova (Бекирова, 2003) describes it as dramatic event in Crimean Tatar history. Introduced by Phillipson (1992) concept of «linguistic imperialism» perfectly suits to the provided by Russians language policy in Crimea, which led to the supplanting of Crimean Tatar language. Paraphrasing his definition of English linguistic imperialism (Phillipson, 1992: 47) we can allege that Russian language policy was based on the dominance asserted and retained by the establishment and continuous reconstitution of structural and cultural inequalities between Russian and Crimean Tatar languages.

Crimea
© Yuliya Mimaroğlu Biletska

However, those times were also marked by the emergence of the ideas of Pan-Turkism, whose founder was Ismail Gasprinskiy (Gaspıralı). In 1883, he published the first issue of the newspaper 'Terciman' (Translator), which was bilingual: Crimean Tatar and Russian. At the beginning, the newspaper had 'mirror principle' which means that Russian and Crimean Tatar parts corresponded to each other. Starting with December 9, 1905, it was issued mostly in Crimean Tatar including Russian section, which reported only the most important socio-political events (Яблоновська, 2006: 22-23). After Gasprinsky passed away, his son Refat had continued to publish the newspaper under a new name 'Yaŋı Terciman' (New Translator).

After the revolution of 1905, the censorship, which was a major obstacle for small nations of Russian Empire, was abolished by tsar manifesto. The acquisition of some level of civil rights and liberties along with the growth of national consciousness of oppressed nations led to the appearance of a number ethnic media in Crimea. Ismail Gasprinskiy (Gaspıralı) had begun to issue more press in Crimean Tatar such as newspaper 'Millet' (People), magazines 'Alem-i Nisvan' ('Woman's world', which was the first edition for women ever in the whole Turkic and Muslim world), and 'Ha-ha-ha'. In Karasubazar (current Bilohirsk), Abdureshid Mediyev had begun publishing 'Vetan Hadimi' (Servant of the Fatherland) (Яблоновська, 2006: 35).

During the revolution and civil war, social and political conditions allowed publishing free press in the peninsula, including national one, only from March to December 1917. In that period, independent Crimean Tatar newspaper 'Qırım Ocağı' (Crimean Center) (20 June 1917), the newspaper of the Crimean Muslim Executive Committee 'Millet' (27 June 1917) and 'Голос Татар' (The Voice of Tatars) (22 July 1917) were found, while 'Yeni Terciman' (New Translator) had still been issued. In 1917-1918, Crimean Tatar socialists published newspapers such as 'İşçi Halq' (Working People), 'Al Bayraq' (Red Flag), and under the editorship of Asan Sabri Ayvazov a newspaper 'Millet İşi' (The Cause of the Nation). In late April 1919, when the founder of Turkish communist party and the editor of Turkish newspaper 'Yaŋı Dünya' (New World) in Moscow Mustafa Subhi came to Crimea, he had managed to issue three volume of the Crimean Tatar youth's newspaper 'Qırım Haberleri' (News of the Crimea), before the authorities in Crimea changed again (Яблоновська, 2006: 108).

After the Bolsheviks final accession to power, Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic was established within Russian SFSR in October 1921. There are historical debates whether the basis for this republic was territorial or national (Uegling, 2004: 36). However, when the *korenizatsiya* (nativisation)[2]

2 This term means 'nativization' or 'indigenization', literally 'putting down roots', was the early Soviet nationalities policy

Tatars in Ukraine
© vizit.ks.ua

campaign was declared in Crimea, it implied 'Tatarization', even despite the fact that the Crimean Tatars composed no more than 25% of total population in Crimea. These years are generally recognized as 'Golden Age' of Crimean Tatar history (Lazzerini, 1990: 324-325; Fisher, 1978: 135; Magocsi, 1996: 579; Sheehy & Nahaylo, 1980: 7). Crimean Tatar language, along with Russian, became the official language of the Crimean ASSR, schools where Crimean Tatar was the language of instruction were re-opened,[3] the Oriental Institute for study Crimean Tatar Language and literature at Taurida University and other cultural institutions such as museums, theatres, libraries, reading rooms were established to promote and spread Crimean Tatar language and culture (Grenoble, 2003: 73; Lazzerini, 1990: 325). During the period of 1929-1930, 168 different books were published in Crimean Tatar language. It was a time of flourish of Crimean Tatar press, which was mostly sponsored from local Crimean budget. Two all-Crimean communist newspapers such as 'Yaňı Dünya' (New World) and 'Yaş Quvvet' (Young Forces) (1922-1941), bulk of journals such as 'İleri' (Forward) (1926-1930), 'Yaňı Çolpan' (New Venus) (1923-1924), 'Köz-aydın' (Congratulations with good news!) (1927-1930), 'Oquv İsleri' (Education Issues) (1925-1929), 'Köy Kooperatorı' (Rural cooperative) (1925), 'Proletar Medeniyeti' (Proletarian Culture) (1930), 'Asriy Musulmanlıq' (Contemporary Islam), 'Tırnavuç' (Rake)), and tens of local newspapers and newsletters were issued at that time (Яблоновська, 2006: 150).

In the first years of Soviet rule, some handwritten editions in Crimean Tatar language such as women's magazine 'Nenkecan' and regional newspaper of communist party school 'Uçqun' (Spark) had retained their popularity. There were also editions for semi-literate readers: a newspaper 'Yoq Olsun Cahillik!' (since 1928, it had been published under the name 'İlk Adım') and a book 'Oquv-Yazuv Oğrunda Küreş' (Яблоновська, 2006: 156).

The flourishing of Tatar language and culture had continued until 1930s, when all Crimean Tatars were removed from government positions (Fisher, 1978: 142, 146). The period of severe repressions in Crimea, along with the rest of Soviet Union, was brought by the policies of 'Sovietization',[4]

promoted mostly in the 1920s but with a continuing legacy in later years. The primary policy consisted of promoting representatives of titular nations of Soviet republics and national minorities on lower levels of the administrative subdivision of the state, into local government, management and bureaucracy in the corresponding national entities.

3 371 Crimean Tatar schools functioned in the times of Crimean ASSR according to 'The education conception in the Crimean Tatar language in the Autonomous Republic of Crimea', http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb1915002-10#n11

4 This term means mental and social changes within the population of the Soviet Union and its satellites which led to creation of the *new Soviet man.*

Crimea
© Yuliya Mimaroğlu Biletska

'dekulakization' (*raskulachivanie*)[5] and 'collectivization'.[6] Sovietization in a large measure meant Russification of Crimea. On January 24, 1938, The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union adopted a decree 'On reorganization of national schools'. In addition, on March 13, 1938, a decree 'On compulsory study of the Russian language in the national republics and regions' was adopted by the Central Committee. These laws became legal base for closing schools of national minorities in Soviet and switching education from national to Russian (Куртсеитов, 2011: 106). The traditional Arabic alphabet of Crimean Tatar language was replaced by the Latin alphabet in 1928. Fisher stresses that it was deliberate act of some Crimean Tatar intellectuals, because 'Latin alphabet is a better conveyor of the Tatar language than earlier the Arabic' and also because of the same reform was taking place at that time in Atatürk's Republic of Turkey (Fisher, 1978: 142). In 1938, the Latin alphabet was again replaced by the Cyrillic one. Such rapid linguistic changes made it 'complicated for Crimean Tatars to learn their language and history, not to mention perpetuate their cultural traditions' (Uegling, 2004: 37).

1929-1930 it was a time of destruction of the Crimean Tatar editions which had contributed to the national consolidation and to the development of the Crimean Tatar language and literature, history and ethnography of their people. Ideologically consistent publications were issued instead: magazines 'Proletar Medeniyeti' (Proletarian Culture) (1930), 'Bolşevik Yolı' (The Way of Bolsheviks) (1930-1935), 'Edebiyat ve Kultura' (Literature and Culture) (1936-1939), 'Sovet Edebiyatı' (Soviet Literature) (1939-1941), 'Yaş Leninciler' (Young Leninist) (1930-1941), 'Sovet Kadınlıgı' (Soviet Woman) (1932-1941), 'Kadınlık Sotsializm Yolında' (Woman in the way of socialism) (1932-1936), 'Kommunist Terbiyesi' (Communist Upbringing) (1932-1933), 'Kırımnın Yaş Udarnikleri' (The young shock workers of Crimea), and other Crimean Tatar regional newspapers. Meanwhile newspapers 'Yañı Dünya' and 'Yaş Quvvet' had continued to be issued (Яблоновська, 2006: 167).

Next crucial event in the Crimean history was deportation 1944. The Crimean Tatars were accused in collaboration with Germans occupation regime and fought against the Red Army and the Crimean partisans, and during the night of 17-18 May, 1944 all of them were deported from the Crimean Autonomous to Central Asia. Deportation, along with the heavy tolls and trauma for all Crimean Tatar people, once again led to the persecution of the Crimean Tatar language and culture.

5 It was the Soviet campaign of political repressions, including arrests, deportations, and executions of millions of the better-off peasants and their families in 1929-1932. The richer peasants were labeled kulaks and considered class enemies

6 It was policy of organization of land and labor into large-scale collective farms *(kolkhozy)*

Deported people were not allowed to leave their place of settlement. They 'ceased to be officially recognized as nationalities and they were stripped of their 'rights' as Soviet citizens' (Grenoble, 2003: 73). In Soviet censuses term 'Tatars' were used without adjective 'Crimean'. In official documents they were called as 'Tatars formerly residents in Crimea'. It was difficult to get even primary education and the higher education was almost impossible for Crimean Tatars (Grenoble, 2003: 71). After Stalin's death and during the Khrushchev's Thaw, the attitude of the Soviet authority to the Crimean Tatar issue had been a little softened. For example, Supreme Council of the USSR passed the decree 'On the lifting of restrictions on the special settlements of Crimean Tatars... ' dated April 28, 1956. It allowed publication of the first newspaper in the exile 'Lenin bayrağı' in Tashkent (Uzbek SSR). In 1976, when over 32 years after the deportation had passed, Crimean Tatars were allowed to publish literary miscellany, which was later transformed to the journal 'Yıldız' (Star).

During the Soviet period, a number of Crimean Tatars who speak native language have been reduced, and since 1940s, their language had lost many of its functions. Despite the fact that Crimean Tatar language and literature department was opened in 1968 in Tashkent Pedagogical Institute, however, 'specialists trained in Crimean Tatar language and literature learned there was no market for their specialty' (Uegling, 2004: 39). Altapov pointed out, more than 80% of Crimean Tatars lost ability to read and write in their mother tongue by 1980s (Алтапов, 2000: 126).

In the 1980's as a result of some liberalization during Gorbachev's era, first steps were taken towards the revival of Crimean Tatar language. Instruction in Crimean Tatar language had started in Uzbekistan and in the Crimea. For example, in 1986-1987 academic year, about five thousand Crimean Tatar students studied in their native language at 40 secondary schools in Uzbekistan. 45 teachers (half of them graduated from the department of the Crimean Tatar language and literature of Tashkent Pedagogical Institute named after Nizami) taught these students (Эмирова, 2008a: 192). However up to 1987, it was impossible for Crimean Tatars who lived in Crimea without registration to enter any university. Among the achievements of that period, it should be mentioned that teaching materials were published, and the Faculty of Crimean Tatar language and literature, which has begun to prepare teachers, was opened at Simferopol State University. Moreover, radio and television programs in Crimean Tatar language were increased in Uzbekistan and were introduced in Tajikistan (Grenoble, 2003: 72-74; Lazzerini, 1990: 334). In the early 1980s, large-circulation newspaper 'Tañ' (Sunrise Colors) and two small regional newspapers 'Bahoristan Aqiqatı' (Bahoristan Truth) and 'Dostluq Bayrağı' (The Flag of Friendship) was published in Crimean Tatar language in Uzbekistan.

Deportation and exile had played an important role in shaping Crimean Tatar national identity. Awareness of deportation of the whole nation as common trouble had led to awareness of unity of nation. According to Turkish researchers Ayşegül and Ismail Aydıngün (2007: 119), discriminatory policy of the Soviet state is the most important factor in strengthening of the ethnic identity. During the exile, Crimean Tatars had nostalgic feeling towards their homeland and culture, and this 'symbolic ethnicity' helped to maintain the boundaries of the group (Aydıngün & Aydıngün, 2007: 117). As Crimean Tatars 'always perceived themselves as *guests* in Central Asia' (Aydıngün & Aydıngün, 2007: 122), common idea of returning to homeland became a central element of shaping national identity. As a result of living together with Uzbeks and other Central Asian people and under the policy of Sovietization (Russification), Crimean Tatar culture became hybrid; however 'hybrid identity did *not* emerge, since an Uzbek-Crimean Tatar or Russo-Crimean Tatar identity does not exist' (Aydıngün & Aydıngün, 2007: 118). Therefore, the result of exile was a hybridization of the cultural identity and a strengthening of ethnic identity.

Ukrainian researchers Bogomolov and Semyvolos (2010) noted that the loss of the homeland and the rights to own land in the result of deportation in 1944, a long period of exile without social rights and ability to return to Crimea, memories about the attempts to return home and following re-exile - all these discourse constitute a powerful image of a crime against the whole nation (Богомолов & Семиволос, 2010: 14), and following myth of the Crimean Tatars as victims of Soviet regime. Analyzing the impact of victimization factors on political behavior of the Crimean Tatar repatriates, Crimean researcher Veleshko (Велешко, 2008: 10-11) concludes that their expectations from government and other ethnic groups are formed under the influence of the 'victim complex'. We can conclude that the central element of the Crimean Tatars ethnic identity is based on three concepts: 'concept of land' (idea of the Homeland), 'concept of crime' (referring to the deportation and forced migrations), and 'concept of victim' (repatriation, political, economic and cultural claims) (Biletska, 2013: 48).

In 1989, the Crimean Tatars were officially allowed to return to Crimea. Repatriation of the Crimean Tatars to their homeland concurred with severe economic, political and social crises in the post-Soviet space. Especially, in the first years after returning, when people faced the lack of basic living conditions, the question of language and culture were pushed to the sidelines. Crimean Tatar national movement, which appeared in exile, became a base for political activity of Crimean Tatars in Crimea. On June 26-30, 1991, National Congress of Crimean Tatars (Qurultay) was held in Simferopol. The main document adopted by Qurultay was 'The Declaration of the National Sovereignty of the Crimean Tatar people'. It was also proclaimed the formation of the Mejlis of the Crimean Tatar People as 'a single highest executive-representative body of the Crimean Tatars'. The national movement's leaders have repeatedly stressed that the Majlis is not an NGO but rather as a kind of alternative body of state authority for Crimean Tatars. Since its creation and till 2013, Mustafa Dzemilev (Qırımoğlu) had been the head of the Mejlis. Appealing to the collective memory based on the ideas of 'homeland', 'crime', and 'victim', Crimean Tatar national movement along with demands concerning returning and provision of the necessary facilities also has put forward clams of recognizing Crimean Tatars as indigenous people of Crimea with following entitlement to self-determination which is interpreted as restoration of Crimean Tatar national statehood in the whole territory of Crimea.

To conclude, for more than 200 years, the Crimean Tatar language in Crimea has worked its way up from majority to minority language, with a 45 years period when it was completely excised from the Crimean discourse. The reasons of current situation with the communicative power of the Crimean Tatar language should be searched not among the linguistic merits of this language, as we remember that all languages are considered to be 'potentially equivalent', rather should be explained by forced changes of their quantity along with social and political status of this group in Crimea.

The Crimean Tatar language revival after the repatriation to homeland

In this chapter, using governmentality approach, we are going to define achievements that had been made since the repatriation and up to the Russian annexation of Crimea in the sphere of the Crimean Tatar language.

Legislative base which regulated (up to Russian annexation) language issues in Crimea included Constitution of Ukraine (articles 10, 11, 53),[7] Laws of Ukraine such as 'On Education'[8] (articles 3,16,50,59,60), 'On Local Government' (article 32),[9] 'On Principles of State Language Policy',[10] 'On National Minorities of Ukraine',[11] international documents such as The United Nation Convention on the Rights of the Child (Articles 2,30),[12] The Framework Convention for the Protection of National Minorities (Articles 10, 11, 13, 14),[13] The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities,[14] The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities,[15] The European Charter for Regional or Minority Languages,[16] Regional documents such as Constitution of the Autonomous Republic of Crimea (article 10,11,12,13)[17] and 'The education conception in the Crimean Tatar language in the Autonomous Republic of Crimea'.[18]

7 Верховна Рада України 'Конституція України, 254к/96-вр'. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр
8 Верховна Рада України 'Закон України 'Про освіту', 1060-12'. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12
9 Верховна Рада України 'Закон України 'Про місцеве самоврядування в Україні' 280/97-вр'. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр
10 Верховна Рада України 'Закон України 'Про засади державної мовної політики', 5029-VI'. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/conv/page
11 Верховна Рада України 'Закон України 'Про національні меншини в Україні', 2494-12'. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12
12 United Nations Treaty Collection 'Convention on the Rights of the Child'. https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201577/v1577.pdf
13 Council of Europe 'The Framework Convention for the Protection of National Minorities'. http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/157.htm
14 OSCE 'The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities'. http://www.osce.org/hcnm/32180
15 UNESCO 'The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities'. http://www.unesco.org/most/ln2pol7.htm
16 Council of Europe 'The European Charter for Regional or Minority Languages'. http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/148.htm
17 Верховна Рада України 'Конституция Автономной Республики Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98/paran2#n2
18 Верховна Рада України 'Концепция образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb1915002-10#n11

According to the Constitution of Ukraine (Article 10), the only state language of Ukraine is the Ukrainian language. However, the free development, use and protection of Russian, and other languages of national minorities of Ukraine, is guaranteed.[19] Article 10 of the Crimean Constitution proclaims that Crimea, along with the state provides to its territory of operation, development, use and protection of Russian and Crimean Tatar languages, and languages of other nationalities. Indeed, the Russian language as the language of the majority population and favorable for international communication is used in all spheres of the public life. In Article 11 it is declared that, according to Ukrainian legislation, official documents that claim the status of citizen should be work out in the Ukrainian and Russian languages, and on motion of citizens in the Crimean Tatar language.[20] In 2012, Verkhovna Rada of Ukraine adopted language law with the wide opportunities for regional languages that were spoken more than 10 % in certain area (a region, a city, a village). The content of the Law was very promising for minorities' languages spoken in Ukraine. In fact, it contained several articles which allowed using regional language not along with state one, but instead of it. However, after the detail analysis, one can conclude that this Law can be put into life only in case of the Russian language which is widely spoken among Ukrainians and other national communities in Ukraine. And that ideal language situation described in the Law would be almost impossible, when it concerns other languages including Crimean Tatar. As we can see, in spite of developed legislative base, the fact that Crimean Tatar is the second (after Russian) widely spoken language in Crimea, and its development was granted by both constitutions, it had not had any official status.

The Crimean Tatar language was introduced into the educational system of the Crimea, in the form of the Crimean Tatar national schools, Crimean Tatar classes in the schools with two or three languages of instruction, and extracurricular lessons. On October 20, 2011, Verkhovna Rada of Crimea adopted a decree 'The education conception in the Crimean Tatar language in the Autonomous Republic of Crimea' №1915-5/10. This decree presupposed three alternatives of the Crimean Tatar national schools. According to the first model, education in Crimean Tatar would be conducted only in the primary school (Ukrainian, Russian and other foreign languages would be taught as separate lessons). According to the second model education in Crimean Tatar would be conducted till the end of middle school (9th grade) or high school (other languages would be taught as separate lessons). The third model presupposed that there would be classes in Crimean Tatar, Russian, or Ukrainian in primary school, and since 5th grade main lessons would be carried out in Russian or Ukrainian but with compulsory elements of lesson in Crimean Tatar.[21]

There were 15 Crimean Tatar schools, which enrolled 3123 pupils, (8,79% of all Crimean Tatar pupils in Crimea) in 2007/2008 academic year, 2929 (8,5%) in 2008/2009 (Куртсеитов, 2012: 153), 2765 in 2010/2011,[22] and 2919 in 2011/2012.[23] In spite of being called 'national schools' they are not 'national' in the full sense of the word (Aydıngün & Aydıngün, 2004: 97). The training in the Crimean Tatar language is conducted only through fifth grade, and then it was done in Russian.[24] The hours that assigned for the learning of the Crimean Tatar language are more at primary school (from 1st to 5th children have 5-6 hours per week) and less at middle and high school (3-4 hours per week) (Aydıngün & Aydıngün, 2004: 99). There are also schools with two or three languages of instruction (one school with Ukrainian and Crimean Tatar, 25 schools with Russian and Crimean Tatar, and 36 schools with Russian, Ukrainian and Crimean Tatar[25]). Before the school started, parents had to make a written request where they chose the language of instruction. In case, there were enough demands, the class

19 Верховна Рада України 'Конституція України, 254к/96-вр'. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

20 Верховна Рада України 'Конституция Автономной Республики Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98/paran2#n2

21 Верховна Рада України 'Концепция образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb1915002-10#n11

22 Верховна Рада України 'Концепция образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb1915002-10#n11

23 *Совет министров Автономной Республики Крым* '*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*'. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

24 QHA Агентство крымские новости 'Крымскотатарский язык должны знать все крымчане,- Селендили'. http://qha.com.ua/krimskotatarskii-yazik-doljni-znat-vse-krimchane-selendili-130039.html

25 *Совет министров Автономной Республики Крым* '*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*'. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

Crimean Tatar textbooks, in Kherson © kherson.life

with that language of instruction could be opened. Notably, the Crimean Tatar language classes in schools with 2-3 languages were functioning only in primary school (first four grades). In secondary and high schools lessons were conducted in Russian. Thus, in 2007/2008, 5892 pupils (Куртсеитов, 2012: 153) had instruction in Crimean Tatar language (it included Crimean Tatar schools and classes at the bilingual or trilingual schools), in 2008/2009 – 5644, in 2009/2010 – 5592 (Куртсеітов, 2012: 68), in 2010/2011 – 5399,[26] in 2011/2012 – 5498,[27] and in 2012/2013 – 5406.[28] It constituted approximately 16% of all Crimean Tatar children that enrolled in the school education in Crimea. At bilingual schools, Crimean Tatar language was not compulsory even for the Crimean Tatars. There were also pupils who studied in Russian but they had the Crimean Tatar language as the invariant component of the curriculum (17725 in 2008/2009, 17955 in 2009/2010, 14642 in 2010/2011, and 13120 in 2011/2012) and study it optionally (5153[29] in 2008/2009, 3144 in 2009/2010 (Куртсеітов, 2012: 68), 5097[30] in 2010/2011, and 6542[31] in 2011/2012). Thirty eight classes (558 pupils) with Crimean Tatar language of instruction were opened in Crimea in 2012/2013,[32] and in 2013/2014 this number was forty eight.[33] Moreover, it became possible to choose Crimean Tatar language as second foreign language, what let pupils of other nationalities study Crimean Tatar language. Thus, sixteen Crimean schools chose Crimean Tatar language as second foreign in 2013/2014. There were also 2 out-of-school institutions which taught Crimean Tatar language (it had 46 students in 2010/2011 academic year).[34]

26 Міністерство освіти і науки України 'Задоволення освітніх потреб представників національних меншин України'. http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zagalni-vidomosti/

27 *Совет министров Автономной Республики Крым* '*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*'. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

28 Голос Крыма 'Владимир Буякевич: Концепция образования – это голос крымскотатарского народа, который я всегда готов поддерживать'. http://www.goloskrima.com/?p=9820

29 Council of Europe 'Third report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, ACFC/SR/III(2009)006, Strasbourg, 7 May 2009'. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf

30 Міністерство освіти і науки України 'Задоволення освітніх потреб представників національних меншин України'. http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zagalni-vidomosti/

31 *Совет министров Автономной Республики Крым* '*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*'. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

32 Голос Крыма 'Владимир Буякевич: Концепция образования – это голос крымскотатарского народа, который я всегда готов поддерживать'. http://www.goloskrima.com/?p=9820

33 QHA Агентство крымские новости 'Крымскотатарский язык должны знать все крымчане,- Селендили'. http://qha.com.ua/krimskotatarskii-yazik-doljni-znat-vse-krimchane-selendili-130039.html

34 Міністерство освіти і науки України 'Задоволення освітніх потреб представників національних меншин України'. http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zagalni-vidomosti/

Crimea
© vizit.ks.ua

According to the information of Ministry of Education and Science, Youth and Sport of AR of Crimea, in the curriculum of Crimean Tatars schools, 5-6 hours per week were intended for learning of Crimean Tatar language at primary school, 4-5 hours per week – at secondary, and 3-7 hours (depends on student' specialization) – at high school (Куртсеітов, 2011: 268).

In the situation when the Crimean Tatar language are not widely used even in daily lives, kinder gardens with the native language of education plays an important role in the language acquisition. There was only one Crimean Tatar kinder garden, with total number of 67 children. Also some Russian kinder gardens in Crimea included separate groups where Crimean Tatar was the language of education. In 2010/2011 academic year, such kinder gardens included 17 classes (483 children), in 2011/2012 - 27 classes (625 children) (Куртсеітов, 2012: 64), in 2012/2013 – 32 classes (792 children).[35]

In spite of offered the opportunities, there was quite high percentage of Crimean Tatar children who had not studied native language in any of offered form. In 2007/2008, the number of such students was 6130 (17,3% of all Crimean Tatar students), in 2008/2009 – 6024 (17,5%) (Куртсеитов, 2012: 153), in 2009/2010 – 8007 (23%), in 2010/2011 – 7772 (23,6%), and in 2011/2012 – 8218 (24,6%) (Куртсеітов, 2012: 68).

Training of teachers for secondary schools with education in Crimean Tatar has been done in Crimean Engineering and Pedagogical University ('Teacher of the Crimean Tatar language and Russian', 'Teacher of the Crimean Tatar and Ukrainian languages', 'Crimean Tatar and English language teacher', 'Primary school teacher') and in Taurida National V. I.Vernadsky University ('Teacher of Crimean Tatar language and literature'). However, higher education in Crimean Tatar for non-linguistic specialties was not available. There was no training for teachers who supposed to teach subjects like biology, mathematics, physics, chemistry etc. in Crimean Tatar language.

Scientific advisory board for the educational literature in the Crimean Tatar language was created under the Ministry of education. In 2008 Ministry of Education and Science of Ukraine published textbooks of Crimean Tatar language and literature for pupils of 8th grade, 'Ukrainian-Crimean Tatar, Crimean Tatar-Ukrainian Dictionary of Terminology' for general educational institutions with the Crimean Tatar language of instruction, translated in Crimean Tatar textbooks on Ukrainian History, World History, Algebra, Geometry, Biology, Physics, Chemistry, Physical Geography.[36] In 2012, three

35 Голос Крыма 'Владимир Буякевич: Концепция образования – это голос крымскотатарского народа, который я всегда готов поддерживать'. http://www.goloskrima.com/?p=9820

36 Council of Europe 'Third report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention

scientific and seven fiction books were published in Crimean Tatar.[37] Crimean schools were provided with Crimean Tatar language and literature textbooks in 76%, and with all subject textbooks – in 22% (it includes also language and literature textbooks). Textbooks for Crimean schools, including Crimean Tatar classes were published for Ukrainian budget. Educational tutorials for Crimean Tatar language and literature teachers were published for Crimean budget.[38]

With the purpose of developing Crimean Tatar language, different linguistic contests had been organized annually, such as 'III International symposium 'philology without borders', essay contest in commemoration of the 100th anniversary of famous Crimean Tatar writer, publicist, and public figure Shamil Aladin's birthday, VII All-Crimean festival of student creativity 'Language - the soul of the people', recitation competition 'Mother tongue - my pride', and etc.[39]

Concerning Crimean Tatar Mass Media, it was mostly published in Russian with some exceptions in Crimean Tatar. The first Crimean Tatar newspaper in Ukraine was 'Dostluq' (Friendship), which had been published since 1989 as a separate edition of 'Krymskaya Pravda' (Crimean Truth) (Яблоновська, 2006: 206). In 1995, there were only 5 publications which represented Crimean Tatars' interest, in 2000 – 15, and in 2002 – 22 (Яблоновська, 2006: 221). In 2008, it was indicated 15 Crimean Tatar published Media (Марусик & Кошова, 2008), and in 2013 - 23, what consist 8% from all Crimean Press (Егорова & Чумилева, 2013: 114). However, most of them were local newspapers that were issued occasionally. Among the publication registered in Crimea, only six were issued in Crimean Tatar language: newspapers 'Yañı Dünya' (New World), 'Qırım' (Crimea), 'Maarif İşleri' (Educational Issues), journal 'Yıldız' (Star),[40] educational and methodological Journal of the Crimean Tatar language teaching 'Tasil' (Education), and local newspaper of Sudak city council 'Suvdağ Sesi' (The Voice of Sudak). Among the publication in Russian, there were newspapers 'Poluostrov' (Peninsula), 'Golos Kryma' (The Voice of Crimea), 'Vetan Krym' (Homeland Crimea), 'Halq Sedası' (The Voice of People), 'Kaynaş', 'Areket-Dvijeniye' (Movemant; partly it was issued in Ukrainian) 'Kerç Habercisi' (Bulletin of Kerch), journals 'Ha-ha-ha', 'Arzu-Nadiya' (local, in Ukrainian). Publications such as 'Maarif İşleri' (Educational Issues), 'Hidayet' (Right Way),'Vatan' (Homeland), 'Areket' (Movement), and 'Yurt' (Home) were published both in Russian and in Crimean Tatar. 'Ana Tili Ocalarına' (For the teachers of native language), 'Altın Beşik' and local newspapers 'Qasaba' (Township) and 'Maalle' (Neighbourhood) were published in Crimean Tatar and Ukrainian. 'Edebiy Qırım' (Literary Crimea) and journal 'Edebiy-bediiy Mecmuası Qırım' used three languages (Russian, Crimean Tatar and Ukrainian) in their publication.

On the Crimean Tatars State TV/Radio Company 'Crimea', there were such TV programs as 'Ana Yurt' (weekly, 30 min.), 'Janym Styrav' (twice a month, 30 min. each), 'Henchlyk' (weekly, 30 min.), 'Myras' (monthly, 20 min.), 'Edebiy Kervav' (monthly, 20 min.), 'Khaberler' (twice a month, 20 min. each), 'Tuvgan Tilim' (weekly, 30 min.), 'Din ve Urf-adetlerimiz' (monthly, 20 min.), 'Şellale' (weekly, 25 min.). The radio programmes in the Crimean Tatar language were 'Merabanyz Balalar' (weekly, 20 min.), 'Peşraf' (weekly, 20 min.), and 'Muzyka Aleminde' (monthly, 30 min.). The TRC 'Atlant-SV' broadcasts 50 per cent of radio programs and 10 per cent of TV programs in the Crimean Tatar language. 50 per cent of programs broadcasted by the TRC 'TAV-DAIR' were in the Crimean Tatar language.[41]

Private Crimean Tatar TV in Crimea is presented by ATR channel, which had 80% of broadcast in Crimean Tatar (Aydıngün, 2012: 267). Crimean Tatar cinema and dubbing-in have been existed. The first movie in Crimean Tatar language 'Qaytarma' ('Return') was introduced on May 18, 2013. It is devoted to the events of deportation.

for the Protection of National Minorities, ACFC/SR/III(2009)006, Strasbourg, 7 May 2009'. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf

37 Верховная Рада Автономной Республики Крым 'Отчет Совета Министров Автономной Республики Крым о своей деятельности в целом (комплексный) за 2012 год'. С. 116. http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ru/6/project/817pr.pdf

38 Голос Крыма 'Владимир Буякевич: Концепция образования – это голос крымскотатарского народа, который я всегда готов поддерживать'. http://www.goloskrima.com/?p=9820

39 Верховная Рада Автономной Республики Крым 'Отчет Совета Министров Автономной Республики Крым о своей деятельности в целом (комплексный) за 2012 год'. С. 116. http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ru/6/project/817pr.pdf

40 Печатные и электронные СМИ http://www.info.ark.gov.ua/info/pechatnye-i-elektronnye-smi

41 Council of Europe 'Third report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, ACFC/SR/III(2009)006, Strasbourg, 7 May 2009'. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf

The first Crimean Tatar FM-radio 'Meydan' appeared in February 2005 and it broadcasted for Simferopol, Saki, Krasnogvardiyskiy and Oktabrskiy districts in three languages: Crimean Tatar, Ukrainian and Russian. Besides the eastern and Crimean Tatar music, there was news from Ukraine and Crimea, and author programs.

The financing of Crimean Tatar schools and state Mass Media were done partly from the public budget, and partly by international sponsorship. According to the report of Council of Ministers of Crimea, in 2012 Crimean Tatar newspapers 'Yañı Dünya' got 213 thousand UAH (approximately 17,7 thousand dollars), 'Maarif İşleri' – 50 thousand UAH (~4,2 thousand dollars), and 'Yıldız' journal – 163 thousand UAH (~13,6 thousand dollars).[42] Among international sponsors, valuable contribution was made by such organization as SOROS foundation (Aydıngün & Aydıngün, 2004: 100), United Nations Development Program (UNDP) and Turkish Cooperation and Development Agency (TIKA) (Білецька, 2011: 190).

TIKA was founded in 1992, 'as a technical aid organization under the Ministry of Foreign Affairs to respond to the restructuring, adaptation and development needs of the Turkic (Turkish-speaking) Republics after the disintegration of the Soviet Union'.[43]

TIKA's activity covers different fields including education and culture of target groups. It has been working in Crimea since 1995, with the office in Simferopol. The budget of TIKA's 2006-2008 projects in Crimea was 9 million dollars, in 2010 - 5,25 (Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2010, 2011: 78), and in 2011- 6,01 (Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2011, 2012: 104).

In 2004-2006, 28 projects were implemented in the area of education by TIKA in Ukraine. Moreover in 2006, TIKA founded a long term project that aimed supporting Crimean Tatar national schools ('Project of Supporting Education Infrastructure').

In the first year of this project, TIKA provided support to three Crimean Tatar national schools such as Zarichne (Kamacı) and Mayske (Haklay) schools in Dzhankoy, and school number 3 named after Gasprinskiy in Oktabrske (Buyuk-Onlar) (TIKA 2004-2006 Combined Annual Report, 2008: 95-96). In 2007 TIKA provided renovation and repair of Crimean Tatar national schools in Yevpatoriya (Gezlev) and Kolchugino (Bulganak) (Turkish Development Assistance Report 2007, 2009: 18). In 2008, TIKA assigned 31,69% of all expenditures in Ukraine for education sphere in Crimea. It included repair, renovation and fit-out activities at four Crimean Tatar national schools (TIKA Annual Report 2008, 2009: 79). In 2009, TIKA's educatıon expenditures in Ukraine were increased up to 48,39% (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu'09, 2010: 96). It included construction of Crimean Tatar national school for 160 students and refurbishment of Crimean Tatar kindergarten for 48 children in Zuya village near Bilohirsk (Karasubazar) (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu'09, 2010: 94-95), repair work in Kolchugino school, modernization of educational process in the 3d grade of Dobre School, and furniture supply of library and kindergarten 'Fidanlar' in Bakhchisaray. Turkish agency also funded Crimean Tatar World Congress and covered rent expenses for Crimean Tatar language courses. In media sphere, TIKA provided financial and technical help for publishing of Yildiz Journal in Latin alphabet of Crimean Tatar language, and for broadcasting of Atlant TV and Meydan Radio (Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu'09, 2010: 96-97).

In 2010 the expenses assigned for education was the highest and composed 78,79% of annual budget (TIKA 2010 Faaliyet Raporu, 2011: 126). In total TIKA provided help for six Crimean Tatar national schools and one kindergarten (TIKA 2010 Faaliyet Raporu, 2011: 21). Moreover, Turkish agency finished the construction of dormitory for Crimean Tatar students in Kaminka, Simferopol. In total 189 students of higher education got various support (TIKA 2010 Faaliyet Raporu, 2011: 26). In 2011, share of education in the budget was 77,24% (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı 2011 Faaliyet Raporu, 2012: 86). It included complete overhaul of Bakhchisaray, Vilino and Dzhankoy, Zarechne national schools, equipment supply for Zarechne music school, Malenke school and Urojayne kindergarten (Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2011, 2012: 26).

42 Верховная Рада Автономной Республики Крым 'Отчет Совета Министров Автономной Республики Крым о своей деятельности в целом (комплексный) за 2012 год'. С. 116. http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ru/6/project/817pr.pdf

43 Turkish Cooperation and Development Agency (TIKA) 'TIKA's History'. http://www.tika.gov.tr/en/about-us/history/1

In 2012 TIKA assigned 47,68% of its budget in Ukraine for education (TIKA 2012 Annual Report, 2013: 139). Renovations were done in Aromatne and the Bilohirsk Preschools, and Satılık Haci village school (Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2012, 2013: 21). Also TIKA sponsored Crimean Tatar international audio-visual arts festival 'My Religion, My Language, My Nation', organized on the occasion of the Crimean Tatar National Flag Day on 26 June (TIKA 2012 Annual Report, 2013: 137).

Also All-Ukrainian association of public organizations 'Alraid' together with Association of Crimean Tatar educators 'Maarifçi' carried out a project called 'Humanitarian assistance to strengthen the material-technical base of schools with the Crimean Tatar language of instruction' under the financial support of The Islamic Development Bank in 2010–2011. As a result 16 schools got humanitarian aid from furniture to the modern equipment of classes.[44]

The data mentioned above concern language policies conducted by the Russian Empire, the Soviet Union, and finally by independent Ukraine and international actors. For understanding the impact it had on the Crimean Tatar community, we should also evaluate the language practice of its members.

According to the survey which was carried out by Razumkov Center in 2008, 86,5% of Crimean Tatars (according to Census 2001, it was 93%[45]) indicated the language of their group as a native one, 87,3% was fluent in Crimean Tatar language, and only 6,3% did not speak it at all (Crimea: People, Problems, Prospects, 2008: 12). In spite of being declared as native language, Crimean Tatar was not always spoken at home. Only 9,8 % were speaking solely in Crimean Tatar at home. Others were using also Russian in different proportion: more Crimean Tatar than Russian – 28%; both languages equally – 35%; only or mostly Russian was used by 18% of Crimean Tatars (*Куртсеитов, 2012: 152*).

The appreciable shift towards Russian language made Crimean Tatars bilingual. 80% of Crimean Tatars have declared fluency in Russian, and 87% - in Crimean Tatar language (Crimea: People, Problems, Prospects, 2008: 12). Crimean Tatar linguist Emirova (Эмирова, 2010) classified Crimean Tatar-Russian bilingualism as asymmetric one with a predominance of Russian component. Depending on the type of the language competence, Crimean Tatars can be divided into the following four groups: 1) balanced bilinguals who are equally fluent in native as well as Russian language and use both languages in all public spheres; 2) asymmetric bilinguals who use their native language only in everyday life (simple everyday conversations at home) and prefer Russian language in other spheres of life (including family); 3) asymmetric bilingual who speak Crimean Tatar language at home and with Crimean Tatars in public sphere, and speak Russian only with Russian-speaking people or children of the Crimean Tatars who do not speak their native language; 4) monolinguals who speak only Russian or only Crimean Tatar languages.

The first and the third groups are not numerous. The first group includes teachers, linguists, writers and journalists, and the third group - elderly people with low education. The most numerous group is the second one, which includes young and middle-aged people who were educated in Russian schools and universities. Monolinguals are represented by the two groups of different size. The first group of monolinguals is a large group of children, young and middle age Crimean Tatars including those who were born and brought up in mixed families where only Russian is usually spoken. The second one is a small group of the elderly, who has not studied in Russian schools, so they speak only their native language (*Эмирова, 2008b: 197-198*).

In spite of being bilingual, Crimean Tatars are potential trilingual. They define Crimean Tatar language as native one but use both Crimean Tatar and Russian. Being a sole state language, Ukrainian was compulsory at schools and universities. It was heard on national television channels and radio programs, could be read on the roadway markers, instructions of medicine, etc. Even without leaning Ukrainian at public schools, Crimean Tatars could at least understand it. Only 19% declared that they did not know it at all (Crimea: People, Problems, Prospects, 2008: 12). Of course, the level of fluency in Ukrainian was higher among young generation that had studied at schools already in Crimea.

44 *Совет министров Автономной Республики Крым* '*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*'. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

45 All-Ukrainian population census' 2001 'Linguistic composition of population Autonomous Republic of Crimea'. http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/language/Crimea/

© krymok.ru

To resume, the repatriation which was put into the effect by the Ukrainian state provided the Crimean Tatars with new opportunities of the native language revival. After almost half a century of total exclusion from the territory of their homeland as well as from all spheres of life except domestic one, the Crimean Tatar language has taken the long road of its revitalization. However, the state that newly gained its own independence was not able to undertake this process in the full sense. The legislation was not sufficient to provide all aspects of it. With a few exceptions, Ukrainian laws which concerned language policy were based mostly on the principles of 'negative' rights instead of 'positive' or promotion-oriented ones, which include exact directions. There were some clear achievements in the Crimean Tatar language sphere in form of different options for language learning at municipal educational institution (from national schools to elective courses), adoption of 'The education conception in the Crimean Tatar language', state channel which had directions to broadcast in minority languages, and etc. However, in spite of some efforts, the primary goal of the restoration of key social functions of the Crimean Tatar language in Crimea has not been achieved. As a result, increase of physical facilities to learn the native language does not assure successful language maintenance and revival. The number of children who had instruction in the Crimean Tatar language in form of the Crimean Tatar schools and classes at the bilingual or trilingual schools has been decreasing since 2007. At the same time, in spite of existed opportunities, the number of students who are not involved in the native language learning is increasing year after year. In 2012, this number rose in 2000 compare to 2007. The situation with language practice also showed that the measures that had been done after the repatriation were not enough to stop assimilation process which was launched before. In this case it is important to define the problems which have impeded the successful language maintenance and revival.

Native language maintenance: obstacles and Crimean Tatar elite's suggestions

The main obstacle to the further development of the Crimean Tatar language was the lack of spheres of its implementation. In the situation of total dominance of the Russian language in all spheres of life and among all ethnic groups, Crimean Tatar language 'is widely acknowledged to be a domestic language, lacking a vocabulary for professional use' (Uegling, 2004: 46). This fact entails a reduction in motivation to learn and speak this language, what in turn is one of the reasons of reduction in the number of students who wish to be educated in their native language or at least to study it as an elective course.

Ukrainian Independent Center of Political Researches promulgated the results of focus-groups concerning problems of application of Crimean Tatar language in the educational sphere of Crimea (Тищенко et al., 2011: 35). According to this research Crimean Tatar language had limited use for

© crimeanbook
© avdet.org

teaching non-linguistic subjects. There are different reasons of such limitations. First of all, it is insufficiently elaborated terminology in Crimean Tatar language concerning various fields of science, such as mathematics, physics, biology, etc. Modern dictionaries, in turn, were seriously criticized by experts. Secondly, it is the absence of original textbooks on various subjects in Crimean Tatar language (with the exception of textbooks of Crimean Tatar language and literature), and existing books are mostly translations from Russian or Ukrainian. Thirdly, it is a limited number of teachers who could teach mathematics, physics and other non-linguistic subjects in Crimean Tatar (Тищенко et al., 2011: 18-19). Also, as an obstacle to the study of native language, respondents mentioned insufficient number of Crimean Tatar language lessons, or inconvenient time-table of those lessons. For example, Crimean Tatar language lessons usually are put as last one (7th or 8th on the timetable), what undoubtedly reduces the absorption of the material and motivation to study. For this reason, parents fear that if their children attend Crimean Tatar classes, they will miss the classes that other children use to get ahead (Uegling, 2004: 46). Teachers of some districts have drawn attention to the lack of preschool institutions with Crimean Tatar language of education, which could be 'a good basis for the school' (Тищенко et al., 2011: 35).

Another important issue in the educational sphere is a lack of higher education in Crimean Tatar language. Crimean Tatars who studied in Crimean Tatar secondary school do not have opportunity to enter the university with the native language of instruction (except for philological departments). Correspondingly, if a language is not used in higher education, it has very limited opportunities for its development as a language of science, politics, administration and justice. To provide 'better future' and wider job opportunities for their children, Crimean Tatar parents preferred rather Russian/Ukrainian schools then Crimean Tatar ones (Aydıngün & Aydıngün, 2004: 95). During the focus-group research, on the one hand, it was stated that the study of Crimean Tatar, Ukrainian and Russian was the best way to increase competitiveness of Crimean youth in the in the labor market in Ukraine. On the other hand, participants expressed an opinion that children who were educated in Crimean Tatar appeared to be 'locked' in Crimea (Тищенко et al., 2011: 35).

The education system which existed in Crimea had not provided, according to experts, the proper constitutional right to education in the Crimean Tatar language. Thus, the Crimean Tatar children had not had opportunity to be fluent in their native language and to maintain the national traditions and the spiritual culture of their nation (Тищенко et al., 2011: 16). As a result, Crimean Tatar language could not ensure the operation of national consciousness.[46]

Describing the problems with the development of the Crimean Tatar language in Crimea, linguistic experts as well as Crimean Tatar political elite articulated the requirements that must be done for the further successful development of the language in Crimea. The task which was declared as the final one was to restore the usage (quantitative and qualitative) of the Crimean Tatar language to the level that existed before deportation. The first step had to be in legislative sphere and it concerned the recognition of the Crimean Tatars as indigenous people of Crimea and their language as the state language of Crimea with correspondent changes in the Constitution of the Autonomous Republic of Crimea. As the Crimean Tatar experts stressed, such requirements could be satisfied only after the restoration of the statehood of the Crimean Tatar nation, what, in fact, would require changes in the both constitutions of Ukraine and Crimea (Эмирова, 2010). However, in the situation when the Crimean Tatars had no statehood, there were other ways to change the social status of the Crimean Tatar language. First of all, it was the special legal statuses of Crimean Tatar language as official language in Crimea and as a regional language or a language of the indigenous people.

46 QHA Агентство крымские новости 'Крымскотатарский язык должны знать все крымчане,- Селендили'. http://qha.com.ua/krimskotatarskii-yazik-doljni-znat-vse-krimchane-selendili-130039.html

Concerning the practical implementation of proposed statuses, experts stress on the obligation to teach the Crimean Tatar language as the language of indigenous people of Crimea at all Crimean schools regardless of their main language of instruction (Эмирова, 2007). The number of Crimean Tatar educational institutions had to be increased up to at least 150.[47] For exemplary situation with national education, Crimean Tatars referred to the times before deportation when the share of Crimean Tatar schools was 87%, while the Russian schools composed only 13%.

Experts' suggestions that concerned the status of the Crimean Tatar language presupposed also: compulsory duplication of the official documents (laws, decrees, and orders), signage, advertisements, and etc. on the Crimean Tatar language; the mandatory labeling of manufactured products in Crimea in both official languages; the increase of publishing materials, not only school textbooks but also high-quality fictions, including translation of famous world literary works in the Crimean Tatar language; increase radio and television broadcasts for the state languages (Эмирова, 1997).

In addition to the suggestions about state regulations and facilitations, Crimean Tatars experts and activists also were talking about the importance of the inter-group language preservation activity. It could be about the language courses created not only by linguists, but also by intellectuals, academia and students who are fluent in native language. Philanthropic activities aimed at socio-economic support of students who wish to study the native language as well as teachers who involved in the learning process could also be an important contribution to the enhancement of the in-group prestige of the Crimean Tatar language. The important role in this process could also be played by voluntaries that popularized speaking and learning native language among Crimean Tatar young.[48]

Among other claims concerning language maintenance, there was a shift from Cyrillic to Latin alphabet. A number of international scientific conferences devoted to the problems of transition to the Latin alphabet were already held in 1991-1992. A new Crimean Tatar alphabet based on Latin letters was developed as a result of these debates. It was legalized by the Supreme Council of Crimea in 1997 (Эмирова, 2010). Nowadays, both Cyrillic and Latin alphabet are in usage, and both alphabets have pros and cons. The main argument for the shifting to the new alphabet concerns failure of Cyrillic to convey the phonemic structure of Turkic languages properly. Furthermore, this shift could be regarded as a kind of break with the totalitarian regime, which has been usually associated with Cyrillic (Эмирова, 2008a: 190). Another argument in favor of the Latin alphabet is based on the fact that numerous Crimean Tatar diasporas use it, and it is difficult for them to master the Cyrillic.[49] At the same time, some negative consequences can be brought by the total substitute of alphabets. First of all, it would lead to the isolation from written cultural heritage which was created during the Cyrillic era, and also to cultural isolation of older generation who got used to it, and for whom, it is quite a challenge to switch to the new alphabet.

There were also claims which, at first sight, looked as linguistic ones but, in fact, were related to changes in cultural landscape of Crimea. Crimean Tatars demanded to restore place names that existed in the Crimea before the Imperial and Soviet rule. It was repeatedly proclaimed by Mejlis of the Crimean Tatar people. Crimean Branch of the Institute of Oriental Studies of the National Academy of Science of Ukraine prepared a draft law 'On Restoration of place names in Crimea changed by the decree of the Presidium of the Supreme Council of the RSFSR during 1944-1948'. In 2008, the Member of Ukrainian Parliament Oles Dony submitted also similar draft law 'On Restoring historical place names of the Autonomous Republic of Crimea'.[50] However, both of these projects have not been adopted, and they were sent for revision. There were also attempts made by Alexandr Goryainov, a Russian amateur, who learnt Crimean Tatar language. He created 'The Draft of Restoration of historical place names in Crimea' (Горяинов, 2010) in the form of the handbook with modern and pre-Soviet names of settlements and also a map with both the modern and the old Crimean Tatar toponyms on it.[51] However, no practical steps had been done by the authorities in this regard. He also created the Internet project called 'Alem-i

47 Голос Крыма 'На родном языке говорить не только приятно… но и модно'. http://www.goloskrima.com/?p=3396

48 Оказ, Лемара. Голос Крыма 'Проблема сохранения и возрождения крымскотатарского языка'. http://www.goloskrima.com/?p=2106

49 QHA Агентство крымские новости 'Крымскотатарский язык должны знать все крымчане,- Селендили'. http://qha.com.ua/krimskotatarskii-yazik-doljni-znat-vse-krimchane-selendili-130039.html

50 Ліга Закон 'Проект Закону України 'Про відновлення історичної топоніміки Автономної Республіки Крим', № 3334' http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2KM00A.html

51 The Map of Historical Toponyms in Crimea. http://medeniye.org/sites/default/files/Qirim_haritasi.jpg

Crimean peaceful protesters
© Yuliya Mimaroğlu Biletska

Medeniye' with Crimean Tatar-Russian electronic dictionary and transliteration from Cyrillic to Latin alphabet and vice versa. Moreover, he is the founder of Wikipedia pages in Crimean Tatar language. He published textbook about Crimean Tatar spelling rules and 'Modern Russian-Crimean Tatar Dictionary'.

There is also such indirect way of preservation of the language as endogamy, which, in fact, is quite widespread among Crimean Tatars (especially older generation). Marriages with the representatives of other communities (the Russians, the Ukrainians), even under the conditions when spouse is converted into Islam, are condemned by the Crimean Tatar community (Aydıngün & Aydıngün, 2004: 94). Since communication in mixed marriages is often conducted in Russian, which is a common language for both spouses, special attention is paid to the proper upbringing of children who would wish to create only a Crimean Tatar family.[52]

As we can see, there was the range of different suggestions (from state to in-group levels) concerning the promotion of the Crimean Tatar language made by Crimean Tatars activists. It is believed that such in-group activities plays one of the most important role in the preservation of endangered languages. Of course, it is difficult to solve all the problems only by the efforts of activists, but it is much harder to do when there is no initiative in the group itself. Without the realization of problems among group members, all the activity done by authorities could be uncalled.

Having analyzed Crimean Tatar demands concerning their language, one can conclude that these demands were related to their ethnic identity, and based on the above-mentioned concepts of 'homeland', 'crime' and 'victim'. Language claims were connected to their political aims and desired status in the Ukrainian society. Above-listed demands on the development of Crimean Tatar language would not be possible to comply without any changes of official status of the group and following satisfaction of their political ambitions. Because, as Stephen May asserts, language loss and contemporary language demands 'has much more to do with power prejudice, (unequal) competition and, in many cases, overt discrimination and subordination' (May, 2012: 4). In short, 'question of language are basically questions of power' (Chomsky as cited in May, 2012: 4), what in the case of Crimean Tatar also presupposes political self-determination of their nation. Similarly, Tollefson (1991: 202) argues that 'the struggle to adopt minority languages within dominant [state] institutions such as education, the law, and government, as well as the struggle over language rights, constitute efforts to legitimize the minority group itself and to alter its relationship to the state'. We can conclude that Crimean Tatars' native language demands arise from desire to resist domination by more powerful group, which is Russians in case of Crimea. It is a sort of revitalization of community through language usage.

52 Голос Крыма 'На родном языке говорить не только приятно… но и модно'. http://www.goloskrima.com/?p=3396

Vectors of the Crimean Tatar language's development within Russian Federation: Tatarstan experience

Described above achievements and problems of maintenance of Crimean Tatar language concerned the period of Crimea under the jurisdiction of Independent Ukraine. This period was de facto finished after the Russian annexation of Crimea in March, 2014. There are different data about the participation of the Crimean Tatars in the illegal referendum organized by self-proclaimed Crimean authorities. Crimean self-proclaimed authorities alleged about mass participation, while the ex-leader of the Crimean Tatar Mejlis Mustafa Dzemilev (Qırımoğlu) argues that only 1% of Crimean Tatars participated in so-called referendum.[53] Crimean Tatar representative body Mejlis has declared its clear position from the beginning of the crisis. Dzemilev as well as Chubarov repeatedly declared that Crimean Tatars stayed on the position of united Ukraine and they boycotted the referendum.[54] There is also less known and not numerous Crimean Tatar organization Milli Firka which supported the referendum and following Russian annexation.

When it concerns the future of the Crimean Tatar nation within Russian Federation, representatives of Russian authority usually make the example of successful *story* situation of the Tatars in Tatarstan. Having a meeting with the representatives of Crimean Tatars nation on May 16, 2014 in Sochi, Russian President Putin also referred to Tatarstan: 'I admire the way Tatarstan develops. It is a leader in many areas of development, the leader in comparison with other regions of the Russian Federation. Therefore, the Crimean Tatars also have all chances to become leaders not only in Crimea, but also in Russia'.[55] It was the President of Tatarstan Rustam Minnikhanov, who visited Crimea during political crises.[56] He attended special session of Supreme Council of Crimea on March 11, 2014, when so-called 'Declaration of Independence of Crimea' together with the decree 'On guarantees to restore the rights of the Crimean Tatar people and their integration into the Crimean community' were issued. Minnikhanov urged Crimean Tatars to support 'the Referendum'[57] and signed with self-declared government of Crimea the agreement of collaboration of Crimea and Tatarstan in several spheres.[58]

However, besides the names of nations and their religion, it would be quite fallaciously to parallel and to identify the Crimean Tatars with Tatars of Tatarstan. These two nations have had different history, historical memories, social and economic preconditions, and political claims on self-determination. First of all, the Crimean Tatars unlike the Tatars of Tatarstan have experienced the traumatic events of deportation, the loss of statehood and the homeland on the whole, and discriminating life in exile. The Tatars in Tatarstan have not faced infringement of national rights, and they have realized political claims of self-determination in the form of Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic within the USSR and the Republic of Tatarstan within Russian Federation. As a result of different historical experience, there are differences of national composition of the mentioned regions. The Tatars have been always the majority group of Tatarstan, while Russians have been taken only the second place. According to the All-Russian census 2010, Tatars compose 53,15% (2 012 571 people) of Tatarstan's population, while Russians share is 39,65% (1 501 369 people).[59] Tatar people are recognized in the Constitution of Tatarstan as one of the groups who are founders of the Republic. In a few articles of the Constitution, the Tatars mentioned along with 'multinational people of Tatarstan' what indicates their titular status

53 LB.ua '99% крымских татар на референдуме не голосовали, - Джемилев'. http://lb.ua/news/2014/03/16/259597_99_krimskih_tatar_referendume.html

54 Mejlis of the Crimean Tatar People 'APPEAL of the Mejlis of the Crimean Tatar People to the Verkhovna Rada of Ukraine, whole Ukrainian people - citizens of Ukraine of all nationalities'. http://qtmm.org/en/news/4297-appeal-of-the-mejlis-of-the-crimean-tatar-people-to-the-verkhovna-rada-of-ukraine-whole-ukrainian-people-citizens-of-ukraine-of-all-nationalities
Mejlis of the Crimean Tatar People 'Statement of Mejlis of the Crimean Tatar People as Regard to Announcement of «Crimean Referendum» by Verkhovna Rada of Autonomous Republic of Crimea'. http://qtmm.org/en/news/4198-statement-of-mejlis-of-the-crimean-tatar-people-as-regard-to-announcement-of-crimean-referendum-by-verkhovna-rada-of-autonomous-republic-of-crimea

55 Президент России 'Встреча с представителями крымских татар'. http://www.kremlin.ru/news/21028

56 Президент Республики Татарстан 'Президент Татарстана Рустам Минниханов совершает рабочую поездку в Автономную Республику Крым'. http://president.tatarstan.ru/news/view/120800

57 Президент Республики Татарстан 'Рустам Минниханов принял участие во внеочередном заседании Верховного Совета Автономной Республики Крым'. http://president.tatarstan.ru/news/view/120875

58 РИА Новости 'Крым и Татарстан подписали соглашение о сотрудничестве'. http://ria.ru/world/20140305/998257126.html

59 Федеральная служба государственной статистики 'Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года в отношении демографических и социально-экономических характеристик отдельных национальностей' http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html

© image.zn.ua & ru.krymr

in the Republic.[60] Thus, while Tatars' self-determination and statehood rights have been complied, the Crimean Tatars have still been struggling for it since deportation.

Language situation in Tatarstan differ from the Crimean one. According to the All-Russian census 2002, approximately 93% of all Tatars (1 858 238 from 2 000 116) speaks the Tatar language. People who can speak the Tatar language compose 53,3% (2 014 517) of all population in Tatarstan. It includes 64 143 Russians (4,3% of all Russians in Tatarstan) who also know the Tatar language.[61] The data of All-Russian census 2010 shows that 97,3 % (3 683 899 people) can speak Russian, and 52% (1 965 498 people) can speak the Tatar language.[62]

Language issues in Tatarstan are regulated by several documents such as 'Constitution of the Republic of Tatarstan',[63] Laws of the Republic of Tatarstan 'On the state languages of the Republic of Tatarstan and other languages in the Republic of Tatarstan',[64] 'On the use of the Tatar language as the state language of the Republic of Tatarstan',[65] and 'On Education'.[66] State languages of Tatarstan are Russian and Tatar. All these legislations stress on the equality of both languages. The Tatar and Russian languages are used equally in legislation and public institutions, and studied in equal volumes within the federal state educational standards (Article 8 of Education Law), including the possibility to conduct the higher education in Tatar (Article 5 of Education Law).[67] However, there are clauses that attract its attention on the special efforts on the revival, preservation and development of the Tatar language in the status of the state language of the Republic of Tatarstan. It presupposes development and improvement

60 Государственный Совет Республики Татарстан 'Конституция Республики Татарстан' http://www.gossov.tatarstan.ru/konstitucia/

61 Всероссийская перепись населения 2002 года 'Национальный состав и владение языками, гражданство'. http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17

62 Федеральная служба государственной статистики 'Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года в отношении демографических и социально-экономических характеристик отдельных национальностей' http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html

63 Государственный Совет Республики Татарстан 'Конституция Республики Татарстан' http://www.gossov.tatarstan.ru/konstitucia/

64 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 8 июля 1992 года № 1560-XII «О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан»' **http:**//gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/1560.doc

65 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 12 января 2013 года №1-ЗРТ «Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан»'http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/18_zak.pdf

66 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 22 июля 2013 года № 68-ЗРТ «Об образовании»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/0682013.rar

67 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 22 июля 2013 года № 68-ЗРТ «Об образовании»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/0682013.rar

Crimea
© Mikail Cengiz

Crimea,
Church in the
Monastery of
the Dormition
© Yuliya
Mimaroğlu
Biletska

of the education system with the Tatar language of instruction, the training of scientific and pedagogical staff, as well as the development of science, art, literature, television and radio broadcasting, publishing of books, dictionaries, newspapers and magazines, educational and methodical literature in the Tatar language (Article 6).[68] State guarantees language courses to the citizens who speak only one state language but need to use the second state language at work (Article 4). Also companies in Tatarstan have the right to execute products' labels and instructions in the Tatar language (Article 20)[69].

At the same time, there is a Federal Law 'On Education'.[70] According to the Article 4 'Citizens of the Russian Federation have the right to pre-school, primary general and basic general education in the mother tongue of the peoples of the Russian Federation, as well as the right to study their native language'. This law does not contain any notion of 'national schools' and it guarantees native language education only till the 9th grade. In does not apply to secondary education (high schools), specialized professional training, undergraduate, graduate and postgraduate education. In 2001, Unified State Exam (**ЕГЭ**) was introduced in Russian education system. On the one hand, Russian and Mathematics became obligatory final exams all over the Russian Federation; on the other hand, other finals can be taken only in the Russian language.[71] In case of situation when students are taught in Tatar but finals will be taken in Russian, students and their parents do not have any motivation to study in native language as it could reduce their grades and competitiveness while entering the universities. As a result of such changes, the number of schools with the Tatar language of instruction has been reduced from 2374 in 1995 to 1061 in 2009, 997[72] in 2010, 854[73] in 2012, and finally to 757[74] in 2013. The number of Tatars, who are taught in their native language, are also declined from 48,4 % in 2009 to 43,6 % in 2012.

The next step will be analyzing legislation base adopted in Crimea as well as Russian Federation concerning Crimean Tatars. A few days before so-called Referendum, on March 11, 2014 Supreme Council of Crimea along with the decree on 'Independence of Crimea' with the following entry into Russian Federation accepted also a resolution 'On the guarantees of restoring the rights of the Crimean Tatar people and its integration in the Crimean community'.[75] This document guaranteed to take into consideration Crimean Tatars rights during the adoption of the new Constitution of the Republic of Crimea. There were many promises to the Crimean Tatars such as 20% of seats in the new parliament

68 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 12 января 2013 года №1-ЗРТ «Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/18_zak.pdf

69 Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 12 января 2013 года №1-ЗРТ «Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/18_zak.pdf

70 Министерство Образования и Науки Российской Федерации 'Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ (ред. от 05.05.2014) «Об образовании в Российской Федерации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 06.05.2014)' http://минобрнауки.рф/документы/2974/файл/1543/12.12.29-ФЗ_Об_образовании_в_Российской_Федерации.pdf

71 Российская газета 'Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 28 ноября 2008 г. N 362.5-й пункт приложения'. http://www.rg.ru/2009/01/30/attestacia-dok.html

72 Республика Татарстан 'Образование'. http://1997-2011.tatarstan.ru/?DNSID=3004b5628f78a9a4e1fe5e1270a873c5&node_id=773

73 Камахина, Юлия. 'Госсовет РТ: в республике становится меньше школ с татарским языком обучения', Аргументы и Факты. http://www.kazan.aif.ru/society/details/86272

74 Хәсәнова, Алсу. 'Татар мәктәбе авылларда гына калды'. Ватаным Татарстан. № 216, http://vatantat.ru/index.php?apg=3318

75 Государственный Совет Республики Крым 'Парламент Крыма принял постановление «О гарантиях восстановления прав крымскотатарского народа и его интеграции в крымское сообщество»'. http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_2

and government as well as local authorities, recognition of Crimean Tatar Kurultay and Mejlis, promoting education in the Crimean Tatar language, returning historical place names modified after the deportation, and etc. However, in the new Constitution of Crimea, adopted on April 11, 2014 none of these promises were kept. There is no a single mention of the Crimean Tatars at all, to say nothing of their indigenous status in Crimea. There is only an article where Crimean Tatar declared as a state language. However, the spelling was done incorrectly from the political viewpoint (крымско-татарский instead of крымскотатарский). According to the current official 'Rules of Russian orthography and punctuation' (1956), the word should be written together. Moreover, spelling as a solid word is accepted in Crimea as well as in Ukraine in official documents and scientific texts including usage by Crimean Tatars themselves. The striking examples are the names of Crimean Tatar faculties and departments in Simferopol and Kyiv (Факультет крымскотатарской и восточной филологии,[76] Факультет крымскотатарской и турецкой филологии[77]) and a number of dictionaries and linguistic reference books (Усеинов, 2009a, 2009b; Миреев & Горяинов, 2013). Spelling of the word with a hyphen symbolizes the attempts to divide the word 'Tatars' from 'Crimea'. It shows that Russian authorities consider the Crimean Tatars not as a separate nation, but as a regional variation of the Tatars (the Tatars who just live in Crimea). Such viewpoint is contrary to the self-identification of the Crimean Tatars. Even this, at first sight insignificant difference, actually shows the incoherence on a matter of principle between how Putin understands the role and the status of the Crimean Tatars in Crimea and how they do it within the frameworks of self-determination.

Next document adopted by Russian Federation concerning the Crimean Tatars is decree № 268 of the President 'On Measures for the rehabilitation of the Armenian, Bulgarian, Greek, Crimean Tatar and German peoples and the state support of their revival and development'.[78] First of all this law has historical mistake, mentioning 70th anniversary of deportation of the Armenian, Bulgarian, Greek, Crimean Tatar and German peoples. In fact, Germans were deported in 1941 what makes 73rd anniversary of this tragic event. Furthermore, this law equalize in rights all the mentioned groups, what does not corresponds to the position of the Crimean Tatars, who consider themselves as indigenous people of Crimea as they do not have other homeland except Crimea while other mentioned nations do. Mejlis leader Refat Chubarov stressed also on absence of the clear mechanisms how to put into practice declared directions.[79]

The Laws 'On Language' or 'On Education' still have not been adopted by occupation authorities in Crimea. Whatever laws concerning education Crimean Supreme Council adopts, the Federal Law 'On Education' will always prevail. It means the introduction of Unified State Exam, which is taken in Russian. In turn, it will lead to supplanting the Crimean Tatar language by Russian, including the Crimean Tatars national schools, as it can be recently observed in Tatarstan.

Conclusion

Referring to the constructivist approach to the ethnicity and critical approach to the language policy, we can say that the native language has symbolic meaning for the Crimean Tatars' ethnic boundaries maintenance. It symbolizes the struggle of the nation for their rights in the society where they appeared to be a minority. Situation with the Crimean Tatar language is a result of social and political changes this community has so far experienced in their history. Policies implemented first by Russian Empire and after even in more severe forms prosecuted by Soviet Union led to the situation when the Crimean Tatars firstly became a minority in their homeland and later were completely forced to leave it. Assimilation (Russification) policy caused the hybridization of culture and following it language shift in favor of the language and culture of the occupants who managed to be a majority.

Taking into the consideration the idea that language shift or loss depends on the voluntariness of inclusion of a group in particular society; we have to state that the situation when Crimean Tatars became

76 Факультет крымскотатарской и восточной филологии http://crimtatphil.crimea.edu

77 Факультет крымскотатарской и турецкой филологии http://kipu.crimea.ua/fktf

78 Президент России 'Указ Президента Российской Федерации № 268 «О мерах по реабилитации армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов и государственной поддержке их возрождения и развития»'. http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d4d587feecc172ab2c.pdf

79 Меджлис крымскотатарского народа 'Рефат Чубаров убежден, что в подготовке указа президента России о реабилитации крымскотатарского и других народов Крыма, пострадавших от репрессий, не принимали участия люди, которые глубоко знают крымскотатарскую проблему'. http://qtmm.org/ru

an 'indigenous subordinate' group prevented them from total assimilation and language loss and, in fact, it retarded the process of language shift. It also concerns the traumatic events such as deportation, life in exile with encroachment on their rights, and the prohibition on returning to the homeland. Despite the situation when their language was deprived social, political and educational functions and became 'a domestic language', the Crimean Tatars who grew up in exile became bilinguals but had not completely lost the native language (in contrast to e.g. the Ukrainians in Crimea, who were resettled there in more voluntary terms then the Crimean Tatars to Central Asia). However, after the repatriation, when the dream of homeland lost its previous cohesive potential, linguistic competence of the young generation of Crimean Tatars declined, even in spite of much wider opportunities of language learning in form of national schools, classes, facultative courses, and etc. Currently, the Crimean Tatars are in the second stage of described by May (2006: 258) three-stage language shift process. The primary goals of language policy planning should be the prevention of transition to the last stage which means the replacement of the native language with the majority language, which is Russian in their case.

Crimean Tatar national movement that had succeeded in the repatriation of the community to their homeland continued its activity within the political discourse of independent Ukraine in the form of Kurultay and Mejlis. Declaring the national revival as main goal, political elite from Mejlis have paid much attention to the problems of language maintenance, including spheres of education, mass-media, and political and social lives. In spite of some success that were achieved since the repatriation in the sphere of the revival of the Crimean Tatar language (national schools, departments at the Universities, mass-media, and etc.), academic and political elite have found them insufficient. Taking into the consideration the critical theory thesis that the language policy ambitions of a group are strictly connected to its struggle for desired political and social statuses, we argue that Crimean Tatars' claims in the sphere of language rights are conjugated to their goals of political self-determination.

Being guided by the historical memories with its 'golden age' when the Crimean Tatars composed a majority of the Crimean population, Crimean Tatar national elite seek to revitalize the significance that native language used to have in the society of past times. In fact, the role they wish the language to play is a reflection of attempts to change current majority-minority ethnic relations that have been established in Crimea. It caused the discrepancy among *de facto* and *de jure* status on the one hand and expected (desirable) status on the other hand. Being a minority in sociological and political terms, they claim to be indigenous people with wide privileges in the society. This status is meant to prevent the assimilation of their community that has already stated. Constructivist approach that sees language as one of the symbolic markers which contribute to the maintaining of ethnic boundaries helps us to explain why the Crimean Tatars link the revival of the native language with the revitalization of whole community. The language is seen as a tool which helps to gain the power of the group after the restoration of all linguistic rights which had been eliminated by the policy of linguistic imperialism.

Concerning the frameworks of effective language policy planning, we concluded that Minority Language Rights approach by Stephen May (2005, 2006, 2012), who considers language rights as part of broader rights of minority groups, is the most convenient for Crimean Tatar case. First of all, to be successful in the language revival, this policy should be planned on the principles of integration of the Crimean Tatars into the Crimean society, but not the assimilation which has been a core of language policies since the first Russian annexation. It is clear that 'negative rights' that were provided by Ukrainian state appeared to be not enough for the native language maintenance. Merely toleration and freedom of choice when the state lets the Crimean Tatar language take its course is insufficient to change the vector of language shift. It needs the 'positive rights' (promotion-oriented) which guarantee special conditions to practice culture and language. Only with encouragement of the community members by the state authorities may change the situation for better.

With the second Russian annexation of Crimea, all the efforts of the revitalization of the Crimean Tatar community in cultural and political terms may come to naught. There are few groups among Crimean Tatars, who believe in the enhancement of community's situation, including their language, under the occupation regime. So, it is a question what they mean under the enhancement. If the successful assimilation, their hopes will be justified. The Russians in Crimea, who had been already a majority in numerical and sociological terms, became now a titular nation with total control over the Crimea. In this situation, the discrimination policy that the Crimean Tatars had been faced with before has all chances to happen again. During a short period of time that passed after the annexation, the Crimean

Tatars have already experienced the ban of mourning events that the Crimean Tatars used to organize to revere the memory of the victims of the Deportation, the prohibition to enter Crimea for the most significant national leaders, Mustafa Dzemilev (Qırımoğlu) and Refat Chubarov, the threats to destroy the representative body of the Crimean Tatars, Mejlis, by declaring it as an extremist organization etc. Taking into the consideration that discrimination policy pursued by Soviet state caused the emergence of strong national movement, we think that it is reasonable to speak about the future salience of national identity followed by the new wave of national struggle. The idea of national self-determination, constructed in the exile, survived political victimization of Soviet dictatorship, and it did not disappear under the relatively loyal Ukrainian authority tended not to put serious obstacles in the way of national reviving as, for example, Mejlis could openly function, and several state commissions that dealt with issues of the Crimean Tatars were founded. These facts make us state that this national movement will not decline under the Russian rule, but rather gain a new powerful incentive. And nominal status of the Crimean Tatar language in the Constitution, without any link to the status of the group and without practical implementation of it will not restrain rather provoke the Crimean Tatars to struggle for their national self-determination.

References

Anderson, Benedict (1991). *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

Aydıngün, Ayşegül & Aydıngün, Ismail (2004). *Kırım Tatarlarının Vatana Dönüşü: Kimlik ve Kültürel Canlanma*. Ankara: AYK Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Aydıngün, Ismail & Aydıngün, Ayşegül (2007). 'Crimean Tatars Return to Home: Identity and Cultural Revival'. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 33 (1), p. 113 -128.

Aydıngün, İsmail (2012). 'Ne Doğu Ne Batı, Hem Doğu Hem Batı: Avrasya'nın Geçiş Ülkesi Ukrayna'. (Ed.) Aydıngün, İsmail ve Balım, Çiğdem. *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Ukrayna, Türk Dilli Halklar – Türkiye ile İlişkiler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, s. 209-307.

Barth, Fredrik (1969). 'Introduction'. (Ed.) Barth, Fredrik. *Ethnic groups and Boundaries*. London: George Allen & Unwin, p. 9-38.

Biletska, Yuliya (2013). 'Politics of Memory' in the Process of Shaping Ethnic Identity of the Crimean Tatars, the Russians in Crimea and the Ukrainians'. (Ed.) Selnes, Kjartan & Senyushkina, Tatiana. *Identity and Collective memory.* Oslo: Norway humanist association, p. 45-55.

'Crimea: People, Problems, Prospects (Socio-political, Inter-ethnic and Inter-confessional Relations in Crimea)' (2008). *National Security & Defense.* 10 (104). Ukrainian Centre for Economic & Political Studies Named after Olexandr Razumkov, pp. 2-72.

'Crimean Society: Dividing lines and Prospects of Consolidation' (2009), *National Security & Defense*. 5 (109). Ukrainian Centre for Economic & Political Studies Named after Olexandr Razumkov, pp. 2-72.

Edwards, John (1996). 'Symbolic Ethnicity and Language'. (Ed.) *Hutchinson*, John & *Smith,* Anthony D. *Ethnicity.* Oxford New York: Oxford University Press, p. 227-229.

Fisher, Alan W. (1978). *The Crimean Tatars*. Stanford, Calif: Stanford University, Hoover Institution Press.

Fishman, Joshua A. (1991). *Reversing language Shift: Theory and Practice of Assistance to Threatened Languages*. Clevedon : Multilingual Matters.

Fishman, Joshua A. (2006). 'Language Policy and Language Shift Minorities'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p. 311-328.

Grenoble, Lenore A. (2003). *Language Policy in the Soviet Union*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Lazzerini, Edward (1990). 'Crimean Tatars'. (Ed.) Smith, Graham. *The Nationalities Question in the Soviet Union.* London and New York: Longman, pp. 322-338.

Magocsi Paul Robert (1996). *A History of Ukraine*. Toronto: University of Toronto Press.

May, Stephen (2005). 'Language rights: Moving the debate forward'. *Journal of Sociolinguistics.* 9/3, p. 319-347.

May, Stephen (2006). 'Language Policy and Minority Rights'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p. 255-272.

May, Stephen (2012). *Language and minority rights: ethnicity, nationalism and the politics of language*. Routledge, 2 edition.

Minahan, James. (2002). *Encyclopedia of the Stateless Nations: S-Z*. Greenwood Publishing Group.

Olson, John. S. (Ed.) (1994). *Ethnohistorical Dictionary of the Russian and Soviet Empires*. Greenwood Publishing Group.

Paulston, Christina Bratt & Heidemann, Kai (2006). 'Language Policies and the Education of Linguistic Minorities'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p. 292-310.

Pennycook, Alastair (2006). 'Postmodernism in Language Policy'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p. 60-76

Phillipson, Robert (1992). *Linguistic Imperialism*. Oxford & New York: Oxford University Press.

Ricento, Thomas (2006a). 'Language Policy: Theory and Practice'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p.10-23

Ricento, Thomas (2006b). 'Theoretical Perspectives in Language Policy: An Overview'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p.3-9

Sheehy, Ann & Nahaylo, Bohdan (1980). 'The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minorities'. *Minority Rights Group Report.* 16. London.

Skutnabb-Kangas, Tove (2000). *Linguistic genocide in education – or worldwide diversity and human rights?*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

Skutnabb-Kangas, Tove (2006). 'Language Policy and Linguistic Human Rights'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p.. 273-291

Smith, Anthony D. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.

Street, Brian V. (ed.) (1993). *Cross-cultural approaches to literacy*. Cambridge: Cambridge University Press.

TIKA 2004-2006 Combined Annual Report (2008). Ankara

TIKA 2010 Faaliyet Raporu (2011). Ankara

TIKA 2012 Annual Report (2013). Ankara
TIKA Annual Report 2008 (2009). Ankara
Tollefson, James W. (1991). *Planning language, planning inequality: Language policy in the community*. London: Longman
Tollefson, James W. (2002) 'Introduction: Critical Issues in Educational Language Policy'. (Ed.) Tollefson, James W. *Language Policies in Education: Critical Issues.* Lawrence Erlbaum Associates, p.3-16
Tollefson, James W. (2006). 'Critical Theory in Language Policy'. (Ed.) Ricento, Thomas. *An introduction to language policy : theory and method.* Blackwell Publishing, p. 42-59
Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı Faaliyet Raporu'09 (2010). Ankara
Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı 2011 Faaliyet Raporu (2012). Ankara
Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2010 (2011). Ankara
Turkish Development Assistance Report 2007 (2009). Ankara
Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2011 (2012). Ankara
Türkiye Kalkınma Yardımları Raporu 2012 (2013). Ankara
Uegling, Greta Lynn (2004). *Beyond memory: the Crimean Tatars' deportation and return*. Palgrave Macmillan.
Алпатов, Владимир М. (2000). *150 языков и политика. 1917—2000. Социолингвистические* проблемы СССР и постсоветского пространства. Москва: Краф
Бекирова, Гульнара (2003). 'Проблема эмиграции крымских татар в Российской исторической литературе XIX – 30-х годов XX века'. Ученые записки ТНУ. № 5(17). Симферополь: Таврида, с. 68-79
Білецька, Юлія (2011). Формування етнічної ідентичності домінантних спільнот Криму: політико-культурологічний аспект. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. 23.00.05 – етнополітологія та етнодержавознавство. Севастополь: На правах рукопису
Богомолов, Олександр & Семиволос, Ігор (2010). «Кримськотатарський газетний дискурс: уявлення про себе». Критика. Число 1–2 (147–148), с. 12-15
Велешко, Олена М. (2008) Вплив віктимних чинників на політичну поведінку кримськотатарських репатріантів. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 «Етнополітологія та етнодержавознавство». Київ
Дюличев, Валерий П. (2005). Рассказы по истории Крыма. Симферополь: ИД Квадранал.
Егорова, Л. Г. & Чумичёва М. А. (2013). 'Пространство печатных СМИ Крыма: концепция презентации'. Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65) № 3, с.110-119.
Кузьмин, Николай Н (2010). 'Историческая память в процессе межкультурного взаимодействия'. Методологія теорія і практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. Харьків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Випуск 16., с. 417-420
Куртиев, Рефат (2005a). 'Этногенез и этапы этнической истории крымскотатарского народа'. (Ред.) Чубаров, Э. и др. Очерки истории и культуры крымских татар. Симферополь: Крымучпедгиз, с. 7-16
Куртиев, Рефат (2005b). 'Этноним «татары» и этнос «крымские татары»'. (Ред.) Чубаров, Э. и др. Очерки истории и культуры крымских татар. Симферополь: Крымучпедгиз, с. 16-19
Куртсеитов, Рефик Д. (2011). 'Развитие образования на языках коренных народов и национальных меньшинств на постсоветском пространстве. Прошлое и настоящее'. Культура народов Причерноморья. № 199, т. 1.,с. 104-107.
Куртсеитов, Рефик Д. (2012). '*Этносоциологические аспекты развития образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым*'. *Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник*. Выпуск 16. Крымское *региональное сообщество: генезис, современное состояние, перспективы*. *Симферополь: СОНАТ, с.145-158*
Куртсеітов, Рефік Д. (2011). 'Вивчення рідної мови й навчання нею в системі освіти Автономної Республіки Крим: стан, проблеми, тенденції розвитку'. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. № 941, с.266-269
Куртсеітов, Рефік Д. (2012). '*Вплив установ системи освіти на процес мовної соціалізації дітей дошкільного та шкільного віку (кримських татар і національних меншин) в умовах сучасного Криму*'. Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. Випуск 6, с.62-72
Мальгин, Андрей В. (2000). Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова, 1989-1999. Симферополь: Новый Крым.
Марусик, Т.П. & Кошова, Н.М. (2008). 'Інфраструктура задоволення мовних потреб громадян та її функціонування', (Ред.) Майборода, О.М.; Шульга, М.І.; Горбатенко В.П. та ін. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. - Київ: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, С. 86-112
Мireев, Вадим А. & Горяинов, Александр В. (2013) Современный русско-крымскотатарский словарь. Симферополь-Саки
Тищенко, Юлія А., Горобчишина С. А,. Куркчі, Ю. І та ін. (2011). Рівний доступ до якісної освіти в АР Крим: виклики і перспективи в полікультурному регіоні. Укр. не залеж. Центр політ. дослідж. Київ: Агентство «Україна»
Усеинов, Сейран М. (2009b). Украинско-крымскотатарско-русский словарь. Симферополь: ОАО «Симферопольская городская типография»
Усеинов, Сейран М. (2009a). Русско-крымскотатарский, крымскотатарско-русский словарь. Симферополь: Тезис
Эмирова, Адиле М (2010). 'Крымскотатарский язык в социолингвистическом измерении'. Культура народов Причерноморья. № 183. Симферополь, с. 205-208
Эмирова, Адиле М. (1997). *'Языковая ситуация в Крыму и насущные проблемы возрождения крымскотатарского языка'. Культура народов Причерноморья.* №1. Симферополь, с. 83–86.
Эмирова, Адиле М. (2008a). *'Кримськотатарська мова: проблеми існування і розвитку'. Избранные научные работы.* К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности. *Симферополь: КРП Издательство Крымучпедгиз, с.186-191*
Эмирова, Адиле М. (2008b). 'Языковая компетенция крымских татар и проблемы возрождения крымскотатарского языка'. Избранные научные работы. К 75-летию со дня рождения и 52-летию научной, педагогической и общественной деятельности. *Симферополь: КРП Издательство Крымучпедгиз,* с.197-198
Яблоновська, Наталя В. (2006). Етнічна преса Криму: історія та сучасність: монографія. Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав.

Internet sources

All-Ukrainian population census' 2001 'Linguistic composition of population Autonomous Republic of Crimea'. http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/results/general/language/Crimea/

United Nations Treaty Collection 'Convention on the Rights of the Child'. https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201577/v1577.pdf

LB.ua '99% крымских татар на референдуме не голосовали, - Джемилев'. http://lb.ua/news/2014/03/16/259597_99_krimskih_tatar_referendume.html

Mejlis of the Crimean Tatar People 'APPEAL of the Mejlis of the Crimean Tatar People to the Verkhovna Rada of Ukraine, whole Ukrainian people - citizens of Ukraine of all nationalities'. http://qtmm.org/en/news/4297-appeal-of-the-mejlis-of-the-crimean-tatar-people-to-the-verkhovna-rada-of-ukraine-whole-ukrainian-people-citizens-of-ukraine-of-all-nationalities

Mejlis of the Crimean Tatar People 'Statement of Mejlis of the Crimean Tatar People as Regard to Announcement of «Crimean Referendum» by Verkhovna Rada of Autonomous Republic of Crimea'. http://qtmm.org/en/news/4198-statement-of-mejlis-of-the-crimean-tatar-people-as-regard-to-announcement-of-crimean-referendum-by-verkhovna-rada-of-autonomous-republic-of-crimea

QHA Агентство крымские новости 'Крымскотатарский язык должны знать все крымчане,- Селендили'. http://qha.com.ua/krimskotatarskii-yazik-doljni-znat-vse-krimchane-selendili-130039.html

Council of Europe 'The European Charter for Regional or Minority Languages'. http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/148.htm

Council of Europe 'The Framework Convention for the Protection of National Minorities'. http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/157.htm

OSCE 'The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities'. http://www.osce.org/hcnm/32180

The Map of Historical toponyms in Crimea. http://medeniye.org/sites/default/files/Qirim_haritasi.jpg

U.S. Department of State 'International Religious Freedom Report for 2012 Ukraine'. http://www.state.gov/documents/organization/208590.pdf

UNESCO 'The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities'. http://www.unesco.org/most/ln2pol7.htm

Council of Europe 'Third report submitted by Ukraine pursuant to Article 25, Paragraph 2 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, ACFC/SR/III(2009)006, Strasbourg, 7 May 2009'. http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_fcnmdocs/PDF_3rd_SR_Ukraine_en.pdf

Turkish Cooperation and Development Agency (TIKA) 'TIKA's History'. http://www.tika.gov.tr/en/about-us/history/1

Всероссийская перепись населения 2002 года 'Национальный состав и владение языками, гражданство'. http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17

Голос Крыма 'Владимир Буякевич: Концепция образования – это голос крымскотатарского народа, который я всегда готов поддерживать'. http://www.goloskrima.com/?p=9820

Голос Крыма 'На родном языке говорить не только приятно… но и модно'. http://www.goloskrima.com/?p=3396

Горяинов, Александр (2010). Проект восстановления исторической топонимики Крыма. Alem-i Medeniye http://medeniye.org/sites/default/files/filedoc/gayridan_tiklev_leyhasi.pdf

Государственный Совет Республики Крым 'Парламент Крыма принял постановление «О гарантиях восстановления прав крымскотатарского народа и его интеграции в крымское сообщество»'. http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_2

Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 8 июля 1992 года № 1560-XII «О государственных языках Республики Татарстан и других языках в Республике Татарстан»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/1560.doc

Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 12 января 2013 года №1-ЗРТ «Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан»'http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/18_zak.pdf

Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 22 июля 2013 года № 68-ЗРТ «Об образовании»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/0682013.rar

Государственный Совет Республики Татарстан 'Закон Республики Татарстан от 12 января 2013 года №1-ЗРТ «Об использовании татарского языка как государственного языка Республики Татарстан»' http://gossov.tatarstan.ru/fs/site_documents_struc/18_zak.pdf

Государственный Совет Республики Татарстан 'Конституция Республики Татарстан'. http://www.gossov.tatarstan.ru/konstitucia/

Верховна Рада України 'Закон України 'Про засади державної мовної політики', 5029-VI'. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-17/conv/page

Верховна Рада України 'Закон України 'Про місцеве самоврядування в Україні' 280/97-вр'. http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр

Верховна Рада України 'Закон України 'Про національні меншини в Україні', 2494-12'. http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12

Верховна Рада України 'Закон України 'Про освіту', 1060-12'. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12

Камахина, Юлия. 'Госсовет РТ: в республике становится меньше школ с татарским языком обучения', Аргументы и Факты. http://www.kazan.aif.ru/society/details/86272

Верховна Рада України 'Конституция Автономной Республики Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb239k002-98/paran2#n2

Верховна Рада України 'Конституція України, 254к/96-вр'. http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр

Верховна Рада України 'Концепция образования на крымскотатарском языке в Автономной Республике Крым'. http://zakon4.rada.gov.ua/krym/show/rb1915002-10#n11

Меджлис крымскотатарского народа 'Рефат Чубаров убежден, что в подготовке указа президента России о реабилитации крымскотатарского и других народов Крыма, пострадавших от репрессий, не принимали участия люди, которые глубоко знают крымскотатарскую проблему'. http://qtmm.org/ru

Министерство Образования и Науки Российской Федерации 'Федеральный закон от 29 декабря 2012 г. № 273-ФЗ (ред. от 05.05.2014) «Об образовании в Российской Федерации» (с изм. и доп., вступ. в силу с 06.05.2014)'. http://минобрнауки.рф/документы/2974/файл/1543/12.12.29-ФЗ_Об_образовании_в_Российской_Федерации.pdf

Міністерство освіти і науки України 'Задоволення освітніх потреб представників національних меншин України'. http://www.mon.gov.ua/ua/activity/education/56/694/zagalni-vidomosti/

Оказ, Лемара. ‘Проблема сохранения и возрождения крымскотатарского языка’. Голос Крыма. http://www.goloskrima.com/?p=2106

Верховная Рада Автономной Республики Крым ‘Отчет Совета Министров Автономной Республики Крым о своей деятельности в целом (комплексный) за 2012 год’. http://www.rada.crimea.ua/textdoc/ru/6/project/817pr.pdf

Президент Республики Татарстан ‘Президент Татарстана Рустам Минниханов совершает рабочую поездку в Автономную Республику Крым’. http://president.tatarstan.ru/news/view/120800

Президент Республики Татарстан ‘Рустам Минниханов принял участие во внеочередном заседании Верховного Совета Автономной Республики Крым’. http://president.tatarstan.ru/news/view/120875

Президент России ‘Встреча с представителями крымских татар’. http://www.kremlin.ru/news/21028

Президент России ‘Указ Президента Российской Федерации № 268 «О мерах по реабилитации армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов и государственной поддержке их возрождения и развития»‘. http://news.kremlin.ru/media/events/files/41d4d587feecc172ab2c.pdf

Ліга Закон ‘Проект Закону України ‘Про відновлення історичної топоніміки Автономної Республіки Крим’, № 3334’ http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF2KM00A.html

Республика Татарстан ‘Образование’. http://1997-2011.tatarstan.ru/?DNSID=3004b5628f78a9a4e1fe5e1270a873c5&node_id=773

РИА Новости ‘Крым и Татарстан подписали соглашение о сотрудничестве’. http://ria.ru/world/20140305/998257126.html

Российская газета ‘Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации (Минобрнауки России) от 28 ноября 2008 г. N 362.5-й пункт приложения’. http://www.rg.ru/2009/01/30/attestacia-dok.html

Совет министров Автономной Республики Крым ‘*Образование на родном языке – один из приоритетов в работе Министерства образования и науки, молодежи и спорта Крыма*’. http://www.ark.gov.ua/blog/2011/12/23/obrazovanie-na-rodnom-yazyke-%E2%80%93-odin-iz-prioritetov-v-rabote-ministerstva-obrazovaniya-i-nauki-molodezhi-i-sporta-kryma/

Факультет крымскотатарской и восточной филологии http://crimtatphil.crimea.edu/

Факультет крымскотатарской и турецкой филологии http://kipu.crimea.ua/fktf

Федеральная служба государственной статистики ‘Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года в отношении демографических и социально-экономических характеристик отдельных национальностей’ http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html

Федеральная служба государственной статистики ‘Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года в отношении демографических и социально-экономических характеристик отдельных национальностей’ http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/results2.html

Хәсәнова, Алсу. ‘Татар мәктәбе авылларда гына калды’. Ватаным Татарстан. № 216, http://vatantat.ru/index.php?apg=3318

TOWARDS TRANSNATIONAL NATION-BUILDING?: 'THE CASE OF THE CRIMEAN TATARS'

Filiz Tutku Aydın Bezikoğlu

Introduction

The Crimean Tatars were one of the three Soviet nationalities, who were not permitted to return to their homeland after they were deported from their homeland on 18 May 1944 by the Soviet government, on the pretext of collaboration with the Nazis. They undertook an exceptional collective return movement between the 1950s and 1990s, and finally returned to their homeland *en masse*. However, they constitute only 13 % of the population of their homeland. The rest of the population is predominantly Russian. Let alone the return of property or their previous political autonomy to the returnees, the current Russophone government in Crimea heavily discriminates against the Crimean Tatars. The Tatars struggle for their rights in conditions of extreme poverty, unemployment, homelessness and violent attacks by state or private security organizations or racist groups. So far, the Tatars have been committed to peaceful and democratic ways of protest in demanding redress for historical injustice, return of political autonomy, and grant of the status of indigenous people of Crimea. However, they became increasingly alienated and disillusioned. The Crimean Tatars have a large diaspora, which has been largely inactive until the 1990s, but after the collective return, this diaspora became significantly activated and involved in national struggles of their co-ethnics in Crimea. This can potentially have significant effects on the situation in Crimea.

The Crimean Tatar diaspora resides mainly in Turkey, Romania, the United States and Bulgaria. In Turkey, their numbers are estimated to be between 3 to 5 million, in Romania around 20, 000, in the Unites States around 7000, and in Bulgaria around 5000. In my dissertation, I conducted longue-durée case-studies of all of these diaspora communities except the one in Bulgaria. By comparing these cases, I developed a typology of long-distance nationalism, which includes the types of émigré nationalism, exile nationalism, diaspora nationalism, transnational nationalism. In this paper, I will focus on the latter, more particularly how and why the Crimean Tatar 'transnational nation' emerged and developed in the late 1990s and 2000s. I argue that the construction on 'transnational nation' was a response to dislocations and disruptions to the Crimean Tatar identity by a continuous policy and practice of de-tatarisation of Crimea by the Russian Empire and Soviet Union, which culminated by the deportation of all Tatars from Crimea in 1944, and their long exile. While the Crimean Tatars previously responded this threat through developing various other forms of nationalism, transnational nation project became possible only through the massive spatial, technological and political transformations in the global era that enabled the imagining of the 'transnational nation'. These transformations contributed transnational *learning* and *frame-bridging* among the homeland and diaspora communities and the formation of a common 'transnational nation' frame. As territorial cases of nation-building, this is a contested process, but this time diaspora and homeland communities struggle for hegemony to define the way nation is imagined. However, in transnational nation-building, the challenges are greater as the disparities and differences among homeland and diaspora communities are larger due to territorial dispersion.

Firstly, I will provide a review of the literature on 'transnational nationalism' and explain my theoretical framework. In the second part, I explain how my theoretical framework applies to this case, and conclude.

1. Literature review and theoretical framework

he international system is built on the premise that national sovereignty is implicitly tied to territory. However, recent technological advancements enable 'long-distance nationalism' questioning whether the intensity of transnational ties and networks facilitate the emergence of 'transnational community', or the 'transnational nation-state'. As a result of global changes, economic, socio-cultural, and political activities of migrants, or concerning migrants, began to include the following activities crossing borders:

-mobilizing in country of residence for impact in country of origin (exemplified in the case of Filipinos, Indians, Salvadorans) to the degree of toppling home-country governments (as in the case of Haiti), providing ammunition for home-country civil war (as in the case of Tamils) or providing funds to buy weapons for cause of independence (as in the case of Sikhs)

- sending state's creating laws and government agencies to make sure emigrants remain incorporated in the homeland through dual nationality, special diaspora ministeries, external voting, diaspora citizenship (several Eastern European countries), special identity card functioning as citizenship card (Turkey) and other institutions of extraterritorial participation.

-official recognition of diaspora community as part of the demos of state (Aristide identified the diaspora as the Tenth Department in addition to 9 regional departments, and Turkey's prime minister asked the Turks in Germany to teach Turkish to their children before German).

-traveling of party leaders from the country of origin to country of residence in order to gather electoral and financial support for home parties, organizing among the migrant communities (such as PKK in Germany, or Salvadoran parties and Indian Leftist Parties in North America)

-use of immigrants, and co-ethnic MPs as a resource to defend their interests by sending countries (as in the case of Turkey's EU bid)

-contribution of remittances and investments made by migrants in the development of the country of origin (as in the case of Filipino, Latin American, African, Indian and so on)

-diaspora civil society compensating for lack or suppression of civil society, or lack of political opportunities and resources at home. (Alevis organizing in Germany rather than Turkey, demonstrations for democratization of Haiti, Philippines in North America, and their significant influence in regime change especially in the case of Haiti)

A substantive definition of citizenship emphasizes participating in the political, economic and cultural life of the home country, which goes beyond the legal definition of citizenship. In the substantive sense (Henders 2007: 42, 43), many communities became active participants in the lives of their home country despite residing abroad or perhaps not having the homeland citizenship. International law increasingly recognizes the cultural dimension of transnational nations. (Henders 2007: 53) The 'transnational nation' was recognized in international law by the Balfour Declaration which declared Jews' right to homeland despite their being a 'deterritorialized nation' at the time. This can potentially form a precedent for any political claims for transnational nationhood in the future.

'Transnational nationalists' endorse the image of world divided into territorially based states 'yet they contest the notion that relationships between citizens and their state are confined within that territory.' (Glick Schiller and Fouron 2003, 20-21) As Faist argues, newly emerged transnational social space does not replace but supplements nation-states. (Faist, 2000) We must not forget that members of the transnational nation continue to operate in the 'national arena of both their country of origin and country (or countries) of settlement' (Basch et al 2003,8, 22) and the nation-states provide 'the site and emotional vocabulary for many community forming practices, even if those practices are subsequently carried out in other sites…' (Basch et al 2003, 227) Basch et al argue that in 'transnational nation' projects, '[t]he idiom of the autonomous nation-state remains intact' (Basch et al 2003, 260) Glick Schiller points out that '… [t]he concept of a territorial homeland governed by a state that represents the nation remain salient' (Glick Schiller 1999, 99). The only difference is that 'the national borders are not thought to delimit membership in the nation' (Glick Schiller 1999, 99)

The causes of the emergence of transnational nation are best explained as an extension of Anderson's theory of nationalism in *Imagined Communities* (Anderson 1991). Anderson pointed out that print capitalism paved way to the creation of nations by developing a sense of simultaneity among individuals and communities. The increase in mass communications and ease of transportation in the global era can be argued to create a sense of simultaneity in communities of destination and origin by creating 'institutions and practices' that manifest 'transnational membership'. (Smith 1998, 198)

While long-distance nationalism existed before globalization, it acquired a new intensity and extensiveness with globalization, and I utilize the term 'transnational nation' to depict this new form of long-distance nationalism.[1] The 'transnational nation' is constructed through a 'frame of transnational nation', which holds the co-ethnics in diaspora and homeland as equivalent to each other in many respects (status, vote, rights and duties, identity and so on), and recognizes them as citizens of a de-territorialized nation-state project, and in the next section I will provide a theoretical explanation.

Theoretical framework

The constructivist approach to nationalism suggests that 'national identity is constructed on the basis of institutional and ideological frameworks which offer simple and indeed simplistic formulas of identity and diagnoses of contemporary problems to otherwise confused and insecure individuals.' (Brown 2000, 20) In another place, Brown argues that 'nationalist formula' offers 'simplistic diagnosis and prescription' 'to deal with complex social problems' (Brown 2000, 152)

When we apply this approach to diaspora, the following explanation appears. Conditions or events caused by modern society - particularly genocide, pogroms, discrimination, forced migration, loss of homeland, power disparities, and exploitation - do not automatically create diaspora mobilization without an analysis of who is culpable, what the root of the problem is and what can be done. In other words, movements need 'frames' for mobilization. Thus, there is a close parallel with constructivism and the framing processes approach. The 'framing processes' approach argues that grievances do not automatically create mobilization; it is only when meanings are attributed to those structures or grievances that mobilization occurs. (Snow et al. 1986: 464). Two significant framing processes apply to the Crimean Tatar transnationalism in the 1990s: frame transformation and frame bridging. 'Frame transformation' refers to ''systematic alteration' that radically reconstitutes what it is for participants that is going on' (Snow et al. 1986, 474). 'Frame bridging' refers to 'the linkage of two or more ideologically congruent but structurally unconnected frames regarding a particular issue' (Snow et al. 1986: 467). Transnational nation-building came into being as a result of two related process: (i) A simultaneous frame transformation from community-based nationalism in the homeland and diaspora communities towards transnational nation and/or (ii) a frame bridging between them.

It is not sufficient to refer to frame transformation to explain transnational nation. What caused the frame transformation? A change in 'political and discursive opportunity structures' paved the way for a change of the framing processes. They refer to both 'institutional and cultural access points that actors can seize upon to attempt to bring their claims into the political forum' (Ferre et al 2002 62). However, the 'structures' have mutual relationship with framing processes, since structures are needed to be interpreted as 'opportunity' or 'threat' by movement participants. In my case, the enormous spatial, technological and political transformations in the recent era, while disrupting the traditional diaspora communities, were interpreted as opportunities for transnational learning, frame-bridging, and political organization by the framing agents.

I would like to clarify 'transnational nationalism' conceptually by showing its difference from diaspora nationalism, another form of long-distance nationalism. Transnational nationalism is often an offshoot of diasporic nationalism. Diaspora nationalism is a pre-condition for transnational nationalism, because it develops homeland allegiance among the masses. 'Transnational nationalism' is about imagining one's self as part of a nation tied to one common homeland wherever one is located. In diaspora nationalism, the transnational links with homeland are still sporadic. In the case of transnational nation, the transnational links are sustained, active, coordinated, regular and institutionalized. Thus, the massive spatial, technological, and political transformations which occurred with globalization made the transnational nation-building project more feasible and worthy of putting efforts for a long time for many diasporas.

Diaspora nationalism targets the particular diasporic community, and attempts to connect the community to homeland in various ways. A transnational nation frame also involves transformations

1 I identify varieties of long-distance nationalism: émigré nationalism, exile nationalism, diasporic nationalism, and finally transnational nationalism in my doctoral thesis: Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Explaining the Émigré, Exile, Diaspora and Transnational Movements of the Crimean Tatars, forthcoming, *Ph.D. Dissertation*, University of Toronto

in the frames of the homeland community. Glick, Schiller, and Fouron portrays this as such: 'Political leaders and emigrants themselves are politically ready to see emigrants permanently settled abroad, but also continuing to be part of body politic of the homeland' (Glick Schiller and Fouron 2003, 19) Political leaders of transnational nations regard emigration as an asset rather than a liability, unlike before. Home governments claim to represent emigrants 'no matter what legal citizenship they may hold', while they maintain that emigrants continue 'to be responsible for' the homeland and that their 'actions abroad reflect on the future and reputation' of homeland (Glick Schiller and Fouron 2003, 20-21)

One of the significant goals of diaspora nationalism is return to homeland. The return to homeland does not seem to be absolutely necessary in the transnational nation frame. Ex-migrants emphasize that they can provide better services through incorporation into host states, for example, the essentiality of the Jewish lobby in the United States for Israel. Indeed, the multiculturalism trend in many host-states enable ex-migrants to function as nationals of their homelands. Dual nationality of ex-migrants is also increasing. Ease of transportation technology allows ex-patriates to 'temporarily return' to homelands if not permanently, hence an individual can actually live in both places.

2. The Crimean Tatar case:

In this part, I will explain how the changes in transnational political and discursive opportunities unsettled existing frames, and caused the prominent homeland and diaspora groups to bridge frames and form the 'transnational nation' frame However, framing contests across transnational space also emerged in this process.

The World Crimean Tatar Congress (2009), through seeking to reconcile the different frames constituted a crucial attempt in transnational-nation building. It provided diaspora more power and autonomy while at the same time aiming to reinstitute the control of homeland over diaspora resources.

2.1. Changes in transnational political opportunities:

Changes in transnational political structures, which includes the changes in (i) the homeland, (ii) the hostlands, and (iii) the transnational social space (that emerged across the homeland and the diaspora settings), unsettled the existing frames of Crimean Tatar communities in and outside the homeland.

(i) Homeland opportunities: The fall of communism, the collective return of the deported Crimean Tatars, and the convention of the Crimean Tatar *Meclis* (National Assembly) in Crimea created the political opportunity for national independence movement in the *homeland.* Difficulties emerged in this process, as Ukraine had to appease demands of the Russian majority in Crimea, who threatened to separate from Ukraine. This meant that political and economic support for re-building the Crimean Tatar nation would not come much from Ukraine. As a result, the significance of potential diasporic input to the future of the Crimean Tatars in Crimea increased.

(ii) Hostland opportunities: The end of the Cold War, and economic globalization, created global structural changes, which politically liberalized the hostlands of the Crimean Tatars: Turkey, and Romania. Romania transitioned from communism to democracy, and Turkey, a NATO stronghold, experienced enlargement of political rights and freedoms. This created a shift towards 'diaspora nationalism' in communities outside the homeland.

(iii) The emergence of the transnational space: The fall of the Iron Curtain, political liberalization across the hostlands of the Crimean Tatars, as well as the developments in communication technologies and the ease of transportation in the 1990s, paved the way for the emergence of a sustainable transnational social space between the homeland and diasporic communities. Although we could argue that transnational social space existed among the Crimean Tatar communities in interwar Romania, Turkey and Crimea, this was interrupted by political changes in the post-WWII era. In the 1990s, the Crimean Tatar ethnic politics began to be less determined by the political conditions in the host-states.[2] That is, the political

2 As stated earlier, Ukrainian politics was hijacked by the Russian factor, and Ukraine could not produce the legislation that could provide the Crimean Tatars with the indigenous status (which could be the answer to many of their problems). This began to alienate the Crimean Tatars from Ukrainian politics, and the Crimean Tatars searched for solutions outside the Ukrainian framework.

contexts in which the Crimean Tatars lived became more liberalized. The collapse of the Soviet Union led to the emergence of quite tolerant and Westernizing Ukraine. The non-communist Romania, which aspired to become a part of EU liberalized its minority politics, and previous communist repression of the Crimean Tatars ended. Turkey also liberalized greatly, and political space for the Crimean Tatar identity politics opened for the first time. The political space for free expression of the Crimean Tatar identity also emerged in the US with the end of Cold War. These concurrent liberalization freed Crimean Tatars to connect each other and invest their energies into building their transnational community.'

2.2. The emergence of 'transnational nationalism' frame

Even though framing is a process, for theoretical purposes we assume that we take a snapshot of this process by identifying frames. Frames are inferred from the text which can be written or verbalized in participant interviews, movement documents, conversations, speeches, songs, slogans and visual representation. (Johnston 2002, 67). It is important to verify frames by referring explicitly to text but observed behaviour can also provide evidence for the existence of frames. In this part of the paper, I will demonstrate evidence from documentary sources and interviews supporting the existence of the 'transnational nation' frame.

2.2.1. The emergence of the *Meclis* frame (1994- 2009) and its increasing challenges

The alternative frames gradually lost resonance after 1994, while the prominent OKND (Organization of the Crimean Tatar National Movement) frame began to be increasingly represented by the new elite of the *Qurultay* /*Meclis* (national convention/assembly). The framing processes under *Meclis* guidance emphasized institutionalization rather than social activism.

- Emphasizes the symbols of Crimean Tatar nationalism in 1917, and the Crimean Khanate, and claims Gasprinskiy's legacy
- The deportation constitutes an unjust attack on the human rights and national identity of the Crimean Tatars. The Crimean Tatars are indigenous people, not a minority in Ukraine, therefore they deserve autonomy, land, the maintenance of culture, just compensation of all their losses in the course of deportation and preparation of conditions for the return of the remaining Crimean Tatars.
- Secular, pro-Western, pro-democracy
- Pan Turkist
- Frame-bridges with Ukrainophones, counter-frames the Russophones/Russian nationalists
- Favors formal organization and conventional methods such as elections over social movement methods
- Frame-*bridges* with the pro-Western, secular, and pan-Turkist organizations of the Crimean Tatar diaspora

Box 1. Meclis Frame

However, because Ukraine could not formally recognize Crimean Tatar institutions, and integrate the Crimean Tatar people, the Crimean Tatar national movement could not cease. The movement-style politics was strengthened by employing several elements of the former repertoire of the movement in claiming land and self-government. While Ukraine remained passive towards the Crimean Tatar issue, increasing Crimean Tatar activism created a counter-movement among the Russophone population of the peninsula, which motherland-Russia's political support reinforced. Paramilitary groups and young Russophone mobs attacked the Crimean Tatar tent-cities, or squats. Consequent sporadic ethnic clashes occasionally resulted in mostly Tatar casualties.

In this context, the former OKND, now *Meclis* frame,[3] could not develop a strategy to protect the rights of the Crimean Tatars. Its main tenets, such as being pro-democratic forces in Ukraine did not help with providing a solution to the new challenges posed by the changing context, and thus it began to be contested by different opponents, who are themselves still far from creating an alternative coherent frame.

After 1994, the return of the Crimean Tatars slowed down because of a number of factors, including the political difficulties in the attainment of land, and the increasing prices of residences.[4] The *Meclis*

3 The OKND continued to exist as a weak political fraction, as most of their leaders were now acted within the *Meclis* framework.

4 The communal land in Crimea began to be privatized in the 1990s, but since the Crimean Tatars did not live in Crimea before 1990 and were not members of collective or state farms, they could not get any of the land re-distributed among the members.

The Parliament building
© Filiz Tutku Aydın

were offered only de facto recognition in Ukraine, therefore it was not ensured representation in the Crimean or Ukrainian legislative system.[5] Material compensation for deported nationalities became law in 2000, but Ukraine did not pass a bill on the status of indigenous people, preferring to treat them as one of the national minorities, with no special communal cultural rights, or right to autonomy.

Crimean Tatar land problems have not been resolved despite twenty years of re-patriation. The Crimean Tatar land claims, and the demands for the return of cultural places and monuments were the major events of the 2000s. The 'samovozvrats'[6] of the Crimean Tatars increasingly created a countermovement of Russophone groups who violently attacked the Crimean Tatars in many instances. The lack of punishment of the attackers constituted a human rights violation and decreased trust in the Ukrainian law-enforcement agencies. While the *Meclis* aimed to convince the Crimean Tatars not to take the path of answering with violence, it failed to defend the rights of the Crimean Tatars. Some Tatars began to view the *Meclis* as a tool of the Ukrainian government, guilty of suppressing and pacifying the Crimean Tatars. (see below) Moreover, the *Meclis* could not respond to the urgent material needs of the Crimean Tatars, as it did not have a budget or source of funding other than donations.[7] Frustrated by low quality of representation and a distinct lack of efficacy relative to community aspirations, the Crimean Tatar population began to disengage from the body. In each election, the Crimean Tatar voting turnout fell. Some Crimean Tatars felt the need to turn to religious, international, and diasporic organizations for support.

Under these circumstances, various representatives of the Crimean Tatar civil society criticized the frame represented by the *Meclis* from several angles. These included not only the weakened NDKT, but also the emergent radical *Milli Fırqa* (National Party),[8] the Islamist groups which had been outside the *Qurultay –Meclis* organization, the members of OKND, the veterans of the national movement, former *Meclis* members, and various academicians, and the media. These groups usually selected one aspect of the *Meclis* frame to emphatically criticize, and based suggested alternative paths on this aspect, instead of outlining a complete frame.

The veteran movement activists criticized their exclusion from the *Meclis* structures, citing the necessity and value of their experience to conducting the national movement. (İzzet Hayırov, personal communication, April 13, 2006) Mustafa Cemilev, the Head of the Mejlis at the time, views this as resentment for falling from the center of attention. According to him, those 'national movement skills'

The compensation of land, and property unjustly taken away from the Crimean Tatars at the time of deportation did not take place, since the Soviet Union does exist anymore as the perpetrator of this crime. One Crimean Tatar argument is that since Ukraine accepted to inherit part of the legacy of the Soviet Union, including the Crimean peninsula, which was not part of Ukraine before 1954, it must inherit its problems, such as the unresolved question of re-compensation of Crimean Tatar land, and property. (Nadir Bekirov, personal communication, April, 2006. Meanwhile Russophone authorities of the peninsula continue to invite Slavic people to buy off all the land and houses in Crimea, sometimes as a cottage, if they do not need one. See 'Russians start actively purchasing house in Crimea', broadcasted by National Radio of Ukraine on 26 April 2010. http://www.nrcu.gov.ua/index.php?id=148&listid=117129

5 In the first Crimean elections the *Meclis* was offered 20% quota in the Crimean Parliament just for one time. When it could not get sufficient Crimean Tatars elected in the second elections, two Crimean Tatars were elected to the Ukrainian parliament and Kuchma offered a status of advisory council for the Crimean Tatar *Meclis*.

6 Literally 'self-return.' The Crimean Tatars illegally occupied empty land to resolve their problem of landlessness to settle in Crimea. They did not view this unlawful as they considered themselves as merely fulfilling justice by taking back what was unlawfully taken away from them.

7 According to some, the source of resentment was corruption scandals of *Meclis* representatives, inequalities or clientelistic attitudes of members of *Meclis* in distributing aid which was donated to *Meclis* Fund. Some complained lack of accountability, and suppression of opposition in *Meclis* meetings, problems with fair representation of all Crimean Tatars in Qurultay. Even when not blaming *Meclis*, the insufficient fund in *Meclis* in responding economic and social problems created disappointment and lack of trust in this organization.

8 This is the third political party in Crimean Tatar history, using the name of the National Party of 1917. Unlike other two examples in diaspora, who claims direct descendance, this party claims to embody the legacy of the ideas of 1917 Party.

are not contemporarily relevant. Cadres with skills in economic management, political negotiation, law, and administration are needed more. Unfortunately, those Crimean Tatars with administrative experience were mostly the Crimean Tatars who collaborated with the communists, many of whom proved less idealistic than corrupt, a quality that negatively influenced the reputation of *Meclis*.

Another veteran activist criticized the deficits in electing representatives to *Qurultay* (in 1996) A former *Meclis* member called for the election of *Qurultay* members directly not by delegates. (Nadir Bekirov, personal communication, April 25, 2006). He also criticized the difficulties in voicing dissent in *Meclis*.

The most common criticism advanced by several activists was the cooptation by the Ukrainian establishment, through the election of the president and vice-president of *Meclis* in the Ukrainian parliament, and the alliance with the Ukrainian nationalist and pro-Western party formations in the tradition of Rukh. The critics argued that this distracted the Crimean Tatars from their national goals, and did not advance Crimean Tatar national rights in a significant way. They evaluated the existence of the Crimean Tatar parliamentarians in the Ukrainian or Crimean parliament as merely symbolic, and their performance practically ineffective in serving the interests of the Crimean Tatar people. They pointed out a possible conflict of interests when the head of the *Meclis*, who was supposed to serve the Crimean Tatar national interests, took an oath to ultimately serve the Ukrainian national interest. Many Crimean Tatar intellectuals criticized the passing of *Qurultay* and *Meclis* debate time by focusing on what stance to take in Ukrainian and Crimean elections, which party Crimean Tatars ought to ally with, and how to organize a block vote in Ukrainian national or Crimean elections. A veteran and former opponent of OKND, who participated in *Meclis* sessions in 2005, complained that his proposal to focus on the issue of recognition of genocide, fighting against the results of genocide, such as assimilation, the redress of property loss, and civil rights were overlooked. (Timur Dağcı, personal communication, April 28, 2006). He laments the fall of these issues from the agenda of the movement because it was considered to be unrealistic. He argued that the elected party in Crimea and Ukraine was ineffectual for the Crimean Tatars. Therefore, they should not tie their hopes to a party, but should struggle through the methods of a social movement, and trust the power of their own people, instead of their Ukrainian allies. This was a familiar theme of the national movement in the Soviet period. In the Soviet Era, the Crimean Tatar Bekir Osmanov first defended such a strategy: Instead of allying with other dissident movements in the Soviet Union, and being distracted with larger agenda of the Soviet civil society, the Crimean Tatars ought to turn to their own people, and focus on their own national goals.

In this period, we observe the curbing of former traditions of samozahvat and squatting by Meclis. While Cemilev and the OKND, different from the NDKT, defended spontaneous samozahvat in the pre-1994 period, in the post-1994 period, Cemilev, as the president of the *Meclis* asked protestors to coordinate with the *Meclis*. The activist youth, however, viewed the *Meclis* as ineffective in responding to injustices against the Crimean Tatars and preferred to take the matter in their hands. When the activists organized independent protests, especially to claim land, *Meclis was* critical of the courses of action taken.[9] In several cases, the *Meclis* used its power and prestige to help out some of the activists, who were arrested and discriminated against, even though it did not sanction the initial protest. It was also the case, when some of the activists attained their protest goals without the support of the *Meclis*, they began to develop self-confidence in their own power independent of the *Meclis*. An activist who participated in the *Azatlıq* movement and many other protests in the recent decades, independent of *Meclis*, underlined that the head of *Meclis* himself was the most radical in his fierce opposition to the establishment until the 1990s, but has since been co-opted. (Rüstem Seydosmanov (pseud.), personal communication, April 17, 2006)

Despite these criticisms, in accordance with his pro-Western democracy frame, Cemilev supported Ukraine's acceptance into NATO and the EU as having the potential to create a more secure path towards attainment of rights. Cemilev and the *Meclis* strongly supported the Orange Revolution, though it did not meet their expectations. According to an activist, the pro-Ukrainian stance is damaging because it excludes the Crimean Tatars view of assimilatory politics in Ukraine, and Ukraine is not better than Russia. (Nadir

9 For example, in 2009, some Crimean Tatars conducted hunger strikes and protests in Kiev, in front of the Ukrainian parliament. While these were parts of Crimean Tatar movement repertoire, the protestors were criticized by the *Meclis* for damaging the Crimean Tatar case.

Bekirov, personal communication, April 25, 2006) Crimean Tatars were harassed, discriminated against, and abused by the Ukrainian authorities. Vasfi Abdurraimov, a member of the *Milli Fırqa* oppositional party, went as far as seeking Russia's assistance against Ukrainian discrimination. Less extreme critics preferred to increase their options by not readily supporting the Ukrainian nationalist parties, or not supporting Ukrainian acceptance to NATO or EU without an implicit recognition of Crimean Tatar rights. The Russian nationalists in Ukraine and Russia seized the opportunity to point out divisions among the Crimean Tatars. Cemilev claims that he has intelligence that they funded most opposition to *Meclis*. (Batur Yalta (pseudo.), personal communication, September 23, 2008).

These criticisms should not give the impression that the *Meclis* does not enjoy significant support among the Crimean Tatar people. Several civil society organizations work in close coordination with *Meclis*. There are also many other Crimean Tatar organizations that do not operate against the *Meclis*, but which have decided to take the matter in their own hands. The examples include *Huquq qoruyucu Teşkilat* (Organization for Protecting Rights), *Namus Teşkilatı*[10] (Honor Society), the Crimean Tatar University (KGPU), *Maarifçi Teşkilatı* (Organization for Education), Writers Union and independent Crimean Tatar newspapers as institutions. They do not always conflict with the *Meclis* frame, but are critical of lack of attention, or inability of the *Meclis* to ensure cultural renewal, which prompted them to act independently. The president of the Crimean Tatar university, Fevzi Yakubov openly supported the Party of Regions hoping for a financial gain his university twice despite the opposite resolution of the *Meclis*. (Milli Firka) This was of course protested by Mustafa Cemilev and the supporters of the *Meclis*.[11]

Islamist organizations, the Ukrainian Muslim party and Islamic radicals, such as Hizbut Tahrir radically challenged the Crimean Tatar frame, privileging the Islamic identity over the national one. They argued that it did not matter whether you read the Quran, or practiced your religion in the vernacular or in Russian, as long as you did it. The *Meclis* responded that this only would pave the way for assimilation of the Crimean Tatars, while the radicals argued that *Meclis* was culpable of greater assimilation by maintaining attachments to secular and Western values.

This was the picture of Crimean Tatar framing processes in Crimea in the late 1990s and 2000s. A strong addition to this picture in the 1990s and 2000s was the attempt to form a Crimean Tatar transnational nation. In the early 1990s, the *Meclis* frame emphasized that the Crimean Tatar nation is composed of 5 million people instead 250,000 in Crimea. This creative way of thinking aimed to overcome the problem of being a minority in an environment where minority rights are not respected. But it became clear to the Crimean Tatars, as well as Russians in the peninsula that repatriation of the diaspora is highly unlikely. The return scenario gave its place to the scenario that the economic, political, and cultural infrastructure of the Crimean Tatars must be developed with diaspora support in order for the Crimean Tatars to survive as a group. Soon, increasing transnational networks, flows and relations demonstrated that existence of a multi-location Crimean Tatar nation would be as beneficial as return, if not more. Thus, the *Meclis* and the diaspora nationalist movement in Turkey (primarily led by the organization of General center) cooperated to create a project of forming a Crimean Tatar transnational nation as a solution to the intractable contemporary situation of the Crimean Tatars in Crimea. As other homeland governments, *Meclis* carefully tries to control the development of diaspora-homeland relations in order for it to develop in the desired direction, though a lot of spontaneous connections and activities take place beyond *Meclis*' control. For Nadir Bekirov, this means that *Meclis* plays the role of taming 'radical' protests such as simultaneous demonstrations in front of the Ukrainian embassies, and pressures to own governments in the diaspora, and as a result, it prevents utilizing the diaspora more effectively for the Crimean Tatar cause.

2.2.2. Frame transformation towards diaspora nationalism in the 1980s and late 1990s inTurkish, Romanian, and the US diasporas

Changes in transnational political structures created a 'critical juncture' to break movement paths, as existing frames seemed dysfunctional or irrelevant in the new circumstances. Because of the changes towards liberalization in hostlands, maintaining identity in the diaspora settings became less challenging,

10 Works for return of the Crimean Tatars holy sites and cemeteries.

11 https://groups.yahoo.com/neo/groups/kirim/conversations/messages/1067. Message by Mubeyyin Altan to kırım-l. 5 April 2005. Publicly available by regular search in yahoogroups.

creating less need for exile nationalism or émigré nationalism.[12] Moreover, the end of communism and the increasing transnational links put an end to the localized nationalism developed in Romania which had to claim no links to homeland. Nationalist frames of the Crimean Tatar communities in Turkish, Romanian, and the US diasporas features frame amplification regarding the homeland. These frames also focused on the return of deported co-ethnics, and the establishment of sovereignty in the homeland. Unlike exile nationalism in the former USSR or interwar Romania, these communities do not envisage a return program for their own communities, but stress the maintenance of identity in diaspora settings. The maintenance of identity is reinforced by regular connection with the homeland facilitated by communication technologies. While this effectively ties homeland to diasporic communities, the diaspora maintains its distinct political movement, framing, and identity. This distance enables diasporic activists to take a critical stance towards homeland politics, and the diaspora enacts equivalent moral authority to judge what is best for the homeland. Each diaspora nationalist frame is the result of the previous framing path of the diaspora community, and its own framing processes. For example, the Tatar dialect of Dobruca, and identification with Dobruca, is part of the diasporic nationalist frame in Romania, because of its previous framing processes. The diasporic nationalist frame in Turkey seeks to extend the pan-Turkism master frame, in the tradition of this movement.

- The Crimean Tatars lost their independence unjustly, when Russia violated of the Treaty of Küçük Kaynarca between Russia and the Crimean Tatars. The Crimean Tatars were colonized in the following era, and their population was forced out, those who remained in Crimea were subjected to assimilation. This policy of gradual de-Tatarization of Crimea culminated in the deportation of the Crimean Tatars en masse from their homeland in 1944.
- The Crimean Tatars in the USSR have a right to return to their homeland, and the successors of the Soviet Union has an obligation to facilitate this politically and financially.
- Crimea is the homeland of all Crimean Tatars, and they are obligated to do their best to work for instituting sovereignty in Crimea.

Box 2. 'Bridged' Crimean Tatar diaspora nationalism frame in Romania, Turkey and the US

2.2.3. Frame- bridging between Cemilev's *Meclis* frame and frame of General Center of Crimean Turkish Associations in Turkey

The Crimean Tatar homeland and diasporic elites collaborated to form the transnational frame. The *Meclis*, the Crimean Tatar Parliament in the homeland has the greatest political authority among the Tatars in Crimea. The *Mejlis* responded to the challenges in the Crimean context by developing the idea of the transnational nation. This idea was shared by a strong group of diaspora nationalists in Turkey, united under the 'General Center of Crimean Tatar Associations' (*K*ırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi). The *Meclis* and the 'General Center' bridged frames in the late 1990s and constructed the transnational nation frame as identified in the Box 2. (below)

- Re-emphasized Crimea as the basis of all their activities, and emphasized Crimean Tatar ethnonym
- Called for adaptation of the contemporary Crimean Tatar national identity, culture and language in Crimea by the diaspora.
- The members of the diaspora, ought to primarily contribute reviving Crimean Tatarhood in the Crimean homeland. Diaspora and homeland must be partners in this common endeavor.
- The Crimean Tatar diaspora nationalists in Turkey fulfilled their duty by transmitting national awareness until today. Now, the *Meclis* in the Crimea, should be accepted as the highest organ of the national movement in the homeland and in the diaspora, and diaspora must not challenge the decisions of the Meclis, while diaspora expects to contribute in the decision-making process, which could happen through participation in the Qurultay, and consultation in between the Qurultays.

Box 2. The transnational nation frame

I find evidence for a 'transnational nation' frame in the issues from the 1980s and 1990s of Emel, the prominent journal of the Crimean Tatar national movement, published by the General Center in this period. Another source of evidence is my interviews with the prominent activists of the movement. Although Emel has few opinion pieces in the 1990s, the transnational nation frame can be derived from its publishing policy. This policy is to make the diaspora publication as close as possible to a periodical

12 See my thesis for these concepts. Aydin, Filiz Tutku. 2012. 'Comparative Cases in Long-Distance Nationalism: Emigre, Exile, Diaspora and Trasnational Movements of the Crimean Tatars.' Unpublished Ph.D. Dissertation. University of Toronto.

published in Crimea, focusing on solely Crimean political issues. According to the authors of Emel, the diaspora must follow the lead of the homeland politically. The role of the diaspora must be to cherish the *Meclis* as an embodiment of this strong national will and support its decisions. This policy was symbolically exposed when 90-year-old leader of the Crimean Tatar diaspora, Müstecip Ülküsal who acted as the natural leader of the Crimean Tatars in Turkey formally recognized Cemilev, the leader in Crimea in a ceremony organized by the General Center. The following statements from my interviews underline similar sentiments:

'Before, we had formed a Coordination Council of the Crimean Tatars in Muhaceret (the immigration setting) …But after the foundation of Crimean Tatar National Qurultay, it had to lose its function.' (Zafer Karatay, personal communication, September 20, 2006)

The person who has not filled his heart with this cause [Crimean Tatar cause] can find faults [in the *Meclis*]. KTMM [*Meclis*] is holy for us. We know its past. We have to protect and cherish it because it is the seed of our future independent state (Niyazi Elitok, personal communication, September 21, 2006).

There is also a further justification why the will of the *Meclis* must be superior: While the diaspora contributes opinion and considers itself useful to Tatar cause, it is the Tatars in Crimea who still endure the hardships associated with living in the Crimea. Moreover, to live in the homeland forces one to be more responsible while making decisions, since one would be directly influenced by the consequences of one's decisions.

We have to obey Qurultay and *Meclis* decisions. Our fundamental organ of government is Qurultay. The ones who live in Crimea always know better [their issues, problems, solutions?]. Our role is just supporting to the decisions of Qurultay... [it is important to give] an impression of unity globally for the benefit of our cause, especially at a time when the enemies of the Crimean Tatar nation hope for possible divisions. (Namık Kemal Bayar, personal communication, March 1, 2006.)

Another activist contends that there will not be room for opposition until Crimean Tatar rights and autonomy have been achieved. (Erhan Yetişkul (presudo.), personal communication) The members of the General Center also pointed out the possibility of opposition within the *Meclis*, without challenging the whole institution.

The 'transnational nation' frame presupposes that the diaspora communities must adopt the ethnonym, language, alphabet, identity, and culture of the homeland community. These are considered necessary to be a 'nation' and diaspora by holding on to its own ethnonyms, dialects, cultural traditions, and identities could damage the nation-building task. (Hakan Kırımlı, personal communication, March 2000)

In the following words the Crimean Tatar activists make clear their constructivist view of nation.

'The Crimean Tatar identity has gone through different stages and was influenced by Russian, Soviet, Uzbek, or Turkish cultures. There is not a Crimean Tatar who was not influenced by other cultures. We need to do a synthesis.' (Nail Aytar, personal communication, March 2, 2006) 'Of course there will be different experiences as we spread into a wide geography. The important thing is to agree on the same purposes on future of the nation and homeland' (Zafer Karatay, personal communication, September 2006)

'The [national] cultures are not frozen. …Some people among the diaspora who know very little about the actual Crimean Tatar dances in the contemporary Crimea may not like the way Cemile Osman [the famous Crimean Tatar dancer in the Crimea]. After all, what they have seen so far as 'Crimean Tatar folk dances' were only those lamentably impoverished versions of certain dances which had survived in the diaspora…Is our purpose to revive the way we lived in past history, which is impossible, or to create a future for our nation? We criticize the purity of culture in Crimea from our seats in diaspora. The culture in Crimea is for sure not pure, but at the end of the day, that is the culture we have to adopt [not vice versa]. The no-so-pure in Crimea is more real than Turkified Tatar culture in diaspora. …The culture in diaspora is dying as it is not fed... It is like frozen therefore it does not develop….' (Hakan Kırımlı, personal communication, August 1, 2000, Ankara.)

© kirimdernegi.org.tr

According to Smith, '[w]hile the transnational organizations of migrants gained power by being autonomous from the political authority, by linking to political authority they may gain more power.' (Smith 1998, 230). The General Center of the Crimean Tatar Associations began to act as consultants for the Crimean Tatar leadership in the *Meclis* (National Assembly) from the earliest times. Though they could not be delegates, participation of expatriate Crimean Tatars in the Qurultay developed formal links between the two bodies. Moreover, the General Center began to function as an embassy of *Meclis* in Turkey. In 1992, when Mustafa Cemilev was invited to Turkey by the General Center, it managed to organize a high-level of diplomatic reception for him, taking advantage of its connections with the elite in power, and the rising tide of pan-Turkism in Turkish foreign policy. (Niyazi Elitok, personal communication, September 21, 2006, and Dr. Hakan Kırımlı, personal communication, March, 2000)

'The construction of the 'transnational nation' is apparent in the division of labor propagated by the General Center. The General Center defined the diaspora as the 'feeding source' for the homeland while the homeland organizations and society had to bear the difficulties of establishing autonomy in the homeland. Consequently, the General Center organized several aid campaigns,[13] and formed Kırım Foundation to organize aid collection for Crimea better and made the *Meclis* the main distributor of this aid[14]. They also cooperated with state agencies to direct aid from Turkey to Crimea, and lobbied for more aid[15]. Turkish International Cooperation Agency undertook several development projects for the Crimean Tatars. Dr. Ahmet İhsan Kırımlı, the Head of General Center until 2011, was a minister in Süleyman Demirel's former Cabinet, and Demirel became the most interested Turkish leader in the Crimean Tatar cause, promising 1000 houses to be built in Crimea for repatriates. The Crimean Tatars from the diaspora tried to mediate between the Turkish bureaucratic personnel who found it difficult to understand the community dynamics, and the local Tatars, who struggled to receive the aid. To rejuvenate traditional culture and identity in the homeland, the General Center contributed to restoration of Gasprinskiy's ('father' of Crimean Tatar nationalism) home and printing house, as well as the Zincirli Medrese (the Crimean Tatar University from the 16th century), reparation of historical manuscripts, foundation of the Crimean Tatar library, and so on. These were not accepted as sufficient. An activist suggested that: '... There are almost 35 associations. Each association could finance a national language-school in Crimea... We need good, profitable, professional projects. The Crimean Tatars cannot live with aid forever.' (Nail Aytar, personal communication, March 2, 2006)

13 'Tan Printing House is funded by Celal İçten [head of the İstanbul Association, businessman]. Since 1997, there are 3.5 million dollars of aid in our records, which was spent for the hospital, newspaper, press, *Meclis* building, house of İsmail Gaspıralı, house of Numan Çelebi Cihan, social aid, books) In addition, the association also contributed fundraising for library, national schools buildings, and restoration of Zincirli Medrese, and Gaspıralı's tomb. Every Ramadan, 10 TIRs of food, blanket, medicine was sent. İsmet Yüksel have been conducting a campaign for funding the education of 500 children.' (Namık Kemal Bayar, personal communication, March 1., 2006) This is in addition to previous campaigns in the 1990s.

14 *Waqfs have a financial import. It is hard to raise fund or buy property through the association. On 12 September, state nationalized all property of the associations. It is also possible to overthrow the board of trustees. The founder always have control in wakf. Kırım Foundation built the hospital [in Crimea]. It also contributed to national schools, and Mejlis spending.* (Namık Kemal Bayar, personal communication, March 1, 2006)

15 In the beginning of the 1990s, we took 40 important [Turkish] politicians and bureaucrats to Crimea. We toured the tent cities together. They received information about house prices. It was possible to buy an apartment for 2-3000 dollars. The village houses were around 500 dollars. If we had been prepared as a state, we could buy great amount of land in Crimea. We missed this opportunity. Demirel initiated a project for buying 1000 houses for the needy in Crimea. TIKA conducted this project in Crimea. The recent cost of the project was 80 million dollars. The project could only afford village houses. (Niyazi Elitok, personal communication, September, 2006) 1000 houses-project came after two years of lobbying. (Namık Kemal Bayar, personal communication, March 1, 2006) We have 600-700 students from Crimea [in Turkey]) (This pertains the project developed in the 1990s to enable education of 10,000 of students from Turkic states and communities of the former Soviet Union in Turkey). This number is great since Crimean Tatars have no state and only other states can sent as many students.... Still we must try to increase students from Crimea and Romania. (Namık Kemal Bayar, personal communication, March 1, 2006)

The General Centre also authorized various projects that could lay an infrastructure for an independent state through diaspora contribution. 'Our thinking was to found all the institutions a state needed. (my emphasis) We started with bank, and hospital.' (Niyazi Elitok, personal communication, September 21, 2006).

One aspect of transnational nation-building was searching for ways to put the human potential of diaspora to the homeland's service. An activist suggests: 'We are scattered [around the world] but we can turn this into an advantage. …We have co-ethnics who were educated in Australia, Sweden, Switzerland, with best careers. Some of them are nationalists. They could help *Meclis* as cadres [consultants?] … We need to educate cadres in Turkey…'(Zafer Karatay, personal communication, September 20, 2006)

2.2.4. Framing contests and the convention of World Crimean Tatar Congress

Basch et al recognize the efforts to construct a deterritorialized nation-state as a process of struggle to establish hegemony, and to organize inequalities and hierarchies (Basch 2003, 226). 'To argue that such a sense of community exists is not to argue that equality reigns.' (Basch 2003, 251) Consequently, there is 'active hegemonic contestation for political loyalty of migrants' by homeland and diaspora agents and organizations (Basch 2003, 251). But 'a community can be said to exist because there is at least public agreement on the common responsibility to work for the good of the people' (Basch 2003, 226).

Similar observations emerged from my case studies. Located in my theoretical framework, the above mentioned 'hegemonic contestation' would correspond to the 'framing contest' that takes place between the organizations in the diaspora and the homeland to define the content of the 'transnational frame'. The elements of this transnational frame supported by the *Meclis* and the General Center have been contested by several other groups, who had their own frames which are not necessarily consistent with each other. It was also observed that the groups located in the diaspora and the homeland could bridge frames. These alliances across diaspora and homeland demonstrated the integration of the Crimean Tatar transnational public space. *Meclis*-General center coalition addressed various critical frames by a renewed effort for frame alignment through the convention of the World Crimean Tatar Congress.

Main area of frame contests was representation and recognition of diaspora. An activist complained that the 'diaspora representative of *Meclis*', a position of possible authority among the diasporic peoples must be elected democratically by the diaspora, rather than being appointed by *Meclis* from the homeland[16]. Some diasporic groups also demanded representation in the Qurultay to represent diasporic perspectives, and allied with Erecep Hayreddinov, a leader of OKND, a party of mild opposition to *Meclis* leaders from the homeland[17]. In both cases, the difficulty is identifying the Crimean Tatars in diasporic settings and holding an accurately representative election. Not all diasporic Tatars are interested in democratic enfranchisement or are sufficiently informed on Crimean politics. There is also the issue that the diasporic Tatars would not be directly affected by their choices. This is what Benedict Anderson calls lack of responsibility in long-distance nationalism (Anderson 2001). If voters were only members of associations we could argue that they would be relatively more interested and knowledgeable in Crimean Tatar politics and recent World Crimean Tatar Congress accepted representation based on membership in organization. But as people are not elected to become members of an association, it is not clear how legitimate their representation would be. The bottom line is it is important for a consensual leader to emerge from the diaspora, even though this cannot happen through elections. An activist suggests that a leader representing the diaspora must be supported by all groups instead of just one fraction. (Recep Şen, personal communication, December 27, 2006) Another activist argues 'One of the peoples who cannot work effectively with their diaspora is unfortunately the Crimean Tatars. The reason for that is that the *Meclis* insisted on working with only one faction of the diaspora.[18]'

16 Yalkın Bektöre, Interview by author, 26 December 2006, Eskişehir. Zafer Karatay, who was appointed by Mejlis explained how this happened to me as such: 'On 11 May 1989, I met Cemiloğlu at Yalta. In April, they had the central conference of initiative groups in Crimea. The KTMHT (Crimean Tatar National Movement Organization) was established. We could see each other only for one day. They offered me the position of representative of Mejlis in Turkey. Since I was a civil servant, I hesitated, I wanted some time. I consulted with my friends on the ship on our way to return to Turkey. I could not oppose a person who spent his 16 years in prison. Niyazi Bey [Elitok]was also among us. While sailing from Yalta to Odesa, I wrote a letter. I suggested Emel, our journal to be the representative. They [the KTMHT] said that this was not possible according to by-laws.' (Zafer Karatay, Interview by author, 20 September 2006, Istanbul.)

17 Erecep Hayreddinov, Interview by author, 28 March 2006, Simferopol.

18 'Diyasporasi ile tam olarak calisamiyan milletlerden birisi maalesef Kırım Tatar diyasporasidir. Kırımda Meclis'in sadece

Other groups in diaspora demand the Mejlis to take a real interest in who they are, and what they are saying. They want their problems to be addressed as well.

An activist in the United States argues that:

As a person who was brought up in the American diaspora, I am sorry to say that up until now neither the diaspora in Turkey nor the politicians in Crimea took an interest in the American diaspora. I think they just view the American diaspora as a material resource and this makes me sad. Nobody tried to get to know us better…One of the most useful project could be Crimea and diaspora's trying to learn more about each other in order to reach the truth. If we misunderstand each other, how can we struggle against others? (Mübeyyin Altan, personal communication, April 15, 2009)

To his credit, Cemilev began to visit the communities in diaspora other than those connected to the General Center in the recent years. However, since he does not really know diaspora very well, he still relies on the guidance of the General Center. The General Center developed a new strategy of expanding *Meclis* supporters in these less recognized communities.

The other significant criticism of the *Meclis*-General Center transnational frame by a critical activist is that the diaspora has a right for meaningful participation in the politics of homeland.

'I would like to see the people in the homeland and in the diaspora to be in a mutually respectful relationship. I am against that idea that 'We suffered the most, therefore we have the final say.' I cannot speak conclusively about the ones in Turkey but we too, as refugees, suffered greatly, we tried to survive under the bombs, and suffered through great economic difficulties. Our bleeding scars have not been healed yet. Therefore, our closeness to the Crimean Tatar cause is more than other diasporas. It is my duty to criticize those in Crimea when they are not serving our people well enough as a refugee and as a person who worked for the Crimean Tatar cause since young age. I see no problem in the fact that the politicians in the homeland are criticized constructively by the ones in my situation or by other diasporas... diaspora should not be under the control of *Meclis* or any other organization.' (Mübeyyin Altan, personal communication, April 15, 2009)

An activist points out the need for unity in the 1980s and 1990s, when the Crimean Tatars needed to act swiftly in the face of fast changes in political opportunities, however, he also emphasizes the need for opposition for betterment of the community in recent years, when dissent is affordable. (Recep Şen) They believe that the diaspora must maintain a critical eye towards the Crimean Tatar political actors in the homeland, rather than taking the *Meclis* policies for granted. The homeland community might do the wrong thing for themselves and for the homeland, but it is not just the homeland of the community living there, but also homeland of the diaspora communities[19].

These criticisms were taken into account by the organizers of the World Crimean Tatar Congress. All Tatar groups were invited to the congress, provided that they recognize the *Meclis* as the ultimate representative institution of the Crimean Tatars. As the members of the diaspora cannot be represented in the Qurultay /*Meclis*, the World Crimean Tatar Congress aimed to provide the former with a platform for voicing their opinions about policy-making. The Congress hoped to address the problem of 'actively attracting the Crimean Tatars into the internal issues of the homeland' according to an internal critic of General Center-*Meclis* frame. (Aytar 2010)[20]

Turkiye diyasporasi (nin bir bolumu ile) calismada israr etmesi milli mucadelemize pek fayda getirmiyor.' (Mübeyyin Altan, personal communication, April 15, 2009)

19 Examples include: An activist criticized the passive attitude shown by Meclis leaders to Yushchenko when the latter asked the Crimean Tatars to give up the demand for autonomy. (Mübeyyin Altan, Interview by author, by letter, 15 April 2009) Another activist criticizes what he views as the co-optation of Crimean Tatar elites by the Ukrainian government, such as Cemilev's being an MP in the Ukrainian parliament. According to him, this is a repetition of history when Crimean Tatar nobility was integrated into Russian nobility to colonize Crimea. He also criticizes *Meclis as he thinks OKND was a better tool for conducting the national movement until the national sovereignty was established. (Ahmet Ural (pseud.), Interview by author, 18 November 2006, Ankara) Necdet Tekin(pseud.) believes there is room for the improvement of Meclis as an institution. OKND and its social movement methods such as mass protests needed to be revitalized. (Necdet Tekin (pseud.), personal communication, November 6, 2006)*

20 *In Turkish: 'Bugüne kadar diaspora teşkilatları Kırım Tatar politikasının içinde belirleyici, karar verici ve uygulayıcı olmamışlardır. 1.Dünya Kırım Tatar Kongresi kararının alınması ve uygulama süreçlerinde ise diaspora teşkilatları kendi öz fikirlerini söyleyebilecek olmanın heyecanını yaşıyor. Bu güne kadar görülen ve genelde kabul gören politika Kırım Tatar*

© kirimdernegi.org.tr

Until now the diaspora organizations have not been agenda-setter, decision-maker in Crimean Tatar politics. In the process of the convening of the first World Crimean Tatar Congress, the diaspora organizations are excited to be able to voice their opinions [at last]. Until now, the accepted policy was to agree with the decisions of the Crimean Tatar Qurultay /*Meclis* and implementing them. Indeed the idea was that we do not live in Crimea therefore we may not understand the realities of the homeland as well as those who live there.(Aytar 2009)

This signalled a transformation even in the General Center-*Meclis* frame.

The World Congress put its own frame on the agenda as such:

'Topics included discussions on the restoration of the rights of the indigenous Crimean Tatars of Crimea with a keen focus in unifying the Crimean Tatar diaspora. Equally of concern within the discussions were the preservation of the Crimean Tatar identity, its indigenous language and culture as well as identifying access to land and housing as a human right.' (Bakkallı 2009)

The Congress was successful in incorporating various oppositions, or previously unincorporated, groups into its framework as it intended. The lack of opposition to the congress, except for Fikret Yurter, demonstrated that the idea of a transnational platform was recognized by a great majority of the Crimean Tatars. Cemilev suggested that:

'The conclusion of the Congress reflected the unification of the heads Crimean Tatar organizations worldwide to form constructive engagement on Crimean Tatar issues and collaborate within these frameworks to build consensus and unify on how it can address the issues facing the Crimean Tatar people and their communities in Crimea.'[21]

He added 'It was a start of unification of our diaspora.'

Mübeyyin Altan contests whether the Congress provided real representation, recognition, and meaningful political participation:

…the associations who did not participate in this congress arguing that 'this is the congress of supporters of the *Meclis*' were wrong according to me. At the same time, it was also wrong for the organizers to have a prerequisite that participants must 'recognize the *Meclis* and accept its decisions'. The associations who have different ideas and attitudes towards *Meclis* also needed to participate, and we altogether needed to discuss problems in a civilized manner. I hope that more people will participate in the next congress, and we will remedy this problem.' (Mübeyyin Altan to Kırım-l, 6/8/09)

If the aim of the Congress was not to air all relevant views, then what was the purpose of the congress? According to the report on 11 December 2007 by Crimean News Agency, the World Crimean Tatar Congress was designed to be autonomous from the *Meclis*/Qurultay, without establishing it as an equal body, and without contradicting the authority of the *Meclis*. (Mustafa, 2007)

It seems that the real motivation for the World Congress seems to be creating institutions that will give some voice to diaspora without granting it equal representation and say in homeland issues. This way, diaspora displeasure will be mitigated, material and other contributions of diaspora will be secured, and the transnational activity of diaspora will be better controlled and prevented from disrupting domestic

Milli Meclisi ve Qurultayının aldığı kararlara katılım ve onları uygulama yönündeydi. Hatta biz vatanda yaşamıyoruz ve vatanın gerçeklerini, önceliklerini orada yaşayanlar gibi anlayamayabiliriz düşüncesi hakimdi.'

21 '…diasporamızın birleşmesinin başlangıcı yapıldı.' (Kırımoğlu: DKTK diaspora için birleşmenin başlangıcı oldu [Kırımoğlu: WCTC became the beginning of unification for diaspora.], reported by Bayram Baybeke, *Crimean News Agency [*QHA], 25 May 2009.)

politics, especially if diaspora groups have an oppositional stand. In informal conversations, Meclis leaders complained that some groups tend to bypass the *Meclis* while they donate to development projects, provide several services and engage in philantrophy in Crimea. A Crimean Tatar activist puts this forward as such:

'[because of WCTC] lobbying and support and aid to Crimea would be more planned…The organizations which will function as the Crimean Tatar lobby in the political, economic, cultural, and media spheres of the countries they lived will contribute the development of our national cause and resolution of problems. …[this] can be organized only through *Meclis*.'(Aytar 2008)

Diaspora can create a resource to increase the economic development and political power of a minority, especially when ethnocultural justice is not realized, but diaspora-homeland relations are political and thus not immune from power struggles. (Diapora does not know much about the CT issue sometimes, sothey can be harmful. Strong leadership still persists in transnational nationhood.)

Concluding remarks

The framing contests among the Crimean Tatars in the homeland and in the diaspora reflected a contest for power and hegemony among the various homeland and diaspora organizations in the recent decades. The Crimean Tatar *Meclis* was the most significant political institution of the Crimean Tatars which attempted frame alignment processes to build the transnational nation. Despite these contests, a transnational Crimean Tatar nation could be said to be appearing. The Crimean Tatars in the late 1990s and 2000s experienced increased integration of Crimean Tatar public spaces and engaged in transnational nation-building project as suggested by Glick Schiller and Fouron (2001, 20): 'both nation and the authority of government it represents extend beyond the state's territorial boundaries and incorporate dispersed populations.' Moreover, all diaspora and homeland community increasingly agreed on a common frame which involves accepting that diaspora Tatars must be recognized with their diversity by the homeland, while diaspora must recognize *Meclis*/Qurultay. The World Crimean Tatar Congress emerged as an organization of reconciliation of diaspora and homeland ideas, identities and interests.

This transnational nation-building empowered the Crimean Tatars on the international platform as well, by establishing a stronger lobbying and ambassadorial role for diasporas, and for the defense of Crimean Tatar rights. By establishing mechanisms for tapping the tangible and intangible resources from the diaspora more effectively, it reinvigorated the Crimean Tatar culture in the homeland. Similarly, by establishing a mechanism for transfer of symbolic and cultural goods from the homeland to the diaspora, it created a local revival of diasporic identities, and trans-local community building in the diaspora setting.

On the whole, the transnational nation-project demonstrated the resourcefulness and creativity of Meclis leaders when the inner sources of the homeland community deplete for re-building the national institutions, the transnational nation project offered a solution. The Crimean Tatars stand little chance for maintenance of national identity without becoming a transnational nation in the current ethno-political situation in Crimea.

World Crimean Tatar Congress and the second Russian annexation of Crimea in 2014

Unfortunately, the WCTC so far has not fulfilled its potential seemingly due to the lack of strong leadership and will on the part of the presidency and executive committee, lack of common understanding on the role, and function of the WCTC and willingness to cooperate among the members from different communities. However, it is still early to conclude that the WCTC became unsuccessful and there is hope that the recent Russian occupation of Crimea can rejuvenate the WCTC, and render it more functional, as the homeland community lost their freedom and diaspora needs to take a greater role for the well-being of all Crimean Tatars.

Although beyond the limits of this project, I would like to say a few words about how transnational nation project might be affected by the recent Russian occupation and annexation of Crimea. The unexpected and

speedy invasion of Crimea, Ukraine's weak opposition to invasion, and leaving Crimean Tatars to their own resources despite their strong allegiance to the Ukrainian state left them in shock and despair. The Crimean Tatars were even scared of a second deportation, and grandmothers started to put together their belongings. The Russian authorities banned Mustafa Cemilev and Refat Chubarov to enter Crimea for five years. The *Meclis* was confused about how to act, and therefore they could not use the diaspora potential effectively. In the first days of occupation, Refat Chubarov, the head of the *Meclis* and the WCTC called for protest of Russian occupation by the diaspora at all places they were located. The communities in Kiev, Ankara, Istanbul, Eskisehir, Ceyhan, Leiden (Holland), New York, and Toronto organized demonstrations and rallies. But, the WCTC remained passive while diaspora expected leadership from homeland and did not take initiative. Mustafa Cemilev and his supporters in *Meclis* influenced parts of the diaspora, such as the American diaspora and the General Centre (of Crimean Tatar Culture and Aid Association) in Turkey to act along with their frame, which strongly supported the territorial integrity of Ukraine and categorically opposed to cooperation with Russia. The diaspora co-organized events with the Ukrainian diaspora. As before, the reaction of other parts of the diaspora were either passive or were not as clear as clear as the first group, but some of them criticized Ukraine for abandoning the Tatars. Had the WCTC been designed to give greater initiative and role to the Crimean Tatar diaspora, then the diaspora could be more prepared and resourceful in the face of such a national disaster. The formation of Crimean Tatar transnation fully and the re-activation of the World Crimean Tatar Congress as a permanent forum with more input, leadership and initiative from the diaspora, and with more democratic inner structure seems to be an urgent project as a response to the recent Russian annexation of Crimea. The Crimean Tatars has a potential to become a transnation as all the communities share a common identity in terms of a strong understanding about the meaning of *s*ürgü*n* and are unanimously suspicious about the Russian promises but we have to wait and see whether the Crimean Tatars will overcome their myriad of differences and rise to the challenge to become a transnation completely.

Referencec

Anderson, Benedict (1991). I*magined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso

Anderson, Benedict (2002). *Spectre of Comparisons: Nationalism*, Southeast Asia and the World. London: Verso.

Appadurai, Arjun (1993). Patriotism and its futures. *Public Culture3*.no. 5: 411-29.

Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.

Aytar, Nail (2010). KTMM diaspora politikası belirlemelidir. (Crimean Tatar National Assembly must determine a diaspora policy.) Crimean News Agency, 2 August 2010

http://qha.com.ua/yazar.php?id=191

Bakkallı, Ayla (2009). 'A Report on the First World Congress of the Crimean Tatars'

http://www.iccrimea.org/reports/report-worldcongress.html

Basch Linda, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc (1994). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States*. New York: Gordon and Breach.

Basch Linda, Nina Glick Schiller and Cristina Szanton Blanc (2003). *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments, and Deterritorialized Nation-States.* London: Routledge (3rd Edition)

Bauböck, Rainer (1994). *Transnational citizenship: membership and rights in international migration*. Aldershot, UK: Edward Elgar.

Brown, David (2000). *Contemporary Nationalism: civic, ethnocultural and multicultural politics*. London: Routledge.

Ferree Myra Marx, William Anthony Gamson, Jürgen Gerhards and Dieter Ruchts (2002). *Shaping Abortion Debate: Democracy and the Public Debate in Germany and the United States*.Cambridge: Cambridge University Press.

Glick Schiller, Nina and Georges Fouron (2001). *Georges woke up laughing: long-distance nationalism and search for home*. n.p.: Duke University Press.

http://www.kirimdernegi.org.tr/sayfa2.asp?id=1773# (added by the editor)

ETHNIC TATARS IN ROMANIA

Tamás Csernyei

'Yıldızlar' folklor grubu, 2015, Köstence, © Metin Ömer

The ever multiethnic region of the Romanian Dobrudja (i.e. North-Dobrudja) shelters a national minority of a decreasing number known as Dobrudjan Tatar, a historical diaspora of the Crimean Tatar ethnicity. The historical region of Dobrudja (Romanian *Dobrogea*, Turkish *Dobruca*), today shared by Romania and Bulgaria, is situated between the lower Danube River and the Black Sea, and includes the Danube Delta, the Romanian coast, and the northernmost part of the Bulgarian coast. Only small fragments of an unrevealed number of this Dobrudjan ethnic group live in Bulgaria. Our review is thus based on data collected about the less obscure Romanian part.

According to the widely accepted view on the toponym, *Dobrudja* derives from the Turkish rendition of the Slavic *Dobrotiça*, the name of an early Bulgarian ruler (sometimes mentioned as Dobrotiç, son of a presumably Turk ruler called Balık, Menabit 2006: 8-9).

Ethnonym

We come across the Tatar ethnonym in some of the earliest Turkic sources. In the 8th century Köl Tigin inscription of the Orkhon Turkic group, we read about the *Otuz Tatar* tribal confederacy. Tatars are also mentioned in the work of Mahmud al-Kashgari (11th century) as one of the Turkic tribes. Later *Tatar* became more broadly used creating some confusion in the identification of its bearers, but by the time of the Golden Horde (after 1245), the Tatar name was attributed to all non-Mongolian peoples within the empire (that is the vast majority), and later exclusively to the Turkic peoples dominating in number.

During the national emancipation movement of the 19th century led by a Crimean elite, aiming to differentiate themselves from Ottoman Turks (who did not widely refer to themselves as Turk at that time), the ethnonym of *Turk-Tatar* was put into use. This was later prohibited by the Bolshevik regime. Around that time 'Crimean Tatar' became widely accepted. In the meantime, further complicating the issue, on Romanian soil, the foundations were laid for a common Turko-Tatar identity. In the historical process ethnonyms like *Romanian Turk*, *Dobrudjan Tatar*, *Turk-Tatar* and others came into consideration.

A Historical sketch

What makes the Tatars special as a Turkic ethnic group in this geographic context is that the beginning of their ethno-genesis long preceded the Ottoman occupation of Southeast Europe, unlike in the case of Rumelian Turks in general. Their ancestors had been living here for centuries before Anatolian settlers

completed the Dobrudjan Tatar ethnic build-up. This is why we are due to give a short review of the history of Tatar people, and their ethnic components.

An important first note on the history of Dobrudja would have to be that it must be viewed within the frames of a larger geographic context. When a given land falls into the meeting point of different polities for centuries, being the subject of so many territorial disputes, events of relatively distant places will equally affect on a local scale. Dobrudja itself has been dominated or coveted mainly by Balkans powers in the Middle Ages, but the adjacent Budjak[1] was a well known natural passing point of oriental migrating people to the Lower Danube, and while the Danube often served as a natural border, it never presented an insurmountable barrier to migrants or political ambitions. Moreover, as Spinei remarks:

'South of the Danube, the steppe climate and vegetation continue to the centre and the south of the Dobrudja. It was not by accident that the animalbreeding tribes in the north-Pontic regions were steadily attracted by the environment of the Dobrudjan Plateau, which closely resembles the native places of those pastoralists, so that the Greek and Roman authors used the name of Scythia Minor for today's Dobrudja, in considering it an extension of the north-east territories' (Spinei 2009: 39).

Given its border land qualities Dobrudja often served as a buffer zone of disputed allegiance. The age-long cultural and ethnic diversity of the region stands witness to this fact.

Some authors claim that Turkic peoples have been living here for millennia.[2] It would be safe to say that Onoghur Bulgars opened the long row of consequent Turkic settlers, facing the Avar Turks' khaganate at the Danube line. Their rule in the Northeast Balkans started in the 7th century, but during the following centuries Bulgarians competed with the Byzantium to dominate the lands around the western coast of the Black Sea. In the 10th century, new waves of Inner Asian nomads reached the Danubian-Pontus area, first bringing the dominance of the Kipchak Pechenegs, followed by the closely related tribes of the Cumans, and in smaller number Oghuz tribesmen.

The increasing need for grazing fields among nomad pastoralists of the steppe consequently drew tribes and confederacies against one another, thus, by rule tribes and splinter groups on the losing side were pushed onto the periphery of the steppe to cause havoc in neighboured agriculturalist communities or undertake service as mercenaries in the suzerainty of one or another state. Furthermore, the fact that Eastern European states were always trying to harness the nomads' fighting skills and agility against each other (a habit, that all too often turned against them), with the prospect of loot and service constantly drew new nomads to their borders. These groups, weakened by constant belligerence, were eventually settled and christened by the Byzantium.

In the 13th century the Mongolian invasion and the formation of the Golden Horde brought about new waves of Inner Asian nomads. Some, like Cumans, were seeking shelter in the Crimean mountains, on the Balkans or as far as in the Hungarian Kingdom. They became active components in the social-ethnic buildup of these lands, consequently they had their role in the formation of the Crimean Tatar ethnicity.

Even from the beginning, the neighboured Western Ulus was home to a predominantly Turkic population that quickly assimilated the largely outnumbered Mongolian elite, forming a people generally regarded to as *Tatar.* The vernacular was Turkic of the Kipchak kind, and the literary language they used between the 15th-19th centuries was the Middle-Turkic *Chaghatay.*

In the 13th century the exiled Selchuk sultan, İzzeddin *Keykavüs* settled here with a large entourage. Around the same time, in the sixties of the century, he was followed by his uncle, the mythical religious leader *Sarı Saltuk Baba*, with a group of followers numbering about 12,000. Their colony is said to have established itself around Babadag in the Kavurna Country. It is safe to presume that by this time,

1 The historical *Budjak* [Bucak] region lies north from Dobrudja, over the Danube stretching to the Dniester river, corresponding to the historical Basarabia and today's South Basarabia. The toponym comes from the Turkish word *bucak* 'corner' or 'triangle'.

2 This seems far-fetched a statement, since the Turkic ethnicity of the Scythians is not generally accepted (in fact, mostly refuted). There is no consensus on the language or ethnicity of the Huns either, many times quoted among the early Turkic rulers of the Lower Danube.

18 Mayıs 1944 Sürgünü Anma Törenleri, 18 Mayıs 2015, Köstence, © Metin Ömer

there was a constant Anatolian population influx, which brought about the appearance of Islam on these lands. The settling of these Turcoman groups was supported by the first Muslim Golden Horde Khan, Berke. One can not emphasize enough the enormous importance of Islam in the ethno-genesis of Tatars, as it not only led to breaking with Mongolian state tradition, but it also resisted slavification and it still confers an important factor of Tatar identity (Gemil 2003: 36).

In Dobrudja raids of the Golden Horde, and its dominance in Northern Dobrudja resulted in the consolidation of a Kipchak-Turkic population. With the decline of the Golden Horde in the second half of the 14th century, the competition for political dominance over the region resulted in a century-long turmoil. In the 15th century, the Ottoman Empire, with the leadership of the akin Oghuz Turkic (Turkmen) people conquered Dobrudja. The conquest of the Balkans by the Ottoman Turks modified the ethnic composition of the territories under occupation; however it did not alter the Tatar demographic dominance of Dobrudja and the Bugeac throughout the Ottoman Era, confirmed by the 16th-18th century toponyms of *Tartaria*, *Terra Tartarorum* etc. (Gemil 2010: 21), and written sources. *Chitak/ Chutak* Tatars are noted to reside here in the service of the Sultan in the 16th century (Chirtoagă 2003: 155), in fact, the first occurrence of the toponym *Dobrudja* in an Ottoman document dated from 1552 makes reference to 'Dobruca Tatarları' ('Dobrudjan Tatars', Veliman 2003: 173). By the 17th century, a major turkification of the region ensued. To what extent this turkification was complete is debated by the often biased national historiographies. The Crimean and Anatolian influx of settlers into the Balkans continued with the assistance of the Porte.[3]

The first Noghay groups appeared in the *Budjak* (Romanian *Bugeak*, Turkish *Bucak*) in the sixties of the 16th century, searching for new pastures in a time of drought, that drew them away from the Volga region, where they had been living as Russian subjects. Some Crimeans joined them, for their lands were affected by the drought as well. Although these so called *Budjak Tatars* are subsequently recolonised by the Porte into East, eventually they managed to form a couple of thousand strong community northeast from Dobrudja. In any case, already in the 16th century Georg Reicherstoffer claimed that the Budjak Tatars, responsible for a number of western raids during the Ottoman Era had

3 There is an ongoing academic dispute between Turkish and Balkans historians concerning the nature of turkification and islamisation of the Balkans under Ottoman reign in terms of historical demography. Turkish historians emphasize the paramount importance of Anatolian collonisation in the success of the long lasting dominance over Eastern European lands, while local historians tend to relativize the importance of colonization in favour of the theory of conversation of Balkan people in masses to Islam. It is not hard to see the agenda of proving the 'blood kinship' of Balkans Muslims to the majority population behind such conceptions (Eminov 2000: 131).

18 Mayıs 1944 Sürgünü Anma Törenleri, 18 Mayıs 2015, Köstence, © Metin Ömer

about 500 farms (*sessiones*) (Spinei 2009: 198). The travel book of Evliya Çelebi, who travelled these parts in 1664 mentions the Dobrudjan Kara Murat, Bülbüller, Düğüncü (today Mihail Cogălniceanu, Ciocârlia de Jos with Ciocârlia de Sus and Nuntaşi correspondingly; Menabit 2006: IX) as settlements inhabited by Noghays inasmuch as by Tatars. For the Budjak he accounts of 200 settlements (Spinei 2009: 199).

The Crimean Khanate became the last independent stronghold of Tatars after the Russians sacked the successor states of the Golden Horde one by one. However, this era too came to end in 1783 starting the exodus of Tatars lasting till our days. Numerous groups of Tatar and Noghay refugees arrived due to these new historical developments on the Ottoman-Russian border. In 1784 the Noghay drew back from the adjacent Budjak region as a result of the Bucharest piece.[4] With a significant part of the Ottoman-Russian wars between 1768 and 1829 being fought on Dobrudjan soil, large territories had become depopulated. In the 1850s and later the Ottoman repopulation program was fueled largely by Crimean settlers. After the war clandestine or legal emigration was tacitly incouraged by Russia, and the Porte aided immigrants as well. Of the almost 600 thousand emigrants about 120 thousand were settled in Dobrudja, where they were aided with stocks, free land and draft animals (Eminov 2000: 132). In 1856-1857, Crimeans settled mostly in present day Northeast Bulgaria; in 1861 Caucasian and Crimean groups refugiated here as a followup of the Crimean War (1853-1856). As Russians were recruiting amongst Tatars, many of them shipped out towards Dobrudja with Ottoman support, where most of them were stationed only temporarily on their way to Anatolia.

The Crimean newcomers designated themselves according to their origins or region of descent, consequently Kerç, Çongar, Tat, Noghay. Grouped between Constantza, Megidie and Mangalia, they established villages often named according to the Crimean settlements they had left. As mentioned earlier, only a part of Noghays came with Crimeans, some relocated from the Basarabian region of Budjak.

The end of Ottoman rule in the Balkans and elsewhere saw the termination of century long institutions and norms. The inhabitants of the ever multi-ethnic Lower Danube region suddenly found themselves in newly formed polities claiming to be nation states, and a part of the native communities were rendered alien in the perception of the prevailing nationalist dogma. As it is well known, after 1878, the Ottoman Empire lost these territories to Russians, who marched right to Istanbul, driving yet

4 The estimates for the Budjak Tatars and Noghays around the Russian conquest range from about a 40,000 to 100,000. In any case a part of the population settled here relatively late as result of the Ottoman mobilisation in preparation for the wars with Russia. The overwhelming majority fled to the Turks south of the Danube, while the few thousand people who staid behind were forcefully removed later by the Russian forces (Spinei 2009: 199).

Berat Kandili, 04.07.2012, Köstence, © Metin Ömer

another wave of refugees away from its home. Shortly after, Dobrudja was ceded to Romania while South Dobrudja became part of Bulgaria. This event also started the mass-emigration of Dobrudjan Muslims to Anatolia. In the short time span until 1899, an estimated 90.000 people left, leaving behind 182 villages practically desolated (Menlibay 2003: 238). Some of these refugees found shelter around Eskişehir already at this early date.[5]

In the new ethnic outline *Constantza* (Romanian *Constanţa*, Turkish *Köstence*) become the main centre of the Tatar speaking population. Around this time Tatars are described as living mainly in the lowland areas, while Turks dominated the shore and the wooded parts.[6] In the meantime the growing Romanian community was pushing forward from the Danube region.

Having gained control over Dobrudja, Romanian authorities took a series of legal and economic measures to favour newly arrived Romanian colonists, for instance by selling expropriated land exclusively to them (Kozák 2009: 11). This and other measures ultimately led to a significant decrease of the Muslim population.[7] In the last two decades of the 19th century the Romanian population of Constantza thus grew fivefold, and by 1903 half of the 260.000 Dobrudjans were registered as Romanians, figures not fully corresponding to the timely registers of the Muftiate (Ülküsal 1966: 33-4). A report of the same year concludes, that, during the same two decades, Romanians had gained the ownership of 397.787 acres of land, while 59.287 remained in the possession of Muslim proprietors (Ülküsal 1966: 44).

5 We have a good sketch of the number of refugees via the Crimean events in Menlibay 2003:
1785-1788 (according to some, even from 1776): the precise number is unknown, but certainly thousands;
1789-1800: 500,000, of which only 300,000 are said to have survived the journey;
1812: Basarabia is occupied by Russia to the Prut rivers line, the number of refugees is unknown;
1815-1828: 200,000 refugees;
1860-1862: 227,687 refugees fleeing from the Crimean War;
1980: 18-20 thousand refugees (Menlibay 2003: 235). The numbers add up to nearly a million people.

6 A work of scientific rigour to be consulted on ethnic issues at this time, *Le Roumaine: Atlas Ethnografique* is a compilation of a number of older and more recent maps, aimed to contest the validity of the Teleki maps. Examining its pages it is easy to notice the obvious tendency of earlier cartographers to depict the Muslim population as a single bulk. Only the Elisee Reclus map takes account of the Tatar and Turkish communities as separate units. We have a detailed study of the 1844 census, which according to the Ottoman administrations' practise only registered Albanian Muslims by ethnicity, as some Albanians were of Christian faith. According to this census 76 % of the Dobrudjan population was Muslim (Doğru 2011: 252-253).

7 Similar attempts to 'homogenize the nation' and bring the demography of South Dobrudja – today pertaining to Bulgaria – closer to an ideal nation-state condition after WWI were not very succesful. As noted by Eminov, the 1930 census registered only 21% Romanians in the two southern districts of Dobrudja, still outnumbered by both Turks and Bulgarians. It took a Turkish Romanian Convention besides the above mentioned measures, that facilitated their emigration to Turkey for the procentage of Turks and Tatars to decrease from the 21% of 1930 to 6-7% by 1948 (Eminov 200: 134).

Boztorgay Korosu, 2008, Köstence, © Metin Ömer

The proclamation of the Democratic Crimean Republic in 1917 only deepened Russia's mistrust towards the Muslims of the borderline, which eventually led to the tragedy of May 18th, 1944, when the Soviet authorities deported the entire Crimean Tatar community. Exileded mostly to the Uzbek SSR, about 45% of the deportees perished in the immediate aftermath. New waves of emigrants had reached Romania and Bulgaria previously in 1940, when South Dobrudja was anexed to Bulgaria[8] and during the war, many of whom were later subjected to the constant harassment of the local politburos. Refugees faced the suspicion of the authorities and were sent to the German concentration camp situated at Constantza. At the liberation, the Soviets demanded that Romanians extradite Crimean 'desertors'. Those harbouring refugees were endangering their own and their families safety by not complying (Coman 2005a: 159). While during the time of Monarchy (1878-1944), Tatars had been represented by four, later by one deputy in the parliament, and the Mufti, conferred the title of Senator, was kept in place along with his four county Muftis (Bozkurt 2008: 12), from 1948 on Tatar intellectuals were being monitored and the hiding members of the Crimean Tatar Commity were sought after (Coman 2005a: 163). Also, show trials were staged to convict Tatar intellectuals on false accusations of propaganda for the liberation of Crimea (Cojoc 2005: 163-4).

In the 20th century, the population changes went on under the supervision of the Romanian state. This process was sometimes coordinated according to interstate agreements: between 1935-1939 a Romanian-Turkish pact secured the emigration of about 10.000 Turks and Tatars to the Turkish Republic.

Today

In terms of ethnicity Crimean Tatars affiliate themselves to the same ethnical entity with all Tatars descending from the different successor states of the Golden Horde. Gemil estimates the total number of Tatars in the world to 12 millions, together with the 5-6 million Tatars of the Republic of Tataristan within the Commonwealth of Independent States (CIS), added to his estimate of 4 to 5 million Tatars in Turkey and 1-1,5 million of the different post Soviet states. A quarter of a million people were reported to have returned to Crimea from deportation by 2003, and his estimate for Tatars in Romania was 35-40 thousand (Gemil 2003: 25).

According to the 2012 official census, however, only 20.500 people claimed Tatar ethnicity, and 18.143 people named Tatar their first language (the Turkish community numbered 28.200 people, of

8 After the second Balkan War Southern Dobrudja became motive for continous strife between Romania and Bulgaria: it was granted to Romania in 1913, captured by Bulgarian forces in 1916, but returned to Romania after the war. Finally, at September 6th 1940 it was ceded to Bulgaria with the frontiers still valid today (Eminov 2000: 133). Tatars and Turks came to Constantza that year to apply for Turkish visa and many of those who were rejected, never went home, but remained and integrated into the Romanian Tatar community.

which 26.179 were native speakers). We have significantly different figures in earlier publications, e.g. Ülküsal mentions 150.000 Turks and Tatars, without reference to the time of the estimate, as noted by Jankowski, who records 45.000 Tatars (see Jankowski 1991), while Aksus' value is 80.00 for both communities. Without speculating too much about the reasons for the significant discrepancies in figures, we should mention the obvious fact of generation change (see the decline from 2002: 28.115 native Tatars with 21.272 speakers, respectively 32.098 native Turks and 23.935 first language Turkish speakers). It is interesting to note that Tatar organisations also register at least twice as many ethnic Tatars, e.g. 55.000 in 1992 as compared to the official number of 24.469.

The Turks and Tatars of Dobrudja are Sunni Muslims. In 1992, they had 67 mosques and 38 imams practised in the community organised under the Romanian Muslim Muftiate, presently led by Mufti Iusuf Muurat. In the past twenty years, new sanctuaries were built or old ones renovated, and a young religious bureaucracy was trained with Romanian and Turkish support. Since the fall of communism, Turks and Tatars have been recognized as national minorities benefiting from various kinds of state support. Law no. 489/200719, enacted on January 8, 2007, on the freedom of religion and the general regime of religious denominations recognizes Islam as one of the 18 religious denominations operating in Romania (Kozák 2009: 12).

The Tatar population continues to reside mainly in and around the town of Constantza, namely in the villages of Karamurat, Hasança, Omurşa, Acıca, Mambetça, Musurat, Kocalak, Düğüncü, Endekkarakuyusu, Bülbüller, Karatay, Kobadin, Bayramdede Başpınar, Malçiova, Körçeşme, Taşpınar, Kara Ömer, Azaplar[9] (Menabit 2006: 4). In addition, a larger number of ethnic Tatars live in the capital town of Bucharest. Noghays inhabit largely the same villages, as much as one can conclude from the scarce data.

Physical anthropologically speaking, the Tatar population is far from homogeneity. Especially those of inner Crimean or Noghay origins show Mongoloid features that set them apart from Anatolian and Rumelian Turks or Tats. We find a thorough description of Tatar demography in Ülküsal (2007: 42-9): Crimeans consist of Keriç (from the Crimean districts of Kerch and Kefe), and Çongar/Şongar (mainly from the Crimean Gözleve and Or). The later two exhibit some mongoloid features. They're usually regarded to as proper Crimeans, and settled here mostly after 1860. Tat (from the surroundings of Bahçesaray and Yalıboyu), described as having lighter tan and blue eyes more often; and Noghay from the neighbouring Budjak, Northern steppes of Crimea and the Azov Sea (from where they first came to Crimea and the Caucasus), characterised by more strikingly mongoloid features, and a dialect that stands closer to modern Kirghiz. In addition to those who became Russian subjects, they too are reported roughly wherever Tatars live in Anatolia (see Jankowski 1991). As Henrik Jankowski writes in his description of Tatars and Noghays of Turkey, the two communities are so much interlinked that it is hard to make a distinction between them, although they do preserve the (often distorted) knowledge of distinct origins: Noghays claim Volga, Kuban, Caucasian or even Moskovite origins. On the other hand Turcophile Tatars tend to deny any affinity with Noghays.

Language

The Turkic dialects spoken today in Dobrudja pertain to two different groups of the Turkic languages: Oghuz (Southern Turkic) and Kipchak (Western Turkic). The Oghuz dialect is in fact spoken Turkish (also called Republican or Anatolian Turkish), while the second one is Tatar, often called *Tatar Turkish* (*Tatar Türkçesi*, *Türk Tatar Türkçesi*), of the Pontus-Caspic or Western Kipchak branch (Doerfer 1959: 369). The specific Noghay idiom of Tatar spoken by very few also has to be mentioned as one of the genuine Kipchak varieties of the language.

As pointed out by Drîmba in 1970, Tatar dialects of Romania correspond to those of Crimea. These dialects have been influenced more or less by Anatolian Turkish. The one spoken on the Crimean seashore was the most profoundly influenced, represented by the Tat idiom in Dobrudja. The so called 'Northern Dialect' shows the cleanest set of Kipchak features, while the Central Dialect unites Kipchak as much as Oghuz-like properties. This sketch shows the distribution of some characteristic Anatolian features:

9 Corespondingly Mihail Cogălniceanu, Valul lui Traian, Valea Seacă, Agigea, Straja, Moviliţa, Cogealac, Nuntaşi, Valea Dacilor, Ciocârlia, Nisipari, Cobadin, Independenţa, Fintina Mare, Abrud, Ţepeş Vodă, Siliştea, Negru Vodă, Tătarul in Romanian.

'Qarılgaş' folklor grubu, 2016 Köstence, © Metin Ömer

	Old Turkic *y-*	Old Turkic *t-*	Rounded harmony	Personal pronouns in dative
Northern 'steppe' dialect	*ǰ-*	*t-*	weak	*maɣa ~mā, saɣa ~ sā, uɣa*
Central dialect (orta yolaq'middle lane')	*y- ~ ǰ-*	*d- ~ t-*		*maŋa, saŋa, oŋa*
Southern dialect	*y-*	*d-*	strong	*mana ~mā, sana ~ sā, una ~ uɣa.*

(Berta 1998: 316)

The initial *ǰ-* (< OT *y-*) is a veritable 'steppe' feature in Noghay that seperates it from the Noghay language of the Northern Caucasus. Apart from the *ç* > *ş* shift also characteristic to Tatar, Noghay shows a *ş* > *s* change as well, e.g. *bas* 'head' ~ Tatar *baş*, *tas* 'stone' ~ Tatar *taş* etc. A tendency for assimilation is all in all more prevailing in Noghay. For example the *n, m* > *b, p* or *d, t* changes are the result of progressive assimilation in *etpesem* 'wenn ich nicht tue' < *ätmäsäm*, *köresizbi* 'seht ihr nicht?' < *köräsizmi*? Suffix forms like *+DIŋ* for genitive (< *+nIŋ*, e.g. *köznüŋ* > *közdüŋ* 'des Auges'), or *+DI* for accusative (< *nI*, e.g. *qızını* > *qızdı* 'puellam' [girl-ACC]) exhibit the same change. Labial attraction is strongest in Noghay: *şölgö ~ çölgä* ~ Turkish *çöle* 'in die Wüste', *üyünö* 'in sein Haus' ~ Turkish *evine, özünö ~ özünä* 'ihm selbst' etc. (Doerfer 1959: 375). These features prove a certain linguistic proximity of Noghay with the Aralo-Caspian Kipchak languages, especially Kirghiz.

At this moment Tatar, having literary traditions since the 19th century does not have a standard literary language, and, as minority languages generally, it shows a strong superstratum, in this case Romanian influence. Thus the majority of their publications appear in Turkish or Romanian.

Education

Local education was initially organised on religious grounds by the Ottoman bureaucracy. The Ottoman society itself was organized according to religious communities and no national or ethnic considerations were consulted in the process. In 1610, a Muslim Seminar opened its gates at Babadag. Moved to Megidia in 1901 as Muslim population became sparse in the old religious center, it finally was closed in 1967. In the time of Monarchy, elementary schools served wherever the Turko-Tatar population was denser. Today the Muslim Seminar of Megidia called *Kemal Atatürk National College,* reopened in 1996, is sponsered by the Turkish government.

In the inter-war period, the Muslim Democratic Front was established uniting Turk and Tatar intellectuals in its ranks, assuming mostly cultural goals. It was first renamed Turkish Democratic Front,

'Tatar Dili Günü'nde milli marş okunurken, 2016, Köstence, © Metin Ömer

later Turco-Tatar Democratic Commity, abolished eventually in 1953.[10] During its short existence the community's cultural wing was involved in organizing a number of events of sports and folklore, and its documents hold evidence of two Tatar and one Turkish school (Coman 2005b: 190).

In 1948 a law on minority language education took effect. In 1949-50 teaching Turkish to Tatar children was prohibited, and Kazan Tatar was imposed instead, a language not less distant to the Dobrudjan Tatar vernacular, then Turkish. For a short time thereafter authors brought up by the generation of Mehmet Niyazi found the opportunity to publish in the new Tatar manuals (Bozkurt 2008: 11). For practical reasons, however, and due to the poor educational standards of minority schools, they were usually not the school of choice for parents. Tatar language teachers were instructed, and, until its closing in 1972, the Tatar Institute of the Bucharest Universities' Oriental Languages Faculty produced a couple of fruitful years.

It is important to note that Islam, an important basis of Turkish and Tatar identity, had many obstacles to surpass during the years of Communism in Romania, as other religions as well. The Communist regime promoted atheism and anti-clericalism and seriously curtailed native language media actively marginalising minority elites. As native language instruction gradually disappeared and the impact of religious institutions on public life diminished by the sixties, the assimilation of Dobrudjan Tatars accelerated to the brink of their disappearance as an ethnic community (Kozák 2009: 11).

After 1989, minority language education was reorganised in a more liberal manner. In their proclamation document, the Tatar union vows for native Tatar language and history education as well as for the general improvement of the communities educational level.

The concept of Tatar as a national language is largely disputed, and the polemic surrounding is often marked by ideological considerations. Especially publications originating from Turkey tend to name Turkish as Tatars' mother tongue, considering Tatar merely a dialect of it. Having no standardized native language manuals, Tatar leaders themselves chose to name their minority language Turkish during the post-communist educational reforms, though the elite and the community still shows some interest to revitalise the Tatar literary language in cooperation with their Crimean brethren. While Turkey generously

10 The most active leaders were of Tatar nationality at this time (Coman 2005b: 187, fn.4). Since World War II the most significant positions in religious and educational administration were held predominantly by Tatars privileged by the state over Turks because they were considered more loyal to the state, whereas Turks often consider Turkey their true homeland and aspire to eventually move there (Eminov 2000: 136). As much as Tatars feel strongly about Crimea as their homeland, they certainly don't claim affiliation to Ukraine or any other post Soviet state that shelters Tatar exiles.

sponsors Turko-Tatar institutions and education, it might impose its standards and patronising attitude upon an already well-educated and well-integrated community that has long asserted its identity, before ideas of widespread Turkish nationalism were conceived.

Today Tatars learn Turkish as a first (minority) language, although lately optional Tatar language education classes have been organised. Since October 2010, Tatar children of Medgidia have had a cabinet for teaching Tatar as an optional course at the M. Dragomirescu school. The course was initiated for fifteen 2nd grade pupils with the hope that more would join from those who study Turkish as a first language.[11]

In September 2010, an international congress with the participation of Tatar leaders from Romania, Bulgaria, Turkey and the Crimea debated the uniform adoption of a Latin alphabet for Crimean Tatar and the interchange of Tatar teachers was proposed.

Socio-political and cultural activities

At present, we witness a process of identity building aiming to challenge the disruptive results of the identity loss caused by Communism, when religious and ethno-cultural life was more or less curtailed. Romanization policies that started in the sixties were no doubt incomparably milder than the similar undertakings of the Balkan states. In fact, after the seventies, in an attempt to improve relations with the Islamic world, the state loosened its restrictions on Islam, and the organisational infrastucture of the Muftiate remained untouched (Eminov 2000: 134). Both founding members of the Black Sea Economic Cooperation, tied together by significant economic interests, Romania and Turkey leave no loose ends when it comes to maintaining a good relationship, the beneficiary of which are all native Muslim communities. Supported by state fonds and Turkish grants mainly the Dobrudjan Muslim community managed to initiate a veritable cultural and religious revival, the effect of which surpassed state boundaries during the past two decades, advocating the cause of Tatars worldwide.

As a matter of fact, as of February-March 2014, when the Russian Federation annexed the Crimea after a much disputed status referendum, Romanian Tatars' role in advocating in Europe the cause of Crimean Tatars, presently oppressed by all pretexts, is becoming even more accentuated. All while in the Republic of Crimea, with Tatar media closed,[12] and with the growing pressure upon Tatar cultural institutes their struggle is practically banished to virtual space.[13]

One major obstacle for a strong national identity is the fact, that Tatars lack a historiography of their own. So far historians of almost exclusively non Tatar origins have approached the issues of Tatar history from very diverse and subjective positions (Gemil 2003: 24). Romanian historiography promotes the idea of Dobrudja as Romanian land since the very beginning, alluding to the several short lived reigns of Mircea the Elder of Wallachia over these parts around the turn of the 15th century. Former and subsequent rules until the reunification were labelled acts of usurpation and oppression at the hand of cruel oriental oppressors. History manuals say little more about the Turco-Tatar Muslim past of Dobrudja (history conventions, the material of which figure in our bibliography and a manual on the history of Romanias' national minorities are meant to fill this void). Its annexation to Romania is perceived as an act of reunification with the mother country, and as ideals of a national homeland are reprojected onto the past, Turks and Tatars appear as oriental savages, ruthless invaders only to disturb the fated dominance of Romanian nation over these lands. Likewise, the few seemingly indubitable demographic data about the historical Dobrudja continue to be largely contested or omitted.

The pursuit for autarchy of nationalism is manifested in the changes rendered in traditional toponymia, as in the instances of Hasança = Valul lui Traian 'the valley of Traianus', Endekkarakuyusu = Valea Dacilor 'the valley of Dacians', Bayramdede = Independenţa 'independence', Körçeşme = Ţepeş Vodă '[Vlad] Ţepeş Lord' etc. Claiming monopoly over symbolic space authority has produced such place names of obvious ideological inspiration to replace communal remembrance with an imposed official history. Oral history is only poorly preserved, and in settlements of a long Muslim history Turco-Tatar

11 http://www.cugetliber.ro/stiri-diverse-elevii-tatari-din-medgidia-au-de-saptamana-trecuta-un-cabinet-de-limba-materna-69914

12 http://www.dw.com/en/crimean-tatar-media-forced-to-shut-down/a-18352286

13 About the movement and communication within the diaspora before and shortly after the impact of internet as community building forum see Kemal Altintas, Fevzi Alimoglu, Mubeyyin Batu Altan, Kursat Cagiltay, and Kemal Seitveliyev (2001): *E-tatars: virtual community of the Crimean Tatar diaspora;* http://www.iccrimea.org/scholarly/e-tatars.html).

inhabitants can hardly account for a street name or a park that bares remembrance to their past. Some of the scarce exceptions are upshots of friendly interstate gestures to Turkey rather than locals.

We have relatively few accounts about the culture and language of the local Turks and Tatars, the majority of earlier works being focused on folklore (Menabit 2006 gives a good bibliography of them), but initiatives are becoming more frequent. As a matter of fact, folklore festivals of the Turko-Tatar community have become a tradition, hosting guests mainly from Romania, Turkey, Crimea and Bulgaria (*Festivalul Internaţional al Portului, Dansului şi Cântecului Popular Turco – Tătar* i.e. 'The International Festival of Traditional Turko-Tatar Wear, Dance and Music'). Dobrudjan Tatars are represented locally and abroad by young folklore groups, like the *Boztorgay Folklore Group* of Constantza and the *Karasu Folklore Group* of Megidia or others. Another happening hosted by the locals is the International Black Sea Wrestling Cup (*Uluslararası Karadeniz Güreş Kupası*), a championship of *küreş*, the national sport, where sportsman from the whole Tatar world of Tatar and non-Tatar ethnicity enroll.

Departments of Turkish studies pursue their activity on the Bucharest University and the Ovidius Universtity of Konstantza. The young Institute of Turkish and Central-Asian Studies at the Babeş Bolyai University of Cluj-Napoca took up the task of tackling the issues of Tatar history, and books, conferences on Tatar history and culture do not lack either. A notable new publication in this respect, a dictionary of Dobrudjan Crimean Tatar came out recently with the support of the Tatar party.[14]

The early days of the local Turco-Tatar journalism are marked by periodicals like *Dobruca Gazetesi* ('Dobrudjan Journal' 1884-1894), *Harekat* ('Movement' 1896), *Sadakat* ('Allegiance' 1897), *Emel* ('Ambition' 1930, rebrought into circulation) etc.[15] *Karadeniz* ('Black Sea'), published by the Tatar party frequently offers articles and literature in Tatar language. In addition Facebook profiles, various Internet portals (e.g. www.tatar.ro, hayat.ro), and of course Radio T serves as local media, where news in Turkish, Romanian and Tatar have been broadcast since March 2009. *Nazar Look,* a bilingual journal in English and Dobrudjan Tatar appears monthly in print and on the Internet since January 2011.

Cultural relations have been established with towns populated by Turks and Tatars from other countries.[16] Turkish foundations and institutions (like the Turkish General Consulate at Constantza) and Tatar communities from abroad regularly cooperate with locals, all the more important for Tatars of Bulgaria, who, unlike those in Romania, lack entirely the support of the state. On 29 December 1989, days after the fall of the Communist regime the Muslim Turkish Democratic Union of Romania was established, predecessor of both UDTR (Turkish Democratic Union of Romania), and UDTTMR (*Uniunia Democrată a Tătarilor Turco Musulmani din România i.e.* 'Muslim Turco - Tatar Democratic Union Romania') the later established on 23rd July, 1990, after a party split three months earlier. They assume no political objective, their articulated aim being the protection and conservation of cultural, religious, ethnic and linguistic identity and material values. The youth wing of the party bares the name of Ismail Gaspirali. The two unions agreed in 1995 to cooperate under the aegis of the Turkish and Tatar Federation, the achievements of which remain controversial. The current UDTTMR president is Gelil Eserghep, and the party delegates a deputy to the Romanian Parliament in the person of Varol Amet. The party motto is *Dilde, fikirde, işte birlik!* 'Unity in language, thinking and work', words borrowed from the great Crimean journalist, politician and intellectual İsmail Gaspıralı, founder of the Crimean *Terciman* newspaper published between 1883-1918.

The Turkish and Tatar associations, along with the muftiate, harmonizing their work with international Tatar organisations are active as a mouthpiece to all Tatars on matters of national and international importance: by the principles commonly expressed in the EU, Dobrudjan Turco-Tatar organisations too expressed their dismay with regard to the ongoing Crimean events, from the initial social distress[17] to the planning of the referendum[18] and later developments. Accordingly, on March 14 and 16, 2014 protests were organised in front of the Russian embassy in support of their brethren struggling in occupied

14 Saim Osman Karahan 2012: *Dobruca Kırım Tatar Ağzı Sözlüğü. Dicţionarul Graiului Tătar Dobrogean*. Constanţa, ISBN: 978-606-598-188-1 (http://sozluk.vatankirim.net/hakkinda.htm).

15 Ignac Kúnos performed studies amongst Crimean war captives in camp of Esztergom, Hungary during World War I. He accounts about a banned monthly periodical that circulated hand to hand amongst the inmates called *Kiçiren Cuvatkiç* ('A Little Consolation'), written in the Tatar literary language established by Ismail Bey Gasprinski (Gaspıralı) and his fellow intellectuals. He also mentioned, how the Noghay group distinguished itself from Tatars by its peculiar dialect, marked especially by differences in spelling (Tasnadi 2003: 166).

16 http://www.cugetliber.ro/stiri-diverse-tinerii-tatari-din-medgidia-promotorii-infratirilor-intre-localit ati-72176

17 http://uniuneatatara.ro/blog/articole/846/comunicat-de-presa-28-02-2014.html

18 http://uniuneatatara.ro/blog/articole/857/comunicat-de-presa-10-03-2014.html

Crimea[19] (*Karadeniz* March 2014: 24[20]). On December the 10th 2015 they reaffirmed a rejective though peaceful stance towards the annexation of the *'Yeşil Ada'* (Green Island), their ancestral homeland, quoting Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu: 'a national struggle that sheds the blood of one innocent man is a failure.'[21] Also, the three organisations expressed their firm disapproval concerning the spread of jihadist ideas within and outside Europe.[22]

The 'Dobrudjan model of inter-ethnic cohabitation': Integration or assimilation?

After a troubled past which repeatedly found Tatars on often disputed imperial borderlands, where they were subsequently pushed onto the front line of political struggles, and having survived the wrath of the Soviets and their satellites, today – between redefined interethnic dynamics – we witness a period of identity-building and the revival of Turko-Tatar ethno-cultural life.

Yet their survival as a distinct ethnic group seems far from assured. Confined between the influences of the Romanian majority community and the commercially and culturally omnipresent Turks (to whom they are bound by a much cherished kinship), but lacking a strong cultural hinterland, it remains to be seen what new shapes their ethno-cultural existence shall assume. Faced with the all too likely prospect of assimilation by the Romanian or Turkish community, young Tatar intellectuals assumed the struggle of national revival reclaiming their roots on ancestral lands from which they were almost irrevocably alienated by the nationalistic autarchy of past regimes.

The phrase of 'Dobrudjan model of inter-ethnic cohabitation' has become a commonplace of journalism and political rhetoric in Romania and especially Dobrudja, often quoted by UDTTMR officials as a local aim and success. For while inter-ethnic tensions have not seized in some other parts of the country, in the rich mosaic of Dobrudjan cultures a relative harmony seems to persist. Undoubtedly, Dobrudja has been home to many ethnic groups during its history, and the fact is not less true today. As a part of the local ethnic variety Dobrudjan Tatars seem well integrated into Romanian society. But as fewer and fewer people assert Tatar nationality in recent censuses, a concern arises whether this actually means the endgame of a final assimilation.

Generally speaking those who actively engage in Tatar community life have a good knowledge of their common Crimean origin, an attitude they try to distribute among those of their kin, enforcing their sense of Tatar ethnic affiliation. They commemorate the national tragedy of May 18th 1944, assume solidarity with repatriated Crimean Tatars and collect fonds for their cause. They celebrate the traditional religious and national feasts together, in addition to the Holiday of Tatar Language (on May 5th, since November 2010) and the Holiday of Romanian Tatar Community (December 13th, since 2006) recently recognized by the Romanian state. Active Romanian assimilationism no longer poses a threat to the survival of the Muslim Tatar society. Still, with the diminution of the importance of religion and lacking knowledge of the ancestral culture, the youth exhibits a higher tendency to affiliate with Romanians.

Even more importantly the Turkish minority language education, the overwhelming influence of Turkish institutions and patronage, the common religion make Tatars susceptible to assimilation into the Turkish community. Religion, as an ethnic integrating factor served them well in their survival as a nationality in the past, when facing Russian or Romanian assimilationism because it provided an essential dividing criteria in self determination. However in the Turkish – Tatar equation the religious factor of Islam proves neutral. When reckoning the future of Tatar as a distinct language inevitably one has to consider the question of language *Hinterland*: in the initial phases of rebuilding the Tatar literary language, lacking a mother country in the political sense of the word it is expected that the language, culture and identity will draw closer to Turkish (Eker 2006: 95-96). With few Tatars having a proficiency in their ancestral language and the growing influence of Turkish, linguistic assimilition seems imminent even with a possible preservation of national identity. Their Turkification has been going on since the Pan-Turkic ideas inspired by the Gaspirali generation spread, and the process may be completed by the influence of modern day popular culture.

19 Later, in August 2015 the Second World Congress of Crimean Tatars convened in Ankara, Turkey expressed its protest against the human rights violations, harassment of activists, intimidating members of the media, and illegal confiscation of property, as well as aginst the exile of Crimean Tatar leaders Mustafa Abdülcemil Kırımoğlu, Refat Çubar and media representative İsmet Yüksel (http://www.iccrimea.org/index.html).

20 http://uniuneatatara.ro/publicatii

21 http://qha.com.ua/ro/evenimente/tatarii-din-rom-nia-alaturi-de-conationalii-lor-din-crimeea/517/

22 http://uniuneatatara.ro/blog/articole/1218/comunicat-de-presa-25-11-2015.html

Bibliography

Aksu, Ali (2003). *Romanya Müslüman Türklerinin Dünü Bugünü*: *Tarihi Gelişimi İçerisinde Siyasi, Kültürel ve Eğitim Açısından.* Constanţa.

Berta, Árpád (1998). West Kipchak Languages. In: Johanson, L. & Csató, É. Á. (eds.) *The Turkic Languages*. London and New York. 301-317.

Bozkurt, Giray Saynur (2008). Geçmişten Günümüze Romanya'da Türk Varlığı. In: *Karadeniz Araştırmaları 5/17*. 1-31.

Cojoc, Marian (2005). Anul 1953 în istoria tătarilor dobrogeni. In: *Tătarii in Istoria Românilor*. Constanţa. 161-182.

Coman, Virgil (2005a). Mărturii documentare privind Tătarii din Dobrogea in Septembrie 1940-6 Martie 1945. In: *Tătarii in Istoria Românilor*. Constanţa. 153-160.

Coman, Virgil (2005b). Mărturii documentare privind activitatea culturală a Comitetului Democrat Turco-Tătar Constanţa (1948-1953). In: *Tătarii in Istoria Românilor*. Constanţa. 185-191.

Chirtoagă, Ion (2003). Aparitia tătarilor (nogailor) pe teritoriul Moldovei şi semnificatia notiunii Bugeac. In: *Tătarii în lume şi în istorie*. Bucureşti. 155-164.

Devlet, Nadir (2003). XX. Yüzyılda Tatarlarda Milli Kimlik Sorunu. In: *Tătarii în istorie şi în lume*. Constanţa. 11-23.

Doerfer, Gerhard (1959). Das Krimtatarische. In: Deny, J. & Grønbech, K. & Scheel, H. & Togan, Z. V. (eds.) *Philologiae turcicae fundamenta* 1. Aquis Mattiacis. 369-390.

Doğru, Kozlubel Halibe (2011). *1844 Nüfus Sayımına Göre Deliorman ve Dobruca'nın Demografik Sosyal ve Ekonomik Durumu*. Ankara.

Drîmba, Vladimir (1970). La répartition des parlers turcs de Dobroudja. In: *AOH* XXIII/1, 23-54, Budapest (in Romanian. In: *SCL* XVIII 1967/1. 51-77.

Eker, Süer (2006). Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya 'Tatar Türkçesi'. In: *Hacettepe* Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Dergisi 23/2*. 85-100.

Eminov, Ali (2000). Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans. In: *Nationalities Papers* 28, 1. 129-164.

Gemil, Tasin (2003). The Issue of Tatars' Ethnogenesis. In: *Tătarii în lume şi în istorie*, Bucureşti. 24-38.

Gemil, Tasin (2010). Peste un mileniu de existentă a populatiei turco-tătare pe teritoriul României. In: *Moştenirea istorică a tătarilor*, Bucureşti. 9-22.

İbram, Nureddin (1999). *Dobruca'daki Müslüman Topluluğu Manevi Hayatından Sayfalar. Dinî Hayatı ve Ana Dilindeki Eğitim.* Constanţa.

Jankowski, Henryk (2000). Crimean Tatars and Noghais in Turkey. In: *Türk Dilleri Araştırmaları 10*. 11-131.

Kozák Gyula (2009). *Muslims in Romania: Integration Models, Categorization and Social Distance*. Cluj-Napoca.

La Roumanie. Atlas Ethnografique (1930). Bucureşti.

Menabit, Ciden Sena (2006). *Yazılı ve Sözlü Kaynaklara Dayalı Romanya Türklerinin Dili ve Söz Varlığı*. Ankara Üniversitesi, Yayımlanmamış doktora tezi.

Menlibay, Ekrem (2003). The Demographic Status of Ethnic Tatar and Turk Population in Dobrudja (Constanta and Tulcea Counties after 1878). In: *Tătarii în lume şi în istorie*, Bucureşti. 237-243.

Spinei, Victor (2009). *The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century*. Leiden, Boston.

Tasnadi Edit (2003): Macaristan'da Tatar Edebiyatı. In: *Kibatek: Edebiyat Sempozyumu 2002-2003,* Ankara. 161-168.

Ülküsal, Müstecib (2007). *Dobruca'dan*. İstanbul.

Ülküsal, Müstecib (1966). *Dobruca ve Türkler*. Ankara.

Veliman, Valeriu (2003). Toponimul 'Dobrogea' în documente. In: *Tătarii în lume şi în istorie*, Bucureşti. 171-178.

Internet sources

http://www.edrc.ro/recensamant.jsp

http://qha.com.ua/yazar.php?id=254

http://www.cugetliber.ro/stiri-diverse-elevii-tatari-din-medgidia-au-de-saptamana-trecuta-un-cabinet-de-limba-materna-69914

http://www.cugetliber.ro/stiri-diverse-tinerii-tatari-din-medgidia-promotorii-infratirilor-intre-localitati-72176

http://www.insse.ro/cms/files%5Cstatistici%5Ccomunicate%5Calte%5C2012%5CRPL_ rezultate%20preliminare.pdf

http://www.recensamantromania.ro/wp-content/uploads/2012/02/Comunicat_DATE_PROVIZORII_RPL_2011.pdf

http://qha.com.ua/ro/evenimente/tatarii-din-rom-nia-alaturi-de-conationalii-lor-din-crimeea/517/)

http://uniuneatatara.ro/blog/articole/846/comunicat-de-presa-28-02-2014.html

http://uniuneatatara.ro/blog/articole/857/comunicat-de-presa-10-03-2014.html

http://uniuneatatara.ro/blog/articole/1218/comunicat-de-presa-25-11-2015.html

http://uniuneatatara.ro/publicatii

http://www.dw.com/en/crimean-tatar-media-forced-to-shut-down/a-18352286

http://www.iccrimea.org/index.html

Kemal Altintas, Fevzi Alimoglu, Mubeyyin Batu Altan, Kursat Cagiltay, and Kemal Seitveliyev (2001): *E-tatars: virtual community of the Crimean Tatar diaspora*; http://www.iccrimea.org/scholarly/e-tatars.html).

ROMANYA'DAKİ TATARLARIN 1989 SONRASI KİMLİK ARAYIŞLARI

Metin Ömer

Giriş

Yüzyıllardır Romenlerle temasta olan Romanya'daki Tatarlar, günümüzde bu bölgenin önemli topluluklarından biridir. 1878 yılında Dobruca, Romanya ile birleşirken 134.000 Türk ve Tatar nüfus tespit edilmiş (d'Hogguer 1879: 40),[1] ancak 1956 yılında komünist Romanya'da yapılan ilk nüfus sayımında 14.239 Türk ve 20.469 Tatar nüfus gösterilmiştir.[2] 2011'de yapılan nüfus sayımına göre ise Romanya'da 20.282 Tatar yaşamaktadır. Özellikle Karadeniz ile Tuna arasında bulunan ve etnik azınlıklar için birlikte yaşam modeli olarak gösterilen Dobruca bölgesi Tatarları, Bükreş'teki komünist rejimi değiştiren 1989 devriminden sonra, serbest toplum olmanın sağladığı avantajlardan faydalanmış, 'tarihlerini geri kazanmak' olarak adlandırılabilecek bir süreç başlatmışlardır. Bu çalışmada Romanya'daki Tatarların, 1989 sonrasında yeniden canlandırdıkları ve kimliklerini şekillendiren başlıca tarih ve kültür unsurları incelenecek; özellikle de Romanya'da komünist rejim öncesi durumları ve rejimin neden olduğu değişiklikler anlatılacak, güncel kimliklerinin başlıca unsurları vurgulanacaktır.

Romanya'daki Tatarlarda dini kimlik

Romanya'daki Tatarların büyük çoğunluğu Hanefi Sünni Müslümandır. Romanya'nın bağımsızlığının tanındığı ve Dobruca bölgesinin verildiği 1878 Berlin Antlaşması öncesinde, bu bölgede, ana dayanaklarından biri din olan bir imparatorluğun parçası olarak yaşayan Müslümanlar, dini kimliklerini koruma endişesi taşımamışlardır. 1878 Berlin Antlaşması sonrasında ise, halkının çoğu Hristiyan Ortodoks olan bir devletin vatandaşı olmuşlardır.

Yeni iktidar başlangıçta, bölgenin Osmanlı geçmişini gözönünde bulundurarak, Dobruca'nın İdari Yasasında Osmanlı rejiminden kalan bazı düzenlemeleri muhafaza etmiştir. Örneğin, evlilik ve miras davaları için İslam kurallarına göre karar verebilecek özel İslam mahkemeleri kurulmuştur. Ancak, bu mahkemelerin faaliyete geçmesi, müftü bulunamaması nedeniyle gecikmiştir. 1880 yılında Hacı Mustafa Şerif, Köstence Müftüsü; Enis Efendi ise Tulça Müftüsü olarak görevlendirilmiş ve her iki isim de Osmanlı İmparatorluğu temsilciliği tarafından Romanya Hükümetine önerilmiştir. Bu müftülerin görevlendirilmesiyle birlikte İslam mahkemeleri (kadılıklar) işlevsel hale gelmiş ve bu şekilde oluşturulan hukuk sistemi geçen yüzyılın ortasına kadar devam etmiştir.

1 1878 yılında Romen Dobrucası Güney toprakları kapsamıyordu. Cadrilater adıyla tanınmış olan Güney Dobruca, 1913-1940 yılları arasında Romanya'ya ait olmuştur.

2 Romanya İstatistik Enstitüsü sitesinden alınan bilgiler için bk. http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2014).

Dini kimliğin varlığı, 1878 sonrasında Dobruca'daki Müslüman toplumu etkileyen göç olayı ile ilgili müzakereleri de etkilemiştir. Göç süreci ile ilgili öne sürülen tüm gerekçeler dini kimliğe dayandırılmıştır. Romanya'dan Osmanlı İmparatorluğuna göçleri destekleyenler, bir Müslümanın Hristiyan bir ülkede yaşamasının mümkün olmadığını savunmuşlardır. Bu argümandan hareketle birçok genç, Müslüman olmayan bir ordunun mensubu olmamak için Dobruca'yı terketmeyi tercih etmiştir. Dobruca'dan göçü durdurmaya çalışanlar da dini argümanlar kullanmışlardır. Örneğin, *Şark* gazetesinde çıkan makalelerde, göçlere dini gerekçeler gösterebilmek için Müslümanların dinleri ile ilgili zorluklar veya haksızıklara uğramaları gerektiği savunulmuştur. Oysa, gazete çalışanlarına göre Bulgaristan'daki durumun tersine, Romanya her zaman için Müslümanlara iyi davranmış ve dinlerini yaşatmalarına imkan vermiştir. Örneğin, Müslüman olan askerlerin yemeklerinin Müslüman aşçılar tarafından hazırlanması ve ayrı servis edilmesi, garnizonlarda ibadet yerleri yapılması ve imam görevlendirilmesi gibi. Gazetede, göç edenler yüzünden Dobruca'da kalmayı tercih edenlerin önemsiz bir azınlık oldukları ima edilmiştir.[3] Mehmet Niyazi'nin koordinatörlüğünde çıkan *Işık* gazetesinde göçler nedeniyle birçok bölgenin Müslüman özelliklerini kaybettikleri ifade edilerek, bu felaketin durdurulması için çağrıda bulunulmuştur.[4]

Din, Birinci Dünya Savaşına kadar Dobruca'daki Tatarlar için en önemli kimlik unsuru iken, 1918 sonrasında Türkiye'deki reformlar ve Dobruca'daki Tatar milli hareketinin etkisiyle, toplumun belirleyici unsuru olmaktan çıkmış ve etnik kimliğin bir parçası olmuştur. (Dobruca'daki 'Tatar Milli Hareketi'ne çalışmanın devamında değinilecektir.) Mustafa Kemal tarafından Türkiye'de başlatılan reformlar, Dobruca'daki Tatar ve Türk toplumunu da etkilemiş, bazı reformları kendileri de uygulamışlardır. 1935 yılında kadılıkların lağvedilmesi bu uygulamalardandır. Bu konuda herhangi bir zorluk yaşanmamış, hatta çok iyi karşılanmıştır: 'Tüm hayırsız olaylar, yirminci yüzyıla ayak uyduramayan bu hakimler yüzünden olmuştur.'[5] görüşü ağır basmıştır. Az da olsa bu yasaya karşı olan insanlar, engel olma konusunda yeterince etkili olamamışlardır.[6]

Dinin Tatarların hayatındaki yerinin değişmesi ile ilgili doğal süreç, Bükreş iktidarının komünistlere geçmesiyle durdurulmuş ve yönü değişmiştir. Yeni resmi makamlar, eşitlikçi ve 'maddi-bilimsel' görüşe dayalı bir toplum oluşturma hedefiyle 'yeni sosyalist insanın' hayatından din unsurunu çıkarmaya çalışmışlardır. Bu hedefe ulaşılamamasına rağmen, komünist makamların politikası nedeniyle, din Tatarların hayatında ikinci sıraya düşmüş, dini tanımlayan unsurların (ibadet yerleri, din görevlileri, dini bayramlar) önemi ise gittikçe azalmıştır.

Bu durum, Dobruca'daki camilerin sayısı ile ilgili istatistiklerden kolayca anlaşılmaktadır. Müsteceb Ülküsal tarafından sunulan verilere göre İkinci Dünya savaşından önce Dobruca'da 419 cami varken (Ülküsal 1987: 147);[7] 1947 istatistik verilerine göre Romanya genelinde 101 Müslüman ibadet yeri bulunmaktaydı.[8]

1952 yılına ait istatistikte 98 ibadet yeri tespit edilmiş ve ülke geneline dağılımı şu şekilde gösterilmiştir: Köstence bölgesinde 87, Galaţi bölgesinde 9, Bükreş ve Gorj bölgelerinde birer ibadet yeri.[9] 1955 yılında camilerin toplam sayısı 90 olup, 84'ü Köstence bölgesindedir.[10] 1959 yılına ait yeni bir istatistiğe göre Müslüman ibadet yerlerinin sayısı 105 idi.[11] Müslüman ibadet yerlerinin sayısı ile ilgili diğer veriler 1979 yılına ait olup, 77 cami, 3 mescit ve Köstence şehir merkezinde bir büyük cami olduğunu göstermektedir.[12]

İbadet yeri sayısının devamlı düşmesi Müslümanların sayısının düşmesi ile de bağlantılı olabilir; ancak en önemli sebebi, mevcut camilerin bakım ve onarımları için tahsis edilen fonların olmamasıdır.

3 'Hicret hakkında bir kaç söz', *Şark*, sayı. 12, 3 Şaban 1315, s. 1-2.
4 'Hâlâ mı derd-i hicret?', *Işık*, sayı. 4, 22 Şubat 1914, s. 1.
5 'Kadılıkların kalkmasını niçin istedik?', *Türk Birliği*, sayı. 18, 1935, s. 1.
6 Bazı görüşler için bk. Müstecib Ülküsal, 'Dobruca ve Türkler', 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s. 154-156.
7 Ülküsal'ın sayıları 7 Eylül 1940'ta Bulgaristan'a verilen Güney Dobruca'yı da kapsıyor.
8 Arhivele Naţionale Istorice Centrale (Tarihi Ulusal Merkez Arşivleri - bundan sonra ANIC), Ministerul Cultelor-Direcţia Studii (Dinler Bakanlığı-Araştırma Bölümü), dosya 92/1954, s. 26.
9 ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii (Dinler Bakanlığı-Araştırma Bölümü), dosar 66/1952, s. 10-12.
10 Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii (İstihbarat Arşivlerini Araştırma Ulusal Konseyi Arşivleri- bundan sonra ACNSAS), Fond documentar, dosya 2877, vol. 2, s. 272.
11 ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii (Dinler Bakanlığı-Araştırma Bölümü), dosar 84/1959, s. 8.
12 ACNSAS, Fond documentar, dosar 19631, s. 119.

Din görevlilerinin sayısı da gittikçe azalmış, hatta bitme tehlikesi ile karşı karşıya kalınmıştır. 9 Mart 1880 tarihli *Dobruca Organik Yasası* ile Babadağ'a yeni bir Müslüman Okulu (Seminary) kurulması kararlaştırılmış, sözkonusu okul 1901 yılında Mecidiye'ye taşınmıştır. Aslında bu okul, 1610 yılında Babadağ'da Gazi Ali Paşa tarafından kurulan medresenin devamı niteliğindedir. Okulun başlıca hedefi, Romanya'daki Müslüman toplumunun imamlarını yetiştirmektir. Bundan başka, bazı özel okullar kurulmuş ve çeşitli kültür dernekleri faaliyet göstermiştir. Bu okulların bazı mezunları eğitimlerine Bükreş veya İaşi üniversitelerinde, bazıları ise yurtdışındaki üniversitelerde devam etmiş; öğretmen, doktor, mühendis, bilimsel araştırmacı, tarihçi vb. olarak Romanya'daki Türk-Tatar toplumunun elitini oluşturmuşlardır. 1948 eğitim reformu sonrasında, aynı okulda, Türk dili öğretmenleri yetiştirilmemiş, sadece imam eğitimi devam etmiştir. Ayrıca eğitim süresi 4 yıla düşürülerek meslek okullarının eğitimiyle eşitlenmiştir.

1959 sonrasında eğitim süresi 2 yıla düşürülen okul, 1967 yılında tamamen kapatılmıştır. Binası kamulaştırılarak belediyeye devredilmiş, belediye de okulu farklı kurumların kullanımına tahsis etmiştir. Komünist yönetim bu okulun kapatılmasını, öğrenci sayısının az olması dolayısıyla Müslüman toplumun bir isteği olarak yansıtmıştır (Aslında bu konuda verilmiş bir dilekçe vardır). Bu açıklama ilk bakışta doğru görünmekle birlikte (1963 yılı sonbaharında 2. sınıfa geçenlerin hiçbiri okula geri dönmemiş, eğitimlerine farklı kurumlarda devam etmeyi tercih etmiş; 1. sınıf giriş sınavına hiçbir aday gelmemiş),[13] öğrenci sayısının düşmesinin asıl sebebi maaş sistemi olmuştur. O dönemde imamlar işçilerden daha düşük maaş aldıkları için geçinme güçlüğü çekiyorlar, bu nedenle de Mecidiye'deki okuldan mezun olanlar fabrikalarda işçi olarak çalışmayı tercih ediyorlardı. Komünist rejim değiştikten sonra, 1990 yılında, okul binasında 'Cooperativa Arta Meşteşugarilor' şirketi faaliyet gösteriyordu.

Müslüman toplumu kontrol altında tutmak amacıyla devam ettirilen Müftülük ise komünist yönetim tarafından Romanya'daki Müslümanlara (Türkler ve Tatarlar) yaklaşma aracı olarak kullanılmıştır. *Romanya İşçi Partisi* (Partidul Muncitoresc Român - PMR)'nin yayın organı *Dobrogea Nouă* gazetesinde yayımlanan bir makalede Müftülük kurumu, 25 Ocak-18 Şubat 1954 Berlin Konferansı sonuçlarını ele alan bir toplantı vesilesiyle anılmıştır. Sivil savunma konularının görüşüldüğü bahsekonu vesile ile Müftü İacub Mehmet'in '*Sovyet barış politikasının doğru çizgisini'*[14] vurguladığı belirtilmiştir.

Komünist rejim sonrasında Dobruca'daki Müslümanlarda İslam dini tekrar canlanmıştır. Bu, dinin yeniden keşfedilmesi biçiminde değerlendirilmemeli -çünkü yok olmamıştı- sadece Müslüman olduklarını herhangi bir kısıtlama olmadan sergilemeleri şeklinde anlaşılmalıdır. Dinin Romanya'daki Tatar kimliği için ne kadar önemli olduğu, Tatarları temsil eden kurumun adından bellidir: *Romanya Müslüman Tatar Türkleri Demokrat Birliği - RMTTDB (Uniunea Democrată a Tătarilor Turco-Musulmani din România* - UDTTMR). Romanya Parlamentosuna temsilci gönderme hakkına sahip olan RMTTDB, Romanya Devleti tarafından Tatar azınlığa tahsis edilen bütçeyi kullanmaktadır. Kuruluşun isminde ‚Müslüman' kelimesinin yer alması otomatik olarak dini kimliği de göstermektedir. Farklı bir deyişle, Tatar doğal olarak Müslümandır. Dahası RMTTDB, Romanya Müslümanları Müftülüğünün idaresine de katkıda bulunmaktadır. Merkezi Köstence'de olan Romanya Müslümanları Müftülüğü tüzel kişiliğe sahip ve Romanya'daki Müslüman toplumu temsil eden tek kurumdur.[15] Müftülük müftü tarafından yönetilmekte; yirmibeş üyeden oluşan, periyodik olarak disiplin ve idari hususları görüşmek için biraraya gelen *Şura-i İslam* tarafından desteklenmektedir. *Şura-i İslam*'ın 25 üyesinden 4'ü RMTTDB ve RDTB (*Romanya Demokrat Türk Birliği*) temsilcileri ve Mecidiye 'Kemal Atatürk Ulusal Koleji'nin müdürüdür.[16]

Müslüman olmanın Romanya'daki Tatarlar için ne kadar önemli olduğu RMTTDB'nin tüzüğünün ‚Hedefler' bölümünün II. Maddesinin 'g' paragrafındaki şu düzenlemelerden de anlaşılmaktadır: '*Okullarda din dersleri verilerek, kitap bastırılarak ve din görevlileri yetiştirilerek, İslam dininin korunması. Müftülükle işbirliği ile orduda görev yapacak Müslüman din görevlisi atanması. RMTTDB, Müftülükten askeri birliklerde, hastanelerde, huzurevlerinde ve cezaevlerinde dini hizmetler verilmesinin talep edilmesi. Müftü ve imamların, Birliğin tüm toplantı ve etkinliklerine davet edilmesi. Sağlam, kültür düzeyi yüksek, milli değerlere bağlı, Türk ve Tatar azınlıkların örf ve adetlerini tanıtan gençlerin yetiştirilmesi*.'[17]

13 ACNSAS, Fond documentar, dosar 2877, vol. 2, s. 18; ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii, dosar 94/1955, s. 6; dosar 76/1960, s. 7; dosar 51 bis/1962, s. 2; dosar 62/1963, s. 3-19.

14 'Consfătuirea eprezentanţilor cultelor din regiunea Constanţa', *Dobrogea Nouă*, 21 Mart 1954, sayı. 1764, s. 2.

15 Bk. http://www.muftiyat.ro/muftiatul/statutul-mcm/ (Erişim Tarihi: 03.03.2014).

16 Mecidiye'deki Müslüman Seminerin devamı olan 'Kemal Atatürk Ulusal Koleji' 1993'te Romanya-Türkiye arasında imzalanan bir protokol kapsamında kurulmuştur. Pedagoji ve din eğitimi vermektedir.

17 RMTTDB'nin tüzüğü için bk. http://uniuneatatara.ro/despre-noi (Erişim Tarihi: 12.05.2014).

Romanya'daki Tatarlarda İslam'a bağlılık hissi kaybolmamış, komünist rejimin politikaları sonucunda din şartsız bir refleks haline gelmişti; Müslümanlar Müslüman olduklarını biliyor ancak İslamiyeti çok iyi bilmiyorlardı. Sonuç itibarıyla, 1989 yılından sonra Tatar toplumunda dinlerini tanıma isteği görülmüştür. Bu konu ile ilgili en iyi örnek, RMTTDB'nin yayın organı olan *Karadeniz* dergisinde yayınlanan ‚Din ve Ahlâk' dizisidir. Bahsekonu dizide 'Dinimiz İslam Dini' (Baubek 1990: 6), 'Hadîs-i Şerif' (Memedemin 1990: 2), 'Namaz nedir?' (Baubek 1991: 3) vb. makaleler yayımlanmıştır.

Kendi dinlerini tanıma arzularına paralel olarak, Romanya'daki Tatarlar dinlerini koruma ihtiyacı da hissetmişlerdir. Ateist toplumu destekleyen komünist rejim Aralık 1989'da ortadan kaldırıldıktan sonra, Romanya'da çoğunluğun dini olan Hristiyan-Ortodoksluk yeniden canlanmıştır. Ortodoksluğun yeniden canlanması, kimi siyasi ve kültürel çevrelerce Müslümanlarla ilgili bazı olumsuz düşüncelere yol açmıştır. Tatar toplum liderleri her defasında bu suçlamalara cevap vermeye çalışarak, Romen devletine sadık olduklarını ifade etmişlerdir. Buna bir örnek, Romanya İstihbarat Servisi (SRI) müdürü Virgil Măgureanu tarafından İslamiyetin '*Romen maneviyatının geleneksel Hristiyan Ortodoks özelliğini tehlikeye düşürebilecek dinlerden biri'* olarak değerlendirilmesi olmuştur. Bu suçlamalara cevaben Tatar azınlığın milletvekili Tahsin Gemil, Romanya Parlamentosunda bir konuşma yaparak, Romen devlet adamı tarafından yapılan suçlamaları reddetmiştir.[18]

Radikal dinciliğin dünyada gelişmesiyle birlikte baş gösteren sorunlar, Romanya'da da yaşanmıştır. Bu nedenle Romen basınında çıkan ve uzman olmayan şahısların imzasını taşıyan bazı makalelerde Tatar toplumu, dünyadaki aşırı dinci teşkilatlarla bağlantılı olmakla suçlanmıştır.

Bu suçlamalara cevaben '*Artık korkutulmayı kabul etmiyoruz* (*Nu mai acceptăm să fim timoraţi)'* adlı makale yayımlanmıştır. Bahsekonu makalede tarihe başvurularak Tatarların kendi dinlerini yaşatmakta sorun yaşadıkları şöyle ifade edilmiştir: '*Romanya'da yaşayan küçük Müslüman toplumuna yapılan bu korkutma teşebbüsü büyük bir haksızlıktır, hayali olaylardan suçlanması ve niyet mahkemesine tabi tutulması büyük haksızlıktır. (...)1990 yılından bu yana çeşitli Hristiyan gruplara ait binlerce misyoner Romanya'ya gelerek bizim toplumumuza bile girmiş ve hiçkimse alarm durumuna geçmemiştir. Türkiye'den 15-20 Müslüman gencin acılar içinde olan Romanya'daki Müslüman topluma yardım etmek için gelmeleri şiddetli tepkilere yol açmıştır.'*[19]

18 *Karadeniz,* sayı. 1, 1994, s. 5
19 *Karadeniz,* sayı 5-6, 1995, s.1

Aşırı dincilik suçlamaları devam etmiştir. '*İslama karşı Haçlı seferleri?* (*Cruciada împotriva islamului?)'* adlı makale ile '*Romanya'da yaşayan Türk ve Tatar asıllı insanlar bu misyonerler için kolay hedeftir; özellikle gençler İslamiyeti dünya çapında empoze etmek için seçilen geleceğin savaşçılarıdır'*[20] suçlamalarına cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu suçlamaların sebebi olarak, Tatarların kültür ve tarihlerini yetersiz tanımaları şeklinde ifade edilmiştir.

İmam Aziz Osman, İslam'ın gerçek değerlerini tanıtmak, aslında barış ve uyumu savunduğunu göstermek arzusuyla, kökten dincilik suçlamalarına cevaben '*Müslümanlık – barış ve hoşgörü dini (İslamismul-religia păcii şi înţelegerii între oameni)'* adlı makaleyi yayımlamıştır. İslam'ın prensiplerini anlatan İmam, '*Romanya'daki Müslümanlar geçmişten beri Romen milletinin, genel anlamda Ortodoks ve Hristiyanların kardeşçe misafirperverliğini görmüş, onlarla birlikte yaşamış ve çalışmışlardır...*' demiştir (Osman 1996: 7).

Romanya'daki Tatarlar anavatan arayışında

Yukarıda görüldüğü gibi Romanya'daki Tatarların İslamiyeti kimliklerinin önemli bir unsuru olarak kabul etmeleri hiçbir zaman tartışma konusu olmamış; sadece Komünizm döneminde ikinci plana gerilediği görülmüştür. Asıl tartışılan ve birçok fikrin ortaya atılmasına sebep olan; Romanya'daki Tatarların anavatanının Orta Asya mı, Kırım mı, Dobruca mı ve buna bağlı olarak isimlerinin Türk mü, Tatar mı, Dobruca Tatarı/Türkü mü, Kırım Tatarı mı olduğu ve tarihi şahsiyetlerini seçme konuları olmuştur.

Romanya'daki Tatarların milli uyanışı Mehmet Niyazi'nin çalışmalarına bağlı gelişmiştir. Niyazi, 1900 – 1930 yılları arasında yazdığı şiirlerinde, Tatarların anavatanı için *Yeşil Ada* ifadesini kullanmıştır. Bu ifadeden başlayarak, *Yeşil Curt* (Yeşil Yurt) miti yaratılmıştır. Mehmet Niyazi ve Dobruca'daki diğer Tatar alimleri, yazılarında mitolojik anavatanın en önemli özelliklerini ortaya koymuşlardır. İdeal bir toprak imajı oluşturmak için, Kırım aslında bir yarımada iken, *Yeşil Ada* diye tanımlanmış ve 'ada' kelimesi özellikle kullanılmıştır.

Yeşil Ada'nın en çok öne çıkarılan özelliği doğasının güzelliği ve zenginliği olmuştur: *Tabiattan toplanîlgan çiçekten.../Bek tuzuw bir demetsin, Yeşil Ada. Kimerde bir yaprakların solsa da/ Bar mi bilmem, senday aruw korıngen!* (Tabiattan toplanan çiçekten/ Çok daha uyumlu bir demetsin, Yeşil Ada/ Bazı yerlerde bir yaprağın solsa da/ Senin gibi güzel görünen var mı, bilemiyorum!). Kırım toprakları ve halkı ile Tatarlar arasındaki bağlılık, *Yeşil Curt'ka* şiirinde de gösterilmiştir: *Vatanda şonday karalmay, ongarilmay taşlansa,/ Monlik berip curtlikka, miyaukuş kongan bolir./ Curt karalsa, milletke takat kelse, son bizde/ Coytilmamak, yukselmek belki bir iman bolir* (Vatan da böyle bakımsız, onarılmadan bırakılırsa/ Sıkıntı verip yurtluğa, baykuşun konduğu olur/ Yurt bakılırsa, millete güç gelirse, sen bizde/ Kaybolmamak, yükselmek belki bir iman olur). Diğer bir deyişle, şaire göre Kırım, gerçek güzelliğini sadece kendi halkının idaresi altında gösterebilir.

Yeşil Ada'nın güzelliğini öne çıkarmak için, Dobruca tam tersi biçimde tanıtılmıştır. Bu nedenle, *Bora* dergisinin müdürü İrfan Feuzi, Kırım'ı '*Karadenizin güzel yarımadası*' olarak adlandırırken, Dobruca'nın kuru çöllerden ibaret olduğunu söyler. Ayrıca, Tuna ve Karadeniz arasındaki toprakların Tatarlar için geçici bir sığınak olduğunu, bütün Tatarların amacının, anavatanlarına, yani Kırım'a geri dönmek olduğunu öne sürer (Feuzi 1938: 2).

Edebiyattaki canlanmadan sonra, Romanya'daki Kırım Tatarları arasında milli bilinçlenme de başlamıştır. Bu yönde faaliyet gösteren en önemli unsurlardan biri, *Emel* grubu olmuştur. 1926 yılının sonbaharında Güney Dobruca'nın Pazarcık şehrine avukat olarak yerleşen Müstecib Ülküsal, 1930 yılının 1 Ocak günü dokuz arkadaşı ile birlikte *Emel Mecmuası*'nı yayımladı. Mecmua, iki yıl kesintisiz biçimde onbeş günde bir 15x23 cm ebadında 16 sayfa olarak çıkmıştır. 1932 yılı başından itibaren 1940 yılının Ekim ayına kadar ise ayda bir 40 sayfa olarak yayımlanmıştır. 154 sayı yayımlandıktan sonra 2. Dünya Savaşı esnasında Almanların Ruslarla anlaşıp Romanya'ya girmeleri üzerine kapanmıştır (Ülküsal 1980: 274).

20 *Karadeniz,* sayı 3, 1996, s.1

Emel Mecmuası, 1930'da ilk sayısının sunuş yazısında, Kırım Tatarlarını kastederek hedefini şöyle ilan ediyordu: '*Millet, kendisine fikir ve emel yolunda yürümek için bir ışık aramak ve bulmak ihtiyacını duymuştur. Büyük Türk milletinin çeşitli boy ve kabileleri arasında fikir ve emel birliği doğurarak Türkçülük yapmaya çalışacaktır. Çelik süngülerin arkasındaki sınırlar içinde kalan milletdaşlarımızın kalpleri ve ruhları ile kalplerimiz ve ruhlarımız arasında sıkı bir bağlantı kurmaya gayret edecektir.*'[21]

İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması, Romanya'daki Tatarlar tarafından hedeflerine ulaşmak için bir fırsat olarak görülmüştür. Onlar bu savaş sonunda Rusya'nın parçalanacağını ve Kırım'daki Kırım Tatarlarının hürriyetlerine kavuşarak özerk olacaklarını ummuşlardır. Kırım Yarımadası Alman ve Romen askerleri tarafından işgal edilmiştir. Bu sırada Romen ordusunda görevli olan birkaç Dobrucalı Tatar, Kırım'daki Tatarlarla temasa geçmiştir; ancak 23 Ağustos 1944 tarihinde Romanya'nın savaşta cephe değiştirerek Sovyet Rusya tarafına geçmesi bütün bu faaliyetleri durdurmuştur.

Romanya'nın iç ve dış politikalarındaki Sovyet etkisi Kırım Tatarlarını da etkilemiştir. Rusya'da savaşı kaybedip geri çekilmeye başlayan Alman ordularıyla beraber birçok Kırım Tatarı da, Romanya, Almanya, Avusturya ve İtalya'ya gitmişlerdir. Bunların sayısının 10 bin kadar olduğu tahmin edilmektedir (Ülküsal 1980: 309).

Romanya'nın Dobruca bölgesinde kalanlar, buradaki Tatarların kurdukları yardım komitelerince kasaba ve köylere yerleştirilmiş ve ellerine Dobrucalı imişler gibi resmi hüviyet cüzdanları verilmiştir. Bunların hemen hepsi daha sonra, Kızıl Ordu'nun Romanya ve Dobruca'yı işgal edip komünist rejimi yerleştirmesi üzerine Bolşevik ajanları tarafından tutuklanıp Rusya'da diğer Kırımlılar ile birlikte sürgüne gönderilmişlerdir. Rus ve Romen komünistleri, yardım komitelerinde bulunanları tutuklayıp yıllarca hapse mahkûm etmiş ve merkez başkanı Necip H. Fazıl'ı öldürmüşlerdir. Diğer birçok aydın ve zengini ise tarafsız ve eylemsiz oldukları halde, bulundukları şehir, kasaba ve köylerden alıp başka yerlerdeki iş yerlerinde çalışmaya mecbur ve mahkum etmişlerdir (Ülküsal 1980: 309-310).

Komünist idarecilerin milli değerlere değil, sınıf özelliklerine daha çok önem vermeleri, Tatarları da etkilemiştir. Hükümetin komünistler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Romanya'daki Tatarlar sadece Kırım'a yönelik faaliyetlerinden dolayı değil, Türkiye'ye tarihi ve kültürel yakınlıklarından dolayı da sorun teşkil etmiştir. Yeni hükümet, bu sorunu çözmek için, iki yönde çaba sarf etmiştir: Tatarları yeni (komünist) ideolojiye yakın tutmak ve onları Dobruca'nın yerli bir halkı, dışarıyla (özellikle Türkiye ve Kırım) hiç bir bağlantısı olmayan bir topluluk olarak göstererek, yeni işçi sınıfının bir parçası olmalarını sağlamak. Aynı zamanda, 1947-1989 yıllarında, devlet tarafından Romanya'daki Tatarları ve Türkleri adlandırmada bir tutarsızlık izlenmektedir. Komünist devlet adamları 'Müslüman', 'Türk', 'Tatar' veya 'Türk-Tatar' adlandırmalarını kullanmışlardır. Tatarları kendi cephelerine kazanmak için komünistlerin kullandığı yöntemlerden biri de toplumu bir araya getiren ve *Partidul Muncitoresc Român*'a (PMR-Romen İşçi Partisi) yakın olan teşkilatlar kurmak olmuştur. Bunlardan birincisi *Frontul Democrat Musulman* (Müslüman Demokrat Cephesi-FDT) dır. Bunun kuruluş tanımı şöyledir: '*Müsülman halkı bir araya getirip, azınlıklar arası işbirliğini sağlayabilmek için PMR'nin Köstence şubesinin teşebbüsü olmuştur...*'[22]

Müslüman Demokrat Cephesi'nin başarısız olması, hedefi aynı ismi farklı *Frontul Democrat Turc*'ün (FDT-Türk Demokrat Cephesi) kurulmasına sebep olmuştur. FDT de hedefine ulaşamadığı için, PMR'nin 3 Şubat 1949 tarihli toplantısında eleştirilmiştir: '*Türk Demokrat Cephesi şimdiye kadar azınlıklara yönelik bildirilerimizi Türklerin yaşadığı yerlerde yeterince tanıtmadığı için Türk işçi halkı*

21 *Emel*, Sayı 1, 1 Ocak 1930, s. 1.

22 'Pentru o mai rodnică activitate a Frontului Democrat Musulman (Müslüman Demokrat Cephesinin çalışmalarının daha verimli olması için)', *Dobrogea Nouă*, 2 Eylül 1948, sayı 101, s. 1.

sorumluluklarını tanımamaktadır. TDC kendi halkını Türk-İngiliz-Amerikan emperiyalizmden uzak tutamamıştır...TDC'nin rölü Türk halkını rejime ve işçi sınıfına yaklaştırmaktır...'[23]

Türk Demokrat Cephesi çeşitli kültürel faaliyetler de düzenlemiş; fakat bunların hedefi gelenekleri korumak değil, '*köydeki ve şehirdeki işçilerin kardeşliğini pekiştirmek ve bütün azınlıkları temsil eden işçiler arasında sınıf birliğini sağlamak*'[24] olmuştur.

Komünistlerin propagandası halk arasında oldukça etkili olmuştur. 1980'de basılan 'Boztorgay' adlı folklor kitabında şu satırlara rastlanmaktadır: '*Sıra sıra musurler/ Işı tolı yesırler/ Zengınlerden fayda yok/ Yaşasın komunistler*' (Ali ve Ablai vd. 1980: 130). Bu dönem yetkililerinin çabaları sonunda etnik kimliğin ikinci plana düştüğü sezilmektedir. Bunun sebebi, komünist toplumda sosyal hayata ve iş hayatına uyum çabalarıdır. Devletin baskısı altında yaşayan aileler için yaşam, şahsi dramlar içerse de devam etmektedir. Böylece, kimlik gibi manevi değerler, hayatta tutunabilme çabaları yanında arka planda kalmıştır (Cupcea 2013: 15).

Romanya'daki komünist rejimin çöküşünden sonra, bütün azınlıklar gibi, Tatarlar da kimliklerine ait değerleri ve sembolleri keşfetmeye yönelmişlerdir. Manevi hayatın canlanması, teşkilatlanmayla beraber ivme kazanmıştır. 1989 yılı Aralık ayının son günlerinde başlayan bu teşkilatlanma sonucunda *Romanya Türk Müslüman Demokrat Birliği* kurulmuştur (Gemil 2012: 351). Toplum içerisindeki bazı anlaşmazlıklardan dolayı, teşkilat ikiye ayrılmıştır: *Romanya Türk Etnik Azınlığı Derneği* (Daha sonra *Romanya Türk Demokrat Birliği* ismini alır.) ve *Romanya Müslüman Tatar Türkleri Demokrat Birliği* (RMTTDB).

Tatar elitlerin 1989'dan sonraki teşkilanma çabalarında iki temel kimlik unsurunun değişmediğini görüyoruz: Din kimliği (İslam) ve Türk dünyasının bir parçası olma bilinci. Bununla birlikte, 1989'dan sonraki ilk yıllarda Tatar kimliği açısından bazı kararsızlıklar yaşanmıştır. Önceleri, Türk ve Tatar elitler tek bir teşkilat kurmak istemişlerdir. Bu teşkilatın birleştirici unsuru din (islam) ve Türk etnisitesi olacaktır. Bu istek, o zamanki RMTDB Geçici Genel Kurul Başkanı olan Tahsin Gemil tarafından da açıklanmıştır: '*29 Aralık 1989'da Romanya'daki Türk-Tatar halkının temsilcisi olarak Romanya Müslüman Türk Demokrat Birliği kurulmuştur. Türk-Tatar halkının etnik, dini, tarihi ve manevi geleneklerini göz önünde bulundurarak Türk adını seçtik. Bu ismin Müslüman Türk-Tatar halkının birliğini ve onun tek bir etnik toplum olarak kabul edilmesini sağlaması gerekiyordu.*'[25] Yakın bir tarihte yayınladığı hatıraların bir parçasında Tahsin Gemil'e göre: '*O zamanlar Tatarlar ortak Türk ismini kabul ediyorlardı.*' (Gemil 2012: 352).

Çok geçmeden, Tatar kimliğini savunanlar ile Türk kimliğini benimseyenler arasında farklı görüşler ortaya çıktı. RMTDB'nin çıkardığı *Karadeniz* dergisinde yayımlanan bir makalede birlik şöyle savunuluyordu: '*Türkçülük-Tatarcılık yapanların bir kısmı 'Ben Türküm sen değilsin.' diyenler ve bir kısmı 'Ben Tatarım' diyenlerdir. Suç her iki tarafta da vardır (...) Türkçülük-Tatarcılık konusunu kendilerine bir şahsi propaganda aracı etmek isteyenlerin hiç biri bu alanda söz söyleyebilecek ihtisasa sahip değildir. Dünyanın geniş sahalarına yayılan Türklerin menşe, dil, gelenek ve görenek açısından bölünmez bir bütün oldukları bilim adamları tarafından delilleriyle çoktan ispatlanmıştır.*'[26]

Bütün bu birliği koruma çabaları olumsuz sonuçlanmıştır. 23 Temmuz 1990'da *Romanya Müslüman Türk Demokrat Birliği*nin yerine, Tatarları temsil etmek için *Romanya Müslüman Tatar Türkleri Demokrat Birliği* kurulmuştur. Türkler ise, önce *Romanya Türk Azınlık Birliği* ve üç yıl sonra, 21 Aralık 1993'te, *Romanya Demokrat Türk Birliği*ni kurdular. Her ne kadar bu ayrılış bazılarına göre Müftü'nün seçilmesine (Gemil 2012: 356-357) veya çıkar için[27] ortaya çıkmış olsa da sebeplerini başka gelişmelerde de arayabiliriz. Yukarıda belirttiğimiz gibi, iktidarın komünistler tarafından ele geçirilmesinden sonra, Romanya'daki Tatarlar'ın Kırım ile bağları kesilmişti. Bu, sadece kişisel

23 'Rezoluţia Biroului Politic al C.C. al P.M.R. în problema naţională (PMR'nin Yönetim Komitesi'nin milli konu ile ilgili kararı)', *Dobrogea Noua*, 3 Şubat 1949, sayı 223, s. 1.

24 'O echipă artistică a Frontului Democrat Turc din Constanţa pe scena Căminului Cultural din Medgidia (Köstence Türk Demokrat Cephesine ait bir folklor ekibi, Mecidiye Kültür Merkezi'nin sahnesinde)', *Dobrogea Nouă*, 9 Nisan 1949, s. 2.

25 'Apel Al Uniunii Democratice Turce Musulmane Din România (Romanya Müslüman Türk Birliğinin Çağrısı)', *Karadeniz*, sayı 1, Nisan 1990, s. 7.

26 *Karadeniz*, sayı 2, 1992, s. 7.

27 Romanya'nın kanunlarına göre, her azınlığın Meclis'e bir temsilci göndermeye hakkı vardır. Türk-Tatar ayrışmasının çıkar yüzünden yapıldığı görüşleri için araştırmacı Adriana Cupcea'nın yaptığı mülakatlara bakınız: Adriana Cupcea, *a.g.e.*, s. 17.

ilişkiler açısından değil, kültürel açıdan ve zihniyet açısından da gerçekleşmiştir. Doğu Avrupa'da ve Rusya'da komünist rejimlerin çöküşü, Kırım Tatarları'nın Kırım'a geri dönmelerini[28] ve Romanya'daki Tatarlar'ın Kırım ile yeniden bağ kurmalarını sağlamıştır. Ekim 1991'de, Romanya'dan bir grup Tatar, uzun yıllar sonra Kırım'ı ziyaret etmiştir.[29] Bu ziyareti, 24 Temmuz 1992'de '*Kırım Asamble*'sinin Romanya'daki gösterileri izlemiştir.[30] Bütün bu temaslar sonucunda Romanya'daki Tatarlar Kırım'ı yeniden keşfetmişlerdir. Neticede, Dobruca'da da Kırım'daki olaylar takip edilmeye başlanmış ve bu bölgeye yönelik faaliyetler yürütülmüştür. Fakat hemen şunu belirtmemiz gerekir ki Kırım'ı yeniden keşfetmek, 'Türk' kimliğinden vazgeçmek anlamına gelmemiştir. Bunu en kolay, RMTTDB'nin tüzüğünde görebiliriz. Tüzüğün 'Amaçlar' bölümünün 1. maddesinde derneğin amacının, '*Romen vatandaşı olan Türk-Müsülman bütün Tatarları'* bir araya getirmek olduğu söylense de 2. maddede '*Türk ve Tatar azınlıkların tarihi'*, 'Türk *ve Tatar gençlere destek verme'* gibi ifadeler eklenmiştir.[31]

Dil sorunu ve milli semboller

romanya'da konuşulan Tatar dili, Kırım Tatarcasının 'çöl ağzı'dır.[32] Kırım'dan Dobruca'ya göç edenlerin çoğu bozkır tarafından geldikleri için, bu bölgede 'çöl ağzı' olarak adlandırılan diyalekt yaygın hale gelmiştir.

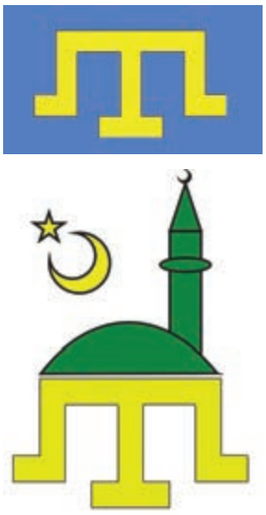
Dobruca, Romanya'ya bağlandıktan sonra, okullarda anadil olarak Türkçe okutulmuştur. Buna rağmen Tatar yazarları Osmanlı alfabesi ile Tatarca yazılar neşretmişlerdir. Romanya'da yaşayan Tatarlar, yazı ve kültür alanında Latin alfabesini ilk olarak 1940 yılında kullanmışlardır. Bu yılda, İsmail Ziyaeddin uygun bir Latin alfabesi oluşturarak, Kırım efsanelerinden *Çora Batır*'ı üç perdelik bir dram şeklinde kaleme almış ve kendi parasıyla bastırıp dağıtmıştır (Ali 2012: 149).

İlk Tatar okulları 1947'den sonra komünistler tarafından açılmıştır. Fakat bu durumun yanlış değerlendirilmemesi gerekir. Yeni rejimin azınlıklara karşı bir sempatisi yoktu. Onların tek amacı destekçi bulmaktı. Bunun için, iktidara geldikten sonra, ilk yıllarda komünizm propagandası olarak bütün azınlıklara istedikleri hakları tanıyacaklarını öne sürüyorlardı. Neticede 16 Ekim 1949'da Köstence'de 2 Tatar okulu, 1 Türk okulu ve 3 anaokulu kurulmuştur. Bütün eyalette ise toplam 64 Tatar okulu açılmış ve buralarda 128 öğretmen çalışmıştır (Satmari ve Mujdaba 1949: 1). Devletin sunduğu bütün bu faaliyetler derinlemesine incelenirse çok değerli olmadıkları anlaşılır. Okullarda kullanılan kitaplar Sovyetler Birliğinden getiriliyor ve Kazan Tatarcası öğretmek için kullanılıyordu (Sagit 1950: 2). Bunun sebebi, dönemin Romen devlet adamlarının Sovyet Birliği'ne yakınlıklarında yatmaktadır. 18 Mayıs 1944'te anavatanlarından sürülen Kırım Tatarlarının etnik kimlikleri Moskova'da tanınmıyordu. Bu nedenle Bükreş'teki siyasetçiler de Kırım Tatarcası'nın okutulmasını kabul edemezlerdi. Sonuç olarak Romanya'daki Tatarlar bu okullarda okuyarak ana dillerini öğrenememişler, aksine kafaları daha da karışmıştır. Muhalefeti etkisiz hale getiren komünistler, 1957'de bütün azınlık okullarını kapatmışlardır.

1989 Romanya devriminden sonra, ana dilini yeniden canlandırma teşebbüsleri de olmuştur; ancak Tatar elitleri bu dilin hangisi olması gerektiğine tam olarak karar verememişlerdir. 1993'teki *Romanya Müslüman Tatar Türkleri Demokrat Birliğ*inin tüzüğünde '*...edebi Türk dilini benimsemek. Edebi Türk dilinde devlet eğitimi sağlamak*'[33] ifadesine yer veriliyordu. İlginç olan, o tarihlerden başlayarak okullarda Tatar çocukları için Türkçe okutulsa da, Tatarca yayınların çıkmaya devam etmesidir. Tatarca yayınların devam etmesi ve Tatarca'yı kullanan yazarların olması, bu dili öğrenme isteği uyandırmıştır. Fakat bu çok kolay bir iş değildi. Tatarca'yı akademik seviyede bilen çok az kişi vardı. Bunlar bir araya gelip '*Tatar Dilinin Reformu Üzerine Proje*' adlı bie proje hazırlamışlardır. Projeyi hazırlayanlar, Romanya'daki Tatarcanın Kırım'daki Tatarcadan farklı bir şekilde geliştiğini söyleyerek farklı bir alfabe kullanılmasını teklif ediyorlardı. Bu alfabe 1991'de Kırım'daki kurultayda kabul edilen Latin alfabesinden sadece birkaç harf farklıydı. Kırım'da kabul edilen alfabe şu harflerden ibarettir: Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ff Gg Ğğ Hh Iı İi Jj Kk LI Mm Nn Ññ Oo Pp Qq Rr Ss Şş Tt Uu Üü Vv Yy Zz. Romanya'da kullanılan alfabe ise şu harfleri kapsamaktadır: Aa Bb Cc Çç Dd Ee Ff Gg Hh Iı Îî Jj Kk LI Mm Nn Ññ

28 18 Mayıs 1944'te bütün Tatarlar, Anavatanları Kırım'dan sürgün edilmişlerdi.
29 *Karadeniz*, sayı 11-12, 1993, s. 3.
30 *Karadeniz*, sayı 18, 1992, s. 1.
31 Bk.http://uniuneatatara.ro/despre-noi (Erişim Tarihi: 12.05.2014).
32 Romanya'da konuşulan Tatarcanın bir analizi için bk. Süer Eker, 'Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya Tatar Türkçesi', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 23/2, 2006, s. 85-100.
33 'Statut Uniunea Democrată a Tătarilor Turco-Musulmani din România', *Karadeniz*, sayı 5-6, 1995, s. 4.

Oo Pp Rr Ss Şş Tt Uu Ww Üü Vv Yy Zz. Görüldüğü gibi farklılıklar çok büyük değildir. Buna rağmen bugüne kadar Romanya'daki uzmanlar ile Kırım'daki uzmanlar ortak bir alfabe üzerinde anlaşamamışlardır.

Dil sorununu çözme çabalarıyla beraber Romanya'daki Tatarlar 1989'dan sonra, milli değerlerini yeniden bulma sürecini başlatmışlardır. Bunun ilk adımı tarihlerini öğrenmek olmuştur. Bu dönemde, dernek tarafından çıkarılan *Karadeniz* dergisinde genel Türk tarihini, Altın Ordu devletini, Kırım Hanlığını, Milli Mücadeleyi anlatan makaleler yayımlanmıştır. Bununla beraber, Romanya'daki Tatarlar milli şahsiyetlerini de tanımaya çalışmıştır. Bunlar, Dobruca dışında yaşayan İsmail Gaspıralı, Bekir Sıtkı Çobanzade, Cafer Seyidahmet Kırımer vb. ve Dobruca'da hayatını sürdüren Mehmet Niyazi, Necip Hacı Fazıl, Selim Abdulhakim vb. Kırım Tatarlarından oluşmuştur. Bu süreçte milli şahsiyetlerin yalnızca tanıtılmasıyla yetinilmemiş, önemlerini ortaya koyan teşkilatlar ve faaliyetler onlara atfedilmiştir. Örneğin RMTTDB'nin gençlik teşkilatının ismi İsmail Gaspıralı'dır ve her sene, başarılı Tatar yazarlara Mehmet Niyazi'nın adını taşıyan bir ödül verilmektedir. Özgünleşme çabaları bununla kalmamış, Tatar milletvekilleri Romanya Meclisinden iki kanun çıkarmayı başarmış ve 2006 yılında, 13 Aralık günü 'Romanya'daki Tatarların Bayramı' olarak ilan edilmiştir.[34] Bu tarihin seçilmesi, 1917'de kurulan Kırım Halk Cumhuriyeti ile ilgilidir. 2010'da çıkarılan diğer bir kanun ile de 5 Mayıs günü 'Tatar Dili Bayramı' olarak ilan edilmiştir.[35]

Sonuç

Romanya'daki Tatarlar, ülkenin Dobruca bölgesinde yaşayan en eski halklardan biridir. Tarihleri boyunca çeşitli devletlerle temas kurmuşlardır: Altın Ordu, Kırım Hanlığı, Osmanlı İmparatorluğu ve Romanya. 1878'de Dobruca'nın Romen sınırlarına dahil edilmesinden sonra, Tatarlar bu devletin bütün siyasi rejimlerinden (krallık, komünizm, demokrasi) etkilenmişlerdir. Kimliklerini belirlemede etkilendikleri unsurlar sadece Dobruca (Romanya) içinden değil, dışardan da gelmiştir. Romanya dışında etki eden diğer önemli bölgeler Kırım ve Türkiye olmuştur.

Romanya'daki Tatarların değişmez tek kimlik unsuru İslam dini olmuştur. Bükreş'e bağlandıktan sonra Tatarlar, çoğunluk halktan dini kimlikleri ile ayrılmışlar ve 1947'de komünistlerin iktidara gelmesine kadar dinlerini rahat bir şekilde ifade edip yaşatabilmişlerdir. Bu tarihten sonra ise yeni iktidar, bütün halkın sınıf kimliğini benimsemesini istemiştir. Neticede Tatarlar arasında da din en belirleyici unsur olmaktan çıkmış ve daha çok bireylerin özel hayatlarına ait bir özelliğe dönüşmüştür. Romanya'nın demokrasiye geçişiyle beraber, Tatarlar dinlerini yeniden özgür bir şekilde ifade etmeye başlamışlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında başlayan Kırım Tatar Milli Hareketi, Romanya'daki Tatarlar arasında da hissedilmiş ve toplumda, kendilerinin de Kırımlı oldukları bilinci gelişmiştir. Kırım'ı tanımaya başladıkları yıllarda Türkiye Cumhuriyeti de kurulmuş ve Anadolu'da gerçekleşen reformlar, Romanya'daki Türk-Tatar toplumu üzerinde etkili olmuştur. Ancak, Kırım ve Türk Dünyası'nın bir parçası olma bilinci yine komünizm döneminde son bulmuştur. Yeni rejimin yöneticileri, ilk etapta Tatarları Dobruca'nın yerli halkı olarak göstermeye gayret etmişler ve böylece dışarıyla bağlantılarını kesmeyi hedeflemişlerdi. Bunu yapabilmek için eski aydınları hapishaneye göndermiş veya öldürmüşler; bu sayede yeni aydınların ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bunu başardıktan sonra da milli kimlikleri tamamıyla ortadan kaldırıp işçi sınıfı kimliği oluşturmaya çalışmışlar; ancak bu hedeflerine ulaşamadan Aralık 1989'da komünist iktidar ortadan kaldırılmıştır.

Trajik bir süreçten geçen Romanya'daki Tatarlar, 1989'dan sonra milli değerlerini, kültürlerini, tarihlerini, kısacası kimliklerini belirlemeye çalışmışlardır. Bu süreç kolay olmamıştır. Günümüzde Tatarca kitaplar basılsa da, Tatarca makale yayımlayan bir dergi neşredilse de Tatarca henüz eğitim dili değildir. Bu durumu değiştirmek için RMTTDB kendi şubelerinde Tatarca kurslar düzenlemekte;

34 Bk. http://lege5.ro/Gratuit/geydamjxga/legea-nr-453-2006 (Erişim tarihi: 01.04.2014).
35 Bk. http://lege5.ro/Gratuit/geztsmrqge/legea-nr-256-2010 (Erişim tarihi: 01.04.2014).

fakat bunlar yeterli olmamaktadır. Geçmişi değerlendirme açısından aralarında henüz fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı Tatarlar kendilerini Dobrucalı olarak tanıtmakta, bazıları kendilerini Kırım'a bağlamakta, bazıları da Kazan Tatarları ile Romanya'daki Tatarlar arasında hiçbir fark görmemektedir. Sonuç olarak, aralarındaki bu görüş ayrılığı, nüfusu 20.000 civarında olan bu toplumun hayatta kalmasına bir katkı sağlamamaktadır.

Kaynaklar

Arşiv belgeleri

ACNSAS (Arhiva Consiliului Naţional pentru Studierea Arhivelor Securităţii) Fond documentar, dosar 2877, vol. 2, f. 272.
ACNSAS, Fond documentar, dosar 19631, f. 119.
ACNSAS, Fond documentar, dosar 2877, vol. 2, f. 18; ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii, dosar 94/1955, f. 6; dosar 76/1960, f. 7; dosar 51 bis/1962, f. 2; dosar 62/1963, ff. 3-19.
ANIC (Arhivele Naţionale Istorice Centrale) Ministerul Cultelor-Direcţia Studii, dosar 92/1954, f. 26.
ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii, dosar 66/1952, ff. 10-12.
ANIC, Ministerul Cultelor-Direcţia Studii, dosar 84/1959, f. 8.

Süreli yayınlar

Dobrogea Nouă, 1948-1960.
Bora, 1938.
Emel, 1930.
Işık, 1914.
Karadeniz, 1990-2014.
Türk Birliği, 1934-1940.
Şark, 1315.

Yayımlanmış kaynaklar

Ali, Ahmet-Nagi G.; Ablai, Memet ve Vuap, Nuri (1980). *Boztorgay: folklor toplamî*. Kriterion.
Ali, Ahmet-Naci Cafer (2012). *Kültürümüzün Meseleleri*. İstanbul.
Baubek, Aciemin (1990). 'Dinimiz Islam Dini'. *Karadeniz*. sayı 2, s. 6.
Baubek, Aciemin (1991). 'Namaz Nedir?'. *Karadeniz*. sayı 3, s. 2.
Cupcea, Adriana (2013). 'Construcția identitară la comunitățile turcă şi tătară din Dobrogea'. *Studii de atelier. Cercetarea minorităților naționale din România*. sayı 49, Cluj-Napoca.
d'Hogguer, Baron (1879), *Renseignements sur la Dobroudja, son état actuel, ses resources et son aveni.* Bucarest.
Eker, Süer (2006). 'Ekstra Küçük Bir Dil Olarak Romanya 'Tatar Türkçesi''. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 23/2, s. 85-100.
Feuzi, İrfan (1938), 'Sfaturi şi păreri'. *Bora*. sayı 3, s. 2.
Memedemin, Yaşar (derleyen) (1990). 'Hadîs-i Şerif'. *Karadeniz*. sayı 4-5, s. 2.
Osman, Aziz (1996). 'Islamismul-religia păcii şi înțelegerii între oameni'. *Karadeniz*. sayı 4, s. 7.
Sagit, Mustalâp (1950). 'Învăţământul la şcolile turco-tătare din regiunea noastră'. *Dobrogea Nouă*. sayı 716, s. 2.
Satmari, Emilian ve Mujdaba, Huseim (1949). 'În oraşul şi judeţul Constanţa au luat fiinţă un număr de 66 şcoli de limbă tătară'. *Dobrogea Nouă*. sayı 443, s. 1.
Tahsin, Gemil (2012) 'Înființarea Uniunii Democrate a Tătarilor Turco-Musulmani din România (Documente)'. Gemil Tahsin, Nagy Pienaru (Der.). *Moştenirea istorică a tătarilor* II. Editura Academiei Române. Bucureşti, s. 352.
Ülküsal, Müstecib (1987). *Dobruca ve Türkler*. 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Ankara.
Ülküsal, Müstecib (1980). *Kırım Türk-Tatarları (Dünü-Bugünü-Yarını)*. Baha Matbaası. İstanbul.

İnternet kaynakları

http://www.insse.ro/cms/files/RPL2002INS/vol4/tabele/t1.pdf (Erişim Tarihi: 10.04.2014).
http://lege5.ro/Gratuit/geydamjxga/legea-nr-453-2006-privind-consacrarea-zilei-de-13-decembrie-ca-sarbatoare-a-etniei-tatare-din-romania (Erişim Tarihi: 01.04.2014).
http://lege5.ro/Gratuit/geztsmrqge/legea-nr-256-2010-pentru-instituirea-zilei-limbii-tatare (Erişim Tarihi: 01.04.2014).
http://www.muftiyat.ro/muftiatul/statutul-mcm/ (Erişim Tarihi: 03.03.2014).
http://uniuneatatara.ro/despre-noi (Erişim Tarihi: 12.05.2014).

МОРФОЛОГИЯ ТОБОЛО ИРТЫШСКОГО ДИАЛЕКТА СИБИРСКИХ ТАТАР: ИМЯ ДЕЙСТВИЯ

Х.Ч. Алишина

© Все рисунки

Особую форму неличных глаголов составляют формы, обладающие признаками как имени, так и глагола. Иногда эту категорию называют субстантивными формами глагола, отглагольными именами, инфинитивом или неопределенной формой глагола, а также существительным со значением аспекта, процесса действия. В последнее время наметилась тенденция обозначать ее именем действия. Основное в семантике имени действия – это значение действия, состояния, процесса. Как и все глагольные формы, имена действия обладают категорией залога, аспектами возможности и невозможности, отрицания, а также могут выражать характер протекания действия, передавать модальные значения, управлять падежами. Но в то же время они нейтральны в отношении категории времени и наклонения. Способность склоняться по падежам и принимать показатели принадлежности, множественного числа, а также сочетаться с послелогами и модальными словами сближает имена действия с существительными.

Форма на *-ыу, -еү*

Данная форма имени действия выполняет широкие функции, принимая аффиксы различных падежей, сочетаясь с вспомогательными глаголами, модальными словами и послелогами.

1. Основной падеж

Кәртүб утысыу пестә пулмаг,ан (Тм., Каск.) – Раньше мы не выращивали картофель; *Төн пуйы йөреп цыг,у қайтан цыққан* (Тм., Акияры) – Откуда вы научились гулять ночи напролет; *Пер сурап паг,ыу йуқ, пер әйтеү йуқ, үсегеснекецә йәшәгән пуласыс* (Вг., Юрмы) – Ни спросить, ни сказать не желаете, живете по-своему; *Аның пелән кәпләшеү қыйыны* (Ярк., Краснояр) – С ним тяжело разговаривать; *Йатыр алтыннан ашау йарамайты* (Вг., Юрмы) – Перед сном нельзя есть.

Часто употребляется с послелогом *белән: Аны күреү белән масайып китте* (Ярк., Чечк.). – При виде его он обрадовался.

2. Родительный падеж

Келәм сүг,ыуның қыйынныг,ы йуқ, станүгың пулса булаты (Ярк., Курт.). – Половики ткать не трудно, был бы станок; *Уг,ыуыңның пайтасын суңыннан күрерсең* (Ярк., Тарх.) – Пользу своей учебы оценишь потом.

© Все рисунки

Д. Г. Тумашева (1997),[1] Ф. Ю. Юсупов (1985)[2] отмечают, что в тоболо-иртышском диалекте сибирских татар форма на *–ыу* в родительном и местно-временном падежах не употребляется.

3. Направительный падеж

Имя действия на *-ыу, -еү* в направительном падеже может выражать несколько значений:

а) значение инфинитива: *Аг,ыу сибеүгә тейеште* (Вг., Тукуз) – Принялся сыпать яд; *Пәйләүгә оста булмасам та ейерәм, цыйратам* (Тм., Емб.) – Вязать я не мастерица, но пряду, ссучиваю; *Пөтөн Российата Манцыл мәтрәсәсе йаңа ысул белән уг,ытыуг,а гүцкән* (Тм., Емб.) – Embаевское медресе одним из первых во всей России стало работать по новому методу;

б) значение временной взаимообусловленности действий, иногда к имени действия присоединяется аффикс: *-г,аца, -гәцә: Сеснең қайтуыг,ысқа пешеренеп қуйырмын* (Тм., Акияры) – К вашему возвращению приготовлю еду; *Игәнце килеүгескәцә саг,ынып қалырым* (Ярк., Б. Чечк.) – До вашего следующего приезда я буду очень скучать; *Минең армийәтән қайтыуга ниця йыл булты?* – Сколько лет прошло, как я вернулся из армии?;

в) значение причинно-следственных отношений: *Минең урам йөрөүгә ите г,ысты* (Ярк., Карб.) – Он рассердился за то, что я гулял; *Паллар г,айтыуг,а масайты* (Ярк., Н. Каишк.). – Обрадовался возвращению детей;

г) модальные значения сомнения, опасения: *Қайтыуг,а қайтырсыс та, кире килеүе бар гуй?* (Тб., Байгара) – Уехать-то уедете, а как обратно приехать?; *Кәпне кәпләүгә әйбәт кәпләйте эшләүтән пулмаса та* (Вг., Тукуз) – Хотя работать не работает, говорит он красиво.

4. Винительный падеж

В винительном падеже глагольное имя выражает прямой объект действия: *Концертқа қатнашыуны қуйган қәсер* (Тм., Якуши). – Сейчас я не принимаю участия в концертах; *Машината эшләүне қыйынсынып трақтырг,а утырты* (Ярк., Ново-Каишкуль) – Работа на машине стала трудна, пересел на трактор.

1 Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар: опыт сравнительного исследования. – Казань, 1977.
2 Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глагола в диалектах татарского языка. – Казань, 1985.

© Все рисунки

5. Исходный падеж

Йатып қалыутан қург,ып йоқламай цықтым төн пуйы (Ис., Инг.) – Всю ночь не спала, боясь опоздания.

Обычно имя действия на *-ыу, -еү* употребляется в этом падеже в сочетании с деепричастием *қург,ып* – боясь.

Аурып китеүтән қург,ып парматым (Ярк., Б. Чечк.) – Боясь заболеть, я не поехал; *Төннә йөткереүеннән әшкәрә қург,ам* (Вг., Кобяк) – Очень боюсь его ночного кашля; *Самолет пелән йыг,ылыутан қург,ып пармайым Тарко-Салега* (Вг., Банш.) – Из боязни аварии самолета я не езжу в Тарко-Сале и т.д.

Но есть и другие случаи употребления: *Уг,ыутан қайтқац эшләй башлатым* (З-Ук., Н. Инг.) – Вернувшись с учебы, начал работать.

6. Местно-временной падеж

Кешене пер күреүтә тә белеп пулаты (Вг., Юрмы) – Человека с первого взгляда можно узнать, какой он; *Кеше алтынта әйтешеү тә г,ыйын* (Ярк., Варвара) – Ссориться перед людьми с ним тоже неудобно; *Син аңа әлеге қағасны йаса алмайымсың?* – Ты не можешь написать ему ту бумагу? – *Йасыр итем йасыута ней байта?* - Написал бы, но что за польза в написании?

Ф. Ю. Юсупов отмечает, что местно-временной падеж формы на *-ыу /-ыуда* в диалектах сибирских татар не зафиксирован (1985).[3]

Имя действия на *-ыу* в сочетании с модальным словом *кәрәк* – "надо" - выражает необходимость совершения действия и выполняет функцию инфинитива: *Алтта таш түгел, аш утысау гәрәк тигән ите инәм* (Вг., Баиш.) – Сначала не посуду, а еду надо ставить на стол, учила меня мать; *Йәймә суг,ыу гәрәк* (Вг., Баиш.) – Половики надо ткать; *Тырнагүс цүпләү кәрәк көс йетсә* (Вг., Кобяк) – Осенью надо клюкву собирать.

Эта форма широко употребляется в речи сибирских татар: *Автовысны йөрөтеү гәрәк ите* (Ярк., Карб.) – Надо сделать так, чтобы автобус ходил; *Йөрәгеңнең йылы сүсен айамау гәрәк*

3 Юсупов Ф.Ю. *Неличные формы глагола в диалектах татарского языка.* – Казань, 1985.

(Ярк., Б. Чечк.) – Не надо жалеть теплых сердечных слов; *Ниҷек йәшәү гәрәк эшләмәйен?* (Тм., Чикча) – Как можно жить, не работая?

Форма на *-ыш, -еш*

Имя действия на *-ыш, -еш* употребляется в глаголах движения: *қайтыш* – возвращение, *килеш* – приход, приезд, *парыш* – движение, *йөреш* – образ, стиль, походка.

Имя действия на *-ыш* употребляется обычно в местно-временном падеже: *Қайтышта кереп цыгың миңә, ней гәл игән, кәпләрсес* – На обратном пути зайдите ко мне, расскажите, как у него дела.

Форма на *-ыш, -еш* принимает аффиксы принадлежности всех лиц единственного и множественного числа: *Йөрөшеңне перәйсе күреп пақсын ите* – Видел бы кто-нибудь, как ты ходишь.

Субстантивные формы на *-ыш/-еш* употребляются редко: *Минең таныш-пелешләрем кән тората* (Тм., М. Каск.) – У меня много знакомых в городе; *Алыш-пиреш пелән пайып қалг,аннар* (Тм., Акияры) – *Они разбогатели на купле-продаже; Кереш-цыг,ышлар пөтсен инте* (Ярк., Б. Чечк.) – Надо прекратить эти хождения.

Имя действия на *-ыш, -еш* отрицательной формы не имеет.

Форма на *-мыш, -меш*

Форма на *-мыш, -меш* в значении имени действия встречается только в некоторых глаголах: *эшетмеш* – слышать, *күрмеш* – видеть, *әйтмеш* – сказать, *тыумыш* – родиться, *үсмеш* – расти.

Иногда употребляется с аффиксами падежа: Тыумышыннан суг,ыр булып тыуг,ан (Ярк., Б. Чечкино) – От рождения слепой; *Қысымның тормошо әйбәт* (Ял., Н.Атъял.) – Дочь моя живет хорошо; *Үс күсе белән күрмәгән, кешенең әйтмеше белән қыйланаты* (Ял., Асл.) – Сам своими глазами не видел, действует по чужим словам.

Форма на *-г,ы кил-*

Эта древняя форма как имя действия в чистом виде не встречается. Она выступает в качестве модальных конструкций и выражает значение желания или намерения.

Менә инте парг,ым килеп торам (Вг., Юрмы) – Вот теперь хочу поехать; *Пәстә пейеге килеп китәте* (Тб., Турб.) – Иногда хочется плясать.

Во фразеологическом сочетании *ит қыстырг,ы* – человек, вызывающий раздражение, досаду /буквально: *ит* – мясо, *қыстыру-* жарить/; *Кәпцел гуй үсе тә, ит қыстырғы, ирсемәк* (Ярк., Чечк.) – Сама она болтливая, к досаде, бойкая.

Мне хочется играть

1 л. *Минең уйнаг,ым киләте*	*Песнең уйнаг,ыбыс киләте*
2 л. *Синең уйнаг,ың киләте*	*Сеснең уйнаг,ыгыс киләте*
3 л. *Аның уйнаг,ысы киләте*	*Аларның уйнаг,ылары киләте*

Как указывает М. Кашгарский, форма на *-г,ы, -г,у* была характерна для языка чигилей, ягма, аргу, тухси и уйгуров. В письменных памятниках староузбекского языка форма на отмечена также в значении категорического будущего времени.

Список татарских населенных пунктов Тюменской области:

Аслана – Ялуторовский район
Атьял – Новоатьялово, Ялуторовский район
Баишево – Вагайский район
Байгара – Тобольский район
Варвара – Ярковский район
Ембаево – Тюменский район
Инг. – Верхний Ингал, Заводоуковский район
Карб. – Карбаны, Ярковский район
Каск. – Каскара, Тюменский район
Кобяк – Вагайский район
Краснояр – Ярковский район
Курт. – Куртюганы, Ярковский район
М. Каск. – Малая Каскара, Тюменский район
М. Чечк. – Малое Чечкино, Ярковский район
Н. Каишк. – Ново-Каишкуль, Ярковский район
Тарх. – Тарханы, Ярковский район
Тукуз – Вагайский район
Турб. – Турбинская, Тобольский район
Чечк. – Большое Чечкино, Ярковский район
Чикча – Тюменский район
Юрмы – Вагайский район
Якуши – Тюменский район

Список литературы

Тумашева, Д. Г. (1977). *Диалекты сибирских татар: опыт сравнительного исследования*. Казань.
Юсупов Ф. Ю. (1985*). Неличные формы глагола в диалектах татарского языка*. Казань.

Дальнейшее чтение

Ахатов, Г. Х. (1963). *Диалект западносибирских татар*. Уфа: изд.-во БашГУ. 195 с.
Барсукова, Р. С. (2002). *Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань.
Гиганов, И. (1801). *Грамматика татарского языка, сочиненная в Тобольской главной школе учителем татарского языка Софийского собора священником Иосифом Гигановым*. СПб.
Диалекты тюркских языков: очерки. *Ин-т языкознания РАН*. (2010). Moskva: Вост. лит. 633 с.
История татарского литературного языка (XIII – первая половина XX в.), (2003). Казань: Фикер. 656 с.
Миржанова, С. nФ. (1991). *Северо-западный диалект башкирского языка: формирование и современное состояние*. Уфа: Башк. кн. изд-во. 296 с.
Татарская грамматика (1993). В трех томах. Т. II. Морфология. Казань: Татарское книжное изд-во. 397 с.
Тумашева, Д. Г. (1977). *Диалекты сибирских татар*. Казань: изд-во КГУ. 294 с.
Шукуров, Ш. (1966). *История развития глагольных форм узбекского языка: настоящее и будущее время*. Ташкент.
Юсупов, Ф. Ю. (1986). *Изучение татарского глагола*. Казань: Татарское кн. изд-во. 287 с.
Тенишев, Э. Р. (Отв. ред.) (1996.). Тюркские языки. *Языки мира.* Moskva. 542 с.

НАРЕЧИЕ В ТОБОЛО-ИРТЫШСКОМ ДИАЛЕКТЕ СИБИРСКИХ ТАТАР

Х.Ч. Алишина

© Все рисунки

Сибирские татары живут в бассейне Иртыша, Средней Оби и их притоков. Эта территория, по подсчетам ученых, составляет примерно 10% всей площади Западной Сибири

Сибирские татары состоят из трех этнических групп, отличающихся друг от друга некоторыми особенностями в разговорном языке, в сфере материальной и духовной культуры, а также в хозяйственной деятельности, обусловленными естественными географическими условиями.

Язык сибирских татар имеет следующее диалектное членение: тоболо- иртышский диалект (в составе тоболо–иртышского диалекта выделяются говоры тюменских, тобольских, заболотных, уватско-вагайских, тевризских и тарских татар); барабинский диалект, томский диалект (калмакский, эуштинский говоры).

В современном татарском языке наречие является одной из наименее устойчивых грамматических категорий, что выражается, во-первых, в постоянном отходе части наречий к служебным словам (к послелогам, союзам и частицам – соң «после» элек «до»); во-вторых, наречия по некоторым своим грамматическим признакам сближаются с прилагательными и в значительной степени совпадают с ними морфологически и по функциям (*яқшы кеше* «хороший человек» – *яқшы йәшәү* «хорошо жить»); в-третьих, наречия находятся в постоянной взаимосвязи с другими частями речи (существительными, глаголами и др.: *йәйәү пару* «идти пешком» (с глаголом), *йәшертен эш* «тайное дело» (с существительным). И, наконец, у части

© Ханиса Алишина

© Все рисунки

наречий имеются как лексические, так и грамматические омонимы, выходящие за пределы данной категории (Татарская грамматика 1993: 230).

Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар отличается большим разнообразием семантических разрядов наречий и их грамматических форм.

По лексико-семантическим признакам наречия делятся:

1) на наречия образа действия: *тис*, *қысыу* – быстро; *аптраш* – торопливо; *ашықмай, ашықмастан* – неторопливо; *иреү, иплəп, ипləб-аста, иреү-аста* – медленно, постепенно, потихоньку; *кинəк, кинəк кенə, кинəк-кенəк* – неожиданно, вдруг; *атайы, атай, атайлап, атай-сатай* – специально, нарочно; *йурлы* – нарочно; *уңай* – легко, доступно; *тымыш* – тихо; *йаса, йаса-боса* – мимо, невпопад; *тура, туратан-тура, туп-тура* – напрямик, прямо; *өстөстөнə* – друг за другом; *алмаш-тилмəш* – поочередно; *ш'илө* – чересчур; *ицмаса, ицмасам*, *ицуқ* – к сожалению; *пəсə, бəсə* – будто-бы, *цалг,а* – на спину; *йөстүмəн* – навзничь; *өсəрə, өппəсəрə* – точь-в-точь, впору; *кап-какрас* – как раз; *кəрек-мəрек* – как попало, до изнеможения; *артлац* – разминуться; *теққə, цеқ* – стоймя; *күрəлəтə, күрəлə-гүсцə* – почем зря; *тойог,ына, топ-тойог,ына, целатай* – целиком, *парбер*, *пəрбер* – все равно; *тик*, *тиктəн-тик* – так, просто так; *əлетə, əлетə генə* – хорошо, что; *нейарыу* – чуть лучше; *йəтəллəп* – старательно, от всей души; *шыты-быты* – неряшливо; *тақсыр* – нечасто, редко; *йəшлəй* – смолоду, в сыром виде; *йəшлəтə* – в сыром виде и т.д.

Эти наречия равномерно распределены по всей территории диалекта, находятся в активном употреблении. Некоторые из них являются производными от русских слов: целиком – *целатай*, как раз – *кап-какрас* и др. Одни чаще используются людьми пожилого возраста (*шилө, йəшлəтə*), а другие – молодежью (*ицуқ*, *йəшлəй*). Форма *атайы* присуща Ярковскому р-ну, а *атай, атай-сатай* – жителям Вагайского района;

2) наречия меры и степени: *пайтақ* – довольно много; *кəн, көн, күп*, *порам*, *циксес* – много; *асма-күпмə* – много ли, мало ли; *əшкəрə, ашкəрə, тың, қаттə* – очень, *перттə*, *омма* – ни за что, вопреки; *нөтөнөсе* – все; *тыннай*, *нөтөнөнə* – целиком; *цақ, цақ-цалаг,ай, цала* – еле-еле, чуть-чуть; *əрцəм, əрцəн* – видимо; *пупса* – вовсе; *сəпсим* – совсем; *пырас* – немного; *шантуқ* – тотчас; *цей* – совершенно; *аша*, *утə* – чересчур; *пертəй, пертəйен* – одинаково; *нəқ* – точно; *перлəт, перрəт*, *пер вақыт* – однажды; *шəп* – хорошо; *тап-таса* – совершенно; *ас-мас түгел* – немало; *асрақ* – немножко; *йəшертеннəн, йəшерен* – тайно; *əмəн* – как будто и др.

Различий в употреблении этих наречий немного. Так, искеро-тобольские татары (термин Н.И. Томилова) в значении *много* предпочитают форму *көн: Йəйгелек үлəн көн пулг.анта сыйырлар көн сөт пирəтлəр* (Вг., Бегиш.) – Летом, когда травы много, коровы дают много молока; *Төмəнтə*

беснекеләр тә көн (Вг., Бегиш.) – В Тюмени много и наших; *Көн антый г,ылық йүқ* (Вг., Вт. Ваг.) – У меня такой привычки почти нет. У этой же группы татар, проживающих недалеко от Тобольска по течению Иртыша, более употребительна форма *қаты, қатты* в значении *сильно, очень*, тогда как на остальной территории пользуются наречиями *тың, әшкәрә. Например, Әшкәрә мазайтым* (Вг., Тукуз) – очень обрадовался; *әшкәрә әйбәт* (Ярк., Варвара) – очень красивый и т.д.;

3) наречия времени: *күптә, күптән* – давно, издавна; *пылтыр, порнак, порнаг,ы* – в прошлом; *кищ, кищкесен, кищкеләк, ақшам* – вечером; *ирттә*, иртәгә, *иртәгесен, иртәгелек* – утром; *көнтөс, төшкөсөн, төшкөлөк* – в полдень; *йәйгелек, йәйгесен* – летом; *көс, көскөлөк, көскә, көскөсен* – осенью; *қыш, қышка, қышқылык, қышқысын* – зимой; *йас, йасқылык, йасқысын*, *йасқа* – весной; *кищәү* – поздно; *тәйән*, *кел*, *келләп*, *келләң*, *цылг,ый, тотош*, *йыш*, *әр вақыт* – всегда; *әүвәл, әүвәл-әүвәлтән* – давно, издавна, *мәңке, қомөр пақыйына, печно* – вечно, *елекегөн* – позавчера; *төрсөгөн* – послезавтра; *перенце*, *перенцеләй* – впервые; *игенце*, *игенцеләй* – повторно; *пәйә, пайә, пәйәгенәк, пәйәгенәк* – давеча; *пер авық* – момент, быстренько; *пәстә*, *йарым вақыт*, *йарым пәстә, қайсы вақат* – иногда, бывало; *пигес* – в этот раз; *пәсер, пәсерләр* – в последнее время; *мыңаца, пы мәлгәцә* – до сих пор; *анасуң* – потом; *көнтә, көнсайын*, *көннең пирмеш көнөнтә* – ежедневно; *аннары*, *соңнан* – потом, далее; *алтта*, *пашта*, *иң елең иң алтта* – сначала, вперед и др.

Некоторые наречия времени образованы путем словосложения: *пы кис – пигес*; где *пы* – это, *кис* – время; ср.: к.-балк. *кёзюу* – время; каз. *қөз* – время; тур. [kis] – время. Наречие *пәсер* образовано сложением основ *пы+өсәрә*, где *пы* – этот, *өсәрә* – в этот раз, как раз, правильно, впору, а наречие *анасуң – анан+суң*;

4) наречия места: *йывық, йақын* – близко; *пире* – сюда; *алыс*, *йырақ* – далеко; *ары* – далеко, туда; *сыртқа* – назад; *кире* – обратно; *қапма қаршы* – навстречу и т.д.

5. наречия причины и условия, указывающие причину или условие совершения действия: *йуққа* «зря», *йуқса* «в противном случае», *перттә йуқтан* «ни с того ни с сего», *аᵒтайын* «специально».

6. наречия цели и следствия, которые выражают цель действия, а также целесообразность действия: *пушқа* «впустую», *тиккә* «зря», *тик* «так, просто».

В исследуемом диалекте встречаются наречия, представляющие собой морфологически изолированные падежные или другие формы существительных и других частей речи. Наиболее распространенными являются разные формы от слов временного значения с аффиксом *–қы, -кә, -қысын, -кесен, -көсөн, -гесен*, которые некогда имели, а некоторые и сейчас имеют субстантивное значение: *төшкө* «полуденный, полдень», *қышқы* «зимний, зимой», *йаᵒсқысын* «весной», *йәйгесен* «летом», *көскөсөн* «осенью».

© Ханиса Алишина

Данный аффикс употребляется и в некоторых других родственных тюркских языках: в казмашевском говоре башкирского языка *(к,ышк,ыһын «зимой», йәйгеһен «летом»)*, в хакасском языке *(хысхызын «зимой», чайгызын «летом»)*, в киргизском языке (*жазгысын «весной», к,ышк,ысын «зимой*») (Миржанова 1991: 241).

Вместе с аффиксом *–қысын* для образования наречия временного значения активно употребляются аффиксы *–қылық, -келек, -көлөк, - гелек*: *йәйгелек* «летом», *иртәгелек* «утром», *көскөлөк* «осенью». Ударение в таких наречиях ставится на конце корня.

Некоторые наречия образованы посредством аффикса местно-временного падежа вместо аффикса исходного падежа татарского языка: *күптә* (тюм.) – күптән (тат.) «давно», *иртә (*тюм.) – иртән (тат.) «утром».

Наблюдаются наречия временного значения, образованные аффиксом *–әү: киҷәү* «поздно».

Некоторые наречия времени образованы путем словосложения: *пы кис - пигес*, где пы – «это», кис – «время». Наречие пөсер образовано сложением основ *пы+өсәрә*, где пы – «этот», *өсәрә* – «в этот раз, как раз, правильно», а наречие *анасун - анан+сунн* «потом».

В говорах встречается много непроизводных наречий, вполне отдифференцированных от других частей речи: *аᵒтай* «специально», *әшкәрә* «очень», *пран* «совершенно, совсем», *әмән* «вероятно», *таᵒса* «хорошо», *қаᵒбат* «рядом» и др.

В речи сибирских татар можно встретить следующие аффиксы, образующие наречия: *-ҷа, -ҷә* имеет значение сравнения, уподобления, соответствия: *урысҷа* «по-русски», *үс теленҷә* «на своем языке, по-своему».

Аффиксы *-тай, -тәй, -тайын, -тәйен* имеет уподобительное значение: *аᵒнтай, монтай* «так», *пестәй/ пестәйен* «как мы», *қәсергетәй* «как сейчас».

В тевризском говоре этот аффикс в уподобительном значении имеет еще одну разновидность *-тай (-тәй), -тәх*: *Әwәл тос төйрлі иті, ә кәсир тос онтай пулып китті.* «Раньше соль была комками, теперь стала мелкой, как мука» (Тумашева 1977: 137).

Аффикс *–қын* употребляется вместо аффикса татарского языка *–мача* для образования наречия образа действия: *қысқын* (тюм.) – кызмача (тат.) «навеселе».

Языковая ситуация на юге Тюменской области характеризуется сильным языковым смешением, вследствие чего утрачиваются многие факты говоров тоболо-иртышских татар. Системное изучение тоболо-иртышского диалекта сибирских татар – одна из актуальных проблем современной тюркологии.

Литература

Миржанова, Сария Фазулловн (1991). *Северо-западный диалект башкирского языка*. Уфа.

Закиев, М. З. (1993). *Татарская грамматика* (В 3-х томах). Казань: Татарское книжное издательство.

Тумашева, Д. Г. (1977). *Диалекты сибирских татар: опыт сравнительного исследования*. Казань.

Дальнейшее чтение

Алишина, Х. Ч. (1994). *Тоболо-иртышский диалект языка сибирских татар*. Казань.

Ахатов, Г. Х. (1963). *Диалект западносибирских татар*. Уфа.

Барсукова, Р. С. (2004). *Заболотный говор тоболо-иртышского диалекта татарского языка в сравнительном освещении*. Казань.

Гайнетдинова, А. С. (2005). *Словообразование имен существительных в тоболо-иртышском диалекте сибирских татар*. Дис. ... канд. филол. наук. Тюмень,

Насипов И. С. (2003). *Татарская диалектология: учебно-методические материалы*. Стерлитамак: СГПИ.

Насипов, И. С. (2004). *Татарская диалектология: Биобиблиографический справочник*. Стерлитамак: СГПИ.

Рахимова Р. Н. (2007). *Тюменский говор в системе диалектов сибирских татар: фонетико-морфологическая характеристика*. Дис. канд. филол. наук. Тобольск.

TELEÜTÇE: YOK OLMA TEHLİKESİ ALTINDAKİ BİR DİLİN SOSYOLENGÜİSTİK DURUMU

Rysbek Alimov
Emil Shadyhanov

Giriş

Teleütçe günümüzde ağırlıklı olarak Rusya Federasyonu'nun *Kemerovo* vilayetine bağlı *Belovo*, *Guryevo* ve *Novokuznetsk* ilçelerinin birkaç köyünde konuşulan Türkçe bir değişkedir. Teleütçe, Türk dil ve lehçeleriyle ilgili tasniflerde genellikle Güney Altayca ve Telengitçe ile birlikte Kırgız-Kıpçak grubunda (Baskakov 1952: 121-134) veya Türkçenin Kuzeydoğu (Sibirya) kolunun Güney grubunda yer alır (bk. Johanson 1998: 82-83).

Teleütçe, dil çalışmalarında çoğunlukla Altaycanın bir ağzı olarak değerlendirilir (bk. Baskakov 1997: 179-187, Schönig 1998: 403-416 vd.), ancak doğrudan Teleütçe üzerinde çalışanlar onun Altaycadan bağımsız bir değişke olduğu görüşündedirler (bk. Merkuryev 1975; Fisakova 1979).

Teleütlere, 24 Şubat 1993'te Rusya Federasyonu Yüksek Şurasının aldığı kararla 'Az nüfuslu yerli halk', 24 Mart 2000'de ise Rusya Federasyonu Hükümeti'nin 255 sayılı kararıyla 'Rusya Federasyonu'nda yaşayan az nüfuslu yerli halk' statüsü tanınmıştır.

Rusya Federasyonu'nda 2010'da yapılan genel nüfus sayımına göre Teleütlerin toplam nüfusu 2643 olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte bu nüfusun sadece 975'inin ana dili Teleütçedir. Bu sebeple Teleütçe Güney Altayca içerisinde UNESCO'nun Tehlikedeki Dünya Dilleri Atlası'na göre 'ciddi tehlike altındaki diller'den biri kabul edilmiştir. Teleütçe ayrıca bağımsız bir dil olarak 'yok olma tehlikesi altındaki yerli Sibirya halk ve dilleri' içerisinde de yer alır.[1]

Bu çalışmada yok olmanın kritik sınırına dayanan bir değişke olarak Teleütçenin sosyolengüistik durumu ele alınacak ve şu sorulara cevap aranacaktır:

- Teleütçenin toplumsal tabanının sosyo-demografik parametreleri nelerdir?
- Teleüt toplumunda ana dile bağlılık, dil kullanımı ve yetkinliği nasıldır?
- Teleütçenin statüsü ve toplumsal işlevi nedir?
- Dilsel çatışma ve dilin işlev eşitsizliğinin Teleüt toplumu üzerindeki etkileri nelerdir?

1. Yöntem

Bu çalışma 10-25 Temmuz 2012'de Teleütlerin yaşadığı bölgelerde yapılan alan araştırmasının verilerine dayanmaktadır. Veriler ağırlıklı olarak Teleütlerin topluca yaşadığı Rusya Federasyonu'nun *Kemerovo* vilayetine bağlı *Bekovo, Çeluhoyevo, Verhovskaya, Şanda* ve *Çerta* köylerinden gözlem, mülakat ve anket yoluyla derlenmiştir. Gözlem ve mülakat tekniği daha çok konuşurlar arasındaki dilsel davranış, dilsel tutum ve dile bağlılık konuları üzerine uygulanırken, anket tekniği ise Teleütler arasında ana dilin kullanım alanı, işlevi ve dil yeterliliğin tespiti için kullanılmıştır. Anket için Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Koluna bağlı Filoloji Enstitüsü Sibirya Halklarının Dilleri Anabilim Dalı mensuplarınca (Sarbaşeva 2000: 157-166) kullanılan sorular temel alınmıştır. Araştırma konusuna uygun hale getirilerek geliştirilen 21 soruluk ankette kotalı örneklem yoluyla Teleütler arasında farklı yaş gruplarına mensup 87 kişiden veri toplanmıştır.

Teleütlerle ilgili demografik bilgiler, Teleütçenin kullanımı ve öğretimi gibi konularda veriler ayrıca görüşme yoluyla *Bekovo* bucak belediyesi, Bekovo orta öğretim okuluyla Teleütlerin milli derneği 'Ana Bayat' yöneticilerinden temin edilmiştir.

2. Bulgular

2.1 Demografi, etnik kimlik ve yaşadıkları bölgeler

2.1.1 Teleütlerin tarihsel demografisine ait bilgiler

Tarihi kaynaklarda *Ak Kalmaklar* olarak da bilinen Teleütler hakkındaki ilk somut bilgiler XVII. yüzyılın başlarına aittir. Rus askerlerinin Sibirya'ya ilk gelişi (XVI. yy. sonu ile XVII.

1 bk. http://lingsib.iea.ras.ru

yy. başları) öncesinde Teleütlerin Altay dağlarından Baraba bozkırlarına uzanan geniş bir coğrafyada yaşadıkları belirtilir. Remezov (1882: 13-14, 22) hazırladığı Sibirya haritasında Teleütlerle meskun bölgeleri *Ak Kalmaklar* (Rus. Белыя калмыки), *Teleŋ Orda* (Rus. Теленг Орда) ve bizzat *Teleütler* (Rus. Телеуты) olarak işaretler. Teleütlerden Ak Kalmaklar olarak bahseden Fischer (1774: 410-418) ise onların Rusların Güney Sibirya'daki ilerletişine uzun bir süre mani olan önemli bir güç olduğunu kaydeder.

Teleütler gerçekten de XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar Güney Sibirya'nin siyasi tarihinde önemli bir rol oynamıştır. XVII. yüzyılın ortalarından bu tarihe kadar Rus kaynaklarında 'Teleüt yurdu' (Rus. Телеутская землица) olarak da bilinen bu coğrafya Ruslarla Cungarlar arasında bir tampon bölge vazifesi görmüştür. Ne var ki, bir taraftan Rusların sürekli artan askeri ve nüfus hareketliliği, diğer taraftan ise aynı yüzyıllarda güçlenen Cungar Hanlığı'nın Güney Sibirya'daki hakimiyeti, Teleütlerin hem siyasi gücünü zayıflatmış hem de nüfusunun dağılmasına ve azalmasına sebep vermiştir (bk. Miller 1937: 411-412; Umanskiy 1980: 5; Batyanova 1992: 141).

Umanskiy bu nedenle XVII. yy. ortalarındaki Teleütlerin toplam nüfusunu ancak 10 bin olarak gösterir (1980: 5), halbuki daha aynı yüzyılın başında sadece Cungarlar tarafından Cungarya havzasına zorla göç ettirilen Teleüt nüfusu[2] toplam 4 bin hane, diğer bir deyişle yaklaşık 20 bin kişiydi (Funk 1993: 17). Teleütlerin akrabası olan *Altay-kijiler* arasında yaygın kullanılan *alton tümen Teleŋit* (altmış tümen Teleŋit) deyimi (bk. Potapov 1966: 240) dolaylı da olsa Teleütlerin sayısının bir zamanlar yarım milyondan fazla olduğuna işaret etmektedir.

XVIII. yüzyıl ve devamında Güney Sibirya'da oluşan yeni siyasi statüko ve zor sosyo-ekonomik koşullar Teleütlerin sadece siyasi değil, aynı zamanda etnik ve iskan birliğinin de kaybolmasına yol açmıştır. Bu sebeple Teleütlerin önemli bir kısmı esas yurtları olan Kuznetsk çöküntüsünü terk etmek zorunda kalmıştır. O tarihlerden itibaren Batı ve Güney Sibirya'nın pekçok bölgesinde Teleüt yerleşimleri ortaya çıkmıştır. Rus tarihi kaynaklarında *Tara* (bugünkü Omsk vilayetine bağlı Tara şehri), *Tom* (bugünkü Tomsk şehri), *Yaya* (Çulım ırmağının sol kolu, bugünkü Tomsk ve Kemerovo vilayetleri sınırında), Çulım (Ob Nehri'nin sağ kolu), *Baçat* (Kuznetsk çöküntüsü), *Uskat* ve *Kondoma* (bugünkü Dağlık Şoriya bölgesi) gibi bölgelerin Teleütlerle meskun yerler olduğu kayıtlıdır (Umanskiy 1980: 188-204). Ne var ki XIX. yüzyıldan itibaren tarihi kaynaklarda artık Batı Sibirya'daki Teleüt yerleşimleriyle ilgili herhangi bir bahis geçmez. Pek muhtemeldir ki bu bölgelerdeki Teleüt nüfusu yıldan yıla artan Rus çoğunluğun içerisinde erimiştir.

1816'da Sibirya'daki *Vergi Komisyonu* (Rus. Ясачная комиссия) verilerine göre Teleütlerin toplam sayısı 4000 civarındaydı ve yaşadıkları coğrafya Güney Sibirya ile sınırlıydı. Bunlardan *Baçat* bölgesindeki toplam dört nahiyede (Rus. волость) Teleüt nüfusu 2376, daha güneydeki *Kuznetsk Aladağları*yla *Bozkır Altayı*na bağlı *Akkıştım, Bayan, Togul, Tagaba, Kerek* ve *Aba* 'göçebe yerli nahiyeleri'nde (Rus. кочевая инородная волость) yaşayanların sayısı 1554 idi (bk. Batyanova 1992: 233). Kuznetsk çöküntüsünün kuzeyindeki *Tom* havzasında yerleşik Teleütlerinin sayısı ise aynı tarihte 419 kişi olarak kayıtlıdır (bk. Batyanova 1992: 143).

Radloff'un XIX. yüzyılın ikinci yarısı için verdiği rakamlar da çok farklı değildir. Onun verilerine göre *Kuznetsk* bölgesindeki Teleütlerin toplam sayısı 2991, *Altay*'dakilerin sayısı 2791, toplamda ise 5782 kişi idi (Radloff 1989:96).

XIX. yüzyıl sonlarında Teleütlerin dört merkezde yoğunlaştığı görülür. Bunlar daha sonra Teleütlerin dört farklı 'etnobölgesel' grubuna adını verecek *Bayat* (Kuznetsk), *Tom*, *Dağlık Altay* ve Çulım (Bozkır Altayı) bölgeleridir.

İstatistikler Teleüt nüfusundaki durgunluğun yaklaşık bir yüzyıl geçmesine rağmen hala devam etmiş olduğunu gösterir.

2 Cungar Hanlığı dağıldıktan sonra Teleütlerin bir kısmı Kalmuklarla Hazar denizinin kuzeybatısına göç eder, bir kısmı Çin'de kalır, diğerleri ise yıllar sonra Rusların izniyle tekrar yurtlarına dönerler.

Patkanov (1912: 65-66) 1897'de Rusya'da gerçekleştirilen ilk nüfus sayımının verilerine dayanarak XX. yüzyıl başında Teleütlerin toplam nüfusunu 9200 kişi olarak verir. Bunlardan 4426 kişi Bayat bölgesinde, 2263 kişi ise Bozkır Altayında, 713 kişi Tom ırmağı havzasında, geri kalanı da Dağlık Altay'da yaşamataydı.

Aslında, nüfus gelişimindeki ters dinamik doğrudan doğruya Teleütlerin başka topluluklar içerisinde erime ve kimlik başkalaşımıyla ilgili bir durumdu.

Rus arşivlerinde XVII. yy.dan itibaren 'göçle gelen' *Teleütler* veya *Ak Kalmaklar* (Rus. выезжие телеуты, выезжие белые калмыки) olarak anılan bu nüfus daha sonraki dönemlerde ekseriyetle Ruslaşmış veya o bölgedeki çoğunluğu teşkil eden Türk soylu halkların bünyesine dahil olmuştur. Buna göre, yukarıda zikrettiğimiz Teleüt etnobölgesel gruplarından *Bayat Teleütleri* ve Bozkır *Altayı Teleütleri* arasında nüfus kaybına sebep olan başlıca etken Ruslaşma iken, Dağlık Altay ve Tom bölgesinde yaşayan Teleütlerdeki durum onların zamanla sayıca baskın olan komşu Türk soylu halklarca eritilmesi olmuştur.

Radloff (1884: 193) Bayat bölgesini ziyaretinde Teleütlerin bir kısmının kendilerini 'vergiye tabi köylüler' (Rus. ясачные крестьяне)[3] olarak tanıttıklarını belirtir. Bunlar aynı zamanda Hristiyanlığa geçen Teleütlerdi. Komşu Ruslarla ortak din temeline dayalı kültür birliği oluşturan bu Teleüt grubu Şaman geleneklerini devam ettiren diğer Teleütlerden farklı olarak önce eskiye ait gelenek ve göreneklerini terk etmiş, ardından sadece dillerini değil, kimliklerini de kaybederek Ruslaşmışlardır (Batyanova 1992: 153).

XIX. yy. sonlarında Bayat Teleütleri arasında Ruslaşanların sayısı bölgedeki toplam Teleüt nüfusunun neredeyse yarısına eşitti, zira 1897'deki nüfus sayımında Kuznetsk bölgesindeki Teleütlerin % 47'si ana dili olarak Rusçayı göstermişlerdir (Patkanov 1912: 148). Hal böyle olmasına rağmen, Ruslaştıklarında civardaki Rusların ekseriyeti gibi toprak köle, diğer bir deyişle hiçbir hakkı olmayan serf (Rus. крепостной крестьянин) tabakasına dahil olacağı endişesi *Bayat Teleütleri* arasında Ruslaşma sürecini yine de dizginlemiştir (Batyanova 1992: 153). Bundan dolayı da buradaki etnik başkalaşım *Bozkır Altayı* (Çulım) Teleütlerinde olduğu kadar hızlı olmamıştır.

Çulım ve Bozkır Altayının komşu bölgelerindeki Teleütler XIX. yüzyılda dağınık bir şekilde yaşamaktaydılar. Rusya'da 1861'de serfliğin kaldırılması ve devletin köylülerin Orta Asya ve Sibirya'ya göçünü teşvik etmeye başlamasıyla birlikte Bozkır Altayındaki nüfus dağılımı keskin bir şekilde Ruslar lehine dönmüş ve buradaki Teleütlerin Ruslaşması süreci hız kazanmıştır. 1897'deki nüfus sayımında ağırlıklı olarak Ruslar arasında yaşayan bu Teleüt grubunun, birkaç kişi dışında, tamamı Rusçadan başka bir dil bilmediklerini belirtmişlerdir (Patkanov 1912: 150). Aynı tarihlerde Bozkır Altayının bir başka bölgesi olan *Bıstryanovka* nahiyesinde yaşayan Teleütlerin de % 92,3'ü ana dili olarak Rusça konuştuklarını söylemişlerdir (Patkanov 1912: 149). Bu yüzden resmi kayıtlarda onlar artık Rus, ancak 'sınıf' (Rus. сословие) olarak 'yerli' (Rus. инородцы) statüsüyle kaydedilmişlerdi (bk. Batyanova 1992: 155).

2002'deki nüfus sayımında ise Altay vilayetinin *Zarino* ve *Kıtmanovo* ilçelerinde yaşayan ve Teleütlerin Çumış etnobölgesel grubunu temsil eden yalnızca 15 kişi kaldığı ve bunların da artık hiçbirinin Teleütçe konuşmadığı görülmüştür.[4]

Dağlık Altay'daki Teleüt nüfusu ilk olarak 1830'larda, Sibirya'daki yerli halkları Hristiyanlaştırma amacıyla kurulan Altay misyonu üyelerinin telkinleriyle oraya göç eden *Kuznetsk* (Bayat) Teleütlerinden oluşmuştur. Teleütler Dağlık Altay'da kendilerinin kurdukları

3 Bu terim aslında Teleütlerin yerleşik hayata geçtiklerinin ve Ruslaştıklarının kanıtıdır, çünkü onlar kendilerine krestyanin 'köylü' demekle aslında Moskova knezliğinden 1917'ye kadar uygulanagelen Ruslara özgü sınıfsal ayrıma dahil olduklarını ve söz konusu tabakaya mensup olduklarını göstermişlerdir. Halbuki Rus resmî kurumları Sibirya'daki yerli halklar için 'vergiye tabi yerli halklar' (Rus. ясачные инородцы) terimini kullanmışlardır. Ancak Ruslaşmış Teleütler devlete ait, diğer bir deyişle 'özgür köylüler'di (Rus государственные крестьяне), oysa aynı bölgeye göç eden Rus köylü sınıfına dahil olanların hemen hemen hepsi şahsa ait, diğer bir tabirle 'serf köylüler'di (Rus. крепостные крестьяне). Teleütlere komşu serf Rus köylüleri fabrikalarda çalıştırıldıkları için onlara ayrıca 'maden fabrikalarından çalışan köylüler' (Rus. горнозаводские крестьяне) adını da verimişlerdir.

4 bk. www.perepis2002.ru

Ulala (bugünkü Gorno-Altaysk), Çerga, *Mısta*, *Kokça* gibi köy ve kasabalarda toplu olarak yaşamalarına rağmen, zamanla bölgede sayıca hakim ve aynı zamanda hem soy, hem de dil bakımından kendilerine en yakın topluluk olan *Altay kijiler* içerisinde asimile olmuşlardır. Patkanov bu yüzden olsa gerek Dağlık Altay'daki Teleütlerin yaklaşık yarısının XIX. yüzyıl sonlarında artık 'Kalmakça' (Altay-kiji lehçesi -RA) konuşmaya başladığını ifade eder (1912: 150). Aynı sebeple, 2002'deki nüfus sayımında Dağlık Altay Cumhuriyeti'nde kendisini Teleüt olarak kaydeden kişilerin toplam sayısı ancak 20 olmuştur.[5]

Bugün *Dağlık Şoriya* olarak bilinen Uskat ve Kondoma ırmakları havzasında yaşayan Teleütler de zamanla Şorlarca eritilmiş ve resmi kayıtlarda onlarla birlikte zikredilmeye başlanmıştır (bk. Batyanova 1992: 233, Ek I). Bugünkü Şorlar arasında Teleüt kökenli *Todışev, Arbaçakov, Bekov, Babanakov, Kutonov, Sandıkov* gibi soyadları taşıyan 'töl'lerin (ailelerin) yaygın olması geçmişte çok sayıda Teleüt boylarının kendileriyle soydaş Şorların bünyesine dahil olduklarının bir diğer kanıtıdır.

Tom bölgesinde yaşayan Teleüt grubu ise aynı bölgede ikamet eden diğer Türk soylu Çatlı ve *Yavuşlı*ların etkisiyle Müslümanlaşmıştır. Bu grup günümüzde *Kalmak* ismiyle Tom Tatarları arasında bir etnografik kolu oluşturmaktadır (Funk 1993: 17). Teleütlerin bu grubu günümüzde ağırlıklı olarak Kemerovo vilayetinin *Yurga* ilçesine bağlı *Zimnik, Şalay, İskitim* ve *Tomsk* vilayetine bağlı *Konstantinovskoye* ile *Ulu Aal* kasabalarında yaşarlar.

Kuznetsk bölgesindeki Teleütlerin önemli bir kısmı daha XVIII.-XIX. yüzyıllarda Ruslaşmış olsa da, günümüzde bu halkı resmi olarak temsil eden yegane topluluk yine Bayat Teleütleridir.

Bilindiği gibi, Teleütler 1922'de Oyrot Özerk Vilayeti'nin (1948'den 1990'a kadar Dağlık Altay Özerk Vilayeti, ardından da Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti) kurulmasıyla birlikte Altay bölgesinde yaşayan *Altay-kiji, Telengit, Kumandı, Çalkandu* gibi Türk soylu boylarla birlikte resmi olarak Altay ulusu bünyesine dahil edilmişlerdi. Ancak Teleütlerin etnik çekirdeğini oluşturan nüfus, Altay ulusuna dahil edilen diğer topluluklardan farklı olarak Dağlık Altay'ın idari sınırları dışında yaşamaktaydı. Bu durum onların Altay uluslaşma sürecine dahil olamamalarına yol açmıştır. Aslında, Altay ulusunun inşasında, her ne kadar genetik ve lengüistik açıdan yakın akraba Türk boylarını birleştirme gibi bir temel fikirden hareket edilmişse de, bu daha çok coğrafi ölçüte dayalı suni bir yapılanmaydı,[6] bu yüzden günümüzde karmaşık 'meta-etnik' yapılanmanın yavaş yavaş çözülmeye başladığı görülmektedir.

Coğrafi farklılığın yanı sıra, dillerindeki, yerel ölçütlere göre, bariz farklılıklar da Teleütçeyi Altaycanın bir ağzından ziyade bağımsız bir değişke olduğunu düşündürmektedir (Fisakova 1979: 237).

Bununla birlikte 1980'lerin sonunda Kemerovo vilayetinde baş gösteren sosyal çalkantılar ve istikrarsızlık, bölgenin sanayileşmesinin etkisiyle yerli Teleütlerin diğer etnisitelerle ilişkilerin artmasıyla gelişen etnik uyanış ve diğer etnopsikolojik etkenler Teleütlerin kendilerini Altaylılardan farklı konumlandırma fikrini tetiklemiştir (Funk 1999: 109-128).

Sonuç olarak Teleütler Altay ulusundan bağımsız olarak Rusya Federasyonu Parlamentosu Milliyetler Şurası'nın 24 Şubat 1993 tarihli kararıyla 'Az nüfuslu yerli halk' statüsü elde etmişlerdir. Bu statü 2000 yılında (24 Mart 2000 tarihli 255 numaralı Rusya Federasyonu Hükümeti kararıyla) 'Rusya Federasyonu dahilinde az nüfuslu yerli halk' olarak onaylanmıştır.

5 bk. www.perepis2002.ru

6 Benzer uygulama Tacikistan'ın Pamir bölgesinde konuşulan diller için de yapıldı. Burada konuşulan Şugnan, Bartang, Oroşor, Sarıkol, Yazgulam ve Huf gibi İran dilleri Tacikçeden oldukça farklı olmalarına rağmen, konuşur sayılarındaki azlık ve aynı siyasi coğrafyada konuşulmaları sebebiyle Tacikçenin ağızları sayıldı ve Pamirliler kendilerini Taciklerden ayrı konumlandırmalarına rağmen, resmen Tacik kabul edildiler. Burada Sovyetlerde uygulanan 'tek özerk bölge, tek yerli dil' politikası söz konusudur.

Rusya Federasyonu'nda 2002'de yapılan nüfus sayımında Teleütler ayrı bir etnisite olarak gösterilmiş ve nüfusları ilk kez resmi olarak 2650 olarak kaydedilmiştir. 2010'da yapılan bir sonraki nüfus sayımında ise kendisini Teleüt olarak tanımlayanların sayısı 2643'e inmiştir.

Mariya Pavlovna Kalçe-goşeva 82 (Kaynak Kişi)

Etnik kimlikleri

Teleütler tarihi kaynaklarda çoğunlukla kendi isimleriyle yer alır. Bu etnik isim XX. yüzyıl öncesinde *Teleŋit*, *Teleŋet* ve *Teleŋüt* şeklindeydi (Potapov 1966: 233-240). Söz konusu etnonimin bugünkü şekli belli ki son örnekteki geniz ünsüzünün dudaksıllaşması ve ardından erimesiyle ortaya çıkmıştır. Funk kelimenin kökenini Batı Moğolcasına ait çokluk eki almış *Teleŋ* olarak görür ve görüşünü Remezov'un haritasındaki *Teleŋ Orda* ibaresine dayandırır (1999: 164).

Sibirya'daki çoğu Türk soylu halklar için XX. yüzyıl başlarına kadar etnik bilinç ve kimliğin temel birimi olarak *söök* 'boy, klan' şeklindeki kolektif kimlik daha önemliyken, araştırmacılar Teleütlerin eskiden beri somut etnik bir kimliğe sahip olduğu görüşündedir. Radloff (1989: 122), örneğin, bu konuda 'Altay halkları arasında Teleütler dışında kendi etnik ismini bilen yoktur.' der. Verbitskiy de Teleütlerin kökenlerinin ve kim olduklarının bilincinde olduğunu ve bununla ilgili rivayetler anlattıklarını belirtir (1866: 79-80).

Buna rağmen, Teleüt kolektif bilincinin ortak dil, din ve kültüre dayalı etnik seviyede olduğu söylenemez, zira yapılan etnografik araştırmalar Teleütler arasında birden çok tabakalı kimliğin var olduğunu, bununla birlikte bu kimliğin bazen belirsiz, bazen de anlık ve duruma göre değişken olabileceğini göstermiştir (örneğin bk. Funk 1992; Batyanova 1992; Funk 1999 vd.).

XIX. yüzyılda Radloff'un da belirttiği gibi *Bayat Teleütleri*nde sınıfsal kimlik öne çıkmaktaydı, etnik kimlik ise geri plandaydı (1989: 95-96). Buna göre, Teleütler, *Teleüt* ve onlara tabi durumdaki *Kıştım* adlı iki gruptan oluşmaktaydı. İlki söök olarak da bilinen *Törö, Oçu, Mürküt (Merkit), Ak-Tumat, Kara-Tumat, Çoros, Kıpçak, Sart, Nayman* (> *Mayma*), *Tölös*, *Torgul, Mundus, Koçkor Mundus, Totoş, Purut, Çalman* adlarında 16 boydan, diğeri ise *Yut*, *Tört As, Çungus, Ang* adlı 4 boydan müteşekkildi.

Diğer taraftan Anohin XX. yüzyıl başlarında Teleütler arasında artık *Payat kiji* şeklinde etnobölgesel kimliğin ön plana çıktığını ve daha yaygın kullanılmaya başlandığını belirtir (bk. Funk 1999: 162). Araştırmalar bu etnonimin sadece Kuznetsk bölgesi Teleütlerinde değil, aynı zamanda Altay'daki Teleütler arasında da yaygın olduğunu gösterir (bk. Batyanova 1992: 220).

XX. yüzyılda ise Teleütler arasında etnik kimlik tanımlamasında belirsizlik ve kararsızlığın hakim olduğu görülmektedir. Bayat, Çulım ve Tom Teleütleri nüfus belgelerinde çoğunlukla *Tatar*, Altay'daki Teleütler ise *Altaylı* olarak kaydedilmişlerdir. Örneğin, Altay vilayetindeki Teleütlerden Zarino ilçesinde ikamet edenler nüfus kayıtlarına *Altaylı*, Kıtmanovodakiler ise *Tatar* olarak geçirilmişlerdir, üstelik bu topluluklar Teleüt kimliğini de büyük ölçüde unutmuşlardır (Şçeglova 2003: 266). Smirnov da Dağlık Altay'daki Teleütler açısından durumun farklı olmadığını ve bölgede yaşayan Teleüt kökenli ailelerin artık kendilerini *Altaylı* olarak tanımladıklarını ve Teleüt olduklarını bilmediklerini örneklerle göstermektedir (2003: 1.5).

Teleüt kimliğini yalnızca Kuznetsk çöküntüsündeki Teleütler unutmamışlardır. Hatta 1950 sonlarında Sovyetler Birliğinde Kruşçev'in iktidara gelmesiyle siyasi baskının nispeten

azaldığı dönemde bazıları, devletin resmen böyle bir etnisiteyi 2000'li yıllara kadar tanımamış olmasına rağmen, resmi evraklarda kendilerini 'Teleüt' olarak yazdırmayı başarmışlardır (bk. Kimeyev 1985: 63-66). Gerçi, Kimeyev bu durumun 'bir taraftan Teleüt köylerine yapılan çok sayıda etnografik, antropolojik vd. bilimsel geziler, diğer taraftan ise bazı Teleütlerin kendi halklarıyla ilgili bilimsel literatürle tanışması sayesinde gelişen etnik bilinçle mümkün olabildiğini iddia eder (1985: 63-66).

Funk Bayat Teleütlerinde etnik bilincin en az 5 farklı seviyede olduğunu ve onların gerektiğinde farklı seviyelerdeki etnik isimlerden birini tercih ettiğini söyler (1999: 161-173). Funk'a göre söz konusu etnik tanım kategorileri şu şekildedir:

- Boya göre (*Merkitler*, *Yutlar*, Çoroslar vd. şeklinde),
- Bölgeye göre (*Bayatlar*, *Tomlar* vd. şeklinde),
- Temel (*Telenget* şeklinde),
- Tarihi (*Tadar* şeklinde),
- Etnik (*Teleut* şeklinde) (bk. Funk 1992: 21).

Günümüzde Teleütlerin kendilerini tanımlarken duruma ve muhataba göre farklı seviyede etnik isim kullanma alışkanlığı devam etmektedir. Batyanova'nın (1979: 92-110) da belirttiği gibi Teleütlerce etnik isimlerden birinin tercih edilmesi çoğu zaman duruma göre ve anlıktır. Teleütlerle yaptığımız söyleşi ve gözlemler bu tür varyasyonların sayısının, aslında çok değişken olduğunu göstermiştir. Bu durum karmaşık olmakla birlikte, diğer yandan Teleütler arasında etnik kimliklerine bağlılığın zayıflamasına da yol açmıştır.

Teleütler halen eğitim düzeylerine, Ruslaşma derecesine, ailesinin etnik anlamda homojen veya heterojen olması durumuna, hatta muhatabının etnik kökeni veya onunla konuştuğu dile göre farklı etnonimler kullanabilmektedirler. Bu yüzden onların etnik tanımlamalarının katmanlarını şu kategorilere göre tasnif etmek daha doğrudur:

1. Alt etnik katman: Teleütler arasında *söök* 'boy, klan' isminin bazen etnik ismin önüne geçtiği görülür. Bazı Teleütler kendilerini *Teleüt* olarak değil, daha çok *Merkit*, *Tülber* vd. *söök* ismiyle tanımlamayı tercih etmektedir. Gözlemlediğimiz kadarıyla bu durum karışık evlilik, nüfus çekirdeğini oluşturan merkezden uzak bir bölgede yaşama gibi etkenlerin tetiklediği etnik kimliğe bağlılığın azaldığı durumlarda ortaya çıkmaktadır.

2. Etnik katman: Teleütlerin etnobölgesel grupları arasında sadece Bayat Teleütlerinin etnik seviyede bir kolektif bilince sahip olduğu bilinmektedir (bk. Batyanova 1992; Funk 1993 vd.). Ancak Bayat Teleütleri kendilerini tanımlarken duruma göre farklı etnik isimler kullanmaktadırlar. Bunlar:

a. Bayat veya Bayat kiji: Kuznetsk Teleütleri *Büyük Bayat* ve *Küçük Bayat* ırmakları havzasında yaşadıkları için eskiden beri bu coğrafi etnonimi kullanmışlardır. Altaylılar Teleütleri belirtmek için ilkinin yanı sıra halen *Bayat* veya *Baçat* etnonimlerinden yararlanmaktadırlar (bk. Smirnov 2003: 1.5). Bayat Irmağı hala Teleütlerin ister folklorunda, ister günlük hayatında olsun çok önemli bir yere sahiptir. Ne var ki, gözlemlerimiz söz konusu etnonimin günümüzde yalnızca yaşlı Teleütler tarafından, üstelik sadece kendi dillerinde konuşurken kullanıldığını göstermiştir.

b. Tadar (< Tatar): Aslında Ruslar tarafından Güney Sibirya'daki bütün Türk soylu kavimler için kullanılan bu 'ekoetnonim' zamanla Çulım Türklerinden Hakas ve Şorlara kadar bu bölgedeki Türk soylu halkların birçoğunun 'endoetnonim'ine dönüşmüştür. Bu etnonim sebebiyle Teleütlerin önemli bir kısmı nüfusa *Tatar* olarak kaydolmuşlardır. Aslında resmi belgelere *Teleüt* yerine *Tatar* olarak yazılmanın Teleütlere hem sosyal statü hem psikolojik açıdan yarar sağladığı görülmüştür, bu yüzden Teleütler gerektiğinde konformist tavırla kolaylıkla *Tatar* da olabilmektedir. Bununla birlikte Teleütler bu etnonimi genellikle kendi dillerinde konuşurken kullanır. Örneğin, 'Ben Teleüt'üm' cümlesini Teleütler Rusça 'Я телеут' şeklinde Teleütçe ise '*Men Tadar*' şeklinde söylerler.

c. Teleŋet: Funk, *Teleŋet* adını her ne kadar Teleütlerin kendileri için kullandıkları temel etnonim olarak belirtse de (1999: 164), aslında bu etnonim Teleütler arasında yaygın değildir. Araştırmalarımız bu etnonimin kendi tarihine ve diline ilgi duyan Teleütler arasında bilindiğini, ancak pek kullanılmadığını göstermiştir. Teleüt kökenli bir akademisyen olan M. G. Tokmaşev'in, oğlu D. M. Tokmaşev ile birlikte 2008'de yayımladığı Rusça konuşanlar için Teleütçe öğrenme kitabının başlığı, örneğin, 'Teleŋet tili' dir.

d. Teleut: Teleütler bu terimi Rusça konuşurken kullanırlar; ancak son zamanlarda kendilerini tanımlamak için Teleütlerin bu etnonimi tercih etmeye başladığı dikkat çekmektedir. Örneğin, N .N. Kurpenko-Tannagaşeva ve N. A. Kuçigaşeva'nın birlikte 2004'te ilkokul öğrencileri için hazırladıkları abece kitabı 'Teleut tiliniŋ bukvari' başlığını taşır.

3. Meta-etnik katman: Altaylılarla genetik, dil ve kültür birliği hisseden Teleütler kendilerine aynı zamanda Altaylı da demekte ve Teleütlerin Altay ulusu içerisinde bir etnografik kolu teşkil ettiği görüşünü kabul etmektedirler. Ancak Bayat Teleütleri arasında bu görüşü savunanların sayısı çok değildir, üstelik Funk'a göre onların büyük bir kısmı ya Dağlık Altay'da uzun süre ikamet etmiş ya da Gorno-Altaysk'da eğitim görmüş, bu yüzden de Altaylılarla kendileri arasında büyük benzerlikler olduğunu fark etmiş Teleütlerdir (1999: 167). Aslında Sibirya'daki Türk soylu *Altay kiji, Tölös, Teleüt, Kumandı, Çalkandu* ve *Tuba*ları ortak 'Altay' ismiyle birleştirme fikrinin de G. İ. Çoros-Gurkin'in önderliğindeki aydın Teleüt grubuna ait olduğunu burada belirtmek yerinde olur.

Benzer görüşü savunan Teleütler 1995'te Kemerovo vilayeti resmi makamlarına başvurarak Altay'a toplu olarak göç etmek için ciddi girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu girişimin lideri, 'Ana-Bayat' derneğinin eski başkanı M. F. Todışev'in şüpheli ölümü ve Kemerovo vilayeti resmi kurumlarının konuya sıcak bakmaması Teleütlerin bu fikirden vazgeçmelerine yol açmıştır.

Teleütlerin yaşadıkları bölgeler ve bugünkü demografik durumları

Rusya Federasyonu'nun 2010'daki nüfus sayımında kaydedilen toplam 2654 kişilik Teleüt nüfusundan 2520'si Kemerovo vilayetinde ikamet etmektedir. *Kemerovo* dışında Teleütlerin yaşadığı yerleşim birimleri arasında Altay vilayeti *Kıtmanovo* ilçesine bağlı *Ulus Taraba*, *Staraya Taraba*, *Zarinsk* ilçesine bağlı *Krutoye* (Kızıl Ulus), *Burla* ilçesine bağlı *Burla*, *Solton* ilçesine bağlı *Tostok* ve Şatobal köyleriyle, Altay Cumhuriyeti (Dağlık Altay) sınırları içerisinde bulunan *Gorno-Altaysk*, *Ulus Çerga ve Şebalino* zikredilebilir. XVII. yüzyılda Cungarlar tarafından göç ettirilen Teleütlerin bir kısmı hala Çin'de yaşamaktadır. Şinjang-Uygur Özerk Bölgesine bağlı Altay ilçesinin en kuzey kısmında hala yaklaşık 50 kişilik (13 aile) Teleüt grubu bulunmaktadır.[7]

Teleüt nüfusunun çekirdeği *Kemerovo* vilayetine bağlı *Belovo*, *Guryevo* ve *Novokuznetsk* ilçelerinde yaşar. Teleütlerin eskiden yaşadığı yerlere *yurt, ulus, aal, aymak, Çoroslar* gibi zadegan boyların ikamet ettiği köylere ise *ulu aal* adı verildiği bildirilmektedir. Kemerovo ve komşu vilayetlerde bu isimlerle biten yer adlarının sıkça görülmesi geçmişte Teleüt yerleşim yerlerinin çok daha geniş bölgeyi kapsadığına işaret etmektedir (bk. Katsyuba 1991: 10).

Teleütlerin günümüzde topluca yaşadığı yerleşim birimleri ise şunlardır:

a. Kemerovo vilayeti Belovo şehrine bağlı kasabalar

2002 nüfus sayımına göre *Belovo* ve idari olarak ona bağlı kasabalarda Teleütlerin sayısı 438 olarak kaydedilmiştir. Teleütler, *Belovo* şehri idari sınırları içerisinde ağırlıklı olarak *Babanakovo* belediyesine (Rus. территориальное управление) ait *Babanakovo*, *Çerta*, *Teleut*, *Zareçnoye* ve *Novobaçatı* kasabalarında yaşarlar. Adı geçen yerleşim merkezlerinin tamamı şehrin güneydoğusunda bulunmaktadır. Babanakovo kasabasında günümüzde 60 civarında Teleüt yaşamaktadır. Ailelerin hemen hemen hepsi karışık evlilik yapmıştır. Sonuç olarak da

7 bk. http://www.joshuaproject.net/people-profile.php?peo3=15323&rog3=CH

'Şanda' Adlı Teleüt köyü ve arka planda Şestaki kömür ocağı

günlük hayatta iletişim için Rusça tercih edilmektedir. Babanakovo'nun hemen bitişiğindeki Çerta (< Tel. Çartu < çar 'yuvarlak' + *tuu* 'dağ') kasabasında da durum farklı değildir. Kaynak kişilerin belirttiğine göre burada dört Teleüt ailesi vardır, ancak bunların tamamı karışık evlilik yapmıştır. Babanakovo'dan demir yolu ağıyla ayrılan ve Büyük Bayat Irmağı'nın hemen batı yakasında bulunan Teleüt kasabasında ise durum biraz farklıdır. Burası çok eskiden beri Teleütlerin belli başlı yerleşim birimi olarak bilinir. Eski adı *Ortodokı aal* 'orta köy' olan bu yerleşim biriminde 200 civarında Teleüt nüfusuna yaşamaktadır Ağırlıklı olarak yaşlılar tarafından konuşulsa da Teleütçenin hala etkin biçimde kullanıldığı bir yerdir. Teleüt köyünden yaklaşık 2 km güneyde kalan *Zareçnoye* adlı köy de Teleütçenin günümüzde etkin biçimde konuşulduğu yerlerden biridir. 2002 nüfus sayımına göre burada

136 Teleüt yaşamaktadır. Bu sayıya 1990'larda lağvedilen ve sakinleri daha sonra Zareçnoye'ye yerleştirilen *Ulus* köyündeki Teleütler de dahildir. Yine 2002 nüfus sayımına göre 1458 kişinin yaşadığı *Novobaçatı*'daki Teleütlerin sayısı ise 140'tır.

b. Belovo ilçesi Bekovo bucağı

Teleütlerin kültürel değerlerinin korunması amacıyla 7 Ekim 1993 tarihli Rusya Federasyonu Hükümeti (Bakanlar Kurulu) kararıyla *Bekovo* bucağına 'azınlık bucağı' unvanı (Rus. Бековский национальный сельсовет) verilmiştir.[8] Bu unvanın Teleütler açısından Bekovo'ya verilmesi anlamlıdır, zira Bekovo en fazla Teleüt nüfusunun yaşadığı ve Teleütçenin de diğer yerlere nispeten daha aktif kullanıldığı bir yerleşim birimidir. Bekovo bucağı birbirine bitişik *Bekovo*, Çeluhoyevo, *Verhovskaya* köylerinden oluşur. Bu bucağa ayrıca merkezden yaklaşık 1-2 km uzaklıkta bulunan *Oktyabrskiy* mezrası ve *Razyezd* 14. km

İstasyonu da dahildir. Teleütler arasında söz konusu yerleşim birimlerinin Türkçe isimleri de bilinir ve kullanılır. Örneğin, Bekovo'nun diğer adı köyün yakınındaki Haçlı dağından (Rus. Крещенная гора) dolayı *Krestu*'dur (*kres* < Rus. крест 'haç' ve Tel. *tuu* 'dağ'), Çeluhoyevo'ye Çolkoy ~ *Solkoy* veya *Arı Bayat* (< ET ıŋ*aru* 'öte' ve *Bayat* 'Bayat'ın ötesi') da denilir. Verhovskaya'nın diğer adı ise *Sas*'tır (< Tel. *sas* 'nehir kıyısındaki orman' < ET *saz*). Son verilere göre *Bekovo* bucağının toplam nüfusu 1800 civarındadır, bunlardan yaklaşık 1100'ü Teleüt asıllıdır. Bekovo merkezinde ikamet eden Teleütlerin sayısı 272'dir. Çeluhoyevo'da 505, *Verhovskaya*'da 194, *Oktyabrskiy*'de 69 ve *Razyezd* 14 km'de ise yaklaşık 50 Teleüt yaşamaktadır. Bekovo merkezindeki Teleüt nüfusunun genel nüfusa oranı % 90, Çeluhoyevo'da % 75, Verhovskaya'da ise % 100'e yakındır.

C. Guryevsk ilçesi Razdolnoye bucağına bağlı Şanda köyü

Şanda köyü *Bekovo*'dan yaklaşık 5 km uzaklıktadır. *Guryevsk* şehrinden ise yaklaşık 3 km uzaklıktadır ve idari olarak da buraya bağlıdır. Şanda köyünün Teleütçe adı Şandı ~ Şantu (< ET çaŋ 'çan' ve *tuu* 'dağ') şeklindedir. Köyün nüfusu 300 civarındadır ve halkın hemen hemen tamamı etnik olarak Teleüt'tür.

D. Novokuznetsk şehri Teleutı köyü

Novokuznetsk şehrinin büyümesiyle birlikte Tom nehrinin doğu yakasında yer alan *Teleutı* köyü şehir sınırları içerisinde kalmıştır. Bu köy günümüzde idari olarak Novokuznetsk şehrinin *Zavodskoy* ilçesine bağlıdır. Köy artık resmi kayıtlarda 'Teleüt sokağı' (Rus. Телеутская улица) olarak geçer. 2002 nüfus sayımına göre etnik olarak hemen hemen homojenik olan bu köydeki Teleüt nüfusu 303'tür.

8 bk. http://law7.ru/base28/d2ru4451.htm

2.2 Etno-sosyal durum

Kaynaklar geçmişte Teleütlerin uğraş alanlarının esasen hayvancılık ve avcılıktan ibaret olduğunu, bazı kesimlerin ise ayrıca tarımla uğraştığını söylerler (örneğin bk. Katsyuba 1991).

Özellikle XX. yüzyılın ikinci yarısında geçimlerini sağlamak için Teleütlerin geleneksel uğraş alanlarını tamamen terk ettiği dikkat çekmektedir. Bunda en başta Teleüt bölgesinin Kuznetsk kömür havzası (Kuzbass) içerisinde bulunması ve bölgenin hızlı sanayileşmesi rol oynamıştır. *Belovo* ve *Guryevsk* ilçelerindeki Teleütlerin büyük bir kısmı halen köylerinin hemen yanı başındaki *Baçatskiy* ve Şestaki kömür ocaklarında işçi olarak çalışmaktadırlar. Diğer bir kısmı ise kömür işletmeleriyle bağlantılı demiryolu şirketlerinde görevlidir. *Novokuznetsk* ve *Belovo* şehirleri sınırları içerisinde yaşayan Teleütler çoğunlukla işçi, öğretmen, memur gibi mesleklere sahiptirler.

Kaynak kişilerin ifade ettiğine göre, Teleütlerin nüfus çekirdeğini oluşturan *Bekovo* bucağına bağlı köyler 1992'ye kadar 'Sibir' kolhoz (kolektif tarımcılık) çiftliğine bağlıymış. Sovyetlerin dağılmasıyla birlikte 1992'de söz konusu kolhoz tasfiye edilmiş, onun yerine köylüler tüm Teleütleri iktisadi açıdan tek çatı altında toplamak amacıyla 'Bayat' etnik tarım kooperatifi kurmuş, ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kooperatifin tasfiyesi sırasında yaşanan bazı usulsüzlükler birlik üyelerinin büyük bir kısmının işsiz kalmasına yol açmış, en önemlisi de Teleütler arasındaki birlik ve beraberliği olumsuz yönde etkilemiştir.

Baçatskiy ve Şestaki kömür ocakları Teleütlere istihdam alanı yaratmakla birlikte beraberinde ekolojik sorunlar da getirmiştir. Söz konusu işletmeler *Belovo* ve *Guryevsk* ilçelerindeki Teleüt yerleşim birimlerini tamamen kuşatmış olduğundan bölgede ciddi 'teknojenik' kirlilik söz konusudur. Bunun getirdiği iktisadi ve sosyal sorunlar ise bölgede yaşayan Teleütlerin başka yerlere taşınma düşüncesini tetiklemektedir.

Son sayımdaki 2643 kişilik Teleüt nüfusundan 1198 kişi şehirlerde, 1445 kişi ise kırsal kesimde bulunmakta, diğer bir deyişle halkın % 45'i şehirlerde, % 55'i ise köylerde yaşamaktadır. 2002 verilerine göre ise köylerde yaşayan Teleüt nüfusu % 73 idi (bk. Sulyandziga vd. 2003: 142). Bu değişim Teleütlerin yalnızca köyden şehre göçüne değil, aynı zamanda yeni iktisadi koşullara ayak uydurmak adına geleneksel toplumsal yapılarının çerçevesi dışına çıkmak zorunda kaldıklarına da işaret etmektedir. Etnik kimliğe bağlılıkta görülen zayıflama ve hızlı Ruslaşma bunun somut göstergelerinden biridir.

1993 ve 2000 yıllarında Rusya Federasyonu hükümetince tanınan 'az nüfuslu yerli halk' statüsü Teleütlere devletin onların doğal yaşam alanlarını koruma, milli kültürel dernekler aracılığıyla dillerini canlandırma, öğretme ve serbestçe kullanma, yerel kültürlerini geliştirme gibi manevi desteğin yanı sıra erken emeklilik (kadınlarda 50, erkeklerde ise 55 yaş), küçük ölçekli işletmelerine vergi indirimi, kredi kolaylığı gibi maddi imtiyazlar da öngörmektedir. Gerçekte erken emeklilik dışında Teleütlere yukarıda sayılan ayrıcalıkların hiçbiri tanınmamaktadır.

2.3 Etno-kültürel durum

Rus Ortodoks Kilisesinin XIX. yy.da başlayan Sibirya yerli halklarını Hristiyanlaştırma faaliyetleri sonucu, *Kalmak* etnografik grubu dışında, Teleütlerin hemen hemen tamamı Ortodoks Hristiyanlığa intisap etmişlerdir.

Tom bölgesinde yaşayan Kalmaklar ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Sibirya Tatarlarının etkisiyle Müslüman olmuştur.

Yaklaşık iki yüzyıllık yıllık geçmişi olmasına rağmen, Hristiyanlık Teleütlerin hayatında ön plana çıkamamıştır, bu yüzden onların dini anlayışları yüzeyseldir. Rus köylerinin aksine Teleüt köylerinin ibadet yeri pek bulunmaz. Üstelik XIX. yüzyılın ortalarında Altay misyonu mensuplarınca inşa edilen ve XX. yüzyılın başlarına kadar Teleütçe eğitimin yapıldığı Çeluhoyevo köyünde bugün bulunan tek kilisenin rahibi de Rus asıllıdır. Pazar ayinlerine sürekli katılan Teleütlerin sayısı da fazla değildir. Buna rağmen, Teleütler, kendi ifadelerine

Mahalli Kıyafetli Teleütler Çolkoy Müzesi

göre, Noel, Paskalya gibi dini bayramları coşkuyla kutlarlar.

Rusya Federasyonu'nundaki 'Kuzey, Uzakdoğu ve Sibirya Yerli Halkları Kanunu' uyarınca ülke genelinde nüfusu 50 binden az olan etnik topluluklar dernek ve cemiyetler aracılığıyla dillerini ve milli kimliklerini koruma hakkına sahiptirler. Teleütler de bu amaçla bir dernek kurmuşlardır, derneğin adı 'Ana Bayat' olarak bilinir. Derneğin temel amaçlarından biri Teleüt kültürünü, gelenek ve göreneklerini korumak ve Teleütlerin toplumsal ve iktisadi gelişime katkıda bulunmaktır. Dernek, inanç olarak çoğunlukla Ortodoks Hristiyan olan Teleütlerin dini bayramları yanı sıra eski gelenek ve göreneklerini korumak adına yapılan 'Çıl pajı' ,'Payram', 'Pardakay' gibi etnik bayramların icra edilmesinde öncülük etmektedir.[9]

Söz konusu dernek dışında, Teleüt kimliği ve kültürünün korunmasında rol oynayan başka bir kurum da Bekovo köyünde faaliyet gösteren 'Çolkoy' adlı tarihi-etnografik müzedir.[10] Geçmişten günümüze Teleütlerin somut ve somut olmayan kültürel mirasına ait çok sayıda eserin bir araya getirildiği ve sergilendiği bu müze bünyesinde ayrıca bir Teleüt halk dansları grubu da faaliyet göstermektedir.

Teleüt kimliği ve kültürünün korunmasına yönelik faaliyetler yine *Bekovo* köyündeki Çetonov ortaöğretim okulunda da yürütülmektedir. Kemerovo vilayeti yönetiminin mali desteğiyle bu eğitim kurumunda son birkaç yıldır Teleütçe öğrenmek isteyenler için yaz aylarında 'lengüistik kamp' düzenlenmektedir. Burada Teleütçe dersleri dışında, okul yöneticilerinin ifadesine göre, mensup oldukları etnisite ve dilinin prestijini sağlamlaştırmak amacıyla öğrencilere ayrıca Teleüt el sanatları ve folkloru, eskiye ait gelenek ve görenekleri de tanıtılmaktadır.

Teleüt kültürünün korunması ve canlandırılması için resmi makamlarca en azından Bekovo bucağında formal koşullar sağlanmış gibi görünse de, gerçekte etnik pratiklerinin ve adetlerinin Teleütlerce uygulandığını söylemek zordur. Teleüt hanelerindeki hayat günümüzde aynı yerleşim biriminde yaşayan diğer etnik gruplara mensup kimselerden farklı değildir. Evlerini ziyaret ettiğimiz ve yüz yüze konuştuğumuz kişiler geleneksel Teleüt adetlerini artık benimsemediklerini belirtmişlerdir. Pek çok gelenek ve görenek değil gençler, yaşlılar arasında bile unutulmuştur.

Yazılı basını olmamasına rağmen, Teleütçe günümüzde yazı dili olarak kullanılmaktadır. Teleütlerin resmen ayrı bir etnisite olarak kabul edilmesiyle birlikte 1990'lardan itibaren Teleütçe için Kiril harflerini temel alan yeni bir alfabe geliştirilmiştir. 38 harften oluşan bu yazı sistemini geliştirmede L. T. Ryumina-Sırkaşeva, N. A. Kuçigaşeva ve N. N. Kurpeşko-Tannagaşeva vd. Teleüt aydınları önemli rol oynamışlardır. Aslında Teleütçe geçmişte Rus Ortodoks Kilisesinin Altay misyonu mensuplarınca oldukça iyi bilinen bir dildi. Altay ve komşu bölgelerdeki Türk dilli yerli halklarca kullanılması için Teleütçe temelinde 27 harflik ilk alfabe daha 1840'ta geliştirilmişti. Arşimandriti Makariy'in (M. Ya. Gluharyov) oluşmasına öncülük ettiği bu alfabeyle bilindiği gibi çok sayıda dini kitap yayımlanmıştır. Teleütçe (aynı zamanda Altayca) ile yazılmış en önemli eser olarak 1844'te Altay misyonuna diyakozluk rütbesiyle katılan M. V. Çevalkov'un 1866'da yayımladığı 'Çevalkov'un Hayatı' (Rus. Житие Чевалкова, orijinali Чоболкопын jуруми) adlı eser gösterilebilir.

9 Pardakay adlı bayram için bk. http://vestnik-belovo.ru/news/1619

10 Sibirya'daki yerli halklarına ait kültürlerin kendi doğal ve sosyal çevrelerinde korumasını amaçlayan ve 'ekolojik müze' olarak bilinen bu tip müze oluşturma fikri Kemerovo Devlet Üniversitesi profesörü V. M. Kimeyev'e aittir. Onun öncülüğünde Teleütlerin Çolkoy, Şorların Taşgol (Ust-Anzas, Taştagol, Kemerovo), Kalmakların Kalmak (Urtı Konstantinovı, Yurga, Kemerovo) vd. müzeleri tesis edilmiştir.

Ne var ki, bu yayım faaliyetleri XX. yüzyılın 30'lu yıllarında Teleütçenin yerine Altaj-kiji değişkesinin kullanılmaya başlamasıyla birlikte son bulmuştur. XX. yüzyılın sonlarında yeni bir alfabenin geliştirilmesi Teleütçe kitapların tekrar yayımlanmasına yol açmıştır. 1995'ten bugüne kadar yayımlanan bu tür kitapların sayısı ancak 7'yi bulmuştur. Buna rağmen demografik tabanını gün geçtikte kaybetmekte olan ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan bir değişke için bu sayı bile azımsanmayacak bir değerdedir. Teleütçe yayımlanan çalışmaların kronolojik sıraya göre listesi aşağıdaki gibidir:

- L. T. Ryumina-Sırkaşeva, N. A. Kuçigaşeva, *Teleut-Orus Sözlik*, Kemerovo: Kemerovskoye Knijnoye İzdateltsvo, 1995;
- L. T. Ryumina-Sırkaşeva, *Orus-Teleut-Sözlik*, Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2002;
- N. N. Kurpenko-Tannagaşeva, N. A. Kuçigaşev, *Teleut tiliniŋ bukvari*, Kemerovo: Kemerovskoye Knijnoye İzdateltsvo, 2004;
- M. G. Tokmaşev, D. M. Tokmaşev, *Russko-teleutskiy razgovornik*. Orus-teleut ermekteri, Novokuznetsk, 2005;
- L. T. Ryumina-Sırkaşeva, E. N. Tuşmanakova, M. F. Koçubeyeva, *Teleutskiy yazık v kartinkah. Teleut til juruktarda*, Kemerovo: Skif Kuzbass, 2005;
- M. G. Tokmaşev, L. T. Ryumina-Sırkaşeva, *Tuugan sös*. Rodnoye slovo, Kemerovo: Skif Kuzbass, 2007;
- M. G. Tokmaşev, D.M. Tokmaşev, *TeleŋetTili*, Kemerovo: Skif Kuzbass, 2008.

2.4 Teleütlerde ana dili kullanımı ve yeterliliği, ana diline bağlılık

2.4.1 Teleütlerin ana dili kullanımı ve yeterliği

2.4.1.1 İş yaşamında ve günlük hayatta Teleütçe

Sibirya'daki demografik tabanı zayıf çoğu yerli halk için Rusça XX. yüzyılın 1950'li yıllardan itibaren işlevsel yönden birincil dil haline gelmiştir. Sibirya'nın sanayileşmesi ve bunun tetiklediği göç ile bölgenin demografik yapısında oluşan salt Rus hakimiyeti ve özellikle yerli halklar için uygulanan 'ana dil yerine Rusça' eğitim politikasının bu sürece etkisi büyüktür (bk. Fedorov 2010: 10). Sibirya'nın sanayi, üretim vb. açılardan önde gelen bölgesi olan Kemerovo vilayeti sınırları içerisinde yaşamaları ve kabaca 2500 kişilik çok küçük bir nüfusa sahip olmaları sebebiyle Teleütlerin 'dil ekolojisi' açısından trajik görünen bu sürecin dışında kalması mümkün değildi.

Bilinen bir gerçektir ki resmi statülü ve aynı zamanda salt çoğunluğun kullandığı bir dil ile küçük bir azınlığın dili arasındaki dilsel çatışma, ikinci dilin kullanım alanı ve işlev dağılımındaki payını ister istemez sınırlı hale getirir. Kimi azınlık veya diaspora dilleri, işaretleyicisi oldukları etnisite içerisinde temel iletişim aracı olarak kullanılmaya devam ederken, kimi dillerin kullanım alanı daha da daralır, durumunu ancak aile içi iletişim aracı olarak korur.

Bu çalışmada kullanılan anket soruları ağırlıklı olarak küçük bir azınlık dili olan Teleütçenin kullanım alanı boyutlarının ve işlev özelliklerinin tespitine yönelikti. Kotalı örneklem yöntemine göre düzenlenen ankete Bekovo, Verhovskaya, Çeluhoyevo, Şanda ve Belovo'da ikamet eden Teleüt asıllı 87 kişi katılmıştır. Bu rakam bölgede yaşayan Teleüt nüfusunun yaklaşık % 5'ine denk gelmektedir, ki bu bir anket için geneli temsil edebilir boyuttadır. Teleütçenin prestiji ve Teleütlerin ana dillerine bağlılığını öğrenmek için veriler anketteki soruların yanı sıra kaynak kişilerle yapılan doğrudan mülakat aracılığıyla da elde edilmiştir.

Ankete katılanlar arasında 18 yaş ve altı grubu 14 (% 16), 19-30 yaş arasındakiler 34 (% 39), 31-44 yaş arasındakiler 26 (% 30), 45-59 yaş arasındakiler 7 (% 8) ve 60 yaş ve üstü olanlar ise 6 kişiydi (% 6,9).

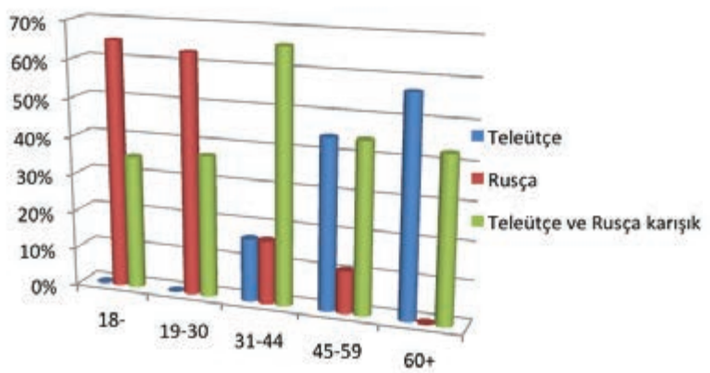
Ankete katılanların % 79'ü ana dillerini Teleütçe, % 5'i ise Rusça olarak işaretlemişlerdir. Diğer taraftan Teleütlerin % 16'sı her iki dilin de ana dilleri olduğu görüşündedirler. Yaptığımız gözlemler Rusçanın yaş grubu fark etmeksizin Teleütler arasında işlev bakımından birincil

dil olduğunu göstermiştir, bu yüzden ana dillerini konuşabilen Teleütlerin tümünü iki dilli saymak daha doğrudur.

Aynı zamanda Teleütlerde görülen söz konusu iki dillilik, asimetrik iki dillilik şeklindedir, nitekim iş hayatında Rusça konuşan Teleütlerin oranı % 79,5 iken, Rusça yanı sıra Teleütçeyi de kullananlar % 19,5'te kalmaktadır. Günümüzde Teleüt bölgesinde yalnızca Teleütçenin kullanıldığı bir iş alanı yoktur.

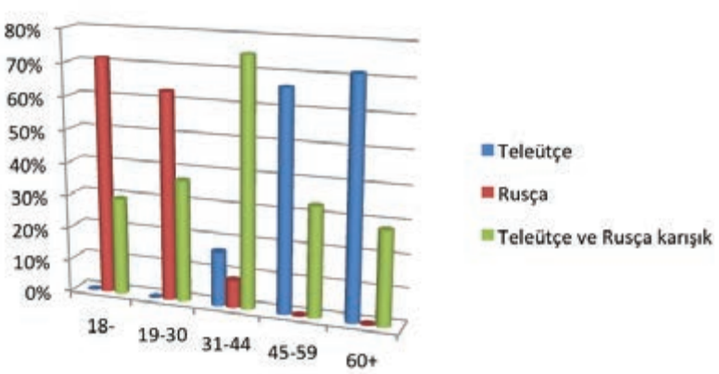
Günlük hayatında kendi soydaşıyla iletişimde (bk. Şekil 1) ana dilini tercih eden Teleüterin toplam oranı sadece % 11'dir, bunun aksine Rusça konuşanların oranı % 47, her iki dil kullananlar da % 42'dir. Öte yandan 45 yaş ve üstü grubunda sadece bir katılımcı Teleütlerle Rusça konuştuğunu söylerken, 31-44 yaş grubundakilerin % 66'sı böyle bir durumda her iki dile de başvurduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte 30 yaş ve altındakilerin hiçbiri kendi soydaşlarıyla Teleütçe konuşmazken, onlardan % 65'i de Rusçayı tercih etmektedir. Yaptığımız gözlemler ayrıca iki dilli iletişimde bile Teleütçenin selamlaşma ve hal hatır sormada kullanılan birkaç hazır replikle sınırlı kaldığını, konuşmanın esas kısmının ise Rusça yapıldığını göstermiştir.

Şekil 1: Teleütlerin Kendi Soydaşlarıyla İletişimindeki Dil Tercihi

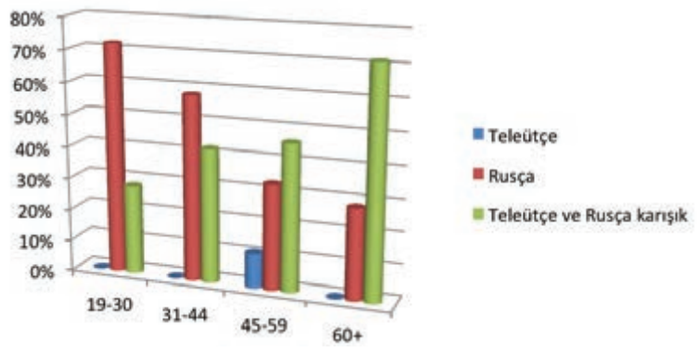
Benzer oranlar aile içerisindeki iletişim için de geçerlidir (bk. Şekil 2). Anne babasıyla konuşurken yalnızca Teleütçeyi tercih edenlerin toplam oranı yalnızca % 13'tür, üstelik bu oran 45 yaş ve üstündekilerde % 75 iken, 30 yaş ve altındakilerde de % 0'dır. İlginçtir ki 45 yaş ve üstündekilerden hiçbiri evebeyn veya yaşlı akrabalarıyla konuşurken, ankette de görüldüğü gibi Rusçayı tercih etmez, bu aslında iki dilli orta yaşlı Teleütlerin ana dil lehine psikolojik bir engele sahip olduklarını gösterir. Söz konusu yaş grubu yaşça küçük diğer Teleütlerle ve çocuklarıyla iletişimde Rusçayı tolere edebilmesine rağmen, söz konusu anne baba veya kendilerinden yaşça büyük bir soydaşı olunca tutumu değişmektedir.

Şekil 2: Teleütlerin Anne Babalarıyla İletişimindeki Dil Tercihi

Ne var ki, aile içi iletişimde ana dilin işlevini yürütmesine imkan tanıyan bu psikolojik engel 44 yaş ve altındaki Teleütlerde aşılmıştır. 31-44 yaş grubunun % 75'i aile içerisinde Rusça ve Teleütçeyi karışık kullanırken, yalnızca Rusça konuşanlar % 8'dir. Sonuncu rakam 19-30 yaş grubunda birden % 60'a yükselirken, 18 yaş ve altındakilerde artık % 70'e çıkmaktadır. Bu rakamlar Rusçanın Teleütçenin sahip olduğu aile içi iletişim işlevini bütünüyle ele geçirmeye başladığına da işaret etmektedir. Bu tespiti ayrıca aşağıdaki sonuçlar da teyit etmektedir ki ankete cevap verenlerin sadece biri çocuklarıyla Teleütçe konuştuğunu bildirirken, katılımcıların % 64'ü çocuklarıyla konuşurken Rusçayı, % 34'ü ise her iki dili de tercih ettiğini ifade etmişlerdir (bk. Şekil 3). 45 yaş ve üstü gruplarda çocuklarıyla Rusça aracılığıyla iletişim kuranların oranı % 40 iken, 31-44 yaş grubunda bu oran % 58'e, 19-30 yaş grubunda ise % 75'e yükselmektedir.

Şekil 3: Teleütlerin çocuklarıyla iletişimindeki dil tercihi

2.4.1.2 Eğitimde Teleütçe

Altay misyonu mensuplarınca XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar Çeluhoyevo köyündeki Ortodoks kilisesi bünyesinde bulunan okulda eğitim Teleütçe yapılırken, sonrasındaki siyasi süreç bu geleneği baltalamıştır. Günümüzde Teleütçe eğitim kurumlarında kullanılmamakla birlikte Ocak 2012 tarihinden itibaren öğrencilerinin yaklaşık % 85'inin Teleüt kökenli olduğu Bekovo köyündeki Çetonov ortaöğretim okulunda 'Ayas' etno-kültürel eğitim merkezi açılmış ve bu merkezin faaliyetleri çerçevesinde 2-6 sınıf öğrencilerinin ders programına haftada 1 saat olmak üzere Teleütçe dersleri eklenmiştir. Haziran 2010'dan itibaren aynı okulda Kemerovo vilayeti yönetiminin mali desteğiyle yine Teleütçe öğrenmek isteyenler için yaz aylarında 2 haftalık 'lengüistik kamp' düzenlenmeye başlanmıştır.

Ne var ki, söz konusu faaliyetlerde Teleütlerin doğrudan bir katkısı yoktur, zira 'Rusya Federasyonu dahilindeki az nüfuslu yerli halk' statüsü gereği federal ve yerli hükümetler Rusya'nın Sibirya, Kuzey Sibirya ve Uzakdoğu bölgelerinde yaşayan ve yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan halklar için dillerini koruma programı geliştirmiş ve söz konusu iki etkinlik de bu program çerçevesinde gerçekleştirilmiştir.

Buna rağmen, ankete katılan Teleütlerin % 85,5'i okul müfredatına Teleütçenin eklenmesini ve zorunlu ders olarak okutulması fikrini desteklemektedir. Yine katılımcıların % 100'ü, yaş grubu fark etmeksizin, Teleütçenin ana okulu ve öncesi eğitim kurumlarında kullanılması gerektiğini de onaylamışlardır. Bu rakamlar açıkça Teleütlerin kendi dillerinin geleceğinden endişe duyduklarını göstermektedir, zira yine ankete göre 45 yaş ve üstündekilerin okul öncesi konuştuğu dil % 90 oranında yalnızca Teleütçe iken, 19-30 yaş grubunda bu oran % 11'e, 18 yaş ve altı grubunda ise % 0'a inmiştir.

2.4.2 Teleütlerde ana dili yeterliliği

Eğitim dili Rusça olduğundan Teleütler arasında Rusçayı akıcı veya iyi derecede konuşanların oranı neredeyse % 100'dür. Diğer yandan ana dilini çok iyi bilenlerin oranı

yalnızca % 23'tür. Yaşlara göre ele alındığında Teleütçeyi akıcı konuşanların oranı 45 yaş ve üstü grubunda % 100 iken, bu oran 31-44 yaş arasındakilerde birden % 23'e düşmektedir. Aynı zamanda 19- 30 yaş grubundakilerinise sadece % 3'ü Teleütçe konuşabilirken, 18 yaş ve altındakilerden hiçbiri ana diline hakim değildir (bk. Şekil 4).

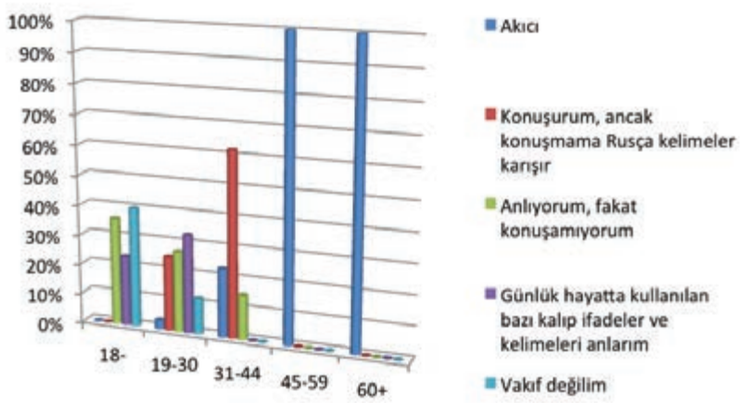
Teleütçeyi iyi derecede bildiğini, ancak konuşma sırasında Rusça kelimeler katarak konuştuğunu söyleyenler 45 yaş ve üstü grubunda hiç yoktur, oysa 31-44 yaş grubundakilerden % 62'si, 19-30 yaş grubundakilerden ise % 25'i böyledir. 18 yaş ve altındakiler zaten Teleütçe bilmediği için onlarda bu oran % 0'dır.

Ana dillerini anladığını, ancak konuşamadığını bildirenler 31-44 yaş grubunda % 15 iken, 19-30 yaş grubunda % 27'ye, 18 yaş ve altındakilerde ise % 36'ya çıkmaktadır.

31 yaş ve üstü gruplarda Teleütçe konuşamadığını, ancak günlük hayatta kullanılan bazı kalıp ifadeleri ve kelimeleri anladığını söyleyenler hiç yoktur, oysa 19-30 yaş grubundakilerden % 33'ü, 18 yaş ve altındakilerden % 24'ü böyledir.

31 yaş ve üstünde olanlardan hiçbir şekilde 'Teleütçe bilmiyorum' diyen yoktur, oysa 19-30 yaş grubundakilerde bu oran birden % 12'ye çıkmakta, 18 yaş ve altındakilerde ise % 40'a yükselmektedir.

Şekil 4. Teleütlerin Yaş Gruplarına Göre Ana Dillerine Hakimiyeti

Çocuklarının Teleütçeye hakimiyeti ile ilgili soruya ebeveynlerin verdikleri cevaplar yukarıdaki rakamlarla örtüşmektedir. Teleüt anne babalardan hiçbiri, yaş grubuna bakılmaksızın, çocuklarının akıcı bir şekilde Teleütçe konuştuğunu düşünmez. Bununla birlikte çocuklarının Teleütçeyi Rusça kelimeler karıştırarak konuşabildiğini söyleyenlerin oranı % 8 iken, ana dillerini anladığını, ancak konuşamadıklarını işaretleyenlerin oranı da % 26'dır. Çocuklarının günlük hayatta kullanılan Teleütçe birtakım kalıp ifadeleri anladığını düşünenler % 35, ana dillerini hiçbir şekilde bilmediğini söyleyenler de % 31'dir.

2.4.3 Teleütlerin ana dillerine bağlılığı

Özellikle yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan dillerin hayatiyeti açısından demografik, siyasi ve ekonomik etkenlerin de önemli rol oynamasına rağmen, konuşurlarının ana dillerine bağlılığı ve tutumu daha belirleyici niteliktedir (bk. Holmes 1992: 65-70; Vahtin & Golovko 2004: 111-119).

Teleütlerin ana dillerine bağlılığını ve tutumunu belirlemek için anketteki sorulara ilaveten Bekovo bucağındaki çok sayıda kaynak kişiyle (özellikle gençlerle) yüz yüze ve grup şeklinde mülakat yapılmıştır. Mülakatta sorulan sorular ve alınan cevaplar sırasıyla şunlardı:

- İki dilden birini çok iyi derecede bilmen gerekirse hangisini seçerdin, Teleütçeyi mi, Rusçayı mı?
- İki dilden birini öğrenmek gerekirse hangisini seçerdin, Teleütçeyi mi, İngilizceyi mi?
- Teleütçe bilmek sana ne kazandırır?
- Teleütler kimdir?
- Teleütçe bilmeden Teleüt olunabilir mi?

İlk soruya görüşülen kişilerden hepsi istisnasız Rusça cevabını vermiştir. İkinci sorunun cevabı da hemen hemen bütünüyle İngilizce olmuştur.

Her iki soruda da mülakat yapılanların öne sürdüğü gerekçeleri Bekovo köyü sakini A. N'nin şu cevabı özetler niteliktedir: 'Teleütçe bilmek ne işimize yarar ki? Bu köy dışında hiçbir yerde kullanılmayan bir dildir, hatta bu köyde bile her zaman duyacağınız bir dil değildir. Herkes zaten Rusça konuşuyor. İngilizce bilirseniz büyük şehirlerde iyi bir iş bulabilirsiniz, hem buradan da taşınır gidersiniz.'

Üçüncü soruya gençlerin bir kısmı 'Belki dedelerimiz ve ninelerimizle iletişim kurmak için yararlı olabilir.' görüşünü benimserken, çoğunluk 'kesinlikle hiçbir şey' cevabını tercih etmiştir. Sondan bir önceki soruya ağırlıklı olarak 'geçmişte bu bölgenin sahipleri, ancak günümüzde çok küçük bir azınlık' cevabı verilmiştir.

Son soruya ise görüşülen kişilerin hepsi olumlu cevap vermiştir. İlginçtir ki anketteki 'Bir insanın milliyetini belirleyen nedir?' sorusuna da Teleütlerin % 82'si dış görüntüsü cevabını vermiştir. Konuştuğu dil cevabını tercih edenlerin oranı ise ancak % 15'te kalmıştır, üstelik bu görüşte olanlar da ağırlıklı olarak 45 yaş ve üstündekilerdir. Bu durum Teleütler, özellikle Teleüt gençleri açısından dilin artık bir etnik işaretleyici (İng. ethnic marker) olmadığını göstermektedir. Teleütlerle ilgili bir başka araştırmada da dış görünüşün bir kimsenin etnisitesi açısından belirleyici olduğunu düşünenler % 26,2 oranla ilk sıradaydılar (bk. Kriger & Yanitskiy 2004: 38-46). Kriger ve Yanitskiy'in de belirttiği gibi Teleütlerin kendilerini çevreleyen Ruslardan fenotip bakımından 'farklı' olması gerçeği son zamanlarda onlar açısından temel etnik işaretleyici haline gelmiştir. Bu 'farklılık' aynı zamanda Teleütler açısından kaygı vericidir, çünkü 'Teleüt olduğunuz için aşağılanmaya maruz kaldığınız oldu mu?' sorusuna olumlu cevap verenlerin oranı % 58'dir. 45 yaş ve üstü grubundan olumlu cevap veren hiç olmazken, 31-44 yaş grubunda bu oran % 75, 19-30 yaş grubunda % 63, 18 yaş ve altı grubunda ise % 50 şeklindedir. Daha genç yaş gruplarında etnik kimliğinden dolayı aşağılamayla karşılaşanların oranındaki düşüş 30 yaş ve altı yaş gruplarının 31-44 yaş grubuna kıyasla dil açısından salt çoğunlukla uyum sağlamış olmasıyla açıklanabilir.

Bununla birlikte asimile olmaya, diğer bir deyişle Ruslaşmaya 45 yaş ve üstündekilerin yarısı karşı çıkarken, yarısı da kayıtsız olduğunu düşünmektedir. Diğer taraftan 31-44 yaş grubundakiler ağırlık olarak bu meseleye ilgisiz olduklarını belirtirken, 19-30 arası yaştakilerin % 10'u, 18 yaş ve altındakilerin ise artık % 30'u asimile olmayı doğru bulmaktadır.

Aynı şekilde Teleütlerin bütün yaş grupları ağırlıklı olarak karışık evliliğe kayıtsızdır, ancak 19-30 yaş grubunda bu tür evliliğe olumlu yaklaşanların oranı % 30 iken, 18 yaş ve altı grubundakilerde bu oran % 45'e çıkmaktadır.

3. Tartışma ve sonuç

Anket ve mülakat sonuçları Teleüt toplumunun dilsel davranışlarıyla ilgili de ilginç sonuçlar vermektedir. Bir taraftan Teleütlerin büyük çoğunluğu ana dilinin Teleütçe olduğunu söylerken, diğer taraftan konuşurları Teleütçeyi bilseler dahi iş ve ev ortamında kullanmaktan yana değillerdir. Bu durum Teleütler için ana dilin etnik kimliğin temel işaretleyicisinden ziyade, onun bir sembolik göstergesi haline dönüştüğünü göstermektedir.

Bununla birlikte ana dili orta yaş ve üstü Teleütler için sınırlı olsa da hala aile içi iletişim işlevine sahiptir. Teleütlerde 45 yaş ve üstü grubuna girenler, anket sonuçlarının ve yaptığımız gözlemlerin gösterdiği gibi, gerçek iki dillidir, halbuki daha genç yaş gruplarında Teleütçe-

© народыкузбасса.рф

Rusça iki dilliliğin Rusça lehine asimetrik hale geldiği göze çarpmaktadır. Özellikle 30-44 yaş grubunda dikkat çeken asimetrik iki dillilik durumu, 19-30 yaş grubunda Teleütçe bilgisinin pasif hal almasına, 18 yaş altı grubunda ise Rusça lehine tek dilliliğe dönüşmesine yol açmıştır.

Sonuçlara göre dil kayması açısından yaş grupları arasındaki kritik neslin 30-44 yaş grubu olduğu görülmektedir, zira ilk olarak bu nesil ebeveyn ve yaşlı kimselerle ana dilde konuşma ilkesini 'çiğnemiştir'. Yine aynı neslin konuşmasında Teleütçe kelimelerle Rusça kelimelerin en fazla karıştırılarak kullanıldığı görülmektedir, *düzenek karıştırma* (code mixing) da denilen bu durum aslında Teleütler arasında 30 yaş ve altı yaş grubuna mensup kimselerde yaygınlık kazanan *dil kayması* (İng. language shift) fenomeninin bir önceki aşamasıdır.

Aynı yaş grubuyla ilgili dikkat çeken başka bir özellik de onların çoğunun mensup olduğu etnisiteden dolayı küçük düşürülme veya hor görülme gibi olaylara maruz kalmasıdır. Teleütlerin 45 yaş ve üstü gruplarında böyle bir olay söz konusu bile değilken, bu kesimin % 75'inin böyle bir tecrübe yaşaması, söz konusu psikolojik etkenin onlarda dil kaymasına yol açan ana sebeplerden biri olduğunu düşündürmektedir.

Araştırmanın sonuçlarının da gösterdiği gibi Teleütçenin hayatiyetini devam ettirebilmesini engelleyen çok sayıda etkenin olduğu göze çarpmaktadır. Bu etkenler şu alt gruplarda gösterilebilir:

a. Demografik tabanının zayıf olması

Günümüzde Teleütçeyi ana dili kabul edenlerin sayısı 975 kişidir, bu rakam toplam Teleüt nüfusunun yaklaşık 1/3'üdür. Anket sonuçlarının da gösterdiği gibi Teleütçe daha çok 45 yaş ve üstü grubuna mensup kimseler tarafından konuşulmaktadır. 18 yaş ve altı grubunda Teleütçe konuşan ise hiç yoktur. Günümüzde nüfus azlığından dolayı Teleütler arasında başka etnisitelere mensup kimselerle evlilik yaygınlaşmaktadır. Bekovo belediyesi mensuplarının ifadesine göre yeni evliliklerin yaklaşık % 25'i etnik bakımdan karışıktır. Özellikle Teleüt gençlerinin bu tür evliliklere sıcak bakması, zamanla bu tür evliliklerin oranının daha da artacağına işaret etmektedir. Üstelik yine anket sonuçlarına göre genç nüfusun önemli bir kısmı Ruslar içerisinde asimile olmayı gelecekleri açısından makul görmektedir. Bu tür etkenler ister istemez zamanla işlev açısından zaten temel dil olan Rusçanın pozisyonunu daha da sağlamlaştıracağına ve Teleüt toplumunda kullanılan yegane dil olacağına işaret etmektedir.

b. Teleütçenin statüsü ve prestij sorunu

Teleütçe resmi bir statüye sahip değildir. 1995'ten itibaren Teleütçe için yeni bir alfabe geliştirilmiş olmasına rağmen, bu alfabe halk arasında kullanılmamaktadır. 1995'ten günümüze kadar Teleütçe yayımlanan kitapların toplam sayısı ancak yedidir.

Bununla birlikte Teleütçe iş hayatında da hemen hemen hiç kullanılmaz, üstelik anket sonuçlarının da gösterdiği gibi Rusça bu idiomun aile içi iletişim işlevini de ağırlıklı olarak ele geçirmiş durumdadır. Teleütçe, 45 yaş ve üstü gruplardaki pozisyonunu şimdilik korurken, özellikle 44 yaş ve altı gruplara mensup kimseler arasında daha az bilinmekte, iletişim aracı olaraksa Rusça tercih edilmektedir.

Anket sonuçlarının da gösterdiği gibi dil Teleüt toplumu için temel veya çekirdek değer olmaktan çıkmıştır. Teleütlerin çoğunun ana dillerine bağlılığı bu yüzden zayıftır. Aslında bu durum dilleri yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Sibirya'nın bütün yerli azınlık topluluklarında görülen bir fenomendir. Çoğu Sibirya yerli dili gibi Teleütçenin de evvela kendi konuşurları arasındaki prestiji düşüktür. Teleütçenin konuşurları da ana dili yerine

Teleüt ulusal kıyafetleri
© panoramio.com

Rusçayı iyi bilmekten veya İngilizce öğrenmekten yanadır, zira onlar açısından Teleütçe öğrenmeyi gerekli kılacak ne ekonomik ne de pragmatik yarar söz konusudur.

c. Etnik kimlik krizi

Teleütlerin büyük bir kısmının ana dillerine karşı tutumlarının negatif yönde olması onların etnik kimlikleriyle ilgili sorunlara da bağlıdır. Araştırmacıların işaret ettiği gibi etnik kimliğe bağlılık Teleütlerin büyük bir kısmında zayıftır. Üstelik Teleütler farklı seviyelerde etnik kimlik kullanır ve bunlardan birinin tercihi çoğu zaman anlık ve duruma göredir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi dil Teleüt toplumunda artık çekirdek değer özelliği taşımıyor. Özellikle azınlık veya diaspora topluluklarında böyle bir statüsünü koruduğunda, dil o topluluğu sürekli veya uzun süre birleştiren sembolik değer olmaktan öte, o topluluğun temel iç iletişim aracı haline gelir. Ne var ki Teleütler bu tür dil merkezli kültür (İng. language-centered culture) geliştirememişlerdir.

Diğer yandan Teleütler arasında etnik kimlik krizini, dolayısıyla dil kaymasını tetikleyen önemli bir etken de, onların yaşadıkları bölgede nüfus yönünden salt çoğunluğu teşkil eden Ruslar tarafından etnik baskıya maruz kalmalarıdır. Anket sonuçlarına göre Teleütlerin % 58'i mensubu olduğu etnisiteden dolayı aşağılanmaya maruz kalmışlardır. Bu yüzden Teleütler arasında Ruslar içerisinde asimile olmanın doğru olacağını düşünenlerin oranı artış göstermektedir.

Rusya Federasyonu'ndaki federal ve yerel hükümetler ile bunlara bağlı kurumların resmi çabalarına rağmen Sibirya, Kuzey Sibirya ve Uzakdoğu bölgelerinde yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan yerel dilleri koruma ve canlandırma çalışmalarının başarılı olduğu ve olacağı pek söylenemez, zira Vahtin'in (2001: 223-229; 2004: 301-309) de belirttiği gibi ilgili dillerin konuşur sayısının az olması, karışık evlilikler, Rusçanın pek çok alanda bu dillere ait iletişim işlevini ele geçirmesi, o dillerin nesiller arası aktarımındaki sorunlar ve bir yazıya sahip olmamaları gibi olumsuz etkenler söz konusudur.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Teleütçe ve konuşurları açısından söz konusu etkenlerden hiçbiri olumlu yönde değildir; dolayısıyla Sibirya'da çok sayıda yerel dil gibi Teleütçenin de geleceği kaygı vericidir.

Kaynaklar

Baskakov, N. A. (1997). 'Altayskiy yazık', *Yazıki mira. Tyurkskiye yazıki* (ed. Tenişev E.), Bişkek: Kırgızstan.

Batyanova E.P. (1979). 'Nekotorıye voprosı etniçeskogo samoopredeleniya teleutov', *Problemı istorii SSSR*, Vıpusk 9, Moskva, s. 92-110.

Batyanova E.P. (1992). 'Obşçina u Teleutov v XIX- naçale XX vv.', *Teleutı. Materialı k serii 'Narodı I Kulturı',* vıpusk XVII, Moskva: İzdatelstvo İnstituta Etnologii I Antropologii im. İ. N. Mikluho-Maklaya, Russiyskaya Akademiya Nauk.

Fedorov A. İ. (2010). 'O sostoyanii yazıkov maloçislennıh narodov Severa I Sibiri v naçale XXI veka', *Nauka v Sibiri. Ejenedelnaya gazeta Sibirskogo otdeleniya Rossiyskoy Akademii nauk*, 11 mart 2010 (11/2746) sayısı. (http://www.sbras.ru/HBC/article.phtml?nid=538&id=17)

Fischer I.E. (1774). *Sibirskaya istoriya s samogo otkrıtiya Sibiri do zavoyevaniya sey zemli rossiyskim orujiyem*, Sankpetersburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.

Funk D. A. (1993). *Baçatskiye Teleutı v XVIII- v pervoy çetverti XX veka. İstoriko-etnografiçeskoye issledovaniye. Teleutı. Kniga 2, Materialı k serii 'Narodı I Kulturı',* vıpusk XVII, Moskva: İzdatel'stvo İnstituta Etnologii i Antropologii im. İ. N. Mikluho-Maklaya, Russiyskaya Akademiya Nauk.

Funk D. A. (1999). 'Formirovaniye novıh etniçskih identiçnostey u tyurkov yuga Zapadnoy Sibiri v 1980-e –pervoy polovine 1990-h godov (na primere baçatskih teleutov)', *Etnografiçeskoye Obozreniye* 1999/5, s. 161-173.

Holmes J. (1992). *An introduction to sociolinguistics*. London: Longman.

İshakov D. M. (2002). 'Ob obşçnosti etniçeskoy istorii volgo-uralskih I sibirskih tatar (bulgarskiy, zolotoordınskiy i pozdnezolotoordınskiy periodı', *Sibirskiye Tatarı*, Kazan: İzdatelstvo İnstituta İstorii Respubliki Tatarstan, s. 24-58.

Johanson L. (1998). 'History of Turkic', *The Turkic Languages* (ed. L. Johanson &E. A.Csato), New York: Routledge.

Kimeyev B. M. (1985). 'İstoriçeskiye sudbı Teleutov', *Sotsialno-kulturnıye protsesı v Sovetskoy Sibiri, Tezisı Dokladov oblastnoy nauçnoy konferentsii po etnokulturnım protsessam,* Omsk: İzdatelstvo OmGU, s. 63-66.

Katsyuba D. V. (1991). *Materialnaya kultura baçatskih teleutov*, Kemerovo: İzdatelstvo Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta.

Kriger G. N., Yanitskiy M. S. (2004).'Osobennosti etniçeskogo samosoznaniya korennogo maloçislennogo naroda Sibiri-Teleutov', *Vestnik KRAUNTs: Gumanitarnıye nauki,* 2004, No:2, 38-46.

Merkuryev K. V. (1975). *Baçatsko-teleutskiy konsonantizm.* Avtoreferat dissertatsii kandidata filologiçeskih nauk, Novosibirsk: Sibirskiye Otdeleniye AN SSSR.

Miller G.F. (1937). *Istoriya Sibiri I*, Moskova-Leningrad: Izdateltstvo Akademii Nauk SSSR.

Phinney J. (2003). "Ethnic identity and acculturation" *Acculturation: Advances in theory, measurement, and applied research* (ed. K. Chun, P. B. Organista, & G. Marin), Washington: American Psychological Association Press, s. 63- 81.

Potapov L.P. (1966). "Etnonim tele i altaytsı", *Tyurkologiçeskiy sbornik. K 60-letiyu A. N. Kononova*, Moskva: Nauka, s. 233-240.

Radlov V. (1989). *Iz Sibiri*, Moskva: Nauka.

Remezov, S. (1882). Çertyojnaya kniga Sibiri sostavlennaya Tobolskim sınom *boyarskim Semyonom Remezovım*, Sankpetersburg, Tipografiya A. M. Kotomina.

Sarbaşeva S. B. (2000). *Sotsiolingvistiçeskaya situatsiya u tubintsev. Sbornik nauçnıh trudov*, Gorno-Altaysk: İzdatelstvo Gorno-Altayskogo GU, s. 157-166.

Şçeglova T.K. (2003). "Teleutskoye naseleniye Nijnego i Srednego Primçumışya Altayskogo kraya po ustnım istoriçeskim istoçnikam 1996-2002 gg.", *Tsentralnaya Aziya i Sibir. Pervıye nauçnıye çteniya pamyati E. M. Zalkinda, 14 maya 2003 g,.* Barnaul: İzdatelstvo Altayskogo Gos. Universiteta, s. 258-267.

Schönig, C. (1998). "South Siberian Turkic, *Turkic Languages* (ed. L. Johanson & E. Csato), London-New York: Routledge

Smirnov V. Yu (2003). "Teleutskiye Altaytsı", *Sibirskiy Etnografiçeskiy Vestnik* 12 (13),Novosibirsk: Sibirskoye Otdeleniye AN Rossii.

Sulyandziga R.V., Kudryaşova D.A., Sulyandziga P.V. (2003). *Korennıye maloçislennıye narodı Severa, Sibiri i Dalnego Vostoka Rossiyskoy Federatsii, Obzor sovremennogo polojeniya*, Moskva: Nauka.

Tumaşeva D. G. (1977). *Dialektı Sibirskih Tatar. Opıt sravnitelnogo issledovaniya,* Kazan: İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta.

Umanskiy A.P. (1980). *Teleutı i russkiye v XVII I XVIII vekah*, Novosibirsk: Nauka (Sibirskoye Otdeleniye).

Vahtin N. B. (2004) "Yazıki narodov Severa", *Vestnik Rossiyskoy Akademii nauk*, 2004, cilt 74, No. 4, s. 301-309.

Vahtin N.B., Golovko, E.V. (2004). *Sotsiolingvistika i sotsiologiya yazıka*, Sankt-Petersburg: İzdatelskiy tsentr "Gumanitarnaya Akademiya".

Vahtin, N.B. (2001). *Yazıki narodov Severa v XX veke. Oçerki yazıkovogo sdviga*, Sankt-Petersburg: İzdatelstvo Yevropeyskogo Universiteta.

Verbitskiy V.İ. (1866) "Zapiski missionera Kuznetskago otdeleniya Altayskoy duhovnoy missii za 1865 god", *Pravoslavnoye obozreniye*, Moskva 1866/1 (19), s. 71-94.

İnternet kaynakları

http://law7.ru/base28/d2ru4451.htm
http://lingsib.iea.ras.ru/ru/
http://www.joshuaproject.net/people-profile.php?peo3=15323&rog3=CH
http://www.perepis2002.ru
http://www.sati.archaeology.nsc.ru/Home/pub/index.html?id=1422)
http://www.constapril.com/ShowPictureLib.htm?Travel-E/Tashtagol04/B/RussiaMapKZ-B.JPG&CountTash (Harita)

TÜRK DİLLERİNDE PROSPEKTİF TİPOLOJİSİ

Irina Nevskaya
Çev. İsa Sarı

Özet

Diller arası bir kategori niteliğindeki prospektiflik, bitmişlik kategorisi (*perfect*) ile simetriktir ve incelenmesi çok eskilere gitmez. Bitmişlik, tamamlanışından sonra konuşma anında dahi ilgisi halen devam eden bir eylem görünümü sunarken, prospektiflik, konuşma anına göre henüz gerçekleşmemiş bir eylem durumunu bildirir. Bu kategori, bugüne dek Türk dilleri için hiçbir şekilde tanımlanmamıştır. Bu çalışmada, Türkçedeki prospektif araçları ve bunları ortaya çıkaran kaynaklar kısaca açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Diller arası bir kategori olarak prospektif

Prospektif kategorisi, diller arası bir olgu olarak son zamanlara kadar dilbilimcilerin dikkatini çekmemiştir. Öyle ki, Metzler'in dilbilim terimleri sözlüğü (Glück 2000: 556) "prospektif" terimini sadece, Rusçadaki bitmişlik ifade eden eylemlerin geniş zaman biçimlerinin gelecek anlam görünümleri şeklinde tanımlamaktadır. Bununla birlikte biz, Bernard Comrie'nin getirdiği tanımlardan hareketle, bu terimin farklı bir yönüne değineceğiz.

Comrie (1976: 64f), prospektif kategorisini bitmişlik görünüşü kategorisinin varsayımsal bir eşdeğeri olarak tanımlar: "Bitmişlik, belli bir an ile ondan daha önceki bir zaman dilimindeki durum arasında ilgi kurar. Bu bakımdan geçmişe yöneliktir. Dil, tamamen simetrik olsaydı, bu durumla eşdeğer olarak geleceğe yönelik eylemlerde de benzer ilginin bulunması gerekirdi. Diğer bir ifadeyle, bir durumun, hemen sonrasındaki olaylarla ilişkili bulunması halinde eşit bir biçimde ileriye yönelik şekillerin görülmesi beklenebilirdi. Örneğin, birinin bir şey yapmak üzere olması gibi durumlarda bu ilişki gözlemlenebilirdi." Bunun yanı sıra Comrie, prospektifin şu iki anlamsal değişkesini birbirinden ayırır. Bunları şu şekilde tanımlamak mümkündür: 1) genel bir prospektif anlamı (bir şey yapacak olmak) ve 2) çok kısa bir süre içerisinde gerçekleşecek durumla ilgili prospektif anlam (bir şeyi yapmak üzere olmak). Bunlardan ikincisi, kısa süre içinde gerçekleşecek eylem ile referans noktası arasında nispeten kısa zamansal farklılığı gerektirir.

Aynı çalışmasında Comrie, prospektifin zaman işaretleyicileriyle birleştirilebilirliği gibi çok önemli bir ayırt edici özelliğine temas eder ve prospektifliği geleceğin karşısına koyar: "Prospektif anlamın ifade yetileri ile doğrusal gelecek zaman referansı arasındaki farkı ortaya koymak önemlidir. Bir an için *Bill is going to throw himself off the cliff* [*Bill kendini uçurumdan aşağı atacak*, +kesinlik, +yakındalık] ve *Bill will throw himself off the cliff* [*Bill kendini uçurumdan aşağı atacak,* +niyet, +olasılık] tümcelerinden herhangi birinin söylendiği farz edersek ve ardından Bill'in, kendisini uçurumdan atmasının önüne geçildiğini düşünürsek, *Bill will throw himself off the cliff* denmiş olması halinde ilgili konuşucu yanılmış olacaktır. Buna karşın *Bill is going to throw himself off the cliff* demiş olsaydı, yanılmış olmayacaktı; çünkü kastetmek istediği, aslında Bill'in kendisini uçurumdan atma amacı, diğer bir ifadeyle, engelleyici faktörlerle pekala önüne geçilebilecek gelecekteki olası bir durumun o an mevcut olan öngörüleriydi."

Bunların yanı sıra Comrie, prospektif ile niyet ifade eden anlamsalları birbirinden ayırır. Hiçbir dil saf prospektif araçlarına sahip değildir: "Örneğin, İngilizce bir prospektif ifadenin, "Örneğin İngilizce bir prospektif ifadeyi, bazı anlamsal unsurları eklemeden veya çıkarmadan Rusçaya çevirmek oldukça güçtür." Bu bakımdan, *I am going to kill you* [*Seni öldüreceğim*] tümcesinin bir karşılığı *Ja sobirayus' tebya ubit',* yani harfiyen, '*I intend to kill you*' [*Seni öldürmeye niyetliyim*] olacaktır, fakat bu durumda, İngilizce prospektif biçimlerinde ihtiyaç duyulmayan bir kasıt/niyet düşüncesi anlama dahil edilmiş olur." Ayrıca Comrie, Rusçanın belli bağlamlarda prospektiflik ifade eden araçlarına da değinir: "Şunu da göz önünde bulundurmakta fayda vardır: Örneğin *There are going to be apples for pudding* tümcesinde elmalar, muhtemelen puding için yenilmesi gereken bir öge değildir. Bu ifadenin Rusça karşılığı, sadece sıradan gelecek zamanın kullanılacağı *Budut yabloki na tret'e* 'There will be apples for pudding.' şeklindedir." Söz konusu biçimin prospektif veya niyet odaklı olup olmadığına bakılmaksızın, cansız bir özneyle birleştirilebilirliğin kriter işlevi gördüğü ortadadır.

Östen Dahl (1985: 111-112) Comrie'nin görüşlerini genişleterek, prospektifliğin bütün dillerde görülen bir kategori olduğunu varsayan -muhtemelen- ilk kişi olmuştur: "Şekil ve anlam açısından İngilizcedekine benzer bir yapıyı Fransızca gibi bazı Latin dillerinde *aller* + mastar veya Güney Afrika lehçesinde *gaan* + mastar şeklinde bulmak mümkündür. Tüm bunlarda 'gitmek' anlamındaki eylemler

devreye girer." Buna ek olarak Dahl, Sundancadaki *bade* yapısından da bahsederek "tüm dillerde mevcut olan bir prospektif kategorisinin varlığından bahsedebilmek için yeterli derecede bulgunun mevcut olduğu"nu belirtir.

Modern dilbilim literatüründe "prospektif" terimi, ilgili kategoriye göndermede bulunacak şekilde "ani/daha ani gelecek", "yakın/en yakın gelecek" veya "çok yakın gelecek" gibi terimlerle yan yana kullanılmaktadır.

Bybee, Perkins ve Pagliuca (1994: 271-273) tarafından geliştirilen "ani gelecek" *(immediate future)* biçimleri üzerindeki tipolojik araştırmalar, 19'unun tek işlevi gelecek zaman bildirmek olan 26 ani gelecek gramı (dilbilgisel biçimbirim) ortaya çıkarmıştır. Ani gelecek, aynı zamanda iki bitmemişlik ile iki bitmişliğin yalnız gelecek şeklinde yorumlanışıdır. Yazarlar, bu "ani gelecek" biçimlerinin anlamsal özelliklerini de ele almışlardır: "Bu tür gramlar için yapılan ilk açıklamalar 'bir şey yapmak üzere olmak', 'bir şey yapmanın eşiğinde bulunmak' ... şeklindedir ve bunlar, hiçbir şekilde bir tahmin ifadesi gibi görünmemektedir. Böylece, ani gelecek biçimleri tahmin anlamını içermiyorsa, şu iki ölçüden biriyle değerlendirilebilir: ya ön-gelecek biçimleri ifade eden tam olgunlaşmamış gelecek zaman ile şartları tamamlanmış, bir bakıma oluşmuş gelecek zaman arasında bulunan ve esas işlevi böyle düşünülen gelecek zaman ya da yarı olgunlaşmamış, az çok kurulmuş ve istikrarlı ise, en azından epistemik açıdan olmamak kaydıyla, ilgili hareketin tahmininden çok ani bir şekilde gerçekleşeceği vurgusu. Ani gelecek biçimlerinin ortak bir gelecek yapısında genelleştirilebileceğini iddia eden Fleischman'ın (1983) aksine Bybee ve diğerleri, bunun için yeterli kanıt olmadığını savunurlar[1] ve bu biçimlerin gelecek olarak mı yoksa prospektif olarak mı ele alınacağıyla ilgili soruların ucunu açık bırakırlar. Bunun yerine ani geleceğin kaynaklarını bulmaya ve şu hususlara dikkat çekmeye yoğunlaşırlar: istek ve zorunluluk biçimleri, 'gelmek' eylemi ve zaman zarfları.

Doksanlı yılların başında Heine (1992), prospektifi tamamen gelişmiş bir diller arası dilbilgisel kategori olarak yeniden yorumlar ve bunu "yaklaşıklık görünüşü" (*almost aspect*) olarak adlandırır. Bunu yaparken, birincil kaynak olarak Afrika dillerini kullanır. König (1993: 294-316), Maa dilinde bu kategorinin betimlemesini yapar ve "en yakın" adlandırmasını kullanır. Sonrasında bu terim Heine ve yakınındakilerce o benimsenir (Kuteva 2001, Heine ve Kuteva 2002 vd.). Kuteva (2001: 92-99), Güney Britanya Kolumbiyasındaki Saliş dilleri grubuna ait olan Thompson veya Farsça gibi Afrika dışı dillerden de prospektif kanıtları sunar. Örneğin Farsçada *hastan* 'istemek' yardımcı unsuru 'bir şey yapmanın sınırında olmak' anlamını çağrıştırabilmektedir. Thompson dilinde ise istek/dilek bildiren ek çok yakında gerçekleşecek olayları ifade etmekte de kullanılır. Kuteva, "ani gelecek" olarak adlandırılan yapıların gerçekten tahmin veya "yakında gerçekleşme" görünüşü bildiren zaman biçimleri olup olmadığını sorgular. O, bu gibi yapıların farklı zaman işaretleyicileri ile birleşebileceğini göstererek, görünüş biçimleri olarak tanımlanmaları gerektiği sonucuna varır. Ayrıca prospektifi "kolayca gözden kaçırılabilecek bir gram" olan avertif ile de karşılaştırır. Ona göre, avertif, bir an için neredeyse gerçekleşecekmiş gibi görünen, ama gerçekleşmeyen bir durumu bildirir. Prospektif ise gerçekleşmesi yakın olan bir durumun gerçekleşmediğini varsaymaz.

Son zamanlarda yayımlanan *World lexicon of grammaticalization* (Heine ve Kuteva 2002: 317-337) adlı eserde prospektif biçimlerine dönüşen şu kaynaklara yer verilir: 1) *gelmek* (Lahu, Tchien, Krahn dillerinde bulunur); bu tür dilbilgiselleşme daha genel bir süreci yansıtır: süreç ifade eden eylemler, zaman veya görünüş bildiren yardımcı unsurlar şeklinde dilbilgiselleşmişlerdir; 2) özel bir gelişme sergileyen *sevmek* (Lingala, Tok Pisin): sevmek > istemek > yakınsıllık; 3) yer bildiren kavramlardan hareketle dilbilgisel görünüş işlevi yansıtan (Swahili, Şeyseller dili); 4) *istemek* (Ani, Ewe, Chamus, Maa diyalekti, Chrau, Macarca, Farsça): eylemler, zaman veya görünüş işlevleri olan işaretleyiciler olarak dilbilgiselleşmiştir.

Maslova (2001), Yukagir dilinde bir isim öbeğinin dilbilgiselleşmesi sonucu ortaya çıkmış prospektif kipini tanımlar. "Bu ise ‹önceden tayin edilmiş şey, kader' anlamını taşıyan bir baş öge ile bunu niteleyen bir eylem adı yapısının bütünleşmesiyle ortaya çıkmıştır."

1 Marcel Erdal ile yaptığım kişisel görüşmeye göre, Fransızca konuşma dilinde basit gelecek, 'gitmek' eyleminin kullanılmasıyla, analitik gelecekle yer değiştirebilmektedir. Bu, prospektif bir biçimin genel bir geleceğe gelişmesinin örneği olabilir.

Yukarıda bahsedilen çalışmalardan hiçbiri Türk dillerindeki verileri dikkate almaz. Bu çalışma, ilgili boşluğu doldurma amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada sunulacak veriler araştırmamızın ilk sonuçlarını yansıtmaktadır. İlgili verilerin çoğu alan araştırması sırasında toplanmış, fakat bir kısmı, Türk dillerini ana dili olarak kullanan meslektaşlarımızla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilmiştir. Kaynak gösterilebilecek tek basılı materyal, Maya Cheremisina ile ortaklaşa yayımladığımız, Güney Sibirya Türk dillerinde istek ve niyet bildiren analitik mastar yapılarını konu alan çalışmadır (Cheremisina ve Nevskaya 2000). Bu çalışmada, ilgili yapıların daha da dilbilgiselleşerek 'bir şeyi yapmanın sınırında olma'yı ifade edebileceğinden bahsetmiştik.

İlgili yazıda, Türk dillerinde sadece özel bir yapı niteliği kazanan prospektif biçimlerini ele aldığımızı, prospektifliğin anlamsal alanını mevzubahis etmediğimizi de belirtmek gerekir: Belli bağlamlarda, Türkçe gelecek veya geniş zaman ve bunun yanı sıra istek ve amaç biçimleri prospektif anlamı da ifade edebilir. Bu gibi durumları değerlendirme dışında tutmak daha yerinde olacaktır. Prospektiflik dışında kalan sözlüksel araçlar gibi unsurlar da bu noktada çalışmaya dahil edilmemelidir.

Prospektif biçimleri, her bir Türk dilinde özgün bir sistem meydana getirmektedir. Bu noktada, Türk dillerinin ayrı ayrı prospektif sistemini tanımlamak yerinde bir tutum olmayacaktır. Bu, daha geniş ölçekli bir çalışmanın konusudur. Burada yapmaya çalıştığımız, Türk dillerindeki prospektif araçlarının ve bunların gelişim kaynaklarının başlangıç niteliğindeki tanımlarını vermektir. Bunun yanı sıra, aynı kaynak yapının bir Türk dilinde başka diğer bir Türk dilinde daha başka bir prospektif biçimine geliştiği de unutulmamalıdır.

2. Türk dillerindeki prospektiflik kanıtları

Prospektif, konuşma anına göre henüz gerçekleşmemiş bir eylemin gerçekleşmeden önceki durumunu bildirir. Konuşur, (1)'deki gibi bir ifadeyi, yaklaşan ayazın izlerini hissedebildiği durumda, örneğin gökyüzünde hiçbir bulutun olmadığı, fakat kuzeyden esen bir soğuk rüzgarın hissedildiği anda söyleyecektir. Dolayısıyla, böyle bir durumda sıcak tutan giysilerin giyilmesi gereklidir.

(1) Hakasça [Zinaida Kotožekova][2]

Soox-tar	*pol-arγa*	*tur-d-ı.*
soğuk-ÇOK	ol-MAS	dur:YAR-GEÇ-3TK

'Soğuklar gelmek üzereydi.'

Bu Hakasça örnek, ana eylemin mastar hali ve *tur-* 'kalkmak' yardımcı eyleminin bir araya gelmesiyle oluşmuş analitik prospektif biçimini gösterir. Sibirya Türk dilleri, bilhassa bu tipteki prospektif biçimleri açısından zengindir. Kaynakları ise çoğunlukla istek ve niyetin analitik mastar yapılarıdır (Cheremisina ve Nevskaya 2000). Bu yapılarda, sözlüksel bileşen *-(A)rGA*[3] mastar biçiminde görünmektedir. Dilbilgisel başlar ise son çekim edatları veya istek, amaç, zihinsel aktivite eylemleridir. Zaman ve kişi çekimine giren varlık ve konum eylemleri, 'yapmak' eylemi ve hareket eylemleri de dilbilgisel başlar arasındadır.

Bu yapılar hem niyet hem de prospektiflik ifade edebilir. Normal şartlarda, az ya da çok belirgin prospektif bileşene sahip olmalarına rağmen, gönüllü veya kontrollü hareketler canlı öznelerle kullanılması durumunda niyet anlamının çeşitli varyantlarını karşılarlar. İstem dışı, spontane hareketlerin meydana gelmesi durumunda veya cansız özneler söz konusu olduğunda prospektif anlamlara sahip olurlar. Bağlamda, niyet edilen hareketin yapımında istek bileşeni mevcut değilse, canlı özne ve istemli hareket durumunda da prospektif anlam baskın gelir (örn. söz konusu biçimin bir bağlamda "bir şey yapacak olmak" anlamıyla görülmesi halinde bu baskınlık görülür: *The child does not want to do his*

2 Bu çalışmadaki Hakasça materyali toplayıp değerlendirmemize yardım eden, Hakasçayı ana dili olarak kullanan Frankfurt Üniversitesi doktora öğrencisi Zinaida Kotožekova'ya şükranlarımızı ifade etmek istiyoruz.

3 Türkoloji çalışmalarında bir gelenek olduğu üzere, bu çalışmada da Türkçe eklerin üst biçimbilgisel gösterimini kullanmaktayız. Buna göre A, art ünlülü gövdelerden sonra gelen a'yı ve ön ünlülü gövdelerden sonra gelen e'yi gösterir. Altaycada A, yuvarlak ünlü taşımayan art ünlülü gövdelerden sonra gelen a'yı ve yine aynı şekilde yuvarlak ünlü taşımayan ön ünlülü gövdelerden sonra gelen e'yi, bunların yanı sıra, farklı olarak yuvarlak art ünlü taşıyan gövdelerden sonra gelen o'yu ve yuvarlak ön ünlü taşıyan gövdelerden sonra gelen ö'yü gösterir. G, yarı ünsüz veya ünlü ile biten ön ünlülü gövdelerden sonra gelen g'yi; yarı ünsüz veya ünlü ile biten art ünlülü gövdelerden sonra gelen ġ ve ɣ'yı, ötümsüz ünsüzle biten ön ünlülü gövdelerden sonra gelen k'yi, ötümsüz ünsüzle biten art ünlülü gövdelerden sonra gelen q'yı belirtir. Parantez ( ) içindeki ünlüler sadece ünsüzle biten gövdelerden sonra ortaya çıkar.

Kazakistan'da Kur'an okuyan 1918 doğumlu bir Ahıska Türkü, Sarvan Suliev. "Sovyet Sonrası dönemde Kazakistan'daki Türk Dilleri ve Kültürleri Arasındaki Etkileşim" adlı uluslararası Volkswagen projesi çerçevesindeki araştırma gezisi projesinden (Proje yürütücüleri: Irina Nevskaya ve Claus Schönig). © Irina Nevskaya.

homework, but he is still going to do it [*Çocuk ödevini yapmak istemiyor, ama yine de yapacak*.]. Bu bakımdan, bu tür biçimlerin niyet ve prospektif işlevi kazanmlarını dilbilgiselleşmelerindeki ayrı aşamalar olarak ele almak gerekecektir.

Bu tür yapılarda hem kaynak anlamın (niyet ve/veya amaç) hem de hedef anlamın *(prospectif)* aynı anda var olduğu gerçeği, Paul Hopper'ın (1991: 17-35) dilbilgiselleşme konusundaki görüşlerini destekler niteliktedir. Hopper'a göre dilbilgiselleşme, şu ilkelere uygunluk gösteren bir süreçtir: 1) **katmanlaşma** (işlevsel alan içerisinde yeni katmanlar eskileriyle aynı anda var olur), 2) **ayrışma** (biçimlerin çift veya çeşitleri ortak bir kökene sahip olabilir, fakat işlevsellikleri farklıdır), 3) **özelleştirme** (tercihlerin daralması), 4) **süreklilik** (dilbilgisel bir B anlamı geliştiğinde, önceki anlam kaybolmaz; dahası, B, A'yı yansıtabilir), 5) **kategori yitimi** (esas kategoriselliğin değişimi: söylem otonomitesi ve niteleyiciler gibi opsiyonel kategorik işaretleyicilerin kaybı).

Türk dillerindeki daha ileri prospektiflik kaynakları, yan tümcede mastar halinde bulunan sözlüksel eylemlere sahip doğrudan veya dolaylı anlatımların ve bağımsız tümcelerdeki söyleme anlamı taşıyan eylemlerin dilbilgiselleşmesiyle ortaya çıkmış yapılardır. (2)'de, sözlüksel bileşen 'düşmek' eylemiyle gelecek zaman biçiminde ifade edilmiştir. Bu, bir doğrudan anlatım yapısıdır: Yan tümce, gösterimsel eş bağımlı yapıyı, örneğin bitimli eylemin 1. tekil kişisini korumaktadır.

(2) Türkçe [Kemal Güler][4]

Kiremit	*düş-eceğ-im*	*di-yip/de-yip*	*dur-u(r).*
kiremit	düş-GEL-1.TK	di:YAR-BAĞ/de:YAR- BAĞ	dur:YAR-GEN

'Kiremit düşecek.' (harf.: 'Kiremit "düşeceğim." deyip duruyor.')

İlerleyen bölümde, şu iki parametreye göre sıralanan prospektif biçimlerini irdeleyeceğiz: 1) sözlüksel bileşen formları, 2) bunların dilbilgisel başları. İlk parametre iki büyük prospektif grubu meydana getirir: 1) bir mastar yapısındaki sözlüksel bileşenli prospektifler (3. bölüm) ve 2) bir bitimli yapıdaki sözlüksel bileşenli prospektifler (4. bölüm). İlk gruta, prospektifleri dilbilgisel başlarının sözlüksel bileşenlerine göre tanımlayacağız. İkinci grup ise sözlüksel bileşenin bitimli biçimine göre daha ileri seviyede tanımlanacaktır. 5. bölümde, Güney Sibirya Türk dillerindeki bireşimsel prospektif biçimlerini irdeleyeceğiz. 6. bölümde ise Türk dillerindeki prospektif materyallerin tipolojik ilişkisi üzerinde yorumlar getireceğiz

4 (2), (30) ve (32) numaralı örnekler Mainz Üniversitesinde Lars Johanson tarafından 2002'de düzenlenen doktora öğrencileri toplantısına katılanlar tarafından sunulmuştur.

3. Bir mastar şeklindeki sözlüksel bileşene sahip prospektifler

Türk dilleri çok sayıda mastar şekline sahiptir. Örneğin Türkçede mastar *-mAk* ile yapılır. Sibirya bölgesindeki Türk dilllerinde ise en yaygın mastar şekli *-(A)rGA*'dır.

Mastarlı yapıdaki prospektifler Sibirya Türk dillerinde hayli fazladır. Sibirya'nın dışında, şu ana kadar sadece dilbilgiselleşmiş son çekim edatı olan üzere ile kurulmuş Türkçe prospektif yapısına rast gelinmektedir.

3.1. 'Düşünmek' eyleminin dilbilgiselleşmesi: > istek > niyet > prospektif

-(A)rGA sanan-/sana- yapısı en yaygın ve 'saf' dilek, istek, niyet anlamlarına sahiptir. Bu yapı 'bir şeyi yapmayı düşünmek' şeklindeki bir zihinsel algıdan güdülenen hareketi tamamlar ve zihinsel tasarıdan istek tasarısı durumuna olan anlamsal bir gelişmenin iyi tanıklanmış örneği durumundadır. Daha sonraki aşama, niyetlenilmiş bir durum ve gerçekleşmesi yakın bir olay şeklindedir. Bu gelişmenin, bir zihinsel durumun mastarla, olgusal olmayan anlama sahip bir biçimle ifade edilmesi halinde ortaya çıktığını düşünmek mantığa uygundur. Hem 'düşünmek' eyleminin hem de masterın aynı öznesi, bu gelişmenin bu türdeki diğer yapılar için de geçerli ikinci bir şartıdır.

Bu yapı, farklı bağlamlarda 'bir şeyi düşünmek/istemek' ve 'bir şeye niyet etmek' anlamlarını ifade eder; bazen de '-AcAk/-mAk üzere ol-' şeklinde çevrilebilir.

(3) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

Qarɣan	*aŋçı*	*poy-u-nıŋ*	*çat-qan*	*çer-in*
yaşlı	avcı	kendi-IYE3.TK-ILG	yat-PAR	yer-IYE3.BEL

kör-üp	*al-arɣa*	*sana-ɣan.*
gör-BAĞ	al:YAR-MAS	düşün:YAR-GEÇ

'Yaşlı avcı yaşadığı yeri görmeye gidecekti/gitmeye niyet etmişti.'

(4) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Kör-örgö	*sana-ġan,*	*je*	*ıyla-p*	*tur-up*	*ne-ni*
gör-MAS	düşün-PAR,	fakat	ağla-BAĞ	dur:YAR-BAĞ	ne-BEL

kör-zin!
gör-EMR.3.TK

'O bakacaktı/bakmaya niyet etmişti, fakat insan ağlarken ne görebilir ki!'

Hakasçada ve Şorcada *sanan-* ve *sana-* eylemleri Altaycadakinden daha fazla dilbilgiselleşmiştir. 'bir şey yapacak olmak' anlamını mümkün kılan cansız öznelerle birlikte kullanılabilirler ve yaklaşan duruma olan zamansal uzaklık belirgin değildir:

(5) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

çol	*qara-rɣa*	*sana-pça.*
yol	karar-MAS	düşün:YAR-ŞIM

'Yol kararacak (kar tamamen erimeden önce).'

3.2. 'Niyet etmek' eyleminin dilbilgiselleşmesi: niyet > prospektif

Altaycada *d'asta-* eylemi, kılıcısının bir kişi olması durumunda 'karar vermek, niyet etmek' anlamlarında kullanılmaktadır (6). Öznesinin bir nesne veya doğa olayı olması halindeyse, eylem, ilk türdeki prospektif anlamı ifade eder (7):

(6) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

emdi	*azıra-ġan*	*bala-m-dı*	*baz-arġa*	*d'asta-d-ı.*
şimdi	büyüt-PAR	çocuk-IYE1.TK-BEL	öldür-MAS	niyet et-GEÇ-3.TK

'... şimdi o benim büyüttüğüm çocuğu öldürmeye karar verdi.'

D'aŋmïrlarġa d'asataġan turbay (Altayca) 'Neredeyse yağmur yağacak' Tuva, 2013. © Alexandra Sheymovich

(7) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Sler-diŋ	*çer-de*	*d'aŋmırla-rġa*	*d'asta-ġan*
sen:ÇOK-ILG	yer-BUL	yağ-MAS	karar ver:YAR-PAR
tur-bay.			
dur-YAR-OLMS.BAĞ			

'Tabii ki sizin memleketinizde yağmur yağacak!'

'Karar vermek'ten niyet etmek anlamına gelişme ve ardından prospektife geçiş 'düşünmek' kaynağından prospektifliğe gelişimle benzerdir. Buna rağmen istek aşaması buraya dahil değildir.

3.3. '*Yapmak' eyleminin dilbilgiselleşmesi*: *niyet > prospektif*

Hakasçada ve Sorçada, zihinsel algılayış ve niyet eylemlerinin yanı sıra diğer bazı eylemler de benzer yapılarda kullanılabilir; *et-/it-* 'yapmak' gibi. Her iki dilde de *-(A)rGA et-* genel bir prospektif bağlamı bildirir (8). Bahsedilen durumun büyük olasılıkla gerçekleşecek olmasına rağmen, konuşucu son anda fikrini değiştirebilir. Esasında bu, özellikle olumsuzluğun mevcut olması durumunda sıklıkla görülür.

(8) Şorca [Nevskaya, alan araştırması]

Ol	*kel-gen*	*kiji*	*naa*	*til-aas*	*çoqta-rya*	*et-ça.*
o	gel-PAR	kişi	yeni	dil-ağız	söyle-MAS	et:YAR-ŞIM

'Gelen kişi bazı yeni haberler söyleyecek.'

(9) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

min	*pasxa*	*nime*	*çooxti-rya*	*it-ke-m.*
ben	başka	*şey*	söyle-MAS	et:YAR-GEÇ-1.TK

'[Hayır], başka bir şey söyleyecektim.'

Bu yapı kılıcının cansız olması durumunda da mümkündür (ilk prospektif türüne girer ve gerçekleşmesi çok yakın olan durumla zamansal yakınlığı göstergesi aranmaz).

(10) Hakas Türkçesi [Zinaida Kotožekova]

Soox-tar	*pol-arya*	*it-çe.*
soğuk-*ÇOK*	ol-MAS	et:YAR-ŞIM

'Soğuklar gelecek.'

3.4. 'olmak' eyleminin dilbilgiselleşmesi: niyet > prospektif

Burada, yardımcı bileşen, varlık bildiren *pol-/bol-* 'olmak' eylemleriyle gösterilir. Altayca *-(A)rGA bol-* yapısı sadece bitimsiz konumda ortaya çıkar; *bol-* 'olmak' baskın eylemle belirlenir (11). Yapı, ikinci tip prospektif anlam ifade eden kontrollü eylemin cansız öznesiyle dahi prospektif anlama sahip olabilir.

(11) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

oyno-p	*al-arġa*	*bol-up*	*kel-eten-der.*
oyna-BAĞ	al:YAR-BAĞ	ol-BAĞ	gel-GEÇ-ÇOK

'Onlar [buraya] oyun oynamak düşüncesiyle geldiler.'

(12) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Arina	*sanaa-zın*	*oġo*	*ayd-arġa*	*bol-up.*
Arina	düşün-IYE3.BEL	o:BUL	söy-MAS	ol:YAR-BAĞ
al-bay		*tur-ġan.*		
al:YAR-OLMS.BAĞ		dur:YAR-GEÇ		

'Arina ona düşüncelerini söylemek üzereydi, fakat bir süre bunu yapamadı.'

Hakasça *-(A)rGA pol-* yapısı, kılıcının bir kişi olması ve mastarlı eylemin gönüllülük bildirmesi durumunda çoğunlukla kesin bir niyet ifade eder (13). Gönülsüzlük ifade eden bir eylemin mevcut olması halindeyse, aşamalı bir yaklaşım belirtir. (14) ve (15)'te de görüleceği üzere, bu halde açıkça bir prospektiflik biçimidir.

(13) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Kamis	*ib-ĭn-zer*	*par-arγa*	*pol-ıbıs-xan.*
Kamis	ev-IYE3-YÖN	git-MAS	ol:YAR-BIT-GEÇ

'Kamis eve gitmeye karar verdi.'

(14) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Ol	*uzi-rγa*	*pol-ça.*
o	uyu-MAS	ol:YAR-ŞIM

'O uykuya dalmak üzere.'

(15) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Ol	*ılgi-rγa*	*pol-ča.*
o	ağla-MAS	ol:YAR-ŞIM

'O ağlamak üzere.'

3.5. 'oturmak' eyleminin dilbilgiselleşmesi: prospektif

Altayca *-(A)rGA otur-* yapısı, *otur-* eyleminin tamamen anlam yitimine uğramamış olması dolayısıyla öncekilerinden ayrılır: Prospektiflik ifade eder, fakat her zaman oturur veya durar vaziyette gerçekleşecek bir eyleme göndermede bulunur.

(16) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Qon-orġo	*otur-ġan*	*meçirtke...*
Geçir.gece-MAS	otur:YAR-PAR	baykuş

'Geceyi [çadırda] oturarak geçirecek bir baykuş.'

3.6. ‘durmak’ *eyleminin dilbilgiselleşmesi: > prospektif*

Altayca *-(A)rGA tur-* yapısı bir eylem için hazır olmayı bildirir ve anlamı ‘bir şeyi yapmak üzere olmak’tır (17). Mastar eylemin öznesi cansızsa, analitik yapı her zaman başlamak üzere olan bir hareketi ifade eder (18). Hakasçada bu yapı nadir görülür ve sadece cansız öznelerle, çok kısa bir süre içinde gerçekleşecek prospektif anlamı ifade etmede kullanılır (19).

(17) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Shura	*bar-arġa*	*tur-ġan*	*kiji*	*bol-up,*
Shura	git-MAS	dur:YAR-PAR	kişi	ol-BAĞ,
ejik-ke	*yuuqta-p*	*kel-d-i.*		
kapı-BUL	yaklaş-BAĞ	gel-GEÇ-3.TK		

‘Shura gider gibi oldu (harf.: gitmeye niyet eden bir kişi gibi davranmak) ve kapıya yaklaştı.’

(18) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Qazan	*emdi*	*de*	*qayn-arġa*	*tur-d-ı.*
kazan	şimdi	PAR	kayna-MAS	dur: YAR-GEÇ-3TK

‘Kazan her an kaynamak üzereydi.’

(19) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Soox-tar	*pol-arγa*	*tur.*
Soğuk-*ÇOK*	ol-MAS	dur:YAR

‘Soğuklar geliyor/gelmek üzere.’

3.7. ‘yatmak’ eyleminin dilbilgiselleşmesi: prospektif

Altayca *-(A)rGA d’at-* yapısı ‘bir şeyi yapmak üzere olmak’ anlamını ifade eder (20). Şorcada ise *-(A)rGA çat-* çok yakında gerçekleşecek prospektif anlam bildirir (21).

(20) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Aba	*örökön-niŋ*	*keld-i*	*uçun*	*amza-arġa*	*d’ad-ım.*
Aba	yaşlı.adam-ILG	gelin-IYE.3TK	için	iç-MAS	yat:YAR-1.TK

‘Yaşlı Aba’nın gelini (-nin sağlığı) için içmek üzereyim.’

(21) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

Men	*çış*	*pıž-ırγa*	*çat-qa-m*
ben	yemek	pişir-MAS	yat:YAR-GEÇ-1.TK

‘Ben biraz yemek pişirmek üzereydim.’

3.8. ‘gitmek, gezinmek’ eyleminin dilbilgiselleşmesi: prospektif

Altayca *-(A)rGA d’ür-* yapısı genel prospektif anlamlara sahiptir:

(22) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Bot	*ol*	*Ayabas*	*başta-ġan*	*neme-ler-diŋ*
tamamen:PAR	o	Ayabas	başla-PAR	şey-ÇOK-ILG
baş-tar-ın		*baz-arġa*	*yür-ge-m.*	
baş-ÇOK-IYE3.BEL		çarp-MAS	gezin:YAR-GEÇ-1TK	

‘Ayabas gibi liderleri baskı altına alacaktım. (harf.: Ayabas’ın liderlik ettiği liderler)’.

İlgili Şorca yapı *-(A)rGA çör-* şeklindedir ve bu yapı da ilk tipteki prospektif anlamı ifade eder. Eylem, henüz tamamen dilbilgiselleşmemiştir. Sadece gezinmek anlamı bildiren eylemlerle birleşir.

(23) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

Men	*iş-ke*	*par-arγa*	*çör-ça-m.*
ben	iş-YÖN	git-MAS	gezin:YAR-ŞIM-1TK

'İşe gideceğim.' ('çevrede dolaşıyorum, yanıma alacağım şeylere bakıyorum, kıyafetlerimi giyiyorum' vb.).

Hakasça *-(A)rGA çör-* yapısı da birinci tür prospektiflik bildirir:

(24) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Sug	*taza-rγa*	*çör.*
ırmak	kabar-MAS	yürü:YAR

'Irmak çok yakında kabaracak.'

(25) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Ol	*ılgi-rγa*	*çör.*
o	ağla-MAS	yürü:YAR

'O ağlamaya başlayacak.'

3.9. 'ulaşmak' eyleminin dilbilgiselleşmesi: prospektif

Altayca, Hakasça ve Şorca *d'et-/çet-* 'ulaşmak' eylemiyle kurulmuş mastar yapıları bir eylemin başlangıcının yaklaşmakta olduğuna işaret eder (çok yakın prospektif anlam):

(26) Altayca [Cheremisina ve Nevskaya 2000: 77-113]

Baş	*de-p*	*neme*	*boş*	*aylan-arġa*	*d'et-t-i.*
baş	de-BAĞ	şey	boş	dön-MAS	ulaş:YAR-GEÇ-3.TK

'Başının döndüğünü hissetti (harf.: 'baş' denen şey dönmek üzereydi)'.

(27) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

Uzu-rγa	*çet-t-i.*
uyu-MAS	ulaş:YAR-GEÇ-3.TK

'Uyumak üzereydi/neredeyse uykuya dalmıştı.'

(28) Hakasça [Zinaida Kotožekova]

Soox-tar	*pol-arγa*	*çit-t-ĭ.*
soğuk-ÇOK	ol-MAS	ulaş:YAR-GEÇ-3.TK

'Soğuklar gelmek üzereydi.'

3.10. Üzere son çekim edatının dilbilgiselleşmesi: prospektif

Türkçede sınır bildiren son çekim edatı üzere, *-mAk* mastarıyla bir arada kullanılarak yakın zaman prospektiflik işaretleyicisi şeklinde dilbilgiselleşmiştir.

(29) Türkçe [Marcel Erdal][5]

Git-mek	*üzere-yim / üzere-sin.*
git-MAS	için:SÇE-1.TK/için:SÇE-2.TK

'Gitmek üzereyim/gitmek üzeresin.'

Türk dillerindeki prospektif yapılarının çokluğu dikkat çekicidir. Bu yapılar, belli bir Türk dilinde en az iki türde karşıtlık ilişkisiyle kompleks bir sistem oluşturur: 1) genel prospektiflere karşın çok yakın prospektifler; 2) çok yakın prospektifler yaklaşan durumuna referans anından görece uzak olmasına

5 Bu örnek bana Marcel Erdal tarafından aktarılmıştır.

göre daha ileri seviyede zıtlaşabilir, örneğin Hakasça genel prospektif yapıları durumundaki *-(A)rGA pol-* ve *-(A)rGA it-,* çok yakın prospektif yapıları olan *-(A)rGA çit-, -(A)rGA tur-* ve *-(A)rGA çör-*'le zıtlaşır. Sondakiler iki kat daha fazla zıtlık taşır: *-(A)rGA çit-* yapısı, *-(A)rGA tur-* ve *-(A)rGA çör-* yapılarına nazaran, konuşma anına daha yakın bir gerçekleşecek eylemi ifade eder.

4. Mastar biçimindeki sözlüksel bileşene sahip prospektifler

Bunlar, ana tümcedeki *de-/te-* eylemleriyle birlikte kullanılan doğrudan veya dolaylı anlatım yapılarıdır. Bu tipteki yapıların Türk dillerinde hayli yaygın olduğu görülmektedir ve farklı alt gruplara ait, coğrafi açıdan birbirine uzak Türk dillerinde de bu yapılar mevcuttur. (2)'de bir Türkçe örnek gösterilmişti. Burada ise, yan tümcedeki mastar biçiminde bulunan eyleme göre düzenlenmiş daha fazla örnek verilecektir:

(30) Uygurca [Abdurishid Yakup]

Yagmur yara-y	*de-p*	*tur-idu.*
yağmur düş-EMR.1TK	de:YAR-BAĞ	dur:YAR-ŞIM

'Yağmur yağacak (harf.: 'yağmur "düşmeme izin ver" diyor').

(31) Şorca [Dyrenkova 302-304]

Aŋna-yın	*de-p*	*taγ-a*	*şıq-t-ım.*
avlan-EMR.1TK	de:YAR-BAĞ	dağ-YÖN	çık-GEÇ-1TK

'Avlanmak üzere dağa çıktım (harf.: "Avlanayım" diyerek dağa çıktım')'

4.1. Yan tümce yükleminin gelecek zaman biçimi

Sözlüksel bileşenin bildirme kipinde görüldüğü dolaylı veya dolaysız anlatımlardan dilbilgiselleşen yapılar görmek de mümkündür. Bunun bir örneği için (32)'deki Duhaca (daha öncesinde Tuvacanın bir diyalekti olan ve Moğolistan'da konuşulan bir Türk dili) dolaylı anlatım tümcesine bakılabilir. Gösterimsel eş bağımlı yapılar burada dolaylı anlatımın ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş durumdadır. Örneğin, bitimli eylem, üçüncü kişi işaretleyicisi almıştır (normalde, Türk dillerinde burada sıfır biçimbirim kullanılır). Bunun yanı sıra (2)›deki gelecek zaman yapısındaki doğrudan anlatıma da bakılabilir.

(32) Duhaca [Elisabetta Ragagnin, alan verisi]

Şil	*bus-a*	*beer*	*de-p*	*duru.*
şişe	kır-BAĞ	ver:YAR.GEL	de-BAĞ	KOPULA

'Şişe kırılacak.' (harf. 'Şişe, "kırılıvereceğim' deyip duruyor')

4.2. Yan tümce yükleminin şimdiki zaman biçimi

Şorcada sözlüksel eylemin şimdiki zaman biçimi de sıklıkla karşılık bulur.

(33) Şorca [Dyrenkova 302-304]

Payagı	*quş*	*öre*	*attı-p*	*uçuq*	*şıq-ça-m*	*te-p,*
şu	kuş	yukarı	zıpla-BAĞ	uç-	çık-ŞIM-1TK	de-BAĞ

qanat-tar-ın	*şabın-γançe*	*aγ-a*	*orala-bıs-t-ı.*
kanat-ÇOK-3TK.IY.BEL	çırp-BAĞ	ağ-yön	dolan-BIT-ŞIM-3TK

'[Bahsi geçen] kuş uçmak üzereydi; kanatlarını genişçe açtı, ama ağa dolandı.' (harf.: 'Kalkacağım" deyip.')

5. Güney Sibirya Türk Dillerindeki bireşimli prospektif biçimleri

Mastar halinde bulunan ve sözlüksel bileşen içeren prospektif yapılar grubu oldukça fazladır. Bunların tamamı şu özellikleri gösterir: 1) Baş olan eylem sözlük anlamı özelliklerini kaybeder, yani anlam yitimine uğrar; 2) Tüm bu yapılar prospektif anlam sahiptir, yani anlamsal genelleme görülür; 3) Cansız öznelerle kullanılabilirler, yani daha geniş ölçekte birleşiklik gösterirler. Bu yapılardan bazıları ileri seviye dilbilgiselleşmeye de uğrayabilir; 4) Zaman morfolojisinden sıyrılırlar, yani morfolojik eksilme görülür; 5) Kısalıp sentez haline gelirler, yani fonolojik eksilme görülür.

Sürecin tüm aşamalarının tamamlanmış olması durumunda, önceki baş eylem mastar biçimlendiricisiyle beraber görünüş-zaman veya kip işaretleyicisine gelişir; örneğin Şorcadaki *-(A)rGA çat-* yapısı *-(A)rGA ça-* biçimlendiricisini ortaya çıkararak, şimdiki zamanda sentezlenme eğilimi gösterir. (34)'te, ça- unsuru hem prospektif hem de zaman anlamı bildirir. (35)'te ise zaman ve görünüş ayrı ayrı ifade edilmiştir. Bu bakımdan, Şorcada *-(A)rGA ça-* şeklinde bitimli bir prospektif yapısından bahsedilebilir (Nevskaya 1993).

(34) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

Par-arga ça-m.
git-PROSP-1TK

'Gideceğim.'

(35) Şorca [Nevskaya, alan verisi]

par-arγa	*çat-t-ı.*
git-MAS	yat:YAR-GEÇ-3TK

'Gidecekti.'

Altaycada *çat-* barındıran (20) ve Hakasça *tur-* ile kurulan (19) yapılar, ayrıca *çör-* (24) ve (25) yapısı şimdiki zamanda benzer eğilimler gösterir. Bu, tipolojij açıdan iyi belirlenmiş bir süreçtir: Analitik görünüş biçimleri bireşimsel görünüş-zaman biçimlerinin ortaya çıkmasını sağlar. Benzer bir gelişme Eski Türkçede de görülmektedir (Erdal 2004: 244).

6. Sonuç

Türk dillerinde mevcut olan materyal, daha önce hiçbir tipolojik araştırmada tanıklanmamış prospektif biçimlerini ve bunların kaynaklarını ortaya koymaktadır: zihinsel algılayış eylemlerinin başlı mastar yapıları (düşünmek, karar vermek), eylem (yapmak), var olmak (olmak), bir yerdeki durum (oturmak, kalkmak, yatmak), hareket (gezinmek, ulaşmak) ve bunların yanı sıra sebep bildiren *üzere* son çekim edatı ile *söylemek* eylemli dolaylı ve dolaysız anlatım yapıları.

Her zaman sözlüksel kaynaktan prospektif biçime doğrudan bir gelişme görülmeyebilir. Belli yapılar istek ve/veya niyet aşamalarından geçerek ortaya çıkar. Türk dillerinde böyle durumlarda, dilbilgiselleşmenin hem önceki hem de sonraki aşamaları aynı anda var olabilir. Öyle ki, Güney Sibirya Türk dillerinde bazı yapılar bireşimli prospektif biçimlerine gelişmektedir.

Güney Sibirya Türk dillerindeki prospektif biçimleri, Comrie'nin bahsetiği prospektiflikten daha fazla çeşitlilik gösterir: genel bir prospektif anlam ve yaklaşmakta olan bir olaya kısa bir zaman aralığıyla birlikte yakınlık. Sibirya Türk dillerinde zamansal yakınlık bildiren prospektif biçimleri, dört grupta zıtlık oluşturarak, gerçekleşecek olaya zamansal uzaklık bildirebilir.

Kısaltmalar

BAĞ	bağ-fiil	GEL	gelecek	PROSP	prospektif
BEL	belirtme	GEN	geniş zaman	SFIL	sıfat-fiil
BIT	bitmişlik	ILG	ilgi	ŞIM	şimdiki zaman
BUL	bulunma	IYE	iyelik	TK	tekil kişi
ÇOK	çoğul	MAS	mastar	YAR	yardımcı unsur
DIR	direktif	OLMS	olumsuzluk	YÖN	yönelme
EMR	emir	PAR	parçacıl		
GEÇ	geçmiş	SÇE	son çekim edatı		

Kaynaklar

Bybee, J. Perkins, R. & Pagliuca,W. (1994). *The evolution of grammar. Tense, aspect and modality in the languages of the world.* Chicago. The University of Chicago Press.

Cheremisina, M. I. ve Nevskaya, I. A. (2000). 'I stood to lie down' and 'I sat to leave': Infinitive constructions of intention in South Siberian Turkic languages, in: *Turkic Languages*. Vol. 4, 77-113.

Comrie, B. (1976). *Aspect*. New York: Cambridge University Press.

Dahl, Ö. (1985). *Tense and aspect systems*. London, New York: Basil Blackwell.

Dyrenkova, N. D. (1941). *Grammatika šorskogo jazyka.* Moskva-Leningrad: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR.

Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.

Fleischman, S. (1983). From pragmatics to grammar: Diachronic reflections on complex pasts and futures in Romance, in: *Lingua* 60, 183-214.

Glück, Helmut (ed.) (2000). *Metzler Lexikon Spcrache. 2., erweiterte Auflage*. Stuttgart/Weimar: J. B. Metzler.

Heine, Bernd (1992). Grammaticalization chains. *Studies in Language* 14/1.

Heine, Bernd (1993). *Auxiliaries: cognitive forces and grammaticalization*. New York: Oxford University Press.

Heine, Bernd ve Kuteva, Tanya (2002). *World lexicon of grammaticalization.* Cambridge: Cambridge University Press.

Hopper, Paul J. (1991). On some principles of grammaticalization, in: Traugott, E. C. & Heine, B. (ed.). *Approaches to grammaticalization*. Vol. 1. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.

König, Ch. (1993). *Aspect in Maa.* (Afrikanistische Monographien 3). Institut für Afrikanistik. Universität zu Köln.

Kuteva, Tanya (2001). *Auxilation. An enquiry into the nature of grammaticalization*. Oxford: Oxford University Press.

Maslova, Elena S. (2001). Prospektiv i resul'tativ: ob odnom slučae semantičeskogo vzaimodejstvija, in: Xrakovskij V.S. et al. (ed.) *Meždunarodnaja konferencija "Kategorii glagola i struktura predloženija". Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg. 28-30 maja 2001 g. Tezisy dokladov*. Sankt-Peterburg, 45-47.

Nevskaya, Irina A. (1993). *Formy deepričastnogo tipa v šorskom jazyke*. Novosibirsk: Izdatel'stvo Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta.

GÜNEY SİBİRYA TÜRK DİLLERİNDE BETİMSEL İKİNCİL YÜKLEMLER

Irina Nevskaya,
Çev. Selcen Koca Sarı

Katun Irmağı,
Altay Cumhuriyeti
© Irina Nevskaya

1. Giriş notları

Semantik özneye birden fazla yüklemle işaret eden kompleks yüklemlerin kendine has sentaktik yapısı birbirinden farklı dillerde iyi bilinen bir konudur. Bu tür bileşik yüklemlere *O yorgun döndü, yalnız yaşadı, öğretmen olarak çalıştı* vb. gibi yapılar örnek verilebilir. Bu tür yapılar iki semantik yüklem içermektedir: ana yüklem fiil şekliyle ifade edilir ve ikincil yüklem ise çoğunlukla isim şekli veya bitimsiz fiil şekliyle ifade edilmektedir. Bir taraftan ikinci bileşen sentaktik açıdan ilk bileşene bağlıdır ve çoğunlukla ilk bileşenin durumunu niteleyen/belirten zarf olarak tanımlanmaktadır. Diğer taraftan ise bu bileşen semantik açıdan ve çoğunlukla biçimsel olarak cümlenin öznesi veya diğer bazı isimsel bileşenlere bağlanmakta ve cümlenin ikincil yüklemi gibi görünmektedir.

Bu tür yüklemler sadece sentaktik yapının öznesine değil, aynı zamanda diğer sentaktik işlevlere sahip bir nesneye veya isimlere işaret edebilmektedir. Örneğin *O çayını soğuk içer* cümlesindeki ikincil yüklem olan *soğuk*, ana yüklemin doğrudan nesnesi olan çay maddesinin fiziksel durumunu tanımlamaktadır. Schultze-Berndt & Himmelmann'ı (2004) takip ederek biz bu isimleri 'betimleyici yüklemin denetleyicisi' olarak adlandıracağız.

İkincil yüklemleri belirtmek için farklı terimler kullanılmıştır: "predicativum" (Latin dilbilimciler tarafından) (Pinkster 1988), "yüklemcil nitelik" (Paul 1919, Halliday 1967), "yardımcı yüklem" (Nichols 1978, Plank 1985) ve "betimleyici ikincil yüklem" (Schultze-Berndt & Himmelmann 2004).

Bu tip yüklemlerin bazı yapısal türleri Sibirya Türk dillerinde de belirlenmiştir: Altay Türkçesinde Tybykova tarafından (1988, 1991) ve Şorcada farklı bir teminoloji kullanarak fakat aynı konuya işaret ederek Nevskaya (1998) tarafından. Burada Güney Sibirya Türk dillerinden Şorca, Altayca, Hakasça ve Tuvacada bu tip yüklemlerin önemli yapısal türlerini belirtmeyi amaçladık.[1]

2. Betimleyici ikincil yüklem yapısı

Schultze-Berndt & Himmelmann (2004, 77-78) betimleyici ikincil yüklem yapısı için şu kriteri geliştirmiştir: Onlar betimleyici ikincil yüklemi cümlecik seviyesinde "ana yüklem ve betimleyici olmak

1 Dil malzemesi, bu kategoride son zamanlarda yapılmış tanımlamaların düzenlenmesiyle oluşan anket baz alınarak derlenmiştir. Tuva, Altay ve Hakas dil örneklerini toplamamda ve değerlendirmemde bana yardımcı olan sevgili çalışma arkadaşlarım Dr. Bajlak Ooržak, Dr. Larisa Tybykova ve Dr. Marija Čertykova'a şükran borçluyum. Şorca örnekler için, 2005 ve 2006'daki alan araştırmam sırasında derlediğim dil verilerini kullandım. Aynı zamanda bu diller üzerine hazırlanmış gramer tanımlarına da başvurdum (Baskakov 1958, 1966, 1972, 1975, 1985; Dyrenkova 1941, Isxakov & Pal'mbax 1961). Bu makalede güney Sibirya Türk dillerindeki betimleyicilerle ilgili araştırmalarımın ilk sonuçları sunulmaktadır.

Halk Oyunları
Yelo Kasabasındaki
El Oyın, Altay
Cumhuriyeti, 2012
© Larisa Tybykova

üzere iki unsur içeren, betimleyici tarafından ifade edilen bir olayın durumunun, ana yüklem tarafından ifade edilen sonucun zaman çerçevesi içerisinde tutulan"; betimleyicinin "zorunlu olarak denetlendiğini, örneğin ana yüklemin katılımcılarının biriyle aralarında şekil bakımından bir ilişki bulunan", "betimleyicinin ana yüklemle kompleks veya dolaylı yüklem olarak şekillenmemiş"; betimleyicinin ne ana yüklemi tamamlayıcı bir tümleç ne de denetleyenin niteleyicisi olduğu; betimleyicinin ana yükleme bağlı ve ana yüklemle aynı bürünsel (prozodi) birimin üyesi yapılar olarak tanımlarlar.

Betimleyici yüklemin kullanılmasına izin veren ana yüklem doğal olarak belirli semantik gruplara aittir: hareket, durum, durumun değişimini bildiren fiiller vb. Betimleyici yüklemler çoğunlukla denetleyicilerinin fiziksel veya mental (zihnî) durumlarını tarif ederler (ölü, sarhoş/içkili, sıcak, pişmiş vb.)

Yapısal veya hatta identik bakımdan betimleyici ifadeye sahip, betimleyici yüklemlere oldukça benzer olan diğer bazı fenomenlerden ayırt edilmelidir. Bunlar şunlardır:

1. Durum zarfları: Almanca *Er hat die Party wütend verlassen* 'O partiyi kızgın bir şekilde/kızgın terk etti' cümlesi - eğer eylemin durumu ifade ediliyorsa 'kızgın bir şekilde' veya öznenin mental (zihnî) durumu betimleniyorsa 'kızgın' olarak iki farklı şekilde yorumlanıp, İngilizceye tercüme edilebilir;

2. Sonuç belirteçleri: Almanca *Sie schlugen ihn halb tot* 'Onlar onu yarı ölü şekilde dövdüler': sonuç belirteçleri ana yüklemdeki eylemin sonucunu ifade etmektedir, bu nedenle bunlar ana yüklemin zaman çerçevesine ait değillerdir;

3. Ana yüklemin tümleçleri: İngilizce *He seemed tired* 'O yorgun görünüyordu' cümlesinde *yorgun* unsuru *görünmek* yükleminin tümlecidir, *yorgun* yapının zorunlu unsurudur (**he seemed* 'O görünüyordu' şeklindeki bir cümle gramer kurallarına uygun değildir.)

4. Yan cümleciklerdeki ana yüklemler; karşılaştırma: *He went away outraged* 'O öfkeyle uzaklaştı' ve *Outraged, he went away* 'Öfkelenerek o uzaklaştı'. İlk bağlamda, 'öfke', diğer eylemin (*uzaklaşmak*) meydana geldiği anda öznenin durumunu tarif eden betimleyici ikincil yüklem olarak kullanılmıştır. İkinci bağlamda ise, 'öfke' cümlecik benzeri bir unsurdur: *Being outraged, he weny away.* 'Öfkelenerek, uzaklaştı'. İki bağlam da yapısal, şekilsel ve pragmatik özellikleri bakımından farklıdır. Özellikle ikincil yüklem ana yüklemin tonlama yapısı içerisinde yer almaktadır ve onun şekilsel özelliklerini paylaşmaktadır, örneğin olumsuzluk alanı gibi. Bu nedenle olumsuzluk işleyicisi ikincil ve ana yüklemi ayırt etmede bir test işlevi görebilmektedir (bk. Schultze-Berndt & Himmelmann 2004, 136-139).

Tüm bu kriterler güney Sibirya Türk dillerindeki betimleyiciler için de geçerlidir.

3. Güney Sibirya Türk dillerinde betimleyici yüklemlerin yapısal türleri

3.1 Betimleyici olarak yalın sıfatlar

Yalın sıfat şeklindeki betimleyiciler güney Sibirya Türk dillerinde sık görülen türde yapılar değildir. Tuvacada bu tür betimleyicilere hiç örnek bulamadık. Altaycadaki *qalaŋï* 'hafif sarhoş' sıfatının özne denetleyicisiyle semantik öznenin fiziksel durumunu tarif eden betimleyici yüklem olarak kullanıldığı sadece bir bağlam tespit edilmiştir (3). Şorcada bunların kullanımının benzer bağlamlarla sınırlı olduğu gözlemlenmiştir: burada ezirik 'sarhoş' sıfatı özne denetleyicisi ile birlikte kullanılmaktadır (1). Altay Türkçesine karşın, Şorcada "sıcak/soğuk" sıfatları "çay"ın doğrudan nesne olduğu yapılarda "çay" denetleyicisinin fiziksel durumunu tarif etmede de kullanılmaktadır (2). Altayca ve Şorcadaki yalın sıfatların bulunduğu bu tür ifadelerin deyimleşme/kalıplaşma sürecinde olduğu görülmektedir. Bunlar kullanıma hazır birimler olarak kullanılmakta; bağımsız sentaktik yapılar olarak kullanılmamaktadır. Türkçedeki benzeşen durumları tartışan Schroeder (2004, 136-139) birleştirmeden bahsetmektedir.

Bu durum Hakasçada farklıdır. Burada, hem özne denetleyicisiyle (4) (Şor ve Altaycayla aynı bağlama sahip) hem de nesne denetleyicisiyle (5-8) kullanılan pek çok betimleyici sıfat bulduk. Hakasçada özellikle dikkat çeken şey bu tür yüklemlerin yaygın şekilde kullanılmasıdır. Benzer bağlamlarda, diğer güney Sibirya Türk dillerinin hepsi farklı tür yapılar kullanmaktadır. Bununla birlikte Rusça da sıfatsal betimleyicilere sahiptir. Hakasçanın bu tür betimleyicileri yapılarıyla birlikte Rusçadan kopyaladığını varsayabiliriz. Bu varsayım Hakasçadaki Rusça etkisini gösteren daha başka örneklerle kuvvetlendirilebilir (ÖNY şeklindeki tipik Türkçe kelime dizimine karşın Hakasçada serbest kelime diziminin bulunması bu tür örneklerden biridir). Aşağıdaki örneklerden (1)-(3)'ün özne denetleyicisiyle ve (4)-(7)'nin nesne denetleyicisiyle kullanıldığını dikkate alın:

Şorca

(1) Ol *ezirik* kel-d-i.
o sarhoş gel-GEÇ-3
'O *sarhoş* geldi.'

(2) Ol šay-dï *sooq* iš-ča.
o çay-BEL soğuk iç-ŞİM
'O çayını *soğuk* içer.'

Altayca

(3) Ol *qalaŋï* kel-d-i.
o hafif.sarhoş gel-GEÇ-3
'O *hafif sarhoş* geldi.'

Hakasça

(4) Ol *izïrïk* kil-gen.
o sarhoş gel-BİT
'O *sarhoş* gelmiş.'

(5) Min anï sïrer-ge *püdïn* *paza*
ben o:BEL sen:ÇKL-BUL bütün/zarar görmemiş ve

χazïχ pir-če-m.
sağlıklı ver-ŞİM-1TŞ
'Sizlere onu *bütün/zarar görmemiş ve sağlıklı* (bir şekilde) veriyorum.'

(6) Aχča-ŋar-nï *pray* al-ïp al-ïŋar!
para-İYE2ÇKL-BEL tam al-ZF al:YAR-EMR2ÇKL
'Paranızı *tam* alın!'

(7) Ol anï bol'nica-daŋ *sala* *tirig* sïγar-ïp al-γan.
o o:BEL hastane-AYR yarı canlı al-ZF al:YAR-BİT
'O onu hastaneden *yarı ölü* almış.'

Tuvaca yalın sıfatları betimleyici olarak kullanmamaktadır. Betimleyici semantiği ifade etmenin bir başka yolu da kompleks cümle yapısı ile bağımlı isim cümleciği kullanmaktadır. (8)'deki bağımlı isim cümleciğinin koşaç fiili bitimsiz *-GAš-* zarf-fiilidir:

(8) Ol *anïyaq* *turγaš* čoq.apar-γan.
o *genç* dur:YAR-ZF öl-BİT
'O genç ölmüş (ger.: o *gençken* ölmüş).'

3.2 Yönelme halindeki isimler

Batı Türk dillerinde yönelme işaretleyicili isimlerden oluşan betimleyiciler bulunmamaktadır. Güney Sibirya Türk dillerinde ise bu tür betimleyiciler hem yalın sıfatlarla yarışmakta hem de yalın sıfatların tümleci durumundadırlar. Bu rekabete özellikle yalın isimlerin hem özne hem de nesne denetleyicileriyle yönelme halindeki isimlerden daha aktif olduğu Hakasçada şahit olduk: (10)'a özne denetleyicili ve (11)'e nesne denetleyicili yönelme halindeki betimleyiciler olduklarını göz önünde bulundurarak bakınız. Diğer taraftan Şorcada yalın sıfatlar tercih edilmektedir, buna rağmen biz özne denetleyicili yönelme halindeki betimleyiciye bir örnek bulduk (9). Altaycada birbirini tamamlayan iki tür bulunmaktadır: yalın sıfatlar özne denetleyicilerle ve yönelme halindeki sıfatlar nesne denetleyicileriyle ortaya çıkmaktadır, bakınız (14) ve (15). Tuvacada, yalın sıfatların ikincil yüklem işlevleri yoktur, fakat yönelme halindeki sıfatların nesne denetleyicisi işlevi oldukça yaygındır, (12) ve (13)'te olduğu gibi.

Semantik bakımdan yönelme halindeki betimleyiciler semantik öznelerinin çoğunlukla fiziksel (içecekler için *sıcak/soğuk*, et için çiğ, insanlar için *sağlıklı* vb.) veya sosyal durumları (insan için *yalnız*) aynı zamanda yaş (insan için *genç*) veya tamlık (*dolu*, *zarar görmemiş*) gibi özelliklerini ifade ederler.

Yönelme halinin bu durumda zamana bağlı belirli yan anlamlarının olduğunu varsayabiliriz. Halihazırdaki haliyle yönelme hali Sibirya Türk dillerinde yerin belirli semantik türlerini ifade etmede (Nevskaya 1997, 2001, Nevskaya&Menz 2003) ve aynı zamanda süreklilik bildiren zaman anlamında (Şorca *köp čïl-ġa* [çok yıl-YÖN] 'uzun yıllar boyunca') yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Yönelme halindeki betimleyicilerle ifade edilen tüm durumlar bir anlamda zamanla ilgilidir, örneğin *O çayını sıcak içer* bağlamında *sıcak* 'çayı sıcak olduğu müddetçe, çayının sıcak olması durumunda' anlamındadır. Çay soğuduğunda, o çayını artık içmeyecektir.

Güney Sibirya Türk dillerindeki yönelme halindeki isimlerin kullanımı Türkçedeki komşu dillerden ödünç alınan *hal* 'durum' gibi soyut isimlerin betimleyici olarak kullanımına denktir (bk. Schroeder, bu sayıda).

Şorca

(9) *Čaγïs-qa* čat-qan.
yalnız-YÖN yaşa-BİT
'O *yalnız* yaşamış.'

Hakasça

(10) Ol *čiit-ke* üre-en.
o genç-YÖN öl-BİT
'O *genç* ölmüş.'

(11) Ol čey-nï *ïzï-ge*/*sooχ-χa* ïz-ïbïs-ken.
o çay-BEL sıcak-YÖN/soğuk-YÖN iç-BİTGÖR-BİT
'O çayını *sıcak/soğuk* içmiş.'

Tuvaca

(12) Ol et-ti *čig-ge* či-ir.
o et-BEL çiğ-YÖN ye-GNŞ
'O eti *çiğ* yer.'

(13) Siler-ge onu *büdün-bürün*, *qan-qadïq-qa* ber-ip.tur men.
siz-YÖN o:BEL bütün çok.sağlıklı-YÖN ver-ŞİM ben
'Ben onu size *zarar görmemiş* (ger.: *bütün*) *ve sağlıklı* veriyorum.'

Altayca

(14) Ol čay-nï *izü-ge* le ič-er.
o çay-BEL sıcak-YÖN PAR iç-GNŞ
'O çayını sadece *sıcak* içer.'

(15) Ol et-ti *čiy-ge* de d'i-ir.
o et-BEL çig-YÖN PAR ye-GNŞ
'O eti bile *çiğ* yer.'

3. 3 Yönelme halindeki isimler

Yönelme halindeki betimleyiciler sıklıkla kullanılan yapılar değildir. Biz soyut isim olan *tuš* 'zaman'ın özne denetleyicisiyle kullanıldığı Altaycaya ait bir örnek (16) ve bir iyelik yapısı içerisinde yardımcı isim olan ara 'ara yer'in nesne denetleyicisiyle kullanıldığı bir örnek (17) tespit ettik. Her iki denetleyici de insandır; betimleyiciler onların zamana bağlı durumunu ifade eder.

Altayca

(16) Ol *d'aš* *tuš-ta* božo-ġon.
o genç zaman-BUL öl-BİT
'O *genç* ölmüş.'

Tuvaca

(17) Ol emnelge-den onu *ölüg-dirig* *ara-zïn-da*
o hastane-AYR o:BEL ölü-diri yer.ara-İYE3-BUL

ap-al-ɣan.
al:ZF-al:YAR-BİT
'O onu hastaneden o *yarı ölüyken* almış (ger.: *ölüyle diri arasında*).'

3.4 BXlA[2] Sontakı edatlı isimler

Bizim verimiz sontakı edatı *bile* ile isimleştirilmiş sıfatla ifade edilen bir Tuvaca betimleyici örneği içermektedir. Sıfat sontakı edatıyla birlikte isimleştirilmenin belirteni olan iyelik işaretleyicisine sahiptir.

2 Biz Türkolojide gelenekselleşen Türkçe sesbilimin arşimorfemik temsillerini kullandık: A arka ünlülü gövdeden sonra gelen a'ya ve ön ünlülü gövdeden sonra gelen e'ye işaret etmektedir. X düz arka ünlülü kelimelerde ı'ya ve düz ön ünlülü kelimelerde i'ye, ön yuvarlak ünlülü kelimelerde ü'ye ve arka yuvarlak ünlülü kelimelerde u'ya işaret etmektedir. G ünlüyle biten veya ötümlü ünsüzlerle biten ön ünlülü gövdelerden sonra g'ye, ünlüyle biten veya ötümlü ünsüzlerle biten arka ünlülü gövdelerden sonra ğ'ya, ötümsüz ünsüzlerle biten ön ünlülü gövdelerden sonra k'ye, ötümsüz ünsüzlerle biten arka ünlülü gövdelerden sonra q'ya işaret etmektedir. M nazallardan sonra m'ye, ötümsüz ünsüzlerden sonra p'ye ve bunların dışındaki durumlarda b'ye işaret eder. L sırasıyla nazallardan sonra n'ye, ötümsüz ünsüzlerden sonra t'ye ve bunların dışındaki durumlarda l'ye işaret eder. Bazı Türkçe değişkelerde L aynı zamanda r, l, y'den sonra d'ye de işaret etmektedir. Parantez () içerisindeki ünlüler sadece ünsüzle biten gövdelerden sonra görülür. Parantez () içerisindeki ünsüzler sadece ünlüyle biten gövdelerden sonra görülür.

Tuvaca

(18) Aqša-nï *bürün-ü-bile* ap al-ïŋar.
para-BEL tüm-İYE3-VAS al:ZF al:YAR-EMR2ÇKL
'Paranızı *bütünüyle* alın!'

3. 5 Sahiplik isimleri

Korpusumuzdaki betimleyicilerin büyük bir kısmı bir şeye sahip olmayı ifade eden ilişkisel isimlerden oluşmaktadır. Sibirya Türkçesinde bu şekiller sahibi olunan nesnenin ismine genel Türkçe bir ek olan -LXG/-LX ekinin eklenmesiyle oluşur. Ne var ki bu ekin olumsuz karşılığı olan -sXz olumsuzluk eki Sibirya Türk dillerinde bulunmamaktadır. Bu nedenle sahiplik isimlerinin olumsuz karşılıkları analitik olarak şekillendirilmektedir: Aynı zamanda olumsuzluk parçacığı işlevi bulunan, bulunmamayı bildiren isimsel yüklem *čoq*/*d'oq* sahibi olunmayan nesnenin ismine eklenmektedir. Böylece sahip olmama ismi bulunmama isimsel yükleminden gelişen betimleyici yapıdan gelir: Şorcadaki *pala čoq [çocuk bulunmamak] 'Çocuk yok' > pala čoq 'çocuksuz'.*

Şorca

(19) Ol *pala-lïγ* /*qursaq-tïγ*/*pala čoq* nan-d-ï.
o çocuk-lu / kursak-lı / çocuk-yok gel.geri-GEÇ-3
'O *çocuklu/hamile/çocuksuz* döndü.'

Altayca

(20) Ol *pala-lu* /*bar-lu* /*bala d'oq* d'an-ġan.
o çocuk-lu / var-lı / çocuk yok gel.geri-BİT
'O *çocuklu/hamile/çocuksuz* dönmüş.'

Hakasça

(21) Ol *pala-lïγ* /*pala čoq* aylan-γan.
o çocuk-lu /çocuk yok gel.geri-BİT
'O *çocuklu/çocuksuz* döndü.'

Bu tür betimleyiciler çoğunlukla cümlenin gramatikal öznesine işaret ederler. Bunlar gramatikal özneyi farklı açılardan karakterize ederler: sosyal statüye sahiplik (19)-(21), görünüş (25), (27), (28), fiziksel durum (31), mental (zihnî) durum (26), (29) ve (30) vb. Diğer dillerdeki soyut isimlerin işlevsel bakımdan karşılığı olan *-LXG /-LX* eki tüm isim öbeklerine eklenebilir, bk. (25)-(31).

Altayca

(25) Küskü-de ağaš-tar *andïy* *d'araš* *öŋ-dör-lü* turup-d'at.
sonbahar-BUL ağaç-ÇKL çok güzel renk-ÇKL-li dur-ŞİM
'Sonbaharda ağaçlar *çok renkli* durur (ger.: *çok güzel renkli*).'

(26) Olar *ekü* *ep-tü-d'öp-tü* čat-t-ï-lar.
onlar iyi uyum-lu-hoşnutluk-lu yaşa-GEÇ-3-ÇKL
'Onlar *uyum ve hoşnutluk içinde* yaşadılar.'

Hakasça

(27) Küskü-de ayaš-tar *andaγ* *sïlïg* *öŋ-nig* tur-ča-lar.
sonbahar-BUL ağaç-ÇKL çok güzel renk-li dur-ŞİM-ÇKL
'Sonbaharda ağaçlar *çok renkli* durur (ger.: *çok güzel renkli*).'

Tuvaca

(28) Küzün ïyaš-tar *dïqa* *čaraš* *öŋ-ner-lig* tur-ar.
sonbahar.da ağaç-ÇKL öyle güzel renk-ÇKL-li dur-GNŞ
'Sonbaharda ağaçlar *öyle renkli* durur (ger.: *çok güzel renkli*).'

(29) Olar *ep-nayïral-dïγ* čurtta-p tur-γan-nar.
onlar uyum-lu yaşa-ZF dur:YAR-BİT-ÇKL
'Onlar *uyum ve hoşnutluk içinde* yaşamışlar.'

(30) Ol bis-ke kezääde *xey-a't-tïγ* kel-ir tur-γan.
o biz-YÖN her zaman iyi.huy-lu gel-GNŞ dur:YAR-BİT
'O bize her zaman *iyi huylu* gelmiş.'

(31) Sportüü marγïldaa-že *baγay* *beletkel-dig* čor-upqan.
sporcu yarışma-DİR kötü hazırlık-lı git-BİT
'Sporcu yarışmaya *kötü bir şekilde* gitmiş (ger.: *kötü bir hazırlıkla*).'

Bu tür betimleyiciler (32)'de olduğu gibi nesne denetleyicisiyle sadece Şorca ve Hakasçada bulunmaktadır. Altayca ve Tuvacaya gelince, onlar nesne denetleyicileri için yönelme işaretleyicili sahiplik/sahip olmama isimleri ile ifade eden betimleyicileri kullanmaktadır (bk. aşağıdaki 3.6. bölüm).

Hakasça

(32) Ol čey-ni *süt čoχ /saχar-lï* is-če.
o çay-BEL süt yok /şeker-li iç-GNŞ
'O çayını *sütsüz/şekerli* içer.'

3.6 Yönelme halindeki sahiplik isimleri

Altay ve Tuvacada "yalın" sahiplik isimli betimleyiciler özne denetleyicisine sahipken [bk. (33) ve (34)], bulunma işaretleyicili sahiplik isimleri nesne denetleyicisine sahiptir (bk. 3.5. bölüm).

Tuvaca

(33) Ol šay-nï *süt* *čoq-qa* iž-er.
o çay-BEL süt yok-YÖN iç-GNŞ
'O çayını *sütsüz* içer.'

Altayca

(34) Ol čay-dï *süt* *d'oq-qo* ič-er.
o çay-BEL süt yok-lu iç-GNŞ
'O çayını *sütsüz* içer.'

3.7 Tuvaca *qïldïr* ve *turda* sontakı edatlı sahiplik isimleri

Tuvacada aynı zamanda sahiplik isimleriyle ifade edilen ve bunları nesne denetleyicisi için *qïldïr* 'yapma' veya *turda* [dur-BUL] bağlaçlarıyla birleştiren betimleyiciler de bulunmaktadır, bk. (35) ve (36).

Tuvaca

(35) Ol šay-nï *čigir-lig* qïldïr iž-er.
o çay-BEL şeker-li yapmak iç-GNŞ
'O çayını *şekerli* içer.'

(36) Ol qaday-ïn *iš-tig* *turda* qaap-qan.
o karı-İYE3BEL kursak-lı SNTKE bırak-BİT
'O karısını *hamileyken* bırakmış (*onun hamile olduğu sırada*).'

(35)'deki yapının bu fiille, zarf-fiilsel yapıya dayandığını varsayabiliriz, örneğin *O çayını tatlandırarak içer* cümlesinde olduğu gibi. *qïldïr* -(X)p zarf-fiil işaretleyicisini kaybetmiştir ve burada sontakı edatı olarak gramatikalleşmiştir. Bu tür gramatikalleşme Sibirya Türkçesinde oldukça nadir görülmektedir. Sontakı edatı *qïldïr*, *bol-/pol-* 'olmak' fiilinin -(X)p zarf-fiiliyle birleşmesinden oluşan *bolup/polïp* sontakı edatının bir benzeridir. *bol-/pol-* da çoğunlukla betimleyici şeklindedir, fakat sadece özne denetleyicileri ile birlikte kullanılmaktadır (bkz. 3.8. bölüm).

(36)'daki betimleyici sahiplik ismi ve koşaç fiili *tur-* 'durmak' ile ifade edilen kompleks isimsel yüklemli zarfa bağlı cümleciği anımsatmaktadır. (37)'deki čïdïrda olduğu gibi bağımlı bir cümlecikte fiil çekimlenmiş ve kısaltılmış bitimsiz fiil şeklinde görülmeliydi. *turda*'da olduğu gibi hal ekleri fiil gövdesine doğrudan eklenemez. Bu sebeple biz *turda*'yı (36)'da sontakı edatı olarak kabul ediyoruz.

(37) Ol emnelge-den onu *ölüg-dirig* *arazïnda/čügle* *tïn-nïγ*
o hastane-AYR o:BEL ölü-diri arasında/zor nefes-li
čïd-ïr-da ap-al-γan.
yat:YAR-GNŞ-BUL al:ZF-al:YAR-BİT
'O onu hastaneden *yarı ölü* aldı (ger.: *ölüyle diri arasında/zor nefes alan*).'

Tuvacada *turda* sontakı edatı aynı zamanda isim ve isim öbekleriyle betimleyici şekline sahiptir. Onlar cümlenin nesnesine işaret etmektedir:

(38) Men onu *bičii* *uruγ* *turda* kör-gen men.
ben o:BEL küçük çocuk SNTE gör-BİT ben
'Ben onu *küçük bir çocuk olarak* görmüşüm.'

3.8 Sontakı edatı *bolup* ile kurulan betimleyiciler

Sontakı edatı *bolup, bol-/pol-* 'olmak' fiilinin *-(X)p* zarf-fiili ile birleşmesinden meydana gelmiştir. Bu yapı kısaltılabilir ve yapının güney Sibirya Türk dillerinde farklı şekilleri bulunabilir. *bolup* sadece özne denetleyicili betimleyiciler oluşturur. Bu tip betimleyicilerin en belirgin semantik türü rol ve durum betimleyicileridir:

Tuvaca

(39) Ol *bašqï* *bolup* ažïlda-p čora-an.
o öğretmen SNTE çalış-ZF yürü.YAR-BİT
'O *öğretmen olarak* çalışıyordu.'

Şorca

(40) Alïnda men pay-γa *čalčï* *polïp* ište-ge-m.
önceden ben zengin.insan-YÖN uşak SNTE çalış-BİT-1TŞ
'Önceden zengin bir insan için *uşak olarak* çalışmışım.'

(41) Pis *palïqčï-lar* *polïp* purnap par-d-ïbïs.
biz balıkçı-ÇKL SNTE ilk.başta git-GEÇ-1ÇŞ
'İlk başta (oraya) *balıkçı olarak* gittik.'

Altayca (bir masaldan)

(42) *Aq* *qoyon* *bolup* kel-d-i.
ak tavşan SNTE gel-GEÇ-3
'O *beyaz tavşan olarak* geldi.'

Gramatikal nesnenin rol ve durum yapısını ifade etmek için Sibirya Türk dilleri kompleks bir cümle kullanır: (43)'te ana cümleciğin yükleminin gramatikal nesnesi olan *saqta* 'hatırlamak', *Ben bir öğretmendim* şeklindeki bağımlı nesne cümleciğinin semantik öznesidir. Burada özneden-yükleme-yükselme yapısına sahip olduğumuzu düşünebiliriz.

Tuvaca

(43) Ol meni *bašqï* *tur-ɣan-ïm-nï* saqtï-r.
o ben:BEL öğretmen dur:YAR-BİT.SF-İYE1TŞ-BEL hatırla-GNŞ
'O beni *bir öğretmen olarak* hatırlar (ger.: O *benim öğretmen olduğumu* hatırlar.)'

(44)'te cümlenin homojen unsurları olarak iki betimleyici bir araya gelmekte, biri topluluk sayılarıyla, diğeri *pol*ïp sontakı edatıyla kurulan isim grubu ile ifade edilmektedir:

Şorca

(44) Eede *iygele* *kiži* *čalčï* *polïp* čat-ča-bïs.
böylece iki:TOP kişi uşak SNTE yaş-ŞİM-1ÇŞ
'Böylece biz, *ikimiz*, diğer insanların *uşağı olarak* yaşarız.'

polïp sontakı edatlı betimleyiciler, içinde bulunduğu yapının yüklemi olarak işleve sahip *pol-* fiiline *-(X)p* zarf-fiilinin eklenmiş halinden oluşan *polïp* sontakı edatlı isim cümleciklerinden ayırt edilmelidir. Sonuncu cümlecikler ana yüklemden bağımsız bürünsel (prozodik) yapıya (bu gerçek yazımda virgüllerle gösterilir) ve (45)'te olduğu gibi bağımsız şekil özelliklerine sahiptir.

Şorca

(45) Noɣa *qan* *pol-ïp*, *pig* *pol-ïp*, paz-ïp tur-ɣan
niçin han ol-ZF lider ol-ZF bas-ZF dur:YAR-SF
pol-ɣa-m?
ol:YAR-SF-1TŞ
'Niçin *bir han, lider* olup dolaşıyorum (ger.: *bir han olarak, bir lider olarak*)?'

polïp 'la oluşturulan betimleyici yüklemler aynı zamanda durum ifade eden zarf niteleyicilerinden de ayırt edilmelidir. Ayrımdaki bu problem, *polip* ile kurulan ve (46)-(47)'de karşılaştırma ifade eden metaforik isim gruplarından kaynaklanmaktadır. Bu yapılar sadece öznenin durum, rol veya pozisyonunu tarif etmezler, aynı zamanda eylemin gerçekleştirildiği durumu da ifade ederler. Bu nedenle bunlar betimleyici ile durum ifade eden zarf niteleyicileri arasında bir pozisyon alırlar.

Altayca

(46) *quš* *polup* kel-d-i.
kuş SNTE gel-GEÇ-3
'O *bir kuş gibi/olarak* geldi.'

Şorca

(47) *Tayɣa* *polïp* et tur-d-ï, *talay* *polïp* araɣa urul-d-ï.
dağ SNTE et dur-GEÇ-3 deniz SNTE votka ak-GEÇ-3
'Et (orada) *bir dağ gibi* durdu, votka *bir deniz gibi* aktı.'

polïp ile kurulan isim grupları aynı zamanda yüklem tümleci görevi görmektedir, (48)'de *qartïya bolup* 'şahin olarak', *qubul-* 'dönmek' yükleminin zorunlu üyesidir.

Altayca

(48) Tastaraqay *poro* *qartïya* *bolup* qubul-up al-d-ï.
T. beyaz şahin SNTE dönüş-ZF al:YAR-GEÇ-3
'T. *beyaz bir şahine* döndü.'

3.9 Hakasça *azaχ aar* betimleyicisi

Hakasça *azaχ aar* [ağır ayak] 'hamile' betimleyicisi Sibirya Türkçesindeki sahip olmama isimlerinin analitik şekillerine benzer bir yolla oluşturulmaktadır. Bu yapı isim cümlesinin tanımlanmasından meydana gelmiştir: *(Onun) ayak(ları) ağır(dır)*. Orijinal isim cümlesi şimdiki zaman koşacına ve *ayaklar* isminde bir iyelik ekine sahiptir. Gerçekte her ikisinin atılabilir olması yapının leksikalleştiğinin bir göstergesidir. *azaχ aar* yüklemi hem özne (49) hem de nesne denetleyicisi (50) ile kullanılabilir.

Hakasça

(49) Ol *azaχ.aar* aylan-γan.
o hamile dön.geri-BİT
'O, *hamile* dönmüş.'

(50) Ol ipčï-zïn *azaχ.aar* tasta-bïs-qan.
o karı-İYE3BEL hamile bırak-BİTGÖR-BİT
'O karısını *hamile* (hamileyken) bırakmış.'

3.10 Betimleyicide bir niteliğin pekiştirilmesi

Türk dillerinde nitelik pekiştirmelerinin farklı dereceleri ifade edilebilmektedir, örneğin sıfatlarda kısmî veya tam şekilde tekrarlar çıkış durumunun gramatikal olarak ifade edilmesi amacına hizmet etmektedir, tıpkı nitelik derecelerinin normları aştığı gibi. Bu tür betimleyiciler bizim verilerimizde Tuvaca hem özne (51) hem de nesne (52) denetleyicili örneklerle sunulmuştur.

Tuvaca

(51) Ol *büdün-bürün* kel-d-i.
o bütün-bütün gel-GEÇ-3
'O *tamamen zarar görmemiş* (şekilde) geldi (ger.: bütün-bütün).'

(52) Siler-ge onu *büdün-bürün* ber-ip tur men.
siz:ÇKL-YÖN o:BEL bütün-bütün ver-ŞİM ben
'Onu size *zarar görmemiş* (şekilde) veriyorum (ger.: bütün-bütün).'

Pekiştirme aynı zamanda özel eklerle de ifade edilebilir, örneğin Şorca *-(A)rAQ* düşük derecedeki nitelik için; derecelendirme parçacıkları Şorca *aytla* 'çok' veya birinci unsurun gramatikalleşmesiyle oluşan bileşik sıfatlar. (53)'te *qïzïl* 'kızıl' sıfatı tamamen leksik anlamını kaybetmiş ve çıkış durumu anlamı ifade etme görevi yüklenmiştir.

Altayca

(53) Čaygïda *qïzïl-d'alïŋaš* d'ür-üp d'at.
yaz.da tamamen-çıplak yürü-ŞİM
'O yazın her zaman tamamen *çıplak* yürür.'

3.11 Betimleyici olarak zarflar ve zarfsal ifadeler

Bütün güney Sibirya dilleri betimleyici zarflara sahiptir. Ama yine de bunların sadece özne denetleyicili olanları kullanılmaktadır. Bu tür betimleyicileri özellikle tespit etmek zordur. Sıfatların aksine zarflar sentaktik olarak ana fiilsel yükleme bağlıdırlar ve çoğunlukla onların zarfsal niteleyicileri olarak görev alırlar. Zarfların sadece birkaç semantik türü betimleyici fonksiyona sahip olabilmektedir. Zaman ve yer zarflarını görmezden gelebiliriz, çünkü bunlar asla betimleyici olarak kullanılmazlar. Geriye kalanları için geçerli olmak üzere zarflar, mental (zihnî) veya fiziksel bir durumu veya topluluğu/bireyselliği ifade ederek canlı özne ile belirli bir semantik bağa sahip olabilirler. Bizim malzememizde ikinci türdekiler yaygındır. 'beraber'[3] veya 'yalnız' anlamındaki zarflar en çok bulunanlardan biridir ve

3 *qada/qadï/χada* 'beraber' ve *qožo* zarfları, 'beraber katılmak, yığmak' anlamındaki fiillerin ünlü zarf-fiiliyle leksikalleşmesinden meydana gelmiştir.

Yenisey Irmağı, Tuva Cumhuriyeti © Alexandra Sheimovich

güney Sibirya Türk dillerinin hepsinde bu zarflarla karşılaşılmaktadır; bk. (54), (55), (57), (58). Aynı zamanda 'yalın ayak' gibi fiziksel durumu bildiren bileşik zarfla rda (56) ve (59)'da betimleyici olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şorca

(54) Olar *qada* čat-qan-nar.
onlar beraber yaşa-BİT-ÇKL
'Onlar *beraber* yaşamışlar.'

Tuvaca

(55) Olar *qadï* čurtta-p tur-ɣan-nar.
onlar beraber yaşa-ZF dur:YAR-BİT-ÇKL
'Onlar *beraber* yaşamışlar.'

(56) Ol čayïn kezääde *qïzïl-davan* qïlaš-tïr.
o yaz.da her zaman yalınayak yürü-ŞİM
'O yazın her zaman *yalın ayak* yürür.'

Altayca

(57) Ol *d'aŋïsqan* d'at-qan.
o yalnız yaşa-BİT
'O *yalnız* yaşamış.'

Hakasça

(58) Olar *χada* čurta-an-nar.
onlar beraber yaşa-BİT-ÇKL
'Onlar *beraber* yaşamışlar.'

(59) Ol čayɣïzïn χačan daa *čalaas.azaχ* čör-če.
o yaz.da her zaman SNTKE yalınayak yürü-ŞİM
'O yazın her zaman *yalın ayak* yürür.'

3.12 Topluluk ve Üleştirme Sayıları

Topluluk sayıları asıl sayıların gövdelerine topluluk yapım eklerinin eklenmesiyle türetilmektedir. Bu tür betimleyicilere ait verimiz sadece Şorca, Altayca ve Hakasça örnekleri içermektedir: (60)-(62). Bunlar sadece özne denetleyicilerine sahiptir.

Şorca

(60) Olar *iygele* čat-qan-nar.
onlar iki:TOP yaşa-BİT-ÇKL
'Onlar, (onların) *ikisi* (beraber) yaşamışlar.'

Altayca

(61) Olor ayïl-da *eküle* bol-ġon.
onlar kasaba-BUL iki:TOP ol-BİT
'Onlar, (onların) *ikisi* kasabada beraber yaşamış.'

Hakasça

(62) Olar *ĭköleŋ* čurta-an-nar.
onlar iki:TOP yaşa-BİT-ÇKL
'Onlar, (onların) *ikisi* beraber yaşamışlar.'

Sibirya Türkçesinde üleştirme isimleri çeşitli yollarla oluşturulmaktadır. Şorcada üleştirme isimleri asıl sayıların gövdelerine üleştirme yapım ekleri eklenerek oluşturulmaktadır: (63)-(64). Altaycada asıl sayıların ayrılma halinin özel bir üleştirme işlevini tespit ettik: (65)-(66). Hakasça konuşurları üleştirmeyi ifade etmek için iki şekli birleştirirler: onlar -AAr yapım ekli sayılara ayrılma hali ekini eklemektedirler, (67)-(68). Şorca, Altayca ve Hakasça konuşurları üleştirme betimleyicilerini hem özne denetleyicileriyle (63), (65) ve (67) hem de nesne denetleyicileriyle (64), (66) ve (68) kullanırlar.

Şorca

(63) *Bir-er* gir-eer!
bir-ÜLŞ gir-EMR.2ÇŞ
'*Bir defada* girin!'

(64) *Bir-er* al-aar!
bir-ÜLŞ al-EMR.2ÇŞ
'(Şekerleri) *bir defada* alın!'

Altayca

(65) *Bir-deŋ* le kir-er!
bir-AYR PAR gir-EMR.2ÇŞ
'*Sadece bir defada* girin!'

(66) *Bir-deŋ* le al-ar!
bir-AYR PAR al-EMR.2ÇŞ
'(Şekerleri) *sadece bir defada* alın!'

Hakasça

(67) *Pĭr-eer-deŋ* kĭr-ĭŋer!
bir-ÜLŞ-AYR gir-EMR.2ÇŞ
'*Bir defada* girin!'

(68) *Pĭr-eer-deŋ* al-ïŋar!
bir-ÜLŞ-AYR al-EMR.2ÇŞ
'(Şekerleri) *bir defada* alın!'

3.13 Bitmişlik sıfat-fiili *-GAn*

Bundan önce tanımlanan betimleyici türlerinin hepsi denetleyicilerinin farklı durumlarına işaret eder. -GAn sıfat-fiili ile ifade edilen betimleyiciler de denetleyicilerinin fiziksel veya mental (zihnî) durumlarını belirtir, fakat bu durum daha önceki bazı eylemlerin bir sonucudur. Bu tür betimleyicilerin hepsi özne denetleyicilerine işaret eder ve tüm güney Sibirya Türk dillerinde bunların örnekleri bulunur.

Tuvaca

(69) Ol bis-ten *χorada-an* čor-uy bar-d-ï.
o biz-AYR kızgın.hale gel-BİT yürü-ZF var:YAR-GEÇ-3
'O bizden *kızgın* uzaklaştı (*kızgın hale gelerek, kızgın bir durumda*).'

Altayca

(70) Ol mege *ačïn-ġan* bar-ġan.
o ben:YÖN kızgın.ol-BİT var-BİT
'O *bana kızıp* gitti (*kızgın hale gelerek, kızgın bir durumda*).'

Bu tür betimleyiciler yapısal bakımdan identik analitik fiil şekillerinden ayırt edilmelidir: Şorca *par-γan pol-γan* [var-BİTSF ol:YAR-BİT] 'gitmişti' şekli uzak geçmişte meydana gelen bir eylemi ifade etmektedir.

3.14 Betimleyici olarak zarf-Fiiller

Gerçekte güney Sibirya Türk dillerindeki bazı zarf-fiiller 1) bağımlı cümlecikte ana yüklem olma, 2) betimleyici olma, ve 3) durum zarfı olma[4] gibi işlevleri arasında ayrım yapmayı sağlayacak kendilerine ait bürünsel (prozodik) veya şekilsel özelliklere sahip değildir. Burada biz sadece betimleyici olarak *-(X)p-* zarf-fiilini değerlendirdik.

Tüm Türk dillerinde *-(X)p* zarf-fiili, fiillerin mental (zihnî) ve fiziksel durumlarını, duygularını, mekansal pozisyonlarını ve sosyal statülerini ifade eden zarf-fiilsel betimleyici şekilleri oluşturmak için kullanılmaktadır. Bu yapılar (71) ve (72)'de olduğu gibi sadece özne denetleyicisi alabilirler.

Tuvaca

(71) Ol bis-ten *χorada-p* čor-baan.
o biz-AYR kızgın.hale gel-ZF yürü-BİT.OLMSZ
'O bizden *kızgın* ayrılmamış (*kızgın olarak*).'

Hakasça

(72) Ol *sayïššïra-p* χal-γan.
o mutsuz.ol-ZF kal-BİT
'O (orada) *mutsuz hissederek* kalmış.'

Bu gruptaki *-(X)p-* zarf-fiilli fiiller betimleyici olarak görev almak zorunda değillerdir, fakat aynı zamanda yan cümleciğin başı da olabilmektedirler. (73)'de *bašqïlap* zarf-fiilli betimleyici değildir, buna rağmen o özne uyumuna sahiptir. Bürünsel (prozodik) açıdan ana cümleciğin yüklemine ait değildir ve bağımsız şekil özelliklerini korumaktadır, tıpkı yüklemin olumsuzluk etki alanının dışında kalması gibi:

4 Sibirya Türkçesindeki zarf-fiillerle ilgili yaptığım daha önceki bir değerlendimem olan doktora tezimde (NEVSKAYA 1993) zarf-fiillerin bu sentaktik fonksiyonunu fark etmemiştim.

Milli Tiyatro,
Gorno-Altajsk,
Altay Cumhuriyeti
© Elena Panina

Tuvaca

(73)	*Bašqïla-p*,	men	baγay	χep	ked-ip	al-γaš
	öğretmen.ol-ZF	ben	kötü	giysiler	giy-ZF	al:YAR-ZF
	qïlašta-p	šïda-vas			men.	
	yürü-ZF	bil-GNŞ.OLMSZ			ben	

‘*Bir öğretmen olarak,* kötü giyinmiş şekilde etrafta dolaşamam (ger.: kötü kıyafetler).’

(74)’teki betimleyicili ana yüklem kombinasyonu ile ifade edilen olumsuzluk etki alanı, (75)’deki -(X)p zarf-fiilinin yan cümleciğin yüklemi olarak bulunduğu kompleks cümledeki ana yüklemle karşılaştırın. (74b)’de ana yüklemdeki olumsuzluk eki iki durumun kombinasyonunu olumsuz hale getirmektedir: ana yüklemle ifade edilen gitme eylemi ve betimleyici yüklemle ifade edilen kızgın olma durumu. (75b)’de ana yüklemin olumsuzluğu ana cümlecik tarafından işaret edilen durumu olumsuz hale getirmektedir.

Altayca

(74)	a.	Ol	bis-teŋ	*ačïn-ïp*	bar-ġan.
		o	biz-AYR	kızgın.hale gel-ZF	var-BİT
		‘O bizden *kızgın* ayrılmış (*kızgın hale gelerek*).’			
	b.	Ol	bis-teŋ	*ačïn-ïp*	bar-ba-ġan.
		o	biz-AYR	kızgın.hale gel-ZF	var-OLMSZ-BİT
		‘O bizden *kızgın* ayrılmamış (*kızgın hale gelerek*)’.			

(75)	a.	*Ačïn-ïp*,	ol	bis-teŋ	bar-ġan.
		kızgın.hale gel-ZF	o	biz-AYR	var-BİT
		‘*Kızgın hale gelerek*, bizden ayrıldı.’			
	b.	*Ačïn-ïp*,	ol	bis-teŋ	bar-ba-ġan.
		kızgın.hale gel-ZF	o	biz-AYR	var-OLMSZ-BİT
		‘Kızgın hale gelerek, o bizden ayrılmamış.’			

Zarf-fiillerle ifade edilen betimleyiciler, aynı fiilin sıfat-fiil türünden betimleyicilerle şekillenen türüne semantik açıdan oldukça yakındır (bk. önceki bölüm). (76a)’daki zarf-fiille ifade edilen

betimleyicilerle (76b)'deki bitmişlik sıfat-fiili ile ifade edilenleri karşılaştırın. Bitmişlik sıfat-fiilleri bir eylemden sonraki durumu vurgularken, zarf-fiiller semantik öznelerinin hala devam etmekte olan mental (zihnî) aktivitelerini ifade etmektedir.

Tuvaca

(76) a. Ol *χomudaa-p* čoru-y bar-γan.
o kırgın.ol-ZF yürü-ZF var.YAR-BİT
O *kırgın (hissedip)* gitmiş.'

b. Ol *χomuldaan* čoru-y bar-γan.
o kırgın.ol:BİTSF yürü-ZF git.YAR-BİT
'O *kırgın* gitmiş.'

4. Sonuç

Güney Sibirya Türk dillerindeki betimleyici yüklemler çeşitli şekillerle ifade edilmektedir: yalın sıfatlar, yönelme halindeki sıfatlar, yönelme halinde ve yönelme hali olmayan sahiplik isimleri, pekiştirme sıfatları, zarflar, topluluk ve üleştirme sayıları, sıfat fiiller, zarf-fiiller ve var olma ve 'yapmak' fiillerinin farklı bitimsiz şekillerinden meydana gelen çeşitli sontakı edatlı isim grupları. Sıfatlarla ifade edilen yönelme haliyle oluşturulan betimleyicilerin kullanımı bu bölgenin en ilgi çeken özelliklerinden biridir. Bu soyut isimlerin yokluğunun 'yerini tutmakta' ve sıfatların hem özne hem de nesne betimleyicileri meydana getirmesine izin vermektedir. Bu açıdan Tuvaca ve Altayca, Şorca ve Hakasçadan farklılaşmaktadır. Tuvaca ve Altayca nesne betimleyicilerini yönelme halindeki sıfatlarla ifade etmeyi tercih ederken, Hakasça ve Şorca hem özne hem de nesne denetleyicileri için yalın sıfatları kullanmaktadır.

Betimleyici yüklemlerin başlıca semantik türleri bunların biçimsel türleriyle ilişkilidir. Semantik öznenin farklı durumlarının sıfat ve isim gruplarıyla, topluluk ve üleştirmenin topluluk ve üleştirme sayılarıyla, daha önce gerçekleşen eylemin sonuçlarının durumunu sıfat-fiillerle, birliktelik eylemlerinin zarf-fiillerle, rol ve sosyal statülerin *polïp* ile kurulan isim gruplarıyla ifade edilmesiyle betimleyici yüklemler oluşturulmaktadır. Özne denetleyicisi işaretleyicisi olarak *polïp,* nesne denetleyicisiyle ortaya çıkan *qïldïr*'ın zıddıdır.

Kaynaklar

Baskakov, N. A. (1958). *Altajskij jazyk. Vvedenie v izučenie altajskogo jazyka i ego dialektov*. Moskva, Leningrad.
Baskakov, N. A. 1966). *Severnye dialekty altajskogo jazyka. Dialekt černevyx tatar (tyba-kiži)*. Moskva.
Baskakov, N. A. (1972). *Severnye dialekty altajskogo jazyka. Dialekt kumandincev (kumandy-kiži)*. Moskva.
Baskakov, N. A. (red.) (1975). *Grammatika xakasskogo jazyka.* Moskva.
Baskakov, N. A. (1985). *Dialekt lebedinskix tatar-čalkancev (kuu-kiži)*. Moskva.
Dyrenkova, N. D. (1941). *Grammatika šorskogo jazyka.* Moskva, Leningrad.
Isxakov, F. G. & Pal'mbax, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo jazyka*. Moskva.
Halliday, M. A. K. (1967). Notes on transitivity and theme in English. Part 1. In: *Journal of Linguistics* 3, 37-81.
Nevskaya, I. A. (1993). *Formy deepričastnogo tipa v šorskom jazyke*. Novosibirsk.
Nevskaya, I. A. (1997). *Tipologija lokativnyx konstrukcij v tjurkskix jazykax Južnoj Sibiri (na materiale šorskogo jazyka).* Habilitation dissertation. Novosibirsk.
Nevskaya, I. A. (1998). Osnovnye tipy imennyx i glagol'nyx skazuemyx v šorskom jazyke. In: Redlix, S. M. et al. (red.), *Kačestvo podgotovki i problemy povyšenija konkurentosposobnosti vypusknikov pedvuzov na rynke truda. Materialy naučno-praktičeskoj konferencii. Ètnoregional'nyj komponent gumanitarnogo obrazovanija v Kuzbasse*. Novokuzneck, 64-71.
Nevskaya, I. A. (2001). Varying marking of spatial arguments in Siberian Turkic languages: a static dative and a dynamic locative. In*:* Boeder, W. & Hentschel, G. (Hrsg.): *Variierende Markierung von Nominalgruppen in Sprachen unterschiedlichen Typs*. Oldenburg (= *Studia Slavica Oldenburgensia* 4), 293-305.
Nevskaya, I. A., Menz, A. 2003). The static dative as a South Siberian areal feature. In: Özsoy, S. et al. (eds.), *Studies in Turkic linguistics: Proceedings of the tenth international conference in Turkish linguistics*. Istanbul, 373-385.
Nichols, J. (1978). Secondary predicates. In: *Proceedings of the Berkeley Linguistics Society* 4, 114-127.
Paul, H. (1919). *Deutsche Grammatik*. Bd. 3. Halle/Saale.
Pinkster, H. (1988). *Lateinische Syntax und Semantik*. Tübingen.
Plank, F. (1985). Prädikativ und Koprädikativ. In: *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 13, 154-185.
Schroeder, Ch. (2004). *Depiktive im Sprachvergleich Deutsch-Türkisch. Eine kontrastiv-typologische Analyse*. Post-doctoral habilitation thesis. University of Osnabrück.
Schultze-Berndt, E. & Himmelmann, N. 2004). Depictive secondary predicates in cross-linguistic perspective. In: *Linguistic Typology* 8, 59-133.
Tybykova, A. T. (1988). Tipy imennogo skazuemogo v altajskom jazyke. In: Ubrjatova, E. I. et al. (eds.), *Komponenty predloženija (na materiale jazykov raznyx sistem)*. Novosibirsk, 52-67.
Tybykova, A. T. (1991). *Issledovanija po sintaksisu altajskogo jazyka*. Novosibirsk.

AZAK URUMLARI VE DİLLERİ

Aleksandr Garkavets
Bilge Gökter
Çev. Ainur Mayemerova

1. İç ve dış adlandırma[1]

Urumlar, Azak Denizi'nin kuzey bölgesindeki Türk dilli bir halk olarak bilinmekle birlikte etnik kimlikleri ve tarihleri hakkında elde kesin bilgiler yoktur. Urumca konuşan bu halk ile Mariupol bölgesindeki diğer etnik grup olan 'Rumeyler' ya da 'Grekler' arasında etnik köken bakımından bir ortaklık olup olmadığı tartışılmaktadır. Her ikisi de Ortodoks inancına sahip bu iki etnik grup, konuştukları dil bakımından birbirinden ayrılmaktadır.

Azak Denizi'nin kuzeyindeki Türk ağızlarını konuşan Hristiyanlar, kendilerine ana dilinde *Urumlar, Urumnar, Urum milleti, Urum alhı (halkı),* Rusça ise *Grek* (*греки, Yunanlar*) veya *Greko-Tatar* (*греко-мамарьı, Yunan-Tatarlar*) demektedirler. Bunun dışında İngilizce literatürde *Turkic Greeks*, *Greek Tatar*, *Azov Urums* etnonimleri de kullanılmaktadır.

Urumlar, kendilerini 'Grek' (Yunan) olarak kabul etmektedirler, nitekim dini sayımda ve pasaportlarında da kimliklerini 'Grek' olarak bildirmişlerdir. 2001'de yapılan bir alan araştırmasında 'Etnik kimliğinizi nasıl tanımlarsınız' sorusuna Urumların % 72'si *Grek* , % 19'u *Urum* ve % 9'u *Grek Tatar* yanıtını vermiştir (Ponomaryova 2013: 1-2).

'Urum' adı, süreç içinde Türk dilli Yunanlar için kullanılan bir dış adlandırma niteliği kazanmış ve zamanla iç adlandırma haline de gelmiştir. *Urum* ve *Rum* etnik adları köken bakımından aynı sözcükten gelmektedir. *Urum/Rum* ismi, Türkçede eskiden beri 'Yunan, Bizanslı' anlamında kullanılır.[2] Aynı bölgedeki Yunanca konuşan *Rumların* kendilerine verdikleri *Rumeys, Rumeyus* isimleri *Ῥωμαῖος* 'Bizanslı' anlamındadır. 'Bizans veya Roma İmparatorluğunun Doğu Eyaleti' anlamını da taşıyan bu sözcük, Orta Yunanca *Ῥώμη* sözcüğünden türemiştir.[3] Orta Çağ Türkiyesi'nde *Rum* etnik adı ile sadece Küçük Asya Hristiyan Yunanları isimlendirilmemiştir.[4] Türkiye'deki Yunan, Bulgar, Sırp, Hırvat, Ermeni, Gürcü ve Moldovalılardan oluşan bütün Hristiyan topluluğa *Urum/Rum milleti* adı verilmiştir.[5] Osmanlı Türkçesinde *Rum* adı aynı zamanda Anadolu'yu ifade etmek üzere de kullanılmıştır. Bu sözcükten *el* 'memleket, ülke' sözcüğü ile yapılmış *Rumeli* birleşik adı ise günümüzde, Türkiye'nin Avrupa toprakları ve Balkan coğrafyasını ifade etmektedir.

Yunan-Tatar terimi ise, resmen, 1920-1930 yıllarında, Türk dilli Yunanlar olan Urumlar ile *Yunan-Helen* adı verilen Helen dilli Yunanlar olan Rumları ayırt etmek için kullanılmıştır.

Urumların etnik kökenleri konusunda yapılan incelemeler bugün için yetersizdir. Kaynaklarda Urumların etnik kimlikleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Araştırmacıların çoğu Urumların ve Rumların aynı etnik kökenden geldiğini iddia etmektedir (bk. Ponomareva 2003: 91). Araştırmacıların bir kısmı Urumların Türk kökenli olduğunu, din dışında Greklerle hiçbir ilgilerinin bulunmadığı ve kendilerini de Türk olarak tanımladıklarını ileri sürmektedir (bk. Ponomareva 2003, Anzerlioğlu 2009, Altınkaynak 2004).

Urumlar ve Rumlar, din ve kilise ortaklığına bakılmaksızın Sovyet devrimi öncesinde birbirlerinden kesin bir şekilde ayrılmıştır, hatta Büyük Yeni-Sala (Bolshoy Yanisol, şimdi Velika Novosilka) köyünde beraber yaşadıkları hâlde köyü ikiye ayırmışlardır. Urumlar arasındaki 'Tat balası, Urum belası' (Rum çocuğu, Urum belâsıdır) sözü de bunun bir kanıtıdır. İki halk arasındaki bu ayrımın tarihi kökleri pek açık ve net değildir. Belki bu durum, halkların farklı etnik gelişimleri ile ilgilidir. 1974 yılındaki Bartold toplantılarında Gargavets tarafından Ortodoksluğu kabul eden putperest Kıpçak-Kuman-Polovetslerden olan Urumların Türk kökenli oldukları ve bunun sonucu yeni dinlerine göre Urum, yani Yunan ismini

1 Garkavets, A. (1981)"O proisxojdennii i klassifilatsii urumskix govorov severnogo priazov'ya". *Sovetskaya Turkologiya*. No. 2, 42-58 künyeli makale Rusça aslından A. Mayemerova tarafından çevrilmiş, B. Gökter tarafından yapılan güncelleştirme, ekleme ve düzenlemelerle yayıma hazırlanmıştır.

2 Türkiye Türkçesinde Grekçe değişkeleri kullanan Hristiyan halklar için *Yunan*, *Rum*, *Grek* ve *Helen* etnik adları kullanılmaktadır. *Yunan* adı, Yunanistan'da yaşayan ve Helen soyundan gelen 'Grekler'i; *Rum* adı, Müslüman ülkelerde veya Müslüman halklarla birlikte yaşayan 'Yunanlı'ları tanımlamaktadır. Batı dilleri aracılığıyla Türkçeye kopyalanan *Grek* ve *Helen* etnonimleri ise genellikle Antik Dönem Greklerini ifade etmektedir. Batı dillerinde *Grek* adlandırması yaygındır, Yunanlar ise kendilerini *Helen* etnonimi ile adlandırmaktadır.

3 Çernışova, T. M., *Tyurkski Elementı v Sotsiyalniy Sferi Leksıkı Gretskıh Govirok Donecçını,* 'Movoznavstvo, 1975, No 4, Kıyiv, s. 51.

4 Gordlevskiy, V. A., *Gosudarstvo Seldjukidov Maloy Azii,* İzbrannıye Soçineniya, C. 1, Moskva, 1960, s.188.

5 Noviçev, A. D., *Istoria Turtsii,* Leningrad, 1963, s.72-73.

© Oleksandr Rybalko

aldıkları hususunda bir görüş ortaya konulmuştu.[6] Urumlar ve Rumlar arasındaki fenotip farklılıklar ve ulusal mizaçtaki ayrımlar da bu görüşü destekler niteliktedir. Urumlar, Kırım Tatarlarının özellikle Ukrayna'dan, Hristiyan ülkelerden Kırım yarımadasına getirdikleri esirlerin torunları olabilir.

2. Din ve kültür

Urumlar, Rumlar gibi Ortodoks Hristiyan inancına sahiptir. Urumlar ve Rumların, dini ve kültürel bakımından ortak özellikler göstermeleri, Azak bölgesinde uzun süre birlikte yaşamalarının bir sonucudur. Ancak iki grup arasında etnogenetik ve etnokültürel farklılıktan kaynaklanan ayrımlar da vardır. Nitekim, Urumların maddi ve manevi kültür unsurlarının temelinde Türk-Osmanlı etkisi görülmektedir.

Kültürün bir parçası olarak dini ritüeller iki halk için de önem taşır. Azizler adına düzenlenen ve 'eorte', 'urti', 'jorti' olarak adlandırılan bu yortular, yani dini bayramlar eski Yunan dini ve inancı çatısı altında, Hristiyan ve Paganist unsurlar taşıyan ve 'panayır' adı verilen festivallerle kutlanır. Kutlamalarda yemin, kurban, yemek, dua ve spor gibi çeşitli etkinlikler ve dini ritüeller gerçekleştirilir. Bu özel günlerde gerçekleştirilen ritüellerde daha çok Balkan Yunanlarının etkisi görülür (Ponomareva 2003: 91).

Urumların çok zengin halk edebiyatı ürünleri ilgi çekicidir. Bunların arasında en göze çarpanları *masallar* olarak adlandırılan 'Aşıḫ-Garib' (Âşık Garip), 'T'öroğlu' (Köroğlu), 'Arzunen Gamber' (Arzu ile Kamber), 'Hurşutbeg' (Hurşit Bey) liro-epik destanlarıdır. Bunlardan 'Aşıḫ-Garib' hikayesi halk arasında çok yaygındır. Urum folkloru açısından dikkate değer bir başka epik sözlü yaratma da, Türk dilli halklar arasında kimi varyant farklılıkları bulunmakla birlikte geniş bir alanda yayılmış ve söylenmiş 'Köroğlu' hikayesidir. Hikaye, Urumca *T'öroğlu* ya da *Teroğlu* adıyla bilinir. Bu destansı hikayeler Urumların ortak sözlü kültürünün bir parçasını oluşturur. Urumca yakın dönemlere değin kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü kültür ürünleri, müzisyenler, şairler ve geleneksel 'Türk-Tatar' tiyatroları aracılığıyla korunmakta ve yaşatılmaktaydı (bk. Ponomaryova 2013: 3, 5). Türk halk edebiyatının ortak unsurlarının yanı sıra Urum folklorunda Batı kaynaklı masallarla Grek, Doğu, Batı Avrupa, Ukrayna ve Rus masalları da bulunmaktadır.

Yunanistan, Roma, Eski Doğu ve etnik bakımdan çok renkli Kırım'ın mitolojik eserlerinin etkisi görülen çok sayıdaki Urum masalları, efsaneleri ve ağıtlarının edebi bakımdan değeri yüksektir. Venedik ve İstanbul matbaalarında XVII. ve XVIII. yüzyıllarda basılmış olan ve Urumların kilisede kullandıkları eski baskı kitapların sadece bibliyografik değerde olmadığı; hatta bazılarının, en zengin koleksiyonları barındıran Yunanistan arşivlerinde bile eşinin bulunmadığı bilinmektedir. Bütün bu kitaplar, Türkiye'deki Yunan Ortodoks kilisesinin ikinci resmi dili olan Türkçe (Yunan harfli) ile basılmıştır.

Yunanlarla ortak dini-kültürel özellikler ve diğer taraftan Türk-Osmanlı temelinde gelişen sözlü kültür ürünlerinin yanı sıra Urumları dil dışında Greklerden ayıran bazı gelenek ve görenekler de bulunmaktadır. Urumların doğum, düğün, ölüm vb. adetleri ve yaşam tarzlarının Türk gelenek ve görenekleriyle benzerliği dikkat çekicidir. Düğünlerin üç gün boyunca sürmesi, gelinin evinden alınması, çeyiz hazırlanması, düğün eğlenceleri; lohusalık, bebeğin kırklanması; nazar değmesi, nazar duası; ölen kişinin çenesinin, ayaklarının bağlanması; çocukların oynadığı 'aşık oyunu', 'dip düştü', 'çelik çomak' vb. oyunlar; *sızık* 'kavurma', *aryan* 'ayran', *haymah* 'kaymak', *bekmez* 'pekmez' vb. yiyecekler; *balta*, *tokaç*, *sandık*, *sofra*, *kürek*, *gömlek* vb. evde kullanılan araç ve gereçler Urumların Türk kültürüyle ortaklık gösteren gelenek ve göreneklerinin birer ögesidir (Anzerlioğlu 2009: 111-113). Kültürün bir parçası olan bu özellikler, etnik kimlik tartışmalarında Urumların Türk kökenli oldukları teziyle ilgili bir argüman olarak da kullanılır.

6 Garkavets, A. N., *V. V. Bartold o Veroispovedanii u Kıpçakov X-XIII Vekov i Problema Etnogeneza Armyano-, Greko-Kıpçakov i Karaimov,* 'Bartoldovskiye Çteniya. Tezisı Dokladov i Soobşeniy', Moskva, 1974, s.18-19.

3. Coğrafya ve Nüfus

© Oleksandr Rybalko

Azak Urumları, bugün Ukrayna'nın kuzeyinde, Mariupol, Donetsk ve Zaporijjâ bölgelerinin otuz köyü ile bir şehrinde toplu olarak yaşamaktadırlar.[7] Bunların içinde Boğatır, Komar, Staromlinovka, Ulaklı, Velika Novosilka, Manguş, Starıy Kırım, Granitne, Starolaspa, Staroganitvka, Starabeşevo gibi yerleşim yerleri bulunmaktadır.

Urumların bu bölgeye, 1778-1779'da Ermeniler, Grekler, Gürcüler ve Gagauzlar ile birlikte ilk yerleşim yerleri olan Kırım'dan göç ettirildikleri bilinmektedir. Urumlar geldikleri Azak bölgesinde Kırım'da yaşadıkları yerlerin adını verdikleri 19 köy kurmuştur (Eloeva 2013: 406). Kırım'dan çıkarılan Urumların dışında, 1821-1825 yılları arasında, ikinci bir göçle Anadolu'nun Trabzon, Giresun, Erzurum ve Kars illerinden Gürcistan'ın Tsalka bölgesine ve oradan da 1981-1986 yıllarında Kırım, Donetsk ve Dniyepropetrovks'a yerleşen 2-3 bin kadar Urum'un olduğu söylenir (Altınkaynak 2004: 39).

Azak bölgesindeki Urumların toplam nüfusu, 2001 yılı verilerine göre 40 bin civarındadır (Ponomaryova 2013).[8]

4. Tarihi arka plan

Kuzey Azak bölgesindeki, 'Mariupol Greeks' olarak da bilinen iki etnik grup, Urum ve Rumlar, 1778-1779 yıllarında Hristiyanların Kırımdan tehcir edilmesi ile ortaya çıkmıştır. Çar hükümeti bu eylem ile Kırım hanlığının ekonomik bağımsızlığını zayıflatmak ve onları Rusya İmparatorluğuna bağımlı kılmak gibi siyasi amaçlarına ulaşmak istemiştir. Rusya Kırım'ı elinde tutabilmesinin zor olduğunu değerlendirerek Hristiyan Yunanlar gibi çalışkan ve kalabalık halkı göç ettirmek suretiyle Kırım'ı zayıf duruma düşürmek istemişti. Kırım'dan Hristiyanları ihraç işi, Aleksandr Suvorov'a verilmişti. Suvorov'un muhacirler hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler, yüz yıl sonra Nikolay Dubrovin tarafından yayımlanmıştır.[9] Bu bilgilere göre Yunan, Ermeni, Voloh ve Gürcülerden oluşan (yani Urum ve Rumlar, Ermeni, Moldovalı ve kendilerini Urumlardan sayan Türk dilli Gürcüler) toplam 31 binden fazla kişi Kırım'ın 8 şehri, 65 köyü ve 1 manastırından tehcir ettirildi. Tehcir ettirilen yerleşim merkezlerinden 64'ü Yunanlara, 15'i Ermenilere, 10'u Gürcülere ve 4'ü Moldovanlara aitti.[10]

---

7 Donetsk ili Velika Novosilka ilçesi, **Boğatır (Bağatır);** Rozdolne – Boğatır ve Ulaklı'dan; **Komar (Kamara),** Novıy Komar (Yeni Kamara, Yeni Köy) – Komar'dan, Dniproenerğiya – Komar'dan, Zaporijjâ – Komar'dan, Zirka – Komar'dan, Yalta – Komar'dan; **Staromlinovka (Est'i T'ermençik –** Eski Kermençik**),** Georğiyivka – Staromlınivka'dan, Kiçik Kermençik (Kiçik T'ermençik **–** Kiçik Kermençik) – Staromlınivka'dan; **Ulaklı (Ulakıl),** Rozdolne – Boğatır ve Ulaklı'dan; **Velıka Novosilka (Yaŋı Sala** – Yeni Sala), Perşotravneve ilçesi; **Perşotravneve (Manguş),** Starobeşeve ilçesi; **Starobeşevo (Beşüy, Beşev);** Novobeşevo (Yaŋı Köy), Telmanove ilçesi; **Granitne (Karan', Karani),** Andriyivka – Granitne'den, Kamyanka (Nova Karan', Yeni Köy) – Granitne'den, Novomaryinka (Mariental) – Granitne'den, Novoselivka I – Granitne'den, Novoselivka II – Granitne'den, Hannı-Tarama – Granitne'den; **Staroğanitvka (Gnativka, Dubivka, Gürcü),** Maloğnativka – Starognativka'dan, Grığorivka – Starognativka'dan; **Starolaspa (Laspa, Laspi)**, Bilokamyanka – Starolaspa'dan, Novolaspa – Stroplaspa'dan, İl yönetimindeki şehir: **Mariupol (Maryampol, Jdanov); Starıy Krım (Est'i Ḫırım** – Eski Kırım)**,** Mariupol şehrinin İlyiç ilçesi, Zaporij ili Kuybışeve ilçesi, Novomlınivka (Dördoba) – Staromlınivka'dan.

8 Ethnologue'a göre Ukrayna'daki Urum nüfusu 95 bindir bk. http://www.ethnologue.com/language/uum

9 'Prisoyedineniye Krıma k Rossii (Reskriptı, Pisma, Relyatsii i Doneseniya)', Sost. N. Dubrovin, Petersburg, 1885, c. 2, s. 710-713.

10 **Yunanlar** aşağıdaki yerleşim merkezlerinden göç ettirildi (her birindeki insan sayısı belirtilmiştir): Ay-Yan – 222, Albat – 113, Alsu – 289, Autka – 169, Baysu – 107, Balıklava – 82, Bahçesaray – 1321, Belbek – 70, Beşüy – 686, Biya-Sala – 230, Büyük Karakoba – 1423, Büyük Lambat – 372, Burunduk-Otar – 96, Vurtoln (Ortalan?) – 33, Gurza (Gurzuf) – 83, Dayır – 4, Cemrek – 372, Zuya – 5, İmaret – 76, İnkerman – 41, Kamara – 475, Karani – 331, Karasubazar – 1004, Katagor – 97, Kefe – 1642, Kaçi – Kalyan – 77, Kermençik – 467, Kozlov (Evpatoriya) – 174, Kozı – 74, Kuruuzen – 103, Küçük-Özen – 126, Kuş (Kouş, Kovuş, Kuvuş, Kubuş) – 49, Kızıltaş – 187, Laka – 412, Laspi – 128, Mağaraç – 174, Küçük Karakoba – 244, Küçük Lambat – 75, Küçük Yani-Köl – 68, Manguş – 773, Marmara – 103, Masandra – 231, Milâr – 57, Nikita – 102, Sartana – 743, Eski-Kırım – 109, Stılâ – 1228, Temerçi (Demerci) – 190, Töli – 32, Topçak – 103, Ulakıl – 215, Ulu-Özen – 124, Otar – 38, Üyşün – 124, Hayıt – 21, Çerdaklı – 154, Çerkes-Kermen – 307, Çermalık – 354, Çürük-Su – 46, Şelen – 51, Şürü – 151, Yalta – 241, Yani-Köl – 354, Yeni-Sala – 831. **Ermeniler**: Akmescit – 259, Bahçesaray – 1375, Burunduk-Otar – 38, Kamışlık – 121, Karasubazar – 2809, Kefe (Feodosya) – 5511, Közleve – 1304, Melik – 72, Sala – 224, Esski Kırım – 160, Sultan-Sala – 57, Tatlı – 212, Topçak – 10, Ortalak – 419, Çürük-Su – 40. **Gürcüler**: Bahçesaray – 36, Beşutka – 41, Büyük Karakoba – 1, Kakçioy – 19, Karasubazar – 8, Kefe – 24, Közleve – 70, Sultan-Sala – 15, Ortalak – 1, Çermalık – 4. **Moldovalılar**: Abdal – 149, Bahçesaray – 4, Karasubazar – 7, Közleve – 1.
Vasiliy Rozanov ve Aleksandr Bertye-Delagard'ın incelemelerine göre, Aleksandr Suvorov'un listesi Hristiyanların tehcir

5. Yazım

Urum dilinin ilk yazılı ürünleri Grek (Yunan) alfabesi ile kaydedilmiştir. 1928'de Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Grek-Tatar azınlıkları ve Türk-Tatarlar arasında yeni Türk alfabesi yayılmaya başlamıştır. Urum dili, 1928-1937 tarihleri arasında Latin tabanlı yeni alfabeyle yazılmıştır. Ancak Latin tabanlı yeni Türk alfabesine dayanan Urum yazılı edebiyatının cansız ve sönük bir karakter taşıdığı ifade edilir (Ponomaryova 2013: 7). Urumca 1937'den sonra resmi yazı dili olarak kullanılmamıştır. Bugün, Urumların kullandığı yazı sistemi Kiril alfabesine dayalı, 22 ünsüz, 9 ünlü harfinden oluşmaktadır:[11] А а Б б В в Г г Ґ ґ Д д Д' д' Дж дж Е е З з И и Й й К к Л л М м Н н О о Ӧ ӧ Пп Р р С с Т т Т' т' У у Ӱ ӱ Ф ф Х х Ч ч Ш ш Ы ы Э э

6. Dil

Kuzey Azak bölgesi Urum ve Rumlarının ağızlarına yönelik bilimsel ilgi 1874'te Kiev'de yapılan Arkeoloji Toplantısında gösterilmiştir, bu toplantıda Mariupol Yunanlarının dili meselesine de değinilmiştir. Vasiliy Grigoroviç'in 'Zapiska Antikvara o Yego Poezdke na Kalku i Kalmius, v Korsunskuyu Zemlyu i Yujnıye Poberejya Dnepra i Dnestra, (Odessa, 1874)' künyeli çalışması bu sorunun cevabı niteliğindedir. Vasiliy Grigoroviç tarafından toplanan bilgi ve malzemeler Yunan harfli Türkçe el yazmalarının bazı fragmanlarını yayımlayan Otto Blau'nun makalesinde de yer almıştır.[12] Azak bölgesi Urumlarının dili ve folkloruyla ilgili ilginç malzemeler, Sergey Markov'un 'Mariupol i Yego Okrestnosti' kitabında ki 'Zametki o Bıte Grekov g[oroda] Mariupolya' başlıklı makalede yer alır (Mariupol, 1892, s. 406-438 ve s. 3-38 ekler).

Azak bölgesi Urumlarının dili, günümüzde araştırma gezileri yoluyla ve Donetsk Üniversitesinde öğrenim gören Urum kökenli öğrenciler aracılığıyla incelenmektedir. Leningrad Üniversitesinin 1951'de Mariupol (eski Jdanov) şehrinde, R. G. Valeev, O. B. Krestovskaya, S. N. Muratov, F. A. Salimzyanova ve İ. F. Şavrina'nın katılımlarıyla Starobeşeve, Starognativka, Granitne, Perşotravneve ve Starıy Krım köylerine düzenlenen gezi sırasında toplanan malzemelerin bir kısmı Seyfi Muratov tarafından yayımlanmıştır.[13] Donetsk Üniversitesinde son yıllarda Starognativka, Starobeşeve ve Novıy Komar'ın Urum ağızları ile ilgili bitirme tezleri savunulmuştur. Bu çalışmalar genellikle ilgili Urum ağzı sözlüğü denemesi mahiyetindedir. Amatör araştırmacı Fedir Ogluh, Urum dilinin oldukça zengin sözlük fişlemesini yapmış ve bu çalışması Kuzey Azak Denizi Urum ağızları diyalektolojik sözlüğünü zenginleştirmek üzere Ukrayna İlimler Akademisinin Diller Enstitüsü tarafından kullanılmıştır.

Urum dilinin temelinde, XI. ve XIII. yüzyıllarda, Güneydoğu Avrupa'nın step ve şehirlerinde doğuda Yayık'tan, güneyde Kura'ya ve batıda Tuna'ya kadar hüküm süren Kıpçak-Kuman-Polovets'lerin dili vardır. Urum dili, eğer son Oğuz-Türk ve Nogay tabakasını dikkate almazsak, gramer özellikleri bakımından Kırım bölgesinin diğer Kıpçak-Polovets dilleri olan Ermeni-Kıpçakçası, Kırım Tatarcası, Karayimce, Krımçakça ve Polovets diline çok yakındır. Urum dili, Polovets dilinden sadece art damak ünsüzü *k*'nın *ḫ*'ya dönüşümü ve düz ünlülü tabanlardan sonra yuvarlak ünlülü eklerin gelmemesi özelliğiyle (Urumca *alırmen, aldım* Polovets dili *alurmen, aldum* vb.) ayrılır.

---

ettirildikleri Kırım'ın bütün yerlerini kapsamamaktadır. Bu yüzden burada 1783 yılında Yunan mitropoliti İğnatiy tarafından oluşturulan Kırım'ın Yunan ve Ermenilerin yaşadığı yerleşim merkezlerinin listesini de vermek doğru olur: **Yunanlar**: Ay-Yan – 25, Albatsköy – 15, Alsu – 45, Aluşta – 8, Arğın-Karakoba (Küçük Karakoba) – 255, Aşlama – 14, Balıklava – 28, Balsus (Bilsus) – 32, Barnıköy – 1, Bahçesaray – 280, Belbekköy – 15, Beşev (Beşüy) – 120, Biya-Sala – 65, Bağatır – 63, (Büyük) Lampada (Lambat) – 47, Üst-Autka – 47, Degirmenköy – 17, Demerci – 80, Dürmen – 63, İmaret – 15, İnkermen – 12, Kamara – 100, (Büyük) Karakoba – 45, Karasu – 265, Kaskaliya (Kaçı-Kalyan) – 12, Kefe –166, Kermençik – 80, Közleve – 65, Korsan (Karasan) – 60, Kubuş – 7, Kuru-Özen – 25, Küçük-Özen – 26, Kızıltaş – 73, Laka – 65, Laspi – 42, Mağaraç – 50, Mayrum – 75, Küçük Lampada (Lambat) – 20, Küçük Eni-Sala – 85, Manguş – 142, Marmara – 80, Marsanda (Masandra) – 66, Tüp-Autka – 22, Nikita – 30, Ortalan – 12, Salğırbaşı-Eni-Sala – 85, Sartana – 125, Eski Kırım – 60, Stılâ – 130, Tapsan –26, Ulakıl – 45, Ulu-Sala – 5, Ulu-Özen – 25, Urzuf – 28, Üsün – 28, Usır – 30, Huköy – 12, Çerdaklı – 28, Çerkes-Kermen – 60, Çermalık – 47, Çırlanoy – 70, Yalta – 66, İnkermen'deki Aziz Georgiy Manastırı – 3. **Ermeniler**: Bahçesaray – 395, Kamuzlus (Kamuşluk) – 30, Kefe – 1408, Közleve – 250, Ortalan – 35, Sala – 35, Topluş – 28.
Bu iki listeye göre aynı isimlerdeki tutarsızlık dikkate alınarak yapılan tespitte Kırım'da Yunanların yaşadığı yerleşim merkezlerinin 80 olduğu tespit edildi.

11 Smolina, Mariya, *Urumskiy Yazık, Urum Dili (Priazovskiy Varyant)*. Kiev, 2008, s. 15.

12 Blau, O., *Griechisch-Türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschrifte*n, ‚Zeitschrift der Deutschen Morgenländishen Gesellschaft', Bd. 28, Leipzig, 1874, s.562-583.

13 Muratov, S. N., *Materialı po Govoram Tyurkoyazıçnıh Grekov (Urumov) Donetskoy Oblasti USSR*, ‚Kratkiye Soobşeniya İnstituta Narodov Azii', No 72, Yazıkoznaniye, Moskva, 1963, s.178-191.

© Oleksandr Rybalko

Kuzey Azak Denizi'nin Urum ağızları Yunan-Türk iki dilliliği şartlarında oluşmuştur. Urumların asırlar boyunca devam eden iki dilliliği, en azından Kırım'dan Hristiyanların tehcirinden çok öncesine aittir. Yunan etkisi fonetikte çok belirgindir. Morfolojide açık, sözdiziminde kısmi benzerlikler bulunmaktadır.

Yunan etkisinden kaynaklanan fonetik özellikler, Urum ağızlarını Kırım kaynaklı Türk dillerinden ve diğer Türk dillerinden ayırmakla birlikte Kafkas-Kuban bölgesinin Urum ağızları ile birleştirir. Ancak, Azak Denizi Urum ağızlarında mevcut Rumca özellikler eşit şekilde dağılmış değildir. Örneğin, Starognativka ve Starobeşeve ağızlarında Rumca etkisi çok azdır. Bu büyük ihtimalle Starognativka'nın etnogenetik özellikleri ile bağlantılıdır. Starognativka sakinleri etnik köken bakımından Türk dilli Gürcülerdir. Starobeşeve ise Kırım'ın Rum yerleşimlerinden uzakta bulunması nedeniyle, Rumca etkilere kapalıdır.

a. Azak Urumcasının Türk dilleri içindeki yeri

Urumca, Ukrayna (Kuzey Azak) Urumları olarak bilinen ve bugün Ukrayna'nın güneydoğusunda Donetsk bölgesindeki köylerde yaşayan halkın dilidir. Bu dil, tehlike derecesine göre kesinlikle tehlikedeki diller arasında yer almaktadır.[14]

Türk dilleri sınıflandırması içinde Urumca, bazı kaynaklarda Kırım Tatarcasının bir değişkesi olarak değerlendirilir. Urumca ile Kırım Tatarcasının söz varlığı karşılaştırıldığında iki dilin sözcüklerinin & 90 oranında aynı olduğu ifade edilir. Ancak Urumların yazılı edebiyatları bulunmadığından bu sonucu kanıtlayacak veriler azdır (Ponomaryova 2013: 6).

b. Azak Urumcasının diyalektolojisi

Son zamanların birkaç incelemesi buraya Türkiye'den göç etmiş olan Kafkas-Kuban bölgesinin Urumların ağızları üzerine yapılmıştır. Urumların bu grubunun dili (bk. İ. A. Korelov[15] ve E. R. Tenişev[16]) Türk dilinin Oğuz grubuna aittir. Diyalektolojik bakımdan Oğuzca değişkelerle aralarında belirgin benzerlikler göze çarpar.

Kuzey Azak bölgesinde konuşulan Urum ağızları Kuban-Kafkas ağızları gibi homojen değildir.

14 http://www.unesco.org/culture/languages-atlas/index.php
15 Korelov, İ. A.Y*azık Trialetskih Urumov i Yego Spetsifiçeskiye Osobennosti*, Avtoref. Kand. Diss. Baku, 1970.
16 Tenişev, E. R. *Govor Urumov Sela Praskoveyevki*, ‚Sovetskaya Tyurkologiya', 1973, No 1, s. 92-96.

© Oleksandr Rybalko

Urum ağızlarının en az biri, XIII. yüzyılın sonunda yazılmış olan Codex Cumanicus'ta kayda geçirilmiş olan Kıpçak-Kuman-Polovets dilinin ve XVI. ve XVII. yüzyılların çok sayıda yazıtlarında kullanılan Ermeni-Kıpçak dilinin canlı devamıdır.[17] Kırım'ın güney kıyısından ve yarımadanın şehirlerinden gelen Kuzey Azak Urum ağızları, Kıpçak-Kuman-Polovets unsurlar taşımasına rağmen genellikle Oğuzcadır. Üçüncü grup bazen Kıpçak, bazen de Oğuzca ağızlara benzeyen geçiş özellikleri gösterir. Bu kadar farklı ağızların gramer özelliklerini aynı anda tanımlamak zordur. Urum ağızlarının sınıflandırılması, genelden özele doğru şu ölçütlerle yapılabilir: 1) Kuzey Azak Denizi Urum ağızlarının ve Kırım bölgesinin diğer Türk dillerinin ortak özellikleri; 2) Kuzey Azak Urum ağızları ile Kafkas-Kuban bölgesinin Urum ağızlarında ortak olan ve onları diğer Türk dillerinden ayıran (Yunanca unsurlar, Yunan etkisinin çeşitli yansımaları ve Nogayca unsurlar) özellikler; 3) Adı geçen bölgenin Urum ağızlarını dört asıl ağız grubu (Kıpçak-Polovets, Kıpçak-Oğuz, Oğuz-Kıpçak ve Oğuz) altında toplamaya izin veren özellikler. Daha ayrıntılı sınıflandırma, farklı ağızları ayıran temel özellikler ile ağzın kendi içindeki alt ağızlarını ayıran ikincil özelliklere dayanmalıdır.

Urum ağızlarındaki Oğuzca etkilerini üç açıdan incelemek mümkündür. İlk olarak 'IX. asırda Kıpçak ve Oğuz boylarının aynı topraklarda uzun süre konargöçer yaşamları ve çift yönlü etkileşimleri nedeniyle'[18] bütün ağızlarda ortak olan Oğuzca özellikler gösterilebilir. İkinci olarak Kıpçak, Kıpçak-Oğuz, Oğuz-Kıpçak ve Oğuz ağızlarında Türk dilinin etkisiyle meydana gelen farklı düzeydeki Oğuzca özellikler ve üçüncü olarak da Türk dili aracılığı ile Urum ağızlarına giren Arapça-Farsça özellikler sıralanabilir.

Türkiye Türkçesinden kopyalanan Oğuzca ögeler, özellikle Kırım'ın güney sahili ve şehirlerinden gelenlerin ağızlarında fazlacadır. Bu değişkelerin fonetik ve morfolojisinde Kıpçak alt katman dili korunmakla birlikte Oğuzca özellikler ağır basar.

Kıpçakça ve Oğuzca unsurların belirlenmesi amacıyla yapılan karşılaştırmalı inceleme sonucu Kuzey Azak Denizi Urum ağızları için aşağıdaki sınıflandırma önerilebilir. Buna göre, Kıpçakça özelliklerin az olduğu ve Oğuzca özelliklerin baskın bulunduğu dört temel ağız grubu vardır:

1. Oğuzca unsurların az olduğu *Kıpçak-Polovets ağızları*: Velıka Novosilka, Starobeşeve (Novobeşeve), Perşotravneve.

2. Belirgin ölçüde Oğuzca ögeler bulunan *Kıpçak-Oğuz ağızları*: Staromlınivka (Georgiyivka, Malıy Kermençik, Novomlınivka), Boğatır, Ulaklı (Rozdolne).

3. Yoğun Oğuzca ögeler barındıran *Oğuz-Kıpçak ağızları*: Granitne (Andriyivka, Hannı-Tarama, Kamyanka, Novomaryinka, Novoselivka I, Novoselivka II), Starolaspa (Bilokamyanka, Novolaspa), Komar (Dniproenergiya, Novıy Komar, Yalta, Zaporijjâ, Zirka), Starognativka (Grıgorivka, Malognativka).

4. Belirli derecede Kıpçakça alt katman dili özellikleri bulunduran *Oğuzca ağızlar*: Mariupol, Starıy Krım.

Bu sınıflandırmada belirgin stilistik veya işlev farklılıkları olmayan Kıpçakça ve Oğuzca ekler, yani *-ğan* ve *-dik* sıfat-fiil ekleri, ekler ve sözcük köklerinde *n* ve *ñ* seslerini paralel kullanan Mariupol ve Starognativka biraz belirsiz bir pozisyondadır. Bu düzensizliği, Kırım'ın Oğuz ve Kıpçak ağızlarının karışmış olmasına ve Starıy Krım, Perşotravneve (buralardan Mariupol'a çok sayıda Urumlar göç etmiş ve etmektedir) ve Mariupol ağızlarının etkileşimine bağlamak gerekir.

17 Garkavets, A. N. *Armyano-Kıpçakskiye Pismennıye Pamyatniki XVI-XVII vv.*, Srednevekovıy Vostok, Moskva 1980, s. 81-90; *Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye*, C. 1-3, Almatı, 2002-2011; *Kıpçakskiy Slovar*, Almatı, 2012.

18 Grunin, T. İ. *Dokumentı na Polovetskom Yazıke XVI veka*, Moskva 1967, s.105

Bütün ağızlarda kaydedilen karakteristik Oğuzca özellik, Türkiye Türkçesinden kopyalanan önemli bir ses özelliği sözbaşında Kıpçakça *t* ve *k* yerine ötümlü *d* ve *g* sözcükler bulunmasıdır: *deli* 'deli', *demir, deñiz, deniz, degiş-* 'değişmek', *dobra* 'çanta', *domuz / doñuz, dört, dudaḫ* 'dudak', *dos-doğru* 'dümdüz', *güzgü* 'ayna', *göbek* vb. Oğuz ve kısmi olarak Oğuz-Kıpçak ağızlarında sözbaşında ötümlü ünsüzün bulunması düzenli bir özelliktir. Sözbaşında ötümsüz *t* ünsüzü belirli sözcüklerde bulunan bir Kıpçakça alt katman dil özelliğidir: *t'it-* 'gitmek' (ama *d'el-* 'gelmek'), *köter-* 'kaldırmak, getirmek' vb.

© Oleksandr Rybalko

Sözbaşındaki ötümlü *d* ve *g* sesinin kullanımından kaçınmak amacıyla Oğuzca patlamalı *g, d'* akıcı *y* ile değiştirilmiştir: Konuşma dilindeki *gece* > *d'ece* > *yece* (U, B, SM, K, G); *gerdan* (< Far.) > *yerdan* (VN, G, K, SG); *geber-* > *yeber-* (SB, G, K); *geri* > *yeri* (K, SL); yazı dilindeki *gendi* > *yendi* 'kendi' (SM, K, SK); *güzel* > *yüzel* (SM); *gönül* > *yönül* (SM). Şiirde *g* > *y* değişimi stilistik bir özellik sayılmaktadır; *g* > *y* değişiminde arada kalan *d', t'* ye gelince sadece başta değil, sözcük söziçinde de görülür: *ege* > *ed'e* > *eye; t'etken* > *t'ett'en* > *t'etyen* 'gitti', *süzgen* > *süzd'en* > *süzyen* 'süzmüş' (P). Stilistik amaçla *y* yerine *d'* kullanıldığı görülür: *yürek* > *d'ürek* (SB), *yattım* > *d'attım*, *yenil-* > *yönül-* > *d'önül-* (SB).

Oğuz ve karışık Oğuz-Kıpçak ağızları diğerlerine göre sözbaşı ve söziçi Kıpçakça *b* yerine *v* ses özelliği ile karakterize edilir: *ver- / ber-, var- / bar-, var / bar, yalvar- / yalbar-* vb. Aynı özellik Arapça, Farsça kopyalarda da görülür. Kıpçak-Oğuz ağızlarında bu değişim kesinlik kazanmamıştır: *ver-, var-, var, yalvar-* vb.nin yanında *ber-, bar-, bar, yalbar-* şekilleri de vardır.

Sözsonunda ve iki ünlü arasındaki *ğ ve v*'nin Kıpçak-Oğuz bağlantısı, Kıpçak ve Oğuz ağızlarının sınıflandırılmasında görülür: *yav- / yağ-, sav / sağ, avuz / ağız, avur / ağız, covap / coğap* 'cevap', *savut/sağıt* 'kap' vb. Bazı Kıpçak ağızlarında sözsonunda ve iki ünlü arasındaki Oğuzca alıntılar *ğ* kaydedilmiştir: *yağ* (P), *ağız* (VN), *dağ* (U), *toğum* 'kasnak'(P) vb. Bazı Oğuz-Kıpçak ağızlarında eski *v* korunmuştur: *yavun yağay* 'yağmur yağıyor' (K).

Kıpçak ve Oğuz ağızlarını sözsonunda ve iki ünlü arasındaki *y, ğ, g* ile ayırmak kesin sonuçlar verir: *sıyır / sığır, bayla- / bağla-, tiy- / deg-, bey / beg* vb.

Sözbaşındaki *b* > *p* değişimi daha zayıftır. Kıpçakça *b (bek* 'çok') yanında Kıpçak ağızlarında sözbaşında *p* bulunur.

Urumcanın Oğuzca ağırlıklı ağızlarında, az da olsa sözbaşında Kıpçakça *m* yanında Oğuzca *b* kalıplaşmıştır; ama Kıpçak ağızlarında *b* ile başlayan sözler de vardır. Bütün ağızlardaki bazı sözlerde *m* tespit edilmiştir: *men, min-;* bazılarında ise sözbaşında sadece *b* vardır: *burun, buz, bin, biñ. mında / bunda* (SK, M), *müyüz/boynuz* (G, SL, SG, M, SK) sözcükleri kısmen istikrarlı bir bağlantı oluşturur.

Kıpçakça *ı* ve *i* yanında, dudak ünlülerinden sonra eklerde *u* ve *ü*'nün kullanılması Oğuzca unsur sayılmaktadır. Düz ünlülerin kullanımı Kıpçak-Polovets ağızlarında görülür: *üçünci,* ama *büyügü*. VN, SB ve B'de şimdiki zaman ekindeki *u* ve *ü* yerine *ı* ve *i* kullanımına gelince, burada Kıpçakça özelliğin korunması ve sondaki *y*'ye doğru gerileyici benzeşme söz konusudur: *köriy* 'görüyor' (SB), *öliy* 'ölüyor' (SB), *bolıy* (SB), *boliy* 'oluyor' (VN), *köçiy* 'göçüyor' (B), ama P'de – *boluy.*

B, U'nun bütün Oğuz ve Kıpçak ağızlarında ek başındaki *l* ünsüzünün sözsonundaki geniz ünsüzüne benzeşmesi görülür: *adamnar* 'insanlar', *zend'innik* 'zenginlik', *nşannı, şannı* 'eş, karı', *anna-* 'anlamak', *yannar* 'taraflar', *çobannıḫ* 'çobanlık' vb. Diğer Kıpçak ağızlarındaki genizsilleşme Urumcada da görülür: *st'emne* (P, Novokamyanka), *skamne* (SM, U) 'iskemle, sandalye'.

Kıpçak ağızlarındaki Oğuzca özelliklere *bol-* fiili yerine *ol-* fiilinin kullanımı (B, U; kısmi olarak SM), *süy-* yerine *sev-*, *üy* yerine *ev* (SM, B, U) kullanımı da örnek gösterilebilir.

© Oleksandr Rybalko

Polovets ve Oğuz ağızlarının isim durum ekleri sisteminde kesin olan farklılıklar şunlardır: Kıpçakça ilgi durumu eki *-nıñ, -nın, -niñ, -nin, -nuñ, -nun, -nüñ, -nün* iken, Oğuzca *-ın, -in, -un, -ün;* Kıpçakça yönelme durumu eki *-ḫa, -ka, -ğa, -ga, -ge, -d'e* iken, Oğuzca *-a, -e, -ya, -ye;* Kıpçakça belirtme durumu eki *-nı, -ni, -nu, -nü* iken, Oğuzca *-ı, -i, -u, -ü, -yı, -yi, -yu, -yü*'dür. Karışık Kıpçak-Oğuz ve Oğuz-Kıpçak ağızlarında özellikle sözsonunda *a, e* ünlüleri bulunduğunda, ilgi durumu eki olarak *-an, -en* kullanılır: *padışaan* 'padişahın' (B, U, K), *baltaan* 'baltanın' (SM), *köpeen* 'köpeğin' (G), *babaan* 'babanın' (SL); *tseberkaan* 'kovanın' (SG), *pıçağın, pıçaın* ile birlikte *pıçaan* 'bıçağın' (G) vb. Oğuz ve Oğuz-Kıpçak ağızlarında *-nan, -nen* araç durumu eki: *suvnan* 'su ile', *ḫızнen* 'kızla'. Ulaklı ve Boğatır'ın Kıpçak-Oğuz ağızlarında *-nen* (*oḫlovnen* 'oklava ile', *ögüzlernen* 'öküzlerle) *-len, -le* (*izlen* 'izle', *sapetilen* 'sepeti ile', *savlıḫle bar* 'iyi yolculuklar' (U), *ḫızçıḫ ilen* 'kızı ile' (B)) şekilleri ile paralel kullanılır. VN'de araç durumu eki *-ben, -len*'dir: *Yaŋı yılben* 'Yeni yılınız kutlu olsun', *Baryamben* 'Bayramınız kutlu olsun', *taylen* 'tayla'. Burada SB, P, SM'de olduğu gibi bu anlamda *bilen, blen, bile* edatları da çok kullanılmaktadır.

Kıpçakça *-tay, -day* benzerlik ekine karşılık Oğuz ağızlarında Kıpçak ağızlarında da yaygın olan *tibik, dibik* edatı kullanılmaktadır. Bunun gibi benzerlikler diğer sözcük türlerinde de görülür. VN, SB, P'de fiillerin iktidari şekli *-alma* ile yapılır: *aytalmam* 'söyleyemem', *baralmadım* 'gidemedim'. Bütün diğer ağızlarda *-ama* ile yapılır: *çıḫamay* 'çıkamıyor', *oturamay* 'oturamıyor'. SM, B, U'da Kıpçakça şekli bilinir, ancak daha çok halk edebiyatı ürünlerinde kullanılır. Yukarıda *-ğan* sıfat-fiil ekinin Oğuzca ağzı dahil olmak üzere bütün ağızlarda olduğunu belirtmiştik. Bu ek karışık Oğuz-Kıpçak ağızlarında olduğu gibi Oğuz ağızlarında diğer Oğuzca *-an, -dik, -miş* sıfat-fiil ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Karışık olanlar dahil olmak üzere altı Kıpçakça ağızda *-an, -dik, -miş* ekleri fazla kullanılmayan isim yapma ekleridir. Kıpçakça *-ğan* sıfat-fiil eki ise bütün Oğuzca ağızlarda düzenli olarak kullanılır.

Kuzey Azak Denizi Urum ağızlarının araştırılması ve sınıflandırılması için öncelikle diğer dillerin (Rum, Türk, Arapça, Farsça, Nogayca ve Slavca) etkisini, ardından eski Kıpçak etkileşimi ve özellikle dilbilgisinde Oğuzca kopya ögeleri, ayrıca Urum halk edebiyatında kullanılan üst ağız sorununu incelemek gerekir. Bu sorunların çözümü, günümüzde yalnızca yaşlı kuşakların konuştuğu Kuzey Azak Denizi Urum ağızlarının yoğun ve sistematik bir şekilde incelenmesi şartıyla mümkündür. Bu amaçla hazırlanan sözlükler de yararlı olacaktır.[19]

Urum dilinin adları geçen akraba Türk dilleri ile ortak özellikleri şu şekildedir:

c. Ses bilgisi

Oğuzca ön sesteki ötümlü ünsüz, burada ötümsüzdür: *kel- > t'el-* 'gelmek', *köz* 'göz', *tur-* 'durmak'; Nogayca sözbaşındaki *c*'nin yanında *y*: *yaz* 'yaz', *yol, yan*; Oğuzca sözbaşındaki *b*'nin yanında *m*: *men* 'ben', *min-* 'binmek', *mında, munda* 'burada' (ama *bu* 'bu'); iki veya daha fazla heceli sözcüklerin ilk hecesi dışındaki hecelerde dudak ünsüzlerinden sonra dar dudak ünlülerinin kullanımı: *aşlavuḫ* 'ısırgan otu', *patlavuç* 'mürverden yapılan sapan', *tabut, ḫabuḫ* 'kabuk', *ḫavun* 'kavun', *ḫamur* 'hamur', *ḫarpuz* 'karpuz', *ḫapu* 'kapı', *tamur* 'kök, damar', *tavuḫ* 'tavuk', *çabuş* 'at yarışı', *şapur-* 'sıvı bir şeyi karıştırarak dövmek'; arka damak ünsüzü *k* yerine *ḫ*: *ḫara* 'siyah', *ḫum* 'kum'; Kırım Tatarcasında olduğu gibi kopya sözlerde *h* ve *ḫ* ünsüzlerinin düşmesi: *saat*, *maale* 'mahalle', *asta* 'hasta'; ünlülerin

19 Garkavets Oleksandr. *Urumı Nadazovya: İstoriya, Mova, Kazkı, Pisni, ZaGadkı, Prıslivya, Pısemni Pamyatkı*, Alma-Ata: Ukrayinskıy Kulturnıy Tsentr, 1999; *Urumskıy Slovnık*, Alma-Ata: Baur, 2000.

palatal ve dudak uyumu (Kırım Tatarcasında benzeri olan Kıpçak-Polovets ağızlarındaki bazı istisnalar dışında: *köriy* 'görüyor', *öliy* 'ölüyor').

Urum fonetiğindeki kopya Rumca özellikler arasında ön sıra ünlüler önündeki *k, g* ünsüzlerinin *t', d'* ve bazı durumlarda *ç, c*'ye gelişmesi sayılmaktadır. Ünsüzlerin bu tarihi değişimi Kuzey Azak Rum ağızları ve Anadolu'nun Yunan ağızlarının karakteristik özelliğidir.[20] Urum ağızlarındaki yukarıda bahsedilen fonetik değişim sonucu diğer Türk dillerinde bulunmayan ötümlü ünsüzler ortaya çıkmıştır. Bu da *t/t'* ve *d/d'* ünsüzlerinin ötümlülük ve ötümsüzlükle ayrılan sözcük çiftlerini karşılaştırmakla gösterilebilir. Mesela; Kıpçak ağızlarında: *tel* 'saç, tel' ve *kel-*'den *t'el-* 'gel-', *ten* 'beden' ve *ken*'den *t'en* 'geniş', *etim* 'benim etim' ve *ekim*'den *et'im* 'hekim', *tilim* 'benim dilim' ve *kilim*'den *t'ilim* 'halı, kilim', *tiy-* 'değmek' ve *kiy-*'den *t'iy-* 'giymek', *tar* 'dar' ve *kâr*'dan *t'ar* 'fayda, kâr', *tör* 'başköşe' ve *kör*'den *t'ör* 'kör' (halk edebiyatında); *k, g* ünsüzlerinin *t', d'* geçişi bu ünsüzlerin sadece *e, i* ünlüleri ile beraber kullanımında geçerlidir. Ön sıradaki *ö, ü* dudak ünlüleri önünde istisnalar dışında çok nadir görülmesi, Rumcada ön dudak ünlülerinin olmayışı ile açıklanabilir; *ö, ü* önünde bu değişimin olmadığını göstermek için şu örnekler verilebilir: *köz, göz, küz, közev, kör-, gör-, kün, gün, küreş* 'mücadele, güreş', *kürek* vb.; *k', g'* > *ç, c* değişimi bazı sözcükler de görülmekle birlikte, bitişik hecelerde *ç, c* asimilasyonuyla refakat etmektedir: *keçiniş* > *t'eçiniş* > *çeçiniş* 'hayat, yaşam'; *peşkeş* > *peşt'eş* > *peşçeş* 'hediye'; *ciger* > *cid'er* 'ciğer'.

Urum fonetiğindeki bu değişim morfolojideki bazı değişimlerle de ilgilidir. Velika Novosilka, Perşotravneve, Staromlınivka, Boğatır, Ulaklı'nın Kıpçak ağızlarında bu fonetik değişim yönelme ve bulunma durum eklerinin tekil 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri olmayan isimlerin çekiminde kısmi benzerliğe yol açmaktadır.

Starognativka, Starobeşeve ve kısmi olarak Mariupol ağızlarında *k', g'* e ve i önünde *t', d'*ye dönüşmez. Gördüğümüz geçişleri ise istisna olarak kabul etmeliyiz. Perşotravneve'deki i'nin önündeki *k'* ve *g'* > *t', d'* olur, e'nin önünde ise *y* olur: *tetken* > *tett'en* > *tetyen* 'gitti'; *şiyerge* > *şiyerd'e* > *şiyerye* 'şehre'; *ege* > *ed'e* > *eye* 'eğe' vb.

İkinci önemli değişim, sözbaşındaki ünlü düşmesi sonucu ünsüzlerin yan yana gelmesi olayıdır. Özellikle *ı, i, u, ü* dar ünlüleri düşer: *sılat-* > *slat-* 'ıslatmak', *duvar* > *dvar, işit-* > *şit-, işte* > *şte, işle-* > *şle-* 'çalışmak', *nışan* > *nşan* 'işaret, alamet', *stambuh ḫamuş* 'kalın kamışın bir türü', *stefan al-* > *stvan al-* 'nikâhlanmak', *tıraş olun-* > *traş olun-, ustura* > *stura*. Kuzey Azak Denizi Urum ağızlarının fonetiğindeki dış etkilerden oluşan bu değişim iç yapısal akıma da uygundur. Buna göre Urumca ve diğer Türk dillerinde özellikle tonsuz ünsüzlerle beraber kullanılan ve düşmeye müsait ünlüler bulunmuş olabilir.

Kırım'da Nogay diline komşu olan Azak Denizi Urum ağızlarında düzenli olmamakla birlikte Nogayca özellikler de bulunur. Nogayca ses özelliklerinin daha çok kopya sözcüklerde korunmasını söz konusu etmek mümkündür. Ağızlarda bu tür iki özellik bulunmaktadır. Daha yaygın olan birincisi bütün ağızlarda ve çok sayıda sözcükte görülür: sözbaşı *y* yerine *c* kullanımı. Burada sözbaşındaki Nogayca ses özelliklerinin korunması söz konusudur. *cel* 'rüzgar', *cayu* 'örtü', *coy-* 'kaybetmek', *coyul-* 'kaybol-', *cıy-* 'topla-', *cıl(ıt)-* 'ısıt-', *cap* 'tepe', *cılım* 'suyun donmayan kısmı', *cügürük* 'hızlı koşan at', *cumran* 'sıçan', *caḫlav* 'buyunduruk kazığı' vb. Perşotravneve ağzındaki bazı sözcüklerde görülen ikinci Nogayca özellik ise diğer ağızlardaki *ç* yerine *ş* kullanımı: *çokuç* > *çokuş* (P) 'balta', *bılaçıx* > *blaşıx* (SB) 'pis'. *çokuş* sözcüğündeki değişimin her iki sesi kapsamaması ilginçtir, bu da fonetik özelliği değil, bu sözcüğün kopya bir sözcük olduğunu gösterir.

d. Biçim bilgisi

bilen, bile, bile, ile edatları ile *-ben, -nen, -len, -le* yapım eklerine geçen araç durumu eki; hem Kıpçak-Polovets ve Kıpçak-Oğuz ağızlarında, hem Oğuz-Kıpçak ve hatta Oğuz ağızlarının son ikisinde *-an, -dik, -miş* ekleri olmasına rağmen kullanılan *-ḫan, -kan, -ğan, -t'en, -d'en, -gen, -yen* sıfat-fiil ekleri Urum ağızlarının karakteristik özellikleridir. Söz konusu dillerin diğer Türk ve Türkçe olmayan dillerle

20 Sergievskiy, M. V., *Mariupolskiye Greçeskiye Govorı*, ‚İzvestiya AN SSSR, Otdeleniye Obşestvennıh Nauk', Moskva 1934, s. 585; Borisenko, V. V. *Harakter Palatalizatsii Kak Printsip Klassifikatsii Drevnegreçeskih Dialektov*, ‚Soveşanie po Obşim Voprosam Dialektologii i İstorii Yazıka (Erevan, Oktyabr 1973), Tezisı Dokladov i Soobşeniy', Moskva 1973, s. 7-9.

olan temas şartlarındaki tarihi gelişimi, her birinde ayırıcı özelliklerin oluşumu ve gelişimine zemin oluşturmuştur.

Yönelme durumu: *-ḫa, -ğa, -qa, -ga, -ke, -ge* > *-ḫa, -ğa, -ka, -ga, -t'e, -d'e.*

Bulunma durumu: *-ta, -da, -te, -de.*

Bu durum eklerinin kısmi olarak ses benzeşmesi, yönelme durumu ekinin bulunma durumu eki yerine kullanılması eğilimiyle ilgilidir. Bu akımı Kırım Tatarcası ve Ermeni-Kıpçakçası verileri dolaylı olarak kanıtlamaktadır. Aynı zamanda, Urumcadaki isim durum ekleri sisteminde yönelme ile bulunma ifadesinin farksız olduğu ve bu durumun Rusça konuşmalarda da kendini gösterdiği Rumcanın etkisi de bulunmaktadır.[21] İsim çekimindeki etki oldukça güçlüdür, yönelme ve bulunma durum eklerinin birbirine benzemediği bir kısım Oğuz ve Oğuz-Kıpçak ağızlarında bile (yönelme ekinin ünsüzleri yoktur: *-a, -e*) bulunma durumu eki yönelme eki ile yer değiştirir. Bunun sonucunu zamir menşeli soru ve işaret zarfları açık bir şekilde gösterir: *ḫayda* 'nereye, nerede' (SM, SB); *anda* 'orada, oraya' (SM, SB); *onda* 'orada, oraya' (K,G); *anda* 'nereye, nerede' (G, K).

VN, P, SM, B, U'da bulunma durumu eki kullanılmamaktadır. Sadece şu zarflarda bulunma durumu eki görülür: *ḫaç saatta* 'saat kaçta', *bir zamanda* 'bir zamanlar', *ḫışta* 'kışın', *üyde* 'evde'. G, K, SG, SL'da bulunma durumu ekinin kullanımı çok sınırlıdır. Bu sözcükler de zarf kalıplaşmaları olarak tahmin edilebilir. SB, M, SK'da bulunma durumu eki daha sık, ama sınırlı olarak kullanılmaktadır. Bütün Urum ağızlarında bulunma durumu ekinin düzenli bir şekilde kullanımı bulunmamaktadır. Zarf-fiil sayabileceğimiz (VN, P, SM, B, U) veya zarf-fiil olmaya başlayan (G, K, SG, SL) Kıpçakça bir ek *-ğanda* kullanılır. SB, M, SK'da bu ek zarf-fiil olmaya başlamıştır.

Bulunma durumu ekinin kullanımdan düşmesini M ve SK dışındaki bütün ağızlarda *–maḫta, -mekte* şeklinin kayboluşu ile bağdaştırmak doğrudur. Kırım Tatarcasında fiilimsi olan bu şeklin çok geniş kullanım alanı vardır.

İsimden fiil yapma ekindeki *l* yerine *t* kullanımı ise Nogayca özellik sayılabilir: *yanta-* 'yan yatmak' (SL), *bekte-* 'kapatmak, kilitlemek' (U).

e. Söz varlığı ve toplumdilbilimsel görünüm[22]

Urum dilinin söz varlığı içinde, dört ağız grubunun etkilerini ve özellikle Rumcadan (Grekçe) ödünçlemeleri bulmak mümkündür. *tuvar* 'hayvanlar', *sığır, sıyır* 'inek', (Erm.-Kıpç. *suv sığır* 'manda'), *ḫoyan* 'tavşan', *terek* 'ağaç', *ağaç* 'kuru odun, kuru ağaç', *zerdali* 'kayısı', *bürtük* 'tahıl', *urluḫ* 'çekirdekler', *deli* 'aptal', *ḫol* 'kol', *tap-* 'bul-', *soḫur* 'kör' vb.

Hristiyan Urumlar dini ibadetlerinde kendi dillerini kullanmayı tercih ederler. Bu nedenle dini terim ve ifadelerde Türkçenin etkisiyle Arapça *Allah*, *Rabbi*, *mismilla*, *evalla* 'eyvallah', *maşala*, *cennet*, *rahmetli*, *Allarazolsun*, *saba xayır olsun* 'sabahınız hayırlı olsun' vb. sözler dikkat çekicidir.

Urum dili söz varlığında, diğer Kıpçak Türk yazı dilleriyle ve Türkiye Türkçesiyle ortak pek çok atasözü ve deyim bulunduğu da tespit edilmiştir: *Anasın kör, xızın al* 'Anasına bak kızını

al' (Kermençik), *Avuzu bar, tili yox* 'Ağzı var dili yok' (Kermençik), *Em suçlu em küçlü* 'Hem suçlu hem güçlü' (Manguş), *Senden t'elecegi Allaxtan t'esin* 'Senden gelen Allah'tan gelsin' (Manguş), *Alma piş, avuzma tüş* 'Armut piş, ağzıma düş' (Manguş) vb. (Çengel 2004: 62).

Kırımdan Azak Denizi kıyılarına göç ettirilen Urumlar, 19. yüzyıl başlarında yeni yerleşim yerlerinde kendi dillerini her alanda resmi olarak kullanıyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Urumca yerini resmi ortamlarda Rusçaya bırakmış. Urumcanın kullanımı resmi olmayan alanlarla sınırlanmıştır.

21 Çernışova, T. N. *Novogreçeskiy Govor Sel Primorskogo (Urzufa) i Yaltı, Pervomayskogo Rayona, Donetskoy Oblasti*, Kiyev, 1958, s. 20.

22 Bu bölümle ilgili olarak ayrıca bk. The Urum Language of the Azov Greeks: Overview and Current Situation.

Sovyet zamanında Urum dilinin tanımlanması ile ilgili yapılan bir araştırmada, bazı köylerde konuşulan dile ve bir ders kitabında yer alan söz varlığına dayanarak Urumca ile Kırım Tatarlarının dili arasında büyük benzerlikler olduğu, farklılıkların sadece ses özelliklerinden kaynaklandığı sonucuna varılmıştı. Sovyet Yönetim Kurulu tarafından yaptırılan bu araştırmada Türk dili uzmanlarının olup olmadığı ise bilinmemektedir. Ardından komite üyeleri Urumları, Kırım-Tatar dilini öğrenmeye zorlamışlar, okullarda Kırım Tatarcasının kullanılmasını emretmişlerdi. Ancak bu imkansızdı, çünkü öğretmenlerin çoğu Urum dilini bilmiyordu. Urum okullarında öğretmenlerin eğitilmesi için Kırım-Tatar dili uzmanları çağırılmış, kitaplar getirtilmiştir. Ancak dört farklı ağzı konuşan Urumları bu eğitim şartları zorlamış, öğrenciler Kırım-Tatar dilindeki sözlükleri ve edebi dilin sözcüklerini anlamamışlardı. Latin temelli alfabenin kullanılmaya başlaması da ana dilin anlaşılmasını güçleştirmiştir. Daha sonra okullarda Kırım Tatarcası öğretilmesinin yanlış bir uygulama olduğu anlaşılmış, Urum dili ile Kırım Tatarcasının çok yakın olmadığı belirtilmişti.

Urum halkı Kırım Tatarcası veya ana dilleri yerine, çocukları için Rus okullarında Rusça verilen eğitimi tercih etmekte, çocuklarının yeteneklerini ve becerilerini geliştirebilecekleri daha iyi bir iletişim ortamında yetiştiklerine inanmaktaydılar.

1937 baskısı ve Nazi istilası Urum dilinin gündemden düşmesine yol açmış, Yunanlar, ana dillerindeki yazılı edebiyatı elden çıkarmaya başlamış, Urumca kitaplar yakılmıştır. Yunan ailelerinin hiçbirinde savaş öncesi dönemde basılmış Urumca kitap yoktur. Sovyet döneminde, Urum dili, aile içinde konuşma dışında sosyal işlevini yerine getirmemiş, bu durum geleneksel kültürle ilgili sözcüklerin kaybolmasına neden olmuştur.

1990-2003 yıllarında, Karan ve Stary Krim bölgelerindeki bazı köylerde yapılan bir alan araştırmasına göre, 1920'lerde doğmuş yaşlı aile fertleri birbirleriyle ana dillerinde iletişim kurarken, onların çocuklarının, yani 1940-50'li yıllarda doğanların yaşlıların konuştukları dili anlayabildikleri, ancak herhangi bir ağzı konuşamadıkları görülmüştü. 1970-80'lerde doğan genç kuşakların bilgisi ise çok sınırlı birkaç ifade ve sözcükten ibarettir.

Urumca, daha çok Starobeşeve ve Starognativka vd. köylerde yaygın olarak konuşulmaktadır. Bu araştırma çerçevesinde, Mariupol'da görüşülen 90 aileden 70'inin hiç Urumca bilmediği, 8 ailenin yaşlı aile fertleri dolayısıyla bazı deyim ve kalıp ifadeleri kullanabildikleri; 12 ailede de Urumcanın yalnızca geleneksel kültür ile ilgili birkaç sözcükle temsil edildiği görülmüştür.

Bugün, Urum dilinin ulusal kimliğin göstergesi olarak sembolik bir değeri olduğu söylenemez, Urumca ancak aile içinde ya da amatör halk konserlerinde duyulabilmektedir. Urum diline dayalı hiçbir düzeyde eğitim verilmemektedir. Yok, olma tehlikesiyle karşı karşıya olan bu dilin belgelenmesi ve korunmasına yönelik çalışmalar ise oldukça azdır. 20. yüzyılın sonlarında Azak Urumlarının dilinin gelişimi ile ilgili yeni bir dönem başlamıştır. Yeni sosyo-ekonomik koşullar Azak Urumlarının modern Yunancayı öğrenmeleri için teşvik edici bir ortam sağlamaktadır (Ponomaryova 2013: 6-10). Ancak bugün Urum halkları arasında Rusçanın günlük iletişimde ve resmi ortamlarda baskın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

Baranova tarafından yapılan bir araştırmada, Urumların Rumeylerden daha kibar, daha eğitimli oldukları ve daha iyi Rusça konuştukları, başkalarının yanında asla kendi dillerini konuşmadıkları tespit edilmiştir (Eloeva 2013: 407).

f. Özgün örnek metin ve Türkiye Türkçesine çevirisi

Дэнызин сӧлемекы[23]

Мана агыр сӧлемейэ исаннар ӱчӱн. Бинэр йил мен билийим олары, ама болдурмайип шашайим ошчалыгна оларын йашамахларна. Мана оле гӧрнӱй, олара сыдырыгы йэтышмей бек аз ший: бир капиль ахыллых. Охадар-да йил олар стэйлер аннамайа мены, ама олар, оламазлар этмейе бу шийи, бир вахыттэ. Онун ӱчӱн дӧгӱль, *бӱдмо* мен өле бильнэмейен ший. Мены аннамайа ӱчӱн лазым мана сормайа. Олар ону этмедлер бир вахыттэ, дэ мен тӧбе эттым, лаф вердым д'енды д'ендыме: бир ший олара д'ендым ӱчӱн сӧлемейим. Шинджик-тэ мен д'енды лафмы бозмам, тек стэйим лафланмайа олар ӱчӱн, олар эбет сӧлейлер, йазайлар меним ӱчӱн – нэчин мана чаре йох сӧлемейе олар ӱчӱн…

Валерий Киор

Denızin Sölemekı

Mana ağır sölemeye isannar üçün. Biner yil men biliyim oları, ama boldurmayip şaşayim oşçalığna oların yaşamahlarna. Mana ole ğörnüy, olara sıdırığı yetışmey bek az şiy: bir kapil ahıllıh. Ohadar-da yil olar steyler annamaya menı, ama olar, olamazlar etmeye bu şiyi, bir vahıtte. Onun üçün dögül, *budto* men öle bilnemeyen şiy. Menı annamaya üçün lazım mana sormaya. Olar onu etmedler bir vahıtte, de men töbe ettım, laf verdım d'endı d'endıme: bir şiy olara d'endım üçün sölemeyim. Şincik-te men d'endı lafmı bozmam, tek steyim laflanmaya olar üçün, olar ebet söleyler, yazaylar menim üçün – neçin mana çare yoh sölemeye olar üçün...

Valeriy Kior

Denizin Konuşması

İnsanları yargılamak bana zor gelir. Binlerce yıldır ben onları tanıyorum, ama onların yaşamlarının tuhaflığına şaşırmaktan yorulmadım. Bana öyle geliyor ki onlar her zaman çok az şeyden yoksun: bir damla bilgelik. Yıllardır onlar beni anlamak istiyorlar, ama onlar hiçbir zaman başarılı olamayacaklar. Başaramadılar çünkü ben öyle bilinemeyen bir varlığım. Beni anlamak için bana sormalı gerek. Onlar hiçbir zaman bunu yapmadılar, ben de tövbe ettim, kendi kendime söz verdim: Kendim hakkında onlara hiçbir şey söylemeyeceğim. Şimdi ben kendi yeminimi bozmam, sadece onlar hakkında konuşmak istiyorum, onlar, elbette benim hakkımda konuşuyorlar, yazıyorlar – niçin benim onlar hakkında konuşmama izin yok…

Valeriy Kior

Kaynaklar

Altınkaynak, Erdoğan (2004). Ukrayna'daki Hristiyan Türkler: Urumlar. *Karadeniz Araştırmaları* 2004/1, s. 37-57.

Anzerlioğlu, Yonca (2009). Kırım'ın Hıristiyan Türkleri: Urumlar. *Milli Folklor*, S. 84, s.107-113.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2004). Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru. *Milli Folklor*. S. 61, s. 58-67.

Eloeva, Fatima A. (2013). Turkic-Speaking Orthodox Greeks: The Conflict of Faith, Mentality and Laguage. *Acta Linguistica Petropolitana*. C. IX, S. 3, St. Petersburg, Nauka.

Garkavets, A. (1999). *Urumı Nadazovya: İstoriya, mova, kazkı, pisni, zagadkı, prıslivya, prıkazkı, pısemni pamyatkı* (Azak Urumları: Tarihi, dili, masal, şark, tapmaca, atasöz, yazıları). Almatı, Ukraynalılar Kültür Ortalığı. 624 s.

Garkavets, A. (2000). *Urumskiy Slovnık* (Urumca Sözlüğü). Almatı, Ukraynalılar Kültür Ortalığı. 632 s.

Ponomareva, Irina (2003). The Ethnic History of The Greeks Of Mariupol: Problems and Prospects. *Ethnic History of European Nations*, No: 14, s. 90-94.

Ponomaryova, Irina (2013). The Azov Urums: History, Culture, Migration. *Almanach Via Evrasia, Russia Between The Soviet Past and The Eurasian Future,* 2.
(http://www.viaevrasia.com/documents/21.& 20irina& 20ponomareva.& 20the& 20azov& 20urums& 20-& 20history,& 20culture,& 20migration& 20.pdf)

Smolina, Mariya (2008), *Urumskiy Yazık, Urum Dili*, Kiev.

Yerleşim merkezleri isimlerinin kısaltmalar listesi

B – Bogatır
VN – Velika Novosilka
G – Granitne
K – Komar
P – Perşotravneve
SB – Starobeşeve
SG – Starognativka
SK – Starıy Krım
SL – Starolaspa
SM – Staromlınivka
U – Ulaklı

23 Kiril harfli metin Oleksandr Rybalko tarafından temin edilmiş ve yazı çevrimi yapılmıştır.

ARNAVUTLUKTA KONUŞULMUŞ/KULLANILMIŞ TÜRKÇEYE DAİR

Fatos Dibra

1. Giriş

Osmanlıların Balkanlar'a gelmesiyle bu bölgede büyük bir önem kazanan Türkçe, etnik Türklerin yanı sıra, Balkanlar'ın diğer halkları veya bu halkların bazı unsurları tarafından da kullanılmaya başlamıştır. Bu süreçte, Batı ve Doğu Rumeli Türk ağızları olmak üzere iki ana gruba ayrılan Türk ağızları meydana gelmiştir (Németh 1989). Arnavutluk'ta kullanılmış olan Türkçe yine Németh tarafından müstakil bir çalışmada ele alınmıştır ve daha önceki görüşlerini doğrulayarak Arnavutluk'ta konuşulmuş Türkçenin Batı Rumeli Türk ağızlarında yer aldığını tespit etmiştir (1961; 1989: 131).

© loc.gov

Çalışmamızda, daha önce yapılmış çalışmalar ve henüz başvurulmamış yazılı kaynaklar ve belgeler ışığında, Arnavutluk'ta kullanılmış olan Türkçe hakkında kullanım alanları, kimler tarafından kullanıldığı ve bu Türkçenin dilsel özelliklerini ele alan bir çalışma yapacağız.

Teorik olarak beş yüz yıla yakın bir dönemi kapsayan bu sürecin, kaynak yetersizliğinden dolayı, özellikle dilin özellikleri konusunda, Osmanlı hakimiyetinin ancak son dönemine ait Türkçe hakkında daha açık bir yargıya varabiliriz. Başvuracağımız yazılı kaynaklar dışında, Arnavutçadaki Türkçe asıllı kelimeler, bilhassa erken dönemlere ait olduğu kesin olanlar, AT'nin özelliklerinin tespiti için önemlidir. Bu sebeple söz varlığına da değinilecek, ancak çalışmamıza Kosova ve Makedonya'daki Arnavutların kullandığı Türkçe varyantları dahil edilmeyecektir.

Çalışmada ele alacağımız ana meseleler şu şekildedir: Türkçe konuşur sayısını tespit bakımından Osmanlı döneminde Arnavutluk'ta Türk nüfusunun mevcudiyeti; Arnavutluk'ta Türkçenin kullanım alanları, başka bir deyişle bu Türkçenin kimler tarafından kullanıldığı; Batı Rumeli Türk ağızları kapsamında Arnavutluk'ta kullanılmış olan Türkçenin özellikleri şeklinde sıralanabilir.

2. Osmanlıların Arnavutluk'a gelişi ve Türklerin yerleşme meselesi

Németh'in kaynak derlemesi yaptığı dönemde Arnavutluk'ta Türk nüfusu yoktu. Önceki dönemlerde mevcut olmuş nüfus da, sayı bakımından önemli olmamıştır (Németh 1961: 9). Tarihi kaynaklardan elde edilen veriler de bu savı doğrulamaktadır.

Osmanlılar fethedilen yerlerin stratejik bölgelerinde askerî Türk mahalleri kurmuşlar; fakat bu yerleşimler sivil yerleşimlere dönüştürmemişlerdir, doğal olarak bu yerleşimler nüfus bakımından önemli bir oran olmamıştır. Örneğin İşkodra'da bu türden bir mahal 1393'te kurulmuş; 1393-1395 yılları arasında İşkodra ve Shirgj'de 'Şahin' adlı bir Türk idareci ikamet etmiştir. Daha sonra İşkodra Venedikliler tarafından alınmış, 1479'da ise yine Osmanlıların himayesine girmiştir (Šufflay 2002: 49-53). Yeni yöneticisi aslen Arnavut Koca Yusuf Paşa olmuştur. Daha sonraki dönemlerde bölgeye Türklerin toplu bir göçüyle ilgili bilgimiz yoktur.[1] Arnavutluk'un geneli için benzer bir durum söz konusudur.

Osmanlı hakimiyeti Güney Arnavutluk'ta Kuzey Arnavutluk'a nazaran daha istikrarlı ve devamlı olmuştur; nitekim güneye dair hazırlanan tahrir defterleri vb. Osmanlı kaynakları daha erken tarihlere aittir.[2]

Güney Arnavutluk'ta, Anadolu'dan sürülmüş Türkler tımar sahipleri olarak görülür (M. 1431/1432) ve bunlar (yerli) tımar sahiplerinin % 30'unu oluşturmuşlardır.[3] Alexandre Popovic, Arnavutluk'ta bü-

1 bk. Pulaha (1974), bu defter Osmanlı dönemi İşkodra bölgesi için bilinen en erken kaynaktır.
2 bk. İnalcık (1987: XI). Arnavutluk'a ait defterler Osmanlı arşivlerinin en eski defterlerindendir.
3 İnalcık (1953: 225): 'Bu tarihte Arvanid-ili sancağında 335 timardan 56'sı Hristiyan sipahilere aitti; bu %16 bir nispet

İşkodra vilayeti haritası

Osmanlı arması

Yanya vilayet haritası © pbs.twimg

tün Müslümanların Arnavut olduğunu (Popovic 1995: 19) ve "[Arnavutluk'ta] *Hiçbir önemli Türk kurumu, (Konya'dan çok küçük sayıdaki sürgün dışında) belirtmemiştir. Doğu Dibra* [= Debre] *dağlarında Kocacık yörükleri de vardır ki, buraya büyük Arnavut-Rumeli yolunu korumaları için yerleştirilmişlerdir. 1410'lara doğru Anadolu'nun bazı yerlerinden gönderilen sürgünler, bunlar Saruhan, Kocaili, Canik'liydi ki, sayıları da pek azd*ı." (Popovic 1995: 53) yazmaktadır. Nathalie Clayer, Osmanlı döneminin son 20 yılında Arnavutluk'un idari bölgelerinden bahsederken İşkodra Sancağı Müslümanlarının neredeyse tamamı Arnavutlardan oluşmaktadır. İşkodra şehrine gelmiş Slav Müslümanların dışında çok az sayıda Türk, Arap vs. Müslüman aile bulunduğunu ifade etmiştir.[4] Kosova vilayetinde durum biraz daha farklıydı. Burada Slav, Arnavut, Türk, Boşnak, Çerkez, Çingene, Yahudi ve Ulahlar az çok birbiriyle kaynaşmıştır. Sınır bölgelerinde etnik kimlikler çok sabit değildi ve etnik kimlik değiştirmeleri mevcuttu. Böylece, Prizren, İpek, Priştine ve Üsküp gibi şehirlerde, Türk ya da Türk-Osmanlı kimliği şehirlilik göstergesine dönüştüğü için, Türk asıllı olmayan Müslümanlarda Türkleşme meyli görülmekteydi. Bugünkü Kosova ve Makedonya'nın köy ve dağlık bölgelerinde ise asimile olma süreci Arnavutlaşmaya doğruydu. Debre Sancağı'nın Müslümanlarının dili Arnavutça ya da Slavcaydı. Orta Arnavutluk'ta durum İşkodra'ya benzerdi. Fakat başka dil konuşan kısımlar da vardı; Bérard'a göre "Peqin'de (Osm. Peklin, Elbasan'ın yakınlarında bir kasaba) bazı Türkler de vardı (1893: 29-30),[5] ancak onların varlığı başka bir kaynakta zikredilmemektedir. Diğer taraftan, şehirlerde imparatorluğun başka yörelerinden gelen Türk, Kürt vs. memurlar da vardı". Yanya Vilayeti'nde anadili Türkçe olan Müslümanlar sivil ya da askeri memurlardan ibaretti. Görice, Manastır ve Serfice 'Makedon' sancaklarında da etnik durum karışıktır ve Türklerin yaşadığı bölge genelde doğudadır (bk. Clayer 2009: 56-116).

Hahn'a göre Arnavutluk'un halkı tamamen Arnavut'tur. Sadece bazı sınır bölgelerinde Arnavut olmayan unsurlar vardı (Hahn 2007).[6]

gösterir. Bu sipahilerden başka bir metropolid ve üç peskoposa da timar verilmiştir. 335 timarın %30'u Anadolu'dan sürgün edilmiş müslüman Türklere ve kalan timarların ekserisi müslüman gulâmlara aittir.'. Ayrıca bk. İnamcık (2003), Pamuk (2002: 200-202).

4 İşkodra'nın Arnavut asıllı olmayan muhacir ailelerle ilgili ayrıca bk. Bushati 1999: 283-312. Bunlardan toplam 17 aile Türk kökenlidir (bunlardan biri, Kullolli ailesi, Azeri asıllı olarak verilmiştir) ve genel olarak en geç 19. asırda artık Arnavutlaşmış durumdadır. Burada sadece ailece göç söz konusu değildir, ayrıca görevli olarak gelmiş Türk memur ya da askerler İşkodralı kızlarla evlenip yaşamlarını İşkodra'da sürdürmüşler.

5 Victor Berard, *La Turquie et l'hellenisme contemporain*, Paris, Felix Alcan, 1893 (Clayer 2009: 85'ten aktarılmıştır).

6 Farklı kaynaklar farklı veriler sunmaktadır. Basha 2005'te (s. 497-532) veriler Clayer 2009'a benzemektedir. 19.-20. asrın sınırında verilen nüfus istatistikleri bu istatistikleri yapan devletin siyasetinden etkilenmektedir ve gerçek durumu göstermeyebilir. Ör. Makedonya'nın nüfusuyla ilgili gösterilen verilerde *Sırp Listesinde* toplam 2.880.420 kişiden 231.400'ü Türk, 165.620'si Arnavut, *Bulgar Listesinde* toplam 2.245.274 kişiden 489.664'ü Türk, 124.211'i Arnavut, *Yunan Listesinde* ise toplam 1.820.500 kişiden 576.600'ü Türk, Arnavut yok (Andonyan 2002: 83-84).

© wikipedia.commons

17. yüzyılda İstanbul
© news.uchicago.edu

Öte yandan, Friedman Arnavutluk'ta Türklerin yaşadığını belirtmektedir (2002: sayfa). Kosinski (1969: 400, Tablo VI) de Arnavutluk'ta 2. Dünya Savaşı'ndan önce Türk soylu nüfusun 30.000 olduğunu, 1960'ta ise Türklerin bulunmadığını kaydetmektedir.[7]

Bozbora, Bektaşiliğin yasaklanmasıyla, 1826-1909 yılları arasında Arnavutluk'a bir Bektaşi göçü görüldüğü söyler (2002: 63). Fakat bu göçün ne yoğunluğu ne de dahil olduğu (oldukları) etnik unsurlarıyla ilgili bir malumat verilmemiştir.

Osmanlı kayıtlarında nüfusun sınıflandırılması din ölçütüne göre yapıldığı için, çeşitli *cins*lerin sayısıyla ilgili net bilgiler eksiktir. Hem Müslüman, hem Ortodoks, hem Katolik olan Arnavutlar için ise böyle bir bilginin elde edilmesi başka ölçütler de gerektirir.

Mevcut bilgimiz dahilinde, Arnavutluk'ta sayı bakımından önemli bir etnik Türk toplumunun olmadığını, Türkçenin kullanımına gelince de, kullanıcıları ana dili konuşuru olmayan, ekseriyetle Arnavut unsurlardan meydana geldiğini söyleyebiliriz.

3. Arnavutluk'ta Türkçenin kullanımı

Türkçe-Arnavutça dil ilişkisi ve bu ilişkinin nasıl gerçekleştirdiği önemli bir sorundur. İlişki çerçevesinde, bu iki dilin birbirini nasıl ve ne derecede etkilendiğini tespit edebilmek önemli olmakla birlikte böyle bir analiz yapmak yazımız çerçevesinde mümkün değildir.

Türkçe-Arnavutça dil ilişkisi hakkında ilk analiz Berberi (1964) tarafından yapılmıştır. Arnavutçadaki Türkçe alıntıların fonolojik ve morfolojik uyarlamasının eşzamanlı bir analizini amaçlayan Berberi, dil ve kültür ilişkisine de çok önem vermekte ve analizlerini bu ilişki kapsamında sağlam bir teorik temele

7 Titiz bir değerlendirme gerektiren bu verilerle ilgili bir yoruma burada yer verilmeyecektir. Yalnız o döneme bu aidiyet duygusunun salt etnik sebeplere bağlı olmadığını vurgulamak yerinde olur.

Arnavutluk'ta bir Osmanlı askeri kampı © pbs.twimg.com

dayandırmaktadır (1964: 14-29). Özellikle bu çalışma için en önemli şart olan iki dilliği gerektiği gibi vurgulaması büyük önem taşımaktadır (1964: 19 vd.). Johanson '...ilişkiye bağlı etkide belli derecede iki dilliliğin ön şart olduğu varsayımı bulunur' (2007: 24) tespitinde bulunur.

Arnavutlar arasında uzun bir süreci kapsayan bir çeşit iki dillilikten söz edilebilir ve Arnavutça dışında, Kuzeyde Slavca ve Güneyde Yunanca bilen Arnavutlar da mevcuttu (Clayer 2009; Hahn 2007). Aynı şekilde, doğru bir oran tespit edilemese de, Türkçe bilenlerden de söz edilmiştir. Bu noktada Byron'un görüşleri ayrı bir önem arz etmektedir:

> "Until the twentieth century, Albanian was always subordinate to another language; the dominant ones were Latin, Slavic, later Greek, Turkish, Venetian Italian, and modern languages of Southeastern Europe. In this section I survey (as far as the meagre historical historical evidence permits) the functional shifts Albanian underwent as it replaced these languages, until 1944 it became the primary language of the country.
>
> During the Middle Ages, Albanians might have been bilingual or trilingual, but this is not known for certain, in any detail. It seems clear, at least, that under Serbian rule the Albanian feudal dynasties used Serbian and old Slavonic for official (administrative) purposes, and Latin, Greek, and Slavic for international correspondence. After the [Ottoman] conquest, Turkish did not immediately supplant Latin as a dominant official language. Latin remained, until the eighteenth century, an important cultural language in Albania." (Byron 1974: 35-35).

Bu tespit daha çok yazı dili ile ilgilidir.

Başka önemli bir husus, Türkçeyi de kapsayan iki ve çok dilliliğin sınırlarıdır. Yani bir kişinin iki (çok) dilli sayılması için, örneğin bir Arnavut'un ya da Arnavutların genel olarak çoğunluğunu oluşturduğu bir çevrede, Türkofon sayılabilmesi için dil yetisi sınırı ne olmalıdır. Lory'ye göre: "*Türkofoniden anladığımız, sadece yerlilerin (anadili Türkçe olanlar) değil, aynı zamanda yerli olmayan, fakat kendi anadillerine paralel olarak ve makamlar kullanarak (yazılı ifadelerde bile) dile mükemmelden hakim olanlardan, ancak kafa göz yararak anlaşabilecek aşinalığa sahip olanlara kadar herkesin Türkçe konuşma adetleridir.*" (2011: 292). Bu tanıma göre Türkofoninin sınırı çok kapsayıcı olmaktadır. Aşağıda sunulacak verilerde, Arnavut Türkofonların her kullanıcı sınıfından olduğunu görebiliriz. Fakat bu çok genelleyici bir tespit sayılmalı, zira elimizdeki verilere dayanarak net bir tablo çizmek belki hiçbir zaman mümkün olmayabilir.

Genel itibariyle etnik ve dilsel kimlik bakımından homojen sayılabilen Arnavutluk hakkında bir araştırma, Balkanlar'ın (ve genel olarak diğer coğrafyaların) karışık cemaatlerden oluşan toplumlarına ilişkin yapılan değerlendirilmelere oranla daha kolay sonuç alınmasını sağlamaz, hatta tam tersi olabilir. Fakat değerlendirmeye yardımcı olabilecek başka bir unsur, Arnavutların yazı kültürünün hep belli bir prestije sahip dillere dayanmış olmasıdır. Sonuç olarak Arnavutça *samimiyet/yakınlık* (*intimacy*) seviyesi yüksek, yazı kültürünün dili/dilleri ise *statü/prestij* (*status*) seviyesi yüksek olan iletişim kodlarıdır.[8]

Arnavutluk Millî Kütüphanesi'nde mevcut Nezim Berati'nin Türkçe Divanı

Bu durumda, yazı kültürü bakımından, yeni Türk-İslam kültürüne uyum sağlamak (*aküllürasyon = acculturation*,[9] çok 'sancılı' bir süreç olmamış olmalıdır. Bir şekilde "yabancı" olan bir koddan yine "yabancı" olan başka bir koda bir geçiş sürecinden bahsedebiliriz.

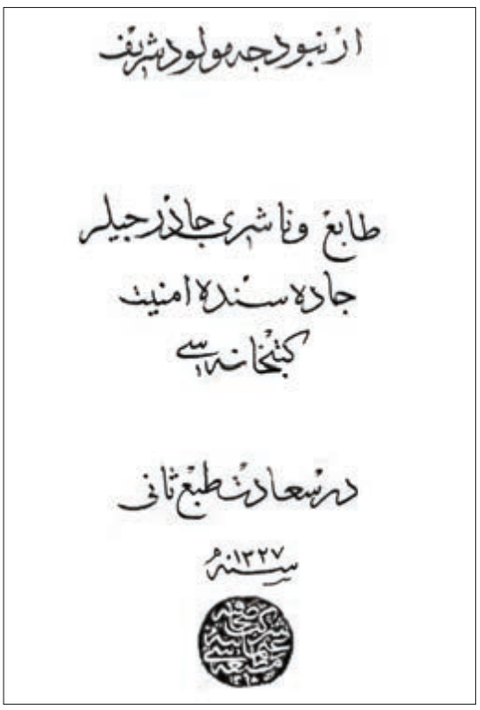
Konuşma ortamında Türkçenin Arnavutça ile bir rekabet halinde olup olmadığı, olmuşsa da bunun nasıl bir rekabet olduğunu tespit edebilmek daha büyük bir sorun olarak görünmektedir. Fakat burada da, farklı toplumsal katmanları ve grupları tamamen dışa kapalı var saydığımızda sorun çözümsüz görünür, aksi takdirde, nüfusun daha azını oluşturan ve idareci, ilim ve ticaret erbabı, asker olarak vs.'den oluşan şehir ahalisinin çeşitli ihtiyaçları, görevleri ve meslekleri doğrultusunda dış ilişkileri olduğu gibi, memleketin kırsal kesiminde yaşayanların da benzer ihtiyaçlardan dolayı fakat belki farklı statü ve görevlerde bulunarak dış ilişkiler kurma imkanları olmuştur. Mesela, Arnavutluk'un dağlık bölgelerinde bulunan köylerin sakinleri, memleketlerinde geçimlerini sağlamak zor olduğu için, Müslüman ya da Hristiyan önemli olmaksızın, 'silah eri' olarak İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde görev yapmışlardır.[10] Aynı şekilde, dönemsel olarak memleketlerinin bulunduğu bölgelerde ya da memleketlerinden tamamen ayrılıp yabancı memleketlerde çalışanlar da olmuştur. Bu kişilerin, özellikle kırsal toplumlarından gelenlerin Türkçeye ne kadar ihtiyacı olduğu belli değil (bk. Lory 2011: 302-303), fakat en azından sosyal olarak yükselmek isteyenler için "[...]*bu toplumsal yükseliş ancak, Türkçeye hakim olduklarında tamamıyla geçerlilik kazanıyordu.*" (Lory 2011: 301).

Bunları göz önünde bulundurarak, başka önemli bir mesele olan dil ilişkisinin ortamı/mekanı hakkında bir şeyler söylemek mümkün olur. İlişki ortamı, Berberi'nin düşündüğü gibi sadece Arnavutluk (1964: 16-17) ile sınırlı tutulmamalıdır, aslında Arnavutların çeşitli sebeplerle bulunduğu İmparatorluk coğrafyasının önemli bir bölümünde gerçekleştirilmiş olmalıdır. Ancak (sadece) Arnavutluk'u göz önünde bulundurduğumuz zaman, ilişkinin en önemli ortamı şehirler olmuştur (Lory 2011: 17). Bazı ortamlarda, dil ilişkisi bazen aracı bir kodun/dilin vasıtasıyla gerçekleştirilmiş olabilir; nitekim Arnavutça da aracı kod/dil işlevini yerine getirmiştir.

8 bk. Haugen (2001, özellikle 60).

9 bk. Berberi (1964: 17-18, bibliografya ile birlikte).

10 Genellikle seferlere her tabakadan insanlar katılıyordu ve seferlerle ilgili bilgiler sadece tarih kitaplarında (tarihi kaynaklarda) değil, dönemin şiirlerinde de bulunabilir. Bilinen şiirlerden Hasan Zyko Kamberi'nin *Seferi Humajun* (*Sefer-i Hümayun*) adlı şiiri (şiir için bk. Hajdari 2011: 122-126) belki sefer ve seferin zahmetlerini anlatan en meşhur şiirdir. İbrahim Nezim ise Hotin seferiyle ilgili, Hotin'e kadar seyahatini, orada bulunmasını ve dönüşünü anlattığı birkaç şiir yazmıştır (bk. Abazi-Egro 2009: 27-32). Son şiirde dönüş yolunda, sevincinden, Dobruca'yı memleketinin bulunduğu Myzeqe/Muzakiye ovasına benzetmektedir: *Po që duallmë Dobruçesë, sikur ramë Myzeqesë, na u çel nuri faqesë, si gonxheja në gjylistan. – Dobruca'dan geçtiğimiz vakit, Muzakiye'den geçiyormuşuz gibi olduk, yüzümüzün nuru açıldı, gülistan goncası gibi.* (Abazi-Egro 2009: 202).

Arnavutça mevlit, hicri, 1317, İstanbul

Kültürün çeşitli taraflarını kapsayabilecek ve genel itibarıyla toplumbilimsel, ruhbilimsel, ya da dilbilimsel olabilecek akültürasyonun (Berberi 1964: 15-16 vb.), Türk-Arnavut kültür ilişkilerinde ana unsurları din, eğitim ve siyaset olmuştur (Berberi 1964: 17). Bu itibarla, Türkçe ilk başta idari muhit ve okullarda, daha sonra halk tarafından da kullanılmıştır (Németh 1961: 9; ayrıca bk. Strauss 2011: 131). Bu durumla ilgili aktarılan bilgiler her zaman birbiriyle uyuşmamaktadır. Örneğin, İşkodra hakkında bilgi veren Külçe şu bilgiyi aktarmaktadır: "İşkodra Katolik Arnavutları İtalyan lisanını Arnavutça derecesinde tekellüm ederler. Buna rağmen resmî hükümet memurlarından başka İşkodra'da Türkçe konuşana tesadüf edilmez." IKarateke'den (1995: 60-61) naklen Külçe 1944: 339, Külçe 2004).

Ali Emiri'nin ise, İşkodra ulemasından bahsederek aktardığı bilgi de şu şekildedir: "İşkodra 'ulemasından ziyarete gelen ba'zı zevat 'Arapça tekellüm ettiler. Benim garabetimi mucib olarak ne suretle öğrendiklerini su'al edince, biz Türkçeden başka hem 'Arapça, hem Farsî bilir ve konuşuruz, bizim ecdadımız da böyle idi' *dediler. Ve hakîkaten ba'zıları da pek fasih Farisî konuşmağa başladılar.*" (Karateke 1995: 70). Ali Emiri 1896'da (Karateke 1995: 69), Külçe 1905-1913 yılları arasında (Bakiu 2004: 11) yani yakın dönemlerde İşkodra'da bulunduklarını söyleyebiliriz. Burada Ali Emiri'nin bahsettiği İşkodra ulemasını, Külçe'nin bahsettiği resmi hükümet memurlarıyla aynı gruba dahil etmek doğru olur mu sorusu akla gelebilir. Burada kanaatimiz ayrı tutmak gerektiği yönündedir.

İşkodra ile ilgili bir bilgi 1835'te Myderrizi'ye (1961: 121 bibliografya ile birlikte) göre Şemimî adlı bir şahıs tarafından, Rossi'ye (1951: 114) göre ise bir anonim tarafından yazılmış *Dürre-i Manzûme* adlı bir manzum sözlüğün giriş kısmına yer almaktadır:

"Bu nutk-i beldet-i İskenderiyye / lisân-i Arnabûd üzre mebniyye.
Gelen ʿasker bu dilde anlayan yok / dahı bizden bilen türkî degil çok.
Bu dilde olmamıştır bir risâle / düşündüm fikrime kıldım ihâle.
Gönülde doğdu böyle bir işâret / olur çok menfaʿat çeksem de zahmet." [fol. 1v-2r, 8-11] (Rossi 1951: 118).

Daha erken dönemlerle ilgili, Ravzî ve Evliya Çelebi'nin aktardıkları dışında Osmanlı seyyahlar**ın**da konuyla ilgili herhangi bir başka bilgiye rastlamadık. Ravzî Kuzey Arnavutluk'un Dukagin bölgesine ziyaretini anlattığı 12 bentlik şiirin bir kıtasında şunları yazmaktadır:

"Dil bilür anda hemân üç kişi vardur ancak
Biri Ca'fer Krüzi biri Hızır biri Burak
Anlara dahı yakın olur Hak'dan ırak
Bir yire vardı yolum adına dirler Dukagin" (Aydemir 2009: 125).

Bu kıt bilgiye dayanarak o dönemde Dukagin'de Türkçenin pek bilinmediğini söyleyebiliriz. Fakat Evliya Arnavutların konuştuğu Türkçeden "Üsküp lehçesinin Anadolu'da konuşulan Türkçeyle Arnavutların konuştu Türkçe arasında olduğu" şeklinde söz eder (Dankoff 2004: 42).[11] Bu sonucu Arnavutluk ziyareti sırasında elde edip etmediği açık değildir. Orta oyunu/Gölge Tiyatrosu karakteri olacak Arnavutların o dönemin İstanbul'unda yaşamlarıyla ilgili, bir azınlık oluşturmalarının dışında (Csató et al. 2010: 426) Türkçeleri de dahil olmak üzere fazla ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.[12] Arnavut

11 Bu kısım Dankoff & Elsie (2000)'de dahil değildir.
12 Bu konuya başkentin yönetim kademelerine entegre olmuş Arnavutlar dahil edilmemektedir. Gayrimüslim cemaatler

şehirlerinden bilgi verirken ise, Evliya Elbasan'da konuşulan Türkçenin güzelliğinden bahsetmekte: "*Cümle Arnavudca kelimāt édüp, ekseriyyā faṣīh Türkī bilüp 'uleması Farsī-hanlardır, tüccarları Rūmca ve Firenkçe dahi bilirler.*" (Dankoff & Elsie 2000: 178). Başka bir yerde, Türkçesinden bilgi vermez, ama Ergiri halkının tamamının Farsça bildiğini aktarır: "*Cümle fārsī-hān olup...*" (Dankoff & Elsie 2000: 84).

3.1. Müslüman kesimin Türkçesi

Balkanlar'da İslam kültürünün bir aracı olarak kullanılan Türkçe, doğal olarak Müslümanlar tarafından daha çok itibar görmüş ve kullanılmıştır. Kullanım alanı ise ağırlıklı olarak şehirlerin kamu hayatıdır.

Türkçenin yayılma biçimi dört ana hatlara ayrılabilir: 1. idari ilişkiler, 2. ticari-siyasi ilişkiler, 3. dini müesseseler ve eğitim müesseseleri (camiler, tekke ve zaviyeler, mektepler) ve 4. sanat ve folklor vasıtasıyla.

3.1.1 İdari ilişkilerin dili - resmi Türkçe

Osmanlı devletinde, idari yazışmaların tamamı Türkçe yapılmaktaydı.[13] Yazıyı hazırlayandan başlayarak üst kademelere doğru yazışmalarıyla ilgilenen herkesin Türkçe bilgisi şarttı.[14]

3.1.2. Ticaretin dili

Müslüman esnaf ve tüccarlar Arnavutluk'ta İslamlaşma sürecinin ilk döneminden[15] itibaren şehirlerdeki Müslüman nüfusunun sayı bakımından en önemli kısmını oluşturmuşlar (Duka 2009: 35). Bu esnaf ve tüccarlar defter ve belgelerde Türkçeyi kullanıyorlardı ve Shkodra'ya göre bu süreç 17. asırdan önce başlamış olmalıdır (Shkodra 1973: 171).[16] Türkçe, sadece evraklarda değil, aynı zamanda önemli merasimlerde de kullanılmıştır. Müslüman esnafın mesleğe usta olarak dahil usta adayı kalfalara mesleği icra izni vermek üzere Müslüman esnaflar tarafından düzenlenen *testirllëk* (< tr. *tastir*), *testir verme* (izin verme) ya da *kemer kuşatma* (şet kuşanma) töreni (Shkodra 1973: 115-123) büyük ihtimalle Türkçe olarak yapılmaktaydı (Shkodra 1973: 122).[17] 19. asırdan itibaren yazışmalarda Arnavutçayı kullanmaya başlayan bazı İşkodralı esnafların dışında,[18] esnafın evrakı hep yabancı dildeydi. Bu itibarla, Arnavutluk'ta Türkçenin kullanımı yaklaşık 20. asrın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir.[19]

3.1.3. Diyanetin dili

Dini müesseselerde ve faaliyetlerde Türkçenin önemi çok büyüktü. Balkanlar'da nasıl *Türk* ile etnik unsurdan çok Müslümanı kastediliyordu, Türkçe de *Müslümanca* olarak algılanıyordu.[20] Dini hayatı yukarıda zikrettiğimiz esnafın faaliyetlerinden ve Müslümanların edebiyatından kesin hatlarla ayırmak doğru olmaz. Her esnaf grubu bir tarikata duruma göre bir pîre bağlı olmaktaydı. Özellikle

hakkında bilgiler ve hakkında araştırmalar çoktur. Arnavutlar, muhtemelen çoğunlukta Müslüman oldukları için toplumun diğer Müslüman gruplar gibi görülmüş ve diğer gruplara nazaran en fazla, örneğin, bir Karadenzli ile Akdenizli arasındaki fark kadar farklı görülmüş olabilir. Diğer taraftan, bugün İstanbul'da *Arnavutköy* ismini taşıyan iki yerleşim yeri vardır. Ayrıca, Türkçede yol inşaatı ustalığından *Arnavut kaldırımı* ve mutfak kültüründe *Arnavut ciğeri*, *Arnavut biberi* gibi terimler de mevcuttur. Bu terimler günümüz Arnavutu için tuhaftır ve herhangi bir özel şey ifade etmez: Arnavutçada sade *kalldrëm* < Tr. *kaldırım* kullanılır, Türk mutfağının *Arnavut ciğeri* usulüne göre ise yapılan bir yemek yoktur, Arnavut *ciğeri* biraz daha farklı yapılır. Fakat bunlar mutlaka tarihi bir arka planına bağlı olarak bu şekle kavuşmuştur.

13 Yazışmalarını Yunanca olarak da düzenlemiş Tepedelenli Ali Paşa gibi örnekler de mevcut (Kappler 1993: 4).

14 Türkçenin anayasal statüsü 7 Zilhicce 1293 (1876) tarihinde kabul edilen Kanun-ı Esasi'nin 18. maddesinde "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı devlette istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçeyi bilmeleri şarttır*" biçiminde düzenlenmiştir (Gözübüyük ve Kili 1982: 29).

15 Arnavutluk'ta İslamlaşma sürecinin ilk dönemiyle ilgili genel bir bakış için bk. Duka (1991).

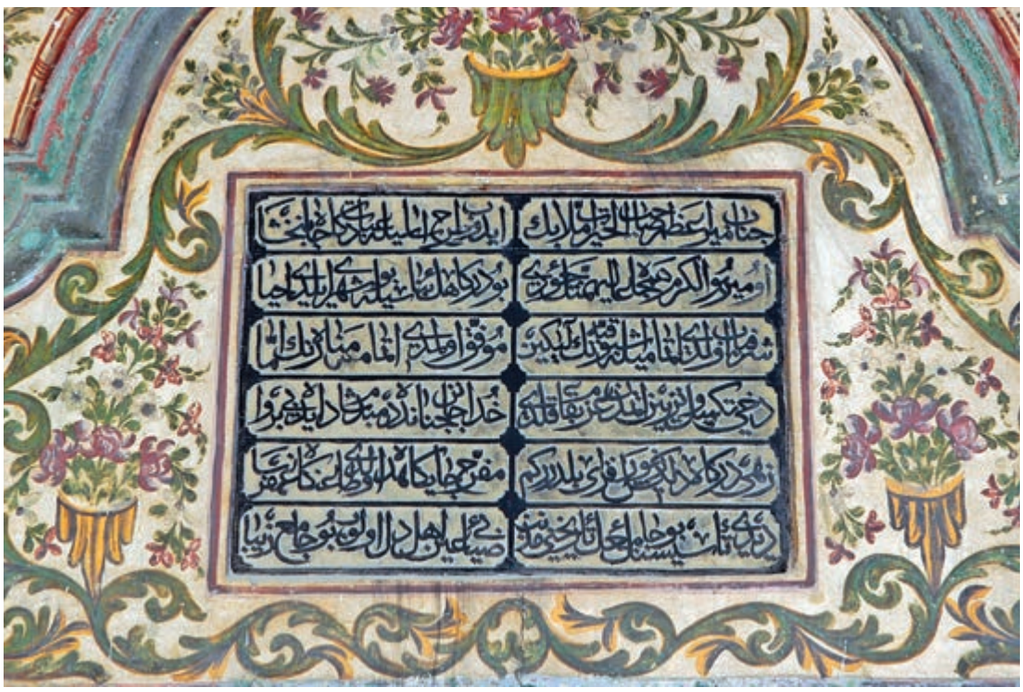
16 Buna mukabil Ortodoks esnaf ve tüccarlar evraklarında Yunancayı, Katolikler ise İtalyancayı kullanmaktaydı (Shkodra 1973: 171).

17 Shkodra'ya göre (1973: 122) 'Kanaatimize göre, bu vesileyle gerçekleşen [törenin] diyalog[ları] yeni adayın hiç anlamadığı bu dilde [Türkçe] yapılmış olmalı. Buna göre, o, yukarıda zikrettiğimiz 'sınavda' söylemek zorunda olduğu - belki anlamını hiç bilmediği - bu formülleri ezberliyordu.'

18 Shkodra (1973: 171).

19 Türkçenin kullanımı 1912'den sonra da devam etmiştir. Türkçe düzenlenmiş birçok senet, mukavele vb. belgeler günümüze kadar ulaşabilmiştir.

20 Bunu Pulevski'nin üç dilli olarak hazırladığı ikinci sözlüğünde (yay. Beograd 1875) de görmekteyiz: Eserin Türkçe başlığında *Türkçe* kelimesi yerine Pulevski *Müslümanca* (<миснијманце> /misniymance/) tabirini tercih etmiştir (bk. Hazai 1963: 120f).

Ethem Bey Camii'nin kitabesi, Tiran-Arnavutluk © Albes Fusha

terimler bakımından Arapça ve Farsçayla birlikte Türkçe ana kaynaktı ve *Müslümanca* olarak kimsenin tartışmadığı bir özel konum ve meşruiyet de kazanmıştı. Bu tutum sadece dili değil, alfabeyi de kapsıyordu, yani Müslümanların alfabesi Arap alfabesiydi ya da olmalıydı.[21]

3.1.4. Eğitim dili

Osmanlı döneminde, okullarda okutulan dersler arasında Türkçe de mevcuttu, fakat daha erken dönemlerle ilgili belgeler günümüze kadar ulaşmadığından dolayı, bilgimiz 19. asırla sınırlı kalmaktadır. Bu dönemle ilgili mevcut bilgiler bile Türkçe eğitiminin seviyesi hakkında bilgi içermez. İşkodra'daki Müslüman okullarından bahsederken Bushati (1999: 25-39), Pazar Mahallesi'nde bulunan İşkodra Mekteb-i Ruşdiye'nin ilk öğrencilerinden olan Musa Qazim Boriçi'nin[22] okul karnesinin Türkçeden Arnavutçaya tercümesini de vermiştir, karnede Türkçe dersi yoktur, fakat Arapça, Farsça ve Hüsnühat dersleri mevcuttur. Şehir idaresinin kaleden şehrin ovada bulunan kısmına nakledilmesinden sonra, Ruşdiye de Pazar Mahallesi'nden şehrin yeni merkezine taşınmıştır. İbrahim Gjyrezi'ye verilmiş 20 Temmuz 1305 tarihli okul karnesinde şu dersler bulunmaktadır: Akaid, Arapça, Farsça, Türkçe, Aritmetik, Geometri, Tarih, Hitabet (Belagat), muhasebe, çizim, sülüs, divan, rika. (Bushati 1999: 36).[23]

Türkçe, Arnavutça *elifba*larda da kullanılmıştır. Bu itibarla, tek dilde değil, iki dilde, yani Arnavutça-Türkçe ya da Türkçe-Arnavutça olarak hazırlanmış ders kitapları söz konusu. 19. asrına ait iki önemli numune, İşkodra'da Arap harfleriyle yazılmış, Davut Boriçi'nin *elifba*sı[24] (Luli & Dizdari & Bushati

21 Bu yüzden, 20. asrın başlarından itibaren Arnavutçanın yazımı için ortak bir alfabenin seçimi çok karmaşık ve çelişkilere dolu bir süreçten geçecekti (Skendi 2010: 242-249 ve Trix 1997). Aslında bu süreç 19. asrın son çeyreğinde, 1879'da Şemseddin Sami Frashëri tarafından Arnavutçayı yazmak üzere tertiplenen Latin sistemine dayalı alfabeyle şuurlu bir şekilde başlamaktadır (bk. Trix 1999).

22 Kendisi yukarıda anılanDavut Boriçi' yeğenidir

23 Bushati kitabında Türkçe aslından yapılmış Arnavutça tercümesini vermiştir. Burada da bu tercüme kullanılmıştır. Bushati İşkodra'da gerçekleşmiş, Davut Boriçi'nin kardeşi Molla Halil Boriçi ile ilgili doğruluğunu sorgulayamadığımız mizahi bir hikaye aktarır: 'Molla Halil sıbyan mektebi muallimiydi, fakat muska da yazıyordu; mizahıyla da meşhurdu. Bir gün yanına hastalanmış köpeği için muska isteyen bir köylü gelir. Molla Halil'e başka hocalara da gittiğini ama kimsenin kabul etmediğini anlatır. Molla Halil köylünün elinde, muhtemelen muskanın karşılığında vermek istediği, bir peynir parçası görür. Peynire tamah ederken, bir muska yazıp köylüye köpeğinin boynuna assın diye verir. Molla Halil'den ayrılan köylü müftü efendiyle karşılaşır ve müftü efendiye hasta köpeği için Molla Halil'e bir muska yazdırdığını anlatır. Çok kızan müftü efendi, Molla Halil'i yanına çağırtıp muskaya ne yazdığını sorar, Molla Halil de yazdığı Türkçe şiiri okur: *Yazim kúpege (Yazım köpeğe)/ Tama ettim peynire/ (Tamah ettim peynire)/ Hoş olursa, hoşin (Hoş olursa, hoşuna)/ Hoş olmase,.... .! (Hoş olmasa...!).* Müftü Efendi, Molla Halil tebessüm eder, diğer taraftan da bir daha gaflete kapılıp benzer şeyler yazarak hata etmemesi için tembih eder' (1999: 26).
Bu olayı aktarmamızın sebebi muskaya yazıldığı söylenen Türkçe şiirdir. Molla Halil ya da meçhul bir kişi tarafından, böyle bir dille yazılmış şiir, belli bir ölçüde bir Türkçe kullanım rahatlığı da ifade eder.

24 Bu eserin ilk basımı 1861'de yapılmıştır. Davut Boriçi üç Arnavutça elifba kaleme almıştır.

1997: 101, Bardhi 2009: 56-58) ve Hafiz Ali Ulqinaku'nun *elifba*sıdır (Luli & Dizdari & Bushati 1997: 135, Polisi 2002). İki dilde hazırlandığı için, bu ders kitapları bir sözlük mahiyeti de taşımaktadır.

3.1.5. Edebiyatın dili

Edebiyat Türkçenin kullanıldığı başka bir alandır. Arnavut topraklarından çıkmış ve önemli bir kısmı payitahtta ya da başka önemli merkezlerde yetiştirilmiş, Prizrenli Sûzî, Priştineli Mesihî, Dukaginzade Yahya ve Ahmet gibi meşhur divan şairlerinin yanı sıra, taşrada ya da Arnavutluk'un şehir ve kasabalarında yetişmiş şairler de olmuştur (bkz. Kaleshi 1976). Bu ikinci gruba ait olanlar bizim için daha önemlidir, çünkü yaşadıkları yerlerde Türkçe şiir geleneğinin varlığının bir ispatıdır. Zikrettiğimiz gibi, bu alanı da dini kültürden ayırmamalıyız. Myderrizi'nin tabiriyle: 'Arnavut Müslüman kültüründen ilk başta Türkçe bir Arnavut edebiyatı doğdu. İlk vakayinameler, kronogramlar, yazıt, kitabe ve Arap ve Fars edebi türlere dayalı/göre ilk şiirler Türkçe olarak yazılmıştır.' (1955a: 150).

Türkçe edebiyatın gelişmesinde en önemli rolü muhtemelen tekke kültürü oynamıştır. Günümüze ulaşmış kaynaklar bakımından diğer tarikatlara göre çok daha zengin olan Bektaşileri ilk sırada zikretmek gerekmektedir. Bektaşi erkanı ve ayinleri için edebiyat, bilhassa şiir dolayısıyla yazı birinci derecede önemlidir. Bu gelenek çerçevesinde '*Arnavut Bektaşi babalar ve münevverler ilk başta, göründüğü kadarıyla, Türkçe yazmışlar.*' (Myderrizi 1955b: 134). Türkçe kalem erbabının anadili olmamışsa da, ustalıkla kullanılmıştır, zira o tarz edebiyatın anlayışına daha uygun oluyordu. Ayrıca, Türkçe, Bektaşi edebiyatında özel bir yer işgal eder, çünkü o edebiyatın ilk dili kabul edilir (Mélikoff 2009: 293 vd.).

Türkçenin kullanıldığı şiir/yazı geleneği hakkında Hurufi şairler tarafından da bir şekilde bilgi aktarılmıştır. Meşhur Hurufi şairi Arşî (1562-1621), '*Arnavutluk'ta Hurufilerin çokça bulunduğu, Ergirikesri (Gjirokastër) için de bir şiir yazmıştır*' (Usluer 2009: 94-95). Gerektiği kadar ele alınmamış bir konu görülmekle birlikte, Hurufiliğin Arnavutluk'taki Bektaşi edebiyatı üzerine etkisi belli bir önemli bit olgu olarak değerlendirilmelidir. Bu akımın kimi yanlış anlaşılmalarla birlikte, t yazı kültürüne ait meselelere ışık tutacak yanları az değildir. Osmanlı son dönemindeki Hurufilikten bahsederken Browne (1907: 539) şunları aktarmaktadır:

> '…I have, I think, said enough to prove beyond all doubt the intimate connection which exists between the Hurufis and the Bektashis. It is curious that the sect seems to have disappeared from Persia, the land of its birth, while in Turkey its main stronghold is, as I am informed by Mr. Andrew Ryan, British Vice-Consul at Constantinople, in Albania. Hence, while the older Hurufi literature is chiefly in Persian, the later literature is almost entirely in Turkish.'

Arnavutluk'ta Hurufi geleneğinin yazmalarıyla iglili önemli bir bilgi Usluer & Yıldız (2010) tarafından aktarılmakta; çalışmalarında ele alınan 104 yazmanın 39'unda istinsah yeri de belirtilmiştir. Bunlardan, 34'ü 28 Gjirokastra'da, 5 İşkodra'da ve 1 Kanina'da. (Avlonya) olmak üzere, Arnavutluk'ta istinsah edilmiştir.

Birge'nin (1937) Bektaşilik hakkında bilgi aldığı Arnavut kaynak kişiler arasında da Hurufi olanlar vardı.[25]

Arnavutluk'ta gelişmiş Türkçe şiir geleneğinin en önemli tanığı Ali Emirî, İşkodra vilayetinde yaşamış yirmiden fazla şairi kaydetmiştir. Tefrika halinde İkdam gazetesinde yayımlanmaya başlamış onun bu mühim çalışması vefatından dolayı nihayetlendirilememiştir. *Yanya Şairleri* adlı başka bir çalışması ise hiç araştırılmamıştır (bk. Karateke 1995).

Ali Emirî'nin İşkodra şairleri hakkında intibaı, dilleri yani Türkçeleri ile ilgili hiçbir olumsuz tarafı zikretmemişse de çok kıymetlidir. Örneğin, İşkodralı İbrâhîm Halîlî Paşa ile igili: *'Eşarı hakîmâne, beliğâne, edibâne, mütevazi'ânedir.*' (Karateke 1995: 77); İşkodralı Ahmedî için: '*Türkçe lisan-ı mader-zâdı olmadığı halde, bu kuvvette şi'r söylemesi edebiyât-ı 'Osmâniyye'nin o havalide vaktiyle ne kadar terakkî eylediğine dair bir delil teşkil eder.*' (Karateke 1995: 85); Âsaf Mehmed Paşa için:

25 Örneğin, bk. (1937: 60, özellikle not 2): 'Sulo Bey Çelo of Tirana, one of the best read Bektashis I ever met, and himself an enthusiastic Hurufi.'

© albeu

'*Farisî eş'arı pek metin ve Türkîsine gâlibdir.*' (Karateke 1995: 90); Tiranlı Halîmî için: "'*Arabî, Farisî, Türkî lisanlarıyla inşad-ı eş'ar eden şu'ara-yı hüner-pîradandır.*" (Karateke 1995: 130); Tiranlı Rızâ Bey için '*Yazısı pek güzel ve imlâsında en zekî bir Türk edibi gibi asla yanlış yok, ifadesi gayet selis ve münakkah idi.*' (Karateke 1995: 172) şeklinde ifadeler kullanmıştır. Ali Emiri'nin adı geçen şairler hakkında iltifatları, dolaylı bir şekilde Türkçenin, anadili Türkçe olmayanlar tarafından pek düzgün kullanılmadığının bir işareti de sayılabilir.

Ali Emirî'nin zikrettiği şairlerden başka, Arnavutluk'un her bölgesinden birçok şair çıkmıştır. Bazılarının sadece Türkçe şiirleri bilinmektedir. Bunlardan biri Akçahisar/Kruja Tekkesinin babası Şemimi Baba'dır (Myderrizi 1955b: 134). Başka şairler ise hem Türkçe hem Arnavutça, hatta Farsça ve Arapça şiirler de yazmıştır. Şemsettin Sami Frashëri'nin de *Ansiklopedi*sinde bahsettiği Frashër tekkesinin kurucusu Tahir Nesibî Baba şiirlerini Arnavutça, Türkçe ve Farsça yazmıştır (Müderrizi 1955b: 134). Bu geleneğin en önemli temsilcisi şüphesiz Türkçe, Arnavutça, Arapça ve Farsça olmak üzere dört divanı yazmış olan İbrahim Nezim'dir (1690-1750).[26] Bu şair Arnavut 'Alhamiado edebiyatı'nın en önde gelen temsilcisi sayılır. Türkçe *Divan*'ında dönemin şairleriyle ilgili bilgi verir. Bu bilgiler yaşadığı dönemde gelişmiş bir şiir geleneğinin mevcudiyetini ortaya koyar. Şimdiye kadar eserleri bilinen Türkçe/Arnavutça yazan şairler, bilinenlerin sadece bir bölümüdür[27] Krasniqi'nin aktardığına göre, çeşitli kaynaklardan alınan bilgiler klasik İslam dillerinde Arapça, Farsça, Türkçe eser vermiş Arnavut asıllı şairlerin sayısı dört yüz civarında olduğunu göstermektdir (2011: 351). Diğer bir şair de iki Türkçe ve birer Arapça ve Farsça divanı bulunan, Şehîdî mahlaslı Tiranlı Ethem Bey'dir.[28]

Diğer taraftan, tekke edebiyatı dairesine ait şairler daha mütevazı bir dille şiir yazmıştır. Bu şiirler bazen tek dilde, bazen de birden çok dilde yazılmış ve günümüze kadar ulaşabilmiş mecmua ve cönklerde bulunmaktadır. Türkçe kısımların bulunduğu cönkler, belli bir seviyede Türkçe bilgisine sahip olanlarca düzenlenmiştir. İlk başta türkü/şiir olarak okunmak üzere, daha sonra da bilgiyi muhafaza amaçlı tertiplenmiş bu tarz metinler, imla mükemmeliyeti kaygısıyla yazılmamıştır.[29] Bu cönklerin Türkçesine bakıldığında, aceleyle yazıya dökülmüş malzemeyle karşı karşıya olduğumuz izlenimi kaçınılmazdır. Buna mukabil, özenle yazılmış mecmualar da mevcut; bu mecmualardan şiir ve nefesleri ezberlemiş babalardan biri Gjirokastralı Baba Rexheb'dir (Trix 2011).

26 Bu şair hakkında bk. Myderrizi (1954), Hamiti (2008), Abazi-Egro (2009). Arnavutça *Divan*'ı Hamiti (2008) ve Abazi-Egro (2009) tarafından ele alınmıştır. Türkçe olarak bk. Çağlayan (2007, 2010).
27 Bu bilgiler için Doç. Dr. Bünyamin Çağlayan'a müteşekkirim.
28 Bunlar ve başka şairler için bk. Krasniqi (2010).
29 Yunanca olarak yazılmış benzer metinler hakkında bk. Kappler 1996: 89.

Yanya 1819
© Shiko Librin galabri

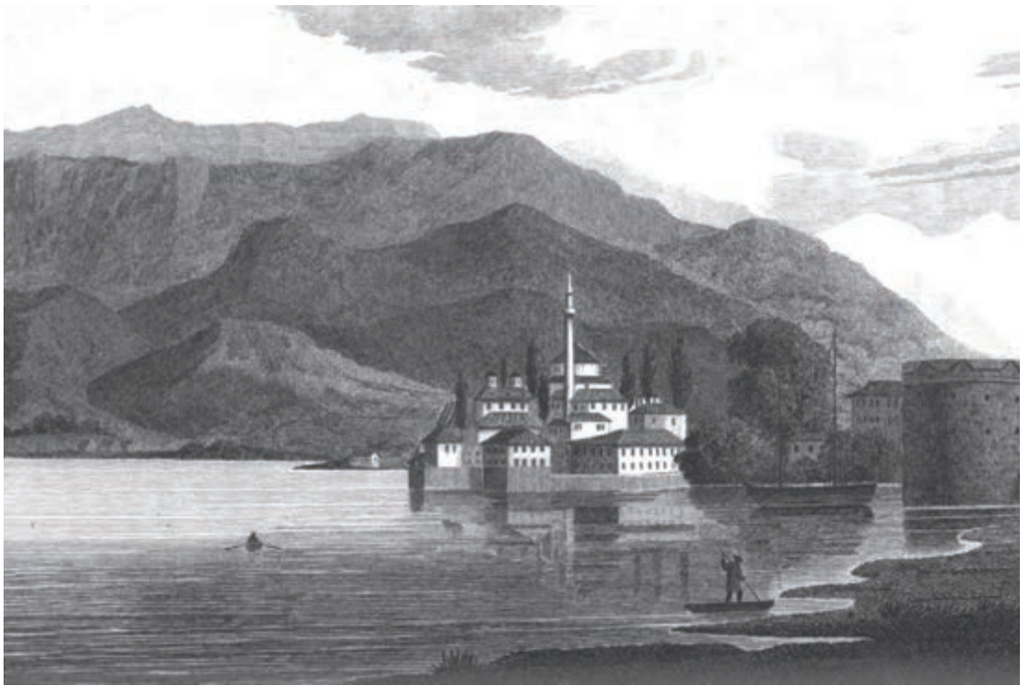
Bu cönklerden, Yunan yazısıyla yazılmış olanlar da mevcut. Yunan harfli olanlar ayrıca transkripsiyon metni mahiyeti de taşımakta, bu yüzden mahalli Türkçenin özelliklerini belli bir ölçüde aydınlatmaya yardımcı olmaktadır. Arap harfli olanlar da, genellikle harekeli ve bazen normal imladan farklarla yazıldıkları için, keza önemli ölçüde ses ayrıntılarını izah edebilecek dil malzemesi olarak kullanılabilir.

Arnavut tekke edebiyatının Türkçe şiirler yazmış en önemli temsilcilerinden biri Durbalı Tekkesi'nin postnişini Gjirokastralı/Ergirili Mahzuni Muharrem Baba'dır. Türkçe şiirleri (Arnavutça şiirleri yanında) 19. yüzyılın Güney Arnavutluk'ta yazılmış cönklerde bulunmaktadır. Son 'Bektaşi dedebabası' vasfıyla da tanınan başka bir Arnavut şair Leskovikli Ahmed Sırri Dedebaba'dır. Türkçe şiirler yazma geleneği diğer tarikatlarının mensupları arasında mevcut olmuştur.

3.1.6. Yayınların dili

Türkçenin kullanıldığı başka bir alan da süreli yayınlar olmuştur (Kaleshi 1976: 209-210). Arnavutluk'ta ve Arnavut aydınların bulunduğu memleketlerde bazen başka diller de dahil olmak üzere Türkçe-Arnavutça ya da Türkçe gazeteler de yayımlanmıştır. Gazetelerde Türkçe kullanımı sadece 1912'ye kadar değil, en az bir gazeteyle (*Sada-yı Millet*), 1912'den sonra da devam etmiştir. Arnavut aydınların çıkardığı gazeteler Prizren Birliği'nden sonra ayrı bir önem kazanır. Bir kısmı ya da tamamı Türkçe olan bazı gazetelerin künyeleri şu şekildedir:

- İşkodra gazetesi 1879-1880, 1897, 1903 yıllarında Prizren Birliği İşkodra Şubesi'nin yayın organıydı. Türkçe-Arnavutça haftalık gazete olarak çıkmıştır (Bushati 1999: 118, Boriçi & Marku 144-145). Bushati'ye göre Arnauvtça kısmı ilk iki sayıdan sonra devam etmemiştir (id.).
- *Bashkimi i Kombit* (Milletin ittihatı) gazetesi (1909-1910) Shoqëria Botonjëse Literare e Manastirit (Manastır Edebi Yayınlar Cemiyeti) tarafından Arnavutça olarak çıkarılmaktaydı. Türkçe bir sayfası da vardı (Boriçi & Marku 2007: 126). İki haftada bir çıkmaktaydı.
- *Shkrepëtima* (Kıvılcım) gazetesi (1910-1911). Arnavutça ağırlıklı ve Fransızca, Türkçe, Yunanca dillerinde yayımlanmış haftalık gazete. İlk sayısı 12 Eylül 1910'da Kahire'de çıkmıştır (Boriçi & Marku 2007: 209).
- *Dielli-Sunca-Sole* [sic] (Güneş). Arnavutça, İtalyanca, Türkçe haftalık gazete (Bushati 1999: 119).
- *Pellazgu* (1907). Arnavutça, Fransızca, Türkçe haftalık gazete. Kahire'de çıkmaktaydı (Boriçi & Marku 2007: 202).
- *Albania* mecmuası (1897-1903) Arnavut kültürünün en mühim basın organlarından biridir. Arnavut aydın Faik Konitza tarafından Brüksel'de çıkarılmıştır. Genellikle Arnavutça ağırlıklı ve Fransızca olarak yayımlanmaktaydı. Bazı sayılarında Türkçe kısımlar da mevcuttu.

Yanya kalesinin camii, 1819
© Shiko
Librin galabri

- *Seda-yı Millet* gazetesi (1913-1914). Türkçe olarak İşkodra'da bazen haftada, bazen iki haftada bir çıkmıştır. Yayımcısı Salih Efendi adlı bir Türk idi (bk. Bushati 1999: 119).

3.1.7. Türkçenin kullanıldığı diğer alanlar

Bazı Müslüman aydınların ve ileri gelenlerin günlükleri de Türkçe yazılmıştır. Örneğin İşkodralı eşraf ve üdebanın tuttuğu günlükleri zikredebiliriz. Bunların en önemlileri Hasan Bey Kopliku'nun 23 Kasım 1747-Eylül 1748 döneminde yazılan hac seyahatnamesi ve 19. asrın ortasından itibaren kaleme alınan Davut Boriçi'nin iki günlüğüdür.[30]

3.1.8. Kadınların dili

Türkçe esas olarak ev dışı, kamusal alanlarda kullanılmıştır, ev içi ilişkilerinde ise kullanılmamış olmalıdır. Türkçenin kadınlar tarafından kullanılıp kullanılmadığında dair herhangi bir bilgi yoktur (bk. Lory 2011: 305). Bununla birlikte, Myderrizi, Arap yazısının farklı okuma olanakları yüzünden tam emin olmasa da 'Gjirokastralı Nasibe' ismiyle anılan bir kadın şairden söz etmektedir. Bunun doğruluğu kabul edilirse, bir örnekle tanıklanmış olsa da kadınlar arasında da Osmanlı edebiyat dilinin kullanıldığını söyleyebiliriz. Şehirlerin eşrafının ailelerinde kızlarına eğitim verme konusunda bir hassasiyet gösterildiğini düşünmek mümkündür. Genel olarak kadınların Türkçe bilmediği varsayılabilir.

3.2. Gayrimüslimlerin Türkçesi

Hıristiyanların Türkçeye çok bağlı olmadığını, ya da en azından Müslümanlar kadar bağlı olmadığını söylemek mümkündür. 'Millet sistemi'ne göre Müslümanlar hariç her millet iç işleri konusunda, merkezî yönetimden bir memur vazifesi de gören kendi din adamları tarafından yönetilmekteydi. Bu memurlar yasal olarak Türkçe öğrenmek zorunda değillerdi, fakat tabii ki yönetimle daha kolay irtibat kurabilme açısından pratik bir zorunluluk ile karşı karşıyaydılar. Zaten Türkçe yöneten sınıfın dili olsa dahi yasal olarak 'resmî dil' niteliğine ancak 1876 yılında kavuşmuştur (Gözübüyük ve Kili 1982: 29). Türkçe bilen Arnavut Hıristiyan din adamlarının en önemli örneğini Frang Bardhi teşkil etmektedir

Zimmiler Batılı devletler tarafından Osmanlı topraklarında açtığı sefaretlerde tercüman, yazıcı ve sair görevler yapmıştır, dolayısıyla gayrimüslimlerin de belli bir ölçüde Türkçeye alaka duyduklarını zikretmek gerekir.[31] Bu kişilerin dil yetisi hakkında bir bilgimiz yoktur. Shkodra Venedik'in Dıraç

30 Davut Boriçi'nin ikinci günlüğü hakkında bk. Bardhi 2009.
31 Örnek olarak bk. Demiryürek 2013.

konsoloslarının katipleri tarafından Türkçeden İtalyancaya yapılan tercümelerin, bazı katiplerin Türkçe yetersizliği yüzünden aslına sadık bir şekilde yapılmadığını zikreder (1975:5). Büyük ihtimalle bunlar Hristiyan Arnavutlar idi.[32] Bunun dışında, tüccar sınıfına ait olanların muhtemelen Türkçe bilgisi vardı.

3.3. Arnavutça-Türkçe, Türkçe-Arnavutça sözlükler

Çeşitli dönemlerde hazırlanmış birkaç Türkçe-Arnavutça ve Arnavutça-Türkçe sözlüğü de zikretmemiz lazım. Yazılış amacı genellikle belirtilmemiş olan bu sözlükler ya da en azından bunların bir kısmı, büyük ihtimalle dönemin eğitim sürecinde kullanılmıştır. Derlediğimiz sözlüklerin listesi şu şekildedir (ayrıca bk. Myderrizi 1961):

- *Dictionarium Latino-Epiroticum* 1635'te yayımlanmıştır. Arnavutçanın ilk sözlüğüdür (yapılmış yayınlardan bk. Demiraj 2008). Bazı Latince (ve İtalyanca) kısımların karşiliği Arnavutça ve Türkçe olarak verilmiştir.
- Arnavut bir şair olan İbrahim Nezim Frakulla (Nazîm) tarafından kaleme alınan manzum şeklinde Arnavutça-Türkçe çok küçük bir sözlük. O. Myderrizi 1728'den önce, Shuteriqi ise şairin ölmünden önce (1173H/1760) yazıldığını söylemektedir. Bu sözlükle ilgili bilgi veren ilk kişi Ettore Rossi olumuştur (Rossi 1946; Myderrizi 1961: 119-120; Shuteriqi 1976: 116).
- Müslüm Hoca tarafından yazılan *Tuhfe-i Şahidi*. Bu sözlük İbrahim Dede (ö. 1520) tarafından yazılmış ve aynı adı taşıyan bir Farsça-Türkçe sözlüğün Arnavutça tercümesidir. Yazılış tarihiyle ilgili kesin bir bilgi yoktur. Birkaç bin kelime içerir (Myderrizi 1961: 120-121; Shuteriqi 1976: 144).
- İşkodralı Şemimi tarafından 1835 yılında yazılmış manzum Arnavutça-Türkçe bir sözlük. Şemimi'ye göre sözlük Arnavutluk'a gelen Türk askerler ve Türkçe bilmeyen Arnavutlar için yazılmıştır. Bu sözlükle ilgili ilk bilgi veren Osman Myderrizi*'dir*. Bin civarında kelime ve birkaç deyim ihtiva etmektedir (Rossi 1951; Myderrizi 1961: 121-122; Shuteriqi 1976: 209).
- Hafiz Ali Ulqinaku'nun (Ülgünlü Hafız Ali) Armavutça-Türkçe ve Türkçe-Arnavutça sözlükleri 1894 (Luli & Dizdari & Bushati 1997: 135, Luli & Dizdari 2005, İA 3: 389).
- Davut Boriçi'nin hazırladığı Türkçe-Arnavutça sözlük. Bu eser sonlandırılmamıştır (Nihayetlendirilmemiş el yazması halindedir) (Luli & Dizdari & Bushati 1997: 101).

Bunlardan başka, Evliya Çelebi'nin 1662 yılında Arnavutluk'a yaptığı seyahat sırasında, İşkodra'dan geçerken not ettiği Arnavutça-Türkçe sözlük de bu listeye dahil edilebilir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*sinde (6. cilt) yer alan bu sözlüğü kronolojik olarak ikinci Arnavutça-Türkçe sözlük sayabiliriz (Elsie, Çelebi 2008).

3.4. Türkçe bilmeyenler

Anılan çevrelerin bir bölümünde Türkçe bilen Arnavutların yanı sıra, bilmeyenler de vardı. Myderrizi, bir yazısında 'muhipler şöyle dursun, babaların bile Arnavutçadan başka dil bilmedikleri'ni aktarır, bu sebeple *Hadikatü's-Süeda*'dan parçalar, özellikle İmam Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesini anlatan kısım, Arnavutçaya çevrilip okunuyordu (Myderrizi 1955a: 153). Yukarıda zikrettiğimiz Myderrizi'nin başka aktardıklarıyla çelişiyor gibi görünen bu bilgi, aslında, sahadaki gerçeğin bir parçası olarak görülmelidir.

Halkın çoğunluğuna gelince, genellikle Türkçe bilmediğini ya da Türkçe yetisinin gelişmemiş, en fazla bir ön ikidillilik aşamasında olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda zikrettiğimiz durumlardan ortaya çıkmış iki dillilik, diller arası etkileşime sebep olmuştur Arnavutçada mevcut Türkçe alıntıların yayılışı ise ağızlar arası ödünçlemeler (interdialectal loans) yüzündendir (bk. Berberi 1964: 17).

32 Zımmiler sadece zikrettiğimiz görevleri değil, ‹tesadüfen› konsolos rütbesine kadar da yükselmiştir. Demiryürek (2013: 4) ilgi çekici bir olayı aktarmaktadır: ‹Evâhir-i Şevvâl 1106 (3-12 Haziran 1695) tarihli bir kayıt ise oldukça ilginçtir. Bu kayıt iki konsolostan söz etmektedir. Kayda göre '*Draç ve Bastova ve Avlonya ve Ülgün ve Boyana ve Sayada ve tevâbii iskelelerde*' iki Nederlanda konsolosu bulunuyordu: Ralli veled-i Konstantin ve İstaki veled-i Kuje. Ancak her ikisinin de 'müste'men' olmayıp Osmanlı tebasından (*ehl-i zimmet reayadan*) yani 'zımmî' oldukları anlaşıldığından görevlerinden alınmışlar ve onların yerine '*kendi cinslerinden*' olan (yani müste'men=Avrupalı) Covan Vaterman Nederlanda konsolosu olarak atanmıştır. Covan Vaterman evâil-i Şevvâl 1111 (22-30 Ocak 1700) tarihine kadar görevde kalmış, bu tarihte ülkesine gittiğinden yerine Nikola Bolimona konsolos tayin edilmiştir (BOA, Fon Kodu: A.DVNS.DVE.d.,, Defter No:22/01, Sayfa:79, Hüküm No:305; Sayfa: 129, Hüküm No: 457).

Arnavut Başıbozuk
© nypl.digitalcollections

4. Arnavutça kaynakların önemi

Türkçenin kullanım alanları ve sıklığı hakkında bilgi alabileceğimiz anılan kaynaklar, onun Batı Rumeli Türk ağzı özellikleri aydınlatmaya genellikle yeterli değildir, çünkü Türkçe için kullanılmış yazı sistemi bu sınıflandırmayı yapmaya izin veren özellikleri açık bir şekilde izah etmemektedir. Bu hususta belki en önemli kaynak, Arnavutçadaki Türkçe alıntılardır.[33] Türkçe alıntılar hem Arnavutça yazılı kaynaklarda, hem konuşma dilinden derlenmiş malzemede bulunur.

Türkçenin kullanımı bir ölçüde Türkçe kelimelerin Arnavutçaya kopyalanma yoğunluğuyla eşzamanlı olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle, Arnavutçadaki Türkçe asıllı kelimelerin kopyalanış kronolojisi ve dağılımı özel bir önem arz etmektedir.

Türkçe alıntıların Arnavutça sistemine uyum derecesi de çok önemli bir meseledir. Türkçenin ve Arnavuçanın ses sistemleri birbirine çok benzediği için (bk. Berberi 1964: 157-189, Boretzky 1975), Türkçe kelimelerin fonetik uyarlama derecesi çok yüksek olmamalıdır.

Türkçe alıntı kelimelerde görülen ses değişimlerinin ya da farklarının sebepleri her zaman açık değildir. Bu durumda iki ana sebep olarak Rumeli Türk ağızlarından kaynaklanan ses özellikleri, diğer taraftan da sınırlı ya da gelişmemiş iki dillilik olarak düşünülebilir (bk. Johanson 2007: 68-69).[34] İlk grup için aşağıda ele alınacaktır. İkinci grup için bir örnek, İşkodra'da kullanılan ve en erken kaydı Bardhi'nin sözlüğünde bulunan *dugaj* (*dugay* = *dükkan*) kelimesidir; *dyqan* şekli daha sonra tekrar alınmış bir varyant olmalıdır. Benzer bir durum *shatorr* ~ çadër (< çadır) örneğinde görülür. Fakat *shatorr* Arnavutçaya Sırpçanın vasıtayla geçmiş bir varyant olduğu halde, *dugaj* salt Arnavutça ortamına ait bir varyanttır.[35]

Kelimelerin en erken sayılan kayıtlarda anlam değişimine uğramaları başka bir önemli husustur. Bu anlam kayması, ya 'yanlış' bir aktarma-anlama ya da kelimelerin o dönemki anadili konuşurları ya da taşıyıcıları tarafından aynı anlamda kullanılmasından kaynaklanabilir, yani bu kelimeler, belki sadece bir kıyı ağzında, bir dönemde Türkçe olarak bu anlamı da barındırmış olabilir, ör. *pajë* (= çeyiz < *pay*), *hajn*, *ain* (= hırsız, haydut, < *hain*), *kallabë* (= şamata, kargaşa, < *kalaba*) vb.

4.1. En erken kaynaklar

Arnavutça yazılı kültür dağarcığının önemli örneklerinin tamamı Osmanlı dönemine ait olduğu için, bu eserlerdeki Türkçe alıntı kelimelerin sayısı ve şekli önemli bir veri teşkil etmektedir. Diğer taraftan, Osmanlı yönetiminin Arnavut topraklarına yerleşmesiyle ekseriyetle Güney İtalya'ya göç eden ve günümüzde Arnavut (Arbëresh) azınlığı olarak ilinen, eski adetlerini ve belli kasaba ve köylerde dilini de koruyabilmiş toplumunun Arnavutçasındaki az sayıdaki Türkçe kelimeler ayrı bir önem taşımaktadır (bk. Çabej 1975, Mandalà 2012).[36]

33 Balkan Slav dillerindeki Türkçe kaynaklı malzemesine dayalı bu açıdan çok kıymetli bir değerlendirme Hazai (1960) tarafından yapılmıştır.

34 İki dilliğin ilk aşaması için Berberi Haugen'in ön iki dilli/dillili (pre-bilingual[ism]) tabirini kullanır (1964: 20 bibliografya ile).

35 Sırpçada sadece *dućan* varyantı mevcut (Škaljić 1966: 225-226). *dugaj* kelimesi Çabej'in (1967: 81) gösterdiği gibi, aslında artık tekil anlamında kullanılan eski bir çoğul isimdir; sayı bakımından bu anlam değişimi daha 1635'te Bardhi'nin eserinde mevcuttur.

36 Arnavutçadaki Türkçe alıntıları araştırırken, hepsinin doğrudan Türkçeden gelmediğini göz önünde bulundurmak gerekir. Özellikle fiil sınıfı için, Türkçeden Arnavutça, Sırpça ve Bulgarcaya geçmiş fiiller Türkçenin *di*'li geçmiş zaman ekiyle Yunancanın *aorist* ekini (/-*s*/) alarak geçmiştir (Miklošič 2007: 244-245); Berberi /-*s*/ ile ilgili görüşü biraz farklıdır: 'In Albanian this form has been adapted by adding a consonan /s/ which classifies it to the zero class verb for, type A' (1964: 217-218). Yabancı kelimelerin Arnavutçaya geçiş yoluyla ile ilgili dikkat çeken ilk araştırmacılardan biri Arnavut dilci Eqrem

4.1.1. Sözlü kaynaklar

© loc.gov

Çabej'e göre, İtalya'daki Arbëresh yerleşimlerin kuruluş tarihleri bilindiği ve bulundukları yeni ortamda Türkçeden yeni kelimelerin geçişi artık çok zor göründüğü için, yerleşimlerin kuruluş tarihleri kelime alınmasının bitiş tarihi sayılarak Arbëreshlerin Arnavutçasında mevcut az sayıdaki Türkçe asıllı kelimelerin mutlak bir kronolojisi yapılabilmektedir. Bu itibarla, *daule* (davul); *dufek, duf, çufek, xhufek* (tüfek); *fitil* [*petku sfitiliaret* 'elbise ipler tane tane çıkarak yıpranmak' deyişinde] (fitil); *gajtan*, *galtan* (hlk. gaytan); *jar* 'koca' (yar); *masur* (masur); *nerënxë* (narenç); *orta* 'çete, tabur' (orta 'orta; yeniçeri ocağında tabur'); *pexher* (pencere); *sakat* [*isht e jep sakat* 'son saatini vermekte (can vermekte)' deyişinde] (saat); *tel* 'yükü bağlamak için kullanılan ip' (tel); *tok-a* 'yeni evlenen gelinin kuşağı' (toka); *tumac* (tutmaç) gibi kelimeler Çabej'e göre en eski katmana ait Türkçe alıntılardandır (Çabej 1975: 81).[37] Mandalà (2012) ise önemli ölçüde Çabej'le hemfikir olmakla birlikte, bazı kelimelerin izlediği geçiş yolu hakkında daha ihtiyatlı olmamızı önererek halk arasında kullanılmamış sadece Arnavutluk'taki aydınların yazılarından etkilenmiş kimi yazar ve aydının yazılarında mevcut [*jar* 'koca' (yar), *pexher* (pencere) gibi], ya da Güney İtalya'daki etnik gruplar arasında etkileşim sonucu gelmiş olabilme ihtimali olan bazı kelimelerin eski kelimelerden sayılmaması gerektiğini söylemektedir (özellikle 284-286).

4.1.2. Yazılı kaynaklar

Arnavutçanın ilk yazılı eseri olan Gjon Buzuku'nın *Meshar*'ı [*Missale*] (1555), P. Budi'nin *Doktrina e Krishtenë* [Dottrina Cristiana] (1618) ve *Pasqyra e të rrëfyermit*'i [Speculum Confessionis] (1621), Frang Bardhi'nin *Dictionarium Latino-Epiroticum*'u (1635), Pjetër Bogdani'nin *Cuneus Prophetarum*'u (1685)[38] ve *Concili Provintiaali o Cuvendi i Arbenit*'tir (1706).[39]

Buzuku'da (1555) az sayıda Türkçe kelime mevcuttur: *dollamë* (dolama), *cohë* (çuha), *harami* (haramî), *kallaus* (kılavuz), *tepsi*, *turk*. Matzinger'e göre (2009: 120) iki çeşit alıntı mevcuttur: doğrudan Türkçeden girmiş olanlar ve başka bir dilin vasıtasıyla girmiş olanlar. İlk gruptan kelimeler: *akshan(d)*

Çabej (Studime et. 1) olmuştur. Çabej özellikle Türkçe kelimelerine değinirken alıntıların Arnavutçaya (ve diğer Balkan dillerine) doğrudan Türkçeden mi, yoksa aracı başka bir Balkan dilinden mi geçtiklerini tespit etmenin önemli olduğunu vurgulamıştır (Çabej 1975: 79). Bu yüzden Türkçe kelimeleri değerlendirirken doğru bir etimolojinin tespitini sağlamak da şarttır. Bunun için bir taraftan kelimelerin uğradığı ses ve vurgu değişimleri, diğer taraftan da mevcut anlam değişimleri sade Türkçe – alıcı dil ilişkisi hesaba katan eşzamanlı yetersiz bir ampirik değerlendirme ile değil, dillerin tarihi gelişmeleri ve Balkan dilleri arasındaki etkileşimini de göz önünde bulundurarak ele almak gerekebilir. Bu hususla ilgili dikkat çeken başka bir araştırmacı Gülsevin'dir (2009). Gülsevin çok önemli tespitlerde bulunmuş, fakat Arnavutça ile ilgili çok fazla kaynağa başvuramadığından dolayı, Arnavutça hakkında değerlendirmesi bir eksiklik taşımaktadır. Kosova Arnavut ağızlarında mevcut Türkçe alıntıların uğradığı /k/ > /ç/ değişimi ile ilgili: '/k/ > /ç/ değişiminde Arnavutçanın herhangi bir etkisi düşünülemez. Çünkü o dilde bu tür bir eğilim yoktur.' (2009: 60). Aslında Arnavutçada /k/ > /ç/ değişimi yoktur, /k/ > /q/(=[c]) > /ç/ değişimi vardır; bu değişim de Arnavutçanın /q/ > /ç/ değişiminden gelmektedir. /q/ yerine /ç/'li kullanımı sadece Kosova'da değil, İşkodra Katoliklerin ve başka yörelerin sözlü dillerinde de görürüz (bk. Lowman 1932, Türkçe kelimeler için Boretzky 1975: 125-126, İşkodra şehri için bk. Dibra 2008).

37 Çabej'de (1975: 81-84) başka veriler de mevcuttur.

38 Türkçe kelimelerin Arnavutçaya geçmesi ve bu eserlerdeki Türkçe kelimeler ile ilgili genellikle Çabej (2008: 139-150) ve Demiraj'a 1988: 123-129), ayrıca Buzuku'nun *Meshari* için ayrıca Matzinger'a (2009), Bardhi'nin *Dictionarium*'u için Ashta'ye (1962) başvurulmuştur.

39 Bu eserde mevcut Türkçe alıntılar için Demiraj'deki (2012) malzeme değerlendirilmiştir, özellikle Demiraj (2012: 321-471, 473-495).

[burada ve Bardhi'de (1635) 'sabah' anlamıyla] (akşam),[40] *dollamë*, *harami*, *kallaus*, *mill* [= kın] (mil),[41] *pajë* [= çeyiz] (pay), *tekë* (tek) ve *turk* (Matzinger 2009: 122-124). İkinci gruptan kelimeler de şu şekildedir: *cohë* (Yunanca vasıtasıyla, /çuha/), *dragoman* (İtalyanca vasıtasıyla, /tercüman/), *shatorr* (Sırpça vasıtasıyla, /çadır/) (Matzinger 2005: 124).

Budi'deki (1618, 1621) alıntıların da bir bölümü de şöyledir: *cohë* (çuha), *pazar*, *temel*, *shend* [=sevinç] (şen), *raki* (rakı), *terezi* [= ağırlık] (terazi), *me dertunë* [= dert yanmak, yakınmak, ağlamak] (dert), *sengjir* (zincir) vb.

Bardhi'deki (1635) Türkçe alıntılar daha fazladır:[42] *ibrig*, *kazan*, *tepsi*, *hakshi* (aşçı), *hoda* (oda), *hambar*, *sobë* (soba), *sofat* (sofa), *raft* (raf), *temel*, *biber*, *iqindi* (ikindi), *konak*. Sosyal, idari ve askeri alanından: *hain*, çaush (çavuş), *mireqep* (mürekkep), *pazar*, *oka* (okka), *top*, *kadi* (kadı), *hesap*, *elçi*, *davi* (dava), *me u davitunë* (kavga etmek, davalaşmak), *duganjë* (dükkan), *nozullë* (= yemek, yolcu yemeği; /nüzul/'den anlam kaymasıyla)[43] vb. Bu alıntıların o dönemdeki kullanım sıklığını bilmiyoruz.

Bogdani'de (1685) Türkçe alıntıların sayısı daha da artar: ev eşyası vb.: *temel*, *saraj*, *tepsi*, *oxhak*, *hajat*, çardak, *tullë*, *konak*, *bahçe*, *hambar*, *kuti*, *bilur*, *qyshk* (= balkon, sokağa çıkıntı yapan oda, / köşk/'ten); giyim kuşam: *kallëp*, *boja*, *cohë*, *tereqe* (= manto anlamında, /tereke/'den), *bylezik* (bilezik), *mavi*, *syngjyer* (sünger); sosyal hayat: *bullë* (bula), *hajn* (= hırsız, /hain/'den), *hatër*, *hile*, *zanat*, *terzi*, *kasap*, *terezi* (terazi), *hesap*, *gjemi*, *qehaja* (kahya), *koçi* (koçu), *elçi*, *amanet*, *sejmen*; idari hayat: *vergji* (vergi), *nazër*, *pashallarë*, *sanxhak*, *vezir*, *mehqeme* (mahkeme), *mëhyr* (mühür), *veqil*, *haraç*, *raja* (reaya); askeri hayat: *bori*, *daulle*, *mejdan*, *bajrak*. Bu yazarda, Katolik olmasına rağmen, İslam kültürüne ait bazı terimler de mevcuttur: *kurban, dervish, mufti, hoxhë*. Ayrıca *deve* ve *selvi* kelimeleri de mevcuttur.

Cuvendi i Arbenit'den (1706): *akshan*, *Allah*, *allai* [= çokluk] (alay), *allat* (alet), *amanat*, *baiolosh* (balyos),[44] *bairak* (bayrak), *batall* (battal), *begani* (beğen-me), *(i) beganishim* (beğen-ilen), *beganisune* (beğen-mek), *bereqetune* (bereket-lendirmek), *bereqet* (bereket), *(i) bereqetshim* (bereket-li), *besdisune* (bezmek), *buri* (boru), çalasti (çalışmak), çapras (çapraz), çirak, *davi* (dava), *derman*, *divanisht* [= açık, herkesin önünde] (divan), *dollam* (dolama), *ain* [= hırsız] (hain), *ake* (hak), *haraç*, *hater* (hatır), *hateruem* (taraf tutmak, sevindirmek, kırmamak, saymak, sevmek), *(i) hatarueshem* (sevilen, sayılan), avall (havale), *eqim* (hekim), *esap* (hesap), *esapxhi* (hesapçı), *hile*, *jinat* (inat), *jaratis* (jaratmak), *kadi*, *kalabe* [=şamata, kargaşa] (kalaba), *kallaus* (kılavuz), *gjaur* (gaur), *koçi* (koçu), *kollahi* (kolay), *konak*, *mahalle*, *mahane*? (bahane),[45] *makari* [=bari] (meğer),[46] *mehlem* (melhem), *mihyr* (mühür), *mihyrdar*, *nahije* (nahiye), *oke* (okka), *(e) pabegani* (bk. begani), *(i) paesap* (bk. esap), *(i) pahile* (bk. hile), *pazar*, *qese* (kese), *qeser* (keser), *qestisune* (kesintiye almak), *raje* (reaya), *reshperi* (rençper-lik), *seire* (seyir), *sofre* (sofra), *shamate* (şamata), *shatorr* (çadır), *sheher* (şehir), *talas* (talaz), *tapi* (tapu), *tefter* (defter), *testir* (tastir), *topuz*, *turk*, *turqisht* (turk-çe), *ulef(ë)* [= ödeme] (ülefe), *themel* (temel), *urum* (urum), *vakuf*, *zaman*, *zanat*, *saptuem* (zapt etmek), *senxhir* (zincir).

Bütün bu eserler Katolik çevrelerine aittir. Daha sonraki dönemlerde gerek Kuzey, gerek Güneyde (Katolik ve Ortodoks) gayrimüslimlerin Arnavutçasına, Türkçe kelimeler daha çok girecek ve Müslümanların kullandığı dilden bu bakımdan bir fark olmayacaktı. Örneğin, 19. asırda İşkodra'da Katoliklerin edebiyatı Türkçe kelimelerle dopdoluydu (Demiraj 1988: 126). Cizvitler tarafından çıkarılan aylık bir mecmuanın ismi *Elçija i Zemrës Jezu Krishtit* (Hz. İsa'nin kalbinin habercisi) idi (ilk sayı 1891). Başka bir İşkodralı papaz Pashko Babi tarafından cevirilmiş ve Eski ve Yeni Ahit'in kıssalarından oluşan kıtabın Arnavutçası *Vakinat e ligjs hershme e ligjs re*'dir (Eski ve Yeni Ahit'in vakaları) (1882) (19. asır İşkodra Katolik edebiyatındaki Türkçe kelimelerle ilgili bk. Dibra 2008).

40 Bu anlam kayması/değişmesi dikkat çekicidir. bk. Matzinger (2009: 122-123 ve not 24, 25), /akshan(d)/ kelimesiyle ilgili Çabej'in görüşü eski Arnavutçanın kökenli olduğu şeklindedir (Çabej 1976: 30vd. Bibliografya birlikte); Dizdari'ye (2005: 16) göre de /akshan/ Tür. /akşam/'dan gelmektedir.

41 Burada da anlam değişmesi /l/'nin kalınlaşması var, Bardhi'de *mill* Latince *theca*, *vagina* ve *vagina ensis* sözcüklerinin karşılığıdır (Matzinger 2009: 123); Dizdari'de (2005: 658) Arn. /mil/ = Tür. /mil/, /kın/ anlamı yok.

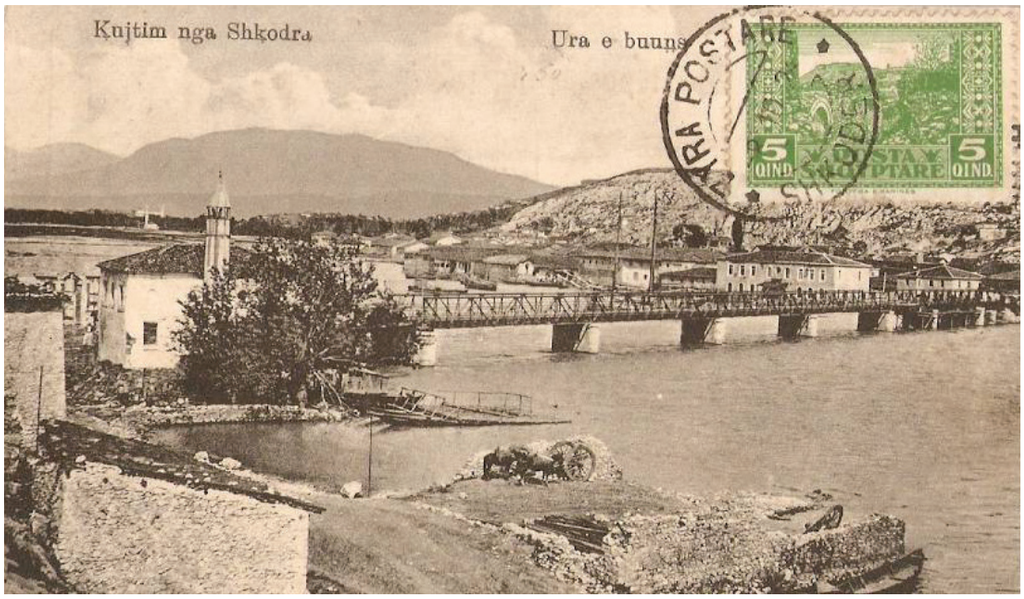
42 Bardhi'deki Türkçe alıntı kelimeler ayrıntılı bir şekilde Ashta (1962: 54-56) tarafından ele alınmıştır, kelimelerin listesi s. 56'da mevcuttur.

43 bk. Dizdari (2005: 721-2)

44 bk. Dizdari (2005: 58).

45 /b/>/m/ değişimi dikkat çekicidir.

46 bk. Meyer (2007: 300).

© loc.gov

4.1.3. Arnavutça İslam edebiyatı

Mevcut bilgimize göre, 17. asırda İslam kültürüne dayalı, Türkçe, Arapça ve Farça edebiyatlarının modellerini uygulayarak, Alhamiado ya da Arap harfleriyle yazılmış bir Arnavut edebiyatı gelişmeye başladı.[47] Bu edebiyatın metinlerinde kullanılan Türkçe alıntılar o kadar çok ki, metni anlamak için bazen Türkçe bilgisi Arnavutça bilgisinden daha önemlidir. Bu eserlerde kullanılmış Türkçe kelimelerin hepsinin halkın tamamından – en azından ilk dönemde (kabaca 17.-18. asrın hududuna kadar) – bilinmesi tartışmalıdır.[48]

Söz konusu eserler klasik İslam dillerinde kaleme alınmış eserler geleneğinin bir devamıdır (özellikle bk. Myderrizi (1955a; 1955b), Kaleşi (1964).[49] İlk dönem şairlerin Arnavutça şiirleri bilinmemektedir. Arnavutça eserler sonraki dönemlerde (klasik dillerde şiirler yanı sıra) yazılmaya başlamıştır.

Arnavutça Alhamiado edebiyatının en meşhur şahsiyeti şüphesiz İbrahim Nezim'dir (1690-1750).[50] Arnavutça divanı çok mühim bir edebi eser olmakla birlikte, Türkçe kelimelerin Arnavutçaya geçişi ile ilgili önemli bilgiler vermekte. Nezim'den başka Hasan Zyko Kamberi, Muhamet Kyçyku (Çami), Dalip Frashëri, Shahin Frashëri, Naim Frashëri gibi Arnavut İslam edebiyatının çok sayıda şairi zikredebiliriz.[51]

İçeriği kadar, eserlerin yazıldığı yer ya da bölgenin tespiti de çok önemlidir. Arnavutluk Devlet Arşivi'nde mevcut yazmalar bu konuya ışık tutabilecek veri sayılabilirse de, buradaki malzemenin Komünist Dönemi'nde harap olmaktan kurtulmuş yazmalar ve diğer eserlerden ibaret olduğunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Bu arşivde mevcut kaynakların büyük bir bölümü Koniçe

47 Bu edebiyatın ilk örneği XVIII. asrıda (Myderrizi 1955a: 151, Kaleşi 1964: 63, Elsie 1992: 293) değil XVII. asrın yarısı civarında yazılmış, İşkodralı Muço (Mustafa) Gega'nın *Fetfanë ma dha myftiu* (Müftüden aldım fetvayı) adlı şiiridir; bu şiirin Güney varyantıyla müstensihi Ergirili Derviş Zülfikardır (Krasniqi 2011: 355-360). Mustafa Gega, Hz. Muhammed için yazılmış ilk bilinen şiirin (ilahinin) muharriri İşkodralı Molla Hüseyn'in babasıdır, ki bu şair Ali Emiri tarafından da zikredilir (Krasniqi *aynı yer*, Karateke 1995: 121); bu şiirin/ilahinin motifi çok meşhur olmuştur. İlk başta Divan edebiyatı şairi Beratlı İbrahim Nezim tarafından kopyalanıp (Krasniqi *aynı yer*), daha sonra azcık değiştirilerek yeni bir varyant şeklinde kaleme alınmıştır (yeni varyant için bk. Ferhati 1938, Abazi-Egro 2009: 447-448). (Muhtemelen) Bu varyant Bektaşi şairleri tarafından tekrar ele alınıp, bu sefer Sarı Saltuk (Baba Abdullah Melçani tarafından) (Hajdar Salihu 2010: 200-201) ve Hz. Ali için (anonim, *Merko'nun cönkü*nde mevcut) yazılmış varyantlarıyla Arnavut Bektaşi edebiyatının en meşhur şiirlerinden biri olmuştu.

48 Kostallari (1978) ve Samara'ya (2005) göre Türkçe kelimelerin yoğun bir şekilde Arnavutçaya girmesi 18. asırdan itibaren başlamıştır; ayrıca bk. Abazi-Egro (1999: 5).

49 Türkçe, Farsça ve Arapça divanları kaleme almış birkaç Arnavut divan şairi olmuştur. İlk mümessillerden Priştineli Mesihi, Dukaginzade Ahmet ve Yahya Bey, Suzi'dir (Elsie 1992 ve 2001).

50 Bu şair hakkında bk. Myderrizi (1954), Hamiti (2008), Abazi-Egro (2009). Arnavutça *Divan*'ı Hamiti (2008) ve Abazi-Egro (2009) tarafından ele alınmıştır. Türkçe olarak bk. Çağlayan (2007, 2010). Şairin Türkçe, Arapça ve Farsça Divanları da mevcut; Türkçe *Divan*'ı Bünyamin Çağlayan tarafından ele alınmıştır, yayımlanacaktır.

51 Arap harfli Arnavut edebiyatı için bk. Myderrizi (1954; 1955a; 1955b; 1957; 1959), Hysa (2000a; 2000b), Krasniqi (2011), Elsie (1992; 1994), Luli & Dizdari (2002; 2005), Luli & Dizdari & Bushati (1997), Salihu (2010), Hoxha (2011).

İşkodra'da bir tören Osmanlı ricalinin katıldığı bir tören

Dergâhı'ndan gelmiştir, toplamın kaynak coğrafyası ise Arnavutluk'un Kuzeyi, Ortası ve Güneyini kapsıyor. Hatta Arnavut diyarları dışından gelmiş malzemeler de vardır (bk. Nurja 2011, H. B. Veli Dergisi 2000).[52] Myderrizi bu yazmaların el değiştirerek bazen çok geniş coğrafyalarda dolaştığını söyler (Myderrizi 1959: 159), bu sebepten, eğer eserin sonunda yazılmamışsa, asıl istinsah yerinin tespiti her zaman kolay olmayabilir.[53] Arnavutluk'ta başka bir önemli arşiv Arnavutluk Milli Kütüphane'nin arşividir. Bu arşivin Osmanlı yazmaları ve diğer eserleriyle ilgili bu yönde kapsayıcı bir çalışma yapılmamıştır.[54]

Müslüman Arnavutların yazı kültürüyle bilgi veren önemli bir kaynak olan bu eserler, Türkçenin kullanımı hakkında bölge odaklı bir değerlendirme yapmaya da yardımcı olabilmektedir;[55] Türkçenin hangi bölgede kullanılmış sorusuna cevap verebilmek Arnavutluk'la ilgili Türkoloji araştırmalarının önemli bir meselesidir. Zikrettiğimiz gibi, başka önemli bir husus Türkçe alıntılardır. Tagliavini Geg (Kuzey) ağızlarındaki Türkçe kelimelerin Tosk (Güney) ağızlarındakilere nazaran daha fazla olduğunu düşünmüştür, Çabej ise bu görüşün doğru olabileceğini, fakat ispata muhtaç olduğunu söyler (Çabej 2008: 144).

5. Arnavutluk'ta kullanılmış Türkçenin özellikleri

Rumeli Türk Ağızları ile ilgili ilk sistematik çalışma Németh (1989) tarafından yapılan incelemedir. Başlığının önerisine göre çok daha kapsamlı olan bu çalışma, Arnavutluk'ta konuşulmuş Türkçeyi de ele alarak, Batı Rumeli Türkçe (BRT) ağızlarına dahil etmiştir. Daha sonra, Arnavutluk'taki Türkçeyi müstakil olarak değerlendirdiği çalışmasında (Németh 1961) bu görüşünü pekiştirmiş ve BRT'ye ait iki özelliği daha eklemiştir. Bu çalışmadan sonra Arnavutluk'taki Türkçeyi konu eden Friedman (1982; 2002; 2006), Mollova (1996) ve Kappler (2002) olmuştur. Bu çalışmalar genellikle Türkçe bilen Arnavutları[56] ve / veya Arnavutçada mevcut Türkçe alıntıları esas alarak yapılmıştır.[57]

52 Arnavutluk Devlet Arşivi'nde bulunan Şark eserlerinin kataloğu Gazi Üniversitesi tarafından hazırlanmıştır (2001), fakat bu katalogda eserlerin künyesi bazen yanlış verilmiştir (Nurja 2011). Türkçe olarak Çağlayan & Balaban'ın (2013) mecmualara dair çok kısa bir çalışması da mevcut.

53 Ayrıca bk. Abazi-Egro (2010).

54 Şahsi kütüphaneleri de zikretmek gerekmektedir. Bu kütüphanelerde arşivlerde bulunmayan kaynaklar da mevcut olabilir, fakat maalesef bu kaynaklarla ilgili neredeyse hiç bir çalışma yapılmamıştır.

55 Bir Gjirokastra yazmasından bahsederek, Myderrizi şunları aktarmakta: '*Yazmalar sık olarak el değiştirmekte, bu yüzden bazı Gjirokastra yazmalarını Gjirokastra'da değil başka şehirlerde buluyoruz... Bahsettiğimiz yazma, Gjirokastra'ya ait olmasına rağmen, Gjirokastra'dan gelmemiştir. Yazma Gjirokastra'dan İşkodra'ya geçmiştir, buradan bir Ülgünlü tarafından Durrës'a getirilmiştir. Durrës'ta el değiştirmiştir, çünkü Tiran'a Ülgünlü değil, bir Lushnjalı getirmiştir*.' (1959: 159).

56 Németh (1961) araştırmanın yapıldığı vakitte Türkçe bilenlerin sayısının düştüğünü vurgulamıştır.

57 Németh (1961) Tahir Dizdarinin çalışmalarını zikreder, fakat bunların basılı bir monografi (sözlük) olarak ancak 2005'te

Çalışmamızda, daha önce ele alınmışsa da Türkçenin kullanımı açısından değerlendirilmemiş, ya da henüz değerlendirilmemiş bazı yazılı kaynaklardan faydalanmaya çalışacağız Başvurduğumuz kaynaklar:

(1) Dictionarium Latino-Epiroticum (Roma, 1635), Hafız Ali Ulqinaku'nun hazırladığı (2) Arnavutça [-Türkçe] *Elif-ba* kitabı ile (3) Türkçe-Arnavutça ve (4) Arnavutça-Türkçe sözlükleri, Midhad Frashëri tarafından çıkarılmış *Diturija* dergisinin dört sayısında yer kısa bir (5) Arnavutça-Türkçe-Fransızca-Yunanca sözlükçe; bunların yanında ele alınmamış 19. asrın ikinci yarısına ait iki cönk: birincisi Merko adlı bir kişi tarafından Arap ve Yunan harflerile yazılmış (6) *Merko'nun defteri*, ikincisi Roşnikli Hayreddin tarafından tamamen Yunan harfleriyle yazılmış (7) *Hayredin'nin defteri* diye adlandırdığımız el yazması eserler.

Bu listeden en fazla faydalandığımız kaynaklar (2), (4), (5), (6) ve (7)'dir.[58]

5.1. Dictionarium Latino-Epiroticum

Dictionarium Latino-Epiroticum 1635'te Roma'da tab olmuştur. Eser, Türkçe kısımları açısından ilk kez onu yeniden arşivden çıkaran ve bilim dünyasına tanıtan Mario Roques tarafından zikredilmiştir, ama Roques sadece Türkçe kısımlarının bulunduğunu söylemekle yetinmiştir. Türkçe kısımları ayrıntılı bir şekilde Stanislaw Stachowski (1967) tarafından ele alınmıştır.

Bu eser, 1635 yılında, Latince bilmeyen, doğal olarak ayinlerdeki Latince duaları anlamayan Arnavut Katolik din adamları için yayımlanmıştır. Zarar görmeden tam olarak gelen eser, iki kısımdan (bölümden) oluşmaktadır: Birinci kısım genellikle Latince-Arnavutça, bazı yerlerde de İtalyanca ve Türkçe kelimelerin de dahil olduğu bir sözlükten ibaret; ikinci kısım ise Latince, İtalyanca, Arnavutça ve Türkçe karşılıklı günlük hayatta kullanılan sözcük, ibare, deyim ve atasözlerinin yer aldığı, yazarın abartılı da olsa 'bölüm' adını verdiği yedi altbölümden ibarettir.[59] Türkçe kısımların esere dahil edilmesinin sebebi ise, Türkçenin toplumun ileri gelen kısmının dili olması, dolayısıyla kendi cemaatlerinin devletle bir aracı görevini de gören Katolik papazlarının, az da olsa Türkçe bilmelerinin uygun görülmesi bir ihtimal sayılabilir.[60]

yayınlanmıştır. Basılı kaynak olarak Németh Meyer'in hazırladığı Arnavutça Etimolojik Sözlüğü'ni zikreder. Diğer taraftan, Arnavutçadaki Türkçe kelimeleri ele alan çalışmalardan Boretzky (1975, 1976), Berberi (1964), Kolgjini (1961, 1962), Abazi [-Egro] (1993, 1996), Aksel (1995), Karaağaç'ın (2008) çalışmalarını zikredebiliriz, (Arnavutluk'taki Türkoloji çalışmaları hakkında bk Abazi-Egro 2002); Kappler'in (2002) tabirini kullanarak, bunlar Miklosich'in çalışmasının bir devamı sayılır. Bunlardan en kapsamlı olanlar Dizdari (2005), Berberi (1964) ve Boretzky (1975, 1976)'dir. Malzeme derlemesi bakımından en kapsamlı çalışma Dizdari'nin (2005) çalışmasıdır. Berberi'nin (1964) çalışması dilbilimsel kaidelere göre ve Türkçenin ile Arnavutçanın fonetik ve morfolojik sistemlerini karşılaştırarak, Türkçe alıntıların uğradığı en önemli ses değişimleri sistematik bir şekilde göstererek hazırlanmış bir çalışmadır; maalesef, Türkçe alıntıların standart Türkçeden farklı olabilecek ağızlardan ve Standart Türkçenin varyantının, alıntının olası kaynağı olmuş varyanttan çok farklı olma ihtimalini göz önünde bulundurduğu halde, çalışmayı eşzamanlı bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Dizdari mevcut ses değişimlerini sözlüke maddelerinde zikreder, maddelerin çoğunda da diğer Balkan dillerindeki varyantları da dahil etmiştir. Ayrıca, Dizdari her maddede, kelimenin varyantlarına da yer vermiş, kelimelerin kullanımını ise bol bol folklor ve diğer malzemlerle izah etmiştir. Boretzky (1976) Türkçe alıntıların uğradığı ses denkliklerini sistematik bir şekilde göstermiş ve kelime varyantlarının diyaleklere göre bir ayrım yapmıştır, yine de sunulan malzeme Dizdari'deki malzemeden farklı olarak örnek verilmeden sunulmuştur.

58 Bu çalışmada yer verilmediyse de, zikretmemiz gereken bir kaynak 1567/68 yılına ait Avlonya kadı sicilidir. Bu defterin malzemesini Türkçenin kullanımı açısından (da) değerlendiren Ermal Nurja'ya çalışmasından haberdar etmesinden ötürü müteşekkirim. Nurja'ya göre defteri yazan kişi muhtemelen Türk asıllı değildi. Defterde kullanıldığı Türkçe ile ilgili bazı imla verilerini kullanarak tespitler yapmak mümkündür; daha çok seslerin kullanımına odaklı bir çalışmadır. Bu yaklaşıma göre, Avlonya kadı defteri Balkanlar'da Türkçenin kullanımıyla ilgili bilgi barındıran bilinen en erken Arap harfli kaynaklardandır.

59 Birinci kısımda yer alan Türkçe kelimelere Latince sözcükler dizinine göre A'dan O'ya kadar düzensiz olarak yer verilmiştir. İkinci kısımda Türkçe kelime ve ibareler her altbölümde yer almamakla beraber, bulundukları altbölümlerde de düzenli olarak yazılmamaktadır. Bunun sebebi vakit yetersizliği olmalıdır. Eser Roma'da yazılmıştır ve yazarın Arnavutça kelimeleri hatırlamadığını gösteren ipuçları bir haylidir. İlk kısımdaki Latince kelimelerin Arnavutça karşılıkları bazen tek bir kelimeyle değil, Arnavutça bir açıklama ile verilir. Ancak bu eksikliğe rağmen Blanchus eserini bir 'kamus' şeklinde yazmayı düşünmüş daha sonra vazgeçmiştir. Eğitimine küçük yaştan beri, ilk başta mitropolit olan amcasından ders alarak başlayan, daha sonra da İtalya'da (Loreto İliryalı Koleji (*Collegium Illyricum)* ve 1627'de 8. Urban tarafından kurulan Collegium Urbanum) devam edip tamamlayan Blanchus, kendi dönemi için Balkanlar'ın en bilgin papazı olarak anılmaktadır. Blanchus ailesi fertleri Katolik din adamları yetiştiren bir aileydi. Blanchus da, bu geleneği devam ettiren aile fertlerinden biriydi. Onu yetiştiren amcası piskopos Gecius Blanchus, Arnavutçanın yanı sıra İtalyanca, Latince, Sırpça ve Türkçe de öğrenmişti. Franciscus Blanchus da Türkçeyi küçük yaştayken öğrenmiş olmalıdır.

60 Roques da buna yakın bir görüş bildirmektedir (2008: 39).

Birinci kısımda yer alan Türkçe kelimeler şu şekildedir:

Apparitor	Turcie *chiauſſ* (çauş)
Cerebrum	Mend, Turcicæ *bein* (beyin)
Chriſtianus	Icherſtene, Turcicæ *giaur* (gavur)
Cito	Gna ciaſ, Turcicæ *thes* (tez)
Cochlearium	Lughe Turcice *kaſſik* (kaşık)
Diues, ricco	Ibegate, Turcice *deuoleth* [devolet] (Devlet; devletli olmalıdır)
Ecce, ecco	Ge, Turcice *giore* (göre)
Epirote	Iarbeneſce, Turcice *Arnautlar* (Arnavutlar)
Fortuna	Giucata, Turcice *nasijp* (nasip)
Frater	Vellaa, Turcice *kardaſch* (kardaş)
Fulmen, faetta	Reffeia, Turcice *ildrin* (yıldırım)
Funis	Corξe, Turcice *organ* (urgan)
Græcia	Gerghia, Turcice *Vrumli* (Rumeli)
Græcus	Grech, Turcice *Vrum* (Rum)
Grandæutias	Plechenia, Turcice *doli* (dolu : yaşlı, ihtiyar, yaşı dolmuş anlamında)
Guttur	Fγti, Turcice *bogas* (boğaz)
Hud	Io, Turcice *iok* (yok)
Hera	ɛogna, Turcice *cadun* (kadun)
Herba	Baar, Turcice *oth* (ot)
Heri, hieri	Die, Turcice *dun* (dün)
Hic	Chγγi, Turcice *bu* (bu)
Hic, qui	Chetu, Turcice *bunda* (bunda)
Hodie	Sod, Turcice *bugiun* (bugün)
Hordeum	Helb, Turcice *arpa* (arpa)
Huc, qua	Cheha, Turcice *buraija* (buraya)
Ianitor	Deretaai ghi ruon derene, Turcice *capegi* (kapıcı)
Ianua	Dera, Turcice *capi* (kapı)
Ianiturom præfectus	Turcice Capigibaſſa (kapıcıbaşı)
Ibi	Ndateuend, Turcice *onda* (onda)
Igitur	Praa, Turcice *indi* (imdi)
Ille	Ai, Turcice *Burada* (anlam olarak yanlış, *bu* olması lazım)
Illicitum	Malecuem, Turcice *haram* (haram)
Immundus	Ipegaam, Turcice *lekeli* (lekeli)
Imperator	Perendij, Turcice ſultan (sultan)
Infidelis	Ipaa fee, Turcice *giaur* (gavur)
Inter	Der, Turcice *erade* (arada)
Iudex	Gγcues, Turcice *kadi* (kadı)
Leo, leone	Luaa, Turcice *aslan* (aslan)
Lex, legge	Liggia, Turcice *zuna* (sunna, sünne, yasa)
Libenter	Mburξene, Turcice *nola* (nola)
Luxuria	Curuenia, Turcice ſina (zina)
Magister	Mieſtre, Turcice *vstat* (üstat)
Mercenarius, mercenario	Roghetaar, Turcice *argat* (ırgat)
Ouis	Delleie, Turcice *coin* (koyun)
Non	Io, Turcicè *ioch* (yok)
Non eſt	Saste, Turcicè *iochdur* (yoktur)
Nouem	Nande, Turcicè *dochus* (dokuz)
Ouis	Delleie, Turcicè *Coin* (koyun)

2. kısımda Türkçe kelimelerin yer aldığı altbölümler de şu şekildedir: Cap. I. Tegnefunate Latinisct, Talianisct, Arbenisct, e Turgisct. Hoc est Nomina numeralia, Latinè, Italicè, Epiroticè, et Turcicè (Latince, İtalyanca, Arnavutça ve Türkçe sayılar); Cap. II. Emenatee Prindet Maſchie, e Femene, Latinisct, Tanianisct, Arbenisct, e Turgisct. Hoc est Nomina maſculorum, et fœminarum Parentum, Latinè, Italicè, Epiroticè, et Turcicè (Latince, İtalyanca, Arnavutça ve Türkçe erkek ve dişi akraba adları); Cap. IV. De Aduerbijs, quæ traduntur apud Epiroticus, ſikut etiam apud Latinus; Cap. VII. Prouerbia, & ſestentia

Epirotarum (Arnavutça atasözleri ve ibareler), bablardan ibaretttir. 3. Babda sadece Dukagin'in Türkler tarafından *Sanzacho* olarak adlandırıldığı zikredilir ve Arnavutluk'taki Elbasan şehrinin *Elbaſani* Türk adı ve *Vrbs populoſa* (kalabalık şehir) Latince karşılığı yer alır. 6. altbölümde (Cap VI. De Interiectionibus = Nidalar) ise Arnavutçaya Türkçeden girmiş ifadeler yer almıştır: *approbantis Bucure: afferim* (güzel, aferin); *admirantis Allaha, allaha, Pachechyre, Pachechyre* (Allah Allah, şuna bak / bak bak).

Kullanılan harfler Latin harfli Arnavutça metinlerde kullanılan harflerdir. Türkçe sesler de Arnavutçada eşdeğer seslerin yazımında kullanılan harflerle gösterilir. Yani Latin harflerinin yanı sıra, ɣ (ü) ve ɛ (z) gibi harfler de yer alır.

1. altbölümde yer alan kelimeler (sayılar) şu şekildedir: *bir*, *ighi* (iki), ɣ*ch* (üç), *dort* (dört), *beſch* (beş), *alti* (altı), *iedi* (yedi), *sechis* (sekiz), *docuɛ* (dokuz), *on*, *on bir*, *on ichi* (on iki), *on ɣch* (on üç), *on dort* (on dört), *on beſc* (on beş), *an alti* (on altı), *on iedi* (on yedi), *on ſekus* (on sekiz), *on dokus* (on dokuz), *ighermi* (iğermi), *ighermi bir* (iğermi bir), *ighermi ighi* (yirmi iki), *ighermi* ɣ*ch*, *ighermi dort*, *ighermi beſc*, *ighermi alti*, *ighermi alti*, *ighermi iedi*, *ighermi ſekns*, *ighermi dokus*, *ottuɛ* (otuz), *kurch* (kırk), *elli*, *altmiſch* (altmış), *Sedmiſch* (yetmiş), *sexen* (seksen), *doxan* (doksan), *ius* (yüz), *ichi ius*, ɣc ius, *dort ius*, *alti ius*, *iedi ius*, *sechus ius* (sekiz yüz), *dochus ius*, *bin*, *ichi bin*, *dort bin*, *on bin*, *ighermi bin*, *dort ius bin*.

2. altbölümde yer alan kelimeler: *oglan* (oğlan), *baba*, *atta* (dede), *dede* (dedenin babası), *cardaſsc* (kardaş), *amuga* (amuca), *cainata* (kayınata), *giuuei* (güvey); *kifolglan* (kısoğlan), *ana*, *anamama* (nine), *teiɛe* (teyze), *kiskardaſsc* (kıskardaş), *gelin*.

4. altbölümde yer alan kelime ve ibareler: *aduerbia loci bunda* (burada), *buraia*, *oraia*; *de loco nereden*; *demonſtrandi iſte* (işte), *giore* (göre); *abdominandi Allah ſaklas* (Allah saklas); *ordinis* ſchindiden (şindiden); *quantitatis ieter* (yeter); *vocandi katlana*; *reſpondendi bundaim* (bundayım).

7. altbölümde yer alan atasözleri ve ibareler de şöyledir: *Alma agatsdan irak duſchamas* = Alma ağaçdan ırak düşmez, *Herneſte* ſamanile = Her neste zamanile, ſong Katlan = Song katlan, *Leſcher leſchiſis olmas* = Leşker leşisiz olmaz, *Muhabeth giormeck den dagur* = Muhabbet görmekten dagur, *Khurt huſſabi khairmas* = Kurt hesabı kayırmaz, *Suia daianana, otmanie inanana* = Suya dayanana, osmaniye inanana (basım hatası, *dayanma*, *inanma* olması lazım), *Dellie her giun Bairam* = Deliye her gün bayram, *Ben gelebi, ſen gelebi att khim kaſchar* = Ben çelebi, sen çelebi, atı kim kaşar, *V ai a le fe handa taukuter horos dingler* = Vay ol eve handa tavuk öter horoz dinler; *Handa giderſen bre Arnaut?* = Nereye gidersin bre Arnavut? *Stambola giderum Sultanum* = İstanbula giderim sultanım.

Eserde Arnavutçaya geçmiş 70 civarında Türkçe kelime de bulunmaktadır. Bu kelimeler Arnavutçaya geçmiş Türkçe kelimelerin ilk yazılı kaynaklarını teşkil eder. Ayrıca Türkçenin her bölgeye aynı yoğunlukla yayılmadığına da işaret eder. Nitekim, DLE Arnavutluk'ta 17. asırda (Arnavut) Hristiyanların kullandıkdıları Türkçeyle ilgili bize sağlam bilgi vermiş olur mu sorusu gündeme gelmektedir. İfade edildiği gibi, eserle ilgili bu açıdan ilk değerlendirmeyi yapan kıymetli Leh Türkolog Stanislaw Stachowski (1967) olmuştur. Çalışmasında DLE'nin bütün Türkçe dağarcığını sunarak mevcut malzemeyi Batı Rumeli ağızlarının bir örneği olarak ele almış ve çok sistematik bir şekilde ses denkliklerini sıralamıştır. DLE'deki örnekler yanında, Arnavut çoğrafyasında yazılmış *Protopeiria* (Teodor Kavaliotis) adlı eserinin Türkçe (Türkçeden Arnavutçaya kopyalanmış olarak) sözcükleri de değerlendirmeye tabi tutar. Fakat Blanchus'un eserini Ortodoks kültür bölgesine/etkisine ait bir eserle değil, Katolik kültürün ürünleri olan eserlerle kıyaslamak daha doğru olur. Latin harfli *transkripsiyon metinleri*nin dağarcığına ait olan bu eserlerin sayısı az değildir. Etkisi de, aynı şekilde, az değildir.

Öğrenimini Roma'da yapan Fransisken Blanchus, daha önce yazılmış iki eserden faydalanmıştır. İlki, Hyeronimus Megiser tarafından hazırlanan 1612'de yayımlanan *Institutionum linguae Turcicae libri quatuor* (Liepzig 1612) adlı eserdir. Bunu DLE'nin tasarlanmasından ve Türkçe kısımlarının tamamen örtüşen imlasından çıkarmak mümkündür. Tabii ki Blanchus Megiser'in eserinin tamamını kopyalamış değildir. Eserden önemli bölümleri Arnavutçaya çevirerek faydalanmıştır. Megiser'in eserinden sadece malzemesi açısından değil, bu eserin modelini de neredeyse aynı şekilde uygulamıştır. DLE'deki Türkçe kısımlar Megiser'deki malzemenin yazım hatalarının bile bir kopyasıdır. Örneğin *chiauſſ, bein, giaur, kaſſik, devoleth, giore, nasiip, kardaſch, Ildrin, organ, Vrumili, Vrum, doli, bogas, jok, cadun, capigibaſſa, onda, indi, haram, lekeli, giaur, erade, kadi, zuna, aslan, nolai ſina, argat, coin*; *suia daianana, otmanie inanana, khurt huſſabi khairmas, dellie her giun bairam, v ai a le fe handa*

Tiran'da bir Türk hanı
© nypl.digitalcollections

taukuter horos dingler, fong katlan, leſcher leſchiſis olmas, baluk baschadan kokar, ben gelebi, ſen gelebi att khim kaſchar vb.

İkincisi Batholomeus Giorgievitz tarafından kaleme alınan *De Turcarum Moribus Epitome* (1555) adlı eserdir. *De Turcarum Moribus Epitome*'nin 69-73 sayfalarında yer alan Türkçe-Latince diyaloğun ve Dictionariumda yer alan Latince-Arnavutça diyaloğun neredeyse tamamı aynıdır. DLE'de yer alan diyaloğun sadece ilk kısmının (iki ibare) Türkçe karşılığı da verilmiştir. Bu durum DLE'nin kıymetini azaltmaz, tam tersi arttırır; zira bundan dönemin aydın camiasında etkileşim mekanizmasıyla az da olsa bir fikir edinmemiz mümkündür.

Bu değerlendirmenin sonucunda DLE'nin, doğrudan AT'den değil, *transkripsiyon metinli* eserlerden beslendiğini, şimdiye kadar düşünülenin aksine Arnavutluk'ta konuşulan Türkçeye ışık tutan bir eser olmadığını kabul etmemiz gerekmektedir. Fakat bu eserin beslendiği kaynakları göz önünde bulundurarak Osmanlı topraklarında hizmet etmek üzere görevlendirilen Katolik din adamlarının Türkçesi için önemli bir kaynak oluşturduğunu düşünebiliriz.[61]

5.2. Hafiz Ali Ulqinaku'nun *Elif-ba* kitabı ve sözlükleri

Bu eserler 19. asrın son çeyreğinde kaleme alınmıştır. Söz dağarcığı en geniş olan Arnavutça-Türkçe sözlüktür. Arap harfleriyle kaleme alınan *Elif-ba* kitabı 26 sayfadan ibarettir. Harflerin kullanımıyla bilgi verilen Türkçe mukaddime, Türkçe karşılığıyla birlikte Arnavutça kelimelerin yer aldığı içerik kısmı ve dua ve salavatlardan ibaret son kısımdan oluşmaktadır (bk. Polisi 2005: 80). Latin alfabesine M. Polisi (2005: 79-101) tarafından aktarılmıştır. Arnavutçanın seslerinin izahı için, Arap harflerine bazı işaretler ekleyerek yeni harfler yapmıştır.

Mesela, yuvarlak ünlülerin /o, u, ü/ imlası için < + و >'a çeşitli işaretler eklemiştir; açık üst ünlüler /i, ı [daha ziyade Arn. /ë/]/ için <+ ي >; /a/ ve /e/ ünlüleri için <+ ا > ve <+ ه > kullanır. Diğer taraftan çeşitli ünsüzler için de mevcut harflere işaretler ekleyerek imlada birbirinden farkedilmesini mümkün kılar. Bu şekilde /l/ ve /ɫ/'yi birbirinden ayırt edebilmek için < ل > ve < ڵ >; /ñ/, /g̀/, /ḱ/ sesleri için yine noktalar /kef/ < ك > harfi kullanılır; /r/ [ɾ] ve /rr/ [r] sesleri için < ر > ve < ڕ > kullanılır. Bu işaretlerin amacı ilk başta Arnavutça sözleri mümkün olduğu mertebede kolay okunacak şekilde yazmaktır, fakat H. A. Ulqinaku bu işaretleri Türkçe kısımları için de kullanmakta. Bu itibarla, Türkçenin harekesiz klasik imlasından pek açık olmayan bazı sesleri (örneğin, /o, u, ü/ ؤ) net bir şekilde ayırt etmek mümkün

61 Bu eserle ilgili hazırlardığımız İlk Arnavutça Sözlüğün Kaynağı Meselesi: Türkolojik Bir Değerlendirme başlıklı çalışmada eserin kaynağı ile ilgili ayrıntılar berilmiştir.

olur. Yine de, bu durumda bazı imla tutarsızlıklarını göz önünde bulundurmak gerekebilir. Polisi (2005) Arnavutça kısımların Latin harflerine aktarmasını aslın imlasına sadık kalarak yaptığı halde, Türkçe kısımları günümüzün standart Türkçesiyle aktarmıştır.

Elif-ba'nın imlasıyla bazı örnekler:

/o/ için < و > kullanılır: /ot/ < اوت >, /od/ < اود >, /yol/ < يول >, /gjol/ (göl) < گول >, /cahil olan/

< جاهل اولان >, /kol/ < قول >, /koltuk/ < قولتوق >.

/ü/ için < ۆ > kullanılır: /gjül/ < گۆل >, /qübeq/ (göbek) < كۆبك >, /düz/ < دۆز >, /qül/ (kül) < كۆل >,

/u/ için < و > kullanılır: /kum/ < قوم >, /çamur/ < چامور >, /yuva/ < يوه و يه >, /olur/ < اولور >.

/ö/ *elif-ba* metninde rastlanmaz.

Elif-ba'nın Türkçe olarak yazılmış mukaddimesinden başlayarak, özel işaretler eklenmiş harflerden klasik/standart imladan farklı şekiller ayırt etmek mümkündür:

taʿrīf idełım/ < تعريف ايده لم >, /olarak [ularak]/ < اولهرك >, /okunür [ukunür]/ < اوقونور >, / olınecekdır [olınecekdir]/ < اولنه جقدر >.

İçerik kısmında ise, Arnavutça metnin imlasında kullanılan işaretleri Türkçe kısmında da düzenli olarak kullanıldığını görürüz. Bu şekilde /ałin/ < الڭ ين >, /ġoz/ < گوز >, /burrün/ < بورۆن >, /ġerdan/ < گردان >, /koł/ < قول >, /el/ < ءه ل >, /ense/ < ءه گسه >, /ġoks/ (göğüs) < گوكس >.

Sözlükleri, özellikle Arnavutça-Türkçe sözlüğü, ile ilgili çok mühim bir çalışma Osman Myderrizi (2005: 106-210) tarafından yapılmıştır. Hafız Ali üç sözlük hazırlamıştır: Türkçe-Arnavutça manzum sözlük, harf sırasına göre Türkçe-Arnavutça ve Arnavutça-Türkçe sözlükler. Manzum sözlüğüne 16 Şaban 1314'te başlamış, 3 Zilhicce 1314'te bitirmiştir, fakat daha sonya yayımlamıştır (Sultan Mehmed Reşad'a ithaf edilmiştir. Diğer sözlüklerin yazılış tarihi ile ilgili kesin bilgi mevcut değildir (Myderrizi 2005: 189)

Bu sözlüklerin asıl metinlerine ulaşılamadığından Türkçe kısımlarıyla ilgili değerlendirme Müderrizi'nin transkripsiyonuna göre yapılmıştır.

5.3. Diturija dergisindeki sözlükçe

Midhat Frashëri'nin Lumo Skëndo mahlası ile çıkardığı *Diturija* dergi-gazetesinde, dört sayı boyunca tefrika halinde yayımlanmış Arnavutça-Türkçe[-Fransızca-Yunanca] bir lügatçeye yer verilmiştir. Lügatçe, dönemin Arnavutça mecmua ve kitaplarında kullanılmaya başlamış birçok yeni kelimeyi anlayamamaktan yakınan okurlarına bu kelimeleri izah etmek amacıyla tertiplenmiştir. Bu malzeme Latin harfli olduğundan ayrı bir önem taşımaktadır. M. Frashëri Abdül Frashëri'nin oğlu, Şemsettin Sami Frashërin de yeğenidir. Şüphesiz Türkçe yetisi mükemmel, fakat lügatçesi alışılmış 'standart' varyantından farklı olan bazı şekiller de içermiştir. Bu şekiller onun kullandığı Türkçe varyantını mı yansıttığı, yoksa okur-yazar Arnavutların Türkçe bilgisini göz önünde bulundurarak mı hazırlandığı açık değildir. Bu kısa kelime dağarcığı çoğu üst dile ait soyut kavram olan sözcüklerden oluşmaktadır, bunun için M. Frashërin'nin telaffuzunu gösterme olasılığı da mevcuttur. G. Németh, Midhat Frashëri'nin küçük amcası olan Sami Bey'in Türkçesinden bahsederken 'Sami Bey Arnavut kökenlidir ve – öyle anlaşılıyor ki – Arnavutluk'ta Batı Rumeli Türkçesi konuşuluyordu. Sami Bey'in sözlüğü üzerinde çalışma yapmış ve burada yer alması gereken olayların topunu İstanbul söylemiyle yazmış olan (*eu* yerine *i* ile) Diran Kelekian'ın bu tutumunun da kanıtladığı gibi, burada Sami Bey'in dilinin İstanbul ağzının sözlüğüne uymayan bir özelliği söz konusu' yazıyor (1980-1981: 135). Şemsettin Sami Frashëri'nin diliyle daha sonra ilgilenen olmamıştır.

5.4. Merko'nun defteri

Yunan ve Arap harfleriyle yazılmış 193 yapraklı bir cönktür. Merko'nun nereli olduğunu kesin olarak bilmiyoruz, Güney Arnavutluk'ta Gjirokastra merkezli bir Bektaşi kültür muhitine ait olduğunu söyleyebiliriz. Defter 1860-1870 yılları arasında kaleme alınmıştır. Arap harfleriyle yazılar harekeli olduğundan okuma tereddütleri oldukça azalır. Yunan harfli kısım ilkinden daha önemlidir. Defterde iki

© printsatthemaphouse.files.wordpress.com

yazı sistemi birbirini tamamlıyor. Defterde yer alan malzeme Arnavutça, Türkçe, Yunanca ve Arapçadır. Türkçe kısımlar genellikle Bektaşi nefes ve tercümanlarından ibarettir. Nefeslerden, sadece Türk asıllı şairlerinin nefeslerinden değil, Türkçe nefesler yazmış Gjirokastralı Mahzuni Muharrem Baba bir Arnavut şairin şiirlerinden de ibarettir.

5.5. Hayredin'in defteri

Tamamen Yunan harfleriyle yazılmış bir cönktür. Müstensihi Berat kazasına bağlı Roshnik karyesinden Hayreddin adında Bektaşi bir şahıstır. Son birkaç sayfasında başka, muhtemelen başka bir elden, pek düzenli olmayarak eklenmiş yazılar vardır. Defter, Hayreddin'den sonra başka bir kişinin eline geçmiş de olabilir. Emin olmamakla birlikte, Hayreddin tarafından 1875 yılına kadar yazılar eklenmiş de olabilir. Ondan sonra 1889-1890 yılına kadar yeni eklemeler yapılmıştır. Sayfalarına numara eklenerek düzenli olarak yazılmış kısım 196. sayfasına kadar devam eder, diğer yazılar son 14 sayfada yer alır. Bu son kısımda sayfa numaraları yoktur. İçerik ve dillerin kullanımı bakımından Merko'nun defterine benzemektedir.

5.6. Batı Rumeli Türk ağızlarının özellikleri

Németh'in tespit ettiği Batı Rumeli Türk ağızlarının temel özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Kelime sonunda yer alan ı, u, ü > i olur.
- Geçmiş zaman eki *-miş* hiç değişikliğe uğramaz.
- Ekin ilk ünlüden sonraki ünlülerde ve kapalı son hecedeki *i* > *ı* olur.
- Birçok kelimede ö > o, ü > u olur.
- Pes sesli uyumu olan son eklerde (e/a), iki şekillerden biri genelleştirilir.
- Yaklaşık kırk kadar kelimede ö > ü olur.
- Osmanlıcadaki *g* muhafaza edilmiştir.
- *yor*'dan ziyade *-y* kullanılır.
- k/ ötümlüleşerek /g/ye gelişir.
- Özellikle kelime başındaki /h/ ünsüzü düşer.

Arnavutluk'ta kullanılmış Türkçede temel özelliklerden biri de /h/ye rastlanmamasıdır (bk. Németh 1961: 20-21).

(j)'de anılan /h/ ünsüzün durumu biraz karmaşıktır (bk. Németh 1980-81: 128-129 ve 1961: 22; Friedman 1982: 4). Arnavutçadaki Türkçe alıntılardan /h/'nin hem korunduğu hem düştüğü örneklere rastlanır (bk. Boretzky 1975: 166), /h/'nin korunduğu örnekler daha çok Kuzey Arnavutluk, /h/'nin düştüğü örnekler ise daha seyrektir ve genellikle Güney Arnavutluk ağızlarında görülmektedir: *hesap ~ esap* (nadir, Korça bölgesinde, Büyük Debre); *hemsheri ~ emsheri*; *hashari ~ ashari*

Bu temel özelliklere ilaveten, kelime sonunda /s/'nin ötümlüleşmesi (Németh 1961: 23; Friedman 1982: 5) ve çift ünsüzlerin tekleşmesi kurallı bir şekilde meydana gelmiştir, ancak sistematik olmayan başka değişimler de söz konusudur (bk. Friedman 1982: passim).

Benzer bazı ses değişmeleri Anadolu ağızlarında da mevcuttur (bk. Caferoğlu 1959; 1963; 1964), fakat AT'deki değişmelerin bu ağızlardan mı yoksa başka, örneğin, mahalli nedenlerden mi kaynaklandığı kesin olarak söylemek mümkün değildir.[62]

AT'nin sesler , özellikle ünlüler bakımından, Arnavutçanın seslerinde etkilenmiştir. Türkçedeki /ö/ AT'de düzgün bir şekilde kullanılmadığını görüyoruz. /ı/ sesi yerine Arnavutçanın /ë/ sesi kullanılmıştır (bk. Friedman 1982: 41).[63] Ünsüzler genellikle aynen[64] Arapça asıllı kelimelerde bazen dişler arası [δ], [θ] sesleri de kullanılmıştır.

Ünlüler: a, e, ë [ə], o, (ö), u, y [y] /ü/.

Ünsüzler: b, c [ts], ç, d, dh [ð], f, g, gj [ɟ] /ġ/, h, j [j] /y/, k, l [l], ll [ɫ], m, n, p, q [c] /ḱ/, r [ɾ], rr [r], s, sh [ʃ] /ş/, t, th [θ], v, x [dz], xh [dʒ] /c/, z.

Normalde Türkçede telaffuzu kalın olan /l/ [ɫ], ünlü değişimlerinden dolayı ön ünlülerin yanına denk geldiği durumlarda da aynı şekilde kalın olarak telaffuz edilir.

İmlada /ë/ değil, /ı/ kullanılacaktır, fakat Latin yazısıyla /ë/ ile yazılmış bazı örneklerde /ë/ korunacak.

Fonetik ve morfonolojik hususlar yanı sıra, az sayıda sentaktik farklar da görülmektedir.

Kelime sonundaki ı, u, ü > i (Németh 1961: 14-15, Friedman 1982: 6, Mollova 1996: 170, Kappler 2002: 236). Düzenli olarak Arnavutçadaki Türçe alıntılarda da görülmektedir (Dizdari 2005 passim), örneğin, *baxhi* (bacı), *ulti, ylti, yti* (ütü), *qypri* (köprü), *dori* (doru), *ordi, urdi* (ordu).

Kaynaklarımızda köklerde, yapım ve çekim eklerinde mevcuttur. Mollova'nın da belirttiği gibi yüksek ünlülerin (/u/, /ü/, /ı/, /i/) dağılımı ünlü uyumuna tabi değildir (1996: 170).

Merko'dan örnekler: çamaşir (çamaşır), *haci* (hacı), *munafik* (münafık), *hair-ler* (hayır-lar), *hair ola* (hayır) *hatırani* (hatırını), *evlati* (evladı), *evel post baba posti* (postu), *ahçi seyit sultan postin* [sic] (aşçı, postu) *posti meydanci sıri ismail sultan* (meydancı sırrı ismail sultan), *posti mangalci sultan* (mangalcı), *uzıldi* (üzüldi), *asıldi* (asıldı), *kuşandi* (kuşandı), *kondi* (kondu), *agladi* (ağladı), *güldi* (güldü), *sırıni* (sirrını), *ayakçi şah abdal musa sultan* (ayakçı), *sari ismayl şah* (sarı ismail şah), *sari baba sultan* (sarı), *kurbanci hazreti ismayl* (kurbancı), *anıyiçün traş oldi* (oldu), *dort kapu sancayi* (sancağı), *başımi* (başımi), çerayi (çerağı), *ayayi* (ayağı), *dogri* (doğru), *ali'nin ogłi* (oğlu), *kaldırsın ġonulden gami* (gamı), *dedesi muhamed atasi ali* (atası), *gündürdi* (gönderdi).

Hayderin'den: *batił oldi* (batıl oldu), *kulari* (kulları) *cevabi*/*cevapi* [!] (cevabı), *mufti-den* (müftü), *fetfahi* (fetvayı), *yazi etiler* (yazı ettiler), *muminlerin nuri* (nuru), *hakini* (hakkını), *maşer ġudi* [!] (mahşer gününde), ġosterdınıs yoł (gösterdiniz yolu).

Ulqinaku'de: *suł* (sulu), *aci* (acı), *aldi* (aldı), *almadi* (almadı), *alındi* (alındı), *ałici* (alıcı), *avłi* (avlu), *ani* (anı = onu), *orał* (oralı), *var-mi?* (var mı?), *tatłi* (tatlı), ġötöri (götürü), *kukuł* (kokulu), *buldi* (buldu), *sał* (salı), *amucan ogłi* (amca oğlu), *zavał* (zavallı), *bayagi* (bayağı: epey), *duyuldi* (duyuldu) vs.

62 Kosova ve Makedonya Türk ağızlarının özelliklerini araştırmış bir çok çalışmalar yapılmıştır. Bunlarla ilgili önemli bir kaynakça Friedman (2002: kaynaklar kısmında), İgci (2010) gibi çalışmalarda mevcuttur; (başka kaynaklar da eklenecek: Gülensoy 1984, Günşen (turkishstudies.com) vs.

63 Arnavutçanın Kuzey-Batı ağızlarında bazen /ë/ yerine duruma göre /ɛ/ ya da /ü/ kullanılmakta: Türkçe ödünçlemelerde *-lIk* eki Arnavutçanın genel *–llëk* yerine *–llɛk* şeklinde telaffuz edilir. Muhtemelen AT'de aynı şekilde telaffuz edilmiştir.

64 Türkçe asıllı kelimelerin fonetik özellikleriyle ilgili bk. Berberi (1964, özet olarak s. 166-167, 169, 185), Boretzky (1975).

Balkanlara doğru
© nypl.digitalcollections

Diturija'dan iki örnek mevcut: *ḱitabçi* (kitapçı), *durbin* (dürbün).

Merko'dan bir örnekte *bunu* (BRT'ye göre *buni* olmalı) şeklini görüyoruz. Ulqinaku'de ise *dolu* (= yağış, *doli*), *burgu* (*burgi*).

/i/ > /ı/ değişimi: önhece ve açık sonhece dışında, (bazı durumlarda) /i/ yerine /ı/ kullanılır (Németh 1961: 15-16, Friedman 1982: 6-7, Mollova 1996: 170, Kappler 2002: 236-237). Friedman bunun özellikle ses ahengi kanununa tabi eklerde görüldüğünü söylemekte (1982: 7). Mollova (1996: 170) aynı görüşü paylaşır; genelleşmiş ek varyantları için, ör. {-lXk}, ayrıca bk. Kappler 2002: 267). Németh (1961: 15-16) Arnavutluk'tan bu örnekleri aktarmıştır: *getırır, geldık, ieyımız, gelır, gelırler, evın, evıne, benım evım, evımıs, teklifsızlık, emır, beġenmedım, ennesının, ürdegımız, edepsıs, allah esırgesın, elında, bitırırım, elsıs, abdestsıs*. Gjirokastra'dan *elënde, evëmës, bendenës*. Arnavutluk Milli Kütüphanhe Kataloğu'ndan ise *birënxhi kësëm, meqaribi sultanienën, resëmli, yzerëne, efendinën* gibi örnekler aktarmıştır.

Kaynaklarımızda, *Diturija* hariç, bu değişimin yaygın olduğunu görürüz.

Merko'da: tigbendını, *tutmişım, ali'nın, hayirlisını, def eyleyesın, pirımız, bekçimız, ġozcimız* (gözcümüz), *imamlerın ruhi, aşiklerın, murşitım* (mürşidim), *durbali baba sultan demıne, şeriat nedır, ogliyım, hata etım (ettim), birdır, hasan huseyn efendımiz ogluleridır, on iḱi imam bizımdır, ḱim etsın faş bu sırı, cumle peygaberler haktır ve ġerçektır, rezil maskara edilsın, ḱinsenın hatıranı bozma* (kimsenin hatırını bozma), *munafik lanetır* (lanettir), *kismetimıs, yardımcımıs, durbali sultan hümeti üzeremıs* [sic] *hazır nazır ola*.

Hayredin'de: *dilinidan belidır* (dilinden bellidir), *beştaşidır, velidır, evını, ayetilen yazilidır mumindır.*

Ulqinaku'de daha fazla örnek mevcut: *almamişız, alındınız, alınmamişız, alınmamişım, alınmadınız, ałebildık* (alabildik*), ałebildın, ałebildın, bilürım* (bilirim), *oturır-miyım?* (oturur miyim?), *oyledır* (öyledir), *seçılmiş* (seçilmiş), *yeġenım, sorünız* (sorunuz), *senınḱine, burda ıdın, ıdın* (idin), *ıdım, ıdık, ınıldi* (inilti).

Geçmiş zaman {–mXş} eki düzenli olarak /-miş/ şeklindedir (Németh 1961: 15, Friedman 1982: 18, Mollova 1996).

Ulqinaku'dan: *almiş, almiş ise, almişdi, almişiz, almişik, almişler, almişım, almazmiş, almamiş, almamişdi, almamişız, alamişik, almamişler, yamanmiş (yamalı imiş), seçılmiş, bulaşmiş, var imiş, var imişler, kurumiş*.

Merko'dan: *kapudan düşmişım/duşmişım* [!], *gelmişıs, şahi vilayete olmişım yakın, yuzım yerde durmişım, ikrar vermişım, anda ġormişım, imam-i cafer mezhebında nolmiş ise*.

/ö/ > /o/ ve /ü/ > /u/: *oyle-mi, ġozcimız* (gözcümüz), *duşman, duşman-lık* gibi. /*duşman*/ ve /*du*şmanlık/ örneklerinde AT muhafazakardır.

(a ~ e), her zaman ünlü uyumuna uymaz. Ünlü uyumuna tabi örnekler de mevcut.

{-lAr} ekinin /-ler/ şeklinin kullanımı daha yaygındır. Ulqinaku'de: *yörürler* (yürürler), *yeyürler* (yerler/ye-), *kaynadiler* (kaynadılar), *var imişler, ġencler, ġenceler, ululer* (ulular), *eyuler* (iyiler), *benımḱiler* (benimkiler), *senınḱiler* (seninkiler), *başkalar, didiler* (dediler).

{-lA} (~ ile) eki: [*zaruri ya*] *zorle* (zorla).

{-DA} eki: *altında* (altında).

{-DAn} eki: *onden, anden* (ondan), çokdenberi (çoktanberi), *durakten* [durake] (duraktan durağa),

{-A} (datif) eki: *karandaşıne, atame* (atama: babama), *benımḱine* (benimkine), *yegenüme* (yeğenime), *karandaşıme* (karandaşıma), *oglıme* (oğluma), *benımḱilerine* (benimkilerine), *sana, bizımḱine* (bizimkine, sizınḱine (sizinkine), [*durakten*] *durake* (duraktan durağa).

{-mA} eki: *dinlenme, bö*ğürme, öruşma (ürüşme?), *döyöşme* (dövüşme), *traş olma, büyüme, uyuma, özleşme, sörme* (sürme), ülçme (ölçme), *eḱme* (ekme), *kötleme* (kütleme: durgun anlamında), *kurunma* (yapı?, örgü), *kılıçlama* (kılıçlama?), *unutma, seçme, kavirma* (kavurma), *tasarlama,* ġöcenme (göcünme), *ukutma* (okutma).

{-mAk} (mak~meḱ) eki her zaman ses uyumuna tabi olarak kullanılır: *kusmak, çumulmek* (çömülmek), *kuşlık yemek* (öğle yemeği) vs.

{-GAn} yapım eki: çalışkan*, unutgan* (unutkan).

{-ArAk} (zarf-fiil) eki: *bilerek, dinılerek* (denilerek), *dilenerek, toplanarak, döşönerek* (düşünerek), *bagirerak* (bağırarak).

{-CA} eki: *cesaretce* (*cesaretçe), *müslimance* (Müslümanca), *başkace* (başkaca), *since* (sinsice: daralma var), *ayrice* (ayrıca), *bozce* [*toprak*] (bozca toprak), *kivance* (kıvan: kıvanca Türkçede yok), *oldıkçe* (oldukça).

Bazı kelimelerde /ö/ > /ü/ (Friedman'a göre yaklaşık 40 kelimede). Mesela: *üte*.

/ö/ > /ü/ (~ /u/): Arnavutçada /ö/ sesi müstakil bir grafemle gösterilmemekle birlikte Arnavutçanın ünlü dağarcığında mevcuttur (bazı Kuzey ağızları). Örneğin (İşkodra ağzında): *voe[ö]*, *oroe[ö]*,[65]; bazen /ë/ sesi, /ö/ olarak telaffuz edilebilir (Memushaj 2010: 35). Muhtemelen Arnavutçanın /ö/ ünlüsü çok eski değildir.

Türkçe alıntılarda genellikle /ö/ > /ü/, /ö/ > /o/ değişimleri baskındır. /ö/ > /o/: *qofte* (köfte), çomlek (çömlek), *gjok* (gök), *nobet* (nöbet), *gjoks* (göğüs); /ö/ > /ü/: *byrek* (börek), *dysheme* (döşeme), *yrnek* (örnek), *xhymert* (cömert), *qymyr* (kömür), *gjyt[y]rym* (kötürüm) (Boretzky 1975: 66-67, Dizdari: 2005).

Németh hem bu değişimleri (/ö/ > /o/, /ü/), hem /ö/'nün korunduğu durumlar kaydetmiştir (1961: 19). /ü/ ile ör. ül-, *dün-, ürt-, sün-, ürdek, ḱupri, çüz-, üyle* (öğle), ününde vs. Diğer taraftan, /o/ ve /ö/'nün (bazen /ü/ ile birlikte) nöbetleşmeli kullanımını da kaydetmiştir, ör. *götür-* ~ *gütür-*, ġör- ~ ġor- ~ *gör-*, ögren- ~ üngren- ~ üngren- vs.; bir örnekte /ü/ yerine /ö/'nün kullanımı bile kaydedilmiştir *böyük* ~ *büyük* (burada bk. **/ü/ > /ö/ dönüşmesi**). İstinai durum olarak Gjirokastra'nın konuşmasındaki örnekleri zikretmek gerekir, burada /ö/ > /ü/ yerine /ö/ > /u/ değişimi vardır: *ul-* (öl-), *ḱumur* (kömür), *ḱupru* (köprü), sebebi ise Gjirokastra şehir ağzında /ü/ sesinin olmayışıdır (Totoni 1966). Bu şehrin

65 Ayrıntılar için bk. Gjinari & al (2007: 79, 84) ve Beci 1995.

konuşmasına ait Türkçe alıntılar da bu duruma tabi olmuştur. Birçok Arap harfli Arnavutça eserini Latin alfabesine aktaran Osman Myderrizi, Gjirokastra şehrine ait yazmaları aktarırken /ü/ sesini hiç kullanmamıştır. Bu bölgede kullanılmış Türkçenin belki tek kaynak kişisi, ABD Michigan'daki Bektaşi Tekkesi'nin kurucusu Baba Rexheb tarafından neredeyse hiç kullanılmadığını görmek mümkündür (Trix 1993: passim). Onun konuştuğu Türkçe ile ilgili Trix tarafından yapılmış önemli tespitler hariç, kapsamlı bir araştırma yapılmamıştır (bk. Trix 1993: 173-176). Kaynaklarımızdan;

Merko'da

/ö/ > /o/: *yoz* (göz), *ozım ~ uzım* [!] (özüm), ġozcimız ola (gözcümüz), ġogım *baba ve yer anam* (göğüm), *munḱir munafik ḱor ola* (kör), *uldursınler ~ oldursınler* [!] (öldürsünler), *hiç hayir* ġormesın (görmesin), *ḱor olsun* (kör), *yalan soyleme* (söyleme), *soz soyleme* (söz söyleme), *anda ġormişım* (görmüşüm), ġonul [!] (gönül), *pir sultan avdal'ım soyledi heman* (söyledi), *donduren* [!] (döndüren), *suzın otesi* [!] (ötesi), ġordım (gördüm), *soile* (söyle), ġonul ġozlerini aç- ġor tizare[66] (gönül gözlerini aç gör tizara?), *boyle midır yerınızın turesi* (böyle)

/ö/ > /u/ ~ /ü/: *durt kapu selamın virup aldilar* (dört), *uzım darda yuzım yerde durmişım* (özüm), *gündürdi* (gönderdi), *mucizeler dayim güstüren* (gösteren), *leyl-ü nehar üter* [!] *bülbül canlari* (öter), *suzın otesi* (sözün), *hak cümertın hakına* (cömert), şahın unında (önünde), ġurp/ġürp [!] dolaştım (görüp), suyılmes [!] (söñülmez), *boyle midır yerınızın turesi* (töre).

Ulqinaku'de genellikle /o/, /u/ ve /ü/'ye dönüşmekle birlikte, /ö/'nün korunduğu örnekler de mevcut. *Elif-ba* kısmında /ö/ sesi için özel bir işaret kullanıldığı görülmüyor, ör. ġoz (göz), ġoks (göğüs), *ḱubeḱ/ gübeḱ* [!] (göbek), ġoz ġurır/ ġürır [!] *iken* (göz görür iken), ġol (göl), *düner* (döner), ġu[ü!]ndirdigi (gönderdiği), *eyu ve ḱütü* [!] (iyi ve kötü), *yapraklari dükiñur* [!] (dökünür=dökülür).

Sözlüklerden örnekler (Myderrizi'nin transkripsyonuna göre): üte (öte), *oyle* (öyle), *ḱüstebek* (köstebek), ġükçek (gökçek), üşır/üşër (öşür), *bubrek* (böbrek), ülçer (ölçer: geniş zaman), *udunc* (ödünç), üksüz, üksüze (öksüz), *ḱorr* (kör), ürġö (örgü), *fiski bucegi* (böcek), *ak bocek* (böcek), *soyle* (söyle), *dişi ḱopek* (köpek), *ḱorr yılan* (kör), ġoks (göğüs), ünında (önünde), *bürek* (börek), çürek (çörek), üpış (öpüş), *soyleyiş* (söyleyiş), ülçme (ölçme)

Sözlük(ler)den /ö/'nün korundoğu örnekler: ödek (ödenek), *döyöşme* (dövüşme), özleşme (tamir etme), öz, özli (özlü).

Diturija'da örnek yoktur.

Hayredin'de defterin son sayfalarında, ilk müstensihten başka bir kişinin yazısıyla sonradan eklenmiş bu kısa yazıda <μπηρεμες χονγγηγιαρ χατζη πεκταση βεληγη κερτεμ χο το[ςτ]> /*birımıs hungiyar haci bektaşi veliyi gırdım~gerdım [!], hu dost*/, *gırdım* [*~gerdım*] (gördüm) şeklini görüyoruz. Bu durumda, en azından bir örnekte /ö/ > [ɯ] (yahut /ë/) değişimini göz önünde bulundurmak gerekir. Diğer taraftan, *hormes* (görmez), ġormeyince [!] (görmeyince), ġotukini <γγιοτοκηνη> (kötüğünü), *soileyimes* (söyleyemez), ġoguli <γγιογολη> (gönülü), *hirmi dort bin* (yirmi dört bin), *boyle* (böyle) gibi örnekler mevcut.

/ġ/ sesinin korunması (Németh 1961: 20, Friedman 1982: 12-13, Mollova 1996, Kappler 2002: 235). Ele aldığımız kaynaklarda /ġ/ sesi ile ilgili üç/dört durum söz konusu:

a) ġ > g: *bagirerak* (bağırarak) Ul., *su irlıgi* (ırlığı) Ul., *oglak* (oğlak) Ul., *kablumbaga* Ul.; *eger* (eğer) Mr., *ogliyım* (ogluyum) Mr., *gjogım* (göğum) Mr., *estegfırılah* (estağfirullah) Mr., *zagar* (zağar) Mr., *saglam* (sağlam) Mr., *dogri* (doğru) Mr., [hak deyu bel] *bagladım* (bağladım) Mr.,

b) ġ > gj: iki örnekte, *yegjenım* (erkek yegenim) ve *yegjenem* (kız yeğenim) Ul.

c) ġ > y: *yapacayim* (yapacağım) Mr., *deyildır* (değildir) Mr., *eyer* (eğer) Mr., [uyandi batın] çerayi (çerağı) Mr., [ileri bastım] *ayayi* (ayağı) Mr.,

d) ġ > ø: *abey* (ağabey) Ul. 114,

66 Muharrem Baba'dan (Ergirili/Gjirokastralıdır).

Németh (1961: 20) Prof. Çabej'in bilgisine dayanarak, Gjirokastra'daki kullanımın /y/'li (/ġ/ > /y/) olduğunu kaydeder, buna mukabil Kuzey Arnavutluk'taki kullanım /g/'lidir: *begenis ~ bejendis*. Arnavutçadaki Türkçe alıntılarda, /ġ/ yerine /g/ ve /y/'nin kullanıldığını yahut tamamen kaybolduğunu görürüz (Boretzky 1975: 85, Dizdari 2005 passim), örneğin, *zagar*, *tugë*/*tujë*[67] (Kuzey/Güney), *aga*, *apë* (ağabey), *tullë* (tuğla).

© loc.gov

Damaksı /k/, /g/ > /ġ/, /ḱ/ (Németh 1961: 21, Friedman 2002, Mollova 1996: 170, Kappler 2002: 237-238). Bu ses dönüşümünü düzenli olarak Türkçe alıntılarda da görmekteyiz (Dizdari 2005 passim, Boretzky 1975: 74vv.). Bu durumu /ḱ/ için sesin kelimede bulunduğu her durumda görebiliriz: *ḱar* (kâr), *eksiḱ* (eksik)(Güney), *saḱin* (sakin); /ġ/ sesi için kelimenin başında ve içinde görebiliriz: *gjebe* (gebe), *gjergjef* (gergef).

Kaynaklarımızda /ḱ/ ile örnekler: *ḱorbela* (kerbela), *eḱber* (ekber), *teḱbir* (tekbir), *on iḱi* (on iki), *ḱemal, munḱir, ḱorr ola, cevap oldırḱı, muhḱem, ḱerem, meḱan, paḱ, ḱibra* (kübra), *ḱilarci sultan* (kilerci), *musa-yi ḱazim, ḱainat, zülfiḱar* vs. /ġ/ ile ör. ġol (göl), ġül, ġoks (göğüs), ġünah, derġah, buġun, ġülzar, ġülben (gülbank), ġor (gör), ġonül~ġonul, ġidelım.

Diturija'da: *mahḱum etmek, ḱar, ḱarli, ḱefil, haḱim, mahḱeme, misḱinlık, tesḱin etmek, tehlüḱe, hidmetḱar, hüḱümet, veḱil, ḱainat, renḱ, ḱitab, ḱütübhane, ḱitabçi dükani, hareḱet, müteharik, ġünah, leḱe, heḱim, eḱseriya, fedaḱar, mudhiḱ, peyḱ*. Her zaman olmasa da /-mek/ ekinde de kullanılır: *inḱar etmeḱ, temas etmeḱ, itmam etmeḱ, teḱzib etmeḱ, terbiye etmeḱ, inşa etmeḱ, tesir etmeḱ, mahv etmeḱ*.

Hafız Ali Ulqinaku'nun sözlüğünde fiillerdeki /-mek/ mastar eki /-meḱ/'tir. *Elif-ba*'da ise, /-mek/ < مك - > ekinin /-meḱ/ şeklinde okunması daha mantıklıdır, çünkü diğer durumlarda < ك > /ḱ/ olarak okunur.

/h/ sesinin durumu. BRT'nin temel özelliklerinden, özellikle kelime başında /h/ sesinin düşmesi (Németh 1961: sayf., Friedman 1982: sayfa, Mollova 1996: sayfa) AT'de düzenli bir şekilde görülmemektedir. Armavutçadaki Türkçe alıntılarda /h/'nin düştüğü örnekler/durumlar, /h/'nin düşmediği örneklere göre daha az ve genellikle ikinci gruba ait kullanımlar en yaygın örneğini teşkil etmekteler (yukarıya bakınız).

Kaynaklarımızda, /h/'nin düşmesi *Merko* ve *Hayredin*'de mevcut, örneğin, *açan* (haçan), *ramet* (rahmet), *allah alla*, *bismişa* gibi. /h/'nin düşmediği örnekler: *hizmet*, *hunḱar~ hünḱar*, *bismişah*, *zahmet*, *hakikat*, *hak*, *cihar*, *rahmetullah* gibi.

Ana listede yer almayan fakat BRT temel'nin temel özelliklerinden:

Ünsüz tekleşmesi. Ağırlıkı olarak sözcük gövdesinde görülür: Merko: *Alah* (Allah), *Muhamed~Muhamet* (Muhammed), *muhabet* (muhabbet), *ila* (illa), *batalı* (battal), *seyid* (seyyid), *hümet* (himmet). Diturija: *müteharik*. *Ulqinaku*'de çift ünsülerin sadeleşmediği örnekler de mevcut (ayrıca bk. Friedman 1982: 16).

(/de/ ve) /t/ ile biten gövdeye bulunma ya da ayrılma hal ekinin getirilmesiyle meydana gelen çiftlerde de görülür, örneğin, *muhabeten* (muhabbetten), *gafleten* (gafletten: *gafleten uyandım*);

Bu temel değişimlerden başka, kurallı ya da kurallı olmayan başka ses değişimleri de görülür (BRT için genel bir değerlendirme bk. Friedman 1982 passim).

67 Dizdari (2005: 1049-50) *tugë* maddesinde şu örnekleri de aktarmaktadır: '*Hajde, mor Rrapo, o lule, / Lumthi ti, bilbil që zure, / Një pasha me shtatë tuje / topi 'bomp' e ti tutje*' (Rrapo Hekali türküsünden, Kuzey); '*aferim, more Rexhep a(g)ja (Rexhep Pash Mati) / Ma i pari i Shqiptaris / U bâsh Vezir me tri tuga / Me dua të vorfënis*' (İşkodra, Mısır savaşı türküsünden); '*Aferim o Rexhep Shpata, / Ore trim'i Shqipërisë, / Zot'ynë të bëftë pasha, / Me tujet e Mbretërisë*' (Kuzey, üstteki motifin bir varyantı); '*Gjith duaja e mymleqetit, / s'ka si me qenë hali, / T'ardhëshin tugat prej Mretit, / N'Shkodër tonë u bash Vali*' (Osja i Falltores (Falcı [hanım]'nın [oğlu] Osmanı) namlı İşkodralı aşık tarafından İşkodra alaybeği (1904'te) Tetovalı Mehmet Paşa için söylenen türkü); '*Moj Pejane, dushk ndër molla, / Ç'i mytë Pashallarë me tuga*' (İşkodra).

Kelime sonundaki /z/'nin ötümsüzleşmesi. BRT'de yaygın olan bu ses olayı (Németh, Friedman 1982:, Mollova 1996), mazlememizde de görülür (Merko), örneğin, *pirımıs* (pirimiz), *ustamıs* (ustamız), *otus* (otuz), *henis* (henüz), *hesber* (ezber) gibi. Ulqinaku'de *aslık* (azlık), *hismetḱar – hismetqare* (hizmetkar) bulunmaktadır. Buna mukabil *süzın~suzın*, *suzi* (söz-) örneklerde /z/ ekin başındaki ünlüden dolayı korunmaktadır.

Başka sesin ötümsüzleşmesi. *ef* (ev).

/e/ > /o/: *Merko*'daki örnekler: *ḱorbela* (bir defa *ḱerbela* şeklindedir), ġorçekler (*Merko*'da bir defa, genellikle ġerçek-ler şekli kullanılır). Türkçe alıntılarda da görülür: ġordan, hoşġołden (gerdan, hoş geldin) (Boretzky 1975: 59).

/r/ > /l/: Arnavutçadaki Türkçe ödünçlemelerde görülür, ör *dylbi* (dürbün), *bardalike* (bardak eriği) (Boretzky 1975: 95). AT'de örnekler: *leşper* (rencber) Ul., *post-i tülbedar* (türbedar) Merko.

/l/ > /r/: Arnavutçadaki Türkçe ödünçlemelerden örnekler: *dangaraq* (dangalak), *dyrber* (dilber), *zerzele* (zelzele), *elhamdyrylah* (elhamdülüllah), *gurgule* (gurgule) (Boretzky 1975: 99). *Merko*'da: *dürdüle bindi* (düldül), *sersele-name* (silsile-name) örneklerinde görüyoruz.

/b/ > /v/: Güney'in ağızlarındaki ödünçlemelerde *avdu̷la[h]* (abdullah), *avdes* (abdest) gibi örneklerde görülür (bk. Boretzky 1975: 71). Kuzey'de pek rastlanmaz. *Merko*'da *avdal* (abdal): *pir avdal sultan*, *pir sultan avdal*.

/i/ > /ü/: Ödünçlemelerde mevcuttur, ör. *dybek* (dibek), *fyshek* (fişek), *byber* (biber) (Boretzky 1975: 64). Kaynaklarımızda Merko'da rastlanır: *durbali sultan hümeti* üzerımıs *hazır nazır ola* (himmet) *Merko*, *gel dülber, anglatma beni* (dilber) *Merko*.

/ü/ > /i/: Türkçe varayantların da etkilendiği Arnavutçaya has ses değişimlerinden biri /ü/ > /i/ ses değişimidir. Güney (bilhassa Gjiorastra ve etrafını) (bk. Boretzky 1975: 70) ve Kuzeydoğu (özellikle Debre bölgesi) Arnavutça ağızlarını kapsayan bu değişiklik, kaynaklarımızda mevcut olanlar muhtemelen Güney ağızlarının etkisiyle gerçekleşmiştir. *Merko'nun defteri*nden örnekler: şah-i *ḱibra* (kübra), *zilfikar~zilfiḱar* (zülfükar), *hilben-i dem* (gülbank), *henis* (henüz), *bilbil* (bülbül).

/g/ > /h/: Kuzey Arnavutça (uç bölge) ağızlarından başka bir etki /g/ > /h/ değişimidir.[68] Bir kaç örnekte görülür. *Merko'nun defteri*nden örnekler: *hünahım* (günahım), *hilben-i dem* (gülbank), *[yalanci dünyaye] heldim [geleli]* (geldim). *Hayredin'nin defteri*nden örnekler: *hirinmes* (girinmez), *horemes* (göremez), *hirsin* (girsin), *[şeryata] hirmes [şeryat(t)an] hirmeyince* (girmez, girmeyince), *[ceheneme!] hirmes* (girmez).

/c/ > /ç/: *Dıturja*'da görüyoruz, örneğin, *içad etmek* (Dit. 3: 20), *meçmua* (Dit. 3: 20), *terçüme-i-hal* (Dit. 3: 36), *meçlis* (Dit. 3: 36), çennet (Dit. 3: 37), çehennem (Dit. 3: 37), *türçrübe etmeḱ* [tecrübe] (Dit. 5: 76). bunların yanı sıra, /c/ ile yazılmış kelimeler de mevcut: *mücered* [yalın: ikiz sessiz sadeleşiyor], *cemi*, *hece* (Dit. 4: 54). Ödünçlemelerde de görülür (Boretzky 1975: 88).

/r/ > /rr[69]/: Ulqinaku'de görüyoruz, ör.: *orrman*, *arrnavut-çe*, *burr*ün.

{-lXk} eki genellikle /-lık/ şeklinde kullanılır: *Ulqinaku*'de /-lık/ olarak kullanılır. *aslık* (azlık), *yukuşlık* (yokuşluk),[70] ġubrelık (gübrelik) 128, *tsigarelık* (sigaralık=kamış) 129, *kiłłık* (kıllık). *Merko*'da /-lük/ üç ġünlük sefasına[*~ne!]*, /-lik/ *dirlikten, birlikten* şekilleri de kullanılır, başka bir yerde *dirlık*, *birlık*. Diğer kelimelerde /-lık/ şeklindedir. *Diturija*'da *misḱinlık* (miskinlik) örneği vardır.

ü > ö. Bu ses değişimi sadece Ulqinaku'nun Arnavutça-Türkçe sözlüğünde görülür. Transkripsiyon hatası söz konusu değilse, iki sebepten dolayı meydana gelmiştir:

ġötöri (götürü), *döyöşme* (dövüşme) örneklerinde ses benzeşmesinden meydana gelmiş olmalıdır.

68 Burada Yunancanın etkisi de sözkonusu olabilir. Bunun daha ayrıntılı bir araştırmaya ihtiyacı vardır. Bu şekiller sadece Yunan harfli kısımlarda görülür, Arap harfli kısımlarda denk gelmemektedir. Belki /h/ yerine /χ/ işaretini kullanmak daha uygun olur. Muhtemelen bu örneklerde normal /h/ yerine Yunanca /χ/ gibi telaffuz edilmiştir.

69 Burada /rr/ çift ünsüz değildir, Arnavutçanın /rr/ ile yazılan [r] sesidir. Başka örneklerde de aynı şekilde kullanılmıştır, ör. *ḱorr* (kör).

70 Bu kelime Türkçede mevcut değildir.

ġözel (güzel), *yörür*, *yörünız* (yürür, yürünüz), ġölenc (güleç), ġöldi (güldü), ötü (ütü), *sörma ḱilid* (sürme kilit), ürġö (örgü), ġörleme (gürleme), *böklüm*, *böklüm-böklüm* (büklüm) gibi örneklerdeki değişmede Anadolu ağızlarının bir etkisi (Hafiz Ali değişimin mevcut olduğu yörelerden Türkçe ana dili konuşurlarıyla irtibatta olmuş olabilir) ya da bir fonetik yozlaşma söz konusu olabilir.[71]

Yuvarlak ünlü (/u/~/ü/) kullanımı. Özellikle son seste yuvarlak ünlü kullanımı mevcut. Bu kurala uyan örnekler eskicil (arkaik) kullanımların izahıdır (Friedman 1982: 8). *Merko*'da mevcut örnekler Bektaşi şiirinin etkisinden ötürüdür, mevcut örnekler eski şairlerin şiirilerinde görülür.

Ulqinaku'nun sözlüklerinde: *klabudan* (kılaptan), *aldük*, *alsün*, *alsünler*, *alınur*, *alınur ise*, *alınurler*, *alür*, *alür ise*, *alürdi*, *alürız*, *alürler*, *alürız*, *alür-mi*, *alınsun*, *alınsunler*, *alınmasün*, *alınmasunler*, *ale bilür*, *ale bilür ise*, *ale bilürler*, *ale bilürım*, *amuca*, *oturilür-mi*, *bilürüz*, *kaygu*, ġeçürme (geçirme), ġeçürın, *terazü*, *kapu*, *kapuci*, ġelberü (= tırmık), *tilḱu özömi* (tilki üzümü), *bunar* (pınar) vs.

Merko'da: *kapudan düşmişım*, *dort kapu sancayı*, *bendeni baglayup da çüzen* [!], çikma yoldan dogri rahe gelberü, *haram ile hüle*, şazilik eyleyup.

/dh/ [ð], /dh/ [θ] sesinin /d/, /z/ yerine kullanımı. *Merko*'da görülür. Arapça telaffuzuna uyumu, aşırı düzeltme ve Yunancanın etkisini gözönünde bulundurmak gerekir: ùarikat karõeş(karõaş)-larımız < قَرْدَشْ >,[72] *karðaş muhabete niçin kaçarsın* < καρδαꝺ>, *eðelden okudım dersi* < اَذَلْدَنْ >, *kemθeri veren* <κεμθερι> (kemter), *nefeθım* <νεφεθεμ> (nefes).

Bazı örneklerde /s/ yerine Arapça aslı gibi /θ/ kullanılır: θe, *abdułah-θanidır*, *abdułah-θalibdır* [sic] (θ*ali*θtır gerekir), *kasem θanidır*, *cafer θanidır*. *mehθebi imam-i cafer-i sadik paḱ* (mezhep).

/ş/ > /s/: Merko'da *desti ḱorbela* (deşt-i kerbela) örneğinde görülür. Şüphesiz Yunancanın etkisi söz konusudur.

{-D} ile başlayan bazı ekler: *Merko*'da Arap harfli kısmında bu ekler /-t/ ile kullanılır, genelde tercümanların başlıklarında mevcut: *tercumani su içenten suga*, *lokmatan sora* (lokmadan sonra)

Ünzlüler arasına vurgusuz /ı/ [ə]'nın (ya da başka bir ünlünün) türemesi (epenthesis): Bu olgu Güney Arnavutça ağızların etkisinden meydana gelmiş olmalı (Türkçe ses kanununa göre bazı eklerin alımasıyla düşen seslerin korunduğu örnekler mevcuttur). *Merko*'da görürüz: *postılerınden* [!] (postlarından) < بُوسْتَلَرَنْدَنْ >, *kasùı idenler* (kast edenler) < قَسْطَ اِيدَنْ لَرْ >, *ya cumle kırkılar* (kırklar), *dari masurutan* (dar-ı mansur'dan) <νταρι μασουρουταν>, *mehidi devran aşkina* (mehdi-yi devran aşkına) <μεχιτι δεβραν αςκινα>, *ey divane terḱı ol uyma cihane* (terk ol) < تَرْكَه اُولْ >, *arişte bir hayale ogradi habib* (arşta) <αρεςτε πηρ χαγιαλε ογρατι χαπηπ>, *dortı ḱitap kalbınden hesberım var* (dört) < دُورْتَ كِتَابْ قَلْبَنَدَ نْ هَسْبَرَمْ وار >, *hasan'ın vecıhında* (vechinde) <χασανεν βετζεχεντε>, ġonulımde (gönlümde) < كُونُولَمْدَه >, *cumble ol subıhan aşkına* (süphan).

Dilbilgisel cinsiyet: Ulqinaku'nun Arnavutça-Türkçe sözlüğünde, bazı kelimelerde (özellikle sıfatlarda) (Arnavutçaya uyarak) cinsiyet kullanımı vardır. Genellikle dişi (D) kelimeler erillerin (E) sonuna bir /-(y)e/ getirilerek verilir; Arapçadan alıntı cinsiyeti korumuş kelimeler burada da cinsiyetlidir. Bir durumda {-gAn} ekinin alomorfları kullanılmıştır: *utangen* (eril), *utangan* (dişi). Diğer örneklerde: ġölenc (E) – ġölence (D) (= güleç), *enli* (E) – *enliye* (D) (enli), *sahib* – *sahibe* (sahip), *deli* – *deliye* (deli), *yaşli* – *yaşliye* (yaşlı), *yeġenım* – *yeġenem* (yeğen), *ḱirli* – *ḱirliye* (kirli), üḱsüz – üḱsüze (öksüz), *abdał* – *abdałe* (aptal), *zenġin* – *zenġine* (zengin), ġenc-ler – ġence-ler (genç); isimlerden (bir) örnek: *müsliman* – *müslimane* (müslüman), *hismetḱar* – *hismetḱare* (hizmetkar). Bunların yanı sıra, cinsiyet ayırımı yapılmaksızın verilmiş sıfatlar da mevcut, ör: *büyük*, *ulu*, *hasta*, *alişik*, *uzun*, *diri*, *bulaşmiş*, *seçılmiş* (seçilmiş), *alık* (alık).

Kurala uymayan şekiller: Kurala uymayan bazı kelimeler de vardır: Ulqinaku'den: *ticar* (tüccar: ticaret'le analoji kurmuş olabilir), *artaki* (ortakllık: burada İşkodra ve Ülgün'de kullanılan Arnavutça

71 Anadolu ağızlarındaki /ü/ > /ö/ değişimi için bkç. Caferoğlu (1964:17).

72 İmla hatasını gözönünde bulundurmak gerekiyor. Diğer taraftan, /karðaş/ şekli Arnavutçada günümüzde bir soyadında mevcut; Tiran'da *Kardhashi* /karðaşi/ ailesi var. Buna mukabil, (muhtemelen) başka bir kütükten *Kardashi* soyadı (ailesi) da bulunur.

şekil kullanılmış), *burguli* (burgulu: hadım olmuş), *kalibe* (külübe: Arnavutça şekliyle kullanılır), *ufak tüfek*, *sugiłcan* (solucan), *sauk* (soğuk), *yokuşlık* (yokuşluk Tr.'de yok), *artıklık* (artık, artakalan); *Merko*'da ãuvacimı af eyle (suçlarımı).

Bazı eklerin düşmesi: İsim tamlamarında ve bazı hal eklerinde, ek redüksiyonu (düşmesi) görülür. İsim tamlamaları örnekleri Ulqinaku'de, genellikle kalıplaşmış ve tek bir kelimenin anlamını ifade itmekte, mesela: *başbez* (başbezi), üzüm asma (üzüm asması), *boynuz bocek* (boynuz böceği), *tuhum karga* (tohum kargası), *kuşlık yemek* (kuşluk yemeği = öğle yemeği), *ḱeçi boynuz* (keçi boynuzu).

Bu örneklere mukabil, eklerin kullanıldığı örnekler de mevcuttur: *tarla siçani*, çauş *kuşi*, *beze arişi (arışı)*, *biçak çałimi*.

Merko'da daha çok tercümaların başlıklarında görülür, ör. *tercumani yuz ikamas*, *tercumani dar meydan*, *tercumani meydan irdıkte*, *tercumani sufra oturan*, *tercumani sufra kaltıktan*.

{-(y)A}~{-DA} kullanımı. {-DA} ekinin hem bulunma, hem yönelme durumları için kullanımı BRT özelliklerindendir. Örneklerimizde ikisi mevcut, ör. *tercumani kapuya irdıkte*, *tercumani meydanda giren*, *duşmanda koz* (düşmana kız). Fakat yönelme hali için daha çok {-(y)A} eki kullanılır.

Sentaktik meseleler

Batı Rumeli Türkçe ağızların sözdizimi ile ilgili çeşitli veriler Friedman (1982) tarafından derlenmiştir.

Çalışmamızda, sözdizimi ile ilgili bir değerlendirilmeye müsaade eden kaynaklar Merko'nun ve Hayredin'in defterleridir. Bu hususla ilgili net bir yargıya varılması için mevcut malzemenin tamamının detaylı bir değerlendirilmesi gereklidır.

Merko'dan örnekler: *açan yapacayim kabahe* (kabahat işlediğim zaman), *ḱim etsın faş bu sırı* (istek kipinin kullanımı: kim bu sırrı faş ederse), *der beyani postlerını horosan*, buldun isen, bildın isen (şart kipi eki kullanıldığında: şahıs ekinin tekrarı).

Hayderin'de. Şart kipi ekinin tekrarı: *eger sorseler-s*[73] [şeryat nedır, tarikat nedır, marifet nedır, hakikat nedır, el cevap δοσε [δωσε] τζεβαπι (cevap ver)]. Bu örnekte Türkçe *el cevap* ile aynı anlama gelen Yunanca δοσε τζεβαπι dahil edilmiştir.

Sayı sıfatıyla kıllanılan isimlere bazen çoğul eki getirilir, ör. *onihi imamler* (on iki imam).

AT sentaksı bakımından önemli bilgiler Trix (1993: 175-176) tarafından verilmiştir. Trix'in değerlendirilmesi, Baba Rexheb'in konuştuğu Türkçeye dayanmakta. Ona göre: (1) Eylemin cümlenin sonunda kullanılmamması ve (2) Arnavutçanın etkisinden dolayı, bitimli ve bitimsiz fiil şekillerin yerine istek kipinin kullanımından başka, sadece Baba Rexheb'in konuşmasında, muhtemelen bölge dilinin (özelliklerini taşıyan örnekler de bulunmaktadır.

- Bir şahstan bahsederken, *bu*'nun isim olarak kullanımı: *bu geldi*, *bu adam geldi*; Arnavutçanın *ky/kjo* kullanımıyla aynıdır.
- İsim tamlamalarda devrilme ya da eklerin daralması: *onun arkadaşı ismi Mustafa*. Bunu *Merko*'da da görürüz.
- Yönelme hal ekinin yerine bulunma hal ekinin kullanımı: *giderlerdi tekkede*. Merko'da bir örnekte mevcut.
- Eylem ardı (postpredicate) öğelerin özellikleri.

Baba Rexheb'in konuşmasında, eylem ardı öğelerinden nesne olanlar, bu konu hakkında yapılmış araştırmalarda tespit edilmiş olanlardan (% 80) daha fazladır, özne olanlar ise yarısı kadardır (Trix 1993: 175-176).[74]

73 Bu tekrarla ilgili malzeme kıtlığı hakkında fazla yorum yapmaya müsaade etmez. Anadolu ağızlarındaki benzer bir kullanımla ilgili bk. Menz (2009).

74 *"Additional Selected Features of Baba's Dialect:* 1. Nominal use of bu referring to a person: (Bu geldi, i.e., Bu adam geldy, similar to Albanian usage of ky and kjo). 2. reduction or inversion in the genitive construction: (onun arkadaşı ismi Mustafa).

6. Sonuç

Türkçe, Arnavutluk'ta genellikle yabancı dil olarak kullanılmıştır. Beş asır boyunca ve sadece Arnavutluk'la sınırlı kalmayan bir coğrafyada gerçekleşmiş olan Türk – Arnavut kültür ilişkisi ve bunun en önemli neticesi olan dil ilişkisi aşamalı olarak gelişmiştir.Türkçe yönelik aşinalık, buna bağlı olarak da bir iki dillilik durumunun ortaya çıktığı düşünülebilir. Doğal olarak bu durum Arnavut halkının tamamını kapsamamıştır. Bu dil temasından en çok etkilenen şehir halkı olmuştur, kırsal kesim şehirlilere oranla daha az etkilenmiştir.

Önemli bir ana dili konuşuru kitlesi bulunmadığı için, Türkçe *prestiji* (status) yüksek, fakat *yakınlık* (intimacy) boyutu Arnavutçaya karşısında zayıf bir dil olarak kalmıştır. Özellikle tekke erbabının, bölgeler arası münasebetlerden meydana gelmiş etkileşimden ve tekke kültürünün en önemli unsuru sayılabilecek tekke edebiyatı etkisinden dolayı kullanılmış Türkçe varyantı da etkilenmiş olmalıdır. Başka bir deyişle, Türkçenin yüksek bir *yakınlık* derecesine sahip olabileceği Prizren ya da benzer yerlere göre, Arnavutluk'ta kullanılmış Türkçe – her bölgede aynı olmamak kaydıyla – varlığını sürekli bir dış tesirin altında devam ettirmiştir.

Bu Türkçe varyant, diğer BRT (Batı uç zonu) ağızlarının özelliklerinin çoğunu taşımıştır.

Balkanlar'da kullanılmış/kullanılan bazı Türkçe varyantlarına nazaran, ana dili konuşurlarınca beslenmiş bir varyant değildir. Bu yüzden BRT'nın özellikerline uymayan durumlar da mevcut olmuştur, örneğin (odaksıl) şimdiki zaman için /-yor/ ekinin kullanımı gibi.

Fonolojik sistemi çoğunlukta Arnavutça için kullanılan seslerden oluşmuştur. Türkçenin /ı/ sesi yerine, diğer BRT ağızlarının konuşulduğu bölgelerde de kullanılan Arnavutçanın /ë/ sesine karşılık gelen ses kullanılmıştır. Damaksı /g/, /k/ sesleri genellikle /ġ/, /ḱ/ (Arnavutçada /gj/, /q/) sesleriyle değişmiştir.

Arnavutçanın etkisi bazı örneklerde gramerde de görülmektedir. Özellikle söz dizimi ile ilgili bazı durumlarda Arnavutçanın doğrudan bir etkisinden ya da pekiştirici bir etkiden söz edilebilir.

Güney Arnavutluk'ta kullanılmış varyant, Yunancadan da etkilenmiştir. Kuzeyde kulanılmış varyantın Slavcadan pek etkilendiğini görmüyoruz. Bunun sebebi kanaatimizce: Güney'de Yunancanın önemli bir yazılı ve sözlü iletişim aracı olduğunda, Kuzey'de ise Slavcanın aynı prestije sahip olmamasındadır. Bu yüzden Kuzey-Güney ayrımı yapmak mantıklı görünür.

Daha çok Müslümanlarca ve dini muhitlerde (tekke, zaviye vs.) kullanım görmüştür. Diğer taraftan, tüccarlardan da kullanılmıştır.

BRT ağızlarının özellikleri hem avam Türkçesinde hem de aydınların fasih Türkçesinde görülebilir.

Beslendiği en önemli kaynaklardan biri tasavvuf/tarikat kültürü ve edebiyatı olmuştur.

Sunulan bilgilere rağmen, Arnavutluk'ta kullanılmış Türkçenin durumuyla ilgili kesin bir yargıda bulunmak kaynak yetersizliğinden dolayı henüz mümkün değildir. Tabii ki Türkçenin kullanımını her zaman konuşma dili özdeşleştirilemez, konuşmayı kapsamayan kullanımı da dil yetisi dahilinde tutmak gerekiyor. Lory'nin Balkanlar'da kullanılmış Türkçe hakkında varsayımının[75] Balkanlar'ın özellikle

3. se of locative suffix instead of dative: (giderlerdi tekkede). 4. pecularities of postpredicate elements.
In reference to number 3 above, the only place I find published reference to this phenomenon is in Tadeusz Kowalski"'s *Les Turcs et la langue Turque de la Bulgarie du Nord-Est* (1933) – a study on what would now be considered en East Rumelian Turkish. And in reference to the last feature listed above, number 4, I fond interesting differences between the findings of Dan Slobin and Karl Zimmer's study (1986) on pospredicate elements in spoken Turkish and Baba's speech (recall that their study was with Standard speakers of Turkish).
Baba has a higher percentage of postpredicate elements that are objects (80 percent) than was found in Slobin and Zimmer's study, but only half the percentage of subjects in that position that the researchers found. Further, in Baba's narratives, the percentage of postpredicate elenemts increases from low of 25 percent to a high of 66 percent when going from narratives of little action passages to dramatic action. There is clearly a discourse constraint on this feature."

75 ‹İmparatorluğun dağınık halkları arasında, belli bir hayat karşısındaki belli bir bilgeliğin, mizahın, tavrın taşıyıcısı olsa bile, şarkılar, fıkralar, atasözleri, küfürlerden oluşan bu kültür dağarcığının, pek bir ağırlığı olmadığı görülür. Bir temel harcı olmaktan uzak, daha çok, pek önemsenmeksizin mübadelelerde kullanılan, boyuna elden ele geçen bozuk parayı andırır. Balkan ülkelerindeki bu küçük Türkçe folklor birbirinden kopuk dünyalar arasında imalara, gülümsemelere, göz kırpmalara, kaçamak cilveleşmelere fırsat veriyordu, o kadar.
Hatta, kendine has bir gramer yapıları olmayan ihtimal dışı bir '*lingua franca*'ya temel malzeme teşkil edebilecek olan şeyin acaba, dil sistemi halindeki Türkçeleşmeler mi olduğu sorulabilir. Bu doğrulanması güç varsayıma göre Türkçeleşmelerle

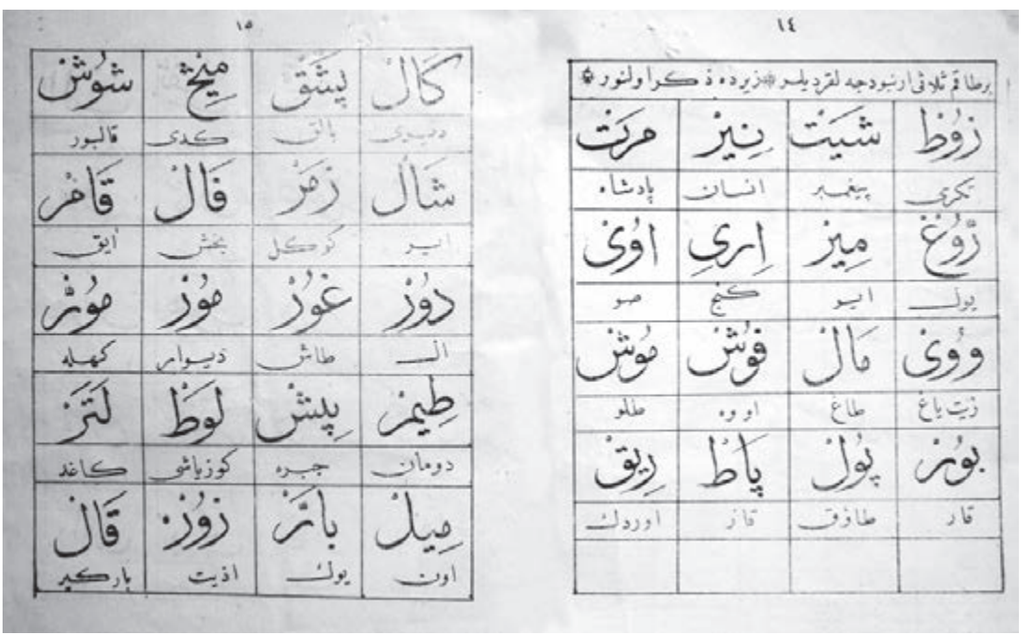
halkın çoğunluğunun gayrimüslimlerden oluştuğu belli bölgelere uyduğunu kabul etmek gerekebilir, ancak çoğunluğu Müslüman olan ve Osmanlı dönemi kültür ilişkilerinde araştırmalarda rolü pek dikkate alınmamış Arnavutlar için geçerli olup olmadığını söylemek şimdilik erken olabilir.

Örnek metin

Arnavutluk'ta kullanılmış Türkçeyle ilgili bir fikir edinmemize yardımcı olmak amacıyla Hayredin'nin defterinden bir metin kısmı aktarılacaktır. Metin Yunan harfleriyle yazılmış. Müstensihi, yukarıda zikrettiğimiz gibi Berat şehrine bağlı Roşnik karyesindendir. İmla ve yazı sistemine ilişkin diğer hususlar burada bir değerlendirmeye tabii tutulmamıştır:

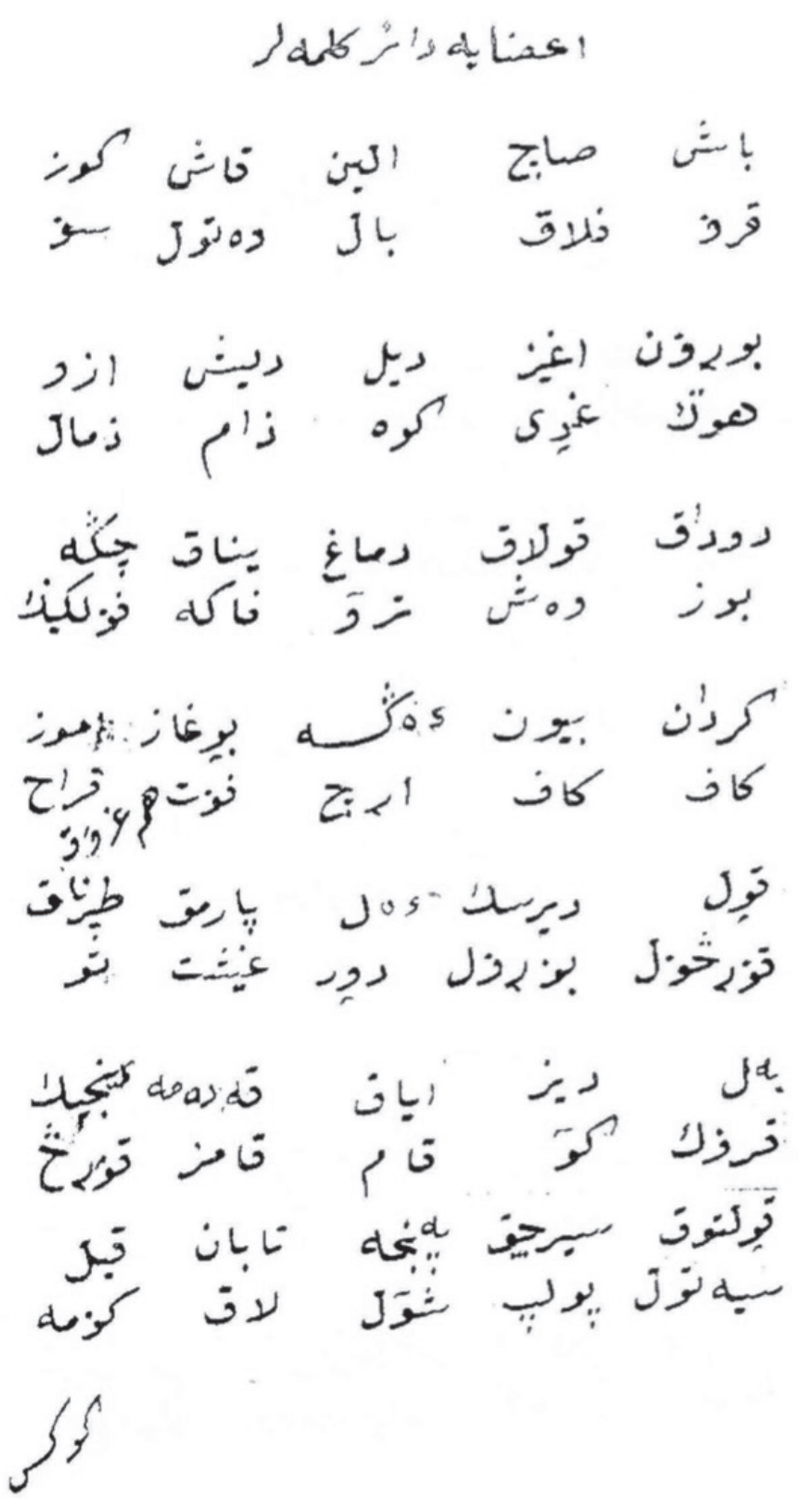
> [benim hiz-]|metleri[m] bu yezitleri | bunlar[ın] laneti var ezel|den dir şah yitım (yiğitim?) var 24000 | yirmi dört bin peygamber|ler var ya ali, bunlara | dedim benim devramın|da bir can bir vücut ali ilen yarımdır za|hirce sana dedim ya | ali la fettah ila ali | la seyfe ila zülfi|kar sende batıl oldu | sen bilirsin ya ali |senden gayri kim var ya ali, ali diye|cek gösterin (?) şehitleri | herkes alsın hakkı|nı, alacak güneşi | ve ayı kendisi ali diye|cek böyle gerçek/gececek (?) | gündüz gece olacak, | diyecekler bu cihan | sensin ya ali şahımız | ali diyecek onlara benim | sevdikleri[mi?] ve kulları[mi?] seis | ediniz şehitleri kimden | aldınız bu cevabı şer|iattan ve müftüden va kadı|dan böyle dediler size | lanet olsunlar 3 [kere] ver|diler fetvayı yazı[k?] | ettiler şehitleri 12 | on iki imamları, veriniz siz | bu cevabı arayınız | ayı ve güneşi aman y|a ya muhamhet ali sen|den isteyecekler isteriz medet sizin hakkına fırka fırka olunuz ve ola|caklar cümle alem|leri ve milletler fırka fır[ka] | firaun ve yezitler ber|taraf olacaklar | lanet olsunlar ve mumin|ler bertaraf ola|caklar nur insanlara | yıldızlar gibi şafak ver|mişler dünyada böyle | müminlerin nuru mahşer gü[nün]de | herkes alacak hakkını | çağıracak zülfikarı ve | çağıracak zebanileri ali'|nin firaun yezitleri ve dön|mediniz ah millet ah millet ne karanlık|ta hazır olur bunlar karan|lıklen beraber carca|ra (?) müminler daima lanet | okurlar onların zuren (?) de|ğin, sonra kuracak divanı | muhamet ali'nin divanın|da duracaklar muminleri | divanında yıldızlar | gibi diyecekler şükür | ya muhammet ali gösterdi|niz yolu ger[çek?] | sak etti bize hacı | bektaşi veli ya huma|mmet ali, la feta ila | ali la seyfe ila zü|lfikar allah eyvallah | hu dost ya ali senden me|det aman ya şah-i vila|yet, hak dost hu dost.

Ekler

Davut Boriçi'nin *Elif-ba*'sında bir örnek.

dolu bir Bulgarca (Yunanca, Arnavutça vb.) yerli bir Türkçe veya dili aynı şekilde Türkçeleşmelerle dolu bir Yunanlıyla (Arnavutla, Bulgarla vb.), iletişim kurmaya yetebilecekti.› (Lory 2011: 305-306).

Hafiz Ali Ulqinaku'nun *Elif-ba*'sından bir sayfa: azaya dair kelimeler ile başlıyor. resmi kullanmama izin verdiği içi Logos-a Yayınevine müteşşekkirim.

تاریخ تأسیسی ـ ۱۳۲۹ ـ ۱۳۳۱ برنجی سنه نومرو ٤٠ (جمعه) ۲۲ جمادی الاول ۱۳۳۲ ٤ نیسان ـ ۳۳۰

صدای ملت

عمل اداره
اشبو درجه: ازدرالهسو قاغنده
دائرهٔ مخصوصه

اون بدلی
نشر ایجون برسنه لك، ٦٠
التی آیلغی ۳۵ غروشدر .

اخطار مخصوص
منافع ملك وملته خادم آثار
مع المنونیه درج وقبول اولنور
درج اولنمیان اوراق اعاده اولنماز

اعلانات
و دائره ایجون اداره خانه یه
مراجعت اولنملیدر .

نسخه سی شمدیلك هفته ده بر دفعه نشر اولنور دینی ، سیاسی ، فنی ، ادبی مستقل الافکار غزته در (۱۰) پاره در

بالقانلرك

وضعیت حاضره سی

بالقان دولتلرینك شوصوك اکونرده وضعیت حاضره سنده درین وسکونت کوزه چارپمقدن خالی قالمیوره ده بو حالك دوام ایده جکنه ، بالقانلرك دائمی رصلح وسکونه نائل اولهجغنه اعتماد ایمك طوغری نظریه اولهماز .

تورکیا ایله یونانستان آره سنده منازع فیه ولان اطراف مسئله سنك حلی ضمننده دول معظمه طرفندن هرایکی حکومته تبلیغ ایدیلان آیری آیری موادی حاوی اولان نوطه لر ، مع الاسف انتظار ایدلدیکی وجهله طرفینی تمنون ایتمدیکی ایجون اطراف مسئله سنه هنوز حل اولنماش نظریله باقیله بیلیر ، واویله در .

ترکیا حکومتی جوابی نوطه سنده حقوق مشروعه سنی استحصال ایتمك اوزره صرف مساعی ایله یه جکنی آچیقدن آچیغه افاده ایدیوردی . بوندن ده اکلاشیلیورکه تورکیا هنوز اطرافدن کیفیت ایتمامش بولنیور ، حتی الهیلمسی ایجون فرصت کوزه تیور ، بویله بویله اولسی هم طبیعی ، هیچ شبهه سز مجبوری ایدی .

اطراف مسئله سی تورکیانك حیات وعمانی منایه سنده اولدیغی ایجون اسبابك سلامتی تأمینه البته چالیشه جق ، یونانستانك واویله لرینه ذره قدر عطف اهمیت ایله مه یه جکدر .

دیمك ، که اطراف مسئله سی بو حالده قاد فیه تورکیا ایله یونانستان آره سنده کی کرکینلك أکسیلهیوب بالعکس ارتمه جقدر . شو ایکی حکومتك وضعیتی مختصراً عرض ایتدیکمز وجهله ولدیغی کبی بولغارستان ایله صربستان اره سنده هنوز مناسبات سیاسیه تأسیس ایدلمدیکی کبی معلم ماتمز جمله سندندر .

شو حالده بو ایکی حکومتده هنوز دائرهٔ صلحه کیرمیوب آره لرنده کی حس وعداوت موجود بولونمقده در . دیکر طرفدن ایسه یونانستان ایله بولغارستانك دوستانه کیتمکه هیچ ده اثبات ایتمدکاری برچوق احوال ایله اثبات اولهمیلیر . یونانستان آلمه کیچردیکی بر بولغاری مطالبه یك درلو حیله لرله ، عمل وخیاله صیغماز اشکنجه لرله تعذیب ایدر ، طوریر . بولغارستان ایسه بو حالاری پروپاکاندا ایله کچیشدیریوب بر طاقم انتقام جنه لری تشکیل ایدییور ، الحاصل برچوق شیلر اولوب بیتیور . نه صورتله محا کمه ایدیلورسه ایدلسون صراحةً اکلاشیلیورکه بالقان دولتلرینك بوکونکی سکونتنی اره لرنده قسماً تأسس ایتمش اولان مناسباتك تأثیری دکل ، احوال والجا آتك نتیجه سیدر .

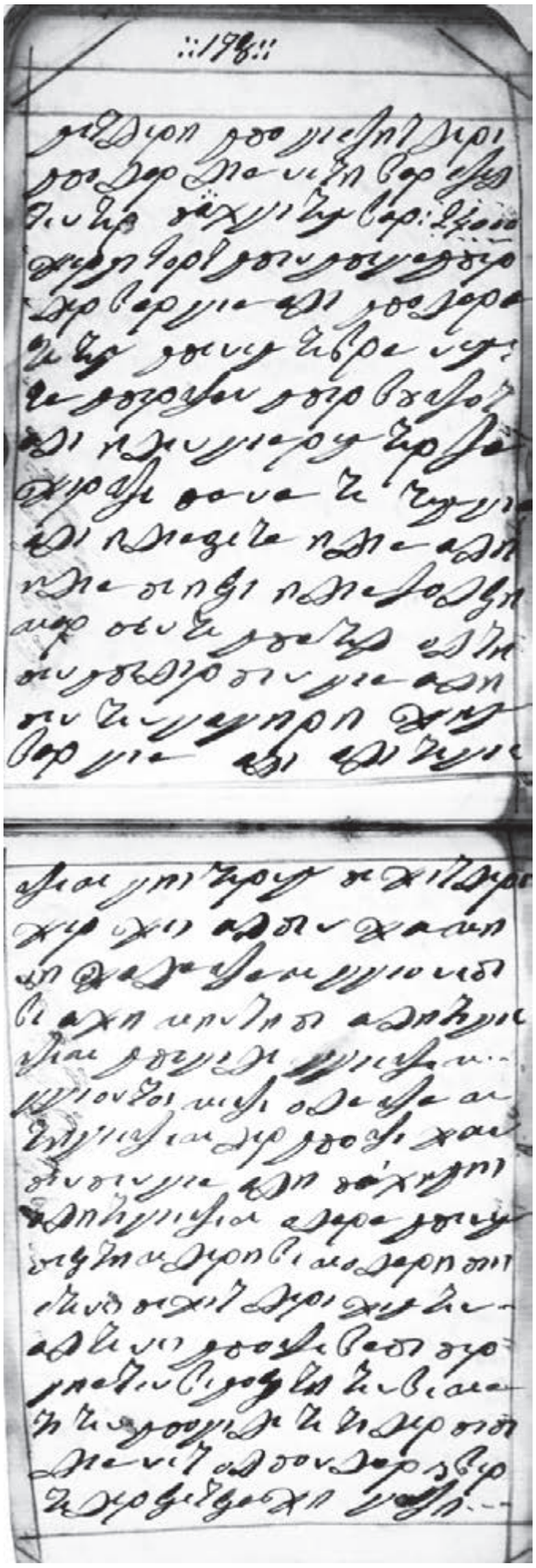
اساساً بالقانلره درینجه بر نظر عطف ایدیلورسه هر بر دولت الی التندن تدارکات حربیه یه کال کرمی ایله چالیشه قده ، تحمل ایده جك حادثاته مقابله ایجون لازمکلان تدابیره توسل ایلمکده در . بالقانلرده واقع اولان تبدلات ارضیه مناسبتیله جزیلان یکی خریطه لر داخلنده باقه لیلر ایجون کنیش بر نفس آلمق ، باخصوص سالم بر حیات کچیرمك نصیب اولمامه جقدر .

هرشی بر طرفه بیرافیلسون ، فقط بو اطراف بسله دکاری ماکدونیا غایه سی ، بولغار دماغلرنده اوقدر یر طوتمشدرکه اول وآخر او غایه یه ایریشمه یلمه سی ایجون مطلقا یونانستانی زجاج ایدوب طوره جقلردر ، نه کیم طوریبولر . بوکون ماکدونیانك هر طرفنده اشقیا جته لری طولاشوب طور مقده ، هر کون ایجون متعدد مصادمات وقوعه کلمکده در . ایشته بو فداکارانه لر الیه یوشه کیتمه یه جك ، بر کون کلوب یونانستانی او قطعهٔ لطیفه دن مجبور فرار ایله یه جکدر .

خلاصه . بالقانلرك وضعیت حاضره سنده صلح وسکوندن زیاده جنك وجدال اماره لری موجود اولدیغی ایجون یقین بر آتیه لك نلر طوغوره جغنی کورمك ایجون بر یار جه انتظار ایتمکلکمز طبیعی و ضروریدر .

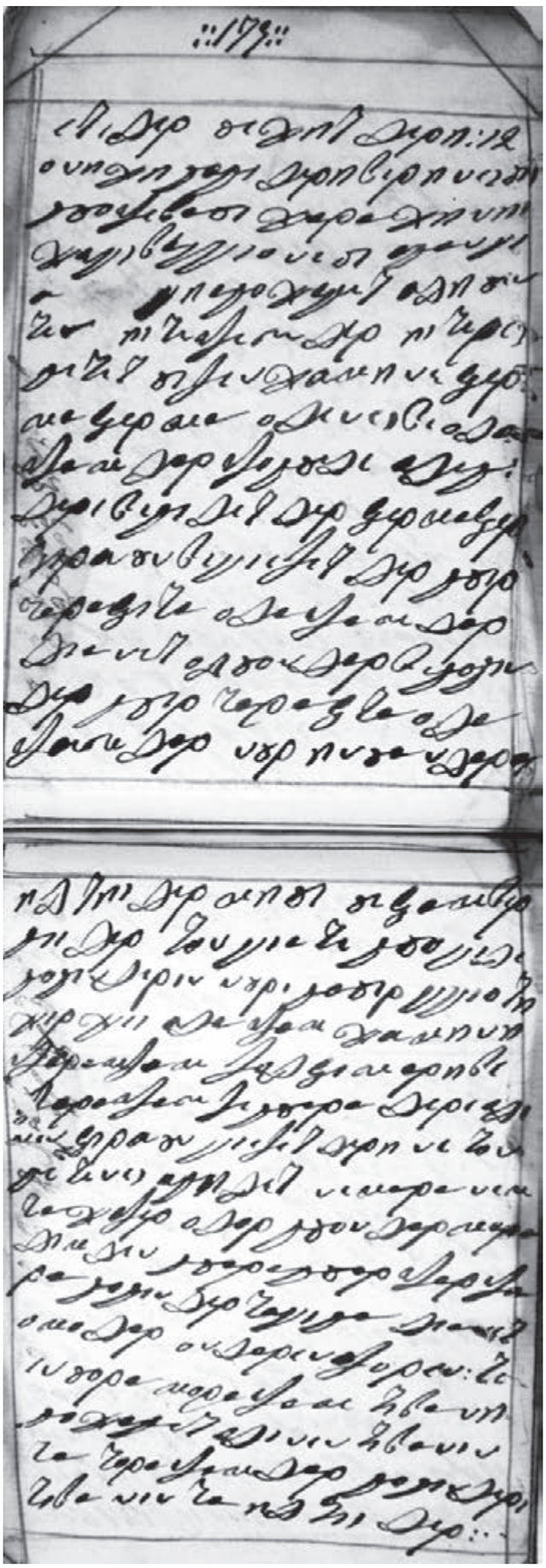
صدای ملت

İşkodra'da çıkmış Seda-yi Millet gazetesinden bir örnek. Bu resim için meslektaşım Fahri Yılmaz'a müteşekkirim.

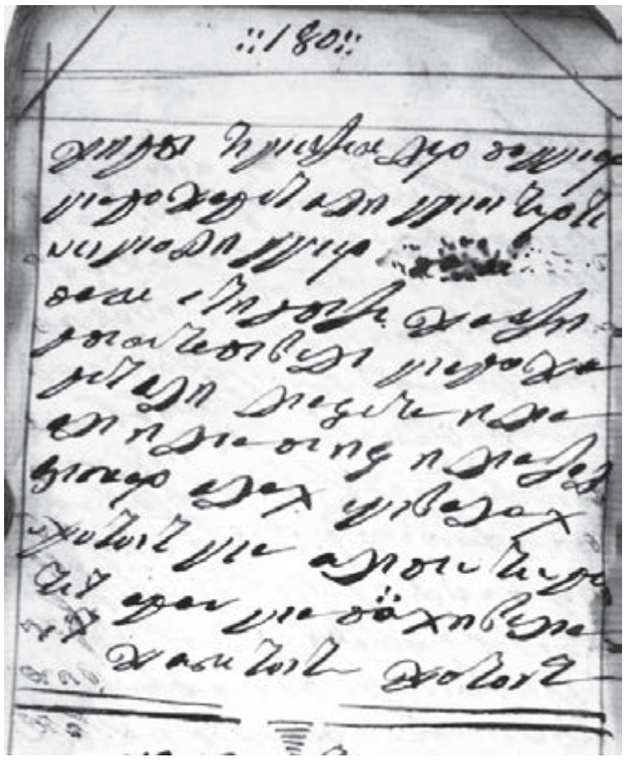
[benım hus-]
-metleri bu yezitleri
bular laneti var ezel-
-den dır şâh yitım (?) var 24000
hermi dort bin pegaber-
-ler var ya ali bulara
dedim benim devranım-
-da ber-can ber-vücut
ali ilen yarımdır za-
-hirce sana dedım ya
ali ila-feta ila ali
ila seifi ila zulfi-
-kar sende batıl oldi
sen bilirsın ya ali
senden gayri him
var yia Ali Ali diyie-

(2. parça)
-cek gisterım şehitleri
herhes alsın haki-
-ni halacak güneşi
ve ahi kendisi ali diye-
-cek boyle giecek (gece ?)
giundus kece olacak
diyecekler bu cihan
sensın ya ali şâhimis
ali diyecek olara benım
seftikleri ve kulari seis
edınıs şehitleri himden (kinden)
aldınıs bu cevabi şer-
-yaten ve muftiden ve ka-
-diden boyle dediler sise
lanet olsunlar 3 ver-
-diler fetfahi yazi

etiler şehitleri: 12
On ihi-mami-leri verinıs sis
Bu cevabi harahinis
hayi ve güneşi aman y-
-a ya muhamet ali sen-
-den istecekler isteris
medet sizın hakine fır-
-ka fırka olınes ve ola-
-caklar cubıle (cumble/cümle) alem-
-leri ve miletler fırka-fır.
firaun ve yiezit-ler ber-
-tarafıda olacaklar
lanet olsunlar ve mumin-
-ler ber-tarafta ola-
-caklar nur insanlara

(2. parça)
iltisler kibi şefak ver-
-mişler dunyade boyle
muminlerin nuri maşer giodi
Herhes alacak hakini
çarakcak zulfikari ve
Çaracak zebaraleri ali-
-nin firaun yezitleri ve don-
-me-dınıs a-milet a-milet ne karanık-
ta hazır olur bunlar kara-
-lik-len barabar carca-
-ra mumin-ler dayma lanet
okular onların zuren (?): de-
-in sora kuracak divani
muhamet ali'nın divanın-
-da duracaklar muminleri
divaninda ildisler:

hibi diyecekler şuġur
ya muhamet ali ġosterdı-
-nıs yoli ġer :::::
sak eti bize haci
bektaşi veli ya muha-
-met ali la-feta ila
ali ila seif ila zul-
-fikar allah eyvallah
hu dost ya ali senden me-
-det aman ya şâhi vela-
-et hak dost hu dost

© perqasje.com

Kaynaklar

Abazi-Egro, Genciana 1999: 'Arnavutçadaki Türkçe Yapım Ekleri ve Bunların Anlamsal Değerleri.' *TDAY Belleten*. 59-78.

Abazi-Egro, Genciana 2002: 'Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları.' *Bilig* 21. s. 1-26.

Abazi-Egro, Genciana 2009: *Nezim Berati – Divani shqip*. Tiranë: Qendra e Studimeve Albanologjike, Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë, 2009.

Abazi-Egro, Genciana 2010: 'Nga doreshkrimet në botimet kritike: mbi procesin e njohjes së letërsisë së bejtexhinjve.' *Studime Filologjike* 3-4. s. 169-184.

Aksel, Fatma Kutlar 1995: *Balkan Dillerindeki Türkçe Kültür Kelimeleri*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış yüksek lisans tezi, ss. XX + 657.

Andonyan, Aram 2002: *Balkan Savaşı*, çev. Zaven Biberyan, İstanbul: Aras (2. Baskı:

Ashta, Kolë 1962: 'Vëzhgim historik në fjalorin e parë të shqipes, Bardhi 1635.' *Shkodra* Viti II. Nr. 1 (2), s. 33-64.

Aydemir, Yaşar 2009: 'Ravzî'nin Rumeli İzlenimleri.' *Turkish Studies*. Vol. 4/2, Kış, s. 215-235 (www.turkishstudies.net).

Bakiu, Zyber Hasan 2004 [1972]: 'Giriş.' *Shqipëria në historinë Osmane* [Osmanlı Tarihinde Arnavutluk]. Seçmelerle Çeviri ve notlar Zyber Hasan Bakiu, Tiranë: Globus-R, s. 11-12.

Bardhi, Ali 2009: *Müfettiş Davut Boriçi'nin Günlüğünde (1870-1877 Eğitim) İşkodra Vilayetinde Eğitim*. Marmara Üniversitesi, basılmamış yüksek lisans tezi, ss. 377.

Basha, Ali M. 2005: *Nëpër rrugët e Islamit (përmbledhje studimesh etj.)* [İslamın Yollarında (araştırmalar derlemesi]. Tiranë.

Beci, Bahri 1995: *Të folmet veriperëndimore të shqipes dhe sistemi fonetik i të folmes së Shkodrës*. Tiranë: Akademia e Shkencave.

Beluli, Raim 2008 (transkrisyon ve yay. haz.: Lajos Thallózy & Stefan Zurani *T'nnολunat e Scćypniis, prei gni Gheghet ći don vennin e vet* (İskenderiye 1898) [Vatanını seven bir Gega tarafından, Arnavutluk'un vukuatı]. Shkodër: Botime Françeskane.

Berberi, Dilaver 1964: *Phonological and morphological adaption of Turkish loanwords in contemporary Albanian Geg dialect of Kruja: a synchronic analysis*. Indiana University, Basılmamış doktora tezi, ss. VI + 253.

Bilge, Mustafa L. 1991: 'Arnavutluk.' *TDV İslam Anssiklopedisi*. C. 3, İstanbul, s. 383-390.

Boretzky, Norbert 1975: *Der türkische Einfluss auf das Albanische*. Teil 1, Phonologie und Morphologie der albanischen Tursizmen, Albanische Forschungen 11. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Boretzky, Norbert 1976: *Der türkische Einfluss auf das Albanische*. Teil 2, Wöterbuch der albanischen Tursizmen, Albanische Forschungen 12. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1976.

Boriçi, Hamit & Marku, Mark 2007: *Historia e shtypit shqiptar 1 (1848-1912:* Tiranë.

Bozbora, Nuray 2002: *Shqipëria dhe nacionalizmi shqiptar në Perandorinë Osmane*. Çev. Dritan Egro, Tiranë.

Browne, Edward G. 1907: 'Further Notes on the Literature of the Hurufis and Their Connection with the Bektashi Order of Dervishes.' *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. July 1907, f. 533-581.

Bushati, Hamdi 1999: *Shkodra dhe motet*. 2. Cilt, Shkodër.

Byron, Janet 1974: *Selection among Alternates in Language Standartization – The Case of Albanian*. The Hague – Paris: Mouton.

Clayer, Nathalie 2009: *Në fillimet e nacionalizmit shqiptar: Lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë*, çev. Artan Puto, Tiranë. [Türkçe versiyon: *Arnavut Milliyetçiliğin Kökenleri (Avrupa'da Çoğunluğu Müslüman Bir Ulusun Doğuşu*. çev. Ali Berktay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2013.]

Csató, Éva Á. & Brendemoen, Bernt & Johanson, Lars & Stein, Heidi & Römer, Claudia 2010: 'The Linguistic Landscape of Istanbul in the Seventeenth Century.' *The Urban Mind*. Gullög Nordquist & Paul Sinclair (yay.), Uppsala: Uppsala Universitet.

Çabej, Eqrem 1967. *Shumësi i singularizuar në gjuhën shqipe*. Tiranë: Universiteti Shtetëror i Tiranës Instituti i Historisë dhe Gjuhësisë.

Çabej, Eqrem 1975: 'Për një shtresim kronologjik të huazimeve turke në gjuhën shqipe.' *Studime Filologjike* 4. s. 79-86. [Türkiye'de yayımlanmış Almancası: 'Zu einer chronologischen Schichtung der Türkischen Lehnwörter im Albanischen' *Bilimsel Bildiriler – I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler (Ankara, 27-29 eylül 1972)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975, s. 123-130.]

Çabej, Eqrem 1982: *Studime etimologjike në fushë të shqipes* 1. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë.

Çağlayan, Bünyamin & Balaban, Adem 2013: 'Arnavutluk Devlet Kütüphanesindeki (Biblioteka Kombëtare) Türkçe Yazma Mecmualar.' *Turkish Studies*, Vol. 8/1, Kış, s. 215-235 (www.turkishstudies.net).

Çağlayan, Bünyamin 2007: 'Nazîm Divanı'nda Üsküdar.' Üsküdar Belediyesi Kültür Sempozyumu IV Bildiriler. 3-5 Kasım 2006, İstanbul, cilt I, s. 509-526.

Çağlayan, Bünyamin 2010: 'Bir Arnavut Şairin Gözüyle 18. Yüzyılda İstanbul.' *I. Uluslararası Dünya Edebiyatında İstanbul Sempozyumu*. Beykent Üniversitesi ve Fatih Belediyesi, 6-7 Mayıs 2010, İstanbul, s. 103-113.

Çobani, Tonin 2007: *Frang Bardhi dhe Relacionet e tij*, Zagreb: Misioni Katolik Shqiptar.

Dankoff, Robert & Elsie, Robert 2000 (yay. haz ve çev.): *Evliya Celebi in Albania and adjacent regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid): the relevant sections of the Seyahatname*. Leiden-Boston-Köln: Brill.

Dankoff, Robert 2004: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*. çev. Semih Tezcan, İstanbul.

Demiraj, Bardhyl 2008 (Değerlendirme ve Notlarla Yay. Haz.): *Dictionarium Latino-Epiroticum* (Romæ 1635) Per R. D. Franciscum Blanchum (Tıpkıbasım). Shkodër: Botime Françeskane.

Demiraj, Bardhyl 2012 (yay. haz.): *Concili Provintiaali o Cuvendi i Arbenit* (kritik edisyon: Shkodër: Botime Françeskane.

Demiraj, Shaban 1988: *Gjuha shqipe dhe historia e saj*. Tiranë: Shtëpia Botuese e Librit Universitar.

Demiryürek, Mehmet 2013: "XVII. Yüzyıl Sonlarında Hollanda'nın *Draç ve Tevâbi'i* (Arnavutluk) Konsolosluğu (1684-1700)." *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*'nda (Tiran, 25-28 Eylül 2013) okunan bildiri.

Dibra, Fatos 2008: *Orientalizmat në letërsinë shqipe të veriut nga gjysma e dytë e shekullit XIX deri në fillim të shekullit XX (Orientalizmat në letërsinë katolike të Shkodrës:* Shkodër

Diturija –Lumo Skëndo (Midhad Frashëri) tarafından Selanik'te çıkarılan aylık dergi: Sene I, Şubat 1909, No. 2, s. 20-21; Mart 1909, No. 3, s. 36-37; Nisan 1909, No.4, s. 54; Mayıs 1909, No. 5, s. 76.

Dizdari, Tahir 2005: *Fjalor i orientalizamve në gjuhën shqipe*. Tiranë: AIITC.

Duka, Ferit 2009: 'Përhapja e islamizmit në harkun kohor nga pushtimi osman deri në Kuvendin e Arbnit.' [Osmanlı istilasından Arbën Konseyi'ne kadarki dönemde İslamın yayılması]. *300 Vjetori i Kuvendit të Arbnit 1703-2003* (Simpozium, Tiranë 24-25 Tetor 2003: Marsel Hila (red.), Tiranë: Gjergj Fishta, s. 33-41.

Elsie, Robert 1992: 'Albanian literature in the Moslem tradition: Eigteenth and early nineteenth century Albanian writing in Arabic script. ' *Oriens*. Vol. 33 (1992), f. 287-306.

Elsie, Robert 1994: 'The Currents of Moslem and Bektash writing in Albania.' *Albanian Catholic Bulletin / Buletini Katolik Shqiptar*. San Francisco, 15 (1994), f. 172-177.

Elsie, Robert 2001: *Histori e letërsisë shqiptare* (2. basım), Çev. Abdurrahman Myftiu. Pejë, 2001.

Eqrem, Çabej 2008: *Hyrje në historinë e gjuhës shqipe* (pjesa e parë: Tiranë: Çabej (ilk basım: 1962, Universiteti i Tiranës, Fakulteti i Historisë e Filologjisë Katedra e Gjuhës Shqipe)
Friedman, Victor A. 1982: 'Balkanology and Turcology: West Rumelian Turkish in Yugoslavia as Reflected in Prescriptive Grammar.' *Studies in Slavic and General Linguistics* Vol. 2, Yay. Haz. Barentsen, A. A. & Sprenger, R. & Tielemans M. G. M., Amsterdam: Rodopi, s. 1-77.
Friedman, Victor A. 2002: 'Makedonya ve Civar Bölgelerde Balkan Türkçesi.' *(çev. Babür Turna) Türkler*. Vol. 20, Ankara, f. 455-463.
Friedman, Victor A. 2006: 'Balkan Turkish in Macedonia and adjacent areas.' Boeschoten, Hendrik & Johanson, Lars (& Ağcagül, S. & Milani, V.) (yay. haz.) *Turkic languages in contact*. Wiesbaden: Harrassowitz, 2006, f. 27-45.
Giorgievitz, Batholomeus 1555: *De Turcarum Moribus Epitome*. Lugdunum.
Gjinari, Jorgji & Beci, Bahri & Shkurtaj, Gjovalin & Gosturani, Xheladin 2007: *Atlasi dialektologjik i gjuhës shqipe* 1. Cilt, Akademia e Shkencave e Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë – Università degli Studi di Napoli L'Orientale Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale.
Gözbüyük, A. Şeref & Kili, Suna 1982: *Türk anayasa metinleri 1839-1980* (2. Baskı). Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları
Gülsevin, Gürer 2009: 'Rumeli Türkçesi Çerçevesinde Türk ve Balkan Dillerinin Etkileşimi.' *Turkish Studies.* Vol. 4/8 Güz, s. 48-64. (www.turkishstudies.net)
Hahn, Johan Georg von 2007: *Studime shqiptare*. çev. Veniamin Dashi & Afrim Koçi, Tiranë.
Hamiti, Abdullah 2008: *Nezim Frakulla dhe Divani i tij shqip*. Shkup: Logos-a, 2008.
Hazai, György 1960: 'Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine.' *TDAY Belleten* Ankara, s. 205-211.
Hazai, György 1963: 'Rumeli Ağızları Tarihinin İki Kaynağı Üzerine.' *TDAY Belleten*. Ankara 1964, s. 117-120 (+ 120a-120g tıpkıbasım:
İgci, Alpay 2010: 'Kosova Türkçesi Kaynaklarına Bir Bakış.' *Bal-Tam Türklül Bilgisi* 12, Prizren: Balkan Türkoloji Araştirmaları Merkezi, s. 105-115.
İnalcık, Halil 1953: 'Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna. XV. Asırda Rumeli'de hıristiyan sipahiler ve menşeleri.' *60. Duğum yılı münasbetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.
İnalcık, Halil 1987 (Neşreden): *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*. Ankara: Türk Tarih Kurumu (2. Baskı).
İnalcık, Halil 2003: 'Timarlinjtë e krishterë në Shqipëri në shekullin XV.' *Përpjekja* 18. s. 105-117 (çev. Artan Puto:
Johanson, Lars 2007: *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler*. (Çev. Nurettin Demir: Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Kaleshi, Hasan 1972. 'Roli i shqiptarëve në letërsinë orientale.' *Seminari i Kulturës Shqiptare për të Huaj 2*. Prishtinë: Universiteti i Prishtinës Fakulteti Filozofik, s. 151-217.
Kaleşi, Hasan 1964: 'Arnavut Edebiyatında Türk Etkileri.' *X. Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963'ten Ayrıbasım*. s. 61-74, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Kappler, Matthias 1996: 'Fra religione e lingua nei Balcani I: i musulmani grecofoni (XVIII-XIX sec.) e un dizionario rimato ottomano-greco di Creta.' *Oriente Moderno*. n.s. XV (LXXVI), 3 (Supplemento), s. 79-112, Roma.
Kappler, Matthias 2002: *Turkish language contacts in South-Eastern Europe – Articles in Italian, German, French and English*. Istanbul: The Isis Press.
Kappler, Matthias 2002: 'Verso un nouvo Thesaurus dei turcismi balkanici: la dimensione dielettale e materiale sui turcismi greco-epiroti dei secoli XVIII-XIX.' *Turkish language contacts in South-Eastern Europe – Articles in Italian, German, French and English*, s. 231-272. Istanbul: The Isis Press. (ilk basım: *Processi di convergenza e differenziazione nelle lingue dell'Europa medievale e moderna* (ed. F. Fusco, V. Orioles, A. Parmeggiani), ss. 157-194. Udine 2000:
Karaağaç, Günay 2008: *Türkçe Verintiler Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
Karateke, Hakan T. 1995: *İşkodra şairleri ve Ali Emiri'nin diğer eserleri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
Kolgjini, Tahir [Lok Limthi mahlasıyla yazmıştır] 1961, 1962. 'Fjalët turkisht ose t'ardhuna me ânën e turkishtes të përdoruna në "Lahuta e Malcis". ' Shêjzat 1961, No. 3-4, s. 86-92; No. 5-6, s. 161-165; No. 326-335; Shêjzat 1962, No. 1-2, s. 61-67.
Kosinski, Leszek A. 1969: 'Changes in the Ehtnic Structure in East-Central Europe, 1930-1960.' *Geographical Review*. Vol. 59, No. 3, s. 388-402.
Kostallari, Androkli 1977: 'Rreth depërtimit të turqizmave në gjuhën shqipe gjatë shekujve XVII-XVIII.' *Gjurmime Albanologjike* VII, Prishtinë 1978, s. 39-51.
Krasniqi, Nehat 2010: 'Osmanlı Dönemi Arnavut Topraklarında İslam Kültür ve Medeniyetinin Gelişmesinde Arnavut Seçkinlerin Etkisi.' *Bal-Tam Türklük Bilgisi* 12. Prizren: Balkan Türkoloji Araştirmaları Merkezi, s. 13-27.
Krasniqi, Nehat 2011: 'Gjurmë të zanafillës së letërsisë shqipe alhamiado.' *Në Kontribute albanologjike: Studime dhe dokumente historike e letrare të periudhës osmane*. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, f. 349-363.
Krasniqi, Nehat 2011: *Kontribute albanologjike: Studime dhe dokumente historike e letrare të periudhës osmane*. Prishtinë: Instituti Albanologjik i Prishtinës, 2011.
Külçe, Suleyman 2004: *Shqipëria në historinë Osmane* [Osmanlı Tarihinde Arnavutluk]. Seçmelerle Çeviri ve notlar Zyber Hasan Bakiu, Tiranë: Globus-R.
Lory, Bernard 2011: 'XIX. Yüzyılda Osmanlı Balkanlar'ında Türkçe Konuşmak'. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaşamak. Yay. Haz. François Georgeon & Paul Dumont. (Çev. Maide Selen: İstanbul: İletişim Yay., s. 291-306.
Lowman, G. S. 1932: 'The Phonetics of Albanian.' *Language*. Vol. 8, No. 4, s. 271-293.
Luli, Faik & Dizdari, Islam & Bushati, Nexhmi 1997: *Në kujtim të brezave*. Shkodër.
Luli, Faik & Dizdari, Islam 2005: *Hafiz Ali Ulqinaku – jeta dhe veprat*. Shkup: Logos-A.
Mandalà, Matteo 2012: 'Mbi turqizmat në të folmet arbëreshe.' in *Shqipja dhe gjuhët e Ballkanit / Albanian and Balkan languaages* – Konferencë shkencore e mbajtur më 10-11 nëntor 2011 në Prishtinë / Scientific Conference held on 10-11 November 2011 in Prishtina, Prishtinë: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës – Akademia e Shkencave e Shqiperisë, s. 277-287.
Matzinger, Joachim 2009: 'Eqrem Çabej dhe turqizmat në shqipen e vjetër.' *Eqrem Çabej dhe vendi i tij në shkencat albanologjike: Konferencë shkencore në 100 vjetorin e lindjes së tij*. Tiranë: Akademia e Shkencave, s. 119-130.
Megiser, Hieronymus 1612: *Institutionum linguae turcicae, libri quatuor*. Liepzig.
Mélikoff, Irène 2009: *Hacı Bektaş: Efsaneden gerçeğe*. (6. Basım) Fransızcadan çev. Turan Alptekin, İstanbul.
Miklošič, Franc 2007: *Gjurmime Shqiptare – Albanische Forschungen*. (Yay. haz.) Rexhep Ismajli & Marko Snoj & Skënder Gashi, Prishtinë-Ljubljana: Akademia e Shkencave dhe e Arteve e Kosovës & Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti.
Mollova, Mefküre 1996: 'Balkanlar'daki Türk Ağızlarının Tasnifi.' *TDAY Belleten*, Ankara . 1999, f. 167-176.
Myderrizi, Osman 1954: 'Nezim Frakulla (1690(?)-1759).' *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*. Nr. 4, Tiranë 1954, f. 56-76.
Myderrizi, Osman 1955a: 'Letërsia shqipe me alfabetin arab.' *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*. Nr. 1, Tiranë, 1955, f. 148-155.

Myderrizi, Osman 1955b: 'Letërsia fetare e bektashive.' *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*. Nr. 3, Tiranë, 1955, f. 131-142.
Myderrizi, Osman 1959: 'Dorëshkrime të vjetra shqip të panjohura të Gjirokastrës.' *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*. Nr. 2, Tiranë, 1959, f. 159-189.
Myderrizi, Osman 1961: 'Fjalori shqip-tyrqisht i H. Ali Ulqinakut'. *Buletin i Universitetit Shtetëror të Tiranës, Seria Shkencat Shoqërore*. Nr. 3, Tiranë, 1961, f. 117-146.
Myderrizi, Osman 2005: 'Fjalori shqip-tyrqisht i H. Ali Ulqinakut.' Luli, Faik & Dizdari, Islam *Hafiz Ali Ulqinaku – jeta dhe veprat*. Shkup: Logos-A, s. 106-212.
Németh, Gyula 1980-1981: 'Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine.' *TDAY Belleten*. s. 113-167 (Macarcadan çev. Vural Yıldırım:
Németh, J. 1961. 'Traces of the Turkish Language in Albania.' *Acta Orientalia Hungarica* 13. s. 8-29.
Nurja, Ermal 2011: 'Fondi i doreshkrimeve me alfabet arab në AQSh.' *Univers* 11. s. 64-75.
Pamuk, Bilgehan 2002: 'Güney Arnavutluk'ta Osmanlı Hakimiyeti.' *Türkler*. C. 9, Ankara, s. 196-205.
Polisi, Mehdi 2005: 'Një vepër e çmuar e Hafiz Ali Ulqinakut.' Luli, Faik & Dizdari, Islam *Hafiz Ali Ulqinaku – jeta dhe veprat*. Shkup: Logos-A, s. 79-101. (*Elif-ba* ile ilgili makale:
Popovic, Alexandre 1995: *Balkanlarda İslam*, çev. Kollektif, İstanbul: İnsan Yayınları.
Pulaha, Selami (Sunuş, giriş, trasliterasyon, çeviri ve açıklamalar) 1974: *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485* [H. 890 tarihli Defteri mufassal-i liva-i İskenderiye]. Tiranë: Akademia e Shkencave e RP. Të Shqipërisë Instituti i Historisë.
Roques, Mario 2008: 'Frang Bardhi dhe fjalori i tij.' (Çev. Willy Kamsi), in Demiraj, Bardhyl (Değerlendirme ve Notlarla Yay. Haz.): *Dictionarium Latino-Epiroticum* (Romæ 1635) Per R. D. Franciscum Blanchum (Tıpkıbasım: Shkodër: Botime Françeskane, s. 9-49.
Rossi, Ettore 1946. 'Notizia su un manoscritto del canzoniere di Neẓīm (secolo XVII-XVIII) ın caratteri arabi e lingua albanese.' *Rivista degli Studi Orientali* Vol. 21, Fasc. 2/3/4, s. 219-246.
Rossi, Ettore 1951. 'Un inedito lessico rimato turco-albanese composto a Scutari nel1835.' *Rivista degli Studi Orientali* Vol. 26, Fasc. 1/4, s. 114-123.
Salihu, Hajdar 2010: *Poezia e bejtexhinjve*. Tiranë (Birinci basım: Prishtinë 1987).
Shkodra, Zija 1973: *Esnafet shqiptare (Shek. XV-XX)*, Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSh Instituti i Historisë.
Shkodra, Zija 1975: *Dokumente mbi Shqipërinë në shekullin XVIII (Letra të konsoujve venedikas të Durrësit)* Vëll. I (1696-1707: Tiranë: Akademia e Shkencave e RPSh Instituti i Historisë.
Shuteriqi, Dhimitër S. 1976: *Shkrimet shqipe në vitet 1332-1850*. Tiranë: Akademia e Shkencave e RPS Shqipërisë Instituti i Gjuhësisë dhe Letërsisë.
Skendi, Stavro 2010: 'Historia e alfabetit shqip: Një rast i një zhvillimi kompleks kulturor dhe politik.' *Studime kulturore ballkanike*. çev. Artan Puto, Tiranë: IDK, 2010, s. 233-251.
Stachowski, Stanislaw 1967: 'Der Türkische dialekt des XVII. Jh. in Albanien' *Folia Orientalia.* Tome VIII, s. 177-195.
Strauss, Johann 2011: 'Linguistic diversity and everyday life in the Ottoman cities of the Eastern Mediterranean and the Balkans (late 19th-early 20th century).' *The History of the Family*. 16, f. 126-141.
Šufflay, Milan 2002: *Serbët dhe Shqiptarët* [Sırplar ve Arnavutlar]. (çev. İsmi yok [Hasan Çipuri]: Tiranë: Bargjini.
Trix, Frances 1993: *Spiritual discourse: Learning with an Islamic Master*, Filadelfia: University of Pennsylvania Press, 1993.
Trix, Frances 1997: 'Alphabet conflict in the Balkans: Albanian and the Congress of Monastir.' *International Journal of the Sociology of Language*. Vol. 128, Issue 1, s. 1-24.
Trix, Frances 2011: *Udhëtimi sufist i Baba Rexhebit* (përkth. Nita Lleshi: Prishtinë: Koha.
Usluer, Fatih & Yıldız, Fırat 2010: Hurufism Among Albanian Bektashis. *The Journal of International Social Research*, Vol. III/15 (2010), s. 268-280.
Usluer, Fatih 2009: *Hurufilik (İlk Elden Kaynaklarla Doğuşundan İtibaren)*, İstanbul: Kabalcı, 2009.
Yılmaz, Engin 2009: 'Arnavutçanın Osmanlı Devletinde Kullanım Alanları.' *Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti Uluslararası Sempozyumu*. (Düzenleyen) Kosova Devlet Arşivleri ve TİKA, 14-16 Nisan Prishtina (yayımlanmamış bildiri), 20 sayfa.

A DISAPPEARED PEOPLE AND A DISAPPEARED LANGUAGE THE CUMANS AND THE CUMAN LANGUAGE IN HUNGARY

Éva Kincses-Nagy

For long periods, the nomadic Magyars lived together with different Turkic tribes, and the important role that these played both in the eventual ethnic formation of the Hungarian people and the formation of their language is widely known. However, it is less well known that in 895 three Kabar tribes entered the Carpathian Basin along with the conquering Magyars, or that during the following centuries different peoples of Turkic origin also settled in the lands of the Hungarian Kingdom. Primary mention among those who joined the Hungarians is due to the Pechenegs and the Cumans; in a centuries-long process, their **ethnic structures** and **languages** were finally assimilated to those of the Hungarians.

Hungarian depiction of the Cumans (Anjou Legendarium) © wikimedia.org

The Pechenegs

In the 10th and 11th centuries, the main Pecheneg areas were the valleys of the Don and Donets, the shores of the Sea of Azov and the Crimea, the upper reaches of the Dnieper and Dniester, later Moldova and Valachia. In the 10th century, pressure from the Kievan principality drove waves of Uz people into the Carpathian basin. Hungarian chronicles offer data on these immigrations. Thus Anonymus, who lived around the turn of the 13th century reports that *Thonuzoba* (< **Toŋuz aba*), the head of the *Tomai* clan, received land from prince *Taksony* (Lat. *Tocsun*, second half of 10th century). Many documents mention the Pechenegs, and also about 75 place-names (e.g. *Besenyőd*, *Besenyőtelek*, *Máriabesnyő*, *Nagybesenyő*) preserve their memory, containing the element *besenyő* [bešen′ő] (= *Pecheneg*). It has been noted that no large Pecheneg centres developed from any of their settlements. We know that there were Pecheneg settlements in the neighbourhood of Lake Fertő, in the region of Lake Balaton, along the Rába, Danube, Dráva, Körös and Maros rivers. (Györffy 1939; Rásonyi 1984: 64-66).

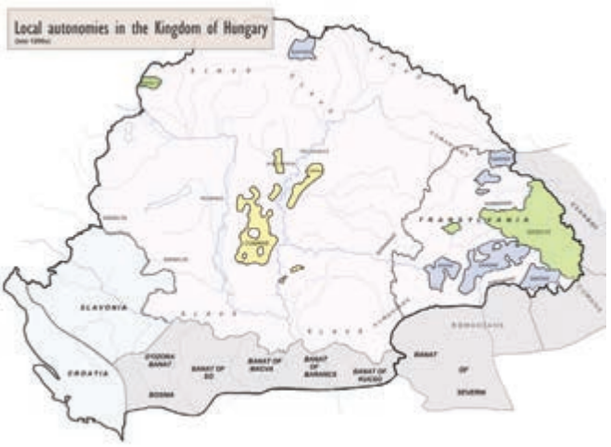
No written testimony by the Pechenegs themselves has been preserved. However, the personal names in the Bizantine, Slavic and Hungarian are sources of information on their language. The most important source is an account containing names of Pecheneg clans, chiefdoms and strongholds in Constantine Porphyrogennitus, *De Administrando Imperio* (950) (Németh 1921). The assumption that they are relatives of the Cumans and that their language is Kipchak is also based on Constantine. It is a difficult task to clarify the Pecheneg place names in Hungary and to ascertain the identity of their language. To determine Pecheneg loans in Hungarian and to separate them from the Cuman stratum appears close to impossible. Ligeti, for example considered the words *szúnyog* ‘mosquito’ and *csősz* ‘field-guard’ to be Pecheneg loans (Ligeti 1986: 123-124; 95-96).

Kun, Cuman, Kipchak

The Kitay migration of the 9-10th centuries causes the Kipchak tribes to leave their lands in South-West Siberia and migrate further west to appear later around the Pontus in the 11th century. According to Marwazī:

“To them [the Turks] (also) belong the Qūn; these came from the land of Qitāy, fearing the Qitā-khan. They (were) Nestorian Christians, and had migrated from their habitat, being pressed for pastures… The Qūn were followed [or pursued] by a people called the Qāy, who, being more numerous and stronger than they, drove them out of these [new?] pasture lands. They then moved on to the territory of the Shārī, and the Shārī migrated to the land of the Türkmäns, who in their turn shifted to the eastern parts of the Ghuzz country. The Ghuzz Turks then moved to the territory of the Bajanāk, near the shores of the Armenian (?) sea.” (Minorsky 1942: 95-104).

In the sources on these events the Kuns (Qūn-lar) appear under different names. The Armenian Matthew of Edessa (Matevos Urhayetsi) speaks about *χarteşk*, while they are mentioned as *Κούμανοι*,

Settlement areas of the Cumans in Hungary
© wikimedia.org

Κόμανοι in the Byzantine sources, *Comani*, *Cumani*, *Cuni* in the Latin sources, *Valwen* in the Germanic sources and *Половци* in the Russian sources. As Németh (1940) proved these different denominations are translations of the name *Kuman* ~ *Koman* meaning 'pale, yellowish, faded'. Russian annals also support that the names Kuman and Kun are identical. This means that Hungarian conserved *Kun*, one of the names of the Cumans. Most of the Arabic and Persian sources describing the events of the 11-12th centuries mention this tribe as Kipchak, who had left their territories due to the Kitay expansion. Originally the Kipchaks and the Kuns or Kumans are two different tribes, but in the course of the migrations in the 11th century they joined each other and became united. Consequently, in the 12th century sources there is no difference among those mentioned under the names Kipchak, Cumans or Polovets. These ethnonyms have to be considered merely as political distinctions (Marquart 1914: 140).

Rubruck in his famous report describes the Cumans and the Kipchaks as being the same (*Comani qui dicuntur Capchat ~ Capchac* – Wyngaert I. 194):

> "Here the Cumans, who are called Chapchat used to pasture their flocks... and this country which extends from the Danube to the Tanais [Don] was all inhabited by the Chapcat Comans". (Rockhill)

The settlement of the Cumans in Hungary

The contacts between the Cumans, who lived in the Eastern European steppes (Lat. *Cumania, terra Cumanorum*), and the Hungarian Kingdom had started much before the settlement of the Cumans in Hungary. These contacts can be characterized sometimes by hostility and sometimes by alliances of equals. After the Mongol raid in the years 1222-23 (the Battle of the Kalka River), when the Mongols had beat the Cuman lord Köten (Lat. *Cuthen*) and the allied Russian troops the Hungarians and the Cumans established more close relations. In this period the Dominican monks set out for mission, and in consequence, the Cuman lord *Bortz* (< **Bars*? ~ *Borç*? ~ *Burç*?), who in 1227 lived to the north of the Dniester, converted to Christianity in the service of king András II (1205-1235) and his son prince Béla (later king Béla IV – 1235-1270) and came under the rule of the Hungarian Kingdom. As prince Béla, when a "young king" (Lat. *rex iunior*), ruled not only the Eastern part of Hungary but also the land of the Cumans (Moldova and Wallachia) took the name *rex Cumaniae* (1233). A Cuman episcopate named Milkó (see today Milkov, Romania) was set up in 1227 in the lands east to the Carpathians in the region of the rivers Olt, Danube and Seret. These events served as an excuse for the Mongolian raid against Hungary (see the letter of Batu to Béla IV). After 1237 the advancement of the Mongols brought about the migration of the peoples of the steppe making them move straight towards west. Under the rule of khan Köten the Cumans asked refuge from Béla IV and in 1239 settled down in Hungary. The king allocated them in the central part of the country in the region of the rivers Danube and Tisza. Rogerius (a 13th century Italian chronicler on the Tatar invasions, died in 1266) wrote:

> "The king of the Cumans started to roam with his gentles and common people and with their herds of cattle about Hungary, and these huge herds caused very much harm in the pastures, lands, gardens, orchards, vineyards and many other good things of the Hungarians..."

The arising conflicts became everyday incidents between the nomad Cumans and the settled Hungarians. Before the Mongol raid in the spring of 1240 news had spread on a Cuman – Mongol alliance among the already discontented Hungarians, and Khan Köten (Kötöny) was killed. In response

the Cumans ravaged the central part of the country and left it toward south moving on to the Balkans to the lands of the Bulgarians. A month later Hungary was distroyed in the Mongol raid.

IV. László and the Assassins © wikimedia.org

The second and final Cuman settlement followed in 1246. The Cumans, now living on the plains of the Lower Danube and whose situation was getting worse because of the internal wars, came back on the call of Béla IV, who was rebuilding his country. Béla married István (Lat. *Stephanus*), the crown prince with a Cuman maid, who got baptized as Erzsébet (Lat. *Elisabet*), and designated herself in her seal as *filia imperatoris Cumanorum* (daughter of the king of the Cumans) (Pálóczi Horváth 1989: 68). It is unclear whether this Cuman ruler was Köten or his descendant. Under the sovereignity of István V (1270-1272) his wife, Erzsébet the Cuman became queen, which signed the peak of the Coman influence. After his death his son ascends the thrown with the name László (Lat. *Ladislaus*, 1272-1290), but his mother ruled for a long period. László IV won several campaigns against the Czechs with his army reinforced by 16 thousand Cuman cavalry men. His nickname Kun (the Cuman) is also a sign of the fact that the Cumans were given important assignments during his reign. His wife was from the Angevin dynasty but he lived among the Cumans and wore Cuman dress. In the sources even the names of three of his concubines are recorded: *Ayduva* (Lat. *Aydua* ~ *Edua* < **aydoġa* 'the moon rised'), *Küpçeç* (*Kupchech* < **köp saç* '(with) lots of hair') and *Mandola*. Christian Europe disapproved this pagan way of life of László IV and sent a legate of the Pope to the country. The Cumans rose up against the restrictions imposed on them but were defeated in the battle on Lake Hód in 1280. A small group left the country and moved to Wallachia, but most of them stayed. According to a 1347 document they lived in felt tents (Gyárfás III: 72: *filtreas domus habentes* 'their homes are made of felt'), but in the following centuries they slowly gave up their nomadic way of life. According to the second Cuman Act of 1279 seven tribes (Lat. *generatio*) settled down in Hungary. It is not possible to define precisely the territories they occupied neither through research of documents nor of the history of settlements and administration of later periods (Györffy 1953). The Cumans settled to the plains of the country, where the Mongols depopulated and lay waste to the lands: on the lands of the king, where no nobles or serfs remained around the rivers Danube, Tisza, Maros and Temes. The *Borçol* (1266: *Borchol*, 1288: *Borchovl* < **Burç-oγlu*) tribe settled between the rivers Maros and Temes. Their names correspond to the tribe name of the *Burçeviçi* 'sons of Burç' who played a role in the 11th century events around the river Donets according to the Russian annals and also to the Kipchak tribe *Burçoγlu* of the Golden Horde. The *Çertān* (1347, 1367: *Cherthan* < **çortan* ~ *çurtan* 'pike') tribe settled in the lands between the Danube and the Tisza rivers. Their name corresponds to the name of the steppe Kipchak *Çurtan* tribe. The name of this region that in a source from 1418 appears as *Chortyan-szék* 'Chortyan province' (*de sede Chortyan*) changed to *Halas-szék* 'Fishy province' in the 15th century and a Cuman administrative unity was established. The change of *Chortyan-szék* becoming *Halas-szék* in Hungarian shows that bilinguism still exists in this period but the use of Hungarian becomes stronger. The lands between the rivers Tisza and Körös belonged to the tribe *Olāş* (1328: *Olaas*, 1344: *Olas* < **ulaş*). This name corresponds with the data *Ulaşeviçi* in the Russian annals, but there is a tribe with this name also among the Turkmens (Rásonyi 1984: 203; Golden 1990: 280). The tribe *Kor* (1315: *Kool*, 1348, 1350, 1368: *Koor* < **qoγur* 'a little; few') settled on the lands to the south of the river Maros. So far no eastern correspondence of this name was found in the sources. The clarification of the remaining three tribe names has been unsussesful so far. According to the documents the territory between the rivers Danube and Sárvíz might have been a settled land of a tribe as might have been the territory between the rivers Maros and Körös of another tribe. It is supposed that there was another tribe, the Jassic people (Hungarian *jász* [yās]) (< **ās*), who settled together with the Cumans, but no written documents concerning it have been found. This people, whose origins are Iranian Alans, appeared in the Latin documents in Hungary at the beginning of the 14th century under this name as neighbours of

the Cumans to whom they were similar and as having been given priviledges. Gyula Németh resolved the Jassic – Latin glossary from 1422 containing about 40 words and expressions (Németh 1959). The language of the Jász living in Hungary, similarly to that of the Cumans, is extinct.

On the basis of the place and personal name materials the Cumans in Hungary can be considered as remnants of the original, historical Cuman clans. It appears that during the migrations caused by the Mongolian raids tribes and clans with the same names apart of Hungary moved also to the Balkans, Anatolia, Türkmenistan, Kazakistan etc. (For the explanations of these ethnonyms see Rásonyi 1957; 1967; 1966-1969).

The legal position of the Cumans was regulated by laws. The head of the clans (Lat. *dominus, comes*) were both military leaders (Lat. *capitaneus*) and judges (Lat. *iudex*). They had their own jurisdiction and appealed to the king only in case of unsettled disagreements. They were free but had to join the king in war times. The royal guards called *nyögér* [ńögēr] (**nöger* 'soldier; bodyguard' ← Moğ. *nöker*; Lat. *neugari*) were Cumans (Németh 1953).

From the second half of the 16th century the inhabitants of the lands between the Danube and the Tisza were called *kiskun* (*Cumani minores*), the inhabitants to the east of the Tisza were called *nagykun* (*Cumani maiores*). According to a map from 1570 the name of the lands between the Danube and the Tisza was *Kunság* (*Cumanorum Campus*).

The number of Cumans settled in Hungary

There is only one source that informs on the size of the Cuman population arriving to Hungary. According to the above mentioned *Carmen miserabile* written by the eye witness Rogerius, 40.000 Cuman families settled down in 1239 in Hungary. If we consider the medium size of families to be of 4-5 members in this period, their number could mount up to 180.000 – 200.000. Some historians accept the number given by Rogerius as possible, but it might be exaggerated. Györffy (1953) claims that the Cuman population must have been much less, of around 60.000 persons. Having reconstructed the Cuman territories based on documents of later years and using demographical statistics Pálóczi Horváth concluded that in the course of the second Cuman settlement in 1246 their number could possibly reach 70.000 – 80.000 (Pálóczi Horváth 1989: 53). Considering the Middle Ages this was a very relevant population.

The Cuman language

Both the Cuman and the Petcheneg languages belong to the Kipchak branch of the Turkic languages. The history of the Kipchak languages has not yet been well described. The first data relative to these languages appeared in the dictionary *Diwan Lugat at-Turk* by Mahmud al-Kashgari (1072 or 1077) while the *Tibyan al-lugat at-turki 'ala lisan al-kankli* is a lost dictionary of the Kipchak-type Kangli language and was compiled by Muhammad bin Qays by the order of the Khwarezm shah Jalal ad-Din. A relevant Mamluk Kipchak material survived mostly vocabularies and short descriptions of grammar. The Armenians, who migrated to the Crimea and then to Ukraine, spoke a Kipchak language and produced a great number of documents written in the Armenian alphabet.

The Cuman language was one of the official languages of the steppe. Concessions, agreements between the Genoese or Venetian colonies and the Golden Horde were usually bilingual. The agreement stipulated in 1333 under the rule of Özbeg khan between the Venetians and Temur Qutlugh was edited in Cuman and translated later to Latin (*de Cumanico in Latinum*) by Dominicus Polonus. In 1358 the agreement between the Venetians and Berdibeg Khan ('lord of the Mongols and the Cumans'), which reconfirms the commercial priviledges of the Venetians was also bilingual (Ligeti 1981: 11).

The most important monument of the Cuman language is the Codex Cumanicus written in the Latin alphabet. Its peculiarities were studied in datail by Gabain (1959), Ligeti (1981) and Golden'ın (1992). The codex is preserved in the Library of St. Mark in Venice and was written by Italian merchants and German missionaries. It contains a Latin-Persian-Cuman vocabulary, religious texts translated from Latin into Cuman, glossaries, grammar observations on the Cuman tongue and Cuman riddles. The first section styled by Ligeti as the *Interpreter's Book* originates in the 13th century while the second part, the *Missionary's Book* was compiled in the beginning of the 14th century (Lıgeti 1981).

No documents have survived written by them. Many researchers suppose they had their own writing system, which might have been a kind of the runic script. The idea relies on a 17th century Czech historiographer – also mentioned by Gyárfás without giving his name - who describes the Cumans among the military forces in the 1253 campaign of Béla IV and their use of writing as well.

He claims Cumans were predecessors to the Ottoman Turks, and as backup forces of King Béla they 'destroyed the peaceful life of Christians' and ravaged whole Moravia:

> 'superest hodieque aliqua barbarorum memoria, non procul Evancziczio et Oslovanensi[1] coenobio insigne templum Christianorum, in quo plurima Cumanorum sepulchra et **saxa, litteris illorum incisa** spectantur; quibus sacis totum fere templi solum statum est, ut ipse vidi' (Gyárfás II. 285-286)

Gyárfás reports there had been attempts to find the tomb stones with Cuman scripts in Oslavany in the second half of the 19th century but he adds he has no information on the result. The passage written in 1667 has certain contradictions. The Czech historian first describes the Cumans as barbarians and then posts that there are Cuman coffins and tomb stones with Cuman epigraphs in a Christian church. It is unlikely that fallen Cuman warriors would have been laid to rest in coffins with engraved sepulchral stones in the course of a military campaign.

Many researchers on the Cuman writing recall Joinville, a 13h century French chronicler who described a Cuman funeral ceremony:

> "… et on lui mit avec lui le meilleur cheval qu'il eût et le meilleur sergent, tout vivant … Le grand roi des Commains lui bailla une lettre qui s'adressait à leur premier roi, où il lui mandait que ce prud'homme avait très-bien vécu et qu'il l'avait très-bien servi, et le priait qu'il le récompensât de ses services" (Joinville 1874: 273).

The fact that the source of Joinville was Philippe de Toucy, a knight who had family relations with a Cuman ally of the Latin Empire does not support this information on the existence of Cuman writing in Hungary. According to H. Aydemir (2002: 207-210) a buckle with a runic insription from a Cuman grave and preserved in the Józsa András Museum of Szolnok county also supports the assumption that the Cumans knew and used the runic script. However, it has not been possible to prove unequivocally that the runa signs on the ring are characters of a script, and the attempts to solve them are not convincing so far. The repetition and the simmetrical position of the characters suggest that their function could have rather been ornamental than of writing. In addition to what concerns the knowledge of writing of the Cumans, the fact that these signs have been found in a Cuman grave as the only existing data can not offer a decisive evidence either.

The Cuman language in Hungary

No documents remained relative to the Cumans in Hungary recorded by them. Text fragments written down later as well as Cuman dialectal words, loanwords and an *onomasticon* conserved in written documents, personal and place names prove the existence and the use of the Cuman language for a shorter or longer period in Hungary.

István Mándoky classified the monuments of the Cuman language as follows (2012: 79-84; 94-97):

I. Texts

1. The Lord's Prayer (Our Father)
2. the so called song of Halas (and its variants)
3. a prayer over food
4. greetings (Salutationes)
5. counting-out rhymes

1 Today Ivančice and Oslavany in the South Moravian region of the Czech Republic.

II. Words

1. Personal and place names of Cuman origin
2. Cuman loanwords in Hungarian

The Cuman Lord's Prayer (*Pater Noster*) was written down in 1744 by Ádám Kollár court councellor from a man called István Varró, who went to Vienna as an emissary in the delegation of the Cuman Provinces. The seriously corrupted form of the prayer shows that neither the informant knew the language any more. The variants of the prayer were collected by Mándoky, who reconstructed its Cuman translation (Mándoky 2012: 115-140). Very probably the Cuman version dates back to the Reformation or some times after because it is the translation of chapters 6: 90–13 in the Gospel of Matthew used by Protestants. Some 80 variants are known. Based primarily on the text taken down by Kollár Mándoky examined 63 variants:

Bezén attamaz kenze kikte,
szénlészen, szenádon,
dösön szenküklön,
nitziégen, gérde, ali kékte
bezén akó mozne, okné mezne, bergézge,
pitbütör, küngön il bézen méne mezne
neszembezde, jermezbezge, utrogergenge,
iltme bezne, olgya nanga,
kútkor bezne, algya manna,
szen borszony,
boka csalli, bótson igyi tengere.
Ammen.

The reconstructed version of this piece:
Biziŋ atamïz kim-siŋ kökte
sentlensin seniŋ adïŋ
düşsün seniŋ könlüŋ
neçik kim cerde alay kökte
biziŋ ekmegimizni ber bizge
büt-bütün künde
ilt biziŋ minimizni
neçik kim biz de iyermiz
bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol camanga
qutqar bizni ol camannan
sen barsïŋ
bu küçli bu çïn iygi teŋri
Amen.

The English translation:
Our father, who are in heaven,
hallowed be your name,
let your will come down,
on earth as in heaven
give our bread to us each-and-every day,
forgive us our trespasses
as we also forgive it to those who come against us
do not lead us to the evil,
deliver us from the evil,
you exist
you mighty, you righteous good lord.
Amen.

Mándoky has also pointed out Hungaricisms in the text, e.g. the word order mirrors the Hungarian word order or the verb *sentlensin* is a voluntative form derived from the Hungarian word *szent* 'saint, holy'.

An extremely precious philological work of Mándoky is the solution of Cuman children's counting-out rhymes corrupted almost beyond recognition (Mándoky 2012: 139-155). He distinguished 7 groups of the rhymes. Let here stand an example:

bérem bélő	[bērem bēlō̃]
ékem égő	[ēkem ēgō̃]
öcsém üszök	[öčēm üsök]
kertem tücsök	[kertem tüčök]
becsém becsek	[bečēm beček]
állam hasad	[āllåm håšåd]
csettem csetteg	[čettem četteg]
szegzem szenneg	[segzem senneg]
togzom torcog	[togzom torcog]

The Polovtsy (the title of the picture) camp. Stage-set design for Act Two of the opera "Prince Igor by Borodin.1930 © auburn.edu/

Mándoky has reconstructed this piece based on Dobruja Tatar and Kazak parallels:

birim bilew	*my one, sharpening stone*
ekim egew	*my two, rasp*
üçüm (üçim) üzük (üzik)	*my three, felt (above the top of the tent)*
törtüm (törtim) töşek	*my four, mattress*
beşim beşik	*my five, crade*
altïm aş ïq	*my six, knuckle bone*
cetim [?]	*my seven, [?]*
segizim senek	*my eight, jug*
toğuzum torsuq.	my nine, saddle

The other above mentioned linguistic monuments (the song of Halas, a prayer over food, greetings) came down to us in such corrupted forms that they cannot be considered for linguistic research, and even faking is assumable (Mándoky 2012: 83; 93).

The second large group of the Cuman language monuments in Hungary are represented by words of Cuman origin. One subgroup is made up of Cuman personal names, place names recorded in written sources and documents as well as geographical names of Cuman origin in Hungary of today's Little Cumania and Great Cumania or of other sites where once Cumans also used to live. The second subgroup is constituded by Cuman loanwords in Hungarian and regional words of Cuman origin in the Hungarian dialects of Cumania.

It was Gyula Németh, who made an attempt to classify the latter subgroup. (Németh 1921; 1932) According to him the Cuman (and the Pecheneg) loanwords constitute a medial layer between the Turkic loans from before the Hungarian conquest of the Carpathian basin and the Turkish loans from the times of the Ottoman conquest of Hungary. More or less 50 Cuman (and the Pecheneg) loanwords belong to this medial layer, e.g. *koboz* 'lute', *kobak* 'gourd; head', *boza* 'alcoholic beverage', *csabak* 'a fish', *szúnyog* 'mosquito'.

Ligeti dealt with the Cumans and the peculiarities of their language in different chapters of his book published in 1986 on the Turkic loanwords in Hungarian (Ligeti 1986: 89-130; 511-519; 538-544). Lately Róna-Tas and Berta worked on 35 words that are certainly Cuman and on 2 with high possibility of being Cuman due to phonetical, chronological, cultural or geographical reasons. The words they consider of Cuman origin are as follows:

- *ákos* [ākoš], *ágos* [āgoš] (< **akïş*) ‘stream, current’
- *árkány* [ārkāń] (< **arkan*) ‘a type of lasso’
- *bóda* [bōdå] (< **baldag* ← Mo) ‘buckler with handle, handle of different arms’
- *barág* [bårāg] (< **barag*) ‘a big hairy dog’
- *bárca*, *bajca*, (< **baysa* ← Mo ← Chin) ‘tag, passport’
  bárca [bārcå, båyca, bārca]
- *boza* [bozå] (< **boza*) ‘alcoholic beverage’
- *buzogány* [buzogāń] (< **buzgan*) ‘club, mace, reed-mace’
- *csabak* [čåbåk] (< **çabak*) ‘a fish’
- *csolák*, *csollák* [čolāk, čollāk] (< **çolak*) ‘one armed, blind in one eye’
- *csődör* [čȫdör] (<**çeüdür*, **çäüdär*, **çewdür*) ‘stallion’
- *daku* [dåku] (< **daku* ← Mo *daku*) ‘a short fur coat’
- *daksi* [dåkši] (< **cakşï*) ‘good, excellent’
- *kobak* [kobåk] (<**kabak*) ‘gourd; head’
- *kamcsi* [kåmči], (< **kamçï* ~ *kamşï*) ‘whip’
  kamsi [kamşi]
- *kangyík* [kånďīk] (< **kancïka*) ‘saddle strap’
  kangyika [kånďikå]
- *karambél* (< **karampil*, *karamfil* ← Pe) ‘pink; a kind of flower’
  [kåråmbēl]
- *kajtár* [kåytār] (< **kaytar*) ‘migrating bird’
- *kíjc* [kīyc] (< **kiyiz*) ‘felt’
- *koboz* [koboz] (< **kobuz*) ‘lute’
- *kalauz* [kålåuz] (< **kolavuz*); ‘guide’
- *kalóz* [kålōz] (< **kolavuz*) ‘pirate’
- *kuvasz* [kuvås] (< **kowaz*) ‘a kind of a shepherd dog’
- *komondor* [komondor] (< **kumandur*) ‘shepherd dog’
- *gügyű* [güď ū] (< **küdägü*) ‘matchmaker’
- *mónár* (köd) [mōnār köd] (< **munar*) ‘dry summer fog; rainbow
- *nyögér* [ńögēr] (< **nögär* ← Mo *nöger*) ‘soldier; bodyguard of the king’
  nyőgér [ńȫgēr]
- *ontok*, *ontog* (< **ontok*) ‘crumble of bread’
- *özön* (< **özän*) ‘flood’
- *szágom* [sāgom] (< **sagïm*) ‘mirage’
- *szándok* [sāndok] (< **sanduk*) ‘(trousseau) box’
- *szongor* [songor] (< **soŋkur*) ‘a kind of falcon’
- *cötkény* [cötkēń] (< **sütkän*, **süttägän*) ‘wolf’s milk’
- *tábor* [tābor] (< **tabur* ← Mo *dabkur*) ‘military camp’
- *tőzeg* [tȫzeg] (< **tezek*) ‘turf, dried dung’
- *toklyó* [tokyō] (< **toklu*) ‘one-year-old lamb’

Uncertain are the following ones:

- *csök* [čök] (< **çök*) ‘feast (at baptism)’
- *kentreg* (< **kantarga* ← Mo *kantarga*) ‘breast strap’

Apart of the data in the Róna-Tas – Berta monography Mándoky (2012) discusses very rare or by now extinct dialectal words as well in his works, e.g. *saska* [šåškå] ‘pig’ < **şoşka*, and distinguishes two dialects of Cuman in Hungary, the *ş* and *ç* dialects (Mándoky 2012: 86-87). According to Rásonyi and Ligeti Cuman must have been a so called *c*-dialect, see (*Gyalán* [ďålān] ‘personal name’ < **cïlan* < *yïlan* ‘snake’; *gyaman* [ďåmån] ‘evil, bad’ < **caman* < *yaman* ‘id.’), and it shows the *a* > *ä* change after *ç*, see *Küpcsecs* [küpčeč] ‘personal name’ < **küpçeç* < **köp saç* ‘(with- lots of hair’) (Rásonyi 1984: 150-151; Ligeti 1986: 540-542). Besides, Ligeti argues the existence of a close *e* sound in Cuman, which as a rule in Hungarian changes to *ö*, see (*Tömörkény* [tömörkēń] < **temürkän* ‘head of an arrow’, cf. Oghuz *dämrän*; *tőzeg* [tȫzeg] ‘turf, dried dung’ (< **tezek*).

Place names and personal names relevantly increase the number of linguistic data: *Debrecen* ‘place name’ < *Tepremez* (1280) < *Täprämäz* ‘personal name’ < *täprä-* ‘to move’; *Bolmaz* ‘a place name’ (1411) < **Bolmaz* ‘personal name’ < *bol-* < ‘to be; to become’ (Ligeti 1986: 93; Rásonyi 1984: 121);

Szokor ~ Szokur [sokor ~ sokur] ‘family name’ < *sokur* ‘blind, boss eyed’; *Kocskor* [kočkor] ‘family name’ < *koçkar* ‘lamb’ (Mándoky 2012: 173-188); *Tokszoba* [toksobå] < *Toksaba* ‘family name and place name’ < **tok saba* ‘full leather bag’ (Rásonyi 1984: 123).

Cuman slang words extinct today and recorded in the 18-19th centuries make up a special group. There are words among them whith Cuman roots, e.g. *etek* ‘boot’, *gyenge* [ď enge] ‘daughter-in-law’ (Mándoky 2012: 97).

The language assimilation of the Cumans

For a long time linguistic researches did not even raise the question till what times Cuman could have been in use, when the language assimilation of the Cumans had definitely been concluded. Language shifts usually occur as results of a long time and complex social processes influenced by various factors of different proportions. Written sources speak about the Cumans, talk about their participation in military campaigns, mention ordinances concerning them, their priviledges or their settlements, but are silent on the fact whether these people called Cumans spoke the Cuman language. The lack of data does not allow us to give an exact answer to the question until when Cuman was used. Researchers tackling this problem could only present a strongly hypothetical relative chronology precise only to the century. The legate of the Pope visiting Hungary in 1480 wrote as follows on the country:

“In one part of this country live the pagan Tatars who are called Cumans, every year they pay a certain tax to the king...” (Gyárfás II. 165.)

As to the report, almost 250 years after they had settled down they apparently lived apart of other peoples which might mean linguistic separation as well.

The next source is a report from 1551 of Sigismund von Herberstein (1486-1566) Austrian diplomat. He visited Hungary at least 30 times for shorter or longer periods, and in this report he says that several languages were spoken in the country. The language he mentions right after Hungarian is Cuman and adds that it is a dialect of the Tatar language. The fact that during his missions in Russia Herberstein encountered peoples and languages of the steppe confirms his statement as correct based on which we can conclude that Cuman was still spoken in this period. However, as it is understood from a report of 1588 the language death as well has already begun:

“There are people under the name *Madschar* who live in great number in dispersed areas around the town *Budun* who have the same culture as the Tatars and one part of them speaks the Tatar language.” (Gyárfás II. 165.)

Another proof of the existence of the Cuman language in the 16th century is most probably the text of Our Father which, as mentioned above, certainly goes back to the Protestant translation of the prayer. However, it is clear from the sources that the language assimilation must have been concluded by the middle or the end of the 17th century, as for example Ferenc Otrokocsi Fóris claimed that the Cumans were not a nationality having a foreign tongue, they spoke Hungarian. (Mándoky 2012: 113)

Among the factors influencing the assimilation both the fact that Hungarian must have had a stronger prestige as also that the Cumans joined Hungarians by their own will surely played important roles. In consequence of the Ottoman conquest the number of the Cumans diminished in even greater proportions than the number of the Hungarians, and this also fastened the process. The presence of another Turkic language in Hungary did not contribute to their language to thrive, as it happened in the Balkans as well, with the exception of Dobruja, where the Cumans got assimilated into the Bulgarian and Romanian peoples.

Péter Horváth: De initiis jazygnum et Cumanorum [Commentatio de initiis, ac majoribus, et Cumanorum, eorumque constitutionibus. Pest, 1801. In Hungarian: Értekezések a kúnoknak és jászoknak eredetekről. Pest, 1823.]

Sources

Aydemir, H. (2002). Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban: *Magyar Nyelv* 48/2. 198-211.

Baski, I. (1986). A magyarországi kun eredetű tulajdonnevek kutatása (Tudománytörténeti áttekintés): *Forrás* 18/2. 88-94.

Eckmann, J. (1964). Die kiptschakische Literatur: Deny. J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* II. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 275-304.

Engel, J. Ch. (1797, 1798, 1801, 1804). *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer.* I-IV. Halle.

Gabain, A. von. (1959). Die Sprache des Codex Cumanicus: Deny. J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 46-74.

Golden, P. B. (1990). The peoples of the south Russian steppes. The Pechenegs. The Cumans. In: Sinor, D. (ed.) *The Cambridge History of Early Inner Asia*. Cambridge: University Press. 270-275; 277-284.

Golden, P. B. (1992). Codex Cumanicus. In: *Central Asian Monuments*. Paksoy, H. B. (ed.) http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/paksoy-2/cam2.html (03.02.2012)

Gyárfás, I. (1870-1885). *A jász-kúnok története I-IV.* I. Kecskemét 1870; II. Kecskemét 1873; III. Szolnok 1883; IV. Budapest 1885.

Györffy, Gy. (1935-1939). Besenyők és magyarok: *Kőrösi Csoma-Archívum* I. Suppl. 397-500.

Györffy, Gy. (1953). A kunok feudalizálódása. In: Székely, Gy. (ed.) *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században*. Budapest: Akadémiai. 248-250.

Györffy Gy. (1963-1998). *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I-IV. Budapest: Akadémiai.

Györffy Gy. (1990). *A magyarság keleti elemei*. Budapest: Gondolat. 242-304.

Ligeti, L. (1981). Prolegomena to the Codex Cumanicus. In: *Codex Cumanicus.* Kuun, G. (ed.) with the Prolegomena… Budapest Oriental Reprints Ser. B1. Budapest. 1981. 1-54. = *AOH* 35. 1981. 1-54.

Ligeti L. (1986). *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

Mándoky Kongur, I. (1993). *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Ökrösné Bartha, J. (ed.) Keleti örökségünk. 1. Karcag: Karcag Város Önkormányzata.

Mándoky Kongur, I. (2012). *Kunok és magyarok.* Molnár, Á. (ed.) Török – Magyar Könyvtár I. Budapest: Molnár Kiadó.

Marquart, J. (1914). Über das Volkstum der Komanen. In: Bang, W. – Marquart, J. *Osttürkische Dialekstudien.* Berlin. 25-238.

Minorsky, V. (1942). (ed.) *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazī on China, the Turks and India. Arabic text (circa A.D. 1120) with an English translation and commentary*. London. 1. 242-243.

Németh, J. (1921-1925). Zur Kenntnis der Petschenegen: *Kőrösi Csoma-Archivum* 1. 219-225.

Németh, J. (1930). Die petschenegischen Stammesnamen: *Ungarische Jahrbücher* 10. 27-34.

Németh, J. (1932). *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen; II. Die ungarische Kerbschrift*. BOH II. Budapest-Leipzig. (Photomechanischer Neudruck. The Hague. 1964).

Németh, J. (1941-1943). Die Volksnamen *quman* und *qūn*: *Kőrösi Csoma-Archívum* 3. 95-109.

Németh Gy. (1953). Wanderungen des mongolischen Wortes nökür 'Genosse': *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 3. 1-23.

Németh, Gy. (1959). *Eine Wörterliste der Jassen, der ungarländischen Alanen*. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Jahrgang 1958. Nr. 4. Berlin.

Pálóczi-Horváth, A. (1989). *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe peoples in medieval Hungary.* Budapest: Corvina.

Pritsak, O. (1959). Das Kiptschakische: Deny, J. et al. (eds.) *Philologiae Turcicae Fundamenta* I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 74-87.

Rásonyi, L. (1957). Les noms toponymiques comans du Kiskunság: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7/1-2: 73-146.

Rásonyi, L. (1967). Les anthroponymes Comans de Hongrie: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 20/2. 135-149.

Rásonyi, L. (1966-1969). Kuman Özel Adları: *Türk Kültürü Araştırmaları* 3-6. 71-144.

Rásonyi, L. (1984). *Tuna Köprüleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Rockhill, W. W. (trad., ed.) (1900). *The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world, 1253-55, as narrated by himself, with two accounts of the earlier journey of John of Pian de Carpine*. London: Hakluyt Society.
http://depts.washington.edu/silkroad/texts/rubruck.html (03.02.2012)

Rogerius mester siralmas éneke a tatárjárásról. (1939). Mészöly, G. (trad.) Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. (The edition of Rogerius in German: *Rogerius magister Carmen miserabile*. Lateinisch – deutsch. Milletich, H. S. (trad.). Nachw. v. Franz Probst. Burgenländische Bibliothek.-Eisenstadt: Roetzer. 1979.)

Róna-Tas, A.– Berta, Á. (2011). *West Old Turkic: Turkic Loanwords in Hungarian I-II*. with the assistance of László Károly. Wiesbaden: Harrassowitz.

Vásáry, I. (2005). *Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans.* Cambridge: University Press, 1185-1365..

Wyngaert, P. A. van den (1929). *Sinica Franciscana.* I. Firenze: Quaracchi. 164-339.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Szent_L%C3%A1szl%C3%B3_legenda_2.jpg

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e3/Chronicon_Pictum_P129_IV._L%C3%A1szl%C3%B3_%C3%A9s_gyilkosai.JPG

http://www.auburn.edu/~mitrege/russian/art/bilibin/bilibin20.html

http://www.bacs-kiskun-leveltar.hu/V3/SP07_mbn/Tanulmanyok/pefm-03t-1.html

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hungary_13th_cent.png

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİNİN DOKÜMANTASYONUNDA GENEL AĞ TABANLI UYGULAMALARIN ÖNEMİ VE BÜTÜNCÜL İÇERİK YÖNETİMİ

İsa Sarı

Giriş

Yirmi birinci yüzyılda, bilhassa küreselleşme eğiliminin bir sonucu olarak az konuşura sahip diller ve bunların varyantları tehlike altına girmiş, "dil ölümleri"nin sayısında artış yaşanmaya başlamış ve böylece dilbilimcilerin ilgisi de bu yöne kaymıştır. Özellikle son yirmi-yirmi beş yıl içerisinde dilbilimi ve kısmen de filoloji bünyesinde gelişen alt çalışma alanları görünümündeki dil dokümantasyonu (*language documentation*) ile dokümanter dilbilim (*documentary linguistics*) de bu bağlamda teorik bir zemin oluşturur hâle gelmiş ve ilgili çalışmalar belli ilkeler/prensipler doğrultusunda şekillenir olmuştur. Ancak dil dokümantasyonu kapsamında da olsa, bu alandaki çalışmaların çıktıları daha çok metin-gramer-sözlük şeklinde üçlü birliklerden oluşagelmiştir. Bu durum, örneğin tehlikedeki Türk dilleri ve varyantları veya daha yerel ölçekte Anadolu ağızları üzerine yapılan belgeleme ve tanımlama çalışmaları göz önünde tutulduğunda daha belirgin bir hâl almaktadır. Ancak, önce ulaşım, ardından iletişim imkânlarının artmasına bağlı olarak dil dokümantasyonuna dair faaliyetler ve yapılabilecek çalışmalar da gelişmiş ve çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Artık dünya genelinde dillerin kayıt altına alınması konusunda metin-gramer-sözlük çıktıları dışında farklı çalışmalar yapılmaya, bu hususta belli bir ilgi ve dolayısıyla bilinç oluşmaya başlamıştır denilebilir. Bununla birlikte dijital arşivler günümüzde dil dokümantasyonunun olmazsa olmazları arasına girmiştir ve diller ile varyantları, özellikle tehlikedeki diller üzerine yapılacak her türlü çalışma, bu arşivlerin yoğun bir şekilde kullanımını gerektirmektedir. Türk dilleri ve varyantları için de bu durum geçerlidir. Tehlikedeki Türk dillerine veya Türkiye Türkçesi açısından en dar kapsamda Anadolu ağızlarına ait kayıtların oluşturulması, bunların uzun süre saklanabilmesi ve kapsamlı, sınıflandırılmış bir arşivin, ayrıca çeşitli veri tabanlarının oluşturulması, Türkçe üzerine genel ya da özel olarak yapılacak çalışmaların niteliği ve niceliği açısından son derece önemlidir. İlgili dokümantasyon çalışmalarının daha geniş ölçekte Türk dillerinin öğretimi, sürdürümü, hatta yeniden canlandırılmaları gibi dil politikalarını etkileyip şekillendirebilecek derecede pedagojik veya politik somut çıktıları olabileceği de şimdiden öngörülmesi gereken bir gerçektir.

Gelişen teknoloji ve değişen yaşam şartlarıyla beraber ulaşım/iletişim imkânlarının artması dilbilimcileri, filologları ve kısmen de antropologları bilinmeyen, az bilinen, yeterince belgelenmemiş, tanımlanmamış ya da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan dilleri araştırmaya ve incelemeye yöneltti. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda, dillerin, bunun yanı sıra birtakım kültürel unsurların yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalması, konuşur sayısı az olan dillerin ve hatta ağızlar gibi daha yerel varyantların, ayrıca bunlara bağlı kültür olgularının mümkün olan en kısa sürede en hızlı şekilde kayıt altına alınması zorunluluğunu ortaya çıkardı. Öyle ki, toplam sayısının 6 ila 7 bin olduğu tahmin edilen dünya dillerinin ortalama olarak yüzde yetmişinin içinde bulunduğumuz yüzyıl içerisinde kaybolacağı tahmin edilmektedir (Grenoble 2011: 27). Her ne kadar bu duruma yol açan temel etkenin teknoloji olduğunu savunmak mümkünse de, yine ilgili gelişme ve imkânlar, dilin ve buna bağlı olarak kültürel bazı olguların kayıt altına alınması ve bu kayıtların saklanması/yayımlanması noktasında yapılabilecek faaliyetlerde çeşitlilik, çok yönlülük ve devamlılık sağlar olmuştur. Dolayısıyla dil ve kültürdeki potansiyel kayıpları önlemek için, teknolojinin sunmuş olduğu imkân ve araçlardan faydalanmak, bunları verimli bir şekilde kullanmak önem arz etmektedir.

Yirminci yüzyılın sonlarına, belki biraz daha ötesine kadar arşivlemede sıkça kullanılan, ancak saklama ortam ve şartlarına bağlı olarak kolayca bozulma gösterebilen kâğıt, plak, kaset, ardından CD ve DVD gibi materyallerin yerini günümüzde birkaç santimetrelik ölçülerde tasarlanabilen dayanıklı veri saklama araçları almış durumdadır. Bunun yanı sıra bulut teknolojisi gibi modern veri yedekleme/arşivleme servisleri üzerinden, son kullanıcı açısından herhangi bir fiziksel ortam gözetilmeksizin bilgi saklama fırsatı geliştirilmiştir. Dolayısıyla ilgili teknolojiler, olası veri kayıplarına veya deformasyonlara kesin çözüm olarak yerini almış bulunmaktadır. Üstelik bu tür teknolojiler, veriye İnternet bağlantısının mümkün olduğu her konumdan ve cep telefonu, hatta televizyon veya akıllı saat gibi araçlar da dâhil olmak üzere her platformdan erişimi mümkün kılma, verileri kolayca ve hızlı bir şekilde saklama, taşıma, düzenleme veya çoğaltma imkânı sunabilmektedir.

Her türlü verinin dijital olarak saklanabilmesi, en başta ses ve video kayıtları olmak üzere metin, ilgili fotoğraflar, harita ve diğer materyaller gibi dillere ve varyantlarına ait çeşitli türlerdeki kayıtların da aynı şekilde dijital ortamlarda korunup arşivlenebilmesi olanağını beraberinde getirmiştir. Üstelik veri saklama ve taşıma maliyetlerinin azalması, saklama ortamlarına bağlı seçeneklerin çoğalması, dijital arşivlemeyi çok daha hızlı, basit ve kolayca erişilebilir kılmıştır. Önceleri hacimce büyük ve

son derece ağır olabilen taş plakların, video kasetlerinin ve bunların dinletimini/gösterimini sağlayan oynatıcıların yerini, artık birkaç gramla ve birkaç santimetreyle ölçülebilen bellek çubukları ve gramla ölçülen tabletler, akıllı telefonlar, saatler almıştır. Üstelik bu saklama medyalarının ve ilgili çözücü donanımların satın alınabilirliği ile erişilebilirliği de önemli ölçüde artış göstermiştir. Tüm bunlara bağlı olarak, dillerin belgelenmesi ve bu belgelerin uzun süreli saklanması işi de hayli kolaylaşmıştır. Ancak bu duruma bağlı olarak toplanan verilerin çokluğu, dahası, teorik olarak sınırsızlığı, verilerin arşivlenmesi noktasında bir düzensizliği beraberinde getirmiş, dolayısıyla ilgili dil verilerinin sınıflandırılması ve saklanması noktasında başka boyutta zorluklar baş göstermiştir. Bunun yanı sıra, gelişen teknolojiyle beraber geriye uyumluluk kapsamında da birtakım sorunlar yaşanabilmektedir. Örneğin, bundan 10-15 yıl öncesine kadar aktif olarak kullanılan 3.5 inç boyutundaki disketler veya manyetik bant içeren kasetler, bugün için adeta birer "tarihî eser" durumundadır. Artık donanım piyasasında aktif olarak ne disket/kaset ne de disket/kaset okuyucu bulabilmek mümkündür. Dolayısıyla disketlerin ve kasetlerin içerisinde barındırılan veriler, özel donanımlar üzerinden güncel ortamlara aktarılmadığı sürece, bugün için yok hükmündedir denilebilir. Her ne kadar kullanımsal önemini bir müddet daha koruyacak olsa da, CD ve DVD gibi saklama ortamları da bir süre sonra benzer bir süreci yaşayacaktır. Dolayısıyla teknolojik gelişmelerin hızı, donanımların ve yazılımların süratle değişmesi ve dahası zamanla eskiye yönelik olarak uyumsuz hâle gelmesi gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Hâl böyle olunca, geriye dönük uyumluluk sorunları ortaya çıkmakta ve bu da verilerin bozulması veya kaybı gibi olumsuz sonuçlara sebep olabilmektedir. Tüm bunlardan hareketle, özellikle dil verilerinin saklanması noktasında, platformlardan ve medyalardan bağımsız arşivleme çözümlerine ihtiyaç duyulduğunu belirtmek mümkündür. Bu noktadaki en yaygın çözüm ise, genel ağ ve dolayısıyla ağ sayfaları olarak görünmektedir. Öyle ki, aradan geçen onlarca yıla rağmen, kendilerine erişilebilen platformlar değişkenlik gösterse de, çok eski tarihli ağ sayfaları bugün için bile hâlâ erişilebilirliğini koruyabilmektedir (krş. yukarıdaki disket ve kaset örneği). Bunun yanı sıra, ulaşılabilirlik ve taşınabilirlik açısından kaset, CD, DVD başta olmak üzere hiçbir saklama ortamı genel ağın sunduğu taşıma, saklama ve ulaşılabilirlik avantajlarını sunamaz. Bu bakımdan dil dokümantasyonu ve ilgili veriler kapsamında genel ağı dinamik, haftanın yedi günü günün yirmi dört saati erişilebilir canlı "dil müzeleri" (Lehmann 1992) şeklinde düşünmek mümkündür.

Tüm bunlardan hareketle, Türk dillerinin ve varyantlarının dokümantasyonu hususunda verilerin saklanması, arşivlenmesi ve geniş kitlere yayılması bakımından en uygun zemini genel ağın oluşturduğu söylenebilir. Gerek ham veriyi barındırma, gerek işlenmiş veriyi yayma ve başka kullanıcıların/araştırmacıların, ayrıca dil veya varyant konuşurlarının bizzat kendilerinin istifadesine açma konusunda sınırsız imkân tanıyan genel ağ, aynı zamanda verileri düzenleme, sınırlandırma, sınıflandırma gibi işlemlere de olanak sağlamaktadır. Ağız araştırmalarına dair sonuç ve bulgular, ayrıca derleme içeriği de ağ sayfası üzerinden uzun süreli olarak arşivlenebilir ve ilgililerle paylaşılabilir (Öçalan 2006; Akar 2006: 51). Dolayısıyla platformlardan bağımsız çok amaçlı ve etkileşimli içerik uygulamalarının geliştirilmesi ve bunlar üzerinden dil dokümantasyonu verilerinin veya sonuçlarının yayılması, genel ağ üzerinden son derece pratik bir hâl almaktadır. Böylece akademisyenlerden öğrencilere, dilbilimcilerden amatör dilcilere kadar her kesimden kullanıcıya hitap eden veri ortamı sunmak mümkün olabilmektedir.

1. Dil dokümantasyonu ve dil arşivlemesi

Dil dokümantasyonu, son 20 yıl içerisinde gelişen; dillere ait şeffaf kayıtların oluşturulması, açıklanması, uzun süreli korunması ve çok amaçlı olarak yayımlanması faaliyetidir (Himmelmann 2006; Austin 2010; Woodbury 2011: 159).[1] Bu yönüyle dokümantasyon, hem araştırma öncesi hem araştırma sırası hem de araştırma sonrası süreci ifade edebilir. Dolayısıyla bir dil veya varyantıyla ilgili çalışmaların yapılması, öncesi-sırası-sonrası gibi bir zamansal ilişki içerisinde üç yönlü bir etkileşimi gerektirir. Dokümantasyon da, genel olarak bu süreçlerin tamamını kapsar niteliktedir. Dil tanımlamasından (*language description*) farklı olarak dokümantasyon için önemli olan daha çok ham veridir. Birincil veriler ise dil belgelenmesinin sınırlarını başlatır ve bunlar, geleneksel anlamda çoğunlukla metin-gramer-sözlük şeklinde üçlü çıktılardır. Bu çıktılar bir bakıma "klasik" format görünümünde olup ilgili çalışmaların akademide daha prestijli bir konumda oldukları varsayılmıştır (krş. Himmelmann 1998: 191). Buna karşın dokümantasyon öncesinin ve sırasının içeriği/kapsamı

1 Dil ile kastedilen sadece genel anlamda dil değildir, bütüncül olarak dilin tüm varyantları veya herhangi bir varyantı bu tanım içerisine dâhil edilebilir.

belirsizdir. Bu nedenle, esasında her şeyden önce dokümantasyon öncesinde ve sırasında nelerin önemli olduğu, nelere dikkat edilmesi gerektiği, nasıl hazırlık yapılacağı gibi pek çok farklı konuda, gerekirse disiplinler arası çalışma yapılarak sürecin teorisinin ortaya konulması ve ana hatlarının çizilmesi önem arz etmektedir.[2] Yine de dokümantasyon ve tanımlama çalışmaları birbirini tamamlayıcı niteliktedir (Austin 2010: 23). Bu açıdan, dokümantasyonun sonuçları dilbilimciler açısından doğal olarak tanımlamayı beraberinde getirir. Ancak dokümantasyonun ham veri cinsinden çıktıları dilbilimcilere değil farklı disiplinlerden araştırmacılara da açıkken, tanımlamanın çıktıları çoğu durumda sadece dilbilimcilere yöneliktir. Örneğin bir masal veya türkü derlemesinden dilbilimciler kadar halkbilimciler, bir tarihî olay derlemesinden ise yine dilbilimciler kadar tarihçiler de faydalanabilir. Burada önemli olan içerik-form ayrımına varılmasıdır. Zira dilbilimcileri daha çok form (ve de forma dayalı anlam) ilgilendirirken, diğer bilim dallarında çalışanları içerik ilgilendirebilir.

Geçmişte, alan araştırması faaliyetlerinde bulunan dilbilimciler veya filologlar dokümantasyonun özünden ziyade dokümantasyon sonrasına, diğer bir yönüyle, gramer yazımına önem vermiştir ve dokümantasyondan elde edilen kayıt hükmündeki verilerin büyük bir çoğunluğu, kamuya yayılmamış hâlde araştırmacıların raflarında durmaktadır (Nathan 2011: 256). Bundan hareketle, geçmişte yapılan dil dokümantasyonu çalışmaları daha çok gramer kitapları gibi ikincil veri biçimlerine odaklanmış ve ham malzeme/veri daima göz ardı edilmiştir. Dokümantasyon sırasında elde edilen ham veriler, karşılaşılan zorluklar veya dokümantasyon öncesinde nasıl bir hazırlık yapıldığı, nelerden faydalanıldığı gibi hususlara erişmek imkânsız denecek kadar zordur. Aksine, bugünün dokümanter dilbilimi ise her şeyden önce, büyük bir hızla kaybolan dilbilimsel çeşitliliği kayıt altına alma amacını güder (Haig vd. 2011: 4). Dolayısıyla geleneksel dil dokümantasyonu ile modern dil dokümantasyonunun farklı sebeplerle güdülendiğini belirtmek pekala mümkündür.

Türk dilleri için bilinçli ilk dil dokümantasyonunu Kaşgarlı Mahmut'un *Divanu Lugati't-Türk*'ü ile başlatmak mümkündür. Ancak bilimsel anlamda Türkçeye ve Türk dillerine ait ilk dokümantasyonların ok dokuzuncu yüzyılda Ruslar başta olmak üzere yabancı araştırmacılar eliyle yapıldığı belirtilmelidir. Buna rağmen, aradan geçen iki yüzyıla yakın bir zamanda, dokümantasyonla ilgili genel yapı esas itibariyle değişmemiş durumdadır. Öyle ki, yukarıda da belirtildiği gibi, Türk dillerine ve varyantlarına ait dokümantasyonlar genellikle giriş-metin-inceleme ve bazen de sözlük-dizin olmak üzere birkaç somut akademik çıktıdan ibaret kalmıştır. Aynı durumu Anadolu ağızlarının derlenmesi çalışmalarında da görmek mümkündür. Yapılan derlemeler daha çok inceleme, metin ve sözlük esasında sonuçlara odaklanmış, derleme sırasında elde edilen ham veriler arşivlenmemiş ve dolayısıyla unutulmaya veya kaybolmaya yüz tutmuştur. En azından ağız metinlerinin bir CD içerisinde kullanıcıya sunulmuş olması durumunda dahi (Karahan 2012: 136) taranabilir ve düzenlenebilir bir veri elde edilebilir veya bu CD içerisinde kâğıda, plağa, kasete vs. kaydedilen derleme notları da dâhil olmak üzere pek çok veri eklenebilirdi. Örneğin bundan yarım yüzyıl önce yapılan ağız derlemelerine ait ham verilerin bugün bir şekilde erişilebilir olması durumunda, modern teknolojinin olanaklarıyla çok farklı sonuçlara varılması mümkündür. Söz gelimi, sesbilgisel çözümleme yapılırken veya başka herhangi bir dilbilgisel inceleme gerçekleştirilirken, araştırmacının ses hassasiyeti, bilimsel yetkinliği gibi hususlar olumsuz sonuçlara yol açabilir. Ancak ham verilerin başka araştırmacılar için de ulaşılabilir olması durumunda, ilgili analiz ve değerlendirmeler daha fazla çeşitlilik ve doğruluk gösterebilir. Bunun yanı sıra, dilin çok eski görünümlerinden günümüze kadarki değişimlerin somut olarak gözlemine imkân tanıması açısından da ilgili teknolojilerin büyük bir fayda sağlayacağı aşikârdır. Örneğin, -her ne kadar teknolojinin gelişimi düşünüldüğünde mümkün olmasa da- Türkçenin bundan 200-250 yıl öncesine ait ses veya video kayıtlarının bulunması durumunda, konuşma dili bağlamında dilin nasıl değiştiği somut olarak ortaya konulmuş olacaktı. Benzer olarak, bugün film, haber programı, açık oturum, dizi, belgesel gibi birbirinden farklı kapsamlarda ses veya video biçiminde kayıt altına alınan dil görünümleri bundan 200-250 yıl sonrası için son derece güçlü veriler olma niteliğini taşıyacak ve o zamanlara kadarki dil değişimini somut, kesin verilere dayalı olarak gözlemeye imkân sağlayacaktır. Tüm bunlardan hareketle, dil dokümantasyonunun günümüzde yeni bir akademik çalışma alanı hâlini alacak derecede önemli olduğunu (Good: 2010: 122) ve bugünün dokümantasyonları, ilerleyen zamanlardaki dil incelemeleri için temel/birincil kaynak veriler niteliğinde bulunacağını belirtmek mümkündür. Ayrıca

2 Her ne kadar bu çalışmanın konusu dokümantasyon sonrası süreci ilgilendiriyor olsa da, bunlar gibi dokümantasyon sonrasını doğrudan veya dolaylı olarak etkileyebilecek konuların irdelenmesi de gereklidir. Zira dokümantasyon sonrasının sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için, dokümantasyon öncesi ve sırasının da aynı şekilde sağlıklı olarak planlanması ve gerçekleştirilmesi şarttır.

sağlıklı bir dokümantasyonun, dilbilimsel tipoloji açısından da önemli olup ilgili tipolojik çalışmalarda kullanılacak her türlü veriyi sağlaması da (Epps 2010) dokümantasyon öncesi ve sırası sürecin önemini artırmaktadır. Dil dokümantasyonu verilerinin, gerek ham gerek işlenmiş olsun, arşivlenme biçimlerine uygun hâle getirilerek uzun süre saklanabilmesi ise şarttır.

Günümüz teknolojisinin sunduğu imkânlarla, örneğin basit olarak herhangi bir yörenin ağzını veya daha genel anlamda herhangi bir Türkçe varyantı bütün yönleriyle gerek bilimsel gerek popüler yaklaşımla veya bunları bir arada sunarak kullanıma açmak ve yaymak mümkündür. Bunun sağlayacağı fayda ise hem bilimsel/akademik hem de popüler olacaktır. Böylelikle, ilgili veri ve çalışmalar sadece dilbilim alanına değil halkbilimi, etnoloji, antropoloji, arkeoloji, tarih vs. başta olmak üzere pek çok bilim dalının da istifadesine sunulmuş olacak veya bunlar kamunun da ilgisini çekecektir. Yazı dili niteliğinde bulunmayan dillerin sonraki kuşaklara aktarılması, dil öğretimi ve tehlikedeki dillerin korunumu/sürdürümü (*language maintanence*), hatta "dil ölümü" (*language death*) gerçekleşmiş biçimlerin yeniden canlandırılması (*language revitalization*) gibi faydacıl çıktılar da, bu çalışmaların başka bir yönünü oluşturmaktadır. Bu durumda dil topluluğu ve dil dokümantasyonu/arşivi arasında değişim gösteren bir ilişki tasarlamak mümkündür (Holton 2014: 38). Bununla ilişkili olarak, araştırmacıların sunduğu malzemeler dil konuşurları için de ilgi çekici/motive edici olabilir ve bu da dilin daha geniş çapta tanınması durumunu ortaya çıkabilir (Csató ve Nathan 2003: 76). Dolayısıyla sonuçları ve getirileri itibariyle dil dokümantasyonunun artık salt dilbilimsel/akademik bir faaliyet olmaktan çıkıp başka disiplinlere, ayrıca topluma ve kamuya yönelik somut faydaları bulunan bir faaliyet hâlini aldığı savunulabilir.

2. Dil dokümantasyonunda dijital araçların ve arşivlemenin önemi

Yirminci yüzyılda ve daha öncesinde yapılan dil dokümantasyonlarına ait her türlü ham veri ilk başlarda kâğıt üzerinde saklanmış, ardından plakların ve manyetik kasetlerin üretilmesiyle, ses kaydı olarak bu ortamlara kaydedilmiştir. Ancak ilgili ortamların istenildiği kadar yüksek kalitede, net bir kayıt sağlayamaması, üstelik maliyetli ve taşınmalarının, düzenlenmelerinin, yedeklenmelerinin zahmetli olması, araştırmacıların bir kısmını geleneksel şekilde kâğıda not alma yöntemine bağımlı kılmıştır. Üstelik kaset ve plak gibi ortamların doğa şartlarına karşı son derece dayanıksız oluşu ve bir süre sonra erişilemez duruma gelmeleri de, onların en büyük dezavantajları arasındaydı (Heidi 2004: 141). Bu ortamları çalıştıracak cihazların da maliyetli ve zor taşınır yapıya sahip olmaları, onları daha da kullanışsız kılmıştır. Daha sonraları üretilen CD ve DVD gibi saklama medyaları ilgili dezavantajları hayli azaltsa da, tamamıyla ortadan kaldırmış değildi. Buna karşın günümüzdeki modern depolama, arşivleme ve veri saklama çözümleri, özellikle bulut servisleri ve FTP depoları ilgili dezavantajları tamamen ortadan kaldırmış görünmektedir. Yine de, ülkemizde dil dokümantasyonuna ait verilerin bu tür ortamlarda aktif olarak saklandığını ve arşivlendiğini söylemek güçtür. Türk dillerine ve varyantlarına ait dokümantasyonların elektronik ortamda yayılmasıyla ilgili olarak David Nathan ve Éva Csató tarafından geliştirilen etkileşimli Karayca CD'si (Csató ve Nathan 2003), Google tarafından desteklenen Alliance for Linguistic Diversity'nin başlattığı *The Endangered Languages Project*[3] içerisinde yer alan Türk dillerine yönelik birkaç sayfa veya Endangered Languages of Indigenous Peoples of Siberia[4] dışında herhangi bir faaliyetin bulunmadığı da kolaylıkla söylenebilir.

3 http://www.endangeredlanguages.com
4 http://lingsib.iea.ras.ru/en/

Görsel 1: Endangered Languages of Indigenous Peoples of Siberia ağ sayfası üzerinde Teleütçe ile ilgili kısım

Bunların yanı sıra, tehlikedeki Türk dillerini belgelemeye yönelik olarak Uluslararası Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesinin desteğiyle «Son Sesler» adı altında bir proje başlatılmıştır. Proje kapsamında *Tehlikedeki Türk Dilleri El Kitabı* yazılmakta olup bu hususta çeşitli bilgilerin ve fotoğraf, video, harita gibi materyallerin yer aldığı ağ sayfası geliştirilmiş, ayrıca *Tehlikedeki Diller Dergisi* adıyla konuya yönelik uluslararası nitelikli, geniş katılımlı bir dergi yayımlanmıştır. Projenin www.tehlikedekidiller.com adresi üzerinden ulaşılabilen ağ sayfasında tehlikedeki Türk dillerinin listesine, bu dillere ait istatistiksel bilgileri de barındıran bir haritaya, ilgili güncel haber ve röportajlara, ayrıca müziklere ve videolara ulaşmak mümkündür.

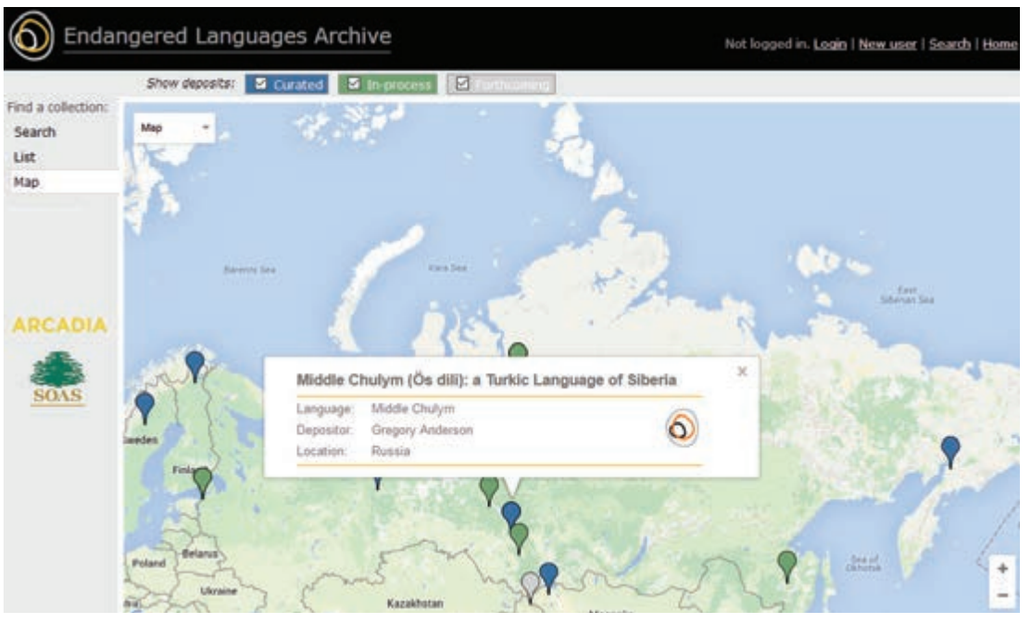

Görsel 2: Son Sesler ağ sayfasının giriş kısmı

Ancak CD gibi ortamlarda yayımlanan çalışmalar, teknolojideki değişimlerle beraber erişilemez ve kullanılamaz duruma gelebilir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan dizüstü bilgisayarların pek çoğunda artık bir CD sürücüsü bulunmamaktadır. Dolayısıyla ilgili ortamlardaki verilerin erişilebilirliğinin de tehlike altına girdiği ifade edilebilir. Nasıl ki eskinin video kasetleri, bu kasetleri çalıştıracak uygun donanımların artık kullanılmaması dolayısıyla günümüz için bir kullanışlılık sunmuyorsa, aynı şekilde artık CD ve DVD gibi medyalar da, gerekli çalıştırıcı donanımın yavaş yavaş kullanımdan düşmesi ve

yerini harici bellek gibi başka teknolojilere bırakmasıyla kendi kendini geçersiz kılacaktır. Dolayısıyla temel donanım (örneğin bir masaüstü bilgisayar ve ekran veya bir dizüstü bilgisayar) dışında başka hiçbir bileşene ihtiyaç duymadan erişilebilecek veri ortamlarına ihtiyaç vardır. Bunun için en uygun zemin ise genel ağ ve bu ağ üzerindeki depolama çözümleridir. Zira bu çözümler (örneğin bulut sistemi), sadece bilgisayarlardan değil, telefon, tablet, televizyon, oyun konsolları ve hatta son zamanlarda akıllı saatler üzerinden de erişilebilir durumdadır. Bunlar göz önünde bulundurulduğunda, örneğin bir CD veya DVD içeriğine, başka herhangi bir donanıma ihtiyaç duymadan fiziksel olarak bir akıllı saatten veya televizyondan erişmek mümkün değildir.

Genel ağın, dil dokümantasyonuna ait ham veri veya çıktıları platformlardan ve medyalardan bağımsız olarak yayabilmeye olanak sağlaması, onun önemini diğer araçlara ve medyalara göre bir kat daha artırmaktadır. Batıda çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından desteklenen ve dillerin genelini veya bölgesel olarak bir kısmını kapsayan Hans Rausing Endangered Languages Project (HRELP)[5] kapsamındaki Endangered Languages Archive (ELAR)[6], Dokumentation Bedrohter Sprachen (DOBES)[7], Open Language Archives Community (OLAC)[8], Digital Endangered Languages and Musics Archives Network (DELAMAN)[9], Pacific and Regional Archive for Digital Sources (PARADISEC)[10] gibi onlarca proje ve bu projelere ait kapsamlı ağ sayfaları hâlen aktifken, Türk dillerinin geneli, bir kısmı veya biri için bu çapta, çıktıları ağ üzerinden yayılabilen bir proje, yine genel ağ tabanlı bütüncül içerik veya uygulamalar mevcut değildir.

Görsel 3: ELAR haritasında Orta Çulım Türkçesiyle ilgili bağlantı

Dijital dosyalar, çok farklı veri türlerinin bir arada kullanılmasına izin vermektedir. Örneğin bir video dosyası aynı anda ses ve görüntü barındırabilir ve buna ilave olarak altyazılar sayesinde transkripsiyonlu metin de senkronize olarak gösterilebilir. Dahası, transkripsiyonlu metnin yanı sıra ilgili metnin başka bir dile çevirisi de aynı zamanda sunulabilir. Dolayısıyla kapsamlı bir düzenleme ile 1) ses, 2) görüntü, 3) transkripsiyon, 4) çeviri eşzamanlı olarak tek video dosyası üzerinden gösterilebilir. Bunu yapabilecek en iyi ortam ise genel ağdır ve üstelik tüm bunlar genel ağ üzerinden herhangi bir ek yazılıma ihtiyaç duyulmadan gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla bir ses kaydıyla birlikte aynı anda transkripsiyonlu metni görmek, bir sözlük girdisini video eşliğinde okumak, ritüelleri metin açıklamasıyla beraber izlemek gibi (Trilsbeek ve Wittenburg 2006: 325) pek çok seçenek artık dijital araçlar sayesinde mümkündür. Bunun yanı sıra video kamera gibi donanımların, dil konuşurlarını motive edici ve harekete geçirici

5 http://www.hrelp.org
6 http://elar.soas.ac.uk
7 http://dobes.mpi.nl
8 http://www.language-archives.org
9 http://www.delaman.org
10 http://www.paradisec.org.au

bir yönünün bulunduğu da belirtilmelidir (Ashmore 2008). Ancak, özellikle içe kapanık toplumlar ve çekingen insanların durumu göz önüne alındığında, bunun tersini de düşünmek mümkündür.

Dijital ortam, çeşitli kaynakların çok yönlü kullanımlarına da izin vermektedir. Örneğin basılı bir sözlükte sadece tek biçimde madde başlarına erişim mümkünken, elektronik sözlüklerde madde başından maddenin açıklamasına, örneklerden meta bilgisine kadar aramaya ve listelemeye izin verilebilir. Örneğin, açıklamasında veya örneklerinde *kalem* sözcüğünün yer aldığı maddeleri basılı sözlükler üzerinden araştırmak pratikte imkânsızdır. Ancak elektronik ortamda gerçekleştirilebilecek bir sorgu ile bu işlem saniyeler içerisinde mümkün olacak ve herhangi bir konumda *kalem* yazımına yer veren tüm madde başları, alt maddeler vs. kısa bir sürede listelenmiş olacaktır. Aynı şekilde, örneğin bir derleme sözlüğünde 'sadece A yöresinden derlenen sözcükleri listele' gibi seçenek teorik olarak mümkündür.

Dil dokümantasyonu sırasında elde edilen verilerin yapılandırılması ve kullanılabilir, analiz edilebilir hâle getirilmesi için çeşitli yazılımlar geliştirilmiştir. Bu tür yazılımlar, artık, dil dokümantasyonu faaliyetinde bulunan araştırmacılar tarafından tüm kapasitesi ve özellikleriyle kullanılmalıdır. Zira bu yazılımlar olmadan 1 gibi birim sürede yapılabilecek bir iş, yazılımlar ile ¼ gibi birim sürede tamamlanabilmektedir. İlgili yazılımlardan bazıları şöyledir: Dokümantasyon sonrası veri çözümlemesi ve yönetimi yapmak için *Toolbox, ShoeBox* ve *FieldWorks Language Explorer*, satır altı çeviri ve analiz yapmak, ses ve video dosyalarını eşzamanlı olarak transkribe etmek için *ELAN*, ayrıntılı sözlük ve sözlükçeler hazırlamak için *WeSay* ve *TshwaneLex*, meta bilgisini saklamak ve yönetmek için *IMDI*. Bu tür yazılımlar kullanılarak hem veriler tamamen dijital ortamda işlenmiş olacak hem de yedekleme ve daha sonra yeniden düzenleme seçenekleri sayesinde uzun süreli çalışma imkânı elde edilecektir.

Verilerin arşivlenmesi noktasında da dijital teknolojinin sunduğu imkânlar hayli fazladır. Artık geleneksel saklama ortamları hâlini alan ve bir bakıma klasikleşen kâğıt, plak, video kaseti, ses kaseti vb. türdeki arşivlemelerin yanı sıra dijital arşivler hem hacim hem de arşivleme işlevlerinin çokluğu, kolay düzenlenebilirlik ve taşınabilirlik, diğer taraftan maliyetler bakımından avantaj sağlamaktadır. Öte yandan dillere ait veriler ve materyaller on dokuzuncu yüzyıl ile yirminci yüzyılın başlarında sadece yazılı metinlerden ibaretti ve tahmin edilebileceği üzere bunlar ya belli arşivlerde erişilebilir ya da hiç ulaşılamaz durumdaydı. Dijital arşivleme, bu tür klasik-geleneksel arşivlemenin aksine dil dokümantasyonu verilerinin kalıcı bir şekilde saklanması ve geniş kitlelere yayılmasını mümkün kılmıştır (Johnson 2004: 140-141). Yeni nesil arşivleme olarak da adlandırılabilecek bu yöntemde bir kütüphane dolusu kitap veya binlerce sayfadan oluşan notlar sadece birkaç santimetrelik cihazlarda taşınabilmekte, hatta görünür bir depolama/saklama aygıtına gerek kalmadan genel ağ üzerinden arşivlenebilmektedir. Bunun yanı sıra, dokümantasyon sırasında elde edilecek verilerin kaybı ve bu verilerin kalitesindeki/miktarındaki azalma ihtimali, klasik dokümantasyon ve kayıt yöntemlerinde (kâğıda not alma vs.) son derece fazlayken, artık yeni nesil kayıt teknolojileri sıfır kayıpla kayıt almaya imkân sağlamaktadır. Ayrıca yine klasik dokümantasyon yönteminde kayıt ve düzenleme gibi işlemlerle zaman kaybı ortaya çıkarken, dijital dokümantasyonda bu kayıp en az seviyededir. Bu da, sonrasındaki arşivleme sürecinin daha iyi yönetilmesini ve ilgili aşamada veri kaybını en az indirmeyi temin etmektedir. Bunun yanı sıra arşivlenen veriler, akademik çalışmaların dışında dil topluluklarının dilsel ve kültürel aktivitelerinde de kullanılabilir olacaktır (Conathan 2011: 254). Dolayısıyla dil arşivlerinin kamu faydası gözetilerek düzenlenip yayımlanması da önem arz etmektedir.

3. Dil dokümantasyonu ve veri tipleri

Dil dokümantasyonu, esas olarak üç tip verinin ortaya çıkmasına zemin hazırlar: ham veri, birincil veri ve ikincil veri. Ham veri, dokümantasyon sırasında kayıt altına alınan ve doğrudan müdahale gerektirmeyen veri tipi olarak tanımlanabilir. Video kayıtları, ses kayıtları, fotoğraflar, dillere ait eserlerin dijital olarak taranıp herhangi bir düzenlemeden geçirilmeden bilgisayar ortamına aktarılmış biçimleri ve diğer unsurlar ham verileri oluşturur. Ham veriler üzerinde kalite artırımı veya fazlalıkların atılması, eksik kısımların birleştirilmesi veya tamir amacıyla düzenleme veya silme işlemleri yapılabilir. Ancak verilerin içeriğine herhangi bir müdahale, bu veri tipinin statüsünü değiştirecek ve özgünlüğünü ortadan kaldıracaktır. Bu tip veriler kamuya tamamen açık olabilir ve ilgili verilerden sadece dil uzmanları değil, başka disiplinlerden uzmanlar da faydalanabilir. Dolayısıyla ham verilerin çıktıları sadece dilbilimi ilgilendirmez, başka disiplinlerden pek çok alt çalışma alanı da bu verilerden istifade edebilir.

Birincil veri, ham veriler göz önünde tutularak ve onlardan faydalanılarak oluşturulmuş veri tipidir. Himmelmann (1998; 2006) tarafından genel itibariyle üç ana başlıkla (gramer, metin ve sözlük) sınırlandırılan bu veri tipinin ortaya çıkışı dilbilimsel bilgi ve uzmanlık gerektirir, ancak ilgili verilerin kullanımı aynı zamanda kamuya açıktır. Gerek ham gerek birincil veri genel ağ üzerinden yayımlanabilir ve her iki veri türü de dil sürdürümü, dil öğretimi vb. faaliyetlerde etkin rol oynar.

İkincil veriler, gerek ham verilerden gerek birincil verilerden üretilebilir ve çalışma alanı doğrultusunda artık sadece dilbilimini ve dilbilimcileri ilgilendirir. Bu tip veriler daha çok akademik/bilimsel faaliyet grubuna girer. Ancak birincil ve ikincil veriler artık dokümantasyondan daha çok tanımlamanın sınırına ulaşır. Ancak dokümantasyon ve tanımlama birbirinden bağımsız düşünülemeyeceği için, veri tipleri arasındaki bağlar dolayısıyla bir devamlılıktan söz edilebilir.

Üç veri tipi de esas itibariyle bir öncelik-sonralık ilişkisine tabidir. Öyle ki, ham veri, yani ilk veri tipi var olmadan diğer veri tiplerinin ortaya çıkması mümkün değildir. Aynı şekilde, birincil veri tipi olmadan da ikincil verilerin ortaya çıkması çok zordur. Bundan hareketle üç veri tipini ve bu veri tiplerine dâhil edilebilecek örnekleri aşağıdaki gibi bir ilişki şeması içerisinde göstermek mümkündür:

ham veri >	**birincil veri** >	**ikincil veri**
-video	-gramer	-teorik çalışmalar
-ses kaydı	-metin	-karşılaştırmalı çalışmalar
-fotoğraf	-sözlük	-tipolojik çalışmalar
-…	-…	-…

4. Dil dokümantasyonu ve ağ sayfaları/uygulamaları

Ağ sayfaları, her türlü bilgi ve veriyi İnternet bağlantısı üzerinden geniş kitlelere ulaştırmada kullanılan en etkili araçtır. Televizyon veya radyo gibi diğer kitle iletişim araçlarının aksine genel ağ tek taraflı değil çok taraflı iletişime imkân tanır. Diğer bir ifadeyle televizyon ve radyoda bilgiler sadece tek taraflı iletilirken, genel ağda çok taraflı bir bilgi iletimi mümkündür. Örneğin kullanıcıların bir haber metninin altına yorum yapabilmeleri ve hatta ilgili metne müdahale edebilmeleri mümkündür. Oysa televizyon ve radyoda bu tür bir müdahale ve yorum imkânı teknik olarak mümkün değildir. Dolayısıyla günümüz için en etkili kitle iletişim aracının genel ağ olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür. Hâl böyle olunca, dil dokümantasyonu noktasında da, dokümantasyon sonuçlarını ve verilerini kitlelere duyurmada, kitlelerin ilgili verilere erişebilmesi hususunda en etkili aracın ağ sayfaları olduğunu bir gerçektir.

Öte yandan ağ sayfaları, bilgiyi sınıflandırma, sınırlandırma, sıralama, bilgi içerisinde çok yönlü arama yapma gibi işlemlere olanak sağlar. Örneğin basılı bir sözlükte madde başları genellikle alfabetik sırayla dizilmiştir ve bunu, söz gelimi sözcük türlerine göre sıralamak, sadece yabancı dillerden geçen sözcükleri listelemek veya sözcüğün okunuşunu dinlemek mümkün değildir. Ancak bir ağ sayfası üzerinden yayımlanmakta olan sözlükte, istenilen her ölçüte göre sıralama veya sınırlandırma yapmak, dahası sözcükleri sesler ve videolar eşliğinde göstermek mümkündür. Öte yandan, örneğin basılı bir ağız çalışması içerisinde derlenen metinleri yaşa, cinsiyete, konuya veya derleme bölgesi gibi herhangi bir ölçüte sıralamak/sınırlandırmak teknik olarak imkânsızken, genel ağ sayfası üzerine aktarılmış bir çalışmada ilgili işlemleri gerçekleştirmek programcılık teknikleri ile son derece kolaydır. Bunun yanı sıra çok yönlü aramalar da, ağ sayfalarında yapılabilecek işlemlerden sadece biridir. Bu sayede, binlerce sayfalık bir metin içerisinde dahi istenilen sözcük veya ifade bir saniye gibi kısa bir sürede bulunabilir. Basılı bir eserde dizin dışında böyle bir durum mümkün değildir.

Dil dokümantasyonu üzerine yayımlanacak bir ağ sayfası disiplinler arası çalışmayı gerektirir. Bu da, bir dilbilimcinin, bir tasarımcının ve bir programcının ortaklaşa hareket etmesi ve eşzamanlı çalışmasıyla mümkündür. Bu yönüyle son derece karmaşık bir yapı arz edebilen ağ sayfalarının görsel veya işitsel açıdan daha da nitelikli olması isteniyorsa video düzenleyiciler/tasarımcılar ve ses uzmanları gibi başka alt disiplinler kapsamında çalışanlara da ihtiyaç duyulacaktır. Öte yandan, amatör düzeyde bir ağ sayfasının yayımlanması için ilgili branşlarda çalışan kişilere ihtiyaç duyulmayabilir. *Blogspot, WordPress* gibi tamamen ücretsiz ve kolay bir şekilde ağ sayfası tasarlamaya ve içerik paylaşmaya izin veren yayın platformları üzerinden de dil dokümantasyonu verileri kolayca paylaşılabilir. Video ve

ses gibi materyaller için de *YouTube* başta olmak üzere ücretsiz bir şekilde video paylaşımı yapmaya imkân sağlayan siteler tercih edilebilir. Ancak yine de tüm ihtiyaçlara cevap verebilecek, yüksek derece işlevselliğe sahip profesyonel görünümde bir ağ sayfası tasarlamak için nitelikli bir ekip çalışmasına ihtiyaç duyulacaktır.

4.1. Dil dokümantasyonu ağ sayfasının genel özellikleri

İçeriği dil dokümantasyonu verileri ile şekillenecek bir ağ sayfasının tasarlanmasından önce, sayfanın tanımlayıcı ve ayırt edici adı ile adresine karar verilmelidir. Uygun bir alan adı ve uzantısı düşünülerek ilgili anahtar kelimeler ve kısa tanım sayfa kaynağında eklenmeli (Golumbia 2011: 169), böylelikle sayfa içeriğinin arama sonuçlarında daha üst sıralarda yer alması hedeflenmelidir. Her ne kadar genel ağ üzerindeki veriye erişim günümüzde *Google* gibi birkaç arama motoru üzerinden sağlanıyor ve dolayısıyla alan adının bir önemi kalmıyor olsa da, arama motoru tarafından yapılan sorgulamalarda üst sıralarda yer almak için çarpıcı ve konuyu en iyi şekilde özetleyen bir alan adı seçimi zorunluluk hâlini almıştır. Alan adı seçimiyle beraber sayfanın hangi dil veya dillerde yayımlanacağına da karar verilmelidir. Bu hususta, ilgili sayfanın İngilizce içerikle yayımlanması veya en azından birinci dilin yanında İngilizce desteğini de sunması, sayfaya dünya genelinden erişim sağlaması açısından son derece faydalı olacaktır. Böylece birden fazla dilde arayüz imkânı sunulmuş olacak ve farklı dil ve bölgelerden kullanıcılar da sayfa üzerindeki verilerden istifade etmiş olacaktır.

Ağ sayfalarına artık sadece bilgisayar üzerinden değil, akıllı cep telefonu, tablet, televizyon hatta saat gibi platformlar aracılığıyla da erişim sağlanabilmektedir. Dolayısıyla bu durum göz önünde bulundurularak, tasarlanacak sayfanın sadece masaüstü veya dizüstü bilgisayarlarla değil, bahsi geçen diğer platform ve ağ tarayıcılarıyla (örn. Internet Explorer, Google Chrome, Mozilla Firefox, Safari vd.) da uyumluluk göstermesi gerekmektedir. Bu noktada *responsive* olarak tabir edilen ve sayfaya erişim sağlayan platformun özelliklerine göre tasarımsal özellikleri değişebilen ağ sayfaları önem kazanmıştır. Dil dokümantasyonu üzerine kurulacak bir sayfanın da bu nitelikte bir altyapı ile tasarlanması son derece faydalı olacaktır. Bununla ilgili olarak, yukarıda bahsedilen ilgili işlemlere ek olarak, oluşturulacak sayfanın arama motorlarında daha kolay bulunabilir ve taranabilir olmasını sağlamak için arama motoru optimizasyonu (AMO/SEO) işlemleri yapılmalıdır. Uygun indeksleme ve sayfalama yapıları, site haritası, robot bilgilerinin tanımlanması, içeriklerin birbirleriyle etkileşim halinde bulundurulması, sosyal medya desteği gibi teknik altyapı bu hususta yapılacak birkaç işlem arasındadır. Bunun yanı sıra ağ sayfasının Android veya iOS gibi çeşitli mobil işletim sistemlerinde çalışabilecek uygulamalarının bulunması da, verilere erişimi kolaylaştıracak ve bunların daha fazla kişiye ulaşmasını temin edecektir.

Oluşturulacak ağ sayfalarına ait belli içeriklerin veya ağ sayfalarının tamamının çevrimdışı görüntülemeye izin vermesi, içeriklerin, İnternet bağlantısının mevcut olmadığı konumlardan da ulaşılabilir olmasını sağlayacaktır. Bu durumda, örneğin İnternet bağlantısının bulunmadığı bir sahada dokümantasyon yapılırken, daha önce aynı alanda veya aynı dille ilgili elde edilen verilerle karşılaştırma yapılması olanağı ortaya çıkacaktır. Ayrıca, dokümantasyonu yapılan/yapılacak dilin konuşurlarının yaşam koşullarına bağlı olarak teknolojik imkânlardan uzak kalması da, çevrimdışı erişilebilen verileri bir bakıma zorunlu kılacaktır. Bu sayede, yaylalarda, bozkırlarda veya başka ortamlarda yaşayan kişilerin İnternet erişimine sahip olmaması bir dezavantaj olmaktan çıkacak; taşınabilir bir bilgisayar veya tablet, hatta bir akıllı telefon veri erişimi için yeterli olacaktır.

Facebook, Twitter, Instagram gibi sosyal medya ortamları, günümüz için etkili birer tanıtım ve paylaşım aracına dönüşmüştür. Dil dokümantasyonu temelinde tasarlanacak bir ağ sayfasının adı verilen sosyal medya ortamlarında da birer hesabı bulunmalı ve gerek güncellemelerin ve yeniliklerin bu ortamlardan paylaşılması yoluyla gerek kullanıcı yorumları ve beğenilerle daha fazla kişiye ulaşılması amaçlanmalıdır. Bu sayede kullanıcılar, ilgili sayfalara abone olup güncellemeleri anında alabileceklerdir. RSS veya e-posta üzerinden abonelik sistemleri de, ağ sayfasında sunulması gereken teknik iletişim ve bağlantı imkânlardan biri durumundadır. Sayfaya eklenecek her yeni içerik veya materyal böylece anlık olarak abonelere teslim edilebilecektir. Soru-cevap veya tartışma/paylaşım forumları gibi alt uygulamalar da gerek kullanıcıların birbirleriyle iletişime geçmeleri ve gerek görüş bildirmeleri, aynı zamanda içeriğe de katkı sağlamaları noktasında önemlidir. Ayrıca bu tür uygulamalar, dokümantasyonu yapılan dilin konuşurlarının da aktif katılımıyla daha faydalı ve kullanışlı bir hâl alacaktır. Bu sayede hem dil konuşurları kendi aralarında yazışma imkânına sahip olabilir hem de bu tür

paylaşım ortamlarında yer alan metinler veya başka biçimde içerikler doğal birer dokümantasyon verisi niteliği kazanabilir.

Sayfa üzerinden sunulacak her veri için en az üç adet anahtar kelime tanımlaması yapılması ve bu anahtar kelimelerin başka içeriklerle ilişkilendirilmesi, her türlü materyalin bir zincir misali birbirine bağlanması ve devamlılığın sağlanması açısından önemlidir. Bunun yanı sıra yine her içerik için belli oranlarda kısa açıklama eklemek ve bu kısa açıklamaları arama motorlarına tanıtmak verilere ulaşımı kolaylaştıracaktır. Böylece ilgili sayfa ve verilere erişim arama motorları üzerinden daha hızlı ve kolay bir şekilde gerçekleştirilebilecek, arama sorguları daha sağlıklı sonuçlar getirecektir. Ayrıca birbirleriyle bağlantılı içerikler de bu sayede ilişkilendirilmiş olacaktır. Bununla birlikte, her içerik sayfasının altına veya yan kısmına "ilgili içerik" sekmesinin eklenmesi de, birbirleriyle doğrudan veya dolaylı ilişkili materyallere ulaşımı kolaylaştıracaktır.

İstatistiklerin tutulması, sayfaları kimlerin ne amaçla ziyaret ettiklerinin belirlenmesi ve buna bağlı olarak da içeriğin ihtiyaçlara göre düzenlenmesi açısından son derece önemlidir. *Google Analytics* gibi ücretsiz ve kapsamlı bir istatistik uygulaması, hangi sayfaların hangi ülkeden, hatta hangi şehir ve kurumdan insanlarca ziyaret edildiği, hangi içeriklerin daha çok okunduğu veya izlendiği, hangi platformlardan sayfalara bağlanıldığı gibi istatistiksel ve teknik veriler sunacaktır. Bu da, içeriklerin ne ölçüde talep gördüğü gibi sonuçlara ulaşmayı kolaylaştıracaktır. Böylece taleplere ve izlenme/okunma oranlarına göre içerik yeniden şekillendirebilir, bu sayede yapılacak ufak düzenlemelerle daha fazla sayıda kullanıcıya hitap edilebilir.

Sayfaların güncelliğinin korunması, hatta belli zaman aralıklarında kullanıcıların ilgisini çekecek verilerin içeriğe eklenmesi de gerek arama sonuçlarında üst sıralarda görünme gerek ziyaretçilerin erişimlerinde devamlılık sağlama açısından son derece önemli bir konudur. Bu noktada, örneğin ilgili dil veya varyantı konuşan kimselere gerekli eğitimin verilerek belli zamanlarda siteye veri yüklemesi yapması sağlanabilir. Bu sayede konuşurlar, bir bakıma kendi dillerini kendileri belgelemiş olacaktır (Grinevald 2003: 60-61). Ancak bunun için gerekli donanım altyapısının da sağlanması gerekir. Zira dokümantasyonu yapılacak dilin konuşurları gerekli fiziksel ve donanımsal şartlara/aletlere sahip olmayabilirler. Bunun yanı sıra oluşturulacak sayfanın 10-15 yıl veya daha ötesi gibi uzun süreli geçerliliğinin ve işlevinin korunması temin edilmelidir. Bununla ilgili olarak gerekli barındırma (*hosting*) altyapısı özenle seçilmeli, sayfaların tamamına hızlı ve kesintisiz erişim sağlanabilmelidir. Ayrıca düzenli aralıklarla (örneğin haftada bir veya ayda bir) tüm sayfaların yedeği alınmalı ve bu yedekler her ihtimale karşı birden fazla fiziksel mekânda saklanmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, eski yedeklerin yenileri ile karışmasını önlemektir. Bu hususta yapılabilecek en önemli işlem, her yeni yedek alınması durumunda eskinin silinmesi, fakat tasarıma ve kodlara ait PSD gibi temel kaynak dosyaların ayrı bir şekilde saklanmasıdır. Bu sayede olası veri kayıplarının önüne geçmede gerekli önlemler alınmış olacaktır.

4.2. İçerik düzenlemesi

Dil dokümantasyonu üzerine hazırlanacak bir ağ sayfasında zorunlu ve seçimlik unsurlar bulunabilir. Örneğin video, ses, metin ve fotoğraf gibi unsurlar, günümüz için bir zorunluluktur ve bunlar dil dokümantasyonunun olmazsa olmazlarıdır. Bunun yanı sıra meta bilgisi (bk. aşağıdaki ilgili bölüm) gibi veriler, harita gibi malzemeler de bir ağ sayfası üzerinde yer alması gereken ögeler arasında sıralanabilir. Tüm bunlardan hareketle dil dokümantasyonu üzerine hazırlanacak bir ağ sayfasında sunulması gereken unsurlar ve özellikler ana hatları ve genel nitelikleri itibariyle şu başlıklar altında değerlendirilebilir.

4.2.1. Genel bilgiler, meta bilgileri ve notlar

Bir dil veya varyantıyla ilgili materyallerin yayımlanmasından/görüntülenmesinden önce ilgili dil veya varyantla ilgili genel bilgilerin aktarılması bir zorunluluktur. Bu, her şeyden önce konuya hazırlık niteliği taşıyacak ve materyalleri daha anlaşılır kılacaktır. Dilin kısaca tarihi, genel itibariyle ses dizgesi, ana hatlarıyla tipolojik özellikleri vs. genel bilgileri oluşturabilir. Meta bilgisi ise, esasında bilginin bilgisine işaret eder ve bu tür bilgi indeksleme için son derece önemli, aynı zamanda kullanışlıdır (Austin 2010: 28; Good 2010: 118). Dille ve dokümantasyon verileriyle ilgili kategorik öz ve kısa bilgiler meta bilgisini oluşturur. Bu hususta konuşur sayısı, dilin konuşulduğu bölge(ler), evrensel kodu, genetik bağlılığı vb. gibi kategorizasyon ve sınırlandırma unsurları dilin kendisiyle ilgili meta

bilgilerden birkaçını oluşturur. Kaynak kişi, kayıt yeri ve tarihi, koordinatlar, kullanılan ekipman, teknik veriler, medya ve dosya bilgileri vs. ise dokümantasyon materyaliyle ilgili meta bilgilerindendir. Fotoğraf, video, ses kaydı gibi her türlü materyalin yayımlandığı sayfada bir bilgi kutucuğu şeklinde bu meta bilgilerinin paylaşılması, materyallerle ilgili arka plan bilgilerinin şeffaflığını sağlayacaktır.

Dil ve dokümantasyon materyalleriyle ile ilgili meta bilgileri bir tablo içerisinde şu şekilde sıralanabilir:

Dil Meta Bilgileri	**Materyal Meta Bilgileri**
Dil ad(lar)ı	Derleyen
Dil otonim(ler)i	Kaynak kişi
Konuşulduğu bölge(ler)	Tarih ve saat
Koordinat aralığı	Bölge
Evrensel kodu	Koordinat
Genetik bağlılığı	Ekipman
Yazı sistemi (varsa)	Telif hakkı bilgisi
Konuşur sayısı	Dosya biçimi
	Dosya öznitelikleri
	Dosya adı
	Kısa tanımı

Dokümantasyon notları, verilerle doğrudan ilgili değildir ve içeriği etkilemez. Bu notlar dokümantasyon öncesinde veya sırasında alınan notlar şeklinde düzenlenebilir. Dokümantasyon öncesinde ve sonrasında karşılaşılan zorluklar, yapılması veya yapılmaması gerekenler, uyarılar ve önlemler, konaklama, yeme içme gibi zorunlu durumlara ilişkin tavsiyeler, ulaşımla ilgili hususlar, güvenlik tedbirleri, ısınma, ayrıca elektrik, su İnternet bağlantısı gibi imkânların durumu, anılar, yaşanan sıra dışı olaylar vb. pek çok konu bu notlara dâhil edilebilir. Ayrıca dokümantasyon ekibiyle ilgili bilgiler, kullanılan alet ve araçlar, yolculuk ve dokümantasyon haritası gibi çeşitli bazı unsurlar da ilgili notlar arasında yer alabilir ve bunların tamamı ayrı bir kısım üzerinden başlıklar hâlinde yayımlanabilir. Bu tür bir içerik, dokümantasyonun arka planına dair önemli bilgiler sunacağı gibi sonraki dokümantasyon çalışmaları için de hatırı sayılır faydalar sağlayacaktır. Ayrıca ilgili bilgiler ve notlar, başka araştırmacıların gerek hâlihazırdaki veriler üzerine yapacağı çalışmaların gerek daha sonra ortaya çıkacak özgün araştırmalar temelinde gerçekleştirecekleri faaliyetlerin seyrini de olumlu yönde etkileyecektir. Tüm bu sebeplerden dolayı "dokümantasyonun hikâyesi" olarak da adlandırılabilecek dil-dışı verilerin oluşturulacak sayfa üzerinden yayımlanması pratiğe dönük somut çıktılar niteliği kazanacaktır.

4.2.2. Video kayıtları

Günümüz teknolojisinin belgeleme alanında sunduğu en etkili çözüm, hiç şüphesiz videodur. Aynı anda hem fotoğraf, hem akıcı görüntü hem ses hem de birden fazla altyazıyı (çeviri/aktarma, satır altı biçimbilgisel çözümleme vs.) bir arada sunabilen video teknolojisi sayesinde tek seferde eşzamanlı olarak bu veri türlerinin tamamına erişmek/bunları izlemek mümkündür. Dolayısıyla, esasında sadece video kaydı dahi sağlıklı ve etkili bir dokümantasyonda ham veri elde etmek için tek başına yeterli olacaktır. Jest ve mimiklerin görüntülenmesine izin vermesi de, videoları dokümantasyon çözümlemeleri için etkili bir araç durumuna getirmektedir. Böylece dokümantasyon sonrasında videoların izlenmesi, dil tanımlamasının daha iyi bir şekilde yapılabilmesini beraberinde getirir. Bununla birlikte, bir dini ritüelin, bir folklorik malzemenin veya bir tarihî olay anlatımının video ile kayıt altına alınması, sadece dilbilimciler için değil başka alanlarda çalışanlar için de malzeme sunacaktır.

Dokümantasyona ait video kayıtlarının genel ağ üzerinden yayımlanması, fotoğraf veya ses kayıtlarının yayımlanmasına göre daha zahmetli ve maliyetli olabilir. Bundaki en önemli etken ise video dosyalarının hacimce büyük olması ve dolayısıyla hem daha fazla sanal alana ihtiyaç duyması hem de yüklenme işlemlerinin uzunca bir süreyi gerektirmesidir. Bu hususta, saklama alanı noktasında bir çözüm olarak *YouTube* gibi popüler video paylaşım siteleri düşünülebilir. Özellikle *YouTube*, gerek saatlerce uzunluktaki videoları barındırabilmesi gerek altyazılandırma ve düzenleme imkânı sunması

sebebiyle, üstelik tüm bunlar için herhangi bir ücret talep etmemesiyle, günümüzdeki en etkili çözümdür. *YouTube*'a eklenen videoların paylaşım özelliğiyle başka sayfalar üzerinden de yayımlanabilmesi mümkündür.

Görsel 4: YouTube üzerinde yer alan ve Living Tongues tarafından yayımlanan bir Tuva destanına ait İngilizce altyazılı video

Dokümantasyon üzerine yayımlanacak videoların ağ sayfasında yayımlanmadan önce herhangi bir video düzenleme programıyla ilgisiz veya hatalı/fazla kısımlarının atılması, hatta çeşitli efektler veya görseller ile daha ilgi çekici hâle getirilmesi hem yüklenme süresini kısaltacak hem videoya olan talebi ve izlenme süresini artıracaktır. Bunun yanı sıra, bütüncül bir şekilde de olsa uzun süren videoları kısımlandırmak veya indekslendirmek dokümantasyon verilerinin daha pratik bir biçimde yayımlanmasını sağlayacaktır. Hangi anlatının veya bölümün hangi dakika/saniyede başladığını yazmak, başlığa tıklanınca videonun ilgili dakika/saniyesinin açılması pratik bir kullanım sunacaktır.

Video kayıtlarının genel ağ üzerinden, özellikle *YouTube* gibi servisler aracılığıyla yayımlanması, kayıtların ses ve görüntüye dayalı kalitelerinin düşürülmesiyle sonuçlanabilir. Bu noktada, gerek bağlantı hızlarındaki görece yavaşlık gerek barındırma alanındaki sınırlılıklar, hacimce çok büyük video dosyalarını sıkıştırma işleminden geçirmeyi gerektirecektir. Bu da, video kalitesinin bir miktar düşmesine yol açabilir. Bu noktada bir video kaydının iki çeşit arşivi tutulabilir. Bunlardan ilki ham ve sıkıştırılmamış, en yüksek kalitedeki video iken, diğeri genel ağda yayımlanmak üzere düzenlemeden ve sıkıştırılmadan geçirilmiş sürümüdür. Ham ve sıkıştırılmamış video kaydı, daha dikkatli analizlerin yapılabilmesi için bir sabit disk sürücüsü içerisinde saklanabilir ve gerektiğinde bu dosyaya başvurulabilir. Genel ağ için sıkıştırılmış ve düzenlenmiş sürüm ise, platformlardan bağımsız erişim için daha küçük dosya boyutuyla çeşitli ortamlara kaydedilebilir.

Ağ sayfasında yer alacak her video kaydıyla birlikte, ilgili videonun meta bilgileri (nerede, ne zaman, kim tarafından hangi ekipman ve parametreler kullanılarak çekildiği), videoda neyin anlatıldığı, videonun çözümlemeli tam metni, önemli kısımlarına bağlantı şeklinde yer imleri gibi video dışı unsurlara da yer verilmelidir. Bu tür unsurlar, videoların daha kullanışlı olmaları ve geri plandaki niteliklerini aktarmaları bakımından önemlidir.

4.2.3. Ses kayıtları

Bir dil dokümantasyonunun temelinde sesli anlatımlar yer alır. Bu hususta, dijital önem ve kullanışlılık bakımından sesli video kayıtlarının hemen sonrasında saf ses kayıtları gelir. Dolayısıyla sesli video kaydının mümkün veya kolay olmadığı durumlarda başvurulacak ikinci en etkili yöntem ses kaydıdır. Her ne kadar videoların sahip olduğu bazı avantajları taşımasalar da, kaliteli bir ses kayıtları dilbilimciler veya başka alanlarda çalışanlar için çözümleme ve belgelemede en az video kadar etkili olacaktır. Dokümantasyona dair ses kayıtlarının genel ağ üzerinden yayımlanması ise videoların aksine,

daha kolay ve zahmetsizdir. Zira ses kayıtları dosya hacmi olarak videolara kıyasla daha küçüktür. Ses kayıtları doğrudan dokümantasyon verilerinin paylaşıldığı ağ sayfasına yüklenebileceği gibi *SoundCloud* gibi servisler üzerinde de ücretsiz olarak barındırılabilir.

Detaylı ve sorunsuz bir dilbilgisel/sesbilgisel analiz için ses kaydının kalitesi son derece önemlidir. Dolayısıyla MP3 gibi sıkıştırılmış biçimler yerine VAW gibi sıkıştırılmamış, yüksek ses kalitesine sahip kayıt biçimleri tercih edilmelidir. Ancak bu tür yüksek kalitedeki ses kayıtlarına bağlı olarak dosya boyutları artış göstereceğinden, genel ağ üzerinde barındırılacak ses kayıtlarında belli oranda sıkıştırmaya gidilebilir. Bu hususta da, videoda olduğu üzere, ham ve yüksek kalitede ses kaydı ayrı bir fiziksel depolama biriminde, sıkıştırılmış ve genel ağda kullanılmak üzere hazırlanmış ses kaydı ise sunucu üzerinde saklanabilir.

Ses kayıtları, dokümantasyonu yapılan dilin ses dizgesinin örnekli olarak açıklanmasında kullanılabilir. Öyle ki, ilgili dilin ses dizgesindeki her bir sesin harf karşılığına tıklanıldığında arka planda sese ait kayıt yürütülebilir ve bunun ardından içerisinde ilgili sesi barındıran bir sözcüğe dair kayıt seslendirilebilir. Dokümantasyonu yapılan dille ilgili karaoke gibi etkileşimli uygulamalar da yine genel ağ sayfası üzerinden gerçekleştirilebilir.

4.2.4. Fotoğraflar

Dil dokümantasyonundan elde edilecek veriler daha çok sözlü olmasına rağmen, yazı diline ait malzemelere dair dokümantasyon da önemli bir yer tutmaktadır. Öyle ki, dokümantasyonu yapılacak dilde yazılmış/çizilmiş tarihî öneme sahip gazete, dergi, el yazması, nadir eserler, şekil ve tablolar, çizimler gibi pek çok materyal bulunabilir. Bu tür materyallerin fotoğraflanarak dijital ortama aktarılması, gerek dilsel gerek kültürel mirasın korunması açısından son derece önemlidir. Ayrıca kaya, ağaç, deri gibi çeşitli doğal ortamlar ve nesneler üzerine kazınmış/çizilmiş dil malzemeleri de, olası kayıplara ve deformasyonlara karşı sadece fotoğraflanmak suretiyle kayıt altına alınabilir. Oluşturulacak ağ sayfasında bu tür fotoğraflara yer verilmesi, ilgili malzeme ve verilerin uzun süreli saklanması ve paylaşılmasına katkı sağlayacaktır. Bunların yanı sıra kıyafet, alet, bitki, resim, portre vb. dil dışı unsurların fotoğraflanması ve kayıt altına alınmasıyla da farklı disiplinlerden araştırıcıların istifadesine çeşitli veriler sunulmuş olacaktır. Böylece bu türden somut kültürel miras ürünleri, zamanla yok olsalar veya kaybolsalar dahi, dijital ortamda saklanmış olacaktır. Ayrıca dil konuşurlarının ve kaynak kişilerin fotoğrafları da, oluşturulacak ağ sayfasını görsel açıdan zengin kılacak ve ilgi çekici hâle getirecektir.

Dijital fotoğraflamanın çeşitli teknikleri vardır. Bunlardan panoramik fotoğraflama tekniğinde yatay olarak belli oradan alanın tamamını dahi tek fotoğraf karesine sığdırabilmek mümkündür. Daha ileri bir teknik olarak 360 derece fotoğraflar da, bir mekânı her boyutta gözlemlemeyi ve o fotoğrafın çekildiği mekânın içerisinde bulunuyormuşçasına izleyebilmeyi mümkün kılar. Dolayısıyla dokümantasyon üzerine kurulacak bir ağ sayfasında, her türlü malzeme ve mekânın hem panoramik hem de 360 derece fotoğraflarına yer vermek, dokümantasyonu yapılan dile ait somut ürünlerin daha iyi bir şekilde izlenebilmesini sağlayacaktır. Dokümantasyon şartlarının ve ortamının nasıl olduğuyla ilgili fikir vermesi açısından da bu tür fotoğraflar son derece faydalı olacaktır.

Ağ sayfası üzerinde yer alacak her türlü fotoğrafla birlikte sunulması gereken çeşitli bilgiler vardır. Fotoğrafın hangi parametrelerle hangi ekipmanla çekildiğini gösteren EXIF bilgilerinin yanı sıra fotoğrafta bulunan malzeme veya verinin ne olduğunu anlatan ufak notlar, fotoğrafın nerede ve kim tarafından çekildiğini bildiren açıklamalar fotoğrafın hemen altında veya yanında yer alması gereken unsurlar arasındadır. Esasında bu bilgiler video ve ses gibi diğer türler için de geçerlidir ve bunlar meta bilgilerinin en önemlilerini oluşturur.

4.2.5. Metinler

Dokümantasyonu yapılan dile ait metinler, dilin yazı dili niteliğine sahip olup olmamasına göre değişkenlik gösterecek, diğer bir ifadeyle, ağ sayfası üzerinde yer alacak metinler genel itibariyle ikiye ayrılacaktır: yazı dili olarak da kullanılan dilin sahip olduğu edebî eserlere vs. ait metinlerin yayımlanması ve yazı dili olarak kullanılmayan dilin video ve ses kaydı sonucu yazıya geçirilen eserleri, anlatıları vd. Her iki metin türünde de, ilgili metinlerin/kayıtların hedef dile aktarılması veya çevrilmesi, ayrıca hem özgün biçimin hem de kaynak dile uyarlanmış biçimin aynı anda sunulması kullanıcılar

açısından faydalı olacaktır. Metinlerle beraber ses veya video kaydına yer verilmesi veya fare imleciyle metnin belli bir kısmının işaretlenmesi sonucu ilgili kısmın ses veya video kaydının gösterilmesi, ağ sayfasının kullanışlılığını artıracak ve bu sayede dijital ortamın sunduğu imkânlardan faydalanılmış olacaktır. Sadece özgün metinlerin yayımlanması durumunda, metinde yer alan sözcüklerin veya öbeklerin/cümlelerin, dilin sözlüğüyle bağlantılı olarak, üzerlerine fare imleciyle gelinmesi hâlinde anlamlarının/hedef dildeki karşılıklarının verilmesi de, son kullanıcı açısından fayda sağlayacaktır.

Ağ sayfası üzerinden yayımlanacak her türlü metin, çok farklı disiplinler kapsamında, daha sonraki akademik çalışmalara zemin hazırlayabilecek bütünlükte olmalıdır. Dolayısıyla metinlerde eksiklik veya hata bulunmaması, bu açıdan önem arz etmektedir. Bu sayede dilbilimciler kadar halkbilimciler, antropologlar, tarihçiler, sosyologlar veya başka ilgili alanlardan çalışanlar da ilgili metinlerden çeşitli yönleriyle istifade edebilirler.

Transkripsiyonlu metinlerin yayımlanmasında SIL tarafından hazırlanan *Gentium* ve *Charis* gibi Unicode (evrensel kodlu) bir yazı tipinin kullanılması, metinlerin düzgün bir şekilde görüntülenmesini ve farklı dosya biçimlerine (Word belgesine, PDF dosyasına vs.) doğru olarak aktarılmasını sağlayacaktır. Bu yazı tiplerini kullanma imkânı olmaması durumunda ise transkripsiyonlu metnin PDF veya resim dosyası şeklinde sayfada yer alması, transkripsiyon işaretlerinin sorunsuzca görüntülenmesini temin edecektir. Bu bakımdan, ağ sayfasında yer alacak metinlere sadece sayfaya erişim sağlanan esas bilgisayardan değil, başka bilgisayar, hatta tablet ve akıllı telefonlar üzerinden de erişim sağlanması, ayrıca farklı üreticilere ait ağ tarayıcıları üzerinden erişim denemeleri yapılması ve özel işaretlerin düzgün görüntülenip görüntülenmediğinin kontrol edilmesi gereklidir.

4.2.6. Sözlükler

Dil dokümantasyonunun en önemli çıktılarından biri de sözlüklerdir. Dijital araçların imkânlarından faydalanılarak kapsamlı ve çok yönlü arama/sıralama/sınırlandırma seçenekleri sunan etkileşimli bir sözlük, ilgili ağ sayfalarında mutlaka yer almalıdır. Sözlükte bulunacak her madde başında sözcüğün okunuşuna dair ses kaydı, fonetik gösterimi, ayırt edici olması bakımından bir fotoğraf veya herhangi bir görsel, bunun yanı sıra mümkünse bir video kaydı da bulunmalıdır. Örneğin, dokümantasyonu yapılan dilin konuşulduğu bölgeye has bir bitkinin veya aletin görseline ya da yine ilgili dil topluluğunca icra edilen bir oyunun video kaydına bu tür bir sözlükte mutlaka yer verilmelidir. Böylece, geleneksel basılı nitelikteki sözlüklerin aksine, güncel teknolojinin sunduğu imkânlar sonuna kadar kullanılmış olacak ve belki de ilgili video ve görseller başka disiplinler (örn. folklor, biyoloji vs.) için de erişilebilir, kullanışlı bir nitelik taşıyacaktır. Yine geleneksel sözlüklerin aksine, hazırlanacak bir elektronik sözlükte çok kapsamlı arama, sınırlandırma ve sıralama seçeneklerine de yer verilmelidir. Örneğin, sadece bitki adlarını listeleme, madde başlarını tematik olarak sıralama veya içerisinde girilen sözcüklerin listelendiği madde başlarını listeleme gibi seçenekler, bu tür bir sözlükte mutlaka yer almalıdır.

4.2.7. Haritalar

Etkileşimli ve çok yönlü bir harita, dil dokümantasyonu için elzem unsurlardan bir diğeridir. Öncelikle, dokümantasyonu yapılan dilin coğrafi konumunu doğru olarak gösteren bir harita tasarlanmalı, ardından bu harita üzerinde hangi bölge veya bölgelerden dokümantasyon yapıldığı işaretlenmelidir. İlgili işaretlemelere tıklanıldığı takdirde o bölge veya yöreden elde edilen malzemelerin listesi verilmeli ve ilgili materyallere bağlantı sağlanmalıdır. Bu türden bir haritada görselliğin yanı sıra kullanışlılık da ön planda olmalıdır. Bu bakımdan, haritanın verilere erişim kısımlarında fotoğraf, video, ses kaydı gibi ayrı ayrı veri türleri sıralanabilir ve ilgili yönlendirmeler doğrultusunda bölgelerden derlenen veriler ve materyaller etkileşimli olarak gösterilebilir.

4.2.8. Uzaktan öğretim materyalleri

Dillerin korunumu ve sürdürümü kapsamında veya dil ölümü gerçekleşmiş bir varyantın yeniden canlandırılması faaliyetlerinde kullanılabilecek öğretim materyalleri, bir dokümantasyon sayfasında yer alabilir. Teknoloji, çevrimiçi dersler sayesinde klasik öğrenmenin aksine ek öğrenme süresi sunabilmektedir (Hugo 2015: 98). Diğer bir ifadeyle, dokümantasyonu yapılan dillerin pedagojik uygulamaları genel ağ üzerinden daha etkili hâle getirilebilir ve dolayısıyla sadece bilgisayar, tablet veya akıllı telefon gibi platformlar üzerinden, mekândan ve zamandan bağımsız olarak derslere erişilebilir. Bu

hususta, bilgi teknolojilerinin, muazzam uzaklıklara dağılmış dil konuşurlarını ve bu dilleri öğrenenleri bir araya getirebileceği de unutulmamalıdır (Holton 2011: 371). Konuyla ilgili olarak çeşitli testler, deneme sınavları, konuşma tanıma uygulamaları, dilbilgisi becerisini geliştirmeye yönelik etkileşimli uygulamalar, çocuklara yönelik oyunlar ve bulmacalar da yine ağ sayfası üzerinden yayımlanabilir. Böylece hem dil edinimi/öğretimi hem de dilin sürdürümü ve sonraki kuşaklara aktarımı noktasında katkı sağlanmış olacaktır.

4.2.9. Diğer uygulamalar

Bir dilin dokümantasyonuna ait sunulabilecek veri biçimlerinin sayısı bunlarla sınırlı değildir. Teorik olarak, dillerle ilgili herhangi bir bilgi veya materyal genel ağda yer alabilir. Yine de, bir dil üzerine hazırlanacak ağ sayfasında kullanışlılık esasında yer alabilecek diğer bazı unsurlar şöyle sıralanabilir:

Bibliyografya

Dokümantasyonu yapılan dille ilgili daha önce yapılan akademik veya popüler çalışmaların, mümkünse ilgili çalışmalarla ilgili bilgi ve bağlantılar verilerek listelenmesi çeşitli açılardan fayda sağlayacaktır Bu hususta kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. akademik yayınlar; projeler, film veya belgeseller, müzik derlemeleri, popüler yayınlar ve daha pek çok unsurla ilgili künye bilgileri kısımlandırılarak ağ sayfasında sunulabilir. Bu unsurların zamanla güncellenmesi de yapılmalı ve gerekirse, sayfa yönetici dışındaki kimselerce de, bir onaydan geçmesi suretiyle, düzenleme/ekleme/silme işlemleri gerçekleştirilebilmelidir.

Klavye

Dokümantasyonu yapılan dilin yazıldığı yazı sistemi ile yazmaya imkân veren, dilin yazı sistemi mevcut değilse ilgili dili yazma işlevi gören bir sanal klavye, ağ sayfası üzerinde yer alabilir. Bu klavye sayesinde dilin sahip olduğu veya onun için geliştirilecek alfabe ile metinler yazılabilir. Böylece, ilgili dilin konuşurlarına kendi dillerini yazabilecek bir klavye sunulabileceği gibi (Paterson 2015: 49), bu dil üzerine çalışan araştırmacılara dili yazım noktasında da kolaylık sağlanmış olacaktır. Bu sanal klavye, donanımsal klavye üzerine yapıştırılacak harf takımları ile de desteklenebilir. Böylece donanımsal klavyeden girilen harfler, herhangi bir işleme gerek kalmaksızın doğrudan bir kelime işlemcisine veya herhangi bir metin alanına aktarılabilir.

İnfografikler

İnfografikler, bir bilgi yığınını veya bilgiler bütününü görsel açıdan estetik grafikler eşliğinde anlaşılır bir biçimde sunan görsellerdir. Bu görseller genelde çok renklidir ve çeşitli simgeler, ikonlar barındırırlar. Dil dokümantasyonu üzerine hazırlanacak bir ağ sayfasında da, ilgili dilin konuşur sayısı, konuşulduğu bölge veya bölgeler, başlıca dilbilgisel özellikleri, genetik bağlılığı gibi kısa bilgiler veya daha genel anlamda öz meta bilgiler bu türden infografikler eşliğinde verilebilir.

Derlemler

Bir dile ait metinleri bir araya getirerek içerisinde çeşitli ölçütlere göre tarama yapmaya izin veren veri yığınları olan derlemler, bilhassa elektronik olarak, farklı analiz ve araştırmalar için son derece önemli araçlar hâlini almıştır. Bir bakıma, genel olarak, metin veri tabanları şeklinde tanımlanabilecek derlemler üzerinden sözcük, öbek veya daha büyük ölçekte sorgulamalar yapılabilir; ayrıca biçimbilgisel veya başka boyutlarda taramalar da gerçekleştirilebilir. Dolayısıyla dokümantasyonu yapılacak dile ait metinlerle oluşturulacak bir derlem, dil üzerine çalışmak isteyenler için pek çok imkân sunacaktır. Bu bakımdan, ilgili ağ sayfasında sınırlı hacimde de olsa genel derlem için ayrı bir bölüm açılması, dil üzerine yapılacak araştırmaları ve analizleri kolaylaştıracaktır.

Bununla ilişkili olarak sözlüksel sıklık listelerine de ilgili sayfa üzerinde yer verilebilir. Örneğin belli bir metin içerisinde hangi sözcük veya dilbilgisel unsurların daha sık kullanıldığı oransal olarak listelendirilebilir. Bu listelemede ise çeşitli ölçütlere göre sıralama ve sınıflandırma işlemleri gerçekleştirilebilir.

5. Olası Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Bir ağ sayfasının yayımlanmasıyla ilgili karşılaşılabilecek pek çok sorun bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı içerik bir kısmı altyapı, bir kısmı ise finansman ile ilgilidir. İçerik ile ilgili sorunların en başında ise telif hakkı gelmektedir. Ağ sayfasının içeriğini oluşturacak materyallerin telif haklarının alınmış olması veya telif hakkı olmayan materyallerin sayfaya yüklenmesi, bu sorunun önüne geçecektir. Video, ses kaydı, fotoğraf, metin veya herhangi bir materyalin telif hakkı ile korunuyor olması durumunda, ilgili hakkın kullanım izninin sağlanması gereklidir. Ayrıca, dokümantasyon sonucu elde edilen veriler de, örneğin kaynak kişilerden gerekli izinlerin (mümkünse yazılı ve imzalı) alınmasından sonra sayfa üzerinden yayımlanmalıdır. Bu sayede, ileride yaşanacak muhtemel telif hakkı sorunları engellenmiş olacaktır.

Ağ sayfasında yer alacak içeriğe kimler tarafından erişilebileceği de muhtemel sorunlara yol açabilir. Bu bakımdan, sayfa üzerinde yer alacak verilerin ya tamamının ya da bir kısmının a) herkese açık b) sadece üyelere açık c) sadece araştırmacı üyelere açık veya d) sadece önceden tanımlanmış kişilere açık olarak şekilde erişim izni düzenlemesi yapılabilir. Ancak, özellikle telif hakkı bulunmayan materyallerin açık erişimli (*open access*) olarak yayımlanması, ilgili materyallere erişim imkânını artıracak ve daha fazla kişinin bu materyallerden istifade etmesini temin edecektir. Öte yandan, sadece araştırmacılara veya önceden tanımlanmış kullanıcılara erişim izni, araştırmacılık durumunun resmî yollardan belgelenmesi kaydıyla gerçekleştirilmelidir. Bir kurum bünyesinde çalışan, bir proje kapsamında görev alan veya daha farklı nedenlerle ilgili materyallere erişmek isteyenler, erişim gerekçelerini bir belge ile arz etmelidir. Bu sayede, bilhassa telif hakkı olan materyallerin yanlış kişilerin eline geçmesinin bir dereceye kadar önüne geçilmiş olacaktır. Bunların yanı sıra, fotoğraf, video kaydı ve ses kaydı gibi materyallerin her birinin, tamamının değil de sadece bir kısmının ön izleme yapılacak nitelikte yayımlanması, tam veya devam sürümlerinin iletişime geçilerek temin edilmesinin sağlanması da bu noktada bir çözüm yolu teşkil edebilir. Ayrıca, üyelik sistemine dayalı bir kullanımda, üyelerin veya önceden tanımlanmış kullanıcıların hangi verilere ne zaman eriştiklerinin bir veri tabanında saklanması da, ileride doğabilecek çeşitli sorunlarda belge niteliğinde olacaktır.

Ağ sayfasındaki verilerin, özellikle yüksek boyutlu video dosyalarının sunucuya yüklenmesi ve burada saklanması, hem hızlı bir ağ bağlantısını hem de çok miktarda boş disk alanını gerektirecektir. 4K (UltraHD) çözünürlüğüne sahip bir ham video dosyasının saniyesi 60 MB kadar yer kaplayabilir. Bu durumda, böyle bir video dosyasının sunucuya gönderilmesi çok uzun süreleri gerektirebileceği gibi, saklama alanı sorunu da ortaya çıkacaktır. Bu noktada, videoların *YouTube* gibi bir video paylaşım servisi üzerinden yayımlanması, en azından saklama alanı sorununa çözüm bulacaktır. Aksi halde, yüksek disk kapasitesine sahip bir sunucu ihtiyacı doğacak ve bu da maliyeti önemli ölçüde artıracaktır. Yüksek boyutlu video, ses ve fotoğraf dosyalarının sadece ağ ortamında yayımlanacak biçimlerinin uygun sıkıştırma araçları ve kodekleri ile sıkıştırıldıktan sonra yayımlanması da, bu noktada bir çözüm yolu olabilir. Ayrıca verimli bir seçme ve eleme sürecinin ardından, sadece hem içerik hem de veri biçimi bakımından kaliteli olanlarının sayfada yer alması da önemlidir. Bu sayede, gereksiz uzunluktaki ve birbirini tekrar eden, ayrıca kalitesiz materyallere yer verilmemiş olacaktır.

Ağ sayfasının, sayfa üzerindeki her türlü verinin ve *MySQL* vb. veri tabanlarının düzenli aralıklarla yenilenmesi, olası veri kayıplarının önüne geçecektir. Aksi halde, fiziksel olarak verileri barındıran sunucuda veya sunucu içerisindeki veri saklama diskinde oluşacak ufak bir hata veya yangın, sel gibi doğal afetler, verilerin tamamının veya bir kısmının ulaşılamaz olması sonucunu doğurabilir. Bu bakımdan, verilerin en az iki farklı coğrafî bölgede konumlandırılacak sunucularda saklanması ve veri akışına bağlı olarak günlük, haftalık veya aylık sürelerde veri yedeklemesinin yapılması son derece önemlidir. Bunun yanı sıra, anlık olarak sayfaya erişilememe sorunları veya erişimde yavaşlık gibi durumlara haftanın yedi günü müdahale edebilecek donanımlı bir teknik destek ekibinin varlığı da şarttır. Bu gibi erişim veya yavaşlık sorunlarının takibinde ise *Pingdom* gibi servisler kullanılabilir. Böylece ağ sayfasında herhangi bir yavaşlık veya sayfaya erişilememe durumu olduğunda gerek eposta gerek cep telefonuna gönderilecek bir kısa mesaj aracılığıyla bilgilendirme yapılabilecek ve erişim/yavaşlık soruna anında müdahale edilebilecektir.

Finansman noktasındaki olası sorun, ağ sayfasının özel bir şirket/çalışan tarafından işletilmesi ve yine özel bir şirket/çalışan tarafından yayımlanmasıdır. Bu bağlamda ağ sayfasıyla ilgili giderler a) içerik ve tasarım güncelleme/düzenleme işlemleri b) yıllık veya başka periyodlarda alan adının devamının sağlanması c) yıllık veya başka periyodlarda barındırma (*hosting*) hizmetinin devamının sağlanması olmak üzere üç başlık altında toplanabilir. Bu üç başlık kapsamındaki giderlerden herhangi

birinin aksaması, sayfaya erişim sorununu da beraberinde getirecektir. Ancak, ağ sayfasının resmî bir kurum veya proje bünyesinde yayımlanması durumunda, en azından kısa vadede, bu sorunların önüne geçilmiş olacaktır. Bu hususta TÜBİTAK, üniversiteler veya başka kamu kurum ve kuruluşları olmak üzere çeşitli mecralardan destek alınabilir. Ayrıca School of Oriental and African Studies (SOAS) gibi uluslararası düzeyde faaliyet gösteren ilgili üniversiteler, kurum ve kuruluşlar ile Endangered Languages Fund veya Volkswagen Foundation gibi organizasyonlara başvurmak yoluyla da faaliyetler devam ettirilebilir.

6. Sonuç

Dil dokümantasyonu günümüz için, artık teknolojiden, bilgi ve iletişim çözümlerinden bağımsız düşünülemez. Derlemelerin ve belgeleme işlemlerinin tam kapasiteyle ve sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için güncel teknolojinin imkânlarını sonuna kadar kullanmak gereklidir. Ağ sayfaları da, bu noktada, özellikle dokümantasyon sonrası süreçte, verilerin yayılması ve kullanıma açılması noktasında büyük önem, hatta gereklilik arz etmektedir. Artık, bir yönüyle genel ağ üzerinde yer almayan çalışmalar yok hükmündedir denilebilir. Dolayısıyla yapılacak her türlü dil dokümantasyonu çalışması bir şekilde genel ağda yer almak durumundadır. Bu, gerek ağ sayfası oluşturma yoluyla olsun gerek mevcut ilgili ağ sayfalarında veya sosyal medyada tanıtım yoluyla olsun, ilgili hususta yapılacak işlemlerin başında gelmektedir.

Geleneksel anlamda dil dokümantasyonlarının çıktıları sadece metin-gramer-sözlük üçlüsü olduğu hâlde, mevcut gereksinimler ve teknolojiler göz önünde tutulduğunda, ilgili üçlü çıktıların artık ihtiyaçları ve talepleri karşılayacak nitelikte olduğu söylenemez. Ham verilerin saklanması ve yayımlanması, aynı zamanda ilgili ham verilerden üretilen birincil ve ikincil verilerin de aynı şekilde saklanması ve yayımlanması modern dil dokümantasyonu kapsamında yapılması gereken öncelikli faaliyetler arasındadır. Bu aşamada, herhangi bir platform veya konumdan sorunsuzca erişilebilen ağ sayfalarının önemi de katlanarak artmaktadır. Yapılacak dokümantasyon öncesi-sırası-sonrası çalışmaların her türlü sonucunun ve bu çalışmalarla ilgili her türden verinin kamuoyu ile paylaşılması, günümüzün gerekliliklerinden biri hâlini almıştır. Bu tür paylaşımlar dil sürdürümü, hatta ölü bir dilin yeniden canlandırılması gibi faaliyetlerde çok etkin olarak kullanılabilecektir. Bu sayede dillerin ve daha küçük ölçekteki varyantlarının sonraki kuşaklara aktarılması sağlanmış olacak, böylece kültürün bir parçası olan dilin korunumu temin edilecektir. Ağ ortamında sunulan her türlü dil malzemesi ve ilgili verilerin, dilleri konuşan kişilerce de erişilebilir olması, dil toplulukları arasında bir algının şekillenmesini de sağlayabilecektir. Böylece, yok olma tehlikesi altındaki dillerin konuşurlarında dillerini koruma altına alma noktasında bir bilinç de oluşmuş olacaktır.

Dil dokümantasyonu üzerine oluşturulacak bir ağ sayfasında sunulan metinler, video kayıtları, ses kayıtları, fotoğraflar veya başka materyaller sadece dilbilimciler/filologlar için değil; folklor, antropoloji, tarih, coğrafya gibi farklı disiplinlerde çalışan araştırmacılar için de yarar sağlayacak, bu materyaller çeşitli uzmanlık alanları kapsamındaki çalışmalara izin verecektir. Pedagojik olarak dil öğretimi gibi faaliyetlerde de, ilgili ağ sayfalarının önemi artacaktır. Uzaktan eğitim başta olmak üzere güncel teknolojik imkânlar, bu tür sayfalar üzerinden erişilebilir hâlde bulunacaktır. Ayrıca, kamuoyunda tehlikedeki diller ve bunların korunmasıyla ilgili bilinç oluşturacak etkinlikler de yine ağ sayfaları üzerinden gerçekleştirilebilecektir. Dolayısıyla dil dokümantasyonu üzerine hazırlanacak ağ sayfaları, dilbilimsel çeşitliliğin korunması ve bu noktada dünya genelinde ortak bir algı oluşması bakımından zorunluluk hâlini almıştır denebilir. Ayrıca bu tür ağ sayfaları, kültürel zenginliğin ortaya çıkarılması, belgelenmesi ve dijital olarak korunması noktasında da önemli işlevler görerek büyük bir boşluğu dolduracaktır. Bilhassa yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan pek çok Türk dili ve bununla ilişkili olarak kültürel unsurları göz önünde bulundurulduğunda, ilgili ağ sayfalarının önemli daha da artmaktadır.

Günümüzde, dillerle ilgili çalışmalar artık sadece makale, kitap, bildiri vb. akademik faaliyetlerin yanı sıra toplum yararına fayda sağlayacak, kamuoyunda belli bir bilinci canlandıracak her türlü popüler yayın, etkinlik ve diğer faaliyetleri de gerektirmektedir. Ancak bu sayede akademik ve bilimsel çalışmalar toplum nezdinde bir fayda getirecek ve itibar görecektir. Bunun başarılmasının yolu ise, içinde bulunduğumuz dönemde daha çok televizyon ve en önemlisi de İnternet gibi ortamlardan geçmektedir. Dolayısıyla dil dokümantasyonuyla ilgili sayfaların bir kısmının kamuoyuna hitap etmesi de önemlidir ve bu, oldukça faydalı çıktıları beraberinde getirecektir. Dil dokümantasyonu üzerine hazırlanacak bir ağ sayfası İnternet dilbilim (*Internet Linguistics*) kapsamında yapılacak faaliyetler arasında da değerlendirilebilecektir. Bu yönüyle ilgili ağ sayfaları birden fazla alt alanda etkileşime sebep olacak ve alanlar arası çalışmalara imkân tanıyacaklardır.

Kaynaklar

Akar, Ali (2006). Ağız Araştırmalarında Yöntem Sorunları. *Turkish Studies* 2, 41-53.

Ashmore, Louise (2008). The role of digital video in language documentation. *Language Documentation and Description* 5, 77-102.

Austin, Peter K. (2010). Current issues in language documentation. *Language Documentation and Description* 7, 12-33.

Conathan, Lisa (2011). Archiving and language documentation. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages.* Peter K. Austin ve Julia Sallabank (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 235-254.

Csató, Éva A ve David Nathan (2003). Multimedia and documentation of endangered languages. *Language Documentation and Description* 1, 73-84.

Demir, Nurettin (2013). *Ankara Örneğinde Ağızların Belgelenmesi (İnceleme - Metinler - Sözlük).* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Epps, Patience (2010). Linguistic Typology and Language Documentation. *The Oxford Handbook of Linguistic Typology* (ed. Jae Jung Song). New York: Oxford University Press.

Golumbia, David (2010). Representing minority languages and cultures on the World Wide Web. *Language Documentation: Practice and values*. (ed. Lenore A. Grenoble ve N. Louanna Furbee). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 159-170.

Good, Jeff (2010). Valuing technology: Finding the linguist's place in a new technological universe. *Language Documentation: Practice and values*. (ed. Lenore A. Grenoble ve N. Louanna Furbee). Amsterdam/Philadelphia: Benjamins, 111–131.

Grenoble, Lenore A (2011). Language ecology and endangerment. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages* (ed. Peter K. Austin ve Julia Sallabank). Cambridge: Cambridge University Press, 27-44.

Grinevald, Colette (2003). Speakers and documentation of endangered languages*. Language Documentation and Description* 1, 52-72.

Haig, Geoffrey, Stefan Schnell Nicole Nau ve Claudia Wegener (2011). Introduction: Language documentation before, after and during the DoBeS programme. *Documenting endangered languages: Achievements and perspectives*. Haig vd. (ed.). Berlin: Mouton, 1-14.

Himmelmann, Nikolaus P. (1998). Documentary and descriptive linguistics. *Linguistics* 36, 161–195.

Himmelmann, Nikolaus P. (2006). Language documentation: What is it and what is it good for?. *Essentials of Language Documentation.* Jost Gippert, Nikolaus P. Himmelmann ve Ulrike Mosel (ed.) Berlin: Mouton de Gruyter.

Holton, Gary (2011). The role of information technology in supporting minority and endangered languages. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages* (ed. Peter K. Austin ve Julia Sallabank). Cambridge: Cambridge University Press, 371-399.

Holton, Gary (2014). Mediating language documentation. *Language Documentation and Description 12: Special Issue on Language Documentation and Archiving*, 37-52.

Hugo, Russell (2015). Endangered languages, technology and learning: Immediate applications and long-term considerations. *Endangered Languages and New Technologies* (ed.) Mari C. Jones. Cambridge: Cambridge University Press, 95-110.

Johnson, Heidi (2004). Language documentation and archiving, or how to build a better corpus. *Language Documentation and Description* 2, 140-153.

Karahan, Leyla (2012). Ağız Çalışmalarında Bilimsel Niteliğin Korunması Üzerine Birkaç Not. *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4, 131-136.

Lehmann, Christian (1992). Das Sprachmuseum. *Linguistische Berichte* 142, 477-494.

Nathan, David (2009). Digital archives: essential elements in the workflow for endangered languages documentation. *Language Documentation and Description* 5, 103-119.

Nathan, David (2011). Digital archiving. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages* (ed.) Peter K. Austin ve Julia Sallabank. Cambridge: Cambridge University Press, 255-273.

Öçalan, Muharrem (2006). Ağız Araştırmalarında Bilişim Teknolojilerinin Kullanılması ve Ağız Tezleri İçin Yenilik Önerileri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/1, 169-188

Paterson, Hugh III (2015). Keyboard layouts: Lessons from the Me'phaa and Sochiapam Chinantec designs. *Endangered Languages and New Technologies* (ed.) Mari C. Jones. Cambridge: Cambridge University Press, 49-66.

Trilsbeek, Paul ve Peter Wittenburg (2006). Archiving challenges. *Essentials of Language Documentation* (ed.) Jost Gippert, Nikolaus Himmelmann ve Ulrike Mosel. Berlin ve New York: Mouton de Gruyter, 311-335.

Woodbury, Anthony C. (2011). Language Documentation. *The Cambridge Handbook of Endangered Languages* (ed.) Peter K. Austin ve Julia Sallabank. Cambridge: Cambridge University Press, 159-186.

AZ NÜFUSLU TÜRK HALKLARININ DİNLERİNE VE İNANÇLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Durmuş Arık

© Wikipedi
Common Çin giysileri giyen Budist Uygur Prensleri

1. Giriş

Tarih boyunca geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türk toplulukları, farklı din ve inançlarla karşılaşmıştır. Türk inançları üzerinde tarihte Mezopotamya, İran, Çin, Hint dinleri ile Musevîlik, Hristiyanlık, Maniheizm ve İslâm'ın etkisi olmuştur. Bu bağlamda bazı Türk toplulukları Budizm, Zerdüştîlik, Musevîlik (Yahudilik), Hristiyanlık, Maniheizm ve İslâm'ı din olarak benimsemiştir. Türklerin özellikle öteden beri çeşitli dinlere ve inançlara karşı hoşgörülü tutumu belirtilen dinlerin Türkler arasında az ya da çok etkili olmasını sağlamıştır. Bununla birlikte yabancı hayat tarzı ve inançların hâkim olduğu bölgelere nüfuz eden Türk topluluklarının, oralarda fazla barınamadığı ve çoğu kez varlıklarını kaybettikleri dikkat çekmektedir. Çin'de Tabgaçlar, Batı Avrupa'da Hunlar, Balkanlar'da Bulgarlar ve Kuzey Hindistan'da çeşitli Türk devlet ve toplulukları bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Balkanlar'dan Çin'in batı kısmına kadar, geniş bir coğrafyada varlık gösteren Türkler tarihî, coğrafî ve siyasî şartlara bağlı olarak varlıklarını sürdürmektedir. Tarihleri boyunca çeşitli inanç sistemlerini tecrübe eden Türkler, çoğu zaman kabul ettikleri dine siyasî destek sağlayarak o dinin gelişip yayılmasına katkıda bulunmuştur. Günümüzde belirtilen coğrafyada İslâm'ı benimsemiş Türk topluluklarının yanında sayıları az da olsa gayrimüslim Türkler de bulunmaktadır. Makalede Türklerin din tarihine genel bir bakış ile birlikte günümüzde Türk topluluklarında din ve inançlar ayrıntıya girmeden ele alınacaktır. Çünkü ayrıntılarıyla incelendiğinde her bir grubun inançları oldukça kapsamlı çalışmaların konusu olacak içeriktedir.

2. Türklerin tarihte karşılaştıkları dinlerle ilişkisi

Hindistan'da MÖ 6. yüzyılda ortaya çıkan, günümüzde Buda olarak anılan Siddhartha Gautama tarafından kurulan Budizm, Türkleri etkilemiştir. Bu bağlamda 4. yüzyılda Hunların bazı boyları Budizm'i benimsemiştir. Özellikle Doğu Hunları, Çin kültürü içinde erimemeye gayret etmiştir. Bu konuda Tabgaçlar gayretli olmuştur. Bütün Kuzey Çin'e hâkim olan Tabgaçlar millî birliğin korunmasına dikkat etmiştir. Tabgaç Devleti'nin en parlak çağını yaşadığı büyük Hükümdar Taiwu (424-452), o sıralar Çin'de yayılmakta olan Budizm'in Türkler arasında nüfuz kazanmasını önlemeye çalışmıştır. İdaresi altındaki Çin topraklarında Budistlerin dinî faaliyetlerini kontrol etmiş, tapınaklarda ayinler dışında din propagandasını yasaklamış, emre uymayanları cezalandırmıştır. Taiwu bu tutumuyla Türk kimliğini Budizm'in bozucu etkisinden korumayı amaçlamıştır. Ancak bu önlemlerin önemini fark edemeyen halefleri döneminde Budizm himaye edilmiş, süreç Tabgaçların bütünüyle Çinlileşmesine zemin hazırlamış (Kafesoğlu, 1999: 126-127), Çinli rahiplerin etkisiyle çoğu Budizm'i kabul etmiştir.

© Süer Eker
eipa.tw Tengri

Budizm'in ve Çin kültürünün etkisiyle millî duygularını ve askerî özelliklerini kaybeden Tabgaçlar bütün topraklarını Çinli hanedanlara intikal ettirmiştir (Günay ve Güngör, 1997: 114-115).

Doğu Hunları gibi Göktürkler de kısa bir süre Budizm'i siyasî nedenlerle benimsemiştir. Göktürklerde Budizm Mukan (552-572) ve Topa Kağan (572-581) döneminde himaye görmüştür. Topa, Budizm'i bir Budist misyoneri olan Jnagoupta'nın telkinleriyle ülkesinde himaye etmiş, bir Budist tapınağı ve Buda heykeli yaptırmıştır (Roux, 1994: 17; Kafesoğlu, 1999: 131).

Göktürkler zamanında Buhara ve Belh, Budizm'in merkezi olmuştur. 630'larda buraları ziyaret eden Budist hacı Hiuen Tsang pek çok Buda tapınağına ve Budist rahibe rastlamıştır. Turfan'da elliye yakın Budist mabedi bulunmuştur (Ögel, 2000: 119). 8. yüzyılda Bilge Kağan bir ara Orhun'da etrafı surlarla çevrili bir şehir yaptırıp içinde Budist mabetleri kurmak istemiş, bu düşüncesini veziri Tonyukuk'a açmıştır. Tonyukuk ona: 'Bu olmaz! Türkler sayıca çok azdır. Buna rağmen biz, Çin'e karşı hep başarı ile karşı koyduk. Biz, suları ve otlakları takip ederek dolaşırız. Halkımızın hepsi savaş sanatı ile uğraşır. Güçlü olduğumuzda savaş alanlarına çıkar, zayıf olduğumuzda dağlara ve derin vadilere ineriz. Eğer etrafı surlarla çevrili şehirler yaparsak kendimizi hapsetmiş oluruz. Buda ve Tao dinleri ise insanlara yumuşaklık ve miskinlik veriyor. Bu sebeple Türklerin yaşayışlarına ve savaşçı ruhlarına uymaz. Çinliler karşısında mağlup oluruz. Türk milletini yaşatmak istiyorsak bu tür mabetlere yer vermemeliyiz.' demiştir (bk. Turan, 1979: 134; Kafesoğlu, 1983: 118; Roux, 1994: 18). Bilge Kağan bu tavsiyeleri doğru bularak görüşünden vazgeçmiştir. Kısa bir Budizm dönemi geçiren Göktürkler, Çin kültürüne gösterdiği tepkiyi Çin'deki diğer dinlere karşı da göstermiştir.

Karluklar (766-840) Budizm'den etkilenen diğer bir Türk topluluğudur. Onlarda daha çok aristokrat zümre arasında yayılan Budizm geniş halk kitlelerini etkileyememiştir (Kafesoğlu, 1983: 137; Günay ve Güngör, 1997: 119-120).

Hunlar ve Göktürklerin kültürel mirasını koruyan Uygurlar önceleri geleneksel inançlarını sürdürürken, daha sonraları Budizm ve Maniheizm gibi dinleri benimsemiştir (Bk. Barthold, 1990: 411-416). Doğu Türkistan'da Kuça, Kum, Tura, Akdağ, Karaşar, Kiriş, Şorcuk önemli Budist merkezleri olmuştur. Turfan'da Uygurca çok sayıda metin bulunmuştur. Ayrıca Uygurlar önemli ölçüde bir Türk Budist edebiyatı ve sanatı meydana getirmiştir. Budanın hayat hikayelerini içeren ve 'Burkan' rahipleri tarafından cemaate anlatılan *Çatikler* bu edebiyatta dikkat çekmektedir. 'Prens Kalyanamkara' ve 'Papamkara' hikâyesi adıyla ünlü 'Edgü Ögli Tigin' ile 'Ayıg Ögli Tigin' (İyi Düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış *Çatikler*dendir. Budanın vaazlarını, Budizm'in inanç ve uygulamalarını içeren *Sudurlar* ile Budist rahiplere yaşam kurallarını anlatan diğer bazı eserler Uygurların meydana getirdiği Budist dini edebiyat arasında sayılmaktadır. Sudurların en ünlüsü Uygurca adı ile *Altun Yaruk*'tur. Uygurlar arasında çok yayılmış başka bir sudur *Sekiz Yükmek* (Sekiz Tomar) adlı eserdir. Bu eser Budizm'e ait dinî ve ahlakî öğretilerle bazı pratik bilgileri içermektedir. Uygur Budizmi, Tantrik Budizmin politeist eğilimlerini monist-panteist bir yorumla dile getirmiştir. Bazı araştırmacılar bu monist-panteist görüşlerin Türk-İslâm Sufiliğinin Vahdet-i Vücud tasavvurunu çağrıştırdığı kanaatindedir. Uygurlar Mahayana Budizmini benimsemiş ve bir süre bu dine hizmet etmiştir (bk. Günay ve Güngör, 1997: 119, 122-123; Klimkeit, 2009: 93-108). Ancak Orta Asya'da İslâm'ın yayılmasıyla birlikte Budizm bu coğrafyadaki Türkler arasında İslâm ile rekabet edememiş, bu inancı benimsemiş küçük birkaç Türk topluluğu dışında silinip gitmiştir.

Eski İran dini Zerdüştilik İran'da Maniheizm'in ortaya çıkmasıyla yönünü Orta Asya'ya çevirmiş ve Türk ülkelerinde etkili olmuştur. İranlıların Türk ülkelerine savaştan çok sulh içinde gelmesi, onların Türkler üzerindeki dinî ve kültürel etkisini artırmıştır. Göktürk devletinin içindeki atlı göçebe Türk halklarından bir kısmı Zerdüştiliği ve bu dini geleneğin uygulamalarını benimsemiştir. Hatta Türk hakanlarının Horasan ve Batı Türkistan'a tayin edilen Göktürk şadları ve yabgularının Zerdüştiliği kabul ederek bu dinin geleneklerini bizzat uyguladıkları da olası görülmüştür (Ögel, 1984: 190-191).

Zerdüştîlik Baykent ve Semerkant'ta etkili olmuş, Buhara'da Zerdüşt mabetleri çoğalmıştır. Fars unsurlar aracılığıyla Türkistan'da yayılan Zerdüştîlik belli dereceye kadar Orta Asya Türk kültür ve sanatını da etkilemiştir. Türkler arasında Zerdüştîliğin etkileri Horasan ve Maveraünnehir bölgelerini aşarak daha geniş alana yayılmış, aynı zamanda Hazar kıyılarında Zerdüştîliği benimseyen Türkler bulunmuştur. Zerdüştîliğin etkileri İslâm'ın yayılmasından sonra da az çok devam etmiştir (Bk. Barthold, 1990: 109-114, 122, 195; Günay ve Güngör, 1997: 127-129).

Maniheizm, Mani (216-277) tarafından kurulan evrensel karakterli, *gnostik* ve *senkretik* bir dindir. Doğuşundan kısa bir süre sonra çeşitli bölgelerde yayılan Maniheizm, önce İran'da Mazdaist, daha sonra da batıda Hristiyan din adamlarının saldırılarına maruz kalmıştır. İran ve Roma yöneticileri tarafından ağır baskılara uğrayınca Roma ve İran'dan kaçan bu din mensupları Türkistan'a sığınmıştır. 7. yüzyılda Horasan'a ve Buhara'ya İslâm geldiğinde Maniheizm mensupları bu bölgede Müslümanlarla birlikte yaşamak zorunda kalmıştır. Emevîler döneminde cizye vermek şartıyla rahat bir nefes alan Maniheistler, Abbasîler döneminde baskılarla karşılaşmış, yaşadıkları Babil bölgesini terk ederek Maveraünnehir bölgesine ve Türkistan'a göç etmiştir. 8. yüzyılın ikinci yarısında (763) Bögü Kağan'ın da yardımlarıyla Maniheizm Uygurların resmî dini olmuştur. Bögü, Tibetlilerin saldırısına uğrayan Çin'i korumak üzere Çin Hanedanınca davet edilmiş ve 763'te Lo-yang seferi gerçekleşmiştir. Bu sefer Türk kültür tarihi bakımından büyük sonuçlar doğurmuştur. Hakan Ötüken'e dönerken Uygurların hayat ve dünya görüşlerinin değişmesi bakımından etkili olan Maniheizm'i Türkler arasında yaymak üzere beraberinde dört rahip getirmiştir. Böylece hayvanî gıdaları yemeyi yasaklayan, savaşçılık duygusunu zayıflatan, Hristiyanlık, Mazdeizm ve Budizm karışımı bir din olan Maniheizm, Hakan tarafından kabul edilerek Türk ülkesinde resmîyet kazanmıştır (Kafesoğlu, 1999: 147). 10. yüzyılda Semerkant, Taşkent gibi şehirlerde Maniheistlere rastlanmıştır (Bk. Tekin, 1962: 1-11; Kitapçı, 2004: 47-62).

Uygurlar güneyde başlıca Çin ve Doğu Türkistan kültürleri ile temas etmiştir. Uygurların Çin'le olan temasları daha çok siyasî bir amaç gütmüştür. Ellerinde Maniheizm gibi kuvvetli bir din ve kültür silahı bulunduran, Maniheizm'i kabul eden, hatta rahiplik mevkilerini ellerinde tutan Uygurlar, yavaş yavaş Çin'in uzak bölgelerine kadar yayılmış, Maniheist mabetleri kurmuş, böylece Maniheizm'i yaymaya çalışmışlardır. Uygur Kağanı da bu din adamlarının faaliyetlerini siyasî nüfuzu ile desteklemiştir (Bk. Ögel, 1984: 348-350). Uygurlar Maniheizm'i siyasî ve kültürel düşüncelerle benimsemiştir. Uygur Devleti'nin Kırgızlar tarafından yıkılışıyla (840) Çin Hükümeti önce Maniheistlerin Çinliler gibi giyinmesini zorunlu tutmuş, daha sonra bütün Mani tapınaklarının yıkılmasını emredip mallarına el koymuş ve Maniheizm'in Çin toprakları üzerindeki varlığına son vermiştir (Tanyu, 1998: 74; Günay ve Güngör, 1997: 129-140).

Doğu Türkistan ve Yedisu çevresinde hüküm süren Uygur Devleti'nde Maniheizm'le birlikte Budizm, Hristiyanlık ve İslâm bir arada yaşamıştır. Müslüman Karahanlılar, Kaşgarlı Mahmut'un eserinde 'kafir' diye nitelendirilen Uygurlarla mücadele etmiş ve Uygurlar arasında İslâm'ı yaymaya çalışmıştır. Sonra İslâm, Uygurlar aracılığıyla Çin'e girdiğinden oradaki 'ilk Müslüman Çinliler' *Huei-ho* (Uygur) olarak anılmıştır (Kafesoğlu, 1999: 150).

Maniheizm Orta Asya'da Uygur Devletleri'nin siyasî desteği ile yine Uygurlar aracılığıyla yayılmış, onların siyasî gücü azaldıkça Maniheizm Orta Asya'daki etkisini kaybetmiştir. Maniheizm yayıldığı bölgede Türk sanatı, düşüncesi ve kültürünü etkilemiştir.

Don - İdil (Volga) - Kafkas üçgenini içine alan ve coğrafi bakımdan kültürel geçiş yolu üzerinde bulunan Hazarlar, Bulan Hakan zamanında Musevîliği benimsemiştir. Hazarların din tarihi aslında oldukça karışıktır. Hazarlar zaman zaman ilk Türk İslâm devleti olarak değerlendirildiği gibi, Musevîlik ile de anılmıştır. İlk önceleri Göktürkler gibi Sasanîlerle ittifak yapan Hazarlar, daha sonra güçlü Müslüman Arap ve Hristiyan Bizans İmparatorlukları karşısında her iki imparatorluğun da dinine itibar

etmeyerek Musevîliği seçmiştir. Hazarlar belirtilen bu güçler tarafından eritilme kaygısıyla siyasî, sosyal ve kültürel düşüncelerle hareket etmiş veya en azından bu düşünceler onların dinî tercihlerinde önemli rol oynamıştır.

Çeşitli kaynakların Hazar ülkesindeki dinî durum hakkında verdiği bilgilerde; bu ülkede Müslümanlar, Hristiyanlar, Musevîler ve putperestlerin birlikte yaşadığı, her bir grubun aralarındaki anlaşmazlıklara bakan kadıları bulunduğu belirtilmiştir (Tanyu, 1998: 45-49; Roux, 1994: 18). Muhtemelen 740 yılında Musevîliği benimseyen Hazarların bu dini kabulünde Musevî, Hristiyan ve Müslüman din bilginlerinin Bulan Han'ın huzurunda yaptıkları bir dini tartışmanın rol oynadığına dair rivayetler vardır. Bununla birlikte Mes'udî Hazarların Musevîliği kabulünün Harun Reşid (768-809) döneminde gerçekleştiğini belirtmiştir. Bu tarihi 10. yüzyıla kadar çıkaranlar da vardır. Yahudi kaynakları ise Hazarların Musevîliği benimsemesinin tarihini 7. yüzyıldan itibaren başlatır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Hazarların Musevîliği kabulünde veya en azından bu dinin onlar arasında güçlenmesinde Bizans'ta İmparator Romanos zamanında (919-944) kendini gösteren dinî baskı ve zorla Hristiyanlaştırma gayretlerinin rolünün büyük olduğu vurgulanmaktadır. Bu dönemde Bizans'ta şiddetli baskılara maruz kalan Yahudiler Hazar Devleti'ne sığınmış, burada hoşgörü ile karşılanmış, himaye edilmiştir. Ancak Musevîliğin Hazarlar arasında Hakan ve çevresi veya en çok yönetici ve aristokrat zümreyle sınırlı kaldığı, geniş kitleleri etkilemediği de belirtilmiştir (Günay ve Güngör, 1997: 161-164). Bu gelişmelere paralel olarak Hazarlar arasında hâkim ve yönetici sınıfın dışında Hristiyanlık ve İslâm giderek yayılmıştır (Kurat, 1972: 35-37). Yaklaşık dört yüzyıl parlak bir dönem yaşayan Hazarlar, Selçukluların İslâm dünyasına hâkimiyeti döneminde tarih sahnesinden çekilmiştir. Halkının büyük çoğunluğu İslâm'da karar kılmış, geride küçük Musevî gruplar kalmıştır.

Türklerin tarihte temas kurduğu dinlerden biri de Hristiyanlıktır. Hristiyan misyonerleri Orta Asya içlerine kadar etki yapmış ve inançlarını yaymayı başarmıştır. Türklerin Hristiyanlık'la temaslarının tarihi çok eskilere uzanmakla birlikte ilk temasların başlangıcı konusundaki bilgiler oldukça bulanıktır. Hristiyanlığın Orta Asya'daki varlığı ile ilgili ilk bilgiler 4. yüzyıldan daha gerilere gitmemektedir.

Türklerin Hristiyanlık'la temasları daha çok 'Doğu Kiliseleri' ile olmuştur. Bu bağlamda Ortodoksluk birinci sırada yer almıştır. Sasanîlerin yakın takibine uğrayan Nesturî Hristiyanların faaliyetleri Orta Asya'da büyük başarılar elde etmiştir. Maveraünnehr'e giren Hristiyanlık hızlı bir şekilde yayılmış, kısa zamanda çevrede hâkim din haline gelmiştir. 4. yüzyılda Herat, Merv ve Semerkant'ta Hristiyanlık piskoposlukları ve metropolitlikleri belirmiştir. 718'de Merv Nesturî Patrikliği bu kentte oturan bir Türk Kağanı'nın ve kavminin Hristiyanlığı seçtiğini kaydetmiştir. Nesturîlik Uygurlar, Naymanlar, Kereitler ve Kıpçaklara nüfuz etmeyi başarmıştır. Hristiyanlık gayretli misyonerleri sayesinde Nesturîlik adı altında Orta Asya'da yayılmış, çeşitli bölgelerde teşkilatlanarak, Maveraünnehr'e İslâm'ın girmesinden sonra bile varlığını sürdürmüştür. Orta Asya'da İslâm'ın yayılması Hristiyanlığı zayıflatmıştır. 15. yüzyılda Nesturîlerin Orta Asya ve özellikle Semerkant'ta sonları gelmiş, büyük olasılıkla bunların çoğu Müslüman olmuş, bu dönemden sonra onların Orta Asya'daki varlığı hakkında bilgi bulmak imkânsız hale gelmiştir (Günay ve Güngör, 1997: 141-147).

Orta Asya'da Nesturî Hristiyanlık dışında 13. yüzyılın sonları ile 14. yüzyılın başlarında Roma Katolik Kilisesi'nin faaliyetleri de gözlenmiş, ancak bu faaliyetler geçici olmuştur. Özellikle 13. ve 14. yüzyıllarda Orta Asya'da Ortodoksluk, belli bir başarı elde etmiş, Moğolistan ve Çin'e ulaşmıştır. Nesturî Hristiyanlık, Bizans Ortodoksluğu, Roma Katolikliği yanında Monofizit Kiliseler arasında sayılan Gregoryen Hristiyanlık da Türk topluluklarından bir kısmını etkilemiştir. Kıpçaklardan bir kısmı Bizans Ortodoksluğu içinde yer alan Gürcü Ortodoks Kilisesine bağlanmıştır. Rusya bozkırlarındaki Kıpçaklar süreç içinde Moğollar, Bulgarlar ve Hazarlarla karışarak günümüze ulaşmış, ancak Macaristan, Balkanlar ve Gürcistan'daki Kıpçaklar Hristiyan kültür içinde erimiştir. 11. yüzyılda Bizans idaresine giren Peçeneklerin önemli bir kısmı kitle halinde Hristiyanlığı benimsemiştir. Bununla birlikte Hristiyanlık göçebe Türkler arasına güçlü bir biçimde nüfuz edemeyip Orta Asya'da İslâm karşısında başarısızlığa sürüklenmiş, kısmen Kafkaslarda, Balkanlarda ve Rus bozkırlarında Türk gruplarını etkilemiştir.

Anadolu'da, Balkanlarda, Doğu Avrupa'da, Rusya'da ve Sibirya'da Hristiyanlık nüfuz etmeyi ve kalıcı cemaatler oluşturmayı başarabilmiştir. Bu coğrafyalarda Hristiyanlığa, özellikle Ortodoksluğa intisap eden Türk boyları, birkaç istisnanın dışında, Hristiyanlaşmakla kalmamış, aynı zamanda Slavlaşmıştır. Balkanlarda ve Doğu Avrupa'da bunun tipik örneğini, Bulgarlar, Kıpçaklar, Macarlar ve

Uzlar oluşturmuştur (Günay ve Güngör, 1997: 148-149). Divan-ü Lügat'it-Türk'ten sonra önemli Türkçe sözlüklerden biri olarak kabul edilen Kıpçakların Hristiyanlaştırılmasında kullanılan, misyonerlerin Latince-Farsça-Türkçe *Codex Cumanicus* adıyla hazırladıkları eser, bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir.

Anadolu'da ve Balkanlarda Hristiyanlaşan ve çoğu eriyip giden zümrelerden bazı gruplar son zamanlara kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri Karamanlılar diğeri Gagauzlardır. Cami'nin de '… Yunan dilini hiç bilmez; gayet saf- hatta Müslüman Türklerden daha temiz, bir Türkçe ile konuşur; kendilerine mahsus kiliselerde Türkçe ibadet ederler, kendilerine mensup papazları vardır.' (Bk. Cami, 1932: 5-25; Moşkov, 1999: 34-40; İbar, 2010) dediği Karamanlılar, Anadolu'da Müslüman Türk kardeşleriyle uzun yıllar birlikte yaşamış, aynı dilde konuşmuş, yazmıştır.

Avrupa'daki Türk kavimlerinden Hunlar, Bulgarlar, Macarlar, Fin ve Baltık denizi kıyısındaki toplumlar Hristiyanlaşmış, ayrı millet bilinci içine sürüklenmiştir. Tarihin seyri içinde birçok Türk kökenli topluluk Hristiyanlaşarak millî ve tarihî bilinçleriyle birlikte kültürlerini kaybetmiştir (Tanyu, 1998: 75-76). Belli bir dönemde Rus nüfuzuna giren Çuvaşlar, Tatarlar, Urumlar, Hakaslar, Gorno-Altaylar (Altay Kişi), Sahalar (Yakutlar), Dolganlar ve Tofalar sistemli biçimde Hristiyanlık propagandasıyla karşılaşmış, belli ölçüde Hristiyanlık bu topluluklar arasında yer edinmiştir.

Orta Asya'da İslâm Talas zaferinden sonra elçileri, tüccarları ve sufileri ile etkili olmuştur. Türkler, İslâm'la ilk irtibat sağladıkları ve bu dini tanıdıkları andan başlayarak diğer din ve inançlardan daha çok etkilenmişlerdir. Bu dönemde Taşkent taraflarında Maniheizm, Bulgarlar arasında Hristiyanlar ve Hazar Musevîleri propaganda yapmışlardır. 921-922 yıllarında İdil (Volga) çevresindeki Bulgar Hanlığı, 940 yılında Karahanlılar İslâm'ı devlet dini ilan etmiştir. Timur zamanında Yedisu bölgesinde bulunan Nesturî cemaat ile Türkistan'ın kuzeyindeki Budist kalıntıları tamamen ortadan kalkmıştır (Tanyu, 1998: 104). Böylece İslâm, Türk toplulukları arasında en yaygın din olarak yerini almıştır. İlk kurulan Müslüman Türk devletleri Tolunoğulları, Ihşidîler, İdil Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler, Eyyubîler, Türk Memlükleri ve Büyük Selçuklulardır. Bunları Anadolu Selçukluları, Anadolu Beylikleri, Osmanlılar ve Memlükler izlemiştir (Yazıcı, 2002).

İslâm'ın hızlı bir şekilde Türkler arasında etkili olmasında çeşitli siyasî ve kültürel nedenler bulunmaktadır. Türk topluluklarının büyük bir kısmı 10. yüzyılda İslâm'ı benimsemiş, 12. yüzyıla gelindiğinde Orta Asya'da İslâm hâkim din haline gelmiştir. Zerdüştîlik ve Maniheizm Türkler arasında artık nüfuzunu yitirmiş, Budizm ve Hristiyanlık, Türk coğrafyasında bir süre karşılıklı mücadele etmişse de İslâm'ın bölgede güçlenmesiyle bu dinler etkisiz kalmıştır. İslâm'ı benimseyen Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar ve diğer Türk Devlet ve Beylikleri bundan sonra Orta ve Yakın Asya'ya egemen olmuş, Orta Asya, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'nın son bin yıllık tarihine yön vermişlerdir (Tanyu, 1998: 111). Böylece İslâm, Asya'da Hristiyanlığı yenmiş, Budizm Moğolistan'da ve Asya'nın güney batısında yerleşmiş, Şamanî inanç ve uygulamalar ise Altay dağları ve Sibirya ormanları bölgesinde Sahalar (Yakutlar), Altaylar ve Hakaslar arasında yaşayışını sürdürmüştür.

Bazı Türk toplulukları süreç içinde kabul ettikleri dinlerle birlikte benliklerini ve kültürlerini kaybetmiştir. Macar ve Bulgarların Hristiyanlaşması yanında Balkanlarda, Doğu Avrupa'da Hristiyanlığı benimseyerek eriyen Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklar bu bağlamda anılabilir. Hazarların bir kısmının Musevîleşmesi ancak günümüzde Karaylar ve Kırımçaklar olarak bu dine mensubiyetlerini sürdürmeleri dikkat çekicidir. Ayrıca Irak, Hicaz, Mısır, Tunus gibi ülke topraklarında etkili olan Türkler Araplarla karışmış, evlenmiş, sonuçta kimliklerini kaybetmişlerdir. Günümüzde Türk topluluklarının çoğunluğu İslâm'ı benimsemiş bulunmakta, ancak Türkler arasında Maniheizm ve Zerdüştîlik dışında dini çeşitlilik sürmektedir. Sayıları az da olsa Budist, Musevî ve Hristiyan Türk toplulukları vardır.

3. Günümüz Türk topluluklarında din ve inançlar

Bugün Türk topluluklarının önemli bir kısmı İslâm'ı benimsemiştir. Anadolu Türkleri başta olmak üzere Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan, Kuzey Kıbrıs Türkleri ile birlikte İran, Rusya, Tacikistan, Afganistan, Gürcistan ve Çin'de (Doğu Türkistan) yaşayan Türk topluluklarının tamamına yakını Müslümandır. Osmanlı Devleti'nin yayılma sahasında bulunan Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Kosova, Makedonya, Suriye ve Irak'ta da Müslüman Türkler bulunmaktadır. Modern dönemdeki işçi göçleri sonucunda birçok batı ülkesinde yaşayan Türkler İslâm'a bağlıdır.

© Natalia Kropotova
Kırım-Yevpatoriya: Karay Kenasasının içi

İslâm dışında Türk toplulukları arasında günümüzde varlığını sürdüren din ve inançlar arasında Musevîlik, Hristiyanlık, Budizm ve Geleneksel Türk İnançları bulunmaktadır. Musevî Türk grupları Karaylar ve Kırımçaklardır. Gagauzlar, Çuvaşlar, Kreşinler (Kreşin Tatarları), Urumlar Hristiyan Türk grupları arasında dikkat çekmektedir. Sarı Uygurlar ve Tuvalar arasında Tibet Budizmi ile geleneksel din birlikte yaşamaktadır. Sahalar, Dolganlar ve Altaylar Ortodoks Hristiyanlıkla birlikte geleneksel inançlarını sürdürmektedir.

3.1. Musevî Türkler

Musevîlik, Hristiyanlık ve İslâm gibi diğer dinlere karşı hoşgörülü bir tutum takınan Hazarlar MS 8. yüzyılda Musevîliği benimsemiş, bu din Hazarların resmî dini olmuştur. Zamanla Bizansın kendi topraklarında yaşayan Yahudileri baskıyla Hristiyanlaştırma girişimlerinden kaçan Yahudiler, Hazarlara sığınmıştır.

Karay kökenli Türkolog Ananiasz Zajaczkowski'ye göre; 'Karay misyonerleri Bizans üzerinden, Karay tebliğinin Hazarlar ve Kıpçaklar gibi Türk halkları arasında çok sayıda taraftar bulacağı Karadeniz ve Hazar bozkırlarına ulaşmışlardı. Bugünkü Karaylar, bu toplulukların kalıntılarıdır.' (Zajaczkowski, 2005: 127). Dolayısıyla 'Karaylar Hazar kültürünün yasal mirasçıları unvanını sonuna kadar hak etmektedir.' (Zajaczkowski, 2005: 133). Artamanov ise '…Bazıları Hazarların başından beri Rabbinist değil, Karay olduklarını ileri sürüyor, ama eldeki kaynaklarda bu konuda herhangi kesin bir veri yok. Dolayısıyla Karay tarihinde birçok husus hala aydınlatılmamış olarak durmaktadır.' (Artamanov, 2004: 575) şeklinde bir değerlendirme yapmaktadır. Her ne kadar Hazarlar arasında Yahudiliğin hangi mezhebinin yayıldığı konusunda farklı görüşler bulunuyorsa da, genel kabul edilen; Yahudiliğin hem Rabbanî hem de Karaî mezhebinin yayılmış olmasıdır (Kuzgun, 1993: 145-165). Günümüzde Karaylar ve Kırımçaklar olarak bilinen Türk grupları Musevîdir.

3.1.1. Karaylar (Karaimler)

İbranice sözlük anlamı 'okumak' olan 'Karai' kelimesi terim olarak, sözlü geleneği (Talmud) ve diğer Rabbanî eserleri reddederek öğretilerini Tevrat'a dayandıran bir Yahudi mezhebini belirtir. Karailer, Tevrat'ı çok okumaları ve ona büyük önem vermeleriyle dikkat çeker. Karailiği ifade etmek için '*Bney Mikra*', '*Ba'le Mikra*' (Kitab-ı Mukaddes Çocukları) sözü de kullanılır. Karaylar günümüzde inanç, dil ve diğer kültür özellikleri bakımından hem Yahudilik hem de Türk kültürü bakımından dikkat çeken küçük dinî ve etnik bir gruptur.

Yahudiliğin bir mezhebine inanan Karaylar Hazarların kalıntıları olarak bilinmektedir. Diğer Yahudilerden farklı olarak Tevrat'ın yorumu mahiyetindeki eserleri kabul etmemektedirler. Günümüzde Karaylar Kırım, Litvanya, Polonya, Rusya Federasyonu'nda ve İsrail'de yaşamakta, hatta Türkiye'de

İstanbul'da yok olma noktasına gelmiş küçük bir Karay cemaati bulunmaktadır (Bk. Arık, 2011: 491-510; Beyoğlu, 2011: 479-490).

© Mikail Cengiz
Kırım Karay Mezarlığı

Osmanlı'da Karaylar'ın kendilerine özgü dinî kurumları bulunmuştur. Yahudilik içinde mülahaza edilen Karaylar, Rabbanî Yahudilerle mezhep farklılıkları dikkate alınarak, ayrı bir cemaat olarak tanınmış, onlar için bağımsız bir dinî idare kurularak cemaat başkanlarına kendi cemaati ile ilgili işlerde kullanılmak üzere ayrı bir mühür verilmiştir (Bk. Eroğlu, 2003: 115, 192-193).

Genel olarak ahiret, cennet, cehennem, hesap ve kitaba inanan Karaylar, meleklere de inanmakta, Allah'ın melekler aracılığıyla emir ve yasaklarını peygamberlerine bildirdiğini kabul etmektedir. Mabetleri için *Kenesa* adını kullanırlar. Karaylarda günde iki kez ibadet edilir. Sabah ve akşam gerçekleştirilen bu ibadetlerde genellikle Zebur'dan dualar okunur, ibadete başlamadan önce el ve ayaklar yıkanır. Ruhban sınıfı olmayan Karaylar, sünnet uygulamasını sıkı biçimde uygular, ayrıca oruç, zekat ve hac ibadetlerini yerine getirirler. Karaylar, Davud'un soyundan gelecek, bütün Yahudileri kurtaracak bir Mesih'in geleceğine de inanırlar.

Türk kökenli Karaylar ile Talmudist Yahudilerin dinî terminolojileri arasında bazı farklılıklar vardır. Karaylar Sinagog yerine Kenesa; diğer Yahudilerin Tanrı için kullandıkları Yehova yerine Tanrı sözünü kullanırlar. Karaylar -belki de İslâm'ın etkisiyle- nadiren de olsa 'Alla' şeklinde Tanrıyı anarlar. Türk Karay dinî inanç ve uygulamaları İsraildekilerden bazı yönleriyle farklılık arz ederken, erken dönem İslâm ve son dönemde özellikle Hristiyan kültürün egemen olduğu bölgelerde Hristiyan etkisini taşır.

3.1.2. Kırımçaklar

Kırımçaklar, 'Tatar Kırımçaklar' olarak da anılan Ortodoks Musevî bir gruptur. Bazılarına göre Türkleşmiş Yahudilerdir. Kırım Tatarları Kırımçakları 'Zülüflü Çufutlar' olarak adlandırır. Kırımçakların Kırım'a yerleşmesi konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte günümüzde Kırımçakların büyük bir bölümü (yaklaşık 700 aile) Karasubazar'da, dağınık olarak ise Akmesçit (Simferepol), Akyar (Sivastopol), Kerç ve Kefe'de yaşar. Çalışkan ve kanaatkâr insanlar olarak bilinen Kırımçakların soyadlarının çoğu Türkçe ya da Türkçeleşmiş kelimelerden oluşur, ayrıca dil, düşünce ve davranış şekilleri diğer Türk topluluklarına benzer.

Kırımçak dili Türk dil grubunun Kıpçak kolundan gelir. Günümüzde Kırımçak Türkçesini bilen ve az çok konuşanlar yalnızca yaşlılardır. Kırım yarımadasında Rus egemenliğinde uygulanan dil, kültür, ekonomik ve siyasî politikalar Kırımçakları da etkilemiş, sonuçta onlar sözlü geleneklerini, maddi ve manevi kültür miraslarını büyük ölçüde kaybetmiştir.

Karayların aksine Kırımçaklar Tevrat ile birlikte onun yorumu mahiyetindeki kutsal kitapları da benimser. İnanç ve uygulamalarda Kırımçakları diğer Ortodoks Yahudilerden ayırmak mümkün değildir. Karaylar ve Kırımçaklar Kıpçak Türkçesinde konuşur, örf, adet ve gelenekleri bakımından Müslüman Kırım Tatarları ile birçok ortaklıkları paylaşırlar (Bk. Kuzgun, 1993; Brook, 2005: 427-428; Altınkaynak, 2008: 35-51; Doğruer, 2007).

Entelektüel bir Kırımçak Türkü olan David Rebi İliç Kırımçakların dininin tamamen yakıştırmalardan hareketle ifade edildiğini belirterek şu bilgileri vermektedir: '1860'lı yıllara kadar Kırımçaklar *kaal* adını verdikleri ibadethanelerde toplanıp birlikte ibadet ederdi. Bu ibadetlerde söylenen dualar yazılı değildi. Kırım Hanlığı Rusya tarafından işgal edildikten sonra bütün etnik halkların bir dininin ve ibadethanesinin olması ve orada ibadet etmesi gerekliydi. Çar'ın din adamları Kırımçakları Yahudi statüsünde sayarak onların Yahudilerle birlikte Sinogoga gitmelerini istediler. Kırımçaklar buna şiddetle karşı çıktıysa da, içlerinden biri İstanbul'a gönderilerek bir Haham getirtildi. Haham çok iyi Türkçe bilen Ortodoks Yahudi Medini Haymshhaya'dır. Haymshhaya Kırımçakların o güne kadar bildiği ve

ibadetlerinde söylediği bütün Türkçe duaları yasakladı ve Türkçe duaların yerine Arami dualar öğretti… 1960'lı yıllarda Karasubazar'da yaşayan Kırımçak aydınlardan Piyer Lakup'a göre Kırımçaklar sabah ve akşam olmak üzer *Kaal*larda Kırım Tatar musiki makamlarında dua etmekteydiler. Karasubazar'da üç Kırımçak ibadethanesi vardı. Bu ibadethaneler kilimle döşeli idi. Yaşlılar arkalarda, gençler ön tarafta otururlardı. İbadethaneden içeri başı açık ve ayakkabı ile girilmezdi…' (Kök, 2009: 1795-1796).

Sayıları birkaç binle ifade edilen Kırımçaklar günümüzde Kırım, Gürcistan, Rusya ve Özbekistan'da yaşamaktadır.

3.2. Hristiyan Türkler

Gagauzlar, Çuvaşlar, Kreşin Tatarları, Urumlar, Hakaslar, Sahalar (Yakut), Gorno-Altay (Altay Kişi), Dolganlar, Tofalar gibi bazı Sibirya Türk grupları resmî olarak Hristiyandır.

3.2.1. Gagauzlar

Hristiyan Türkler denildiğinde ilk akla gelen topluluklardan biri Gagauzlardır. 10. yüzyıldan itibaren Hristiyanlık telkinlerine maruz kalan Gagauzlar bir yandan Rusların, diğer yandan Bizans ve Yunanlılarla çeşitli misyoner teşkilatların faaliyetleri sonucunda Hristiyanlaşmışlardır. Sayıları yaklaşık üç yüz bin civarında olan Gagauzlar bugün Moldova başta olmak üzere eski Sovyet topraklarında, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya ve Türkiye gibi birçok ülkede dağınık olarak yaşamaktadır. Birçok Gagauz belirtilen bu ülkelerde kendi etnik kimliği ile kaydedilmediğinden Gagauzların sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir (Güngör ve Argunşah, 1993: 1-4). Çoğunluğu Moldova'da yaşayan Gagauzlar 1990-94 yılları arasında özerk bir cumhuriyete kavuşmuşlar iken bağımsızlıklarını koruyamamış, onların kurduğu idare Moldova toprakları içinde 'Gagauz Yeri Özerk Bölgesi' olarak adlandırılmıştır. Her ne kadar Bulgar ve Yunan araştırmacıları Gagauzların menşeini Bulgar ya da Rumlukla ilişkilendirmeye çalışıyorlarsa da Gagauzların etnik kimliği ile ilgili tarihî süreç incelendiğinde, onların Oğuz, Peçenek, Kıpçak ve Anadolu Türklerinin karışımı bir Türk topluluğu olduğu söylenmektedir (Güngör ve Argunşah, 1993: 4-8). Anadolu Türkçesine çok yakın bir dil konuşan Gagauzları diğer Türklerden ayıran husus onların Hristiyan inancında olmasıdır.

Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a inen Peçenek, Oğuz ve Kıpçaklardan bir bölümü 11. yüzyıldan itibaren kendi politik çıkarlarını İncil'i empoze etmekte bulan Bizanslıların gayret ve çabaları ile Hristiyanlığı kabule zorlanmış, bunlardan bir kısmı Hristiyanlığın Ortodoks mezhebini benimsemiştir. Gagauzlar tek başlarına bağımsız bir kilise meydana getirememiş, zaman içinde Bulgar ya da Rus kilisesine bağlı kalmışlar ve içinde bulundukları Hristiyan toplumlar içinde bütünüyle erimemişlerdir. Gagauzların büyük bir çoğunluğu Moskova Patrikliğine bağlıdır. Böyle olmakla birlikte eskiden olduğu gibi günümüzde de Gagauzlar arasında Baptist ve Adventist Protestan gruplar bulunmaktadır. Bunlar artık Gagauz Yeri'nde kilise kurabilecek sayıya da ulaşmıştır.

Gagauzlar çoğunluk itibariyle Ortodoks olmalarına rağmen onların Hristiyanlık anlayışı, eski gelenekleri ile karışmış ve kaynaşmıştır. Gagauz Hristiyanlığı; Balkan yarımadasının çeşitli kültür ve dinlerin geçiş yolu üzerinde bulunması, Gagauzlar'ın Hristiyanlığı değişik zamanlarda kabul etmesi, uzun zaman Müslümanlarla birlikte yaşamaları, yaşadıkları bölge sınırlarının çok sık değişmesi gibi nedenlerle eklektik bir karakter arz eder (Güngör ve Argunşah, 1993: 54-58). Bu bağlamda Gagauzlar 'Allah' terimini kullanır. Tanrı kelimesi ise ikinci planda kalmıştır. Ancak burada kullanılan Allah terimi İslâm'daki tanrıyı ifade için değil, Hristiyan ilahiyatında kullanılan Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'tan oluşan Üçleme'deki (Trinity) 'Baba' unsuru belirtmek için kullanılır. Gagauzlar ayrıca cennet, cehennem, melek, şeytan, hac, oruç, haram, helal gibi terimlere de dini terminolojilerinde yer verirler. Gagauzların kullandığı bu terimler Hristiyan ilahiyatındaki anlamları ile kullanılır (Güngör ve Argunşah, 1993: 58-60).

Gagauzlar Kudüs'ü ziyaret eden erkeklere 'Hacı', kadınlara ise 'Hacıka' derler. Hacı adaylarının hacca uğurlanışı ve hacıların karşılama töreni Anadolu'da yaşayan Müslüman Türklerinkine benzer. Gagauzlar Hristiyanlığın temel esprisine aykırı olarak kurban ibadetine önem verirler. Önemli bir işe başlarken ya da iş başarıldıktan sonra kurban keserler. Ölen kimse için 'can pidesi' dağıtırlar. İslâm'da olduğu gibi Gagauzlar ana ve babalarının ruhları için fakir, öksüz ve kimsesizlere yardımda bulunur; pınar, köprü yapar ve buna da 'Hayır' adını verirler (Güngör ve Argunşah, 1993: 62). Orta Asya Türk kültür unsurlarından Canavar Yortusu (Kurt Bayramı), Allahlık (Iduk) uygulamasını yapar, Bogomolizmin etkisiyle hikâye ve masallarında Şeytan - Tanrı mücadelesine yer verirler (Güngör ve Argunşah, 1993: 68-69).

© Fedor Kıssa
Gagauz: Kolada, İsa'nın Doğum Günü

Gagauzların halk hikâyeleri, masalları, efsaneleri, türküleri, manileri, tekerlemeleri, bilmeceleri, atasözleri, fıkraları kısacası halk edebiyatı ve doğumdan ölüme kadar folkloru Anadolu Türk halk edebiyatıyla ve folkloruyla birçok ortak ve benzer özelliğe sahiptir (Güngör ve Argunşah, 1993: 35-39; 70-101).

1988 yılından bu yana *Ana Sözü* adlı gazete başta olmak üzere Gagauz yerleşim yerlerinde küçük çapta Gagauz Türkçesiyle yerel gazeteler yayınlanmaktadır. *Ana Sözü* yayınını bir süre Kril ve Latin alfabesiyle birlikte sürdürmüş, sonra tamamiyle Latin alfabesine geçmiştir. Bunun dışında *Gagauz Sesi*, adlı bir başka gazete ile *Saba Yıldızı* adlı bir dergi ve *Kırlangıç*, *Güneşçik* adlı çocuk dergileri Gagauzların süreli yayınları arasında sayılmaktadır.

3.2.2. Çuvaşlar

Çuvaşlar, Tarihte ilk Müslüman Türk Devletleri arasında sayılan İdil-Bulgarlarının bakiyeleri olarak bilinirler. 16. yüzyılda topraklarının Ruslar tarafından işgal edilmesiyle birlikte yoğun olarak Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikalarına maruz kalan Çuvaşların 2010 yılında yapılan Rusya Federasyonu'ndaki sayıma göre toplam nüfusları 1436000'dir. İdil-Ural bölgesinde yaşayan Müslüman Tatarlar ve Başkurtlardan ayrılan, Hristiyan olarak bilinen Çuvaşlar, Rusya Federasyonu'nda Tataristan, Başkurdistan ve Fin kavimlerinin oluşturduğu özerk cumhuriyetlere komşu olarak Çuvaşistan Özerk Cumhuriyeti'nde varlıklarını sürdürmektedir. Genel olarak Müslüman Türk toplulukları ile yakın ilişki içine giremeyen Çuvaşlar Türk Dünyasından adeta soyutlanmış gibidirler.

Çuvaşlar Rusların bölgeyi ele geçirdiği zamana kadar 'İslâm kültür sahası'nda yaşamışlardır. Sayıları 1989'da 1773000 olan Çuvaşların 2002 nüfus sayımında nüfusları 1673000'e, 2010'da ise 1436000'e gerilemiştir. Bu durumun başlıca nedeni, kapalı toplum halinde yaşayan Çuvaşlardaki nüfus artış oranındaki düşüklüğün yanında, çoğunluğunun Hristiyan olması nedeniyle daha hızlı bir erimenin gerçekleşmesi ve gittikçe Ruslaşıyor olmalarıdır (Yiğit, 2012: 23). Çuvaşların Rus egemenliğine girmesi onların Tatarlaşma sürecini kısmen durdurmuş, ancak bu kez de onların Ruslaşma sürecini başlatmıştır.

Çuvaşlar arasında günümüzde en yaygın dinin Hristiyanlık olduğu bilinmektedir. Bu nedenle Türk dünyasında Çuvaşlar denildiğinde onların Hristiyanlığı akla gelmektedir. 16. yüzyıl ortalarında Çuvaşların yaşadığı bölge Çarlık Rusya idaresine girmiştir. Bu tarihten sonra diğer gayri Rus unsurlarla birlikte Çuvaşlar da Rusların uyguladığı dini, kültürel ve ekonomik uygulamalarla Hristiyanlaştırılmaya çalışılmıştır. 16. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar Çarlık Rusyası bu yönde uyguladığı çeşitli metotlarla amacına ulaşmak istemiştir. Çuvaşların Hristiyanlaştırılması için uygulanan metotlar

© Süer Eker
Gagauz Yeri

zaman ve şartlara göre değişmiştir. İlk olarak, Çarlık idaresinin sağladığı maddi desteklerle Kazan'da, kilise idare merkezi ve Çuvaşlara yönelik faaliyetlerin de gerçekleştirileceği bir Piskoposluk kurulmuştur. Bunun yanında hızla Çuvaş yerleşim birimlerinde kiliseler, manastırlar ve okullar açılmış, daha sonra bunların sayısı artarak devam etmiştir. 16. yüzyılın ortalarında başlayan bütün girişimlere rağmen Çuvaşların esas kitlesinin Hristiyanlaşması 18. yüzyılda ve 19. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Çarlık idaresinin desteğini alan Rus Ortodoks Kilisesi 18. yüzyılda uyguladığı misyoner faaliyetlerini temelde idari ve ekonomik tedbirlerle ve eğitim politikalarıyla desteklemiştir. Genel olarak idari ve ekonomik tedbirler Hristiyanlığı kabul edenleri ödüllendirmek, bu dini kabule yanaşmayanları cezalandırmak şeklinde uygulanmıştır. Bu dönemde uygulanan eğitim politikasıyla Çuvaşlar arasında yeni manastırlar, akademiler ve okullar açılmış, açılan kurumlarda Çuvaşlar eğitim görmüş; Çuvaş din adamları ve Hristiyanlığı kendi akrabaları ve soydaşları arasında öğretecek öğretmenlerin yetiştirilmesine çalışılmıştır. Ayrıca bu süreçte ana dilden yararlanılmış, Hristiyanlığa ait çeşitli edebiyat Çuvaşça'ya aktarılmıştır (Nikol'skiy, 1912: 97-101).

Çuvaşlar arasında baskılarla Hristiyanlığı yerleştirme politikaları tam olarak amacına ulaşamamış, Çuvaşlar şekil olarak Hristiyanlığı benimsemiştir. 19. yüzyılda Çuvaşlardan vaftiz olmayan kesim ısrarla Hristiyanlaştırma politikasına ve misyonerlerin baskılarına karşı koymuş, hatta İslâm'a dönme ve geçme girişiminde bulunmuşlardır. Onların bu tepkisi Çarlık idaresini misyoner faaliyetlerinin niteliğini ve yönünü gözden geçirmeye sevk etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında daha barışçıl metotlara başvurulmuştur. Bu politika ışığında 'İlminskiy Sistemi' adı verilen N.İ. İlminskiy'nin Ruslaştırma - Hristiyanlaştırma sistemi ortaya çıkmıştır. Bu sisteme göre okullar açılmış, açılan okullarda Çuvaş çocuklarına kendi anadillerinde Hristiyanlık eğitimi verilmiştir. Bu yöndeki faaliyetleri desteklemek amacıyla 'Guriy Kardeşliği' ve 'Kitab-ı Mukaddes Topluluğu' gibi misyoner teşkilatlar ortaya çıkmıştır. Bir Çuvaş olan İ.Ya. Yakovlev, İlminskiy Sistemi'ni Çuvaşlara uyarlamış, özellikle eğitim faaliyetleriyle Hristiyanlaşma süreci devam etmiş ve Çuvaşların önemli bir kısmı bu süreçte Hristiyanlaşmıştır. Bu yöndeki uygulamalar 1917 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan sonra din karşıtı politikalara başlanmıştır.

Çarlık idaresinin 18. ve 19. yüzyılda baskı yoluyla Çuvaşları Hristiyanlaştırmada başarılı sayılmadığı araştırmacılarca vurgulanmıştır. Dönem hakkında bilgi veren kaynaklarda; Çuvaşların büyük çoğunluğunun misyonerlerin kayıtlarında şekil olarak Hristiyan kabul edildiği, gerçekte vaftiz olmayan diğer kardeşlerinden farksız yaşadığı bildirilmiştir. Bu konuda V.A. Sboyev 19. yüzyılda şunları kaydetmiştir: ' Hristiyanlığa girenler… Şiddet yoluyla inanıyorlar. Çuvaşlar bizim dinimizin hakikatleri hakkında az da olsa bir anlayış sahibi değiller. Onların kendileri vaftiz oluyor, çocuklarını da vaftiz ediyorlar, hastalık durumunda günah itirafında bulunuyorlar. Ancak anlamadan kutsal sırra katılıyorlar. Genellikle onlar hayatları boyunca kilisede yalnızca üç kez bulunurlar; vaftiz olduklarında, evlendiklerinde ve ölü duası okuduklarında…' (Sboyev, 1856: 12).

Çuvaşlarda Hristiyanlığı özel olarak araştıran N.V. Nikol'skiy'nin tespitleri de bu bağlamda ilginçtir. Nikol'skiy vaftiz olan Çuvaşları, dini bakımdan; 'gerçek anlamda Hristiyan olanlar', 'Çift İnançlılar' ve 'Geleneksel Dinini Sürdürenler' şeklinde üçe ayırmaktadır. O, birincilerin yüzlerce, ikincilerin binlerce, üçüncülere ise her yerde rastlanabileceğini, onların Hristiyan isimleri taşıdıkları halde Hristiyan örf ve adetlerini yerine getirmediklerini, kiliseye hiç gitmediklerini ve geleneksel dinlerini devam ettirdiklerini belirtmektedir (Nikol'skiy, 1912: 202). Bütün bu tespitler Çarlık döneminde uygulanan politikalarla Çuvaşların istenen düzeyde ve nitelikte Hristiyan olmasını sağlayamadığını göstermektedir. Bununla birlikte kaynaklarda yer alan bilgilere göre vaftiz olan Çuvaşların büyük

çoğunluğunun Hristiyanlık hakkındaki inanç ve anlayışları senkretik özellikler taşımaktadır. Çuvaşların Hristiyanlık öncesi inançları Ortodoks Hristiyanlıkla iç içe girmiştir. Çuvaşlar günümüzde İsa'nın Tanrılığı, tanrının annesi, melekler, azizler, ikonlar ve Hristiyan bayramları ile ilgili inanç ve uygulamalarına geleneksel inançlarında yer alan tasavvurları taşımıştır.

Hristiyan Türk grupları arasında sayılmakla birlikte tarihi süreçte Çuvaşlar arasında İslâm'ın yayıldığı da bilinmektedir. İdil Ural bölgesinde Tatarlar İslâm'ın güçlü temsilcileri olarak görüldüğünden süreç içinde İslâm'ı benimsemiş Çuvaşlar arasında 'Tatarlaşma' yönünde bir değişim gerçekleşmiştir. Çuvaşlar, yaşadıkları bölgeye İslâm'ın ulaştığı İdil-Bulgar Devleti döneminden başlayarak uzun süre İslâm kültürünün etkisinde kalmışlardır. Yaşadıkları bölgenin Rus egemenliğine geçmesinden sonra da Çuvaşların soydaş Müslüman Türk grupları ile ilişkileri belli düzeyde sürmüştür.

© Mapripa Eskeeva & Gülgayşa Sagidolda

İdil Bulgar Devleti döneminde İslâm'ı kabul eden Çuvaşların camilerinin, dini eğitim veren okullarının faaliyette bulunduğu ileri sürülmüştür (Braslavskiy, 1997: 18). İdil Bulgar Devleti, devletin bünyesinde yer alan Çuvaşlar, Mariler ve Başkurtlar arasında İslâmın yayıldığı propaganda merkezi haline gelmiş, Bulgar devlet idarecileri İslâm'ın yayılması ve güçlendirilmesiyle ilgilenmiştir. İslâm Çuvaşlar arasında Altındordu Devleti döneminde de önemli ölçüde yayılmıştır. Ancak bu dönemde İslâm'ı kabul eden Çuvaşlar, Tatarların etkisine maruz kalmıştır. Bu durum İslâm'ı kabul eden birçok Çuvaşın, Tatar isimleri almasıyla, daha sonra da bu kesimin Tatarlaşmasıyla sonuçlanmıştır. İslâm'ı kabul eden Çuvaşlardan Müslüman din görevlileri de teşekkül etmiş, bunlar arasında kadılar, müderrisler ve muhtesipler bulunmuştur (Arık, 2007a: 40).

Altınordu'nun 15. yüzyılın ikinci yarısında dağılmasıyla eski Bulgar Devletinin yerinde Kazan Hanlığı kurulmuş, Çuvaşlar bu yeni devletin sınırları içerisinde varlığını sürdürmüştür. Tarihi kayıtlar 16. yüzyılda Kazan Hanlığında yaşayan Çuvaşlar arasında Müslümanların bulunduğuna dikkat çekmiştir. O dönemde Tatarlarda yaygın olarak kullanılan Hudyabey, Takbulat, Kayperda, Aytugan gibi adların Çuvaşlar tarafından da kullanıldığı, bir kısım Çuvaş yerleşim biriminin Müslüman Tatarlarla sıkı sıkıya çevrildiği, eski Çuvaş yerleşim birimlerinde yaşayan Çuvaş kökenli Müslümanların 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde artık Tatarlaştıkları, Tatarca konuşur-yazar hale geldikleri ve bu kesimin kendi Çuvaş köklerini unuttuklarına dikkat çekilmiştir. Tataristan sınırları içinde bugün Tatarca konuşan yaklaşık 150 bin Çuvaş varlığını sürdürmekte olup, bunlar İslâm'ı benimsemiştir (Arık, 2007a: 41).

Günümüzde çoğunluğu Ortodoks Hristiyan olarak bilinen Çuvaşların bir kısmı 'Geleneksel İnançlarını' yaşatmaktadır. Çuvaşların geleneksel inançları, Türk topluluklarında geçmişten günümüze yaygın olan Tanrı merkezli inanç sistemidir. Bu inanç sisteminde iyi ve kötü ruhlara, yer-su ruhlarına, ölümden sonraki yaşama inanç vardır. Zaman içinde Geleneksel Çuvaş İnançları İslâm ve Hristiyanlık'tan etkilenmiştir. Çuvaşlar geleneksel inançlarını Çuvaşça söylenişiyle *aval yĭla* (eski inanç) olarak adlandırmaktadır (Mészáros 1909: 2). Çuvaşlar, vaftiz edilmemiş olanlarına, *Tĭp Çĭvaş* (Hakiki Çuvaş) ya da Rusça *Nikreşçennıy* (vaftiz edilmemiş) demektedir. Ruslar ise onların inançlarını, tam karşılığı paganizm demek olan *'yazıçestvo'* terimiyle ifade etmekte, Çuvaşları, Kreşinler (Vaftizliler) ve Yazıçnikler (Paganistler) olarak ayırmaktadır.

Çuvaşlara göre Tanrı (Turĭ), en yüce varlıktır. Tanrının, kendi yüceliğinde göklerde yaşadığına, dünyayı, insanı ve diğer varlıkları yarattığına, her şeyin sonu geldiğinde yeni bir dünya ve yeni milletler yaratacağına inanılır (Aşmarin, 1982: 17). Tanrı, yarattığı dünyayı korur ve bütün varlıkları besler, insanlara rızık veren Tanrı'dır. Tanrı'nın devamlı barınağı göktür. Çuvaşlar, 'yukarı nurlu, ışıklı

© Nükhet Okutan, Tıva

dünya' ifadesiyle, Yüce Tanrı'yı anlatır (Aşmarin 1982: 21). Çuvaşlar arasında yaygın olan inanca göre, Tanrı olaylara doğrudan müdahale etmez. O, insan neslinin kaderini tayin eden *Kepe* ve onun hizmetçileri yardımıyla faaliyet gösterir. Tanrı'nın hizmetinde başka hizmetçi ruhlar da vardır. Çuvaşlar, ilkbaharda tarım işlerine başlamadan ve hayvanlarını otlağa çıkarmadan önce, sonbaharda otlaktan hayvanlarını içeri aldıklarında ve ürünlerini tarladan topladıklarında bereket ve şükür için Tanrıya kurban sunar. Bu törenlerde sadece onun adını anar, ona dua ederler (Mészáros, 1909: 12-13). Geç döneme ait Çuvaş mitolojilerinde Tanrı inancı Hristiyan inanç esasları ile karışmıştır.

Hristiyan Çuvaşlarda Tanrı, ' Hristiyan Tanrısı' şeklindedir ve Tanrı'ya en yakın durumda olan Tanrılar vardır. Bunlardan ilk sırayı Tanrının Babası *(Turĭ Aşşĭ)* ve Tanrının Annesi *(Turĭ Amĭşĭ)* alır. Bunların saf bir Hristiyan tasavvuru olduğu açıktır.

Çuvaş inançlarına göre bütün dünya insanların hayatına ve kaderine etki eden sayısız ruhla doludur. Çeşitli hastalıklar, felâketler ve ölümün kendisi bu ruhların faaliyetiyle açıklanır. Kendisine kötü ruh müptelâ olan insan hastalanır ve bu hastalık sonucunda ölebilir. Geleneksel inancını muhafaza eden Çuvaşlar bu ruhlardan birini kızdırmaktan korkar. Bu nedenle sık sık bu ruhları çeşitli kurbanlarla ve törenlerle teskin etmeye ve merhamete getirmeye çalışırlar. Bu ruhlar arasında insanları, insanların konutlarını, hayvanlarını, mal-mülklerini yöneten ve koruyan ruhlar da yer alır. Bazı araştırmacıların bunları tanrı olarak nitelendirmesine ve değerlendirmesine rağmen bu ruhlar Tanrının taşıdığı özellikleri taşımaz ve Çuvaşlar tarafından Tanrı olarak kabul edilmezler. Bu nedenle onların birçoğunun gökte değil, yeryüzünde yerleştiği ve yaşadığı düşünülür. Çuvaşlar, aynı zamanda güneşi, yeri, gök gürültüsünü, yıldırımı, ışığı, ateşi temsil eden birçok başka ruha saygı gösterir. Bu ruhlar çeşitli şekillerde tasavvur edilir ve tazim görür (Arık, 2007b: 26).

Ruhların zararlarından korunmak veya onların iyiliklerini temin etmek için dualar yapılır, kurbanlar sunulur. Çuvaş inançlarında bu ruhlar iyi ve kötü olarak iki grupta değerlendirilir. *Pirĭşti, kepe, pülĭhśĭ, pihampar, hĭrtsurt* iyi; *şuyttan, esrel, yĭrĭh, vupkĭn, vutĭş, arśuri, vupĭr, kiremet, hıtĭm* ise kötü ruhlar arasında sayılır (Arık, 2007b: 27).

Çuvaşlar, düzenli olarak tarım işlerinin bitiminde, Çuvaş takvimine göre yaklaşık olarak kasım ayının ortalarına denk gelen 'kurban ayı'nda *(çük uyĭhĕ)* kurban töreni yaparlar. Kanlı ve kansız olmak üzere iki türlü kurban sunarlar. Onlar, Tanrıya, iyi ruhlara olduğu gibi kötü ruhlara da at, sığır, koç, koyun, kaz, tavuk, horoz, ördek gibi kanlı kurban; tahıl ürünleri, lapa, ekmek, para, yumurta, süt, yağ, peynir, bal, un, tuz, bira, pide ve başka çeşitli yiyeceklerden kansız kurbanlar sunarlar. Çuvaş inançlarına göre at dışında kurbanlık hayvanların ak, kötü ruhlar için kurbanların genel olarak kara olması gerekir. Kurban için ayrılan hayvanlar, suyla yapılan bir denemeden sonra kesilir. Kurbanlık hayvan kesilmeden önce başına ve sırtına soğuk su dökülür. Su döktükten sonra hayvanın titremesi kurbanın, Tanrı veya ruhlar tarafından kabul edileceği anlamına gelir. Çuvaşlar hiçbir zaman Tanrıya elbisesiz, çıplak veya yalınayak ibadet ve dua etmezler. Onlar ibadetlerden ve duadan önce banyoda yıkanarak temiz elbiselerini giyerler. Kurban sırasında Çuvaşlar doğuya yönelir ve öyle dua eder (Bk. Arık, 2007b: 27-31).

Çuvaşlar ölümün *esrel* (azrail) tarafından gerçekleştirildiğine inanır. Çuvaşlarda öbür dünyaya inanç vardır. Öbür dünya yeryüzündeki yaşamın devamı gibidir. Erdemli ve faziletli insanlar, öbür dünyada 'şıtmak'a (cennet) girer, burada mutlu olarak bolluk içinde yaşar, günahkârlar ve kötüler ise 'tamık' (cehennem) ateşinde yanar. Bunlar için burada açlık, acı ve keder vardır. Fakat ölülerin refahı ve mutluluğu geride kalan akrabalarının cömertçe ölünün ihtiyaçlarını karşılamasına bağlıdır (Arık, 2007b: 31-32).

Her ne kadar Rus Ortodoks Kilisesi'nin istediği nitelikte birer Hristiyan olmayı başaramamışsa da Hristiyan Çuvaşlar her geçen gün Rus kültürüne daha çok yaklaşmaktadır. Bunun yanında, yukarıda belirtildiği gibi sayıları tam olarak bilinmemekle birlikte İslâm'a mensup Çuvaşlar da vardır. Tarihi süreçte bölgede Tatarlar İslâm'ın güçlü temsilcileri olarak öne çıktıklarından Müslüman Çuvaşlar dil, kültür ve yaşama biçimi bakımından Tatarlaşmaktadır (Arık, 2007a: 37-54).

© Bülent Bayram
Çuvaşistan, Yeni Aksu Rayonu

3.2.3. Kreşinler (Kreşin Tatarları)

Kreşinler ya da Kreşin Tatarları adıyla anılan, İdil-Ural Tatarları arasında yaşayan Hristiyan Türk grubu kendileri için Tatar adı yerine 'Kreşin' adını kullanmayı tercih etmektedir. Çünkü 'Tatar' adı bölgede İslâm'ı ve Müslümanlığı çağrıştırmaktadır.

İdil boyunun ve Kazan Hanlığı'nın 16. yüzyılda Rusların eline geçmesinden sonra Çarlık Rusyası ele geçirdiği yeni topraklarda yaşayan, Gayri Rus unsurları Ruslaştırmak ve Hristiyanlaştırmak istemiş, bu girişimlerinde Kiliseye önemli görevler yüklemiştir. Her türlü yıldırma politikasına başvurarak Gayri Rus unsurların Hristiyanlaşması için büyük çaba harcanmıştır. Bu süreç sonunda Tatarlardan da Hristiyanlaşanlar olmuştur. İşte Kreşinler bu sürecin ortaya çıkardığı Tatar Türkçesinde konuşmalarına ve Müslüman Tatarlarla örf, adet ve gelenekleriyle büyük oranda ortak özellikleri paylaşmalarına rağmen Tataristan'da Tatarlardan farklı bir etnik grup olarak gelişmektedir.

Resmî rakamlara göre sayıları 25 bin olarak tespit edilen Kreşinler, *'Tuganaylar'* adında bir gazete çıkarmakta, Tataristan'da 250-300 köyde yaşamlarını sürdürmektedir. Kiliselerinde anadillerinde ibadet eden Kreşinlerin dinî terminolojilerinde: Ya Rabbi, Tengri, Alla, Huday- Kuday, Allaga/Hudayga şükür, aram tamak (haram yiyecek), oçtomak, oçmakh (cennet), tamug (cehennem), jazık, qonaka (günah), tın, can (ruh), Alla saklasın (Allah korusun), Huday bersin (İnşallah), aluya (evliya), uraza (oruç), avız açuu (iftar) gibi sözlerin kullanıldığı görülmektedir (Bk. Arık, 2008: 57-75)

Kreşin geleneklerinden tespit edilen çeşitli örnekler, onların kültürünün diğer Türk toplulukları arasındaki yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Çocuğu olup ardı ardına ölen ailelerin çocuklarının yaşaması için Kreşinlerin yapa geldikleri bir uygulama vardır; yeni doğan çocuğu yakınlarından biri alıp sokağa çıkar ve 'Çocuk buldum, satıyorum.' diyerek, çocuğu aileye para karşılığında satar. Aslında kötü ve zararlı güçlere karşı bir kandırmaca olan bu uygulama sonucunda Kreşinler çocuğa, erkek ise Satı, kız ise Satukay adını verirler. Çocuklara ad verilirken dikkat edilen bir başka uygulama çocuğun yüzünde veya herhangi bir yerinde dikkat çeken bir ben (*min*) varsa ona Minkay, Mintemir, Minkeş gibi adlar verilmesidir (Arık, 2008: 64).

Ruslarla Kreşinlerin mezarları ortak olmakla birlikte kırsal kesimdeki Kreşinlerin mezarları ile Ruslarınki arasında küçük bir fark vardır. Kreşinler, mezar üzerine dikilen haçın alt kısmına 'soy damgaları'nı işler. Bu işaretler daha çok köy mezarlıklarında bulunur (Arık, 2008: 63).

Ortodoks Ruslarla ve Müslüman Tatarlarla birlikte yaşayan Kreşinler her iki toplulukla karşılıklı evlilikler yapmakta, dinde ve kültürde bazı ortaklıkları paylaşırken ayrıldıkları çeşitli hususlar da bulunmaktadır. Genellikle Rusla evlenen Kreşin kızı Ruslaşmakta, Tatarla evlenen ise Tatarlaşmaktadır. Bu durum ailelere göre de değişebilmektedir. Müslüman Tatarlar Kreşinleri 'Saf Tatar' olarak görmemektedir.

Kreşinler Hristiyan oldukları için çoğu zaman Tatarlarca ihmal edilmiş, iyi birer Hristiyan olmadıkları için de Ruslar tarafından dışlanmışlardır. İslâm kadar Hristiyanlığın da Kreşin kültürünü etkilediği muhakkaktır. Ama Kreşinler kendilerinin bu iki topluluk arasında birçok yönden sıkışıp kaldığını düşünmektedir. Bunu en güzel şekilde bir Kreşin Gazetesi olan 'Tuganaylar'ın baş redaktörü

Ludmila Belausova şu sözlerle vurgulamaktadır: (Kreşinler) '*Tatardan kitgen, Rusga barıp citmegen*' (Tatarlardan ayrılan, ancak Ruslara ulaşamayan, ya da Ruslaşamayan).

Kreşinler sosyal, siyasî ve kültürel açıdan kendilerine hem yaşadıkları coğrafyada hem de bir parçası oldukları Türk dünyasında bir yer bulma çabasındadır. Bu çerçevede onlar kendilerini, Gagauzlar gibi Türkçe konuşan Hristiyan bir Türk grubu olarak görmekte, Tatarlardan ayrı bir etnik grup olarak tanınmak istemekte, özellikle Kreşin önde gelenleri bu yönde yapılanma gayretlerini sürdürmektedir.

3.2.4. Urumlar

Kendilerine 'Urumlar' denilen, Ukrayna'da, Gürcistan'da ve Kazakistan'da yaşayan Hristiyan Türk grubunun köklerine dair farklı görüşler belirtilmişse de onların atalarının Hristiyanlığı benimsemiş Kıpçaklar olduğu ileri sürülmektedir. Bunlar 11. yüzyılın ortalarında Hristiyanlığı kabul etmiş ve Grekçe isimler alarak Bizansın yerli halkıyla karışmıştır (Altınkaynak, 2005a).

Kıpçaklar 11. yüzyıl ile 15. yüzyıllar arasında genellikle Karadeniz'in kuzeyinde özellikle Kıpçak Bozkırları denilen bugünkü Ukrayna ve çevresinde yaşamıştır. Hatta Türk dilinin en önemli kaynaklarından sayılan, 14. yüzyılın başlarında yazıldığı tahmin edilen *Codex Cumanicus* adlı sözlük bu Kıpçaklara ait önemli bir dil yadigârıdır (Curayeva, 2011: 25-32). Bununla birlikte Urumların sadece Kıpçaklardan oluşmadığı, diğer Türk soylu ve Türk dilli halklar ile onların Anadolu'dan gelen akrabalarının bu halkın oluşumunda önemli rol oynadığı belirtilmiştir (Altınkaynak, 2005a: 15-17).

Urumlar'a komşu bir başka grup Rumeylerdir. Urumlarla Rumeyler her ne kadar farklı adlarla anılsa da her iki topluluğun dil ve kültür özellikleri arasında benzerlikler bulunmaktadır. Araştırmacılar Rumeylerin Grek dili, folkloru ve kültürü ile bazı ortaklıklar sergilediklerini ancak birlikte yaşadıkları komşu toplum veya kültür olan Tatarların dil ve kültürlerinden etkilendiklerini vurgulamaktadır. Urumlarla ilgili değerlendirmelerde ise kültürlerinin tamamıyla Türk kültür özellikleri taşıdığını, ancak onların Hristiyanlaşmış Türk gruplarından biri olduğunu belirtmektedirler (Altınkaynak, 2005a: 28-29).

Yonca Anzerlioğlu, Urum tarihi üzerine araştırmalarıyla tanınan akademisyen Valeri Kior'un Urumların kim oldukları ile ilgili bir soruya verdiği şu cevabı aktarmaktadır: 'Urumlar, yüzyıllar boyunca Türklerin hakim olduğu Deşt-i Kıpçak sahasında yaşamışlardır. Dil olarak hem kuzey hem de güney Türkçesinin özelliklerini taşırlar. Adet, gelenek ve görenek olarak Greklerden farklı olup Türklere benzemektedirler. Urumlar Kıpçak-Oğuz Türklerinin bir karışımıdır.' (Anzerlioğlu, 2009: 109).

Günümüzde Ukrayna'da, Kırım'da, Kazakistan'da ve Gürcistan'da varlığını sürdüren bu küçük Hristiyan grup Urumca olarak adlandırdıkları Türkçe'den bir farkı olmayan dilde konuşmakta, Greklerle inanç dışında bir benzerlikleri bulunmamaktadır. Arabacı, Yağmurcu, Karasakal, Kör (Kiör), Kürpe, Kotlubey, Beyata, Begi, Oguzov, Sultanbey, Temirbek, Tarhan, Tatar gibi Türkçe soyadları taşımaktadırlar (Anzerlioğlu, 2009: 111).

Urumların, hayatın önemli geçiş dönemleri olarak bilinen doğum, evlilik ve ölüm etrafındaki örf, adet ve gelenekleri diğer Türk topluluklarındakilere benzemektedir. Bebek sahibi olan aile doğumdan sonra kendilerine gelen konuklara göz aydını sofrası hazırlar. Urumların ifadesiyle 'balanın kırklanması' gerekir. Yeni bir bebek dünyaya getiren anne, loğusalık halinde bastığı yerden ot bitmeyeceği inancından hareketle 40 gün boyunca dışarı çıkmamalı, 40. gün yıkandıktan sonra kiliseye gidip dua etmelidir. Nazara karşı İncil'den dua okunmalıdır. Bir Urum öldüğünde toprağa verilmeden önce evinde bir gece yatmalıdır. Yattığı odada mum yakılmalı, ölen kişinin çenesi ve ayakları bağlanmalı, karnının üzerine bir mıknatıs konulmalı, eline bir haç verilmelidir. Evde beslenen kedi, köpek gibi evcil hayvanlar varsa bunlar kapalı yerde tutulmalıdır. Evdeki tüm aynaların üzeri örtülmelidir. Defin merasiminden sonra 8. ve 40. günler önemlidir. Bu süre zarfında ölenin yasını tutan kişiler tıraş olmamalıdır (Anzerlioğlu, 2009: 112).

Urum çocukları çelik çomak, aşık, dip düştü, çaka gibi oyunlar oynar. Dinledikleri masal ve hikayeler arasında Aşık Garip, Köroğlu, Arzu ile Kanber, Tahir ile Zühre gibi Anadolu Türklerinin dinlediği masal ve hikayeler vardır. Urum sofrasının vazgeçilmezleri arasında Urumlarca *sızık* denilen kavurma, aryan (ayran), haymah (kaymak), pekmez, yoğurt bulunur (Anzerlioğlu, 2009: 112)

Ortodoks Hristiyanlığa ait etkiler dışında bilmeceleri, alkışları, kargışları, atasözleri, deyimleri, manileri, masalları ve türküleriyle Urumlar ortak Türk kültürünü paylaşmakta, Hristiyan bir Türk topluluğu olarak varlığını korumaya çalışmaktadır. Bu bağlamda *'Birlik'* adında bir gazete çıkarmakta, Urumlar arasında milli edebiyat anlayışını yerleştirmek amacıyla şiir ve hikaye gibi edebi alanlarda Urum Türkçesi ile yazılmış kitaplar yayınlamaya gayret etmektedirler (Altınkaynak, 2005a: 59 vd.).

Tarihte Urumlar dışında Kıpçaklardan Gregoryen Hristiyanlığı kabul ederek Ermenilerle karışanlar da olmuş, hatta kronikler, sözlükler, dinî, edebî eserler Ermeni harfleri ile yazılan Kıpçakça veya Ermeni-Kıpçak literatürü oluşmuştur. Bu literatürü oluşturan Kıpçaklar zamanla Ermeni sayılmış ve Ermeniler arasında erimiştir (Küçük, 2009; Aynakulova, 2009: 114-126; Altınkaynak, 2005b: 21-38).

Rusya Federasyonu'nda yaşayan Sahalar (Yakut), Hakaslar, Gorno-Altaylar (Altay Kişi), Dolganlar, Tofalar, Şorlar geleneksel inançlarını sürdürmekle birlikte resmî olarak Hristiyan kabul edilmektedir (Güngör, 2012: 10-11). Ruslarla karşılaşıncaya kadar geleneksel inançlarına bağlılıklarını sürdüren bu topluluklar, bu karşılaşmadan sonra yoğun bir biçimde Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetlerine maruz kalmış ve bu faaliyetler sonucunda Hristiyanlıkla anılmaya başlamışlardır. Çarlık Rusyası döneminde Hristiyanlaştırma çabaları, Sovyet döneminde ise ateizm propagandası Sibirya Türk topluluklarının manevi dünyalarını sarsmış, bundan dolayı onların çoğu günümüzde Hristiyanlıkla birlikte anılır olmuştur. Buna rağmen geleneksel inançlar ve kültür etkisini sürdürmeyi başarabilmiştir.

3.2.5. Sahalar

Sahalar, kendilerini *Sakha* olarak adlandırırlar. Daha önceleri Uranha-Saha demekteydiler. Yakut kelimesi ise Saha sözünün Tunguz lehçesindeki söyleniş biçimidir. Ruslar aracılığıyla Yakut kelimesi yaygın olarak edebiyatta yer almıştır. Yakutistan veya Saha Cumhuriyeti adıyla anılan Sahaların yaşadıkları ülke Sibirya'nın kuzeydoğu kısmının hemen hemen tamamını işgal etmektedir. Ülkenin sert iklimi yaşam koşullarını oldukça güçleştirmektedir (Bk.Seroşevsky, 2007: 13-21). 2010 nüfus sayımı verilerine göre Yakutların nüfusu 478.085'dir ve Yakutlar ülkelerinde nüfusun % 50'sini oluşturmaktadır.

Saha bölgesinde Rus misyonerliği ve Ruslaştırma girişimleri ticarî ilişkilere paralel olarak 18. yüzyılda başlamıştır. Bölgede Rus Ortodoks İlahiyat akademileri açılmış, misyonerlerin gayretleriyle 19. yüzyılda Hristiyanlığa ait çok sayıda dinî edebiyat Saha diline çevrilerek yayınlanmıştır. Çarlık Rusya başka bölgelerde diğer gayri Rus unsurlara uyguladığı politikaların benzerini Sibirya bölgesinde de uygulamış, halkın vaftiz olması için teşvik edici ekonomik uygulamalara başvurmuştur. Örneğin; vaftiz olanların belli bir süre vergiden muaf tutulması bu uygulamalardan yalnızca birisidir. Kaynakların verdiği bilgilere göre yürütülen politikalar sonucunda 19. yüzyılın ortalarında Sahalar arasında neredeyse vaftiz olmamış kimse kalmamıştır (Tokarev, 1940: 132). Ancak Hristiyanlaştırma faaliyetlerinde uygulanan zorba yöntemler sebebiyle Saha Türkleri Hristiyanlığı görünürde benimsemiş, gerçekte geleneksel inançlarına bağlılıklarını sürdürmüştür.

Sahalar doğumdan ölüme birçok konuda geleneksel kültür ve inançlarına bağlı kalmışlardır. Ruslardan Hristiyanlıkla birlikte devraldıkları sınırlı inançlar, zaman içinde silikleşmiş, geri plana itilmiştir. Öbür dünya, cennet, cehennemle ilgili Kitab-ı Mukaddes kökenli zayıf ve kırık dökük anlatılar hesaba katılmazsa, Sahalar arasında bu dünya ile öteki dünya arasında ceza ve ödül bağlamında ilişkiler konusunda herhangi bir inanç mevcut değildir. Bununla birlikte Sahalar ölümü, yaşamın doğal ve kaçınılmaz sonu olarak korkusuzca karşılarlar. Ölüm öncesinde eşyaların yakınlara ve tanıdıklara hediye edilmesi Sahalar arasında yaygın bir gelenektir. Saha insanı ölümden hemen sonra kendisi için herhangi bir hayvanın kesilmesi gerektiğini düşünür. Çünkü öteki dünyaya onun sırtında veya onunla beraber gideceğine inanır. Bu nedenle erkekler için öküz ya da at, kadınlar için inek veya buzağı kesilir. Ölen kişinin durumu müsait olduğunda uygun bir binek hayvanı tercih edilir. Kesilen hayvanların eti tabut yapan, mezar kazan kişilere, papaza ve cenaze evini ziyaret eden komşulara ikram edilir (Bkz. Seroşevsky, 2007:198-256).

Sahalarda Tanrıyı ifade eden *Ai-Toyon* kavramı dikkat çekmektedir. Ai-Toyon, kudretli, kararlı ve kendine yeterli ilahi bir güçtür. Yedinci gökte kendi tahtına oturmuş evreni izlemekte ama bu dünyanın işlerine fazla karışmamaktadır. *Ai-Toyon* kavramı günümüzde kiliselerde şerefine dualar edilen, mum yakılan ve ibadet törenleri yapılan Ortodoks Tanrısıyla karışmış ve bütünleşmiştir. Hristiyan Tanrısı, Kurtarıcı Tanrı, Hayır ve Adalet Tanrısı, Kutsal Bakire, kutsal havariler, azizler, teslis gizemi, bakire

hamileliği gibi terimler Saha anlayışına yabancı olarak görülse de, yaşadıkları bölgenin Hristiyan kültür sahasına dahil edilmesiyle bu dine ait motifler Sahaların günlük yaşamında etkisini az çok göstermektedir (Seroşevsky, 2007: 236-237).

Sahalar, Hristiyanlıkla geleneksel inançların iç içe geçtiği senkretik bir din anlayışına sahiptir. Halk, geleneksel inançlarından, şamanî uygulamalardan, tören ve ibadet biçimlerinden vazgeçmemiş görünmektedir. Günümüzde Sahalar arasında şamanî gelenek ile Hristiyanlık arasında ciddî bir mücadele ve çekişme söz konusudur (Bk. Flatov, 2000: 114-122).

3.2.6. Hakaslar

Daha önceleri Abakan Tatarları, Minusinsk Türkleri ve Yenisey Kırgızları olarak anılan Hakaslar bir zamanlar Yenisey nehrinin orta havzasında büyük kağanlık kurmuş Kırgızların soyundan gelmektedir. Günümüzde coğrafî olarak Güney Sibirya'da, dünyanın en büyük nehirlerinden biri olan Yenisey ve onun kolu olan Abakan'ın başladığı ve etrafı Altay, Sayan (Kögmen) ve Kuznetsk dağlarınca çevrili bir bölgede yaşamlarını sürdürmektedir (Davletov, 2006:125). Hakas ülkesi, 1992 yılında Hakas Yüksek Konseyi'nin kararıyla Rusya Federasyonu'na bağlı olarak Hakas Cumhuriyeti adını almıştır. 2010 nüfus sayımına göre Rusya Federasyonunda 72959 Hakas mevcuttur.

Hakaslar 18-20. yüzyıl başlarını kapsayan Çarlık Rusyası döneminde zorla Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına maruz kalmıştır (Davletov, 2006:134). Devlet desteğini arkasına alan Rus Ortodoks Kilisesine bağlı misyonerler Hakasların manevî dünyasını oldukça sarsmıştır. Aynı dönemde diğer Türk topluluklarına uygulandığı gibi Hakaslar arasında Hristiyanlığa geçişi özendirmek amacıyla Rusya'da çıkarılan kanunlara göre; yeni vaftiz olanlar üç yıl süreyle *yasak* adı verilen vergiden muaf tutulmuş, vaftiz olup vergiden muaf tutulanların ödemediği vergi Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin üzerine yüklenmiştir. Yeni vaftiz olanlar bazı haksız fiillerden kaynaklanan cezaî yaptırımlardan da muaf tutulmuştur. Ayrıca vaftiz edilen ya da gönüllü olarak Hristiyanlığa geçenlere gömlek, çizme, yelek ve Rus giysilerinden dağıtılmış, bunun yanında yaşına göre vaftiz olanlara belli oranda paralar verilmiştir. Hristiyanlaştırmaya dönük bütün bu teşvik edici uygulamalara rağmen Rus kaynaklarında, Hakasların 'Şamanî inanca' bağlı kalmakta ısrarcı oldukları vurgulanmıştır (Davletov, 2006:142).

Yürütülen faaliyetlerin bir sonucu olarak görünürde Hristiyan olmuş Hakaslar aslında kendi inançlarını da tam olarak terk edememiştir. Hakaslar arasında Hristiyanlık ve Şamanlık bir arada yaşatılmış, Hakaslar şekil itibariyle Hristiyan, öz itibariyle Şamanî inanışa bağlılıklarını sürdürmüştür. Hatta Hakaslarda Ortodoks Hristiyan şamanlarla karşılaşılmıştır (Davletov, 2006: 144). Ancak Hakaslarda yaygın bir davranış kalıbı olarak: 'Bir Hristiyan papazla yolda karşılaşınca ona selam verilir, geçtiğinde ise arkasından sol omuzdan ona tükürülürdü. Bir papaz çadırın içine girip çıktığında, onun ardından çadır ya da evin içi süpürülür, ayinlerde kullanılan koku ve biçim olarak kekik otuna benzeyen *ibren* otuyla tütsülenir, bütün çöpler evin dışına mal ahırlarının ötesine atılırdı. Bu uygulamaları yerine getirmeyen ev sahipleri toplum nezdinde sert bir biçimde yadırganırdı…' (Davletov, 2006: 150). Sovyet döneminde Hakaslar geleneksel dünya görüşünden uzaklaştırılmaya ve onun yerine ateizm yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bu dönem faaliyetleri inancın gizli de olsa devam etmesini engelleyememiştir.

Uzun süre diğer Sibirya Türk toplulukları gibi Hakaslarda da Hristiyanlık ile şamanî gelenek arasında güçlü bir çekişme yaşanmıştır. Bu çekişme sonunda Hakasların geleneksel kültürü ve inançları varlığını sürdürmüş ancak üç yüz yılı aşan faaliyetleri ile Hristiyanlık da derin etki ve izler bırakmıştır. Çünkü birçok Ortodoks bayramı yerli kültüre uydurularak, hatta Hakasça adlar verilerek Hakaslarca kutlanmış, Hakas adları Rus adları ile değiştirilmiş, kültür Hristiyanlıkla ilgili motiflere bürünmüştür. Son yıllarda Hakaslar arasında Baptistler, Yehova Şahitleri, Yedinci Gün Adventistleri, Roma Katolik Kilisesi ve Rus Ortodoks Kilisesi gibi çeşitli misyoner grupların aktif faaliyetlerine ve yayınlarına rağmen Hakas Türkleri kendi kültür ve inanç geleneklerini güç koşullar altında sürdürmenin yollarını aramaktadır (Davletov, 2006:170-171).

3.2.7. Altaylar, Tofalar, Dolganlar ve Şorlar

Hristiyan Türk toplulukları arasında, günümüzde Rusya Federasyonu sınırları içinde Sibirya'nın güney doğusunda, Türklerin en eski yurdu olarak kabul edilen bölgelerden biri olan Altay Cumhuriyeti'nde yaşayan, sayıları 2010 nüfus sayımında 74238 olarak tespit edilen Altaylar da sayılmaktadır.

© Magripa Eskeyeva & Gülgayşa Sagidolda
Çin-Sarı Uygurlar: Beyrankol Nehri Boyundaki Budist Tapınağı

Altaylar, 1756 yılında Rus devletinin egemenliğine girmiştir. Rus Ortodoks Kilisesi misyonerleri çok geçmeden hemen 1757 yılında Altaylar arasında faaliyetlerine başlamıştır. 1828 yılı Aralık ayında Kutsal Sinod Altay Ruhanî Misyonunun kurulması için emirname imzalarken, 1830 yılı Ağustosunda ilk Rus misyoner heyet, yanına vaftiz olmayı kabul edenler için öngörülen çeşitli kolaylıkların belirtildiği emirname örnekleri alarak Biysk şehrine ulaşmıştır. Bölgeye ulaşan bu misyoner ekibin başında 1830'lu yılların başında Kiril harflerini esas alarak Altay Alfabesini oluşturan Makari (Mihail Gluharev) bulunmuştur. Hristiyanlığa ait edebiyatın Altayca'ya çevrilmesinde ise Teleüt Türkü ve ilk yerli misyoner Mihail Çevalkov'un büyük desteği olmuştur (Davletov, 2006:190). Bu ilk uygulamaları Kazan Üniversitesi Profesörü N.İ. İlminskiy, V.İ. Verbitskiy, Başpiskopos Makariy gibi misyonerlerin; Altay dilinde dinî edebiyat oluşturma, yerli nüfus içinden öğretmen, misyoner ve papaz yetiştirme gibi etkili uygulamalar takip etmiş, bu yöndeki uygulamalar Rus İmparatorluğunda en üst düzeyde destek görmüş, süreç içinde çok sayıda yerli halk Hristiyanlığı benimsemiştir (Davletov, 2006:190-191).

Altay Türkleri 1904 yılından itibaren; biri yerli dilde *kam yang* olarak söylenen Şamanlık, diğeri de *ak yang* yani *ak din* olarak anılan 'iki millî din' arasında kalmaya başlamıştır. Burhanizm ya da diğer adıyla Ak Yang (Ak Din) hareketi Altay Türkleri için bu tarihten itibaren yeni bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmış, Lamaizm'den alınan kavramlarla Şamanlığa ve Hristiyanlığa karşı din ve milliyet esaslı bir hareket ortaya çıkmıştır. Burhanizm Altay bölgesinin kuzeyi dışında doğu ve batı kısımlarında hızla yayılmıştır. Bu dinî hareket çok geçmeden durdurulmaya çalışılmışsa da Altay bölgesinde Ak Din'in yayılması tamamen durdurulamamış, daha çok insan bu inancı benimsemiştir. Sovyetler Birliği dönemini aşmayı başaran Ak Din Altaylar arasında kök salarak günümüzde de çeşitli kesimden insanların ilgisini çekmeyi başarabilmiştir.

Saha, Hakas ve Altay Türkleri ile birlikte Rusya Federasyonunda varlığını sürdüren **Tofalar (Karagaslar)** (2010 nüfus sayımında sayıları 762), **Dolganlar** (2010 nüfus sayımında sayıları 7885) ve **Şorlar** (2010 nüfus sayımında sayıları 12888) da tarihî süreç içinde Rus Ortodoks Kilisesinin misyoner faaliyetlerine maruz kalarak Hristiyanlaşmıştır. Yukarıda sözü edilen topluluklar gibi bunlar da geleneksel inançlarından vazgeçmeden Şamanî gelenekleri sürdürmekte, ancak millî kimliklerini korumada zorlanmaktadırlar. Günümüzde şamanî ritüellerle karışık bir Hristiyanlık anlayışını benimsemişlerdir.

Sayıca az ve birbirleriyle ilişkilerini sürdüremeyecek kadar dağınık halde yaşayan Sibirya bölgesindeki Türk toplulukları toplumsal ve kültürel açıdan zayıf olmaları nedeniyle güçlü Rus varlığı karşısında günden güne erimekte, geleneksel dinlerini bırakarak Hristiyanlaşmakta ve hatta anadillerini unutmaktadırlar (Yiğit, 2012:32).

Обряд поклонения духам Алтая (Worshiping the spirits of Altai). Turachak, 2014 Photo © Nadezhda Oynotkinova

3.3. Budist Türkler

Türk toplulukları arasında günümüzde Sarı Uygurlar ve Tuvalar Budist olarak anılmaktadır.

3.3.1. Sarı Uygurlar

Uygurların başkenti Karabalgasun 840 yılında Kırgızlarca kuşatılmış, son Uygur Kağanı 'Wu-cheih' öldürülmüş ve Uygur Devleti'ne son verilmiştir. Değişik bölgelere göç etmek zorunda kalan Uygurlar zamanla küçük şehir devletleri kurarak Orta Asya İpek Yolu ticaretine hakim olmuşlardır. Kırgızlardan kurtulan Uygurlar Tibet ve An-hsi bölgesine göç etmiştir. Bu bölgenin merkezi ise Kansu şehri idi. Bu nedenle burada devlet kuran Uygurlara Kansu Uygurları veya Sarı Uygurlar denilmiştir (Çandarlıoğlu, 2004:34).

Günümüzde Sarı Uygurlar Çin Egemenliğinde Doğu Türkistan'ın Kansu eyaletinde yaşamaktadır. Kansu bölgesinin özelliği Budizmin en fazla yayıldığı bir yer olmasıdır. MÖ 111'de Çin İmparatoru tarafından yaptırılan Bin Buda mağaraları bu bölgede yer almaktadır. Sarı Uygurlar Orhundaki Uygurlar gibi çadırlarda yaşıyordu. Göçebe gelenekleri henüz değişmemişti. Şehrin güneyindeki dağlar, Uygurların hayvan sürülerine otlak vazifesi görüyordu. Uygurların Mani ve Buda dinlerinin etkisiyle savaşçılık ruhları kaybolmuştu. Ancak Şato Türklerinin yardımlarıyla Sarı Uygurlar, Tibet ve Çin akınlarına karşı kendilerini koruyabilmişlerdi (Günay ve Güngör, 1997:124-125). Sarı Uygurlar siyasî olarak 940'dan sonra Hıtayların (Ki-tan, Liao), 1028'den sonra Tangutların, 1226'dan sonra Cengiz devletinin nüfuzu altındaydılar. Bugün hala kuzeybatı Çin'de yaşamaktadırlar (Çandarlıoğlu, 2004:35).

Çin devleti tarafından tanınan ulusal azınlıklardan biri olan Sarı Uygurların nüfusu 2000 yılında yapılan resmi 5. nüfus sayımına göre 13719 kişidir. 1959 öncesinde Tibet Budizmine sıkı sıkıya bağlı olan Sarı Uygurların her bir aşiretinin kendine ait bir tapınağı bulunuyordu. 1958 sonrasında başlayan Tibet olaylarıyla birlikte karalama kampanyalarına bağlı olarak Sarı Uygurların söz konusu tapınakları yıkılmış, din adamları öldürülmüş, vatandaşların inancı yasaklanmıştır. Çin'de 1980 sonrasındaki yasa değişiklikleriyle yıkılan tapınakların restore edilmesine izin verilmiş, ancak geçen yıllar Sarı Uygurların inançlarını kaybetmesine veya önemli ölçüde duyarsızlığa sürüklemiş, onlar bu iyileştirme ortamından diğer etnik unsurlar gibi yararlanamamıştır. Birkaç tapınağın restorasyonunu gerçekleştiren Sarı Uygurların tapınaklarındaki rahip sayısı son derece azdır. Çinlilerle yapılan karışık evlilikler, Çin'de uygulanan resmi politikalar Sarı Uygurları kendi kültür ve dillerinden koparak erime noktasına getirmiştir (Bk.Karluk, 2013:53-72).

3.3.2. Tuvalar

Tuvaların bir dönem Çini yöneten Tobaların (5-7. yy.) torunları olduğu belirtilmektedir. Günümüzde kendilerini *Tıva kiji* veya *Tıvalar* olarak adlandırmaktadırlar. Tarih boyunca çeşitli kavimlerin; Çinlilerin, Moğolların, Mançuların yönetimi altında kalan Tuvalar, en son Rus egemenliği altına girmiş ve 1944'te yapılan *küçük hural* (kurultay) sonucu SSCB'ye katılmıştır. Eski SSCB döneminde 1990'lara kadar Rusya ÖSSC'ne bağlı Özerk Bölgede yaşayan Tuvalar, birliğin dağılmasından sonra yine aynı sınırlar içinde, Rusya Federasyonuna bağlı olarak yaşamlarını sürdürmektedir. Sayıları 2010 nüfus sayımında toplam 263934 olarak tespit edilmiştir. Bu sınırların dışında 32 bin kadarı Moğolistan Halk Cumhuriyetinde yaşamakta, Çin Halk Cumhuriyetinde yaşayan Tuvalar da bulunmaktadır. Tofalar (Karagas) adıyla anılan Tuvalar ise İrkutsk bölgesinde yaşamaktadır. Tuva Özerk Bölgesindeki Tuva Türkleri Moğol kültürü ile sıkı sıkıya iç içedir. Tuvaların çoğu Lamaist olsalar da Şamanî geleneğe ve Ortodoks Hristiyanlığa bağlı olanlar da vardır (Ölmez, 1996:10-17).

Tuvalar Budist inanç sistemini oldukça geç bir dönemde, yaklaşık 19. yüzyılın başlarında benimsemiştir. Moğollara yakın ve onlarla daha çok iç içe yaşayan Tuvalar bu dini Moğolların etkisiyle benimsemiştir. İlk önceleri Lamaist Budizm, Tuvaların inanç sisteminde yüzeysel bir etki yaratmışsa da, eski Şamanî inançların ve kültürün izlerini tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bundan dolayı Lamaist Budizm, bu topraklarda güçlü bir pozisyon kazanamamıştır (Aydemir, 2009:6). Bunun yanında Tuvalar arasında Rus Ortodoks Kilisesinin faaliyetleri neticesinde Ortodoks Hristiyanlığa mensup olanların oranının (% 46,6), Budistlere (% 40) göre daha fazla olduğuna dikkat çekilmiştir (Davletov, 2006:215).

3.4. Burhanist Türkler

Rusların Burhanizm, Altaylıların Ak Yang (Ak Din) olarak adlandırdığı inanç sistemi Altay bölgesinde 20. yüzyılın başlarında Çet Çolpan adlı bir Altaylının Rusların eritme politikalarına karşı gösterdiği tepkilerle gelişmiştir. Sayan-Altay bölgesinde Türk topluluklarının ulusal kurtuluş duygularını kucaklayan bir inanç sistemi olarak Altay ve Hakaslar arasında ortaya çıkan Burhanizm hem Şamanizmi ıslah hareketi olarak hem de Çarlık döneminde devlet tarafından yürütülen zorla Ruslaştırma, sömürgeleştirme ve kilise tarafından uygulanan Hristiyanlaştırma yönündeki baskılara karşı bir tepki hareketinin inanç boyutundaki yansıması olmuştur (Danilin, 1993; Vinogradov, 2003).

İnanışa göre Altaylılar 'Ak Din'i kabul edip günahlarından tövbe ederlerse 'akboz atlı Oyrat Han' gelip Altaylıları Rus mezaliminden kurtaracaktır (İnan, 1986: 202). Bu hareketin etkisiyle Altay ve Hakaslar arasında evlerin içerisinden Rus ikonlar kaldırılmaya, Rus papazlara mesafe konulmaya başlanmıştır. Ayrıca, Rus çarının iktidarı son bulursa, Rus Tanrısının da yok olacağı ve dolayısıyla ondan sonra Hooray-Han'ın iktidarının yeniden kurulacağına ilişkin söylentiler Altay ve Hakas zenginleri tarafından toplum içerisinde yayılmıştır (Davletov, 2006: 147). Bunun yanında Burhanizm inancı gereği Ruslarla konuşmama ve temaslardan kaçınma, Ruslarla karışık evlilikleri yasaklama, çocukları Ruslardan uzaklaştırma gibi sözlü yasalar ortaya çıkmıştır (Davletov, 2006: 148).

Rus politikalarına karşı gelişen bu hareketin yayılmasına izin verilmeksizin gelişme aşamasında baskılarla karşılaşan ve üyeleri dağıtılan Burhanizm yine de Altay bölgesinde varlığını sürdürmüş, inanç kısmen günün değişen şartlarına uyum sağlayarak toplumun farklı kesimlerinden insanların ilgisini çekmeyi sürdürmüştür (Vinogradov, 2003: 139-155).

5. Sonuç

Geniş bir coğrafyada, hareketli bir yaşam biçimi, savaşlar, komşuluk ilişkileri ve birlikte yaşamlar Türklerin çok eski dönemlerden itibaren Çin, İran, Hint, Ön Asya ve Doğu Avrupa kültürleri, dinleri ve inançlarıyla irtibatını sağlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Türkler arasında Budizm, Zerdüştîlik, Maniheizm, Musevîlik ve Hristiyanlık dinlerinin misyoner ve propagandistleri faaliyetlerini yürütmüş, sonuçta bu dinlere ait cemaatler oluşmuştur. Türkler belirtilen dinlerle temaslarında yabancı kavimlerin inanç ve geleneklerine karşı her zaman hoşgörülü tutum sergilemiş, İslâmla karşılaştıklarında çoğunluğu bu dinde karar kılmıştır. Tarihi süreçte Türklerin millî kimliği ile bütünleşen İslâm, Türk kültürüne, hayatına ve medeniyetine damgasını vurmuştur.

Türk topluluklarının tarihte karşılaştıkları bazı dinleri benimsediği, pek çoğunun diğer evrensel dinleri benimsemekle birlikte kimlik ve kültürlerinde önemli değişikliklerin gerçekleştiği, hatta yeni dinî ve sosyo-kültürel çevrede kimliklerini kaybedip eridikleri görülmüştür. Bunun en dikkat çeken örneği Hunlar, Bulgarlar ve Kıpçaklar-Macarlar olmuştur. İslâm'ı benimsemiş çoğu Türk topluluğu yaşadıkları bölgelerde kendi kültürel değerlerini korumakla birlikte geliştirmeyi de başarmıştır.

Günümüzde İslâm dışında başka dinleri benimsemiş Türk topluluklarından kimlik ve kültürlerini koruyan çeşitli gruplar varlığını sürdürmektedir. Karaylar, Kırımçaklar, Gagauzlar, Çuvaşlar, Kreşinler (Kreşin Tatarları), Urumlar, Sahalar (Yakutlar), Hakaslar, Altaylar, Sarı Uygurlar ve Tuva Türkleri kendilerine özgü kültürlerini muhafaza ederken, 'var olma' mücadelesi vermektedirler. Kısaca Türk din tarihi değerlendirildiğinde, günümüzde Türk topluluklarının tamamına yakınının Müslüman, çok az bir kısmının başka inançlara mensup oldukları görülmektedir. Türk toplulukları arasında sayıları az da olsa farklı dinlere mensup olanların bulunduğu, bunların kendi dil, kimlik ve kültürlerini koruma gayreti içinde oldukları dikkat çekmektedir.

Kaynaklar

Altınkaynak, Erdoğan (2005a). *Ortodoks Türkler Urumlar*, Ankara: ÜBL Yayınları.

Altınkaynak, Erdoğan (2005b). "Gregoryan Kıpçakların Dil Yadigarları", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 4, s.21-38.

Altınkaynak, Erdoğan (2008). "Karay-Kırımçak İlişkileri ve Musevî Dinli İki Türk Halkının Ayrışma Sebepleri", *Karadeniz Araştırmaları*, Yıl: 1, Sayı: 1, s. 35-51.

Anzerlioğlu, Yonca (2004). "Geçmişten Günümüze Türk Dünyasında Hristiyan Türkler", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı: 2, s. 73-91.

Anzerlioğlu, Yonca (2009). "Kırımın Hristiyan Türkleri: Urumlar", *Milli Folklor*, Yıl: 21, Sayı: 84, s.107-113.

Arık, Durmuş (2007a). "Islam among the Chuvashes and its Role in the Change of Chuvash Ethnicity", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Volume: 27, No: 1, s. 37-54.

Arık, Durmuş (2007b). "Çuvaşların Dini İnanışları Üzerine", *International Journal of Central Asian Studies*, Volume: 11-1, s. 19-37.

Arık, Durmuş (2008). "Tatar Türkleri Arasındaki Hristiyanlar: Kreşinler", *Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XLIX, Sayı: 2, s. 57-75.

Arık, Durmuş (2011). "İstanbul Karayları Üzerine Bir Araştırma", *Uluslar arası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Ed. M. Alpargu v.d., Bilecik, s. 491-510.

Arık, Durmuş (2012). *Hristiyanlaştırılan Türkler Çuvaşlar*, 2. Baskı, Ankara: Berikan Yayınları.

Arık, Durmuş (2005). "Türk Yahudiler: Kırım Karaîleri", *Dini Araştırmalar*, Cilt: 7, Sayı: 21, s. 27-49.

Artamanov, M.İ. (2004). *Hazar Tarihi: Türkler Yahudiler Ruslar*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.

Aşmarin, N.İ. (1982). "Vvedeniye v kurs çuvaşskoy narodnoy slovesnosti", *Çuvaşskiy fol'klor sipetsifika janrov (ÇFSJ),* Çeboksarı: Nauçno-issledovatel'skiy institut yazıka, literaturı, istorii i ekonomiki pri Sovyete Ministrov Çuvaşskoy ASSR, s. 3-53.

Aydemir, İbrahim Ahmet (2009). "Altay Tuvaları-Altaylarda Unutulmuş Bir Türk Halkı", *BİLİG*, Sayı: 48, s. 1-12.

Aynakulova, Gülnisa (2009). "Ermeni Kıpçakları mı, Gregoryen Kıpçakları mı?", *Millî Folklor*, Yıl: 21, Sayı: 84, s. 114-126.

Barthold, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. H. D. Yıldız), Ankara: TTK Yayınları.

Beyoğlu, Ali Ahmet (2011). "İstanbulun Solan Bir Rengi: Karay Türk Cemaati", *Uluslar arası Karay Çalışmaları Sempozyumu*, Ed. M. Alpargu v.d., Bilecik, s. 479-490.

Braslavskiy, L. Yu. (1997). *İslâm v Çuvaşii, istoriçeskiye i kulturologiçeskiye aspektı*, Çeboksarı: I˙zdatel'stvo Chuvashia.

Brook, Kevin Alan (2005). *Bir Türk İmparatorluğu Hazar Yahudileri*, (Çev. İ. Tulçalı), İstanbul: Nokta Kitap.

Cami, (Baykurt) (1932). *Osmanlı Ülkesinde Hristiyan Türkler*, İkinci Baskı, İstanbul: Sanayiinefise Matbaası.

Curayeva, Münis (2011). "Kodeks Kumanikus'ta Bilmeceler ve Özbek Folklorundaki Şekilleri", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XI/I, s. 25-32.

Çandarlıoğlu, Gülçin (2004). *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Çengel, Hülya Kasapoğlu (2004). "Ukrayna'daki Urum Türkleri ve Folkloru", *Millî Folklor*, Yıl: 16, Sayı: 61, s. 58-67.

Danilin, A. G. (1993). *Burhanizm*, Gorno Altaysk: Ak Chechek.

Davletov, Timur (2006). *İnanç ve Milliyetçilik Etkileşimi Bağlamında Güney Sibirya Türklüğünün Dur*umu, (Basılmamış YL Tezi), Hacettepe Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Ankara.

Doğruer, Semra (2007). *Karay (Karaim) Türklerinin Sözlü Edebiyatı*, (Basılmamış YL Tezi), Gazi Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Eroğlu, Ahmet Hikmet (2003). *Osmanlı Devletinde Yahudiler*, Ankara: Andaç Yayınları.

Flatov, Sergei (2000). "Yakutia (Sakha) Faces a Religious Choice: Shamanism or Christianity", *Religion, State & Society*, Vol. 28, No. 1, s. 114-122.

Günay, Ünver- Güngör, Harun (1997). *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.

Güngör, Harun - Argunşah, Mustafa (1993). *Dünden Bugüne Gagauzlar*, Ankara: Ötüken Yayınları.

İbar, Gazanfer (2010). *Anadolulu Hemşehrilerimiz Karamanlılar ve Yunan Harfli Türkçe*, İstanbul: İşbankası Kültür Yayınları.

İnan, Abdulkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Kafesoğlu, İbrahim (1983). *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Kafesoğlu, İbrahim (1999). "Asya Türk Devletleri", *Türk Dünyası El Kitabı (TDEK)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Cilt: 1, s. 111-159.

Karluk, Abdulreşit Celil (2013). "İpek Yolu'nun Başlangıç Güzergahında Tehlikedeki Türk Toplum ve Kültürleri: Sarı Uygurlar", *Uluslar arası İpek Yolunda Türk Dünyası Ortak Kültür Mirası Bilgi Şöleni Bildiriler* –Önbaskı, Ankara, s. 53-72.

Kitapçı, Zekeriya (2004). Doğu *Türkistan ve Uygur Türkleri Arasında İslâmiyet*, Konya: Yedikubbe Yayınları.

Klimkeit, Hans J. (2009). "Türk Orta Asyasında Budizm", *Selçuk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 26, s. 93-108.

Kök, Abdullah (2009). "Türk Din Tarihine Katkı Kırımçakça Bir Dua Üzerine", *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/8, s. 1784-1809.
Kurat, Akdes Nimet (1972). *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Kuzgun, Şaban (1993). *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara: Alıç Matbaacılık.
Küçük, Abdurrahman (2009). *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Berikan Yayınları.
Mészáros, G. (1909). *A Csuvas Ösvallas Emlékei*, Budapeşte: Kıadja A Magyar Tudományos Akadémia.
Moşkov, V.A. (1999). *Balkan Yarımadasında Türk Kavimleri*, (Çev. E. İvanova), Kayseri: Laçin Yayınları.
Nikol'skiy, N.V. (1912). "Hristiyanstvo sredi Çuvaş srednego Povolja v XVI-XVII vekah", *İzvestiya Obşestvo Arheologii İstorii i Etnografii (İOAİE)*, XXVIII, S:1-3, Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universitet.
Ögel, Bahaeddin (1984). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Ögel, Bahaeddin (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C: 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
Ölmez, Mehmet (1996). "Tuvalar ve Tuvaca", *Çağdaş Türk Dili*, Sayı: 95, s. 10-17
Roux, Jean Paul (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, (Çev. A. Kazancıgil), İstanbul: İşaret Yayınları.
Sboyev, V. (1856). *İsledovaniya ob inorodtsah Kazanskoy gubernii*, Kazan: Tipografiya Universiteta.
Seroşevsky, V.L. (2007). *Saka Yakutlar*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul: Selenge Yayınları.
Tanyu, Hikmet (1998). *Türklerin Dini Tarihçesi*, İstanbul: Burak Yayınları.
Tanyu, Hikmet (2007). *İslâmlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara: Ankara Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
Tekin, Şinasi (1962). "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962)", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN*, Ankara, s. 1-11.
Tokarev, S.A. (1940). *Oçerk istorii Yakutskogo naroda*, Moskova: Gosudatrstvennoe Sisal'no-ekonomiçeskoe İzdatelstvo.
Turan, Osman (1979). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul: Nakışlar Yayıncılık.
Vinogradov, Andrei (2003). *Ak Jang in the Context of Altai Religious Tradition*, Basılmamış YL Tezi, Department of Religious Studies and Anthropology, University of Saskatchewan, Saskatchewan.
Yazıcı, Nesimi (2002). *İlk Türk İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
Yiğit, Ali (2012). "Rusya Federasyonu'nda Yaşayan Türk Topluluklarının Anadillerini Kullanma Oranlarındaki Bölgesel Farklılıklar", *NWSA*, Cilt: 7, Sayı: 2, s. 110-159.
Zajaczkowski, A. (2005). "Hazar Kültürü ve Varisleri", *Hazarlar ve Musevîlik,* (Haz. Osman Karatay), Çorum: Karam Yayınları, s. 123-133.

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNDEKİ RUSLAR VE RUSYA FEDERASYONU'NDAKİ TÜRK TOPLULUKLARI (DİL, ETNİSİTE VE GÖÇ OLGULARI)

Juliboy Eltazarov

1. Giriş

© loc.gov

Bundan yirmi dört yıl önce Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarına kavuşan, toprakları toplam beş milyon kilometre kareyi bulan Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde yaşayan toplulukların Rusya'yla yaklaşık üç yüzyıllık siyasi, ekonomik, sosyal ve etnik ilişkileri vardır. 1731 yılında Kazak Küçük Jüzü'nün işgaliyle başlayan ve geçen yüzyılın sonlarında son bulan Türkistan'daki Rus yayılmacılığı Orta Asya'da derin izler bırakmıştır. Bunlardan en önemlileri, halen bu bölgedeki cumhuriyetlerde yaşayan etnik Ruslar ve Rusça konuşan nüfus ve hâlihazırda bölge halklarının dış dünya ile iletişim aracı olan Rusçadır.

Rusya Devlet Başkanı V. Putin'in şu sözleri bağımsızlığını yeni kazanan Orta Asya ve diğer eski Doğu Bloku ülkelerinde kalan etnik Rusların ve Rusça konuşanların aradan geçen yirmi iki yılda yaşadıklarını en net biçimde açıklamaktadır: «Biz bir anda kızıl bayrağı indirdik ve büyük bir devletin sonunu getirdik. 25 milyon Rus, Rusya sınırları dışında kaldı. Ben bu durumu yalnızca etnik Ruslar için ifade etmiyorum; onların arasında kendilerini kültür, ortak sınır, ortak dil açısından Rus olarak kabul edenler bulunmaktadır. Onlar kendilerinin varlıklarını Rusya dışında sürdüreceklerini tasavvur bile edemezlerdi. Bu insanlar aniden kendilerini ülke dışında buldular ve çoğunlukla geçim kaynaklarından, memlekete geri dönme imkânlarından yoksun, evsiz barksız kaldılar. Nereye geri döneceklerdi? İş güç yok, para yok, konut yok. Bu trajedi halen devam etmektedir.»

Rusya dışında kalan ve artık yeni bağımsız cumhuriyetlerin vatandaşı sayılan Ruslar ve Rusça konuşanların durumu 'yeni' bağımsız cumhuriyetler için de birtakım sorunlar oluşturmakta ve bu sorun hâlihazırda Rusya ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki siyasi, diplomatik ve ekonomik ilişkileri menfi bakımdan önemli ölçüde etkilemektedir.

Bununla beraber geçmişteki tarihi, siyasi ve etnik süreçlerin sonucu olarak günümüzde Rusya Federasyonunda 142,856,536 milyonluk ülke nüfusunun % 8,41'ini oluşturan ve toplam sayısı 12,2 milyonu bulan Türk dilli topluluklar yaşamaktadır. Bu Türk topluluklarının çoğu yüzyıllarca sürdürülegelen asimilasyon, göç ve sürgün politikalarının sonucunda kendi topraklarında milli azınlık durumuna düşmüşlerdir.

Orta Asya Cumhuriyetlerindeki durumların tam aksine, Rusya Federasyonu'ndaki Türk dilli yerli nüfusun azalması ve etnik Rusların veya Rusça konuşan nüfusun çoğalması biçiminde bir gelişme gözlenmektedir. Bu sürecin etkisinde yerli Türk toplulukların dilleri de 'tehlikede'dir.

2. İmparatorlukların dağılışında yaşanan kaçınılmaz süreçler

Çarlık Rusyası'nın ve onun devamı durumundaki SSCB'nin Orta Asya'daki yayılmacı politikası birbirine çok benziyordu. Prof. Z. V. Togan'ın bundan on yıllarca önce çok ince ifade ettiği gibi, Rus sömürgeciliğini Batı Avrupa milletlerinin sömürgeciliğinden ayıran tek husus – Rusların sömürge topraklara metropoliden (Rus veya Slav toplulukları yaşadığı sınırlar) duruma göre on binlerce hatta milyonlarca insanı göç ettirmesidir. Diğer bir özellik de Rusların sömürgelerine sobacıdan ayakkabı boyacısına kadar neredeyse bütün mesleklerden uzmanlar getirtmesi, bu yolla başkentleri Ruslaştırması ve Rus nüfusun sömürgelerin yerli ahalisiyle evlilik yoluyla 'karışması' idi. Türkistan dışındaki Ural dağlarından Alaska'ya kadar uzanan 15 milyon kilometrekarelik Avrasya coğrafyasının 250 sene gibi kısa bir zaman diliminde işte bu yöntemlerle Hristiyanlaştırılması ve Ruslaştırılması mümkün olmuştur.

Ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ı işgal eden Ruslar buralarda güçlü bir uygarlık, din (Müslümanlık) ve kültür ile karşı karşıya geldikleri için yayılmacı politikalar eski hızıyla devam edememiştir. Çarlık Rusyası buralarda Türkistan Genel Valiliğinin ilk valisi K. P. Kaufman'ın

formülize ettiği 'ülkedeki Rusları ve Müslümanları Rus devletinin mütevazı vatandaşlarına dönüştürme', Türkistan'da 'Rus-Hıristiyan uygarlığını yerleştirme' ve 'yerli ahaliye Ortodoks inancını empoze etmeme' politikalarını uygulamaya mecbur kalmıştır[1]. Sonuç olarak 1917 Ekim Devrimine kadar, Türkistan ve Step Genel Valiliğine göç ettirilen Rusların sayısı çok fazla değildi, örneğin 1897 yılı nüfus sayımına göre Türkistan'daki işgal altındaki topraklarda 10 milyonu aşkın yerli ahaliye karşın ancak 197,420 kişilik bir Slav (Rus-Ukraynalı) nüfusu yaşıyordu.[2]

Türkistan'a esas Slav göçü Sovyet döneminde gerçekleşmiştir. Sovyet rejiminin ilk yıllarında iç savaş, kıtlık ve devrimci seferberlik gibi gelişmelerin sonucunda 1920'li yıllardan başlayan göç süreci daha sonraki yıllarda Orta Asya'ya Slav ve Hristiyan ahalinin göçü devletçe ve planlı bir biçimde organize edilmiştir. Örneğin, 1930'larda Sovyetlerin sanayileşme ve kolhozlaştırma politikaları sonucu olarak yüz binlerce proleter, sınıf dayanışması ve sınıf yardımı amacıyla bu coğrafyaya gelmiştir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında Ukrayna, Beyaz Rusya ve Rusya'nın Avrupa kısmındaki fabrikaların Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerine taşınması, savaş döneminde asılsız suçlamalarla Koreliler, Rusya Almanları, Kırım Tatarları, Kafkasya halklarının Orta Asya'ya sürgün edilmesi ve 20. yüzyılın 50-60'lı yıllarında 'çöl ve bozkırları tarıma açma politikası'yla bu sayı milyonları bulmuştur.[3]

1948 yılında Aşkabat'taki, 1966 yılında Taşkent'teki depremler dahi Rus-Slav halkın Sovyet cumhuriyetleri başkentlerine yerleştirilmesine vesile olmuştur. Örneğin, Sovyetlerin dağılışı aşamasında bölgedeki başkentler – Taşkent (% 40), Almatı (% 59), Frunze (46), Duşanbe (% 37) ve Aşkabat (% 34) nüfusunun önemli kısmı Rusça konuşan ahaliden oluşmaktaydı.

Orta Asya'daki bazı Sovyet Cumhuriyetlerinde yerli halk milli azınlık durumuna düşmüştü. Örneğin, 1979 yılında Kazakistan SSCB'de Kazakların nüfusu 5,289,349 kişi iken, Slav ahali (Ruslar – 5,991,205, Ukraynalılar – 897,964, Beyaz Ruslar – 181,491 kişi) ve Rusya Almanlarının (900,207 kişi) toplam sayısı 7 milyonu geçiyordu. Kazakistan'ın Doğu Kazakistan vilayetinde % 66, Kuzey Kazakistan vilayetinde % 62, Karaganda vilayetinde ise % 52'ye kadar varan Rus nüfusu bulunuyordu.[4]

Kısacası, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından hemen önce, 1989 yılında yapılan nüfus sayımına göre Orta Asya'daki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde toplam 10 milyonu aşkın Rus ve ana dili olarak Rusça konuşan nüfus yaşamaktaydı. Yerli dilleri ve kültürleri hiç bilmeyen ve tanımayan bu tip nüfusu etnik Ruslar dışında Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Koreliler, Rusya Almanları, Tatarlar, Başkurtlar, Ermeniler, Gürcüler, Kafkasya halkları ve eski SSCB'de yaşayan 130'dan fazla büyük ve küçük toplulukların temsilcileri oluşturmaktaydı. 1991 yılında SSCB'nin aniden dağılmasının ardından bu göçmenler bölgedeki yeni bağımsız cumhuriyetlerin vatandaşı durumuna düştüler.

Bundan sonraki dönemde ise yaklaşık 150 senedir süregelen Rus yayılmacılığının tam tersi bir süreç, yani Ruslar ve Rusça konuşan nüfusun anavatanlarına geri dönüşü süreci başladı. Rusyalı analist Alexander Şustov'un tespitlerine göre etnik Ruslar ve Rusça konuşan nüfusun yeni bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerinden Rusya'ya veya Slav Cumhuriyetlerine 'çığ gibi' geri dönüşünün birkaç sebebi mevcuttur:

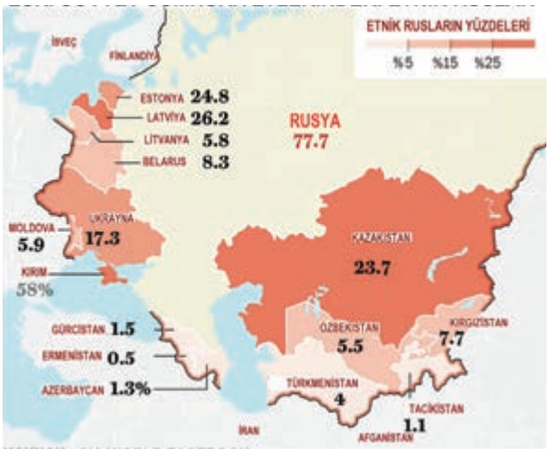
1. SSCB'nin dağılma sürecinde Orta Asya Cumhuriyetlerindeki yerli halk arasında milliyetçi duyguların gelişmesinden dolayı etnik ilişkilerin gerginleşmesi nedeniyle ortaya çıkan güvenlik sorunu, daha sonra ekonomik durumun kötüye gitmesi ve vatandaşlık statüsünü belirleme ihtiyacı gibi sorunların ilk sıraya çıkması.

2. Bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerinde Rusça eğitim, kültür ve bilgi alanlarının gitgide daralması ve buna bağlı olarak Rus çocuklar için sosyal perspektifin azalması.[5]

Büyük ölçüde bu ve diğer sorunlardan dolayı 1991-1999 yılları arasında bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerini terk edip Rusya'ya yerleşen nüfusun sayısı 2,6 milyonu bulmuş, bunların yüzde

1 Лурье, С. Особенности русской колонизации в Средней Азии> http://turkestan.ucoz.ru/publ/1-1-0-5 (Ocak, 2014).
2 Бекмаханова, Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма: 60-е годы XIX в. – 1917 г. – М., 1986, s. 16
3 Шустов, А. Сколько русских осталось в Центральной Азии? > http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1195629000 (Ocak, 2014)
4 Demographics of Kazakhstan > http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Kazakhstan (Ocak, 2014)
5 Şustov A. Skol'ko russkih ostalos' v Tsentral'noy Azii? http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1195629000 (Ocak, 2014)

yetmiş beşi Ruslar ve başka Slav halkları olmuştur. Bu yıllar arasında etnik Rus ve Rusça konuşanların sayısı Kazakistan'da 6,1 milyon kişiden 4,5 milyona, Özbekistan'da 1,6 milyondan 1,2 milyona, Kırgızistan'da 917 binden 603 bine, iç savaş yaşayan Tacikistan'da 388,6 binden 68,2 bine kadar düşmüştür. Bu konudaki istatistik bilgiler nadir açıklanan Türkmenistan'da ise etnik Rus ve Rusça konuşanların sayısı 2001 yılın başlarında 100-120 bin civarında olduğu tahmin edilmekteydi.[6] Bu veriler yüzde olarak hesaplandığında aşağıdaki tablo ortaya çıkacaktır:[7]

Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Etnik Ruslar

	Ülke	Etnik Rus ve Rusça konuşanların nüfustaki eski oranı (%)	Etnik Rus ve Rusça konuşanların nüfustaki yeni oranı (%)
1	Kazakistan	37,4	30
2	Özbekistan	8,3	5
3	Kırgızistan	21,5	12,5
4	Tacikistan	7,6	1,1
5	Türkmenistan	9,5	2

Bu alandaki son verilere göre ise bugünlerde (2010'lı yıllar) yeni bağımsız Orta Asya Cumhuriyetlerinde yaşayan etnik Rus ve Rusça konuşanların sayısı azalmaya devam etmektedir:[8]

	Ülke	Etnik Rus ve Rusça konuşanların sayısı
1	Kazakistan	3,979,300
2	Özbekistan	1,000,000
3	Kırgızistan	470,000
4	Tacikistan	45,000-50,000 civarında
5	Türkmenistan	90,000-100,000 civarında
	Toplam	5,500,000 -5,700,000 civarında

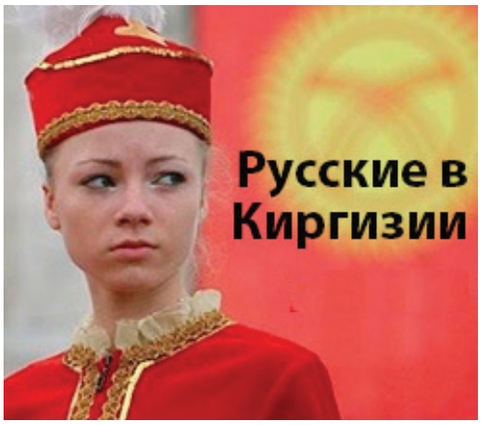
Görülüyor ki, Sovyetler Birliği gibi bir dünya imparatorluğunun çöküşü milyonlarca insan için dramatik bir duruma da neden olmuştur. Bu dramatik durumdan en çok etkilenenlerden biri de Orta Asya cumhuriyetlerinden Rusya ve Slav ülkelerine taşınan ve hâlihazırda o coğrafyada yaşayan, günün birinde Rusya'ya geri dönüş fikriyle yaşayan etnik Rus ve Rusça konuşanlardır.

Hâlihazırda bölgede yaşamını sürdüren bu durumdaki 5,500,000 -5,700,000 kişi i Türk Cumhuriyetleri ve Tacikistan'ı kapsayan Türkistan coğrafyasındaki 60 milyonlu umumi nüfusunun yaklaşık yüzde 10'unu oluşturmaktadır. Bu az bir rakam değildir. Bu nüfusun bağımsız Cumhuriyetlerin sosyal, ekonomik ve kültürel yapısına normal vatandaşlar olarak uyum sağlaması mıntıkada barış ve istikrarın sağlanmasının önemli faktörüdür.

6 bk. Краткие итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Агентство Республики Казахстан по статистике. Алматы, 2000. S.5; Национальный состав населения Республики Узбекистан по состоянию на 1 января 1999 г. //
Uzbekistan Development Gateway /http://uzbekgateway.freenet.uz/duzdemog7.html (17.03.2003); Основные итоги Первой национальной переписи населения Кыргызской Республики 1999 года. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики. Бишкек, 2000. S.26; Перепись населения Таджикистана // Статистика СНГ. 2002. Авг. №15. S. 39; Statistical Yearbook of Turkmenistan, 2000-2003. National Institute of the State Statistics and the Information of Turkmenistan. Ashgabat, 2004, s. 13.; Нейтральный Туркменистан. 2001. 14 апр.

7 Шустов А. Сколько русских осталось в Центральной Азии? > http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1195629000 (Ocak, 2014).

8 Шустов А. A.g.e > http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1195629000 (Ocak, 2014).

© rus.kg

3. Etnik Ruslar ve Rusça konuşanların sosyo-kültürel ve eğitim ihtiyaçlarının karşılanması

Anavatanlarından ayrı düşerek yeni yavru vatanlarında kalan Orta Asya Cumhuriyetlerindeki etnik Ruslar, Rusça konuşanlar geçen yirmi dört yıllık zaman dilimi içinde derin bir sosyo-kültürel yeni yapılanma yaşamıştır.

Yukarıda denildiği gibi, Orta Asya Cumhuriyetlerindeki etnik Ruslar, Rusça konuşan nüfusun sayısı oldukça azalmıştır. Bu durum, yeni bağımsız devletlerde yürütülen yeni sosyal, ekonomik ve etnik siyasetle bağlı bir süreçtir.

Çarlık Rusyası'nda ve Sovyetler Birliği döneminde sömürge bölgelerde Ruslar ve Rusça konuşan nüfusa sosyal ayrıcalıklar tanınmıştı, onlar genelde şehirlerde (başkentlerde) yaşar, sanayide çalışır, devletin sunduğu sosyal imkânlardan (eğitim, sosyal güvenlik, sağlık hizmetleri, ulaşım vb.) yerlilere göre daha geniş ölçüde yararlanırlardı. Sovyet Cumhuriyetlerinde Rusçanın *de jure* ve *de facto* resmi dil olması da onlara birtakım şanslar sağlıyordu. Bu durumlardan dolayı Baltık Cumhuriyetleri hariç Sovyetler Birliği'nin her yerinde etnik Ruslar, Rusça konuşan nüfusun eğitim ve kültür seviyesi yerli ahaliye göre oldukça yüksekti. Bu eğitimli nüfus bazı Cumhuriyetlerde bilim, teknoloji, yüksek eğitim alanlarındaki beyin gücünün önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Mühendisler, doktorlar, tarım ve hayvancılık uzmanlarının önemli kısmı da Rusça konuşanlardandı. Bağımsızlığın ardından Orta Asya Cumhuriyetlerinde sanayi üretiminde, tarım ve hayvancılıktaki düşüşlerin, ekonomik zorlukların nedenlerinin biri de bu beyin gücünün göçüne bağlı olduğunu tahmin etmek mümkündür.

SSCB'nin çöküşüyle birlikte bu ayrıcalıklar bazı ülkelerde tedricen (Kazakistan ve Özbekistan'da), bazı ülkelerde ise birden (Tacikistan ve Türkmenistan'da) ortadan kalkınca etnik Rusların, Rusça konuşan nüfusun sosyal şok yaşadığı açıktır. Yeni durumlarını kabul etmeyen Ruslar ve Rusça konuşanların yaklaşık yüzde 55'i kısmı Rusya'ya ve tarihi vatanlarına (Ukraynalılar Ukrayna'ya, Almanlar Almanya'ya, Tatarlar Tataristan'a ve Kırım'a vb. göç etmişlerdir. Genelde bu durumdakilerin en eğitimli, sosyal ve aktif kesimi tarihi vatanlarına kesin dönüş yapmışlardır. Netice olarak Orta Asya Cumhuriyetlerinde bugünlerde oraların vatandaşı olarak yaşayan etnik Ruslar, Rusça konuşan nüfusun önemli bir bölümünü sosyal bakımdan aktif olmayan yaşlılar, emekliler ve engelliler oluşturmaktadır[9].

Kazakistan'da baskın etnisite Kazaklardan sonra nüfusun yaklaşık yüzde 40'ını oluşturan etnik Ruslar ve Rusça konuşanlar, birinci sıradaki milli azınlık sayılmaktadır (Sovyet döneminde bunun tam tersiydi, Kazaklar birinci sıradaki milli azınlıktı). Baskın etnisite Özbeklerin oluşturduğu Özbekistan'da ülke nüfusunun % 3'ünü teşkil eden etnik Ruslar ve Rusça konuşanlar 'ünü Tacikler (% 5) ve Kazaklardan (% 3,5) sonra üçüncü sıradaki milli azınlıktır (Sovyetler döneminde birinci sıradaydılar). Baskın etnisiteyi Kırgızlar oluşturduğu Kırgızistan'da nüfusun % 6,8'i Özbek (% 14,4) kökenlidir. Hemen ardından Rus veya Rusça konuşanlar gelmektedir. Rus veya Rusça konuşanlar Tacikistan'da Özbekler (% 15) ve Kırgızlardan (% 0.80) sonra 3. sıradaki (% 0.64). milli azınlık durumundadır. Türkmenistan'daki durum da buna benzerdir: Rusça konuşan nüfus bu ülkede Özbeklerden (% 10) sonraki ikinci sıradaki milli azınlık durumundadır (% 3,23).[10] Buna rağmen bu bölgedeki devletlerde yaşayan Ruslar ve Rusça konuşanların eğitim, kültür, basın yayın alanlarındaki tüm ihtiyaçları karşılanmaktadır. Bu durum Sovyet döneminden kalan bazı geleneklerin halen devam ettiğini göstermektedir. Sovyet döneminde eski Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşayan Ruslar ve Rusça konuşanların tüm eğitim, kültür ve basın yayın ihtiyaçları tam olarak karşılanırdı, öğretim dili Rusça olan anaokulları, okullar, yüksekokul ve üniversitelerde eğitim kalitesinin yerli dillerdeki eğitim kurumlarından daha yüksek olduğu da biliniyordu.

9 bk. Докучаева А.В. О положении русских в Казахстане и в Средней Азии > http://sv-rasseniya.narod.ru/artic/Genocide_of_Russian/6.html*Ocak(2014); Должны ли мы жалеть мигрантов? Изгнание русских и экономический коллапс Средней Азии > http://sputnikipogrom.com/politics/6653/nomercy/ (Ocak,2014)

10 Абидов Т., Аминов Р. Русский язык и миграционные процессы: взгляд из Средней Азии > http://www.regnum.ru/news/1660930.html#ixzz2ru1xenT4 (Ocak,2014); Yine bk.: http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Kazakhstan (Ocak, 2014) http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Turkmenistan (Ocak, 2014); http://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Kyrgyzstan (Ocak, 2014)

Konuyla ilgili bazı örnek uygulamalar şu şekildeydi: Ruslar ve Rusça konuşan nüfusa yönelik sınırlamaların en düşük düzeyde görüldüğü Özbekistan'da Rusça, eğitimin ana okuldan doktoraya kadar herhangi aşamasında kullanılabilen dil statüsündedir. Özbekistan Milli Eğitim Bakanlığının resmi sitesindeki verilere göre, ülkedeki yaklaşık bir milyon nüfuslu (% 3) Ruslar ve Rusça konuşanlar için öğretim dili Rusça olan 848 okul hizmet vermektedir ve bu okullarda 372,256 (% 8,33) öğrenci eğitim görmektedir (Ülke nüfusunun yüzde 82'sini oluşturan Özbekler için toplam 8,742 okul tesis edilmiştir. Bu okullarda 3,.868,227 (% 86,57) öğrenci eğitim görmektedir).[11]

© Nedim Ergün Kırımlı

Son yıllarda Özbekistan üniversitelerinin öğretim dili Rusça olan bölümlerinde toplam 8,769 Rus öğrenci eğitim görmüştür. Bu rakam Özbekistan'daki genel öğrenci sayısının % 6,99'unu oluşturmaktadır.[12] Bunun dışında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te nüfuzlu Rusya üniversitelerinin, örneğin Moskova Devlet Üniversitesinin, Petrol ve Gaz sanayisi enstitüsünün, Plehanov Ekonomi Üniversitesinin şubeleri mevcuttur.[13]

Kazakistan'da Kazakça öğretim yapan 3,474, eğitim dili Rusça olan 2,514, eğitim dili Ukraynaca 1, Rusça-Kazakça eğitim veren 2,017 okul mevcuttur. Kazakistan Devlet Başkanı N. Nazarbayev 2006 yılında ülkedeki % 40 öğrenci Rusça eğitim gördüğünü, şimdilik Kazak üniversitelerinde eğitimin yüzde yüz Rusça verildiğini açıklamıştı (Bu durumda halen değişiklik yoktur). Nazarbayev, bununla beraber, Kazakistan'da Rusya'nın Moskova Devlet Üniversitesi ve ortak Kazak-Rus Slav Üniversitesi faaliyet gösterdiğini de ifade etmiştir.[14] Öte yandan ülkede eğitim dili Kazakça olan eğitim kurumlarının sayısının arttığı, Rusça eğitim veren okul sayısının ise azaldığı da görülmektedir. Örneğin, bağımsızlığın ilk on yılında bu alandaki değişimler şu şekildedir: 1991 yılında cumhuriyetteki 2,768 Kazak okulu var ise, 3,357'ye yükselmiş, Rus okullarının sayısı ise bu zaman dilimi içinde 3,641'den 2,412 'ye kadar düşmüştür.[15]

Özbekistan ve Kazakistan'da etnik Rus ve Rusça konuşanların sivil toplum örgütleri, kültür merkezleri ve dernekleri serbestçe faaliyette bulunmaktadır. Örneğin, Özbekistan'da 1994 yılından bu yana faaliyetini sürdüren 'Rus Kültür Merkezi' adlı sivil toplum örgütü mevcuttur. Merkez ofisi Taşkent'te bulunan bu sivil toplum örgütünün şubeleri Rusların topluca yaşadığı Gülistan, Buhara, Andican, Nukus, Tirmiz, Fergana, Çırçık, Karşı, Semerkant, Namangan, Almalık, Angren, Nevayi gibi onlarca şehirde mevcuttur. Rus Kültür Merkezi buralarda yaşayan Ruslara yönelik her türlü kültür ve eğitim faaliyetlerinde bulunmaktadır. Öte yandan Ortodoks Hristiyan inancına bağlı bu vatandaşlara Özbekistan Ortodoks kilisesinin onlarca şehir ve kasabalarda faaliyette bulunan kiliseleri ve ibadethanelerinde dini hizmetler vermektedir. Başkent Taşkent'te Rus Ortodoks kilisesinin ruhani ve idari merkezinin yeni binası inşa edilmiştir. Rus kilisesinin Bişopu Vladimir Özbekistan'da devlet ve toplumun Ortodoks kilisesi faaliyetine tolerans baktığı ve yardımlarda bulunduğunu açıklamıştır.[16]

Özbekistan'da bağımsızlık döneminde Rusça olarak yayımlanan veya yayın yapan basın yayın organları sayısı azalmamış, aksine artmıştır. Ülkede Rusça yayımlanan yüzlerce gazeteler, dergi, bu

11 bk. Asosiy ko'rsatkichlar // 2012-2013 o'quv yili > http://uzedu.uz/uzb/info/schools/ (Ocak, 2014)

12 Назаров Р.Р., Алиева В.Р., Юнусова Д.М. Русский язык в Узбекистане - http://www.ia-centr.ru/expert/257/ (December, 2007)

13 bk. http://www.top.uz/trade/orgs/cat3637 (Ocak, 2014)

14 Наука и образование / Официальный сайт Президента Республики Казахстан > http://www.akorda.kz/www/www_akorda_kz.nsf/sections?OpenForm&id_doc=0E6CE688C288B389462572340019E827&lang=ru (Ocak, 2014)

15 Олкотт, Марта: Казахстан: непройденный путь – http://www.carnegie.ru/ru/pubs/books/volume/68648.htm (Ocak, 2014)

16 bk. Организации русских соотечественников в странах ЦентрАзии. Управление по работе с соотечественниками МИД Российской Федерации 19-09-2003. РЕСПУБЛИКА УЗБЕКИСТАН > http://www.centrasia.ru/cnt2.php?st=1076107746 (Ocak, 2014); Панфилова, Виктория. Как живётся русским в странах Центральной Азии > http://www.apn.kz/publications/article4599.htm (Ocak, 2014);

dilde 24 saat yayın yapan onlarca TV ve FM radyo kanalı hakkında bilgi almak için Google arama motorunda bir defa arama yapmak yeterlidir.[17]

Kazakistan'da etnik Rus ve Rusça konuşan vatandaşların ülke çapında faaliyet gösteren sivil toplum örgütleri, kültür merkezleri ve derneklerinin sayısı 38'dir. Bu örgütler 1990'lı yılların başından beri çalışmalarını yürütmekteler. Onlardan en önemli olanlarından birkaçının amaçları ve faaliyet alanları şu şekildedir:

No	*Sivil toplum* örgütü	*Kurulduğu tarih*	*Faaliyet gösterdiği alan ve amaç*
1.	Yedisu Kosak topluluğu	14.011992	Kazakistan'daki Kosakların gelenek ve tarihini canlandırma
2.	'Lad' Cumhuriyet Slav Hareketi	26.09.1992	Kazakistan'daki Slav halkların etnik kimlik, kültür ve dillerinin korunması; Slavlar ve diğer halklar arasındaki dostluk ve kardeşliğin güçlendirilmesi
3.	Kazakistan Rus topluluğu	11,09.1992	Çok uluslu Kazakistan toplumunda karşılıklı anlayış ve istikrarın güçlendirilmesi; kültür ve eğitim çalışmaları, Rus vatandaşlarının yasal haklarını koruma, Rusya ve Kazakistan arasındaki ikili ilişkileri güçlendirmeye destek
4.	Mangistau bölgesi Slav etnik-kültürel topluluğu	19.12. 1992	Geleneksel Rus kültürünün araştırma ve korunması, bölgedeki Rus dili ve kültürünün korunması, Slav nüfusunun korunması
5.	Bölgesel 'Panagia' Slav Ortodoks kültür merkezi	1992	Kazakistan'a özgün Rus kültürü ve Rusça dili koruma, gerçek Rus ve Ortodoks bayramlarını kutlama; bağış faaliyetleri
6.	'İstoki' Slav Kültür ve Eğitim Derneği	12.12.1993	Kültürel-eğitim faaliyetleri, Slav kökenli vatandaşların kültürel, sanatsal ve sosyal yaşamda aktif katılımını teşvik etmek; Kazakistan Cumhuriyeti halkları arasında dostluk ve işbirliği gayelerini yaymak
7.	'Svetoç' Ortodoks eğitim, kültür ve bağış derneği	1994	Dini, kültürel-eğitim faaliyetleri, Slav kökenli vatandaşların kültürel, sanatsal ve sosyal yaşamda aktif katılımını teşvik etmek;
8.	'Rusiçi' Rus Gençliği Kültür Merkezi	1995	Genç hemşeriler ile çalışmak, onların sosyal ve ekonomik haklarını korumak; Rus kültürü ve Rus dilinin korunması
9.	Bozkır bölgesi Kosakları Birliği	1995	Kosakların tarihi ve kültür gelişimini incelenmesi; kültür-eğitim ve insan hakları savunması faaliyeti
10.	Kazakistan'daki Rus, Slav ve Kosak sivil toplum örgütlerinin derneği	1997	Kazakistan'daki ve Rus hemşerileri temsil ve onların ortak çıkarlarının korunması; Rus, Slav ve Kazak kuruluşların faaliyetlerinin koordinasyonu, Ruslara Kazakistan'ın resmi dilini öğretim, Rusçanın korunması

Tablodaki bilgilerden görülüyor ki, Kazakistan'daki Ruslar, Slav kökenliler ve Rusça konuşan nüfus kendi dil ve kültürlerini, etnik-kültürel çıkarlarını korumak amacıyla iyi örgütlenmişlerdir. Bu derneklerin hem Kazakistan'ın resmi makamları, hem de Rusya'daki dış Ruslar ile ilgilenen kamu ve sivil kuruluşları ile koordine faaliyetlerde bulunarak ülkedeki Rus ve Slav kökenlilere verilen kültürel ve eğitimsel hizmetlerin daha da geliştirilmesine yardımcı olmaktadırlar. Bununla beraber Kazakistan Cumhuriyeti'nde Rus Ortodoks kilisesinin şubeleri serbestçe faaliyette bulunmaktadır.[18]

Kazakistan'da Rusça basın yayın son derecede yaygındır. Ülkede Rus TV kanallarıyla, önemli Rus gazete ve dergilerinin özel Kazakistan baskıları aracılığıyla basın yayın faaliyetlerinde bulunmaktadır. Kazakistan'da medyanın en az % 50 resmi dilde (Kazakça) yayın yapması hususunda yasal düzenlemeler mevcut olmasına rağmen, halen % 60 basın yayınlar Rusça olarak yapılmaktadır.[19]

17 Tarafımızdan 31.01.2014 tarihinde TSİ 12:50'de Google arama motorunda yapılmış 'Русская печать, телевидение и радио в Узбекистане' (Özbekistan'da Rusça basın, televizyon ve radyo) aramasında toplam 11.200.000 sonuç bulunmuştur.

18 Митрополичий округ Русской Православной Церкви в Республике Казахстан > http://www.patriarchia.ru/db/text/1231147.html (Ocak,2014)

19 Bk.: Докучаева А.В. О положении русских в Казахстане и в Средней Азии > http://sv-rasseniya.narod.ru/artic/Genocide_of_Russian/6.html*Ocak(2014)

© kremlin gov.ru

Yukarıda ele alınan verilerden görüldüğü gibi, Türkistan'daki etnik Rusların ve Rusça konuşanların sayıcı en fazla olduğu iki kilit ülke Özbekistan ve Kazakistan'da kendi vatandaşları olan bu nüfusun sosyo-kültürel ihtiyaçlarını karşılamak için devlet kuruluşları ve sivil kuruluşlar her tülü yapmaktadır. Bunda Sovyet devri geleneklerinin devamı ile Orta Asya toplumlarındaki mevcut etnik-dini hoşgörü, misafirperverlik ve hümanizm gelenekleri etkili olmaktadır. Sonuçta Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Tacikistan Avrupa OSCE'nin insan hakları, milli azınlıklar ve onların dillerini koruma hususundaki belgelerini imzalamışlardır.

4. «Ruslar, gözünüzü açın! Siz Orta Asya'yı terk edemezsiniz!..»

Makalenin bu bölümünün başlığı Orta Asya'daki yerli insanların Ruslara yönelik hitabesinden alınmış bir parça değil, Rusya'daki *şovenist çevrelerin* bu bölgedeki Ruslar ve Rusça konuşan nüfusa hitaben sürekli yaptığı çağrılardan biridir. Çünkü Orta Asya Cumhuriyetlerindeki etnik Ruslar ve Rusça konuşan nüfusa nispeten hoşgörülü bir siyaset yürütüldüğü açıkça görülmesine rağmen, gerek bu bölgelerde yaşayan bu toplulukların bazı temsilcileri gerek Rusya'daki belli başlı çevreler mevcut durumdan memnun değiller. Rusya Parlamentosundaki bazı komiteler ve bazı medya kuruluşları 'Orta Asya'daki Ruslar meselesini devamlı gündemde tutmaktan, bu konuyu bölgedeki devletlerin içişlerine karışmak için bahane olarak kullanmaktan vazgeçmemektedir. Şovenist politikacı Vladimir Jirinovsky başta olmak üzere Rusya'daki kimi milletvekilleri, yazarlar vd. medyada sürekli biçimde Orta Asya'da kalan Ruslar konusunu irdelemekten çekinmemektedirler.[20]

«Ruslar, gözünüzü açın! Siz Orta Asya'yı terk edemezsiniz! Siz kendi evindesiniz, bunu bilmelisiniz. Hiçbir durumda Siz terk edemezsiniz. Aksine, bölgeye dönmeniz gerekmektedir. Bölgenin Rus dünyasından ayrılmasına asla razı olamayız!» - bu sözleri Rusyalı sosyolog Maxim Akimov «Russkie v Kazahstane» («Русские в Казахстане») dergisinde Orta Asya'daki Ruslar ve Slav kökenli insanlara hitaben yazıyordu.[21]

Günümüzde ikamet yerini, yaşam tarzını seçmek her insanın özgür tercihine bağlıdır. Oysa, Maxim Akimov gibi bu tezi savunanlar başka ülkelerin vatandaşlarını etki altında bırakmaktan

20 Bk.: Жириновский: паспорта РФ - всем русским, Средней Азии – визы > http://russkg.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=4142:2013-02-28-21-10-11&catid=31:2010-08-29-07-39-38&Itemid=1(Ocak, 2014); Жириновский призвал русских вооружиться языком > http://newsland.com/news/detail/id/585569/(Ocak, 2014); Как шагреневая кожа... Депутатов беспокоит сокращение 'русского пространства' за рубежом > http://www.rg.ru/2012/06/20/duma.html (Ocak, 2014)

21 «Русские, очнитесь! Нельзя уходить из Средней Азии» > http://www.km.ru/bsssr/2011/08/23/geopoliticheskaya-strategiya-respublik-byvshego-sssr/russkie-ochnites-nelzya-ukhodi (Ocak, 2014)

çekinmemektedirler. Bunun en önemli nedeni, bölgeyi Rusya'nın hayati menfaat alanı olarak değerlendirmek ve buradaki Ruslar ile Slav kökenlileri jeopolitik ve jeostratejik amaçlarla araç olarak kullanmaktır. Ancak gerek Orta Asya'daki yerli halklar, gerek ülkelerin yönetimleri ve bölgedeki Ruslar da bu oyunlara gelmeyecektir. Zaten, geçmişte Balkanlarda ve bugünlerde Arap ülkelerinde yaşanan etnik çatışmalar, insan dramları herkese yeterince ders olmuştur.

Son yirmi iki yılda bölgedeki cumhuriyetlerde yaşayan Rus ve Slav kökenlilerde bir zihniyet değişiminin gerçekleştiği gözlenmektedir. Nitekim bu halklar, yerli dil ve kültürleri öğrenmeye başlamışlardır. Örneğin, Kazakistan'daki Rusların % 14'ü Kazakçayı öğrenmiş, genç nüfus arasında ülkenin resmi dilini öğrenme talebi de artmıştır. Kazakistan'dan Rusya'ya taşınmak isteyenlerin oranı ancak % 14'tür. Özbekistan'da Özbekçe bilen Rusların oranı daha yüksektir, oysa Özbekistan'daki Rusların % 57,8'i Rusya'ya taşınmayı düşünmektedir.[22]

5. Bölgenin dünya ile iletişim aracı olarak Rusça meselesi

Bölgede Rusların nüfusu ile Rusya'nın nüfuzunun azalmasına rağmen, buradaki toplulukların ortak iletişim aracı olarak Rusçanın prestijinin azalmadığı görülmektedir. Rusça halen Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan'da etnisiteler arası ortak dil statüsündedir. Özbekistan ve Türkmenistan'da ise Rusça sosyal hayatta aktif biçimde kullanılmaktadır.

Tesadüf eseri olarak, dünyada bilişim ve dijital teknoloji devrinin başlangıcı Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine denk gelmiştir. Dünyadaki diğer çağdaş toplumlar gibi bölge ülkeleri için de bu teknoloji devrimi ile birlikte dünyayla aktif biçimde sosyo-ekonomik, kültürel, teknolojik ve beşeri alanlarda iletişime geçmek, bilgi alışverişinde bulunmak ve politik-ekonomik ilişkiler kurmak gerekliliği hasıl olmuştur. Bu konuda bölge ülkelerinin etkili kullanabileceği tek dil şimdilik Rusçadır.

Rusyalı analist A Knyazev'in tahminlerine göre, Orta Asya'daki birçok insan için yakın gelecekte, yaklaşık 50 sene boyunca, dünyayla iletişim dili Rusça olmaya devam edecektir. Bölge ülkelerinde İngilizce de hızla yayılmaktadır, ancak onun Rusçanın şu anki statüsüne gelmesi için zaman gerekmektedir.[23] Bu görüşler, gerçeklerden pek de uzak olmayıp bölgedeki dil durumunu yansıtmaktadır. Geçmişte süper güçlerden birinin sömürgesi iken zamanla bağımsızlığına kavuşmuş bazı ülkelerde halk önceleri sömürgecilerin dilini inkâr ve reddetme teşebbüsünde bulunmuş ise de, kısa süre sonra yeni realitelerin baskısı ile tekrar bu dile döndükleri görülmüştür. Mısır, Cezayir, Kuzeybatı Afrika ülkeleri, Hindistan ve Pakistan buna iyi birer örnektir. Tabii ki Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerin bu hataları tekrarlaması şart değildir. Yani, Rusçanın belli bir süre toplumsal iletişim aracı olarak bölgede yaşatılması ve kullanılması vazgeçilmez bir ihtiyaçtır. Zaten, bir yabancı dil, eğer ana dilin varlığına tehdit oluşturmuyorsa, insanlara her zaman kazanç sağlar.

Son zamanlarda bazı bölge ülkelerinde İngilizcenin yaygınlaştırılması için iyi adımlar atılmıştır. Örneğin, devlet ve toplum için hayati önem taşıyan sahalarda çağdaş bilgi ve teknoloji eğitimi veren ve eğitim dili İngilizce olan üniversiteler kurulduğu görülmektedir. Taşkent ve Astana'da eğitimin tamamen İngilizce verildiği üniversitelerin açılması ve onların başarılı bir şekilde faaliyetlerini sürdürmesi, bölgedeki iki kilit ülkenin bu konuda iyi bir başlangıç yaptığını göstermektedir.

Aynı şekilde bölgedeki genç nesil arasında İngilizce kullanımı yaygın duruma gelmekle birlikte, İngilizcenin halen Rusça üzerinden öğrenildiği görülmektedir. [24]

A. Knyazev'e göre, bugünlerde Türkçenin Orta Asya'da yaygınlaştırılması teşebbüsünün ikinci aşaması başlamıştır. Birinci aşama 1990'larda başlamıştır.[25] Knyazev bu görüşünü muhtemelen

22 Bk.: Шустов, А. Вернутся ли русские в Россию? Программа переселения соотечественников становится более популярной > http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1365973200 (Ocak, 2014).

23 Knyazev A. 'Dlya bol'şinstva jiteley Sredney Azii vtorım yazıkom na blijayşiye 50 let ostanetsya russkiy' http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256939880 (Ocak, 2014)

24 Westminster International University in Tashkent http://www.wiut.uz/uz/university/about/; Management Development Institute of Singapore in Tashkent http://www.mdis.uz/node/1; Turın Polytechnic University in Tashkent http://moodle.polito.uz/; Nazarbayev University http://sst.nu.edu.kz/sst/home; Astana University http://www.astanauniver.kz/ (Ocak, 2014)

25 Князев А. А.g.e. http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1256939880 (Ocak, 2014)

© zaimka.ru

1990'larda Orta Asya Cumhuriyetlerinde çok sayıda Türk okulunun açılması ile 2000'lerden başlayarak Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan'da birkaç Türk üniversitesinin kurulmasına dayandırmaktadır.

Bölge ülkelerinde eskiden Rusça konuşan nüfusun bir kısmında yerli diller ve kültürler lehine bir Derusifikasyon sürecinin da başladığını kaydetmeliyiz. Örneğin Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakistan'da yaşayan Koreliler, Uygurlar, Çeçenler, Ermenilerin bir kısmının yerli dilleri kabul ederek Rusça konuşanlardan ayrıldığı görülmektedir.

6. Rusya Federasyonu'ndaki otonomilerde milli azınlık durumundaki Türk toplulukları

Bolşevik devrimcilerin lideri Vladimir Lenin, 1917 yılında yıkılan Rusya İmparatorluğu'nu 'Halkların hapishanesi' olarak nitelendirmişti. Lenin'in sözü bünyesinde 300 den fazla büyük küçük milleti ve etnisiteleri barındıran, ancak onların hiçbirisine kendi ana dilini serbest kullanımına, kendi dili ve kültürünü geliştirme imkanını hiçbir şekilde tanımayan Çarların Rus veya Slav olmayan topluluklara karşı yürüttüğü etnik siyaseti çok doğru bir şekilde ifade ediyordu. 1917 yılki Ekim Devrimi'nden sonra nüfusça büyük etnisitelerden SSCB Komünist Partisinin Lenin-Stalin usulü 'milli toprak sınırlandırılması' politikası sonucu olarak 15 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri kurulmuştur. Bununla beraber eski Sovyetler Birliğine bağlı Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti'nde 20. yüzyılın 20'li yıllarından 1940'lara kadar Rusya'daki Türk toplulukları için 10 özerk cumhuriyet ve özerk bölge kurulmuştur. 1991 yılında Sovyetler Birliği dağılınca bu milli özerk cumhuriyetler 1954 ve 2014 yıllarında Rusya ve Ukrayna arasında iki defa el değiştiren Kırım Özerk Cumhuriyetiyle beraber Rusya Federasyonunun bünyesindeki federasyon üyeleri haline gelmişlerdi.

Böylece Avrasya karasındaki Türk toplulukları ile yaklaşık bin senelik etnik-siyasi ve kültürel ilişkilerin sonucu olarak Rusya bugün toplam sayısı 12 milyondan çok 34 Türk topluluğunun yaşadığı, bünyesinde 10 Türk kökenli özerk cumhuriyeti ve 1 otonom bölge bulunan bir devlet durumundadır.

2002 ve 2010 yıllarda gerçekleştirilen nüfus sayımı verilerine göre Rusya Federasyonunda bu ülkenin vatandaşları sıfatında bulunan Türkçe konuşan nüfusa ait veriler aşağıdaki tablodaki gibidir:[26]

26 Всероссийская перепись населения 2002 года. Том 4. - 'Национальный состав и владение языками, гражданство' > http://www.perepis2002.ru/index.html?id=17 (May, 2014); Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. http://www.gks.ru/free_doc/new_site/perepis2010/croc/perepis_itogi1612.htm (May, 2014); Численность тюркских народов в Российской Федерации и в своих республиках в составе РФ по данным переписи 2002 г. автор-составитель А.Салпагаров > http://real-alania.narod.ru/turkalan/1san/ 3rusturk.htm (May, 2014)

Türk toplumunun adı	*Toplam sayısı (bin kişi)*	*Milli-devlet yapılanmasının (cumhuriyet, bölge) adı*	*Kendi milli devletinde yaşayanların sayısı (bin kişi, 2010)*
Azeriler	621,84	-	-
Altay Türkleri	67,239	Altay C.	62,2
Balkar Türkleri	108,426	Kabardın-Balkar C.	104,9
Başkurt Türkleri	1673,389	Başkurdistan C.	1221,3
Gagauz Türkleri	12,210	-	-
Dolgan Türkleri	7,261	Dolgan-Nenets B.	5,5
Kazak Türkleri, Karakalpak Türkleri, Karaçay Türkleri	653,962 1,609 192,182	- - Karaçay-Çerkes C.	- - 169,2
Kırgız Türkleri	31,808	-	-
Kumuk Türkleri	422,409	Dağıstan C.	365,8
Kırım Tatarları	264,461 civarında	Kırım Özerk Cumhuriyeti	260.000 civarında
Nogay Türkleri	90,666	Dağıstan C., Karaçay-Çerkez C.	38,2 14,9
Tatar Türkleri	5554,601	Tataristan C.	2000,1
Tuva Türkleri	243,442	Tıva C.	235,3
Türkler	92,415	-	-
Ahıska Türkleri	3,257	-	-
Türkmen Türkleri	33,053	-	-
Özbek Türkleri	122,916	-	-
Uygur Türkleri	2, 867	-	-
Hakas Türkleri	75,622	Hakas C.	-
Çuvaş Türkleri	1637,094	Çuvaşistan C.	889,2
Şor Türkleri	13,975	-	-
Yakut (Saha) Türkleri	443,852	Saha (Yakutistan) C.	432,3
Telengit Türkleri	3,000	-	-
Teleüt Türkleri	3,000	-	-
Soyot Türkleri	3,000	-	-
Kumandın Türkleri	3,000	-	-
Tuba Türkleri	2,000	-	-
Karayım Türkleri	1,000	-	-
Çalkan Türkleri	1,000	-	-
Tofa Türkleri	8,00	-	-
Çulum Türkleri	7,00	-	-
Rusya'daki toplam Türk nüfusunun sayısı	**12,416,0 civarında**	-	**5,604,3 civarında**
Rusya'da milli devlet yapılanmalarına sahip Türklerin toplam sayısı	**10,708,0 civarında**	-	**5,860,0 civarında**
Eski Sovyet Cumhuriyetlerindeki Rusya vatandaşı Türkler	**1,713,8 civarında**	-	-

Tablodaki verileri bir etnolog ve lengüistik uzmanı gözleriyle okuduğumuzda aşağıdaki gerçekler ortaya çıkmaktadır.

1. Bu toplulukların çoğunluğunda hem Sovyet döneminde kendi devlet yapılanmalarının oluşturulması, hem de yazı, edebiyat ve kültür gibi alanlarında gerçekleştirilen ilerlemeler reddedilemez. Bu açıdan, Rusya'daki Türk toplulukları 30 milyonu aşkın Oğuz Türkleri yaşayan İran İslam Cumhuriyeti'ndeki Türkler, Azeriler ve Türkmenlerden, 10 milyonu aşkın Afganistan Özbekleri, Türkmenleri ve Kazaklarından, yaklaşık 3 milyonlu Irak Türkmenlerinden, sayıları çeşitli kaynaklarda 1,5-3 milyon arasında olduğu belirtilen Suriye Türklerinden, 1,5 milyonlu Bulgaristan Türklerinden daha şanslıdırlar.
2. Bütün bunların yanında önce Rusya İmparatorluğu, sonra Sovyetler Birliği ve günümüzde Rusya Federasyonu'nda uzun süredir uygulanan siyasi, etnik, kültürel ve dil politikalarından dolayı Rusya'daki Türk soylu toplulukların önemli kısmı kendi özerk cumhuriyetler ve özerk bölgelerin dışında yaşamaktalar. Onlar ana dillerini günlük yaşamda, eğitimde vb. alanlarda kullanmaktan yoksun bırakılmışlardır. Örneğin, Rusya'daki en kalabalık Türkçe konuşan topluluk – Tatarların yarısından fazlası, Başkurtlar ve Çuvaşların büyük bir kısmı Rusya'nın başka bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bunun anlamı etnik, kültür ve dil açısından yüzde yüz asimilasyona riskiyle karşı karşıya kalmaktır.

3. Rusya bünyesindeki az konuşurlu Türk lehçelerinde konuşan cumhuriyetlerin çoğunluğunda yerli Türk nüfusu milli azınlık haline düşmüştür. Bunu görmek için Türk kökenli özerk cumhuriyet veya özerk bölgelerin nüfus bileşimini gösteren yukarıdaki tablonun verilerinden oluşturulan aşağıdaki tabloya bakmak yeterli:

No	Özerk *Cumhuriyet,* özerk *bölge*	*Genel nüfus (%)*	Özerk *Cumhuriyetlerdeki yerli Türk toplulukların sayısı ve onların genel nüfustaki yeri (%)*
1.	Tuva Cumhuriyeti	307,930 kişi (100)	249,299 (80,96)
2.	Çuvaş Cumhuriyeti	1,239,984 kişi (100)	814,800 (67,69)
3.	Başkurdistan Cumhuriyeti	4,069,698 kişi (100)	1,221,302 (29,76)
4.	Tataristan Cumhuriyeti	3,838,230 kişi (100)	2,012,6 00 (53,2)
	Saha (Yakutistan) Cumhuriyeti	954,803 kişi (100)	466,492 (49,9)
5.	Karaçay Çerkez Cumhuriyeti	469,837 kişi (100)	169,198 (38,5)
6.	Altay Cumhuriyeti	211,645 kişi (100)	68 814 (33,9)
7.	Dağıstan Cumhuriyeti	2,963,918 kişi (100)	Kumuklar 431,736 kişi, Nogaylar – 40,407 kişi, Azeriler 130,919 kişi. Toplam Türkçe konuşan nüfus 603,062 kişi (20,.6)
8.	Kabardın-Balkar Cumhuriyeti	858,397 kişi (100)	490,453 (57,2)
9.	Hakas Cumhuriyeti	534,079 kişi (100)	63643 (12,1)
10.	Kırım Özerk Cumhuriyeti	1,958,500 (100)	260,000 civarında (12,1)
11.	Taymır Dolgan Nenets bölgesi	34,432 (100)	5,517 (13,9)

Rusya Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyetindeki Türk soylu halkların yaşadığı titüler özerk cumhuriyetlere ve bölgelere Ruslar veya Rusça konuşan nüfus ayni yöntemlerle iskan edilmiş ve böylelikle yerli halklar milli azınlık durumuna düşmüşlerdir. Karaçay Çerkezler, Altay Türkleri, Hakas, Dolgan ve Kırım Tatarların durumu buna örnektir.

Kendi topraklarında azınlık durumuna düşen Türk toplulukların günlük ve toplumsal hayatlarında ana dillerini kullanma imkanları ve alanları giderek azalmaktadır,

4. Rusya Federasyonu'ndaki sayıları 3 bini aşmayan Ahıska Türkleri, 100'den daha az nüfusa sahip Telengit Türkleri, Teleüt Türkleri, Soyot Türkleri, Kumandın Türkleri, Tuba Türkleri, Karayım Türkleri, Çalkan Türkleri, Tofa Türkleri, Çulım Türkleri, Şor Türkleri gibi toplulukların dili az konuşurlu ve tehlikedeki diller arasında en yüksek risk grubunda bulunmaktadır. Bu dillerin için yazı dili ya yoktur. Sovyet döneminde yazı dili olan bazı Türk dillerinin bu statüsü daha sonra geri alınmıştır. Sibirya'daki Türk toplulukların dilleri - Tuvaca, Hakasça, Dolganca, Tofaca, Şorca için Kiril alfabesi bazında alfabeler üretilmişse de, bu alfabeler genellikle ilkokullardaki bazı derslerde ve yerel etnik basında kullanılmaktadır.[27]

7. Sonuç

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Tacikistan'da yaşayan yaklaşık 5,5-5,7 milyon etnik Rus ve Rusça konuşan nüfus günümüzde bu ülkelerin vatandaşlarıdır. Bu nedenle Rus ve Rusça konuşan nüfusun sosyo-kültürel, eğitim ihtiyaçlarının karşılanması doğaldır. Bu yöndeki geliştirme çalışmalara devam edilmeli, eksikler giderilmelidir. Karşılıklı olarak Rus ve Slav kökenli nüfus da yerli dil ve kültürlere saygı göstermeli ve onların dillerini öğrenmelidir. Rusya ve Rusya kamuoyu insan hakları ihlali durumları dışında, Orta Asya devletlerinin etnik ve dil siyasetlerine müdahale etmemelidir.

Bilgi ve teknoloji çağında Orta Asya toplumları sosyal hayatın ve ekonominin gerektirdiği sürece dünyanın ikinci sıradaki yaygın dili Rusçanın kullanımı ve öğrenimine devam etmesi bir ihtiyaçtır. Rusya'daki Türk topluluklarının ve onların az konuşurlu dillerinin durumu da son derece kritiktir. Kullanım alanları oldukça daralmakta olan bu diller kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Rusya hükümeti bu tehlikeyi önlemek maksadıyla UNESCO'nun tehlikedeki diller ile ilgili mevzuatı çerçevesinde gerekli önlemler almalıdır.

İnternet Kaynakları

www.zaimka.ru
https://www.loc.gov/exhibits/empire/images/p87-5251.jpg
http://rus.kg/news_rus/policy_rus/6966-diskriminaciya-russkih-na-postsovetskom-prostranstve.html
Not: Görseller editör tarafından eklenmiştir.

27 Языки народов России. Красная книга: Энциклопедический сло¬варь-справочник. М., 2002;

SOMUT OLMAYAN KÜLTÜREL MİRASIN DİJİTALLEŞTİRİLMESİ VE ERİŞİLEBİLİRLİĞİNİN SAĞLANMASI

Tolga Çakmak

Giriş

Bilgi, tarih boyunca toplumların gelişmelerinde ve varlıklarını sürdürmelerinde en önemli unsurlardan biri olmakla birlikte toplumsal gelişmelerin birikimli bir şekilde gerçekleşmesinde etkili olan bir kavramdır. İlk çağlarda toplumların sözlü iletişim aracılığıyla kullandıkları bir unsur olan bilgi, yazının bulunması ile birlikte sözlü olarak gerçekleştirilen iletişimin kayıt altına alınmasını gerektirmiştir. Bu süreçte toplumların bilgi üretimlerinde mağara duvarları, ağaç kabukları, parşömen ve kâğıt gibi araçlardan faydalanarak kayıt altına alma gereksinimlerini karşıladıkları bilinmektedir. Ayrıca, söz konusu araçların yeni buluşlar ve gelişen teknoloji olanakları çerçevesinde de yenilendiğini söylemek mümkündür. En basit anlamıyla bilginin depolandığı ortamlar olarak nitelendirilen bilgi kaynakları da yaşanan gelişmeler sonucunda hızlı bir artış göstermiştir. Bu gelişmeler bilgi kaynaklarının bulunduğu formatların ve ortamların çeşitlenmesinin yanı sıra taşınan bilgi miktarının da artmasında etkili olmuştur. Bu noktada bilgi kaynakları toplumların ilerlemelerine yönelik bilgileri depolarken diğer yandan da toplumların kültürel açıdan birikimlerini de kayıt altına almalarını ve bu birikimi gelecek kuşaklara aktarmalarını sağlayan araçlar olmuştur.

Kültürel boyuttan düşünüldüğünde bilgi kaynaklarının toplumların kültürel mirasını taşıyan kaynaklar olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra bilgi kaynaklarını somut olmayan kültürel miras ürünlerinin kayıt altına alınmasında da önemli bir araç olduğunu söylemek mümkündür. Gelişen teknoloji ve bilginin dijital ortamda üretilmesi kültürel miras ürünlerinin de dijital ortama taşınarak varlıklarını sürdürmelerini ve gelecek kuşaklara da dijital ortam aracılığıyla aktarılması gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda en genel anlamıyla analog ortamdaki bilgilerin dijital ortama taşınması olarak ifade edilen dijitalleştirme uygulamaları da hem somut hem de somut olmayan kültürel miras ürünleri için fırsatlar ortaya çıkarmaktadır (digitisation.eu, 2013). Özellikle dijital ortamın getirmiş olduğu yeni formatlar sayesinde ses ve görüntü gibi somut olmayan kültürel miras ürünlerinin kayıt altına alınması kolaylaşmakta; bu ürünlerin paylaşılması ve görünürlüğünün artırılmasına yönelik girişimler ortaya çıkmaktadır. Kültürel miras ürünlerini toplama, düzenleme ve düzenleme işlemlerinin ardından toplumun hizmetine sunma işlevlerini yürüten kütüphaneler, müzeler ve arşivler de dijitalleştirme uygulamalarına yatırımlar yaparak ve projeler geliştirerek kültürel mirasın korunmasına ve en güncel teknolojilerden yararlanarak kültürel miras ürünlerini topluma sunma yönünde girişimlerde bulunmaktadırlar. Bu girişimler kapsamında dijital kütüphaneler oluşturulmakta, Avrupa Dijital Kütüphanesi, Europeana gibi platformlarla kayıt paylaşımına yönelik projeler geliştirilmektedir. Bu projelerle birlikte dijital ortamda ses ve görüntü olarak kayıt altına alınan somut olmayan kültürel miras ürünlerinin de görünürlüğü diğer bilgi kaynaklarında olduğu gibi tanımlama standartları doğrultusunda önemli ölçüde artmaktadır.

Bu çalışmada kültürel miras ürünlerinin kayıt altına alınarak gelecek kuşaklara aktarılması için kullanılan yöntemlerden biri olan dijitalleştirme uygulamalarının somut olmayan kültürel miras ürünleri açısından değerlendirilmesi ve bu ürünlerin tanımlanarak erişilebilirliğine yönelik süreçler ele alınmaktadır.

Somut olmayan kültürel miras

Hem teknik hem de sosyal boyutlarda yaşanan gelişmeler, toplumların yaşayışlarını etkilemekte ve yaşam biçimlerinde değişikliklerin oluşmasına neden olmaktadır. Yaşanan değişim ve etki genellikle yaşamdaki günlük işleri kolaylaştırmaya yönelik bir amaç taşırken insanların ya da kurumların bu değişime uyum sağlamasını gerektirmektedir. Söz konusu uyum, daha önceki yaşayış ve uygulamaların kullanılmamasına da neden olmaktadır. Bu noktada toplumlar tarafından üretilen eserlerin ve toplumların yaşayışını yansıtan ürünlerin incelenmesi ve korunmasına yönelik bir alanın da kültürel miras kavramı çerçevesinde ortaya çıktığı görülmektedir.

Daha önceki kuşaklar tarafından oluşturulmuş ve evrensel değerlere sahip olduğuna inanılan eserlere verilen genel bir isim olarak ifade edilen kültürel miras, kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen her türlü eser ve sonraki kuşaklar için sahip çıkılması gerektiğine inanılan değerler bütününü temsil etmektedir (Kültürel Miras; 2014; Kültür Bakanlığı, 2009, s.1). Bir diğer çalışmada ise kültürel miras; geçmişten miras alınan ve değişik gerekçelerle geleceğe miras bırakılmak istenen, fiziksel olarak varlığı olan ve insanlar tarafından yapılmış her türlü eserler ile bir topluma ait değerler bütünü olarak nitelendirilmektedir (Kültür Bakanlığı, 2009). Konuyla ilgili literatür incelendiğinde, konunun kapsamının oldukça geniş olduğu anlaşılmakla birlikte yapılan çalışmalarda da bu durum dile getirilmektedir. Bu çalışmalardan birinde İşçi (2000); kültürel mirası insan bilgi, inanç ve davranışlarından oluşan bir bütünün parçası olduğunu ortaya koyarak kavramın kapsam olarak elle tutulur, gözle görülür taşınmaz kültür varlıklarının dışına çıktığını belirtmiştir. Kavramın kapsamının genişliği Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından Kültürel Miras ve Müzecilik konusunda 2009 yılında yayınlanan çalışma raporunda da açıklanmıştır. Bu bağlamda kültürel miras kavramının 'somut' ve 'somut olmayan' kültürel miras olarak ikiye ayrıldığı sıklıkla dile getirilmektedir. Konuyla ilgili öncü kurumlardan UNESCO'nun da kültürel miras ürünlerini bu şekilde sınıflandırdığı bilinmektedir.

Kültürel miras kavramı kapsamında yer alan somut kültürel miras kavramı genel olarak incelendiğinde yapıları, tarihi mekânları ve anıtları içine alan ve gelecek nesle aktarılmak üzere korunması gereken eserleri içerdiği görülmektedir (Kültür Bakanlığı, 2009). Genel olarak bu kapsamın dışında kalan kültürel miras ürünleri ise somut olmayan kültürel miras kavramı kapsamında değerlendirilmektedir. Genel olarak ele alındığında somut olmayan kültürel miras ürünlerinin toplumların yaşayışını yansıtan unsurları içerdiği ve belirli bir alan ile sınırlı olmayan ürünleri kapsadığını söylemek mümkündür. Bu çerçevede belirli bir toplumsal yaşayışın veya kültürün bulunduğu yer dışında da yaşatılmasında somut olmayan kültürel miras ürünleri doğrudan etkili olan unsurlar olarak nitelendirilebilir. Gerçekleştirilen çalışmalarda da somut olmayan kültürel mirasın insanlık açısından evrensel bir değere sahip olduğu ortaya konmaktadır (Şahin, 2010). Somut olmayan kültürel miras ile ilgili tanımlamalara bakıldığında da kavramın elle tutulamayan, gözle görülemeyen ancak bir toplumu var eden değerler olarak görüldüğü bu noktada gelenekler, dil, inanışlar, müzik, dans, gösteri, tören, tekerlemeler, söylenceler, hikâyeler ve şiirler gibi unsurların somut olmayan kültürel miras ürünleri olarak açıklandığı dikkati çekmektedir. Konuyla ilgili bir diğer tanımda ise somut olmayan kültürel miras sözlü anlatımlar, sözlü gelenekler, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüel ve festivaller, halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalar, el sanatları geleneği gibi kültürel ürünler ve üretim süreçleri olarak ifade edilmektedir (T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010). Ayrıca konuyla ilgili olarak UNESCO da önemli çalışmalar yayınlayarak Somut olmayan kültürel miras kavramının kapsamını belirlemiştir. Bu bağlamda UNESCO'nun 2003 yılında yayınladığı Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'ne göre toplulukların, grupların ve kimi durumlarda bireylerin, kültürel miraslarının bir parçası olarak tanımladıkları uygulamalar, temsiller, anlatımlar, bilgiler, beceriler ve bunlara ilişkin araçlar, gereçler ve kültürel mekânlar somut olmayan kültürel miras anlamına gelmektedir (UNESCO, 2003). Sözleşmede ayrıca somut olmayan kültürel miras kapsamında yer alan unsurların neler olduğu üzerinde de durulmuştur. Buna göre somut olmayan kültürel miras kapsamına;

- Dilin somut olmayan kültürel mirasın aktarılmasında bir araç işlevi gördüğü sözlü anlatımlar ve sözlü gelenekler,
- Gösteri sanatları,
- Toplumsal uygulamalar, ritüeller ve festivaller,
- Halk bilgisi, evren ve doğa ile ilgili uygulamalar,
- El sanatları geleneği girmektedir.

UNESCO'nun belirlemiş olduğu kapsamın literatürdeki diğer çalışmaları da etkilediği ve çalışmalarda ele alınan somut olmayan kültürel miras tanımlarında bu kapsama atıf verildiği görülmektedir. Elle tutulmayan ve gözle görülmeyen bir yapıya sahip olan somut olmayan kültürel miras ürünlerinin yaşatımı ve kalıcılığının sağlanması somut kültürel miras ürünlerine göre daha farklı bir süreç gerektirmektedir. Bu noktada gelişen teknoloji ve altyapı olanakları bir yandan somut olmayan kültürel miras unsurlarının çeşitlenmesini ve değişmesini sağlarken bir yandan da bu unsurların korunmasına yönelik önemli fırsatlar yaratmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin somut olmayan kültürel mirasa olan etkisini ele alan çalışmalarda ayrıca toplumların dilleri, gelenekleri ve inanışlarının diğer toplumlardan etkilenme durumunun bilgi ve iletişim teknolojileri ile daha kolaylaştığını ortaya koymaktadır. Bununla birlikte Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından 2009 yılında yayınlanan Kültürel Miras ve Müzecilik konulu raporda somut olmayan kültürel miras ürünlerinin korunmasına yönelik süreçlerin daha zor olduğu vurgulanmaktadır (Kültür Bakanlığı, 2009). Ayrıca somut olmayan kültürel mirasa yönelik tanımlarda da söz konusu ürünlerin yüzyılların deneyimlerini içerdiği ve kuşaktan kuşağa aktarılan değerlerin bütününü yansıttığı üzerinde durularak somut olmayan kültür mirasının toplumların kültürel dokularını yansıttığı belirtilmektedir (Turan, 1990, s.13).

Somut olmayan kültürel miras ile ilgili çalışmalar yapan bir diğer merkez ise Hacettepe Üniversitesi Tarihi ve Kültürel Mirası Araştırma Merkezi'dir. Merkezin çalışmalarına göre somut olmayan kültürel miras, insanoğlunun tarihi boyunca kuşaktan kuşağa aktararak canlı tuttuğu edebiyat, sanat, şölen, bilgi ve becerilerinden meydana gelen ortak belleği olarak tanımlanmaktadır. Bununla birlikte somut olmayan kültürel mirasın toplulukların ve grupların çevreleriyle, doğayla ve tarihleriyle etkileşimlerine bağlı olarak, sürekli biçimde yeniden yaratılan bir yapıyı temsil ettiği ve bu şekilde toplumlara kimlik ve devamlılık duygusu verdiği Araştırma Merkezi tarafından ifade edilmektedir. Bu bilgilere ek olarak HÜTKAM'a göre somut olmayan kültürel mirasın yönetimi ise dil, inanışlar ve gelenekler gibi kültürel unsurların korunmasını, yani kayıt altına alınmasını ifade etmektedir (HÜTKAM, 2014). Diğer yandan somut olmayan kültürel mirasın kavramsal olarak ortaya çıkışının da koruma kavramına dayandığı görülmektedir. Bu çerçevede somut olmayan kültürel miras düşüncesinin ortaya çıkışı; UNESCO'nun 1972 Doğal ve Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi'nin hazırlık çalışmaları kapsamında uluslararası bir araç olarak kullanılması ve Bolivya'nın 1973 yılında Yazar hakları Evrensel Sözleşmesine folklorun korunması ile ilgili bir protokol önermesin dayandırılmaktadır (Adana İl Milli Eğitim Müdürlüğü, 2013). Bu yaklaşımdan hareketle somut olmayan kültürel miras kavramının temelde bu miras ürünlerine yönelik koruma girişimleriyle birlikte ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle konuya ilişkin farkındalığın artması ile birlikte somut olmayan kültürel mirasın korunması için kayıt altına almaya yönelik girişimler başlamıştır. Konuyla ilgili literatür incelendiğinde de halk kütüphanelerinin de somut olmayan kültürel mirasın toplanması, düzenlenmesi, korunması, kullandırılması ve geleceğe aktarılmasında rollerinin olduğu vurgulanmaktadır (Şahin, 2010). Bunun yanı sıra somut olmayan kültürel mirasın korunmasına yönelik bilimsel yayınların da oluşturulduğu dikkati çekmektedir. Bu konuya örnek olarak somut olmayan kültürel miras ürünlerinde önemli bir yapıyı temsil eden dillere yönelik olarak yayınlanan Tehlikedeki Diller Dergisi Türk Dilleri (ISSN 2148-130X) gösterilebilir. Söz konusu girişimlerle birlikte somut olmayan kültürel miras ürünlerinin dijital ortamda temsil edilmesi ve kalıcılığının sağlanması mümkün olmaktadır. Özellikle ses kayıtlarının ya da dil ile ilgili kullanımların dijital ortamda sunulması gelecek kuşakların da kültürel değerlerden en güncel teknolojiler aracılığıyla haberdar olmalarını olanaklı kılmaktadır.

Somut olmayan kültürel mirasın korunmasında dijitalleştirme uygulamaları

İnsanoğlunun ortak geçmişini simgeleyen kültürel mirasın korunması, bazı sorumlulukların ve yükümlülüklerin yerine getirilmesine bağlıdır. Bu sorumluluk ve yükümlülüklerin başında, kültürel mirasın korunarak gelecek nesillere aktarılması ve içerdiği bilginin toplumun tüm kesimlerinin kullanımına sunulması gelmektedir. Kültürel miras ögeleri taşıdıkları anlamları itibari ile korunmalıdır. Bu nedenle mirasın temsil ettiği bilginin, mutlaka sistematik bir şekilde toplanması, değerlendirilmesi ve bilim dünyasının olduğu kadar toplumun da yararlanabileceği duruma getirilmesi gerekmektedir. Kültürel mirasın sürekliliğinin sağlanması için gerekli olan tüm süreçlerin bilinmesi, korumaya yönelik oluşturulacak programın nasıl ve ne şekilde oluşturulacağının belirlenmesi bakımından oldukça önemlidir. Belirtilen süreçler (UNESCO, 2003):

- Tespit,
- Belgeleme,
- Araştırma,
- Koruma altına alma,
- Yok olmasını önleme,
- Üretim,
- Değerlendirme,
- Kuşaktan kuşağa aktarımını sağlama,
- Özellikle resmi ve resmi olmayan eğitim süreçlerinde bu kültürel mirasın farklı görünümlerinin yeniden canlandırılması şeklindedir.

Kültürel mirasın korunması için yapılması gerekenler, bireysel, toplumsal ve evrensel boyutta ele alındığında genişleyen bir liste ortaya çıkmaktadır.

Kültürel mirasın korunması denildiğinde, bir bölgedeki kültürel varlıkların tümünün belgelenerek, kullanılabilir veri tabanı olarak değerlendirilmesi; belirli bir bölge içinde, hiçbir seçici ayıklama olmaksızın, her döneme, her kültüre ait, önemli veya önemsiz ayırımı yapılmaksızın her türlü kalıntı, bilgi veya izin belgelenerek kullanılabilir bir bilgi veri tabanına dönüştürülmesi anlaşılmaktadır. Kültürel mirasın korunması ve kültürel birikimin gelecek nesillere aktarılması, kültürel ögelerin gerekli ortamlara kaydedilmesi ile mümkün olmaktadır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte dijitalleştirme çalışmaları hız kazanmış ve kültürel miras ürünlerinin kalıcı olarak kayıt altına alma olanakları geliştirilmiştir.

Kültürel mirasın korunmasına yönelik faaliyet gösteren kurumların çoğu kültür ögelerinin dijital ortamlara aktarılması ve bu ögelerin Internet üzerinden erişime sunulması konusunda tavsiyelerde bulunmaktadır. Aynı şekilde çoğu kurum da kültürel miras ögelerini çeşitli projeler aracılığıyla dijitalleştirmekte ve erişime sunmaktadır. Kültürel mirasın korunması amacıyla kültürel ögelerin dijitalleştirilmesi için büyük dijitalleştirme olanaklarının yaratılması, Avrupa kültürel mirasına çevrimiçi erişim sağlamak için Avrupa Dijital Kütüphanesi'nin geliştirilmesi, dijital materyallere erişim sağlanması ve bu materyallerin uzun süreli korunması için ulusal strateji ve planlar geliştirilmesi önerilmektedir.

Kültürel mirasın dijital ortamlara aktarılması, toplumların sahip oldukları kültürel birikimin tüm bireyler tarafından kullanılması ve kültürel mirasın uzun dönemli korunması konusunda önemli olanaklar sunmaktadır. Bu tür uygulamaların yaygınlaşması, kültürel mirasın etkin bir biçimde korunması, yaşatılması ve evrenselleşmesine katkı sağlamaktadır. Dijitalleştirme çalışmaları, kurum/kuruluşlar için bir süreç yönetimini gerektirmektedir. Kültürel mirasın dijital ortamlara aktarılması için gerekli olan süreçler şu şekilde listelenebilir (Good practice…, 2003; Pulman…, 2004, s.229-236):

- Dijitalleştirme projelerinin planlanması: niçin dijitalleştirmenin uygun bulunduğu, hangi riskleri içereceği, dijitalleştirilecek içeriğin hangi hedef kitleye sunulacağı gibi analizler yapılmadır.
- Materyallerin seçimi: dijitalleştirilecek kültürel miras ögeleri belli seçim ölçütlerine göre seçilmelidir.
- Özgün kopyaların temin edilmesi: Dijital ortama aktarılacak kültürel miras ögelerinin özgün kopyalarının temin edilmesi gerekmektedir.
- Telif haklarının güvence altına alınması: Kültürel miras ögeleri dijital ortama aktarılarak hizmete sunulmadan önce hizmeti sunacak olan kurum ve kuruluşlar ile materyal sahiplerinin yasal hakları saptanmalı ve gözetilmelidir.
- Donanım ve yazılımların sağlanması: Dijitalleştirme işlemlerinin gerçekleştirilmesinde kullanılacak uygun araç ve gereçler temin edilmelidir.
- Dijitalleştirme işlemlerinin gerçekleştirilmesi: Tarayıcılar, görüntüleme cihazları ve optik karakter tanıma yazılımlarını kullanarak kültürel miras ögelerinin dijital ortama aktarılması gerçekleştirilmelidir.
- Dijitalleştirilmiş materyallerin korunması: Dijitalleştirme sürecinin bir çıktısı olan görüntü veya sayısal biçimdeki diğer bilgi nesneleri uygun dosya formatları kullanılarak uygun ortamlara kaydedilmelidir.
- Dijitalleştirilmiş materyallerin tanımlanması: Erişimi sağlayabilmek için dijitalleştirilmiş materyaller uygun biçimde kataloglanmalı ve bu materyallere yönelik olarak üstveriler tanımlanmalıdır.

- Dijitalleştirilmiş materyalin erişime sunulması: Dijital ortama aktarılan materyaller zaman ve mekân sınırlaması olmadan erişilebilecek şekilde kullanıcıların hizmetine sunulmalıdır.
- Dijitalleştirme projelerin yönetilmesi: Dijitalleştirme işlemleri kapsamında tüm süreçler etkin bir şekilde yönetilmeli, takım çalışması özendirilmeli, projede çalışan bireylerin eğitimleri verilmeli, teknik destek ve içerik paylaşımı için ulusal/uluslararası işbirliği gerçekleştirilmeli, maliyet göz önünde bulundurulmalıdır.

Diğer taraftan, kütüphaneler, arşivler, müzeler toplumların kültürel yapılarının birer parçası olmaları nedeniyle, yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası boyutlardaki tüm kültürel ögelere yönelik dijitalleştirme projelerinin en önemli destekleyicileri olarak nitelendirilebilir. Bu kapsamda kültürel miras ögelerinin genel olarak 'tarama ve yakalama', 'işleme', 'depolama' ve 'erişime sunma' aşamaları uygulanarak dijital ortamlara aktarıldığı söylenebilir. Dijitalleştirme projeleri, kabul aşaması ile başlamakta, dijitalleştirilecek materyalleri belirleme ve sırasıyla hazırlayıp dijitalleştirme işlemleriyle devam etmekte, proje amacına uygun olarak gözden geçirilerek düzeltme ve hedef kullanıcılara web ortamında sunma işlemleriyle son bulmaktadır.

Bu aşamaların gerçekleştirilmesi sırasında kültürel miras ögelerinin korunması ve yönetilmesine yönelik bir takım teknik ve yönetsel sorunların giderilmesi de önemlidir. Bu sorunlar şunlardır (Valm, 2004):

- Eşgüdüm eksikliği: Dijitalleştirme projelerindeki eşgüdüm eksikliği, dijital ortama aktarılmış kaynakların uzun süre kullanılmasına ve korunmasına engel olmaktadır.
- Maliyet gereksinimleri: Dijitalleştirme projelerinin kurumlar/kuruluşlar tarafından finansal boyutta desteklenmesi gerekmektedir.
- Eskimiş teknolojiler: Uygun olmayan teknolojilerin kullanılması veya tanımlama standartlarının kullanılması, dijital ortama aktarılmış materyallerden kısa süre faydalanılmasına neden olmaktadır.
- Erişim tasarımı eksikliği: Genel stratejilerin ve standartların eksikliği dijital ortama aktarılmış materyallere erişimi zorlaştırmaktadır.
- İçeriklerin dinamik yapısı: Dijital bilginin yayınlanması ve değiştirilmesinin kolay olması nedeniyle dijital ortama aktarılmış materyallerin güvenliği ve arşivlenmesi oldukça önemlidir.
- Telif haklarının korunması: Yazarlar, yayıncılar ve kullanıcıların dijital ortama aktarılmış materyallere yönelik farklı beklentiler içerisinde olmalarından dolayı, hakların ihlal edilmeden bu beklentilerin giderilmesi gerekmektedir.
- Kurumsal destek: Dijitalleştirme projeleri, kurumsal adanmışlık, yatırım ve alt yapı gerektirmektedir.

Bu bilgiler ışığında, dijitalleştirme projelerinin tüm aşamalarının yönetimsel bir yapılanmayı gerektirdiği söylenebilir.

Somut olmayan kültürel miras ürünlerinin dijital ortamda tanımlanması ve erişilebilirliği

somut olmayan kültürel miras ürünlerinin dijitalleştirme çalışmaları ile çağın koşullarına uygun platformlarına uyumlu hale getirilmesi bu ürünlerin ilgili platformlarda kullanılması için yeterli olmamaktadır. Bu kapsamda dijital ortamda sergilenecek olan somut olmayan kültürel miras ürünlerinin erişime sunulmasında kullanılacak olan platformun özellikleri ve seçimi öncelikli karar verilecek konular arasında yer almaktadır. Söz konusu kararlar genel olarak;

- Platformun açık kaynak kodlu mu yoksa ticari bir yazılım kullanılarak mı oluşturulacağının belirlenmesi,
- Platformun esnetilebilme ve genişletilebilme özelliklerine sahip dünya çapında genel geçerliliği olan tanımlama standartlarını desteklemesi,
- Platformun uzun süreli koruma uygulamalarına olanak veren bir depolama altyapısına sahip olması,
- Platformun somut olmayan kültürel miras ürünlerinin çeşitliliği ve doğası gereği farklı formatlarda oluşturulmuş bilgi kaynaklarına erişim sağlayabilecek yapıda olması,
- Platformun diğer açık veri kaynakları ile çalışabilme özelliklerine sahip olması,
- Platformun karşılıklı işlerlik, veri göç ettirme ve üst veri harmanlama protokollerini destekleyen bir yapıya sahip olması,

- Platformun bakım, geliştirme ve sürdürülebilirlik unsurları açısından desteklenmesi,
- Platformun somut olmayan kültürel miras ürünlerini kullanıcı dostu arayüzler üzerinden sunabilmesi konuları odağında toplanmaktadır.

Somut olmayan kültürel miras ürünlerinin yer alacağı platformun geliştirilmesinin ardından bir diğer önemli süreç ise kullanılacak standartlardır. Bu kapsamda öncelikle bilgi kaynağının sunum şeklini/formatını temsil eden teknoloji tabanlı standartlarla birlikte bilgi kaynağını tanımlaya ve sınıflamaya yönelik standartlar somut olmayan kültürel miras ürünleri için son derece önemli olmaktadır. Teknoloji standartları açısından bakıldığında bilgi teknolojilerine yönelik gelişmelerin bu grubu önemli ölçüde etkilediği ve söz konusu gelişmelerle birlikte teknoloji standartlarının da yenilendiği görülmektedir. Bu çerçevede somut olmayan kültürel mirasın korunması ve kayıt altına alınması söz konusu olduğunda görsel ve işitsel duyulara yönelik bilgi kaynaklarını ve formatlarını destekleyecek bir platform yapısı önemli olmaktadır.

Teknoloji ve sunumla ilgili standartların yanı sıra söz konusu kaynakların tanımlanmasına yönelik standartlar da somut olmayan kültürel miras ürünlerinin kayıt altına alınması ve erişilebilirliğinin sağlanmasında etkili olmaktadır. Bu kapsamda; METS (Metadata Encoding and Transmission Standard) ve nesne tanımlamaya yönelik MODS (Metadata Object Description Schema) standardı ile birlikte özellikle görsel materyallerin tanımlanmasında kullanılan IPTC (International Press Telecommunications Council) standardı somut olmayan kültürel miras ürünlerine yönelik bilgileri depolayan bilgi kaynaklarının tanımlanmasında kurumlarca yaygınlıkla tercih edilmektedir. Bu standartlara ek olarak bilgi kaynakları için karşılıklı işlerlik sağlayan Dublin Core ve Genişletilebilir Dublin Core standartları ile Arşivsel materyallerin tanımlanmasında kullanılan EAD (Encoded Archival Description) standardı öne çıkmaktadır. Bununla birlikte somut olmayan kültürel miras ürünlerine yönelik eğitim süreçleri ve somut olmayan kültürel miras ürünlerini içeren eğitim materyalleri için ise genel boyutta eğitim materyalleri için kullanılan LOM (Learning Object Metadata) standardı yaygın olarak kullanılmaktadır.

Sonuç ve değerlendirme

Kültürel gelişimin sağlanabilmesi, toplumların sahip oldukları kültürel miraslarını korumaları, yaşatmaları ve onları geliştirmeleri ile mümkün olmaktadır. Bu bakımdan dijitalleştirme projeleri kültürel miras ögelerinin korunması, kolay kullanımlarının sağlanması ve gelecek nesillere aktarılması açısından gereklilik taşımaktadır. Bu bağlamda somut kültürel miras ürünlerinin yanı sıra somut olmayan kültürel miras ürünlerinin de dijital ortamda kalıcılığının sağlanması dijitalleştirme ve dijital koruma uygulamalarının etkinlikle kullanılması gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Yerel, bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeylerde gerçekleştirilen ve gerçekleştirilecek olan dijitalleştirme projeleri, kültürel mirasa yönelik gerekliliklerin karşılanması açısından oldukça önemlidir. Bu kapsamda kütüphaneler, arşivler ve müzeler gibi kültürel bellek kurumlarının yapmaları gereken çalışmalar;

- Dijitalleştirme projelerinin etkin bir biçimde planlanması,
- Dijital ortama aktarılacak kültürel miras ögelerini belli ölçütlere göre yansız bir biçimde belirlenmesi,
- Dijitalleştirilecek ögelerin özgün nüshalarını elde edilmesi,
- Telif hakları ile ilgili koşulların netleştirilmesi,
- Çağın gerektirdiği uygun donanım ve yazılımların sağlanması,
- Dijitalleştirilmiş materyaller için uygun tanımlama standartlarının seçilmesi ve kullanılan sistemlerin bu standart temelinde yapılandırılması,
- Dijitalleştirilmiş ögelerin uygun ortamlarda ve formatlarda korunması
- Tanımlama işlemlerinin ardından kültürel miras ögelerinin kullanılabilir bir yapıda tasarlanmış arayüzlerle erişime sunulması şeklinde sıralanabilir.

Ayrıca, dijitalleştirme projelerinde ulusal ve uluslararası diğer kurum/kuruluşlarla işbirlikleri gerçekleştirilmeli, eşgüdüm ve mali destek sağlanmalıdır.

Bilgi ve iletişim teknolojilerinin etkisiyle yaşanan küreselleşme, toplumların sosyal yaşantılarına yön veren kültürel miras ögelerinin yok olmasına neden olmaktadır. Karşılaşılan bu sorun, bilgi çağı olarak nitelendirilen günümüzde toplumların kültürlerini çağın gerektirdiği teknolojileri kullanarak bir sonraki nesle aktarmasını ve toplumların hafızası ve kültür köprüsü olan kütüphanelerin, arşivlerin ve müzelerin bu konuda üzerinde düşen görevi yerine getirmelerini zorunlu kılmaktadır.

Kaynaklar

Adana İl Milli Eğitim Müdürlüğü. (2013). *Somut olmayan kültürel mirası somutlaştırmak.* 20 Mayıs 2014 tarihinde http://adana.meb.gov.tr/www/somut-olmayan-kulturel-mirasi- somutlastirmak/icerik/567 adresinden erişildi.

digitisation.eu. (2013). *An Introduction to mass digitisation of text.* 8 Ocak 2014 tarihinde http://bit.ly/z1LTY9 adresinden erişildi.

Good practice form for nominations. (2003). 18 Temmuz 2014 tarihinde http://www.minervaeurope.org/goodpract/david.rtf adresinden erişildi.

HUTKAM. (2014). *Hacettepe Üniversitesi Tarihi ve Kültürel Mirası Araştırma Merkezi*. 18 Haziran 2014 tarihinde http://www.hutkam.hacettepe.edu.tr/hutkam_amac.pdf adresinden erişildi.

Kültür Bakanlığı. (2009). *Kültürel miras ve müzecilik çalışma raporu.* 22 Temmuz 2014 tarihinde http://teftis.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/1279,muserrefcanpdf.pdf?0 adresinden erişildi.

Kültürel miras. (2014). 20 Mayıs 2014 tarihinde http://tr.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCl t%C3%BCrel_miras adresinden erişildi.

Pulman ilkeleri el kitabı: Halk kütüphaneleri için kılavuz. (2004). İstanbul: TKD İstanbul Şubesi.

Şahin, İ. D. (2010). *Yerel kültür mirasının dijitalleştirilmesi ve halk kütüphaneleri: Yalova örneği.* Yayımlanmamış Bilim Uzmanlığı tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2010). *Somut olmayan kültürel miras ne demektir?*. 12 Haziran 2014 tarihinde http://www.kultur.gov.tr/TR,31119/somut-olmayan-kulturel-miras- ne-demektir.html adresinden erişildi.

Turan, Ş. (1990). *Türk kültür tarihi.* Ankara: Bilgi.

UNESCO (2003). *UNESCO Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi*. Paris: UNESCO. 17 Temmuz 2014 tarihinde http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00009 -TR-PDF.pdf adresinden erişildi.

Valm, T. (2004). *The role of cultural memory institutions in knowledge society*. 19 Temmuz 2014 tarihinde http://confifap.evarussia.ru/upload/conf2005/reports/dokladEn_561.doc adresinden erişildi.

Uluslararası Türk Akademisi
Hodja Akhmet Yassawi International Turkish-Kazakh University
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

SON SESLER KAYBOLMADAN
BEFORE THE LAST VOICES ARE GONE

TEHLİKEDEKİ TÜRK DİLLERİ III
ENDANGERED TURKIC LANGUAGES III

DİSİPLİNLERARASI YAKLAŞIMLAR
INTERDISCIPLINARY APPROACHES

Majority of natural human languages existing in the world, each of which is a reflection of the cultural, social, linguistic and cognitive creativity of the human mind and of mankind, are at the verge of extinction due to the processes of globalization, neo-colonialism and repressive politics resulting in the domination of economically powerful languages over others. UNESCO studies show that a considerable number of languages spoken in the world are in danger of becoming extinct by the end of the twenty first century. Many Turkic languages, especially those with limited numbers of speakers and few or no attempts to document and to preserve them are endangered or moribund.

The project *Endangered Turkic Languages* contributes to the efforts of the international scientific community aimed at documentation and preservation of endangered Turkic languages. Its goals are to raise or strengthen public awareness of this situation, to define Turkic endangered linguistic varieties, to describe their present sociolinguistic situation and the state of their research, to indicate ways and methodologies of language documentation and preservation, and to instigate further discussions and joint studies that should take into account the previous work on these varieties.

The first result of the project are these four volumes written by well-known general linguists and Turcologists from different countries who contributed their articles devoted to endangered Turkic languages.

Süer Eker & Ülkü Çelik Şavk

It is a unique edition uniting, for the first time in Turcology studies, chapters devoted to theoretical issues of language endangerment, language politics, with language classification chapters that present the linguistic situation in different parts of the Turkic world and describe each Turkic endangered language individually with unprecedented completeness. Some examples of linguistic research based on material of Turkic endangered languages conclude this edition. The present edition...can be rightfully defined as an encyclopedia of Turkic endangered languages.

Irina Nevskaya & Marcel Erdal

Takım Numarası: 978-9944-237-47-5 (Tk)
ISBN 978-9944-237-50-5